UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Dat nooit meer: de nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland

van der Heijden, C.A.M.

Publication date
2011
Document Version
Final published version

Link to publication

Citation for published version (APA):
van der Heijden, C. A. M. (2011). *Dat nooit meer: de nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland*. [Thesis, externally prepared, Universiteit van Amsterdam]. Contact.

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:15 Sep 2026

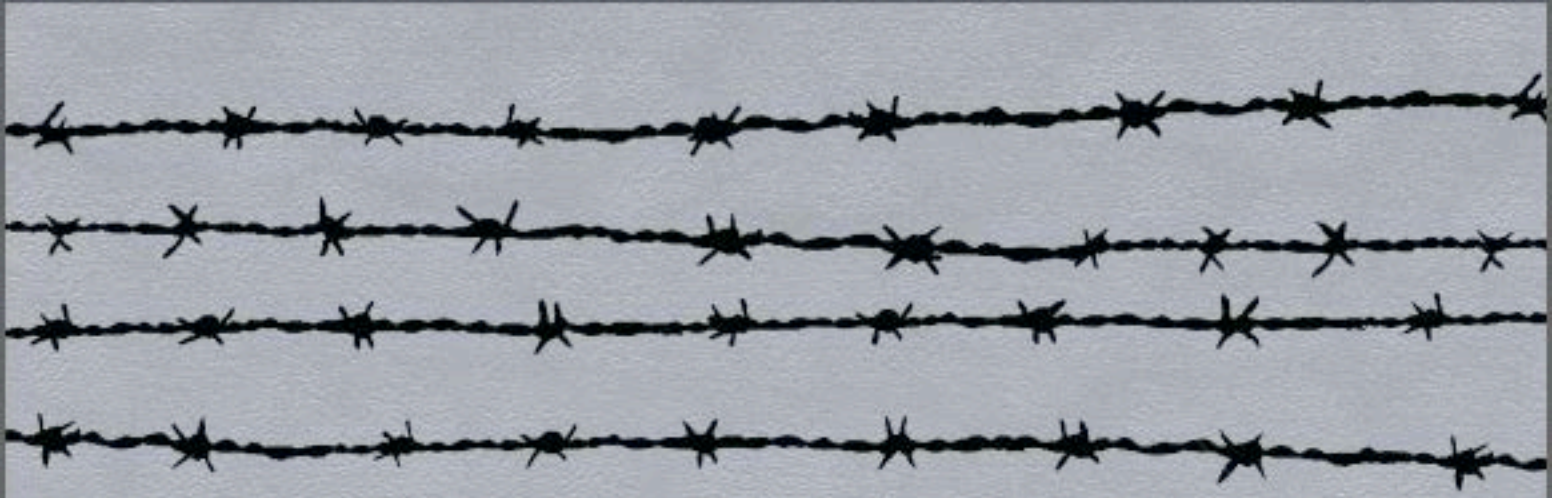

CHRIS VAN DER HEIJDEN

DAT NOOIT MEER

DE NASLEEP

VAN DE TWEEDE WERELDOORLOG
IN NEDERLAND

UITGEVERIJ CONTACT

Dat nooit meer

De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland

ACADEMISCH PROEFSCHRIFT

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Universiteit van Amsterdam
op gezag van de rector magnificus
prof. dr. D.C. van den Boom
ten overstaan van een door het college voor promoties ingestelde
commissie, in het openbaar te verdedigen in de Aula der Universiteit
op vrijdag 28 oktober 2011 om 13.00 uur
door Christofoor Anton Maria van der Heijden
geboren te Leiden

Promotiecommissie:

Promotor:	prof. dr. J.C.H. Blom
Copromotor:	prof. dr. I. de Haan
Overige leden:	prof. dr. F.P.I.M. van Vree
	prof. dr. M.J. Schwegman
	prof. dr. J.C. Kennedy
	dr. A. van Liempt
	prof. dr. P. Romijn

Faculteit der Geesteswetenschappen

Dat nooit meer

Van Chris van der Heijden verschenen eerder:

Zwarte Renaissance
Grijs verleden
Het bejaardenoffensief
Een dollar per dag
Het zand in de machine
Israël: Een onherstelbare vergissing
Een kleine geschiedenis van bijna niets

Chris van der Heijden

Dat nooit meer

De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland

2011
Uitgeverij Contact
Amsterdam/Antwerpen

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council (FSC) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

© 2011 Chris van der Heijden
Auteursfoto Tessa Posthuma de Boer
Omslagontwerp en -typografie Bart van den Tooren
Typografie binnenwerk Perfect Service
Drukker Wilco, Amersfoort
ISBN 978 90 254 2094 9
D/2011/0108/960
NUR 680

www.uitgeverijcontact.nl

Know then thyself, presume not God to scan,
The proper study of mankind is Man.
Placed on this isthmus of a middle state,
A being darkly wise and rudely great:
With too much knowledge for the Sceptic side,
With too much weakness for the Stoic's pride,
He hangs between, in doubt to act or rest;
In doubt to deem himself a God or Beast;
In doubt his mind or body to prefer;
Born but to die, and reas'ning but to err;
Alike in ignorance, his reason such,
Whether he thinks too little or too much;
Chaos of thought and passion, all confused;
Still by himself abused or disabused;
Created half to rise, and half to fall:
Great lord of all things, yet a prey to all;
Sole judge of truth, in endless error hurl'd;
The glory, jest, and riddle of the world!

Alexander Pope, *An Essay on Man* (1733-1734)

Inhoud

De kracht van twee letters. Proloog 9

Deel 1: De oorlog voorbij (1944-1949)
Inleiding 23
1. De mooiste vrede. Toekomstplannen in oorlogstijd 27
2. De slag om de publieke opinie. Naoorlogse strijd om de media 35
3. Getroffen. Materiële schade en moeizaam herstel 56
4. Monddood. Het zwijgen van vijand en meelopers 76
5. Was samenwerking met de vijand geoorloofd? Grijze visies op het jongste verleden 94
6. Helden of branieschoppers? Beeld en zelfbeeld van het verzet 110
7. Een mond vol spijkers. Vroege reacties op vervolging, genocide en de slachtoffers daarvan 126
8. Een domino-effect? Tweede Wereldoorlog, internationalisering, dekolonisatie 145
9. Dit door de nazi's volkomen uitgezeefde milieu. De naoorlogse schemer tussen vrede en onvrede 157

Deel 2: De oorlog die bleef (1950-1960)
Inleiding 179
10. In steen en stilte. Vroege herdenkingen van de oorlog 185
11. Van de regen in de drup. De Tweede Wereldoorlog als Koude Oorlogsinstrument 203
12. Lauwe soep. Over de groeiende neiging het jongste verleden te relativeren – en de woede daarover 222
13. Verleden in zwart, wit en grijs. Vroege beelden van de oorlog 244
14. Opwinding met mate. Beekman, Schokking en andere affaires 271

15. Het ontstaan van een icoon. De omwegen van Anne Frank 292
16. Een ongrijpbare schaduw. Vermogen en onvermogen bij de geslagenen 304
17. Kop op. Het jongste verleden en de mentaliteit van 'niet zeuren maar poetsen' 318

Deel 3: De oorlog die werd (1961-1980)
Inleiding 329
18. De schok van het bekende. Eichmann in Nederland 337
19. Beeldvorming. De oorlog in het publieke domein 360
20. Samenloop van omstandigheden. De oorlog in woelige tijden 387
21. Steeds weer maar nooit meer. De oorlog als politiek principe 414
22. Verandering van perspectief. Van daders naar slachtoffers 446
23. In en rond *Het Koninkrijk*. De oorlog van Loe de Jong 470
24. 'Onze democratie'. Van de ene affaire naar de andere 507

Deel 4: De oorlog die duurde (1981 en later)
Inleiding 537
25. Herinneringshausse, herdenkingsindustrie, geschiedenispolitiek. Oorlog aan alle kanten 543
26. Nooit meer Auschwitz. Hoe de oorlog in het teken van de Shoah kwam te staan 571
27. Het verhaal van de anderen. Herinnering aan en verwerking bij achtergestelde groepen en hun nazaten 606
28. Gênante praktijken en onbetaalde rekeningen. De onthulling van een hypocrisie en de renaissance van het rechtsherstel 638
29. Gesleten emoties, nieuwe clichés en vreemde vergelijkingen. Hoe en waarom de oorlog ook uit Nederland niet verdween 661
30. Voorbij goed en fout? Professionele pogingen tot afstand van het heersend beeld 680

De oorlog die was. Samenvatting en epiloog 703

Noten 725
Bronnen en bibliografie 871
Register 909

De kracht van twee letters
Proloog

Het was niet de eerste keer dat een kleinigheid uitgroeide tot een gebeurtenis van nauwelijks te onderschatten belang. Het was evenmin voor het laatst. De aanleiding was de oorlog, de tweede 'van de wereld' welteverstaan. De oorzaak is heel wat moeilijker te benoemen. Je bent geneigd opnieuw 'de oorlog' te zeggen maar hoe voor de hand liggend zo'n antwoord ook lijkt, het klopt niet. De uitdrukking 'oorlog' verwijst namelijk naar de jaren '40-'45 en daar had de gebeurtenis die een kleinigheid leek maar een affaire werd slechts ten dele mee van doen. Het ging om meer: actuele politiek, persoonlijke en maatschappelijke obsessie, onvermogen tot erkenning, rouw, eerlijkheid, mensbeeld, zelfbeeld, moed, angst, kortom heel het drama waarvan de geschiedenis en dan met name die van oorlogen een wirwar aan varianten toont. Een van die varianten speelt in het Nederland van de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw, een fascinerend landje in een niet minder fascinerende tijd.

Aan het eind van die fascinerende periode, op 26 oktober 1978 om precies te zijn, vervoegde zich op het – toen nog – *Rijks*instituut voor Oorlogsdocumentatie aan de Herengracht te Amsterdam een oudere bij een iets jongere man. De oudere man, 71 jaar, was advocaat. De jongere man, 64, historicus. Beiden waren joods en dus persoonlijk geraakt door het antisemitisme dat Europa in het tweede kwart van de twintigste eeuw als een epidemie had getroffen. De mededeling van de ene man aan de andere had met deze epidemie alles van doen. Dat althans meenden beiden en zo dacht, nadat de zaak in de openbaarheid was gekomen, destijds ook iedereen.

De oudere man vertelde dat hij enkele weken tevoren op een besloten bijeenkomst vernomen had dat de fractievoorzitter van de grootste regeringspartij (dit speelt tijdens het eerste kabinet-Van Agt; CDA en VVD hadden daarin zo'n krappe meerderheid dat het kabinet voortdurend wankelde) tijdens de oorlog fout was geweest. Op zich was

dat geen nieuws. Over CDA-voorman Willem Aantjes deden dergelijke verhalen in kleine kring al jaren de ronde. Meer nog, de man had er zelf nog geen jaar eerder openlijk over gesproken.[1] Maar niemand had er aandacht aan besteed. En Loe de Jong, de historicus die het verhaal aanhoorde, wist het niet. Dat is niet vreemd. De Jong zat midden in de compositie van zijn grote werk – het meest 'lastige' deel daarvan, over de moord op de joden en andere 'vijanden' van het naziregime, was een klein half jaar tevoren verschenen, het deel over Londen was zo goed als voltooid – en had daarom nauwelijks oog en oor voor de waan van de dag. Dat zei hij natuurlijk niet, dat kon hij in zijn positie van geëngageerd historicus, betrokken lid van de PvdA en regelmatig commentator van de actualiteit ook niet zeggen. Maar zo was het wel: Loe de Jong had andere zaken aan het hoofd, historische zaken. Maar nu spitste hij toch de oren. Aantjes? De man stond uiterst goed bekend, het prototype van de betrouwbare, wat steile protestant die als zovele religieus bevlogenen sinds de jaren zestig linkse neigingen vertoonde. Daardoor was hij geen vriend van De Jong. Dat was hij nog minder omdat hij zich kort tevoren scherp had uitgelaten over de plannen van de NAVO om op Nederlandse bodem kernraketten te plaatsen. Nog in september, aldus De Jong later in een verklaring tot een bijzondere Kamercommissie, had Aantjes de indruk gewekt 'dat hij een voorstander ervan zou zijn dat Nederland de NAVO zou verlaten wanneer de neutronenbom zou worden ingevoerd'.[2] Een dergelijke verklaring was De Jong een doorn in het oog. Sinds lang – en om redenen die met de Tweede Wereldoorlog alles te maken hebben – was hij een groot voorstander van de NAVO en ervan overtuigd dat slapheid in de internationale politiek tot niets dan ellende leidde. Om die reden behoorde hij tot de rechtervleugel van de PvdA en had dus minstens twee redenen om wantrouwend tegenover Aantjes te staan: de man was van 'de verkeerde partij' en stond kritisch ten opzichte van de NAVO. Maar fout, *in de oorlog* welteverstaan, dat was andere koek.

Nadat zijn bezoeker verdwenen was, liet Loe de Jong over Aantjes de knipsels halen die in de instituutsbibliotheek bewaard werden. Het waren er maar een paar. Daarin stond niets bijzonders. Ook bekeek hij een boek dat nog in datzelfde jaar over de man gepubliceerd was.[3] Daarin stond evenmin iets wat wantrouwen wekte. Op basis van dit weinige, zo erkende hij later tot de eerder genoemde commissie, concludeerde hij dat zijn bezoeker hem een kletspraatje had verkocht.

Heel het verhaal hoeft niet nogmaals verteld te worden. Dat is al eerder gebeurd – en goed.[4] Bovendien gaat het in dit boek niet om dit specifieke verhaal. Het gaat om de rol van de Tweede Wereldoorlog in het publieke debat in Nederland. Vandaar dat veel van wat hier wordt beschreven elders en door anderen ook al beschreven is en niet telkens uitentreuren herhaald hoeft te worden. Het moet herhaald worden voor zover nodig voor een beeld van dat debat. Vandaar ook de grote hoeveelheid feiten, citaten, opsommingen, noten, cijfers, titels en lijstjes – met een flinke omvang tot gevolg. Volledig is een en ander niet. Volledigheid is onmogelijk en geen moment nagestreefd. De enige verklaring hiervoor is overigens niet de veelomvattendheid van het thema. Een rol speelt ook het gebrek aan afstand. Door de nabijheid in de tijd zijn de mazen van de historische zeef nog te grof. Er komt nog te veel doorheen. De tijd heeft nog onvoldoende gedaan wat zij gewoonlijk doet: schiften. Dit boek wil daaraan wel een bijdrage leveren. Vandaar ook dat het zich niet tot inventarisatie beperkt en tevens een interpretatie biedt van de wijze waarop Nederland en de Nederlanders met de Tweede Wereldoorlog zijn omgegaan. In die omgang spelen de Aantjesaffaire en de periode waarin deze plaatsvond letterlijk en figuurlijk een centrale rol. Letterlijk omdat de tweede helft van de jaren zeventig het midden markeert tussen het eind van de oorlog en de jaren waarin dit boek geschreven werd – het eind van het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw. Figuurlijk omdat de opwinding over de oorlog in diezelfde tweede helft van de jaren zeventig een hoogtepunt bereikte en de Aantjesaffaire van dat hoogtepunt de meest opmerkelijke uiting is. De reden hiervan heeft slechts ten dele met Aantjes zelf van doen. Belangrijker is dat een ontwikkeling die rond 1960 met onder meer het Eichmannproces en de uitzending van de televisieserie *De Bezetting* begonnen was – van de groeiende betekenis van de Tweede Wereldoorlog voor de actualiteit –, zich voorlopig uitgekristalliseerd had en, als je het vaag mag zeggen, 'illustratie behoefde'. Het zijn immers niet alleen de *eigen* daden die een individu maken – of breken. Minstens zo invloedrijk is de omgeving. Dit geldt in versterkte mate als het om de meest vooraanstaande politicus van de meest vooraanstaande partij gaat.[5] Belangrijker dan ook dan de persoon Aantjes in de naar hem genoemde affaire is het zogenoemde tijdsbestek en de rol die Loe de Jong zich daarin verworven had. Belangrijker ook is dat in diezelfde jaren zeventig in steeds grotere kring doordrong hoe misdadig de nazi's waren geweest. De twee letters waarmee de naam van Aantjes geassocieerd werden, SS, zijn van die misdadigheid het meest sprekende symbool.

Zoals zo vaak speelde de factor toeval ook bij het drama dat zich rond Aantjes voltrok een belangrijke rol. De dag nadat De Jong het gerucht voor het eerst gehoord had, vernam een van zijn medewerkers uit volstrekt andere bron een vergelijkbaar verhaal. Deze bron, de Amsterdamse advocaat Henk Dolk, was van een ander gewicht dan degene die De Jong het verhaal had gedaan. Dit niet alleen omdat Dolk bij het RIOD bekendstond, maar ook omdat hij met Aantjes op school had gezeten. Zijn wetenschap werd dus geacht uit de eerste hand te komen. Hierop werd besloten een en ander toch nader te onderzoeken. Formeel was De Jong hiertoe alleen gerechtigd na toestemming van de minister waaronder het RIOD viel, Aäron (Arie) Pais van Onderwijs, maar hij meende dat diens voorkennis in dit geval niet nodig was. 'Er zijn zo grote politieke belangen mee gemoeid,' zei hij tot de Kamercommissie die de gebeurtenissen nadien onderzocht,

> dat ik als burger eigenlijk alleen maar verantwoord handel als ik probeer erachter te komen of er inderdaad dingen gebeurd zijn van zodanige betekenis dat ze aan de regering moeten worden gemeld.[6]

Het is een even twijfelachtige als veelzeggende overweging. Twijfelachtig omdat De Jong in zijn functie van directeur van het RIOD geen gewoon burger was maar historicus in overheidsdienst en alleen in die functie een onderzoek naar de antecedenten van Aantjes of willekeurig welke andere Nederlander kon verrichten.[7] Twijfelachtig is de overweging echter ook omdat De Jong historicus was, geen rechercheur of rechter, en dat politieke of eventueel juridische zaken dus niet tot zijn competentie behoorden. Maar veelzeggend is zijn gedachte eveneens. In de loop van de jaren zestig maar vooral zeventig had hij een positie verworven die ver uitsteeg boven de formele en dicht in de buurt kwam van die van, inderdaad, rechercheur, rechter, ja zelfs, zo zou je met enige overdrijving kunnen zeggen, 'geweten van de natie'. De verwerving, ja het bestaan van een dergelijke positie is een belangrijk feit en zal in dit boek dan ook uitvoerig ter sprake komen.

Zoals gezegd waren het niet meer dan twee letters die de zaak op scherp stelden. Ook bij de ontdekking daarvan speelde toeval een niet geringe rol. Enkele dagen nadat de verhalen over Aantjes in kleine kring waren losgekomen, bladerde een van de medewerkers van het RIOD op verzoek van zijn baas door het archief van de *Deutsche Dienstpost in den besetzten niederländischen Gebieten*. Dat bladeren gebeurde niet toevallig. Aantjes, zoveel was bekend, had tijdens de oorlog als

postbode in Duitsland gewerkt. Daar was hij terechtgekomen in het kader van de zogenaamde *Arbeitseinsatz*, de verplichte tewerkstelling waaraan uiteindelijk meer dan een half miljoen Nederlanders onderworpen werden.[8] Niets bijzonders dus. Elk van die vijfhonderdduizend had die tewerkstelling op zijn manier beleefd – en op zijn manier geprobeerd er het beste van te maken: de een door zich te drukken, een ander door zich koest te houden, een derde door list. Hoe had Aantjes dat gedaan? Terwijl de medewerker van het RIOD door het archief keek, viel zijn oog op de gezochte naam. Hij las dat der Präsident der Reichspostdirektion van Schwerin de Deutsche Dienstpost in Nederland liet weten dat Willem Aantjes op 12 oktober 1944 'zum Landsturm Niederland vom Reichsführer SS, SS Hauptamt-Amtsgruppe D, Germanische SS Sturmbann, Sonderstab Nordsee 10 nach Hamburg eingezogen worden [ist]'. Voor een leek is dit Chinees – voor specialisten, zo bleek bij nader inzien, was het evenmin duidelijk. Voor Coen Stuhldreher echter, de onderzoeker die de zin ontdekte tussen duizenden andere zinnen, en voor de leiding van het RIOD, leken de woorden helder als glas. De reden waren de letters die in die ene zin maar liefst drie keer voorkwamen: SS. Ze stonden voor het ergste van het ergste, voor moord, doodseskaders, genocide en al wat de nazitijd nog meer aan weerzinwekkends had opgeleverd. 'Ik was sprakeloos,' herinnerde Stuhldreher zich jaren later, 'volslagen verbijsterd... Alle mogelijkheden hadden we overwogen, maar echt niemand van ons had aan de SS gedacht.'[9]

Vanaf dat moment raakten de ontwikkelingen in een stroomversnelling. Omdat De Jong en de zijnen veronderstelden dat Aantjes lid was geweest van de Waffen-SS – wat onjuist bleek te zijn –, associeerden zij zijn persoon niet alleen met het ergste van het ergste maar ook nog met het verlies van Nederlanderschap. Eenieder die in vreemde krijgsdienst treedt, raakt immers automatisch het paspoort kwijt. Dat betekende dus dat de hoogste man van de belangrijkste Nederlandse politieke partij niet eens de nationaliteit van het eigen land bezat. Dat was niet minder dan een bom onder het politiek bestel. Daar kwam bij dat De Jong, in hart en nieren kind van de Koude Oorlog, vreesde dat Aantjes gechanteerd zou kunnen worden. Hij had als postbode immers gewerkt in een gebied dat later tot (communistisch) Oost-Duitsland behoorde. Wellicht waren de communisten van zijn verleden op de hoogte. Wellicht wisten ze van hun kennis gebruik te maken. Wellicht... Ooit had Loe de Jong een dissertatie over de zogenaamde Vijfde Colonne geschreven, over de verraders uit eigen land die het de bui-

tenlandse vijand bij een aanval gemakkelijk maakten.[10] Hoewel hij een dergelijke colonne als mythe ontzenuwd had, speelde ze met betrekking tot het communisme in zijn hoofd altijd nog een rol. Vandaar dat hij meende dat actie geboden was – en snel ook. Per omgaande zocht hij contact met de regering.

Het onderhoud tussen enerzijds De Jong en zijn medewerkers en anderzijds de premier en zijn betrokken ministers vond meteen de volgende dag plaats, op donderdag 2 november. Hoewel premier Van Agt en de ministers Pais van Onderwijs en De Ruiter van Justitie volgens De Jong ernstig schrokken,[11] wilden ze het nieuws niet per omgaande aan de grote klok hangen. Bovendien hadden ze bedenkingen. Met name Pais, zelf joods, tijdens de oorlog gearresteerd, ondergedoken en zoals de meeste joden een groot deel van zijn familie kwijtgeraakt, stelde de vragen die er in de opwinding van het moment bij zo goed als iedereen bij inschoten. 'Het kan wel eens zijn,' zei hij,

> dat men door een toevallige constellatie van omstandigheden in een ongunstig daglicht komt te staan en is dat dan terecht? In de Tweede Wereldoorlog hebben mensen vaak de meest wonderlijke capriolen moeten uithalen om überhaupt te overleven en het zou kunnen zijn, dat dat ook in het geval Aantjes had gespeeld en dat hij dan door een generatie, die dat helemaal niet zo had meegemaakt, ten onrechte werd beschuldigd.[12]

Anders gezegd, Pais weigerde meteen moord en brand te schreeuwen. De zaak, zo betoogde hij, diende nader onderzocht te worden. Aldus werd afgesproken.

De volgende dag, vrijdag 3 november van dit voor de nasleep van de Tweede Wereldoorlog zo cruciale jaar 1978, werden de gesprekken over Aantjes' oorlogsverleden op hoog niveau voortgezet. Nu ook werd de beschuldigde zelf gehoord. Tussen hem en de medewerkers van het RIOD ontstond een patstelling: Aantjes erkende dat hij lid was geweest van de Germaanse SS maar dat dit het enige nieuws was aan de 'onthulling' van De Jong. Bovendien voegde hij eraan toe dat hij lid was geworden om uit Duitsland weg te komen en dat zijn lidmaatschap met overtuiging, laat staan met nazisympathieën niets te maken had. Loe de Jong daarentegen hield vol dat Aantjes lid was geweest van de Waffen-SS en eind 1944 zelfs als bewaarder in Port Natal, een strafkamp bij Assen, had gewerkt. Aantjes ontkende het een zowel als het ander ten stelligste. Hij was juist geen lid van de Waffen-SS geworden,

hij had geweigerd en daarom was hij naar Port Natal gestuurd, niet als bewaker maar als gevangene. Uiteindelijk draaide de cruciale vraag om dit laatste feit: in welke hoedanigheid had Aantjes in Port Natal gezeten? Was het als bewaker, dan leek het erop dat De Jong gelijk had. Was het als gevangene, dan lag de zaak op z'n minst genuanceerd. Besloten werd daarom dit uit te zoeken. Onder die afspraak ging het gezelschap uiteen. 'Een formele opdracht?' zei Van Agt later tot de onderzoekscommissie. 'Nee, dat niet, maar zij [Loe de Jong c.s.] gingen met deze vraagpunten op stap en wij wisten dat zij dat zouden doen en het had onze instemming.'[13]

Ondertussen was er iets gebeurd wat van de stroomversnelling een waterval maakte. Dat deze verandering toch nog enkele dagen duurde, komt doordat het weekend werd: rust dus in het wereldje dat als vormgever én spreekbuis van de ongrijpbare macht die publieke opinie heet in het vervolg van de gebeurtenissen én in dit boek een sleutelpositie inneemt: de media. Ook de achtergrond hiervan zal verderop uitvoerig ter sprake komen – hier staat slechts een korte vooruitblik. In dat vervolg zal ook blijken waarom in de voor Nederland cruciale jaren zestig en zeventig zo vaak en nadrukkelijk gerefereerd werd aan de Tweede Wereldoorlog – vaker en nadrukkelijker dan in de periode daarvoor. Snel en voorlopig gezegd: dit alles speelt in een periode waarin het land in korte tijd veranderde, van een gesloten, verzuilde naar een relatief open samenleving. In die nieuwe openheid was behoefte aan houvast: moreel, institutioneel, historisch. De oorlog voorzag daarin. De Aantjesaffaire speelde dan ook op een moment dat genoemd 'doorbraakproces' voltooid en de behoefte aan een gemeenschappelijk referentiepunt ongekend sterk was. Weliswaar bereikte die ontwikkeling pas halverwege de jaren tachtig een hoogtepunt maar ten tijde van de Aantjes- en daaraan voorafgaande Mentenaffaire was zij wel al onmiskenbaar. Deze gedachte staat in zekere zin haaks op de gebruikelijke. Veelal wordt immers gesteld dat in de jaren vijftig sprake was van een gemeenschappelijk ('nationaal') oorlogsverhaal en dat een jonge, kritische generatie deze consensus eind jaren zestig, begin zeventig doorbrak. Onder het besef dat uitspraken over abstracties als 'nationaal verhaal' betrekkelijk zijn en de erkenning dat historici allerminst met één mond spreken,[14] wordt hier een bijna tegenovergesteld standpunt verkondigd, namelijk dat, afgezien van in de jaren 1944-1947, in de eerste vijftien jaar na de oorlog van een in brede kring gedeeld verhaal nauwelijks sprake was, dat een dergelijk verhaal pas ontstond, ja zelfs pas

kon ontstaan in de jaren zestig en zeventig en dat het uiteindelijk in de jaren tachtig, bij de veertigjarige herdenking van het oorlogseinde, een hoogtepunt bereikte. De betekenis van het anachronistisch aandoende begrip nationaal was ondertussen wel ingrijpend veranderd – van de natie als welhaast zelfstandig handelend subject van de geschiedenis naar de natie als verzamelnaam voor een pluriform gezelschap met hetzelfde paspoort of dezelfde taal. Het is een van de redenen dat de inhoud van het oorlogsverhaal eveneens ingrijpend veranderd was en niet langer ging over een land dat zich na verkrachting had opgericht maar over een veelvormige gemeenschap die zich kon vinden in een

gemeenschappelijke overtuiging: dat zoiets als destijds gebeurd was – bedoeld werd met name de Shoah – kost wat kost niet nogmaals mocht gebeuren. Ook wordt in dit boek betoogd dat de betekenis van het oorlogsbeeld van de jonge generatie in eerste instantie kleiner is geweest dan veelal, in de eerste plaats door die generatie zelf, wordt aangenomen – *in eerste instantie* want in de jaren negentig van de twintigste eeuw zou het in aangepaste vorm terugkeren en wel degelijk van enorme betekenis zijn. Voorlopig belangrijker dan haar beeld was dat de jonge generatie bijdroeg aan een perspectiefwisseling op het oorlogsgebeuren, van degenen die de strijd hadden gevoerd naar degenen die hem, zoals de jongeren zelf, hadden ondergaan. Deze perspectiefwisseling droeg op haar beurt weer bij aan genoemde verandering in het oorlogsverhaal. Zover was het halverwege de jaren zeventig nog niet want ongeveer tegelijk met het einde van het kabinet-Den Uyl en de déconfiture van Weinreb leek het oorlogsbeeld van de jongere generatie zijn beste tijd alweer gehad te hebben. Op hetzelfde moment werd het beeld van Loe de Jong in combinatie met een nieuw (slachtoffer)perspectief dominant. Aantjes was een van de velen die daarvan de gevolgen onderging.

Het was een regionale krant die de knuppel in het hoenderhok gooide. Via Loe de Jongs echtgenote was het gerucht over het oorlogsverleden van een van Nederlands meest vooraanstaande politici tot de burelen van het *Nieuwsblad van het Noorden* doorgedrongen. Om het te checken belde een medewerker van de krant De Jong zondagochtend thuis op. Deze, vermoedelijk enigszins geschrokken van het lek waarvoor hijzelf verantwoordelijk was, ontkende noch bevestigde en vroeg de journalist hem de volgende dag terug te bellen. Vervolgens zocht hij contact met Van Agt. Deze zag zich voor het blok geplaatst en besloot het overleg over de kwestie de volgende ochtend al, maandag, te hervatten. Vóór

het zover was had de krant nóg een en ander van De Jong vernomen – net genoeg voor genoemde knuppel: dat het RIOD in opdracht van de minister-president een geheim onderzoek verrichtte naar het oorlogsverleden van Willem Aantjes en dat er in dat onderzoek officiële stukken naar boven waren gekomen waaruit bleek dat hij lid was geweest van niets minder dan de Waffen-SS. Zoals het een goede krant betaamt, zocht het *Nieuwsblad* vervolgens contact met de beschuldigde. Maandagochtend rond een uur of tien – het tijdstip dat de krant zakte – bevestigde Aantjes het bericht maar voegde eraan toe dat hij geen lid van de Waffen- maar van de Germaanse SS was geweest. De redactie kon van het verschil geen brood bakken en maakte er daarom gewoon SS van: 'Aantjes meldde zich in 1944 bij de SS', aldus de kop die diezelfde avond in het *Nieuwsblad van het Noorden* stond en spoedig door alle nieuwsbulletins overgenomen werd. Hiermee ontstond wat door de associatie van zo'n vooraanstaand politicus met die twee letters onvermijdelijk was: een affaire.

Maandagochtend 6 november 1978 was het zover nog niet. Tijdens het spoedoverleg op die dag werd besloten het RIOD-rapport over Aantjes zo snel mogelijk naar de Kamer te sturen. Tegelijkertijd kondigde Loe de Jong voor die avond een persconferentie aan – Van Agt hield hem om redenen die elders in dit boek duidelijk zullen worden niet tegen. De aankondiging van de persconferentie werd om vier uur door het ANP verspreid. Precies een uur later kwam het radionieuws met het bericht van het *Nieuwsblad van het Noorden*. Daarmee begreep eenieder wat het onderwerp van De Jongs persconferentie zou zijn. Massaal trokken de journalisten richting Nieuwspoort.

De persconferentie van Loe de Jong op die maandagavond zouden velen zich nog lang heugen. Geflankeerd door zijn medewerker A.J. van der Leeuw vertelde de 'Geschiedschrijver des Rijks', streng en gedragen, wat iedereen op dat moment in grote lijn al wist: dat niemand minder dan Willem Aantjes fout was geweest in de oorlog, niet zo'n beetje maar vreselijk fout: SS. Erger nog, door zijn verzwegen lidmaatschap van dat weerzinwekkende gezelschap was deze volksvertegenwoordiger en politiek leider van de grootste regeringsfractie – De Jong beklemtoonde zowel het een als het ander – geen Nederlander. En alsof dit alles nog niet erg genoeg was, had hij ook nog in Kamp Natal gezeten. Er was geen enkele reden te veronderstellen, zo voegde De Jong eraan toe, dat dit in de rol van gevangene was geweest.

Het sloeg in als een bom. Kranten, bladen, televisie- en radiostations zouden de volgende dag en ook nog vele dagen daarna bol staan

van hetzelfde. Hoewel daarbij heel wat details genoemd, bediscussieerd, gerelativeerd en beklemtoond werden, draaide de berichtgeving voortdurend om hetzelfde: fout, SS, geen Nederlander, kampbewaarder en (maar daarover later meer)[15] verzwijging. Aantjes had onder dit bombardement van beschuldigingen en verwijten maar één keus: aftreden. Dat deed hij dan ook, de volgende dag al. Dat hij de beschuldigingen van De Jong tegelijkertijd nuanceerde en ontkrachtte, deed op dat moment nauwelijks ter zake. Is dat al opmerkelijk, opmerkelijker nog is dat het imago van Aantjes ook niet veranderde nadat gebleken was dat De Jong het grotendeels bij het verkeerde eind had gehad en zich bovendien een rol had toegemeten die alle perken te buiten ging. Daarmee had in een van de oudste en, naar men in binnen- en buitenland veronderstelde, krachtigste rechtsstaten ter wereld een proces plaatsgevonden dat niet paste: dat slechts een beschuldiging voldoende was om de beschuldigde schuldig of, wat misschien nog ernstiger is, maatschappelijk dood te verklaren. Want dit laatste gebeurde. Nooit meer zou Willem Aantjes herstellen van de hem toegebrachte klap, zij het dat daartoe tientallen jaren later wel zoiets als een poging werd gewaagd.[16] Tot leedvermaak van velen bracht 's lands gewezen politicus nummer 1 het in de rest van zijn beroepsmatige leven niet verder dan voorzitter van de Kampeerraad. Voor een man die ooit zo'n hoge politieke positie had bekleed, klonk het als de grootst mogelijke vernedering. Aldus groeiden publieke en politieke domheid aan de ene en geschiedkundig geblunder aan de andere kant niet alleen uit tot een persoonlijk drama maar ook tot een gebeurtenis van nauwelijks te onderschatten betekenis. De afschrijving van Aantjes, plus de wijze waarop dat gebeurde raken het onderwerp van dit boek dan ook in zijn kern: anno 1978 heerste er in Nederland een stemming die de combinatie van de naam van een vooraanstaand politicus met de letters SS onvermijdelijk tot een affaire maakte, een stemming ook die elke nuance uit het oog deed verliezen en die een historicus de gelegenheid gaf zich, al was het maar even, het hoogste gezag toe te eigenen. Illustratief voor deze stemming zijn de ontelbare commentaren en brieven die naar aanleiding van de onthullingen over Aantjes' oorlogsverleden in de media verschenen – en ter gelegenheid van de publicatie van een rapport over de kwestie, een Kamerdebat en de pogingen de man opnieuw aan het werk te krijgen naderhand nogmaals verschenen. Ze zijn veelal samen te vatten in één woord: fout! Maar bij dit woord bleef het niet. Erbovenop kwam de suggestie die van dit begrip uitging. In de loop van de jaren zestig, zeventig en later, met als internationaal sym-

bool de Amerikaanse televisieserie *Holocaust*, kwamen de oorlogsgebeurtenissen meer en meer in het licht van de Shoah te staan en kleefde aan eenieder die fout was geweest de verdenking van betrokkenheid bij het ergste van het ergste. Het gaf 'de oorlog' een zo mogelijk nog krachtiger lading dan hij tot dan toe had gehad. Ook deze weerklonk in de Aantjesaffaire en maakte deze tot een hoogtepunt in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog.

Onderzoek naar beeldvorming, om dat begrip als verzamelterm voor de omgang met het verleden te gebruiken, houdt zich op het meest abstracte niveau bezig met zaken als collectief geheugen en publieke opinie of, algemener gesteld, met de verzameling van meningen zoals uitgedrukt in media, politiek, peilingen, afzonderlijke publicaties, interviews en publieksreacties. De problemen bij de bestudering hiervan liggen voor de hand – en worden in talloze studies ook uitvoerig besproken.[17] De conclusie is veelal dat publieke opinie (en collectief geheugen) dermate onmogelijke onderwerpen zijn dat het verstandiger is ze te mijden. Binnen een democratie leven immers tal van opinies c.q. gemeenschappelijke herinneringen. Ze worden uitgedragen door individuele personen, maatschappelijke groeperingen, generaties, politieke partijen en vooral media. Sommige van die opinies kunnen op een bepaald moment dominant zijn, andere zijn ondergeschikt maar veelal vormen ze zo'n wirwar dat orde scheppen welhaast ondoenlijk is. Toch is dat precies wat hier wordt geprobeerd. Uitgangspunt daarbij is dat het zinloos is van – bepaald lidwoord – *de* publieke opinie of *het* collectief geheugen te spreken. Naar het woord van een inzichtrijk Amerikaans wetenschapper zijn dergelijke grootheden als rook of mist: goed waarneembaar op afstand maar verdwijnend naarmate je dichterbij komt.[18] Beter is het daarom je te concentreren op afzonderlijke delen – en wel onder de impliciete hoewel onmogelijk hard te maken veronderstelling dat die delen tezamen en in afwisseling een redelijk beeld van het geheel laten zien. Dit verklaart ook de grote aandacht in dit boek voor exemplarische, liefst individuele gevallen want, zoals Alexander Pope in het inleidend motto zegt: 'the proper study of mankind is man'. De reden voor een dergelijke aandacht is tevens het resultaat van een geschiedkundig uitgangspunt: dat het verhaal mijns inziens het beste middel is om een per definitie complexe werkelijkheid te benaderen. 'Don't tell but show' luidt dan ook het motto van de discipline die mij met de geschiedschrijving het meest aan het hart ligt, de journalistiek.

Centraal in dit boek staat de overtuiging dat in de Nederlandse geschiedenis nauwelijks een onderwerp te bedenken is waarover zo langdurig een zo grote eensgezindheid heeft bestaan als over de oorlog – en dat terwijl over details voortdurend gekibbeld werd. Neem alleen al het feit dat de gebeurtenissen uit de jaren 1940-1945 decennialang eenvoudigweg zo genoemd werden – 'de oorlog' – en dat eenieder ook meteen begreep wat daarmee bedoeld werd. Het is een eensgezindheid die over bijvoorbeeld die andere grote oorlog der Nederlanden, de Tachtigjarige, nooit bestaan heeft en ook nooit heeft kunnen bestaan: katholieken, protestanten en voorstanders van de ware vrijheid hebben over de

strijd tegen de Spanjaarden immers altijd principieel van mening verschild. Dat een dergelijk *principieel* meningsverschil over de oorlog niet bestond, werd zelden zo duidelijk als tijdens de Aantjesaffaire. Want al kreeg de man in en vanuit eigen kring veel steun,[19] publicitair had die steun weinig betekenis en het maatschappelijk effect ervan was gering. Precies dit illustreert op prachtige wijze de werking van het fenomeen dat door een van de eerste moderne commentatoren ervan 'een almachtig gerechtshof' is genoemd, 'een onzichtbare macht die zonder geldelijke middelen, bureaucratie of leger voor stad, hof en zelfs koninklijk paleis wetten uitvaardigt'.[20] Bedoeld natuurlijk is, opnieuw, de publieke opinie. In het geval van Aantjes, zoals in tal van eerdere en latere zaken, vertegenwoordigde zij het maatschappelijk systeem dat tijdens de Tweede Wereldoorlog op extreme wijze geschonden was en sindsdien een welhaast sacrosancte betekenis had gekregen, 'onze democratie'. Aantjes zou dit systeem met voeten getreden hebben. Het was voor een man in zijn positie onaanvaardbaar en onvergeeflijk.

Deel 1

De oorlog voorbij
(1945-1949)

Inleiding

Sinds lang is het de gewoonte de eerste naoorlogse jaren in termen van bevrijding, vernieuwing en herstel te beschrijven – met de klemtoon op het laatste.[1] *Bevrijding ligt voor de hand. De Duitse nederlaag is de reden dat in mei '45 een nieuw tijdperk begon. Een uitbarsting van vreugde was het gevolg. Maar spoedig volgde de onvermijdelijke vraag: hoe verder?* Quo vadis, Nederland? *schreef de enige Indonesiër die al voor de oorlog in het parlement had gezeten, Roestam Effendi. Omdat hij naast overtuigd voorvechter van Indonesische zelfstandigheid ook communist was, laten zijn gedachten zich eenvoudig raden. Dat ligt anders met de identiek getitelde boekjes die ondernemer F.M. Beukers en christensocialist Daan van der Zee op hetzelfde moment publiceerden.* Wat nu? *is de titel van beider geschriften. Maar de ondertitel verschilt. De ene luidt:* Enkele beschouwingen omtrent de toekomstige taak van regeering en politieke partijen. *De andere:* Een ernstig woord tot de mannen en vrouwen van Nederland. *Zoals deze waren er in de eerste maanden na de bevrijding talloze geschriften, de meeste met iets minder directe titels. Op de vraag naar de toekomst werden daarin grosso modo twee antwoorden gegeven – terecht daarom dat twee navenante begrippen de geschiedschrijving domineren. De meer bevlogen, geëngageerde en anderszins ideeënrijke figuren waren van mening dat het roer radicaal om moest en bepleitten vernieuwing. 1001 voorstellen daartoe deden de ronde. Vooral in het Zuiden van het land leken dergelijke ideeën eind '44, begin '45 schijn van kans te maken. Toch liepen de pogingen om minstens twee redenen stuk. Een daarvan is dat er simpelweg te veel, te verschillende en te tegenstrijdige ideeën over vernieuwing leefden. Met name de polen van het politieke spectrum (Wilhelmina, Militair Gezag en rechts verzet aan de ene, sociaaldemocraten, communisten en links verzet aan de andere kant) waren het radicaal met elkaar oneens. Juist daardoor kon een gematigde en in zijn doelstellingen vage vernieuwingsbeweging als de Nederlandse Volksbeweging het voortouw nemen. Lang duurde haar succes niet. De voordelige positie van buitenstaander bleek spoedig*

een nadeel en de NVB verdween even snel als zij gekomen was.

De andere reden voor de mislukte vernieuwing is tevens het tweede antwoord op de vraag naar de gewenste toekomst: dat een vermoedelijk overgrote meerderheid van de bevolking niets anders wenste dan terugkeer naar een situatie waarin je weer 'gewoon' – wat dat ook mocht zijn – kon leven. Herstel dus. Zoals ook uit enquêtes blijkt had het verlangen hiernaar op z'n laatst een jaar na de bevrijding de overhand.[2] Vandaar de uitslag van de eerste naoorlogse verkiezingen, mei 1946. Vooroorlogse politieke verhoudingen keerden daardoor zo goed als terug. Er was slechts één verschil: de winst van de communisten. Die bleek van korte duur.

26 *Eenmaal besloten dat herstel vooropstond, zo mag je de volgende fase in de geschiedenis van de eerste naoorlogse jaren interpreteren, ging men nijver aan het werk. Jaren van 'tucht en ascese' volgden. En ziedaar, de inzet wierp vrucht af. 'Aan het einde van de jaren veertig ontstond de eerste ruimte. Vooralsnog vooral materieel, zo lijkt het, het eerste beetje welvaart gloorde.'[3] Maar het beetje werd meer – en meer, met als gevolg dat het, terugkijkend, lijkt alsof kort na de oorlog al de basis werd gelegd van de welvaart waarvan in de jaren zestig en daarna de vruchten werden geplukt.*

Het is om meerdere redenen een aantrekkelijk beeld: er is voldoende materiaal om het te ondersteunen, het vertoont consistentie én, misschien nog wel het belangrijkste, het wijst vooruit naar een toekomst die ontegenzeggelijk kwam. Toch zou precies deze vooruitwijzing tevens de grootste zwakte van het beeld kunnen zijn. Het is een bekend en welhaast onvermijdelijk probleem van de geschiedschrijving: dat het verleden geplaatst wordt in de schaduw van de toekomst. Dat gevaar is des te groter als, zoals in dit geval, invloedrijke groepen uit politiek en samenleving uit de beschreven periode het later door de historici waargenomen beeld ondersteunen, wat in dit geval wil zeggen: eveneens toekomstgericht dachten dan wel weinig geduld hadden met de moeizaamheden van het moment. Vanuit een 'elitair' perspectief is het beeld van Nederland na 1945 als een land dat met tucht en ascese aan de toekomst werkte dan ook zeker juist. Maar je hoeft het perspectief maar een beetje te draaien en het panorama verandert. Zo ook in dit geval. Bezien vanuit andere groepen dan de in politiek en samenleving dominante oogt Nederland in het eerste decennium na 1945 anders en dat wil vooral zeggen: slechter, somberder, lethargischer. Die somberheid is evident waar het de op een of andere manier door de oorlog zwaar geraakte groepen betreft: verzet, dwangarbeiders, collaborateurs, joden, politieke gevangenen en de velen die door de oorlog, materieel of immaterieel, 'alles' kwijt waren geraakt. Allen bijeen vormden zij een groep van – geschat – zo'n 10 tot 15 procent van de bevolking.[4] Hoewel een meerderheid van hen, zo lijkt het, al

het mogelijke deed er het beste van te maken, was dat vaak te veel gevraagd. Woede, stilte, bitterheid, verwijten en verdriet waren het gevolg. Is dit nog eenvoudig te begrijpen, opmerkelijk is dat sombere gevoelens ook degenen lijken te beheersen die door de oorlog minder zwaar getroffen waren, 'de Nederlandse bevolking'. Daarvoor zijn een aantal redenen. De vermoedelijk belangrijkste is dat het alom verlangde herstelproces moeizamer verliep dan verwacht. Onvrede was het gevolg. Een andere reden is dat de ellende van de ene spoedig plaatsmaakte voor de dreiging van een volgende oorlog – met hierbij een herleving van angsten die nog vers in het geheugen zaten. Het is bij nader inzien eenvoudig te beweren dat die angsten overdreven werden en dat zo'n volgende oorlog nooit een serieus gevaar heeft gevormd. Zo ervoer men het echter niet. Hier komt bij, reden nummer drie voor de alomtegenwoordige somberheid, dat velen[5] nogal in de ban waren van cultuurpessimistische ideeën. Die fascinatie dateert van vóór de oorlog en is te herleiden tot de grote veranderingen die de westerse samenleving vanaf het eind van de negentiende, begin twintigste eeuw doormaakte. Men had het moeilijk met deze veranderingen en verzweeg dat niet. Tot slot – reden nummer vier – liet de oorlog een erfenis na die onmiskenbaar problematisch was.

Anders gezegd, hoewel bevrijding, vernieuwing en herstel met de daarbij behorende mentaliteiten de belangrijkste polen van de geschiedenis in de eerste naoorlogse jaren vormen, is het de vraag of er ten gevolge van teleurstelling (hfst. 1) en moeizaam herstel (hfst. 3) tussen die polen niet gedurende lange tijd een schemergebied heeft gelegen dat minstens zoveel aandacht verdient: de onvrede die was gebleven nadat de vrede was gekomen. In ieder geval is het deze onvrede die in het eerste deel van dit boek met betrekking tot de belangrijkste instanties, groeperingen en gebeurtenissen wordt onderzocht: de media (hfst. 2), Londen (hfst. 1), het verzet (hfst. 6), slachtoffers (hfst. 7), politieke delinquenten (hfst. 4) en degenen die met Nederlands-Indië van doen hadden (hfst. 8). Die onvrede verklaart ook waarom spoedig na het verdwijnen van de bevrijdingseuforie van de oorlog een beeld ontstond dat op cruciale punten afwijkt van het zogenoemde 'nationaal verhaal' (hfst. 5). Terwijl dit verhaal eens per jaar door vertegenwoordigers van de staat en in enkele publicaties waaronder schoolboeken herhaald werd, vertroebelde, stokte en versplinterde het in den lande vertelde, alledaagse oorlogsverhaal. In plaats van één groot kwam een complex samenstel van kleine verhalen. Deze waren niet luid en duidelijk maar aarzelend en stil, niet zwart-wit maar, om dat woord nog maar eens te gebruiken, 'grijs'.[6]

[1] De mooiste vrede
Toekomstplannen in oorlogstijd

Koning Wilhelmina was nog maar enkele maanden uit Nederland weg of ze maakte al plannen voor terugkeer. Eenmaal zover, zo meende zij, moest heel Nederland 'vernieuwd' worden.[1] Steeds weer nam de vorstin dit woord in de mond, niet alleen in de privésfeer maar ook in besprekingen met politici en vertegenwoordigers van maatschappelijke geledingen, in gesprekken met Engelandvaarders en, belangrijkste van al, toespraken op Radio Oranje.[2] Daarmee oefende zij, in toenemende mate de magneet van het Nederland dat nog vrij was en volgens haar vaste overtuiging ooit weer helemaal vrij zou zijn, grote invloed uit op het intellectuele deel van de publieke opinie.[3] Vernieuwd, zo moest de toekomst te zijn. Maar wat dat inhield kon zij niet zeggen. 'Het was ook niet nodig,' schrijft haar biograaf, 'want ieder die "vernieuwd" was, wist wat zij bedoelde en wie het niet begreep, was niet "vernieuwd" en daarmee in feite afgeschreven.'[4]

Deze cirkelredenering leidde tot veel verwarring en gaf aanleiding tot amusante anekdotes. Zo vertelde de vorstin eind 1944 aan haar secretaris Van 't Sant dat hij niet mee terug kon naar Nederland omdat hij niet vernieuwd was. Toen de man daarop vroeg wat zij daaronder verstond, kreeg hij als antwoord: 'Dat u dat vraagt, betekent al dat u niet vernieuwd bent.'[5]

Zo onbegrijpelijk als de beoogde vernieuwing was voor Van 't Sant, zo evident was zij voor Wilhelmina. Er waren slechts twee smaken, zij het in verschillende varianten: oud en nieuw. Ze stonden voor haar bijna gelijk aan fout en goed.

> Een open oog voor de fouten, die in den loop der jaren in ons staatsbestel waren geslopen, zal gepaard moeten gaan aan het inzicht en den moed om de veranderingen aan te brengen, die noodig zijn gebleken

verkondigde de vorstin op 12 september 1940 via Radio Oranje. Een half jaar later, op 20 maart 1941, zei ze dat het 'boven elken twijfel verheven [was] dat ons staatsbestel met de veranderde omstandigheden en met de ervaring van den laatsten tijd rekening zal moeten houden.' Kort daarop (10 april 1941): 'Het oude is voorbijgegaan, het nieuwe dat komt, zal zijn van vreemde smetten en vreemden bloed vrij, opgetrokken naar eigen plan en inzicht.' Enkele maanden later (30 juli 1941): het bewind dat na de oorlog aan de macht komt, zal zich 'met voortvarendheid moeten kwijten van zijn taak van herstel in den ruimsten zin, en tevens onverwijld herziening onzer grondwet ter hand moeten nemen, opdat zoo spoedig mogelijk de nieuwe toestand zal kunnen ingaan.' In november 1941 sprak Wilhelmina van 'het nieuwe dat komt als de vijand eens uit onze landpalen zal zijn verdreven.' In oktober '42 gebruikte zij voor het eerst het toverwoord: 'vernieuwing'. 'Wie bevrijding zegt, zegt ook vernieuwing.'

September '43: 'De vernieuwing [zal] de grondslag vormen waarop het gebouw onzer toekomstige vrijheid zal rusten.' 9 mei 1944: 'Dank zij de uitnemende voorlichting van hen, die uit Nederland overkwamen en die steeds geheel openhartig den toestand thuis aan mij bloot leggen, zie ik helder voor mijn geest... de veelbelovende mogelijkheden welke de toekomst ons biedt.' Eenmaal zover sprak de vorstin zelfs namens de doden en van 'het visioen dat hen voor ogen stond, die hun leven gaven voor u en voor een beter vaderland.'

Een van de weinige keren dat Wilhelmina haar visie op de door haar gewenste vernieuwing uitwerkte, is te vinden in een brief aan haar dochter, gedateerd februari 1941. Vernieuwing wordt daarin gelijkgesteld aan opruiming van het oude en staatsrechtelijke verandering, in het bijzonder een nieuwe grondwet. Wat er in die grondwet moet staan vertelde Wilhelmina er niet bij maar duidelijk is dat het haar ging om beknotting van de macht van het parlement, einde aan het politiek gezeur, daadkracht, sterke hand en – aldus kwam de voor de buitenstaander onbegrijpelijke maar voor de koningin evidente cirkel weer rond – vrijheid en geluk voor de goeden zodat 'de koers een democratische zal zijn, zodra alles weer normaal is.' 'Wat na een halve eeuw blijft verbazen,' schrijft biograaf Fasseur, 'is haar verbetenheid, ja haar fanatisme, bij het streven naar vernieuwing. Al het andere werd eraan ondergeschikt gemaakt... Wie tot het verzet had behoord, in gevangenis of concentratiekamp had gezeten, rekende zij tot de vernieuwden.'[6]

Het is een constatering die, in aangepaste vorm, een belangrijke rol zou spelen in de naoorlogse geschiedenis. Was iemand slachtoffer of

uitgesproken tegenstander van de Duitsers geweest, dan was hij per definitie 'goed' – en in de ogen van Wilhelmina dus ook vernieuwd. Had hij in de Duitse tijd niets opmerkelijks gedaan of, erger nog, met de vijand samengewerkt, dan was hij afgeschreven – 'oud' dan wel 'fout'. Het probleem van een dergelijke visie is evident. Enerzijds waren er heel wat goede Nederlanders die geen vernieuwing wensten, zeker geen vernieuwing zoals Wilhelmina die voor ogen stond. Anderzijds behoorde de meerderheid van de Nederlanders tot de tweede categorie, dat wil zeggen tot degenen die zo goed en kwaad als mogelijk, zij het veelal met toenemende weerzin en onder groeiende spanning, geprobeerd hadden de oorlog te overleven en daarbij niets heldhaftigs hadden ondernomen. Wilhelmina was niet in staat het een noch het ander te zien. Ze was niet de enige.

Vernieuwingen

Halverwege 1941, aldus Fasseur,[7] verlegde Wilhelmina haar vernieuwingsidealen van de taal naar de mensen, in het bijzonder naar de jonge Nederlanders die in steeds groteren getale het Kanaal overstaken om zich bij de regering in ballingschap te voegen. 'O die diepe trillende snaren tusschen Engelandvaarder en mij, ons mag ik wel zeggen, wát is dat toch elke keer een beleving.' En elders, tot haar dochter Juliana:

> Ik ben officieel in het bootje gestapt... van jong nieuw Nederland. Ik dans een oorlogsdans op 't graf van al die lammelingen en heel dat oude verworden stelsel en over de zee, die daarvoor niet te breed is, reik ik mijn beide handen aan het nieuwe, vurig verbeide.

Vanaf dat moment ook wist Wilhelmina wie er zitting moesten hebben in het na de oorlog te vormen kabinet: 'jongeren, zij die nimmer hebben meegedaan aan den ouden tijd en de misbruiken.' Verder bestond bij haar geen twijfel wie de vernieuwde troepen moest aanvoeren. Zijzelf natuurlijk.

> De misbruiken van 't parlementaire stelsel brengen de menschen thuisch ertoe een sterk bewind te willen van Oranje... Vrijheid en dem[ocratische] beginselen; men acht deze 't best gewaarborgd door 't krachtige bewind van Oranje, omdat men anders bevreesd is voor terugkeer van den oude toestand en de misbruiken.

En zo ging de vorstin voort, hiermee een stroompje in het Nederlandse politieke denken vertegenwoordigend dat gedurende de oorlog weliswaar krachtig leek maar meteen bij de bevrijding machteloos bleek. Er is immers nooit sprake geweest dat dergelijke gedachten in praktijk gebracht konden worden, al is het alleen maar omdat de geallieerden van dergelijke overblijfselen uit een politiek verleden niets moesten hebben. De autoritaire opvattingen van Wilhelmina en haar medestanders zijn om die reden, behalve misschien even in het Zuiden tussen september 1944 en mei 1945, nooit serieus genomen.[8]

Maar hoe onbetekenend de koninklijke voorstellen voor de politieke praktijk ook geweest mogen zijn, de invloed ervan op het intellectueel debat was groot. Dit niet alleen omdat zij afkomstig waren van de vrouw die bindsteen was van het vrije Nederland, dit ook omdat de vernieuwingsgedachten van Wilhelmina goed aansloten bij tendensen die al vóór de oorlog bestonden en, lastig om te begrijpen en pijnlijker nog om te erkennen, tijdens de oorlog her en der ook verwezenlijkt werden. Van beide vernieuwingsgedachten zijn we goed op de hoogte. Al vóór de Tweede Wereldoorlog werd door tal van personen en groepen, vooral jongeren, geroepen om ingrijpende veranderingen in het als vermolmd ervaren bestel.[9] Het was de nederlaag tegen de Duitsers die aanpassingen daadwerkelijk mogelijk maakte. Maar van de met veel bombarie verkondigde 'nieuwe orde' moesten de anti-Duitse vernieuwers natuurlijk niets hebben – in theorie althans niet, de praktijk ligt gecompliceerder. Mede om collaborateurs de wind uit de zeilen te nemen richtten enkelen van hen een eigen beweging op: de Nederlandse Unie. Deze probeerde gedurende ruim een jaar te schipperen. Daarbij wierp zij zich op als erfgenaam van vooroorlogse denkbeelden. Vernieuwing was ook haar toverwoord.[10] Het is de belangrijkste reden dat Wilhelmina een van de voormannen ervan, Jan de Quay, op handen droeg en na de bevrijding van Nederland het liefst als premier had gezien.[11] Het was dan ook mede dankzij haar dat hij tussen januari en juni 1945 minister werd in het derde kabinet-Gerbrandy.

Probleem was echter dat de Unie in verzetskringen de geur van collaboratie aankleefde. Zij zou in haar geschipper en vernieuwingsdrang te ver zijn gegaan. Invloedrijk bleef de beweging echter wel, niet in de laatste plaats omdat haar voormannen ook een grote rol speelden in een andere, belangrijke vernieuwingsbeweging die nog tijdens de oorlog ontstond: die van het kamp waar sinds mei 1942 honderden vooraanstaande Nederlanders gegijzeld zaten, Sint-Michielsgestel. Een aantal van hen, onder wie de latere premier Willem Schermerhorn, de

vooraanstaande theoloog Willem Banning, de liberaal Adolf M. Joekes en twee van de voormannen van de Unie (Louis Einthoven en genoemde Jan de Quay) voerde in gevangenschap uitvoerige gesprekken over de toekomst van Nederland. Het resultaat daarvan zou bekend worden als 'de geest van Gestel'. En al werd die geest allerminst door één adem geblazen en slechts 'door een heel klein deel van het gijzelaarskamp'[12] gedragen, haar invloed was groot. 'Nieuw' was ook haar motto. Maar de betekenis van het begrip was opnieuw vaag. Vandaar de irritatie van onder meer medekampbewoner en historicus Pieter Geyl, eveneens voorstander van vernieuwing maar dan concreet, in de zin van de oprichting van een politieke partij die de oude indelingen moest doorbreken. Maar zo'n doelstelling was de meeste Gestelaren volgens Geyl te beperkt en te plat. Zij wilden meer, zij wilden 'hoger':

> Zij komen met een theorie, een beschouwing die haar redden moet; hun roep is om vernieuwing van de geest, een vernieuwing die zij onder de oude leuze van het Christendom trachten te stellen. Ik noem de methode revolutionair, omdat er zo weinig rekening wordt gehouden met historische vormen en tendenties.[13]

Koninklijke inspiratie

Terwijl in gremia als de Nederlandse Unie en het gijzelaarskamp van Sint Michielsgestel over vernieuwing werd nagedacht, vertrouwden ook tal van individuele personen, naar eigen zeggen in vele gevallen geïnspireerd door Wilhelmina, hun gedachten over 'de mooiste vrede' aan papier toe.[14] 'Dit geschrift dankt zijn ontstaan aan de radio-toespraak, die Hare Majesteit de Koningin in het voorjaar van 1941 tot de Nederlanders in het bezette gebied heeft gehouden en waarin Zij ons de raad gaf den tijd, die ons scheidde van het uur der bevrijding nuttig te besteden door over onze toekomst te denken en daarvoor plannen te maken,' schreven de Groningse griffier M.W. Scheltema en zijn vrouw tussen september 1942 en maart 1943 in een boek van bijna 300 pagina's. Het verscheen kort na de bevrijding maar biedt, wellicht onvermijdelijk bij een onderwerp als dit, weinig houvast.

> Een nieuwe orde eischt, dat ieder weer een eigen sfeer voor zijn zelfstandig denken en handelen krijgt: ieder zal zich de oude gevoeligheden moeten afwennen en het afbreken van de oude vrijheidsmuren

> moeten gedogen, maar tegelijkertijd zal men zich een nieuwe sfeer moeten opbouwen.[15]

Eenzelfde vaagheid kenmerkt verreweg de meeste geschriften die tijdens de oorlog, al dan niet onder inspiratie van Wilhelmina, geschreven werden en bij de bevrijding verschenen met aansprekende titels als *Een blik in Nederlands toekomst. Overdenkingen gedurende den bezettingstijd* (A.W. Schade van Westrum, burgemeester van Heerde); *Nieuw Nederland: gedachten over de vorming van een nieuwe gemeenschap* ('Marnix' ofwel David van Embden); *Nieuw Nederland: algemene beginselen ener hervorming in hoofd en leden* (Jan Romein).[16] Toch steekt één geschrift met kop en schouders boven de rest uit. Dat is het nog tijdens de oorlog onder het pseudoniem Boisot in Londen verschenen boek van Gerbrandy's secretaris J. G. de Beus: *De wedergeboorte van het Koninkrijk*. Het was zo succesvol dat het al tijdens de oorlog in vele, vaak overgetypte edities de ronde deed.[17] Eveneens aangespoord door Wilhelmina (en sterk in lijn met haar gedachten) kwam De Beus met een op het eerste gezicht helder verhaal waarin hij zich, uitgaande van principes als vrijheid, Oranje en christendom, radicaal uitsprak tegen een terugkeer naar de situatie van 9 mei 1940. Daartoe zouden volgens hem op zeven gebieden vernieuwingen tot stand gebracht moeten worden. Om te beginnen moest de Nederlandse mentaliteit verbeteren, in het bijzonder door de verwerkelijking van een christelijke sociale gemeenschap. Vervolgens moest het overheidsgezag worden vergroot, de Staten-Generaal hervormd en de politieke partijen in hun macht beknot. Ook moest de economie opnieuw geordend, het rijksconcept aangepast en de internationale rechtsorde hechter worden. Het geheel is, hoewel schijnbaar helder, toch vaag en het succes ervan ligt vermoedelijk dan ook niet zozeer bij de voorstellen zelf maar bij de impliciete uitwerking van de koninklijke denkbeelden, de vroege verschijning en, bovenal, de peptalk waarin het geheel werd verpakt. Want net als de praatjes van Wilhelmina stak het geschrift van De Beus de Nederlanders in het bezette land een hart onder de riem. Er moest veel veranderen, stelde de auteur, maar er moest ook veel blijven zoals het was geweest want Nederlanders waren, aldus de laatste pagina's van het boek, 'waarlijk een groot volk'. Terwijl het vóór de oorlog alom een rommeltje was, schreef hij,

> teekende het Nederlandsche volk zich temidden van de Europeesche naties af als een gezeten, maar hard werkende middenstander. Wij wa-

> ren de bourgeois van Europa. In welvaart, in mentaliteit, in lichamelijke gezondheid, in beschaving…

Er was volgens De Beus slechts één euvel aan Nederland: zelfgenoegzaamheid: 'Er was een stormwind noodig om de kracht van dit volk ten volle doen ontwaken.' Vandaar dat het nu zaak was de koe bij de horens te vatten. 'Na den tachtigjarige oorlog beleefden de Nederlanden de grootsten staatkundigen en geestelijken bloei van hun historie,' aldus het einde van het boek. Na deze oorlog kon hetzelfde opnieuw gebeuren.

> Het Koninkrijk [zal] herrijzen, voortvarender, krachtiger, eendrachtiger. Dit is ons geloof. En een volk dat geloof heeft als een mosterdzaad, kan een wereldmacht weerstaan.

Mislukte plannen

Terwijl tal van dergelijke geschriften verschenen, herdrukt, gelezen, herlezen en besproken werden, werd de bevrijding een feit en kwam het erop aan de fraaie ideeën in praktijk te brengen. De pogingen liepen zonder uitzondering op een mislukking uit. Een goede illustratie hiervan is de opkomst en ondergang van het Nationaal Instituut, een uit het verzet voortgekomen instelling met de pretentie van 'centrale organisatie tot verdieping van het nationaal bewustzijn en tot versterking van de nationale saamhorigheid'.[18] In tegenstelling tot wat je op basis van de naam wellicht zou verwachten was dit 'instituut' echter niet van plan de verscheidenheid van de Nederlandse samenleving ongedaan te maken. Integendeel, het was zelfs wars van centralisatie. Die deed alleen maar aan de oorlog en de nazi's denken. Het instituut wilde de verscheidenheid juist bewaren – vandaar onder meer het fraaie idee van een uit lapjes samengestelde Nationale Feestrok –[19] maar meende dat de bevolking door de oorlog niettemin één was geworden. Zo werd het begrip nationaal door het instituut ook gebruikt, niet in de zin van gestuurd van bovenaf maar als opborrelend van onderop. Veelzeggend wat dat betreft is het nog tijdens de oorlog gemaakte organisatieschema, met daarop termen als brongebied en bevloeiingsgebied. Het toont in één oogopslag heel de Nederlandse samenleving en alles wat een mens zoal bezighoudt: van economisch leven en historie tot hoogtijdagen en jeugdbeweging, heel de wereld op één velletje papier,

met bovenaan het Nationaal Instituut en onderaan Zelfwerkzaamheid (van de Nederlander binnen het nationaal verband).[20] Het vertellen van nationale verhalen, maken van nationale monumenten, houden van nationale manifestaties en organiseren van nationale herdenkingen moest volgens de voormannen van het instituut zowel gevolg als oorzaak zijn: een uiting van de nationale wil en een versterking van het nationaal bestaan.

De werkelijkheid was een andere en had dan ook tot gevolg dat de hoogdravers van het instituut spoedig versomberden. Al begin 1946 verkeerde de instelling in financiële moeilijkheden, eind van dat jaar werd zij opgeheven en opgenomen in het Prins Bernhard Fonds. Daarmee onderging het hetzelfde lot als vergelijkbare initiatieven.[21] Daaronder ook de politieke groepering die gevoed werd door zowel de Nederlandse Unie als de geest van Gestel, vernieuwing bovenal als doorbraak van de bestaande partijverhoudingen zag, spiritueel was in de zin dat zij een mentaliteitsverandering voorstond en in niets zozeer geloofde als in 'gemeenschap' – het toverwoord dat volgde op vernieuwing: de Nederlandse Volksbeweging. Ook in haar geval boden mooie woorden geen oplossing voor maatschappelijke problemen. Vandaar dat na een kortstondig en vooral publicitair succes van de NVB eveneens weinig overbleef. Bij door het NIPO georganiseerde proefverkiezingen in januari 1946 haalde de beweging elf procent van de stemmen, een maand later nog maar zes, weer een maand later één en begin april niet één.[22] Hiermee was zelfs de belangrijkste naoorlogse vernieuwingsbeweging er niet in geslaagd een partij te worden en stond uitslag van de eerste verkiezingen bij voorbaat vast: alles bleef bij het oude. En inderdaad, in vergelijking met de laatste vooroorlogse verkiezingen wonnen de confessionele partijen zelfs nog terwijl de PvdA, de meest vernieuwingsgezinde partij en sterkste erfgenaam van de NVB, er in vergelijking met haar vooroorlogse voorlopers (SDAP, VDB en CDU) zelfs op achteruit ging.[23] 'Het was een schrale troost,' schrijft Woltjer in zijn geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw, 'dat de plannen voor vernieuwing in de vorm van een meer autoritaire regeringsvorm met minder invloed voor de Tweede Kamer, die in bepaalde kringen in Londen en in het verzet waren beraamd, evenmin werden gerealiseerd.'[24] Schrale troost inderdaad maar tevens de reden dat velen, niet de minsten, zwaar teleurgesteld werden. Het was het tijdschrift van de grootste vernieuwingsbeweging uit de oorlog, *Je Maintiendrai*, dat deze ervaring eind 1946 op onvergetelijke wijze formuleerde: 'Wat was de Vrede mooi, toen het nog Oorlog was.'[25]

[2] De slag om de publieke opinie
Naoorlogse strijd om de media

In de vroege ochtend van donderdag 14 september 1944, ruim anderhalve dag nadat de eerste Nederlandse gemeente (Mesch, Zuid-Limburg)[1] bevrijd was, wrongen twee mannen zich met snelle tred door de menigte van woelig Maastricht om te verdwijnen in het gebouw van de *Limburger Koerier*, Wolfstraat 17. De namen van de twee luidden Victor Willems en Jac. P. van Term. Eerstgenoemde had gedurende heel de oorlog, zij het in een moeizame positie, als directeur bij de krant gewerkt. De ander had gedurende vijfentwintig jaar over diezelfde krant de hoofdredactie gevoerd maar was al vóór de oorlog met pensioen gegaan en opgevolgd door de Vlaming Hugo van den Broeck. Deze laatste had tijdens de oorlog een pro-Duitse koers gevaren, met als gevolg dat zijn rol bij de bevrijding uitgespeeld was en de vraag zich opdrong hoe het met de krant verder moest. De twee mannen die op deze vreugdevolle dag de redactielokalen binnendrongen, wisten het wel: de *Limburger Koerier* moest zo snel mogelijk de oude draad oppakken. De vooruitzichten daartoe leken op het eerste gezicht gunstig. 'Bij hun komst vonden zij gebouw en inhoud ongeschonden,' schreef een van de twee later.[2] Niets, zo leek het, weerhield hen ervan direct aan de slag te gaan.

> Het allereerste wat zij verrichtten was: een bulletin samen te stellen... Dit bulletin werd aan den frontgevel van het kantoorgebouw bevestigd, en enkele exemplaren ervan werden aan eenige winkels in de stad ter uithanging bezorgd.

Tot zover ging alles goed. De verwarring begon toen de sterkste groep van de plaatselijke Ordedienst[3] enkele uren later de oude, in 1941 opgestapte burgemeester in zijn functie wilde herstellen. De plechtigheid was om twee uur 's middags gepland. Maar vlak voordat het zover was, stapte een keurig uitziende, in Amerikaans legeruniform geklede

man binnen. 'Goede middag, heren,' zei hij beleefd. 'Mag ik mij even voorstellen? Ik ben luitenant van Hasselt van het Militair Gezag, verbindingsofficier tussen het Amerikaanse leger en de Nederlandse autoriteiten.'[4] Vanaf dit moment, zo vulde hij aan, lag het gezag bij hem.

De mannen van de Ordedienst bekeken het heerschap als een kip het onweer. Militair Gezag? Verbindingsofficier? Wat waren dat voor fratsen? Nog geen maand eerder, op 15 augustus, hadden zij van hun commandant te horen gekregen dat 'alleen de OD door de Regeering met gezag wordt bekleed.'[5] Helaas had diezelfde regering, Londen dus, diverse instanties het idee gegeven dat zij het bij de bevrijding voor het zeggen zouden krijgen. Moeilijkheden konden daarom niet uitblijven. De Maastrichtse Ordedienst was slechts een van de eerste groeperingen die dat ondervond. Want wat, zo vroeg zij zich af, had die Van Hasselt met hun zaken van doen? Waarop beriep hij zich? Maar Van Hasselt wist niet van wijken en beklemtoonde nogmaals dat hij dan wel het Militair Gezag in Maastricht de scepter zwaaide. Elk verzet daartegen zou de persoon of groep in kwestie duur komen te staan. Ook verordonneerde hij dat alle door de Ordedienst aangebrachte plakkaten onmiddellijk verwijderd moesten worden omdat de informatievoorziening eveneens aan het Militair Gezag voorbehouden was.

De Maastrichtse Ordedienst, dat wil zeggen dat deel ervan dat op die veertiende september 1944 het stadhuis in bezit had genomen, ging mopperend akkoord. Althans, zo leek het. Bij de *Limburger Koerier* ervoer men op hetzelfde moment dat het zo simpel toch niet lag. 'De beide vertrouwensmannen stonden op het punt, bij de politie, of desnoods bij den commandant der Amerikaansche bezettingstroepen, gewapende bewaking aan te vragen van het pand Wolfstraat 17,' schreef Jac. P. van Term, de zelfbenoemde hoofdredacteur later,

> toen iemand het gebouw binnenstapte. Het was de heer W. Goldschmitz, gewezen redacteur van den *Limburger Koerier*, als hoedanig hij in 1942 ontslag had genomen. Deze heer droeg een mouwband met de letters O.D. en verklaarde, dat hij door den Orde-Dienst... was aangewezen als 'Districts-Pers-commandant' te Maastricht. Als zoodanig verklaarde hij zich bevoegd om persen en eigendommen van den *Limburger Koerier* in beslag te nemen.

Nu was de verbijstering aan de journalisten. Ordedienst? Perscommandant? Wie bedacht dergelijke onzin? De *Limburger Koerier* had een verleden dat terugging tot de jaren veertig van de negentiende eeuw

en was op het moment dat dit speelt dus al een eeuw oud. Trouw was de krant ook, aan de katholieke kerk welteverstaan. Vandaar dat hij in 1936, in navolging van een bisschoppelijk mandement, de NSB veroordeeld had en zelden of nooit vriendelijk voor nazi-Duitsland was geweest. Althans, vóór de oorlog. Meteen na de capitulatie echter besloot hoofdredacteur Van den Broeck een andere koers te varen. 'Het gordijn der geschiedenis is gevallen over een oude wereld,' schreef hij op 16 mei 1940. 'De toekomst vinde ons tot opbouw van een nieuwe wereld bereid.'

Het was deze politiek die de *Limburger Koerier* in de loop van de oorlog steeds verder in nationaalsocialistisch vaarwater dreef en uiteindelijk tot zoiets als een Duits propaganda-instrument maakte. Dit gebeurde tegen de wil van het concern waartoe de krant behoorde (het in Utrecht gevestigde Neerlandia), tegen de wil van een aantal redacteuren, tegen de wil ook van een niet te tellen aantal lezers. Zij vermochten weinig tot niets. Het enige wat de concernleiding kon doen was proberen haar andere kranten zo neutraal, lees katholiek mogelijk te houden. Dat tenminste is wat zij bij de bevrijding beweerde. Haar tegenstanders verkondigden echter een geheel andere mening, namelijk dat het management gehandeld had zoals zoveel bedrijfsleidingen en, met het doel het concern zo ongeschonden mogelijk door de oorlog te loodsen, voor de bezetter gezwicht was. Het is een meningsverschil waarover veel te doen zou zijn – eerst in Limburg en later overal elders. Een van de verklaringen hiervoor ligt in Londen.

Zuiveren met belangen

Terwijl de *Limburger Koerier* collaboreerde werd in Londen de bevrijding voorbereid. Daarbij werd ook bedacht wat er met de foute pers moest gebeuren. Helaas werd een eerste verordening dienaangaande rijkelijk laat bekendgemaakt. Pas op 11 september 1944, drie dagen vóór de bevrijding van Maastricht dus, werd in het in chaotisch Limburg zonder twijfel niet verkrijgbare *Staatsblad* aangekondigd dat alle periodieken die na 1 januari 1943 verschenen waren, gestaakt werden en pas na onderzoek eventueel opnieuw mochten verschijnen.[6] De Limburgse Ordedienst had deze verordening niet afgewacht en zelf bedacht hoe er bij de bevrijding gehandeld diende te worden: elke publicatie werd verboden en het publiek zou via een op de persen van de oude kranten gedrukt orgaan van het nieuws op de hoogte worden gebracht. Bij de

Limburgse illegale pers leefden weer andere plannen. En al waren ook die niet altijd even goed uitgewerkt, over één ding was men het eens: 'Na den oorlog geen Neerlandia-pers meer in ons gewest. Na den oorlog geen *Limburger Koerier* meer in onze steden en dorpen.'[7]

Bij dit alles speelde een vorm van Limburgs nationalisme zeker een rol. Men was niet erg gediend van een krant die vanuit het Noorden bestuurd werd en zag nu een gelegenheid daaraan iets te doen. Dat verlangen spoorde met dat van de Ordedienst maar botste natuurlijk met dat van Van Term, zijn kompaan en de leiding van Neerlandia.

Weliswaar konden zij niet ontkennen dat hun krant tijdens de oorlog afgegleden was maar dat, zo beweerden zij, was gebeurd onder dwang, tegen de wil van de eigenaar, tegen de wil ook van het goede deel van de redactie. Vandaar dat zij het recht meenden te hebben de krant opnieuw in het juiste spoor te zetten. Het verzet had daar niets over te zeggen. De Ordedienst evenmin. Zelfs Londen niet. Met de bevrijding waren vrijheid en democratie teruggekeerd en maatregelen zoals afgekondigd door de ene of andere autoriteit pasten niet. Vandaar hun verbijstering toen een van de gewezen redacteuren op die vreugdevolle donderdagmiddag doodleuk met een bandje om z'n arm de redactie binnenwandelde en zei dat *hij* dan wel de Ordedienst het voor het zeggen had. Van Term en Willems konden sputteren wat ze wilden, de man trok zich er niets van aan, zette de twee botweg buiten de deur en drukte op de gevorderde persen een eigen blaadje. Een eerste exemplaar daarvan verscheen de volgende dag al en meldde onder meer dat

> de Nederlandse Ordedienst op last van de Nederlandse Regering [besloten had] dat de *Limburger Koerier* als zodanig niet meer zal mogen verschijnen. Voorlopig zullen publicaties van algemeen nut verschijnen in de vorm van Mededeelingen van den Nederlandschen Orde-Dienst...[8]

Gezien de gebeurtenissen op diezelfde veertiende september op het stadhuis van Maastricht laat zich eenvoudig begrijpen dat deze situatie evenmin lang standhield, dat het orgaan van de Ordedienst spoedig eveneens verboden werd en, waar mogelijk, vervangen door informatie van het Militair Gezag. Want ook daar besefte men maar al te goed dat gezag niet alleen een kwestie van machts*uitoefening* maar ook van machts*aanvaarding* was en dat deze laatste stond of viel met informatie. Om het in de woorden van het Militair Gezag zelf te zeggen:

> Elke dag... dat de honger naar kennis niet of niet voldoende wordt gestild, [leidt] tot misverstanden, geruchten of waanvoorstellingen, welke maar al te gemakkelijk de zoo essentieele samenwerking en het wederzijdsche begrip tusschen de autoriteiten en het publiek in gevaar zouden kunnen brengen... Bijna even belangrijk als de voedselvoorziening is de verzadiging van dezen geestelijken honger.[9]

Centrale machten

Tot mei 1945, tot het moment dus dat *heel* Nederland bevrijd was, kende het machtsspel op het hoogste niveau in theorie twee maar in de praktijk slechts één hoofdrolspeler. Dat was het Militair Gezag, niet een instantie die het in een democratie, hoe jong en broos ook, voor het zeggen hoort te hebben. Dat is de regering of, beter nog, het kabinet. Een van de keren dat de verhoudingen tussen kabinet en Militair Gezag gemarkeerd werden was tijdens een 'zeer geheim' onderhoud van twee kabinetsleden met de staf van Eisenhower, de zogenoemde SHAEF ofwel Supreme Headquarters Allied Expeditionary Forces. Dat onderhoud vond plaats op 19 oktober 1944 in het geallieerd hoofdkwartier in Versailles, hotel Trianon, en ging over de vraag hoe het in de komende tijd met Nederland, in het bijzonder met het bestuur, verder moest. In tegenstelling tot wat men in Londen gehoopt en verwacht had, was het grootste deel van het land op dat moment nog in Duitse handen. En dat zal nog wel even zo blijven ook, kregen minister (van Oorlog) Van Lidt de Jeude en premier Gerbrandy te horen. En wij, wat moeten wij ondertussen doen, vroegen de ministers. Kunnen we ons naar bevrijd gebied begeven? Het antwoord was volgens de dagboekaantekeningen van Lidt de Jeude een onvoorwaardelijk nee.

> Geen ministers naar Holland. De veldmaarschalk [Montgomery] heeft daartegen grote bezwaren en Ike [Eisenhower] voegt zich daarnaar. Het is niet noodig, want Gij hebt toch Uw gedelegeerden daar met volle bevoegdheden (Mil. Gezag).[10]

Maar hier lag precies het probleem. Net zoals door Wilhelmina en anderen gedurende heel de oorlog nagedacht was over naoorlogse vernieuwing, zo waren in bestuurlijke kringen plannen gesmeed voor de overgang van oorlog naar vrede. Die plannen werden des te noodzakelijker geacht omdat bij alle betrokkenen de herinnering aan het einde

van de Eerste Wereldoorlog – toen Europa op z'n kop stond, zich in Rusland communisten vestigden, in Duitsland her en der een Radenrepubliek werd uitgeroepen en zelfs Nederland, dat eiland van rust, door een revolutie meegesleept leek te worden – nog vers in het geheugen zat. De angst werd samengevat in een aantekening van Wilhelmina: 'Bij herstel dreigt sociale revolutie waarbij '18 kinderspel.'[11]

Anders gezegd, chaos moest koste wat kost voorkomen worden. Om die reden was al in december 1943 officieel, dat wil zeggen in het *Staatsblad*, aangekondigd dat in bevrijd gebied een Bijzondere Staat van Beleg zou gelden en een zogenoemd Militair Gezag de scepter zou zwaaien. Dat gezag moest gezien worden als een vooruitgeschoven regeringspost. Deze zou zijn macht zo snel mogelijk aan het wettig gezag overdragen.[12] Althans dat was de bedoeling, beter gezegd: dat was één van de bedoelingen. De praktijk was ingewikkelder en dat niet alleen omdat de bevrijding van Nederland, in tegenstelling tot de verwachting, langer dan een paar dagen duurde, dat ook omdat de regering in haar missiven volstrekt onduidelijk was. Dit had tot gevolg dat niet alleen het Militair Gezag en de Ordedienst maar ook het Vaderlands Comité, het College van Vertrouwensmannen, de Binnenlandse Strijdkrachten en op sommige plekken ook nog andere groeperingen terecht of ten onrechte en al dan niet gesteund door Londen – er is uit de bronnen en daarop gebaseerde weergaven nauwelijks wijs te worden[13] – meenden dat de verantwoordelijkheid voor rust en orde tot de komst van de wettige regering op hun schouders rustte. Chaos en ruzie waren het gevolg – ook in de media.

Rivaliteiten

Elke streek of stad van Nederland had destijds zo zijn eigen – wat wij tegenwoordig zouden noemen – medialandschap. Bijna altijd was dat een variant van de verzuilde maatschappijstructuur. Zo bestonden er vóór de oorlog in Eindhoven twee dagbladen, de zwaar katholieke *Eindhovensche en Meijerse Courant* onder hoofdredactie van een man die niet toevallig 'het pauske' werd genoemd en het iets vrijzinniger *Eindhovens Dagblad*. Toen de Duitsers vanaf eind 1941 probeerden de Nederlandse pers te reorganiseren en daarbij de hun gunstig gezinde organen bevorderden, ging dat ten koste van beide dagbladen, met het verschil dat het *Eindhovens Dagblad* volledig gestaakt werd en de *Eindhovensche en Meijerse Courant* opging in het gelijkgeschakelde *Dagblad*

van het Zuiden. Geen wonder daarom dat het *Eindhovens Dagblad* op de eerste pagina van haar bevrijdingsnummer trots 'wij bleven trouw' schreef. Zo was het inderdaad geweest. Het zou volgens de hoofdredacteur consequenties moeten hebben. Er gebeurde iets anders.

Evenals elders waren tijdens de oorlog in Eindhoven vooraanstaande figuren bijeengekomen met het doel bij de bevrijding een dagblad op te richten 'dat in staat zou zijn om voorlichting en leiding te geven aan het katholieke volksdeel.'[14] De initiatiefnemers speelden het spel goed, dat wil zeggen vroegen goedkeuring aan de geestelijkheid, onder wie de bisschop van Den Bosch, zorgden voor kapitaal en zochten op tijd contact met de drukkerij van het foute *Dagblad van het Zuiden*. Gevolg hiervan was dat bij de bevrijding van Eindhoven niet alleen het aloude *Eindhovens Dagblad* verscheen – vier pagina's, voor meer ontbrak papier – maar ook een nieuwe krant met de naam *Oost-Brabant*. Het Militair Gezag had tot deze laatste uitgave toestemming gegeven. Dit tot woede van de man die meende dat een dergelijke toestemming zijn bevoegdheid was: de sociaaldemocratische minister van Binnenlandse Zaken Jaap Burger. Met de gewezen hoofdredacteur van *Het Parool*, minister Gerrit J. van Heuven Goedhart, was hij de scherpste criticus van het Militair Gezag. Hij was woedend over de eigengereidheid van Kruls en zijn mannen en liet dat weten ook. 'Te Eindhoven [is] verschenen een nieuw dagblad, getiteld *Oost-Brabant*,' verkondigde hij zowel via Radio Oranje als in een strooibiljet.[15]

> Daar de verschijning van nieuwe dagbladen bij het Persbesluit verboden is en de nieuwsvoorziening voor het bevrijde deel van Brabant voldoende is verzekerd, dient verdere verschijning van *Oost-Brabant* terstond te worden gestaakt.[16]

Het klonk flink maar betekende niets. Want er was op dat moment in Eindhoven slechts één macht die de daad bij het woord kon voegen: het Militair Gezag. Daarom trok niemand zich iets aan van deze oproep, bleef *Oost-Brabant* op de markt en had Burger geen andere keuze dan mokkend akkoord gaan. Daarmee werd de eerste stap gezet, zo schreef hij dertig jaar later aan een groep Nijmeegse historici, 'tot uitholling van de persvoorschriften, resulterende in de terugkeer van het collaboratieblad bij uitstek, *De Telegraaf*.'[17]

Het is om verschillende redenen een onjuiste uitspraak: de herverschijning van *De Telegraaf* is van een andere orde dan de verschijning

van *Oost-Brabant* en *De Telegraaf* was niet het collaboratieblad bij uitstek. Daarover later. Maar veelzeggend is de uitspraak ook. Want zo inderdaad is het beeld dat zich van de eerste naoorlogse periode en dan vooral van de situatie in het Zuiden heeft vastgezet: dat Nederland dankzij het Militair Gezag van de regen in de drup belandde, van de ene in de andere dictatuur. Het was niemand minder dan Loe de Jong, ook een sociaaldemocraat, die dit in maart 1945 aan Gerbrandy schreef en later, in andere bewoordingen in zijn grote geschiedwerk herhaalde.

> Het is alsof het Militair Gezag het midden houdt tussen een eigen regering en een Duits bezettingsapparaat... Men voelt zich aan [zijn] beslissingen overgeleverd, zonder dat men er door eigen gekozen vertegenwoordigers enige invloed op kan hebben of kritiek op kan uitoefenen.[18]

De opmerking is kenmerkend voor het sociaaldemocratische en linksliberale deel van het Londense regeringsapparaat. Want wie waren die 'eigen gekozen vertegenwoordigers'? Het parlement bestond niet meer. De Londense ministers waren aangesteld al naar gelang hun vermogen in Londen te geraken, de pet van Gerbrandy of de invloed van Wilhelmina, en de vertegenwoordigers van de plaatselijke besturen waren afgetreden of hadden gecollaboreerd dan wel moeizaam in de oorlogswinden gelaveerd. In dit laatste geval moesten zij, alvorens opnieuw gezag te krijgen, eerst op zuiverheid onderzocht worden.

De verwarring over deze laatste vraag leidde in elk bevrijd dorp, in elke stad en provincie tot geruzie en gedoe, zij het dat het daarbij zelden zo chaotisch toeging als in frontstad Nijmegen waar de zittende NSB-burgemeester de benen had genomen, de door de Duitsers ontslagen burgemeester aan de verkeerde kant van de gevechtslinies verbleef en de oudst aanwezige wethouder bij gebrek aan beter door het Militair Gezag als waarnemend burgemeester aangesteld was. Deze aanstelling schoot het verzet in het verkeerde keelgat, niet in de laatste plaats omdat genoemde wethouder tijdens de oorlog niet de meest moedige houding aangenomen had en daarom geneigd was, zoals de plaatselijke vertegenwoordiger van het Militair Gezag ook schreef, 'kool en geit te sparen'.[19] Na een boel gedoe kwam de Nijmeegse vertegenwoordiger van het Militair Gezag aan de eisen van het verzet tegemoet, ontsloeg de tijdelijke burgemeester en benoemde een ander.

Hiermee waren de problemen echter allerminst de wereld uit want nu belandde de macht direct of indirect bij het verzet en werden allen

die daartoe niet behoorden – ook degenen die niet fout waren geweest en de oorlog slechts zo goed en kwaad als mogelijk doorstaan hadden, de overgrote meerderheid van de bevolking dus – naar het tweede plan geschoven. Dat viel bij hen weer niet in goede aarde. Ondertussen bleef de chaos.[20]

Er waren talloze gevallen als deze, het ene nog gecompliceerder dan het andere.[21] En iedere keer werd de strijd op twee niveaus gestreden: praktisch, dat wil zeggen met machtsvertoon, en theoretisch, via de informatiediensten van de officiële instanties, de pers en de eventuele publicitaire vermogens van individuele personen.[22] Want wat aldus in het zuidelijk deel van Nederland begon, werd in het Noorden herhaald, in Beverwijk onder meer[23] en, beroemdste voorbeeld, in de Friese gemeente Opsterland. In dit laatste geval leidde de crisis zelfs tot een nationale rel, met uitvoerige commentaren in het parlement en lange verhalen in de kranten – en dát nota bene anderhalf jaar na de bevrijding![24] Want minstens zo lang en, zoals we zullen zien, eigenlijk nog langer duurde de bestuurlijke en informatieve chaos die het gevolg was van de Tweede Wereldoorlog. De regering deed al het mogelijke deze chaos tegen te gaan. Een van de middelen daartoe was tevens een poging de opinie van bovenaf te sturen, een vorm van directe beïnvloeding dus, ofwel – al probeerde men het woord te vermijden – 'propaganda'.

Sectie XI

In de slag om de publieke opinie speelden eind 1944, begin 1945 op landelijk niveau vier, eventueel vijf partijen een rol. De vijfde partij, de foute pers, telde nauwelijks meer mee – tot mei '45 probeerde ze het nog wel maar dat waren wanhoopspogingen.[25] De vierde partij, de traditionele pers, verkeerde in een buitengewoon lastig parket. Als ze zich gecompromitteerd had, moest ze zich, alvorens te kunnen verschijnen, eerst verantwoorden. Dat kon jaren duren. Als ze zich niet gecompromitteerd had, moest ze in de meeste gevallen opnieuw beginnen en dat was evenmin eenvoudig: de machines waren weg, het gebouw had een andere bestemming, het personeel werkte elders. Daarom bleef de traditionele pers evenals de nieuw opgerichte kranten zoals *Oost-Brabant* in Eindhoven geen andere keuze dan gebruik te maken van de infrastructuur en het personeel van de verboden of gestaakte voorgangers. Dat leverde weer andere moeilijkheden op: ruzie, gelobby,

onwillig personeel, machtsstrijd. Hier komt bij dat de invloed van het grootste deel van de geschreven pers op landelijk niveau beperkt was. Zowel vanwege de verzuiling als vanwege haar overwegend regionale karakter was zij, uitzonderingen daargelaten, sterk versplinterd. Daardoor was haar rol in het publieke debat beperkt.

De derde partij, de verzetspers, had voor een rol in het publieke debat zowel een nadeel als een voordeel. Dit laatste was haar goede naam of, zoals Anthonie Donker het in een beroemd gedicht ter ere van de gevallen drukkers verwoordde:

> Het lood, dat de vijand verschoot in kogels,
> Maakten zij tot de stem van het land.
> Uit de schuilplaats vlogen de vrije vogels
> Van de strijdende geuzenkrant.[26]

Het nadeel van de illegale pers was haar verdeeldheid. Die was dusdanig dat een uitdrukking als 'de' illegale pers na de bevrijding nauwelijks nog betekenis had en vooral een ideaal weerspiegelde: van de inderdaad machtige stem die deze pers in oorlogstijd had laten horen. Maar met de bevrijding had deze stem zijn grootste tijd gehad. Blijven de twee belangrijkste 'nationale' spelers in het publieke debat. Ze zijn, niet verbazingwekkend, vertegenwoordigers van de op dat moment belangrijkste nationale 'machten': Sectie XI namens het Militair Gezag en Radio Oranje namens de regering.[27] Tussen deze instellingen ontstond spoedig na de bevrijding eenzelfde verhouding als tussen die twee machtspolen zelf, dat wil zeggen: terwijl de invloed van de een (Sectie XI) groeide werd die van de ander (Radio Oranje) uitgehold. In enkele gevallen was dat zelfs letterlijk het geval. Zo werd de chef van Radio Oranje, Hendrik J. van den Broek, de baas van Radio Herrijzend Nederland, de zender van het Militair Gezag. Hiermee kreeg Sectie XI een sleutelfunctie in het naoorlogs publiek debat.

Sectie XI van het Militair Gezag was afkomstig uit de zogenoemde Regerings Voorlichtingsdienst en bestond bij aankomst in Brussel, rond 10 september 1944, uit een handvol afdelingen. Een daarvan hield zich bezig met nieuwsvoorziening aan de pers, een verzorgde de uitzendingen van Radio Herrijzend Nederland, een derde afdeling bekommerde zich om censuur en tot slot was er een fotoafdeling. Aanvankelijk zaten al deze secties in Brussel, later verplaatsten sommige onderdelen zich naar Breda, nog later, na de bevrijding van heel Nederland, gingen zij

naar de plekken waar ook hun legitieme opvolgers zaten of geacht werden te zitten: de radio ging naar Hilversum, de fotoafdeling naar Amsterdam en de afdeling Nieuwsvoorziening naar het ANP in Den Haag waar het hoofdbureau van de sectie zich om voor de hand liggende redenen eveneens vestigde. Eenmaal zover, ongeveer een jaar na aankomst op het vasteland van Europa, hield Sectie XI ook langzaam op te bestaan. Maar in de tussentijd was zij, zoals heel het Militair Gezag,[28] niet alleen enorm gegroeid maar had met het doel de publieke opinie in goede banen te leiden ook tal van activiteiten ontplooid. Daarbij maakte zij gebruik van alle denkbare middelen: geschreven communiqués, brochures, voorlichtingsfilms,[29] radio-uitzendingen, persconferenties en propagandamateriaal waaronder foto's van Wilhelmina en de prinsesjes.

Kenmerkend voor de sturende pogingen van Sectie XI is *Commentaar*, ondertiteld *Officieel Orgaan van de Sectie Voorlichting Militair Gezag*. Het eerste exemplaar hiervan verscheen op 9 december 1944, in gestencilde vorm en een oplage van duizend exemplaren. Vanaf 16 juni 1945 werd het blad gedrukt en verscheen wekelijks, om kort nadien overgenomen te worden door de Rijksvoorlichtingsdienst. '*Commentaar* is niet in de eerste plaats een nieuwsblad,' stond in het eerste nummer van de gedrukte editie,

> het wil een toelichting geven op het standpunt en de maatregelen van de Overheid... maar bij de beperkte ruimte, die voor de berichtgeving in de dagbladen beschikbaar is, zal *Commentaar* ook in dit opzicht wel eens aanvullende diensten kunnen doen.

Over die beperkte ruimte berichtte *Commentaar* in datzelfde nummer – en terecht want papierschaarste was de belangrijkste praktische reden dat de pers het in de eerste tijd na de oorlog zo moeilijk had en dat de uitgaven van het Militair Gezag meer invloed konden hebben dan in een normale situatie het geval zou zijn geweest. Het Militair Gezag beschikte immers wel over papier.[30]

Gemiddeld aantal pagina's per week van een aantal dagbladen in 1940 en 1947[31]

	Vóór 1940	Mei 1947
Algemeen Handelsblad	166	30
De Maasbode	158	30
Nieuwe Rotterdamsche Courant	156	30
Haagsche Courant	137	27
Haarlems Dagblad	81	27
Prov. Overijsselsche en Zwolsche Courant	72	27

48 Evenals andere uitgaven van Sectie XI[32] werden ook de belangrijkste thema's uit *Commentaar* in afzonderlijke brochures uitgewerkt. In totaal werden dat er acht.[33] De helft daarvan was een poging uit te leggen waarom het herstel zo moeizaam verliep. De andere helft van de brochures bestond uit mededelingen en inventarisaties van meningen en ontwikkelingen. Drie van de acht brochures verschenen in een oplage van maar liefst 250 000 exemplaren – wat gezien de papierschaarste enorm is en laat zien hoeveel belang eraan werd gehecht. De eerste van die brochures is getiteld *Wie is de baas en waarom* en bestaat uit een voor die tijd kenmerkend grauwgeel vod van een kleine twintig pagina's met heldere tekst en speelse tekeningetjes.[34] Aanleiding was de veelgehoorde klacht dat men bij de bevrijding van de regen in de drup was beland. 'Het is eenvoudig om dol van te worden,' staat in de brochure.

> Nog is de Mof er niet uit en ben je eindelijk weer baas in eigen huis geworden, of je krijgt daar een stelletje autoriteiten over de vloer, die ieder op hun beurt zelf de baas probeeren te spelen en waar geen mensch ooit uit wijs zou kunnen worden. Nederlanders en geallieerden, heeren in colbertjes en heeren in uniformen, menschen die zich 'Militaire Commissarissen' noemen en menschen die zeggen dat ze bij 'C.A.', 'SHAEF' of een nog onbegrijpelijker instituut zijn. En dat alles loopt kris en kras door elkaar en verordonneert maar alsof er geen netheid en orde en geen Nederlandsche Regeering bestond.

Vandaar dat de schrijvers de situatie probeerden uit te leggen. De twee andere door het Militair Gezag in grote oplage uitgegeven brochures illustreren dat men ondanks deze pogingen constateerde dat het effect gering was en het publiek ontevreden bleef. Vandaar brochure nr. 2: *Waarom het zoo langzaam gaat*. Ook deze verscheen op grauw papier,

is nog kleiner van formaat en bevat opnieuw vermakelijke tekeningetjes. Op een daarvan ligt een holle bolle Nederlander lui op de rug, de ogen gesloten, de mond geopend terwijl de lekkernijen hem in de mond vliegen. 'Al zal misschien niemand zoo onvoorzichtig zijn geweest te denken, dat hem op den dag van de bevrijding de gebraden kippen weer in den mond zouden vliegen,' staat er,

> vrijwel iedereen zal zich toch, bewust of onbewust, in mindere of meerdere mate met de hoop hebben gevleid dat het vanaf den eersten dag na de bevrijding elken dag een beetje beter zal gaan.

Zo was het dus niet en begrip hiervoor was nodig, 'begrip voor de groote moeilijkheden, die overwonnen moeten worden en den tijd die daarmee gemoeid zal zijn.' Dit schreef Sectie X1 ergens in april of mei 1945. Kort daarop kwam zij met een brochure van hetzelfde formaat, dezelfde illustrator en vermoedelijk ook dezelfde auteur(s). Hij was getiteld *Hoedt u voor den kater* en concentreerde zich op het gebrek aan informatie over de problemen die de bevrijding met zich meebracht. 'Daar zit je dus,' staat in dit klein boekwerk,

> bevrijd, in een volkomen nieuwe wereld, waar je in het begin helemaal den weg nog niet kunt vinden, berstens toe vol vragen, en je hoort niets... Dan is het lieve leven in last... Je begint te kankeren zoals je nog nooit in je leven gekankerd hebt, je raakt door en door gedesillusioneerd... kortom, je krijgt van die bevrijding een geweldigen kater.

Zo ver kwam het in de eerste weken, wellicht zelfs maanden na de bevrijding nog niet. Vreugde en verlangen hielden de overhand. Maar lang duurde dat niet. Want inderdaad, vanaf het najaar van 1945 veranderde de fiere Nederlandse leeuw van een geslaagde bevrijding in de kankerende kater van een moeizaam herstel. Ook de opvolger van Sectie X1, de Rijksvoorlichtingsdienst, zou daarvan de gevolgen ondervinden.

Regeringspropaganda

Ruim een maand na de bevrijding van heel Nederland richtten koningin Wilhelmina en de enkele dagen tevoren aangetreden premier Willem Schermerhorn zich in veelbeluisterde, vaak geciteerde en in

gedrukte vorm ook alom verspreide toespraken tot het Nederlandse volk. Hun woorden verschenen als zevende brochure in de hiervoor genoemde reeks en werden veelzeggend *Herstel en vernieuwing* getiteld. Aan het eind van zijn – lange – toespraak ging Schermerhorn in op een onderwerp dat geen van zijn voorgangers ooit op deze wijze besproken had en ook geen van zijn opvolgers ooit nog zo uitvoerig bespreken zou: het voorlichtingsbeleid. 'Een moderne staat heeft in deze tijd behoefte om naast het verband met de burgers door middel van de volksvertegenwoordiging ook op allerlei gebieden, die niet in de volksvertegenwoordiging ter sprake komen, op het ogenblik dat haar dienstig voorkomt, rekening en verantwoording af te leggen van haar daden en ook de burgers in kennis te stellen van de overwegingen, die tot bepaalde maatregelen voeren,' betoogde Schermerhorn. Vandaar de noodzaak van een voorlichtingsdienst.[35]

> Wij hopen... dat men het verschil tussen hetgeen ons als regeringsvoorlichtingsdienst wordt aangekondigd en het door velen gehate begrip propaganda-ministerie goed zal verstaan... Het gaat hierbij geenszins om geestelijke en ook niet om directe politieke beïnvloeding, ook al zijn wij ons bewust, dat een goede voorlichting niet zonder invloed blijft.

Het laatste is juist en het eerste, dat de regering nadrukkelijk geen propaganda wilde bedrijven, om dezelfde reden onjuist. Dit bleek nadat Sectie XI op 1 september 1945 opgegaan was in de nieuw opgerichte Rijksvoorlichtingsdienst.[36] Want al stond deze onder leiding van een ambtenaar, het was een 'beleidsmaker' die op de achtergrond de scepter zwaaide: Hendrik Brugmans, op dat moment lid van de Tweede Kamer en secretaris van Schermerhorn. De twee hadden elkaar ontmoet in Sint Michielsgestel en daar lange gesprekken over overheidsvoorlichting gevoerd. Volgens Brugmans had de regering als belangrijkste taak – het is een bekend thema uit de vroege naoorlogse geschiedenis –[37] het beschavingspeil van de bevolking op hoger niveau brengen. Radio en schrijvende pers konden daarbij niet aan hun lot overgelaten worden.[38] Een voorlichtingsdienst was nodig. Om het in de woorden van zijn baas, Schermerhorn, te zeggen:

> Wij hebben geen behoefte aan een propaganda-apparaat, maar (curs. cvdh) *kunnen de interpretatie der diverse maatregelen niet aan de eersten de besten overlaten*.[39]

Was dat maar alles. Er komt bij dat Brugmans zijn boodschap associeerde met dezelfde Nederlandse Volksbeweging waarvan Schermerhorn en hij fervente voorstanders waren. Bij de pers, die van het verzet voorop,[40] viel dat slecht. 'En nu hebben wij er genoeg van,' schreef Van Heuven Goedhart, nog geen twee weken na zijn (hernieuwd) aantreden als hoofdredacteur in zijn krant.

> Gaat uw gang mijne heeren. Die nieuwe pers komt er toch. En als zij, ondanks U, is groot geworden, zal zij zich herinneren hoezeer gij u hebt ingespannen om van uw eersten dag de goede verstandhouding tusschen overheid en dagbladwereld te bederven.[41]

Spoedig hierna verslechterde de verhouding tussen voorlichtingsdienst en pers nog verder. Aanleiding was de in *Commentaar* ook aangekondigde oprichting van de dienst Oog en Oor, een instelling die tot taak had 'er achter te komen wat er in het volk leeft, woelt en werkt'.[42] Het zal niet verbazen dat de Nederlandse pers hiervan nog minder gediend was. De onvrede groeide zelfs dermate dat het na enige maanden van geruzie tot een Kamerdebat kwam. Daarbij hadden alle woordvoerders hetzelfde bezwaar, niet tegen een voorlichtingsdienst op zich, wel tegen een voorlichtingsdienst à la Brugmans. Schermerhorn wist met de aanvallen niet goed raad en sprak zelfs een soort 'openbare biecht'[43] uit. De gevolgen waren ernaar. In de nacht na het debat diende Brugmans zijn ontslag in en kreeg de RVD een andere directeur. Ruim een half jaar later werd Oog en Oor opgeheven. Daarmee waren de *directe* pogingen van de overheid de publieke opinie te sturen definitief mislukt en zijn we terug bij de *indirecte* pogingen en bij de krant waarmee dit hoofdstuk begon: de *Limburger Koerier*.

Perszuiveringen

Enkele maanden na de bevrijding van heel Nederland maakte het kabinet het zogenaamd Tijdelijk Persbesluit[44] bekend. Dit besluit was de vervanging van de eerder afgekondigde maatregel dat in bevrijd Nederland geen enkel blad mocht verschijnen dat niet eerst door een commissie goedgekeurd was, uitgezonderd de bladen die illegaal waren geweest of vóór 1 januari 1943 opgehouden hadden te verschijnen. Bij het besluit van september 1945 werd deze maatregel in zoverre ingetrokken dat besloten werd dat de perszuivering enkel personen en

geen bedrijven zou betreffen. Dit betekende, in theorie, dat een krant of tijdschrift opnieuw kon verschijnen als haar medewerkers het predicaat 'goed' hadden ontvangen. Zoals meestal was de praktijk toch weer een beetje anders en bleek de door de regering afgekondigde maatregel een typisch Nederlands geval van 'ja maar'. Want naast een commissie die zich bezighield met het afgeven van individuele certificaten van geen bezwaar[45] installeerde de regering ook nog een Persraad. Deze had tot taak van advies te dienen over een nieuwe persordening. In de woorden van de voor deze raad verantwoordelijke minister van Onderwijs, Kunst en Wetenschappen, de moralistische en niet van autoritaire neigingen gespeende Gerardus van der Leeuw,[46] ging het daarbij om een evenwicht tussen de grondwettelijke vrijheid van drukpers en de 'eischen, welke de geestelijke en zedelijke volksgezondheid stelt.'[47] Dat kon van alles betekenen – en deed dat ook.

Voor de journalisten van de *Limburger Koerier* en voor de talloze collega's die in vergelijkbare omstandigheden verkeerden, betekenden de nieuwe maatregelen in eerste instantie goed nieuws. Ze hoefden 'alleen maar even' een documentje van geen bezwaar te halen om hun krant vervolgens opnieuw op de markt te kunnen brengen. De vooruitzichten voor de *Limburger Koerier* werden nog beter toen bleek dat maar liefst twee voorstanders van de krant in de Limburgse afdeling van de Perszuivering opgenomen werden. Een van hen was dezelfde die op 14 september 1944 enthousiast het gebouw was binnengestapt met het doel de krant opnieuw uit te brengen – om vervolgens door de Ordedienst verwijderd te worden: Jac. P. van Term. De ander was een voormalig perscommandant van diezelfde Ordedienst, een hoge ome in het Militair Gezag en een voormalig rayonbeheerder van de *Limburger Koerier*. De herverschijning van de krant, zo leek het, was vanaf dat moment, oktober 1945, nog slechts een kwestie van weken.

Het liep anders omdat de *Limburger Koerier*, Jac. van Term, zijn medecommissielid H.G. Jussen[48] en het Neerlandia-concern buiten de waard hadden gerekend, dat wil zeggen geen rekening hadden gehouden met de krachtige lobby van enerzijds de illegale pers en anderzijds de Limburgse katholieke elite. Net zoals in Eindhoven en elders had deze laatste al tijdens de oorlog plannen gemaakt voor een nieuw periodiek, katholieker en Limburgser dan de vanuit het Utrechtse hoofdkwartier uitgegeven *Limburger Koerier*. Een van die plannen betrof de uitgave in andere vorm van een apologetisch vakblad dat vóór de oorlog onder de Limburgse geestelijkheid was verspreid: *Veritas*. Omdat het in 1941 verboden was, voldeed het aan de in Londen gestelde eisen (ná 1 januari

1943 niet meer verschenen te zijn) en viel het de betrokkenen relatief eenvoudig bij het Militair Gezag een vergunning los te krijgen. Op 25 september 1944, nog geen twee weken na de bevrijding van Maastricht en drie dagen nadat het orgaan van de Ordedienst verboden was, verscheen van *Veritas* het eerste nummer. Het werd eveneens gedrukt op de persen van de *Limburger Koerier* en, pikant detail, stond onder hoofdredactie van twee perscommandanten van de Ordedienst. Een van hen was dezelfde persoon die Van Term en Willems op 14 september uit het gebouw van de *Limburger Koerier* had gezet: W. Goldschmitz.

Het vervolg van het verhaal laat zich raden. *Veritas*, de redacteuren van de gewezen *Limburger Koerier*, Neerlandia en andere Limburgse kranten waaronder het in Heerlen uitgegeven *Limburgsch Dagblad* begonnen een strijd om de lezer. Vandaar dat in kringen rond *Veritas* scherp bezwaar werd gemaakt tegen het nieuwe persbesluit. De ruggengraatlozen, opportunisten en zakkenvullers zouden hierdoor opnieuw een kans krijgen – een kans die de standvastigen, lees de illegale pers *niet* had. Hetzelfde werd door anderen op nationaal niveau verkondigd. Zo schreef *Het Parool* dat 'uit het Londense Persbesluit de dam tegen de goudmijntjesbladen weggegraven [is]; men kan weer dagbladstichter worden, alléén om er geld aan te verdienen.'[49] *Vrij Nederland* zei het nog duidelijker:

> Welkom dus, erfgenaam Holdert [lees: *De Telegraaf*], welkom jullie allen, uitgevers en uitgevertjes in de provincie. Het spel gaat opnieuw beginnen en uw bedrijf heeft in de oorlog overvloedig genoeg van de toestand geprofiteerd om er 'enkele tonnen tegenaan te smijten'... Hoe kort duurden voor U de 'magere jaren'.[50]

In november 1945 schreef een grote groep dagbladdirecteuren een gezamenlijke brief aan de minister van Binnenlandse Zaken. Personenzuivering, zo betoogden zij, bood onvoldoende garantie voor 'een wezenlijke zuivering en gezondmaking van het perswezen...

> Uitgaande van het onaanvechtbare beginsel, dat het geheel meer is dan de som van zijn deelen, zijn zij [wij] ervan overtuigd, dat een dagblad meer is dan de gezamenlijke redacteuren, redactioneele medewerkers en verslaggevers tezamen met de leidinggevende functionarissen. Het is hun [onze] overtuiging dat een persorgaan, dat zich als orgaan in bezettingstijd misdragen heeft, bij wijze van zuivering dient te kunnen worden verboden.[51]

De maat is vol

Een en ander kreeg een vervolg in een debat dat in januari 1946 in de Kamer werd gevoerd. Vooral van sociaaldemocratische zijde kreeg Louis Beel, op dat moment minister van Binnenlandse Zaken, het daarbij zo zwaar te verduren dat hij een aanvulling op het Persbesluit beloofde. Die kwam enkele maanden nadien, in maart 1946, en verkondigde dat kranten verboden *mochten* worden als hun naam grote ergernis opwekte – een criterium zo vaag dat het welhaast smeekte om problemen. En inderdaad, nu was het aan de andere partij om moord en brand te schreeuwen. Ze waande zich terug bij af en publiceerde een aantal brochures waarin de situatie aan de kaak werd gesteld. Twee daarvan[52] waren van de hand van mannen die nauw verbonden waren aan de *Limburger Koerier* en Neerlandia. Het waren dezelfde twee die deel hadden uitgemaakt van de regionale perszuiveringscommissie maar daaruit onder druk van de tegenpartij alweer verwijderd waren: de al genoemde H.G. Jussen en de persoon met wie dit verhaal begon, Jac. P. van Term. De brochure van eerstgenoemde draagt de woede al in de titel: *De maat is vol. Het moeras van de Nederlandsche Perszuivering*. Teneur van zijn betoog is dat voormalige illegalen of zogenaamde illegalen[53] misbruik maakten van hun positie en onder de noemer van zuivering en zuiverheid platweg diefstal pleegden. In dit geval betrof die diefstal het gebouw, de machines en al het andere dat de *Limburger Koerier* toebehoorde. Jac. P. van Term beweerde hetzelfde anders: dat er onder het mom van fraaie praatjes gestolen werd en dat een dergelijke diefstal door de staat nog gelegitimeerd werd ook. Maar vlak voordat deze twee journalisten hun pamfletten publiceerden, verscheen ook van de hand van de verder onbekende H.G.J. Verschuur[54] een brochure over het onderwerp. Hoewel hierin hetzelfde verteld wordt als in de eerder genoemde geschriften, is deze brochure in zoverre van hogere kwaliteit dat hij algemener is, dat wil zeggen niet alleen over de *Limburger Koerier* maar over *alle* belaagde kranten gaat. Bovendien is hij, naar zich laat aanzien, niet geschreven door iemand die het belang van een krant of concern diende. Het lijkt Verschuur enkel om – aldus de titel van de brochure – *De zuiveringschaos in de pers* te gaan, om willekeur dus, inconsequenties en onrechtvaardigheid. Een bekende en ook door Verschuur vermelde illustratie hiervan betreft twee van de kranten die in de Nederlandse persgeschiedenis vanouds een goede naam hebben: de *Nieuwe Rotterdams(ch)e Courant* en het *Algemeen Handelsblad*. Beide waren gedurende heel de oorlog verschenen – en dat niet,

het spreekt voor zich, omdat ze zich zo vijandig tegenover de Duitsers hadden opgesteld. Formeel hadden zij na de oorlog dus pas na uitvoerig onderzoek opnieuw kunnen verschijnen. Zo ging het echter niet. Al voordat het Persbesluit van september 1945 uitgevaardigd was, verscheen de *NRC* opnieuw, zij het onder de vreemde naam *Nationale* (in plaats van *Nieuwe) Rotterdamsche Courant*. Kort daarop verscheen ook het *Algemeen Handelsblad* weer. Hadden deze kranten zich tijdens de oorlog beter gedragen dan bijvoorbeeld De *Limburger Koerier*? Was Maarten Rooij, de aan het begin van de oorlog opgestapte en bij de bevrijding teruggekeerde hoofdredacteur van de *NRC*, zuiverder dan Jac. P. van Term? Het viel onmogelijk hard te maken. Wat was er dan aan de hand? Verschuur wist het wel: rechtsongelijkheid. 'Het wordt tijd dat het "gelijke monniken, gelijke kappen" in Nederland weer toepassing vindt.'

Waar en wanneer ontbrak het dan aan dat beginsel? Overal en voortdurend, beweerde Verschuur, niet alleen in het geval van de *NRC* en het *Algemeen Handelsblad* maar ook bij de bladen van de Arbeiderspers en bij *De Tijd* die, in tegenstelling tot *De Maasbode*, 'na 1 januari 1943 was blijven verschijnen [en] medio juni 1945 weer uit [kwam]. Hoe kon dat?' Omdat *De Tijd* tijdens de oorlog minder meegaand was geweest dan andere kranten? Volgens Verschuur was dat een fabeltje:

> Als de Duitschers in hun machtelooze woede over de capitulatie van Italië niets beters weten te doen dan een caricatuur te maken met een conversatie tussen Judas Iskarioth en Victor Emmanuel, die elkaar den kampioenstitel inzake het verraad betwisten, staat het plaatje ook in *De Tijd*, en de wekelijksche artikelen van Goebbels in *Das Reich* ontbreken evenmin.

Maar waarom kon *De Tijd* dan gewoon opnieuw verschijnen terwijl andere kranten verboden waren? Waarom deze 'ongelijkheid voor de wet'? Verschuur wist het wel en citeert daartoe uit de al genoemde toespraak van Schermerhorn van juni 1945.

> Over de mogelijkheid tot verschijning of over definitief verbod van op grond van het persbesluit verboden bladen, zal zoo spoedig mogelijk een beslissing genomen worden. Hierbij zullen in ieder geval [de cursivering is van Verschuur] *de rechten van de bonafide illegale pers behoorlijk gewaarborgd worden*.

'Het is het drama in a nutshell,' becommentarieert hij. 'Het gaat om de belangen van de illegale pers.' Een dergelijke politiek was des te ernstiger, vervolgt hij, omdat die pers de mening van slechts een klein deel van de Nederlandse bevolking weerspiegelde. Als voorbeeld citeert Verschuur het oordeel van de Perszuiveringscommissie over de voormalige directeur en hoofdredacteur van het *Leidsch Dagblad*, J.W. Henny. De man werd schuldig bevonden aan samenwerking met de vijand omdat hij zijn krant was blijven uitgeven. 'Zoo kunnen alleen menschen redeneeren, die nooit zelf de verantwoording voor een onderneming in bezettingstijd hadden te dragen,' becommentarieert hij.

> Gaat men dit consequent doorvoeren, dan had in Nederland elke voor de weermacht produceerende fabriek, iedere electrische centrale, ja bijna ieder bedrijf, met de spoorwegen aan het hoofd, en elke ambtelijke instantie, elk rijksbureau, elk bevolkingsbureau enz. enz. er het werk bij moeten neerleggen... tot héél Nederland één gekkenhuis en kort daarop één knekelhuis was geworden, met als apotheose een triomfantelijk uit Londen terugkeerende regeering die wel een volstrekt zuiver maar... ook een uitgestorven vaderland zou hebben aangetroffen.[55]

Het is een standpunt dat op dat moment, begin 1946, nog tamelijk ongehoord was en vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw zelfs geheel uit beeld verdween. Toch is het precies dit standpunt dat kenmerkend is voor het merendeel van de eerste naoorlogse periode, de jaren tot ongeveer 1960. Het bleek nadat men van de schrik bekomen was, de grootste puinhopen had geruimd en zich opnieuw, nu met meer rust en afstand, de vragen begon te stellen die naderhand nog talloze malen gesteld werden. Wat was er in de oorlog 'eigenlijk' gebeurd? Hoe hadden de Nederlanders op de gebeurtenissen gereageerd? Hoe moesten die reacties beoordeeld worden? Het vanaf het eind van de jaren veertig, begin vijftig steeds vaker gegeven antwoord – dat een oorlogssituatie complex was en velen daarom compromissen hadden moeten sluiten – kwam voor de *Limburger Koerier* te laat. De krant zou nooit meer verschijnen. Tal van andere kranten die tijdens de oorlog in een situatie als die van de *Limburger Koerier* verkeerd hadden, verging het beter. Dat geldt met name de grootste van alle, *De Telegraaf*. Zijn herverschijning in 1949, na jaren van geruzie, is symbolisch voor de nederlaag van 'Londen en het verzet'[56] in de slag om de publieke opinie. Deze nederlaag werd nog eens versterkt doordat hetzelfde Lon-

den (en in mindere mate het verzet) verantwoordelijk werd gehouden voor het moeizame verloop van waarnaar aanvankelijk alle aandacht uitging: het herstel van infrastructuur en economie.

[3] Getroffen

Materiële schade en moeizaam herstel

58 Half september 1944 stond J. Douwenga, schoolmeester te Wageningen, voor het raam van zijn kamer, keek naar buiten en, zo schrijft hij in zijn kort na de oorlog gepubliceerde dagboek,[1] dacht aan alle andere keren dat hij hier gestaan had. Een van die keren was de ochtend van de tiende mei 1940 geweest, 'toen groote zwermen vreemde gevechtsvliegtuigen uit het oosten over den Eng kwamen, geluk en rust op ruwe wijze verstorend.' Veel was er sindsdien gebeurd. Er waren luchtaanvallen geweest op nabijgelegen gebieden. Er was het oude joodse vrouwtje dat door twee zwaarbewapende mannen was weggevoerd. Er waren overvalwagens gekomen om jonge mannen voor de dwangarbeid te halen. En tot slot had hijzelf moeten onderduiken. Er was zoveel gebeurd dat het de geest verontrust en het hart beroerd had. Vandaar dat Douwenga heftig naar betere tijden verlangde. 'Ik kijk over de langzaam donkerende, reeds weer geploegde akkers,' schrijft hij op zaterdag 16 september 1944, een dag die, zo weten wij, net als donderdag 9 mei 1940 de laatste van een periode zou zijn. 'Zal de rijke oogst, die ze [de akkers] opleverden, binnenkort een in vrede levend, van drijfjachten en slavernij bevrijd vaderland ten goede komen?'

De volgende dag kwamen ze. De geallieerden. Ze kwamen met zo'n enorme overmacht dat twijfel over de uitkomst onmogelijk leek. Des te groter was het verdriet toen na ruim een week van gevechten, sommige letterlijk in de achtertuin, 'een van de grootste teleurstellingen van den gehelen oorlog over ons komt.' De invasie mislukte, de geallieerden waren, om een later beroemd geworden uitdrukking te gebruiken, 'een brug te ver' gegaan.

> Langen tijd blijf ik, de handen in de zakken geduwd, de kaken op elkaar geklemd, mijn tuin op en neer loopen, totdat ik door een daverenden slag, gevolgd door een gierend geluid, tot de werkelijkheid wordt terug-

> geroepen. Ik laat me snel op den grond vallen. Zoo juist zijn twee Duitsche batterijen achter ons huis opgesteld en hebben hun eerste schot gelost. Het gedaver is verder niet van de lucht, de projectielen huilen urenlang over ons heen.

De volgende dag besluiten Douwenga en zijn vrouw met pijn in het hart het huis te verlaten en zich naar kennissen in het nabijgelegen Bennekom te begeven. 'We binden dus het karretje achter de fiets, de kinderen klimmen op de bagagedragers. De vlucht is begonnen.' En zo werd de invasie die oogde als het begin van het einde, voor Douwenga het begin van de grootste ellende. Want de oorlog had hem en zijn gezin tot dan toe nauwelijks geraakt. Dat zou in het volgend half jaar veranderen.

Bevrijding

Tot september 1944 had de oorlog velen getroffen. Hoevelen? Temeer vanwege de betrekkelijkheid van het begrip 'getroffen' is het moeilijk te zeggen. Het lijdt geen twijfel dat *alle* Nederlanders al vóór september 1944 het gevoel hadden door de oorlog getroffen te zijn – en dat waren ze natuurlijk ook: ze waren niet langer baas in eigen huis, leefden onder een dictatuur, angst was een dagelijkse werkelijkheid. Het lijdt nog minder twijfel dat zij, naderhand terugkijkend, het gevoel hadden dat de oorlog hun leven op de kop had gezet. Ervaring en werkelijkheid zijn echter niet hetzelfde. Een aardige illustratie hiervan is dat een overgrote meerderheid van de Nederlandse bevolking in het najaar van 1945 meende dat hun leven door de oorlog *niet* ingrijpend veranderd was terwijl de Amerikanen (die geen bezetting hadden meegemaakt) meenden dat dit wél het geval was.[2] Het levensverhaal van Douwenga vertelt iets dergelijks anders. Vlak voordat hij definitief naar het westen trekt, bezoekt hij nogmaals, heimelijk, het huis in Wageningen. Hij zet de piano in de gang, bergt de schilderijen onder de vloer, loopt naar boven en constateert dat de klerenkasten leeggeroofd zijn. Als hij het huis verlaat, trekt hij de deur achter zich dicht maar realiseert zich welk een vreemd automatisme dat is: alle ramen zijn onder het oorlogsgeweld gesprongen, de gordijnen hangen naar buiten, iedereen kan zo naar binnen stappen. 'Nog even in den tuin kijken,' schrijft hij tot slot.

> De spinazie staat prachtig! De overrijpe peren vallen ploffend van de boomen. Niemand zal ze oprapen, niemand zal ze eten, evenmin als de bieten, de spruiten, de aardappelen…

Het lijken niet de observaties van iemand die 'getroffen' was. Maar dat zou spoedig anders worden. Na een laatste bezoek aan zijn huis proberen Douwenga en zijn gezin een onderkomen te vinden. Dat lukt, zij het om te beginnen in een beestenstal. 'Een doordringende stank vult de ruimte,' schrijft hij,

60 > we gooien ons van de eene zijde op de andere maar het gaat niet. Mijn gezicht jeukt, mijn handen jeuken. Ik weet me geen raad, overal loopen kleine diertjes over mijn lichaam.

De volgende dag heeft de reis van Douwenga en zijn gezin alweer meer weg van een vakantietripje dan van een vlucht en naarmate de bestemming – Naarden – dichterbij komt, wordt de stemming dan ook beter. 'Op den weg is het rustig,' schrijft hij over de omgeving van Laren,

> de groote stroomen vluchtelingen zijn weggeëbd. Er is hier van den oorlog weinig te bemerken. De rust, die alom heerscht, doet ons weldadig aan. Het is zoo stil, we hooren geen kanonnen en er zijn geen vliegtuigen; we voelen ons verheugd, dat we tenslotte hebben besloten hier heen te gaan. Het kan niet anders, of we zullen in deze streek weer spoedig tot ons zelf komen.

Dit laatste schrijft Douwenga op 24 oktober 1944. Als hij enkele weken later de pen opnieuw oppakt, zit hij in Naarden en verveelt zich.

> Het regent, regent onophoudelijk. En er gebeurt niets. Tenminste niets van datgene waarnaar wij zoo intens verlangen. We schillen aardappelen en hakken houtjes om ze te kunnen koken. De avonden zijn het ergste. We hebben behalve een klein oliepitje, waarbij je vrijwel niets kunt zien, en dat je hoofdpijn bezorgt of in slaap doet vallen, geen licht. Na den maaltijd, die bijna in het donker wordt genuttigd, komt de lange, sombere avond en daarmede de verveling.

Helaas voor Douwenga blijft het hierbij niet. Op 30 november 1944 wordt midden in het wijkje waar hij en zijn gezin verblijven, een trein gebombardeerd. Dat zou niet zo erg zijn als het voertuig niet gevuld

was geweest met munitie. Een kaalslag volgt, alle bewoners uit de omgeving zijn verplicht naar elders te verhuizen. Zo ook Douwenga. Erger nog is dat spoedig daarna de hongerwinter begint. In Naarden duurt hij, als we het dagboek mogen geloven, van begin januari tot eind februari. Het is ijskoud, iedereen wordt ziek, er is onvoldoende voedsel. Douwenga vertelt het verhaal dat tallozen verteld hebben en dat met een tiental andere gebeurtenissen zoals de inval van mei '40, de razzia's, de drie grote stakingen en de jodenvervolging onlosmakelijk verbonden is met 'de oorlog'. Lang duurt Douwenga's winter echter niet. Levensbedreigend was zijn geval – misschien moet je zeggen: in Naarden – evenmin en spoedig verbetert de situatie alweer. En dan gebeurt wat meer dan een half jaar eerder verwacht was en elders ook al plaatsgevonden had: bevrijding. Op 7 mei beschrijft Douwenga de jubelende kinderschare die door het vestingstadje trekt. Het is een ander klassiek element van het oorlogsverhaal: de jubel, het dansen, de vreugde. Iedereen kent de plaatjes en praatjes van dansende, hossende, lachende, vrolijke mensen. 'Men was buiten zich zelven, uitzinnig, overweldigd, verward,' schreef een Gronings psycholoog in een van de ontelbare beschrijvingen van de bevrijdingsvreugde.

> Het was alsof een geweldige lading potentieele energie, een hoog opgevoerde spanning in kinetische energie werd omgezet. Zooals het water in zijn bedding vloeiend, voor een dam opgestuwd, bij het doorbreken van dezen tegenstand zich bruisend in wilden stroom uitstort en alles meevoert; zooals een golf in de branding zich hoog verheft en neerstort met geweld, zóó was het dynamisch beeld der overweldigende uitgelatenheid.[3]

Uit andere steden zijn vergelijkbare waarnemingen bekend. Dagenlang ging het feesten door. Ondertussen werd een begin gemaakt met de voorbereiding van bevrijdingsmanifestaties. Ieder dorp, iedere stad zou daarvan spoedig een eigen versie hebben. Daarbij werd gedicht, geschreven, gepreekt, opnieuw gezongen en wederom gedanst. Er werd gespeeld, gegeten, gedronken, gelachen, gehuild. Het was het begin van een herinnerings- en herdenkingsstroom die, zij het met een enkele onderbreking, tot op de dag van vandaag voortgaat. Nederland was vrij. Het zou het niet licht vergeten.

Onvrede

Toch is het beeld van de vreugde in de meimaand van 1945 en de daaropvolgende periode sterk eenzijdig. We zijn wat dat betreft goed ingelicht waar het de geschonden groepen betreft – joden, gedeporteerden, tewerkgestelden.[4] Maar ook voor degenen die minder hadden meegemaakt was de naoorlog niet zo vrolijk als de altijd herhaalde bevrijdingsverhalen suggereren.[5] Om nog even in de stad te blijven waar de massale vreugde de geleerde observator aan de branding deed denken: Groningen. Nico de Both vertelt wat daar op de Anna Paulownastraat in het huis van een tante gebeurde. ‘In die tijd had je in de woonkamers hele grote spiegels boven de schoorsteenmantels, waarop je met zeep een welkomsttekst kon schrijven.’ Zo gebeurde. De 21-jarige zoon des huizes, ondergedoken in Friesland en daar actief in het verzet, stond op het punt van terugkomen. Helaas, in plaats van een feestelijk onthaal kwam het bericht dat de jongeman twee dagen tevoren standrechtelijk geëxecuteerd was. Terwijl hij NSB’ers bewaakte in een plaatselijk café, werd hij door terugtrekkende Duitse troepen overmeesterd en doodgeschoten.[6] Iets dergelijks overkwam het gezin dat zijn kinderen in februari 1945 vanuit het vermeend onveilige en hongerlijdende Utrecht naar opa en oma in het veiliger en aan voedsel rijkere – om nog maar even in deze stad te blijven maar het zou net zo goed een andere kunnen zijn – Groningen had gebracht: dat van de latere nieuwslezer Philip Freriks.[7] Zijn oudere broertje was tijdens de gevechten met grootvader voor het raam gaan staan. Natuurlijk, het was spannend. Helaas voor de jongen begon precies op dat moment een kort vuurgevecht tussen een landwachter die schuin onder het huis van de grootouders woonde en een Canadese brencarrier, een klein type tank. Daarbij werd het kind dodelijk getroffen, door een Canadese kogel nog wel.

Het leed dat Douwenga bij de bevrijding trof, was van andere, minder ernstige aard. Meteen bij het aanschouwen van de vrolijke kinderschare dacht hij terug aan het huis dat hij in september 1944 verlaten had. Het duurde nog een maand voordat hij in die richting kon gaan maar uiteindelijk, 12 juni (1945), was het zover. ‘Ik ga het hekje binnen,’ schrijft hij in zijn dagboek.[8] ‘Het onkruid reikt tot aan mijn knieën, het pad is bijna dichtgegroeid... Er is veel vernield, er zijn granaattrechters, er ligt puin.’

Terwijl Douwenga de door blauwe violen en vuurrode papavers overwoekerde wildernis bekijkt, staat opeens de buurman achter hem.

'Hij volgt mijn blik en zegt dan plotseling: "De menschen zijn slecht, maar God is goed!" Ik schud hem de hand en vraag naar zijn vrouw. Ze hebben 't er goed afgebracht.' Dan gaat hij het huis binnen. Het is zwaar beschadigd.

> Er zijn pannen af, er zijn veel ruiten stuk en binnen is 't een chaos. 'De menschen zijn slecht'. Inderdaad. De kasten zijn leeggeroofd of leeggegooid. Alles is vernield, bevuild. De keukenvloer is opengebroken, de piano omvergegooid. Het linnengoed, de kleeren, aardewerk, alles is weg. Stukken ijzer zijn door muren, deuren en ramen gevlogen. Lange tijd dwaal ik door de vertrekken, stap ik over bergen overblijfselen van wat eens mijn bezit was. Is het nog de moeite waard hier terug te komen?

Het antwoord kan er maar één zijn. Het is hetzelfde antwoord dat volgens Douwenga op aller lippen ligt, zelfs in het stukgeschoten Wageningen.

> Opbouwen, opnieuw, geheel opnieuw beginnen. Op eigen kracht. Er zullen jaren voorbijgaan... Er zullen nog veel teleurstellingen komen; de last zal soms bijkans te zwaar worden, maar er heerscht de zekerheid dat alles eens weer goed zal komen... We zullen hier weer gelukkig leven. Ik pluk nog een doosje prachtige groote roode aardbeien 'uit eigen tuin'. Daarmee zal ik morgen mijn kinderen verrassen en dan... zullen we ons gereed maken naar huis te gaan.

Einde boek. Nieuwe tijd, nieuw geluid. Althans dat zou je denken als dit een roman was. Misschien is het in het geval van Douwenga ook werkelijk zo gegaan. Dat is onbekend, hij schreef geen vervolg op zijn dagboek. Maar in talloze gevallen ging het zo in ieder geval *niet* en volgde op de kortstondige vreugde bij de bevrijding een lange periode van somberheid. Het is een relatief onbekend want ongewenst beeld maar daarom is het nog niet minder waar – of minder belangrijk. Dit laatste temeer omdat de slechte naoorlogse ervaringen bepalend waren voor de wijze waarop vanaf ongeveer 1947-1948 tegen de oorlogsgebeurtenissen aangekeken werd: anders dan in de eerste maanden na de bevrijding, anders ook dan in de jaren zestig, zeventig en tachtig van de twintigste eeuw; somberder, sceptischer en met relatief veel begrip voor de moeilijkheden die een bezetting met zich meebracht.

Getroffenen

Voor verreweg de meeste Nederlanders betekende 'vrij' in de eerste plaats hetzelfde als voor Douwenga: de mogelijkheid terug te keren naar 'gewoon'. Dat wil zeggen: eten hebben, het huis kunnen verwarmen, reizen, wandelen, fietsen, radio luisteren, duizend en één zaken die in de oorlog niet of nauwelijks tot de mogelijkheden hadden behoord, deden dat nu opnieuw wel. Althans in theorie. Maar de praktijk bleek weerbarstig. In Nederland woonden bij het begin van de oorlog negen miljoen mensen. Van die negen miljoen zijn er ten gevolge van de oorlog volgens het klassieke cijfer ruim tweehonderdduizend omgekomen. Dat is iets meer dan 2 procent. Van hen was ongeveer de helft joods. De andere helft – de tellingen lopen uiteen, de cijfers zijn daarom niet meer dan een indicatie –[9] bestond uit:

– 31 000 krijgsgevangenen, politieke gevangenen en tewerkgestelden
– 5 000 Nederlanders in Duitse krijgsdienst
– 31 000 Nederlanders die bij het Rode Kruis als vermist werden geregistreerd
– 8000 Nederlanders die geëxecuteerd werden of omkwamen in concentratiekampen
– 3000 Nederlandse militairen die bij gevechtshandelingen sneuvelden
– 3000 Nederlanders die op zee het leven lieten
– 19 000 burgers die stierven ten gevolge van oorlogshandelingen
– en 25 000 Nederlanders die omkwamen van de honger

Naast de doden is er een andere grote groep die zonder meer tot de categorie slachtoffers gerekend moet worden. Tot hen behoren in ieder geval allen die in Duitse gevangenschap hebben gezeten evenals degenen die ten gevolge van bombardement, vervolging, onderduik of verzet tijdens de oorlogsjaren geheel uit het lood werden geslagen. Het is niet eenvoudig hun aantal te berekenen, nog minder eenvoudig over hen in algemene termen te spreken – daarover later. Evenmin eenvoudig is het iets te zeggen over het veel grotere aantal Nederlanders dat door de oorlog 'slechts' materieel of fysiek getroffen werd. Om te beginnen waren ontelbaren door de oorlog zo verminkt, verzwakt en ziek dat ze nooit meer de oude werden. Helaas weten we van hen niet veel. Zoals het fysieke leed na de Eerste Wereldoorlog alom zichtbaar was – Duitse, Franse en Engelse straten werden in de jaren twintig en dertig van

de twintigste eeuw bevolkt door mannen met prothesen, mismaakte gezichten, handen zonder vingers –,[10] zo was de vernietigende kracht van de volgende oorlog minder opvallend. Dat betekent echter niet dat het minder ernstig was. Er zijn dagboeken, brieven en verhalen genoeg om de ernst ervan te illustreren. Zo is bekend dat langdurig hongerlijden onherstelbare schade met zich meebrengt. 'Zeer veel "krasse oudjes" verloren hun krasheid gedurende deze periode [de hongerwinter],' schrijft een arts die in 1944-1945 in Rotterdam onderzoek deed en daar een paar jaar later nog eens op terugkeek.[11] Ook waren er velen, vooral uit Nederlands-Indië, die last hadden van oogafwijkingen. Oorzaak was het zonlicht. In het kamp kon men zich daaraan moeilijker onttrekken dan in het gewone leven. Een derde, mogelijk blijvend letsel is wat genoemde arts de 'hypofunctie van de hypofyse' noemt, dat wil zeggen een gebrekkige werking van de klier die een belangrijke rol speelt bij de regulering van hormonen. Zo zou het uitblijven van de menstruatie bij een 21-jarige vrouw volgens hem te herleiden zijn tot de ervaring in het kamp. 'De voeding… was zeer slecht,' schrijft hij, 'en ze vermagerde sterk.'[12] Veel meer is er over het medisch effect van de oorlog, althans wat Nederland betreft, niet bekend – of het zou het niet zo verwonderlijke feit moeten zijn dat kinderen die de winter van '44-45 in de buik van een hongerige moeder doorbrachten daarvan in de rest van hun leven nadeel ondervonden.[13] Mede dankzij uitvoerig onderzoek bij het AMC is hierover recentelijk meer bekend geworden.[14]

Materiële schade (land en industrie)

Anders dan de fysieke ellende werd de materiële nood meteen na de oorlog wél onderzocht. Toch is ook hiervan nooit een sluitende inventarisatie gemaakt. Beter gezegd: omdat er slechts deel- en elkaar gedeeltelijk overlappende inventarisaties bestaan, is overzicht onmogelijk.[15] Een van de weinige, vroege pogingen werd tussen 1 januari en 1 mei 1945 door een zevental specialisten ondernomen.[16] Zij onderzochten echter alleen de industriële schade, dat wil zeggen de schade zoals toegebracht aan arbeidsproductiviteit, productieapparaat en investeringen. Volgens de auteurs bedroegen deze drie vormen van schade bijeen zo'n dertig procent van het totaal van de waarde van de Nederlandse industrie ofwel 25 miljard gulden – een op het eerste gezicht fantasierijk[17] cijfer dat in oktober 1945 klakkeloos herhaald werd in een door de Engelse regering gevraagd memorandum[18] en ook na-

dien telkens weer[19] opduikt. Die 25 miljard zou ongeveer[20] als volgt uitgesplitst kunnen worden:

– directe oorlogs-, bezettings- en evacuatieschade: 5,39 miljard
– vorderingen en roof: 3,64 miljard
– achterstand in vernieuwing productieapparaat: 2,39 miljard
– nijverheid (verlies aan gebouwen, machines en voorraden): 2 miljard
– handel (verlies aan gebouwen en voorraden): 1,8 miljard
– zeescheepvaart (de helft van de koopvaardij): 325 miljoen
– haveninstallaties: 300 miljoen
– verkeersmiddelen: 680 miljoen
– schade aan wegen en bruggen: 100 miljoen
– land-, tuin- en bosbouw (schade inundaties en aanleg vliegvelden): 825 miljoen
– huisraad en persoonlijk bezit (geconfisqueerd joods bezit, fietsen, radiotoestellen): 1,2 miljard
– goud, deviezen, kostbaarheden: 2,85 miljard
– woningen en kerkgebouwen: 1 miljard

Enkele jaren later, in 1950, werd door het Ministerie van Financiën een andere inventarisatie van de totale schade bekendgemaakt. Hij viel lager uit.[21] Vijf jaar later vergrootte de toenmalige minister van Economische Zaken de schade tot zo'n 40 procent van de productieve hulpbronnen – een cijfer dat vooral politieke betekenis had: zoveel dacht men op Duitsland te kunnen verhalen.[22]

Vanzelfsprekend krijgen dergelijke cijfers pas betekenis als ze concreet gemaakt of, maar dat is moeilijker, afgezet worden tegen moderne cijfers. Neem de spoorwegen. Vóór de oorlog beschikte de NS naar eigen zeggen[23] over 850 locomotieven. Na de oorlog waren daarvan nog maar 165 bruikbaar. Wat betreft ander materieel was de situatie niet beter. Van de 30 000 wagons waren er na de oorlog nog maar 1050 over (plus 3000 buitenlandse). Met betrekking tot de passagiersrijtuigen zijn de cijfers vergelijkbaar: van de 2000 van vóór de oorlog bleven er nog maar 284 over, ruim tien procent, zij het dat de NS ook hier beschikte over een aantal buitenlandse voertuigen. Bij het elektrisch materieel was de situatie zo mogelijk nog dramatischer: van de 300 wagens waren er nog vijf bruikbaar. Gezien deze cijfers is het niet verwonderlijk dat al op de eerste pagina van de brochure waarin deze cijfers genoemd worden, vermeld staat dat volgens 'de leider [sic] van de Nederlandse spoorwegen… alles nagenoeg van den grond af aan herbouwd [moet] worden…

feitelijk moet een geheel nieuw bedrijf worden gemaakt.'

In tal van andere bedrijven en bedrijfstakken was de situatie niet of nauwelijks beter. Neem de PNEM, de Provinciale Noordbrabantse Electriciteits-Maatschappij. In de nadagen van de oorlog werd een zeer groot deel van haar voorzieningen verwoest. Zo werden de – wat zij noemen – 'Volt-stations' van Eindhoven en Helmond gedeeltelijk en die van Breda en Roosendaal volledig vernield. Ook van het station van Geertruidenberg bleef weinig over. 'Bij den bevrijdingsstrijd werd ook onze verdere bedrijfsaanleg in de provincie ernstig gehavend,' staat in een kort na de oorlog opgestelde balans.[24]

> In onze 50 000 en 150 000 Volt-netten werden ca. 3600 draadbreuken geteld; van de ijzeren masten waren er 71 zwaar en 431 licht beschadigd. Het aantal vernielde steun-isolatoren bedroeg 800, het aantal beschadigde delen van ketting-isolatoren ca. 1060.

Je hoeft de termen niet precies te begrijpen om in te zien dat de vernietiging de elektriciteitslevering zo goed als onmogelijk maakte – en dus voor elke Nederlander in het getroffen gebied, zacht gezegd, een zoveelste bron van ellende betekende. Ernstig ook, om een derde en laatste voorbeeld uit het bedrijfsleven te geven, was de situatie bij de Hoogovens in IJmuiden. Toen de directie op 14 mei 1945 naar het fabrieksterrein terugkeerde, trof zij een chaotische toestand aan.

> Voorraden zijn er vrijwel niet meer, magazijnen zijn leeggeroofd, machines en installaties voor een deel gesloopt en weggevoerd. In de gehavende gebouwen is geen ruit meer te bekennen.

Uiteindelijk bleek de totale schade mee te vallen. 'Van het Hoogovenbedrijf zelf zijn geen essentiële delen van de installaties weggevoerd,' schrijft Joh. De Vries in zijn grote geschiedenis van het bedrijf,

> van de aanwezige voorraden slechts een deel... Een vrij belangrijk deel der weggevoerde voorraden heeft het land nog niet verlaten en zal naar IJmuiden terugkomen. De schade aan de installaties kan men herstellen.[25]

In het ene geval ging dat herstel sneller dan het andere. Het ging echter zelden of nooit snel genoeg. Hetzelfde zou gezegd kunnen worden van de schade aan de infrastructuur: spoor- en verkeersbruggen, vaar-

wegen, sluizen, havens, stations. Zo waren van de vijfentwintig grote bruggen voor het wegverkeer, alle gelegen op de belangrijkste doorgaande routes, slechts zes *niet* beschadigd. Het duurde twee jaar tot weer van een 'redelijke verkeersverbinding'[26] gesproken kon worden. Rampzalig was de toestand in de havens van Amsterdam en Rotterdam. In september 1944 waren alle installaties opgeblazen. Bovendien werd de toegang, met name die tot Amsterdam, gehinderd door gezonken schepen. Ernstig was ook dat onder meer de Noordersluis te IJmuiden verwoest was. Dat betekende dat doorvaart naar Amsterdam ook vanaf die kant onmogelijk was. Het duurde een jaar tot de sluis hersteld was.[27] De Amsterdamse haven was op dat moment echter nog lang niet op het oude niveau – en in 1947 nog steeds niet. De gevolgen voor een economie die voor zijn internationale handel bijna geheel afhankelijk is van de scheepvaart laten zich eenvoudig bedenken.[28]

Materiële schade (huis en tuin)

Een inzicht in de situatie waarin de bevolking (dus niet de industrie) verkeerde toont een schatting van het Commissariaat Noodvoorziening voor de Geteisterde Gebieden.[29] Tot het werkterrein van dit commissariaat behoorde om onduidelijke redenen niet de Randstad en ook niet Noord-Nederland – hoewel in laatstgenoemde streek wellicht ook niet zoveel geteisterde gebieden waren –, maar wél heel Zuid- en Oost-Midden-Nederland, dus Limburg, Brabant, Gelderland en Zeeland. Hier woonden naar opgave van het Commissariaat bijna twee miljoen (1 995 369) mensen in iets meer dan vierhonderdduizend (423 328) huizen. Daarvan waren er 26 818 (6,3 procent) volledig en 28 974 (6,8 procent) zwaar verwoest. 167 087 huizen (39,5 procent) waren licht beschadigd. Daarmee kwam het aantal getroffen personen op 398 733 (20 procent) en het aantal getroffen gezinnen op 91 588 (21,6 procent). Wat dit in concreto inhield, berekende het Commissariaat onder meer op basis van een aanvraag door 4000 gezinnen uit de Oost-Betuwe van zogenaamde kernvoorzieningen. Zij hadden onder meer 9000 stoelen nodig en 988 kasten. Verder was er behoefte aan 1920 tafels – wat vermoedelijk betekent dat bijna de helft van de onderzochte, zwaar getroffen gezin uit de Oost-Betuwe geen tafel meer bezat. Dan: 1206 kinderledikanten, 2660 broodmessen en 1740 botervlootjes – deze aanvraag relativeert de nood weer enigszins want ook zonder botervloot komt Splinter wel door de winter –, bijna 4000 (3792) meter kachelpijp,

11 160 diepe borden, 2096 vergieten, 6320 emmers, 5540 inmaakglazen, 2560 aardappelschilmesjes. Uitgaande van een noodzakelijke basisvoorziening kwam het Commissariaat aldus tot een enorme lijst: tafels, stoelen, kasten, dekens, borstrokken, schoenen, messen, vorken en lepels, bedden, bekers en ga zo maar door. Het aantal ontbrekende goederen liep al met al in de honderdduizenden, 'waarschijnlijk te hoog geschat,' voegt het verslag eraan toe, [maar]

> de kernvoorziening omvat een zeer klein aantal artikelen, zodat voor een gezin, dat niets anders bezit, slechts een uiterst sober, bijna armoedig bestaan mogelijk is.

Meer algemene cijfers aangaande de oorlogsschade zijn te vinden in de enkele jaren na de oorlog door het CBS gepubliceerde *Economische en Sociale Kroniek der Oorlogsjaren*. Daaruit blijkt dat Zeeland wat betreft de schade aan woningen het zwaarst en Friesland het minst getroffen was. In heel Nederland was bijna 4 procent van het woningbezit vernietigd en 2 procent zwaar, 16 procent licht beschadigd. Op een totaal van ruim twee miljoen betekent dat zo'n 86 000 totaal verwoeste, 42 000 zwaar gehavende en bijna 356 000 beschadigde woningen. Het is met een gemiddeld inwonertal van vier niet moeilijk uit te rekenen hoeveel mensen dat vervolgens betreft.

Sommige dorpen, steden en gebieden hadden pech. Wageningen, de woonplaats van dagboekschrijver Douwenga, behoorde daartoe omdat de bevolking na Dolle Dinsdag het bevel had gekregen de stad te verlaten. Tal van andere Nederlandse plekken ondergingen een vergelijkbaar lot. Dat geldt bijvoorbeeld het kustgebied dat vanwege de bouw van de zogenaamde Atlantikwall zo goed als volledig ontruimd werd. Het geldt ook voor de door oorlogsgeweld zwaar geteisterde omgeving van Arnhem, voor Zeeland en de Wieringermeer. Op laatstgenoemde locatie was de situatie vooral zo ernstig omdat de Duitsers om nauwelijks te begrijpen redenen vlak vóór de bevrijding de polder lieten onderlopen. Spoedig daarop 'stond het water al naar gelang van de hoogteligging 0,50 tot 5.20 m. boven het maaiveld; gemiddeld was dit over de polder 3 m.'[30]

De hierdoor ontstane schade was enorm. Kanalen waren door slib – wat heet – 'verondiept', wegen afgekalfd, beplanting doodgegaan, bruggen onbruikbaar geraakt, elektrische installaties vernietigd. Het meest ernstig van al was vermoedelijk de schade aan de opstallen. Zo

was in het dorp Wieringerwerf geen enkel gebouw onbeschadigd, hadden veertien gebouwen een schade hoger dan 3000 gulden en waren maar liefst 162 opstallen totaal verwoest.

Ook hier geldt dat cijfers als deze pas betekenis krijgen als ze concreet worden gemaakt. Een fraaie poging hiertoe deed de katholieke tekenaar-schrijver Herman Moerkerk. Hij trok kort na de bevrijding door Nederland en keek met het oog van de schilder. Het leverde prachtige plaatjes op:[31]

> Ginds op het kleine bordes, dat tussen hemel en aarde zweeft, zit een poes toilet te maken, een van de weinige die den oorlog overleefd hebben. De meesten behooren, om culinaire redenen, tot de geschiedenis. Knipogend zit ze in de zon. Het bordes en de trap zijn de resten van een huis, waarin een gelukkige familie leefde, vader, moeder en vier kinderen. Een granaat ontplofte op het dak. Zes mensenlevens gingen verloren... Nu geeuwt de poes en rekt zich uit. Fluweel-zacht daalt ze de zwevende traptreden af. Daar komt een oud heertje voorbij. Hij veegt zijn voorhoofd af want het is een warme septemberdag. 'Die weet het,' zegt-ie, wijzend naar de poes, 'de eenige, die overbleef... Ineens was het afgelopen... alle zes... ja... alleen de poes nog.'

Mooi ook tekent Moerkerk een jongetje dat op een puinhoop fluit zit te spelen. 'Speel je thuis ook wel eens?' vraagt hij.

> Ik ben niet thuus, fader en moeder sijn er niet meer.
> Waar woon je dan?
> Ik slaap ergens bij mensen.

Overal ziet Moerkerk hetzelfde: verval.

> Kachels, stoelen, tafels, kinderwagens half verbrand of geheel verkoold. Ik zag een billiard zonder pooten en gescheurd laken omhoog steken uit een puinhoop; een gebroken Mariabeeld, een trapnaaimachine roestig en kreupel, een verbrijzelde hangklok lagen in de omgeving. Aan een trapleuning hoog boven den grond hing een verwrongen vogelkooi. Elders lag een marmeren tuinvaas op den grond, terwijl een tuinhek er omheen krulde. In Elst stond een verminkte auto in een garage, die dreigde in te vallen. De banden waren gestolen door de Duitschers. Achter de skeletten van twee verbrande boomen rees de ruïne omhoog van een prachtige kerktoren. Het huis, waarbij de garage hoorde, was een zeef geworden.[32]

Moeizaam herstel

Herstel of herbouw van de verwoestingen verliep temeer moeizaam omdat, zoals in een verslag van de Commissie Wederopbouw Wieringermeer vermeld wordt,[33] 'de particulieren niet tot herbouw durven over te gaan, zolang er geen betere regeling tot stand is gekomen voor de financiering van de oorlogsschade.' Dit laatste was inderdaad een groot probleem en een belangrijke reden dat het soms jaren duurde tot de toestand weer normaal was. Zo meldde *Trouw* in juni 1947 op basis van informatie van de secretaris van de zogenoemde Schade Enquêtecommissie van Noord-Holland dat er over heel Nederland 630 000 gevallen van schade waren binnengekomen en dat daarvan 38 procent afgehandeld was.[34] Let wel: juni 1947, twee jaar na het einde van de oorlog dus! Dat betekent dat maar liefst 62 procent van die 630 000 slachtoffers, bijna 400 000 mensen dus, nog geen vergoeding had gekregen en in veel gevallen zelfs nog niet wist of ze daarvoor in aanmerking kwam. Gezien de slechte economische situatie betekende dat vermoedelijk dat een groot deel van hen op dat moment nog in armoedige en soms zelfs onleefbare omstandigheden verkeerde.

Helaas kon de commissie hen niet sneller helpen. Een van de redenen daarvan was dat er onder de getroffenen, als we de geïnterviewde secretaris mogen geloven, heel wat bedriegers rondliepen. Zo was er een vrouw uit het Gooi die haar spulletjes had laten onderduiken, een ander die de huisraad op transport had gezet maar deed voorkomen alsof de boel verwoest was en een fabrikant die zijn gestolen machines weliswaar had teruggevonden maar toch volledige schadevergoeding vroeg. Gevolg van het oponthoud dat dergelijke zaken met zich meebrachten was dat tal van woningen en andere gebouwen tot diep in de jaren veertig noodbehuizingen bleven, met kou, lekkage, ruimtegebrek en slechte voorzieningen als gevolg. Zo duurde het voor de leerlingen van de Antoniusschool uit Groesbeek, gelegen in het getroffen gebied van Arnhem, tot nota bene 1952 dat zij weer in een normaal gebouw les kregen. Tot die tijd huisden zij in noodscholen, dat wil zeggen in een kroeg, privé-woningen en de kerk. In dat laatste geval werden

> 's zaterdags, als de school uitging, door de jongens onder de nodige hilariteit de schoolbanken buiten vóór de kerk opgestapeld... want 's zondags was er weer 'kerk'. En 's maandags 's morgens vóór 9 uur dezelfde ceremonie in omgekeerde volgorde: stoelen weer op de banken, banken weer van buiten naar binnen.[35]

Het gesleep op de Antoniusschool in Groesbeek verwijst rechtstreeks naar het probleem dat spoedig een van de grootste van de naoorlog zou blijken te zijn: woningnood. Met de distributie van voedsel en textiel is dat waarover destijds het meest geklaagd werd en bij enquêtes kwam dit probleem dan ook telkens op nummer 1 te staan. 'Wat moet de regering naar uw mening dit jaar het eerste opknappen?' Het NIPO stelde deze vraag jaar op jaar. Tussen 1947 en eind jaren vijftig was het antwoord telkens hetzelfde: het woningtekort. Was die in eerstgenoemd jaar volgens 22 procent het meest dringende probleem, in de loop der jaren liep dat percentage op, naar 33 procent in het najaar van 1951, 41 procent eind 1953 en zelfs 53 procent begin 1958.[36] Op deze wijze kan het verhaal over de materiële ellende van naoorlogs Nederland doorgaan. Want één ding is zeker: in de eerste jaren na 1945 was de situatie somber en voorlopig bleef zij dat ook – in de ervaring van velen zelfs in toenemende mate. 'Het jaar 1945 werd nog geheel gekenmerkt door de onmiddellijk na de bevrijding met veel élan en in een geest van nationale saamhorigheid ondernomen poging om zoo snel mogelijk de grondslagen te leggen voor een herstel van ons economisch leven,' schreef de Nederlandse Bank in een verslag over het boekjaar 1946.

> Van 1946 moet gezegd worden dat de resultaten van het herstel niet snel genoeg beschikbaar kwamen om het vuur van het eerste enthousiasme, waarmede den arbeid werd aangevangen, ten volle brandende te houden. Een psychische terugslag bleef niet uit.[37]

Op dezelfde toon begon de Minister van Wederopbouw en Volkshuisvesting een boekje over drie jaren wederopbouw – een boekje dus dat in 1948 verscheen.[38]

> Er is op het tempo van de wederopbouw in Nederland veel critiek... Te snel is men vergeten, welk een grote krachtinspanning, hoeveel arbeid, hoeveel materialen nodig waren voor het ongedaan maken der inundaties en voor het herstel van ons verkeersapparaat. Te snel is men vergeten...

Ervaring en feit

'Te snel is men vergeten...' De minister herhaalt de zinsnede in het door hem uitgegeven boekje maar liefst drie keer. Opmerkelijk nu is

dat deze waarschuwing evenals de in dit boekje vermelde feiten en klachten niet goed spoort met het uit de geschiedschrijving bekende verhaal. Dat is veel optimistischer. 'In 1947 was de totale industriële productie in Nederland weer op het peil van 1938,' schrijven Schuyt en Taverne in hun bekende – let op het zelfstandig naamwoord in de titel – boek over de naoorlogse geschiedenis *Welvaart in zwart-wit*.[39] 'Een jaar later was ook de materiële schade van de Duitse bezetting grotendeels weer ongedaan gemaakt.' Op het eerste gezicht laten 'de' cijfers over de juistheid van deze opmerking geen twijfel bestaan. Zo kwam het Bruto Binnenlands Product, dat wil zeggen de totale (geld) waarde van alle in een land geproduceerde producten en diensten in 1946 al weer iets boven het niveau van 1938 (=100), in 1947 ruim daarboven (117) en in 1948 weer 10 procent hoger (128).[40] De werkgelegenheidscijfers zijn nog beter. Opnieuw uitgaande van het jaar 1938 (= 100 procent = 1 614 000 mensen in loondienst) steeg de werkgelegenheid na de oorlog spectaculair: naar 124 (= 2 004 000) in 1946, 134 (= 2 161 000) in 1947 en 146 (= 2 362 000) in 1948.[41] Het nationaal inkomen volgde deze trend: in 1946 bereikte het precies dezelfde hoogte als in 1938 (100 = 6 miljard), om in de volgende jaren te stijgen naar 111 (6,71 miljard) en 122 (7,35 miljard).[42] Voeg hierbij dat Nederland vanaf 1948 ook nog eens een substantieel bedrag aan Marshallhulp ontving en het beeld lijkt nauwelijks meer stuk te kunnen. 'Vanaf mei 1945 tot begin 1951 kon de economie... voortdurend expanderen,' concluderen twee economisch historici in een handboek over dit aspect van de Nederlandse geschiedenis in de twintigste eeuw.

> De industriële produktie, die eind 1947 het vooroorlogse niveau had geëvenaard, groeide onverminderd voort en lag in 1950 al bijna 40 procent boven dit niveau... Het herstel van de economie was, zoveel zal duidelijk zijn, voltooid.[43]

Hoe dit te rijmen met de alomtegenwoordige somberheid? Wie heeft gelijk? De optimisten of de pessimisten, de juichers of de klagers? Beiden? Er zijn minstens drie redenen waarom een en ander moeilijk uit te maken is. De eerste is dat hier in zekere zin sprake is van een vergelijking van appels met peren. De tweede dat er voor beide meningen iets te zeggen valt en dat het dus van het belang c.q. perspectief van de spreker afhangt welk aspect beklemtoond wordt. Het is echter de derde reden die het meest interessant is: dat is de al eerder gesuggereerde kloof tussen werkelijkheid en ervaring. Het is een uit modern onder-

zoek[44] bekend fenomeen: dat er nauwelijks of geen verband hoeft te bestaan tussen een situatie en de beleving daarvan.

Optimisme

Om te beginnen nog even de vergelijking van het onvergelijkbare. Bovengenoemde historici spreken in macrocijfers – die over de eerste naoorlogse jaren overigens nogal te wensen overlaten.[45] Hetzelfde deden destijds de regering en andere officiële instanties in boekjes en brochures met optimistisch klinkende titels als *Nederland zal herrijzen*, *Trossen los* of *Het zwarte goud*.[46] Elk van deze geschriften staat op de grens van hoop, speculatie en propaganda. Dat betekent niet dat er in dergelijke boekjes gelogen werd. Dat hoefde niet. Er was voldoende dat in positieve richting wees. Het betekent wel dat het positieve in deze boekjes beklemtoond werd en dat dit ten koste van de nuance kon gaan. Een van die 'nuances' betreft het individu, in dit geval de economie op microniveau dus. Die vertelt in vele gevallen een geheel ander verhaal. Zoals gezegd lag het beschikbaar nationaal inkomen in 1947 tien en in 1948 zelfs twintig procent boven het niveau van 1938. Het inkomen per hoofd van de bevolking maakte echter een andere ontwikkeling door: in 1947 lag het nog onder het vooroorlogs niveau, in 1948 nog maar net erboven terwijl het tussen eind 1949 en eind 1951, volgens sommigen althans,[47] opnieuw daalde. Nog problematischer blijkt de situatie als je de netto weeklonen vergelijkt met de prijsindexcijfers. Terwijl in 1948 de lonen net iets meer stegen dan de prijzen, lag de verhouding in de volgende *vijf* jaren andersom, met in 1951 en 1952 een verschil van meer dan 10 punten. Pas in 1954 stegen de lonen voor het eerst meer dan de prijzen, vanaf 1956 zelfs explosief (25 punten verschil).[48]

Een zo mogelijk interessanter, zij het moeilijker te interpreteren cijfer betreft de arbeidsproductiviteit, althans in de private sector. Die lag in 1948 ruim onder het vooroorlogs niveau, namelijk op 88 (1938 = 100) – en dat terwijl, zoals we zagen, de werkgelegenheid juist enorm gestegen was. Dit betekent dus dat meer mensen minder produceerden. Dat kan alleen als de prijzen (van de producten) verhoogd of de lonen (van de producenten) verlaagd worden. Het is niet moeilijk te raden wat in een klein land als Nederland, zwaar gehavend door de oorlog en zeer gebrand op een herwinning van de internationale concurrentiepositie, de gevolgde politiek was.

> Niet door een hoge ontwikkeling en een efficiënte productie, maar door zijn arbeiders slecht te betalen, kon Nederland zich in de internationale concurrentie staand houden.[49]

Vandaar ook het grote aantal stakingen in naoorlogs Nederland. De cijfers daarover zijn vooral interessant in vergelijking met die van de jaren vijftig. Het minste wat je op basis ervan kunt zeggen is dat ze tonen hoe betrekkelijk de welvaart was – en hoe aanvechtbaar het optimisme.

Jaar	Stakingen	Bedrijven	Stakers	Dagen
1945	155	345	76 222	19 8797
1946	368	784	78 190	1 182 252
1947	346	1320	73 266	202 966
1948	185	281	20 243	139 749
1949	157	391	15 955	244 286
1950	125	267	23 569	151 598
1951	117	167	17 049	78 097

Het aantal stakingen was in Nederland het grootste na de Eerste Wereldoorlog, groter nog dan na de Tweede Wereldoorlog. Ook waren stakingen in het Interbellum gewoner dan na de oorlog. Na 1952 komt het aantal stakingen alleen in 1979 nog boven de honderd uit (103), in de jaren vijftig zijn het er zelden meer dan 50 tot 60.[50]

Pessimisme

De tweede reden dat er vraagtekens gezet moeten worden bij het optimisme over de situatie in de late jaren veertig heeft met het voorgaande alles te maken want is te herleiden tot wat je de ongelijktijdigheid van het gelijktijdige zou kunnen noemen – verschillende werkelijkheden of belevingen kunnen naast elkaar bestaan. Voor optimisme over de naoorlogse ontwikkelingen is, nogmaals, veel te zeggen. Bovenstaande cijfers over onder meer de macro-economie bewijzen het. Maar er is ook veel tegenin te brengen. Dat wordt weer geïllustreerd door de cijfers die daarna kwamen. Analyses wijzen op eenzelfde spagaat. Tegenover de positieve praat van bestuurders en beleidsmakers staan de klachten van buitenstaanders. In 1948, 1949 en zelfs nog in 1950, 1951 is het niet moeilijk van die klachten voorbeelden te vinden – ze komen in volgende hoofdstukken nog uitvoerig ter sprake.[51] Een prachtig en

veel geciteerd voorbeeld komt uit een roman van de toen nog jeugdige Willem Frederik Hermans, gepubliceerd in 1951.[52]

> Het leven heeft de gemiddelde man in Nederland geen enkele vreugde meer te bieden. Hij heeft geen geld, hij heeft geen toekomst, hij betaalt hoge belastingen, hij heeft geen huis, hij heeft geen ontspanning, er is in Nederland geen vrije natuur, hij heeft geen behoorlijk radioprogramma, hij wordt ondergedompeld in een poel van middelmatigheid.

'Zo gaan we allemaal naar de verdommenis,' schreef de destijds be-

kende futuroloog F.L. Polak in 1952 onomwonden in *De Gids*.[53] De reden?

> Twee wereldoorlogen, dictaturen gegrond op onrecht, mensenmoord en terreur, de ontwikkeling van de A- en H-bom, conjunctuurcrisis, geldontwaarding, vernietiging van de middenstand en de enkele mens, genocide en deportatie op de schaal van massale volksverhuizingen, de koude oorlog enzovoort brachten (voor) het grote publiek dit pessimistisch levensgevoel.

Een derde, onbekend en nogal stuitend voorbeeld komt uit Zierikzee, juli 1948, waar Belgische toeristen door kinderen op dezelfde wijze lastiggevallen werden als Nederlandse toeristen decennia later in de derde wereld. 'Toevallig kwam ik in gesprek met een stel van deze [door kinderen belaagde] toeristen,' schreef een Zierikzeeër in de plaatselijke nieuwsbode[54], 'en deze mensen zagen in de meest ergerlijke bedelarij van de jeugd een symptoom van de armoede van het Nederlandse volk.'

Zagen zij het verkeerd? Misschien. In ieder geval meende de briefschrijver dat het zo was. Met armoede had dit gebedel volgens hem weinig te maken, wel met gebrek aan fatsoen. Maar liggen een en ander niet in elkaars verlengde? Zegt 'fatsoen' niet ook iets over de wijze waarop economie beleefd wordt?

Ervaring

Hiermee zijn we bij het derde aspect: beleving. Die was, dat staat vast, anders dan de macrocijfers suggereren. Zo constateerde het NIPO in februari 1947 dat weliswaar de helft van de Nederlandse bevolking meende dat zij er in het afgelopen jaar op vooruit was gegaan maar dat

maar liefst 73 procent beweerde er slechter aan toe te zijn dan vóór de oorlog.[55] Op hetzelfde moment wilde maar liefst 40 procent van de bevolking het land verlaten.[56] Eind 1947, tweeëneenhalf jaar na het einde van de oorlog dus, beweerde 17 procent van de Nederlanders dat het in het afgelopen jaar voorgekomen was dat men niet genoeg te eten had, onder de laagste inkomens was dat percentage zelfs 27 procent.[57]

'De angst voor dreigende schaarschte grijpt de massa aan en drijft haar zelfs tot handelingen tegen het eigenbelang,' schreef een man die aan het eind van de oorlog uitgebreid onderzoek verrichtte naar het onderwerp dat met het genoemde woningtekort voortdurend als bewijs van de ellende werd gezien: de distributie.[58] Ingesteld in 1938 bleef deze gedurende heel de oorlog van kracht en verdween ook daarna niet. In een eerste fase na de bevrijding werd dat niet als een onoverkomelijk probleem ervaren om de simpele reden dat er niets te distribueren viel. En 'dus bleven de mensen,' althans waar het kleding betrof, 'ruilen, verstellen, keren en van oud nieuw maken.' Pas in 1947 was de situatie zodanig dat er op het gebied van de textiel weer gedistribueerd kon worden, let wel, niet gekocht maar *gedistribueerd*.[59] Een gevolg hiervan is dat nog in april 1949 53 procent van de bevolking gebrek aan textiel als een groot probleem ervoer.[60] In januari van datzelfde jaar leidde de vrijgave van snoep tot bizarre toestanden. Zo vertelde een winkelier van

> een wilde run van jong en oud op alles wat maar enigszins als snoep aangemerkt kon worden. Het was alsof de mensen, in de oorlogjaren gedwongen te vasten [let wel, dit werd bijna vier jaar na het einde van de oorlog geschreven], thans op één maal hun schade in wilden halen. Merkwaardige taferelen deden zich daarbij voor. Ergens bij een kruidenier in de buurt van een fabriek kwam[en] dagelijks een aantal fabrieksmeisjes drie kilo snoep kopen. Ze hadden hoge laarsjes aan en daarin verstopten ze al wat van hun gading was.[61]

Het laatst ging de koffie van de bon. Dat gebeurde in januari 1952, bijna zeven jaar na het einde van de oorlog dus. Het zijn stuk voor stuk feiten die op zijn minst een vraagteken doen zetten bij het verhaal van een geslaagd herstel. Dat herstel was geslaagd, zeker. Maar wanneer en voor wie, dat is minder eenvoudig te zeggen.

[4] Monddood

Het zwijgen van vijand en meelopers

78 Op dezelfde 14de september dat Maastricht bevrijd werd en het gerucht over de *Limburger Koerier* begon, enkele dagen ook voordat meester Douwenga vanuit zijn woonkamer over de landerijen achter zijn huis staarde, speelde zich in Valkenburg een tot op heden zo goed als verzwegen[1] drama af: onder aan de Cauberg werd de 26-jarige NSB'er Alfons ('Funs') Savelberg door een stel mannen van de Ordedienst geëxecuteerd. Savelberg was kort tevoren uit zijn huis gesleept en in een grot verhoord. Op basis daarvan werd besloten dat hij moest sterven. Volgens een getuige die destijds te jong was om mee te doen maar oud genoeg om te begrijpen wat er gebeurde, was daarvoor slechts één reden, een simpele: 'Hij was de enige die ze te pakken kregen.... Hij was bij de NSB.'

Voordat het vonnis voltrokken werd kreeg een toevallig passerende pater de opdracht Savelberg de biecht af te nemen. 'Hij moet dood,' luidde de verklaring, 'hij heeft vandaag nog contact met de Duitsers gehad.' Nadat de verbijsterde pater gedaan had wat hem opgedragen was, werd Savelberg verplicht het nationaalsocialisme af te zweren en onder het oog van zo'n honderd toeschouwers neergeschoten. Albert Widdershoven zag het drama vanuit zijn huis. 'Ik kon het niet bevatten,' vertelde hij tientallen jaren later. 'Het was ongelooflijk smerig. Toen de man op straat lag te kronkelen ben ik vol afschuw de slaapkamer uit gelopen.'

Schutter Jan stond een klein jaar later terecht maar werd vrijgesproken. Zijn daad kon 'niet wettig en overtuigend bewezen' worden. Het dossier van de rechtszaak verdween. Zo ook het verhaal – zo goed als. Afgezien van enkele herinneringen bestaan alleen nog het proces-verbaal van een groepscommandant van de marechaussee en een kort verslag van een rechercheur van de opsporingsdienst van het Militair Gezag.[2] In beide documenten wordt verteld dat niemand van het bevoegd gezag hiertoe opdracht had gegeven. Volgens de rechercheur van het

Militair Gezag had een zekere 'Johnny Kruyt of Kruyf' de beslissing genomen. De man was een onderduiker die met de Amerikanen uit België meegekomen was maar 'thans gevangen zit, omdat hij waarschijnlijk diefstal heeft gepleegd van geallieerde legergoederen.' Schutter Jan (Harings) had zich vrijwillig aangeboden het 'bevel' uit te voeren.

> Hij ging staan op 10 à 12 meter afstand en schoot met een repeteerpistool drie salvo's, naar schatting 12 à 15 schoten, waarna Savelberg op den grond viel, nog leefde, en toen nog een paar schoten in het hoofd kreeg. Deze Harings kende de werking van het wapen niet, want ongeveer een uur tevoren had hij een gewezen sergeant om inlichting daaromtrent gevraagd.

Het was, zeker in het Zuiden, een veelgehoorde klacht: dat eenieder 'het' maar zo'n beetje op eigen houtje deed – waarbij dat 'het' staat voor het aanpakken en oppakken van 'foute elementen'.[3] Toch is de wilde executie van Savelberg vermoedelijk het enige Nederlandse geval van bijltjesdag in de letterlijke betekenis van het woord geweest – niet meegeteld het niet te achterhalen aantal dat in de kampen werd omgebracht, de enkelen die later bij wraakoefeningen werden vermoord[4] en het evenmin bekende aantal dat, met de oorlogssituatie als rechtvaardiging, op de grens van oorlog en vrede geëxecuteerd werd.[5] Dit betekent overigens niet dat hiermee alle Nederlanders genoemd zijn die vanwege hun optreden in de oorlog omgebracht werden. Zo'n veertig anderen, onder wie ook enkele Duitsers, ondergingen hetzelfde lot, zij het in alle gevallen na een uitvoerig hoewel niet altijd even zuiver proces.[6] Wat dat betreft is het in Frankrijk en in mindere mate België wel anders toegegaan.[7]

Woordkunstenaar

Al was het aantal wilde executies in Nederland minimaal, verhalen als die over Funs Savelberg en voorspellingen over meer van dergelijke ingrepen droegen ertoe bij dat degenen die gedurende vijf jaar zoveel geschreven, gesproken en geschreeuwd hadden, zich bij het naderen van het einde in toenemende mate koest hielden. Als ze niet gevangengenomen werden, vluchtten ze, doken onder en deden, in volstrekte tegenstelling tot wat ze in voorgaande jaren hadden gedaan, hun uiterste best zo weinig mogelijk op te vallen. Zo gaat het in elke oorlog, die van

Nederland in de twintigste eeuw niet uitgezonderd.

Een van de zwijgende verliezers van de Nederlandse oorlog van de twintigste eeuw was Henri van Hoof. Dat is des te opmerkelijker omdat hij ooit bekendstond als de *brightest young man* van het vaderlandse woord. Want nadat hij in 1931 op zeventienjarige leeftijd Nederlands kampioen welsprekendheid was geworden – vóór zijn iets oudere schoolgenoot Godfried Bomans –, werd hij afgevaardigd naar de wereldkampioenschappen in Washington. Ook die won hij. Het was een ongekende triomf en beloofde de jonge man een gouden toekomst. Na een jaar op staatskosten in de VS gestudeerd te hebben, keerde hij
80 eind 1932 terug naar Nederland, werd met open armen ontvangen, was voorpaginanieuws en werd bij een huldiging door zijn leermeester, voordrachtskunstenaar Albert Vogel, lovend toegesproken. 'Weet wel, beste Henri,' vermaande deze, 'wie spreekt tot velen laadt een grote verantwoordelijkheid op zich. Hij kan zowel zegen als onheil stichten.'[8]

Vreemd genoeg maakte Van Hoof lang niet zo'n goede carrière als je gezien zijn vliegende start zou verwachten. Na een blauwe maandag bij de *Haagsche Post* gewerkt te hebben, belandde hij bij de *Nieuwe Tilburgsche Courant*. Toen hij daar ontslagen werd, begon hij ter plekke een weekendblaadje. Dat mislukte. Hij maakte schulden, durfde de feiten niet onder ogen te zien, nam de benen. Toen dit patroon zich herhaalde kreeg 's mans loopbaan steeds meer weg van de spreekwoordelijke reeks van twaalf ambachten en dertien ongelukken.

Het was toch weer het woord dat verandering bracht. Nadat Van Hoof in de meidagen van '40 tegen de Duitsers had gevochten, schreef hij een boek over zijn ervaringen: *Z66, een verhaal uit een commandopost ergens in Grebbelinie*. Het werd met een oplage van meer dan 200 000 exemplaren een van de bestsellers uit de oorlogsjaren. Van Hoof werd er niet rijk van – hij had de rechten aan de uitgever verkocht – maar oogstte wel roem, opnieuw. Ook zette het succes hem aan tot het schrijven van een nieuw boek. Toen de uitgever de rechten daarvan eveneens wilde kopen, weigerde hij en zocht een nieuwe uitgever. Daartoe vroeg hij advies aan zijn baas – hij werkte sinds 1939 als reclamemaker bij de Nederlandsche Visserij in IJmuiden – en deze, al vóór de oorlog lid van de NSB, raadde hem aan contact met (NSB-)uitgeverij Nenasu op te nemen. Zo gebeurde. Een fanatieke nazi werd Van Hoof nooit. Hij was vermoedelijk zelfs geen overtuigd aanhanger, zeker niet aan het begin van zijn loopbaan. Hij was een zoveelste Nederlander, zij het met een uitzonderlijk talent, die voor zijn gezin wilde zorgen, niet al te principieel was en de kansen greep die hem geboden werden. Om

een lang verhaal kort te maken: op 13 november 1940 werd Henri van Hoof lid van de NSB, stamboeknummer 117336.

'Opeens leken de deuren zich als vanzelf voor hem te openen,' schrijft zijn zoon in een boek dat het midden houdt tussen bewondering, woede en verdriet. En inderdaad, dit keer maakte Van Hoof razendsnel carrière, kreeg een aanstelling bij de Nederlandsche Omroep en bracht het tot chef van de afdeling Luisterspelen en Letteren. Een groot deel van de onder zijn verantwoordelijkheid gemaakte programma's verdient slechts één kwalificatie: propaganda. Dit, nogmaals, vermoedelijk niet zozeer omdat hij overtuigd was van de juistheid van hetgeen hij verkondigde als wel omdat hij een woordkunstenaar was en zijn capaciteiten zo goed mogelijk in praktijk wilde brengen. Dat woorden betekenis hadden en aanzetten tot daden realiseerde hij zich onvoldoende en in ieder geval te laat. Daar komt bij dat ook in zijn geval sprake was van de welbekende glijdende schaal: Van Hoof raakte in toenemende mate in de ban van de kring waarin hij verkeerde en 'gleed' daarmee bijna onmerkbaar af. Resultaat was dat hij in de laatste fase van de oorlog als *SS Kriegsberichter* aan het front werkte[9] en zelfs nog een boek publiceerde dat niet anders dan keiharde propaganda genoemd kan worden. De titel zegt het al: *Duivels met dubbele tongen* – bedoeld zijn de geallieerde politici. 'Het Berlijnse front staat pal,' schreef hij daarin, en: 'Geloof in de harde noodzaak van deze oorlog! Geloof in de uiteindelijke overwinning. Een staalhard geloof, door geen terreur te breken.'[10]

De gebeurtenissen vanaf de zomer van 1944 en daarna bewijzen dat deze woorden zacht waren als boter. Weliswaar legde Van Hoof niet meteen het hoofd in de schoot en werkte nog mee aan enkele programma's die bedoeld waren om de geallieerden op een dwaalspoor te brengen maar uiteindelijk was het niets anders dan wanhopig gerommel in de marge. Net zomin als er nog papier was om te drukken, waren er mogelijkheden om uit te zenden. Het gezin Van Hoof, inclusief de zoon die later het levensverhaal van de vader optekende, vluchtte naar Duitsland. De man zelf bleef achter in een verloren Hilversum. 'Na werktijd zag hij er tegenop naar het stille, lege huis te gaan,' schrijft de zoon met een flinke dosis (vermoedelijk gerechtvaardigde) verbeelding:

> Meestal ging hij buitenshuis eten. Maar van eten kwam dikwijls niets. Hij dronk en waggelde daarna stomdronken naar het donkere, onverlichte huis. Zijn vrienden, kennissen en collega's waren of in Duitsland tewerkgesteld, of ze zaten ondergedoken in het oosten van het land... Piekerend lag hij wakker, kon de slaap niet vatten en greep naar de fles.

> Veel te laat verscheen hij dan op zijn werk, ongeschoren en nog stinkend naar de drank, wat hem de zoveelste reprimande opleverde.

Zo verkommerde een leven. Nogmaals de zoon, met dezelfde verbeelding:

> Als hij in zijn bed lag en de slaap niet kon vatten, probeerde hij zichzelf ervan te overtuigen dat hij goed gehandeld had. Maar diep van binnen wist hij wel beter. Zijn giftige en scherpe propagandistische boeken, artikelen en programma's waren wel degelijk nadelig voor de Nederlandse bevolking geweest.[11]

Vanaf dat moment zweeg Van Hoof, in ieder geval in het openbaar. Ook publiceerde hij niet meer. Hij werd gevangengenomen, van kamp naar kamp getransporteerd, kon niet anders dan zijn gezin aan zijn lot overlaten, begon zijn vrouw te wantrouwen, werd een vreemde voor zijn kinderen. Schrijven deed hij nog wel – voor de la, het is dankzij zijn zoon dat daarvan nog iets openbaar is gemaakt. Het duurde maar liefst tot eind 1948 dat hij veroordeeld werd. 'Zijn dubbele tong en giftige pen hebben meer kwaad veroorzaakt dan de bombardementen op Rotterdam,' stelde de procureur-generaal met nogal wat overdrijving. De rechters waren het er blijkbaar mee eens want kwamen grotendeels aan 's mans eis tegemoet en gaven Van Hoof zeven jaar met aftrek van voorarrest, ingaande 1 mei 1946 (de gevangenschap in het eerste jaar telde dus niet mee). 'Gaf hij na de meidagen van 1940 in zijn boek *Z66* een beeld van de strijd bij de Grebbeberg en sterkte hij de mensen in hun nationale gevoelens,' schreef het ANP op 8 november 1948, 'tijdens de bezetting richtte hij zijn welsprekendheid o.m. tegen dit land en verheerlijkte met zijn woordenstroom het nationaal-socialisme.'

De soep werd ook in dit geval lang niet zo heet gegeten als zij was opgediend. Ruim een jaar na het vonnis kwam Van Hoof vrij en keerde terug naar zijn gezin. Maar het zou nooit meer goed komen. Een enkel succesje werd gevolgd door vele mislukkingen, een enkel, laten we aannemen, moment van geluk verstoord door wederkerend gekibbel, zoveel zelfs dat, aldus de zoon, de buurtbewoners een vergadering belegden om de herrieschoppende familie te verdrijven.

> Vader begon steeds meer te drinken en verloor daardoor steeds weer zijn baan. Men wilde hem niet meer in vaste dienst. Als freelance-copywriter is hij door het leven gegaan. Soms verdiende hij goed, soms helemaal niets...

Uiteindelijk eindigde Van Hoof zijn leven volstrekt anders dan het begonnen was. 'De pen gleed uit zijn krachteloze vingers,' besluit de zoon, 'en een autobiografie bleef onvoltooid. Hij is helemaal alleen gestorven, als bevestiging van zijn laatste verdrietige jaren. De mensen waren hem vergeten.'

Politieke delinquenten

Het verhaal van Henri van Hoof lijkt kenmerkend voor de groep waartoe de man behoorde: 'de fouten'. Toen hun verhaal eind twintigste eeuw in de belangstelling kwam, was telkens weer sprake van zwijgzaamheid in eigen kring en potdichtheid naar buiten, uitsluiting door de omgeving, wroeging over het gebeurde, wrok ten opzichte van degenen die tijdens de oorlog hun nek niet hadden uitgestoken maar zich nadien wel op de borst klopten, familiale ruzies en het verdriet dat van dit alles het gevolg was. 'De grote overeenkomsten tussen de verhalen van de verschillende respondenten,' schrijft een historicus op basis van een enquête onder zogenoemde kinderen van foute ouders, 'geven aanleiding om te concluderen dat er na de oorlog iets goed mis was met de relaties binnen foute gezinnen. Afwezige ouders, gebroken huwelijken, broers en zussen die geen band ontwikkelden.'[12]

Het is bij gebrek aan bronnen niet na te gaan of een dergelijke inschatting juist is en bijvoorbeeld niet ook iets zegt over het maatschappelijk 'gewenste' beeld: foute gezinnen als algehele mislukkingen. Maar dan nog: ook door verhalen van betrokkenen lijkt het beeld bevestigd te worden.[13] Tegelijkertijd is niet meer dan bij benadering te zeggen om hoeveel mensen het hierbij gaat. Veelal houdt men het erop dat in totaal zo'n 120 tot 150 duizend Nederlanders op verdenking van collaboratie gevangen zijn gezet. Op 15 mei 1945 waren het er 25 000 – een getal dat voornamelijk het zuiden en oosten van Nederland betreft. Dat aantal liep in de daaropvolgende maanden snel op. Volgens het hoofd van de afdeling kampen van het Militair Gezag zouden er in juni 1945 123 000 gevangenen zijn.[14] De minister van Oorlog sprak op 19 juli 1945 van 90 000, plus 70 000 die nog moest komen – wapendragers die in Duitsland zaten en collaborateurs die daarheen gevlucht waren. De eerste betrouwbare telling dateert van oktober van genoemd jaar en spreekt van 96 044. Dat getal is echter minder exact dan het lijkt omdat daartoe niet degenen gerekend worden die tijdelijk vrij waren gelaten en evenmin degenen die nog altijd in Duitsland ver-

bleven of om andere redenen later opgepakt werden. Niettemin geven de volgende getallen een redelijk betrouwbare indruk:

Politieke delinquenten 1945-1948. Een statistiek[15]

Datum	In bewaring gesteld		Geïnterneerd		Gevangenisstraf	Totaal
	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen		
15-5-45	19 531	5415				24 946
15-10-45	72 321	23 723				96 044
1-1-46						86 963
15-10-46	36 584	2427	2621	851	537	43 020
1-5-47	19 956	743	3156	541	755	25 151
1-10-47	12 301	400	3746	372	809	17 628
1-1-48	7786	254	3564	248	1175	13 027

Wat we verder weten is dat er door de Bijzondere Rechtspleging zo'n 450 tot 500 duizend unieke dossiers aangelegd zijn, bijna een half miljoen dus![16] Zovelen werden, al dan niet terecht, verdacht van samenwerking met de vijand of misbruik van de oorlogssituatie. Van dit grote aantal werd ongeveer een derde deel, 165 000 personen, min of meer uitgebreid onderzocht. Van de rest werd slechts een dossier of, vaker nog, dossiertje aangelegd. Of dat veel is of weinig, valt hoogstens in vergelijking te zeggen. Voor zover zo'n vergelijking mogelijk is – dat is nauwelijks het geval, de cijfers zijn zoals gezegd onbetrouwbaar en bovendien niet van dezelfde orde – ligt het aantal Nederlandse gearresteerden en veroordeelden hoger dan in Denemarken, is vergelijkbaar met dat in België en Noorwegen en ligt lager dan in Frankrijk.

Omgang met politieke delinquentie in verschillende Europese landen[17]

	Noorwegen	Denemarken	Nederland	België	Frankrijk
Inwoners 1940 (milj.)	2.9	3.8	8.8	8.3	41.2
Arrestanten	40 000	20 000	120-150 000	100 000	1 milj.?
Idem per 100 000 inw.	1379	526	1364-1705	1205	2421
Vrijheidsstraffen	18 000	3753	50 000	52 000	39 000
Idem per 100 000 inw.	621	99	568	626	94
Verlies burgerrechten, boetes e.d.	28 000	12 673	60 000	20 000	50 000
Idem per 100 000 inw.	966	334	681	241	121

Maar hoe vaag, onbetrouwbaar en als zodanig nietszeggend dergelijke getallen ook zijn, één ding staat vast: dat niet meer dan een handvol van de, grofweg, honderdduizend Nederlanders die in vergaande mate met de Duitsers collaboreerden naderhand in het openbaar geprobeerd heeft verantwoording af te leggen. De over-, overgrote meerderheid zweeg – en bleef dat doen. Met de geschiedschrijving staat het slechts een haar beter. Van een aantal kopstukken, schrijvers en intellectuelen uit de foute hoek weten we redelijk wat, zij het zelden op basis van door henzelf verschafte informatie.[18] De gewone NSB'er of alledaagse collaborateur daarentegen is zelden onderwerp van onderzoek geweest. Gevolg hiervan is dat vijfenzestig jaar na het einde van de oorlog een aantal vragen nog altijd openstaat. De belangrijkste hiervan betreft het waarom: waarom kozen een paar honderdduizend Nederlanders in stilte of nadrukkelijk de kant van de nazi's? Nauwkeuriger: wat waren de belangrijkste door henzelf hiervoor gegeven redenen? Idealisme, weerzin tegen communisme, antisemitisme, irritatie over de actuele politiek, frustratie, sociale druk, toeval, broodwinning of al deze factoren door elkaar en in een van geval tot geval verschillende combinatie? Een andere, gezien de sterke associatie van oorlog en Shoah *actuele* vraag betreft de jodenvervolging: wat hebben collaborateurs hiervan geweten, wat hadden ze ervan *moeten* weten, in hoeverre dragen zij schuld?

De vragen zijn te groot voor eenduidige antwoorden, te divers ook is de groep waarop ze betrekking hebben. Maar zelfs als dat niet het geval zou zijn, dan nog ontbreekt het aan betrouwbaar materiaal op basis waarvan dergelijke antwoorden gegeven zouden kunnen worden. Het duurde tot het eind van de twintigste, begin eenentwintigste eeuw dat hierin, onder meer via de zogenoemde kinderen van foute ouders en nadrukkelijk van overheidswege gestimuleerd onderzoek, verandering leek te komen.[19] Dat is laat, voor een antwoord dat ook rekening houdt met de opvattingen van de betrokkenen vermoedelijk zelfs te laat. Immers de overgrote meerderheid van hen was op dat moment al dood en had haar verhalen veelal meegenomen – het graf in. Des te belangrijker de getuigenis van de weinigen die wel gesproken hebben, zeker als ze hun woorden op papier hebben gezet voordat mening en herinnering vervormd werden door de 'wijsheid' achteraf. Vandaar het belang van het dagboek van de man die doorgaat voor de grootste vervuiler van de Nederlandse publieke opinie tijdens de oorlog, tevens de eerste die als collaborateur geëxecuteerd werd: Max Blokzijl. In de maanden voor zijn dood schreef hij een uniek, zo goed als onbekend

document. Die onbekendheid is veelzeggend voor de Nederlandse omgang met de foute sector. Anders dan in bijvoorbeeld Frankrijk[20] en België[21] immers werd zij tot diep in de twintigste eeuw zelden of nooit beluisterd, laat staan dat zij, zoals bij de zuiderburen, een rol speelde in de publieke opinie.

Doodstraf

'Wat er in die laatste weken van de bezetting nog aan bladen verscheen,' schrijft pershistoricus R. Vos in zijn studie over de legale pers in oorlogstijd,[22] 'kon nauwelijks nog aanspraak maken op de omschrijving "krant", noch naar inhoud, noch naar vorm.' In Hilversum, bij de radio, was de situatie niet beter. Rechtstreekse uitzendingen werden na Dolle Dinsdag door de Nederlandsche Omroep, zoals de opvolger van Radio Hilversum heette, niet meer verzorgd. Men hield de zaak draaiende – letterlijk, dat wil zeggen: draaide grammofoonplaten, afgewisseld met nieuws. Wel werden nog enkele nevenactiviteiten ondernomen. Wanhoopspogingen. Een daarvan was de nieuwe zender *Mary of Arnhem*, een andere *Het Vrije Zuiden*. Beide waren fopzenders waarbij ook Henri van Hoof betrokken was. Ze konden de chaos niet verhullen noch de ontwikkeling tegengaan.[23] Het was voorbij. Wie had meegedaan, besefte dat en zweeg. Het is een van de redenen dat het satirisch blad *De Gil* vanaf de zomer van 1944 uitgebreid de zogenaamde labbekakken hekelde, de grootsprekers die bij de eerste tegenslag (D-Day) het hazenpad kozen en er bij de tweede (Dolle Dinsdag) voorgoed vandoor gingen. Een van die labbekakken zou Max Blokzijl zijn, de radiospreker en ideoloog die de Nederlandse bevolking gedurende heel de oorlog met zijn zogeheten 'brandende kwesties' bestookt had. In het nummer van 15 september 1944 kondigde *De Gil* een spottend artikel aan over 'de man die 'm smeerde'.[24] Terecht is die spot niet. Blokzijl week namelijk juist uit om zijn radiopraatjes te kunnen blijven houden – en deed dat ook, zelfs tot ná de Duitse capitulatie: nog op zondag 6 mei 1945 sprak hij via de *Reichsrundfunk*. Dit keer sloot hij niet af met het gebruikelijke 'tot morgen 7 uur 20 luisteraars' maar met een vager en onjuist 'wij komen terug, luisteraars'.

Op 9 mei 1945 werd Blokzijl gevangengenomen en opgesloten in het Huis van Bewaring aan de Haagse Casuariestraat. Vandaar werd hij overgebracht naar de gevangenis waar ook de andere kopstukken van de NSB zaten en tijdens de oorlog zoveel verzetslui gezeten had-

den: Scheveningen. Daar kreeg hij te horen dat hij op 11 september 1945 voor zijn rechters diende te verschijnen. Het werd de eerste grote naoorlogse en daarom wellicht ook belangrijkste politieke rechtzaak, belangrijker nog dan die van Mussert. Hier moest de toon worden gezet. Moeilijk was dat volgens de openbare aanklager, procureur-fiscaal J. Zaaijer, niet. Want 'als er iemand is die zich in den oorlog er in gepraat heeft,' zei hij, 'is hij het wel.'[25] 'Er is propaganda en propaganda.

> Wat Mussert deed, was ook propaganda. Maar het malle gedoe en dolzinnig gebral van de NSB heeft op ons volk niets geen indruk gemaakt. Het heeft er alleen maar om gelachen. Wat Blokzijl deed, was duizendmaal erger. Hij kende de gevoelens van ons volk door en door... [Hij] tastte hen aan daar, waar hij wist, dat op dat ogenblik juist hun zwakke punt, hun angst, hun begin van twijfel was.[26]

Zaaijers requisitoir bestond uit niet meer dan citaten uit Blokzijls radiotoespraken. Ze zouden volgens hem voor zich spreken. Hij gaf er dertien. Je mag aannemen dat ze de meest kwalijke dan wel kenmerkende zijn die hij kon vinden. Daaronder:[27]

> Ik ben er zeker van, dat millioenen Nederlanders zich gelukkiger zouden gevoelen, als zij maar den moed en het inzicht hadden ongelijk te bekennen en medestrijders te worden van een nieuwe gemeenschap, die niet zonder fouten moge zijn, maar die gedragen wordt door een kameraadschap, welke men beleefd moet hebben om te begrijpen, wat men buiten deze gemeenschap ontbeert.

En:

> Duitsch bloed is Nederlandsch bloed en Nederlandsch bloed is Duitsch bloed, gelijk alle Germaansche bloed in Europa ons eigen bloed is. Wij zullen het Germaansche rijk dat zonder de vrijwillige toetreding van zijn randvolken, een torso zou blijken, uit dezen oorlog zien opstaan.

Op basis van uitspraken als deze meende Zaaijer dat landverraad bewezen was en slechts één straf mogelijk: de dood. De rechtbank was het daarmee eens, de Bijzondere Raad van Cassatie eveneens. Gevolg was dat Blokzijl de eerste collaborateur was die van overheidswege het zwijgen werd opgelegd. Slechts één keer kreeg hij in het openbaar de gelegenheid zijn verhaal te doen: bij de eerste zitting. Dat het bij voor-

baat een zinloze poging was bleek zonneklaar uit de kartonnen klok die, onzichtbaar voor het hof maar des te beter zichtbaar voor Blokzijl, aanklager en publiek in de raadszaal hing. Hij gaf vijf *over* twaalf aan.[28] En inderdaad, meteen na het pleidooi van Blokzijl werd de zitting gesloten, om twee weken later geopend te worden met de uitspraak: doodstraf. Hierop volgde nog wel een cassatie maar ook daarin was geen sprake van hoor en wederhoor, aanklacht en verdediging.

'Ik heb gezocht naar een omstandigheid, die mij een nog enigszins gunstig beeld van de gezindheid van den verdachte zou kunnen geven,' besloot de procureur-fiscaal aan het eind van zijn betoog, 'maar ik heb

niets kunnen vinden, afgezien dan van de financieele onbaatzuchtigheid.' Op alle punten bevestigde hij de conclusie van zijn voorganger. Blokzijl had

> voor de goedgezinden onder ons volk den zwaarsten tijd, dien zij hebben doorgemaakt, nog oneindig moeilijker gemaakt. Hij heeft ongetwijfeld datgene gedaan, wat de vijand het allermeest begeerde.

En dus herhaalde hij de eis: doodstraf. De rechtbank was het ermee eens. Enkele weken later werd het vonnis bevestigd, een gratieverzoek werd afgewezen, geen krant of tijdschrift maakte bezwaar. Kanttekeningen plaatste een enkeling slechts bij de herinvoering van de doodstraf maar ook wat deze betreft was men het eens.

'Rij van misdaden kan alleen met het leven worden geboet,' kopte *Het Parool* na de uitspraak in cassatie. 'Misplaatst medelijden nu,' schreef *De Uitkijk*, 'kan een ramp inhouden voor onze kinderen.'[29] Niemand die anders dacht – behalve dan de veroordeelde en zijn kring.

Apologieën voor eigen leven

Zoals gezegd is het aantal gepubliceerde verantwoordingen van Nederlandse nationaalsocialisten en fascisten opmerkelijk gering, om niet te zeggen nauwelijks aanwezig – en dat terwijl het aantal ongepubliceerde, aanwezig tussen de 500 000 CABR-dossiers, naar zich laat aanzien ontelbaar is. Laatstgenoemde zijn echter nauwelijks bekend, zelden onderzocht en bovendien bijna zonder uitzondering geschreven met het doel straf te ontlopen of te verminderen. Op de betrouwbaarheid ervan is daarom wel het een en ander aan te merken. Dat geldt ook de verantwoordingen van Nederlands beroemdste collabo-

rateur, Mussert. Hoewel zij in het zogenoemde Archief der Conservatieve Revolutie al in de jaren vijftig gedeeltelijk openbaar werden gemaakt en ook uitvoerig besproken, duurde het tot 2005 dat ze volledig gepubliceerd werden.[30] Een dergelijke late publicatie is opnieuw informatief, nu echter niet alleen voor het al genoemde gebrek aan belangstelling voor de foute sector maar ook voor de verandering die aan het begin van de eenentwintigste eeuw plaatsvond. Maar ook de verantwoordingen van Mussert zijn onmiskenbaar apologieën, geschreven met het oog op de aanstaande rechtszaak en in zoverre dus middel tot een juridisch doel.

Dat geldt niet een van de weinige, kort na de oorlog gepubliceerde (en zo ook genoemde) *Memoires* van een voormalig collaborateur, in dit geval van 'Martha Baan', welhaast zeker een pseudoniem van letterkundige Dirk Volker Nijland. Helaas vormen zij een buitengewoon zweverig geheel waarin het in de eerste plaats gaat om een verklaring voor de aantrekkingskracht van het nazisme. Dat gebeurt via een charismatische persoon die in de roman Philip heet maar in werkelijkheid filosoof en journalist Hendrik Krekel voorstelt.[31] De hoofdpersoon van de roman voelt zich een veertje in Philips wind zoals deze zich op zijn beurt een veertje in een nog grotere wind voelt. Dergelijke voor de nazistische ideologie kenmerkende vaagheden brengen het begrip niet veel verder. Dit geldt ook het in 1954 gepubliceerde *Vlucht naar de vijand* van Jan H. Eekhout, opnieuw een literaire poging inzicht te geven in eigen falen. Hoofdpersoon 'Paul Nijland was nooit een mens van de realiteit geweest,' staat er.

> Hij was eerder een dromer... Nu werd hij geconfronteerd met de hardste realiteit. Genadeloos. Deze realiteit heette: oorlog. De aestheet had er geen vat op, noch de dromer.

Eekhouts verantwoording is dus evenmin sterk zoals ook zijn optreden tijdens het proces in augustus 1947 dat niet was. Hij was doodsbleek, snikte en werd wegens lichamelijke zwakheid dan ook spoedig vrijgelaten.[32]

Interessanter maar om voor de hand liggende redenen onaanvaardbaar is hetgeen tussen 1957 en 1966 door voormalig Oostfrontstrijder Paul van Tienen in de door hem genoemde serie *Uit de strijd tegen geschiedvervalsing* verzameld werd. Van Tienen werd in 1948 tot acht jaar veroordeeld maar kwam in 1949 al vrij. Gestimuleerd door het anti-

communisme (NATO en SS-Wiking waren volgens hem van hetzelfde laken een pak) belandde hij meteen daarop in extreemrechtse kringen. Vanaf mei 1956, de tienjarige sterfdag van Mussert, begon hij zich om het verleden te bekommeren en stichtte genoemd Nederlands Archief der Conservatieve Revolutie. Door dit archief werd een groot aantal boekjes uitgegeven waarin het jongste verleden verklaard en verdedigd werd. Het is onduidelijk door wie deze boekjes geschreven werden. Zeer waarschijnlijk is het eerste en meest interessante, getiteld *Patriotten en N.S.B.-ers*, van de hand van J.H. Carp, voormalig president van het Vredesgerechtshof. Andere delen betreffen Musserts *Verantwoording*, de *Geschiedenis der conservatieve revolutie*, na-oorlogse politiek en de Shoah. Met geschriften over laatstgenoemd onderwerp plaatsten Van Tienen c.s. zich overigens in de traditie van de Holocaustontkenners.[33] Ook andere uitgaven werden door het archief verzorgd. Daaronder een beschouwing over het proces Mussert, het tijdschrift *Revisie* (1963-1966) en een zogenoemd *Sociaal Weekblad. Orgaan van de Nationale Oppositie*.[34]

De wellicht meest bekende (zo ook getitelde) *Rechtvaardiging* is van de hand van de vooral vanwege zijn boek *Kamptoestanden 1944/45-1948* (Haarlem 1949) genoemde dominee H.W. van der Vaart Smit. Deze is van nog later datum, 1963, en een poging ter verdediging van wat de auteur 'christelijk nationaal-socialisme' noemt. Deze ideologie zou zich radicaal onderscheiden van het nationaalsocialisme van Hitler. Vooral het besef van de jodenvervolging was voor Van der Vaart Smit en de zijnen, zo schrijft hij in zijn apologie, aanleiding tegen het nationaal-socialisme te protesteren.

> Onze kring ging [daardoor] teniet en de hoop, dat enigerlei combinatie van Christendom en nationaalsocialisme mogelijk was, konden we... volkomen laten varen.

Niettemin werd Van der Vaart Smit na de oorlog vervolgd en veroordeeld. Het wekte grote, niet aflatende woede bij hem op. Hij uitte deze voortdurend, op het laatst nog in een roman die hij in 1976 onder het pseudoniem F. De Walle publiceerde (*De oorlogsgeschiedenis. Historische roman*) en in een – wat hij zelf noemde – *Wetenschappelijke kritiek op het geschiedwerk van prof dr. L. De Jong* (1975). Voor het nageslacht zijn de apologieën van Van der Vaart Smit, niet in de laatste plaats vanwege hun toon, zelfingenomenheid en belabberde stijl van weinig

betekenis. Ze hadden dan ook geen enkel effect, om niet te zeggen dat ze vooral averechts werkten.[35]

Dagboek

Dit laatste geldt ook de verdedigingsrede die Blokzijl tijdens zijn proces hield. Die rede werd en wordt bijna zonder uitzondering beoordeeld als de zoveelste ontsnappingspoging van een gladde prater. Ditzelfde is moeilijker te zeggen van het dagboek dat de man in de maanden voorafgaand aan zijn executie op verzoek van zijn vrouw bijhield en dus louter voor de privésfeer was bedoeld.[36] Weliswaar vertelt Blokzijl hierin ongeveer hetzelfde als in zijn verdedigingsrede maar om een drietal redenen moet je deze bron serieuzer nemen. De eerste is dat hij niets meer te winnen of te verliezen had – de executie stond vast. Een tweede reden het dagboek serieus te nemen is dat het niet voor publicatie of ter verdediging maar enkel ter verklaring en voor zijn vrouw geschreven werd. Tot slot krijgt het dagboek geloofwaardigheid doordat Blokzijl zijn overtuiging op een aantal punten bevestigt, sterker nog, ronduit schrijft dat het 'met den dag duidelijker [wordt] dat wij nationaal-socialisten en fascisten de dingen zuiver hebben gezien.' Politiek en juridisch gezien pleit een dergelijke volharding natuurlijk tegen hem. Vandaar ook dat hij zich in zijn verdedigingsrede beperkte tot een weerlegging van de aanklacht. In zijn laatste, zo goed als onbekend gebleven geschrift doet hij dat echter niet, gaat verder en begeeft zich op buitengewoon glad ijs – in enkele gevallen zo glad dat het welhaast ondoenlijk is hem te volgen. Tegelijkertijd is deze gewaagdheid een argument voor de geloofwaardigheid ervan.

Blokzijl meent dat de ontwikkelingen sinds de bevrijding hem en de zijnen gelijk geven. Hierbij doelt hij vooral op de internationale politiek, de communistische successen voorop, en herhaalt het sinds de economische crisis van de jaren dertig klassieke verhaal dat de – wat hij noemt – demo-liberale staten van Europa sinds lang zowel van binnenuit (individualisme, egoïsme) als van buitenaf (communisme) bedreigd werden en geen andere keuze hadden dan zich teweer te stellen. Daarbij hadden de fascisten en nationaalsocialisten volgens Blokzijl de sterkste papieren. Vandaar dat hij naar eigen zeggen enkele jaren vóór de oorlog zijn afkeer van de partijpolitiek overwonnen had en zich 'voorbereidde, indien gewenscht mee te gaan helpen bij een poging tot verwezenlijking [van het nationaalsocialisme]'. In zoverre onder-

scheidde Blokzijl zich niet van de overgrote meerderheid van zijn omgeving – hij woonde sinds 1913 in Duitsland. Niettemin duurde het tot na de Nederlandse capitulatie dat hij openlijk voor zijn sympathie uitkwam en zich, aldus nog steeds het dagboek, ook daadwerkelijk inzette. Beslissend voor deze stap was de overtuiging dat de positie van Nederland door de capitulatie veranderd was. Hier ligt voor Blokzijl blijkbaar een kernpunt, hij komt er in het dagboek herhaaldelijk op terug. Hij had gecollaboreerd. Dat ontkende hij niet. Maar dat was niet hetzelfde als landverraad. Hij had Nederland nooit verraden. Wat hij gedaan had, was inspelen op de nieuwe situatie. 'Ik kan de juridische argumenten, waarmee justitie getracht heeft te bewijzen, dat Nederland in mei 1940 nog altijd met Duitschland in oorlog was, niet anders dan zwak noemen,' schrijft hij enkele malen.

> De Nederlandsche capitulatie beëindigde de Nederlandsch-Duitsche vijandelijkheden; de bezetting bevestigde de tijdelijke overheidsbevoegdheid van den bezetter; de vlucht der Nederlandsche Regeering beteekende een handeling in strijd met den grondwet; alle maatregelen dezer onwettig geworden Regeering(en) in Londen waren dus onwettig.

Interessant is deze redenering vooral omdat hij spoort met een overtuiging die tijdens de oorlog ook buiten nazikringen te horen was[37] en ongeveer vanaf de eerste naoorlogse verkiezingen, mei 1946, langzaam en stilzwijgend in steeds grotere kring werd aanvaard. De belangrijkste vertegenwoordiger van deze manier van denken is de katholieke advocaat en langdurige voorzitter van de Tweede Kamer, Leonardus G. Kortenhorst. Zijn visie komt in het volgend hoofdstuk uitvoerig ter sprake. Ze is cruciaal voor de omgang met de oorlog in de jaren vijftig en had onder meer tot gevolg dat de zogenoemde 'scherpslijpers' van Londen en het verzet op een zijspoor werden gezet en de Bijzondere Rechtspraak versoepeld werd. Kort na de oorlog en opnieuw vanaf de jaren zestig was Kortenhorsts juridische en relativerende visie echter volstrekt taboe. In zoverre had Blokzijl 'pech'. Hij gebruikt het woord zelf ook. 'Het is mijn pech geweest,' schrijft hij op 13 februari 1946 in zijn dagboek, 'dat ik om zoo te zeggen den eersten stoot moest opvangen.

> Mijn strafmaat werd in juli en augustus 1945 voorbereid, dus nog onder den onmiddellijken invloed van de bevrijdingskoorts. Was ik in september 1946 aan bod gekomen in plaats van september 1945, dan zouden de dingen er wel anders hebben uitgezien.

Dit is vermoedelijk juist, zij het dat het niet toevallig is dat Blokzijl deze pech trof.[38] Meer dan wie ook had hij immers het collaboratiestandpunt verwoord en was daarmee uitgegroeid tot de stem van fout Nederland. Die stem moest tot zwijgen worden gebracht. Zo gebeurde. Het dagboek is zijn laatste geluid – en zeker in de eerste jaren na de bevrijding een welhaast ongehoord contrapunt in de publieke herinnering aan de Tweede Wereldoorlog.

Nicht gewusst

Naast anticommunisme, noodzaak van ingreep in de 'demo-liberale' samenleving en het verschil tussen collaboratie en landverraad zijn er nog een paar thema's die in het dagboek steeds weer naar voren komen. Een hiervan is vanuit ons perspectief even ongerijmd als het voor Blokzijl evident was. Keer op keer ontkent hij namelijk de kant van de Duitsers gekozen te hebben. Dat had hij juist niet gedaan. Hij had de kant van de Nederlanders gekozen, vóór de NSB en tegen de SS; tegen degenen die naar inlijving van Nederland bij Duitsland streefden en voor Nederlandse onafhankelijkheid binnen een groot Duits verband. Het is een bekend thema uit de tweede helft van de oorlog: de rivaliteit tussen NSB en SS. Het kost weinig moeite Blokzijl in deze kwestie op zijn woord te geloven. Tegelijkertijd is het onmogelijk niet de absurditeit van zijn redenering in te zien. Blokzijl zelf zag die absurditeit echter niet en verwijst in dat verband onder meer naar een artikel over Soekarno dat begin 1946 in *Vrij Nederland* werd gepubliceerd.[39] In dit artikel wordt de Indonesische leider zowel van collaboratie beschuldigd als een belangrijk nationalist genoemd die hoopte dat een Japanse overwinning de Indonesiërs onafhankelijkheid zou brengen.

'Ik vind deze poging Soekarno objectief te zien, zeer interessant,' schrijft Blokzijl. 'Waarom hebben de heeren leden van het Bijzondere Gerechtshof in den Haag niet gepoogd Mussert en mij op soortgelijke wijze te zien?' Blokzijl weet het antwoord wel en citeert in dat verband een ingezonden brief uit hetzelfde nummer van *Vrij Nederland*, dit keer naar aanleiding van een uitspraak van de procureur-fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof van Amsterdam, mr. Nicolaas J.G. Sikkel. In een interview met het *Algemeen Handelsblad* had hij gezegd dat alle landverraders, groot of klein, de dood verdienden. 'Het verraderselement moest eigenlijk voorgoed uit ons volk worden uitgebannen.' De briefschrijver, een jong theoloog, sprak schande van deze opvatting

en beweerde dat er zo bezien van recht geen sprake was, slechts van wraak. Blokzijl was het hiermee natuurlijk eens en herhaalt het in zijn dagboek meerdere malen: dat in de beoordeling van Mussert, hemzelf en anderen van recht geen sprake was. Tegelijkertijd merkt hij op dat een dergelijke gedachte, in 1945 taboe, begin 1946 al openlijk geventileerd kon worden.

Tot slot is er nog een laatste onderwerp dat in Blokzijls dagboek centraal staat – hij komt er vier keer op terug, telkens met uitvoerige passages: de vraag in hoeverre hij geweten heeft van de moord op de joden. Het zal niet verbazen dat hij elke wetenschap en daarmee ook alle verantwoordelijkheid ontkent. Verbazingwekkend is wel dat Blokzijl ontkent antisemiet te zijn geweest:

> Het stomste, gemeenste en liederlijkste van alles was het Duitsche antisemitisme. Het is de groote schandvlek op de Hitlerperiode. Wij van de N.S.B. hebben van de gruwelen weinig of niets geweten. Het blijkt nu pas juist te zijn. We hebben het niet geloofd, en men verzweeg ons van Duitsche zijde natuurlijk zooveel mogelijk alles. Maar intusschen is daarvan nu wel zooveel bekend geworden, dat ik mij genoopt voel te verklaren, dat, had ik in de jaren 1941-1945 dit alles geweten, ik alle werkzaamheden in de N.S.B. en Departement en bij den Nederlandschen Omroep onmiddellijk zou hebben gestaakt. Ik wist het nu eenmaal niet en wat ik er van hoorde, kwam mij overdreven of verzonnen voor.

Een verklaring als deze, gedaan door een man als Blokzijl, is altijd weggelachen. Dat is des te eenvoudiger omdat hij niet spoort met andere verklaringen. Want Blokzijl noemt zichzelf dan wel geen antisemiet, hij geloofde wel degelijk in een zogenaamde samenzwering van de 'internationale groot-joodsche politiek' en heeft daarover in zijn radiopraatjes ook een aantal keren (hoewel niet vaak) gesproken. Hetzelfde deed hij over de noodzaak 'maatregelen' te nemen tegen de 'aartsvijanden van het volk'.[40] Maar tegen individuele joden, zo beklemtoont hij conform een *topos* in het klassieke antisemitisme, had hij geen bezwaar. 'Mijn leven lang heb ik met joden samengewerkt en ben met hen oprecht bevriend geweest [volgt een lange rij namen].[41] Wat ik den meesten joden echter blijf verwijten,' vervolgt hij,

> is hun nationale onbetrouwbaarheid... Over de geheele wereld echter zijn de joden, allen tezamen genomen, in de eerste en laatste plaats

> joden gebleven. En daarom bestrijd ik hun politieke leiding. Dus met uitzondering van het Zionisme.

Dit schreef Blokzijl minder dan een week vóór zijn executie, op 10 maart 1946. Op dezelfde dag maakte hij in zijn dagboek nog een opmerking over de Shoah:

> is dit [dat de Duitsers de joden 'bij tienduizenden' hadden uitgeroeid] laatste letterlijk juist, dan is het inderdaad vreselijk en maakt het mij onmogelijk zonder diepe schaamte te denken aan het feit, dat ik zoolang in Hitler heb geloofd. Want deze misdadige moordpartijen moet hij toch geweten en goedgekeurd hebben.

Het tot op de dag van vandaag beroemde 'wir haben es nicht gewusst' is nooit geloofd. Niettemin geeft het dagboek te denken, misschien nog niet eens zozeer over hetgeen Blokzijl al dan niet geweten heeft als wel over de complexe schaal die glijdt van onverschilligheid via egoisme en harteloosheid naar misdadigheid.[42] Het lijdt geen twijfel dat Blokzijl zich ergens op deze schaal bewogen heeft. Tegelijkertijd toont het dagboek dat hijzelf tot een dergelijk inzicht in de verste verte niet gekomen is. Wat hem en enkele andere collaborateurs betreft weten we dit pas sinds hun verantwoordingen in de openbaarheid zijn doorgedrongen. Van anderen was vergelijkbaar gebrek aan inzicht al eerder bekend.

[5] Was samenwerking met de vijand geoorloofd?

Grijze visies op het jongste verleden

96 Ongeveer op hetzelfde moment dat geheel Nederland bevrijd werd publiceerde de al genoemde katholieke politicus en Haagse advocaat L. G. Kortenhorst een boekje[1] met een titel die twintig, dertig jaar later een uitnodiging tot publieke veroordeling betekend zou hebben: *Was samenwerking met den vijand geoorloofd?* Van veroordeling van de auteur was in naoorlogs Nederland echter geen sprake. Integendeel. Kortenhorst was een van de grote politici van zijn tijd, gedurende bijna vijftien jaar, van 1948 tot zijn sterfdag in 1963, voorzitter van de Tweede Kamer, auteur van de eerste naoorlogse parlementaire geschiedenis[2] en medeauteur van het eerste grote geschiedwerk over Nederland in de Tweede Wereldoorlog.[3]

Ook was Kortenhorst buiten linkse kring een man van onbesproken gedrag in wiens biografie altijd hetzelfde wapenfeit wordt vermeld: dat hij een overtuigd antinazi was geweest, ja zelfs de eerste Nederlandse politicus die, al in 1935, door het Hitler-regime tot persona non grata was verklaard. Ook had hij, zij het kort, als gijzelaar in Sint-Michielsgestel gezeten. Tot slot had hij bijgedragen aan de illegale pers en onder het pseudoniem IJsbrand de Vries tijdens de bezetting twee brochures uitgegeven. Een daarvan is bijna dezelfde als het meteen na de bevrijding gepubliceerde geschrift over samenwerking met de vijand.[4] Toch zou Kortenhorst na zijn dood verguisd worden, het krachtigst door een man die eveneens uit katholieke hoek afkomstig was maar daarvan vervolgens scherp afstand nam en zich als een van de scherpste critici van het dominante oorlogsbeeld ontpopte: Jan Rogier jr. In een van zijn opstellen uit het midden van de jaren zeventig noemt hij Kortenhorst niet alleen 'advocaat van kwade zaken' maar zelfs collaborateur.[5] De door Rogier eveneens verguisde Loe de Jong is het op dit punt met hem eens. Ook hij heeft voor Kortenhorst of eigenlijk voor de door hem gefilterde mening (over de persoon zelf spreekt De Jong als op kousenvoeten) geen goed woord over. 'Hoe is het mogelijk geweest,' zo verzucht hij,

> dat een zuivering die door de Gideonsbende der illegale werkers in hun veelgelezen bladen was gepredikt en die tijdens de bezetting door velen als noodzakelijk was beschouwd... dat die zuivering in luttele jaren verwerd tot een proces waarin de oorspronkelijk gestelde normen met voeten werden getreden?[6]

Het antwoord op deze vraag legde De Jong onder meer bij de invloed van de kring waarvan Kortenhorst een van de voormannen was: de katholieken.[7] Zo had hijzelf in januari 1945 tijdens een tocht door het overwegend katholieke en reeds bevrijde Zuiden geconstateerd dat de relativerende radiorede van de sociaaldemocratische minister Burger uit diezelfde maand ('een volk bestaat nu eenmaal niet uit uitsluitend helden') in goede aarde viel.[8] Over echte collaborateurs bestond weinig verschil van mening. Die moesten gestraft worden.[9] Maar wat waren 'echte' collaborateurs? Als je een absoluut criterium aanlegt – wat zowel meteen na de oorlog als in de jaren zestig en zeventig nogal eens gebeurde –[10] was immers bijna iedereen tijdens de oorlog 'fout' geweest: de bakker die brood voor de Duitsers bakte, de schoonmaker die de straten zwiepte waarover de vrachtwagens met gevangenen naar de transporttreinen reden, de papierfabrikant die leverde aan de collaborerende pers. Zo'n strikt oordeel was onhoudbaar, daarover was bijna iedereen het wel eens. Maar waar lag de grens? Tal van vooraanstaande katholieken, kardinaal De Jong voorop,[11] wisten het wel: de grens lag ergens in het midden. Het is een mening waarin de katholieken door hun achterban gesteund werden.[12] De bevolking zou tijdens de oorlog geen keus hebben gehad. Meer nog, door met de Duitsers samen te werken hadden velen goed gehandeld, vaak beter zelfs dan de zogenaamde verzetslui. Dat is ook precies wat Kortenhorst in zijn brochure met opmerkelijke titel betoogde en wat zijn mening fundamenteel onderscheidt van die van zowel Londen en het verzet als van de sinds de jaren zestig van de twintigste eeuw gebruikelijke. Die is conform hetgeen de kersverse minister van Justitie en voormalige hoofdredacteur van het illegale *Parool* in september 1944 voor Radio Oranje had betoogd: dat niemand door de mazen van het net mocht glippen,

> de aannemers, die voor den vijand gewerkt hebben, zoowel als de ambtenaren, die den vijand hulp verleend hebben, de dagbladdirecteuren, die de zak gespekt hebben door de vijandelijke propaganda uit te geven, als de arbeiders die gaten maken voor springladingen ad 6 gulden per stuk... wij vangen hen allen.[13]

Gezag, bestuur, orde

Een belangrijke verklaring voor het verschil in oordeel tussen Kortenhorst aan de ene en Londen en het verzet aan de andere kant is te herleiden tot een formele of juridische versus een emotionele of moralistische benadering. Omdat we sinds lang gewend zijn aan laatstgenoemde, doen de denkbeelden van Kortenhorst op het eerste gezicht aan als afkomstig van een andere wereld. Het begint er al mee dat hij in zijn klein geschrift de lezer meeneemt naar een tijdperk waarin oorlog een andere betekenis had dan de sinds de Tweede Wereldoorlog gebruikelijke. Dat doet hij niet zomaar, dat doet hij zelfs niet om historische redenen. Dat doet Kortenhorst, jurist in hart en nieren, omdat Nederland in 1940 te maken had met het sinds 1886 vigerende Wetboek van Strafrecht. Daarin werd oorlog gezien zoals hij altijd gezien was: als een strijd tussen legers van elkaar vijandige mogendheden. Vandaar dat hulpverlening aan de vijand in dat wetboek omschreven werd als een daad waarmee de vijand daadwerkelijk *geholpen* wordt: vernielen van wapens, overhandigen van kaarten, uitlokken van muiterij. Maar 'hulpverleening aan den vijand is niet hetzelfde als "samenwerking" met den vijand. Laatstgenoemd begrip is veel ruimer.'[14]

Samenwerking heeft volgens Kortenhorst niet zozeer met oorlog als met gezag van doen. Vandaar ook de eerste vraag die hij zich in zijn boekje stelt: wie bekleedde tijdens de oorlog in Nederland het gezag? Het lijkt een vreemde vraag waarop slechts één antwoord mogelijk is: de Duitsers hadden in Nederland weliswaar de macht maar die was onrechtmatig en dus hoefde niemand daaraan te gehoorzamen; het *gezag* bleef in handen van de wettige regering. Kortenhorst betoogt echter dat een dergelijke redenering niet alleen te simpel maar bovendien onzinnig is. Daartoe citeert hij een flink aantal hooggeleerde heren, onder wie een man die enkele maanden vóór de Duitse inval aan de Universiteit van Nijmegen tot buitengewoon hoogleraar in het Volkenrecht was benoemd, de jezuïet Robert Hubert Willem Regout.[15] Volgens deze bood alleen een volkenrechtelijke benadering perspectief op een leefbare toekomst. 'Het algemeen belang eischt... dat er ordening is,' schreef Regout in een meteen na de capitulatie gepubliceerd artikel, een uitwerking van zijn inaugurele rede.

> Deze kan in het bezet gebied slechts worden doorgevoerd door hen, die feitelijk de macht in handen hebben. Wij behooren dus onze plichten

> tegenover de bezettingsautoriteiten strikt in acht te nemen, niet alleen om de praktische noodzaak, dat alle verzet nutteloos en schadelijk zou zijn, maar juist om wille van het algemeen welzijn van ons land waar orde en veiligheid moet heerschen.[16]

Je zou kunnen denken dat iemand die dergelijke taal bezigt op z'n minst – vergelijk wat Blokzijl hierover te berde bracht [17] – sympathie voor het nazisme gehad moet hebben. Niets was minder waar. Regout had niet alleen geen sympathie voor het nazisme, hij viel er ook aan ten prooi. Want zoals hij in bovenstaand citaat spreekt van de plichten van de Nederlanders, zo sprak hij ook van de plichten van de bezetter, over de terugkeer van de wettige soeverein en over het herstel van de vrijheid. Dat schoot de Duitsers zo in het verkeerde keelgat dat zij de man al in juli 1940 gevangennamen en naar Dachau transporteerden. Daar overleed hij in december 1942, 46 jaar jong.

Naïef, kun je zeggen. Kortenhorst is de eerste om het toe te geven en te stellen dat spreken van volkenrecht alleen zin heeft wanneer alle partijen zich daaraan houden. Maar wat nu als de bezetter dat niet doet? Moeten degenen die bezet worden dan 'consequent doorgevoerde sabotage' bedrijven? Kortenhorst meende van niet. Ook in bezet gebied dient orde te heersen. Zo niet, dan verandert een land in een knekelhuis. Daarmee was iedereen, ook Londen, het eens. Vandaar het belang van de in dit verband ook later telkens weer genoemde *Aanwijzingen*. In dat door de ministerraad in 1937 aangenomen document wordt, in de woorden van Kortenhorst, expliciet gesteld dat ambtenaren 'hun functie [moesten] blijven waarnemen, ook wanneer de vijand door zijn eigen organen een met het oorlogsrecht strijdenden maatregel doorzette.'

Maar gold hetzelfde niet ook voor ondernemers, vervolgt Kortenhorst, en 'voor anderen die over medeburgers gezag uitoefenden?' En als iets dergelijks voor gezagsdragers geldt, geldt het dan niet ook, ja zelfs in versterkte mate voor ondergeschikten? Volgens deze redenering is slechts één antwoord mogelijk. Daarmee wordt niet alleen de zuivering maar ook het verzet elke rechtsgrond ontnomen. En inderdaad, Kortenhorst citeert met instemming punt 4 van de genoemde *Aanwijzingen* waarin gesteld wordt dat:

> door personen, niet tot de militaire macht behorende, mag, hoe groot en billijk hun verontwaardiging ook moge zijn, geen enkele daad van geweld of tegenweer worden verricht... De voordeelen, welke de burger

> door een eigengerechtigd optreden zou meenen te kunnen bereiken, zinken bijna zonder uitzondering in het niet tegenover de schade en het leed, dat hij zichzelven en zoveel anderen daarmede berokkent.

Dit aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog schrijven was één, het bij de bevrijding herhalen, ja zelfs verbinden aan kritiek op de regering, dát was andere koek. Maar Kortenhorst deed het, zonder spoor van twijfel. 'Bij de beoordeling van de al dan niet laakbaarheid der "medewerking",' schreef hij,

100 > dient in het oog te worden gehouden dat ons volk vijf jaren heeft moeten leven bij de gratie van den bezetter en dat onze levenskansen meermalen moesten worden gekocht door het aanvaarden van een compromis... Dezen en genen [gelukte het] wel eens een 'heldhaftig' standpunt in te nemen... Ik heb daar alle eerbied voor. Maar... als iedereen het z.g.n. 'chaotisch' standpunt had ingenomen, zou het leed niet te overzien zijn geweest.

Verantwoordings- of gezindheidsethiek

In tegenstelling tot Wilhelmina, Londen en het verzet meende Kortenhorst dat de overgang van goed naar fout vloeiend was. Vandaar ook zijn scherpe kritiek op degenen die niet inzagen dat schipperen in een bezettingssituatie onvermijdelijk was. 'De deugd der prudentia, die den staatsman leert, welke middelen dienen toegepast ter bereiking van het goede doel, was langzaam maar zeker bij ons kabinet [Gerbrandy] – vooral na de opneming van sommige nieuwe mannen daarin – zoek geraakt,' schrijft hij in zijn brochure.

> De voorstanders van den algeheelen chaos werden stelselmatig aangemoedigd en die van de weloverwogen en in het belang der bevolking geboden orde in een hoek gedrukt. Maar vergaten de chaotici niet, dat hun politiek speciaal voor de zwakken, de vrouwen, de kinderen, de zieken, de invaliden en ouden van dagen en voor de groote groep der economisch-afhankelijken den ondergang zou hebben beteekend? [Het is daarom] zeer de vraag aan wien de titel van held met meer recht toekwam. Aan hem die zijn verstand liet beslissen, of aan hem, die zijn gevoel de vrije baan liet.

Met gebruikmaking van de door Max Weber geïntroduceerde en voor politiek optreden cruciale begrippen verantwoordings- en gezindheidsethiek[18] zou je hetzelfde ook anders kunnen zeggen: gaat het in de politiek om het resultaat en is de intentie secundair of gaat het om die intentie en doet het effect er minder toe? Het is duidelijk dat een pragmatisch politicus het eerste standpunt huldigt, een principiële het tweede. Maar terwijl het wellicht verwondert dat een overtuigd katholiek als Kortenhorst een pragmatische houding voorstaat, verbaast het niet dat een dergelijke houding door Londen, het verzet en de bevlogenen van de jaren zestig, zeventig en later naar de prullenbak werd verwezen. In de latere jaren veertig en gedurende de jaren vijftig werd over het algemeen echter anders gedacht, meer in de lijn van Kortenhorst. Hoewel het enige tijd duurde voor het zover was, waren de contouren daarvan al snel na de oorlog zichtbaar. Zo sprak Schermerhorn, 'wijs' geworden door de gebeurtenissen in het Zuiden, meteen na zijn aantreden in juni 1945 over de zuivering als ware zij 'een kankergezwel'. Burgers (als minister) en vervolgens ook Schermerhorns (als premier) opvolger Beel ging nog verder en noemde de zuivering 'het grootste ongeluk dat ons volk treffen kon bij de heropbouw van ons vaderland.'[19] Aartsbisschop De Jong sprak van 'zuiveringsziekte'. Woorden als deze klonken spoedig alom – en steeds luider. Een illustratie hiervan is de oprichting in januari 1946 van het zogenoemde Landelijke Comité voor Rechtszekerheid, met in de Raad van Advies tal van vooraanstaande figuren uit politiek, wetenschap en justitie. Het deed al het mogelijke om de volgens de betrokkenen door de zuivering en bijzondere rechtspleging wankel geworden rechtsstaat te herstellen.[20] Een andere illustratie is de vraag die de destijds fameuze linguïst A.W. de Groot zich in een in 1946 gepubliceerd boek over de Universiteit van Amsterdam in oorlogstijd stelde: hoe de toekomstige historicus over de zuivering zou denken. 'Wij opperen bij wijze van veronderstelling de mogelijkheid,' schreef hij,

> dat hij [die historicus] getroffen zal worden door:
> 1. gebrek aan verantwoordelijkheidsgevoel tegenover de beschuldigde: primitieve rechtspraak;
> 2 a. eenzijdige samenstelling der met onderzoek en oordeel belaste instanties;
> b. gebrek aan waardering bij deze instanties voor de eerlijke overtuiging van andersdenkenden: partijrechtspraak;
> 3. gebrek aan juridische competentie: lekenrechtspraak'[21]

Aldus was er veel en steeds meer.[22] Uiteindelijk keerden zelfs sommige (conservatieve) verzetskringen zich tegen de zuivering. Zo schreef *De Zwerver*, het blad van de LO-LKP, in de zomer van 1947 dat het niet meer dan begrijpelijk was dat de pogingen mislukt waren. De reden?

> Omdat er geen strenge scheiding is te maken tussen verkeerd en goed, omdat er geen normen zijn om het optreden in de bezettingstijd te beoordelen, omdat de zeer persoonlijke overwegingen, die een mens verkeerd doen schijnen, terwijl hij in werkelijkheid goed is, en die een mens goed doen schijnen, terwijl hij in werkelijkheid gezuiverd zou moeten worden, nooit in rekening te brengen zijn in het zuiveringsbeleid.[23]

Hiernaar werd gehandeld en bijna allen die op een of andere manier geschipperd hadden, dat althans beweerden of aannemelijk wisten te maken – ambtenaren, ondernemers, politici, bestuurders – werden geheel of gedeeltelijk in het gelijk gesteld. Om het te zeggen in de omslachtige en latere bewoordingen van de belangrijkste man bij het hoogste rechtscollege van de bijzondere rechtpleging, Gerard E. Langemeijer:

> In het algemeen is... de maatstaf aangelegd, dat men diegenen vervolgde, van wie hetzij uit uitingen van politieke gezindheid, hetzij uit optreden, waar zich dit kennelijk zou hebben laten vermijden, viel af te leiden, dat zij met de maatregelen van de bezetter instemden, terwijl men ten gunste van hen, van wie het een of het ander zich niet voordeed, het vermoeden heeft laten gelden, dat zij niet verder waren gegaan dan zij noodgedwongen wel moesten gaan of althans subjectief te goeder trouw meenden te moeten gaan.[24]

De Telegraaf

Heel het proces van strakke naar rekkelijke zuiveringsnormen culmineerde in (en eindigde voorlopig ook met) de affaire die een van de interessantste en vermoedelijk belangrijkste van de vroege naoorlog is geweest: die van *De Telegraaf*. De reden hiervan is dat het in dit geval, zoals bij heel de perszuivering, om meer ging dan het verleden. Om het in de woorden van een van de toenmalige ministers te zeggen: 'Een zuiver perswezen werd en wordt een nationaal belang van de eerste orde geacht.'[25]

De zuiverheid van de pers, aldus een gebruikelijke redenering,[26] was een cruciale voorwaarde voor datgene waarover de naoorlogse opiniemakers zich zo opwonden: een 'gezonde' cultuur. Bij het tegendeel daarvan, een 'ongezonde cultuur', zou immers de verklaring liggen voor alles wat in het verleden fout was gegaan en in de toekomst opnieuw fout kon gaan. Vandaar het ontelbaar aantal acties en publicaties dat tot doel had de bevolking te stichten en de cultuur te verbeteren.[27] Het gevaar bestond echter dat al die pogingen door een onzuivere pers weer ongedaan werden gemaakt. Vandaar dat perszuivering volgens een vooral in links-politieke kringen heersende mening onmogelijk was zonder persordening. Maar terwijl het relatief eenvoudig leek over het eerste overeenstemming te bereiken, bleek het tweede zo goed als ondoenlijk. Want wie ordende? Wat werd geordend? Hoe?

Het ligt voor de hand dat *De Telegraaf* in deze kwestie de hoofdrol speelde. Met de verwante *Courant-Het Nieuws van den Dag* had de krant al vóór de oorlog ongeveer een kwart van de dagbladenmarkt in handen. Tijdens de oorlog bleef dat onveranderd. Hier komt bij dat *De Telegraaf* 'neutraal' was, dat wil zeggen anders dan onder meer *Het Volk*, *De Standaard* en *De Tijd* niet tot een zuil behoorde, en dus een boodschap uitdroeg die volgens de moralisten van religieuze of sociaaldemocratische huize gelijkstond aan geen boodschap. Beginselloosheid als beginsel, dat was zoiets als het oorkussen van de duivel.[28] En tot slot, al zou het in de discussie over zuivering en ordening van de pers geen rol mogen spelen, bracht de terugkeer van *De Telegraaf* ongekende moeilijkheden met zich mee voor de illegale bladen die de persen van de krant sinds de bevrijding – het is in dit verband een vreemd woord – 'bezet' hielden. Het waren niet de minste: *Vrij Nederland*, *Trouw* en *Het Parool*. De *Telegraaf*-affaire was kortom van een andere orde dan die van de *Limburger Koerier*: geen zaak van regionaal maar van nationaal belang.

Het oorlogsverhaal van *De Telegraaf* is genoegzaam bekend en door verschillende auteurs, onder wie Loe de Jong in deel 12 van zijn grote werk en uitvoeriger door Mariëtte Wolf uit de doeken gedaan. Hoe eigenaar Hak Holdert, krantenkoning van Nederland, gedurende het grootste deel van de oorlog niet getwijfeld had aan een Duitse overwinning, talloze 'kwalijke drukorders'[29] aanvaardde en zich niet verzette tegen het opnemen van stuitende, onder meer antisemitische artikelen. De hoofdredacteuren van de krant, eerst J.M. Goedemans, later J.C. Fraenkel waren daarin meegegaan, zonder enthousiasme

weliswaar maar toch. Het was de dood van Holdert senior, juli 1944, die maakte dat de zaak van kwaad naar erger ging. Vanaf dat moment kreeg junior, 'Hakkie' Holdert, het (deels) voor het zeggen. Hij was sinds 1932 lid van de NSB, tijdelijk vrijwilliger bij de Waffen-SS en wilde niets liever dan *De Telegraaf* tot spreekbuis van de SS maken. Zo gebeurde. Eind 1944, begin 1945 – van een reguliere pers was nauwelijks nog sprake – veranderde de krant in een nazistisch propagandablad. Het is een belangrijke verklaring voor de naam die *De Telegraaf* sinds lang bezit: van collaboratiekrant bij uitstek.[30] Maar of dat terecht is?

Kortenhorst was in ieder geval een van degenen die meende van niet. Die mening verkondigde hij niet alleen in zijn rol van politicus maar ook in die van advocaat. Op laatstgenoemd gebied was hij vooral actief in de jaren voordat hij benoemd werd tot voorzitter van de Tweede Kamer, tussen januari 1946 en september 1948 dus.[31] In die periode deed Kortenhorst heel wat zaken die in verzetskringen de omschrijving 'kwaad' hadden. De belangrijkste daarvan betrof Menten.[32] Maar er waren andere. Een aantal daarvan had met de pers van doen en de belangrijkste daarvan weer met *De Telegraaf*.

Bovengronds verzet

De eerste keer dat Kortenhorst voor de 'grootste krant van Nederland' in het krijt trad, was in oktober 1946. Toen stond hij als advocaat van achttien redactieleden van de krant, de gewezen hoofdredacteur Fraenkel voorop, voor de rechtbank.[33] Net zoals in zijn anderhalf jaar eerder gepubliceerde pamflet maakte hij tijdens zijn pleidooi onderscheid tussen twee vormen van verzet: zinnig en onzinnig. In zijn optiek stond het verschil gelijk aan bovengronds en ondergronds. Met de introductie van de uitdrukking 'bovengronds verzet' is de strekking van Kortenhorsts betoog gegeven: *De Telegraaf* had door aan te blijven meer gedaan voor Nederland dan het zogenaamde 'echte' verzet.

> Er bestond, naast en achter de openlijke *Telegraaf*, een ondergrondsche *Telegraaf*, waaruit voor een niet onbelangrijk gedeelte de illegaliteit, maar bovendien ook het buitenland langs allerlei wegen mee profiteerden en werden gevoed. Dat apparaat van *De Telegraaf* kon dezen arbeid voortzetten, doordat ze bovengronds bleef bestaan.

Natuurlijk, zo vervolgde Kortenhorst, had de krant allerlei artikelen opgenomen die minder fraai waren. Maar dat hadden alle kranten gedaan. Bovendien was de lezer niet gek en had het kaf heel goed van het koren weten te scheiden. De ophef over *De Telegraaf* was volgens Kortenhorst niets anders dan een afleidingsmanoeuvre. Het ging helemaal niet om het gedrag tijdens de oorlog. Het ging om politiek, kinnesinne, angst voor het verlies van journalistieke invloed en pogingen de krant zijn gebouwen en machinerie te ontnemen. In de eerste maanden na de bevrijding zag het ernaar uit dat dit zou slagen. Maar in de loop van 1946, aldus nog altijd Kortenhorst, was de situatie veranderd. 'Neem het geval dr. Hirschfeld, ir. Louwes, dr. v.d. Kooy. Hoe is de publieke opinie ten opzichte van deze mannen niet gewijzigd! In de eerste maanden na de bevrijding had men ze wel willen steenigen...' Maar nu?

> Ir. Louwes, de rechterhand van Hirschfeld, is onlangs benoemd tot groot-officier in den Nederlandschen Leeuw, dr. Van der Kooy, de linkerhand van Hirschfeld, is benoemd tot ridder in den Nederlandschen Leeuw, dr. Hirschfeld...

En zo gaat Kortenhorst door, voorbeeld na voorbeeld. De aanvankelijk verbeten pogingen tot zuivering waren steeds minder verbeten geworden, vervolgde hij, en leken uiteindelijk zelfs in hun tegendeel te verkeren. Wat te denken, zo vroeg hij zich af, van het blad dat door de Nederlandse Unie werd uitgegeven?

> Het tart alles wat op het gebied van de oude pers werd gepresteerd. Zonder twijfel had de commissie [voor de Perszuivering], als zij de kans had gekregen een oordeel uit te spreken, de Unie beschouwd als een hoogst ernstig en zwaar geval. En desondanks spreekt de Eereraad een vergoeilijkend oordeel uit.

Het bedrijf De Telegraaf

Het pleidooi had geen effect. De weerzin, vooral in verzetskringen, tegen *De Telegraaf* was te groot. Te groot ook waren de belangen van de verzetsbladen die zich in het *Telegraaf*-gebouw gevestigd hadden. En dus werd de top van de krant relatief zwaar gestraft. Ondertussen sleepte de rechtszaak tegen het bedrijf zich voort.[34] Eind 1946, begin

1947 gold formeel nog altijd het Tijdelijk Persbesluit van september 1945 – het besluit dus waarbij bepaald was dat alleen individuele journalisten gezuiverd zouden worden en bedrijven met rust gelaten werden. Omdat de regering niet wist hoe verder te gaan, werd het verlengd tot 1 juli 1947. Maar eenmaal zover was er nog steeds geen duidelijkheid. Ondertussen nam de ontevredenheid toe. In maart 1947, enkele maanden voordat het verlengde Tijdelijk Persbesluit afliep, presenteerde de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen onder de naam 'Noodvoorziening Perswezen' – de terminologie illustreert de moeizaamheid van de problematiek – een wetsontwerp. Hoewel het

nauwelijks nieuws bracht, zorgde oud-minister en kamerlid Jaap Burger tijdens de behandeling ervan in de Kamer, begin juni 1947, voor een verrassing. Hij bracht namelijk een amendement in waardoor onteigening van bedrijfsonderdelen of gebouwen van bedrijven die 'in ernstige mate nationaal-socialistische beginselen of denkbeelden dan wel ideologieën van den vijand' hadden uitgedragen, toch weer mogelijk werd.[35] Dit was wat een modern commentator noemt[36] 'de lont in het kruidvat' en leidde tot zoveel discussie dat de behandeling ervan vijf dagen en meer dan honderd pagina's van de Handelingen in beslag neemt.[37] Vooral Kortenhorst ontplofte bijna. Zijn woede was dermate dat de toenmalige voorzitter van de Kamer, 's mans voorganger dus, verschillende van diens uitspraken buiten het verslag hield.

Kortenhorst meende vele redenen te hebben om woedend te zijn. Om te beginnen botste zijn visie op het gedrag van instellingen, bedrijven en personen tijdens de oorlog met die van Burger. In zekere zin is dat vreemd want het waren juist Burgers relativerende opmerkingen over het verschil tussen fout zijn en fouten maken[38] die hem op het spoor van zijn brochure over samenwerking met de vijand hadden gezet. Maar blijkbaar was Burger van mening veranderd of, waarschijnlijker, de gedachte toegedaan dat voor bedrijven, in het bijzonder de voor de publieke opinie zo belangrijke pers, andere regels golden dan voor individuele personen. De tweede reden voor de woede van Kortenhorst is dat hij niets moest hebben van ingrepen in het economisch spel. Hij noemde dat botweg nationaalsocialisme of communisme en ging om die reden zelfs zover Burger op één lijn te stellen met Tobi Goedewaagen, de voormalige secretaris-generaal van het oorlogsdepartement van Volksvoorlichting en Kunsten. Woedend was Kortenhorst ook omdat Burger en zijn medestanders voortdurend de suggestie wekten dat *zij* goed waren en hij fout,

> alsof er leden in deze Kamer zijn, die het standpunt van het recht vertegenwoordigen en de eer van het vaderland verdedigen tegenover anderen, die het onrecht en de onvaderlandslievendheid in bescherming nemen.[39]

Tot slot is er een vierde, minder fraaie reden dat Kortenhorst tijdens het kamerdebat uit zijn slof schoot: dat hij twee petten droeg, die van Kamerlid én advocaat. Hoewel die combinatie naar toenmalige maatstaven wel door de beugel kon, werd zij onmogelijk vanaf het moment dat de man tot Kamervoorzitter werd benoemd. Kortenhorst realiseerde zich dat zelf ook, trok zich formeel als advocaat terug maar bleef (wat destijds algemeen bekend was[40] en door archiefstukken onomstotelijk bewezen wordt) *de* grote man achter de *Telegraaf*-lobby. Om hiervan, vooruitlopend op de ontwikkelingen, alvast een illustratie te geven: op 20 september 1948 schreef hij een briefje aan een van de dochters van Holdert. Het was een interessant moment. Kortenhorst was ruim een maand eerder tot Kamervoorzitter benoemd. De *Telegraaf*-affaire was in een cruciale fase beland: een naamsverbod was enkele maanden eerder uitgesproken en onteigening dreigde. Het was dus zaak zo snel mogelijk beroep aan te tekenen. Formeel gebeurde dat door mr. D. Giltay Veth maar, zo schreef Kortenhorst zijn cliënte, 'vanzelfsprekend stellen mr. Veth en ik in onderling overleg de pleitnota op... Ik maak het hele proces mee en werk dus achter de schermen.'[41]

De Telegraaf versus Van Randwijk

Zover was het halverwege 1947 nog niet. Vlak voordat Kortenhorst en Burger elkaar in het parlement in de haren vlogen en het Voorlopig Persbesluit verliep, publiceerde *De Telegraaf* een boek waarin het optreden tijdens de oorlog verdedigd werd. Daarin bracht de krant een groot aantal stukken, getuigenissen en meningen bijeen die stuk voor stuk zouden moeten bewijzen

> met hoeveel overtuiging, patriottisme, vasthoudendheid en list onze kranten tot aan de dag der spoorwegstaking tegen den vijand hebben gevochten... Wie de stukken doorleest... zal zich uiteindelijk zelf de vraag stellen: welk landsbelang was erbij gebaat dit team van goede Nederlanders zoo lang den arbeid onmogelijk te maken.[42]

Pièce de résistance van de publicatie was de pleitrede die Kortenhorst gehouden had bij het proces tegen achttien redactieleden. Henk van Randwijk, hoofdredacteur van *Vrij Nederland* en met Burger van de PvdA en Van Heuven Goedhart van *Het Parool* de belangrijkste vertegenwoordiger van de verzetslobby, reageerde meteen – woedend:

> als men nu in het boekwerk der Holdert-heren bladert en men leest dat de 'ondergrondsche blaadjes' in de oorlog dienden te worden beschouwd als onderneming van rovers die 'aasden op het bestaan der bestaande bladen' en men leest... dat advocaat Craandijk, de verdediger van Holdert, voorstelt 'een gedenksteen aan te brengen voor het werk dat de redactie en de directie van *De Telegraaf* in oorlogstijd hebben gedaan', dan wordt men, twee jaar na de honger, de Jodenmoorden, de straatterreur en de massafusillades, toch even stil. En men moet bekennen: ja, dat durft alleen *De Telegraaf*.[43]

Ook Kortenhorst kreeg ervanlangs. Uit de passage waarin dat gebeurt blijkt dat ook Van Randwijk zich realiseerde dat hier meer op het spel stond dan de zuivering van een krant. 'Twee jaar na de bevrijding noemt mr. Kortenhorst... de[ze] houding [van *De Telegraaf*] in zijn pleidooi "Holland op zijn best". Dat is het gevaarlijkste van alles,' betoogde hij,

> want als dat waar is, dan is het offer van onze gevallenen dwaasheid geweest; dan heeft onze koningin voor de radio nutteloze verhaaltjes verteld; dan is de vrijheid bedrog; het lot van de jood onzeker, onze democratie een zaakje van 'het redden der machines', het onverbiddelijk 'neen' van het Christelijk geloof... een dwaze, onverstandige eis... [Want] het gaat niet om het lot van een krant, het gaat zelfs niet om de bestraffing van collaborateurs, het gaat om de waarheid en de waardigheid, het gaat om de zin van vijf jaar lijden en strijden, het gaat niet om een verleden tijd, maar om het nu en om de toekomst.

Zoals te verwachten reageerde *De Telegraaf* hier weer op en wel met een pamflet waarin zowel de boodschap als de titel van het geschrift van Van Randwijk omgedraaid werden. Belangrijkste stelling van dat pamflet was dat al die fraaie praatjes en moralistische beschuldigingen geen ander doel dienden dan te verhullen dat het hier enkel en alleen om gebouwen en machines ging. Omwille hiervan werd de rechtsstaat verkracht en gedaan alsof *De Telegraaf* zich tijdens de oorlog slechter gedragen had dan de rest van de (legale) pers. Dat was niet het geval

geweest. 'Niemand onzer wil beweren dat wij heiligen zijn, en wij behooren evenmin tot het fameuze soort helden dat nooit één fout heeft gemaakt,' stelde de krant. Maar ons zo zwaar straffen als door Van Randwijk en de zijnen wordt gesuggereerd, was buiten alle proporties. 'Mag het in Nederland gebeuren dat men op deze wijze een concurrent vermoordt? Mag het gebeuren dat de overheid dit niet slechts tolereert, maar er aan mee doet?'

Het mocht niet baten. In mei 1948 kreeg *De Telegraaf* voor een periode van maar liefst dertig jaar een naamsverbod opgelegd – alleen de nationaalsocialistische pers en één, niet langer bestaand periodiek[44] kregen hogere straffen. De reden was geen andere dan anderhalf jaar eerder naar aanleiding van het proces tegen individuele *Telegraaf*-journalisten gegeven:

> dat uit pure baatzucht en welbewust bij deze beide bladen [*De Telegraaf* stond tegelijk terecht met de *Courant-Het Nieuws van den Dag*] met de vijand en diens handlangers is geheuld en onder de naam dezer beide bladen propaganda is gevoerd voor nationaal-socialistische en vijandelijke denkbeelden en ideologieën.[45]

Het betekende niets minder dan het einde, temeer omdat de voor het besluit verantwoordelijke commissie, bestaande uit vier PvdA'ers en één antirevolutionair, allen voormalige illegalen,[46] aan dit verbod een advies tot onteigening koppelde. Burger bracht dit advies met een motie nog eens extra onder de aandacht.[47] Tegelijkertijd voerde hij een klein offensief in de pers en beweerde, net als Van Randwijk vóór hem, dat er meer op het spel stond dan een krantenzuivering. 'Het ging hier om morele waarden,' schreef hij, 'stammend uit het verzet... De regering weet thans overduidelijk, dat haar bestaan op het spel staat, wanneer zij die macht [van wat hij noemt "het gecollaboreerd hebbende perskapitaal"] niet zal weten te beheersen.'[48]

Eenmaal zover had *De Telegraaf* nog slechts één uitweg. Bij de Wet Noodvoorziening Perswezen was een Raad van Beroep (voor de Perszuivering) ingesteld. Hierop werd nu alle hoop gevestigd.

Tijdgeest: juristen versus verzet

Tussen de Raad van Beroep en de Commissie voor de Perszuivering bestonden drie verschillen. De minst belangrijke daarvan is dat de

Raad bijna geheel uit juristen was samengesteld terwijl in de Commissie vooral vertegenwoordigers van de pers zaten. Een belangrijker verschil is dat verreweg de meeste leden van de Commissie uit het verzet afkomstig waren of daar op z'n minst sterke banden mee hadden. Zo niet de juristen uit de Raad. Zij hadden zoals verreweg de meeste Nederlanders de oorlog 'overleefd'. Maar het belangrijkste verschil tussen Commissie en Raad is gelegen in de factor tijd. De Commissie voor de Perszuivering begon haar werk in september 1945, de Raad van Beroep in het najaar van 1947. In die tussentijd was er veel veranderd – in het voordeel van Kortenhorst om het zo maar eens te zeggen.

De bevestiging van de ontwikkeling kwam eind 1948, ongeveer vanaf het moment dat Juliana de troon aanvaardde en kort dus nadat *De Telegraaf* langdurig verboden was.[49] Het werd tijd, zo meenden zowel een meerderheid van de Kamer als van de publieke opinie, dat politieke delinquenten opnieuw in de gemeenschap werden opgenomen. Anders gezegd: het moest maar eens afgelopen zijn met dat gezuiver. De scherpe veroordeling van *De Telegraaf* op datzelfde moment kan dan ook beter beschouwd worden als een stuiptrekking van het verleden dan als een teken van de tijd. De Raad van Beroep verstond dat teken blijkbaar want aarzelde geen moment en vernietigde het naamsverbod. De belangrijkste reden hiervoor was dat het gebaseerd was op het beleid na september 1944, de periode van Holdert jr. dus. Dat zou onterecht zijn – en in ieder geval een teken van rechtsongelijkheid. Ook viel het volgens de Raad onmogelijk vol te houden dat *De Telegraaf* zich enkel had laten leiden door eigenbelang. Evenmin had de krant bewust nationaalsocialistische propaganda verspreid. 'Wanneer de Raad van Beroep de jaargangen van de couranten van 1940 tot najaar 1944 als geheel doorschouwt,' aldus het herziene oordeel, 'dan is de eindovertuiging dat in die tijd de couranten nooit zo zijn geredigeerd, dat het maar beter was geweest, dat de uitgave was gestaakt.' De Raad ging niet zover dat zij sprak van bovengronds verzet maar het scheelde niet veel:

> In de benarde, droevige jaren der bezetting had het dagelijks ontvangen van de bekende courant een rustig makende invloed... Het zou als een ramp zijn ondervonden wanneer *De Telegraaf* en de *Courant-Het Nieuws van den Dag* hadden opgehouden te verschijnen. Wat er verder te Amsterdam aan couranten te krijgen was, waren echt NSB-couranten of bladen die onder leiding van een NSB hoofdredacteur, beheerst werden door de Duitse propaganda.[50]

Bovendien onderscheidde *De Telegraaf* zich volgens de Raad van Beroep niet of nauwelijks van andere bladen – een oordeel dat door later onderzoek bevestigd is.[51] Hoe dan ook, het besluit van de Commissie voor de Perszuivering werd ongedaan gemaakt, *De Telegraaf* mocht weer verschijnen. De tegenstanders konden moord en brand schreeuwen en deden dat ook maar er was niets meer aan te doen. In september 1949 keerde de krant terug – en hoe: binnen een week bracht de krant een nieuwtje dat zijn snelgroeiende lezersschare ervan overtuigde dat het juist vanwege het in kleine kring nog altijd geroemde verzet in Nederland een nog groter zootje was dan het leek.[52]

[6] Helden of branieschoppers?
Beeld en zelfbeeld van het verzet

'Op het Zeister rond staat een verkeersagent. Links en rechts van zijn voeten wijst een rode pijl in de richting van de Slotlaan. Met rode letters staat daarop LO-LKP. Zo stonden overal in Zeist Donderdag de pijlen die verwezen naar het terrein in het Zeister Bos, waar de grote herdenkingsdag werd gehouden.' Aldus begint het weekblad van de Stichting LO-LKP, *De Zwerver*, op 6 juli 1946 een speciaal nummer over de eerste grote bijeenkomst van de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers (LO) en de Landelijke Knokploegen (LKP).[1] Tot november 1945 hadden de twee 'organisaties' afzonderlijk gewerkt, vanaf dat moment besloten zij de krachten te bundelen, hier en daar, in Friesland onder meer, ook nog in samenwerking met de Stichting '40-'45.[2] Alle drie hadden immers ongeveer hetzelfde doel: belangenbehartiging van degenen die tijdens de oorlog 'in het verzet' hadden gezeten. Een van de middelen daartoe was onderlinge steun, onder meer via gezamenlijke bijeenkomsten. Die van 28 juni 1946 in Zeist was daarvan zonder twijfel de grootste en meest spraakmakende. 'Zeist ziet er fleurig uit,' schreef *De Zwerver*.

> Reeds ver voor elf uur beginnen de eerste groepen binnen te druppelen. Doch na elf wordt het een onafgebroken stroom van landdag bezoekers, die eerst nog verzinkt in het terrein, doch al meer uitdijt tot een groot gonzend mensenkluwen... Het is niet mogelijk vast te stellen, hoevelen er waren, maar wij menen niet ver van de waarheid te zijn, wanneer wij dat zeker op 6000 stellen.

Dat kan. Op foto's van de – wat heette – 'landdag' is het inderdaad een volle boel, een hutjemutje van lachende gezichten, lange inschrijftafels, klapstoeltjes, dekens op de grond, mensen erop, muziekmakers, een man op krukken die tegen een boom leunt, een andere met pijp die op z'n eenpoot zit. Er zijn veel jongeren. Alle mannen zijn gekleed

in pak en stropdas, de jongere vrouwen dragen een blouse met korte mouwen, de oudere zijn gehuld in lichaambedekkende kledij. *De Zwerver* toont dit alles op een enorme spread midden in het nummer: een vrolijke en gelukkige gemeenschap, klemtoon op het laatste. Het blad viel bij een kleine 20 000 abonnees op de deurmat.[3] Minstens zo groot dan ook was het publiek waarvoor deze bijeenkomst van de LO-LKP bestemd was. Je zou overigens ook kunnen zeggen: niet groter dan 20 000. Want is zo'n getal op zich hoog, het is laag voor een fenomeen met zo'n mythische klank als 'het verzet' – waarbij overigens aangetekend moet worden dat de LO-LKP slechts een deel daarvan was. Welk? Het is om verschillende redenen niet uit te maken. Een daarvan is dat het onduidelijk is wanneer iemand de titel verzetsstrijder verdient. Alleen als hij of zij een illegaal pamflet heeft geschreven of met wapens heeft gestreden? Ook als de persoon in kwestie een illegaal pamflet heeft doorgegeven, een onderduiker heeft geholpen, een geheim heeft bewaard? Zoveel onduidelijkheid is een van de redenen dat we niet weten hoeveel Nederlanders in het verzet hebben gezeten. Tellen is temeer moeilijk omdat geheimzinnigheid, althans met betrekking tot de actieve periode, aan het fenomeen inherent was. Ook in vredestijd ging men, althans in Nederland, niet tot registratie van het aantal verzetslieden over. 'Velen, misschien wel de meeste illegale werkers, stonden na de bevrijding op het standpunt dat zij niet meer dan hun plicht gedaan hadden, en voelden er niets voor aan enige registratie van overheidszijde deel te nemen,' schrijft Loe de Jong.[4] 'Zij vreesden bovendien dat aan zulk een registratie ook deelgenomen zou worden door personen die maar een zwakke aanraking met de illegaliteit hadden gehad.'

Dit laatste is een volgend aspect en met de dubbeltellingen – de meeste verzetslui waren op meer dan één gebied actief – de belangrijkste verklaring dat schattingen van het aantal verzetsstrijders veelal laag worden gehouden. Loe de Jong kwam tot zo'n vijfentwintigduizend, een getal dat aardig overeenkomt met de berekeningen van degenen die zich decennia later met het verzetspensioen en verzetsherdenkingskruis bezighielden.[5]

Na de zomer van 1944 verdubbelde het aantal verzetsstrijders. Dat niet alleen. Het fenomeen werd ook onduidelijker want versmolt met de militaire strijd en werd populair – niet in daden maar in woorden. Opeens wenste 'iedereen'[6] aan het verzet deelgenomen te hebben. Hoevelen van de 20 000 abonnees van *De Zwerver* tot deze categorie behoren weten we niet en zullen we ook nooit weten. Het enige wat je

wellicht kunt zeggen is dat de tijd geleerd heeft dat een voorzichtige schatting vermoedelijk dichter bij de waarheid ligt dan een ruime.[7]

'Clara'

Hoe dan ook, eind juni 1946 ontmoette een niet onbetekenend deel van 'het verzet' elkaar in Zeist. 'Zo is op deze dag het leger der gezochten weer opgetrokken... ditmaal niet om te vechten, maar om op het groot appèl de gelederen te overzien en hen te herdenken, die nu hun plaats moesten ledig laten, omdat God hen op een ander Appèl tezamen riep.' Aldus de toon van de bijeenkomst. Aldus ook de toon van de LO-LKP, de verzetsorganisatie die feitelijk bestond uit een samenstel van lokale, veelal rurale groepjes die formeel bijeengehouden werden door een centraal bureau van strak christelijke signatuur. Ditzelfde bureau gaf het blad van de organisatie uit: *De Zwerver*. Het ontleende zijn naam aan dominee Frits Slomp uit het Overijsselse dorp Heemse, alias Frits de Zwerver. Anders dan bijvoorbeeld de grote ARP'er Hendrik Colijn had hij vanaf het eerste moment geweigerd zich bij de Duitse overheersing neer te leggen en van die weigering ook getuigenis afgelegd, bij voorkeur vanaf de kansel. Het was om die reden dat Slomp door de Duitsers gezocht werd en geen andere keuze had dan van 'schuilplaats naar schuilplaats' te trekken, 'zwervend door onveilig land,' zoals zijn biograaf schrijft.[8]

Frits de Zwerver alias dominee Slomp was ook degene die op de herdenkingsdag in Zeist het laatste woord had. Het werd een stichtelijk woord, vol god, moraal en troost, toepasselijk afgesloten met 'Blijf met mij, Heer.' Maar voordat het zover was gebeurde er iets wat de dag een ander aanzien gaf – en dominee Slomp even van zijn vooraanstaande plaats verdreef. Dat 'iets' kwam in de gedaante van een vrouw. Haar naam zou in eigen kring nog maandenlang rondzingen: Clara.

Zoals iedereen droeg Clara tijdens deze officiële bijeenkomst alleen haar verzetsnaam. Haar eigenlijke, volledige naam luidt Joukje Grandia-Smits. Zij was een van de bijna negenhonderd Nederlandse vrouwen die tijdens de oorlog in een concentratiekamp ten noorden van Berlijn gevangen had gezeten: Ravensbrück. De meesten van deze vrouwen, Joukje Grandia-Smits vermoedelijk ook, waren hier gearriveerd nadat Kamp Vught in september 1944 vanwege de ophanden zijnde bevrijding was ontruimd. Een rampzalig half jaar volgde. Ra-

vensbrück was te vol. Het was er koud. Er heersten ziekten. De bewakers werden steeds wreder. En tot overmaat van ramp werd op dat moment ook nog een gaskamer ingericht – en gebruikt.[9] Eind april 1945 volgde de bevrijding. Naar huis konden de vrouwen nog niet. Onder meer vanwege besmettingsgevaar werden zij weken, sommigen zelfs maanden in Zweden vastgehouden. Het was daar, in relatief goede omstandigheden, dat zij tot de overtuiging kwamen dat hun ervaringen maatgevend moesten zijn voor de toekomst van Nederland.

> Als je ziet hoe eendrachtig hier Katholieken, Protestanten, Communisten, Oranjegezinden en allerlei tussenschakeringen een ware gemeenschap vormen, dan heb je weer wat hoop voor een toekomstige samenwerking.[10]

Het was met deze hoop dat een aantal voormalige Ravensbrückers na terugkeer in het vaderland betrokken raakte bij maatschappelijke belangengroeperingen zoals de Nederlandse Vrouwenbeweging, de opvolger van enkele vooroorlogse feministische organisaties, en bij Expogé, de Landelijke Vereniging van Ex-Politieke Gevangenen uit de Bezettingstijd. Deze belangengroepen waren doordrongen van denkbeelden die in het kamp waren ontstaan en dus 'politiek' van aard. Daar echter lag tevens het probleem.

Op een in *De Zwerver* afgedrukte foto staat Clara met half open mond achter de microfoon. Ze is gekleed in een bloemetjesjurk, draagt een ketting van grote kralen, heeft het haar opgestoken en kijkt, voor zover de slechte afdruk het onderscheid mogelijk maakt, met donkere ogen priemend de massa in. Clara was de zesde spreker op rij, de laatste vóór dominee Slomp en de enige vrouw die het woord voerde. Misschien om die reden sprak ze een taal die in dit gezelschap van weloverwogen, godvrezende mannen op zijn minst ongewoon was: emotioneel, bevlogen, niet nuchter. Daarmee hield ze zich niet aan wat op een dag van herdenking verwacht werd, zeker niet van een vrouw. Want Clara was woedend en deed daarmee precies wat ze geacht werd *niet* te doen: ze bedreef 'politiek'.

'Zij schonk Vondel's woorden "een vrouw is duizend mannen te erg", nieuwe inhoud,' oordeelde *De Zwerver* later. Clara, sinds die dag in eigen kring veelal lieflijk 'Claartje' genoemd, begon te zeggen wat andere Ravensbrücker vrouwen bij andere gelegenheden ook al gezegd hadden: dat het kamp een doorbraak had betekend en dat allen, arm en rijk, gereformeerd en katholiek, zich verbonden hadden gevoeld.

'Toen kwamen wij terug.'

Het contrast moet de toehoorders meteen duidelijk zijn geweest. Er was een toen en er was een nu. Er was een afschuwelijk verleden dat een mooie toekomst in zich borg en een mooi heden dat, wie had dat ooit gedacht, een afschuwelijke toekomst onthulde. Alles wat de oorlog gebracht had aan samenwerking tussen religies en klassen werd na terugkomst ongedaan gemaakt, donderde Clara. Baantjesjagers en opportunisten namen de plaats van degenen die uit overtuiging hadden gekozen. 'Het land wordt verscheurd door allerlei ongedierte en aasvogels, door uitbuiters en saboteurs van de wederopbouw en wat dies meer zij.'

Maar Clara beperkte zich niet tot een klacht. Ze riep ook op tot actie. En ook dat deed ze op een toon en in een taal die in godvrezende kring op z'n minst ongewoon was.

> Uw werk is niet beëindigd, zolang er één KP'er niet op zijn benen staat, zolang één LO'er niet teruggenomen is in zijn werk, zolang de hoge heren niet zijn weggezuiverd en weggewerkt.

Het klonk niet alleen dreigend, het was het ook en nog weken, zo niet maanden echoden Clara's woorden in de pers,[11] in de eerste plaats natuurlijk in *De Zwerver*. 'O Claartje, toen je ons naast de Septemberartisten en Meikevers schilderde, heb je stormenderhand ons hart veroverd,'schreef het blad in een eerste reactie. Spoedig bleek echter dat de redacteur z'n boekje te buiten was gegaan en dat in ieder geval de leiding van de LO-LKP c.q. de hoofdredactie anders over Clara's woorden dacht. Zij moest van revolutionaire praat niets hebben.[12] Vandaar dat *De Zwerver* eerst op diplomatieke wijze en daarna onverbloemd op z'n enthousiasme terugkwam.

Ondertussen waren heel wat brieven over Clara binnengekomen.[13] Ze dwongen *De Zwerver* tot een standpunt. 'Voor of tegen Clara?' Het antwoord was duidelijk: tegen. Dit om twee redenen. Een daarvan kon zonder omhaal uitgesproken worden: zij was haar boekje te buiten gegaan door op een herdenkingsbijeenkomst activistische taal te spreken. Dat was ongepast. Maar ernstiger was dat Clara zich gemengd had in een actuele discussie – de eerste naoorlogse verkiezingen waren net achter de rug – en daarbij een standpunt had uitgedragen dat haaks stond op dat van de leiding van de LO-LKP. Daarmee had zij slapende honden wakker gemaakt. Dat was niet alleen gevaarlijk, het was onvergeeflijk.

Het verzet na de oorlog

Evenals over vernieuwing en zuivering was al tijdens de oorlog door velen en op verschillende plekken nagedacht over de toekomstige rol van het verzet. Wilhelmina had daarvan mede onder invloed van beroepsfantast Jan de Hartog een nogal simplistisch en verheven beeld. Al gaat het te ver te beweren dat de Londense regering eenzelfde beeld koesterde, ook zij had nauwelijks idee van de situatie. Een aardige illustratie hiervan is het telegram dat de regering in mei 1943 naar bezet gebied zond met de vraag of de *Trouw*-groep (die alleen het gereformeerde en antirevolutionaire deel van het verzet vertegenwoordigde) in staat was namens heel het verzet op te treden.[14] 'Veel inzicht in de verhoudingen op de sector van de illegaliteit had de regering niet,' schrijft ook Loe de Jong naar aanleiding van dit telegram.[15] Eigenlijk zou je de uitdrukking 'het verzet' telkens tussen aanhalingstekens moeten schrijven want 'het' verzet heeft nooit bestaan. Wij weten dat beter dan de tijdgenoot voor wie het fenomeen per definitie ondoorzichtig was.

Feitelijk was het verzet een wirwar aan cellen en celletjes die onderling op evenveel manieren met elkaar verbonden als van elkaar onderscheiden waren. Slechts één ding hadden ze gemeen: weerzin tegen de overheerser. Vandaar dat het desgewenst als één geheel gezien kon worden. Bovendien deden sommige groepen en personen al het mogelijke de wirwar onder één noemer te brengen. In de literatuur hebben die pogingen om voor de hand liggende redenen veel aandacht gekregen – alsof de onsamenhangende delen op deze wijze alsnog tot een geheel gemaakt konden worden: Raad van Verzet, Nationaal Comité van Verzet, Grote Raad der Illegaliteit of Grote Adviescommissie der Illegaliteit (GAC), pogingen tot samenwerking zijn er voldoende geweest maar geen ervan had succes.[16]

De samenhang van het verzet werd nog eens extra gecompliceerd doordat de bevrijding van Nederland in fases verliep en men in het bevrijde Zuiden natuurlijk niet bleef wachten op aanwijzingen uit het Noorden (waar de belangrijkste vertegenwoordigers van zowel de GAC als de grootste illegale bladen zaten). Zo ontstond in het Zuiden in september 1944 een 'coördinatiecommissie' met een zo mogelijk nog lastiger naam dan die GAC – kenmerkend voor de toenmalige wirwar in het verzet is trouwens precies dat ratjetoe aan namen en afkortingen. Dat was de Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland, afgekort GOIWN.[17] Deze was om voor de hand liggende redenen overwegend katholiek, sterk beïnvloed door de Nederlandse Unie en nauw verbonden

met personen en kringen waaruit later de Nederlandse Volksbeweging zou voortkomen. Daarmee onderscheidde de ideologie van de GOIWN zich fundamenteel van die van de GAC. Laatstgenoemde groepering had sterke banden met de reguliere politiek, althans wat daarvan aan het eind van de oorlog nog over was, en stelde zich expliciet op het standpunt dat die politiek de touwtjes weer zo snel mogelijk in handen moest nemen.[18] In de GOIWN werd anders gedacht. Zeker nadat gebleken was dat er van politieke vernieuwing niets terecht zou komen, erger nog: dat de oude kliek die het vóór en tijdens de oorlog voor het zeggen had gehad, gewoon bleef zitten, vond men dat het moment gekomen was om in te grijpen. Daarmee betoogde de GOIWN hetzelfde als Clara, zij het dat de zuidelijke verzetskoepel naar 'rechts' neigde en aanvankelijk min of meer z'n gang kon gaan en Clara 'linkse' sympathieën koesterde maar daarvoor een verkeerde plek had uitgekozen. Want de leiding van de LO-LKP was het standpunt van de GAC toegedaan. Meer nog, zij behoorde daarbinnen tot de conservatieve vleugel en meende dat Nederland zo snel mogelijk moest terugkeren naar de verhoudingen van weleer – die van vóór de oorlog.

Het verzet rijst de pan uit

De angst voor buitenparlementaire politiek bij koepels als de GAC en de LO-LKP werd versterkt door de wildgroei van het gewapend verzet aan het eind van de oorlog. Op 3 september 1944, de dag dat Brussel bevrijd werd en het duidelijk was dat het niet lang meer kon duren tot de geallieerden aan de Nederlandse grens zouden staan, maakte Radio Oranje bekend dat prins Bernhard benoemd was tot bevelhebber van de 'Nederlandse ondergrondse strijders, die nu als Binnenlandse Nederlandse Strijdkrachten erkend zijn.' Enkele dagen nadien verscheen hetzelfde bericht ook in het *Staatsblad* en werd tevens nader omschreven wie er tot die ondergrondse strijders behoorden:

> alle vrijwilligers, aangewezen door de, door Onzen Minister van Oorlog erkende, verzetsorganisaties worden beschouwd als militairen in den zin der wet... [en] zullen worden aangeduid als Binnenlandse Strijdkrachten.[19]

Het duurde meer dan twee maanden, tot 18 november 1944 om precies te zijn, dat de verantwoordelijke minister nauwkeuriger werd in

zijn omschrijving en stelde dat met die Binnenlandse Strijdkrachten alleen degenen bedoeld werden die tot de Raad van het Verzet, de Ordedienst en de Knokploegen behoorden. Het klonk helder maar was het allerminst. Want sinds wanneer moest iemand tot die groepen behoren? Wie bepaalde of iemand daartoe behoorde? Lastiger nog, welke groepen behoorden eigenlijk tot die drie koepels? Het antwoord op deze vragen werd nog extra gecompliceerd doordat degenen op wie de oproep eventueel betrekking had niet stilzaten, dat wil zeggen: niet bleven wachten op orders 'van bovenaf' en de organisatie zelf ter hand namen. Een goede illustratie hiervan is het pamfletje dat op 4 november 1944 door een onduidelijke afzender in het noordelijk deel van West-Brabant verspreid werd. Daarin stond dat niet alleen leden van de drie hierboven genoemde groepen zich bij de Binnenlandse Strijdkrachten konden melden maar ook

> leden van andere illegale organisaties, zij, die in de weken voorafgaande aan de bevrijding aan de actieve sabotage hebben deelgenomen, zij die op een of andere wijze belangrijke diensten hebben verleend aan de Nederlandsche Binnenlandsche Strijdkrachten of de Geallieerde legers, in bepaalde gevallen ook zij, die buiten de bovenbedoelde organisaties staan.[20]

Was dit al vragen om moeilijkheden, problematischer nog waren de gevolgen van een oproep die op hetzelfde moment elders in het Zuiden, onder meer in Maastricht,[21] werd gedaan: 'het weder oproepen van personeel ingevolge de Dienstplichtwet.'

Precies een maand later, op 8 januari 1945, werd deze laatste oproep uitgebreid met een welhaast lachwekkend douceurtje: dat leerlingen van de hoogste klassen van hbs, lyceum en gymnasium hun diploma ontvingen als ze deelnamen als oorlogsvrijwilliger.[22] Voeg hierbij de belofte 'van regeringswege' dat de vrijwilligers gevoed en gekleed zouden worden – dit in een tijd van alomtegenwoordig gebrek – en het laat zich eenvoudig begrijpen dat de kleine keurtroep van het (gewapend) verzet in korte tijd uitgroeide tot, letterlijk en figuurlijk, een bende. Wat in het Zuiden op grote schaal gebeurde, vond in het Noorden eveneens plaats, in mindere mate weliswaar maar toch. Precieze cijfers zijn onbekend maar tellingen in het zuiden[23] doen vermoeden dat in het slechtste geval drie en in het beste geval zestien procent van de Binnenlandse Strijdkrachten tot de oude kern behoorde. Deze percentages worden door gegevens uit het Noorden bevestigd. Zo bestaat

er een lijst van mannen en vrouwen die in de kop van Noord-Holland (Anna Paulowna en omgeving) in de Binnenlandse Strijdkrachten actief waren. Op deze lijst stonden op 5 mei 1945 meer dan honderd namen. Maar vóór de zomer van 1944 waren bij dezelfde verzetsgroep niet meer dan zestien mensen betrokken.[24]

De gevolgen waren ernaar. Hoewel een algemeen, definitief oordeel over de Binnenlandse Strijdkrachten onmogelijk is omdat de lokale en regionale verschillen te groot zijn, lijdt het geen twijfel dat de naam van de BS, lees het (gewapend) verzet, al binnen enkele maanden na oprichting onherstelbaar besmet was. Zelfs in eigen kring schaamde men zich ervoor. Een aardig voorbeeld hiervan is te vinden in een anoniem gepubliceerd *Memorandum van Stoottroepers aan het Nederlandsche Volk* dat, met als aanleiding een machtsstrijd tussen de Binnenlandse Strijdkrachten van Brabant en Limburg,[25] in het najaar van 1945 verscheen. Die van Limburg, zo stelt het, hadden er een potje van gemaakt. Een bewijs daarvan was dat daar, volgens dit memorandum althans, meer BS'ers rondliepen dan in heel Noord-Brabant, Zeeland en een stuk van Gelderland bij elkaar. Dat kon maar één verklaring hebben: 'van alle kanten kwamen van allerlei pluimage kerels aanloopen, die ook wel eens mee wilden doen... Herinnert gij u nog de dagen waarin iedere stoottroepman trotsch was te behooren tot het regiment Stoottroepen?' staat aan het eind van het pamflet.

> Wat denkt ge nu van het geheel? Gij ziet ze thans langs 's Heerenwege loopen als paria's uitgestooten. Gij ziet thans menschen verworden, zich langzamerhand vergrijpen aan wandaden in een normale maatschappij om in het leven te blijven.[26]

Tal van dergelijke verwijten waren na de bevrijding te lezen en te horen, ook in het Noorden. Zo schreef *Het Parool* al op 18 mei (1945) dat 'zoo langzamerhand wel gebleken [is],

> dat zich onder deze lieden allerlei individuen bevinden, die eerder in de gevangenis dan in de N.B.S. [Nederlandse Binnenlandse Strijdkrachten. De gelijkenis met de afkorting NSB was overigens koren op de molen van de tegenstanders, cvdh] thuisbehooren.

Een ander voorbeeld – het zijn er zovele dat er gemakkelijk tientallen pagina's mee te vullen zouden zijn –[27] is te vinden in het rapport van een commandant van de Amsterdamse Binnenlandse Strijdkrach-

ten.[28] Het beschrijft de enorme chaos die door de BS op het terrein van de Hollandsche Stoombootmaatschappij was aangericht. Wijnvaten opengebroken, bier gejat, 'vaten pulp, bestemd voor jamfabricage, opengemaakt [waardoor] de pulp over de vloer stroomde..., een va-et-vient van N.B.S'ers en vriendjes, die in de loodsen op zoek gingen naar iets van hun gading en de rest vertrapten en vernielden...

> Wat hier gedurende 5 jaar onder Duitsche bezetting was geschied, [had] niet dusdanige vormen aangenomen als datgene, wat in de drie weken, dat de bewaking aan de N.B.S. was opgedragen, heeft plaatsgevonden.'

Waar, niet waar? Juist, overdreven?[29] Het is moeilijk uit te maken. Bovendien is het hier daarom niet te doen. Het gaat erom dat de Binnenlandse Strijdkrachten door beschuldigingen als deze zo ernstig besmet raakten dat heel het (gewapend) verzet eronder leed. Het imago ervan was spoedig dan ook ronduit slecht.

Mopperen over en door het verzet

'We hadden allen dikwijls van de B.S. gehoord,' schrijft een man die elders in dit boek nog uitvoerig aan het woord komt en ook tijdens de oorlog al van goed inzicht getuigde,[30] de Larense assuradeur mr. J.H. Penning.

> Zodra de vijand was bedwongen, was ze er. Openlijk, agressief, bereid tot daden... We zagen... in verwondering plotseling al die jongens verschijnen, met den oranjeband om den arm en bewapend met revolvers en die vreemde wapenen die we later algemeen 'sten-guns' noemden. Het was een onaangenaam gezicht.[31]

De irritatie over deze figuren verklaart waarom Penning alle – wat hij noemt – 'illegalen' op één hoop veegt en van de kwalificatie 'herrieschoppers en nihilisten' voorziet. '"Indiaantje spelen" noemden sommigen onzer wel eens smalend de daden der illegalen tijdens de bezetting,' schrijft hij.

> Dat was dom en onbillijk. Want natuurlijk was het meer, veel meer. De smalende uitdrukking paste niet op de vele onversaagden, die in nooit aflatenden strijd den vijand belaagden.[32]

Maar de oorlog ging voorbij, vervolgt Penning, de illegaliteit helaas niet. En daardoor kwam er ook geen einde aan de tijdens de oorlog begrijpelijke maar in de vrede onterechte pretentie van de illegaliteit het monopolie op vaderlandsliefde te bezitten. Die pretentie was even onjuist als onverdraaglijk. Want vaderlandsliefde, zegt hij, 'is een liefde van ons allen. Ons aller leven wordt erdoor gedragen. Van ons, die in stilte hebben geleden, en van hen, die zich strijdend teweer hebben gesteld.' De illegalen zagen dit niet. Beter: ze wilden het niet zien.

> De vrijbuiters uit den oorlog, de nihilisten uit den strijd tegen den vijand – zij willen thans de machthebbers zijn van den vrede. Zij slaan zich op de borst en zij verhoovaardigen zich over hun daden. Ze zien in verachting neer op de burgers...

Gevolg hiervan was dat die burgers vervolgens hetzelfde deden. Zo meldde het nauw met de Landelijke Vereniging van Ex-politieke Gevangen verbonden tijdschrift *De Prinsestad*[33] op 9 februari 1946 dat een stel vooraanstaande Groningers zich met een klacht over het verzet tot de Tweede Kamer had gewend. De klagers doelden met het verzet echter op een geheel andere groep dan het tijdschrift voor ogen stond. 'Onder "illegalen" verstaat men dan hen, die wanordelijkheden, straatrumoer, enz veroorzaken.'

Een verklaring voor dit gemopper had men in verzetskringen ook: de gemiddelde Nederlander zou te laf zijn geweest een vinger uit te steken. Vandaar dat hij zichzelf van een wit voetje voorzag door het verzet zwart te maken. 'Wordt er b.v. verduistering gepleegd, dan vermeldt men er bij, dat de plegers voormalige verzetsmensen zijn,' schreef *Vrij Nederland* op 28 januari 1950. 'Gewoonlijk volstaat men er mee, dergelijke berichten een niet te belangrijke plaats te geven. Betreft het echter oud-illegalen, dan vette koppen en op de voorpagina.' De verklaring:

> Zo heel flauwtjes knaagt er misschien bij vele lezers wel eens zo iets als wroeging over eigen slappe houding in bezettingstijd. Daarom leest men graag die vet opgemaakte berichten over oud-illegalen: dit versterkt het gevoel van eigenwaarde misschien weer wat.[34]

Verzet: vernieuwing of herstel

Het hoofdstuk waarin Penning kritiek geeft op de illegaliteit, sluit af met een passage die ons terugbrengt bij Clara, de LO-LKP en de oorzaak van hun conflict: de politiek. 'Zij willen een nieuwe orde,' schrijft hij, blijkbaar onbekend met het feit dat slechts een deel van het verzet die wens koesterde,

> een nieuwe maatschappij opbouwen, waarvan zij alleen de bouwers zullen zijn. Wij weten niet, wat voor een orde en wat voor een maatschappij. Wij gelooven er ook niet in, want wij hooren niets dan galmende leuzen zonder zin. Wij worden overschreeuwd door al het lawaai. En we schreeuwen niet terug.[35]

In de ogen van de leiding van de LO-LKP behoorde Clara eveneens tot de revolutionairen. Zoals onder meer blijkt uit een gebeurtenis die enkele jaren later plaatsvond, schuilt daarin op z'n minst een kern van waarheid. Clara c.q. Joukje Grandia-Smits maakte in 1949 deel uit van het bestuur van de al genoemde Landelijke Vereniging van Ex-politieke Gevangenen uit de Bezettingstijd, Expogé.[36] Naar aanleiding van een opmerking van communistenleider Paul de Groot – over steun van zijn partijgenoten aan het Rode Leger ingeval van oorlog met het Nederlands grootkapitaal – besloot de vereniging in mei 1949 communisten van lidmaatschap uit te sluiten. Slechts één bestuurslid was het daar niet mee eens en stapte, hoewel zelf geen communiste, eveneens op: Clara.[37] Aldus de uitkomst van een proces dat minstens drie jaar duurde, van de eerste naoorlogse verkiezingen (mei 1946) tot de binnen het verzet definitieve scheiding van geesten (mei 1949). Ongeveer vanaf dat moment brak er voor het verzet ook een ander tijdperk aan. Wat er nog van over was en, let wel, geen communistische sympathieën koesterde, hief zichzelf op of ging opnieuw 'ondergronds', dat wil zeggen zweeg publiekelijk en klaagde eventueel privé. Het beste voorbeeld van een dergelijke trotse opheffing biedt de LO-LKP. Na de Claartje-affaire concentreerde de vereniging zich op nog slechts twee taken. De meest bekende daarvan is de samenstelling en publicatie van het al genoemde gedenkboek *Het grote gebod*, de eerste[38] en tot op de dag van vandaag meest uitvoerige geschiedenis van het Nederlands verzet in de Tweede Wereldoorlog. De andere doelstelling, een beperkte en nadrukkelijk niet-politieke, liet de LO-LKP spoedig over aan de organisatie die zich ook als legitieme opvolger van de GAC opwierp: de Stichting 1940-1945:

> het verzorgen van de morele, geestelijke en materiële noden van personen of groepen van personen, die tijdens de bezetting door daad of houding tot het binnenlands verzet hebben bijgedragen, hun gezinnen of nabestaanden.[39]

De voormalige verzetslui die hun idealen niet opgaven, nogmaals de communisten uitgezonderd, raakten niet alleen verstrikt in sektarisch gedoe – met afsplitsingen en fusies, nieuwe pogingen en nieuwe ruzies –[40] maar belandden ook in toenemende mate in het verdomhoekje. Hoewel zij in de jaren vijftig nog een enkele keer van zich deden spreken, een enkeling zelfs uitvoerig,[41] werden zij in toenemende mate stil en somber. Het zou allemaal voor niets zijn geweest.

Verzetspers na de oorlog

Het proces van desintegratie en desillusie wordt goed geïllustreerd door ontwikkelingen in de verzetspers, een belangrijk en voor Nederland zelfs kenmerkend element van het verzet.[42] Tijdens de oorlog waren er talloze illegale bladen en blaadjes verschenen, grote zoals *Vrij Nederland* met een oplage van soms wel honderdduizend exemplaren en kleine met een oplage zo groot als het aantal keren dat het origineel overgeschreven werd. Bijna al deze blaadjes leken met de bevrijding en terugkeer van de reguliere nieuwsvoorziening hun bestaansrecht verloren te hebben. Alleen de grote en ideologisch gekleurde illegale bladen, in het bijzonder de grote drie (*Het Parool*, *Trouw* en *Vrij Nederland*) leken in staat een plek in het bestel te vinden. Dat lukte redelijk, in het geval van de twee dagbladen omdat zij aansluiting vonden bij het politiek krachtenveld, lees de zuilen: *Het Parool* bij de sociaaldemocraten en *Trouw* bij de antirevolutionairen. Laatstgenoemde krant had het zelfs relatief gemakkelijk want nam simpelweg de plek in van *De Standaard*.

Het Parool had het moeilijker omdat *Het Volk* met de toevoeging vrij in de titel spoedig weer mocht verschijnen. Maar er was in sociaaldemocratische kring veel kritiek op de krant – niet zozeer omdat hij fout geweest zou zijn als wel omdat hij onvoldoende vernieuwend was en aan de leiband van de oude SDAP liep. Aanvankelijk zag het er dan ook naar uit dat *Het Parool* vanwege zijn illegale verleden en frisse heden een gouden toekomst tegemoet ging. Maar al in 1946 vielen vooral de provinciale edities ten prooi aan wat de 'herstelleritis' werd genoemd,

de neiging zo snel mogelijk terug te keren naar de oude situatie, in dit geval de oude bladen. Dat een dergelijke terugkeer niet meteen na de oorlog plaatsvond, heeft een eenvoudige verklaring: de journalisten van de oude bladen hadden een 'bewijs van geen bezwaar' nodig om weer aan het werk te gaan en de oude kranten hadden om diverse redenen – bezetting van drukkerij en zetterij, dreigend naamsverbod, mogelijke onteigening – nogal wat moeite om weer op de markt te komen. Maar in de loop van 1946 en 1947 veranderde dat en begonnen de meeste vooroorlogse kranten weer te verschijnen. Het ging in bijna alle gevallen ten koste van de provinciale of regionale edities van het illegale *Parool* – uitzonderingen zijn het *Haagsch Dagblad*, *Het Rotterdamsch Parool*, het *Nieuw Utrechts Dagblad* en het *Dagblad voor Amersfoort*.[43] Het gevolg hiervan weer was woede bij de directie en journalisten van die provinciale of regionale kranten, evenals bij het landelijk bestuur van *Het Parool*. De woede richtte zich in de eerste plaats op de regering die zo slap was om de gewezen illegale pers onvoldoende te beschermen en de – wat hoofdredacteur Frans Goedhart noemde – 'papegaaienpers' z'n gang te laten gaan.

> Wat den S.D. nooit gelukt is, n.l. *Het Parool* te dwingen zijn uitgaven te staken, dat zal waarschijnlijk in den naasten toekomst aan het beleid van de zoo hardnekkig door ons verdedigde Regeering gelukken.[44]

In een enkel geval probeerde de krant de verliezen te beperken door met een oude krant een fusie aan te gaan. Het meest spraakmakende voorbeeld hiervan is de samenwerking van de uit *Het Parool* voortgekomen *Vrije Twentsche en Achterhoekse Courant* met een krant die nauwelijks een betere naam had dan *De Telegraaf*: *Tubantia*. Bijtende kritiek op de leiding van *Het Parool* van onder meer *De Waarheid* en *Het Vrije Volk* was het gevolg:

> De illegale strijd van honderden Parool-kameraden is met een 'handelsaccoord' uitgewist. Hun nagedachtenis wordt vergeten voor een financiële manipulatie.[45]

Gebonden verzetsblaadjes

Hadden grote en onafhankelijke verzetskranten zoals *Het Parool* het al moeilijk, ronduit treurig verging het de bladen en blaadjes die recht-

streeks verbonden waren aan verzetsorganisaties. Het was een en al gedoe en geruzie, fusie op fusie, de ene splitsing na de andere en een kelderende oplage – al met al een spiegel van wat in de naoorlog het verzet overkwam.[46] Neem *De Vrije Stem*, een blad dat in juni 1944 voor het eerst in Oosterhout verscheen,[47] na de bevrijding van het Zuiden als weekblad bleef verschijnen, in januari 1945 uitkwam als orgaan van de Gemeenschap van Oud-Illegale Werkers Breda en per 1 april van datzelfde jaar uiteindelijk de spreekbuis werd van heel de Gemeenschap van Oud-Illegale Werkers, de eerder genoemde GOIWN. Als zodanig had het aanvankelijk een behoorlijk succes, niet alleen als

vertegenwoordiger van de – cijfers van maart 1946 – ongeveer 8300 GOIWN-leden maar ook als orgaan van zo'n 4000 sympathisanten.[48] De inhoud van het blad was ernaar en bestond naast verhalen over het verleden veelal uit pleidooien voor vernieuwing en klachten over zowel de slechte zuivering als de gebrekkige behandeling van voormalige verzetslui. Vooral deze twee laatste thema's maakten in de loop van 1946 in toenemende mate de hoofdmoot van het blad uit, met als gevolg dat in *De Vrije Stem* spoedig een sterk 'wij versus zij'-gevoel heerste: illegalen tegenover de rest. Een voorbeeld hiervan is het volgende treingesprek tussen 'gemiddelde' Nederlanders:

> Die ondergrondsche... het zou wat... Ik heb een neef, die werkelijk ondergrondsch was – hij zat 6 maanden onder den grond in een hol ondergedoken... Dat noem ik de echte ondergrondsche. Maar die anderen...[49]

Een en ander werd geïllustreerd met veelzeggende tekeningen. Een daarvan toont zo'n gemiddelde Nederlander. Hij leest een krant waarin tribunaaluitspraken staan. Gapend leunt hij in zijn stoel achterover. Op de achtergrond staat een in pak gehulde dikkop ('de collaborateur'). Amicaal heeft hij zijn arm rond Vrouwe Justitia geslagen en zegt, aldus het onderschrift: 'nu hebben wij hem waar hij zijn moet: hij is niet langer geïnteresseerd'.[50] Een andere tekening toont het enorme contrast tussen mei 1945 en mei 1946: in eerstgenoemd jaar heft de verzetsstrijder zijn armen met daaraan de verbroken ketenen juichend richting een oranje gekleurde hemel; een jaar later zit dezelfde verzetsstrijder opnieuw geketend en kijkt wanhopig, onbegrijpend achterom. In zijn ketenen staan de woorden wantrouwen, egoïsme en vrees geklonken.[51]

Dat *De Vrije Stem* met een dergelijke boodschap maar matig succes boekte[52] blijkt onder meer uit het feit dat het blad in 1947 samenging

met *Op Korte Golf*, het weekblad 'door oud-illegale werkers' dat onder leiding stond van de even opzienbarende als vreemde Johannes H. Scheps[53] en ook naar diens reeds vóór de oorlog bestaande uitgeverij genoemd was. De samenwerking was geen succes, met als gevolg dat *De Vrije Stem* in de herfst van datzelfde jaar fuseerde met het blad van de LO-LKP, *De Zwerver*. Dankzij deze grotere broer hield het blad het nog even vol. Niet voor lang want *De Zwerver* stelde zich expliciet ten doel – we zagen het al – zichzelf op te heffen zodra het gedenkboek was gepubliceerd. Vandaar ook dat Scheps vanaf het najaar van 1947 heftig tegen *De* (nieuwe) *Zwerver* ageerde. 'Wie *De Zwerver* [of *De Vrije Stem*] kiest, kiest... het beëindigen van de illegaliteit en het gezellig onderonsje van de reünisten.'[54]

Dat kon niet, dat mocht niet, het verzetswerk was immers nog lang niet klaar. Maar ook *Op Korte Golf* kon het hoofd niet boven water houden en fuseerde daarom in april 1948 met weer een ander blad van oud-verzetsstrijders (*Ons Baken*), om vervolgens een jaar later op te gaan in een weekblad met de even saaie als duidelijke titel *Voormalig Verzet Nederland*, het orgaan van de in 1947 ontstane Nationale Federatieve Raad van het *Voormalig Verzet Nederland* (NFR).[55] Hoewel dit blad het wél lang volhield was het eveneens doortrokken van somberheid. Een illustratie hiervan is het hoofdartikel in de vernieuwde editie, 6 september 1952. 'Wij hadden ons de jaren na de bevrijding zo heel anders voorgesteld,' staat daarin.

> Onze vurige wensen, een Nederland op te bouwen waarin Recht en Rechtvaardigheid zou heersen, een vaderland waarin de beste en sterkste Nederlanders de verantwoordelijke posten zouden gaan bezetten wars van alle partijpolitiek, een land ook waarin recht zou geschieden aan de nagelaten betrekkingen van onze oude strijdmakkers, zijn helaas niet in vervulling gegaan.

Eenmaal zover was er van het imago van het verzet dan wel van de verzetspers niet veel meer over. En wat er over was, de genoemde grote drie voorop, had met verzet of oorlog steeds minder te maken. Het verleden was herinnering geworden, de actualiteit vroeg alle aandacht.

[7] Een mond vol spijkers

Vroege reacties op vervolging, genocide en de slachtoffers daarvan

Het overviel hem opeens – en op een moment dat hij, ver weg van zijn vaderland, een verhaal hield voor de Nederlandse gemeenschap. Plaats van handeling: Chicago. Tijdstip: najaar 1945. Reden: geldinzameling voor de Nederlandse slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Vreemd genoeg – of misschien juist niet – was hijzelf één van die slachtoffers. Hij had heel zijn (joodse) familie verloren,[1] was via een Spaans-Caribische route naar Engeland ontsnapt, onderweg gevangengenomen, mishandeld, op het nippertje ontkomen en tot overmaat van ramp bij een bombardement in Engeland gewond geraakt. Toch probeerde hij zijn ervaringen zo ver mogelijk weg te stoppen. Het lijkt vreemd: hij was psychiater, ja zelfs specialist op het gebied van oorlogsleed. Maar dergelijk leed, zo dacht hij, kon hemzelf niet treffen. Hij was voorbestemd om te helpen, niet om geholpen te worden.

Een vergissing dus. 'De dominee begon de dienst met een lang gebed in het Engels,' schrijft hij in zijn autobiografie. Vervolgens werden psalmen gezongen. In het Nederlands, in het Engels. Toen was de beurt aan hem. Hij zou vertellen hoe het Nederland tijdens de oorlog was vergaan. Het was vreemd de eigen taal te spreken. Jarenlang had hij zich in het Engels uitgedrukt. Het lukte dan ook niet, niet goed. Had hij de macht over de woorden verloren? Maar hij sleepte zich erdoorheen, ging zitten. Opnieuw klonk muziek. Hij voelde dat hij trilde. Hij kon zich nauwelijks overeind houden.

> Toen ik eindelijk mijn hotelkamer bereikte brak het los. Ik was nog nooit zo ziek geweest, ik was duizelig en braakte en had koorts. Het was alsof er een geweldige innerlijke woede losbarstte. Mijn façade van alles rustig te kunnen nemen was doorbroken. Ik snikte en huilde en holde steeds maar naar de badkamer. Het was alsof alle pijn van de laatste jaren aan het terugkeren was.[2]

Joost Meerloo was op het moment dat hijzelf ondervond hoe het is slachtoffer te zijn, een van de weinige Nederlanders die zich in de psychische gevolgen van oorlog had verdiept. Verbazen mag dat gebrek aan belangstelling niet. Psychologie en psychiatrie waren jonge en oorlogspsychiatrie was zo mogelijk een nog jongere tak van wetenschap. Toen Meerloo in 1921 in Leiden medicijnen ging studeren was het vak dat nu psychologie heet in Nederland niet ouder dan een jaar of dertig en werd meer beoefend als filosofie dan als beroep: veel theorie, nauwelijks praktijk.[3] De psychiatrie en zeker de sociale variant daarvan (met als uitgangspunt de gedachte dat psychische stoornissen maatschappelijke oorzaken kunnen hebben)[4] was als vak nog zo jong dat Meerloo kort na zijn afstuderen het boude plan opvatte een dissertatie te schrijven over 'het ziektebegrip, physiologisch en psychologisch bekeken' – een titel die klinkt alsof psychiatrie en psychologie geheel opnieuw uitgevonden moesten worden. Het zegt niet alleen iets over de overmoed van de bedenker maar ook over de wetenschappelijke stand van zaken. De hoogleraar aan wie Meerloo het voorstel deed, de nog altijd beroemde Gerardus Jelgersma, vond dit wat veel van het goede en suggereerde een alternatief: waarom ging de net afgestudeerde arts geen stage lopen bij een van zijn vroegere assistenten? De man was ziek, wilde zijn praktijk niet opgeven en had hulp nodig. In ruil daarvoor zou Meerloo instructies ontvangen én, niet onbelangrijk voor een aankomend psychiater c.q. psycho-analyticus, ook zelf geanalyseerd worden. Zo gebeurde.

Ondertussen publiceerde Meerloo artikelen en boeken over de meest uiteenlopende onderwerpen: over *Psychische Defensie Mechanismen* (1935), angstgevoel (1935, 1939), zelfmoord (1935), hallucinatie, groepspsyche, Rinus van der Lubbe, haat, tijdsbesef en nog veel meer.[5] Zo begon hij stukje bij beetje niet alleen de werking van de menselijke geest en de verschijningsvormen van psychische afwijkingen te begrijpen maar bereidde zich onbedoeld ook voor op wat komen ging.

> Ik zou nooit in staat zijn geweest de geestelijke terreur en fysieke kwelling [tijdens de oorlog] te doorstaan, als ik bedremmeld en verlamd was geweest door het besef der Nazi-bestialiteiten,

schrijft hij in zijn autobiografie, en vervolgt met de beroemde frase uit de Upanishaden: *tat twam asi*, wat zoveel wil zeggen als 'zoals jij bent, ben ik ook'. 'Doordat ik het verwoede en infantiele beest in de nazi's herkende,' legt hij uit, 'vond ik de kracht om geestelijk niet aan hen ten onder te gaan.'

Jeder Mensch ist hysteriefähig

De meidagen van '40 bracht Meerloo aan het front door, eerst in de Betuwe, daarna in de omgeving van Vianen en Vreeswijk.

> De landelijke bevolking in de streken waar wij doortrekken, kent nog geen paniek. Het bewustzijn van gevaar dringt pas langzaam door. In de feestelijke zon staan ze te kijken naar de oorlogsverrichtingen, als naar een spel. Ze beseffen het niet... De beesten op het veld zijn veel meer ontzet. Ze loeien en kruipen bij elkaar. Het vreemde gedonder in de lucht maakt hen bang.

Meerloo zelf is eveneens bang – als dat het goede woord is. Droom, werkelijkheid, nacht en dag vermengen zich. 'De slaap komt niet,' schrijft hij in zijn dagboek,

> verwarde beelden van de dag kringelen door elkaar. Ieder geluid roept de alarmstemming op. Het lichaam is vochtig en klam. Het vecht met zijn angsten, het worstelt met zijn fatum en het bidt om rust, om vergetelheid in de slaap... Niet wakker worden, zegt iets in me, niet wakker worden, doorslapen. Plots word ik wakker. Een knal dicht bij me...

Het kon erger. Na de capitulatie zet Meerloo zijn praktijk voort. Maar niet in de laatste plaats omdat hij 'half-joods' was, werd dat steeds moeilijker. Uiteindelijk besluit hij te vluchten. 'De grond brandde al maanden onder mijn voeten. De atmosfeer was voor mij ondragelijk geworden.' En dus vertrok hij: Belgische grens, Brussel, de trein naar Parijs. Er zou geen controle zijn – had de (Belgische) ondergrondse hem verzekerd. Er was wel controle en heel het groepje waarmee Meerloo aan bezet Europa probeerde te ontsnappen werd opgepakt.

> Erst Kaffee mit Kuchen und dann werden sie morgen totgeschossen. Mijn buurman, een blonde Belg, onderging zwijgend die aankondiging. We zitten allen in de stationsgevangenis met gewapende posten om ons heen ergens op de Frans-Belgische grens. Zo juist was mijn buurman gefouilleerd en men had militaire papieren in zijn zak gevonden... Mijn zakken brandden, ik wist dat dergelijke contrabande ook in mijn kleren verborgen zat.

Meerloo had geluk. Hij ontkwam, belandde in Engeland en kreeg daar in 1943 een baan als 'High Commissioner for Welfare for the Netherlands', zeg maar projectleider materiële hulpacties voor het, naar men toen aannam, spoedig te bevrijden Nederland.[6] Die aanstelling is even vreemd als veelzeggend want materiële hulpverlening had met Meerloo's specialisme niets van doen. Integendeel. Hij was juist een van de weinigen, zo niet de enige in de Londense gemeenschap die kennis had van *immateriële* nood ten gevolge van oorlog en oorlogshandelingen, onder meer doordat hij zich verdiept had in de traumatische ervaringen van soldaten tijdens de Eerste Wereldoorlog en daarbij tot de conclusie gekomen was dat elk mens in paniek dan wel getraumatiseerd kan raken. 'Jeder Mensch ist hysteriefähig,' om het in de woorden van de Freiburger psychiater Alfred Hoche te zeggen. Meerloo citeert hem instemmend.[7] Een van de vele[8] resultaten van dit besef was een boekje dat in 1946 in Den Haag verscheen: *De moeilijke vrede*, ondertiteld *De psychologie van enkele na-oorlogse problemen*.

> Welke zijn nu de psychische schadelijkheden, die den mensch overbelasten, vooral hen, die als krijgsgevangen of als dwangarbeiders in het vijandelijk land vertoeven?

vraagt Meerloo zich in dit boekje af om vervolgens met een chaotische lijst te komen. Daarin staan angst, uitputting, 'verdierlijking', agressie en verharding. 'De totale [in tegenstelling tot de militaire] oorlog blijkt voor velen een geestelijke overbelasting te zijn,' stelt hij. 'Herstel is mogelijk, er is een gelukte aanpassing mogelijk, maar er zijn ook velen die niet meer tot hun oude evenwicht kunnen terugkomen.'[9]

Het waren woorden die zeker in de eerste maanden na de oorlog zelden te horen waren en waarvan ook Meerloo de consequenties, onder meer wat hemzelf betreft, niet kon overzien. 'Een van mijn mentors... vroeg me,' schreef hij,

> 'waarom beschrijf je de kwellingen niet die je zelf gedurende de oorlog hebt ondergaan?' Dat was een gevaarlijke vraag! Het lot was me nogal gunstig gezind geweest. Vergeleken met anderen had de fysieke pijn maar kort geduurd. Daarbij wist ik dat het gevaarlijk was dingen op te rakelen, die je voor jezelf al ingekapseld en weggeduwd had.[10]

Het is een belangrijke observatie die verklaart waarom Meerloo na de oorlog besloot zich in de Verenigde Staten te vestigen. Dat was zijn ma-

nier om te voorkomen dat oude wonden opengereten werden. In 1946 pakte hij in New York zijn praktijk in de psychotherapie op. Enkele jaren later ging hij ook als psychiater weer aan de gang. Met de oorlog bemoeide hij zich nauwelijks meer. Hij hertrouwde, werd Amerikaans staatsburger, docent aan onder meer de New School for Social Research, *visiting professor* aan enkele Amerikaanse universiteiten en een gewaardeerd lid van tal van psychiatrische en medische genootschappen. Pas in 1968, na zijn pensioen, keerde hij naar Nederland terug. Daar raakte het denken over oorlog, in het bijzonder kampervaring en slachtofferschap vanaf precies dat moment zo in de belangstelling dat men naar voorlopers begon te zoeken. Meerloo was een van hen.

Nederlandse egodocumenten over nazi-kampen (1945-2005). Een statistiek[11]

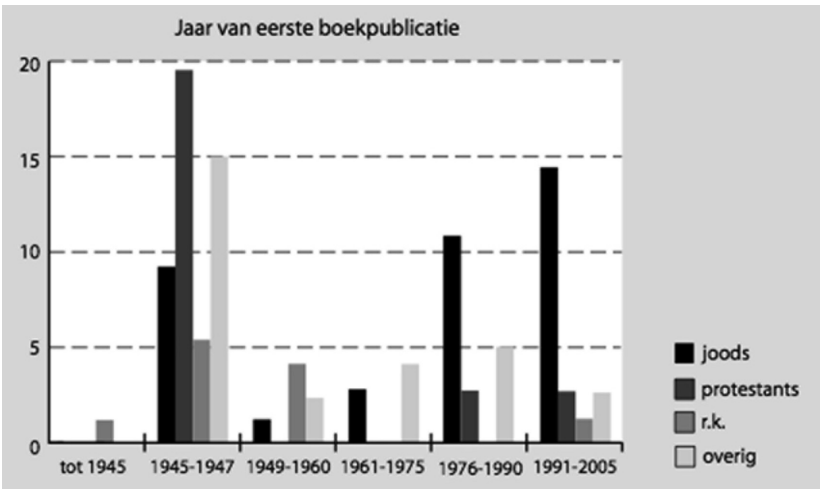

Joodse egodocumenten

Verreweg de meeste boeken en artikelen die in de eerste twee jaar na de bevrijding over de Duitse kampen en gevangenissen verschenen, zijn afkomstig van politieke gevangenen, *niet* van joden. Dit heeft een even voor de hand liggende als trieste verklaring: van de joden die in de kampen belandden, keerden slechts weinigen terug en van hen waren er om fysieke en psychische redenen slechts enkelen in staat hun ervaringen aan het papier toe te vertrouwen. Het aantal vroege egodocumenten van Nederlandse joden over de Duitse kampen bedraagt

daarom niet meer dan een stuk of tien.[12] Daarvan is het werk van Abel Herzberg verreweg het bekendste. In september 1945 begon hij in *De Groene Amsterdammer* een serie artikelen die spoedig gebundeld werden als *Amor fati*. Dit boekje werd tot 1950 twee keer herdrukt en is daarmee een van de weinige vroege geschriften over de kampen die na publicatie niet meteen vergeten werden. Enkele jaren later, in mei 1950, kwam Herzberg, aanvankelijk anoniem, met een tweede publicatie over het onderwerp. Deze verscheen eveneens in *De Groene* – een volledig nummer was eraan gewijd. Dat was de tekst die in datzelfde jaar onder de titel *Tweestromenland. Dagboek uit Bergen-Belsen* ook als boek zou verschijnen. Hij werd pas in 1960 voor het eerst herdrukt. In hetzelfde jaar (1950) publiceerde Herzberg als onderdeel van het eerste overzicht van Nederland in de Tweede Wereldoorlog ook nog de eerste grote – anderen waren hem met minder uitvoerige geschriften voorgegaan –[13] geschiedenis van de jodenvervolging in Nederland. Deze *Kroniek der jodenvervolging* zou in de jaren vijftig twee keer als zelfstandige publicatie herdrukt worden. Met dit alles moet het werk van Herzberg een internationaal unicum genoemd worden: niemand heeft zo vroeg zoveel en dan ook nog eens zo goed over de Shoah geschreven als hij.

Naast moment, omvang, variëteit en relatief succes is er nóg een reden dat het werk van Herzberg opmerkelijk is: de inhoud. Vanaf het allereerste moment heeft hij namelijk geweigerd een duidelijke grens te trekken tussen daders en slachtoffers – vergelijk wat Meerloo naar aanleiding van de Upanishaden schreef: *tat twam asi*, 'zoals jij bent, ben ik ook', en wat destijds, vreemd maar waar, wel vaker te beluisteren viel.[14] Maar Herzberg werd er roemrucht mee. 'We zijn, naar ik vrees, maar al te gauw geneigd hem een Duits monopolie te verlenen,' opende hij zijn eerste publicatie, het verhaal over Scharführer X.

> Dat is op zichzelf begrijpelijk genoeg. Ten eerste wassen wij onszelf daarmee schoon. Als wij zeggen, dat hij een Duitser is, bedoelen wij, dat wij onszelf niet in staat achten in die mate te degenereren als hij. En daarenboven begrijpen wij hem niet, noch de zinledige en nutteloze wreedheden, die hij begaan heeft... Het is of wij voor een krankzinnige staan, die in een geheel andere wereld leeft. En daaruit concluderen wij, dat hij principieel anders moet zijn dan wij.

Een vergissing, beweerde Herzberg die dan ook weigerde alle schuld bij de Duitsers of nazi's te leggen. Hij behield een zekere filosofische

afstand tot het onderwerp en bepleitte uit inzicht in 'het menselijk tekort' begrip voor, ja zelfs mededogen met de dader. Het werd hem, zeker in eigen kring, niet in dank afgenomen, minder nog toen hij, jurist van opleiding en advocaat van beroep, die mening ook nog in praktijk bracht, door onder meer de kopstukken van de Joodse Raad te verdedigen. Voeg hierbij dat hij een overtuigd zionist was maar met zijn geloofsgenoten fundamenteel van mening verschilde over de inrichting van de staat Israël en het wordt begrijpelijk dat hij door diezelfde geloofsgenoten zo goed als genegeerd werd. Dat op zijn beurt verklaart weer dat geen van Herzbergs geschriften in het blad van de Nederlandse Zionisten Bond, *De Joodse Wachter*, besproken werd. Wel werd hij tegengesproken, soms zelfs zonder dat daarbij zijn naam werd genoemd. Zo onder meer door psychiater Jacques Tas, een tweede jood die in 1945 uit ervaring over Bergen-Belsen publiceerde[15] en zelfs een zwager van Herzberg was, getrouwd namelijk met diens jongste zusje. Kort nadat het verhaal over Scharführer X was verschenen en op het moment dat het eerste proces tegen de beulen van Bergen-Belsen plaatsvond, publiceerde hij in *Vrij Nederland* een artikel waarin hij dezelfde vraag stelde die Herzberg gesteld had: wat zijn dat voor mensen? Tas' antwoord was precies tegenovergesteld aan dat van zijn zwager – en dat terwijl beiden in hetzelfde kamp hadden gezeten en, naar zich laat aanzien, min of meer[16] hetzelfde hadden meegemaakt. Ze zijn *niet* zoals wij, schreef hij:

> de cultuur-regressie, die zij hebben doorgemaakt, plaatst hen ongeveer weer terug op het niveau van sommige volkeren der oudheid, met hun slavernij en geringachten van het leven van anderen. Zij staan dus even ver van ons af als de Japanners; zij vormen een niet-Europees eiland midden in Europa.[17]

Hoewel er in de kampen wel een paar pathologische schoften rondliepen, vervolgt Tas, bestond de meerderheid uit 'kerngezonde' Duitsers. Zij waren echter tot dezelfde daden in staat. 'Hiervoor moet de gehele mentaliteit van het nationaal-socialisme verantwoordelijk gesteld worden.'

Het is een opvatting die tot op de dag van vandaag, in extreme vorm onder meer in de zogenoemde Goldhagen-these, standhoudt: sommige volkeren of groepen, Duitsers in het bijzonder, zijn geneigd tot barbarij dan wel het niveau daarvan nooit ontstegen.[18]

Toen de destijds vermaarde criticus Ben Stroman in januari 1947 een recensie schreef over boeken waarin het leven in Bergen-Belsen behandeld werd, was de aandacht voor het thema al ernstig verslapt, zo niet bijna verdwenen.[19] 'Vrijwel onmiddellijk na onze bevrijding is er een vloedgolf van litteratuur betreffende de gruwelen van den oorlog, de tyrannie van den bezetter, de ellende in de concentratiekampen los gebroken,' schreef hij.

> En het is niet geheel onbegrijpelijk, dat, naar wel gezegd wordt, het publiek beu is van boeken over den oorlog en al het onmenschelijke, dat daarmee samenhangt. Men heeft aanvankelijk de bijbeldikke turven zoo goed als de pamfletdunne geschriften verslonden. En men werd teleurgesteld. Eenerzijds omdat het immers 'allemaal hetzelfde' was, anderzijds omdat men het toch niet bevatten kon.[20]

Toch dienden drie boeken volgens Stroman herinnerd te worden: *Amor fati* van Herzberg, *Dagboek uit een kamp* van Loden Vogel (pseudoniem van de zoon van Jacques Tas) en de verzen van Sallie Pinkhof. Van deze drie is *Amor fati* het meest bekend. Ook het dagboek van Louis Tas werd geherwaardeerd want werd tweemaal (1965 en 2000) herdrukt en meer dan een halve eeuw na verschijning nog in het Duits vertaald. De reden van dit succes is vermoedelijk een dubbele. Een ervan is het private karakter: het dagboek lijkt niet geschreven om gepubliceerd te worden. De andere reden is de onafhankelijke, zo niet tegendraadse opstelling van de schrijver. Een voorbeeld hiervan is dat Tas junior, net als zijn oom Abel maar in tegenstelling tot zijn vader, SS'ers mensen noemde en zelfs stelde dat hij vele joden net zo goed onsympathiek vond.[21] Het derde door Stroman genoemde geschrift hierentegen, de onder de titel *Bergen-Belsen* verschenen verzen van Sally Pinkhof, is zo goed als onbekend gebleven. Pinkhof, schrijver van een eerdere bundel en een enkele vertaling, werd in juni 1943 bij een razzia in Amsterdam-Zuid opgepakt en via Westerbork naar Bergen-Belsen getransporteerd. Daar schreef hij in de late zomer en het najaar van 1944 gedichten die postuum[22] gepubliceerd werden en, zoals blijkt uit een vers over de benen van de dichter, zeer de moeite van het herinneren waard zijn.

Mijn magere beenen,
je vleesch is verdwenen!
Gehavende schenen,

je lijkt een onnet
maar fors opgezet
en blijvend palet,
en schilderstuk groot
in paars, bruin en rood,
door schram en door stoot.

Eerste informatie over de vernietiging

136 Hoe afschuwelijk de ervaringen van Herzberg, de Tassen en Sallie Pinkhof ook waren en hoevelen er ook bezweken (onder hen Anne Frank), Bergen-Belsen was geen vernietigingskamp en de beschrijvingen ervan zijn in vergelijking met die van Auschwitz, Sobibor en Treblinka relatief mild.[23] Diezelfde 'mildheid' is tevens een van de verklaringen dat er naar verhouding zoveel over dat kamp geschreven werd, veel meer dan over de vernietigingskampen. Voor de gebeurtenissen daar gebruikte Tas junior dan ook het fraaie maar afhoudende woord 'haarstruivend'.[24] Publicaties erover bestonden aanvankelijk uit weinig meer dan kleine berichten, een enkele anekdote en wat cijfers: 'gevreesd moeten worden dat niet meer dan 5 of 6 procent van Nederlands' voormalige Joodsche bevolking... zal worden teruggevonden.'[25] En:

> In Straatsburg [is] een laboratorium ontdekt, waar 20 000 menschen hun leven hebben moeten geven bij onderzoekingen voor de Duitsche rastheorie.[26]

Een van de eerste, uitvoerige Nederlandstalige artikelen over de Shoah werd in november 1944 gepubliceerd in *Veritas*, het eerder genoemde blad dat in heftige concurrentiestrijd verwikkeld was met de *Limburger Koerier*. Het is een ooggetuigenverslag van ene Jacobs, beschrijft gebeurtenissen in Lemberg en is uiterst realistisch.[27] In het in het nabijgelegen Hoensbroek uitgegeven, oorspronkelijk illegale blaadje *Moed en Vertrouwen* werd twee weken later geschreven dat dit

> de eerste maal [is] dat een Nederlandse krant [bericht] over het afschuwelijke lot, dat ook tienduizenden Nederlandse Joodse mensen, ook kinderen, heeft getroffen.[28]

Pas in en na de zomer van 1945 drong de omvang van de massamoord op de joden in ruimere kring door, zij het dat de berichten ook toen veelal voorzichtig, klein en zelden gedetailleerd waren.[29] Een uitzondering vormt *De Waarheid* van mei-juni 1945. Maar in de uitvoerige reeks artikelen over het dodenkamp van Auschwitz en de dodenputten van Bergen-Belsen komt het woord jood niet voor. Het gaat om slachtoffers, ongelukkigen, politieke gevangenen.[30] Hetzelfde geldt voor het vele dat enkele maanden nadien, ook door de Nederlandse pers,[31] naar aanleiding van het Neurenberger proces geschreven werd. De aandacht daarin voor de naziwreedheden was weliswaar permanent maar niet nadrukkelijk – nadruk kreeg de militaire agressie van Duitsland.[32] Zo mogelijk nog opmerkelijker aan de berichtgeving over Neurenberg is de relatief geringe aandacht voor de misdaden tegen de joden. Zelden of nooit worden zij voorgesteld als een groep die door de nazi's 'uitzonderlijk' behandeld was.[33] Dat gebeurde wél in enkele zelfstandige publicaties. Zo laat econoom Siegfried van den Bergh, niet te verwarren met de bijna gelijknamige politicus uit de margarinefamilie, in zijn in 1945 verschenen boekje geen detail onvermeld.

> Door onze wagen [hij was vuilnisophaler in Auschwitz] kwamen wij overal, bij alle blocks. Wij hoorden en zagen dingen, die anderen niet wisten.

Wel excuseert hij zich hiervoor.

> Ik wil hier geen opsomming geven van gruwelen en onmenselijkheden. Ik wil slechts een eenvoudig relaas doen van mijn verdere lotgevallen. Dat het niet altijd opwekkende verhalen zijn, kan ik niet helpen.[34]

Hetzelfde geldt voor het boek dat Eddy de Wind, ook alweer een (aankomend) psychiater overigens, in 1946 over Auschwitz publiceerde. Het staat boordevol de naderhand bekende details:

> 'Heb je gehoord hoe het gaat in Birkenau.'
> 'Wat is Birkenau?' vroeg Hans.
> 'Birkenau is een enorm kamp,' antwoordde Eli. 'Het is een onderdeel van het hele complex Auschwitz. Alle oude mensen en alle kinderen worden er bij aankomst in een grote kamer gebracht met de mededeling dat ze gebaad zullen worden. In werkelijkheid worden ze vergast. De lijken worden dan verbrand.'[35]

Deze afschuwelijkheden werden uitgewerkt in een aan het boek toegevoegd *Rapport van de Buitengewone Staatscommissie der U.d.S.S.R.*, met daarin alle denk- en ondenkbare onmenselijkheden, met naam en toenaam en zoveel 'haarstruivende' getallen dat elk vermogen tot begrip stopt. Dit onvermogen moet zowel degenen die het meegemaakt hadden als degenen die erover lazen, zo murw gemaakt hebben dat ze zich ervoor afsloten, voor af moesten sluiten om niet overvallen te worden door een gevoel van volslagen waanzin. Het is een besef dat latere generaties, opgegroeid met de Shoah, als het ware met de paplepel is ingegeven maar dat destijds vanzelfsprekend onbekend was.

Het zal een bijkomende reden zijn dat er over de vernietigingskampen aanvankelijk zo weinig geschreven werd en, indien wel, vooral aan de hand van cijfers, nummers en namen.[36] 'Ik denk dat geen van ons toen in staat was echte emoties te beleven, geen verdriet, geen haat, geen verlangen,' schreef Eddy de Wind tientallen jaren later in een nawoord bij een nieuwe editie van zijn boek.

> Felle uitbarstingen van woede zouden heel gezond zijn geweest, maar direct trad op wat Mitscherlich noemt 'das Unvermogen zu Trauern', een 'gestoord rouwproces', dat nog na tientallen jaren aanleiding geeft tot de late gevolgen van vervolging en verzet.[37]

Louis Tas c.q. Loden Vogel vertelde, eveneens terugblikkend, iets dergelijks. Dat hij de eerste jaren na de oorlog nergens last van had, tot hij op een dag tijdens het scheren – een klassiek moment van inkeer – opeens 'in plaats van mijn eigen gezicht een van uitdrukking gespeende vleesklomp zag.

> Er volgde een vreemde, moeilijk onder woorden te brengen en tot in het merg gaande paniek. Ik zocht er mijn voormalige analyticus voor op. Ik vertel dit om te laten zien hoe blind iedereen was voor de psychische betekenis van de Jodenvervolging [want]... de man duidde mijn verschijnselen zonder aarzelen als uitgestelde angst ... voor mijn kandidaatsexamen medicijnen.[38]

Dit gebrek aan belangstelling of begrip voor het gebeurde, zowel bij degenen die het meegemaakt hadden als bij derden,[39] verklaart wellicht waarom een relatief 'mild' geschrift als dat van Abel Herzberg herdrukt werd (voor het beroemdste joodse dagboek over de oorlog, dat van Anne Frank, geldt in versterkte mate hetzelfde)[40] en andere, rau-

were, hardere geschriften vergeten. Ze waren onverteerbaar, te moeilijk, en zijn dat misschien nog steeds. Het niet willen of kunnen weten is zoals Golda Meir ooit zei: een teken van beschaving.

De laatste etappe

Het onvermogen dan wel de onwil de feiten onder ogen te zien verklaart dat het tientallen jaren duurde tot het publiek beelden van de Shoah te zien kreeg. Toch werd vlak na de oorlog al geprobeerd de gebeurtenissen te verfilmen[41] en drong minstens een van die pogingen ook tot Nederland door. Maar de reacties waren afhoudend. 'Dit stukje schrijf ik op een caféterras,' schreef Simon Carmiggelt op 7 mei 1949 in *Het Parool*.

> De zon staat op middaghoogte; er passeren vrouwen in lichte jurken en gebruinde mannen met vrolijke gezichten. Een beminnelijke stemming heerst op zo'n zomerdag in Amsterdam – 'de mens is goed' zou de AJC zingen. Maar ik kan er niet mee instemmen want ik heb net de Poolse film over het vrouwenkamp Auschwitz gezien... Er zullen lezers zijn die nu zeggen: zie je nu wel – wat heeft het voor zin al die narigheid op te halen? De oorlog is voorbij, we willen leven en vergeten. En zij slaan dit blad om...

De laatste etappe (*The Last Stage*, oorspronkelijk *Ostatni etap*) van Wanda Jakubowska en Gerda Schneider, gebaseerd op de ervaringen van eerstgenoemde in Auschwitz, ging in maart 1948 in Polen in première en kwam ongeveer een jaar later in de westerse bioscopen, ook die van Nederland.[42] Bijna alle kranten schreven erover. Dat zegt iets. Meer echter zegt *hoe* die kranten erover schreven: met veel voorbehoud ('natuurlijk moeten wij veel vergeten maar...'), bijna altijd met verwijzing naar het heden én met nauwelijks of geen aandacht voor het feit dat de film over een joodse familie gaat en op een plek speelt waar in de eerste plaats joden vermoord werden. Zo wijdde *Aantreden*, het blad van de Landelijke Vereniging van Ex-Politieke Gevangenen maar liefst vier artikelen aan de film. Daarin werd Auschwitz voorgesteld als een typisch concentratie- (niet vernietigings)kamp.[43] Carmiggelt legde een andere klemtoon en vervolgde bovenstaand citaat met een commentaar op de actualiteit:

> ... en lezen elders, dat Veidt Harlan, de maker van *Der ewige Jude* in Duitsland werd vrijgesproken en toegejuicht door een publiek, dat voor het gerechtsgebouw samendromde om zijn handtekening. Misschien leidt deze eenvoudige mededeling... tot voldoende innerlijke verwarring om u te doen terugkeren tot deze regelen.

Anders gezegd: voor Carmiggelt was het van belang kennis te nemen van de afschuwelijkheden in de vernietigingskampen omdat hetzelfde opnieuw kon gebeuren. *De Waarheid* suggereerde iets dergelijks maar verbond dat aan kritiek op het beleid in Nederlands-Indië.

> Spreekt uit de soldatenbrieven uit Indonesië niet dikwijls dezelfde mentaliteit, dezelfde rassenhaat en mensenhaat, die de nazi's hun volgelingen en soms ook hun slachtoffers ingehamerd en ingeslagen hebben?

De (katholieke) *Linie* maakte weer op andere wijze gebruik van het leed in de vernietigingskampen, namelijk door een snier naar het communisme te geven en te schrijven 'dat dit verleden helaas niet definitief afgesloten is voor millioenen uit Oost-Europa.' Andere katholieke bladen (*De Maasbode* en *de Volkskrant*) reageerden vooral blij over het feit dat de mens in staat was zich op te richten terwijl neutrale bladen (het *Algemeen Dagblad* en de *NRC*) aan de film een verzuchting over het menselijk tekort verbonden. Tegelijkertijd vroegen bijna alle kranten en bladen zich af of het nodig was op het verleden terug te kijken. 'Men wil niet aan al die vreselijke dingen van de oorlog herinnerd worden,' spotte *De* (uit het verzet afkomstige) *Prinsestad*.

> We willen vergeten, we willen iets anders dan gruwelverhalen, we willen amusement, we willen Samba, we willen al dat ouderwetse van voor de oorlog weer terug, we verlangen naar Bonte Dinsdagavondkolder...

Volgt een beschrijving van de film en een pleidooi hem 'desondanks' te gaan zien. Voor oud-verzetsstrijders, zo besluit het blad, zal hij zijn als zalf op de wonde. 'Hij, die tijdens het wereldconflict aan "de minst winstgevende" kant stond, zal het bezit van zijn grote winst kunnen constateren: een eerlijk en rustig geweten.'

De socialistische krant *Het Vrije Volk*, niet in staat zich op een fraai verleden te beroepen, gaf zijn lezers een ander advies. 'Moet iedereen naar deze film gaan kijken? Ik meen te mogen zeggen: neen,' schreef

de recensent. 'Er zijn wonden, die nog niet zijn geheeld en die wellicht nimmer zullen genezen.'[44]

Het gaat te ver om te zeggen dat een meerderheid zo dacht. Dat weten we niet. Maar ver bezijden de waarheid was de bewering vermoedelijk evenmin. De Shoah had plaatsgevonden. Dat was bekend. Maar het was nog te vroeg feiten en gevolgen onder ogen te zien.[45]

Vroege publicaties over concentratiekampen

Om voor de hand liggende redenen is het aantal vroege publicaties over concentratiekampen veel groter dan over vernietigingskampen. Het zijn er tussen 1945 en 1950 zeker zeventig geweest, eerder meer dan minder – zelfstandige publicaties van Nederlandse oorsprong welteverstaan.[46] Een groot aantal daarvan verdient ten gevolge van de combinatie papiergebrek en haast – de nieuwsgierigheid naar verhalen was in de eerste maanden na de bevrijding groot – op z'n best de benaming brochure. Dit geldt bijvoorbeeld een van de eerste kampgetuigenissen die in het vrije Nederland verscheen, getiteld *In de klauwen der SS. Concentratiekampherinneringen* en geschreven door een verder niet te achterhalen Cor Uyttenboogaard. Het boekje bestaat uit nog geen zestig pagina's vodderig papier met tekeningetjes en vreselijke beschrijvingen.

> Ik kan niet, ik kan werkelijk niet, opzichter, zegt Dolf en zijn stem slaat over. Een regen van slagen is het antwoord, om beurten afgewisseld met ruwe schoppen. Plotseling staat Dolf op en kijkt zijn belagers fier aan. Ik kan niet, versta je, fascistisch geboefte, zegt hij en wij weten dat hij te veel gezegd heeft, doe maar met me wat je wilt maar weet dat mijn vier kinderen het je vergelden zullen. De opzichter neemt zijn geweer en jaagt Dolf een kogel door het hart.[47]

Ook voor dit soort literatuur was de belangstelling eind jaren veertig, begin vijftig nog slechts mondjesmaat. Het verklaart waarom bijna geen van die vroege kampgeschriften meerdere drukken beleefde, laat staan tot uitvoerige bespiegelingen in krant of tijdschrift leidde. Het waren eendagsvliegen. Enkele daarvan werden later weliswaar herontdekt[48] maar de overgrote meerderheid ervan is simpelweg vergeten of, het belangrijke overzicht van Bettine Siertsema uitgezonderd, gereduceerd tot een regeltje in een bibliografie.

Het illustreert wat hiervoor met betrekking tot de geschriften van

joodse auteurs ook al opgemerkt werd: dat er in de eerste naoorlogse jaren, de eerste maanden na de bevrijding uitgezonderd, relatief[49] weinig belangstelling bestond voor de gebeurtenissen in de kampen. Hoe snel de verandering ging, hoe snel na de bevrijding het publiek al niet meer wilde weten van de oorlogsellende illustreert een artikel in *De Koerier* van begin december 1945.[50] Het is van de hand van een voormalige gevangene en wordt voorafgegaan door een commentaar van de redactie. 'Wanneer wij hier plaats verleenen aan een beschouwing over een zo onaantrekkelijk onderwerp als de Duitsche concentratiekampen,' staat er,

> dan doen wij dat om tweeërlei redenen. In de eerste plaats, omdat de schrijver een jonge man is, die voor het leven verminkt, zijn rechter arm moet missen en desondanks het leven weer moedig aandurft. Hij dankt dien moed voor een groot deel aan... zijn humor.

En dat, die humor, was de tweede reden het stuk te plaatsen. Geen gezeur, lachen! Vandaar dat de kwinkslag in het artikel overheerst. Voor een buitenstaander mag dat onbegrijpelijk zijn, stelt de schrijver, voor de ex-politieke gevangene is het vanzelfsprekend:

> omdat wij weten dat het nu voor ons voorbij is. Wij hebben zin voor het humoristische, omdat wij bevrijd zijn, omdat we weer leven. Daarom, daarom alleen kunnen we lachen.

Iets dergelijks zegt de avontuurlijke Edouard de Nève in zijn in 1946 verschenen pil de *Glorieuzen* – geuzennaam voor de gevangenen van de Duitse concentratiekampen.

> Ik herinner mij, dat, in een der vele gesprekken, welke ik in Sachsenhausen met wijlen professor B.M. Telders had, wij tot elkaar zeiden: 'wat zullen er een hoop boeken uitkomen over de concentratiekampen.' En direct daarop waren wij het erover eens, dat alleen het boek, dat ook de groteske zijde van het kamp weergeeft, een waar beeld van ons leven als gevangenen zou kunnen geven.

Vandaar dat ook De Nève zijn uiterste best deed niet alleen gruwelen te vermelden. Het mocht niet baten. Hoewel zijn boek in de provincie redelijk besproken werd, vooral omdat het geen sensatie zocht, stuurde zelfs *Vrij Nederland* het terug: geen belangstelling![51] Wel veel aandacht

oogstte de auteur met zijn kritiek in dit boek op de Nederlandse regering, in het bijzonder op het gebrek aan aandacht dat zij voor Nederlanders in de Duitse kampen gehad zou hebben. Het was een thema waarover, veelal in combinatie met kritiek op het Rode Kruis, in de loop van jaren nog heel wat geschreven zou worden.[52]

Gemeenschap gaat vóór individu

Het gebrek aan aandacht voor oorlogsslachtoffers is niet zozeer, zoals wel gesuggereerd is, het gevolg van antisemitisme of van uitsluitende concentratie op economisch herstel. Er zijn ook andere redenen. De belangrijkste maar minst interessante daarvan is verveling. Het is inderdaad zoals Ben Stroman schreef: wie één concentratiekampverhaal gelezen had, had het gevoel ze allemaal gelezen te hebben. Zo gebruikte de *NRC* naar aanleiding van de berichtgeving over het Proces van Neurenberg eind 1945 het begrip eentonig en suggereerde hiermee dat iedereen wist wat er in het nazirijk was voorgevallen. Dat was natuurlijk niet zo. De krant bedoelde: één keer vertellen is genoeg. De rest is herhaling.[53]

Een tweede, moeilijk vatbare maar niettemin belangrijke reden voor het gebrek aan belangstelling voor concentratiekampverhalen is dat men destijds veelal vanuit het collectief (gezin, groep of natie) redeneerde en individueel leed als ondergeschikt zag. Oorlog en kamp mochten het persoonlijk evenwicht verstoord hebben maar het individu had omwille van de groep de plicht zich te herpakken. Het onvermogen daartoe was simpelweg geen optie of betekende, in het uiterste geval, dat de persoon in kwestie een patiënt was: ziek, labiel, geschikt voor een inrichting, in ieder geval niet de moeite van de aandacht waard. De rug rechten, schouders eronder, niet achterom- maar vooruitkijken. Vooral omwille van de gemeenschap was dat de enige aanvaardbare mentaliteit. Het verklaart tevens waarom er, zowel bij joden als niet-joden, wél veel aandacht bestond voor de wond die de oorlog aan de gemeenschap had toegebracht. Zo noteerde J. Soetendorp, redacteur van het *Nieuw Israëlitisch Weekblad*, na een journalistiek bezoek aan een psychiater in augustus 1945 opgelucht dat er weinig aan de hand was. 'Verreweg de meesten zullen na korteren of langeren tijd dit alles vergeten,' was hem verzekerd. 'De schok was hevig, maar niet onherstelbaar. En ons allen wacht een groote taak. Die van herstel. Aan het werk dus.'[54]

De protestant A. Lens besluit zijn in 1946 gepubliceerd relaas van

een verblijf in Kamp Vught met woorden van gelijke strekking.[55] 'Uiterlijk hernam het leven weer spoedig zijn gewone rechten,' schrijft hij, 'er kwam een tijd van rust en ontspanning, die zeer noodzakelijk bleek, om het geschokte evenwicht te herstellen.'

Talloze artikelen, uitspraken, herinneringen en studies getuigen van hetzelfde.[56] Dat geldt zelfs voor de publicaties van de instelling waarvan je iets dergelijks, vanuit een modern perspectief althans, als laatste zou verwachten: de in 1934 opgerichte Nationale Federatie voor de Geestelijke volksgezondheid, een van de voorlopers van het huidige Trimbos Instituut. Vanaf oktober 1945 gaf deze federatie een blad uit

dat, zo zou je denken, precies zou moeten gaan over het onderwerp dat hier ter sprake is: het psychisch lijden tengevolge van kamp- of oorlogservaringen. Maar geestelijke gezondheid werd in het *Maandblad Geestelijke volksgezondheid* zelden[57] als een individueel verschijnsel uitgelegd. Het ging de federatie om *volks*gezondheid en dus om de invloed van de oorlog op het collectief, op verwilderde kinderen, gedemoraliseerde arbeiders, NSB'ers en 'breede lagen van de bevolking, bij wie het begrip voor mijn en dijn, de eerbied voor wet en Overheidsgezag in de oorlogsjaren zijn verzwakt'. Over hen was het blad in de eerste naoorlogse jaren conform de toenmalige mode[58] buitengewoon somber:

> Het gezin is verbroken en uit elkaar gerukt, de school is buiten functie gesteld, de arbeid is ontredderd, de omgangsvormen zijn verruwd, de moraal op ontstellende wijze gezakt, de misdaad heeft overal de kop opgestoken en toont openlijk, zonder schroom, het schaamteloze gelaat. Kortom, het geestelijk leven in ons dierbaar vaderland is ernstig ziek en het is dringend noodig middelen te beramen die de Geestelijke volksgezondheid weer op peil brengen.[59]

Aldus gebeurde – en met succes. Gevolg hiervan was dat de eindredactrice van *Maandblad* tien jaar later positief terugkeek. Het was, ondanks alle waarschuwingen, allemaal erg meegevallen.

> Misschien moeten wij hier een scherper onderscheid maken tussen de geestelijk gezonden, wien het wél gelukt is zich ook van ernstige schokken te herstellen en een goede uitweg te vinden uit hun moeilijkheden, en die de grote meerderheid uitmaken, en de psychisch minder weerbaren en bedreigden, die er onderdoor gaan.[60]

De toekomst zou tonen hoe onjuist deze gedachte was.

Leven is lijden

Er is naast de klemtoon op gemeenschap nog een, sinds de jaren zestig zelden opgemerkte reden waarom men na de oorlog weinig aandacht had voor het individueel leed van oorlogsslachtoffers. Eerder werd gezegd dat bijna alle kort na de oorlog verschenen geschriften over de kampen eendagsvliegen waren. Tot de uitzonderingen behoren niet alleen de geschriften van Abel Herzberg maar ook twee andere boekjes. Het minst vergetene daarvan is een brochure van de Friese karmeliet Titus Brandsma, gewezen hoogleraar mystiek te Nijmegen, fel antinazi, begin 1942 gearresteerd en in de zomer van datzelfde jaar in Dachau overleden. In gevangenschap schreef hij een aantal teksten, plus gedichten. Een van die teksten, *Mijn cel, dagorde van een gevangene*, circuleerden al in de illegaliteit en werden meteen na de bevrijding zeker tien keer en in een oplage van minstens vijftigduizend exemplaren herdrukt.[61] Van ellende is in deze teksten geen sprake, integendeel. Toon en thema zijn geheel conform het gedicht dat Brandsma in februari 1942 in gevangenschap schreef:

> Ik ben gelukkig in mijn leed,
> Omdat ik het geen leed meer weet,
> Maar 't alleruitverkorenst lot,
> Dat mij vereent met U, o God.[62]

Het christendom was doordrongen van een 'leedcultuur': Jezus had geleden, het leven was lijden, de individuele mens had niet het recht zijn kleine deel aan dit grote lijden naar voren te brengen. Het hoofd buigen – doorgaan, ja zelfs genieten van de uitverkiezing deel te mogen nemen aan het lijden van Jezus, dat was de opdracht van elke rechtgeaarde christen. 'Ik ben er al helemaal thuis, in dat kleine celletje,' schrijft Brandsma in *Mijn cel*.

> Ik heb er mij nog niet verveeld, integendeel. Ik ben er alleen, o ja, maar nooit was Onze Lieve Heer mij zoo nabij. Ik kan het uitjubelen van vreugde, dat Hij zich weer eens geheel door mij heeft laten vinden, zonder dat ik bij de menschen of de menschen bij mij kunnen. Hij is nu mijn eenige toeverlaat en ik voel me veilig en gelukkig. Ik wil hier altijd blijven, als Hij het zoo beschikt. Ik ben nog zelden zoo gelukkig en tevreden geweest.[63]

In protestante kring leefden vergelijkbare gedachten.[64] Daarvan getuigt een derde concentratiekampgeschrift dat in de eerste jaren na de bevrijding herdrukt werd, in dit geval minstens drie keer: *Hel en hemel van Dachau* van de Arnhemse predikant J. Overduin, gearresteerd nadat hij in februari 1942 een preek had gehouden naar aanleiding van Matteus 5:10 en 5:11 ('Zalig de vervolgden om der gerechtigheid wil'). Na langdurige omzwervingen belandde hij in Dachau waar hij dezelfde, zij het minder extatische ervaringen als Brandsma had. 'Wat werd de vijand nietig in het licht van dien éénen Held Christus, Die duivel en dood overwonnen heeft,' schrijft hij. En: 'Maar we zeiden tegen elkaar: We gaan niet alleen, we gaan met God. Hij is overal, ook in Dachau.'[65]

Het is vanuit een modern perspectief wellicht even moeilijk voorstelbaar als vanuit een traditioneel-christelijk perspectief vanzelfsprekend: dat men niet de klemtoon legde op het eigen, individuele leed maar op de vereniging in dat leed met God.[66]

Toch zijn aandacht voor gemeenschap en God vermoedelijk niet doorslaggevend geweest voor de betrekkelijke belangstelling voor kampliteratuur en individueel slachtofferschap. Dat is dat men er simpelweg niet van wilde weten. Men wilde niet terugkijken, men wilde vooruit, geen gezeur, amusement, 'samba' zoals *De Prinsestad* opgemerkt had. 'Ik zie nog Eddy de Wind voor me,' schreef Willy Wielek jaren later vol schaamte,

> in Russisch uniform met een riem om zijn middel, erg flatteus, die tierde: 'hoe kunnen jullie feest vieren, weet je wel wat er gebeurd is, je weet niet eens wie er allemaal dood zijn, zijn jullie helemaal gek geworden?' Ik zei niets maar ik dacht: 'ja hoor, goed hoor, je hoeft niet zo hysterisch te doen, nu even niet, nu eerst feest...' En het feest kwam en het was grandioos, eerlijk waar, met erwtensoep en oliebollen en vieze crême de cacao gemaakt van de zuivere alcohol die dokters kregen en we waren allemaal zo dronken als torren en vierden een orgie, dat hadden we wel verdiend.[67]

Abel Herzberg zei het anders. Het zijn de laatste regels van zijn *Kroniek der jodenvervolging*:

> En toen dit gebeurd was hebben vele Joden een streep gezet onder hun historie. Zij willen geen deel meer hebben aan het Joodse levenslot, dat hun slechts bitterheid heeft gebracht. Zij gaan een nieuwe weg.

[8] Een domino-effect?

Tweede Wereldoorlog, internationalisering, dekolonisatie

Op dinsdag 22 juli 1947 schreef Henk van Randwijk in één zucht het artikel dat het beroemdste uit zijn carrière werd: 'Omdat ik Nederlander ben'. Aanleiding was de twee dagen daarvoor door het kabinet-Beel genomen beslissing in Nederlands-Indië gewapend in te grijpen. Van Randwijk was het met die beslissing volstrekt oneens en liet dat weten ook, woedend. 'De betikte vellen vlogen zijn machine uit,' herinnerde zijn vrouw zich later.[1] 'Ik spreek omdat ik Nederlander ben,' hamerde Van Randwijk.

> Omdat ik Nederlander ben, zeg ik nee! tegen het geweld dat thans door ons in Indonesië gepleegd wordt. Ik zeg dit, met in mijn oren de beschuldigingen door mijzelf en anderen geuit tot het Duitse volk, dat uit vaderlandsliefde en eenzelfde verkeerd begrepen nationaal belang meende te moeten zwijgen toen Hitler in zijn naam misdaden beging. Ik schakel daarmee het optreden van onze regering in Indonesië en de daden van Hitler niet gelijk. Ik zeg ermee dat wij in de beschuldiging aan het Duitse volk erkenden dat er een hogere maatstaf is dan het nationaal belang en dat er klemmender redenen zijn om te spreken of te zwijgen dan het Nederlanderschap.[2]

De schrijver van deze woorden was niet de eerste de beste. Hij was een van 's lands bekendste ondergrondse strijders en had in die hoedanigheid op 9 mei 1945 op de Dam het publiek toegesproken. Hij was hoofdredacteur van *Vrij Nederland*, het belangrijkste weekblad dat uit de oorlog was voortgekomen, en maatgevend voor de velen die, afkomstig uit religieuze hoek, tijdens of vlak na de oorlog voor een sociaaldemocratische politiek kozen. In beide hoedanigheden was hij radicaal doordrongen van de gedachte dat de oorlog een eind aan een tijdperk had gemaakt. Hijzelf had zich deze mogelijkheid zelfs al gerealiseerd voordat de Duitsers Nederland binnenvielen. Zo vond in september

1939, vlak na de oorlogsverklaring, in zijn huis een plechtig moment plaats – het was overigens niet de enige plek waar dat gebeurde:[3] er werd gebeden, in de bijbel gelezen, gesproken. 'Nu is er met één ding schoon schip gemaakt,' zou Van Randwijk gezegd hebben, 'Het verleden. Dat komt nooit meer terug.'[4]

Hoewel dit besef van een historische breuk in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw zoiets als een historiografisch cliché werd – de oorlog als betonblok in de tijd: er was een vóór en een ná –,[5] zou het door een nieuwe generatie historici, actief vanaf de jaren tachtig van de twintigste eeuw, sterk gerelativeerd worden. Zij wezen er niet alleen op dat het met die breuk wel meeviel maar ook dat juist de generatie die de breuk meegemaakt had, al het mogelijke had gedaan het gat te dichten.[6] Met succes. We zagen het al en zullen het nog duidelijker zien: in de late jaren veertig en jaren vijftig was Nederland, ondanks vernieuwende onderstromen, zo mogelijk nog behoudender dan voorheen. De zuilen waren opmerkelijk sterk. De publieke moraal was benauwd. De politiek was allesbehalve vernieuwend. Kortom, eerder dan van breuk was er na 1945 sprake van herstel. Niettemin zijn er twee terreinen waarvoor dit niet of nauwelijks geldt, herstelpogingen van tijdgenoten en relativeringen van jongere generaties ten spijt: democratie[7] en buitenlandse politiek.[8] Wat deze laatste betreft was Henk van Randwijk niet alleen een van de eersten die zich dat realiseerde maar ook een van de weinigen die uit dat besef meteen consequenties trok. Om dezelfde reden was hij, ook bij monde van het weekblad dat onder zijn leiding stond (*Vrij Nederland*), buitengewoon teleurgesteld dat een meerderheid van de Nederlanders anders dacht.

Op wereldreis

Het besef van wereldburgerschap is bij Henk van Randwijk temeer opmerkelijk omdat een Hollandser afkomst en idem dito opvoeding nauwelijks denkbaar zijn. Geboren en getogen in Gorcum als zoon van een Nederlands-hervormde tuinder en een gereformeerde winkelierster ging hij naar de kweekschool en werd verliefd op een meisje van het zangkoor – zo'n biografisch begin verzint alleen een schrijver van streekromans. Al op jonge leeftijd begon hij gedichten te schrijven: poëzie op de grens van god en medemens – metafysica en sociaal besef. Vooral dit laatste zou hem nooit meer verlaten en een van de belangrijkste verklaringen zijn voor zijn primaire weerzin tegen de nazi's.

Want als het hun aan iets ontbrak, zo meende Van Randwijk, dan was het wel mededogen. Hijzelf daarentegen was ervan vervuld, getuige onder meer zijn eerst gepubliceerde gedicht. Het had als onderwerp de ander, de arbeider, in het bijzonder de persoon waarnaar het gedicht genoemd is, 'De griendwerker'.

> Gij man, die de vloek van de arbeid
> In uw lichaam en leden draagt,
> En die met zo weinig tevree zijt
> En aan God 't schamel brood slechts vraagt.

Voor de jonge Van Randwijk was God nog belangrijker dan de medemens. Reeds als jonge man hield hij niet op over dat wezen na te denken, minder nog nadat hij via dominee Jan J. Buskes met de denkbeelden van de Duitse theoloog Karl Barth in aanraking was gekomen. Deze introduceerde een gedachte die haaks stond op de kleinburgerlijke protestantse en beweerde dat God een mysterie is. De blijkbaar naar ruimte snakkende jonge man ervoer deze opvatting als een openbaring. Het was zijn eerste stap 'naar buiten' en het begin van een afscheid dat zovelen van zijn generatie zouden nemen: van het (dominees)land der vaderen. 'Als er een terrein is waarop wij Christenen onze zwakheid demonstreren, dan is het de wijze waarop wij met elkaar leven,' schreef Van Randwijk, op dat moment 23 jaar oud, in juni 1933 aan een vriend.

> Onze genoeglijkheidjes, gezelligheidjes, geestigheid en ook de wijze waarop wij blijdschap, droefheid, liefde, eerbied laten merken, is banaal of wormstekig.[9]

De belangrijkste verklaring voor deze 'wormstekigheid' was het gebrek aan 'gemeenschap' ofwel solidariteit. Het was een van de grote thema's van de jaren dertig en veertig, het grote thema ook van de naoorlogse vernieuwingsbewegingen: de relatie tot de ander. Van Randwijk zou zich er in twee romans, talloze artikelen, gedichten en lezingen al vóór de oorlog intensief mee bezighouden. In zoverre deed hij niet anders dan velen van zijn tijdgenoten. Maar hij ging verder en beperkte zijn solidariteit niet tot de nabije omgeving. Daarin onderscheidde hij zich.

De eerste keer dat Van Randwijk Nederland verliet was in de zomer van 1936. De keuze viel op een land dat op datzelfde moment bij jon-

ge, bevlogen intellectuelen sterk in de belangstelling stond: de Sovjet-Unie. Een enkeling veronderstelde dat daar het paradijs lag, de meeste Nederlanders zagen het als het rijk van de duivel. Henk van Randwijk – rebels, nieuwsgierig, sociaal bevlogen en snakkend naar adem – wist het niet en wilde land en cultuur met eigen ogen zien. Hij reisde met een gezelschap van overwegend communisten, onder leiding van de man die in de Nederlandse cultuur bekendstaat als 'vader van het Reve' ofwel de vader van schrijver Gerard en slavist Karel. Maar de Sovjet-Unie maakte minder indruk op Van Randwijk dan op zijn tijdgenoten en fellow-travellers. Hij zag nauwelijks verschillen met het eigen land maar wel een belangrijke overeenkomst: de grote kloof tussen arm en rijk. 'Alleen het economisch smoesje waarmee het [verschil] gerechtvaardigd wordt, is anders.'[10]

Er is nog een aspect waaruit blijkt hoe het religieuze, kneuterige Holland bij Henk van Randwijk langzaam plaatsmaakte voor de wijde wereld. Zoals zovele protestantse christenen van zijn tijd was hij diep doordrongen van apocalyptische gevoelens. Dat was inherent aan de combinatie van tijd (internationale en nationale politieke spanning), wereldbeeld (de bijbel als boek van Gods wrake), jeugdige bevlogenheid (verlangen schoon schip te maken) en mode (de populariteit van het cultuurpessimisme à la Spengler, Ortega en Huizinga). Aanvankelijk was de apocalyptiek van Van Randwijk nogal abstract en vooral geënt op het laatste bijbelboek. Maar naarmate de jaren vorderden, de internationale dreiging toenam en de oorlog naderde, nam de dreiging concretere vormen aan. De beste illustratie hiervan is het op het eerste gezicht vreemde maar vanuit het standpunt van een in de literatuur verdwaalde schoolmeester 'logische' einde dat hij aan zijn tweede roman gaf: *Een zoon begraaft zijn vader*. Het boek gaat over de intellectuele botsing tussen een geslaagde, zelfovertuigde protestant en een jonge, werkeloze twijfelaar, vader en zoon. Op de begrafenis van eerstgenoemde, op de laatste pagina's van het boek, verschijnt uit het niets opeens een escadrille vliegtuigen. Ze verstoren het praatje van de dominee en 'vervullen de lucht met onrust en dreiging...

> En plotseling herkent Philip [de zoon] het als een beeld van een waanzinnige ondergaande tijd, waaraan zij allen schuldig staan. En dan weet hij dat wat hier door hem begraven wordt veel meer is dan een mensch, het is een wereld...[11]

Ondertussen – de roman verscheen in 1938 – was de zoon uit de provincie 'ontsnapt' en naar Amsterdam verhuisd. Daar woonde Van Randwijk ook toen de oorlog uitbrak en zijn leven als verzetsman begon.

Internationale zaken in de verzetspers

Hoewel de Nederlandse illegale pers zich tijdens de oorlog vooral bekommerde om binnenlandse aangelegenheden, in het bijzonder om het optreden van de bezetter, was zij vanzelfsprekend doordrongen van het feit dat de bezetting het resultaat was van internationale ontwikkelingen en ook alleen via deze ongedaan gemaakt kon worden. Het verklaart waarom internationaal nieuws, zeker vanaf het moment dat men het radiotoestel moest inleveren, de hoofdmoot van de berichtgeving uitmaakte. Des te opmerkelijker dat het aantal beschouwingen over internationale zaken gering was. Je zou verwachten dat de 'schok van 1940' tot gevolg had dat pers en politiek – of wat daarvan over was – zich tot het uiterste inspanden om een antwoord te vinden op de vraag hoe Nederland zich verhield tot andere landen, in welke zin het land zijn traditionele (neutraliteits)politiek moest wijzigen, welke verbintenissen het moest aangaan, maar nee: 'in de Keur uit de Ondergrondsche Pers [*Het woord als wapen*, een bloemlezing uit de illegale bladen] is nauwelijks een publicatie over de internationale situatie, over de toekomstige wereldorde te vinden.'[12]

Al is dit overdreven, het klopt dat de illegale pers zelden blijk gaf van het besef dat de positie van Nederland door de recente gebeurtenissen fundamenteel veranderd was. Een goed voorbeeld hiervan biedt *Trouw*, weliswaar niet het meest vernieuwende periodiek maar juist daarom vermoedelijk kenmerkender voor aard en toon van de illegale pers dan de bladen die zoals *Vrij Nederland*, *Het Parool* en *Je Maintiendrai* bewust naar politieke alternatieven zochten.[13] Het blijkt onder meer uit de special die *Trouw* in december 1943 aan Nederlands-Indië wijdde. Hoewel daarin erkend werd dat Nederland in de kolonie iets goed te maken had, klonk opnieuw het oude liedje: 'Als wij straks tegenover de volken van Indië staan en opnieuw een periode ingaan van eenheid met Indië, dan hebben wij niets anders te zeggen dan het evangelie van Hem.' En:

> De historie van eeuwen [heeft] de materieele en ideëele belangen van Nederland en Nederlands-Indië dusdanig met elkaar verweven, dat een

uiteengaan van beide landen niet zonder ernstige nadelige gevolgen zou zijn.[14]

In *Vrij Nederland* werd anders over de kolonie gedacht. Het blad kwam enkele maanden na *Trouw*, in maart 1944, eveneens met een special. Daarin werd een compromis tussen de Nederlandse en de Indonesische diehards bepleit.

Hier droomen ze [lees: *Trouw*] van 'herovering van Indië', van een tweede moderne opvoering van Coen en Van Heutsz, daarginds van een so-

lidair, zelfbewust, anti-Westersch blok van ontwaakte Chineezen, Br[its] Indiërs en Indonesiërs... Omdat er een derde mogelijkheid is, daarom schrijven wij. Omdat wij gelooven dat mogelijk is de vrije samenwerking gebaseerd op wederzijdsche achting, op een gemeenschappelijke democratische overtuiging en een eenheid van belangen gegroeid in een 330-jarige vereeniging...

Het was een standpunt dat het blad niet meer zou verlaten. Tegelijkertijd illustreert het hoe de Nederlandse kaasstolp door de ervaring met oorlog en bezetting als het ware verbrijzeld werd.[15] Bewijs hiervan is dat *Vrij Nederland* vlak voordat het zijn Nederlands-Indië-special publiceerde een krant lanceerde die volledig aan internationale zaken gewijd was en even saai als toepasselijk *Internationale Informatie Bladen* werd betiteld. Al in de inleiding van het eerste nummer, januari 1944, werd expliciet afscheid genomen van het verleden. 'Nederland als een eiland van rust en welvaart temidden van de onrust der volkeren was een geliefkoosd beeld,' staat er.

Bezadigd, zonder nationale ressentimenten of rancunes, zonder aspiraties naar gebiedsvergrooting enz. enz. steunend op onze (ondanks alle achteruitgang) toch nog vrij sterke economische positie, bekeken wij het streven der volkeren op de manier waarop de gezeten burger binnenslands bijv. de arbeidersbeweging aanschouwde: wat maken die belhamels zich toch druk! Ze zouden je waarachtig je rust ontnemen!

Maar deze situatie was met de oorlog voorgoed voorbij.

De loop der gebeurtenissen heeft ons daartoe gedwongen. Wij hebben door bittere ervaring een beter begrip gekregen van de (hachelijke) in-

ternationale positie van onze gebiedsdeelen, liggend op de brandpunten van twee woelige continenten.[16]

Bezien vanaf de overkant

Enkele dagen na de Japanse capitulatie riepen Soekarno en Hatta de vrije Republiek Indonesië uit. Zoals onder meer blijkt uit een artikel dat verscheen op de dag van deze onafhankelijkheidsverklaring, had zelfs *Vrij Nederland* met deze mogelijkheid geen rekening gehouden. Het artikel was geschreven door een van Van Randwijks Indonesische vrienden[17] en stelde wat de krant eerder ook al gesteld had: dat tijdens de oorlog het idee gerijpt was 'dat er geen vrede kan zijn, zolang er nog koloniën bestaan... Het is waar,' vervolgde het blad,

> dat het politiek onbewuste deel van het [Indonesische] volk naar het Nederlands gezag zal hunkeren, omdat dit vergeleken met het Japanse inderdaad beter was. Maar dit komt hoofdzakelijk omdat zijn blik niet verder gaat.[18]

Maar het *bewuste* deel van de Indonesiërs dacht anders, vervolgde *Vrij Nederland*. Het is weliswaar fel anti-Japans maar niet noodzakelijkerwijze pro-Nederlands. Het zal daarom niet meevallen het te overtuigen van de noodzaak tot samenwerking.

Het duurde maar liefst zes weken – weken van verwarring en onvermogen – tot het weekblad opnieuw over Nederlands-Indië schreef. Dit keer ging dat heel wat voorzichtiger, minder optimistisch en met veel begrip voor het standpunt van de rebellen. Opnieuw werden de eigen oorlogservaringen als argument gebruikt:

> Op het ogenblik zegt het Indonesische volk bij monde van de nationale beweging dat het onder geen beding het Nederlandse gezag onvoorwaardelijk accepteert. En Nederland, dat zelf nog zo kort geleden onder vreemde heerschappij stond, dient dit beter te begrijpen dan ooit tevoren.[19]

Een week nadien kwam Van Randwijk zelf met een artikel over Nederlands-Indië. Het was het begin van wat een lange reeks zou worden. Daarin verkondigde hij keer op keer zijn 'les van de Tweede Wereldoorlog':

> Wat ons volk voor alles nodig heeft, in dit beslissende uur, dat is dat wij ons hart zuiveren van meer dan drie eeuwen 'overheerserscultuur', van zijn huichelarij en zelfbedrog, zijn, naar de eisen van de tijd, ethisch gecamoufleerde machtswellust.[20]

Van Randwijk zelf had ondertussen belangrijkere zaken aan het hoofd en vertrok, temidden van de eerste strubbelingen rond Nederlands-Indië, in gezelschap van een groepje collega-journalisten naar de Verenigde Staten. De reis sterkte hem in de gedachte dat er behoefte bestond aan een 'derde weg', niet alleen tussen oud en nieuw of Nederlands-Indië en Indonesië maar ook tussen de Sovjet-Unie en Amerika ofwel socialisme en kapitalisme.[21]

Een ander denkbeeld waarin Van Randwijk tijdens zijn Amerikareis bevestigd werd, was dat Nederland werkelijk niet meer was dan een stipje op de wereldkaart. 'Wanneer men ons als vreemdelingen in Amerika vraagt vanwaar wij komen,' schreef hij vanuit de VS in een stuk dat, veelzeggend,[22] 'De wereld is ons tehuis' is getiteld,

> hebben we al geleerd te beginnen met te zeggen 'from Europe'; pas daarna noemen we Nederland en menigmaal komen we hieraan niet toe. Ik hoop dat ik dit kleine feit niet vergeten zal als ik terug ben in Amsterdam en ik hoop dat het ook de lezers van dit artikel iets zegt.

Wat dat 'iets' zou moeten zijn had Van Randwijk enkele regels eerder al laten doorschemeren: dat Nederlands isolationisme absurd was, niet meer dan 'enkele scherpgetekende lijntjes op de voorgrond van het trillende beeld van het wereldtoneel.

> Het is isolationisme wanneer wij de zuivering losmaken van de wereldstrijd om democratie, wanneer we bij het Indonesisch vraagstuk de wereldopinie verwaarlozen en bij onze economische wederopbouw de shipyards van Kaiser in San Francisco, de nieuwe staalfabrieken in Zuid-Amerika of de herrijzenis van China vergeten.[23]

Vandaar Van Randwijks schrik bij terugkeer naar Nederland. Hij wist het wel maar toch, na zo'n reis naar de overzijde van de Oceaan en het zien van zoveel openheid en ruimte overviel het meer dan ooit: de benepenheid, de kleinheid, de angst, het oude, kortom Nederland. 'In dit best-georganiseerde en meest ordelievende land ter wereld,' schreef hij enkele weken na terugkeer uit de VS, 'is bijziendheid een kwaal.

> Toch zijn er enkele fundamentele dingen in de wereld gebeurd, die zelfs den blinde ziende zouden maken. Amerika ligt nog slechts tien uren van het West-Europese vasteland verwijderd en Moskou niet verder.

Dit simpele feit had volgens Van Randwijk op alle gebied consequenties – ook voor het Indonesisch conflict. Terwijl het door Nederlanders gebruikelijk als een onderonsje werd beschouwd, 'is het in werkelijkheid een wereldprobleem, dat is een probleem waarmee de hele wereld gemoeid is en zich bemoeit.'[24]

De les van de oorlog

Eind 1946 was de Indonesische kwestie in een beslissend stadium gekomen en werd het verdrag van Linggadjati gesloten. Het leek een compromis tussen de Indonesische en de Nederlandse regering en een bevestiging van de door Van Randwijk zo hevig verlangde 'derde weg'. 'Eindelijk, eindelijk,' opende hij een artikel naar aanleiding ervan. En al erkende hij dat het verdrag slechts een begin was – het was niet erg helder en werd door beide partijen bekritiseerd –, leek het onmiskenbaar een stap in de goede richting.

> Het gaat tenslotte niet alleen om de vrijheid van Indonesië en een nieuwe verhouding tot Nederland, maar om een herordening van de wereld (de éne wereld) en vestiging van een samenleving gebaseerd op vrede, vrijheid en gerechtigheid'[25]

Twee maanden na het schrijven van deze woorden reisde Van Randwijk naar Nederlands-Indië. Bedoeling was niet alleen de situatie met eigen ogen te aanschouwen maar door het uitgeven van een tijdschrift ook praktisch bij te dragen aan de zelfstandigheid van de kolonie. Onwerkelijke maanden volgden. Daarin werd Van Randwijk steeds enthousiaster over de levenslust van de Indonesiërs en steeds bozer over de Nederlanders die maar niet wilden inzien dat oude tijden voorbij waren. Dieptepunt van dit laatste was de beslissing van de Nederlandse regering de opstandelingen met geweld te lijf te gaan. Van Randwijk reageerde meteen met een taal en op een toon die, niet in de laatste plaats vanwege de daarin getrokken parallel, tot op de dag van vandaag herinnerd wordt. 'Toen op zondag, 20 juli, Nederland de oorlog be-

gon tegen de volken op Java en Sumatra, kwam, na de woorden van de minister-president het Wilhelmus door de radio.

> Toen drong onweerstaanbaar in mijn herinnering die even zonnige morgen van de tiende mei 1940, toen Schiphol reeds brandde en tussen de alarmerende berichten van landende parachutisten de stem van onze Koningin klonk, gevolgd door het Wilhelmus. Ik stond toen alleen in een oud gebouw in de binnenstad van Amsterdam. Toen het volkslied uitgespeeld was, ontdekte ik, hoe ik blootshoofds en met natte ogen had meegezongen.

Vandaar de schrik, vervolgde Van Randwijk, toen hetzelfde lied gespeeld werd bij de oorlogsverklaring aan de Indonesiërs. Het klopte niet, het paste niet, het kon niet. Op 20 juli 1947, bitste hij, klonk het Wilhelmus als een vloek.

Nederlanders als oorlogsmisdadigers?

Enkele weken voordat *Vrij Nederland* het Wilhelmus een vloek noemde, had het blad een zo mogelijk nog pijnlijker parallel getrokken tussen de gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog en die in Indonesië, tussen Duitsers en Nederlanders – daarmee een spoor uitzettend dat pas tientallen jaren later vervolgd zou worden.[26] In het eerste nummer van juli 1947 publiceerde het blad de eerste van een serie getuigenissen over het optreden van de Nederlanders in Indonesië. 'Toen wij deze gegevens ontvingen, hebben wij geaarzeld,' schreef Van Randwijk in zijn inleiding. 'Het verging ons als in de bezettingstijd. Ook toen hoorden wij schrikkelijke verhalen, waarvan ons verstand wist dat ze de waarheid bevatten, nochtans weigerde ons hart ze te aanvaarden.'[27]

En nu? Waren de verhalen waar? Gedroegen Nederlanders zich in Nederlands-Indië zoals nazi's zich in Nederland gedragen hadden? Hoewel Van Randwijk voor een dergelijke vergelijking bevreesd was, meende hij onvoldoende reden te hebben te zwijgen. 'Wat tenslotte bij ons de doorslag tot publicatie gaf,' schreef hij,

> dat is de herinnering aan onze eigen ellende, de bittere nasmaak aan de tijd, toen het leed geen stem kreeg, toen onze wanhoop niet buiten onze eigen kerkermuren kon komen, toen het onrecht kon zegevieren, omdat de kreet der lijdenden gesmoord werd.

Dat mocht niet nogmaals gebeuren. Daarom nam hij het zekere voor het onzekere en ging tot publicatie over, verhalen die de lezer maar al te bekend voorkwamen, met één verschil: dat de daders geen Duitsers maar Nederlanders en de slachtoffers geen Nederlanders maar Indonesiërs waren.

> De aangewezen persoon wist uit angst niet wat hij moest doen... [en wees] de eerste de beste personen aan, die allen werden doodgeschoten. Dit herhaalde zich drie keer, zodat er ongeveer dertig mensen werden gedood. Een van de mensen die moest aanwijzen, weigerde. Hij kreeg een schot...

Maar zoals *Vrij Nederland* al eerder ervaren had, wilden Nederlanders dergelijke verhalen niet horen en helemaal razend werden ze als hun landgenoten met Duitsers vergeleken werden. Vandaar dat bij *Vrij Nederland* naar aanleiding van de Indonesië-artikelen de brieven binnenstroomden. Verreweg de meeste daarvan waren negatief, zo niet woedend. Verwijten van communisme, ja zelfs van collaboratie – met degenen immers die in Nederlands-Indië met de Japanners hadden geheuld – waren niet van de lucht. Ondertussen regende het opzeggingen. Weliswaar was het Indonesië-standpunt daarvan niet de enige reden[28] maar belangrijk was het wel. In het voorjaar van 1948 waren van de meer dan 100 000 abonnees die het blad eind 1945 had nog 30 000 over, in het najaar waren dat er nog maar 18 000. Ondertussen werd Van Randwijk almaar somberder. Dat kwam niet zozeer omdat zijn blad op de rand van de afgrond balanceerde als wel omdat hij alles zag mislukken waarvoor hij jarenlang gestreden had. Tegelijkertijd raakte hij er opnieuw van overtuigd dat de wereld richting afgrond snelde. Twee weken nadat hij zijn provocerende artikel geschreven had, legden zowel Nederlanders als Indonesiërs onder internationale druk de wapens neer. Een tijd van moeizaam onderhandelen begon. Op hetzelfde moment liep de internationale spanning op. In maart 1947, enkele maanden dus voordat het tot een gewapende botsing tussen Nederlanders en Indonesiërs kwam, verkondigde Truman de doctrine die gewoonlijk als het begin van de Koude Oorlog gezien wordt. Kort daarna lanceerden de Verenigde Staten het Marshallplan. Daarmee werd internationale politiek steeds meer een kwestie van kiezen of delen – precies datgene wat Van Randwijk *niet* wilde. Met zijn standpunt *tussen* de partijen, zo schrijven zijn biografen, begon hij steeds meer te lijken op

> een handenwringende kastelein, die alleen maar 'heren, heren, moet dat nu zo?' kan roepen tegen de cliëntèle die in zijn établissement met elkaar op de vuist gaat. De strijdende partijen daarentegen wilden alleen maar weten aan wiens kant de cafébaas zich in de strijd ging mengen.[29]

Het antwoord van de cafébaas was duidelijk: geen. Hiermee belandde Van Randwijk nog verder in het kamp van somberende intellectuelen. Talloze van zijn artikelen in 1948 en 1949 getuigen ervan. Het was een schrale troost dat hij in de laatste *Vrij Nederland* van 1949, een van de laatste nummers ook die onder zijn verantwoordelijkheid verscheen, een vrij Indonesië kon verwelkomen. Kort daarop vertrok hij opnieuw daarheen. Onderweg had hij een droom. De beschrijving is van eenzelfde dikhout als de eerder geciteerde passage uit de roman over de zoon die zijn vader begraaft maar daarom des te duidelijker. 'Gisteren droomde ik dat ik sterven zou,' schreef Van Randwijk.

> Ik zat ermee wie aan mijn graf zou zijn, wie recht zou hebben op mijn lijf en op mijn nagedachtenis (officieel dan). Ik wist het niet. Waarschijnlijk zouden ze mij beiden [de twee vrouwen c.q. twee landen tussen wie hij op dat moment heen en weer werd geslingerd] verachten en daar was ik bang voor. Ik vroeg hen beiden aan mijn bed en zei spottend en klagend tegelijk: 'ik, dit hier, mijn lichaam gaat nu toch weg. Mijn maatsch[appelijke] carrière idem, mijn vrienden zullen me vergeten. Kunnen jullie dat kleine vage restje dat overblijft, niet samen hebben zonder elkaar te hinderen?
>
> Ze weigerden beiden, stijfkoppig en verdrietig tegelijk.[30]

[9] Dit door de nazi's volkomen uitgezeefde milieu

De naoorlogse schemer tussen vrede en onvrede

Precies een week nadat hij na een verbod van meer dan vier jaar opnieuw verschenen was, bracht *De Telegraaf* een nieuwtje dat werkte als de spreekwoordelijke steen in de vijver.

> Donderdagochtend jl. heeft de Haagse politie uit het water tegenover het Metropole Theater aan de Groot Hertoginnelaan te Den Haag een lijk opgehaald dat bij nader onderzoek bleek te zijn van de 44-jarige Duitser F. S.
>
> Ofschoon de politie aanvankelijk aan zelfmoord dacht, zijn er thans aanwijzingen die op moord duiden. S. was gedurende de bezetting verbonden aan de Veldgendarmerie te Utrecht en werkte in deze functie wel samen met de Nederlandse illegaliteit, o.m. met de groep 'Oome Jan'. Hij werd dan ook na de oorlog niet gearresteerd. Met een compagnon dreef hij aan de Piet Heinstraat een zaak in sportartikelen. Naar verluidt moet S. zich na de oorlog ook hebben beziggehouden met de 'zuivering' in het algemeen.

Aldus het eerste[1] van een lange serie artikelen over de zogenaamde 'zaak-Schallenberg', een schemerige gebeurtenis uit een tijdperk dat eenzelfde kwalificatie verdient. Het wordt zelfs uit deze korte tekst al duidelijk. Was hier sprake van moord of zelfmoord? Van iemand die bij de veldgendarmerie of bij het verzet had gezeten? Had de man in kwestie zich na de oorlog met de zuivering beziggehouden of was hij juist gezuiverd? Zoveel onduidelijkheden was vragen om aandacht. En inderdaad, de dood van Schallenberg zou de Nederlandse pers maandenlang intensief en daarna nog jarenlang[2] regelmatig bezighouden. Ondertussen werd de zaak almaar schemeriger. Een paar citaten, willekeurig uit de enorme stapel gepikt, mogen dit illustreren.

'Merkwaardig is,' zo schreef *Het Vrije Volk*, '(zoals er zoveel hoogst merkwaardige kanten aan deze zaak zitten) dat zijn [Schallenbergs]

zakboekje en andere portefeuille... spoorloos zijn.... Of Schallenberg overigens zijn eigen naam is wordt betwijfeld.'[3] *De Volkskrant*: 'Deze man... stond op het punt die avond een belangrijke geldtransactie te verrichten. [Die transactie] hield verband met het millioenenvermogen van de Duitser dr. A. Mucke, hoofd van het Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete. Dit bedrag, naar verluidt 2,5 millioen in effecten en juwelen, moest via een lange schakel op het neutrale grondgebied in Nederland verkocht worden... De vraag is nu of Schallenberg het bewuste vermogen op zich had toen hij vermoord werd.'[4]

Spoedig gaf elke krant zijn eigen uitleg aan de affaire. Zo legde *De*
160 *Waarheid* een verband met de Koude Oorlog. 'De moordenaars [hebben] het risico van een misdaad op klaarlichte dag in de diplomatenwijk van Den Haag op zich genomen, teneinde het zakboekje te bemachtigen. De "Koude Oorlog"... is overgegaan in een "warme oorlog".'[5] De protestantse *Trouw* maakte nogal wat werk van het feit dat de katholieke kerk bij de zaak betrokken zou zijn. 'De lieden, die in het bezit waren van de effecten, werd aangeraden de verkoop op neutraal terrein te doen plaatsvinden. Daartoe werd uitgekozen de pauselijke internuntiatuur in Den Haag, die gelegen is in de onmiddellijke nabijheid van de plaats waar het stoffelijk overschot van Schallenberg... gevonden werd.'[6]

En zo ging het door, artikel na artikel, suggestie na suggestie. Ondertussen bleek de zaak verbonden met tal van andere, evenmin frisse zaakjes. Een daarvan was de moord op de Haagse advocaat Hendrik de Boer,[7] een ander het optreden tijdens de oorlog van een deel van de Haagse politie onder inspecteur C. Leemhuis. Hij zou met een aantal collega's intensief bij de arrestatie van joden betrokken zijn geweest. Maar dat niet alleen: hij had ook kans gezien in het verzet door te dringen. Daarmee had Leemhuis bijgedragen aan het beeld dat collaboratie en verzet in de hofstad onontwarbaar door elkaar liepen. Hoewel hij en zijn collega's in december 1947 tot levenslang veroordeeld waren,[8] werd het vonnis een jaar later door de Raad van Cassatie vernietigd – en wel om redenen die de zaak nog ernstiger maakten dan hij al was. De veroordeelden hadden in hun verweer namelijk aangetoond dat zij niet meer dan een radertje in het wiel waren geweest. De werkelijke verantwoordelijkheid voor de arrestatie van de Haagse joden zou in hoge kringen van politie en politiek gelegen hebben, bij mensen dus die op dat moment nog trots, vrij en machtig rondliepen. De rechtbank weigerde hiernaar onderzoek te verrichten maar begon op 20 september 1949 wel een nieuw proces tegen Leemhuis. De dag daarvoor werd

Schallenberg vermoord. Hij 'beschikte over vele gegevens en heeft daarvan nooit een geheim gemaakt,' schreef *Het Parool*. 'Als ik over de grens word gezet, zal ik een boekje opendoen.'[9]

Uiteindelijk, in mei 1950, werden Leemhuis en de zijnen opnieuw veroordeeld – buitengewoon mild, dat wel. Voorafgaande aan de uitspraak deelde een van de raadslieden de rechtbank doodleuk mee dat de veroordeelde binnenkort onderscheiden zou worden met niets minder dan het Herinneringskruis '40-'45 van het Nederlandse Rode Kruis.[10] Het verhaal bleek onjuist maar dat verandert weinig aan de indruk die het maakte: dat de oorlog een rommeltje had nagelaten, 'een augiasstal' zoals *De Telegraaf* het noemde.[11] Het is een besef dat belangrijk is voor de naoorlogse sfeer vanaf het eind van de jaren veertig, belangrijk ook voor het beeld van de oorlog en de omgang met allen die daarin een cruciale rol hadden gespeeld, in het bijzonder verzetslieden en collaborateurs. Terwijl eerstgenoemden in toenemende mate met de nek werden aangekeken en hun tegenstanders aan hun lot overgelaten, werd de dominante stemming – als dat het juiste woord is – 'sceptisch': het zou in de oorlog anders zijn toegegaan dan het kort na de oorlog dominante zwart-wit beeld suggereerde. De naoorlogse chaos leverde hiervan het bewijs.

De Mucke-poet

De zaak-Schallenberg was gerelateerd aan die van Mucke, een niet-nazigezinde, schatrijke Duitser die tijdens de oorlog onderduikers had geherbergd maar in 1944 opeens, met achterlating van zijn vermogen, van de aardbodem was verdwenen om vervolgens als partizanenmajoor in Italië op te duiken.[12] Als je de pers mag geloven – maar in zaken als die van Schallenberg of Mucke is er weinig reden wat dan ook te geloven – had ongeveer half Nederland in de eerste jaren na de oorlog achter de zogenoemde Mucke-poet aan gezeten. Ook de Nederlandse staat had belangstelling getoond. Een van de resultaten hiervan was een ontmoeting van een aantal rijksambtenaren met Mucke. Op de terugweg hadden de heren echter een auto-ongeluk gehad. Daarbij was alles verloren wat ze van de poet bemachtigd hadden. Een zoveelste indianenverhaal dus, net als dat van het merendeel van de affaires uit de eerste naoorlogse jaren. Zo was al langer bekend dat ook de burgemeester van Den Haag, W.A.J. Visser, betrokken was.[13] Hij was tijdens de oorlog burgemeester van Zeist geweest en had in die hoe-

danigheid Mucke gekend, ja zou zelfs een tijd bij hem ondergedoken hebben gezeten. De verhalen bleven echter vaag tot Vissers secretaris in mei 1949, enkele maanden dus voordat *De Telegraaf* de knuppel in het hoenderhok gooide, op Schiphol gearresteerd werd vanwege overtreding van de deviezenbepalingen. De man had 50 000 Zwitserse francs bij zich. Het geld zou deel uitmaken van de Mucke-poet. Visser belandde daarop in een zenuwinrichting (en werd als burgemeester van Den Haag opgevolgd door Schokking rond wie enkele jaren later een andere oorlogsaffaire speelde), zijn secretaris werd gevangengezet. Een half jaar later, op het moment dat de Schallenbergaffaire een

hoogtepunt bereikte, werd tegen Visser een half jaar gevangenisstraf geëist.[14] Zo ging het door, maandenlang en met het ene dwaze verhaal na het andere. Want naast burgemeester Visser van Den Haag, Mucke en Leemhuis zouden ook een vriendin van Seyss-Inquart, Sanders, 'een Tweede Kamerlid', de inspecteur-generaal van politie A.W. de Koningh en tal van anderen betrokken zijn.

'De zaken Schallenberg, Mucke, Visser, Henssen, Zwitserland, Effecten-registratie, Rechtsherstel,' schreef het 'onafhankelijk, critisch weekblad' *De Nieuwe Post* eind oktober 1949, 'zijn alle caleidoscopische fragmenten, sommige belangrijker dan andere, sommige groter dan andere, sommige rechtstreekser dan andere – maar álle crimineel – van één en dezelfde zaak: een grote intrigue van corruptie en chantage, die ver ingrijpt in ons politieke leven.'[15] Tal van andere bladen beweerden hetzelfde:

> Men kan uit de gretigheid, waarmede de omvangrijke beschrijvingen van 's mans [Schallenberg's] heengaan worden gelezen, leren dat het Nederlandse publiek er niet geheel en al van overtuigd is, dat het troebel bezinksel uit de bezettingstijd voldoende is opgeruimd.[16]

Aldus het uitgesproken rechts-liberale blad *Elsevier*. Opmerkelijk is dat het niet minder uitgesproken maar radicaal-socialistische weekblad *De Vlam* op dezelfde dag in andere bewoordingen precies hetzelfde verkondigde:

> Meer dan in welke oorlog heeft de Tweede Wereldoorlog alle remmen tegen menselijk bederf losgemaakt. Het nazi-gangsterdom heeft de hele internationale 'politieke' penose ongekende mogelijkheden verschaft... Voor wat dat betreft doet het er weinig toe of Schallenberg vermoord is of de hand aan zichzelf heeft geslagen. De moordenaars zijn in ons.[17]

De Wereldkroniek, het oudste familieblad van Nederland en neutraal van signatuur,[18] beweerde dat zaken als die van Schallenberg vooral iets zeiden over de sfeer in Nederland. 'Wij zullen er overigens goed aan doen deze en soortgelijke zaken nog steeds te zien als oorlogsnaweeën,' schreef het blad en verbond aan deze constatering ook een opmerking over de rol van de pers. Tot op heden, zo schreef zij, was het goed journalistiek gebruik over lopend onderzoek slechts persberichten te publiceren. Maar de tijden waren veranderd.

> De oude journalistieke usance zal dan pas weer recht herkrijgen, wanneer we er in ons land allemaal van overtuigd zijn, dat we geen Balkanstaat meer zijn en wanneer het werken met doofpotten, geheime dossiers, het beschermen van functies en reputaties en het opruimen van een heleboel 'oud zeer' een einde heeft genomen.[19]

Nederland als Balkanstaat, een negatiever oordeel was welhaast ondenkbaar.

Cultuur- en ander pessimisme

Somberheid over Nederland, het Westen, de toekomst, de jeugd, kortom algehele somberheid over maatschappij en cultuur was na de bevrijding bon ton.[20] De eerste paar weken, hier en daar wellicht maanden, overheersten nog optimisme, vreugde over de herwonnen vrijheid, verlangen naar vernieuwing en de gedachte dat het mogelijk was schoon schip te maken. Maar naarmate de bevrijding verder weg kwam te liggen en de alledaagse werkelijkheid terugkeerde, nam de vreugde af. Tegelijkertijd werd het beeld van het jongste verleden moddériger. Een goede illustratie hiervan is de brief die Wilhelmina in januari 1947 aan het Kabinet stuurde.

> Tallooze menschen van goeden wille in den lande ondervinden onbehagen, teleurstelling en moedeloosheid, omdat beginselvastheid en het hooghouden van idealen, waarvoor zij tijdens den oorlog gestreden hebben, het telkens opnieuw afleggen tegen beginselloosheid, opportunisme en eigenbaat.

In haar brief somde Wilhelmina van dit verval maar liefst twaalf voorbeelden op, in het bijzonder met betrekking tot de coulante omgang

met mensen of groepen die zich tijdens de oorlog minder fraai gedragen hadden. Het was haar laatste poging het tij te keren. Daarna gaf ze het op, deed troonsafstand en verbeet zich.[21]

Het tegenovergestelde deed een man die tientallen jaren later uitvoerig in het nieuws zou komen maar ook in de eerste naoorlogse jaren al heel wat aandacht kreeg: Pieter Menten. Met gebruikmaking van de nazi's en hun methoden had hij zich tijdens de oorlog op ontoelaatbare wijze verrijkt en vervolgens gedurende tientallen jaren de dans weten te ontspringen.[22] Aldus het huidige beeld. Maar in de naoorlog werd hierover anders gedacht: de man, zo meende een niet onbelangrijk deel van politiek, pers en justitie zou niet zozeer een dader als een slachtoffer zijn – van de staat, de politie en de rechtspraak. De meest uitgesproken vertegenwoordiger van dit standpunt was een man die zich eerder ook nadrukkelijk in het debat over de perszuivering had gemengd,[23] de gewezen *Telegraaf*- en *Volk*-journalist, instigator van het weekblad *Elsevier* en laatste hoofdredacteur van het christelijk-historische blad *De Nederlander*[24] Hendrik A. Lunshof. Hij was een van de lastigste luizen in de naoorlogse pels, overdreef vaak en graag maar verwoordde tegelijkertijd een mening die, voor zover valt na te gaan, door velen werd gedeeld. Zo bezien beschikte hij over een eigenschap die later veelal met *De Telegraaf* werd geassocieerd: het vermogen de thermometer diep in de billen van de samenleving te steken. Hoe dan ook, Lunshof beweerde in een lange serie artikelen dat de zaak-Menten een tijdsbeeld was.

> Men vindt er al de elementen van het onrecht in gekristalliseerd, dat sinds de bevrijding in Nederland heeft geheerst en dat een voortzetting is van het onrecht, dat de Duitsers hier invoerden.[25]

Je zou denken dat de auteur vanwege deze omkering van zaken alom belachelijk werd gemaakt en door niemand geloofd. Het tegendeel is waar. Om de onderzoekers van de Menten-affaire naar aanleiding van de receptie van Lunshofs artikelen te citeren:

> Het tij was in Nederland gekeerd, met alle voordelen voor Menten en met alle nadelen voor degenen die het doelwit vormden van zijn aanklachten. Dat dergelijke aanklachten wel min of meer gefundeerd zouden zijn, was tot uitgangspunt geworden, en door dit uitgangspunt werd men zelf [bedoeld is de tijdgenoot] meegesleurd doordat alleen nog die aspecten van het feitenmateriaal de aandacht trokken die in

een vooropgezet denkbeeld over de waarschijnlijke toedracht inpasbaar waren.[26]

Het is een wat omslachtige wijze van stellen dat feiten er slechts ten dele toe doen en dat het 'vooringenomen standpunt' ofwel de stemming – in dit geval de gedachte dat Menten een slachtoffer was en geen dader – doorslaggevend is. Die stemming is als de bril waardoor gebeurtenisen bekeken worden. Tijdgeest wordt zij wel genoemd, publieke opinie, selectieve perceptie, wat de Spaanse filosoof Jose Ortega y Gasset *creencia,* Michel Foucault *discours* en de wetenschapsfilosofie paradigma noemt. Historici weten er niet goed raad mee. Tegelijkertijd kunnen ze het bestaan ervan niet ontkennen.

Stemmingsonderzoek

Alle voorbehoud ten spijt weten we van de naoorlogse stemming meer dan van die in voorgaande tijden. Dat komt omdat er toen voor het eerst in de Nederlandse geschiedenis publieksonderzoek werd verricht.[27] Helaas komt daaruit geen eenduidig beeld tevoorschijn. Zo zijn er nogal wat enquêteuitslagen die op een sombere stemming wijzen[28] terwijl andere die somberheid juist ontkennen.[29] Ook op de herhaaldelijk gestelde algemene vraag of men meende dat er sinds de oorlog sprake was van vooruitgang, volgde geen eenduidig antwoord:

Vindt U dat U er op het ogenblik beter, slechter of hetzelfde aan toe bent als een jaar geleden?

	Beter	Hetzelfde	Slechter	Geen antwoord
Juli 1949	37 procent	33 procent	29 procent	1 procent
Maart 1948	30 procent	40 procent	27 procent	3 procent
Januari 1947	50 procent	25 procent	24 procent	1 procent

Uit een onderzoek van begin 1950 onder Engelsen, Nederlanders en Amerikanen bleek dat men over het algemeen meende dat de mensheid er qua gezondheid, kennis en verstand op vooruit maar qua gemoedsrust, moraal, godsdienst en geluksgevoel op achteruit was gegaan. Uit ditzelfde onderzoek bleek ook dat Nederlanders somberder waren dan de anderen.[30] Hiertegenover staan echter weer de zeer positieve antwoorden (62 procent, 74 procent) op de vraag naar vooruitgang op het gebied van gezondheid of kennis. Anders gezegd, het is

niets nieuws maar toch: hoewel de enquêtes eerder een somber dan een vrolijk beeld geven, zijn ze bijeengenomen vooral onduidelijk en dus even onbetrouwbaar als andere bronnen. De vraagstelling stuurt het antwoord; het antwoord kan op vele manieren uitgelegd worden; bovendien spreken de antwoorden elkaar tegen. Het is daarom alleen in samenhang met andere bronnen – literatire, wetenschappelijke, journalistieke – dat een enquête betekenis kan krijgen. In dat verband springt één, op het eerste gezicht vrij onbetekenend NIPO-onderzoek eruit, namelijk dat waarin het Nederlandse publiek in het najaar van 1948[31] gevraagd werd of het meende dat de West-Europese beschaving op haar retour was.[32] Een groot percentage van de bevolking (39 procent) had hierover geen oordeel. Begrijpelijk, zoiets vaags en algemeens als 'de koers van de beschaving' is typisch een intellectuelenprobleem. Toch meende maar liefst 44 procent van de ondervraagden dat de uitspraak juist en slechts 13 procent dat zij onjuist was. Maar – en dat maakt de uitslag opmerkelijk – het aantal 'beter gesitueerden' dat van mening was dat de westerse beschaving z'n beste tijd had gehad was veel hoger dan het aantal – wat de enquêteurs noemden – 'minder gesitueerden': 55 tegen 38 procent. Dat is in dit verband vooral van belang omdat er bij de analyse van stemming, afgezien van in opinieonderzoek, bijna altijd gedoeld wordt op de inschatting daarvan door een spraakmakende groep. Hoe de werkelijke stemming is, weten we niet en zullen we ook niet weten. Die gaat schuil in de wirwar van alledag, achter de gevels van de huizen en in talloze individuele eigenzinnigheden. Wat we ervan vernemen is de inschatting door een kleine groep: journalisten, publicisten, intellectuelen, wetenschappers, politici en gelegenheidsschrijvers. Vandaar het belang van de bronnen die van hen afkomstig zijn. Ook die zijn gebrekkig, moeilijk te interpreteren en moeilijker met elkaar in overeenstemming te brengen. Maar als stemming werkelijk zo belangrijk is, kan ongrijpbaarheid geen reden zijn elk onderzoek ernaar achterwege te laten.

Letteren als seismograaf

In de literatuurgeschiedenis is het sinds lang standaard de naoorlogse letteren en zeker de receptie daarvan in donkere kleuren te schetsen. In dat verband worden altijd weer dezelfde auteurs genoemd (Reve, Hermans, Blaman) en dezelfde citaten gegeven – veelal over de jeugd.[33] Van Duinkerken bijvoorbeeld merkte eind 1949 naar aanleiding van

romans van de drie genoemde schrijvers op dat naoorlogs Nederland bevolkt werd

> door de lusteloze schimmen van Frits van Egters, Werther Nieland, Alide, Kosta, Peps, Arthur Muttah, Oskar Ossegal. Om hen heen [beweegt zich een] onwaarschijnlijk aantal vrienden en vriendinnen, die hun instincten prikkelen en hun uitzichtloze leven vermoeien door verleidingen... die zonden zouden kunnen zijn, indien ze niet zo vervreemd waren van alle waarachtige intensiteit.[34]

Een ander vooraanstaand criticus, Garmt Stuiveling, liet een vergelijkbaar geluid horen. 'Niemand kan ontkennen, dat de tegenwoordige literatuur nogal somber is,' schreef hij.

> Het verhalende proza houdt zich bij voorkeur bezig met figuren, die op een of andere wijze te gronde gaan of die op zichzelf de belichaming zijn van de ontbinding, angst, afschuw en wanhoop. Men behoeft niet lang te zoeken om van zulk een literatuur de oorzaak te vinden: het is de maatschappij zelf, de totaliteit van de samenleving, die deze atmosfeer bepaalt.[35]

Tot slot de destijds bekendste literatuurhistoricus, Gerard Knuvelder. In zijn *Handboek tot de moderne letterkunde* uit 1954 noemde hij het gesomber van de groep literatoren die hij samenvatte onder de noemer 'de landerigen' het meest markante element van de naoorlogse literatuur. 'Wat aanvankelijk [vóór de oorlog] slechts gevoelens van onlust en onzekerheid leken,' schreef hij, 'kreeg een intensiteit die deze gevoelens tot obsessies maakte...

> De generatie van 1935 en, in sterker mate nog, die van direct na de bevrijding, leefde van intense gevoelens van smart, angst en onlust. In de oorlogsjaren leek een samenleving in elkaar gestort, alleen chaos bleef over; ook in de kleinste vorm van samenleving: het gezin, zagen sommigen vooral de sombere, troosteloze, knellende en kwellende aspecten... Een deel dezer auteurs [is] herkenbaar aan de vele gemeenzame eigenschappen van angst, eenzaamheid, troosteloosheid, weerzin, wanhoop, walging, folterende zelfkwelling, of... aan de uitdrukking van gevoelens van onlust en landerigheid.[36]

Fameus in dit verband werd het al gegeven citaat uit *Ik heb altijd gelijk* van Willem Frederik Hermans over het leven dat de gemiddelde Nederlander geen enkele vreugde meer te bieden had. Het zou moeiteloos aangevuld kunnen worden met citaten uit het werk van Reve (met name *De avonden*), Blaman en tal van andere, tegenwoordig veelal vergeten schrijvers zoals Jo Boer of Dola de Jong. Toch valt tegen de conclusie die hieruit getrokken zou kunnen worden – dat Nederland aan somberheid ten prooi zou zijn –, wel iets in te brengen: dat de in moderne ogen voor de naoorlog zo kenmerkende literatuur van Reve en de zijnen, met kwantiteit als criterium, helemaal zo kenmerkend niet was. Integendeel. Uit CBS-enquêtes blijkt dat de Nederlandse bevolking destijds statistisch gezien geen enkele, maar dan ook letterlijk geen enkele (0 procent, onmeetbaar) belangstelling had voor de literatoren die in de geschiedenisboekjes met de late jaren veertig, begin vijftig worden geassocieerd.[37]

Het is een constatering die door andere bronnen bevestigd wordt. Zo is *De avonden* zonder twijfel een van de meest fameuze boeken uit de Nederlandse literatuur van de tweede helft van de twintigste eeuw. Maar in de eerste tien jaar na verschijning (1947) was het aan de straatstenen niet te slijten.[38] Hetzelfde kun je zeggen over het werk van Hermans. Van *De tranen der acacia's* werden in de eerste acht jaar na verschijning (1949) nog geen 3000 exemplaren verkocht. De doorbraak kwam pas met *De donkere kamer van Damocles* uit 1958 en de daaropvolgende heruitgaven van het werk als pocket. Overigens zou je goed kunnen volhouden dat auteurs als Reve en Hermans de tijdgeest beter aanvoelden dan hun collega's die eenvoudiger en meer populaire verhalen vertelden. Om diezelfde reden reageerden de critici en spreken literatuurhistorici nog altijd van hun werk.

Intellectuele somberheden

Wat somberheid betreft zou je bij intellectuelen van een mode kunnen spreken, overgewaaid uit de vooroorlogse jaren en aan het eind van de oorlog in een nieuw, onder jongeren veelal existentialistisch jasje gestoken: Jan Romein, Fred L. Polak, G. van der Leeuw, P.J. Bouman, H. Brugmans, N.A. Donkersloot, het is niet moeilijk tientallen vooraanstaande intellectuelen te noemen die diep doordrongen waren van de 'crisis van de westerse beschaving' en daarvan in een onafzienbare reeks boeken en boekjes, artikelen en lezingen getuigenis aflegden.

'Bezorgdheid over de toekomst van de westerse beschaving [bestond] bij intellectuelen uit alle richtingen,' schrijft een historicus die de mentaliteit van Nederlandse en Amerikaanse intellectuelen in de eerste jaren na de oorlog uitvoerig onderzocht.

> Tijdschriften als het progressief-protestants-christelijke *Wending*, het rooms-katholieke *Streven*, het sociaaldemocratische *Socialisme en Democratie*, de liberale *De Gids*, de progressieve *De Nieuwe Stem*, en de niet-communistisch linkse *De Vrije Katheder* besteedden vooral in de periode 1945-1953 regelmatig aandacht aan dit probleem. Daarnaast verschenen er voortdurend boeken die het dreigende verval van de Westerse beschaving tot onderwerp hadden en werden in de genoemde tijdschriften buitenlandse publikaties over de cultuurcrisis uitvoerig besproken.[39]

Pas halverwege de jaren vijftig, aldus dezelfde historicus, kwam aan deze mode een eind. Maar heeft de Tweede Wereldoorlog dit cultuurpessimisme versterkt? Het is moeilijk te zeggen. Waarschijnlijker is dat de actualiteit, in het bijzonder de spanning ten gevolge van een opdoemende Koude Oorlog, de somberheid versterkt heeft. Aldus ook de suggestie uit de al vermelde NIPO-enquête over de westerse beschaving.

'Beschaving in neergang, want':[40]

46 procent	Oorlog, vijandige verhoudingen, militarisme, geen tucht onder de volken, mensenlevens tellen niet
20 procent	De mensen zijn er slechter aan toe, armoede
11 procent	Mensen worden moreel slechter, moord, lichtzinnigheid, zedeloosheid, diefstal, corruptie, godsdienstzin is minder
5 procent	Onderdrukking, concentratiekampen

Het belangrijkste verschil tussen de vóór- en de naoorlogse somberheid, zo is de indruk, is dat laatstgenoemde concreter was. De techniek die vóór de oorlog bedreigend leek, had tijdens de oorlog haar gevaar bewezen. Het beste bewijs hiervan was de atoombom. Henk van Randwijk maakte zich daarover zelfs zoveel zorgen dat hij een tijdschrift oprichtte dat uitsluitend daaraan was gewijd.[41] Iets dergelijks zou over de invloed van de Verenigde Staten gezegd kunnen worden. Was die vóór de oorlog al zichtbaar, nadien was zij een onmiskenbaar feit en ontlokte de oudere generatie klacht op klacht – over muzikale

wanklanken, banale letteren en liederlijke dansbewegingen.[42] Maar bovenal was er het communisme: vóór de oorlog had het nog iets van ver weg, na de oorlog kwam het angstvallig dichtbij. Desondanks bleven de klachten over de dreigende neergang van mens en samenleving veelal vaag: grote woorden, grootse gedachten, nauwelijks of geen concrete aangrijpingspunten.[43] Zelfs een relatief nuchter man als Jacques de Kadt, om uit de onafzienbare stoet somberaars een voorbeeld uit de meer progresieve hoek te geven, had de neiging zich te verliezen in woorden die in ieder geval voor de moderne lezer slechts naar zichzelf verwijzen.[44]

Somberheid troef

Moeilijker dan over schrijvers en intellectuelen, relatief kleine groepen, is het iets algemeens te zeggen over de stemming in de samenleving, bij media, politiek, onafhankelijke figuren. Toch is het onmogelijk je aan de indruk te onttrekken dat ook daar somberheid troef was.[45] Een goed want concreet voorbeeld daarvan is het uitvoerige artikel dat criminoloog Willem Hendrik Nagel, beter bekend als J.B. Charles, in februari 1950 in *Het Vrije Volk* publiceerde. Hij is weliswaar een uitzonderlijk persoon[46] maar toch bracht de vooraanstaande sociaaldemocratische krant zijn verhaal over toenemende misdadigheid na de oorlog prominent en met onmiskenbare instemming. Vreemd genoeg begint Nagel zijn artikel met de opmerking dat zo'n bewering op basis van cijfers (die hij geeft) weliswaar niet vol te houden is maar toch...

> Wat het verschijnsel nu zo veel gevaarlijker maakt en zoveel ernstiger is dat de verspreiding zo wijd lijkt te zijn, waarin het euvel wordt waargenomen en dat zoveel soorten van mensen, vaker onafhankelijk van elkaar, misdrijven begaan. De veroorzaking lijkt dus op minder 'toevallige' maar algemene omstandigheden te berusten.

Anders dan de hiervoor genoemden legt Nagel in zijn artikel wél een direct verband met de oorlog. 'Dat het oorlogsgebeuren verder ook verruwend, ja misdadigheid-verwekkend pleegt te werken, weten wij uit de studies van na de eerste wereldoorlog,' schrijft hij en vervolgt met het verhaal over een jeugdige Nederlander die in Duitsland een Duitser en een Pool doodde en twee vrouwen verkrachtte. Voor het Amerikaanse gerechtshof dat hem ter dood veroordeelt, verklaarde hij

dat hij door zijn ervaring in de ondergrondse beweging alle morele normen uit het oog was verloren. 'Er zijn meer zulken uit "ons kamp" [het verzet] die tot misdrijf vervielen,' besluit Nagel maar, zo vervolgt hij met een vanuit zijn perspectief begrijpelijke draai, zij zijn niet de belangrijkste en zeker niet de meest gevaarlijke groep: 'Laten we vooral niet het percentage oud-SS'ers onder de zware misdadigers vergeten.'

'Wij raakten vertrouwd met voortdurende verruwing' kopte *Het Vrije Volk* op de tweede pagina van Nagels uitvoerige beschouwing. Daarin staat dat het oorlogsgeweld niet alleen de mensen aangetast had die rechtstreeks met het oorlogsgeweld in aanraking waren gekomen zoals verzetshelden en oostfrontstrijders. Nee,

> In de sfeer heeft iedereen moeten leven tijdens de oorlog en in zekere zin daarna. De geruchten die men tijdens de bezetting van dag tot dag hoorde en verder bracht, de Joden die men als vee bijeen zag drijven voor transporten in beestenwagens, de fusillades tot op de stadspleinen, de doden die de vijand opzettelijk op straat liet liggen, wie is er die het niet tegelijk gepijnigd en vergroofd heeft[47]

Het is een mening die vanaf het eind van 1945, begin 1946 voortdurend te horen is, in beschouwingen van buitenstaanders, teksten van cabaretiers,[48] krantenreportages, parlement, gelegenheidsgeschriften en rapportages van nog maar een jaar eerder met veel optimisme begonnen instellingen als Het Nationaal Instituut en het Nederlands Volksherstel. Een veelzeggende uitspraak in dit verband is afkomstig van de Groningse ethicus Van Oijen. 'Er is een geestelijk restant in ons volk achtergebleven, dat diep geënt is op het instinct der massa en de stem van het geweten dreigt te smoren,' beweerde hij in een boekje over de reactie van de Nederlanders op de oorlog.

> 't Instinct van het verzet, 't instinct van de haat, 't instinct van zelfhandhaving ten koste van alles, 't instinct van het ongebonden zinnenleven: van honger en geslachtsbevrediging, van grenzenloos egoïsme en brutale willekeur; in één woord: er is indirect een zedelijke overwinning door den vijand over ons volk behaald, waartegen nog dagelijks onze strijd zal hebben te gaan, te beginnen bij onszelf.[49]

Het voormalige sociaaldemocratische verzetsorgaan *De Baanbreker* zei hetzelfde anders, namelijk dat er van een werkelijke bevrijding geen sprake was. De reden was dat de voornaamste voorwaarde daarvoor

ontbrak: de bevrijding was niet van binnenuit maar van buitenaf gekomen – een uitspraak die hier en daar letterlijk herhaald werd.[50] Dat is ook de centrale gedachte van het betoog van een man die in verband met kritiek op de Binnenlandse Strijdkrachten al eerder is genoemd, de Noord-Hollandse assuradeur en schrijver mr. J.H. Penning. Tussen mei en september 1946 zette hij zijn observaties over het eerste jaar na de bevrijding op papier. Ze waren, niet verrassend, somber – en wel omdat de werkelijke vrede volgens Penning hemelsbreed verschilde van hetgeen men ervan verwacht had. 'Toen we bevrijd waren,' schrijft hij,

> ja toen dachten we plotseling dat we heel de ellende van oorlog en bezetting van ons konden schudden, zooals je je, bij het ontwaken, kunt bevrijden van een benauwenden droom.
> Dat dachten we. Zoo naïef waren we. Maar de oorlog en de bezetting waren geen droom geweest, – neen, – een bittere werkelijkheid. We hadden een erfenis te dragen gekregen.

Die erfenis had men in de eerste dagen, weken, maanden niet willen zien. Maar het inzicht kwam – en snel ook. Een van de redenen daarvoor is dat er van de tijdens de oorlog opgepotte verlangens weinig terechtkwam. Een tweede reden is dat de vrijheid soms vreselijk nieuws met zich meebracht, materieel en immaterieel. Een volgende reden dat het herstel ondraaglijk lang duurde. En tot slot was er de belabberde naoorlogse sfeer. Anders gezegd, al lag er tussen oorlog en vrede in theorie een diepe kloof, de praktijk was een andere en juist dat was onverdraaglijk. Penning herhaalt het pagina na pagina, zo vaak en zo sterk dat het bijna ongeloofwaardig wordt: dat de overgang van oorlog naar vrede was als een verandering van regen naar drup. Zo herinnerde het Engelse opschrift 'No admittance for civilians' hem aan de tekst 'Für Juden verboten' die tijdens de oorlog dezelfde deur had ontsierd. Maar waren de Canadezen en hun bordjes nog wel te pruimem, werkelijk onverdraaglijk volgens Penning waren Militair Gezag en Binnenlandse Strijdkrachten. 'Op elk gebied wordt "gehandhaafd"... In ons land is dan ook geen vrede. Nee, nog lang niet. Er is een bijzondere staat van beleg.'

Was het na de verkiezingen van mei 1946 en het definitief verdwijnen van het militair en ander gezag onmogelijk een dergelijk oordeel vol te houden, op ander gebied kon dat wel. Penning schrijft ook dat, pagina na pagina: dat de wereld waarin hij na de oorlog terecht was

gekomen, zijn wereld niet (meer) was. 'We zijn verward en verdwaald,' stelt hij. 'Wat hebben we verloren in die lange nacht? De normen van ons vroegere bestaan.'[51]

Je zou zeggen – en leest meestal ook:[52] dit geldt misschien nog voor eind 1946 maar drie jaar later was een dergelijke situatie wel voorbij. Dat dit niet of op z'n best slechts ten dele klopt wordt niet alleen geïllustreerd door affaires als die rond Schallenberg, Visser, Leemhuis en, niet te vergeten, Zwolsman[53] maar ook – en vooral – door de affaire die van de naoorlogse de meest duistere, grootste, meest raadselachtige en meest gecompliceerde is – en dat meer dan een halve eeuw later nog steeds lijkt te zijn: die van Velsen.

De Velser affaire

Elke beschrijving van de Velser affaire begint al meteen met een probleem dat bij de andere affaires niet of in mindere mate aanwezig is: dat het volstrekt onduidelijk is van welke kant de zaak benaderd moet worden. Vanuit de oorlog of de naoorlog? Vanuit Velsen, Kennemerland, Haarlem, Amsterdam of, volgens sommigen althans, Londen? Vanuit de politie, de justitie, collaboratie, verzet, pers, regering? Zoveel onduidelijkheid verklaart niet alleen dat er tot op heden weinigen zijn geweest die zich aan een beschrijving van de affaire hebben gewaagd,[54] het verklaart ook waarom zich bij nader inzien de vraag opdringt of er eigenlijk wel zoiets als 'een Velser affaire' bestaan heeft en of deze benaming niet veeleer een publicitaire noemer is voor de gecompliceerde, troebele situatie die kenmerkend was voor naoorlogs Nederland en die 'in' Velsen lijkt samen te komen. 'De [benaming Velser affaire] is eigenlijk een beetje misleidend,' schreef *Het Parool* dan ook op het hoogtepunt van de opwinding in april 1951.

> Men heeft hier namelijk niet te maken met één affaire, maar met een hele reeks van affaires, die zich bovendien niet uitsluitend in Velsen, maar voor een deel ook in Haarlem, Den Haag, Amsterdam en elders hebben afgespeeld. De in gebruik genomen benaming legt een blaam op het nijvere Velsen, die niet helemaal gerechtvaardigd is.[55]

Jaren later werd door niemand minder dan J.H. Scheps, niet alleen Tweede Kamerlid en oude rot in de politiek maar ook lid van de eerste commissie die de affaire onderzocht, hetzelfde anders gezegd.

> De Velser affaire had zich overal in ons land kunnen afspelen. Wie morgen in Utrecht de gebeurtenissen van in en na de oorlog gaat onderzoeken, komt – net als in de Velser affaire – op hoogte- en dieptepunten, op helden en lafaards en op gewone mensen.[56]

Nu is de aanwezigheid van helden en lafaards of hoogte- en dieptepunten niet bepaald het eerste wat bij de Velser affaire opvalt. Er was wel wat meer aan de hand: een gordiaanse knoop van corruptie, bedrog, collaboratie, verzet, diefstal, manipulatie en moord, zo'n gecompliceerd geheel dat een van de hoofdpersonen, de gewezen commandant van de Binnenlandse Strijdkrachten van Velsen mr. J.P. Engels, in 1948 in een intern rapport schreef dat 'in dit door de nazi's en hun handlangers volkomen uitgezeefde milieu slechts een gering percentage... overgebleven [was] dat zonder bedenken als "goede Nederlanders" kon worden gekwalificeerd'.[57] Om dezelfde reden is het niet waarschijnlijk dat de affaire ooit ontrafeld zal worden – iedereen had boter op het hoofd – en is het eigenlijk alleen mogelijk te beschrijven wat 'men' destijds meende dat aan de hand was: niet de affaire dus maar het beeld ervan.

Hoewel het al meteen na de bevrijding gonsde van geruchten en er her en der spoedig ook al kleine berichten over de gebeurtenissen in Velsen en omgeving in de pers verschenen, duurde het tot mei 1946 dat de 'erg losse deksel'[58] voor het eerst van de vermeende doofpot vloog. Op de elfde van die maand namelijk begon het oorspronkelijk in Nederlands-Indië ontstane blad *De Ochtendpost* onder redactie van de avontuurlijke journalist L.A. Rodrigues Lopes[59] een serie artikelen die, hoewel op het eerste gezicht overdreven sensationeel, zo concreet en beschuldigend waren dat ze niet achteloos afgedaan konden worden. Dat gebeurde dan ook niet, althans niet door het Openbaar Ministerie. Maar omdat maar liefst twee instanties zich er tegelijkertijd op stortten – de Amsterdamse procureur-generaal, de hoogste man van de gewone rechtspleging dus, en de eveneens Amsterdamse procureur-fiscaal, de hoogste man van de bijzondere rechtspleging – werd de zaak vooral onduidelijker. Na een klein jaar geruzie tussen de twee instanties besloot de minister het onderzoek uit Amsterdam weg te halen en aan de Haagse procureur-generaal over te laten. Het duurde tot oktober 1950 dat deze met een rapport kwam.[60] Het was voor onder meer de Velser politie dermate negatief dat de minister besloot het geheim te houden. Dat was onverstandig want natuurlijk lekte een en ander uit. Nog ern-

stiger werd het toen uitlekte dat de regering het ontslag van een aantal Velsense politiemannen eiste maar de burgemeester dit weigerde. Hiermee bestond de Velser affaire al uit drie 'affaires': de toch al complexe affaire zelf, een Haagse doofpot (de regering die weigerde het rapport openbaar te maken) én een lokale doofpot (een burgemeester c.q. gemeentebestuur dat weigerde de feiten onder ogen te zien). Hoewel de pers nog steeds aarzelde erbovenop te springen – de thematiek was te ingewikkeld, te pijnlijk ook –, barstte in het voorjaar van 1951 de bom en zag *De Ochtendpost*, zoals een modern onderzoeker schrijft,[61] zijn berichtgeving uit 1946 herhaald. Dit keer was het niet *De Telegraaf* maar *de Volkskrant* die, zonder daarvoor een speciale reden te hebben, het voortouw nam en op 14 april onder de titel 'De Justitie weet, maar het publiek vraagt: Wat is de Velser affaire?' een groot artikel publiceerde. Hoewel daarin in vergelijking met wat jaren eerder door *De Ochtendpost* was gepubliceerd, weinig nieuws stond, gaf één detail de zaak een geheel ander aanzien: dat de regering op de hoogte was maar verkoos te zwijgen. Waarom? *De Volkskrant* durfde evenals de andere kranten uit het politieke midden het antwoord niet aan – het *Algemeen Handelsblad*, de *Nieuwe Rotterdamse Courant* en andere 'beschaafde' bladen waren nog terughoudender in hun berichtgeving.[62] De pers van links en rechts daarentegen sprong als een bok op de haverkist. De al genoemde hoofdredacteur van *De Ochtendpost*, ondertussen *De Nieuwe Post* genaamd, herhaalde wat hij al jaren beweerde maar wat tot dan toe nooit serieus was genomen: dat heel het Haagse, voorheen Londense wereldje één corrupt zootje was.[63] *De Waarheid*, het blad van de communisten, zag in het gekrakeel rond Velsen niets anders dan een zoveelste poging de onderste steen onder te houden. *De Telegraaf* herhaalde wat zij al anderhalf jaar verkondigde: 'Oorlogskwaad woekert voort'.[64] Maar het was de al genoemde 'reactionaire kwajongen'[65] H.A. Lunshof die in zijn analyse van de Velser affaire het verst ging en daarbij ook de pijnlijkste zenuw trof.

Zaaien op rotsen

Nederland was een zootje, betoogde Lunshof in april 1951 voor de zoveelste keer, nu naar aanleiding van de Velser affaire.[66] De oorlog had de bevolking niet alleen in kampen verdeeld – een groot kamp goeden en een klein kamp fouten –, zij had de onderwereld ook de kans gegeven boven te komen. Het was echter niet zo – en dat was volgens

Lunshof de grote vergissing van het verzet – dat die onderwereld alleen banden had met het politiek foute kamp. De onderwereld was ook in het 'goede' kamp doorgedrongen.

> Men vond elkaar daar, waar ook geen grenzen bestaan, men vond elkaar op het terrein van de misdaad. Zonder deze achtergrond te kennen, zonder te weten dat er afspraken zijn gemaakt tussen SD'ers en hun bestrijders, om elkaar in en na de oorlog te helpen, is de moord op Schallenberg, de affaire Velsen, de zaak-Henssen,[67] de affaire van de geheime diensten,[68] de zaak-Zeist,[69] menige moord en honderdvoudige diefstal onbegrijpelijk.

Nu zou dit allemaal nog wel op te lossen zijn geweest, vervolgde Lunshof, als Nederland aan het eind van de oorlog een regering had gehad die begreep dat een ellendige situatie als een oorlog bederf met zich meebrengt. Maar nee, de Nederlandse regering moest in 1945 zo nodig een sociaal experiment aangaan. 'Deze overheid dacht, dat men kan zaaien op rotsen.'

Weliswaar was men volgens Lunshof ondertussen van deze gedachte bekomen maar daarmee was het probleem nog niet uit de wereld. Daartoe bestond slechts één methode: openheid. Men moest ophouden met al die geheimzinnigheid, ook als het over Velsen gaat. Dat zal echter niet gebeuren, vervolgde Lunshof, omdat openheid van zaken onvermijdelijk tot het inzicht leidt dat het werkelijke verhaal van de oorlog anders is dan in invloedrijke, met name verzetskringen wordt beweerd.

> Er zal menige legende moeten worden gebroken, o.a. de legende dat de beste Nederlanders hen zijn, die na de Dolle Dinsdag zich door allerlei manipulaties een brevet van goed vaderlanderschap wisten te geven. Men zal de legende moeten verstoren van de huichelachtige zuivering. Men zal de moed dienen te hebben in te zien dat 'goed' of 'slecht' vaak een zaak van een dossier was... Men zal ook met de legende moeten breken, dat idealisme alleen maar aan een zijde stond. Men zal met de legende moeten breken dat een misdadiger een held is, omdat hij een bepaalde zijde koos.

Anders gezegd, de Velser affaire was ook volgens Lunshof meer dan een Velser aangelegenheid. Velsen mocht het brandpunt zijn, het probleem was Nederland. Het is een mening die om voor de hand lig-

gende redenen met weinig enthousiasme ontvangen werd. Nederland, zo zou je Lunshofs mening kunnen samenvatten, was ziek. Over de belangrijkste oorzaak daarvan was twijfel uitgesloten. Dat was de oorlog, de tweede van de wereld en, een binnenbrandje uitgezonderd,[70] de eerste van het Koninkrijk dat Nederland heet. Hij was voorbij, die oorlog. Dat stond vast. Maar niet vrede, *onvrede* was het resultaat.

Deel 2

De oorlog die bleef
(1950-1960)

Inleiding

Halverwege de jaren vijftig – en niet aan het eind van de jaren veertig zoals veelal betoogd wordt –[1] *kwam er een einde aan de naoorlogse misère. Het beste bewijs hiervan zijn de ontelbare, vreugdevolle bevrijdingsmanifestaties én de commentaren daarop in het herdenkingsjaar 1955. In het jaar daarvoor, 1954, was er over het al dan niet vieren van de bevrijding nog diep en langdurig geruzied en domineerde met betrekking tot de oorlog nog steeds de sombere toon die kenmerkend is voor de naoorlog. In 1955 lijkt die somberheid als sneeuw voor de zon verdwenen en wijden alle kranten uitvoerige, bijna zonder uitzondering optimistische beschouwingen aan de bevrijdingsfeesten. Dat alles op een toon die een jaar eerder ondenkbaar geweest zou zijn. 'Amsterdam juichte alsof er weer bevrijdingsroes was,' luidde een tussenkop in* Het Parool.[2] *'Stormachtig feest sleept ons bij duizenden van ochtend tot nacht mee,' schreef* Het Vrije Volk. *'Geen "Nationale Snipperdag" maar een volk in jubel' juichte* De Maasbode *en* De Tijd *schreef niet anders:'Alom in den lande werd een waarlijk eensgezind feest gevierd, spontaan en enthousiast.'*[3]

Trouw *stuurde een journalist naar Wijk bij Duurstede. Waarom dit stadje? Waarom niet? antwoordde de journalist op de door hemzelf gestelde vraag. Was Wijk niet representatief voor Nederland en zijn geschiedenis? Nou dan!* En feestvieren kunnen ze hier*, kopte de krant, met achter het woordje 'hier' drie puntjes en een uitroepteken. Zo gaat het door, in alle kranten en alle tijdschriften. Het meest enthousiast wellicht nog was* De Waarheid. *De krant kwam niet alleen met een volledige pagina foto's van gelukkige mensen maar ook met een verslag waar het plezier van af spatte. '1000 gemeenten – 1000 feesten,' stond er in grote letters boven, en daaronder: 'gevoelens, wensen en verwachtingen in praalwagens neergeschreven.' Hiermee deed 1955 –* De Waarheid *was niet de enige krant die het opmerkte – aan 1945 denken.*[4]

Het besef dat aan de naoorlogse misère een eind was gekomen, viel ook de dag tevoren, op dodenherdenking, te beluisteren. Een aardige illustratie hier-

van is de redevoering die G.J. van Heuven Goedhart, de voormalige minister en hoofdredacteur van Het Parool*, op dat moment Hoge Commissaris bij de Verenigde Naties, op de markt in Almelo hield. Hij was een van de weinigen die tijdens de meidagen van '55 nog de oude, sombere toon aansloeg. Dit keer was de aanleiding echter* niet *de misère maar haar tegendeel: de welvaart. Zij bedreigde de Nederlanders met, zoals Van Heuven Goedhart zei, 'welgedaanheid en zelfverzekerdheid'.*[5] *Vergelijk dat eens met de woorden die dezelfde persoon vier jaar eerder in de Ridderzaal gesprokenhad:*

> *De vierde mei van 1951 kent nog geen herrezen en genezen Nederland want onze welvaart... loopt nog op krukken. Het vaderland... vraagt voor zijn verder herstel en zijn ongerept behoud offers, offers, offers.*[6]

De meest uitvoerige illustratie van het feit dat het Nederland van 1955 zich van de oorlog hersteld had, bood het Algemeen Handelsblad*. Op dinsdag 17 mei 1955 kwam de krant met een bijzondere uitgave onder de titel* Uit de as herrezen*. Specialisten op velerlei terrein – gezondheidszorg en infrastructuur, onderzoek en energie, scheepvaart en industrie, vervoer, confectie, landbouw – keken daarin terug op het afgelopen decennium. De conclusie was onverminderd positief, zo niet juichend. Een enkeling, de voormalige directeur van de Openbare Gezondheid van de Gemeente Amsterdam en hoogleraar Sociale Geneeskunde A. Querido bijvoorbeeld, ging zelfs zover dat hij het na de oorlog snel opgeborgen begrip 'vernieuwing' weer van stal haalde. Nederland was anno 1955 zover dat de gelegenheid daartoe zich opnieuw voordeed, beweerde hij. Anderen beperkten zich tot een optimistische analyse van het heden. De koppen en tussenkoppen bij de artikelen spreken wat dat betreft boekdelen. 'De spectaculaire resultaten van de afgelopen tien jaren.' 'In 1954 was de productie 70 pct. hoger dan voor de oorlog.' 'Spectaculaire groei van onze metaalindustrie.' 'Hoger welstandpeil ondanks bevolkingsaanwas.' 'Landbouw vertoont beeld van opgewekte vitaliteit.'*

*Onder het optimisme van de tweede helft van de jaren vijftig werd de oorzaak van de voorbije ellende, de oorlog, niet vergeten. Vergeten is de oorlog sinds 1945 nooit. Maar herinnerd op een wijze zoals dat vanaf de jaren zestig gebeurde, werd hij evenmin. De belangrijkste reden hiervan is dat er geen algemeen aanvaard beeld (meer) bestond. Er waren beelden, oorlogen – meervoud. Elke groep, elk individu, elke stad of dorp had zijn verhalen. De veelvoud is zelfs zichtbaar in het eerste standaardwerk over de oorlog (*Onderdrukking en Verzet, 1947-1954*) en blijkt ook uit de kolos die bekendstaat als* Parlementaire Enquête Commissie Regeringsbeleid 1940-1945 *of, kortweg,* PEC (1949-1956)*. In laatstgenoemd werk werd de oorlog*

sterk gerelativeerd en voorgesteld als een pijnlijk maar voorbij verleden. 'We' hadden ervan geleerd, waren treuriger en wijzer geworden maar ach, zo was het leven. Vandaar de vele pogingen de zaken en zaakjes uit het verleden glad te strijken dan wel te bedekken met diverse mantels der liefde. Vandaar ook de voorstellen tot verzoening met degenen die fout waren geweest en het veelvuldig gebruik van een begrip als barmhartigheid. Tegelijkertijd neigde men ertoe discutabele zaken uit de oorlogstijd te zien als een vorm van 'bedrijfsrisico'. Het meest bekende voorbeeld hiervan biedt het in dit verband altijd weer genoemde levensverhaal van Jan de Quay. Het is één uit een lange reeks.[7] *Toen hij in 1959 premier van Nederland werd, kon dat alleen omdat men meende dat er op zijn optreden tijdens de oorlog weinig tot niets aan te merken viel. Wat er verkeerd was gegaan – dat er iets verkeerd was gegaan ontkende niemand –, zou niet zijn fout zijn geweest. De eventuele fout was, zeg maar, het risico van het (politieke) vak.*

Ondertussen bleven bij velen – niet alleen bij joden maar ook bij tewerkgestelden, verzetslui, collaborateurs, Indische Nederlanders en ontelbaar vele individuele personen – de angsten, de wonden, de woede. Hoe ermee om te gaan? Hoe over die angst te spreken? Op wie de woede te richten? Het onvermogen daartoe verklaart dat er in vergelijking met de tijd daarvoor en daarna in de jaren vijftig veel over de oorlog gezwegen werd en, indien gesproken, meer gesuggereerd dan gezegd. Een goede illustratie van die suggestieve omgang met de oorlog spreekt uit de naoorlogse monumentenhausse. Voor de een zijn monumenten niet meer dan een willekeurig stuk brons of steen, voor de ander de perfecte uitdrukking van een ervaring of een gevoel. En dat alles zonder woorden, met totale vrijheid voor de kijker. Een andere illustratie van de toenmalige suggestieve omgang met de oorlog, in dit geval zelfs van een nadrukkelijk 'spreken zonder woorden' is de novelle die Gerard Reve in 1950 publiceerde over het thema dat in een latere fase de beeldvorming van de oorlog zou domineren: de Shoah. In De ondergang van de familie Boslowits *wordt het einde van een joods gezin verteld vanuit het perspectief van een kind en daarom niet genoemd, alleen opgeroepen. Hetzelfde maar dan volstrekt anders uitgewerkt gebeurt in* Het bittere kruid *van Marga Minco, in de novelle die Jacques Presser moest schrijven voordat hij zich als historicus aan de rauwe werkelijkheid kon wijden en, het meest bekende voorbeeld, in het* Dagboek *van Anne Frank. Geen verhaal bleek internationaal zo geschikt voor de omgang met het recente verleden als dat van het joodse meisje voor wie oorlog en ondergang de keerzijde vormden van de intimiteit van het eigen huis, de eigen kamer en het eigen hart. Geweld en moorddadigheid zijn bij Anne Frank nog buiten. En als ze 'binnen' komen, stopt het verhaal.*

De voor de jaren vijftig kenmerkende suggestieve verwerking van de oorlog werpt interessant licht op fenomenen als publieke opinie, collectief geheugen en openbaar debat. Sinds lang immers bestaat binnen de communicatiewetenschap een theorie die zich fundamenteel onderscheidt van de dominante van zender, boodschap en ontvanger. Die andere theorie beweert dat het in communicatie niet zozeer gaat om mededelingen maar om ritueel. Een van de eersten die hierop de aandacht vestigde was de Poolse antropoloog Bronislaw Malinowski. Wat doen mensen als ze met elkaar praten, vroeg hij zich af in een artikel uit 1923 met de titel 'The meaning of meaning'. Het lijkt alsof ze communiceren. Maar is dat ook zo? Nee, was Malinowski's ant-

woord, vaak gaat het in dergelijke gevallen helemaal niet om mededelingen maar om niets anders dan contact of pogingen daartoe.[8]

Het duurde tientallen jaren tot deze gedachte door verschillende antropologen, historici, linguïsten en communicatietheoretici opgepikt werd. Een van hen is de Amerikaanse communicatie- en journalistiekdeskundige James Carey. Hij ontwikkelde een theorie die bekendstaat onder de noemer 'communicatie als cultuur'. Volgens Carey is communicatie in de allereerste plaats een symbolisch proces waarin het gaat om de constructie, handhaving en verandering van de samenleving, een ritueel dus dat een andere maatschappelijke functie vervult dan de in de communicatietheorie altijd weer beklemtoonde overbrenging van een boodschap.[9] *Het klassieke voorbeeld is de mis. Kenmerkend hiervoor is het samenzijn, samen beleven, samen ervaren: het delen van een ervaring.*

Nadat Carey van 'communicatie als cultuur' gesproken had, werd de relatie tussen de twee fenomenen door de zogenoemde culturele studies aan het eind van de twintigste eeuw nog breder gemaakt. Omdat het belangrijkste kenmerk van cultuur in de ruimste zin van het woord gedeelde normen en waarden zijn, 'shared space or map of meaning' zoals een vertegenwoordiger van deze opvatting stelt,[10] *is het belangrijkste element van cultuur communicatie en de meest brede omschrijving van communicatie cultuur. Simpeler gezegd: cultuur is communicatie. Een publiek debat is om die reden lang niet altijd een debat en publieke opinie niet altijd een opinie. Veel maatschappelijk contact en een groot deel van de publieke mening loopt niet via het (rationele) woord maar via suggestie, beeld, geluid of een ander emotioneel middel. Het is een voor de nasleep van de Tweede Wereldoorlog belangrijk besef, belangrijk ook voor wat vaak als collectief geheugen wordt omschreven. Zolang een dergelijk 'geheugen' door opiniemakers, historici, journalisten, politici of filmmakers niet geordend is, bevat het immers weinig meer dan sfeer, gevoel of een andere vorm van suggestie. Vandaar onder meer al die monumenten, de telkens weer genoemde stilte en de in de oor-*

logsverwerking van de jaren vijftig dominante begrippen als zwijgzaamheid, sprakeloosheid, stupor of verbijstering. Het zijn stuk voor stuk tekenen van een spreken dat taal en verhaal ontbeert.[11]

De dominante suggestieve omgang met de oorlog in de jaren vijftig betekent niet dat er geen concrete beelden bestonden of ontstonden, evenmin dat er geen groepen waren die al het mogelijke deden hun boodschap met betrekking tot de oorlog uit te schreeuwen of zich opwonden over de neigingen de scherpe kantjes af te slijpen. Deze tendensen bestonden wel degelijk, zij het dat ze minder vaak op de voorgrond traden dan in een latere (en eerdere) fase. Misschien zou je ook wat de verwerking van de oorlog betreft het beeld kunnen gebruiken dat voor de jaren vijftig als geheel gebruikt wordt, van kraamkamer: de jaren vijftig waren de kraamkamer van de jaren zestig en later; zonder de toenmalige ontkieming zijn latere ontwikkelingen ondenkbaar maar verder dan ontkieming – suggesties, randverschijnselen, voorzichtige pogingen – kwam het meestal niet.[12] *In een eerste fase, kort na de oorlog, was de verwerking van de oorlog wild, chaotisch, luidruchtig maar duidelijk – en de beeldvorming navenant. In een derde fase, die van de jaren zestig tot halverwege de jaren tachtig, was zij geordend, bezonnen, zelfverzekerd en eveneens duidelijk – zo ook het beeld. Maar in de tweede fase, de onderhavige, was de omgang met de oorlog voorzichtig, zoekend en aarzelend.*[13] *Het is een van de redenen dat het fenomeen dat vanaf de jaren zeventig het oorlogsverhaal in toenemende mate begon te overschaduwen – de Shoah – in de jaren vijftig nog slechts 'aangeraakt' werd, meer niet.*

Het tweede deel van dit boek gaat over de jaren vijftig, zij het dat het, anders dan het voorgaande dat vooral naoorlogse gebeurtenissen *tot onderwerp had, voor een groot deel over* beeldvorming *en* herinnering *gaat. Vandaar ook dat het nogal eens teruggrijpt op een eerdere periode. Daarin begint het ook, met de vroegste pogingen de oorlogsgebeurtenissen via monumenten en in stilte te herdenken (hfst. 10). Vooral volgens betrokkenen ter linkerzijde van het politieke spectrum was herdenken alleen echter niet voldoende. Er moest met de lessen van de oorlog ook iets* gedaan *worden. Aldus meenden in de eerste plaats zowel de communisten als hun felste tegenstanders, de sociaaldemocraten (hfst. 11). Aldus dachten ook degenen die radicaal de principes van het verzet bleven aanhangen en zich mateloos ergerden aan de in hun omgeving gebruikelijke neiging het verleden opzij te schuiven dan wel van zijn angel te ontdoen (hfst. 12). Dit laatste is over het algemeen echter wel wat gebeurde, zowel in de beeldvorming (hfst. 13) als in de eerste oorlogsaffaires (hfst. 14). Er waren ook wel argumenten voor een dergelijke*

relativering van het oorlogsverleden. De tijden waren veranderd, het herstel leek geslaagd, terugkijken zou niet langer nuttig of noodzakelijk zijn (hfst. 17). Maar aan het eind van het decennium, met het jaar 1957 als markeringspunt en de receptie van het dagboek van Anne Frank als internationaal symbool, leek de sfeer opnieuw te veranderen (hfst. 15). De belangstelling voor de oorlog nam toe, pijnlijke zaken werden minder hardnekkig verzwegen (hfst. 16). Het was een voorbode van wat komen ging.

[10] In steen en stilte
Vroege herdenkingen van de oorlog

Half november 1954 verscheen in de *Soester Courant* van de hand van een zekere Flodur ('inzender bij de redactie bekend') een ingezonden brief van nogal raadselachtige strekking. In die brief vertelt de schrijver dat zijn oog enige dagen tevoren gevallen was op een witachtig monument zonder jaartal of opschrift dat, zo veronderstelde hij, betrekking had op de Franse overheersing. Het toonde onder meer twee politieagenten die een arrestatie verrichten, een houten pop onder een bladerloze bananenboom en een stel huilende vrouwen. De belangrijkste figuur van het geheel was een levensgrote dame met gepermanent haar, een te dikke rechterarm en een plompe voet. 'Ik begrijp niet,' aldus de briefschrijver, 'waarom deze blokmassa eerst 140 jaar na de Franse overheersing werd opgericht. Moeten wij nu weer 140 jaar wachten eer er 'n monument verrijst ter herinnering aan de oorlog van 1940-1945?'[1]

De spot van Flodur is eenvoudig te begrijpen. Sinds de eerste plannen voor een oorlogsmonument in Soest waren bijna negen jaren verstreken. Jaren van vergaderen, plannen, aanpassingen, ruzietjes en opnieuw vergaderen. Een van de verklaringen voor zoveel gedoe is dat de eerste plannen, uit begin 1946, veel te ambitieus waren. Ze beoogden niet zomaar een gedenkteken maar een cultureel centrum dat plaats bood aan vier- tot vijfhonderd mensen en dienst kon doen als clubhuis, gemeenschapshuis en bibliotheek. Nadat ter voorbereiding hiervan een commissie was ingesteld, gebeurde er een jaar lang niets. Daarop kwam de beroemde Willem Dudok met een ontwerp. Het is inderdaad niet anders dan groots te noemen: twee enorme gebouwen met daartussen een majestueuze glazen zaal. Opnieuw duurde het een jaar – het was ondertussen mei 1948 – tot dit plan openbaar werd gemaakt. Helaas voor de bedenkers werd het niet door iedereen goed ontvangen. Want waar was de herinnering aan de oorlog gebleven? De gedachten gaan... daarom weer uit naar het oprichten van een gedenk-

teken in de gebruikelijke vorm,' schreef de plaatselijke krant alsof de zaak hiermee opgelost was en er destijds voor gedenktekens zoiets als een gebruikelijke vorm bestond.[2] Dat was niet het geval. Het ontbrak Nederland immers aan een monumentale traditie,[3] pas de oorlog onthulde dit als een gemis.

> Het is de eerste maal in haar geschiedenis, dat de Nederlandse beeldhouwkunst zich gesteld ziet voor de taak: de slachtoffers van een nationale ramp op massale wijze te gedenken, hetgeen inhoudt, dat er dus voor haar op dit gebied geen enkele traditie aanwezig is.

Aldus de in de kunstwereld actieve beeldhouwer en typograaf Joop J. Beljon, publicerend onder het pseudoniem Majorick, eind 1946 naar aanleiding van een tentoonstelling in het Stedelijk.[4] 'Men wil een teken maar *hoe* weet niemand,' oordeelde de destijds beroemde kunsthistoricus Abram M. Hammacher.[5] Hij was een van degenen die zich al vroeg bekommerde om de vraag hoe Nederland en de Nederlanders met de oorlogsherinnering konden omgaan. Een van de meest voor de hand liggende manieren was doen wat na afloop van eerdere oorlogen ook in omringende landen gedaan was: monumenten bouwen. Maar omdat Nederland hiermee geen ervaring had, doken her en der nogal wonderlijke ideeën op en werd alom, niet alleen in Soest,[6] eindeloos overlegd. Zo kwam in een van de grote steden een jurist met het voorstel een monument in de vorm van een schuilkelder op te richten.[7] Dat kwam er niet. Nauwelijks minder vreemde ideeën werden wel verwezenlijkt. Zo het gevaarte dat in 1945 in Heelsum uit resten van de Slag bij Arnhem werd geknutseld. Het bestaat uit

> een zesponder anti tankkanon, een radio container, haken waarmede containers en bevoorradingsmanden aan de parachutes werden vastgemaakt, rijgoten waarmede voertuigen en geschut uit de zweefvliegtuigen werden gereden, helmen van de parachutisten, bevoorradingscontainers die aan parachutes werden afgeworpen [en een] sluitbeugel bevoorradingscontainer.[8]

Veel gebruikelijker dan dergelijke relatief complexe monumenten waren gedenktekens. Ze bestaan bijna zonder uitzondering uit simpele stukken natuursteen zoals te vinden op kerkhoven met daarop niet meer dan enkele woorden, een naam, een datum. Het meest bekende voorbeeld hiervan is de plaquette die de Nederlandse Spoorwegen in

1947-1948 aan zo'n 110 stationsgebouwen bevestigde – een fraai stukje bedrijfsmythologie: alsof de gevallen werknemers van de Spoorwegen in opdracht gehandeld hadden. Ze zijn alle van koper, vervaardigd door de Kunstnijverheidfabrieken van Winkelman uit Amsterdam en voorzien van de tekst 'ter nagedachtenis aan hen die vielen, 1940-1945', met daarbij de betreffende naam of namen.[9] Monumenten? Het is maar wat je eronder verstaat. Het zijn eerder grafstenen, met als belangrijkste verschil dat ze verticaal zijn aangebracht en geen kist of urn bedekken.

Huisvlijt in het publiek domein

Als we Beljon mogen geloven verliep de totstandkoming van oorlogsmonumenten in de meeste gevallen op dezelfde manier. Bijna tien jaar na het eind van de oorlog keek hij nog eens terug op evenzovele jaren nijverheid en velde een vernietigend oordeel. Er was bij hem geen twijfel waar de fout lag: bij het begin.

> In de zomer van het jaar 1945 kiest een man een telefoon-nummer. Aan de andere kant van de lijn gaat de bel over. 'Hallo, met beeldhouwer Z.' 'Hallo mijnheer Z. U spreekt met de voorzitter van het Comité tot Herdenking van de Gevallenen. Meneer, ik heb bij kennissen van mij een allerliefst bronzen kinderkopje gezien van uw hand. Ik heb het daar met mijn medeleden over gehad, en nu hadden we zo gedacht...'[10]

Of de kinderkopjesmaker maar even het plaatselijk monument in elkaar wilde knutselen. Zo gebeurde en tot groot verdriet van allen die verstand hadden van beeldhouwkunst en inrichting van de publieke ruimte, gebeurde het overal.[11] Het was ter voorkoming hiervan dat een aantal betrokkenen al in de zomer van 1945 de handen ineensloeg en bij de minister aanklopte. Of deze er s.v.p. voor wilde zorgen dat aan de wildgroei zo snel mogelijk een eind kwam opdat er in Nederland niet hetzelfde gebeurde als na de Eerste Wereldoorlog in Frankrijk en België gebeurd was. Daar, aldus beeldhouwer Hildo Krop in een al in de zomer van '45 verschenen artikel, lagen sindsdien overal over het land monumenten verspreid, 'als taarten op een overigens kale bruiloftsdis, pijnlijke getuigenissen van verspilde energie en toewijding.'[12]

De minister was blijkbaar eenzelfde oordeel toegedaan want op 15 oktober 1945 werd bij Koninklijk Besluit bekendgemaakt dat het niet

langer toegestaan was zomaar een oorlogsmonument op te richten. Alle plannen moesten voortaan eerst aan een commissie worden voorgelegd. Pas nadat deze de minister van advies had gediend, kon tot bouw overgegaan worden.[13] Maar hiermee waren de problemen niet uit de wereld. Want hoe eenvoudig het ook was te zeggen hoe het *niet* moest, iets anders was te zeggen aan welke criteria een goed monument wél diende te voldoen. Het blijkt duidelijk uit de notulen van de door de minister ingestelde commissie. 'Er moet geen baksteen gebruikt worden bij een gedenkteeken van eenige betekenis,' meende de voorzitter tijdens de eerste vergadering met provinciale vertegenwoordigers.

> We moeten geen monumentale banken hebben; men moet niet zitten op een monument. Gemakkelijk zitten op een monument is onmogelijk en monumentaal zitten en toch gemakkelijk acht spreker voor uitgesloten.[14]

Dat niet maar wat dan wel? Met die vraag kwamen begin januari 1946 ook een groot aantal vooraanstaanden uit de wereld van literatuur, beeldhouwkunst en architectuur in het huis van de weduwe Marsman bijeen. Zij hadden een moeizame discussie maar kwamen niet tot overeenstemming. Begrijpelijk. Want hoe beeld je vrijheid uit, hoe verdriet, moed of trouw? Omdat niemand het goede antwoord wist, kwam men niet verder dan de suggestie dat dichters voor de monumenten teksten konden leveren en architecten wellicht ideeën konden aanreiken als het om de omgeving ging.[15] Over monumenten zelf was daarmee nog steeds niets gezegd. Vandaar dat de door de minister ingestelde commissie in overleg met onder meer de Nederlandse Kring van Beeldhouwers een prijsvraag uitschreef.[16] Bedoeling was dat men voor een specifieke plaats dan wel gelegenheid een monument ontwierp – en wel zo dat het als voorbeeld kon dienen.[17] Als thema werd de executie van tien mannen in december 1944 in Renesse gekozen.

Tientallen inzendingen kwamen binnen en een selectie daarvan werd tussen 15 november en 15 december 1946, anderhalf jaar na de oorlog dus, in het Stedelijk tentoongesteld. Ook daaruit is helaas weinig op te maken – of het zou moeten zijn dat men geen idee had: de meeste ontwerpen hadden met oorlog niets van doen.[18] Zo was er de schets van een naakte vrouw van rubensiaanse afmetingen die haar lichaam genietend tentoonstelt. Het is onmogelijk haar met oorlog in verband te brengen. De naam van het ontwerp luidde dan ook 'zon'.

Ook was er de schets van een naakte man. Zijn naam, het moet toeval zijn, was Phoebus, de zonnegod. Een van de ontwerpen toont een vrouw met overwinningskrans, een andere een vrouw die zichtbaar geniet van de (en zo luidt ook de titel) Zeewind. 'Het uitgangspunt, dat het gros der Nederlandse beeldhouwers zich verkozen heeft, is de vlucht,' schreef Beljon.

> In een handomdraai heeft men een complex vraagstuk tot een strikt aesthetisch probleem gereduceerd... Een bevredigende oplossing echter voor een monument, dat de tijd memoreert die de atoombom gebracht heeft, het massale luchtbombardement en het concentratiekamp, kan iets in deze geest natuurlijk niet genoemd worden.[19]

Het monument dat uiteindelijk voor Renesse gekozen werd, was minder esthetisch en maatgevender voor wat uiteindelijk het gemiddelde Nederlandse oorlogsmonument zou worden. Het was, enigszins verdacht is het wel, de inzending van de secretaris van de Kring van Beeldhouwers en tevens degene die ook de catalogus van de tentoonstelling had ingeleid: J.W. Havermans. Zijn beeld bestaat uit een vrouwenfiguur getooid met een Schouwse kap (Renesse ligt op Schouwen-Duiveland) met in haar armen een stervende of gestorven man. De figuren staan op een sokkel waarop verder niets dan een datum wordt vermeld. Op dit thema, een moderne piëta, zou vervolgens op verschillende plekken gevarieerd worden, in Heerenveen onder meer en in Tegelen, in Heumen, Swalmen en Haaren.

Theorie en praktijk

Hoewel een goed oorlogsmonument volgens de naoorlogse spraakmakende gemeente blijkbaar moest zijn als het beeld van Renesse, was de praktijk een andere. Het is een terugkerend thema in de vergaderingen van de Centrale Commissie. 'In alle deelen van ons land werden en worden nog steeds gedenktekens onthuld, zonder dat tevoren de ministerieele goedkeuring op de ontwerpen is verkregen,' moppert de vergadering eind 1946.[20] 'Zwarte monumenten' werden deze bastaarden genoemd. Helaas was er altijd wel een argument om ze te laten staan. 'In Domburg heeft men een zeer leelijk gedenkteeken ontworpen,' schrijft de notulist eind januari 1947.[21]

> Dit is door de P.C. [Provinciale Commissie] afgekeurd, waarbij in overweging werd gegeven zich voor een nieuw ontwerp tot een kundig beeldhouwer te wenden of het eenheidsmonument te aanvaarden. Voor het eerst genoemde ontbrak echter het geld, terwijl men voor de tweede mogelijkheid... weinig voelde, mede omdat men... in de veronderstelling verkeerde, dat daarvoor de dooden weer opgegraven dienden te worden.

Ruim een jaar later is de klacht nog steeds dezelfde – en lijkt een oplossing verder weg dan ooit. Tal van plaatselijke commissies, zo staat in de notulen van april 1948,[22] waren herhaaldelijk aangeschreven met de vermaning de voorschriften na te leven.

> Het resultaat was... niet overweldigend. Nu bestond er weliswaar het laatste middel van gezagshandhaving, namelijk om ten onrechte onthulde monumenten met behulp van den sterken arm te verwijderen maar voor dit middel voelde de minister weinig... Vele initiatiefnemers zijn reeds doordrongen van het feit dat de voorschriften niet worden gehandhaafd en dat men zonder veel gevaar zijn gang wel kon gaan.

En zo gebeurde. Vandaar dat een afgewezen monument in Druten[23] gewoon onthuld werd. Het staat er meer dan zestig jaar later nog steeds en bestaat uit een zoveelste bakstenen muurtje met daarop een kleurige afbeelding van Joris op z'n paard. Achter hem wappert de Nederlandse vlag, onder hem dreigt, natuurlijk, de draak. Een opschrift vertelt in ouderwetse, bloemrijke taal wat hiervan de betekenis is. Het thema van Joris en de draak zou ook elders verwerkt worden, in Harlingen (1950), Lichtenvoorde (1948), Gouda (1952), Helmond (1960), Amsterdam (1945), Groningen (1959), Den Haag (1950), Haaren (1947) en Ooij (1948) onder meer.[24] Elders zou men andere traditionele thema's gebruiken. Phoenix bijvoorbeeld, de vogel die uit zijn as herrijst, de slang of de strijd van David tegen Goliath. Legio is het aantal monumenten met symbolen als de duif die vrede verbeeldt, de toorts als symbool van het vuur dat bleef branden, de handen die de samenwerking tegen de bezetter aanduiden, de leeuw evenals de maagd, het zwaard, de vlag en de bloem – die eerst vertrapt wordt maar uiteindelijk weer opkomt.[25] Een begin eenentwintigste eeuw gemaakte inventarisatie kwam tot de volgende opsomming:[26]

Oorlogsmonumenten: vormen, ornamenten, materiaal

Beelden: 663	Glas-in-loodramen: 54	Plaquettes: 796
Bomen: 45	Kapellen: 47	Reliëfs: 110
Gedenkbanken: 28	Kruizen: 124	Zuilen: 301
Gedenkstenen: 610	Begraafplaatsen: 261	Overig: 361

Vóór 1950 werden er ongeveer 700 oorlogsmonumenten onthuld. Tussen 1950 en 1960 waren het er heel wat minder: zo'n 400. In het daaropvolgend decennium waren het er nog minder: 150. Daarna (1970-1980) waren het er weer minder: 100. In verband met de chronologie van de belangstelling voor en verwerking van de Tweede Wereldoorlog zijn het veelzeggende cijfers, zeker als je rekening houdt met de onvermijdelijke tijdspanne tussen planning en plaatsing want vervolgens steeg het aantal weer, naar ruim 240 tussen 1980 en 1990, bijna 450 tussen 1990 en 2000 en eenzelfde aantal in het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw.[27] Toch valt over deze duizenden oorlogsmonumenten[28] in het algemeen nauwelijks meer te zeggen dan dat het er veel zijn, zeer veel, zeker als je daarbij het gebrek aan monumentale traditie in ogenschouw neemt. Vast staat ook dat de Centrale Commissie en andere betrokkenen er niet in geslaagd zijn in deze veelheid lijn, laat staan uniformiteit te brengen. Zwerfkeien, kruizen, bollen, pieken, muurtjes, banken, beren en fonteinen, je kunt het eigenlijk zo gek niet verzinnen of het is in de Nederlandse oorlogsmonumenten verwerkt.

Stenen verhaaltjes

Na de afwijzing van een gemeenschapshuis als oorlogsmonument duurde het in Soest anderhalf jaar tot er vanuit kringen van het voormalig verzet een nieuwe poging werd ondernomen. Daarbij kwamen dezelfde vragen boven die ook elders opkwamen of opgekomen waren: wat moest uitgedrukt worden, hoe moest dat gebeuren en waar moest het monument geplaatst worden? Wat betreft deze laatste vraag waren allen het erover eens dat het een opvallende plek moest zijn. Helaas hield de eensgezindheid hiermee op. Want welke plekken waren opvallend? Oeverloos overleg volgde. Uiteindelijk – het was ondertussen december 1953 – hakte de gemeenteraad de knoop door en wees de plek aan die eerder voor het cultureel centrum bedoeld was: een plant-

soen. Dat viel bij de plaatselijke Vereniging van Oud-Illegale Werkers zo slecht dat ze dreigde geen stille tocht meer te houden. Hoe kon een oorlogsmonument nu de versiering zijn van een plantsoen? Dat dreigement viel weer slecht bij de gemeente. Chantage, daarvoor weigerde men te wijken. Ondertussen had men wel een beeldhouwer gevonden en met deze ook een vorm gekozen. Zijn plan werd in een schrijven aan de minister uitgelegd:

> De hoofdfiguur is een vrouwenfiguur die alles betreurt wat er tijdens de bezetting is gebeurd. Het reliëf links onder symboliseert het weghalen van goederen. Links boven is het nationaal-socialisme en de afkeer daarvan symbolisch weergegeven: het rechterfiguurtje draagt een masker en drie vrouwen staan daar afwijzend tegenover. Het reliëf rechtsboven stelt voor het weghalen van de mannen waarbij de vrouwen angstig toezien. Het reliëf rechtsonder geeft het doodschieten van de man weer.[29]

Een verhaaltje in steen dus, met daarin de klemtoon op het moorddadige en roofzuchtige van het nazisme en de weerzin dan wel het verdriet dat deze wreedheid bij de bevolking teweeg had gebracht. Aanvankelijk had het monument geen opschrift. Later werden de jaartallen 1940-1945 toegevoegd. Het is een veelzeggende daad, kenmerkend voor een cultuur die meer ervaring heeft met taal dan met beelden – calvinistisch, niet katholiek. Bij deze 'schriftcultuur' ligt vermoedelijk ook de verklaring dat zoveel oorlogsmonumenten al dan niet letterlijk 'verhaaltjes vertellen'. In een enkel geval, zoals in Soest, gebeurde dat via pakkende scènes: een stripverhaal. In vele gevallen werd het verhaal er daadwerkelijk bij verteld, met woorden dus. In de meeste gevallen is het verhaal gereduceerd tot een aansprekend beeld met daarbij al dan niet een korte uitleg. Een dergelijk beeld kon gebruikmaken van de al genoemde symbolen (Joris, David, duif, bloem) maar was vaak eenvoudiger, aansprekender en directer. Zo is er het beeld van de man die getroffen wordt door de kogelregen van het executiepeloton. Het bekendste voorbeeld hiervan is afkomstig van de kunstenaar die ook de beelden van het Nationaal Monument op de Dam ontwierp, de toenmalige grand old man van de Nederlandse beeldhouwkunst John Raedecker. Zijn vallende man staat in Waalwijk – helaas ontsierd door een tekst die de veronderstelde slechte verstaander nog even vertelt wat hij behoort te zien. Andere vallende mannen staan in Huizen, Zuidlaren, Wassenaar, Beverwijk, Aarlanderveen, Beilen, Loosdrecht, Rotterdam, Heinenoord, Haarlem (Andriessen), IJmuiden en Amersfoort. Een an-

der veelvoorkomend thema is dat van degene die na de executie achterblijft: de treurende vrouw, al dan niet met kind(eren). Zij symboliseert het land in rouw. Het is eveneens talloze malen uitgebeeld, in De Bilt en Mariënberg, Oosterhout en Weesp, Rijswijk (Zuid-Holland) en Haarlem, Arnhem, Putten (opnieuw Andriessen), Goor, Rilland-Bath, op het hiervoor genoemde monument in Soest, Almelo, Vlaardingen, Rotterdam, Rheden, Brielle, Zwartewaal, Bennebroek, Bussum en tal van plekken meer.[30] Het beeld van de treurende vrouw was vermoedelijk ook zo geliefd omdat het verwees naar de aloude piëta en, wie weet, naar de Nederlandse maagd. 'De vrouwen zijn het die de zwaarste slagen hebben opgevangen,' meende een man die bij een tiental oorlogsmonumenten betrokken was maar vooral als schilder bekendstaat: Charles Eyck. Een van de door hem vervaardigde monumenten staat in Maastricht en drukt bevrijding uit, vreugde dus. Maar apart staat één figuur, zij heeft zich van de feestvierders afgewend: een vrouw, zij treurt en vertegenwoordigt degenen die, aldus Eyck, 'de kaarsvlam van het in memoriam steeds brandende zullen houden.'[31]

Andriessen

Algemeen wordt aanvaard dat Mari Andriessen *de* beeldhouwer is van het Nederlandse oorlogsmonument. Die faam is het resultaat van de onberekenbare combinatie van talent, moment en geluk. Talent hád Andriessen, dat lijdt geen twijfel. Maar dat had Raedecker ook. Laatstgenoemde was in 1945 echter te oud om drijvende kracht achter een nieuw type beeldhouwkunst te worden. Dat hij desondanks nog één uniek oorlogsmonument wist te maken – in Waalwijk – toont zijn grootheid. Talent, hoewel minder, hadden ook mannen als Oswald Wenckebach, Hildo Krop en Fred Carasso. Maar eerstgenoemde had bijvoorbeeld tevens een carrière als hoogleraar en was, vermoedelijk mede om die reden, te sterk geporteerd voor klassieke vormen om open te staan voor ingrijpende veranderingen. Andriessen stond dat wel. Bovendien, niet onbelangrijk, maakte hij deel uit van een groep die na 1945 sterk van zich deed spreken: de katholieken. Meer nog, hij maakte deel uit van dezelfde gemeenschap waartoe ook Romme, de Brenninkmeijers, Dreesmannen, Hunkemöllers en tal van andere vooraanstaande families behoorden, de Amsterdamse, katholieke elite. Bovendien was zijn jongste zusje gehuwd met de man die in 1947-1948 minister van Binnenlandse Zaken was en ook daarna gedurende

lange tijd een vooraanstaande figuur in de Nederlandse politiek zou blijven, P.J. Witteman. Een dergelijk geluk hadden zijn collega's niet.

Levend in een katholiek milieu had Andriessen vóór 1940 vooral religieuze kunst gemaakt. Maar zoals bij zovelen maakte de oorlog ook in zijn geval een eind aan een carrière. Nadat hij geweigerd had de Ariërverklaring te tekenen of zich in te schrijven bij de Kultuurkamer, kon hij geen officiële opdrachten meer uitvoeren en was min of meer tot de bedelstaf veroordeeld.[32] Des te meer mogelijkheden had hij na de bevrijding. Eind 1945 had hij al minstens twee opdrachten: een voor Heemstede – een werk waar hij niet trots op zou zijn – en een voor Enschede. Hoewel dit laatste werk, eigenlijk *werken*, niet zijn bekendste is – dat is De Dokwerker – is het vermoedelijk wel z'n magnum opus. De betekenis ervan is temeer groot omdat het ontwerp eind 1946 al in het Stedelijk Museum van Amsterdam te zien was en tal van collega-beeldhouwers inspireerde.[33] Dit temeer omdat Andriessen de oorlogsbeeldhouwkunst helemaal opnieuw leek uit te vinden. Beelden van zes mensen of groepen en evenzovele ervaringen staan in Enschede op bijzondere wijze gerangschikt in de open ruimte en vertellen het oorlogsverhaal op volstrekt andere wijze dan bijvoorbeeld in het monument van Soest: niet als gebeurtenis ('verhaal') maar als emotie, precies zoals Andriessens grote voorbeeld Rodin in zijn beeld van de burgers van Calais had gedaan. Elders, met De Dokwerker bijvoorbeeld, de vrouw van Putten of de Anne Frank van de Westermarkt, zou hij hetzelfde doen. Het is om die reden ook dat Andriessen bekendstaat als *de* oorlogsbeeldhouwer bij uitstek.[34] Toch is hij niet de maker van *het* oorlogsmonument.

Zadkine

In mei 1950 maakte de kunstcriticus van *Het Parool*, J.M. Prange, de balans op van vijf jaar oorlogsmonumenten. Het was voor het eerst dat iemand dat deed, voor het eerst ook dat er niet alleen gesproken werd over de oorlogskunst die moest komen maar ook over de kunst die er al was. Prange begon die balans met een terugblik op de tentoonstelling uit 1946 in het Stedelijk en vervolgde met een kleine reportage langs de belangrijkste beelden. Wat in het Stedelijk gestaan had, stelde niet veel voor, beweerde hij, om zich vervolgens de vraag te stellen of er eigenlijk wel een monument aan te wijzen was waarin 'de zo nodige drie-eenheid' bereikt werd.

> Ik meen de drie-eenheid, de verbondenheid en logische samenhang die er moet zijn tussen het beeld of reliëf, het omringende landschap, park, tuinaanleg en de architectuur die via voetstuk of muur, trap of andere architectonische constructie het een met ander verbindt.

Het antwoord luidde ontkennend. Maar ook 'innerlijk', wanneer het louter om het oorlogsbeeld zelf ging, was er volgens Prange weinig reden tot tevredenheid. 'Meestal liep het [monument] uit op de onverzettelijke *Poilu* [mannetjesputter] met 't geweer aan de voet,'[35] schrijft hij niet conform de waarheid – zoveel mannetjesputters zijn er onder Nederlandse oorlogsmonumenten niet te vinden. Maar het klopt dat anno 1950 bijna niemand in staat was geweest op authentieke wijze de oorlog in steen of brons te vertalen. Volgens Prange was er één uitzondering, één beeld dat met kop en schouders boven de rest uitstak: dat van Zadkine.[36] 'Men kan zich afvragen of de beschouwer uit het jaar 2000, die niets meer van deze tijd afweet, iets uit de [andere] beelden kan nalezen... Zadkines beeld schreeuwt het als 't ware uit; die verwrongenheid en wanhopige mismaaktheid kunnen niet misverstaan worden...'

Enkele jaren later kwam Beljon tot eenzelfde conclusie. 'Nu intussen, negen jaar na de bevrijding, de meeste oorlogs-monumenten tot stand gekomen zijn (op het 'nationale' na), is het moment aangebroken voor een beoordeling en daarbij kan allereerst vastgesteld worden, dat de gereed gekomen monumenten noch naar opvatting, noch wat het artistieke niveau betreft, bijzonder veel verschillen van de maquettes, die destijds tentoongesteld stonden in het Stedelijk Museum... Zonder gevoel, zonder intelligentie heeft het gros van onze beeldhouwers stomweg de practijken van de tuinbeeld- en gevelsteen-makerij overgeheveld naar het naoorlogs-monument.'[37]

Er zijn uitzonderingen, vervolgt Beljon: het werk van Raedecker in Waalwijk, dat van Andriessen maar vooral: Zadkine.

> Een oorlog is in laatste instantie geen aaneenrijging van toevallige incidenten, doch een vorm van compensatie voor een ernstige crisis in het collectief onbewuste. Het is voor iedere beeldgevoelige duidelijk... dat Zadkine inderdaad tot deze laag is doorgestoten.

Raedecker en Oud, op dat moment werkzaam aan het Nationale Monument op de Dam, zouden het om die reden volgens Beljon nog moeilijk krijgen. 'Het is duidelijk dat hun taak in de bijna verplette-

rende schaduw van Zadkines schepping (eigenlijk nu al het nationale monument) bijzonder zwaar zal zijn.'

Nationale monumenten

Enkele jaren voordat Zadkines monument gereed was en lang voordat zijn beeld de faam had die Prange het in 1950 en Beljon in 1954 toedichtte, was in toonaangevende kringen, waaronder het Ministerie van Onderwijs, Kunst en Wetenschappen, al bedacht dat Nederland

ook behoefte had aan nationale monumenten, monumenten dus die niet plaatselijk of incidenteel maar *ieders* leed uitdrukten. Daartoe ging vanaf september 1946 vanuit het ministerie aan een groot aantal (meer dan honderd!)[38] vooraanstaande figuren het verzoek uit plaats te nemen in een zogenaamde Nationale Monumenten Commissie voor Oorlogsgedenktekens, veelal simpelweg Nationale Commissie genoemd en goed te onderscheiden van de eerder genoemde Centrale Commissie die over de toelating ging, ook van nationale monumenten overigens. De Nationale Commissie deed niet anders wat elders lokale comités deden: met voorstellen voor monumenten komen en daarvoor de benodigde gelden bijeenzoeken. En ziedaar, reeds enkele maanden na haar inauguratie kwam zij met het voorstel maar liefst elf nationale oorlogsmonumenten op te richten, te weten:

1. Een Nationaal Monument te Amsterdam, op een nader te bepalen plaats[39]
2. De Eerebegraafplaats te Bloemendaal
3. Een groep gedenktekens, te plaatsen bij voormalige concentratiekampen Amersfoort,
4. Vught
5. en Westerbork
6. Een legermonument op den Grebbeberg
7. Een marinemonument te Den Helder of elders
8. Een koopvaardijmonument te Rotterdam
9. Een monument ter herinnering aan den strijd op en de herovering van Walcheren (bij een der landingspunten te Westkapelle of Vlissingen)
10. Een monument te Eede in Zeeuwsch-Vlaanderen, waar H.M. de Koningin den vaderlandschen bodem weer betrad

11. Een monument te Wageningen, ter herinnering aan de capitulatie van de Duitsche Weermacht[40]

Later werden aan deze nationale lijst nog twee monumenten toegevoegd:

12. Maastricht (ter herdenking aan de bevrijding door de Amerikaanse troepen)
13. en Driel (ter herdenking van de Poolse parachutisten)

Eerder al[41] waren ook de gedenktekens in

14. Arnhem
15. en Oosterbeek

als 'nationaal' aangemerkt. In totaal vijftien nationale monumenten dus. Aanvankelijk was de commissie van plan ook in deze uniformiteit aan te brengen. Spoedig werd die gedachte als onhaalbaar verworpen, met als gevolg dat in de nationale oorlogsmonumenten net zo min een lijn te ontdekken valt als in de lokale en provinciale. Vergelijk bijvoorbeeld de drie gedenktekens in de voormalige concentratiekampen. Het monument in Vught, onthuld in december 1947 en het eerste dat van meet af aan[42] als nationaal werd beschouwd, bestaat uit een lange wand van zesentwintig panelen waarin de namen gehouwen van de 329 mannen die op deze plek gefusilleerd werden. Onder die namen staat een regel uit het Wilhelmus. Heel anders is het op het eerste gezicht aangrijpender monument dat in 1953 in Leusden (Kamp Amersfoort) werd onthuld, eveneens op de plek van een voormalige fusilladeplaats. In dit geval is gekozen voor de afbeelding van een man op het punt van zijn executie. Hij is gehuld in lompen en staat op klompen. Met zijn handen houdt hij de panden van zijn jas vast. Het indrukwekkendste aan het beeld is dat de man het hoofd licht gebogen houdt en de ogen naar boven richt. Hij wacht op het schot. Weer heel anders is het gedenkteken in Westerbork. Bij de daar gekozen symboliek speelt zeker een rol dat dit monument veel later onthuld werd, in 1970.[43] Hoe dan ook, het in Westerbork gekozen 'beeld' is even abstract als veelzeggend: een spoorrails die aan de ene kant gebogen is en aan de andere afgesloten door een muur en een stootblok. Aan beide zijden van het blok ligt een steen met een tekst uit de Klaagliederen (4.18), links in het

Nederlands, rechts in het Hebreeuws. Eén gedachte, drie gedenkplaatsen en evenzovele maar geheel verschillende uitingen.

Nationaal monument

Vanaf het eerste moment was het de bedoeling van de Nationale Commissie dat de nationale monumenten het bezit van heel het Nederlandse volk zouden zijn. Om die én om financiële redenen ging men over tot een symbolische verkoop van het Damplantsoen, dat wil zeggen van dat deel van de Dam waar tegenwoordig het Nationaal Monument staat. Het werd geen succes. Maar financiering was niet het enige probleem.[44] Er was bijvoorbeeld ook discussie over de plek. Uiteindelijk werd Amsterdam gekozen. Met de naam van de beeldhouwer (John Raedecker) was dat echter het enige waarover geen verschil van mening bestond. Alle andere aspecten van wat uiteindelijk het monument op de Dam zou worden zouden discutabel blijken en tot op de dag van vandaag ook inderdaad bediscussieerd worden – een goede illustratie van de moeizaamheid van de 'nationaal-epische eenheidsgedachte' ofwel van 'de idee dat de volksgemeenschap één was geweest (en nog steeds was) in het Goede.'[45] Niettemin was het ontwerp begin 1950 gereed en in het Amsterdams stadhuis ook te zien. Een journalist van *Het Parool* kreeg bij de beeldhouwer thuis uitleg:

> Tegen een hoge zuil, die centraal in het plantsoen wordt geplaatst, zullen drie groepen beelden komen, die respectievelijk de ellende, het verzet en de overwinning tot uitdrukking brengen. In het midden, aan de voet van de zuil, symboliseert een fusillade het eerste stadium. De twee mannen die aan weerszijden rechtop staan, verbeelden het verzet. Daarboven tilt een vrouw haar kind omhoog en vliegen duiven uit; dit beeld spreekt van de overwinning.[46]

Maar de Centrale Commissie was niet tevreden.[47] De (later) bij het project betrokken architect, Jacobus P. Oud, had met Raedecker te veel rekening gehouden. Ook waren de schetsen van laatstgenoemde zo klein en onuitgewerkt dat er geen touw aan vast te knopen viel. Tot slot waren er verkeerstechnische bezwaren.[48] De kritiek kwam de autoriteiten, de Amsterdamse burgemeester d'Ailly voorop, slecht uit. Men had haast. Het tijdelijk monument was al te lang tijdelijk. Bovendien moest er voor het monument nog heel wat geld bijeengesprokkeld worden

en een negatief advies was daarvoor niet bevorderlijk. Opnieuw gedoe dus. Maar de politiek won en de commissie werd, net zoals steeds weer op lokaal en regionaal niveau gebeurde, aan de kant geschoven. Sandberg, directeur van het Stedelijk Museum, speelde hierbij vermoedelijk de doorslaggevende rol. Hij verleende, zoals een onderzoeker stelt, 'artistiek gezag… aan een bestuurlijke wenselijkheid.'[49] Half februari 1951 aanvaardde de ministerraad het ontwerp: het Nationaal Monument op de Dam kon gemaakt worden.

Dat de problemen hiermee nog niet voorbij waren, bleek toen er een jaar later in zo'n beetje alle kranten bijtende artikelen verschenen. 'Veel onkosten en salarissen, geen monument,' mopperde *Elsevier*s weekblad.[50] *De Maasbode* meldde dat de Amsterdamse raad nog steeds niet wist waar het monument geplaatst diende te worden.[51] Volgens *Het Vrije Volk* was dat niet het grootste probleem maar ging het om de vraag hoe de Dam ingericht diende te worden.[52] Gevolg van een en ander was dat Raedecker en Oud nog altijd geen officiële opdracht ontvangen hadden. Dat gebeurde in september 1952, anderhalf jaar na het besluit van de Ministerraad. Sinds het eind van de oorlog waren op dat moment meer dan zeven jaren verstreken. Tot de onthulling zouden er nog bijna vier volgen – jaren van weer ander gedoe, niet in de laatste plaats omdat Raedeckers gezondheid achteruitging en hij het werk niet meer alleen aankon. Toch kwam het op het nippertje gereed. Toen de beeldhouwer in januari 1956 overleed hoefden alleen nog de puntjes op de i gezet te worden. Zo gebeurde, enkele maanden later was het zover. 'Duizenden, in gedachten vereend, voor het eerst te zamen aan de voet van ons nationale monument,' schreef de *NRC*.

> Een eindeloze stille stoet, met aan het hoofd burgemeester d'Ailly, wethouders, gemeenteraadslieden, deputaties van leger, marine en luchtmacht, trok door de straten van de hoofdstad… Om acht uur precies, toen de straatverlichting aanging, verstomde het leven… De treinen stopten, het rangeren werd gestaakt; tram- en autobusbestuurders zetten hun voertuigen stil. In vele huizen heeft, nadat door de radio in het nationale programma een trompetsignaal van de Dam in Amsterdam had geklonken, twee minuten stilte geheerst.[53]

Dit is zonder twijfel juist. Vraag is wel in hoeveel huizen stilte werd gehouden én wat die stilte betekent. Wat betreft die eerste vraag ziet het ernaar uit dat het aantal mensen dat in de jaren vijftig, zestig en zeventig de oorlog herdacht veel kleiner is geweest dan je op basis van

toespraken, krantenberichten en terugblikken zou verwachten.[54] Over de betekenis van de stilte valt nog wel meer te zeggen.

Herdenken in stilte

'Het beeld staat er,' schreef de al genoemde kunsthistoricus Hammacher halverwege de jaren vijftig.

> Er is voor geofferd, er is geld bijeengebracht. Het is geschikt voor overdracht van bezwaarde gevoelens... Het is ondanks alle omkledingen en formules die het ontstaan van een oorlogsmonument motiverend begeleiden toch een moderne totemisme... De beeldhouwer... weet het... Met zijn beeld is straks aan een door niemand geformuleerde behoefte voldaan. Het is een soort kwijting.[55]

Hoe juist deze kwalificatie is blijkt uit de rituelen die eerst bij de onthulling en vervolgens tijdens de jaarlijkse plechtigheden bij en rond de oorlogsmonumenten plaatsvonden (en -vinden). Voor de onthulling verzamelt een groep mensen zich rond het monument. Eerst wordt gesproken, er worden klokken geluid of een trompet geblazen, er worden bloemen gelegd, er wordt gezwegen en uiteindelijk wordt, nog steeds in stilte, een defilé gehouden – andersom gebeurt trouwens ook: het defilé dat *eindigt* bij het monument. Het patroon wordt met slechts kleine wijzigingen jaar in jaar uit herhaald, niet alleen op de Dam in Amsterdam maar ook elders, in kleinere steden, dorpen en op speciale locaties zoals op de Waalsdorpervlakte of de Eerebegraafplaats in Bloemendaal.

Hoewel de oorsprong van een dergelijk ritueel in de eerste plaats bij de begrafenispraktijk ligt en zowel vanuit Engeland (de twee minuten stilte) als vanuit katholieke hoek (de Stille Omgang)[56] gestimuleerd werd, was het een zekere Jan Drop die ter herdenking van de in de oorlog gevallenen als eerste een protocol ontwierp.[57] Met veel bravoure noemde hij zijn plan c.q. organisatie 'Commissie Nationale Herdenking 1940-1945' en schreef onder die naam ook de Vereniging van Nederlandse Gemeenten aan. Deze was blijkbaar zo onder de indruk dat zij in maart 1946 namens de commissie een circulaire aan haar leden stuurde. Daarin stond dat het weliswaar om economische redenen niet mogelijk was de dag voorafgaand aan die van de bevrijding tot nationale rouwdag uit te roepen maar dat het evenmin denkbaar was de doden

op bevrijdingsdag te herdenken en nog minder om hen simpelweg te vergeten. Vandaar dat de commissie, zo staat in de circulaire, 'besloten [had] jaarlijks den avond vóór den Bevrijdingsdag... te bestemmen tot "nationale herdenkingsavond".' Hiertoe maakte zij een uitvoerig en gedetailleerd programma. Het werd in in 1946 in maar liefst 600 gemeenten[58] uitgevoerd.

Hoe die eerste dodenherdenking uit de Nederlandse geschiedenis verliep, weten we onder meer dankzij de journalist van *De Zwerver* die op vrijdag 3 en zaterdag 4 mei (de 5de was een zondag, vandaar de verschuivingen) met zijn auto kriskras door Nederland reed en zo veel mogelijk probeerde mee te maken. Hij begon op vrijdagavond in Vught waar Wilhelmina een krans legde voor de gevallenen, een minuut stilte hield en een lied aanhoorde van de gecombineerde koren uit de regio. Daarna

> suist de redactieauto terug. Na enige tijd rijden wordt hij aangehouden. Politie... Het blijkt dat we in Vianen zijn, waar volgens het programma tussen half acht en acht uur een omgang wordt gehouden met als einddoel de twee graven van de in deze plaats gesneuvelde verzetsslachtoffers. Rustig en devoot lopen de mensen, jong en oud, arm en rijk door elkaar, naar de begraafplaats. Om kwart voor acht begint de kerkklok te luiden. Tegen achten heeft de stoet het kerkhof bereikt. Vol eerbied loopt men langs de graven. De tranen zijn moeilijk te weerhouden in deze stille ogenblikken. Bloemen worden neergelegd. Dan staakt het klokgelui! Men staat stil, biddend of in gedachten verzonken. Twee minuten stilte. Rustig keert men hierna huiswaarts.

Vervolgens trekt de journalist naar Den Haag en ziet onder meer hoe bloemen worden gelegd bij het monument ter nagedachtenis van de executie van twaalf gevangenen op de Laan van N.O. Indië op 15 december 1944. 'Zo geschiedde bij ieder monument waar ook in Nederland.'[59]

Vijfenzestig jaar later is het gebruik niet of nauwelijks veranderd. Op 4 mei staan niet alleen bij oorlogsmonumenten maar ook elders in Nederland tallozen even stil. In de eerste jaren na de oorlog was dat her en der, in Amsterdam onder meer, zelfs min of meer verplicht. 'Het was net of het stampvolle Leidseplein zich van de twee minuten stilte niets zou aantrekken,' schreef *Het Vrije Volk* in 1952 in een van de duizenden reportages die sinds 1945 over dodenherdenking geschreven zijn.

> Toen flitsten de grote booglampen op het plein aan. Het was alsof een onzichtbare filmoperateur het beeld verstarren liet. Een auto gleed nog even door. – Heee stoppen, – schreeuwde een rauwe stem. De remmen knarsten vrijwel onmiddellijk. Een matroos en een padvinder, elk op een vluchtheuvel, salueerden. In de verte beierde de klok van het Rijksmuseum. Hoog boven het Leidseplein klonk duidelijk het zorgeloos gekwetter van vogels. Stoplichten sprongen van groen op oranje en van oranje op rood. En weer op groen, maar niets bewoog. Twee minuten lang.

204 Af en toe liep het verkeerd. Zo op diezelfde avond op de J.P. Heijestraat 's avonds. Twee mensen fietsten door.

> Stemmen klonken: scheldwoorden. Een man rukte plotseling los uit de stille figuur en slingerde de man van de fiets. De vrouw viel ook. Een vrouw uit het publiek holde naar voren en begon de man van de fiets links en rechts in het gezicht te slaan. De man sloeg de vrouw terug.[60]

Zoveel betrokkenheid suggereert dat de gelegenheidssprekers op dergelijke plechtige avonden evenals de historici van het nationaal (oorlogs)verhaal gelijk hebben: dat de bevolking destijds rond zijn doden stond zoals zij tijdens de oorlog achter het verzet had gestaan. Een dergelijke interpretatie treft echter slechts de buitenkant. Wat daarachter en in de hoofden van de aanwezigen schuilgaat, is moeilijker of eigenlijk niet te zeggen. Het enige wat je, desgewenst, kunt doen is stilte en steen relateren aan hetgeen wél gezegd werd, niet in officiële praatjes maar in maatschappelijke manifestaties, persoonlijke verhalen en geschriften van eigenzinnige individuën. De conclusie zou in dat geval wel eens volstrekt tegengesteld aan de gebruikelijke kunnen zijn: dat stilte en steen niet zozeer uitingen waren van een levend verhaal als juist van het ontbreken daarvan. Tegelijkertijd toont de gemeenschappelijke beleving van de stilte bij een monument dat men wel degelijk een gedeelde overtuiging zocht. Af en toe werd die ook gevonden en vond catharsis plaats – hoe beslotener de kring, des te groter die kans.[61] Maar minstens zo vaak, zo niet vaker gebeurde dat niet en was de oorlog eerst en vooral een bron van conflict.

[11] Van de regen in de drup

De Tweede Wereldoorlog als Koude Oorlogsinstrument

Hoewel de herdenkingen van de Tweede Wereldoorlog vreedzaam bedoeld waren, was de werkelijkheid vaak een andere. Zelden werd dat zo duidelijk als in november 1951, tijdens de jaarlijkse herdenking van de begrafenis van Hannie Schaft, 'het meisje met het rode haar'. Haar verhaal, reeds duizendmaal verteld en vele malen verfraaid, is op de keper beschouwd simpel. Schaft was jong toen de oorlog uitbrak, nog geen twintig, en behoorde tot degenen die vanaf het eerste moment 'nee' tegen de Duitsers zeiden. Vanuit dat 'nee' belandde ze in het verzet waar het in haar geval van hard naar harder ging. Zeker vanaf het moment dat de oorlog vanwege de geallieerde landing in een beslissende fase belandde, vanaf juni 1944 dus, was de vrouw betrokken bij de executie van een flink aantal Duitsers en collaborateurs. Telkens weer ontsprong ze de dans, tot ze in maart '45 bij een routinecontrole aangehouden werd en de pech had zowel een wapen als enkele illegale bladen bij zich te dragen. Spoedig ontdekten de Duitsers wie ze voor zich hadden, met als gevolg dat Schaft enkele weken vóór de bevrijding in de duinen van Bloemendaal geëxecuteerd werd.

Met deze dood is het verhaal van Hannie Schaft niet ten einde. Want Schaft is een van de velen voor wie de naoorlog meer stof opleverde dan de oorlog zelf. In dit geval begint het naoorlogs verhaal op 1 juni 1945 toen 'in een duinkom der duinen van de Erven van [der] Vliet, ongeveer 2 km voorbij de Haarlemse Waterleidingtoren nabij Overveen en wel meer zeewaarts'[1] het stoffelijk overschot van een vrouw werd gevonden. Haar lichaam lag ongeveer 75 centimer diep – dat haar rode haar boven de grond uitgestoken zou hebben zoals beweerd wordt in een boek en de film over haar leven is niet meer dan een dramatisch verzinsel.[2]

Een half jaar na de vondst van haar lichaam werd Hannie Schaft herbegraven. Deze herbegrafenis was tevens de officiële opening van de Eerebegraafplaats Bloemendaal.[3] Vandaar de aanwezigheid van een

groot aantal hoogwaardigheidsbeklederS, onder wie verschillende leden van het koninklijk huis, en de belangstelling van duizenden. Na een dienst in de Bavokerk trok een kilometerslange stoet richting Bloemendaal.[4] Volgens het liberale *Algemeen Handelsblad* weerspiegelde zij alle geledingen van het Nederlandse volk, 'vrouwen in Marker en Zeeuwsch constuum gaan naast heeren met hooge hoeden, politiemannen naast arbeiders en schoolkinderen, één in hun eerbied voor Nederlands helden van het verzet.'[5]

De kranten zijn zo eensgezind in hun berichtgeving dat de artikelen willekeurig door elkaar gehusseld kunnen worden. 'Langzaam kronkelde de stoet zich door de duinen. Alle duintoppen in de omgeving waren door een onafzienbare menigte bezet, toen de kist van Hanie (sic) Schaft boven de geopende groeve was neergezet,' schreef *De* [communistische] *Waarheid* in een passage waarop die van *Het* (sociaaldemocratische) *Vrije Volk* naadloos aansluit. 'Zacht speelde de Kon. Militaire Kapel het Wilhelmus, toen de kist met het stoffelijk overschot van mej. Jo Schaft langzaam in de groeve zonk.'[6]

Tot slot werd een gedicht gelezen waarin eenieder zich kon vinden. Het ging over de doden die in de duinen slapen en het offer dat zij hadden gebracht. Nederland was één. Hoe verschrikkelijk de oorlog ook geweest mocht zijn, hij had de bevolking verenigd rond zijn doden. Een van de belangrijksten van hen was Hannie Schaft.

Rumoer rond Hannie Schaft

Terwijl de herdenkingen op de Eerebegraafplaats van Bloemendaal in 1946 en 1947 nog vlekkeloos verliepen, ontstonden het jaar daarop problemen. Duizenden jongeren uit heel Nederland volgden opnieuw de route van Haarlem naar Bloemendaal. Zij waren bijeengeroepen door het Algemeen Nederlands Jeugd Verbond, een formeel onafhankelijke organisatie die in feite nauw gelieerd was aan de Communistische Partij Nederland.[7] Doel van dit verbond was naar eigen zeggen 'te midden van de vele oorlogsvoorbereidingen [bedoeld waren de blokkade van Berlijn, de communistische staatsgreep in Tsjechoslowakije en het Marshallplan] de zaak van de vrede te verdedigen.' Was een dergelijke verdediging op zichzelf geen probleem, probleem was dat de vredesboodschap vooral verkondigd werd in en vanuit communistische kring en daarom ook een communistische invulling kreeg: alsof de communisten vrede wensten en de anderen oorlog. Een van die

communisten, een bestuurslid van de CPN uit de regio Kennemerland, voerde aan het graf van Hannie Schaft het woord. Weliswaar sprak hij geen onvertogen woord maar wel noemde hij de vrouw een 'vurige, overtuigde communiste' en een van de hunnen. 'Hannie leeft in ons en wijst ons de weg.'[8]

Het jaar daarop, 1949, riep het Jeugdverbond, lieflijk ook wel Jeugdvredescomité genoemd, wederom op tot een Hannie Schaft-herdenking. Probleem dit keer was dat de oproep bijna uitsluitend in communistische kring werd verspreid en dat de plechtigheid ook bijna alleen in die kring verslagen werd. Het bestuur van de Eerebegraafplaats was om verschillende redenen minder gelukkig met de bijeenkomst. De belangrijkste daarvan was de, wat genoemd werd, 'politieke inslag'. De lokale politie meldde dan ook dat er ongepaste vergelijkingen waren gemaakt, linkse propagandaspeeches gehouden, communistisch (met gebalde vuist) gegroet en behalve Nederlandse ook Friese (!) en rode vlaggen waren gedragen. Mede naar aanleiding hiervan begon het her en der rond Hannie Schaft te rommelen.

Zo volgde in het blad van onruststoker L.A. Rodrigues Lopes, *De Nieuwe Post*, een kleine polemiek nadat meegedeeld was dat de Nederlandse Vereniging van Ex-politieke Gevangenen haar leden verboden had aan de Hannie Schaft-herdenking mee te doen. Volgens *De Nieuwe Post* was dat een blunder. Hannie stond immers buiten, boven of naast de partijen. Een van de lezers van het blad maakte zich over deze opmerking bijzonder boos. Hoe kon men iemand bewonderen, schreef hij, die 'blindelings mensen liquideerde, die door rechercheurs – minder gunstig bekend uit de Velser affaire – werden aangewezen.'[9]

Niettemin werd in november 1950 nog gewoon een herdenking gehouden, zij het dat het bestuur van de Eerebegraafplaats bij nader inzien spijt had er geen stokje voor gestoken te hebben. 'Ware ons de inhoud van de redevoeringen vooraf bekend geweest,' zo schreef het de organisatoren, 'dan hadden wij U onze toestemming... onthouden.'[10] Maar weer enkele maanden later was de maat vol. Nadat zowel de herdenking van de Februaristaking als die van mei uit de hand waren gelopen – in het eerste geval waren 'politieke vlaggen en schilden' meegedragen, in het tweede 'rode bloemen' uitgedeeld –, greep het bestuur in en besloot dat plechtigheden voortaan alleen nog in mei waren toegestaan. Bovendien dienden ze een nationaal karakter te hebben. De reden, zo zei het, was dat in Bloemendaal begraven lagen 'vertegenwoordigers van het gehele Nederlandse volk en niet van een enkele groep in het bijzonder.'[11]

Het vervolg laat zich raden. De organisatoren van de Hannie Schaft-herdenking weigerden zich bij het besluit neer te leggen maar het bestuur van de Eerebegraafplaats wist evenmin van wijken en besloot bij de volgende Hannie Schaft-herdenking de hekken van de begraafplaats gesloten te houden. Gevolg van deze aankondiging weer was dat er des te meer demonstranten naar Haarlem togen. Daarop besloten de autoriteiten de toegangsweg naar de begraafplaats te blokkeren. Chaos en geruzie waren het gevolg. *De Waarheid* was zo woedend dat zij in het onderschrift bij een foto van een politieman die, staande op de Bloemendaalse Zeeweg aanwijzingen gaf, het woordje 'zurück' gebruikt en in een kadertje vertelde dat een familielid van Hannie Schaft in het Duits teruggewezen werd. 'De politieman', zo staat er ongeloofwaardig, 'zei niet dat de weg gesloten was. Hij zei: "abgeschlossen". Zo zeer was hij in zijn rol als opvolger van "die Polizei".'[12]

Nadat communist Henk Gortzak over de zesde Hannie Schaft-herdenking Kamervragen had gesteld en door de minister op z'n nummer was gezet,[13] was het voor eenieder duidelijk dat dezelfde vrouw die eind 1945 de functie van magneet had vervuld een splijtzwam was geworden. De definitieve bevestiging hiervan kwam enkele jaren later met de publicatie van een roman door Teun de Vries, verschenen bij de communistische uitgeverij Pegasus: *Het meisje met het rode haar*. Daarin was het 'meisje' niet langer een van de Nederlanders die zich tegen de Duitsers hadden verzet. Nee, in de roman van De Vries was Hannie Schaft eerst en vooral communiste, zelfs 'onze grootste antifascistische partizane' zoals de schrijver in een nawoord zegt. Met claims als deze was het oorlogsbeeld – zelfs onder de kleine groep die zich actief tegen de bezetter had gekeerd en daarmee het perspectief had geleverd van de eerste oorlogsverhalen –[14] definitief gebroken. Het bleek niet alleen uit het geruzie rond het graf van Hannie Schaft, het bleek ook uit de herdenkingen van de Februaristaking,[15] het gesteggel rond een urn met as uit Auschwitz,[16] de geschiedenis van het Auschwitz Comité,[17] het gedoe rond het standbeeld van Tante Riek in Winterswijk[18] en uit tal van vergelijkbare zaken meer: hoe de ene wereldoorlog plaatsmaakte voor de andere, de Tweede voor de Koude.

Geschiedenis als wapen

Een van de belangrijkste gevolgen van de overgang van de Tweede naar de Koude Wereldoorlog is dat de eerste en oudste van deze twee oorlo-

gen steeds minder ter zake deed, ja zelfs gebruikt werd ten dienste van de latere en nieuwe. Het lijkt iets van alle tijden: dat cruciale historische gebeurtenissen ingezet worden voor het heden. Neem, nogmaals, de discussie over Hannie Schaft. Was zij communiste zoals de voorstanders van deze ideologie beweerden en halverwege de jaren vijftig ook vrij algemeen aanvaard werd? Of werd Schaft bij nader inzien tot communiste gemaakt? Toen journalist Ton Kors in de jaren zeventig over de vrouw een biografie schreef, werd hem door tal van personen bezworen dat Schaft nooit communiste was geweest. Kors trok zich er niet veel van aan. De vraag naar de politieke gezindheid was vooral een naoorlogse kwestie en om die reden voor de biografie van weinig belang. Tijdens de oorlog had Schaft in het verzet gezeten, zo betoogde hij, en was dus bovenal anti-Duits geweest. Waarvan ze voorstander was geweest, leek daaraan ondergeschikt.[19] In *De Waarheid* leverde dit niet alleen een woedende reactie op maar ook een zoveelste uitleg van de vermeende juiste toedracht. Hannie Schaft, zo schreef recensent Joop Wolff, zou tijdens haar onderduik *Het Kapitaal* gelezen hebben. Ook had zij deel uitgemaakt van een communistische scholingsgroep, de illegale *Waarheid* rondgebracht en uitgesproken toekomstplannen gehad. Bewijs van dit laatste was de brief die zij in september 1944 aan een vriendin had geschreven. Daarin stond dat voor de toekomst solidariteit, voortzetting van het werk en maatschappelijke vernieuwing nodig waren. Wolff becommentarieert:

> Het is werkelijk niet nodig om getraind te zijn in de bedekte manier van schrijven die toen gold, om te begrijpen wat hiermee bedoeld wordt.[20]

Het lijdt echter geen twijfel (we zagen het al)[21] dat Wolff wat dit laatste betreft ongelijk had: het verlangen het werk na de oorlog voort te zetten en de maatschappij te vernieuwen leefde beslist niet alleen bij communisten. Hiermee is evenmin gezegd dat Schaft *geen* communiste was. 'Ik sluit helemaal niet uit,' vertelde haar medestrijdster Truus Menger ter gelegenheid van de première van de film van Ben Verbong over Hannie Schaft, 'dat als het gereformeerde verzet óók vanaf het begin van de oorlog aanwezig was geweest of als één van de andere partijen illegaal was blijven bestaan, ze [Hannie Schaft] zich misschien wel daarbij zou hebben aangesloten.'[22]

Een bekender voorbeeld van verdraaiing omwille van de actualiteit is de discussie over de Februaristaking. Was deze begonnen en aange-

voerd door de communisten of 'spontaan' tot stand gekomen, met de communisten als niet meer dan een van de vele deelnemende partijen? De communisten beweerden het eerste en gingen zelfs zover te verklaren dat het manifest waarin tot staking opgeroepen werd, door hun leider geschreven was. Helemaal mooi is dat deze verklaring een cadeautje was voor 's mans vijftigste verjaardag. Immers toen pas, in juli 1949, werd de belangrijke rol van Paul de Groot in het verzet voor het eerst vermeld.[23] De claim werd in eigen kring zonder meer aanvaard – en dat terwijl niets erop wijst dat hij op waarheid berust. Paul de Groot is bij de opstelling van het pamflet wellicht betrokken geweest maar waarschijnlijk is zelfs dat niet. Hij was immers van mening dat communisten zich, gezien het 'vredesverdrag' tussen Hitler en Stalin uit augustus 1939, gedeisd moesten houden.[24] Pas de Duitse inval in de Sovjet-Unie, enkele maanden na de Februaristaking, bracht daarin verandering. Hier komt bij dat het zeker onjuist is het pamflet van de CPN als enige verklaring voor de staking aan te wijzen. Juist is dat het pamflet een van de katalysatoren van de staking was. Niet minder maar ook niet meer.

'De CPN nam het initiatief tot de staking,' schreef RIOD-historicus Ben Sijes in zijn in 1954 gepubliceerde geschiedenis van de Februaristaking,

> gaf een parool voor de duur hiervan uit en riep stakers op... Verder reikten de krachten van deze partij niet: noch op het karakter, noch op de omvang van de staking oefende zij invloed uit... Ook de uitbreiding van de staking voltrok zich buiten haar om.[25]

Het kwam ook Sijes op een fikse uitbrander van communistische zijde te staan – afkomstig van dezelfde persoon die zich druk maakte over de suggestie dat het communisme van Hannie Schaft niet terzake deed, Joop Wolff.[26] In een nog in hetzelfde jaar 1954 gepubliceerd pamflet, *De waarheid over de februari-staking. B.A. Sijes vervalst de geschiedenis*, herhaalde hij niet alleen dat Paul de Groot het stakingsmanifest geschreven had maar ook dat de staking 'zo groot en eensgezind [was] omdat het juiste moment er voor was gekozen, de voorbereidingen juist waren getroffen en de leiding goed was. Dit is de verdienste van de CPN.'[27] Waarom Sijes dit anders zag? Wolff wist het wel. De man was een voormalige syndicalist en een hulpkracht van de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Zijn enige taak was ondermijning van de arbeidersbeweging en, namens het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumenta-

tie, bevordering van de Amerikaanse belangen. Wetenschap kon uit zijn handen onmogelijk komen.[28]

Gerben Wagenaar

In een aantal gevallen leidde dergelijk gebruik van het verleden tot grote persoonlijke drama's. Het verdrietigste voorbeeld hiervan is een rapport dat onder de titel *De C.P.N. in de oorlog* in 1958 door de partij zelf gepubliceerd werd. Met de oorlog had dit pamflet niets te maken, wél met de actualiteit. Enkele jaren na de dood van Stalin, op het beroemde twintigste Partijcongres, nam Chroesjtsjov openlijk afstand van zijn voorganger en begon een periode van zogenoemde destalinisatie. Binnen de CPN verschilde men heftig van mening over de vraag of hieraan meegewerkt moest worden. Een kleine oppositie meende van wel. Dat schoot partijleider De Groot zo in het verkeerde keelgat dat hij zijn stroman Marcus Bakker opdracht gaf een brochure te schrijven over het kwade oorlogsverleden van de opposanten.[29] Daarbij volgde hij een 'geijkt stalinistisch patroon':

> De oppositionelen deugden nu niet, dus de oppositionelen hadden nooit gedeugd. En omdat een groot deel van de critici in de oorlog vooraanstaande posities in de CPN was gaan bekleden, was het dus nodig aan te tonen dat zij toen ook al fout waren geweest.[30]

De bekendste van deze 'oppositionelen' waren Gerben Wagenaar, Henk Gortzak en Ger Harmsen. Vooral voor eerstgenoemde was het drama groot. Wagenaar was wellicht de grootste verzetsman die de CPN heeft voortgebracht.[31] Vandaar dat hij als enige communist zitting had in de Raad van Verzet, later in de Grote Adviescommissie van de Illegaliteit, en ook een hoge functie in de Binnenlandse Strijdkrachten bekleedde.[32] Gevolg hiervan weer was dat Schermerhorn en Drees hem na de oorlog een ministerschap aanboden en dat prins Bernhard hem verzocht tot zijn staf toe te treden. Hoewel het een noch het ander gebeurde – Wagenaar verkoos de CPN –, tekent het zijn vooraanstaande positie. Het was mede om diezelfde positie dat de man in januari 1946 tot partijvoorzitter werd gekozen en eerder al namens de partij in de Kamer was gekomen. Meer nog: bij alle verkiezingen van 1946 tot en met 1956 was hij – en niet algemeen secretaris Paul de Groot – lijstaanvoerder. Tot 1952 was Wagenaar ook leider van de fractie. In de

steeds killer wordende Koude Oorlog deed hij in die functie regelmatig wat van hem verwacht werd en ging zo tekeer tegen de 'burgerlijke' meerderheid dat hij minstens eenmaal uit de Kamer werd verwijderd en voortdurend door de voorzitter werd berispt.[33] Wagenaar was dus een goed communist, vóór, tijdens en na de oorlog, dat wil zeggen: tot het moment dat zijn verhouding met Paul de Groot verslechterde. Toen bleek de grote verzetsheld opeens een handlanger van de Britse geheime dienst en een cryptokapitalist.[34]

Vanaf het moment dat zijn naam op deze wijze bezoedeld was, doolde Wagenaar door het leven. Hij richtte een eigen partijtje op. Het mislukte. Hij probeerde een verzoening te bewerkstelligen. Die mislukte eveneens. Hij wierp zich op als internationaal vertegenwoordiger van de Nederlandse communisten. De poging werd niet serieus genomen. Aanvankelijk voorzag hij als handelsreiziger in zijn brood, later leefde hij van een verzetspensioen. Ondertussen werd de enige constante in zijn leven meer en meer de Amsterdamse voetbalclub De Volewijckers. Pas in 1982 besloot de CPN de leugens van het (vanwege de kleur van het omslag) zogenoemde genoemde Rode boekje in te trekken. Voor Wagenaar, op dat moment zeventig jaar oud, was het te laat. De reputatie die in de ene oorlog was gemaakt, werd in de andere gebroken.[35]

Historische parallellie

Voorbeelden van gebruik van de oorlog voor actuele doeleinden zijn er, hoewel zelden met zo gênante en tragische gevolgen als in het geval van Wagenaar, te over – en dat niet alleen bij communisten. Hun tegenstanders konden er ook wat van. Vooral het Verdrag van München ofwel de vooroorlogse appeasementpolitiek werd door hen in de periode van de Koude Oorlog (maar ook daarna nog)[36] steeds weer als argument gebruikt: *tegen* zacht optreden in de internationale politiek. Vanaf het eind van de jaren veertig werd hiermee in de eerste plaats bedoeld dat het verstandig was hard op te treden tegen communisme en communisten. Moraal: een ezel stoot zich geen tweemaal aan dezelfde steen. Zo stelde de verstokte anticommunist Sal Tas zich in een boekje uit 1954 de vraag of het immoreel geweest zou zijn als men destijds Hitler-Duitsland was binnengevallen. Over de bedoeling van zijn vraag is misverstand uitgesloten.

> Waarschijnlijk had toen een actie van enkele weken een oorlog van jaren voorkomen. Maar... voor de Duitse Joden en democraten had men toen even weinig aandacht als voor de gevangenen van het Russische glacis [kampen] thans.[37]

Zoals alleen al geïllustreerd wordt door de enorme hoeveelheid artikelen en boeken over het onderwerp, waren ontelbaren uit binnen- en buitenland dezelfde mening toegedaan.[38] Maar bij meningen bleef het niet. De herinnering had ook praktische gevolgen, zoveel zelfs dat de buitenlandse politiek van de westerse wereld in de eerste vijftien jaar na de oorlog regelmatig als een voetnoot bij München is gezien.[39]

Parallel aan de voortdurende verwijzing naar München liep de vereenzelviging van communisme en fascisme, beter bekend als de totalitarismethese. In Nederland waren de sociaaldemocraten hiervan – net als van de München-analogie overigens – de meest fervente pleitbezorgers. Hoewel de these ruim vóór de oorlog ontstaan was,[40] duurde het tot na 1945 dat zij in de mode raakte. Doorslaggevend daarbij waren het geschrift van Karl Popper over de open samenleving (1945), werk van Arthur Koestler (*Darkness at noon*, 1940) en George Orwell (*1984*, 1949), *The god that failed* met herinneringen van gewezen communistische intellectuelen (1949), Hannah Arendts boek over het totalitarisme (1951) en dat van Carl Joachim Friedrich en Zbigniw Brzezinski over hetzelfde onderwerp (1956). Om voor de hand liggende redenen vielen deze geschriften vooral in West-Duitsland op vruchtbare bodem.[41] Maar ook in Nederland speelden ze een rol. Het blijkt onder meer uit de correspondentie van PvdA-fractievoorzitter Marinus van der Goes van Naters. Het was naar zijn zeggen een artikel van Arthur Koestler dat hem van de overeenkomst tussen communisme en fascisme overtuigde.[42]

Dat vooral sociaaldemocraten niet nalieten de vergelijking fascisme-communisme uit te meten,[43] was deels een gevolg van het feit dat zij in dezelfde electorale vijver visten als de communisten. In de eerste jaren na de oorlog leidde die verwantschap nog tot enkele onvruchtbare pogingen tot samenwerking. Maar na de communistische staatsgreep in Tsjechoslowakije (februari 1948) kwam aan alle vriendelijkheid een eind en werden communisten en sociaaldemocraten, net als vóór de oorlog, elkaars grootste vijanden.[44] 'Het tijdstip dat we nu beleven, komt in veel overeen met de tijd van tien jaar geleden,' betoogde Van der Goes van Naters een maand na de Praagse machtsgreep in de Tweede Kamer dan ook. Destijds had Hitler, gesteund door zijn Neder-

landse vrienden, stap voor stap de ondergang voorbereid. Nu gebeurde hetzelfde, zij het dat Hitler Stalin heette en de vrienden geen NSB'ers maar CPN'ers waren.

> De dreiging van buiten [is] alleen een wezenlijk gevaar... wanneer zij van binnenuit bevorderd wordt. Wij zijn ons ervan bewust dat wij te doen hebben met een grotere vijfde colonne dan tien jaar geleden.[45]

Een half jaar na het spreken van deze woorden ging Van der Goes nog een stapje verder en opende de algemene beschouwingen volstrekt onverwacht met een verwijzing naar hetgeen het communistisch maandblad *Politiek en Cultuur* in – let wel – juni 1940 had geschreven: dat het hoogste belang van het Nederlands volk vereiste dat men neutraal tegenover de Duitsers stond. Het woord landverraad gebruikte hij niet graag, vervolgde Van der Goes met een retorische truc, en wilde hij ook nu niet gebruiken maar toch wilde hij weten waar de communisten stonden. Die kennis zou bij het goedkeuren van de begroting wel eens van pas kunnen komen.

> Zult gij als Mussert zeggen, dat gij met gekruiste armen zult staan – wat al heel erg is, wanneer ons land wordt overweldigd –, of zult gij als Mussert doen en in de politiebataljons van de vijand dienst nemen om ons mede uit te plunderen en te brandschatten?[46]

Anderhalve week later deed de onnavolgbare Scheps[47] het betoog nog eens dunnetjes over. Ook hij greep terug naar 1940 en ook hij maakte een vergelijking tussen CPN en NSB. Maar hij voegde iets toe wat vriendelijk leek maar des te vernietigender bleek. In een van de graven van Kamp Amersfoort, zo vertelde hij, waren de resten van de hond van Kotälla gevonden. 'Deze beul van het kamp was edel voor zijn hond,' vervolgde Scheps, maar

> een kwelgeest voor zijn medemensen en de gevangenen. Zo kan het zijn, dat de mens als communist edel van zin is, dat men bezield wordt door verheven idealen en hoogstaande gedachten en dat men desalniettemin een instrument, een schakel is van het systeem, dat verderfelijk is voor de wereld.

Scheps stelde zich eveneens de vraag wat de communisten in het 'uur van nationale nood' zouden doen. Hij wist het wel. Hetzelfde wat de

NSB had gedaan. Er was in vergelijking met 1940 niets veranderd, niets anders dan dat Berlijn vervangen was door de Russische hoofdstad.[48]

Frans Goedhart & Het Parool

Van alle kranten maakte *Het Parool* het meeste werk van de communisme-fascisme vergelijking. 'De oprichters van het illegale blad van die naam hadden elkaar destijds [tijdens de oorlog] niet gevonden op een gemeenschappelijke afwijzing van het nationaal-socialisme alleen,' schrijven de historici van deze krant, 'maar van elk maatschappijstelsel met een totalitair karakter.'[49] Zo was het en zo bleef het, ook na de oorlog. De reden hiervoor hoeft niet ver gezocht te worden. Anders dan *Trouw* immers, dat naadloos aansloot bij een bestaande levensleer, anders ook dan *Het Vrije Volk* dat nauwkeurig de sociaaldemocratische partijlijn volgde en vanwege het eigen oorlogsverleden bovendien voorzichtig moest zijn met historische parallellen, anders tot slot dan de drie grote katholieke kranten die bij een politieke analyse hun traditionele referentiekader hadden,[50] was de grootste uit het verzet voortgekomen krant volledig in de strijd tegen het fascisme geworteld. Toen die wegviel, de gewenste vernieuwing niet tot stand kwam en Nederlands-Indië zelfstandig was geworden, bleef er behalve het communisme ideologisch niet veel over. Oorlog en naoorlog vloeiden rimpelloos in elkaar over.

De binnen *Het Parool* meest fervente voorvechter van de totalitarismethese was dezelfde persoon die aan de wieg van de krant had gestaan: Frans Goedhart – goed te onderscheiden van zijn gedeeltelijke naamgenoot, plaatsvervanger en rivaal Gerrit Jan van Heuven Goedhart. Net als deze bleef ook Frans Goedhart na de oorlog nauw aan *Het Parool* verbonden, niet alleen als voorzitter (tot 1957) en lid van de gelijknamige stichting (tot 1970), maar ook en vooral als journalist en commentator. In die laatste functie handhaafde hij, veelzeggend, zijn nom de plume uit de illegaliteit: Pieter 't Hoen. Het illustreert hoezeer de man in eigen beleving nog altijd de persoon was die hij tijdens de oorlog was geweest: radicaal, zwart-wit, overtuigd van zijn gelijk en vurig voorstander van democratie en vrijheid. Zo schreef hij ongeveer een jaar na de bevrijding een (ongepubliceerd)[51] gesprek met een vriend uit het verzet. Die vriend – het was onder verzetslui een geliefd thema – betreurde dat de oorlog voorbij was. Toen had hij een rol kunnen spelen, nu zat niemand nog op hem te wachten. Goedhart

was het er volstrekt mee oneens en gaf zijn kompaan een lange preek over de overeenkomst tussen toen en nu. 'Wij hebben op het oogenblik precies dezelfde taak als in den bezettingstijd,' schreef hij.

> De taak was zoowel toen als nu onze beste krachten in te spannen voor de bevrijding van ons volk en in laatste instantie van de geheele mensheid, van alle resten van fascisme, nationaal-socialisme, dictatuur en tirannie.

Dit is zijn grote thema, in zijn onder verzetsnaam gepubliceerde columns en andere journalistieke producten talloze malen herhaald en vanuit vele gezichtpunten belicht: dat de bezetting voor de bevolking van Oost-Europa nog altijd voortging en dat daarom ook voor de rest van Europa een nieuwe bezetting dreigde.[52] Vandaar zijn aanhoudend pleidooi voor de NATO, Europese samenwerking en de VS. Vandaar ook zijn woede over het feit dat Amsterdam een Stalinlaan[53] kende en dat zelfs fatsoenlijke instellingen communisten de hand boven het hoofd hielden.[54] Pijnlijk vooral was dat zelfs zijn eigen krant, *Het Parool*, geïnfecteerd bleek. Om die reden stuurde Goedhart de hoofdredacteur regelmatig waarschuwende kattebelletjes.[55]

Nederland heeft nooit McCarthy-achtige toestanden gekend, heksenvervolgingen van communisten zoals die aan het begin van de jaren vijftig in de Verenigde Staten plaatsvonden. Niettemin vertoonde de mentaliteit van sommigen een opmerkelijke gelijkenis met die van de Amerikaanse senator. Goedhart was een van hen – zo ook zijn kompanen Jacques de Kadt en Sal Tas. Uiteindelijk zou deze gedrevenheid hun de kop kosten[56] en tot gevolg hebben dat zij in de jaren zestig, tijdens een herleving van politiek links, een bijna meelijwekkend imago kregen.[57] De parallel Tweede Wereldoorlog-Koude Oorlog ofwel fascisme-communisme die in de jaren vijftig een kracht leek te zijn, werd in het daaropvolgend decennium een zwakte – om later overigens, tijdens de ondergang van het communisme, opnieuw aan populariteit te winnen.[58] Goedhart en de zijnen zouden dit laatste niet meer meemaken. Ze waren als typische vertegenwoordigers van de Koude Oorlog op dat moment al bijgezet in het vergeetboek der historie.

Communistische vergelijkingen

Hoe belangrijk de vergelijking tussen actualiteit en oorlog voor de tegenstanders van het communisme ook mocht zijn, het waren de communisten die bij een vergelijking het meeste te winnen hadden. Dat is eenvoudig te verklaren. Tot de Tweede Wereldoorlog was het Nederlands communisme marginaal, met nooit meer dan vier (van de honderd) zetels in de Tweede Kamer (1933) en maximaal 2500 leden (1920).

De oorlog bracht hierin verandering. In de eerste naoorlogse jaren had de CPN meer dan vijftigduizend leden. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1946 behaalde de partij 10% van de stemmen, zo ook bij de eerste landelijke verkiezingen.[59] Kort na de oorlog was het communistische dagblad *De Waarheid* met een oplage van bijna 350 000 (1945), later (1946) 300 000 exemplaren een van 's lands meest gelezen kranten. De belangrijkste verklaring hiervoor was het imago dat de communisten tijdens de oorlog hadden opgebouwd. En al waren er velen, zoals de hiervoor genoemde sociaaldemocraten, die bij dat imago vraagtekens zetten, niemand ontkende of kon ontkennen dat communisten en nazi's elkaars tegenpolen waren geweest en dat er tijdens de oorlog van eerstgenoemden onevenredig velen gesneuveld waren. Vandaar de successen bij de bevrijding. Vandaar ook dat de aanhang slonk toen de ene oorlog in de vergetelheid raakte en de andere begon. Zo haalde de partij bij de Kamerverkiezingen van 1948 nog 8 zetels, bij die van 1952 waren het er 6, in 1956 bleven er nog 4 over en in 1959 niet meer dan 3. Het ledental daalde naar verhouding.[60] Ook *De Waarheid* zag de oplage dramatisch slinken: in 1948 verkocht de krant nog 135 000 exemplaren (van de 350 000 in 1945), in 1950 113 000, in 1955 50 000, in 1960 29 000.[61]

Het was de oplopende spanning van de Koude Oorlog die voor deze terugloop grotendeels verantwoordelijk was. Het cruciale jaar in deze is 1948, met eerst de al genoemde bezetting van Praag en daarna de blokkade van Berlijn, met ondertussen de implementatie van het Marshallplan en vervolgens, begin 1949, de oprichting van de NATO. Toen vervolgens in de zomer van 1950 Noord-Koreaanse troepen het zuiden van het land binnenvielen en vijftien landen, waaronder Nederland, zich onder Amerikaanse aanvoering tegen de door de Sovjet-Unie gesteunde Noord-Koreanen teweer stelden, was de Koude Oorlog definitief een feit en kregen ook Nederlandse communisten het almaar zwaarder te verduren.[62] Dieptepunt waren de beroemde rellen rond het redactiekantoor van *De Waarheid* naar aanleiding van

de Russische inval in Hongarije, eind 1956.[63]

Ondertussen had het voor de communisten weinig zin telkens opnieuw naar hun rol in het verzet te verwijzen. De belangstelling voor de oorlog was halverwege de jaren vijftig lang niet zo groot als tien jaar eerder – of tien jaar later. Bovendien werd het communistisch verzet, zie onder meer de discussies over de Februaristaking, onder invloed van de oplopende politieke spanning in toenemende mate genuanceerd. En tot slot was de communistische boodschap vanwege de slinkende aanhang in almaar kleinere en vooral eigen kring te horen. Het effect van het voortdurend hameren op de eigen heroïek was dus niet groot. Vandaar dat de communisten hun toevlucht zochten tot een verwant maar schijnbaar krachtiger argument – hetzelfde dat hun tegenstanders ten opzichte van hen gebruikten maar dan omgekeerd: dat de naoorlogse westerse samenleving een welhaast rimpelloze voortzetting was van het nazitijdperk.[64]

Het Nederland van 1952, aldus een communistische verkiezingsbijeenkomst in juni van dat jaar in Krasnapolsky, was als het Duitsland van 1933.[65] Om deze stelling kracht bij te zetten was de hotelzaal ingericht met portretten van Duitse communisten uit zowel de jaren dertig als de jaren vijftig. In zijn redevoering legde Paul de Groot eveneens parallellen. Zo zou de katholieke voorman Romme niets liever willen dan Nederland opnieuw onder fascistische knoet brengen. Daarbij werd hij natuurlijk gesteund door de 'rechtse sociaaldemocraten'. Die lui waren volgens De Groot altijd hetzelfde: 'handlangers van het fascisme.'[66] Je hoeft *De Waarheid* van de jaren vijftig maar open te slaan en stuit telkens op hetzelfde refrein. Op 19 mei 1954 drukte de krant een Duitse bekendmaking uit de oorlog af en schreef daarbij: 'das was (sic) einmal zult u misschien zeggen.

> Maar vergist u zich niet. In West-Duitsland droomt een nieuwe nazi-Wehrmacht opnieuw van expansie. Zei Theodor Blank, minister van Oorlog in het kabinet-Adenauer niet onlangs: 'ik hoop dat wij bepaalde eenheden van onze strijdkrachten naar andere Europese landen kunnen sturen om zich in te leven in de geest van een Verenigd Europa'. En sprak Von Hallstein, staatssecretaris van Buitenlandse Zaken in West-Duitsland niet de volgende woorden: 'Onze belangrijkste opgave zal zijn Europa te herenigen van de Noordzee tot de Oeral'.

In februari 1957 bracht *De Waarheid* ter gelegenheid van de benoeming van Hans Speidel tot bevelhebber van de NAVO-landstrijdkrach-

ten in Midden-Europa een speciale editie. 'Dit is Speidel,' schreeuwt de kop met maar liefst vijf hakenkruizen tussen de woorden. Vervolgens vertelt het artikel over de ontbieding tijdens de oorlog van de Franse Minister van Binnenlandse Zaken naar het hoofdkwartier van de Duitse Generale Staf. Daar kreeg de ontbodene te horen dat drie doodvonnissen als vergelding voor een aanslag op een Duitse marine-assistent onvoldoende werd geacht.

> De [Duitse] kolonel overhandigde [de Franse minister] Pucheu een nota waarin de eisen van de nazi's tot meer executies van gijzelaars en communisten nogmaals waren vastgelegd. Een onderdanige, als een knipmes buigende en deemoedig knikkende Pucheu verliet zonder enig protest de kolonel. Die kolonel was... dr. Hans Speidel.[67]

As uit Auschwitz

Hoe weinig subtiel de communisten waren in hun 'strijd tegen het herlevend fascisme' illustreert de kwestie van de Auschwitz-urn.[68] Aan de vooravond van de verkiezingscampagne van 1952 maakten tien Nederlanders een pelgrimage naar dit vernietigingskamp. De uitnodiging daartoe was afkomstig van de *Féderation Internationale des Résistants*, een internationale verzetsorganisatie die door de BVD, niet ten onrechte, als communistische mantel werd omschreven.[69] Dat een dergelijk orgaan de pelgrimage organiseerde, ligt voor de hand. Auschwitz lag in het Oostblok en contacten tussen Polen en het Westen waren, communisten uitgezonderd, tot een minimum beperkt. Hoe dan ook, nadat het gezelschap in Polen vorstelijk was onthaald, schepte het in Birkenau een beetje as in een urn, met de bedoeling die in Nederland bij te zetten. Dat was eenvoudiger bedacht dan gedaan. Want waar moest de bijzetting plaatsvinden? Van wie was de urn eigenlijk? Van wie de as? Wat werd erdoor gesymboliseerd? Het spreekt voor zich dat de communisten hierbij het voortouw hadden. Zij waren immers in bezit van de urn en konden er dus mee doen wat zij wilden. Maar in joodse kring vond men het kwalijk dat de communisten weigerden onderscheid te maken tussen joden en niet-joden. Elders meende men dat het onvergeeflijk was dat de communisten de doden voor hun karretje spanden. De communisten zelf schenen het een noch het ander te begrijpen. In de urn zat immers as van mannen en vrouwen die zich tegen het fascisme hadden gekeerd. Ook was het volgens hen volstrekt

zinloos met de as enkel te herdenken. De doden waren immers dood en belangrijker dan herdenken was herhaling te voorkomen. En dus diende de as een dubbel doel. Ze was herinnering én waarschuwing tegelijk. Vandaar dat zij vlak vóór de verkiezingen van 1952 rond de urn een grootse manifestatie organiseerden. 'Terwijl de regen onafgebroken uit de koude, grijze lucht viel,' schreef *De Waarheid*,

> hebben duizenden en duizenden vanmiddag meer dan drie uur lang voorbij de urn uit het vernietigingskamp Auschwitz gedefileerd... Duizenden [toonden daarmee] dat zij bereid zijn... om een herhaling van de gruwelen van Auschwitz te verhinderen.[70]

Zachte heelmeesters

Ging het 'gebruik' dat de communisten van Auschwitz maakten bijna iedereen te ver,[71] over de behandeling van politieke delinquenten bestond tussen voormalige verzetslui en oorlogsslachtoffers, communistisch of niet, meer overeenstemming. In een eerste periode na de bevrijding – grofweg tot eind 1945, begin 1946, we zagen het al –[72] werd streng opgetreden. Maar vanaf dat moment ging het er anders aan toe: lichte gevallen werden vrijgelaten, zwaardere gevallen naar verhouding lichter gestraft en zwaar gestraften kregen strafvermindering of zelfs gratie. Zeker na de verkiezingen in mei van dat jaar en de benoeming van (zoals zijn tegenstanders smalend zeiden: de katholiek) Johannes van Maarseveen tot minister van Justitie in het eerste kabinet-Beel (1946-1948) werd de Bijzondere Rechtspraak op alle fronten milder of, in de terminologie van de tegenstanders van deze mildheid, slapper. 'Ons werd beloofd: Recht, snel, streng en rechtvaardig,' mopperde het communistische kamerlid Benno Stokvis tijdens het debat over de algemene begroting van 1947.

> En wat heeft de werkelijkheid gebracht? In plaats van recht: onrecht; in plaats van snelheid: traagheid; in plaats van strengheid: slapheid en in plaats van rechtvaardigheid: barmhartigheid.[73]

Vooral dit laatste, in dit verband vooral bij katholieken geliefde begrip zorgde voor veel verwarring omdat het 't zwaartepunt verplaatste van de dader naar de rechter en suggereerde dat juridische strengheid *niet* het resultaat was van de misdaad van de een maar van gebrek aan me-

dedogen bij de ander c.q. de maatschappij die hij vertegenwoordigde. Al waren er maar enkelen die de hierdoor ontstane juridische verwarring doorzagen,[74] er waren velen die begrepen waartoe dit leidde: vrijspraak, lichte strafmaat, gratiëring. Opmerkelijk is dat de Koude Oorlog ook hierbij een cruciale rol speelde. Een goede illustratie hiervan is het pleidooi dat in de zomer van 1950 in het gezaghebbende Nederlands Juristenblad werd gepubliceerd: dat het maar eens afgelopen moest zijn met het gezeur over de voorbije oorlog. Er speelden belangrijkere zaken.

> De Russen staan diep in Duitsland, op 2 uur afstand van onze grens. Thans is het voor Nederland en geheel West-Europa zaak om daarvoor een open oog te hebben en niet de afgelopen oorlog nog eens op eigen houtje gedurende vijf en meer jaren voort te zetten.[75]

Het CHU-Eerste Kamerlid Johannes Reijers, destijds bekend om zijn verzet tegen bijzondere rechtspraak,[76] pleitte in hetzelfde jaar en om dezelfde reden zelfs voor een algehele amnestie. Nederland zou volgens hem moeten doen wat stadhouder Willem III in 1672 met de Fransgezinden had gedaan: vrijlaten. 'Wordt hiertoe niet de kracht opgebracht, dan versterken we slechts de gelederen van het communisme.'[77]

Al wilden politiek en rechterlijke macht zover niet gaan, ver gingen zij wel. Maar terwijl ze daarbij gesteund werden door een meerderheid van de bevolking,[78] riepen ze tegelijkertijd de woede van verzet en oorlogsslachtoffers over zich af. Tot veel meer dan verdwaalde klachten op steeds dezelfde plekken en in steeds dezelfde organen kwamen laatstgenoemden echter niet.[79] Het effect van hun protest was temeer klein omdat ook de twee grote verzetskranten zich inhielden. Neem *Het Parool*. Het steunde het regeringsbeleid omdat het sociaaldemocratisch was maar van harte ging het niet.[80] Dat bleek toen in 1952 de doodstraf van Willi Lages ter sprake kwam.

Levenslang is levenslang

Lages was een van de vier die later bekend zouden worden als de Vier, Drie en uiteindelijk Twee van Breda. Hij was chef geweest van de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* en van de, wat officieel heette, *Aussenstelle der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst*, de SD dus.

In laatstgenoemde functie was hij verantwoordelijk geweest voor vele represailles. Het resultaat was dat Lages zowel door het Bijzondere Gerechtshof van Amsterdam als door de Bijzondere Raad van Cassatie ter dood werd veroordeeld. Dit laatste gebeurde in juli 1950 en diende ter uitvoering 'alleen nog' door de Kroon bekrachtigd te worden. Maar Juliana weigerde zoals zij ook geweigerd had de doodstraf van twee van de andere gevangenen van Breda te bekrachtigen. De reden hiervoor is overigens nooit duidelijk geworden want een achttiental andere doodstraffen bekrachtigde zij wel.[81]

Hoe dan ook, vanwege deze koninklijke weigering had de verant-
 woordelijke minister geen andere keus dan omzetting van de straf tot levenslang. Hierop kwam het op diverse plaatsen tot felle protesten – fellere dan bij eerdere gratieverleningen. Dat protest begon, zoals gebruikelijk, bij *De Waarheid*. 'Wat moet zwaarder wegen: de wil van het Nederlandse volk of de wil van [Koude Oorlog-iconen] Ridgway en Adenauer,' kopte de krant, om vervolgens als antwoord met een reeks artikelen te komen.[82] Spoedig begonnen ook niet-communistische organisaties zich te roeren. Zo riep de Nationale Federatieve Raad van het *Voormalig Verzet Nederland* op tot een landelijke manifestatie,[83] werd in Den Haag een Comité Nationaal Protest Gratieverlening Lages opgericht, in Rotterdam voor het huis van de verantwoordelijke minister geprotesteerd, in tal van gemeenteraden gemord, werden op verschillende scholen bijeenkomsten gehouden en vanuit vele bedrijven – het is *De Waarheid* die de namen ervan opsomt –[84] petities verstuurd.

> Op de Amsterdamse Nieuwmarkt, waar eens duizenden Joodse mensen bijeen werden gedreven... verzamelden zich zondagmiddag duizenden achter de spandoeken van het 'Protest-comité tegen de gratieverlening aan Lages',

schreef *De Telegraaf*.[85] Maar liefst 15 000 tot 20 000 mensen zouden volgens de krant 'tegen Lages' op de been zijn gekomen. Het lijkt, gezien de van de demonstratie gemaakte foto's,[86] een wat hoge schatting maar duizenden waren het er zeker. Toch is het onjuist te suggereren[87] dat dergelijke protesten in de berichtgeving over de gratieverlening de boventoon voerden. Het tegendeel is waar. De meeste kranten bezagen de protestdemonstratie op de Amsterdamse Nieuwmarkt vanuit een geheel ander perspectief. Zo *de Volkskrant*: 'Enige duizenden Amsterdammers hebben zich voor het karretje van de communisten laten spannen.'[88]

Een vergelijkbaar commentaar stond op dezelfde dag in *Het Vrije Volk*. Het protest had met Lages niets te maken. 'Het enige doel is: stoken tegen ons democratisch bestel door verbittering te zaaien.' Er was, naar zich laat aanzien, slechts één krant die niet goed wist wat hij met de zaak aan moest. Dat was *Het Parool*. In een poging een midden te vinden tussen de eisen van de communisten en 'politieke noodzaak' zag de redactie geen andere mogelijkheid dan te schipperen. Vandaar de publicatie in de krant van een schrijven van de algemeen secretaris van Expogé, de vereniging van ex-politieke gevangenen. Daarin werd een wet voorgesteld die in het geval van politieke gevangenen van 'levenslang' ook inderdaad *een leven lang* maakte. Als dat gebeurt, zo betoogde Expogé,

> dan kunnen ook de schoolkinderen weer rustig hun werk doen, en lopen brave lieden, die er even gezond over denken als wij er niet verder in, door zich achter de hetze van de CPN te scharen.[89]

Het was een compromis waarin een overgrote meerderheid van de bevolking zich, niet in de laatste plaats vanwege gebrek aan belangstelling, wel kon vinden. Er waren slechts twee groeperingen – joden roerden zich nog nauwelijks – waar deze nonchalance het bloed onder de nagels vandaan haalde. Beide waren in de jaren vijftig marginaal. De ene is die van de communisten. Zij vormden een eigen wereld en zouden door de toenemende spanning van de Koude Oorlog en de tegelijkertijd groeiende welvaart steeds verder apart komen te staan. De andere groep was weliswaar nog marginaler maar voor het publiek debat én de toekomst van meer betekenis. Dat is de groep die gemakshalve veelal aangeduid wordt als de Derde Weg maar feitelijk bestaat uit een ruim gezelschap intellectuelen van velerlei pluimage en één gemeenschappelijk uitgangspunt: dat de Tweede Wereldoorlog in laatste instantie een strijd om morele principes was geweest en dat het er, koste wat kost, om ging die principes hoog te houden.

[12] Lauwe soep

Over de groeiende neiging het jongste verleden te relativeren – en de woede daarover

> Vandaag hoor ik dat Joseph K. zich in zijn cel heeft opgehangen. Ik ben er even op uit geweest om het fijne van de zaak te weten te komen en verneem bijna tot mijn teleurstelling dat hij gewoon doodgegaan is. Men heeft zich nog tot het uiterste ingespannen om hem in leven te houden, hij is nog een dure patiënt geweest ook.

Aldus de eerste regels uit een essay dat in februari 1949 verscheen in een van de meer invloedrijke, nieuwe literaire tijdschriften van na de oorlog, invloedrijk niet in kwantitatieve maar in kwalitatieve zin: *Podium*. Want hoewel de oplage van dit tijdschrift en van vergelijkbare bladen als *Criterium*, *Libertinage*, *Het Woord*, *Reflex* en *Blurb* zo gering was dat zij het hoofd nauwelijks boven water konden houden, staat de betekenis ervan daarmee niet in verhouding. Want velen met pretenties op het cultureel gebied spiegelden zich eraan, schreven erin, reageerden erop.

Daarbij nam *Podium*, voor het eerst verschenen in juni 1944,[1] de – zeg – 'Ter Braak-positie' in. Grote man achter het blad was theoloog, bibliothecaris en essayist Fokke Sierksma, een gedrevene die in navolging van Menno ter Braak geloofde in een 'strijdbare houding tegenover politieke, maatschappelijke en levensbeschouwelijke ontwikkelingen,'[2] een houding die hij 'humanisme met haar op de tanden' noemde. Een dergelijke mentaliteit was volgens Sierksma kenmerkend geweest voor de knokploegen[3] en kenmerkt ook genoemd essay. Meer nog, bij nader inzien is het van het strijdvaardig naoorlogs humanisme wellicht het beste voorbeeld, symbool van een instelling die op dat moment weliswaar door nog maar weinigen gedeeld werd maar wel opmaat was voor de toekomst: die van de onverzoenlijken.

Schrijver van het onder de titel *Volg het spoor terug* gepubliceerde essay was J.B. Charles, pseudoniem van de man die onder de naam W.H. Nagel ook in het colofon van *Podium* vermeld staat. Nagel/Charles was

op het moment van deze publicatie 29 jaar oud, jurist, raadsheer bij het Bijzonder Gerechtshof te Leeuwarden en op het punt van promoveren op de criminaliteit in het destijds daarom fameuze dorp Oss.[4] Daarbij gebruikte hij een methode die in de wetenschap nogal ongewoon was: interviews. Tezamen met de opmerkelijke stijl had dat tot resultaat dat Nagel al vroeg naam maakte, in een vakgebied bovendien dat destijds als zodanig in Nederland niet of nauwelijks bestond: de criminologie. Met zijn fascinatie voor Joseph K. en andere gewezen nazi's had dit specialisme slechts indirect van doen. Die was een gevolg van Nagels oorlogservaringen. Want op het eerste, in *Podium* gepubliceerde essay volgden er meer, uiteindelijk zoveel dat ze gebundeld werden. Dat gebeurde in 1953, in een boek dat de titel van de eerste tijdschriftpublicatie droeg: *Volg het spoor terug*. Er was in de naoorlog niet veel veranderd, aldus de centrale stelling ervan. De samenleving was corrupt. De oorlog had die corruptie in zijn meest weerzinwekkende vorm getoond. Maar naoorlogse aanpassingen hadden de ellende niet weggenomen, slechts opnieuw bedekt. Werkelijke veranderingen konden alleen plaatsvinden als diep ingegrepen werd in de structuur van de samenleving, nationaal en internationaal. 'Ik was een vredelievend mens,' eindigt het boek dan ook,

> maar toen de oorlog kwam heb ik, terecht of ten onrechte, het geweld niet ontweken. Toen onze officieren in vier dagen de veldslagen, waar zij vele generaties lang als voorschot een zeker aanzien op genoten hadden, verloren hadden, hebben wij, individuele burgers, hun strijd vier jaren lang voortgezet... [en] ons eigen beleid in handen genomen. Ik laat mij de keuze van mijn vijand en de beslissing omtrent wat mij te doen staat niet meer uit handen nemen.[5]

Volg het spoor terug

De titel *Volg het spoor terug*, schreef Charles in een artikel dat later het tweede hoofdstuk van het gelijknamige boek zou uitmaken, verwees naar het feit dat 'de oorlog van 1940-1945 een glimp op de huid was van de demon, die over ons leven heerst en ik nam op mij, te laten zien dat wij niet werkelijk bevrijd zijn van zijn demonie.'[6]

Bij een dergelijke poging bleef het echter niet. Want niet alleen de maatschappelijke werkelijkheid zou 'duivels' zijn, ook het beeld ervan was vals. 'Ik wil enige geschiedvervalsers een stok tussen de benen ste-

ken,' schreef Charles. 'Nu ik in 1948 terugzie over de jaren... weet ik dat ik als kind verschrikkelijk bedrogen moet zijn door het Vaderlands Geschiedenisboek.' Bedrogen doordat men van oorlogen en ander menselijk leed een heroïsch praatje had gemaakt: Maurits die knielde voordat hij bij Nieuwpoort het eerste schot liet lossen, J.P. Coen voorgesteld als vaderlandse held, het was volgens Charles altijd en overal dezelfde leugen. Daarom maakte het ook niet uit waar de analyse begonnen werd, in heden of verleden. Je kwam altijd bij hetzelfde uit.

> Elke dag heeft de krant twee of drie berichten die de ellende van de voorbije tijden belichten op enkele punten. Het zo opgloeiende licht van bijna elk punt in het spoor-terug doet dit spoor op den duur helemaal in één keer zien.[7]

Dit inzicht verklaart waarom Charles' essays zo chaotisch zijn – een chaos overigens die door sommigen als een kracht werd ervaren. Overal en op elk moment immers ziet hij hetzelfde. Of je nu kijkt naar Nederland of Duitsland, politiek of cultuur, actualiteit of geschiedenis, het beginsel is gelijk. Er is goed en slecht, helden en schoften, misdadigers en slachtoffers, waarheid en leugen. Onder Nederlandse intellectuelen, zeker uit het terbrakiaanse kamp, is zo'n manicheïstische denkwijze uitzonderlijk.[8] Voor Charles, die zichzelf overigens ook letterlijk een 'zwart-wit man' noemde,[9] was zij sinds de oorlog evident, ja zelfs de enig mogelijke denkwijze. Bij hem dan ook geen spoor van twijfel, geen moment van onzekerheid. De zaken waren zoals ze waren en dat was zoals hij ze zag. Punt uit.

Klootjesvolk

Dergelijk zwart-witdenken zou relatief eenvoudig zijn geweest als Charles de overgrote meerderheid van zijn landgenoten hiermee een pluim op de hoed had gestoken en slechts enkelen, de evident 'slechten' bestreden had. Dat deed hij niet. Het waren juist de schijn-goeden op wie hij zijn pijlen richtte. Het ergste waren volgens hem de zogenaamd fatsoenlijken die onder een dun laagje vernis hun – wat hij zag als – 'schofterigheid' verborgen. Met SS'ers, NSB'ers en anderen had hij het moeilijk maar de Hirschfelds, Lunsen, Frederiksen en zonder twijfel ook Kortenhorsten (hem noemt hij overigens niet) haatte hij. Vanaf het moment dat de Duitsers hun satanisch gezag lieten zien,

betoogde Charles, waren burgers vrij geweest zich te verzetten. 'Dat hield... de enorme verantwoordelijkheid voor de ambtenaren in, de burger op zijn minst in niets in dit gerechtvaardigde verzet tegen te werken.' Maar dat gebeurde niet.

> Daarom is iedereen in ambtenarenstand en administratie, die de vijand gehoorzaam bleef..., hij mag Hirschfeld heten of Frederiks... eervol ontslagen of hoog gedecoreerd, een rotzak, een klootzak, een profiteur, een man die wij ten onrechte niet doodgeslagen hebben en die nog doodgeslagen moet worden.[10]

Dit was begin jaren vijftig niet alleen ongebruikelijke taal, het was ook een ongebruikelijke mening. Over het algemeen, we zagen het al, dacht men immers precies tegenovergesteld en werden de accomodateurs of aanpassers in toenemende mate gezien als degenen die het land veilig door de oorlog hadden geloodst. Dat 'men' een dergelijke coulante mening toegedaan was, had volgens Charles een eenvoudige verklaring: de overgrote meerderheid van de Nederlandse bevolking herkende zich in het gedrag van de ambtelijke polderaars omdat zij zich net zo had gedragen. 'Ik ken een medicus,' schrijft hij halverwege *Volg het spoor terug*, 'die er rozig, vet, geparfumeerd, duur en arrogant doorgerold is.' Volgt een uitvoerig portret van de persoon, volgens Charles één van de vele miljoenen 'van dit soort'[11]. Hij was tijdens de oorlog anti-Duits geweest, vond de NSB vulgair maar bewonderde het Duitse leger.

> Hij zag zonder blikken of blozen zijn joodse collega's wegvoeren, hij verfoeide de illegalen... maar hij zorgde ervoor de 'witte terreur' van het medisch contact niet al te zeer te prikkelen.

Tijdens de oorlog verdiende hij geld als water maar slechts een deel daarvan gaf hij bij de belasting op (Nederland was immers bezet en het geld viel toch maar in verkeerde handen). Ondertussen zorgde hij ervoor dat zijn vrouw op de zwarte markt altijd voldoende wist in te slaan. Vanwege de vele voordelen die de oorlog hem bood, was hij blij dat de slag bij Arnhem mislukte. 'Ik heb hem persoonlijk horen zeggen, dat er wel iets in zou zitten om de Koningin terug te hebben, maar dat het toch erg jammer zou zijn als de Duitsers de oorlog daarvoor zouden moeten verliezen. Ik heb de man op de dag na de bevrijding met een oranje rozet zien fietsen en de vlag van zijn gevel zien hangen.'

Mede door dergelijk 'slim' optreden kreeg de arts algauw een baantje als Officier van Gezondheid – en wel in de rang van majoor. Ondertussen bleven zijn streken. Na enkele jaren over 'pijnlijke onderwerpen' gezwegen te hebben, liet hij zich vanaf het eind van de jaren veertig, begin vijftig weer vriendelijk over Duitsland uit. Tegelijkertijd klaagde hij over de illegalen 'die zich bij de bevrijding zat gestolen hebben' en verkondigde dat het met zuivering maar eens afgelopen moest zijn. 'Ik weet momenteel niets van hem,' schrijft Charles,

> maar ik wed ongezien dat [Cor] Van der Lugt [Melsert] zijn deskundige voor toneel is, Lunshof zijn historicus, Werumeus Buning zijn dichter; dat hij Picasso een dolle hond acht, maar Pyke Koch een groot schilder, wat zijn ochtendkrant, zijn radio-omroep en zijn weekblad is... Dat hij nog steeds belasting ontduikt, nu niet meer omdat wij bezet zijn, maar omdat die socialistische regering hem 'ons Indië' ontnomen heeft en omdat hij fier 'weigert voor rode terreur te buigen'... En dat hij, als wij hem daar ten minste de tijd voor zullen gunnen, rooms en in de Paus zal willen sterven.

Zoals deze arts was volgens Charles

> de grote meerderheid van de mensen om je heen... Men heeft nu een paar jaar belangstelling geveinsd voor en uit beleefdheid stil gezwegen bij de herdenkingen, maar God zij dank kwamen al gauw de processen tegen de illegalen die zich verrijkt hadden of zich op andere wijze hadden misdragen, het kan dus nu langzamerhand wel uit zijn.[12]

Reacties

Het zal niet verbazen dat de reacties op *Volg het spoor terug* sterk verdeeld waren.[13] Veelvuldig waren ze overigens ook: elke krant, elk blad, elke zichzelf respecterende intellectueel had er een mening over. 'Nog nooit werd een boek in zo korte tijd zoveel besproken,' schreef de uitgever op de flaptekst van de vijfde druk, uit 1955. Maar uit die besprekingen blijkt onmiskenbaar hoezeer de samenleving met betrekking tot de oorlog in kampen was verdeeld – met een kleine groep die dacht als Charles en een veel grotere die van hem weinig tot niets moest hebben maar zich wel door hem uitgedaagd voelde. Aan het ene uiterste stond een blad als *Elsevier* dat kort na de verschijning van de eerste

druk van *Volg het spoor terug* een recensie van een zekere A. – muziekrecensent L.W.G. Arntzenius – publiceerde. De man had vóór de oorlog in de kring van Concertgebouwdirigent Willem Mengelberg verkeerd en had, omdat Mengelberg fout was geweest, dus zelf eveneens een kwalijke naam. Het weerhield hem er niet van het geschrijf van Charles gebral te noemen,

> schandelijk gebral als het komt van een mannetje dat, springlevend en onder het ademloos applaus van zijn uitgever in 1953 zielsvergenoegd vuilschrijverij zit te bedrijven.

Zo gaat Arntzenius een paar kolommen door.[14] *De* (rechts-katholieke) *Linie* en de *Haagse Post* reageerden nauwelijks vriendelijker.[15] Vriendelijker was wel *Het Parool* dat begin jaren vijftig een rechts sociaaldemocratisch standpunt innam maar als de dood was voor elke mening die naar communisme neigde. Vandaar dat hij wel vriendelijk(er) maar niet positief was. Bij monde van een van de oprichters, Wim van Norden, werd betreurd dat de auteur in het verleden was blijven steken en geen voet had gezet

> op de weg die wij thans moeten gaan... Het vermogen daartoe ontbreekt Charles kennelijk en dit geeft aan zijn geëmotioneerde ontboezeming een steriele, ja zelfs lichtelijk querulante bijklank.

Probleem van Charles was zijn absolute, ja zelfs 'schuimbekkend waarheidsstreven'. Een dergelijk streven was bekend uit de verhalen van de vroege christenen en middeleeuwse heiligenverhalen, meende Van Norden, maar het was niet meer van deze tijd.[16] Iets dergelijks viel in de meeste recensies te beluisteren, ook in de meer positieve: dat Charles de tekenen des tijds niet verstond.

Een goed voorbeeld hiervan is de kritiek van historicus Pieter Geyl in *Vrij Nederland*. Geyl was het diep in zijn hart met Charles eens maar meende, pragmatisch als hij was of wilde zijn, dat gelijk niet altijd ter zake deed. De geest van het verzet, het principiële 'Ik verdom het', zo betoogde hij, was wel een mooie maar tevens een lichtelijk onnozele houding. Mooie woorden alleen voldeden niet en verzet kon nooit meer dan tijdelijk zijn. Het diende zo spoedig mogelijk plaats te maken voor een positieve houding. Wie altijd 'ik verdom het' zegt, meende Geyl, is als een puber en kan niet anders dan teleurgesteld raken. Teleurstelling was volgens hem dan ook de grondtoon van Charles' boek. Het

was 'het klassieke document in onze taal van de ontgoocheling van de verzetsstrijder.'[17]

Deze woorden wekten bij de echtgenote van de Amsterdamse historicus Jan Romein en later icoon van de vrouwenbeweging, Annie Romein-Verschoor, grote ergernis op. Maandenlang, zo schreef ze in *De Nieuwe Stem*, had ze over het boek van Charles gehoord en gelezen, telkens gedacht 'ik schrijf erover' maar telkens besloten te zwijgen. Tot ze op een dag op de radio de destijds fameuze criticus Garmt Stuiveling hoorde – we komen hem in ander verband nog tegen.[18] Hij noemde het boek 'brutaal', een woord dat past bij een puber. Toen ze kort daarop de recensie van Geyl las, was de maat vol. Zagen de heren dan niet dat Charles' mening met brutaliteit of naïveteit niets te maken had maar over *feiten* ging. 'Niet in een jongensachtige opwinding om het verzetsavontuur,' schreef ze,

> maar nauwlettend het spoor terug volgend langs de naoorlogse feiten is hij tot zijn waardeschaal gekomen, ook over wat zich *in* de oorlog heeft afgespeeld... Het is... het verzet tegen dat andere 'pakkende wit-zwart-schema', dat *nu* na de oorlog Krupp en Schacht, Von Rundstedt en McCarthy en de pas door de paus gedecoreerde Franco tot de 'onzen' doet rekenen, wat Charles het spoor terug heeft doen volgen naar de oorlogsperiode om te ontdekken, dat ook *toen* niet louter 'het besef van de grote morele waarden' de 'kruistocht' der verbonden legers inspireerde.[19]

Anders gezegd – of het klopt is een tweede: het was niet dat Charles de oorlog (lees: het verzet) klakkeloos op de naoorlog projecteerde, het was de naoorlog die hem tot het besef bracht dat het zelfs in de oorlog heel wat minder fraai was toegegaan dan de heroïsche praatjes suggereerden. Het was inderdaad altijd hetzelfde verhaal, beaamde Annie Romein, vóór, tijdens en na de oorlog: dat bijna niemand in staat was de rug recht te houden, dat iedereen water in de wijn deed, meer water, nog meer en uiteindelijk zoveel dat hij of zij was als de omgeving. Pragmatisch of nuchter zou Geyl dat noemen. Verstandig was het in de woorden van Stuiveling. Maar Annie Romein had er net als Charles maar één woord voor: corrupt.

De goede dominee

De discussie over het boek van Charles spitste zich toe op een door hem opgevoerde dominee. De man had tijdens de oorlog geweigerd zijn tin en koper in te leveren.

> Men wilde hem nog sparen en zei dat hij dan alleen *pro forma* één stukje zou brengen. Nee, zei hij, u maakt er munitie van en u heb niet het recht om van mij deze hulpverlening aan de vijand te eisen. Toen zeiden ze: 'Teken dan dit stuk papier, stijfkop! dat je niets hebt om in te leveren.' 'Nee,' zei hij, 'ik ga voor jullie niet liegen, ik denk er niet aan.

Hij is dus dood, besluit Charles zijn verhaaltje[20] en spreekt van 'een stijl, schitterender dan veel, waarvoor militaire Willemsorden werden uitgereikt.' Stuiveling vond dit een onbegrijpelijk standpunt. Niemand was bij 's mans dood gebaat, betoogt hij. Een leugentje om bestwil had de man het leven gered en het verzet sterker gemaakt. Annie Romein op haar beurt vond deze redenering weer onbegrijpelijk. 'Ik voel het bijna als iets beschamends te moeten gaan uitleggen, waar de denkfout zit,' schrijft zij. Het ging namelijk helemaal niet om abstracte eerlijkheid of christelijk zondegevoel. Het ging om de, wat zij noemt, 'logische consequentie van het fatsoen.'

Het besef daarvan was zeker voor mensen in leidende posities cruciaal. Hun kleine beetje onfatsoen was een eerste uiting van de grote, alomtegenwoordige ruggengraatloosheid. Vandaar dat Charles volgens Annie Romein terecht de klemtoon legde op burgermoed, op de simpele kracht van het 'ik verdom het'. De teleurstelling van de verzetsman lag volgens haar dan ook niet in de miskenning door de omgeving maar in het besef dat de maatschappij ondanks oorlog, slachtoffers en goede voornemens dezelfde was gebleven. 'Het is symptomatisch,' schrijft ze – en uiterst beschamend…

> dat een boek dat zich met overtuiging en zonder omwegen… tegen een aantal actuele misbruiken richt… meer aandacht verwerft voor de onverbloemde en brillante wijze, waarop het die feiten naar voren brengt dan voor het ten hemel schreiende van die feiten zelf.

Teleurgesteld verzet

Het onderwerp werd al aangestipt: hoe een groot deel van het voormalig verzet – *niet* de eerder beschreven communisten en hun felste tegenstanders, de sociaaldemocraten – spoedig na de bevrijding zijn vooraanstaande positie verloor en zichzelf ophief dan wel mopperend terugtrok in eigen kring. 'Dit is het loon der partizanen,' dichtte Den Doolaard enkele jaren na de bevrijding.

> Tien regels in 't geschiedenisboek
> Een kuil in een vergeten hoek
> En hier en daar herdenkingstranen.[21]

Van dit gevoelen zijn vanaf de late jaren veertig ontelbare voorbeelden,[22] met als bekendste het vaak geciteerde verzamelnummer van een aantal literaire en algemeen culturele tijdschriften naar aanleiding van de (geschrapte) 5 mei-herdenking van 1954: *Nationale Snipperdag*. Hoewel je zou verwachten dat vreugde om de bevrijding – en eventueel woede vanwege de weigering die vreugde te herdenken – het thema van dat nummer was, ging het merendeel van de bijdragen over de naoorlogse teleurstelling of, zoals in het voorwoord staat, 'het gevoel van onbehagen dat ons bekruipt bij een terugblik van 5 mei 1954 naar 5 mei 1945.' Dat onbehagen was grotendeels het gevolg van de weerzin van de bevolking tegenover het verzet, haar 'verzet tegen het verzet' zoals een van hen het noemt. De reden hiervoor weer was volgens dezelfde persoon, Bert Schierbeek, eenvoudig:

> een kwaad geweten... ten opzichte van ieder individu of kleine groep *uit haar eigen gemeenschap* die zich *metterdaad* [curs. van Schierbeek] voor de bevrijding had(den) ingezet.[23]

Zich verzetten. Dat was volgens *Nationale Snipperdag* precies wat de bevolking niet had gedaan. Ze had zich niet, ze *werd* bevrijd. Maar dankbaar? Juist niet. Vandaar dat Muus Jacobse, destijds algemeen gezien als een van de grote verzetsdichters, meende dat de tijdens de oorlog gevallenen – de witruimte onder aan elke pagina van het tijdschrift vermeldde de naam van een van hen – vergeefs gestorven waren:

> De Doden houden nog alleen,
> Op de verlaten posten stand.

Zij kijken star over het land,
Een leger van gehouwen steen.
Vergeefs hebben wij hen herdacht
De doden hebben ons veracht.

Zo mogelijk nog somberder waren de regels van Christiaan Terpstra, een andere verzetsdichter. Hij bekende dat hij slechts met moeite de pen op papier kon zetten. 'Ik heb het toegezegd. Dus zet ik mij tot schrijven/ – maar niet uit drift of drang. Wij hebben tòch verloren/ de strijd die Hitler won.' Zo gaat het voort, deze zwanenzang op het verzet en treurzang op de actualiteit. Ook Charles droeg aan het nummer bij, met een fragment uit een gedicht dat hij al in 1944 geschreven had. Het heet 'Het eiland onrust' en verhaalt van een van zijn vele[24] angstdromen. Deze keer is die vervuld van tankdivisies, kanonnen en wijsvingers uit de hel. 'Ik had het toen zo lang gedragen,' staat er, 'de moeheid van een uitgesleten hart,/ dat ik naar God wou om een nieuw te vragen,/ wat vrolijker en als het kon wat hard.' Het verlangen blijkt tevergeefs. De nachtmerrie is werkelijkheid.

Maar ik ben niet gegaan, ik werd weer wakker,
Wat ik gedroomd had, was aanwezig, dus
Het had geen zin, waar ik ook stond en keek
Het was er alles en het bleef benauwen.

Onder voormalige verzetslui kwamen dergelijke gevoelens, zo weten we dankzij later onderzoek,[25] vaak voor. Een in dit verband typerend verhaal stond eind 1953 in *Het Parool*. Het gaat over een man die half dood uit een concentratiekamp was gekomen en vervolgens via bemiddeling van de Stichting 1940-1945 bij de haven van Amsterdam in dienst was gekomen, als contractant welteverstaan want met z'n 35 jaar was hij 'te oud voor een vaste baan'. Maar

> toen de vacanties in 1952 waren geëindigd, werd hij ontslagen en in het voorjaar 1953 niet in dienst genomen, ofschoon de andere arbeidscontractanten wel in dienst werden genomen. De Stichting 40-45 wist de man toch weer aangenomen te krijgen, maar dat ging met veel pijn. Nu, in october 1953, is de verzetsman als eerste ontslagen, niet omdat er geen werk meer voor hem was, want er werd onmiddellijk na dit ontslag een andere 62-jarige man in zijn plaats aangenomen.[26]

Deze ervaringen waren des te pijnlijker omdat tegenover de miskenning van verzetslui mildheid ten opzichte van voormalige collaborateurs stond. Althans, zo werd het ervaren: dat zij, de goeden, genegeerd werden en alle anderen, van de fouten tot de slappen, geaccepteerd. Gevolg hiervan was niet, zoals in een eerste periode na de oorlog, een stroom aan publieke klachten maar zwijgzaamheid, terugtrekking in kleine kring en gemopper voor eigen gemeente. Vandaar ook dat het na de publicatie van *Het grote gebod*, het gedenkboek van de LO-LKP in 1951, stil werd rond het verzet. Er verschenen nog een aantal historische, ondertussen klassiek geworden wetenschappelijke werken over het onderwerp maar verhalen, laat staan heroïsche, werden behalve voor zeer kleine kring niet meer gepubliceerd. De mannen en vrouwen van het voormalig verzet – behalve degenen voor wie de Tweede Wereldoorlog naadloos was overgegaan in de Koude Oorlog –[27] traden zelden of nooit meer in de openbaarheid, zeker niet als vertegenwoordigers van hun groep. Zij zwegen, versomberden of vonden onverwachte methoden om zichzelf op de been te houden.

Een daarvan is dat zij moed putten uit hun isolement. Een illustratie hiervan is te vinden in het tijdschrift *Voormalig Verzet Nederland*, in een artikel dat een zekere Br. bij de jaarwisseling van 1953 publiceerde. Het is getiteld 'Moedig voorwaarts ondanks hoon en verdrukking' en vertelt precies wat de kop aangeeft: dat verzetslui niet alleen geen andere keus hebben dan moedig voortgaan maar dat zij dat vanwege de alomtegenwoordige minachting met des te meer overtuiging konden doen. Moreel waren zij immers superieur. Hetzelfde geldt de herinnering aan de eensgezindheid. Deze maakte het verzet eveneens superieur aan de kissebissende tijdgenoten. 'Wie aan deze tijd [de oorlog] terugdenkt,' schreef hetzelfde *Voormalig Verzet Nederland* bij monde van Gezina van der Molen,

> wordt het ook nu nog warm om het hart. Daar was iets groots, iets moois in die eensgezindheid, in dat gevoel van saamhorigheid. Het behoort tot de beste ervaringen van ons leven dit meebeleefd en doorvoeld te hebben.[28]

Er was ook een geheel andere reactie denkbaar: pragmatisch, zakelijk. Een goede illustratie hiervan was eind 1953 in *Het Parool* te vinden, in een brief van een zekere C.B. Hoitingh naar aanleiding van de opening van de Eerebegraafplaats van Bloemendaal door Willem Drees. In deze

brief werd betoogd dat de miskenning van regeringswege de belangrijkste oorzaak van de ontgoocheling van het verzet zou zijn.

> Zodra de regering naar huidig devies in zake de verzetsschade 'aan u de eer en de schade' zou wijzigen in 'aan u de eer en aan mij de schade' zou het mijns inziens afgelopen zijn met de noodzaak om terecht over miskend te spreken.[29]

Hiermee nam de briefschrijver een voorschot op een situatie die nog lang op zich zou laten wachten. Ondertussen gaf het gebrek aan erkenning voormalige verzetsstrijders wel een houvast. Jarenlang richtten ze hun pijlen op een regering die weigerde zijn 'schuld' in te lossen.

De Derde Weg

Charles en de zijnen waren uit harder hout gesneden. Al waren ze somber, ze weigerden weg te kruipen. Al wortelden hun opvattingen in het jongste verleden, ze bleven er niet in steken. Al uitten ze felle kritiek op de naoorlogse politiek, ze waren geen communisten. Al voelden de meesten van hen zich sociaaldemocraat, ze weigerden met betrekking tot Duitsland en de Verenigde Staten achter de (deels sociaaldemocratische) regering aan te lopen. Al waren ze gepokt en gemazeld door het failliet van de vooroorlogse appeasementpolitiek, van de NATO waren ze niet gediend. Al huldigden ze de Amerikanen als bevrijders, ze weigerden hen als voortrekkers te zien. Het was een noch-noch-houding die door politici en andere zogenaamde realisten veelal voor vaag geneuzel werd versleten, onrealistisch intellectuelengedoe, onnozel erasmianisme. Op het eerste gezicht verklaart dit ook waarom Charles zich de woede van Willem Frederik Hermans op de hals haalde – op het tweede gezicht lijkt er ook nog iets anders aan de hand: jaloezie over alle aandacht die de man kreeg.[30] Hoe dan ook, Hermans ergerde zich niet alleen aan de fascinatie van Charles voor 't Hogere, de Duivel en deszelfs Schoonmoeder', zoals hij schreef, maar ook aan diens keuze voor de zogenaamde Derde Weg, een niet-partijgebonden organisatie die inderdaad bijna uitsluitend gesteund werd door intellectuelen en kunstenaars,[31] naar een neutrale positie tussen de grootmachten streefde en het sterkst, zo niet bijna uitsluitend verdedigd werd in *De Groene Amsterdammer*.[32] Alleen als Europa erin slaagde een weg tussen de Russen en de Amerikanen te vinden,

zo betoogden de aanhangers van deze denkrichting, kon er vrede komen.[33] Al stond een dergelijke houding niet gelijk aan pacifisme, dat hij ernaar neigt wordt alleen al duidelijk als je in aanmerking neemt dat de beweging aan de wieg stond van de enkele jaren later (1956) opgerichte Pacifistische Socialistische Partij.[34] Des te vreemder daarom, zou je denken, dat Charles met zijn militante taal en voorliefde voor knokploegen zich daarbij thuis voelde.

Hijzelf ervoer de tegenspraak niet. Hij was geen pacifist, schreef hij in een artikel over de 'opheffing van een dodelijk alternatief' – bedoeld is de tegenstelling Rusland-Amerika.[35] Evenmin geloofde hij dat
 De Derde Weg wereldvrede zou brengen. Wat hij geloofde is dat deze weg 'enige vrede [zou brengen] in het hart van de man die hem gaat [volgen].' Het klinkt buitengewoon vaag, om niet te zeggen slap en het wordt nog slapper als Charles in het vervolg van zijn betoog 'de alternatieven' (de VS of de Sovjet-Unie) weer eens met satan vereenzelvigt. Dat was inderdaad vragen om de gram van Hermans – en anderen.[36]

Toch was Charles consequenter dan het lijkt en spoort zijn keuze voor een tussenweg perfect met de houding die hij ook tijdens de oorlog had aangenomen. De enige manier om vrede te bereiken, zegt hij, is niet te trappen in de val van het minste kwaad. Vergelijk het door hem gegeven voorbeeld van de dominee. De kracht van de man, in Charles' ogen althans, was dat hij geen water bij de wijn deed. Eenzelfde mening was hij nu toegedaan. Als je van twee kwaden (communisme én amerikanisme) de minst kwade kiest, schrijft hij, zit je altijd nog met het kwaad opgescheept. Nu kan je wel zeggen dat je dit kunt neutraliseren maar zo werkt het in de praktijk niet.

> Want zo men al aan de onschadelijkmaking van deze "minst kwade" toekomt, zal men wederom een geringer kwaad willen bezigen om te slagen... Men zou altijd een residu van kwaad blijven honoreren en de strijd zou eeuwigdurend zijn. Het absolute antwoord... luidt: al zou men menen de oorlog te hebben gewonnen met onjuiste middelen, het zou blijken dat men hem verloren had.

Victor van Vriesland

Vanuit dergelijke hoge morele principes dacht ook de éminence grise van de toenmalige Nederlandse letteren, Victor van Vriesland. In dezelfde periode dat *Volg het spoor terug* en het tijdschrift *Nationale Snip-*

perdag gepubliceerd werden, hield hij ter gelegenheid van de uitreiking van een prijs van de Stichting Kunstenaarsverzet een redevoering die bij een enkeling[37] de faam van mijlpaal heeft verworven. Veelzeggend voor het standpunt van de groep waartoe ook Charles behoort is de lezing, 'De onverzoenlijken' getiteld, echter wel. Met die benaming doelde Van Vriesland op het besluit van een klein aantal vast te houden aan de principes van het verzet en te blijven bestrijden wat men ook tijdens de oorlog bestreden had.

> Het spoor terug is nooit geheel te vinden:
> De richting wel, geen einddoel zoeken wij.
> Wetend waar heen maar niet naar wat. Rechtuit
> Het spoor terug...
> Een steeds vermoeider, een steeds kleiner rij.
> Maar onverzoenlijk en door niets te binden.
> Wij gaan het spoor terug. Wij gaan voorbij.[38]

Van Vriesland was ouder dan Charles, voorzitter van de Nederlandse PEN-club, (bijna) eredoctor van de universiteit van Leiden, schrijver/samensteller van een aantal belangrijke literaire werken, bekroond met de prijs van het kunstenaarsverzet, kortom een man van aanzien. Toon en taal van zijn lezing waren conform die verheven positie en volstrekt anders dan die van 'de brutale straatjongen' J.B. Charles. Toch was de inhoud gelijk.

> Als criterium voor de enig gerechtvaardigde toegeeflijkheid en vergevingsgezindheid noemt J.B. Charles in zijn aangrijpend boek *Volg het spoor terug* terecht de vraag of er erkenning van schuld is. Inderdaad... de erkenning van schuld is daarom zo belangrijk omdat zij neerkomt... op de erkenning van de norm.[39]

De norm. Daarover kon ook bij Van Vriesland geen misverstand bestaan. Vandaar zijn onverzoenlijkheid. Zij was niet alleen de enig verdedigbare houding, meende hij, zij was ook de enige houding die zicht gaf op een leefbare toekomst.

> De 'onverzoenlijkheid' van wie, niet gedreven door verblinde haat, toch blijft vasthouden aan de normen, waaruit het verzet ontstond, de normen van een tijd, toen het diepste en beste in den mens bovenkwam om zich teweer te stellen tegen het wreedste en het laagste, deze 'onverzoenlijkheid' is daarom de enige ware verdraagzaamheid.[40]

Van Vriesland maakte zich vooral zorgen over de vergevingsgezindheid van zijn tijdgenoten. Daardoor hielden zij de ogen gesloten voor een herleving van het verleden. Dát was zijn grote angst. Het waren niet de Verenigde Staten waarvoor hij bang was, het was evenmin de Sovjet-Unie. Het was de vijand van gisteren die hij vreesde. En hoewel hij begrip had voor het 'Versailles-argument' (wraak als verklaring voor het succes van het fascisme), meende hij dat men niet naar de andere kant moest doorslaan.

> De gevaren van een isolement van Duitsland in het overige Europa erkennen zij [de onverzoenlijken] en onderschatten zij niet. Maar een beroep daarop achten zij huichelachtig in een tijdvak, waarin... een irredentistisch, een verstokt West-Duitsland bezig is in een verarmd en verzwakt Europa... opnieuw de leiding aan zich te trekken.[41]

Duitsland. Angst voor (West-)Duitsland. Woede over de vermeende herleving van fascistoïde ideologieën. De terugkeer in de politieke en economische top van allerlei figuren die in de nazitijd eveneens de scepter hadden gezwaaid. De brutaliteit van de opnieuw rijk geworden Duitsers die het land dat zij kort tevoren met wapens hadden bezet dankzij hun marken opnieuw dachten te kunnen bezitten. De onwil van de Duitsers om voormalige Nederlandse collaborateurs uit te leveren. Kortom, een Duitsland dat niet veranderde. Het is een van de grote thema's van de jaren vijftig en de waarschijnlijk belangrijkste reden dat gewezen verzetslui die niet meegingen in de – wat zij zagen als – Koude Oorlogshysterie gesterkt werden in hun volharding. Hun dilemma was echter dat de communisten hetzelfde beweerden. Hoe te voorkomen dat de vijanden van hun vijanden hun vrienden werden? Aldus het belangrijkste dilemma van De Derde Weggers en tevens de belangrijkste reden dat zij van alle kanten kritiek ontmoetten. In de beroemde woorden van Simon Carmiggelt:

> De vrijheid is, als op het stil verraad
> van louche proffen en humane heren,
> die onze weerstand zalvend wegmasseren,
> in dit beschaafde land geen celstraf staat.
> En dat we hardop kunnen zeggen "neen"
> tegen McCarthy en zijn wilde hysterie,
> maar ook tegen die zwendelbende, die
> de vrede preekt door Moskous vuurmond heen.[42]

Maar de 'louche proffen en humane heren' lieten zich niet overtuigen. Oorzaak nummer 1 van de oorlogsellende was een sterk Duitsland geweest. Dat viel moeilijk te ontkennen. Een herleving van het land, zo redeneerden zij niet zonder logica, zou opnieuw dezelfde ellende brengen.

De gevaarlijke buur

Angst voor de wederopstanding van een sterk Duitsland verklaart waarom er in een eerste periode na de bevrijding zeer veel[43] gesproken en geschreven werd over de noodzaak de boosdoener voor zijn daden te laten boeten. Een van de daartoe voorgestelde methodes was toevoeging van een stuk Duitsland aan Nederland. Hierover verschenen vooral in 1945 en 1946 talloze krantenartikelen en meer dan zestig boeken of brochures.[44] Daarna werd het stiller rond het thema en raakten om te beginnen invloedrijke figuren als de Amsterdamse burgemeester d'Ailly, de Rotterdamse burgervader Oud, de directeurengeneraal van de Rijksluchtvaartdienst en de Voedselvoorziening, vervolgens een politieke meerderheid én uiteindelijk, vooral onder druk van de opkomende Koude Oorlog de publieke opinie ervan overtuigd dat een sterke buur te verkiezen viel boven een zwakke.[45]

'Hoe staat u op 't ogenblik tegenover het Duitse volk, vriendelijk of onvriendelijk?' Aldus de vraag van een meerdere malen door het NIPO gehouden enquête. De tendens is evident. Terwijl in 1947 nog 53 procent onvriendelijke gevoelens koesterde, daalde dat percentage in 1948 naar 50 en in 1953 naar 30 procent.[46] Toch is dat nog altijd bijna een derde van de bevolking. Het verklaart dat de pers voortdurend Nederlands-Duitse akkefietjes vermeldde en regelmatig ingezonden brieven of persberichten opnam waaruit bleek dat het tussen Nederlanders en Duitsland nog lang niet boterde. Zo werd in oktober 1950 in een aantal kranten een discussie gevoerd over het plan vijfhonderd Duitse kinderen naar Nederland te halen om hen, evenals na de Eerste Wereldoorlog gebeurd was, op krachten te laten komen.

'De kinderen die wij na '18 hadden vertroeteld, overrompelden Nederland en brachten het onder Duitse laars. Over dank gesproken.' Aldus *Voormalig Verzet Nederland*.[47] 'Incidenten met Duitsers aan Drentse grens,' kopte *De Telegraaf* in de zomer van 1951. Aanleiding was een beslissing van de Nederlandse regering om de akkers van Duitse boeren op Nederlandse grond tot vijandelijk vermogen te verklaren.

Nederlandse boeren blij, Duitse boeren boos, ruzie was het gevolg.[48] 'Duitsers willen hun leeuwen terug,' meldde de *Nieuwe Rotterdamse Courant* diezelfde maand. In 1945 had een Engelse legergroep een flink en kostbaar deel van de levende have van de dierentuin van Paderborn aan Artis geschonken. Jarenlang was op informele wijze geprobeerd de dieren terug te krijgen. Tevergeefs. Artis wist niet van wijken.[49] Een maand later beschreef Kronkel in *Het Parool* een discussie tussen twee Duitse buschauffeurs. De mannen kibbelden over de vraag waar de Euterpestraat (in de oorlog locatie van het hoofdkantoor van de SD) lag: in Amsterdam of Den Haag? Uiteindelijk riepen de twee de hulp in van een omstander, Simon Carmiggelt alias Kronkel. 'Es gibt keine Euterpestrasze in Amsterdam,' antwoordde deze in goed Duits. 'Zie je wel,' riep de chauffeur die betoogd had dat de straat in Den Haag lag – niet wetende wat elke Amsterdammer wist: dat de Euterpestraat al in mei 1945 naar verzetsstrijder Gerrit Jan van der Veen was hernoemd. Het berichtje leverde *Het Parool* overigens een flink aantal telefonische en schriftelijke reacties op. Kronkel maakte daaruit op 'dat nog niet alle Amsterdammers begrijpen dat we weer goed zijn met de Duitsers.'[50]

Het was om dezelfde reden dat er begin februari 1952 in de Amsterdamse Jordaan gedemonstreerd werd tegen de plannen Duitsland te herbewapenen. Een aantal demonstranten verscheen ter gelegenheid daarvan zelfs in concentratiekampkledij. 'Ons volk in al zijn geledingen duldt de herbewapening niet,' schreef *De Waarheid* niet geheel conform de echte waarheid[51] want een meerderheid van de Nederlanders duldde die herbewapening juist wel. Maar, het is waar, gemakkelijk voelde men zich daarbij niet. In juni 1952 ging het congres van de Liberale Internationale niet door omdat de Nederlandse vertegenwoordigers er bezwaar tegen hadden dat er Duits gesproken zou worden. De voorzitter van het bestuur, de Spaanse wijsgeer Salvador de Madariaga, besloot het daarop af te gelasten. 'Ons standpunt is,' zo vertelde hij de pers,

> dat een conferentie van deze aard in dit stadium der Europese geschiedenis tot mislukking gedoemd zou zijn, wanneer de Duitse liberalen er niet aan deelnemen.[52]

Weer enkele maanden later[53] schreven de kranten over een voormalige Ortskommandant die zijn vrouw en kinderen de plek had laten zien waar hij het een jaar of tien eerder 'zo leuk had gehad': Hilversum. Op het moment dat de verzamelde pers er lucht van kreeg en zelfs de

politiek zich met de kwestie begon te bemoeien, was de vogel alweer gevlogen. Gevolg was wel een briefje van het ministerie aan de man – blijkbaar vertegenwoordiger van een Duits biermerk: dat hij bij volgende bezoeken aan Nederland verzocht werd Hilversum te mijden.[54] 'Ze zijn nog precies zo zelfverzekerd als toen,' schreef *Trouw* in maart 1950. 'Ze zijn nog altijd door alle anderen slecht behandeld. Ze hebben het nog altijd nicht gewuszt.'[55]

Iets vergelijkbaars viel in diplomatieke kringen te beluisteren. 'De Duitser is volgzaam,' schreef een invloedrijke diplomaat die van 1959 tot 1962 de post in Bonn bezette, Heinrich van Vredenburch.

> Gehoorzamen zit hem sinds eeuwen in het bloed... Resultaat is een labiel mens, gedwee en eerbiedig als de gezagsverhoudingen daartoe aanleiding geven, maar anderzijds licht tot hoogmoed geneigd en behept met de onaangename aanleg zichzelf op te blazen.[56]

Waar? Cliché? Kletskoek? Er bestaat tegenwoordig een hele tak van wetenschap die zich met dergelijke vragen bezighoudt.[57] De veelal relativerende uitkomsten van haar onderzoek doen aan de perceptie niets af. Om het te zeggen in de woorden van een historicus die, jaren later, het Duitslandbeeld van de Nederlanders uitvoerig bestudeerde: in de late jaren veertig en de jaren vijftig was er

> weinig ruimte voor nuances. Ook wanneer niet expliciet naar de bezettingstijd werd verwezen was de schaduw van de oorlog steeds voelbaar en veel van de aan Duitsers toegedachte collectieve eigenschappen pasten precies in 'het' Duitse karakter dat Nederland tussen 1940 en 1945 had leren kennen.[58]

Ed. Hoornik

Een van de belangrijkste verklaringen voor de aanhoudende Nederlandse irritatie over Duitsland en de Duitsers was, aldus dezelfde onderzoeker, precies datgene wat ook Charles voortdurend beklemtoonde: dat de Oosterburen, in het bijzonder hun politieke vertegenwoordigers zelden of nooit schuld bekenden, laat staan bereid waren boete te doen. 'Enige werkelijke bereidheid om begaan onrecht te herstellen, heeft Duitsland niet opgebracht,' verkondigde de sociaaldemocratische feministe Nancy Tendeloo in mei 1951 in de Tweede Kamer.

'Het heeft zelfs nooit enig gebaar daartoe gemaakt, zelfs geen symbolisch gebaar.'[59] Integendeel, Duitsers deden alsof hun neus bloedde en trokken, volgens de beeldvorming althans, met evenveel bravoure 'nach Holland in die Ferien' als ze in mei 1940 'zum Krieg' waren gegaan. Maar in 1954 was een aantal Nederlanders, merendeels afkomstig uit de culturele hoek van het voormalig verzet, het zat en besloot iets te doen. Het idee was afkomstig van Bezige Bij-uitgever Geert Lubberhuizen:

> om in de nacht van de derde op de vierde mei in de steden en op de wegen waarlangs Duitsers Nederland binnenstromen, biljetten te plakken, van hetzelfde formaat, in dezelfde letter als de plakkaten 'Verboden voor joden' op cafés, restaurants en theaters in bezettingstijd: 'Deutsche nicht erwünscht.'[60]

Zo gebeurde. In groepjes trokken de wildplakkers avant la lettre eropuit, enkelen zelfs helemaal richting Duitse grens. Onder hen waren de Amsterdamse schrijver Eduard Hoornik – hij komt vanwege zijn invloedrijke positie onder Amsterdamse kunstenaars en intellectuelen verderop nog uitvoerig ter sprake –,[61] diens vrouw Mies Bouhys en (Querido-, later Arbeiderspers-)uitgever Fred von Eugen. 'Eddie, zijn colbertje onder het stijfsel, wipt, zijn kampvoeten vergetend, de auto in en uit,' herinnerde Bouhuys zich jaren later.[62]

> Geen verkeersbord, geen melkauto wordt overgeslagen. Een heel oude boer op de Veluwe steekt in het eerste ochtendgloren zijn armen geestdriftig in de lucht en blijft ons met zijn pet in de hand nazwaaien.

De actie was nieuws, nationaal én internationaal,[63] maar veranderde natuurlijk weinig tot niets aan de groeiende stroom Duitsers die zich elk jaar opnieuw richting 'Holland' begaf. Hoornik trok zich bij de aanblik ervan de haren uit het hoofd. 'L'histoire se repète,' schreef hij in een in 1952 gepubliceerde verhalenbundel *De man in de stad*. Daarin verheugt hij zich over de twee minuten stilte van een groep Nederlanders bij de Hollandse Schouwburg.

> Twee minuten. Zo lang kun je een vogel volgen op zijn vlucht en zo lang kun je de tranen bedwingen die je omhoog voelt komen. Daarna begint het leven weer.

Hoe dat leven was? Als altijd, schrijft Hoornik, met een bevolking die niets anders wil dan zich amuseren én, erger nog, met Duitsers. 'Ze zijn er weer,' luidde daarom het refrein van zijn woedende klacht.[64]

> De touringcars en de toeristen uit Keulen, Düsseldorf en Koblenz. Van een uitstapje naar de bollenvelden komen ze uitgelaten in Amsterdam... Ze zijn er weer. Ze zitten in de cafés alsof ze nooit weg zijn geweest. Vandaag nog in civiel... Morgen... wéér laarzen, gummistokken en geweren.

De oorlog had van Hoornik een slachtoffer gemaakt. Vandaar zijn loyaliteit aan het verzet. Hij kon niet anders. Dag in dag uit werd hij belaagd door het gevoel dat het ieder moment weer kon gebeuren. Ik ben de nabestaande, dichtte hij,

> de ongestorven dode,
> de hond die naar de maan huilt.
> Ik kruip onder de tafel,
> mijn kop tussen mijn poten,
> mijn bek een bek vol bloed.

Hoornik had tegen deze angst slechts één wapen – een zwak wapen maar meer was er niet: steun van derden, vooral van mensen die net als hij wisten hoe het was door Het Beest gebeten te zijn en daarom begrepen dat men al het mogelijke moest doen om herhaling te voorkomen.

Victimologie

Misschien vanwege zijn karakter, misschien omdat hij nooit in het kamp had gezeten, wellicht ook omdat hij jonger was, had Charles minder last van dergelijke slachtofferangsten – hoewel hij heel wat minder stoer was dan hij zich voordeed.[65] Maar ook in zijn geval is identificatie met het slachtoffer de belangrijkste drijfveer van zijn moed. Je ziet het aan zijn latere geschriften, met daarin een blijvende angst voor Duitsland.[66] Je ziet het aan zijn poëzie, zijn gepubliceerde dromen, zijn radicale keuze voor het individu dat, onbeschermd door leger of natie, alleen met z'n geweten tegenover een fysieke overmacht staat. Je ziet het aan zijn irritatie over de officiële geschiedschrijving

die steeds weer 'helden' bewondert en de rest vergeet. Je ziet het tot slot ook aan zijn beroepsmatige ontwikkeling.

Eerder werd verteld dat Willem Hendrik Nagel alias J.B. Charles kort na de oorlog zijn naam vestigde op een gebied dat op dat moment nog niet of nauwelijks bestond: de criminologie. Een van Nagels opvolgers, tevens een van zijn bewonderaars, ging zelfs zover hem de grondlegger van dit vak in Nederland te noemen.[67] Zoals de naam zegt houdt criminologie zich bezig met misdadigheid: de oorzaken ervan en de maatschappelijke reactie erop. Maar aan het eind van de twintigste eeuw ontstond er binnen het vak een stroming die zich niet bezighield met de daders maar met de slachtoffers, de zogenaamde victimologie.

Het is een begrip dat in 1956 voor het eerst geïntroduceerd werd in een Frans tijdschrift en pas tientallen jaren later in ruimere kring doordrong.[68] Des te opmerkelijker is dat Nagel het al in 1958 gebruikte.[69] 'Bij mijn weten is het de eerste keer dat althans wij Nederlanders verkenningen zullen houden op het gebied dat als victimologie is aangeduid,' hield hij in dat jaar achtereenvolgens een Nederlands-Belgisch gezelschap en de lezers van het *Tijdschrift voor Strafrecht* voor.[70] Dat deed hij in een geleerd betoog vol definities, literatuurverwijzingen en moeilijke termen maar met een uiterst eenvoudige boodschap, Nagels rebelse alter ego waardig: dat criminologie die zich enkel bezighoudt met de dader nooit meer dan een half vak kan zijn. 'De klassieke criminologie heeft eerst op cijfermatige wijze criminaliteit en delinquenten onderzocht,' verkondigde hij.

> Een verbetering leek het, toen men de individuele delinquent ging beschouwen... Maar wat van het grootste belang was werd niet nauwkeurig genoeg beschouwd: de relatie van de delinquent tot zijn Gegenüber, in welke verhouding zich de eerste dit Gegenüber 'schiep', om zich eraan te vergrijpen.[71]

Anders dan in de huidige victimologie gebeurt, pleitte Nagel *niet* voor een apart vak, wél voor een criminologie die inziet dat louter concentratie op de misdadiger tekortschiet. De klassieke criminologie begrijpt en voorkomt slechts, beweerde hij, zij geneest niet terwijl genezing natuurlijk het ultieme doel is. Verzoening is daartoe een van de mogelijkheden. Maar daarvoor zijn twee partijen nodig, de – wat Nagel in vaktermen noemt – gelaedeerde en de laedens, het slachtoffer én de dader. 'Als wij de breuk in een stalen band willen lassen,' schrijft hij, 'zullen wij allereerst het breukvlak aan beide zijden moeten open hou-

den, zodat niet verborgen raakt waar en hoe gebroken is.'

Nu bedoelt Nagel natuurlijk niet dat dader en slachtoffer elkaar snikkend in de armen moeten vallen. Zo soft is hij niet. Hij bedoelt dat straf alleen niet voldoende is. Het slachtoffer *verdient* ook iets, letterlijk. Maar materiële schadevergoeding alleen voldoet niet. Er dient ook een vorm van immateriële vergoeding geboden te worden. En die, zo eindigt Nagel zijn betoog, is naast strafoplegging slechts op één manier mogelijk: schuldbekentenis. Zo'n bekentenis is niet alleen in het voordeel van de dader, hij is ook in het voordeel van het slachtoffer.

> Dat de dader *te recht* moet staan, dat *recht* moet worden gedaan, buiten de[ze] materiële schadevergoeding om, is een normaal verlangen van gelaedeerde. 245

Wat dit laatste betreft – verzoening door middel van schuldbekentenis – liep Nagel vooruit op de ontwikkelingen. Wat betreft de noodzaak van materiële vergoeding hield hij vast aan het oude, begin jaren vijftig verlaten maar vanaf de jaren zestig opnieuw actuele standpunt: dat schuld zonder boete als een lege huls is. In beide gevallen was hij *unzeitgemäss*, niet van zijn tijd. Het is echter precies die eigenschap die hem tot voorloper maakte.

[13] Verleden in zwart, wit en grijs
Vroege beelden van de oorlog

246 Op zaterdag 13 november 1954 ontving minister-president Willem Drees een prachteditie van het vierde en laatste deel van het geschiedwerk dat sinds mei 1947, eerst in vierenveertig losse deeltjes en vervolgens in vier kloeke delen, gepubliceerd werd: *Onderdrukking en Verzet*. Van de gebonden editie verscheen het eerste deel in 1949, het tweede in 1950, het derde in 1952 en het laatste dus in 1954. Elk van die gebonden delen en sommige afzonderlijke delen, in het bijzonder de nummers 23 tot en met 26 die tezamen Herzbergs *Kroniek der jodenvervolging* uitmaakten, werden in de pers uitvoerig, zij het veelal[1] obligaat becommentarieerd.

> Temidden van alle rommel, romans, verhalen en verzamelwerken, die tot nu toe over de bezettingstijd verschenen zijn, is dit een van de weinige objecten, die serieus genoemd kunnen worden in opzet zowel als in uitvoering,

schreef *Vrij Nederland* nadat de eerste vier (losse) deeltjes verschenen waren.[2] Iets dergelijks betoogden in de loop der jaren bijna alle kranten. 'Een standaardwerk gaat verder' kopte het *Algemeen Handelsblad* in mei 1950.[3] Zelden klonk in de recensies kritiek – en indien wel, zoals in *Het Parool* van mei 1947, dan welhaast terloops. 'Telkens weer constateert men hoeveel erger alles geweest is, dan men heeft beseft,' schreef de krant naar aanleiding van de eerste deeltjes en constateerde, enigszins voorbarig maar niet onjuist, meteen al de grondtoon van *Onderdrukking en Verzet*: 'een boek, dat reeds in het eerste deel toont te groeien naar de climax welke de bevrijding was.'[4]

Geen wonder dat de beëindiging van het project als een mijlpaal werd gezien en in de media uitvoerig gevierd. Helaas kwam men ook daarbij nauwelijks verder dan een hoeraatje links, een bravootje rechts en wat citaten uit de toespraken. Dat zegt vermoedelijk niet zozeer

iets over het niveau van de pers – ook wel, de pers was in de jaren vijftig over het algemeen nogal volgzaam –,[5] het zegt vooral iets over het ontbreken van een debat waar het 't jongste verleden betrof. *Onderdrukking en Verzet* werd om die reden ontvangen als ware het een natuurverschijnsel: zoveel pagina's (meer dan 3000), zoveel grootheden als medewerker (Drees, Gerbrandy, Burger, Van Randwijk, Van Riessen, Donner, Herzberg, Kortenhorst, Louwes, Van Duinkerken, Donkersloot, Meertens), zoveel thema's, daarop kon men alleen maar ja en amen knikken. Een van de weinige critici was de anonymus die in *de Volkskrant* wekelijks zijn rubriek 'Tussen plein en Binnenhof' publiceerde, niemand minder dan Tweede Kamer-voorzitter (en medeauteur!)[6] Leonardus Kortenhorst. Hoewel hij zijn reactie nietszeggend positief begon, kwam weldra de (katholieke) aap uit de mouw. Want hier en daar zou het boek in wanhopig gesnotter zijn ontaard.

> Mij dunkt, dat raadpleging van de encyclieken van paus Pius XI over het nationaal-socialisme en het communisme meer houvast bieden over de oorzaken van deze wereldramp dan de machteloze klacht dat er zo goed als niets te begrijpen valt.[7]

Dit laatste had vooral betrekking op het laatste deel van de reeks, in het bijzonder op de nabeschouwing daarin van Henk van Randwijk. Die was inderdaad somber, met tranentrekkende stijlbloempjes ('en in deze wereld gaat de mens om, een vleermuis lijkt hij in het halfduister van de naderende nacht') en een van Vroman overgenomen slotakkoord dat sindsdien bij de oorlog hoort zoals de vingers bij de hand:

> Kom vanavond met verhalen,
> hoe de oorlog is verdwenen,
> en herhaal ze honderdmalen:
> alle malen zal ik wenen.

Kortenhorst moest er niet veel van hebben en schreef:

> De geschiedenis der mensheid is onverteerbaar wanneer zij alleen maar aanleiding geeft tot een vloed van tranen, hopeloos geschreid niet in deemoed en schuldbewustheid als een gesel Gods aanvaard en niet verzacht en uitgeboet door inkeer en gebed.

Dolf Cohen

Een andere tegenstem in het koor van bewonderaars van *Onderdrukking en Verzet* was milder – met achter die mildheid een kritiek die tot op de dag van vandaag standhoudt. Die stem was afkomstig van degene die sinds enkele jaren de tweede man was op het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, Adolf E. Cohen, goed te onderscheiden van zijn tijd- en naamgenoot, psychiater Elie A. Cohen.[8] Dolf Cohen was historicus, tijdens de oorlog op de valreep gepromoveerd op een middeleeuws onderwerp, daarna ondergedoken en een half jaar na de

bevrijding aangesteld bij het instituut dat tot taak had Nederlands jongste verleden in kaart te brengen. Wat dat precies betekende, was op dat moment nog niet geheel duidelijk. In eerste instantie, zou je denken, materiaalverzameling, vervolgens bronnenpublicatie en uiteindelijk geschiedschrijving. De klassieke trits van het geschiedkundig vakwerk dus. De eerste twee stappen waren een kolfje naar Cohens hand. Hij was niet voor niets mediëvist – hoewel ook leerling van Huizinga, niet bepaald een archiefkluiver – en in die hoedanigheid doordrongen van de noodzaak met rust en beleid te werk te gaan. De geschiedschrijving kwam wel, meende Cohen dan ook. Zij had bovendien des te meer kans van slagen als het voorwerk goed was. Het is om die reden geen toeval dat hij al in 1946 hoofd van de Afdeling Bronnenpublicaties van het RIOD en daarmee verantwoordelijk werd voor een aantal uitgaven die tot op de dag van vandaag hun nut bewijzen – met name de processtukken van Blokzijl, Van Genechten en Mussert. In dezelfde hoedanigheid verbleef Cohen tussen 1946 en 1949 regelmatig in Duitsland, op zoek naar bronnen. Maar vanaf 1950 leek het belangrijkste werk aldaar gedaan, kwam er rust en kreeg hij tijd zich voor te bereiden op de publicatie van het gevonden materiaal. Dat was eenvoudiger gezegd dan gedaan. Want wat moest gepubliceerd worden? Met welke intentie moest dat gebeuren? Vanuit welk perspectief? De antwoorden op deze en dergelijke vragen gingen volgens Cohen aan een eventuele publicatie vooraf.

Vandaar dat hij eerst een aantal notities publiceerde, lezingen hield, discussies voerde. Daarin beklemtoonde hij telkens hetzelfde. Ten eerste dat de geschiedenis van de oorlog tot de algemene geschiedenis behoort.[9] Met deze opmerking bedoelde hij niet alleen dat het, gezien de internationale context, onmogelijk was de geschiedenis van de oorlog louter in nationaal verband te bekijken maar ook dat de oorlog beschouwd moest worden als een historische gebeurtenis onder andere,

niet als een geïsoleerd fenomeen. De oorlog niet als breuk dus maar als onderdeel van de voortgaande tijd. Het tweede dat Cohen beklemtoonde is dat het onverstandig is overhaast te werk te gaan. 'De onkritische geschiedschrijving, gebaseerd op ontoereikende bronnen, heeft een voorsprong. Het kost mij wel eens moeite haar die te gunnen.'[10]

Een onderscheid tussen geschiedschrijving en andere (emotionele, politieke, publicitaire) vormen van omgang met het verleden dus. Vanuit dat perspectief kan het niet verbazen dat Cohen bij *Onderdrukking en Verzet* bedenkingen had en vooral de stukken waardeerde waarin een persoonlijke toon doorklinkt – bronnenpublicaties dus. Hij noemde de serie dan ook geen geschiedschrijving maar een gedenkboek. Als zodanig achtte hij haar geslaagd. 'Want één ding is het niet en kan het ook niet wezen: een standaardwerk.'[11]

Een potpourri

Achteraf is het eenvoudig te erkennen dat het oordeel van Dolf Cohen over *Onderdrukking en Verzet* terecht is. Dit om te beginnen omdat vele stukken ervan doortrokken zijn van de waan van de dag. In zoverre is het geheel inderdaad een gedenkboek. Geschiedschrijving en emotie lagen nog sterk in elkaars verlengde – opmerkelijk in dit verband is dat de plannen voor het werk van 1940 dateren en dat Seyss-Inquart aanvankelijk om toestemming werd gevraagd, hij weigerde.[12] Verder is de reeks te ongelijksoortig om als standaardwerk dienst te kunnen doen. Een nuchtere beschouwing als Herzbergs *Kroniek* staat in hetzelfde deel als een sterk tijdgebonden stuk als dat van Arie de Froe over de psychologie van de verzetsstrijder, ontboezemingen als die van Van Randwijk staan naast feitenverzamelingen als die van Louwes over de voedselvoorziening of Repelius over de Nederlandse Bank en andere stukken zoals dat van Anne Mulder over het dagelijks leven zijn weinig meer dan aangeklede egodocumenten. Mede om deze reden ook staat het werk vol tegenspraak. Op het eerste gezicht vertelt het, conform de titel, het verhaal van een land dat onder de voet was gelopen maar zich dankzij vereende kracht had weten te ontworstelen. Maar er staan in *Onderdrukking en Verzet* ook stukken van geheel andere strekking. Zo die over de Nederlandse Unie. Terwijl de voormannen hiervan kort na de oorlog in kringen van het verzet als collaborateurs werden afgedaan en sinds de verschijning van deel 4 van *Het Koninkrijk* van Loe de Jong in 1972 op die wijze voorgoed gebrandmerkt lijken, kregen zij in *Onder-*

drukking en Verzet vooral lof toegezwaaid. Zo door niemand minder dan Willem Drees, minister-president in de jaren dat de reeks verscheen. Hoewel hij wel een aantal bedenkingen had, met name tegen het besluit van de voormannen om zonder hulp van de bestaande politieke partijen verder te gaan, was zijn eindoordeel zonder meer positief:

> In tal van gevallen is het samenzijn in de Unie zelfs het uitgangspunt van het verzet geworden... Ook de leden van het driemanschap hebben, toen een beslissende keuze moest worden gedaan, de goede weg ingeslagen.[13]

De andere auteur van de hoofdstukken over de Unie was zo mogelijk nog positiever. Begrijpelijk, hij (J.G. Suurhoff) was tijdens de oorlog van diezelfde Unie gewestelijk commissaris geweest en zijn weergave kon dan ook nauwelijks anders dan een apologie voor eigen leven zijn. Zo staat in *Onderdrukking en Verzet* veel dat als relativerend, verzoenend en genuanceerd gekwalificeerd moet worden,[14] met als gevolg dat de titel slechts ten dele de inhoud dekt. Die titel is kenmerkend voor de periode waarin het werk werd opgezet, grote delen van de inhoud kenmerken de jaren waarin geschreven werd. Om het in kleuren te zeggen: de titel is zwart-wit, de inhoud een regenboog.

De oorlog vertellen

Het verhalen over de oorlog was al vóór het einde ervan begonnen. Het meest uitvoerig gebeurde dat – het is een voor toekomstige ontwikkelingen belangrijk feit – door dezelfde man die meteen na de oorlog directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie werd en vanaf de jaren zestig meer dan wie ook 'het' verhaal van Nederland in de Tweede Wereldoorlog vormgaf: Loe de Jong. In 1940 schreef hij op verzoek van een Engelse uitgeverij een boek over de strijd van de Nederlanders tegen de nazi's. De toon ervan was, hoe kon het anders, strijdlustig. 'Geschreven door een pen trillende van verontwaardiging,' zoals De Jong jaren later zelf oordeelde.[15] 'It is said,' zo eindigt het hoofdstuk waarin de strijd van de Nederlanders tegen de Duitsers beschreven wordt, 'that Adolf Hitler, some years ago, was warned against the occupation of the Netherlands. "The Dutch will never bow their head," he was told.' Voor zover bekend is iets dergelijks tegen Hitler nooit gezegd en indien wel, dan is het niet tot de annalen doorgedron-

gen. Maar De Jong kwam deze vermoedelijk door hemzelf verzonnen anekdote goed van pas. Hitler heeft zich van de waarschuwing niets aangetrokken, vervolgt hij. Dat was buitengewoon stom. Want een van de grootste zorgen van de Nederlanders op het moment van schrijven (1940) was volgens hem of ze genoeg bomen hadden om alle verraders op te hangen.[16]

Naar aanleiding van het succes van deze Engelse publicatie schreef De Jong onder de titel *Je Maintiendrai* vervolgens over elk oorlogsjaar (1940-1941, 1941-1942, 1942-1943, 1943-1944) ook in het Nederlands een boek. Aard en toon ervan zijn eveneens propagandistisch. 'Niemand maakte zich illusies over den duur van den strijd,' staat in het eerste deel.

> Maar het was een heilige strijd. Niet bukken. Niet toegeven. De poot stijf houden. Doorzetten. Toon de Moffen je minachting. Toon den NSB-ers je kouden haat. Hou vast aan Oranje, vast aan Nederland. Dat waren de parolen, die gefluisterd, gesproken, geschreven, gedrukt, de ronde deden.[17]

Later had De Jong ook zelf nogal wat kritiek op dat eerste deel. Hij noemde het beeld ervan primitief, de toon hier en daar aanstellerig ('exclamatorisch') en de inschatting van het Nederlands verzet zwaar overdreven. 'Deel II, III en IV waren aanzienlijk gematigder,' oordeelde hij. 'Ze bevatten een zakelijk verslag van wat in het tweede, derde en vierde jaar van de bezetting geschied was.' Het laatste deel, deel IV, schreef De Jong pas na de bevrijding maar eindigde hij, conform de opzet van de reeks, toch halverwege het kalenderjaar, in dit geval in juni (1944). Aan deel V kwam hij niet meer toe. 'Het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie maakte een veel uitgebreider werk mogelijk, zij het dat ik niet voorzag dat het zo lang zou duren voordat dat klaar was... De delen van *Je Maintiendrai* hadden één voordeel,' voegde hij hieraan toe:

> Met uitzondering van de illegaliteit en de bijzonderheden van het Duitse beleid had ik zoveel gegevens over de voornaamste aspecten van de bezetting bijeen dat ik beter dan wie ook in staat zou zijn ze uit te breiden tot een volwaardig werk.[18]

Alsof, zo zou je in de lijn van Dolf Cohen kunnen zeggen, een volwaardig werk het vanzelfsprekend resultaat is van een uitgebreide feiten-

verzameling! Maar dat was wel een gedachte die ten grondslag ligt aan de werkwijze van De Jong. De feiten werden door hem, eigenlijk door typistes van Radio Oranje, op fiches gezet en die fiches werden vervolgens aan elkaar geschreven. Het was een methode die hij ook voor zijn grote werk hanteerde en die tot diep in de twintigste eeuw kenmerkend is voor heel wat geschiedschrijving. Geschiedenis zou vooral een kwestie zijn van feitjes en rijtjes. Wie die feitjes en rijtjes kende, wist wat hij moest weten. Dat de selectie van feiten subjectief is en dat die subjectiviteit door de wijze waarop de feiten aan elkaar geregen worden, nog eens enorm wordt vergroot, beseft natuurlijk eenieder.

Niettemin is het een besef waarmee historici niet te koop liepen en in populaire werken of schoolboeken dan ook zelden vermeld wordt. De feiten staan vast en wie daarvan kennis heeft, heeft kennis van 'de geschiedenis', in dit geval de oorlog.[19]

Zestien clusters en vier pijlers

De door de eerste naoorlogse geschiedschrijvers, onder wie Loe de Jong, opgesomde feiten laten zich grosso modo rangschikken rond een zestiental clusters. Veelal werden die clusters, met als bron de illegale pers, Radio Oranje en het oorlogswerk van De Jong, op vergelijkbare wijze beschreven: dramatisch, heroïsch en optimistisch. Veelal beginnen zij (1) met een beschrijving van de vooroorlogse rust. Vervolgens komt het verhaal van de (2) onverwachte overval, met de strijd op de Grebbeberg en het bombardement op Rotterdam. Meteen daarop volgt de reactie (3), in het bijzonder het geestelijk verzet. Hierbij ligt vaak de nadruk op pers en uitgeverij. Dan komt het verhaal over de collaboratie, met veel aandacht voor NSB en oorlogswoekeraars (4) en de Duitse repressie, met de klemtoon op Arbeidsinzet, geestelijke onvrijheid en gevangenschap (5). Dit wordt opnieuw gevolgd door een beschrijving van de reactie, in het bijzonder de weergave van de drie grote stakingen en de daaruit sprekende weerzin van 'de Nederlander' tegen de bezetter (6). Het antwoord van de bezetter hierop was voortgaande roof en vernietiging. In dat verband wordt veelal ook aan de woordbreuk van Seyss-Inquart herinnerd (7). Een iets problematischer cluster in de vroege verhalen is de jodenvervolging (8). Veelal speelt deze niet meer dan een rolletje en wordt bovendien niet of nauwelijks onderscheiden van andere vormen van terreur. In het geval van De Jongs *Je Maintiendrai*-reeks is de geringe aandacht voor de jodenver-

volging nog verklaarbaar uit gebrek aan kennis – het woord 'gegast' valt in deel III één keer, pas in deel IV vertelt De Jong summier de ware toedracht.[20] Anderen gingen zover nog niet, om niet te zeggen dat ze in plaats van mededogen eerder minachting voor de joden toonden.[21] Na een intermezzo over internationale strijd (9) en Indië (10) vervolgt het Nederlandse verhaal met informatie over het gewapend verzet (11), het onderduiken (12), de verwikkelingen in en berichten vanuit Londen (13) en uiteindelijk de invasies van juni en september 1944 (14). Na een beschrijving van de dramatische Hongerwinter (15) is de apotheose ofwel de bevrijding (16) des te mooier.[22]

Deze clusters en de daarbij behorende feiten en feitjes zijn in de vroegste weergaven van de oorlog bijna altijd gerangschikt rond een zingevend perspectief. Dat perspectief rust op vier morele of desgewenst emotionele pijlers:

1. misdadigheid en terreur: het kwalijk optreden van de aanstichters en hun handlangers, met daaraan verbonden de noodzaak hiervoor te boeten
2. woede en weerzin: over de Duitse inval, het Duitse optreden, de collaboratie, de vervolging van de joden, de Arbeidsinzet, willekeur en rechteloosheid
3. angst en verdriet: over wat kon gebeuren en velen ook inderdaad overkwam
4. optimisme en heldhaftigheid: eerst de hoop en daarna de zekerheid dat het goed zou aflopen, niet in de laatste plaats door het optreden van Nederlandse helden en de bezielende leiding van Wilhelmina.

Dit zingevend perspectief is evenals de eerder opgesomde feitenclusters in 'alle' vroege geschriften over de oorlog waarneembaar – met natuurlijk talloze en, naar zich laat aanzien, soms per groep opvallende[23] verschillen in klemtoon. Het is goed zichtbaar in schoolboeken uit de jaren veertig en vijftig – waarbij het overigens opmerkelijk is dat toon en inhoud hiervan minder snel veranderden dan het maatschappelijk klimaat en daarom vaak een politiek correct maar achterhaald discours volgden.[24] Hoe dan ook, gedwongen leerlingen in zo kort mogelijk bestek zo veel mogelijk te leren, zagen de auteurs zich verplicht de feiten tot een minimum te beperken en bovendien te rangschikken onder eenvoudig te begrijpen noemers. Het valt niet hard te maken dat zij geen andere dan de vier genoemde pijlers en zestien clusters hanteerden. Het is evenmin zo dat pijlers en clusters altijd helder van elkaar te onderscheiden zijn. Het is daarentegen eenvoudig aan te tonen dat een

en ander in alle schoolboeken te vinden is. Je hoeft er maar een op te slaan en treft steeds weer varianten op hetzelfde.[25]

De oorlog in beeld en geluid

Maar niet alleen in de eerste naoorlogse (school)boeken, ook in of via andere media werd kort na de oorlog steeds hetzelfde verhaal verteld. Het is onmiskenbaar in een drietal nationale manifestaties uit de jaren 1945, 1946 en 1947. Die manifestaties waren het werk van regisseur Carel Briels en schrijver A. den Doolaard, twee mannen die als geen ander wisten hoe je een groot publiek moet boeien. Daar kwam bij dat Den Doolaard evenals Loe de Jong gedurende de oorlog voor Radio Oranje had gewerkt en gepokt en gemazeld was in de antinazistische propaganda. Het resultaat was ernaar. De eerste manifestatie, getiteld Nederland herdenkt 1940-1945. Het drama der bezetting,[26] speelde zich af in een op het grasveld van het Olympisch Stadion getekend miniatuur-Nederland. Terwijl alle eerder genoemde elementen aan bod kwamen, lag de klemtoon op de verwoesting en het verdriet ten gevolge daarvan, op het bombardement van Rotterdam dus, op het afvoeren van de krijgsgevangenen, de concentratiekampen, de (achttien) doden en de hongertochten – ook hier werden de joden overigens niet als aparte categorie vermeld. Het rollenspel werd becommentarieerd door Den Doolaard. 'Aan gespierdheid [liet die stem] niets te wensen over,' schreef *Het Parool* en beklemtoonde wat ook andere kranten beklemtoonden maar wat uit het gedrukte programma niet af te lezen is: dat deze weergave van de bezetting vooral gekenmerkt werd door: 'Roof en gewelddadigheid... En het antwoord daarop: het verzet, dat groeit en groeit.'[27] Onderdrukking en verzet dus.

Bij een vergelijkbaar spel dat onder leiding van hetzelfde tweetal en met een vergelijkbare titel (Het spel der bevrijding) in mei '46 op dezelfde locatie werd gehouden, werd van deze gebeurtenissen de uitkomst verhaald. Opnieuw sprak Den Doolaard de begeleidende tekst. 'Het spel was min of meer een vervolg op het Bevrijdingsspel van verleden jaar,' schreef *De Zwerver*.

> Van de oorlog werden alleen de laatste maanden uitgebeeld, vervolgens werd veel aandacht aan de bevrijding en de wederopbouw gewijd. Het spel eindigde met een opwekking voor de toekomst.[28]

Een volgende manifestatie vond weer een jaar later plaats, niet in Amster- maar Rotterdam en ging natuurlijk over één onderwerp. De hele gruwelijke geschiedenis zal zich nogmaals afspelen, schreef *Het Vrije Volk* in een voorbeschouwing.

> De vliegtuigen zullen weer komen en het luchtalarm zal weer gaan. De mariniers zullen weer hun verwoede strijd strijden... Rotterdam zal weer branden.[29]

Overigens waren niet alle kranten, ondanks bewondering voor de choreografie, het decor en de duizenden die zich hadden ingezet, gelukkig met laatstgenoemd spel. Het tekent de verandering die zich in de loop van 1946, 1947 voltrok. Moet dat nu, vroeg *de Volkskrant* zich af, zit er 'niet iets stuitends in de openbare vertoning van gebeurtenissen, waarvan menigeen zich nog niet of nauwelijks heeft hersteld?'[30] *Vrij Nederland* noemde het spel zelfs een massale mislukking. Het uitgebeelde stond in geen verhouding tot de werkelijkheid. Daaraan was volgens het blad slechts op één manier te ontkomen geweest: door visie, een dwingende idee. Maar daarvan was geen sprake. Het werd een opsomming.[31]

Spelen als in Amsterdam en Rotterdam werden in de eerste naoorlogse jaren ook in kleinere steden en dorpen gehouden, in Duiven onder meer, Alphen aan den Rijn, Axel, Brunssum, Hilversum.[32] Zo werd in laatstgenoemd dorp op de dagen dat in Amsterdam de nationale rollenspelen werden vertoond, een grootse historische optocht georganiseerd. Daarin werd in vogelvlucht de geschiedenis van Nederland verteld. De uitleg kwam in dit geval niet door een luidspreker maar stond in een programmaboekje.

> In een langdurige vredesperiode kon Nederland zich ongestoord ontwikkelen. Vooral na 1900 is de welvaart reusachtig toegenomen en de bevolking gestadig gegroeid. De plotselinge Duitsche aanval maakte aan dezen bloei een einde [een tableau vivant drukt de roof en onderdrukking van de Duitsers uit].[33]

Dezelfde elementen keerden terug in de grote beschilderde panelen – al met al meer dan duizend vierkante meter – die begin 1946 op een grote, drukbezochte tentoonstelling in de Nieuwe Kerk van Amsterdam waren te zien,[34] in een hoorspel dat de VARA in mei 1946 uitzond,[35] in het ballet waarmee de dansgroep van Florrie Rodrigo in 1947

aan het festival van Kopenhagen deelnam,[36] in de eerste oorlogsfilms zoals die over het Leids studentenverzet,[37] in het even beroemde als mooie Bevrijdingsglas dat Charles Eyck voor de Sint-Janskathedraal van Gouda ontwierp,[38] in cabaret, theater, beeldende kunst en, laatste voorbeeld, in merklappen waaronder[39] het fraaie exemplaar dat Marie van Hemert 'in het noodjaar 1944-1945' naar tekeningen van Jan Kamman maakte. Het werd kort na de oorlog in flinke oplage gereproduceerd en over tal van Nederlandse huishoudens verspreid.[40]

Geschiedschrijving, literatuur, journalistiek

Gezien vanuit het perspectief van een 'streng' historicus als Dolf Cohen valt op hoezeer de vroege geschiedschrijving van de oorlog versmolten is met genres als propaganda, journalistiek, literatuur, rechtspleging, ja zelfs gebed. Terwijl de combinatie propaganda en geschiedschrijving vooral zichtbaar is in geschriften die nog uit de oorlog dateren – met deel I van *Je Maintiendrai* van Loe de Jong als beste voorbeeld –, waren in de eerste jaren na de oorlog journalistieke en literaire geschiedschrijving dominant. Verreweg het populairst was laatstgenoemde combinatie, met werk van Rogier van Aerde,[41] Antoon Coolen,[42] Anne de Vries[43] en K. Norel, schrijver niet alleen van de vermoedelijk meest gelezen jongensboeken over Nederlanders in de Tweede Wereldoorlog maar (met Van Aerde, Coolen én De Vries) ook van grote stukken van *Het grote gebod* en ander werk.[44] Vooral de trilogie *Engelandvaarders*, kort na de bevrijding verschenen, sindsdien veertig keer herdrukt en in de 21ste eeuw nog steeds verkocht en uitgeleend, zou een hele generatie jongens van een oorlogsbeeld voorzien.[45] Omdat Norel in deze boeken fictie schreef, hoefde hij zich niet aan de feiten te houden. Des te sterker kon hij de klemtoon leggen op het zingevend perspectief en dus op universele begrippen als moed en trouw, heldhaftigheid en – maar dat deed hij nauwelijks – angst of verdriet. Dat is echter niet het meest interessante aan zijn werk. Dat is dat hij in zijn niet-literaire werk eenzelfde perspectief hanteert, daarmee bewijzend dat het onderscheid tussen fictie en non-fictie veel minder strak is dan veelal wordt verondersteld. Beide zijn middelen tot hetzelfde doel: begrip of, beter nog, zingeving. Een goed voorbeeld hiervan is het hoofdstuk over Friesland dat Norel voor *Het grote gebod* schreef. Het begint met het aloude cliché van de Friese onafhankelijkheid.

> De Friezen hebben vreemde overheersing nooit geduld. Reeds jegens de Romeinen waren zij balsturig... Tegen de Frankische koningen en de Hollandse graven hebben de Friezen duizend jaren met verbetenheid gestreden... Karel V scheen de Friezen eindelijk voorgoed te hebben onderworpen. Doch in 1572...

Het is een opening Norel en zijn kring, overtuigde protestanten, waardig. Als Nederlander in hart en nieren was hij diep overtuigd van de oeroude en onveranderlijke onafhankelijkheid van zijn vaderland, diep overtuigd ook van de band tussen geloof en vaderland. Des te groter zijn schrik toen de vermeend voorbeeldige Friezen zich in mei '40 bij de capitulatie leken neer te leggen. 'In de eerste jaren van de Duitse tijd,' zo vervolgt Norel,

> scheen het wel dat de oude vechtlust van de Friezen tegen vreemde overheersers uitgedoofd was. Nergens in Nederland was het zo rustig als in het Noorden. Geen kloppartijen, geen stakingen, geen overvallen. Geen schot knalde er.

Dit betekende echter niet, vervolgt hij, dat de Friezen pro-Duits waren. Allerminst. Geestelijk was hun verzet groot. Maar de praktijk gaf weinig aanleiding. 'Er waren haast geen NSB'ers... Er waren weinig joden... Er waren bijna geen deportaties... Er waren hele streken waar men nooit een Duitser zag... Eten en drinken hadden de boeren genoeg.' De rust eindigde toen Christiansen, bevelhebber van de Duitse troepen in Nederland, de beroepsmilitairen in april 1943 de opdracht gaf zich opnieuw in krijgsgevangenschap te begeven. 'Eén pennestreek heeft Friesland van een rustig land tot een laaiende heksenketel gemaakt.'[46]

Iets dergelijks vertelt Norel in *Engelandvaarders* naar aanleiding van de reactie van de hoofdpersoon op de capitulatie.

> Ontmoedigd was Evert gisteravond naar bed gegaan. Hoe kon dat nou? De Geuzen hadden het immers gewonnen van Spanje. En in de tijd van Michiel de Ruyter had Holland het gewonnen van Engeland en Frankrijk tegelijk! Waarom gingen onze soldaten dan nu voor Duitsland op de loop?

Als Evert enkele pagina's later verneemt dat de regering gecapituleerd heeft, wordt hij witheet en denkt dat de radio liegt. Weer een paar pagina's verder besluit hij voor de overwinning te vechten.[47] 'Als "helden"

van een boek zie ik graag frisse, gezonde (geestelijk gezonde) jongens en meisjes, géén brave Hendrikken en zoete Maria's, en ook geen stoere knapen,' verklaarde de auteur desgevraagd. 'Ze mogen best hun zorgen en gebreken hebben. Maar de lezers mogen wel eens een beetje op hun tenen staan om zich aan hun "helden" op te trekken.'[48] Geschiedschrijving? Journalistiek? Literatuur? Propaganda? De scheidslijnen zijn buitengewoon vaag.[49]

Oorlogsromans

Kun je over het literaire oorlogsverhaal in het algemeen meer zeggen dan dat het in de eerste jaren na de oorlog populair was en dat een aantal titels – voorop *Die van ons* van Willy Corsari, *Doortocht* van Bert Voeten en, enigszins apart,[50] *De laars* en *W.A.-man* van Theun de Vries – herhaaldelijk herdrukt werd?[51] Nauwelijks, zo lijkt het,[52] of het zou moeten zijn dat de vroegste werken beheerst werden door de strijd tussen een idealistische en een ironische, zo niet cynische visie op het leven waarbij aanvankelijk de ene en later de andere klemtoon kreeg. Het is onmiskenbaar in het doktersromanachtige verhaal van Willy Corsari over de cynische fysicus Wouter Brandt en zijn tegenspeler, de jood Hans Barach. 'Ik ben niet van plan mijn leven en plannen in de war te laten brengen door dit incident,' zegt de hoofdpersoon op een van de eerste pagina's van het boek – met 'incident' wordt de oorlog bedoeld. Natuurlijk gebeurt dat wel, niet in de laatste plaats omdat de hoofdpersoon verliefd wordt op een vrouw met idealen. 'Waar haal je je geloof in de mensen vandaan,' vraagt hij haar aan het eind van het boek. Hans Barach is gestorven, de oorlog is voorbij, het leven moet verder. Maar Wouter, de cynicus, heeft in tegenstelling tot zijn geliefde net zo weinig vertrouwen in die toekomst als hij in het verleden had. 'Zie je niet dat het de oude geschiedenis weer is?' zegt hij.

> Zie je niet, dat alle gouden bergen die ons beloofd zijn, vergeten worden, dat alle idealen waarmee vijf jaar lang geschetterd is, als opgeblazen kinderballonnetjes ineen schrompelen?[53]

Toch houdt dit standpunt op de laatste pagina van het boek geen stand, niet onder een door de verhaallijn opgedrongen noodzaak maar onder bezwering van de auteur die als heerser over zijn tekst het laatste woord aan de idealisten geeft. Hetzelfde gebeurt in een tweede oor-

logsboek dat meerdere drukken beleefde: *Doortocht* van Bert Voeten. Gaat het Corsari om het conflict cynisme-idealisme, bij Voeten wordt de centrale rol gespeeld door de tegenstelling barbarij-geest of, zoals hij het noemt, eerste en tweede werkelijkheid. 'Ik kan me niet overgeven aan de stilte van de poëzie,' schrijft hij in de zomer van 1940 in zijn dagboek,

> aan de fragiele lineatuur van het 'Liggend naakt' boven mijn bureau, terwijl in mijn hoofd vliegtuigen daveren, tanks grommen, terwijl binnen mijn oogen nog het beeld hangt van brandende puinen, ingestorte bruggen en kratervelden.[54]

Uiteindelijk ontdekt hij echter dat alleen de poëzie en de lijnen van dat naakt tegenwicht bieden aan de nood van de oorlog.

> Het volmaakte vers sterft niet. Het gaat de eeuwen door en blijft nieuw, schoon, geheimzinnig, verbonden met het mysterie van het Eeuwige...[55]

Iets dergelijks moest je vooral zeggen tegen de generatie die de oorlog op jonge leeftijd had meegemaakt en daarmee doordrongen was van de gedachte dat 'de geesten ziek [zijn], de moraal rot [en] de chaos nog lang niet omgezet in orde.'[56] Vandaar ook dat een van die jongeren bij het lezen van Voetens dagboek welhaast stikte van woede. Wat een kletskoek, schreef Willem Frederik Hermans een klein half jaar na verschijning ervan in *Criterium*. 'Er wordt hier geschermd met even grote woorden als waar de Duitse spandoeken van wapperden...

> Het boek staat vol frasen. Frasen zoals zij toen in de praat van alle dag te pas kwamen, over de moffen, de jappen... Frasen van intellectuelen over de ondergang der beschaving, de 'massamens die marcheert', de 'puinen', het 'schrikbewind van uur en feit'.[57]

De publicatie van deze kritiek in *Criterium* is temeer van belang omdat in hetzelfde tijdschrift op hetzelfde moment twee volstrekt andersoortige en voor de toekomst van de beeldvorming belangrijkere verhalen over de oorlog verschenen. Het eerste is de beroemde novelle van Gerard Reve over het geruisloos verdwijnen van een joodse familie. Het andere is een fragment van de roman die onder de titel *De tranen der acacia's* drie jaar later (1949) in zijn geheel gepubliceerd zou worden.

Hermans & Vestdijk

Op het moment dat het eerste fragment van *De tranen der acacia's* verscheen[58] was Willem Frederik Hermans net 25, student fysische geografie aan de UvA, medewerker van enkele literaire tijdschriften en auteur van één dichtbundel. Het manuscript dat hij ter publicatie aan *Criterium* overhandigde, zorgde meteen voor problemen – niet vanwege het cynische beeld daarin van de oorlog c.q. het verzet (dat werd pas later als problematisch ervaren)[59] maar vanwege de openlijke seksuele taal, in het bijzonder een passage waarin het woord 'gefoold' wordt gebruikt. Er gingen heel wat brieven overheen voordat de redactie besloot genoemd fragment ondanks alles toch te publiceren. Het gedoe in de *Criterium*-redactie bleek een voorschot op wat komen zou want de meeste recensenten waren verontwaardigd over *De tranen der acacia's*, niet alleen vanwege de seksuele moraal en het 'miserabilisme'[60] van de hoofdpersonen maar ook omdat men het verhaal over de belevenissen en gedachten van twee jonge mannen aan het eind van de oorlog onwaarschijnlijk en ongepast[61] vond. Slechts een enkeling dacht anders, ergerde zich niet aan taalgebruik of moraal en probeerde het boek op z'n inhoud te beoordelen. Een van hen was Simon Vestdijk. Terwijl hij *De tranen* aanvankelijk tegen de moraalridders verdedigde,[62] verkondigde hij later dat een dergelijke poging zinloos was en dat die moraal nauwelijks ter zake deed. Het boek draaide immers om de versmelting van alle categorieën, in het bijzonder die van goed en fout ofwel verzet en collaboratie.

> Zijn [Arthurs] vriend Oskar, is hij een illegale held, een slappeling of zelfs een verrader? Is zijn halfzuster een verdienstelijk verzetsstrijder of een 'moffenmeid'? Voor al deze standpunten komen argumenten voor in de roman, zoals zij ook in werkelijkheid in de rechtszaal zijn vernomen.[63]

Het is niet toevallig dat juist Vestdijk dit schreef. Een jaar voordat *De tranen der acacia's* verscheen had hij eveneens een roman gepubliceerd waarin de oorlog het decor vormde. Een jaar nadien publiceerde hij nog zo'n 'oorlogsroman'. In zowel de ene als de andere, *Pastorale 1943* én *Bevrijdingsfeest*, wordt eveneens een ontluisterend beeld van de oorlog gegeven – 'ontluisterend' althans als je het dramatische en verheven verhaal van de eerste naoorlogse geschriften als uitgangspunt neemt. *Pastorale 1943*, vanaf 1945 deels in afleveringen in het tijd-

schrift Centaur[64] en pas in 1948 in boekvorm verschenen, is een in de derde persoon geschreven roman over een leraar Duits die, veelzeggend, zijn oorspronkelijke naam Schultz tot Schults vernederlandst heeft. Hij heeft contact met alle 'partijen' die in de oorlog een rol speelden: onderduikers, verzetslui, collaborateurs, joden, Duitsers. Alleen al daaruit komt één element – het wordt in alle studies beklemtoond[65] – duidelijk naar voren: dat Vestdijks beeld van de oorlog complex en van het verzet 'ironisch' is. Het blijkt niet alleen uit de belevenissen van de personages, het blijkt ook uit het grote aantal opmerkingen van zowel die personages als de verteller.[66] Zo werkt Schults voor het verzet terwijl hij een romance heeft met een vrouw die met de Duitsers heult. Ook blijkt hijzelf vóór de oorlog sympathie gehad te hebben voor het nationaalsocialisme en is zijn broer lid van de SS. Dergelijke 'ironieën' worden door tal van commentaren en passages versterkt. 'Sommige Nederlanders werden door de oorlog helden,' staat aan het begin van het boek, 'anderen misdadigers, weer anderen grote kinderen.' De voorbereiding van een aanslag door het verzet wordt beschreven als een carnavaleske verkleedpartij:

> Bij de distributieoverval, zei Eskens, plakten we de knevels en baardjes op ons gezicht, en smeerden ons gezicht zo'n beetje in. Ik had 'n hangsnor. Mertens, die stakker, 'n soort Hitlersnorretje, maar dan in 't blond. En we hadden zwarte maskers voor onze ogen, dat wil zeggen niet in de auto natuurlijk. Je moet zo iets niet te gek maken.

Het door Vestdijk beschreven verzet is niet alleen in zijn verkleedpartijen buitengewoon amateuristisch. Het maakt ook van het verzet zelf een potje. De geplande aanslag mislukt twee keer, met als gevolg dat je aan het eind van het boek geneigd bent Schults' broer, de SS'er, gelijk te geven als hij het verzet afdoet als 'alleen maar poppenkast'. Overigens kon Vestdijk het niet nalaten het boek toch enige moraal mee te geven – niet die van het verzet maar die van de 'honnête homme' die de hoofdpersoon uiteindelijk blijkt te zijn. Zo komt Schults in de gevangenis tot de (onverfilmbare)[67] overweging dat zijn verzetsvrienden ongelijk hadden met de gedachte dat je NSB'ers mocht neerschieten. Verzetslui moeten het voorbeeld geven, betoogde Vestdijk bij monde van zijn hoofdpersoon, al is het alleen maar omdat er anders van een leefbare maatschappij niets terecht kon komen.

> De Nederlanders zijn al verwilderd genoeg. Wanneer we nu geen rekening houden met de eisen van een zekere bescheiden menselijkheid tegenover onze ergste tegenstanders, dan doen we dit niet ook na de oorlog tegenover onze eigen mensen.

En inderdaad, dit is het thema van de roman die Vestdijk in 1949 publiceerde: *Bevrijdingsfeest*, het verhaal van een illegaal voor wie de bevrijding het tegendeel van vrijheid betekent. In de oorlog was hij 'vrij', na de oorlog wordt hij zo ingeperkt dat hij last krijgt van 'illegaliteitspsychose'. 'Ik bedoel dit,' zegt hij:

> Door die angst, en door alles wat daar nog bijkwam, hebben we ons ten minste niet verveeld. We hadden een doel. Zelfs de mensen, die alleen maar bang waren en verder geen klap uitvoerden, hadden een doel.

De toehoorder is het er volstrekt mee eens. 'De verveling zal hoe langer hoe erger worden in dit rotland,' zegt hij.

> Ik zie het als iets apocalyptisch. Niet een ondergang, te vuur en te zwaard, zoals Spengler en zo, maar een steeds toenemende verveling. Zo erg, dat de mensen op straat ten slotte lopen te schreeuwen van verveling.[68]

Uit angst voor de verveling en uit onvermogen neemt de hoofdpersoon het heft opnieuw in handen en bereidt twee aanslagen voor. Beide mislukken, met als gevolg dat de teleurgestelde verzetsheld geen andere mogelijkheid ziet dan terugkeren naar de werkelijkheid van 'een tamelijk grauw land, waar niet zo licht meer een bevrijdingsfeest zou worden gevierd.' Het is een zin die in het Nederland van 1949, we zagen het al,[69] niet misstond. Hetzelfde geldt voor het in de roman uitgesproken oordeel over het verzet. Ook dat onderscheidt zich nauwelijks van het feitelijke.

> Het verzet behoorde tot een verleden, dat door steeds minder pelgrims vereerd zou worden... En met het verzet, deze gruwelijk overschatte nobele wandaden van enkelingen uit een te hoop gedreven massa, behoorde ook de roes der bevrijding tot het verleden.

Opmerkelijker nog dan de inhoud van de twee Vestdijkromans is de reactie erop. Die was lauw, in de zin van *niet* verontwaardigd. Vestdijks

sceptische visie op het verzet werd eigenlijk zonder morren aanvaard. Hiervoor kunnen drie redenen zijn: de ene is dat de auteur, in het geval van *Pastorale 1943* althans, zijn scepsis aan het eind van het boek relativeert; de andere dat men van hem niet anders verwachtte. De personages en gebeurtenissen zijn immers in alle Vestdijkromans hetzelfde, de oorlog was niet meer dan decor.[70] Maar belangrijker vermoedelijk is een derde reden: dat Vestdijk eind jaren veertig met zijn ironische visie op oorlog, collaboratie en verzet niet langer alleen stond. De sfeer was veranderd. En daarmee veranderde ook het beeld. Tussen de uitersten van onderdrukking (of collaboratie) en verzet, zo realiseerde men zich in toenemende mate, lag een breed en vooral onduidelijk midden. Wat dat betreft kreeg vooral Hermans' tweede oorlogsroman welhaast symbolische betekenis.

De donkere kamer

Over *De donkere kamer van Damocles* van Willem Frederik Hermans, voor het eerst verschenen in 1958, is zoveel geschreven dat het onmogelijk is van boek en kritiek, onontwarbaar met elkaar verstrengeld, een helder beeld te geven. De oorzaak van die onduidelijkheid ligt in de eerste plaats bij het verhaal zelf, bij de beschrijving van hoofdpersoon Osewoudt die als verzetsman collaboreert of zich als collaborateur verzet, ondertussen in de meest bizarre avonturen verzeild raakt, zelf niet weet wie hij is en het anderen evenmin mogelijk maakt dat te weten. Symbool van zoveel onkenbaarheid is de donkere kamer. 'Vandaar de titel,' schreef Hermans lang vóór het verschijnen van het boek aan uitgever Geert van Oorschot.

> Telkens als hij [de hoofdpersoon] in zijn donkere kamer een foto ontwikkelt, blijkt er niet te voorschijn te komen wat hij had gedacht. Door het ontwikkelen van foto's ontdekt hij de meest schokkende geheimen. De donkere kamer betreedt hij ten slotte alleen met angst; zij hangt als een zwaard van Damocles boven zijn hoofd.[71]

In een donkere kamer verwacht de fotograaf dat er een papieren kopie tevoorschijn komt van het door hem gefotografeerde object. Oppervlakkig gezien gebeurt dat ook. Wie echter beter toekijkt, aldus de kern van Hermans' filosofie, weet dat beeld (of woord) en werkelijkheid elkaar maar zeer ten dele dekken. In extreme omstandigheden

zoals een oorlog is dat in nog sterkere mate het geval dan in een milde of vredessituatie. Alles en iedereen loopt door elkaar. Door een aantal critici[72] werd dit ook opgepikt.

> Z'n synisme staat in deze roman... in dienst van een persoonlijke afrekening met al die etische hoogdravendheid, welke zo vele oorlogsbeschrijvingen ontsieren.

De roman zou een 'afrekening [zijn] met de "mythe" van het verzet zoals die de afgelopen jaren is gegroeid.' En: 'De grens tussen de held,
 die ter wille van zijn ideaal terechtstelt en de gewetenloze die uit duistere drift moorden pleegt, valt weg.'[73] Aldus een aantal vroege kritieken. Ze zijn kenmerkend voor de eerste reacties op het boek, reacties ook die passen bij de jaren waarin het boek geschreven werd en verscheen. Deze reacties onderscheiden zich fundamenteel van de latere. Zij sporen veelal met de boodschap van de film die Fons Rademakers in 1963 van het boek maakte (*Als twee druppels water)*. Want terwijl het boek de lezer vertwijfeld achterlaat, eindigt de film positief door de hoofdpersoon voor te stellen als slachtoffer van een dubbelganger. Daarmee werd de goed-foutmoraal gered en Hermans' sceptische visie – ook die uit *De tranen der acacia's* overigens –[74] als een uitzonderlijke, particuliere of zuiver literaire op een zijspoor gezet.

Jan Meulenbelt

Ten onrechte want gedurende de jaren vijftig domineerde een veel complexer beeld van het jongste verleden dan gewoonlijk wordt gesteld. Het blijkt onmiskenbaar uit het boek van een van de meest actieve medewerkers van *Onderdrukking en Verzet*. Hij, Jan Meulenbelt, zette zich tijdens de oorlog actief in voor onderduikers,[75] was nadien werkzaam bij het Bureau voor Oorlogspleegkinderen en vervolgens redactiesecretaris[76] c.q. co-auteur van *Onderdrukking en Verzet*. Kort na voltooiing hiervan maakte hij op basis van zijn eigen bijdrage aan dit werk een doorlopend verhaal over de gebeurtenissen in de jaren '40-'45. Het verscheen voor het eerst in 1955 en werd simpelweg *De Duitse tijd* getiteld. Toon en inhoud ervan zijn echter anders dan je van de drijvende kracht achter *Onderdrukking en Verzet* zou verwachten, hier en daar ook anders[77] dan de grondtekst. Zo opent Meulenbelt zijn boek niet alleen met de opmerking dat de oorlog zo goed als vergeten is

maar ook dat het vooral de chaos is die herinnerd wordt en dat juist deze de herinnering ondraaglijk maakt.[78] Ter illustratie hiervan memoreert hij dat Nederland in de loop van zijn geschiedenis drie keer bezet is geweest, door de Spanjaarden, de Fransen en de Duitsers, maar dat de laatste periode

> een duistere tijd gebleven [is], ook in dien zin, dat men een algemene kijk op de warreling der gebeurtenissen mist? Welnu, wie de vijf jaren van oorlog en bezetting als een chaos beleeft, heeft méér last dan nodig is van de verschrikkingen van zijn tijd. Maar wie er een lijn in ontwaart en zijn herinneringen kan plaatsen in het grote geheel, voelt de spanningen van zijn zorg en wrok minderen.[79]

Met andere woorden: een beeld was nodig. Helaas kostte het Meulenbelt nogal wat moeite dat te geven. Het blijkt het duidelijkst uit zijn visie op het verzet, ook om praktische redenen[80] het eigenlijke onderwerp van zijn boek en het enige onderwerp ook dat op dat moment als ordenend principe van het oorlogsverhaal in aanmerking leek te komen. Maar van verzet was volgens Meulenbelt lang niet altijd sprake geweest en indien wel, dan was er nogal wat op aan te merken. Vandaar dat hij vertelt van het gemak waarmee de bevolking zich na de capitulatie bij de nieuwe situatie neerlegde.

> Tegen de overweldiging van ons land door een overmachtige agressor *hadden* [de cursiveringen zijn van Meulenbelt] wij ons verzet, wij konden ons daartegen niet *blijven* verzetten.[81]

Elders schrijft hij dat er niet veel verzetsstrijders zullen zijn geweest die het nut van een compromis overwogen 'hoewel toch naar alle waarschijnlijkheid een illegaal temperament over de hele linie – tot en met alle secretarissen- en directeuren-generaal, fabrikanten, hoogleraren, burgemeesters – weinig meer dan een verschroeide aarde tot resultaat zou hebben gehad.' Vandaar ook dat Meulenbelt een bijna Kortenhorstiaanse visie[82] op de met de bezetter samenwerkende bestuurders ventileert:

> Er is namelijk nog niets ten nadele van de grote mannen – de politici, kerkelijke leiders, industriëlen – gezegd, als men constateert, dat deze àl te lang hebben geloofd in de mogelijkheden van aanpassing en compromis.[83]

Meulenbelt gaat zelfs zover dat hij toegeeft dat de Duitsers 'zekere argumenten hadden om op daden die de oorlogvoering betroffen, de strengste straffen te stellen.'[84] En ook over 'de' Nederlander vertelt hij telkens hetzelfde – iets volstrekt anders dan in de eerste naoorlogse geschriften staat: dat men zo goed mogelijk probeerde door te leven. In het eerste jaar van de bezetting had 'ons volk'... noodgedwongen heel wat méér... genomen dan het zich nadien wel wilde bekennen.' Maar ook later probeerde men bovenal door te gaan,

> alsof er geen doden vallen en geen joden worden getreiterd. Natuurlijk neemt de onrust toe, maar het blijft nog mogelijk de angstgevoelens te verdringen.[85]

Het symbolische verzet, stelt Meulenbelt in een analyse van de situatie halverwege de oorlog, was op de achtergrond geraakt. Het lijdelijk verzet liet te wensen over. Het principiële verzet – dat tot dan toe niet veel had voorgesteld – nam weliswaar toe maar werd door de verplichte tewerkstelling ook minder onbaatzuchtig. Tot slot het beroepsverzet. Dat was een 'in hoge mate door groepsbelangen bepaalde reflex op nationaal-socialistische provocaties'.[86] Ook de toename van het verzet na de April-Mei-stakingen van 1943 betekende niet louter winst, schrijft Meulenbelt. Er werd vaak amateuristisch en nonchalant opgetreden, met gruwelijke gevolgen van dien.

> Van allerlei sabotagehandelingen werd het 'tegen' vaak nauwelijks tegen het 'voor' afgewogen. Tot het liquideren van SD-spionnen en andere handlangers van de vijand... werd soms te laat, maar ook wel eens te vroeg besloten... Veel leidinggevende en voortreffelijke verzetsmannen... bleven zich bezig houden met details, die zij zo langzamerhand beter aan anderen hadden kunnen overlaten.[87]

Uiteindelijk blijkt ook hijzelf, terugkijkend, door twijfel bevangen te zijn. 'Wij weten niet meer, of het dapper was, fietstassen vol sabotagemateriaal te vervoeren, of overbodig,' schrijft hij en bevestigt daarmee zijn stelling dat het beeld van de oorlog bovenal onduidelijk is.

> Wat weten wij achteraf van het verzet, behalve dat er in de bevrijdingsperiode een groot aantal stoere jongens is geweest, dat met helmen en armbanden en stens het effect kwam bederven. Wij weten het allemaal niet meer... Wij weten niet meer of het gevoel, dat ons doortrok toen

> Roosevelt stierf, droefheid was, en of dat, wat ons beving toen Hitler dood in zijn bunker lag, blijdschap heten mag... Wij hebben massa's goede bedoelingen gehad, veel hebben we bereikt. Maar meer nog hebben we ongedaan gelaten. De nazi's hebben veel kwaads in de zin gehad en op hun beurt hebben zij nog niet eens alle kwaad gesticht.[88]

Accommodatie

Ook het enige andere, in de jaren vijftig geschreven overzichtwerk over Nederland in de Tweede Wereldoorlog geeft een 'grijs' beeld van het jongste verleden: de Nederlanders hadden tijdens de oorlog *tussen* collaboratie en verzet geleefd ofwel geschipperd, betoogde de van oorsprong Duitse jood Werner Warmbrunn in zijn in 1958 verschenen *The Dutch under German Occupation*, halverwege de jaren zestig vertaald als *De Nederlanders onder Duitse bezetting*.[89] Warmbrunn was als kind in de jaren dertig naar Nederland gebracht, eerst in Ommen, later in Amsterdam naar school gegaan en dankzij de naderhand fameuze mevrouw G. Wijsmuller-Meijer[90] via België, Frankrijk en Spanje naar Engeland en de VS ontkomen. Daar promoveerde hij in 1955 aan de universiteit van Stanford op de situatie in Nederland tijdens de eerste fase van de bezetting. Na een verblijf van enkele maanden in Nederland werkte hij zijn dissertatie om tot een boek. Daarin betoogt hij dat de Nederlanders zich tijdens de oorlog niet door de Duitsers hadden laten meeslepen maar evenmin massaal hadden verzet. En economisch hadden ze het vaantje nogal eens naar de wind gehangen – een houding die Warmbrunn verklaart met het 'essentially middle-class character of the Dutch people'.

> De algemene afkeer en haat jegens de Duitsers en het verlangen de vijand afbreuk te doen en alles te vermijden wat hem tot voordeel zou kunnen strekken, werden wat de meeste mensen betreft in evenwicht gehouden door de zorg voor hun eigen veiligheid en voor de economische zekerheid van zichzelf en hun gezinsleden.[91]

Voor deze houding introduceerde Warmbrunn een term die een jaar of twintig nadien in academische kring nog regelmatig gebruikt zou worden: accommodatie, de vooral in bestuurskringen gebruikelijke samenwerking met de bezetter met het doel erger te voorkomen.[92] Zoals onder meer blijkt uit de kritieken op Warmbrunns boek, stuitte een

dergelijk standpunt eind jaren vijftig, begin zestig nauwelijks op tegenspraak. Zo schreef journalist-historicus Louis Sinner naar aanleiding van een herdruk van Warmbrunns boek dat Nederlanders in de oorlog weliswaar veel fouten hadden gemaakt maar niet gefaald.

> Er zijn pogingen gedaan het Nederlandse verzet tegen de Nazi's te idealiseren. Er is ook geprobeerd de houding van Nederland in oorlogstijd te negativeren. Zoals te verwachten was: de waarheid ligt in het midden.[93]

In een inleiding bij de Engelse versie van het boek wordt dit door Loe
 de Jong bevestigd. 'De ware geschiedenis van bezet Europa is minder heroïsch geweest dan tal van waarnemers gedurende en zelfs nog na de oorlog veronderstelden,' schreef hij met een, wie weet, flinke dosis zelfkritiek.

> Velen waren, vaak tegen hun wil, verstrikt in een sociaal systeem dat ook onder de bezetting bleef functioneren. Tot op zekere hoogte was dat in het voordeel van de Duitse oorlogseconomie. Ongewenste aanpassing was de regel, bewust verzet de uitzondering.

In de Nederlandse versie heeft De Jong deze woorden geschrapt. Waren ze te sterk in tegenspraak met de visie die op datzelfde moment, onder meer door hemzelf, verkondigd werd en, net als in de vroege naoorlog, in de loop van de jaren zestig opnieuw de gebruikelijke werd: dat verzet goed, noodzakelijk en algemeen was en bij uitstek kon dienen als leidraad van het oorlogsverhaal?

Het Geschiedwerk

Terwijl in kunst en journalistiek driftig gezocht werd naar mogelijke oorlogsbeelden, vorderde de geschiedschrijving van de periode in slakkentempo. In 1950 hadden vier auteurs de opdracht gekregen de geschiedenis van Nederland in de Tweede Wereldoorlog te schrijven.[94] De vier waren zorgvuldig uitgezocht: uit alle zuilen één. Bedoeling was dat de medewerkers van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie over tal van onderwerpen notities zouden maken en dat de vier op basis daarvan hun verhaal zouden schrijven. Er kwam weinig van terecht, met als gevolg dat het tot begin 1954 duurde dat de gedachte geopperd werd de zaak om te draaien: dat de medewerkers van het instituut

het boek zouden schrijven terwijl de vier uitgekozen 'auteurs' toezicht hielden. Ook dit stuitte op zoveel bezwaren dat de volgende stap voor de hand lag: één auteur. Ook de naam van die persoon diende zich aan: Loe de Jong. Hij was kort tevoren gepromoveerd, had al uitvoerig over de oorlog geschreven en was bovendien de directeur van het instituut. Wat lag er meer voor de hand dan hem de opdracht te verlenen?

Zo gebeurde: in augustus 1954 werd Loe de Jong officieus, in april 1955 officieel aangesteld tot schrijver van wat in de wandelgangen bekendstond als 'Het Geschiedwerk' of 'Het Hoofdwerk'. Aanvankelijk dacht hij een jaar of zes nodig te hebben en begin jaren zestig klaar te zijn. Twee jaar later stelde De Jong zijn prognose bij en berekende 17 jaar nodig te hebben en halverwege de jaren zeventig klaar te zijn. Uiteindelijk werd de 17 jaren er meer dan 30 en kwam *Het Koninkrijk* eind jaren tachtig gereed. Zoveel uitstel en zo'n lange tijd mogen verbazen. Verbazingwekkender echter is dat het werk er uiteindelijk kwam en bovendien zo krachtig, samenhangend, uitvoerig en leesbaar werd, zo'n symfonie van 26 letters. Zonder De Jong zouden 'we' het niet gehaald hebben, schreef Dolf Cohen tientallen jaren later aan een jongere collega.[95] Het is niet moeilijk de juistheid van deze opmerking te zien.

Destijds, halverwege de jaren vijftig, was Cohen minder positief over De Jong – dat wil zeggen: over zijn aanstelling als auteur van het grote werk en over zijn historiografische opvattingen. De belangrijkste reden hiervoor is de reeds genoemde: dat hij meende dat de publicatie van bronnen voorop moest staan terwijl De Jong deze van ondergeschikt belang achtte. Hem ging het om het geschiedwerk. Achter dit meningsverschil schuilt een fundamenteel verschil aan inzicht over de functie van de geschiedschrijving. De Jong meende dat zij onderdeel was van het maatschappelijk debat en daarom ook zo snel mogelijk geschreven moest worden. Cohen daarentegen meende dat een dergelijk debat niet of nauwelijks terzake doet. In zijn ogen was de voorbereiding van veel meer belang. Vandaar dat hij alle aandacht aan bronnenpublicaties wilde besteden. Helaas – en dat maakte zijn betoog zwak – schoot hij daarmee niet erg op. Bronnenpublicaties kosten tijd, meende Cohen. Goed, antwoordde het directorium van het RIOD, hoeveel tijd? Het antwoord bleef uit.

Papieren verzet

Ondertussen publiceerde het instituut een aantal monografieën die als eerste historische geschriften over de Tweede Wereldoorlog met wetenschappelijke pretentie een eenzame, bijzondere plek in de geschiedschrijving innemen. Bedoeld zijn met name[96] de drie studies naar de evenzovele grote stakingen die tijdens de oorlog hebben plaatsgevonden: die van P.J. Bouman over de april-mei stakingen (verschenen in 1950), de al genoemde van Sijes over de Februaristaking (1954) en tot slot de studie van A.J.C. Rüter over de spoorwegen tijdens de oorlog, met klemtoon op de spoorwegstaking (1960). In de eerste plaats opvallend aan deze opsomming is, conform de toenmalige belangstelling in de kleine kring waartoe ook het RIOD behoorde, het onderwerp: het verzet. In het verlengde hiervan ligt de grote rol die in deze boeken aan het verzet wordt toegekend. Bouman noemt 'zijn' staking

> een eerste demonstratie van collectief verzet, die de solidariteit in brede groepen van de bevolking versterkte. Nieuwe leiders kwamen naar voren. De belangstelling voor illegaal werk nam toe. Men had van de fouten geleerd en begon het nut van de ondergrondse organisatie te begrijpen.[97]

Sijes zegt over de staking van februari 1941 enkele jaren later bijna hetzelfde.

> De Februari-staking was niet de geboorte van het verzet. Zij bracht dat verzet echter op een hoger niveau waar alle tegenstellingen opgelost werden in imposante eensgezindheid.[98]

Tot slot Rüter. Hij had het heel wat moeilijker met zijn onderzoek omdat een heroïsch beeld van de spoorwegen en de spoorwegstaking in zijn ogen niet rijmde met de werkelijkheid. Vandaar dat hij zijn oorspronkelijke opdracht – een geschiedenis van de spoorwegstaking – uitbreidde naar een geschiedenis van de spoorwegen in oorlogstijd. Hoewel de klemtoon daarin nog steeds op het verzet ligt, is de conclusie verre van heroïsch. De staking had goede kanten, stelt Rüter, maar ook slechte. Tot de goede behoort dat het moreel erdoor verhoogd werd, de taak van de geallieerden verlicht en die van de Duitsers verzwaard. Tot de slechte de 'slachtoffers die vielen bij de verzorging der staking en een verscherping van de voedselschaarste

tot hongersnood toe.'[99] Ronduit sceptisch was Rüter over het optreden van het bedrijf:

> Het was geen hartverheffend schouwspel, dat de Nederlandse spoorwegen de transporten van Duitse troepen, geschut en tanks verzorgden. Nederlandse arbeiders, joden, politieke- en krijgsgevangenen wegvoerden, een instrument waren bij de uitplundering van het eigen land en bij de inschakeling van dat land in de Duitse oorlogseconomie.[100]

Zoveel nuance ging de leiding van de NS, sterk gebrand op een heroïsch imago,[101] te ver en had tot gevolg dat het na voltooiing van het manuscript maar liefst vijf jaar duurde tot het boek verscheen.

Geschiedschrijving is geen politiek

In 1960 ook verliet Dolf Cohen het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie voor een hoogleraarschap Middeleeuwse geschiedenis in Leiden. De irritatie op het instituut over deze desertie was groot. Voelde hij geen verplichtingen tegenover 'zijn' bevolkingsgroep? En moest hij niet eerst het programma afmaken dat hij zich had voorgenomen? Hoewel er van vele kanten druk werd uitgeoefend en er ook wel een paar noodoplossingen werden bedacht, heeft Cohen geen moment serieus overwogen *niet* naar Leiden te gaan. Dat van die verplichting 'als jood' vond hij onzin. Hij was eerst en vooral historicus, een man die, zoals hij tientallen jaren later in een interview zei, 'wilde leren kennen en begrijpen'.[102] Geen emotie dus maar distantie – en dat niet alleen waar het 'de eigen groep' (de joden) maar ook waar het 'de anderen' (nazi's en collaborateurs) betreft.[103]

Wel lastig schijnt Cohen gevonden te hebben dat er van zijn publicatieprogramma weinig terecht was gekomen. Maar meer dan lastig vond hij het blijkbaar toch niet. In ieder geval liet hij zich er niet door weerhouden. De eer zal daarbij zeker een rol hebben gespeeld. Hoogleraar Middeleeuwse geschiedenis in Leiden was een mooie benoeming. Maar meer nog dan de eer zal het 't vak zijn geweest dat hem naar Leiden dreef. De contemporaine geschiedenis was Cohen eenvoudigweg te veel politiek en te weinig geschiedenis. 'De geschiedenis wordt gevormd door een stroom van onderling met elkaar verbonden feiten waarin de geschiedkundige door selectie ordescheppend ingrijpt,' hield hij zijn gehoor in zijn inaugurele rede voor.

> Maar wat is zijn norm bij die ordening, hoe kan hij feiten tot een hoger begrip samenvatten als het proces dat hij in zijn geheel of slechts ten dele specialistisch bestudeert, nog geenszins is uitgewerkt.[104]

Anders gezegd, de tijd deed vanzelf waartoe de historicus niet in staat was: schiften! Ondertussen kon deze niet anders dan geduld oefenen.

Vele jaren nadat hij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie verlaten had en na zijn emeritaat besprak Cohen in het Nederlands vaktijdschrift de oraties van twee jonge historici. Beiden hadden het
 onderwerp gekozen waarover hij in zijn jonge jaren eveneens vaak gesproken had: de geschiedschrijving van de oorlog. Destijds, zo schreef Cohen terugblikkend, veronderstelde ik dat afstand in de tijd vanzelf zou leiden tot

> toenemend relativerend beoordelen van standpunten, daden en feiten in het licht van hun omstandigheden. Relativeren en verder differentieren zouden leiden tot zodanig objectiveren in de zin van evenwichtige menging van afstand nemen en inleven door de betrokken historici, dat het oorlogs- en bezettingsverleden, niettegenstaande zijn exceptionele gewelddadige eigen aard, aansluiting zou krijgen bij de bestaande versies van de vaderlandse geschiedenis.

'Maar zo is het niet gelopen,' besluit hij de passage om dat vervolgens te verklaren met 'de in vele media geuite publiek geuite emotie ten aanzien van het bezettingsverleden'.[105] Inderdaad, zo is het niet gelopen. Maar over de verklaring valt nog wel iets meer te zeggen.

[14] Opwinding met mate

Beekman, Schokking en andere affaires

Aan onverkwikkelijke gebeurtenissen, vreemde voorvallen en bizarre geruchten met betrekking tot de oorlog heeft het nooit ontbroken. Dat geldt ook het vanuit Londen gevoerde beleid. De geruchten daarover waren nooit verstomd. Hadden de verantwoordelijken bij de eerste de beste tegenwind de benen genomen? Had het Koningshuis al ruim vóór de oorlog een vlucht voorbereid? Had men vanuit Londen wel gedaan wat men had kunnen doen? In mei 1947 diende voor het Bijzonder Gerechtshof van Amsterdam de zaak tegen premier De Geer. De man was aan het begin van de oorlog naar Nederlands-Indië gestuurd, in Lissabon blijven hangen en vandaar teruggekeerd naar Nederland. Het zou hem niet vergeven worden. De Geer werd zwaar gestraft maar verweerde zich fel. Wat was er precies gebeurd? Op hetzelfde moment, voorjaar 1947, bereikte het Nederlands-Indisch conflict een climax. Daarin was het van belang te weten hoe de Nederlandse regering in Londen over een eventuele zelfstandigheid van de kolonie had gedacht. Nogal wat verschillende verhalen deden de ronde.[1] Enige tijd eerder had een minister uit De Geers kabinet zijn memoires gepubliceerd. De eerste zin daaruit luidde: 'dit is subjectieve geschiedschrijving'.[2] Wat was waar, wat niet? Dan was er de al langer spelende affaire over de pakketten van het Rode Kruis – de Nederlandse regering zou minder voor haar gevangen burgers hebben gedaan dan andere regeringen. Hierover verschenen in 1947 de eerste publicaties. Ze schreeuwden om duidelijkheid.[3] Vervolgens waren er de aanhoudende geruchten over de vreemde dood in juli 1946 van Christiaan Lindemans, alias King Kong, en de niet minder vreemde geruchten over 'de verrader' Anton van der Waals. Op de achtergrond van dit alles speelde de al-omtegenwoordige sfeer van malaise, vol vreemde akkefietjes en niet minder vreemde verhalen. Ze zouden veelal te herleiden zijn tot de oorlog.[4] Het was om al deze redenen dat de fractievoorzitter van de PvdA, Marinus van der Goes van Naters, in juni 1947 met het voorstel

kwam voor een parlementaire enquête naar het regeringsbeleid in oorlogstijd.[5] Temidden van alle onduidelijkheid zou tenminste daarover, zo meende hij, helderheid dienen te bestaan. Hoewel niet alle partijen ervoor voelden (was het verstandig de vuile was buiten te hangen, zouden onthullingen het aanstaande vijftigjarig jubileum van Wilhelmina en de 300-jarige herdenking van het begin van de Nederlandse staat, de Vrede van Munster, niet bezoedelen, had Nederland het niet al moeilijk genoeg?),[6] werd het voorstel na enige maanden van debat aangenomen. Kort daarop werd de commissie benoemd die, zo was de bedoeling, één jaar later met een verslag zou komen. Dat ene jaar werden er negen en het eindproduct werd in plaats van een handzaam rapport een bibliotheek van acht delen in 19 banden grootformaat, 15 000 bladzijden waarin door 850 getuigen meer dan 100 000 vragen werden beantwoord.[7] Om hun doel te bereiken hadden de leden van de commissie, in de woorden van een *Parool*-journalist,[8]

> een professor met gijzeling bedreigd, hoofse staffunctionarissen elkander horen belasteren; een dikdoenerige dokter als fantast ontmaskerd, hoge ambtenaren op schending van geheimhouding betrapt of in beschonkenheid zien optreden... Kortom, heel de vuile en schone was van de Nederlandse politiek... doorsnuffeld en gewogen.

Na vele jaren arbeid was de commissie halverwege de jaren vijftig herhaaldelijk van samenstelling veranderd, bovendien moe – het publiek overigens niet minder –[9] en, gezien het overlijden van een steeds groter aantal getuigen, niet erg hoopvol het project ooit nog tot een goed einde te brengen. Vandaar dat zij de Kamer verzocht haar van het laatste deel van haar taak, onderzoek naar het beleid betreffende de overzeese gebiedsdelen, te ontslaan. Zo gebeurde. Enkele dagen voor kerst 1956 kwam er een einde aan het kwantitatief verreweg meest omvangrijke onderzoek naar Nederland in de Tweede Wereldoorlog ooit.[10] De reacties op dit nieuws waren lauw.[11] Zo publiceerde *de Volkskrant* bij monde van Th.D.J.M. Koersen, de laatste voorzitter van de commissie, een obligaat praatje waarin de enquête 'een rijke bron van studie' werd genoemd en een invulling van de leemte die ontstaan was door de afwezigheid tijdens de oorlog van een parlement. 'De grote waarde van deze parlementaire enquête,' schreef hij,

> ligt dan ook in het feit dat vele getuigen en deskundigen onder ede konden worden gehoord over die periode, waardoor de commissie een

> sterke grondslag kreeg voor het trekken van verantwoorde conclusies ten aanzien van het gevoerde beleid.[12]

Maar is dat zo? Waren de conclusies van de enquêtecommissie verantwoord? Trok zij überhaupt wel conclusies? En was deze bronnenuitgave werkelijk een bron of was zij, het woord van Johan Huizinga indachtig,[13] eerder een poel? Loe de Jong die altijd geclaimd heeft de enige Nederlander te zijn die de enquête in zijn geheel gelezen had, is in ieder geval de enige geweest die geprobeerd heeft over het totale werk een oordeel te vellen. Daarin zegt hij dat de betekenis ervan tweeledig is. Om te beginnen dat het veel nieuw materiaal heeft opgeleverd, materiaal dat toekomstige historici van dienst kan zijn. Maar, zo voegde hij eraan toe, door de ordening van het materiaal heeft de commissie ook 'een eerste beeld' gegeven.

> Hoe belangrijk dat is... ontdekt men zodra men zich verdiept in stukken die betrekking hebben op punten die de Enquêtecommissie niet in onderzoek heeft genomen. In een wirwar van vaak slecht of zelfs in het geheel niet geordende archieven is het dan een zoeken en een tasten, een pogen, nuttige aanwijzingen te vinden voor verdere lectuur en nader onderzoek. Kortom, men mist dat belangrijke uitgangspunt hetwelk door verslagen, verhoren en bijlagen van de Enquêtecommissie geboden wordt.[14]

Toch had De Jong een kanttekening. Want hoe plezierig het ook mocht zijn dat de enquêtecommissie structuur had gebracht in de massa materiaal, haar conclusies verbaasden hem. Immers slechts één keer, naar aanleiding van het erewoord van de officieren uit het Nederlandse leger, kwam zij *niet* tot een eensluidend oordeel. Dat is des te opmerkelijker, schrijft hij, omdat de commissie zaken onderzocht

> die aanleiding gegeven hebben, toen al, of ook later, tot verdeeldheid, tot kritiek, tot heftig meningsverschil, tot ruzies, soms tot vetes die tot op de huidige dag voortduren.[15]

Englandspiel

Een van de belangrijke affaires die door de commissie onderzocht werd, stond oorspronkelijk niet op het programma. In zijn enquête-

voorstel noemde Van der Goes van Naters wel 'de verbindingen met het bezette Nederlandse gebied, in het bijzonder de militaire en civiele inlichtingendiensten' maar van zoiets als Englandspiel had eind 1947, op het moment dus dat tot de enquête besloten werd, nog bijna niemand gehoord. Dat zou binnen enkele maanden veranderen. Op 16 april 1948 begon het proces tegen Anton van der Waals. Hij had voor de Duitsers gewerkt, was geïnfiltreerd geweest in tal van illegale kringen en had de dood van tientallen mensen op zijn geweten. Maar hij verdedigde zich onder meer door te beweren dat hij in opdracht van de Engelsen had gehandeld. Een dubbelspion dus. In de aanloop tot

het proces publiceerden zowel de Haagse editie van *Het Parool* (het *Haagsch Dagblad*) als het *Algemeen Dagblad* een lange reeks artikelen over de man.[16] Daarin kwamen, net zoals tijdens het proces zelf, zoveel geheimzinnige zaken naar voren dat het de nieuwsgierigheid wel moest prikkelen. Een extra stimulans waren de pogingen die geheimzinnigheden in de doofpot te stoppen. Zo werd het de advocaat van Van der Waals tijdens het proces verboden het Englandspiel te berde te brengen. Het had volgens de rechtbank met spionage of Londen niets te maken.[17] Een deel van de pers dacht hier blijkbaar anders over want nog voordat het proces begon, viel het woord Englandspiel regelmatig[18] en tijdens het proces was het, ondanks of misschien wel juist door de pogingen het erbuiten te houden, zelfs voortdurend te horen.[19] Daarmee werd het weldra, zoals een spotprent in *De Wereldkroniek* treffend uitdrukte, het staartje van de muis Van der Waals.[20]

Ondertussen was de parlementaire enquêtecommissie begonnen met zijn verhoren over – zoals deel 4 van de reeks uiteindelijk getiteld werd – 'de Nederlandse geheime diensten te Londen [en] de verbindingen met het bezette gebied.' Die verhoren duurden een jaar, van 18 mei 1948 tot 5 mei 1949. Vervolgens duurde het nog eens ruim een jaar tot zij met het daarbij behorend materiaal uitgegeven werden. In die tijd lag de publiciteit rond het Englandspiel niet stil.[21] Zo publiceerde voormalig verzetsstrijder en adjudant van prins Bernhard Kas de Graaf[22] onder het opzichtige pseudoniem A.J. Noël de Gaulle kort na de zomer van 1948[23] het eerste deel van zijn 'getrouw relaas ener militaire opdracht, zoals deze in vijandelijk gebied werd uitgevoerd door geallieerde agenten, bijgestaan door verzetscellen'. De titel van zijn boek, *Carnaval der desperado's*, zegt precies wat in de publiciteit rond het Englandspiel voortdurend gesuggereerd werd: dat het bij al dat spionage-gedoe tijdens de oorlog buitengewoon rommelig was toegegaan. Helaas had de auteur zijn relaas bewust verfraaid en geanonimi-

seerd, 'een individuele expressie' zoals hij in een terugblik beweerde.[24] Dat maakte het niet sterker. Aan de visie veranderde dat niets. Er was verraad gepleegd, beweerde De Graaf, en wel door de Engelsen:

> verraad, tengevolge waarvan zeven-en-veertig agenten werden doodgemarteld, talloze verzetslieden het leven lieten en enkele overlevenden [onder wie De Graaf zelf] in de ogen van het publiek hun eer verloren.[25]

Vreemd genoeg zegt De Graaf er niet bij waarom dit verraad was gepleegd. Dat maakte het moeilijk zijn standpunt te geloven. Verraad zonder motief?

Onder meer als reactie op het geschrift van De Graaf kwam J.E. van der Starp, de advocaat van Van der Waals en de man dus die tijdens het proces niet over het Englandspiel mocht praten (maar dat toch deed), eind 1948 met *zijn* visie op de gebeurtenissen. Hij beweerde eveneens dat het Englandspiel geen kat-en-muis-spel van de Duitsers met de Engelsen was geweest maar van de laatstgenoemden met iedereen.[26] Anders dan Kas de Graaf gaf hij hiervoor wél een reden – hoe vreemd die ook klinkt: een zwak Europa.

> De Intelligence Service begreep, dat het verzet in West-Europa maar één ding kon betekenen, n.l. dat Engeland na de oorlog haar suprematie in West-Europa zou kwijtraken... Toen meende de 'Intelligence' geen andere keus meer te hebben dan die ontwikkeling vóór te zijn en van haar zijde het verzet te vernietigen. Dit vernietigingsproces heet het Englandspiel.[27]

Het klinkt buitengewoon onwaarschijnlijk en zo mogelijk nog zwakker dan het verraad-verhaal van De Graaf. Dit temeer omdat Van der Starp geen bron geeft, behalve 'een hoge officier van, het doet er niet toe welke geheime dienst',[28] plus zijn ondertussen ter dood veroordeelde en spoedig, in januari 1950, ook geëxecuteerde cliënt Anton van der Waals. Daarmee was het cirkeltje rond en het mysterieuze Englandspiel nog mysterieuzer dan het zonder al deze insinuaties toch al was. Vandaar dat de parlementaire enquêtecommissie de zaak tot eenvoudige proporties probeerde terug te brengen, elke suggestie van opzet of verraad verwierp[29] en concludeerde dat het Englandspiel een spel was van de Duitsers met de Engelsen en dat een dergelijk spel slechts mogelijk was geweest doordat laatstgenoemden ernstige fouten hadden gemaakt. Het is een conclusie die bijna dertig jaar later, in deel 9

van *Het Koninkrijk*, in bijna onveranderde vorm[30] werd overgenomen.[31] Hiermee was het laatste woord overigens niet gesproken, verre van. Want hoewel er tot het midden van de jaren zeventig, althans in Nederland, over het Englandspiel nauwelijks nieuw onderzoek verscheen,[32] kwam het toch regelmatig ter sprake – en bijna altijd in dezelfde mysterieuze zin.[33] Een voorbeeld hiervan is het romannetje dat het gewezen lid van de Duitse contraspionage Graf Michael Soltikow in 1962 in het Nederlands publiceerde. *Het Parool* maakte er gehakt van[34] maar merkte op dat het toch pijnlijk was dat het boek ingeleid werd door de man die Van der Waals verdedigd had. Pijnlijk ook was dat oude koeien opnieuw uit de sloot werden gehaald. Zo het feit dat zowel Ed. Veterman als L.A. Rodrigues Lopez, kort nadat ze hun geschriften over het Englandspiel hadden voltooid, onder verdachte omstandigheden om het leven waren gekomen.[35] Bewijzen kon Van der Starp niets maar toch...

King Kong

Een van de personen die in het werk van Soltikow, De Graaf en Van der Starp genoemd worden, is Christiaan Lindemans, beter bekend als King Kong. De man wordt voorgesteld als een centrale figuur in de, letterlijk en figuurlijk, 'bende' die het Nederlands verzet zou zijn geweest. Het is een beeld dat zowel spoort met het toenmalige van de naoorlogse chaos als met dat van het Englandspiel, zij het dat daar in het geval van Lindemans een paar complicerende factoren bij komen. Om te beginnen 's mans plotselinge dood: Lindemans zou een week vóór zijn proces met behulp van een verliefde verpleegster een overdosis slaaptabletten hebben genomen. Zelfmoord? Moord? Wat het ook was, het gaf in ieder geval aanleiding tot speculatie.

Ook viel in verband met Lindemans telkens weer de naam van prins Bernhard. De twee zouden elkaar kort nadat de prins zich als bevelhebber van de Binnenlandse Strijdkrachten op Belgisch grondgebied had gevestigd, regelmatig ontmoet hebben. Daarbij zou Lindemans belangrijke informatie hebben doorgespeeld. Welke? Pijnlijk vooral was het gerucht dat Lindemans' informatie tot niets minder dan het mislukken van de slag om Arnhem had geleid. Dit laatste viel nog voordat de oorlog ten einde was in zowel de Engelse als de Nederlandse pers herhaaldelijk te lezen.[36] Stof genoeg voor fantastische verhalen. En inderdaad, verhalen waren er – in én buiten de pers. Maar de parlemen-

taire enquêtecommissie moest er ook in dit geval niets van hebben en verwees, opmerkelijk genoeg vooral op basis van de getuigenis van Kas de Graaf,[37] de hele mikmak naar de fabeltjeskrant: Lindemans zou de Duitsers niets verteld hebben over de aanstaande luchtlanding in Arnhem. Zijn contacten met het hoofdkwartier van prins Bernhard dateerden van na de Slag om Arnhem. En tot slot was er geen enkele aanwijzing dat de man uit de weg geruimd zou zijn. Hoewel deze conclusies door Engelse en Franse publicaties tegengesproken werden, drong dat tot de Nederlandse pers nauwelijks door. Opnieuw leek een potentiële affaire voorgoed opgeborgen. Ook in dit geval was niets minder waar.[38]

Affaires in verzuild verband

Naast genoemde spionagezaken hebben in de jaren vijftig nog heel wat andere oorlogsaffaires gespeeld: rond Badings, Van Kempen en Stuiveling, 'het joodse kind', Lages, Schokking, Velsen, Bevrijdingsdag, vakantievierende Duitsers, Februaristaking, het graf van Hannie Schaft en de urn met as uit Auschwitz. Een interessante hoewel moeilijk te beantwoorden vraag is of deze affaires van eenzelfde gehalte zijn als die uit de latere decennia van de twintigste eeuw zoals die rond Weinreb, Menten, Aantjes, de Drie van Breda of, nog later, rond de joodse tegoeden, de slechte naoorlogse opvang van slachtoffers en het naoorlogs antisemitisme. Je kunt de zaak ook anders stellen. Om een gebeurtenis tot een affaire te doen uitgroeien is een samenspel van relatief machtige en dus onafhankelijke media, een democratische politiek en mondige burgers vereist. Eind twintigste eeuw bestond een dergelijke situatie. De pers was op dat moment niet langer de schoothond van de macht, evenmin (zoals ten tijde van de Watergate-affaire) de waakhond van de samenleving maar welhaast een bulldog, in ieder geval een maatschappelijke instantie waarmee gedegen rekening gehouden diende te worden. Vandaar uitdrukkingen als 'de vierde macht', mediacratie en een wildgroei aan verschijnselen of begrippen die op een of andere manier hiermee te maken zouden hebben zoals hype, spindoctor, media-effect, mediatisering en medialogica. Dit op zijn beurt verklaart weer waarom affaires in een moderne democratie voortdurend op de loer liggen – nieuws is immers de corebusiness van de journalist. Maar was dat in een verzuilde samenleving eveneens het geval?

In 1954 publiceerde de uitgever van Van Gorcum & Comp., H.J. Prakke, een kleine studie naar – aldus de ondertitel – 'de rol van de pers in de geestelijke achtergronden van sociale veranderingen'.[39] Om die rol te onderzoeken stuurde Prakke aan 500 personen uit de landelijke, regionale en lokale politiek evenals aan vertegenwoordigers van de pers en enkele belangrijke maatschappelijke instellingen een lijst met drie hoofdvragen. De eerste daarvan betrof overeenkomst en verschil met het ouderlijke huis ten aanzien van geloof, politiek inzicht en sociale overtuiging. De tweede vraag betrof andere bronnen van meningsvorming, de derde de rol van de pers.

Van de 500 formulieren ontving Prakke bijna de helft (248) terug. Op de eerste vraag antwoordde een overgrote meerderheid (62 procent) dat zij op alle gebieden dezelfde mening huldigde als de ouders, 29 procent dat dit gedeeltelijk het geval was en slechts 9 procent dat zij er een volstrekt andere mening op na hield. Terwijl de trouwe zonen en dochters op het antwoordformulier vermeldden dat zij ook wel door anderen, studie of reizen beïnvloed waren, beklemtoonden zij dat de pers, indien überhaupt van betekenis, voor hen geen vormende maar hooguit een bewarende functie vervulde of zoals een van hen in een toelichting schreef:

> De onjuistheid van de [door de pers dus] naar voren gebrachte meningen was en is in verreweg de meeste gevallen – voor zover zij van de mij bijgebrachte afwijken of afweken – te duidelijk om mij te beïnvloeden.[40]

De tweede groep, de 29 procent dus die op het gebied van geloof, politiek en sociale overtuiging gedeeltelijk andere opinies huldigde dan de ouders, schreef de verandering in de eerste plaats toe aan eigen studie, vervolgens aan vrienden, reizen en, in laatste instantie, leermeesters. Over de rol van de pers werd in deze groep zo verschillend gedacht dat er in algemene zin nauwelijks iets van te zeggen valt of het zou moeten zijn dat ook volgens deze groep de pers geen vormende functie vervulde. Dat geldt ook de derde groep, de minderheid dus die het ouderlijk huis ideologisch achter zich had gelaten. De invloed van boeken bleek in hun geval veel groter dan van kranten of tijdschriften. 'Onze conclusie kan geen andere zijn,' schrijft Prakke, 'dan dat wij onze enquête bepaalden tot de *politieke elite*, die zich als regel anders verhoudt tot de pers dan de doorsnee-lezer.'[41] Hij bedoelt: de door mij onderzochte groep, de politieke elite, ontkent elke invloed van de pers. Die zou te oppervlakkig zijn. Dat wilde echter niet zeggen dat diezelfde elite aan

de pers geen belang hechtte. Dat deed zij wel degelijk: de pers zou een handig instrument zijn bij de sturing van het volk dat, in tegenstelling tot de elite, wél haar invloed onderging. Of dat inderdaad het geval was, werd door Prakke overigens niet onderzocht.

Op basis van dit onderzoek kan onmogelijk gesteld worden dat de pers geen rol speelde in maatschappelijke affaires. Er wordt hoogstens mee gezegd dat een politieke elite meende dat het zo was: zij had de touwtjes in handen, de pers was niet meer dan haar marionet. Precies dit echter zou na en mede ten gevolge van de Tweede Wereldoorlog veranderen. Het proces verliep langzaam omdat de overheid – we zagen het al – de pers in de hand probeerde te houden en omdat het vanwege de naoorlogse chaos, zuivering en papiergebrek jaren duurde tot er weer zoiets als een 'gewoon' mediaveld ontstond – gewoon in de zin van eigenkrachtig, gestuurd door vraag en aanbod. Maar halverwege de jaren vijftig was het zover en was de Nederlandse pers min of meer terug bij de situatie die ook vóór de oorlog had bestaan.[42] Die situatie, althans het beeld daarvan, spoort aardig met de conclusie van Prakke: dat de pers aan de leiband van de elite liep.[43] Maar zoals onder meer blijkt uit de dissertatie van Nico Cramer uit 1958, *Parlement en pers in verhouding tot de overheid*, valt hierop toch wel een en ander af te dingen. Alleen al het feit dat Cramer het onderwerp onderzocht, toont het spanningsveld. Hij concludeerde dan ook dat de pers zich al geruime tijd aan het emanciperen was en van die emancipatie in de jaren vijftig de eerste vruchten plukte. De oorlog had daarbij een belangrijke rol gespeeld. Want als één branche de eer van het land had gered, aldus een zowel tijdens als na de oorlog wijdverbreide en ook door Cramer gehuldigde mening,[44] dan was het wel de (illegale) pers geweest. Het maakte diezelfde pers in toenemende mate een kracht om rekening mee te houden – ook en misschien wel vooral als de oorlog ter sprake kwam.[45]

Opwinding rond een dirigent

Paul van Kempen (1893-1955) was een belangrijk Nederlands dirigent van het tweede echelon, dat wil zeggen: iemand die faam genoot maar nooit het niveau van een Willem Mengelberg of Herbert von Karajan bereikte.[46] Wel had hij direct en indirect met beiden van doen. Mengelberg werd door Van Kempen zeer bewonderd. Tegelijkertijd realiseerde hij zich dat hij, zolang de meester in Amsterdam het stokje

zwaaide, nooit tot de top kon doordringen. Vandaar dat hij al op jonge leeftijd naar Duitsland vertrok. Daar maakte hij carrière en nam, om dirigent van het Stedelijk Orkest Oberhausen te kunnen worden, de Duitse nationaliteit aan. Vervolgens dirigeerde hij gedurende lange tijd (1934-1942) het Dresdner Philharmoniker, en volgde daarna Von Karajan op als kapelmeester in Aken.

In de eerste jaren na de oorlog leverden deze activiteiten en relaties met als notoir fout bekendstaande figuren als Mengelberg en Von Karajan geen narigheden op. Uit een in 1946 verricht onderzoek naar Van Kempens verleden, kwam niets opzienbarends – of het zou moeten zijn dat hij ondanks herhaald aandringen geweigerd had lid van de nazipartij te worden. Eind 1948 werd hem daarom een werkvergunning verleend en dirigeerde hij onder meer het Radio Philharmonisch en het Rotterdams Philharmonisch. Maar nadat de directie van het Concertgebouw hem begin 1951 gevraagd had de zieke Van Beinum te vervangen, ontstond er toch deining. Drie dagen nadat dit nieuws bekend was gemaakt, schreef het *Algemeen Handelsblad* als eerste over Van Kempens activiteiten tijdens de oorlog. De volgende dag, 9 januari 1951, kwam *De Waarheid* met de kop 'Concertgebouw, tehuis voor collaborateurs'. Weer twee dagen later richtte een aantal abonnees van het Concertgebouw een protestcomité op dat vervolgens een door tal van vooraanstaande figuren[47] ondertekende verklaring uitgaf. Hierin werd bezwaar gemaakt tegen het voornemen 'ons Amsterdams orkest... onder leiding te plaatsen van de man die in 1943 propaganda maakte voor de Nederlands-Duitse Kultuurgemeenschap'.

Aanleiding tot deze bezwaren was een interview dat tijdens de oorlog in het maandblad van de Nederlands-Duitse Kultuurgemeenschap was verschenen. In dat interview had Van Kempen gezegd dat er in Nederland vermoedelijk weinigen waren die zo goed wisten wat zo'n 'Nederlands-Duitse Kultuurgemeenschap' betekende als hij. Hij bedoelde vermoedelijk niets anders dan dat hij als Nederlander genaturaliseerd was en lang in Duitsland had gewoond. Maar zo werd het door de leden van het actiecomité niet opgevat. 'Commentaar overbodig' schreven ze bij het citaat.

Het protest had succes. Het comité kreeg 4500 adhesiebetuigingen, steeds meer kranten schreven over de zaak en ook binnen het orkest begon het te rommelen. Op 20 januari verscheen in *De Groene Amsterdammer* een scherpe aanval van componist en muziekcriticus Matthijs Vermeulen – niet een man die de neiging had een blad voor de mond te nemen. Daarin werd Van Kempen een knecht en een slaaf

genoemd, een man die 'om dirigent te worden, zich aan bandieten verkocht had'. Als de steen op dat moment niet al in de vijver lag, dan belandde hij daar nu wel. De burgemeester van Amsterdam bemoeide zich met de zaak, twee componisten verboden Van Kempen hun werk uit te voeren, violist Theo Olof weigerde voortaan met hem op te treden, de gemeenteraad roerde zich en er werd zelfs een vraag in de Kamer gesteld. Een affaire stond op het punt van uitbarsten. Dat dit uiteindelijk niet gebeurde, komt doordat men buiten een kleine kring van veelal Amsterdamse betrokkenen van dergelijke 'scherpslijperij' niet wilde weten.

Een goede illustratie hiervan is de berichtgeving over de zaak in een van de grotere[48] en oudste regionale kranten van Nederland, de *Leeuwarder Courant*. Deze is temeer een goede – en handige –[49] bron voor het volgen van maatschappelijke discussies omdat hij relatief moderne journalistiek bedreef, dat wil zeggen eerst en vooral nieuws bracht, met hoor en wederhoor en een duidelijke scheiding tussen feit en commentaar. Hier komt bij dat de ideologie van de krant divers dan wel 'neutraal' was – een op het eerste gezicht vreemde maar bij nader inzien mooie mix van links liberaal en sociaal- c.q. christendemocratisch. Pluriformiteit was dan ook een kreet die de *Leeuwarder Courant* hoog in het vaandel droeg, zonder kleurloos te zijn.[50] Tot slot is er nog een laatste reden dat deze krant een goede bron is voor het volgen van maatschappelijke discussies: zijn relatieve buitenstaanderschap ten gevolge van de geografische afstand tot het centrum. In zoverre vervult de *Leeuwarder Courant* net als de *Provinciale Zeeuwse Courant* of de Enschedese *Tubantia* een rol als die van de schildknaap in de romans van Walter Scott: hij ziet en hoort alles maar is zelden of nooit protagonist.

Hoe dan ook, temidden van alle Amsterdamse opwinding over Van Kempen kwam de *Leeuwarder Courant* op maandag 22 januari voor het eerst met een berichtje, niet meer dan een simpele mededeling in een kunstrubriek. Daarin stond niet meer dan dat 's mans aanstelling bij het Concertgebouw stof deed opwaaien. De reden hiervan werd eveneens gemeld: zijn naturalisatie tot Duitser en werkzaamheden in Duitsland. Dit eerste artikel werd in de komende drie weken gevolgd door maar liefst twaalf andere. Aanvankelijk was de toon daarvan neutraal maar nadat het tijdens concerten onder leiding van Van Kempen tot ordeverstoringen was gekomen en het merendeel van het orkest zelfs opgestapt was, schreef de krant dat men in Amsterdam te ver ging. 'Eigenmachtige zuivering,' kopte een redactioneel commentaar om vervolgens met een liberale beginselverklaring te komen.

> Men kan moeilijk volhouden dat het openbare leven in Nederland na de oorlog een groot stijlgevoel vertoont... Dikwijls is het alsof een vergiftigende benepenheid de geesten beklemt, alsof de partijzucht elke gevoel van karakterkracht en integriteit wegneemt. Van linkse kant moeten we het eerste woord van begrip voor figuren als Gerretson en Gerbrandy nog lezen, van rechtse zijde is er bij ons weten nimmer anders dan smalend of bitter over Schermerhorn geschreven. Roomse bladen maken er een dagelijkse gewoonte van verschijnselen van anti-papisme te signaleren en protestantse bladen promoveren het roomse machtsstreven tot hun stokpaardje. Maar al te vaak beweegt zich ook het debat van parlementariërs op dit niveau.[51]

De suggestie van deze passage is onmiskenbaar: wij, mensen van het midden, ergeren ons aan zoveel partijzucht en vinden dat men aan alle kanten overdrijft. Een beetje nuchterheid plus een dosis gezond verstand zouden geen kwaad kunnen. De krant noemde het 'een triest gebeuren' dat 'het publiek' en 'het gezonde volksgevoel' na zoveel jaren nog steeds meenden het recht in eigen hand te kunnen nemen. De reden daarvan, zo stond er enigszins cryptisch, is dat men na al die jaren wilde doen voorkomen alsof Nederland tijdens de oorlog collectief goed was geweest en dat het gedrag van Van Kempen met zoveel goedheid onverenigbaar was.

> Dit hele kabaal [is] ontstaan uit 'n nationale pretentie, uit wat genoemd is de eerbied voor het vaderland en voor het verzet. Deze pretentie nu kan onmogelijk in haar geheel waar gemaakt worden; er heeft zich veel onzuiverheid bijgemengd.

Er was volgens de *Leeuwarder Courant* nog een reden dat een zaak als rond Van Kempen tot het verleden diende te behoren: het was mooi geweest.

> We zijn het er over eens, dat als er iets onzuiver is geweest, het wel de zuivering was. Er is echter een streep onder gezet; blijkt die streep nu nog niet eens de definitieve te zijn, dan begint de ellende eerst pas.

In de weken die volgden, kwam de krant nog regelmatig op de affaire terug, altijd zakelijk en licht geërgerd over het Amsterdams gedoe. Het laatste woord kreeg schrijver[52] Anthony van Kampen. Hij bevestigde wat eerder in het commentaar had gestaan: dat de zaak Van Kempen

alleen maar verliezers kende, de kunst en Nederland voorop. Hierna werd de naam Paul van Kempen in de krant nog slechts twee keer genoemd, eenmaal terloops en eenmaal bij zijn dood, in 1955. Over de affaire verder geen woord.

Anneke Beekman

Anders maar vergelijkbaar verliep de affaire rond het joodse kind dat in 1942 op tweejarige leeftijd bij twee katholieke dames uit Hilversum was ondergebracht: Anneke Beekman. Toen bleek dat haar ouders vermoord waren, boden familieleden aan de zorg op zich te nemen. Maar de verzorgsters weigerden het meisje uit handen te geven. Vervolgens gebeurde er niets, tot de zogenoemde Commissie voor Oorlogspleegkinderen[53] halverwege 1947 besloot Anneke in een joods gezin onder te brengen. Daarop lieten de dames haar onderduiken. Een jaar verstreek. Daarin gebeurde opnieuw weinig, behalve dat de katholieke kerk zich bij monde van kardinaal De Jong en een Hilversumse pastoor achter het tweetal schaarde. Halverwege 1948 kwam het tot een rechtszaak. Daarin kregen de dames eerst gelijk, vervolgens in hoger beroep ongelijk. Opnieuw weigerden ze het kind over te dragen. Daarop werden ze, het was ondertussen 1949 geworden, gearresteerd maar na enkele weken 'bij gebrek aan bewijs' vrijgelaten. Al die tijd bleef Anneke ondergedoken. Van het getouwtrek drong weinig tot niets tot de media door. Wel verscheen er, vooral in de joodse pers,[54] een flink aantal artikelen over oorlogspleegkinderen in het algemeen.

Begin 1953 kwam in Frankrijk de affaire Finaly tot ontknoping. Daarbij ging het om een identieke zaak, zij het dat er in dit geval één katholieke dame en twee joodse kinderen in het geding waren. Het was de internationale ophef hierover die de kwestie van Anneke Beekman opnieuw over het voetlicht bracht – en hoe! Het begon met een artikel in het *Nieuw Israëlitisch Weekblad*.[55] Daarin ging het niet alleen om Anneke Beekman maar ook om Rebecca Meljado, een joods meisje van Annekes leeftijd dat in hetzelfde circuit van Belgische kloosters ondergedoken zou zitten. Het bericht uit het *NIW* werd met een directe verwijzing naar de Franse Finaly-affaire opgepikt door *De Telegraaf*. Deze stelde dat de overheid met betrekking tot joodse oorlogspleegkinderen al jaren verstek liet gaan. Maar naar aanleiding van het energieke optreden van de Franse minister van Justitie leek de situatie veranderd.

> Men heeft goede hoop bij deze nieuwe minister – van andere levensovertuiging dan zijn voorgangers – een williger oor te vinden en meer medewerking te krijgen.[56]

Omdat bijna[57] alle naoorlogse ministers van Justitie katholiek waren geweest en de op dat moment zittende minister (L.A. Donker) sociaaldemocraat was, was dit onmiskenbaar een politieke uitspraak. En inderdaad, in de dagen na de verschijning van het *Telegraaf*-artikel reageerden zo'n beetje alle kranten op de affaire én, kenmerkend voor affaires, ook op elkaar. Een mooi voorbeeld van zo'n reactie op een reactie en tevens een goede illustratie van de wijze waarop het onderwerp van een discussie kan verschuiven is het artikel dat aan het begin van de affaire in de (katholieke) *Gazet van Limburg* verscheen. Daarin werd gereageerd op een verwijt van *Het Parool* aan de katholieke geestelijkheid. Zij, die geestelijkheid, zou geweten hebben waar de kinderen ondergedoken zaten maar geweigerd hebben dat mee te delen. 'Dat is een zeer ernstige beschuldiging,' schreef De *Gazet van Limburg* en bovendien onwaar: Nederlandse jurisdictie was niet in tegenspraak met katholiek geweten![58] Het was een opmerking die de volgende dag, mede op kerkelijk gezag, door alle katholieke kranten bevestigd en door vele niet-katholieke ontkend werd.[59] Gevolg hiervan was dat de discussie om het joodse kind als bij toverslag verschoof naar de eeuwenoude vraag 'in hoeverre de katholieke gemeenschap in Nederland zich eigenlijk wel onderwierp aan het "wereldlijk" gezag.'[60]

Deze vraag werd opnieuw actueel toen Rebecca Meljado gevonden werd en de druk opgevoerd werd om ook Anneke Beekman op te sporen. Opnieuw bemoeide het kerkelijk gezag zich ermee en gooide zelfs olie op het vuur door te beweren dat Anneke uit vrije wil voor het katholicisme had gekozen. Een storm van protest volgde. Hoe kon een kind van zeven (de leeftijd van Anneke toen ze gedoopt werd) nu uit 'vrije wil' kiezen? En kon de katholieke kerk ongestraft voortgaan met het tarten van de rechtsstaat?[61] Het antwoord van de Amsterdamse Officier van Justitie mr. Ferdinand Hollander, verantwoordelijk voor de zaak, was duidelijk: nee! Een week nadat Rebecca gevonden was, liet hij een van de Hilversumse zusters arresteren en naar haar medeplichtigen, onder wie een aantal geestelijken, onderzoek verrichten. Dat was de minister van Justitie een stap te ver en volgens de katholieke pers, de sterk betrokken *Gazet van Limburg* voorop, zelfs een ongehoord schandaal. 'Vreemde gedragingen van een Officier van Justitie,' kopte de

krant. In een onmiskenbare poging politieke druk uit te oefenen stond daaronder in grote letters:

'GAAT EEN KAMERLID VRAGEN STELLEN?'

Het bleek niet moeilijk rond Hollander stemming te kweken. De man had vanwege zijn onverbiddelijke optreden in de Bijzondere Rechtspleging al eerder van zich doen spreken.[62] Ook had hij een nogal onhandige manier van optreden en mede daarom weinig politieke vrienden. Bovendien was Hollander joods en dus verdacht van partijdigheid. Erger nog was dat hij fouten maakte – ook alweer een aspect dat in affaires een rol speelt: onder druk van de media maken de betrokkenen vreemde sprongen en als ze dat doen, zijn ze verloren. Zo ook in dit geval. Nadat over Hollander her en der woedende artikelen waren verschenen en zelfs Kamervragen waren gesteld, bleef de man geen andere keus dan opstappen: hij verdween zelfs voorgoed uit Nederland en de juristerij.[63] De *roomsrode* coalitie was gered ofwel een oorlogsaffaire was uitgelopen op een politieke ruzie, in dit geval over de Nederlandse rechtstaat en de positie daarbinnen van de katholieken.

Schokking

In weer andere zin gebeurde iets dergelijks in de affaire rond François M.A. Schokking.[64] Als eerste burger van het Zuid-Hollandse dorp Hazerswoude was hij tijdens de oorlog actief betrokken geweest bij de arrestatie van het joodse gezin Pino: vader, moeder, dochter. Alle drie kwamen om. Na de oorlog werd de zaak onderzocht, opgetekend en opgeborgen, om vanaf het moment dat Schokking tot burgemeester van Den Haag was benoemd (1949) in het geruchtencircuit te belanden. Voor 's mans loopbaan had dat pas gevolgen toen het *Haagsch Dagblad*, onderdeel van de *Parool*-groep, op 1 februari 1956 met grote koppen kwam: 'Mr. F.M.A. Schokking liet in 1942 joods gezin arresteren. Vader, moeder en kind om het leven gekomen.'

In het artikel werd niet alleen de oorlogsgebeurtenis maar ook de actualiteit vermeld – en wel zo dat onduidelijk was waar het de krant nu eigenlijk om te doen was: een niet opgeloste misstand uit het verleden of actuele, grootstedelijke politiek. Zo schreef het *Haagsch Dagblad* in een verantwoording bij het artikel dat men de zaak waarschijnlijk niet in de openbaarheid gebracht zou hebben 'als de heer Schokking door ontplooiing van respectabele eigenschappen van hoofd en hart zich sindsdien duidelijk had gerevancheerd.

> Waar veel licht is, is men geneigd een schaduwplek, hoe ernstig ook, er op toe te nemen. Naar onze mening is er niet veel licht. De misstap in Hazerswoude mag niet worden gezien als een vlaag van zwakheid van een krachtig man. Ze vormt een ernstig feit en behoort als zodanig bij een slap beleid in en ook na de oorlog.

Bijna alle kranten reageerden en bijna zonder uitzondering waren ze verontwaardigd. De verontwaardiging gold echter niet zozeer de onthulling als de motivatie. 'Wij hebben geen bezwaar tegen publikatie van kritiek,' schreef *Het Vaderland* een dag na bekendmaking van het nieuws.

> Die behoort tot de persvrijheid. Wij hebben echter ernstige bezwaren tegen de wijze waarop genoemd dagblad zijn aanklacht tegen de heer Schokking heeft ingekleed... Riool-journalistiek noemt men dat wel eens.[65]

In de weken die volgden regende het berichten en berichtjes over de zaak: Beel, minister van Binnenlandse Zaken en vice-premier, bleek van Schokkings verleden geweten maar er geen belang aan gehecht te hebben. Nu zag hij zich gedwongen tot een onderzoek. Een liberaal Eerste Kamerlid vroeg zich af hoe het mogelijk was dat het dossier in onbevoegde handen was geraakt en of er in de komende tijd nog meer van dergelijke onthullingen te verwachten waren. Een groep hoogleraren sprak openlijk zijn verontrusting uit, niet over het optreden van Schokking maar over een journalistiek die zich blijkbaar niet realiseerde

> welke consequenties iedere openbaarmaking van de gegevens zou hebben voor het aanzien van het ambt van burgemeester van Den Haag en voor de persoon, die dat ambt bekleedt.[66]

Op 29 februari 1956 kwam de commissie die de zaak in opdracht van Beel had onderzocht, tot de conclusie dat er geen enkele reden was Schokking te berispen, laat staan te ontslaan.[67] De gebeurtenissen moesten volgens de onderzoekers in hun context worden bezien. Schokking had inderdaad de *Sicherheitsdienst* ingeschakeld maar dat was gezien de omstandigheden geen vreemde beslissing. Hij was er immers van overtuigd geweest 'met een valstrik te doen te hebben'. Hiermee was de kous echter niet af. Om te beginnen niet omdat het

Haagsch Dagblad plus een aantal parlementariërs het er niet bij lieten zitten, vervolgens niet omdat Schokking van de verdediging in de aanval ging en tot slot niet omdat familieleden van het omgekomen joodse gezin de beschuldigde voor het gerecht dreigden te slepen. Vooral dit laatste feit leidde er overigens toe dat in verband met Schokking een tijdlang veel over de jodenvervolging werd geschreven en de affaire als een fase in de verwerking daarvan gezien kan worden.[68] Hoe dan ook, door dit alles sudderde de zaak nog maanden voort, met ingezonden brieven, commentaren op commentaren en uitvoerige overzichten in de kranten daar weer van – de media als *perpetuum mobile*. Hierbij deden de oorlogsgebeurtenissen uiteindelijk steeds minder ter zake want werden overschaduwd door de actualiteit, met name door een discussie over de verhouding tussen journalistiek en politiek. Vandaar dat Henk Hofland de affaire zelfs 'de eerste moderne, naoorlogse slag om de aard van het gezag in Nederland' heeft genoemd. Daarbij ging het volgens hem *niet* om de vraag wat Schokking tijdens de oorlog had gedaan.

> Het ging er aan de kant van de aanvallers om, de geslotenheid van een traditionele hiërarchie te breken. De verdedigers wilden wat *De Telegraaf* omschreef als 'het herstel van de zuivere gezagsverhoudingen', en daarbij bestraffing van de aanvallers om het hun voorgoed af te leren.[69]

Zoals zoveel van wat Hofland schrijft vanuit zijn overwaardering van de breuk in de jaren zestig en onderwaardering van de voorgaande periode, is dit overdreven. Eerder is het zo dat de zaak draaide om de vraag of de pers zich met de politiek mocht bemoeien en zo ja, hoe ver zij daarbij kon gaan. Het oorlogsverleden ofwel de tegenstelling tussen verzetspers c.q. links aan de ene en 'de accomoderende rest' aan de andere kant, speelde hierbij temeer een rol omdat er in 1956 in Nederland verkiezingen werden gehouden en de internationale verhoudingen met de crises van Hongarije en Suez zwaar onder druk stonden. Veelzeggend in dat verband is de scherpe discussie tussen *Het Parool* aan de ene en de *NRC* aan de andere kant – met andere media in hun voetspoor.[70] Die discussie begon toen Maarten Rooij, hoofdredacteur van laatstgenoemde krant en primus van de Nederlandse journalistiek, zich achter de hoogleraren schaarde die zich op hun beurt achter Schokking hadden geschaard. 'Dergelijke reportages – met hoeveel journalistiek verantwoordelijkheidsgevoel ook opgesteld –' zo betoogde hij in een artikel met de veelzeggende kop 'Pers ongeschikt voor onderzoek',[71] kunnen nooit

> het feitenmateriaal opleveren dat een beslissend oordeel kan dragen... Voor een volledig oordeel, met name over de opportuniteit van de eerste publicatie van het *Haagsch Dagblad*, is het moment nog niet gekomen, zolang van regeringswege geen volledige inlichtingen zijn verstrekt.

Anders gezegd, volgens een van hun belangrijkste vertegenwoordigers dienden journalisten van de grote maatschappelijke zaken af te blijven tot de grote heren hadden gesproken. Korte tijd later deed Rooij hier naar aanleiding van het in opdracht van de minister verrichte onderzoek nog een schepje bovenop en beweerde dat men er, gezien de uitkomst van het onderzoek, goed aan deed de voor de affaire verantwoordelijke hoofdredacteur van het *Haagsch Dagblad* te ontslaan.[72] Het zal niet verbazen dat vooral de *Parool*-pers hierover bijzonder ontstemd was. Waar bemoeide Rooij zich mee, waarom stelde hij zich zo slaafs op, waarom deed hij zo denigrerend over de eigen beroepsgroep? Het antwoord op deze vragen werd nijpend toen de tuchtraad in mei een uitspraak deed die anders was dan Rooij had verwacht. Weliswaar werd de hoofdredacteur van het *Haagsch Dagblad* vanwege zijn begeleidend artikel berispt maar op de voor het artikel verantwoordelijke journalist had de raad niets aan te merken. Integendeel, de man had zijn werk goed gedaan.[73]

De *NRC* bij monde van Maarten Rooij gaf zich niet gewonnen, bleef zich tegen kritische publicaties over Schokking verzetten en beklemtoonde het onfatsoenlijk gedrag van de hoofdredacteur van het *Haagsch Dagblad*. Het zat de Paroolpers behoorlijk dwars en in artikel na artikel gaf zij de concurrent er dan ook van langs. Tegelijkertijd plaatste zij het conflict in groter verband. Haar kranten kwamen voort uit het verzet, schreef zij, en handelden daarom zoals ook in dit geval: kritisch ten opzichte van de macht. Om precies dezelfde reden zouden haar tegenstanders van die aanval niets moeten hebben. Zij zagen illegalen als rebellen en dus als ondermijners van het gezag. 'Meer dan ooit heeft de N.R.C.... laten blijken een aanval op een hoge gezagsdrager te beschouwen als een aanval op zichzelf.'[74]

Op dezelfde dag dat dit verscheen (4 juli 1956), werd in de Kamer over de zaak gedebatteerd. Onderwerp was het in opdracht van Beel verrichte onderzoek. Het werd door de altijd kritische Scheps van de PvdA en door Gortzak van de CPN aan mootjes gehakt. Het maakte voor de uitslag van het debat niet uit: net zoals door een meerderheid van de pers werd Schokking door een meerderheid van de Kamer gesteund. Niettemin was de man door alle ophef te zeer beschadigd om

nog goed te kunnen functioneren. Hij besefte dat, hield tot woede van Beel[75] de eer aan zichzelf en stapte op. Nadat dit feit alom in de pers vermeld en becommentarieerd was, werd het als bij donderslag stil om Schokking.[76] Het is net alsof alle partijen zich over de zaak geneerden[77] en er liever het zwijgen toe deden. Bovendien speelde plots een andere zaak – en die leek urgenter: Greet Hofmans.

Garmt Stuiveling

Geen van deze schandalen en ook niet de eerder vermelde rond Lages, de as uit Auschwitz of Hannie Schaft, kun je in de ware zin van het woord een oorlogsaffaire noemen. De oorlog was aanleiding en speelde op de achtergrond mee maar uiteindelijk draaide de affaire om iets anders: de strijd tussen communisten en hun tegenstanders in de zaken Lages, Schaft en Auschwitz; een kleine uit het het voormalig Amsterdams verzet afkomstige culturele elite versus 'de rest van Nederland' in de zaak-Van Kempen; aanpassing van de katholieken aan de Nederlandse rechtsstaat bij Anneke Beekman en de positie van de pers in het geval Schokking. Enigszins anders weer ligt het bij een laatste affaire uit de jaren vijftig: die rond Garmt Stuiveling.

De affaire begon eind 1957 met een brief in, niet toevallig, *De Telegraaf*. In deze brief luchtte de voormalige anarchist Antonius C. Bakels[78] zijn hart naar aanleiding van een pleidooi van Stuiveling voor een 'actieve cultuurpolitiek'. Stuiveling (1907-1985) was dichter, literator, letterkundige, pacifist, geheelonthouder en, al vóór de oorlog, betrokken bij de sociaaldemocratische politiek. Ook was hij hoogleraar, radiospreker, lid van de gemeenteraad van Hilversum en op tal van andere plekken actief. 'In de wereld van wetenschap, letteren en publiciteit was hij alomtegenwoordig en onmisbaar,' schrijft zijn biograaf, 'had hij gezag en aanzien verworven alsmede een zekere populariteit. Een benijdenswaardige carrière dus. Reacties konden welhaast niet uitblijven.'[79] En inderdaad, Stuivelings alomtegenwoordige bemoeizucht haalde Bakels het bloed onder de nagels vandaan:

> Wanneer ik een tijdschrift opsla vind ik uw artikelen, lees ik mijn dagblad dan grijnst mij uw naam weer tegen met een luide kritiek over gevoerd cultureel beleid, zie ik een verslag van een vereniging van letterkundigen, dan hebt gij het voorzitterschap weer geaccapareerd en draai ik aan mijn radio, dan hoor ik weer uw vervelende stem, waar-

mede gij in het ether-forum verwarde burgermans-definities geeft van het socialisme.[80]

Na deze uitbarsting kwam de aap uit de mouw: dat Stuiveling zich wat bescheidener diende op te stellen omdat hij in een tijdens de oorlog verschenen druk van de *Historische schets van de Nederlandse letterkunde* bij sommige auteurs vermeld had dat ze joods waren. Stuiveling had deze toevoeging later genuanceerd met de opmerking dat het geen schande was joods te zijn. Dat beaamde Bakels. Het was geen schande, schreef hij, 'maar wel levensgevaarlijk. Zij waren toch door dezelfde mensen waarvoor u zich boog ter dood veroordeeld.'

De aanval had geen effect. Daar was de tijd niet naar, de roem van Stuiveling was te groot en *De Telegraaf* was niet bepaald de aangewezen krant voor een passiepreek.[81] Maar de teerling was geworpen.

Ter gelegenheid van twintig jaar bezetting of vijftien jaar bevrijding verscheen in het voorjaar van 1960 onder auspiciën van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie een fotoboek met gedichten. Het droeg de neutrale maar voor het gebrek aan beeldvorming veelzeggende titel *Toen... 1940-1945*. Een van de opgenomen gedichten was 'Wilhelmina' van Garmt Stuiveling: 'nu wekt Uw stem, uit wanhoop, wrok en spijt/ opnieuw 's volks kern tot Geuzen'. Het schoot de Amsterdamse hoogleraar politicologie Jan Barents in het verkeerde keelgaat. Hij was een van de oprichters van de Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, ideoloog van de PvdA en werkzaam aan de beruchte Zevende Faculteit van Amsterdam. Hiermee behoorde hij tot een brede groep van kritische, Amsterdamse intellectuelen. Eerder al, naar aanleiding van *Volg het spoor terug* van J.B. Charles, had hij Stuiveling het recht ontzegd een oordeel te vellen omdat het hier een sfeer betrof 'die Stuiveling vreemd is en waarvan hij de schaamte zou moeten hebben zich te onthouden erover te schrijven.' De bedoeling was duidelijk: dat het gezien Stuivelings verleden niet kies was dat zijn naam voortdurend met het verzet in verband werd gebracht. Ditzelfde betoogde Barents nu opnieuw. Stuiveling was geen oorlogsmisdadiger, stelde hij, in de technische zin van het woord was hij zelfs geen collaborateur en er was niets op tegen dat hij tot hoogleraar in de letterkunde was benoemd. 'Maar zijn houding was niet goed.' Als daaraan nu voorbij werd gegaan en zijn naam in verband met de oorlog telkens weer in gunstige zin werd vermeld, 'zouden wij al dat praten over bezetting en verzet beter kunnen staken'.[82]

Stuiveling reageerde als door een wesp gestoken, verwees naar de

Ereraad die hem al eerder over de zaak gekapitteld had maar betoogde dat tijdens de oorlog niemand van zijn faux pas nadeel ondervonden had. Deze oude koe twintig jaar later nog eens uit de sloot halen, zo betoogde hij, moest daarom een diepere reden hebben. Welke? Stuiveling wist het niet en ook *Het Parool* dat het voor hem opnam, kwam niet veel verder dan begrippen als sensatielust en verregaande onbillijkheid.[83] Toch is de verklaring eenvoudig en wordt door Stuivelings critici ook met zoveel woorden gegeven. Het ging niet om 's mans gedrag tijdens de oorlog. Het ging om de *naoorlogse* onzuiverheid ofwel om de in de jaren vijftig dominante neiging pijnlijke kanten van het recente verleden met de mantel der liefde te bedekken. Volgens die neiging zouden de verhoudingen in de oorlog niet zwart-wit maar onbestemd van kleur zijn geweest, een breed palet waarin de verschillende schakeringen voortdurend in elkaar overliepen. Dit nu, zo betoogden Stuivelings critici, was onjuist. De besten hadden destijds heel goed geweten waar de grens lag. En ze wisten het nog steeds. Dat anderen daarop het zicht waren kwijtgeraakt, veranderde niets aan dat feit. Fout was fout, goed was goed, de grens tussen de twee was helder als glas, een samenleving die dit uit het oog verloor en een man als Stuiveling tot het pantheon van helden verhief, zo'n samenleving was het spoor bijster. Het was een mening die gedurende de jaren vijftig nog slechts in kleine kring te horen was. Maar een verandering was op komst, nationaal én vooral internationaal.

[15] Het ontstaan van een icoon
De omwegen van Anne Frank

294 'Ondanks alles geloof ik nog steeds in de innerlijke goedheid van de mensen.' Met deze duizendmaal herhaalde zin eindigde het toneelstuk naar het dagboek van Anne Frank dat in oktober 1955 in New York in première ging. Het stuk[1] was van de hand van het echtpaar Frances Goodrich en Alfred Hackett, professionele (film)scriptschrijvers van onder meer een in de jaren dertig fameuze serie komische detectives (*The Thin Man*) en de beroemde naoorlogse Kerstmis-classic *It's a Wonderful Life* – het verhaal van een man die op kerstavond zelfmoord wil plegen, geholpen wordt door een reddende engel en aan het eind ontdekt wat de titel aankondigt: dat het leven verrukkelijk is. Vader (Otto) Frank was via zijn Amerikaanse advocaat met het schrijversechtpaar in contact gekomen. Het was een zoveelste en voor de toekomst van het dagboek beslissende stap in een bewuste strategie. Want nadat Frank senior in de zomer van 1945 de aantekeningen van zijn dochter in handen had gekregen, gelezen had en aan anderen had laten lezen, was hij ervan overtuigd geraakt dat ze uitgegeven moesten worden. Geheel conform de klassieke successtory was er aanvankelijk weinig belangstelling, tot het moment dat het manuscript – het verhaal werd al vele malen verteld maar mag hier niet ontbreken – bij historicus Jan Romein terechtkwam. Deze publiceerde in april 1946 in *Het Parool* een lovend, zij het inhoudelijk ook uitzonderlijk artikel. Dit laatste betreft vooral het eind:

> Dat dit meisje geroofd en gedood is kunnen worden, is voor mij het bewijs, dat wij den slag tegen het beest in den mensch verloren hebben. En we hebben dien verloren, omdat we er niets positiefs tegenover hebben gesteld.

Romein, een man van linkse signatuur, bedoelde dat de westerse samenleving geen 'echte' democratie was, dat 'talent... [daardoor] ver-

nietigd, verdrukt en verdrongen' wordt en dat Anne tijdens de oorlog overkomen was wat op het moment van schrijven anderen nog steeds overkwam. Het was in zijn kring een, we zagen het al,[2] bekende klacht en zal daarom vermoedelijk weinigen opgevallen zijn. Anders zal het een eerdere alinea in het artikel van Romein zijn vergaan. 'Toen ik het [dagboek] uit had, was het nacht,' staat er,

> en het verwonderde mij, dat het licht nog brandde, dat er nog brood en thee te krijgen waren, dat ik geen vliegtuigen hoorde ronken en geen soldatenlaarzen klonken op straat, zóó had de lezing mij gevangen en teruggevoerd naar de onwezenlijke wereld, die nu al bijna weer een jaar achter ons ligt.[3]

Het is vermoedelijk vooral dankzij deze woorden dat het artikel opviel, het manuscript van Annes dagboek op de burelen van uitgeverij Contact belandde en eerst deels in het tijdschrift *De Nieuwe Stem*, vervolgens in zijn geheel, zij het met enkele coupures, in boekvorm gepubliceerd werd. Dit laatste gebeurde eind juni 1947, op een moment dus dat de belangstelling voor oorlogsliteratuur al sterk afgenomen was. Desondanks waren de recensies goed, liep ook de verkoop goed, volgde in hetzelfde jaar een herdruk en in de volgende drie jaren nog eens vier drukken, zes in totaal.[4] Toch begon het boek van Anne Frank pas vanaf 1955 echt te lopen. De reden hiervan moet in de eerste plaats in de Verenigde Staten gezocht worden, in het bijzonder in de wijze waarop het dagboek aldaar gelezen werd: als verslag van een ramp die eenieder kon overkomen maar geen reden was het geloof in de toekomst op te geven. Het is een besef dat in de kritieken op het dagboek van Anne Frank vanaf het allereerste moment doorklonk, ook in Europa.

Eerste kritieken

De vroegste kritieken op het dagboek zijn nogal gelijkluidend en in overeenstemming met wat Annie Romein-Verschoor aan het einde van haar inleiding bij de eerste druk had geschreven.

> Wanneer men in de tropen een jonge plant uit het gematigd bergklimaat meeneemt naar de hete vlakte, dan bloeit zij eenmaal rijk en overdadig om daarna ten gronde te gaan. Dat is voor mij het ontroe-

rende aan dit dagboek. Zoals die kleine dappere geranium daar heeft staan bloeien en bloeien achter de geblindeerde ramen van het achterhuis.[5]

Gesteund door dergelijke reacties probeerde Otto Frank het dagboek ook elders uitgegeven te krijgen. Dat lukte het eerst in Frankrijk. Daar verscheen *Le Journal de Anne Frank* in de zomer van 1950. Eind van datzelfde jaar verscheen het als *Das Tagebuch der Anne Frank* in Duitsland en in 1952 onder de titel *The Diary of Anne Frank* in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. In alle gevallen gebeurde dat in relatief kleine
 oplagen en bij relatief kleine uitgeverijen.[6] Toch was het in alle landen een redelijk succes, zeker vanuit het oogpunt van de kritiek.[7] Het boek is anders dan je zou verwachten, schreef de recensent van *L'Echo-Liberté* (de voormalige Action Française-activist Henri Rambaud), onmenselijkheden hebben er zeker hun plek maar ze zijn ondergeschikt aan iets anders: dat het leven gewoon doorgaat.[8] Met dat 'doorgaan' werd vooral de ontdekking van de volwassenheid bedoeld. Het is een thema dat in de vroege kritieken voortdurend en in wetenschappelijke kring nog steeds opduikt.[9] Destijds kreeg het in een enkel geval zelfs zoveel klemtoon dat de naam Anne Frank min of meer synoniem werd aan puberteit. Zo schijnt de uitdrukking 'Anne's dag' bij een vorige generatie Japanners niets minder dan menstruatie betekend te hebben.[10] In ieder geval werd Annes verhaal in bijna alle kritieken anders gelezen dan Jan Romein had gedaan, niet politiek maar algemeen-menselijk, niet somber maar optimistisch: als een zoveelste document van het epos dat geschiedenis heet.

'Een klein, tijdloos stukje proza, zonder aanklacht, zonder bitterheid.' Aldus de *Kessler Post*.[11] De vrouw die het voorwoord schreef bij de Engelse editie van het dagboek[12] vermoedde dat Anne haar dood tegemoet was getreden met een 'profound smile... of happiness and faith.' Roosevelts weduwe, die de Amerikaanse editie inleidde, zei dat het dagboek haar had doen beseffen wat het grootste kwaad van de oorlog is: 'de vernedering van de menselijke geest'. Meyer Levin – hij komt nog uitvoerig ter sprake – noemde het in een belangrijke recensie op de voorpagina van *The New York Times Book Review* een document over 'de menselijke natuur en haar ontwikkeling, waar ook ter wereld'. Dat had Annie Romein in haar voorwoord bij de eerste Nederlandse editie eveneens gesteld. 'Het is *ook* [curs. cvdh] een oorlogsdocument,' schreef zij en bedoelde: het is vooral iets anders. Wat precies gaat in bloemrijke taal verloren maar in ieder geval iets universeels. Om het

te zeggen in de woorden van een man die de vroege ontvangst van het dagboek intensief bestudeerde:

> Terwijl Jan Romein het in eerste instantie las als een historisch document, zagen de meeste anderen het dagboek liever als een ontroerende persoonlijke getuigenis. Uiteraard lazen ze het als een oorlogsverhaal, maar ook als het werk van een intelligent tienermeisje, dat een beeld schetst van een leven dat in de schaduw van aanhoudende gespannenheid en voortdurend dreigende gevaar terzelfder tijd was vervuld van ontluikende liefde en doordachte menselijkheid.[13]

Optimisme & universalisme

Het dagboek van Anne Frank als tijdloos document: hiermee stonden alle interpretaties open. Toch zou één spoedig alle andere overschaduwen. Dat is het optimisme. Het past bij de Amerikaanse sfeer van de naoorlog. Volgens een Amerikaans historicus zou die *aggressively upbeat*, 'agressief optimistisch' zijn.[14] Vandaar dat Eleanor Roosevelt in haar inleiding 'de uiteindelijk stralende edelmoedigheid van d[i]e geest' beklemtoonde en dat in kritieken van 'moed en geloof,' 'een glimp van verlossing' en een boek dat 'bruist van amusement, liefde en ontdekkingen' wordt gesproken.[15] Zoals onder meer blijkt uit Nederlandse recensies[16] was dit beslist niet alleen een Amerikaanse interpretatie. Maar het is wel de interpretatie die via de Amerikaanse omweg dominant werd.

Hoe dan ook, niet lang nadat hij zijn voor de receptie in de Verenigde Staten cruciale recensie gepubliceerd had, schreef genoemde romancier Meyer Levin[17] in *The National Jewish Post* dat er van het boek zo snel mogelijk een toneelstuk en een film gemaakt moesten worden.[18] Hetzelfde had hij eerder ook al aan Otto Frank laten weten. En al betwijfelde deze of het dagboek van zijn dochter zich leende voor andere uitingen dan het geschreven woord, hij had er geen bezwaar tegen en gaf Levin het recht 'te onderhandelen over aanpassing voor film, televisie, radio en toneel'. Zo gebeurde. Het was het begin van een conflict dat tientallen jaren duurde, in ieder geval het leven van één persoon (Meyer Levin zelf) behoorlijk zou vergallen en, belangrijker, opmaat was voor een discussie die tot op de dag van vandaag voortduurt: over het al dan niet joodse karakter van Anne Frank, haar dagboek en ervaring.[19]

Aanvankelijk was het conflict tussen Frank en Levin nogal banaal. Het dagboek was in de VS zo'n succes dat de verwachtingen over een toneel- c.q. filmversie hooggespannen waren. Daarmee werden niet alleen de belangen maar ook de gevoeligheden groot. Levin zelf schreef de eerste toneelversie, een Amerikaanse producent vond deze niet goed, Frank koos daarop een andere producent, ook deze vond het script van Levin niet goed en toen vervolgens maar liefst veertien producenten eenzelfde mening waren toegedaan, meende Frank het recht te hebben met een andere toneelschrijver in zee te gaan.[20] Dat werden Goodrich en Hackett. In hun versie werd de teneur van het dagboek nogal veranderd – beter gezegd: kregen sommige aspecten meer klemtoon dan in de ogen van Levin terecht was. Dat geldt met name het optimisme en, volgens Levin nog kwalijker, het aan dat optimisme gerelateerde 'universalisme': het feit dat het dagboek van Anne Frank zo veel mogelijk ontdaan werd van zijn joodse kenmerken en tot een tragedie gemaakt die iedereen overal had kunnen overkomen.[21] Een goed voorbeeld van dit laatste is de zin 'wij zijn niet de enige joden die moesten lijden. Door de eeuwen heen zijn er joden geweest en zij moesten lijden.' In de toneelversie werd dit:

> Wij zijn niet de enige mensen die moesten lijden. Door de eeuwen heen zijn er mensen geweest die moesten lijden. Soms om hun ras, soms om iets anders.

Het was een uitleg die door de acteurs én de regisseur van het stuk geaccentueerd werd.[22] Evenals het optimisme past ook het universalisme bij de Amerikaanse cultuur van de jaren vijftig. Je zou zelfs kunnen zeggen dat de twee – optimisme en universalisme – keerzijden van dezelfde medaille zijn. De VS waren een jonge samenleving. Tal van personen verbleven er niet langer dan enkele tientallen jaren en waren nog niet volledig geïntegreerd. Bovendien betekende integratie in de Amerikaanse cultuur iets anders dan in Frankrijk of Engeland, culturen waarvan men op z'n minst veronderstelde dat zij specifieke kenmerken bezaten. De Amerikaanse cultuur ontbeerde een dergelijke eigenheid, sterker nog: dat ontbreken was misschien wel haar belangrijkste kenmerk en juist om die reden greep zij terug op vermeende universele waarden als individualisme, gelijkheid en vrijheid. Wat men vanuit overheid en elite in ieder geval *niet* wilde beklemtonen waren groepswaarden – van Italianen, Ieren, Russen of joden.

Zeker laatstgenoemde groep lag problematisch. Een belangrijke re-

den hiervan is de Koude Oorlog, in het bijzonder de heksenjacht op communisten. In 1953 waren Julius en Ethel Rosenberg op verdenking van spionage geëxecuteerd. Beiden waren joods. Daarmee herleefde het oude,[23] ook door Hitler verkondigde verhaal dat jodendom en communisme van hetzelfde laken één pak zouden zijn. Beklemtoning van het joodse karakter van een persoon of werk was temeer om die reden ongewenst. Tal van Amerikaanse joden[24] wilden dat ook zelf niet want bezagen de Tweede Wereldoorlog als de Koude Oorlog: een strijd tussen democratie en dictatuur. Het is een van de redenen dat de Shoah in de eerste vijftien á twintig jaar na de oorlog in de westerse wereld, Israël incluis,[25] weinig aandacht kreeg. Aandacht daarentegen kreeg wél de redding van de overlevenden door diezelfde westerse wereld, lees democratie.

Er was nog een reden het universele karakter van het Anne Frank-verhaal te beklemtonen: commercie. Men veronderstelde dat het Amerikaanse publiek niet geïnteresseerd was in een 'particulier' (lees: joods) verhaal, zeker niet als het treurig was. Men wilde met boek, theater en film zo veel mogelijk mensen bereiken en was bereid de daartoe noodzakelijk geachte concessies te doen. De laatste woorden van de (eerste) Anne Frank-film illustreren dit op welhaast absurde wijze. Op het moment dat de politie het Achterhuis binnenvalt en de onderduikers arresteert zegt Otto Frank: 'Gedurende twee jaar hebben we in angst geleefd, vanaf nu leven we in hoop.'

In een sneak preview van de film in San Francisco werd één keer met een ander einde geëxperimenteerd. Daarin stond Anne in concentratiekampuniform temidden van een diepdroeve, mistige sfeer.[26] Het werkte niet en de producent, Twentieth-Century Fox, besloot daarop dat de teneur van de film 'hopefull despite all' diende te zijn. Otto Frank was het met deze uitleg eens – niet om commerciële maar om politieke en psychologische redenen. Politieke omdat hij zoals de meeste westerlingen in de jaren vijftig doordrongen was van de heersende 'opbouw-mentaliteit'. Psychologische omdat een optimistische uitleg van het verhaal van zijn dochter de verwerking van haar dood eenvoudiger maakte. Vandaar ook dat hij steeds weer beklemtoonde dat Annes dagboek geen oorlogsboek was en ook niet joods. Oorlog en jodendom vormden slechts decor.[27]

Een Duitse kaskraker

Het succes van het toneelstuk dat in oktober 1955 in première ging was enorm.[28] In de kritieken werden telkens optimisme en schoonheid beklemtoond. Zo ook door het publiek, met in een enkel geval absurd resultaat. Zo vertelde schrijfster Francine Prose (geb. 1947) in een eind jaren tachtig in de Verenigde Staten gepubliceerd boek met persoonlijke verhalen over de Shoah dat ze het dagboek van Anne Frank steeds weer herlas.

> Voor mij was het boek 't verhaal van een meisje dat een liefdesrelatie had en stierf. Bij nader inzien kan ik het een niet zo goed van het ander onderscheiden... Ik denk dat ik in ruil voor zo'n relatie haar dood best had willen meemaken.[29]

Dit was dus het verhaal dat men in het dagboek wilde zien. Het leent zich zeker voor een dergelijke interpretatie maar het leent zich net zo goed voor een meer sombere en/of joodse uitleg. Een dergelijke uitleg spoorde echter niet met de Amerikaanse mentaliteit die precies op dat moment, halverwege de jaren vijftig, de westerse wereld veroverde: van opbouw, optimisme, openheid en kracht. Bij een dergelijke mentaliteit past een jonge vrouw die ondanks tegenslagen levenslustig blijft, niet een jodin die treurig aan haar einde komt. Hetzelfde geldt, zij het om andere redenen, de Duitse markt.

Aanvankelijk werden van de Duitse vertaling van het dagboek van Anne Frank niet meer dan enkele duizenden exemplaren verkocht. Maar nadat Fischer het in 1955 met op de kaft de spreuk 'Ich glaube an das Gute im Menschen' als pocket had uitgebracht, begon het te lopen – en hoe: in 1960 waren er maar liefst 700 000 exemplaren over de toonbank gegaan. Daarmee werd het *de* Duitse bestseller van de tweede helft van de jaren vijftig. De Duitse theaterversie, in oktober 1956 in vele theaters tegelijk gebracht, werd met meer dan tweeduizend voorstellingen en ongeveer een miljoen bezoekers een overdonderend succes. Dat succes werd door de vier miljoen bezoekers van de film nog eens bevestigd.[30]

Vanzelfsprekend lag de klemtoon daarbij anders dan in de Verenigde Staten. De Shoah was in Duitsland immers geen verre gebeurtenis, minder nog iets waarover men de schouders kon ophalen. Toch werd er tot dat moment, zoals elders, nauwelijks over gesproken.[31] Het is

eenvoudig te begrijpen dat die stilte als vreemd, om niet te zeggen vervreemdend werd ervaren. Wat was daarom meer geschikt om de stilte te doorbreken dan een verhaal dat vertelde zonder te benoemen – het eerste pijnloze hoofdstuk van een buitengewoon pijnlijk verhaal zoals een modern commentator zegt[32] – en dat aan de gebeurtenis zelfs een geruststellende, optimistische draai gaf? Die geruststellende draai, door kleine ingrepen in de Duitse vertaling van het dagboek voorbereid,[33] werd door het theaterstuk versterkt en in de pers nog eens extra beklemtoond. Met grote koppen sprak zij van de 'Zeugnis des Guten im Menschen', 'Zeugnis reinen Herzens aus der Zeit des Grauens' en 'Menschenliebe aus einer Fülle von Hass'.[34] Echt geruststellend was het stuk natuurlijk niet. Dat kon het niet zijn. Wél zette het tal van jongeren aan het leven te beteren. 'Ze hangen een afbeelding van het kleine joodse meisje op hun kamer... en voelen zich op bijna mystieke wijze met haar verbonden.'[35]

Hier ligt het begin van de zogenaamde 'Anne Frank-beweging', een onsamenhangende, idealistische verzameling van uitingen die zich door middel van posters, Anne Frank-rokjes en dito truitjes, als was het gestorven meisje een James Dean, op het jonge idool richtte en pelgrimages naar Bergen-Belsen organiseerde. In juni 1957 kwam deze beweging in Frankfurt voor het eerst bijeen en bracht na een fakkeloptocht op het geboortehuis van Anne een plakkaat aan. De tekst daarvan luidde: 'Ihr leben und ihr Tod – unsere Verpflichtung'.

Deze kinderkruistocht tegen het verleden is een groter wonder dan Erhards *Wirtschaftswunder*,' meende een Duits tijdschrift.[36] Een Pools observator zei hetzelfde anders: 'Dat wat honderden artikelen niet hebben kunnen doen – dat deed het dagboek van Anne Frank: het schudde het geweten van de jonge Duitsers wakker.'[37]

Ondertussen probeerde de oudere generatie via Anne Frank op haar manier met het onmogelijke verleden om te gaan. Zo vond er naar aanleiding van het theaterstuk, eveneens in juni 1957 en in Frankfurt, voor het eerst zoiets als een collectieve schuldbelijdenis plaats, 'die erste Massenkundgebung von Schuldbekenntnis und Suehnewillen einer deutschen Stadt' zoals een krant schreef.[38] Veelzeggend in dit verband is het verslag van een journalist van de *London Observer*. De man maakte een voorstelling van het stuk in Berlijn mee nadat hij het eerder in de VS had gezien. Daar, in de VS, raakte het hem. Maar in Duitsland ervoer hij het als verpletterend, 'de meest emotionele belevenis die ik ooit in het theater heb meegemaakt,' schreef hij. 'Tijdens de pauze deed de man vóór mij zijn hoofd in zijn handen en zo bleef

hij zitten, ook toen het stuk weer begonnen was. Ik geloof niet dat hij joods was.'[39]

Toch zou het onjuist zijn te doen voorkomen alsof het dagboek van Anne Frank in het Duitsland van de jaren vijftig tot een serieuze vorm van – wat zo fraai heet – *Vergangenheitsbewaltigung* leidde. Hoogstens zou je kunnen zeggen dat hier het begin ligt van het fenomeen. Immers precies de veralgemenisering van het verhaal maakte het mogelijk de gebeurtenissen op afstand te zetten, de Shoah tot een fenomeen van alle tijden te maken en de verantwoordelijkheid af te schuiven.[40] Het zwijgen na afloop van het toneelstuk – er werd na het vallen van het doek zelden geklapt, stil ging eenieder zijn weg, in Nederland gebeurde overigens hetzelfde –[41] is hiervan een duidelijk teken. Er volgde geen debat, er werd geen *mea culpa* geroepen, men onderging het verhaal als een tragedie. Niet minder maar ook niet meer.[42]

In Nederland

Anders dan de eerste reacties hadden doen verwachten, werd de toneelversie van het dagboek van Anne Frank ook in Nederland onder complimenten bedolven. Zo sprak het *Nieuw Israëlisch Weekblad* bij monde van Simon van Collem van niets minder dan

> de meest indrukwekkende manifestatie die we ooit op het toneel hebben gezien. Wat Toneelgroep 'Theater' uit Arnhem met de Nederlandse toneeluitvoering heeft bereikt, zal nimmer te evenaren zijn.[43]

De verklaring hiervoor was niet het spel, de acteurs of het decor maar de sfeer en de centrale boodschap van het stuk. Die boodschap zou je volgens de Nederlandse interpretatie misschien nog het beste met de woorden 'ondanks alles' kunnen omschrijven: ondanks alles behield Anne het 'geloof in de innerlijke goedheid van de mens'. De voorstelling was zo ontroerend, schreef *De Tijd* dat er bij vele scènes hardop gesnikt werd. 'Er was de hele avond een brok oorlogskwelling aanwezig en het was zo verschrikkelijk actueel.'[44]

Jan Spierdijk stelde in *De Telegraaf* de vraag naar het verschil tussen de Amerikaanse en de Nederlandse reacties. In de VS zag men dankzij het stuk van Anne Frank voor het eerst hoe het geweest moest zijn als jood tijdens de oorlog op het Europese vasteland te leven. In Nederland wist men dat natuurlijk wel.

> Wij herkennen. Onze ontroering is voor een groot deel opgebouwd uit herinneringsbeelden. Wij kunnen het toneelstuk nauwelijks scheiden van die werkelijkheid, die weer voor ons gaat leven.[45]

Nergens in de pers viel kritiek te beluisteren op de optimistische of universalistische uitleg van het verhaal. De *NRC* ging zelfs zover dat zij op basis van een recensie in *The New York Times* beweerde dat de Hackets het dagboek nauwelijks hadden aangeraakt. 'Zij hebben het verhaal van het dagboek in zich opgenomen en vertelden het eenvoudig na.'

Tegelijkertijd herhaalde de krant wat anderen eerder ook al hadden gezegd. 'Wij hebben minder een toneelstuk gezien dan een verschrikkelijke tijd opnieuw beleefd. En wij gaan stil de zaal uit in genen dele belust op commentaar.'[46]

Veranderend klimaat

De ontelbare positieve reacties en de vele successen van de toneelversie van het dagboek van Anne Frank waren Meyer Levin een doorn in het oog. Vandaar dat hij, na op een zijspoor gezet te zijn, Otto Frank een proces aandeed. Ondertussen beijverde hij zich voor zijn eigen, 'joodse' versie. Maar in het een noch het ander zat schot. Het proces sleepte zich voort en de joodse versie van het stuk, zo zag het ernaar uit, zou alleen in Israël vertoond worden. Maar nadat de Hackett-versie ook daar op de planken was gebracht, leek zelfs dat mosterd na de maaltijd. Ondertussen werd hard gewerkt aan de film. Die kwam begin 1959 uit, kreeg behoorlijke kritieken en drie Oscars maar evenaarde bij lange niet het succes van het theaterstuk. Een van de mogelijke verklaringen hiervoor[47] is dat de makers te veel water in de wijn hadden gedaan. Door *nog* meer nadruk te leggen op het optimisme en universalisme was de film 'over the edge' gegaan. Dit was precies waarvoor Meyer Levin gewaarschuwd had. Het verschil tussen de populaire en zijn interpretatie was volgens hem goed zichtbaar in wat hij als de crux van het dagboek beschouwde: de relatie tussen Anne en Peter. Anders dan in de Hackett-versie was die relatie volgens Levin meer dan liefdesspel. Daarbinnen speelde een voor het toenmalige jodendom kenmerkende botsing tussen aan de ene kant de, wat hij noemt, zwakke jood die zich uit angst aanpast (Peter) en de sterke, idealistische jood die het leven onder ogen wil zien en er iets moois van wil maken (Anne). Levins toneelversie van het dagboek eindigt dan ook met deze botsing,

met Peter die somber is over de mensheid, zich voorneemt alleen nog voor zichzelf (en Anne) te leven, geld te verdienen, weg te trekken, en Anne die net zoals in de Hacketts-versie ondanks alles blijft geloven. Vandaar dat zij van Levin het laatste woord krijgt:

> I see the world gradually turning into a wilderness. I hear the ever approaching thunder which will destroy us too. I can feel the suffering of millions, and yet if I look up into the heavens, I think it will all come out right, and this cruelty too will end, and that peace and tranquillity will come over the earth.

Hiermee wilde Levin niet zeggen dat Anne zioniste was. Dat was zij niet en elke suggestie in die richting, zo erkende ook hij in een inleiding bij zijn toneelversie, zou haar onrecht doen. Niettemin veelzeggend is de zin waarmee hij de passage over het al dan niet joodse karakter van het dagboek en het zionisme van Anne eindigt: 'As it happens, Anne Frank's closest friends – those who survived – live in Israel now.'[48]

Kritiek op de universalistische en optimistische Anne Frank-lezing viel ondertussen ook elders te beluisteren, onder meer bij een West-Duitse schrijver en radiomaker die in 1958, op het hoogtepunt van de Duitse hausse, *Anne Frank. Spur eines Kindes* publiceerde.[49] Ernst Schnabel is zijn naam. Voor zijn boek interviewde hij tientallen personen, verzamelde documenten, sprak getuigen. Dit alles met geen ander doel dan aan te tonen dat de modieuze uitleg van het verhaal op een misverstand berustte want dat de gebeurtenissen een context en een oorzaak hadden: nazisme, antisemitisme, Duitsland. 'Ich bin der Spur Anne Franks nachgegangen,' luidt de eerste zin van het boek. 'Sie führt von Deutschland nach Deutschland, denn es gab keinen Ausweg.'

Schnabel ging in zijn schuldtoewijzing lang niet zo ver als later anderen zouden doen maar hij zette wel een stap in de richting.[50] Anders gezegd, het tijdperk van de, als je het zo mag noemen, 'geruststellende visie' op de Tweede Wereldoorlog had eind jaren vijftig zijn beste tijd gehad. Een bozere visie was op komst. Een tweede die daaraan bijdroeg was de toen nog niet beroemde Amerikaanse psycholoog Bruno Bettelheim, van Oostenrijkse komaf en ervaringsdeskundige (hij had in Buchenwald en Dachau gezeten). Eind 1960 veegde hij in een van de oudste algemene tijdschriften van de VS, *Harper's Magazine*, de vloer aan met het internationale succes van het Anne Frank-verhaal.

> Ik geloof dat de wereldwijde lofuitingen waarmee het verhaal is begroet,

> niet anders kunnen worden verklaard dan door de wens de gaskamers te vergeten. Door dat te doen verheerlijken we de mogelijkheden ons terug te trekken in een uiterst intieme, gerieflijke en sensibele wereld waarin we ons kunnen vastklampen aan de ditjes en datjes van alledag.[51]

Anne Frank als 'escape' dus. Het Anne Frank-verhaal als een zoveelste versie van de 'American happy family'. Is het denkbaar dat het proces van 'universalisering' c.q. amerikanisering van het Anne Frankverhaal simpelweg te ver doorgeschoten was en dat hiermee precies het tegenovergestelde werd bereikt van wat de bedoeling was, namelijk het publiek op de hoogte brengen van de onmenselijke situatie waarin joden tijdens de Duitse overheersing van Europa verkeerd hadden? Met een dergelijke suggestie maakte Bettelheim niet alleen de voorstanders van het geruststellende Anne Frank-verhaal maar ook de joden zelf verwijten: door hun geweten te sussen hadden zij zich als makke schapen naar de slachtbank laten leiden. Waarom hadden ze niet gehandeld zoals de opstandelingen van Warschau, waarom hadden vader en moeder Frank hun kinderen huiswerk laten maken? Volgens Bettelheim was de reden daarvan afleiding van de dagelijkse werkelijkheid geweest. Maar ze hadden daarvan niet afgeleid mogen worden, juist niet. Ze hadden zich erop moeten concentreren omdat een dergelijke concentratie hun redding had kunnen zijn. Het was een mening die vanaf de jaren zestig, in Nederland en elders, enorm aan kracht zou winnen: de oorlogservaring als bron van verzet en het kwaad als leerschool van de toekomst. Tegelijk daarmee werd de Amerikaanse Anne Frank het symbool van een voorbije tijd.

[16] Een ongrijpbare schaduw
Vermogen en onvermogen bij de geslagenen

306 'Er zijn wonden, die nog niet zijn geheeld en die wellicht nimmer zullen genezen,' luidde een eerder in dit boek gebruikt citaat. Het had betrekking op de omgang met de Shoah in de eerste jaren na de oorlog en werd gevolgd door de opmerking dat een overgrote meerderheid van pers én publiek er eind jaren veertig zo over dacht: de Shoah had plaatsgevonden maar daarmee was het belangrijkste gezegd. Was dit tien jaar later, eind jaren vijftig, veranderd? Het antwoord kan er maar één zijn: nee. Er was een en ander veranderd. Dat wil zeggen, er was meer over de Shoah gepubliceerd en, zo kun je bij nader inzien constateren, er was een omslag op til maar die was op dat moment nog maar net begonnen. 1957 is in zoverre een belangrijk jaar, in Nederland meer nog dan elders.[1] Eind 1956 ging in Europa het toneelstuk naar het *Dagboek van Anne Frank* in première, 1957 was het jaar dat ontelbare duizenden het zagen – en lazen. Ondertussen verschenen bijna tegelijkertijd *De Nacht der Girondijnen* van Presser en de dissertatie van Jan Bastiaans over de *Psychosomatische gevolgen van onderdrukking en verzet*. Hoewel de aandacht voor laatstgenoemd geschrift gering was, zou de betekenis ervan groot zijn. In mei 1957 ging ook de Nederlandse versie van de documentaire *Nuit et brouillard* van Alain Resnais in première. Tot slot verscheen op dat moment het boekje dat, na het dagboek van Anne Frank, voor de meeste Nederlanders vermoedelijk *het* verhaal is van de moord op de joden: *Het bittere kruid* van Marga Minco. Al deze weergaven van de Shoah vertellen echter minstens zoveel *niet* als wel. Evenals oorlogsmonumenten suggereren ze vooral en waren daarom geschikt als brug tussen het tijdperk van relatieve stilte in de jaren vijftig en dat van de relatieve spraakzaamheid in de jaren zestig – werkelijke mededeelzaamheid over de Shoah is van nóg latere datum. Volgens Robert Rozett, directeur van de Yad Vashem bibliotheek, werden tussen 1945 en 1949 zo'n zeventig herinneringen aan de Shoah gepubliceerd.[2] Vanaf het begin van de jaren vijftig liep dat

aantal terug om vanaf het Eichmannproces weer te stijgen en in de laatste decennia van de twintigste eeuw enorme aantallen te bereiken. Het is een tendens die dankzij *Worldcat*, de internationale catalogus van bibliotheken, relatief eenvoudig te controleren is.[3] In de jaren vijftig was van werkelijke belangstelling voor de Shoah geen sprake. Wie op dat moment over het onderwerp wilde lezen stond weinig ter beschikking en wat er ter beschikking stond was, in ieder geval vanuit een later perspectief, veelal verhullend. Een goede illustratie hiervan is genoemde documentaire van Resnais. In Nederland werd hiervan in oktober 1956 de oorspronkelijk Franse en in mei 1957 een Nederlandse versie vertoond. De documentaire laat in het commentaar inderdaad weinig onvermeld. 'Avec les corps, on veut fabriquer du savon... Quant à la peau...' 'Niets dan vrouwenhaar... vijftien pfennig het kilo, men maakt er weefsels van. Uit de beenderen... mest. Tenminste dat probeert men. Uit de lichamen... maar we kunnen zo niet voortgaan.'[4]

Maar het woord 'jood' komt in de documentaire nauwelijks voor en mensen met sterren worden bijna niet getoond. Anders gezegd: de documentaire gaat, zoals de titel ook zegt, over Nacht en Nevel-, niet over vernietigingskampen. Dat een groot aantal van de getoonde kampen uitsluitend voor joden was bestemd, wordt nergens vermeld.[5] Suggereren, niet zeggen of, minder frequent, wel zeggen maar niet willen horen – 'het onvermogen om te luisteren' zoals Abram de Swaan het jaren later noemde, het kenmerkt verreweg het meeste dat in de jaren vijftig over de Shoah naar buiten werden gebracht, in Nederland en elders.[6]

De Nacht der Girondijnen

Begin januari 1950, precies een jaar nadat hij via een moeizame en omstreden weg benoemd was tot hoogleraar aan de Amsterdamse Universiteit, kreeg Jacques Presser officieel de opdracht een geschiedenis van 'de lotgevallen der Nederlandse Joden in de tweede wereldoorlog' te schrijven. Hij hoefde over het verzoek geen moment te denken. Dit was het boek, zo vertelde hij degene die vóór hem het verzoek gekregen had,[7] dat hij *moest* schrijven. De reden daarvan was eenvoudig. Presser was joods en had tijdens de oorlog zijn jongere vrouw, gewezen leerlinge en oogappel verloren. Het was een verlies dat hij nooit te boven zou komen. Schrijven over de moord op de joden was daarom meer dan een zoveelste project. Het was een plicht, een vorm van rouw, sterker dan hijzelf. Maar dat was tevens het probleem. Presser ontdekte

het na een paar jaar: dat hij toegezegd had zonder zich te realiseren wat dat betekende.[8] Vandaar dat hij vastliep en zelfs overwoog de opdracht terug te geven. Maar ook dat kon niet. 'Die mensen, de meeste mensen zijn dood,' vertelde hij jaren later,[9] 'en die kunnen niet meer spreken.' Hij bedoelde: iemand moet het verhaal toch vertellen. Het dilemma was daarom groot: hij moest verder maar kon het niet terwijl hij evenmin kon stoppen. Het was zijn leerling en, als directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, baas die met een suggestie kwam die bij nader inzien het ei van Columbus bleek te zijn: een novelle. Presser was niet alleen een goed historicus maar had, zoals onder meer blijkt uit de gedichten die hij naar aanleiding van de dood van zijn vrouw schreef, ook een sterk literaire inslag. Het was de literatuur die hem bevrijdde van de ondraaglijke last van de feiten terwijl ze hem tegelijkertijd de gelegenheid gaf 'de waarheid te liegen'.

In *De Nacht der Girondijnen*, het Boekenweekgeschenk van 1957, vertelt Presser het verhaal van Westerbork, beter gezegd, van een jood die in het doorgangskamp als bewaker optreedt maar langzamerhand het goede en tegelijkertijd joodse in zichzelf ontdekt. Vlak voordat hij (niet toevallig Jacques genaamd, historicus van beroep) op transport wordt gezet, overhandigt hij zijn vriendin Dé (zo heette ook Pressers vermoorde vrouw) een door hemzelf geschreven verhaal. Daarin vertelt hij van zijn lafheid, 'collaboratie' en inzicht in het onaanvaardbare van het eigen optreden. Eenmaal zover verzet hij zich en wordt om die reden ook zelf op transport gezet. In de nacht voor zijn wegvoering leest Dé zijn verhaal en begrijpt het. Ze heeft weliswaar nog 'verschrikkelijk veel vragen' maar die zijn ondergeschikt aan het cruciale feit: dat Jacques, de hoofdpersoon, joods is geworden. Het jodendom is niet alleen zijn lot, het is ook zijn leven. Vandaar de laatste woorden van het boekje: 'In elk geval: van nu af aan krijg je van mij je eigen voornaam terug, Jacob.'

'Joods' heeft in dit geval een ruimere betekenis dan de gebruikelijke. Het begrip staat voor een ultieme vorm van menselijkheid, voor het besef dat een mens zelfs in de meest weerzinwekkende omstandigheden voor de moraal kan, ja *moet* kiezen, zelfs als die keuze zijn einde betekent. Het is wat J. B. Charles met radicaal humanisme bedoelde en Annie Romein naar aanleiding van de discussie over Charles' boek zo evident achtte dat zij zich schaamde het te moeten uitleggen.[10] Abel Herzberg zei het in zijn inleiding bij de tweede druk van *De Nacht der Girondijnen* op zijn manier:

> Hier, waar zedelijke normen waarlijk nutteloos zijn en het inachtnemen daarvan zelfs het grootste levensgevaar met zich meebrengt, hier plotseling is de mens een zedelijk levend wezen.[11]

Jacques Presser wist anno 1957 natuurlijk precies wat er met zijn vrouw en zes miljoen van haar geloofsgenoten gebeurd was. Maar in *De Nacht der Girondijnen* spreekt hij daarover niet anders dan in symbolen: de trein, de nacht, de lijst, het zijn evenzovele woorden voor datgene wat niet gezegd wordt en misschien ook niet gezegd kan of mag worden. Ondertussen blijft wat wél gezegd wordt en wat van de overgrote meerderheid van de Shoahliteratuur ook de hoofdmoot uitmaakt: de dagelijkse ellende, het uitstel, de reis, angst. Meer was nog niet mogelijk.

Het bittere kruid

Ook voor de verhalen van Marga Minco geldt dat ze hun kracht ontlenen aan hetgeen niet gezegd maar daarom des te sterker gesuggereerd wordt. Het effect wordt in dit geval nog versterkt door de droge toon. Die toon heeft goede gronden. Op het moment dat de oorlog uitbrak werkte Minco, jaargang 1920, als journaliste. Ze ontmoette Bert Voeten, werd verliefd, blondeerde het haar en bracht, ondergedoken in Amsterdamse kunstenaarskringen, de oorlog door. Na de oorlog bleek ze heel haar (joodse) familie verloren te hebben en volgden, ook financieel, moeilijke jaren. Ondertussen bleef ze schrijven. Dat had ze altijd gedaan. Af en toe schreef ze ook over haar oorlogservaringen. Het is onduidelijk of ze dat deed met het oog op publicatie of gewoon, omdat ze 'het' kwijt moest. Hoe dan ook, toen negen literaire bladen in 1954 uit protest tegen het afschaffen van bevrijdingsdag een gezamenlijk nummer voorbereidden, stelde een van de redacteuren voor ook een schets van 'de vrouw van Bert Voeten' op te nemen. Vanaf dat moment ging het snel. Nadat die schets ('Kampeerbekers') in *Nationale Snipperdag* gepubliceerd was, verschenen in *Maatstaf* zes andere 'fragmenten van een kleine kroniek'. Aangevuld met nog een vijftiental fragmenten werd dat het boek dat in de Nederlandse literatuur de faam geniet het joods verdriet het eerste en misschien ook wel het beste beschreven te hebben.

Een van de vroegste verhalen uit *Het bittere kruid* heet Lepelstraat. Het vertelt hoe de ik-persoon toevallig in een razzia terechtkomt maar

ontsnapt. De volgende dag keert ze terug naar de plaats des onheils en beschrijft wat ze ziet.

> Overal stonden deuren wijd open. In een donker portaal zat een grijze poes op tafel. Toen ik bleef staan rende het dier naar boven en gluurde naar mij met hoge rug. Op een van de treden lag een kinderhandschoen. Een paar huizen verder hing een deur uit haar voegen... Achter een [ander] raam zag ik een tafel die gedekt stond. Een stuk brood op een bordje. Een mes dat in de boter stak.[12]

De critici[13] waren het erover eens dat soberheid de kracht is van *Het bittere kruid*. Het woord of een variant ervan valt in alle recensies, meteen gevolgd door een poging te verklaren waarom juist die soberheid zoveel indruk maakt. Ook daarover zijn bijna allen het eens: juist omdat de lezer het drama kent roepen de feiten spanning op; hoe kaler de feiten, des te groter de spanning. Het is hetzelfde mechanisme dat optreedt bij lezing van het *Dagboek van Anne Frank* of het korte verhaal van Gerard Reve over de familie Boslowits.

> Kroniekachtig nuchter relaas over de joden in Amsterdam, bijeengehouden door de summiere aantekeningen van de ik, een 10-jarig joods meisje. Onaangenaam objectief en arm aan stijl. Aanvaardbaar voor wie geen literaire eisen stelt.

Aldus IDIL, de katholieke recensiedienst, in dit geval geciteerd door de belangrijkste Nederlandse criticus van de Shoahliteratuur, Sem Dresden. Het gebeurt zelden, becommentarieert hij, dat in een bespreking in zo kort bestek zoveel juiste opmerkingen worden gemaakt 'terwijl het geheel toch zo feilloos onjuist is'. Hij bedoelt: juist aan die objectiviteit en taalarmoede ontleent het werk zijn kracht. En literair? Een kniesoor die daarom maalt.

De vernietiging verzwegen

Op het moment dat Presser zijn 'volstrekt historisch... helemaal zo gebeurd(e)'[14] novelle en Marga Minco haar kroniek[15] publiceerden, was er over de Shoah en aanverwante zaken zowel buiten als binnen de Nederlandse grenzen heel wat gepubliceerd – zij het, nogmaals, dat het in vergelijking met wat vanaf de jaren tachtig zou verschijnen, wei-

nig was. Het meeste hiervan hield zich expliciet op de vlakte, dat wil zeggen ging in ieder geval niet of nauwelijks in op het ergste en het laatste: de moord in de gaskamer. In het geval van Anne Frank, zo zou je kunnen zeggen, spreekt dat voor zich. Het meisje wist niet wat haar te wachten stond. In het geval van de novelle van Presser was het niet-noemen inherent aan de locatie van zijn verhaal: Westerbork, geen vernietigings- maar een doorgangskamp. Hetzelfde geldt voor de schetsen van Marga Minco. Ze spelen zich af in Amsterdam. In andere gevallen, zou je denken, was er minder reden tot verhullen. In enkele, kort na de oorlog gepubliceerde geschriften had men dat dan ook niet gedaan. Zo is de eerste grote Nederlandse geschiedenis van de Shoah, Abel Herzbergs *Kroniek der jodenvervolging*, tamelijk expliciet, zij het zeer kort, in de vermelding van de uiteindelijke toedracht. 'Wat is daar met de aangekomenen gebeurd?' vraagt Herzberg zich af in het hoofdstuk met de titel 'De "Knochenmühle": Auschwitz-Birkenau, Sobibor'. Het antwoord neemt zeven van de ruim 250 pagina's in beslag. 'Voor verreweg de meesten is dat vrij gauw verteld,' vervolgt hij, 'voor Sobibor nog gauwer dan voor Auschwitz. De *Endlösung der Judenfrage* werd door de *Sonderbehandlung* voltrokken. De talloze berichten, die ons daarover ten dienste staan, zijn nagenoeg eensluidend.'

Volgt het verhaal dat eenieder kent. Herzberg vertelt het vooral op basis van de beschrijving die Eugen Kogon in zijn in 1947 verschenen boek over de SS-Staat had gegeven. Verder gebruikte hij de bijlage bij het boek van Eddy de Wind, de verslagen van de Neurenberger processen en de rapporten van het Rode Kruis.[16] Zijn toon is, net als die van Marga Minco: kaal, feit na feit na feit. Vandaar ook, opmerkelijk, dat hij evenals Minco voor haar novelle, voor zijn geschiedschrijving het begrip 'kroniek' gebruikt. Het suggereert een weergave zonder opsmuk: feiten, niets meer. De beschrijving van de vergassing en verbranding beslaat bij Herzberg ruim twintig regels, wordt gevolgd door een opsomming van bovengenoemde bronnen en besloten met een verwijzing naar Kogon. Bij hem zou de lezer nog meer gruwelen kunnen vinden. 'Wij besparen ze onze lezers, niet omdat we aan hun juistheid twijfelen, maar omdat het zo al mooi genoeg is.'[17]

Het is een opmerking die in de een of andere variant in bijna alle literatuur over de vernietigingskampen te vinden is. Zoals gezegd werd er relatief weinig over de genocide geschreven. Als erover geschreven werd, dan werd er meer gesuggereerd dan gezegd. En als er iets concreet gezegd wordt, dan gebeurt dat zelden zonder een opmerking over het onvermogen van de taal of de zinloosheid van de mededeling.

Sterker nog, in vele, zo niet de meeste gevallen werd het zwijgen tot principe verheven omdat datgene wat gezegd zou moeten worden, zo meenden degenen die dat zouden willen doen, niet gezegd kon worden. Vandaar veelgebruikte uitdrukkingen als het onuitspreekbare uitspreken, het ondenkbare denken of de leegte verwoorden. 'The world of Auschwitz,' stelt literatuurcriticus George Steiner in een veelgeciteerd, in de jaren zestig verschenen essay, 'lies outside speech as it lies outside reason.'[18]

Iets dergelijks zou ontelbare malen en door tallozen herhaald worden, het vaakst en meest indringend door de Roemeen en latere Nobelprijswinnaar Elie Wiesel. Wiesel zat in Auschwitz, verloor zijn familie en was pas zestien toen de oorlog eindigde. Hij voelde meteen grote behoefte om te getuigen, zo schrijft hij in een opstel over zijn pogingen in die richting, maar wist niet hoe.

> Ik miste ervaring, aanknopingspunten. Ik wantrouwde ieder maakwerk, ieder werktuiglijk werk. Moest alles gezegd of verzwegen worden? Moest het worden uitgeschreeuwd of zachtjes gefluisterd? De nadruk leggen op de afwezigen of op hun opvolgers? Hoe wordt het onuitsprekelijke beschreven?[19]

Vandaar ook het einde van zijn eerste boekje, een bewerking van een bewerking van een oorspronkelijk Jiddisch manuscript dat eerst in die taal in Argentinië[20] en vervolgens onder de titel *La Nuit* in 1958 in Frankrijk verscheen. De oorlog is voorbij, de ik-persoon is aan het kamp ontkomen en min of meer van zijn ergste ziektes hersteld. Dan komt hij uit bed. 'Ik wilde in de spiegel kijken die aan de muur tegenover mij hing,' schrijft hij. 'Ik had sinds het getto mijn gezicht niet meer gezien. Uit de spiegel keek een lijk mij aan. Zijn blik in mijn ogen verlaat mij niet meer.'[21]

De noodzaak te getuigen

Dood zijn terwijl je nog leeft en niet bij machte die schijndood te beschrijven terwijl een innerlijke noodzaak je daartoe toch verplicht, het is een thema dat in de vroege concentratiekamp- en, sterker nog, Shoahliteratuur telkens opduikt, in Tadeusz Borowski's *Stenen wereld* (1946-1948), *Les jours de notre mort* van David Rousset (1947), Primo Levi's *Se questo è un uomo* (1947), *L'espèce humaine* van Robert Antel-

me (1947), de genoemde 'roman' van Wiesel en Jorge Semprúns *Le grand voyage* (1963) onder meer.[22] 'Overleven was getuigen' schreef een Brits historicus in een van de eerste grote werken over de Shoah: 'een historisch imperatief'[23] maar dan wel een imperatief dat met een onoverwinnelijk onvermogen worstelde. Ditzelfde had in nog veel sterkere mate gegolden voor degenen die de kampen *niet* overleefden. Een schrijnende illustratie hiervan zijn de snippers die enkele Auschwitzgevangenen aan het as toevertrouwden.[24]

'Iedereen schreef', beweerde een man die de gebeurtenissen in het getto van Warschau voor het nageslacht probeerde te bewaren en daar op miraculeuze wijze ook in slaagde.[25] Minder succes had een van degenen die onder meer op basis van dergelijk restmateriaal een samenvatting probeerde te schrijven, Jacob Shatzky. Hij publiceerde tussen 1947 en 1953 drie delen van wat zijn magnum opus moest worden: een geschiedschrijving van de joden van Warschau. Het laatste deel vorderde tot 1897. Verder kwam Shatzky niet. Verder kon hij ook niet. 'Waarom werk ik als een slaaf?' vroeg hij zijn gehoor tijdens een joods wetenschappelijke congres. 'Waarom schrijf ik? Mijn mensen zijn dood. Mijn onderwerp is dood.'

Hij begon nog wel aan het vierde deel van zijn reeks maar kwam niet verder en stierf aan een hartaanval.[26] De problematiek is misschien nog het beste samengevat door Charlotte Delbo, een niet-joodse Française die in Auschwitz belandde en daarover kort na de oorlog een boek schreef dat pas in de jaren zestig uitgegeven werd (maar nauwelijks bekendheid geniet). 'Je gelooft niet wat we zeggen,' schreef ze, 'want als hetgeen we zeggen waar zou zijn, dan zouden we niet meer bestaan en het dus ook niet kunnen zeggen.'[27]

Vandaar ook dat Delbo haar boek *Aucun de nous ne reviendra* noemde. Ze bedoelt: ook al kwamen enkelen van ons terug, we zouden nooit meer dezelfde zijn en in figuurlijke zin dus ook niet terugkeren. Dergelijke noties zijn aan het eind van de twintigste eeuw zo bekend dat ze als cliché aandoen. In de eerste decennia na de oorlog was dat vanzelfsprekend niet het geval en worstelde men met de weergave. Was die op zichzelf al moeilijk, moeilijker nog was zij omdat bijna niemand wilde luisteren.

Afnemende belangstelling

In het nawoord van een van de eerste niet-Nederlandstalige pogingen (uit 1953) een historisch overzicht van de moord op de joden te geven schreef Gerald Reitlinger[28] dat 'de sfeer van Neurenberg' verdwenen was. Hij bedoelt: in de eerste jaren na de oorlog werd er relatief veel over de oorlog en de kampen gepubliceerd en heerste ook de overtuiging dat met het jongste verleden korte metten gemaakt moest – en kón – worden. Maar begin jaren vijftig had die mentaliteit plaatsgemaakt voor een andere, verzoenende houding. 'Mannen die zich veel misdadiger gedragen hebben dan de meerderheid van degenen die schuldig bevonden en opgehangen werden, leven nog en lopen vrij rond,' schreef hij.

> Anderen worden vanwege een verwarrende opvatting van verzoening uit de gevangenis ontslagen. Van het berouw dat ooit bij de Duitse leiders populair was, is steeds minder te zien en zal nog minder te zien zijn als het land weer verenigd en bewapend is.[29]

Later onderzoek bevestigt de juistheid van deze observatie. Het was zo goed als overal hetzelfde verhaal. Zo hadden ook de Engelsen in de jaren vijftig over het algemeen weinig tot geen belangstelling voor de door de nazi's tijdens de oorlog begane misdaden. Wat ze ervan wisten was meestal onjuist of op z'n minst onvolledig.[30] Vandaar dat de Shoah in de destijds fameuze, 800 pagina's dikke Hitler-biografie van Alan Bullock uit 1952 nauwelijks voorkomt – er worden nog geen drie pagina's aan gewijd. Bullock was voornamelijk geïnteresseerd in Hilters buitenlandse politiek en beschrijft de man, zijn doen en denken geheel vanuit het klassieke concept van de tiran. Het moorddadig antisemitisme zou daarvan niet meer dan een zoveelste illustratie zijn.[31] Eenzelfde beeld verklaart waarom een Auschwitzoverlevende die in 1958 in Engeland een serie lezingen kwam houden van een voormalig minister te horen kreeg dat hij altijd gemeend had dat verreweg de meeste joden ten gevolge van epidemieën gestorven waren.[32] De Tweede Wereldoorlog was voor de Engelsen in de eerste plaats een onderwerp van nostalgie, trots en spanning – soldatenverhalen in de trant van *The Great Escape* (1963), Colditz (*The Colditz Story*, 1955) en Evelyn Waugh's *Sword of Honour*-trilogie uit de jaren 1955-1961.[33] In de Verenigde Staten werd het geheel van deze verhalen *the good war* genoemd.[34] Ook daarin was voor de Shoah geen plaats.[35] Elders, in Frankrijk, Duitsland, ja zelfs Is-

raël bestond evenmin veel belangstelling.[36] Een opmerkelijke voorbode hiervan is het literair verhaal dat Haim Hazaz, een van de belangrijkere schrijvers van de eerste generatie Israëliërs, in 1943 publiceerde. Het vertelt van een bijeenkomst in een kibboets. Daarbij stelt een van de aanwezigen voor het vak geschiedenis op de Israëlische scholen, let wel, te *verbieden*.

> Waarom moeten wij hen [onze kinderen] vertellen van de schaamte van onze voorouders? Ik zou tegen ze zeggen: jongens, sinds het moment dat we in ballingschap zijn gegaan, zijn we een volk zonder geschiedenis geweest. Jullie hebben vrij. Ga naar buiten om te voetballen.[37]

Het is een notie die in het Israël van vóór het Eichmannproces en de Zesdaagse Oorlog gemeengoed was. Zo goed als alle aandacht ging uit naar de toekomst, het verleden zou voorbij zijn.[38] David Ben-Goerion schreef het in 1957 letterlijk aan filosoof Nathan Rottenstreich. 'De reden is dat de joden [uit dat verleden] vernietigd zijn. Het verre verleden is dichterbij dan het jongste [verleden].'[39] Het resultaat van deze opvatting was onder meer waarneembaar in de vroegste inrichting van Yad Vashem waar de klemtoon, in tegenstelling tot tegenwoordig, geheel lag op het joods verzet en op degenen die uit Europa hadden weten te ontsnappen. Pas later, na herhaaldelijke herinrichtingen, verschoof de belangstelling richting slachtoffers.

Een goede en ook ontroerende illustratie van het onvermogen het verleden onder ogen te zien dan wel alle aandacht aan de toekomst te besteden biedt een aflevering van het populaire Amerikaanse programma *This is Your Life*. Eind mei 1953 uitgezonden was het een van de eerste, zo niet *de* eerste keer dat een joods slachtoffer op televisie zijn verhaal deed. De persoon in kwestie was Hanna Kohner, een jodin die meende als enige van haar familie de oorlog overleefd te hebben. Kohner was geboren in Tsjecho-Slowakije, ontkomen naar Amsterdam, gehuwd en opgepakt. Vervolgens maakte zij de helse toer van Westerbork via Theresienstadt naar Auschwitz. Maar ze overleefde, keerde terug naar Amsterdam en werd daar opgehaald door haar eerste geliefde, op dat moment sergeant in het Amerikaanse leger. Temeer omdat tijdens de uitzending ook Hanna's in Israël levende broer opdook, eindigde het verhaal met een happy end. De presentator beklemtoonde dat nog eens door de boodschap in de slotminuten voor zowel slachtoffer als kijker samen te vatten.

> The never-to-be-forgotten tragic experiences of your life, Hanna, have been tempered by the happiness you've found here in America... This is your life, Hanna Block Kohner. To you in your darkest hour America held out a friendly hand.[40]

Geschiedschrijving

Tegen de achtergrond van de neiging de Shoah naar de uithoeken van de herinnering te bannen hadden de weinige historici die zich in de jaren vijftig in het onderwerp verdiepten, onder wie de later beroemde Raul Hilberg,[41] het idee er helemaal alleen voor te staan. Er was slechts één land waar dat enigszins anders lag: Nederland. Nergens werd zo vroeg zo veel over de Shoah gepubliceerd: een eerste overzicht in 1945/1946 (Sam de Wolff), een tweede in 1947 (Willy Wielek) en een derde in 1950 (Abel Herzberg). Geen van deze werken werd vertaald. Ook E.A. Cohens dissertatie over het concentratiekamp verscheen uitzonderlijk vroeg (1952) – en werd overigens wél vertaald.[42] Ook bij het verzamelen van bronnen speelde Nederland een vroege en vooraanstaande rol: al in 1934 werd op de Amsterdamse Sarphatistraat het eerste instituut opgericht dat materiaal over de jodenvervolging verzamelde, de later naar zijn oprichter genoemde (Alfred) Wiener Library. Vanwege de dreigende oorlog werd hij in 1939 overgebracht naar Londen. Tot slot was Nederland het eerste land waar een speciaal op het onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog gericht en door de staat betaald instituut werd ingesteld: het Rijksbureau voor Oorlogsdocumentatie ofwel RIOD, latere NIOD. In geen land kreeg een historicus (Presser) zo vroeg (1950) het officiële verzoek een geschiedenis van de Shoah te schrijven. Een dergelijke geschiedenis werd elders om verschillende redenen zelfs tegengehouden. In Frankrijk omdat joden vanwege Verlichtingsidealen (alle Fransen zouden gelijkelijk burgers zijn) en een historiografische mode (*Annales*) niet als apart, van overheidswege gestimuleerd studieobject in aanmerking kwamen. In het Oostblok omdat slachtoffers van de nazi's het liefst als communisten werden voorgesteld. Vandaar ook dat de belangrijkste, van oorsprong Oost-Europese historici van de Shoah zoals Philip Friedman in de Verenigde Staten of Israël werkten. In die landen bestonden echter weer andere redenen het onderwerp weg te schuiven: toekomstgerichtheid, Koude Oorlog, patriottisme, opbouwmentaliteit. In Duitsland tot slot lag de klemtoon op het nationale drama. Daarin

speelde de Shoah geen rol en werd, indien vermeld, voorgesteld als het resultaat van een afwijking: Duitsland en de Duitse traditie hadden er, aldus de heersende visie, *im Grunde* niets mee te maken. Om die reden hoefden Duitse historici zich er ook niet al te druk over te maken.[43]

Sem Dresden

Een voordeel van het bestaan van een instituut dat zich exclusief met de bestudering van de Tweede Wereldoorlog bezighield, is dat onderzoekers een plek hadden waar het materiaal bijeenstond. Een van degenen die hiermee zijn voordeel deed, was de Leidse hoogleraar Franse letterkunde Sem Dresden.[44] Hij publiceerde eind jaren vijftig een essay over de Shoahliteratuur dat niet alleen eerder verscheen dan het internationaal als baanbrekend bekendstaande werk van Al Alvarez,[45] George Steiner[46] en Lawrence L. Langer,[47] maar ook nog eens van ongekend hoog niveau is en zich dan ook gemakkelijk met het werk van genoemden kan meten. Het is getiteld *De literaire getuige* en vormt het uitgangspunt van een boek dat Dresden tientallen jaren later over hetzelfde onderwerp publiceerde en dat, in tegenstelling tot dit essay, wel tot het internationale debat doordrong.[48]

De literaire getuige is een van de eerste, zo niet *de* eerste studie waarin expliciet gesproken wordt van 'shoahliteratuur', een genre dus. Centrale thematiek van dit genre, aldus Dresden, is de verwerking van de kampherinnering. Maar een van Dresdens belangrijkste conclusies – en ook daarmee loopt hij voor op latere inzichten – is dat een dergelijke verwerking nauwelijks mogelijk lijkt omdat er geen brug ligt tussen het kamp en de gewone wereld. In ieder geval was dat wat zo goed als alle getuigen volgens hem beweerden. 'We staan buiten den tijd,' citeert hij Abel Herzberg, 'buiten het leven, buiten de ruimte.' Presser betoogt het in *De Nacht der Girondijnen*, Rousset sprak om die reden van een 'concentratiekamp-universum' en Maurits Mok verwoordde het in zijn gedichten:

De wolken dreven voort, de wind
luisterde enkel naar zijn eigen stem.
Waar in de wereld was een boomtak
die om hen huiverde?

Dit is ook de achtergrond van de beroemde, latere uitspraak van Elie Wiesel dat het schrijven van een roman over Auschwitz onmogelijk is. Zo'n roman, beweerde hij, is geen roman, en indien wel, dan gaat hij niet over Auschwitz. 'De gedachte alleen al een dergelijke roman te schrijven is blasfemie.'[49] De Shoah zou zijn als de joodse god: onbenoembaar, onaanraakbaar, onbegrijpelijk. Zo ver ging Dresden niet. 'De afgeslotenheid leek volkomen,' becommentarieert hij en constateert 'een radicaal verschil tussen *wij* en *zij*, een niet te overbruggen kloof'. Een van de verklaringen voor deze kloof is dat de mens in het kamp opgehouden was mens te zijn. Hij was een 'ding' geworden, een

niemand zoals Cohen eerder in zijn boek over het concentratiekamp beweerd had. 'Zij laten zich leven, zij vegeteren en wachten in een toestand die medici "stuporeus" zouden noemen op wat komen gaat.'

Vandaar ook dat de meeste Shoahverhalen afkomstig zijn van degenen die het ergste *niet* hadden meegemaakt. 'Nu, jaren later,' merkt Primo Levi in zijn laatste boek op,

> kan men wel zeggen dat de geschiedenis van de *Lager* bijna uitsluitend geschreven is door wie, zoals ik, de diepste diepten ervan niet heeft gepeild. Wie dat wel heeft gedaan, is niet teruggekomen, of was door zijn lijden en zijn onbegrip onmachtig om iets waar te nemen.[50]

Een van de belangrijkste gevolgen van de onoverbrugbare kloof tussen hier en daar of tussen wij en zij, aldus Dresden, is dat het gebeurde als onuitsprekelijk wordt ervaren. Ondertussen werd er natuurlijk toch over gesproken. Meer nog: door de studies, romans, gedichten, herinneringen en documentaires waarin het zogenaamd onuitsprekelijke uitgesproken werd, weten we wat we weten. Maar zowel schrijver als publiek voelen zich er ongemakkelijk onder. Het was om redenen als deze dat Charles bij de vijfde druk van zijn boek aankondigde dat dit tevens de laatste zou zijn (hij wenste geen succes ten koste van zo'n afschuwelijk thema) en dat bij voorlezingen uit het werk van Minco, volgens Dresden althans, hetzelfde gebeurde als na theatervoorstellingen van het dagboek van Anne Frank: het bleef doodstil, er volgde geen applaus. Commercieel succes, bewieroking, ja zelfs de vermelding van de naam van de auteur[51] werden als heiligschennis beschouwd. Dresden gebruikt laatstgenoemd begrip ook letterlijk en doelt daarmee op een fenomeen dat, tot woede van velen,[52] nogal eens met de Shoah in verband wordt gebracht: religie of mystiek. Als het zo moeilijk is over de Shoah te spreken en als deze het beste uitgedrukt wordt door stilte

of een andere variant van het onuitsprekelijke, dan bestaat er onmiskenbaar een overeenkomst tussen de Shoah en het goddelijke. 'In beide gevallen zijn woorden niet toereikend,' schrijft Dresden, 'in beide gevallen staat men buiten het leven.'

> De mens is godheid of ding geworden; geen van beide laat zich uitdrukken op een wijze die anderen geheel duidelijk zal maken wat bedoeld wordt. Vandaar dan ook... dat men altijd het gevoel heeft, dit heilige maar ook deze vreselijke ellende te onteren en aan te tasten door er over te spreken.[53]

Een van de belangrijkste thema's die Dresden in zijn essay aansnijdt is de vraag naar de betekenis van *literaire* getuigenissen van de Shoah. Die betekenis moet wel groot zijn, stelt hij, want als de werkelijkheid van het kamp onuitsprekelijk is, maakte zij onvermijdelijk plaats voor wat wél uitgedrukt kan worden en dat wordt dan de werkelijkheid. In dit verband citeert hij de Franse auteur Jean Cayrol, *Nacht und Nebel*-gevangene in Mauthausen en schrijver van de tekst van de eerder genoemde documentaire van Alain Resnais.[54] Door zijn beschrijving wordt het kamp beeld, 'une fiction, une fable', stelt Cayrol. Claude Lanzmann zou met betrekking tot de film jaren later overigens hetzelfde beweren.[55] Dresden becommentarieert:

> De allerafschuwelijkste realiteit wordt door het schrijven tot een soort romaneske fictie. Wat ondraaglijk zwaar is geweest, verkrijgt zo doende een zekere lichtheid.[56]

Die lichtheid is het gevolg van het feit dat de onbeschrijflijke gebeurtenissen blijkbaar toch opgeschreven kunnen worden. Dat is minder verontrustend dan zwijgzaamheid of opmerkingen dat het gebeurde onbegrijpelijk of onuitdrukbaar is. Dat is aantoonbaar dus *niet* het geval, het wordt immers uitgedrukt. Taal en verhaal bezweren. Er lag wel degelijk een brug tussen de levenloze leegte van het kamp en het gewone bestaan. Een schrale troost.[57]

[17] Kop op

Het jongste verleden en de mentaliteit van 'niet zeuren maar poetsen'

320 Bijna alle herinneringen van oorlogsgetroffenen aan de jaren vijftig vertellen hetzelfde: dat men 'het' niet wilde horen. Isaac Lipschits die met zijn broer als enige van zijn familie de oorlog overleefde, sprak in dat verband zelfs van 'een kleine sjoa'. 'Joden die hun verhaal over de ervaringen tijdens de Sjoa kwijt wilden, vonden geen willig oor bij niet-joden,' schrijft hij. Maar dat niet alleen. Ook onderling werd welhaast zonder woorden gesproken.

> Twee joden ontmoeten elkaar op straat. De ene jood vraagt: 'Je ouders?' De andere jood antwoordt: 'Niet teruggekomen.' Een dialoog van vier woorden met een ontzagwekkende inhoud. Na de eerste pogingen om hun verhaal kwijt te raken, klapten veel joden dicht. En wanneer de ene partij niet wil praten en de andere partij niet wil luisteren, ontstaat een grote stilte.[1]

Anderen, niet alleen Nederlanders,[2] vertellen hetzelfde anders. In de familie van Ischa Meijer bijvoorbeeld werd over de oorlog hardnekkig gezwegen.[3] 'De Tweede Wereldoorlog was in ons gezin als een wollen deken,' vertelt Bill Minco (geen familie), 'bij voortduring aanwezig, zonder dat er over is gepraat... De oorlog heeft altijd een rol gespeeld – iedereen wist wat er gebeurd was, maar we spraken er niet over.'[4] Zo ook Gerhard Durlacher.

> Vrienden van mijn ouders, standvastig en integer, buren variërend van fatsoenlijk tot misdadig, ieder had zijn verhaal over de ongemakken der bezetting en snoerde daarmee het onzegbare in mijn keel.
>
> Ik was de bijna-vreemdeling die alles aan moest horen wat ieder ander uitentreure had gehoord en ik kocht met mijn gewillig oor en met mijn discrete zwijgzaamheid aanvaarding.[5]

Wat voor joden geldt, geldt naar zich laat aanzien ook voor anderen: collaborateurs,[6] tewerkgestelden,[7] bombardements-[8] of honger-, lees burgerslachtoffers, Indische Nederlanders,[9] nabestaanden,[10] eigenlijk allen. De enige uitzondering, tot op zekere hoogte, vormen de verzetslui. Zij spraken wel, zij het eveneens met steeds meer moeite en steeds meer bitterheid. De belangrijkste reden hiervoor is dat ze voor hun gevoel niet of onvoldoende erkend werden, niet als verzetslui althans.[11] Een opmerkelijke illustratie hiervan is het boek dat de faam geniet juist het tegenovergestelde gedaan te hebben: *Psychosomatische gevolgen van onderdrukking en verzet* van Jan Bastiaans. Daarin worden de levens van veertig door de oorlog getroffen verzetslui onderzocht. De conclusie is echter een andere dan je zou verwachten.

> Aangetoond is hoezeer de oorlogsstress op al of niet specifieke wijze neurotiserings- of verwaarlozingspatronen uit de jeugd kan reactiveren, hoe bij sommigen de verzetshouding in de oorlog op een bepaalde wijze met de jeugdontwikkeling verbonden was.

Anders gezegd: de oorlog was niet de enige factor die hun een trauma had bezorgd, de jeugd was er tevens debet aan. Meer nog, volgens Bastiaans was de keuze voor het verzet niet alleen een uitvloeisel van de bezetting maar ook van die jeugd. Het verklaart dat hij de korte levensschetsen van zijn patiënten als volgt begint:

> Opgegroeid in neurotisch gezin met hardwerkende, thuis passieve vader en liefdevol dominerende, dwangneurotische moeder. Als kind koppig, eigenwijs, alles moet lopen zoals hij wil.

En:

> Opgegroeid in neurotiserend en sterk verwaarlozend milieu, waarbij vader een weinig steunende potator [drinkebroer], moeder aan tuberculose overleden als betrokkene 1 jaar is.

Derde voorbeeld:

> Opgegroeid in zeer gestoord milieu met angstaanjagende, egoïstische, psychopatische vader, mogelijk wat passieve moeder na geboorte van jongste kind overlijdt als betrokkene 5 jaar is.[12]

In de weinige reacties op het boek werd dit nog eens beklemtoond: 'dat het merendeel van de betrokkenen reeds voor de oorlog als neurotisch moest worden beschouwd.'

Verlate reacties op de oorlog zouden uitzonderlijk zijn. Wie er last van kreeg zou het, kort samengevat, ook zonder de oorlog moeilijk gehad hebben. 'Men behoeft niet te gaan zitten wachten op de ziekte die nu gaat komen als gevolg van de oorlogsmoeilijkheden.'[13]

Verzwegen zwijgzaamheid

Van de zwijgzaamheid over de oorlog is opmerkelijk weinig bekend. Tenzij iemand zich, zoals in bovenstaande gevallen uit de joodse hoek, expliciet herinnert dat hij zich tot zwijgen gedwongen voelde (en dat gebeurde meestal achteraf, op het gevaar dat het geheugen de zaken verdraait), spreekt het voor zich. Het zwijgen is immers per definitie verzwegen en wordt dus welhaast vanzelfsprekend weggeschoven. Tegelijkertijd blijkt uit alles wat hieraan voorafging dat het onjuist zou zijn te suggereren dat de oorlog in de jaren vijftig vergeten werd. Dat kon niet, daarvoor was de schaduw te groot, de ervaring te sterk. Het is eerder zo dat op allerlei wijzen geprobeerd werd de oorlog in te passen in de stroom van het voortgaande leven. Dit gebeurde door op een relatief nuchtere toon oorlogsgeschiedenis te schrijven (*Onderdrukking en Verzet*), door de politieke gebeurtenissen zo te boekstaven dat de angel eruit werd gehaald (*Parlementaire Enquête*), door de doden bij te zetten (monumentenhausse), barmhartigheid tegenover de daders te prediken of de gebeurtenissen samen te vatten in eenvoudige, overzichtelijke verhalen met nadruk op het happy end. 'Een nieuwe generatie, die uit eigen ervaring geen weet heeft van wat het Nederlandse volk in die vijf donkere jaren heeft doorstaan, is sindsdien opgegroeid,' schreef *Het Parool* in het voorjaar van 1960.[14]

> Voor hen is de vrijheid van nu een zaak, die zij als iets vanzelfsprekends aanvaarden. Zij weten bewust niets van de tijd, dat de harde stappen van soldatenlaarzen de mensen-om-de-tafel elkander bevreesd deden aankijken met in de ogen de onuitgesproken vraag: 'is het om ons te doen?' Toch is het goed, dat zij ervan weten en dat zij het dan nooit meer vergeten.

Maar ook voor degenen die de oorlog wél hadden meegemaakt, zo vervolgt het artikel, kan het geen kwaad zich de oorlog te herinneren. 'Er is nadien al weer zoveel gebeurd, dat de herinnering eraan wellicht is weggesleten.'[15] Het zou goed zijn als daarin verandering kwam.

Dat een dergelijke mening niet door allen gedeeld werd, blijkt onder meer uit de controverse die zich eind 1960 ontspon naar aanleiding van een door de VPRO uitgezonden televisiedrama waarin op realistische wijze ingegaan werd op de jodenvervolging.[16] Volgens het *Algemeen Handelsblad* kon een dergelijk drama alleen bedacht worden door iemand die de gebeurtenissen *niet* had meegemaakt. Er mocht volgens de krant wel over de jodenvervolging gesproken worden

> maar de werkelijkheid van die tijd is te hard geweest, om haar zo kort na alles wat er is gebeurd, in een wrede, fotografische kopie opnieuw levend te maken.[17]

In de *Parool*-pers werd hierover anders gedacht, werd het stuk hemelhoog geprezen en de auteur een ongekend talent genoemd. Ook nadat *Het Vrije Volk* gemeld had dat de man in de oorlog fout was geweest of in ieder geval twee jaar in een kamp voor politieke delinquenten had gezeten,[18] nam men daar niets van terug. De voormalige verzetspers, zo zou je met wat slagen om de arm kunnen stellen, wilde de oorlog zich herinneren – niet in de laatste plaats omdat zij de goede afloop mede op haar conto schreef. De rest van de pers en een overgrote meerderheid van de bevolking had andere zaken aan het hoofd.

Optimisme

Toch zijn schuldgevoelens over het verleden niet de enige verklaring voor dat 'vergeten'. Een rol speelde ook de overtuiging dat een ander tijdperk was aangebroken. Eerder werd de bijlage van het *Algemeen Handelsblad* uit mei 1955 vermeld – een verzameling juichende artikelen met één centrale boodschap: dat niet alleen de oorlog maar heel die ellendige periode, van de crisis van de jaren dertig tot de misère van de naoorlog, voorbij was. Maar het *Algemeen Handelsblad* was niet de enige krant die iets dergelijks halverwege de jaren vijftig verkondigde. *Voormalig Verzet Nederland* deed hetzelfde in een kleurig, groots en, niet toevallig, op 5 mei verschenen jubileumnummer. Onder het motto 'Vijf jaar afbraak, tien jaar opbouw' bracht het blad een lange

dankzegging aan het verzet en een lofzang op alles wat dankzij zijn inzet in tien jaar bereikt was.[19] Ook het Nationaal 5 mei Comité kwam in 1955 met een optimistisch boekwerk. Het draagt de veelzeggende titel *Herrezen Nederland* en bejubelt eveneens de successen van het verzet. 'Verzet en wederopbouw zijn onverbrekelijk verbonden,' staat er.

> Het 'verzet' heeft niet alleen bestaan uit het dwarsbomen en saboteren van de destructieve maatregelen... Even geruisloos werd het beleid ontworpen, dat na de oorlog een grondslag zou kunnen vormen voor een gelukkiger samenleving.[20]

En ziedaar, de Directeur-Generaal van Handel en Nijverheid kwam woorden tekort om de zegeningen van het heden te beschrijven. De directie van Rijkswaterstaat kraaide nauwelijks minder victorie. Zo ook het hoofd Public Relations van de KLM – het paradepaardje van naoorlogs Nederland.[21] Allen beklemtoonden hetzelfde: dat een nieuw tijdperk aangebroken was. De oorlog was voltooid verleden tijd.[22]

Anders dan aan het eind van de jaren veertig, toen optimistische geluiden vooral in kringen van overheid en bedrijfsleven klonken, werd de vooruitgang in de tweede helft van de jaren vijftig door 'eenieder' aan den lijve ervaren. Een illustratie hiervan is de ontwikkeling van de salarissen. Sinds 1948 waren die er voortdurend op vooruit gegaan, van een gemiddeld weekloon van 55 gulden naar 102 gulden tien jaar later. Maar in de eerste helft van deze periode ging deze verhoging gelijk op met de stijging van de kosten van het levensonderhoud, met als gevolg dat het netto resultaat nul was. Dat veranderde pas toen de loonrondes vanaf oktober 1954 plaatsmaakten voor welvaartsrondes. 'Vanaf dat jaar ging het tot 1967 aan één stuk door alleen maar beter.'[23]

De verbetering bleef niet beperkt tot de portemonnee maar bleek ook in de praktijk, het huishouden voorop. In de gemiddelde woning kwam er tot een jaar of tien na de oorlog niet veel meer dan licht en geluid uit het stopcontact. Maar vanaf het midden van de jaren vijftig leverde datzelfde kastje ongeveer alles wat een mens zich wensen kon: stofzuiger, koelkast, wasmachine, droogtrommel, strijkijzer, naaimachine, ja zelfs een mini-bioscoop. Hoewel sommige van deze apparaten, vooral de stofzuiger, al langer bekend waren, werden de meeste ervan pas in de loop van de jaren vijftig gemeengoed.[24] Deze technische veranderingen maakten deel uit van een revolutionair pakket waartoe ook warm en koud stromend water, douche, telefoon,

gaskachel, ja zelfs centrale verwarming, gasfornuis, brommer, auto, televisie, supermarkt en nog veel meer behoorden. Het gaat op deze plek natuurlijk niet om deze nieuwigheden als zodanig. Het gaat om de mogelijke mentaliteitsverandering ten gevolge hiervan, in het bijzonder om de gedachte dat er onder het verleden en daarmee ook onder de oorlog een streep gezet kon worden. De toekomst zou anders zijn!

De mentaliteitsverandering werd verder in de hand gewerkt door een andere, gelijktijdige 'revolutie'. Een van de meest pijnlijke ervaringen uit het verleden was de kwetsbaarheid geweest. Crisis en oorlog hadden allen daarvan nog eens goed doordrongen: dat er maar iets hoefde te gebeuren of je stond machteloos – tegen een baas die je ontsloeg, een ziekte die je overviel, een willekeurige tegenslag. Het snelgroeiende stelsel van sociale en persoonlijke zekerheid maakte aan deze kwetsbaarheid op z'n minst gedeeltelijk een eind. Een historisch ongekend gevoel van veiligheid was het gevolg. Symbolisch hiervoor is de in 1956 ingevoerde Algemene Ouderdomswet (AOW). Om iets van de revolutionaire betekenis ervan te begrijpen, moet je de stralende gezichten zien van de mensen die een dergelijke uitkering op 2 januari 1957 voor het eerst ontvingen.[25] Ze kregen zomaar geld van de staat, hoefden er niet voor te werken en zich er evenmin schuldig over te voelen. Ze hadden het immers zelf verdiend!

Werd de afstand tot de oorlog door toenemende welvaart, technische ontwikkeling en groeiende zekerheid vergroot, dat gebeurde natuurlijk ook letterlijk. Deze feitelijke afstand werd door een destijds in het oog springend deel van de jongere generatie nog eens bewust aangezet. Misschien wel juist omdat de oorlog zo ongrijpbaar-drukkend aanwezig was, hadden zij de neiging er op provocerende wijze afstand van te nemen. Dit althans kun je concluderen uit de destijds spraakmakende reeks artikelen die Jan Vrijman en Ed van der Elsken over zogenoemde nozems publiceerden – een kleine groep maar toch.[26] Ze hadden geen enkele belangstelling voor verleden of toekomst en wilden niets anders dan léven – nú. In 1955 was de belangstelling voor deze nieuwe 'halfwilden' nog gering. Maar enkele jaren later veranderde dat en toog de pers in groten getale naar de hoofdstad om het fenomeen te verslaan. Daarbij werd de oorlog niet genoemd. Juist niet. Als de talloze artikelen over nozems iets illustreren, dan is het wel dat jongeren al dat 'gezeur over oorlog, principes en moraal' spuugzat waren. 'De jeugd van de tweede wereldoorlog gelooft alleen nog in mensen, niet meer in normen of beginselen, programma's of principes.'[27]

Het doet er hier niet toe of dit waar is. Zo werd het gezien: de oorlog en alles wat in het verlengde daarvan lag, zou voorbij zijn.

Jan de Quay

Hoezeer de oorlog ook in de beleving van de oudere generatie ingepast werd in de stroom van de tijd en daarmee het oorlogsbeeld bepaalde, wordt wellicht nog het beste geïllustreerd door het levensverhaal van Jan de Quay. Zeker als je 's mans faam rond 1960 vergelijkt met die van het midden van de jaren zeventig, kun je niet anders dan getroffen worden door het contrast. Vanaf laatstgenoemde periode ging De Quay ten gevolge van zijn leidende positie in de Nederlandse Unie min of meer door voor collaborateur. Het blijkt onmiskenbaar uit de necrologieën bij zijn overlijden in 1985. Daarin werd zonder uitzondering vermeld dat hij vanwege zijn optreden tijdens de Tweede Wereldoorlog omstreden was. Hoe anders waren de geluiden toen De Quay in 1959 premier werd van het eerste naoorlogse kabinet zonder PvdA. Er was slechts één persoon die hiertegen publiekelijk bezwaar maakte, de Utrechtse historicus Pieter Geyl. Eerst in *Het Vrije Volk*, daarna in *Vrij Nederland* en uiteindelijk ook op televisie[28] noemde hij het 'een ongezond verschijnsel' dat een man die in 1940 zoveel vraagtekens bij vrijheid en democratie had gezet, zich twintig jaar later opwierp als pleitbezorger daarvan. Minstens zo erg, aldus Geyl, was dat niemand zich de gebeurtenissen uit 1940 wist te herinneren. Het katholieke weekblad *De Linie* viel de professor vanwege deze insinuaties scherp aan. De rest van de pers deed weinig anders dan de aanval eerst vermelden en vervolgens temperen. Zo schreef de *Leeuwarder Courant* dat algemeen erkend werd dat de Nederlandse Unie in haar korte bestaan 'een niet onaanzienlijk aantal fouten had gemaakt maar dat deze door de historische situatie konden worden verklaard en overigens ook geen schadelijke gevolgen hadden gehad.

> Duidelijk is ook geworden dat de NU [Nederlandse Unie] haar steun vooral gevonden heeft in r.k. kring; daarom is het wel te begrijpen dat men in deze kring nooit neiging heeft gehad het doen en laten van het Driemanschap en van andere voormannen te wraken. Daarom is het ook niet geheel toevallig dat prof. Geyl als aanklager en *De Linie* als verdedigster optrad.[29]

Het is een voor de toenmalige verhoudingen veelzeggende tekst. Er wordt toegegeven dat er tijdens de oorlog fouten zijn gemaakt, ook door de besten. Maar die fouten zijn historisch eenvoudig te verklaren en kunnen bovendien vergeten worden omdat niemand er nadeel van ondervonden heeft. Dat enkelen erover blijven kibbelen, komt omdat zij partij zijn – gedreven katholiek als *De Linie* of gedreven sociaaldemocraat als Geyl – en de oorlog in hun partijschap nodig hebben. Ondertussen heeft de meerderheid van de bevolking andere, belangrijkere zaken aan het hoofd.

Deel 3

De oorlog die werd
(1961-1980)

Inleiding

Tot diep in de jaren vijftig, zo zou je op basis van het voorgaande kunnen concluderen, was de oorlog als referentiepunt, gespreksonderwerp en angstdroom voortdurend aanwezig. Maar die aanwezigheid was een andere dan in de jaren die volgden. Om het met een beeld te zeggen: in de jaren veertig en vijftig was de oorlog een schaduw, niet te ontlopen, moeilijk te bespreken en moeilijker nog te vangen maar vanaf de jaren zestig werd de oorlog in toenemende mate een spiegel, een gebeurtenis die men expres opzocht en waarover men zelfs nadrukkelijk wenste *te spreken. Terwijl de kracht of beweging in eerstgenoemde fase van de oorlog uitging, lagen de verhoudingen vanaf de jaren zestig andersom. Dit is des te opmerkelijker omdat de samenleving op dat moment dermate veranderde dat men het jongste verleden gemakkelijk de rug had kunnen toekeren. Dat gebeurde niet, integendeel. Men zocht het op. De vraag is waarom.*

Om het antwoord alvast in korte bewoordingen te geven: de enorme belangstelling voor de oorlog vanaf de jaren zestig is het gevolg van een aantal elkaar versterkende tendensen – elkaar versterkend wil zeggen dat er sprake is van een proces waarin oorzaak en gevolg moeilijk van elkaar te onderscheiden zijn en tezamen dynamiek bewerkstelligen. Door die dynamiek krijgt het proces kracht en die kracht versterkt op zijn beurt weer de ontwikkeling waardoor de dynamiek toeneemt, enzovoort.

Het dynamisch proces waarmee de Tweede Wereldoorlog in het centrum van de actualiteit kwam te staan werd om te beginnen opgewekt door degenen die de gebeurtenissen bewust hadden meegemaakt. Naarmate de afstand toenam kregen zij een groeiend verlangen naar overzicht en rekenschap. Daarvoor was in de eerste vijftien jaar na de oorlog onvoldoende emotionele en intellectuele ruimte – en ook niet genoeg tijd. Ruimte en tijd waren er nu wel. Bovendien was er de noodzaak. Dat geldt zeker degenen die tijdens de oorlog volwassen waren, de rond 1900 geborenen. In de jaren zestig en zeventig naderden zij de laatste levensfase, als ze daarin niet al verkeerden, en hadden de behoefte die ingrijpende ervaring uit hun leven in

kaart te brengen. Het enorme succes van het werk van Loe de Jong, eerst van de televisieserie De Bezetting *en daarna van de boekenreeks* Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, is in eerste instantie hiertoe te herleiden.*

Maar ouderen waren niet de enigen die aan een verwerking van de oorlog behoefte hadden. Dat hadden ook degenen die tijdens de oorlog jong waren geweest en de gebeurtenissen vooral als toeschouwer hadden meegemaakt. Halverwege de jaren zestig waren zij over het algemeen tussen de dertig en veertig jaar oud, in de kracht van hun leven en op het punt het in de samenleving voor het zeggen te krijgen. Oorlog was hun ervaring bij uitstek. Die

ervaring kwam, ja moest *er uit. Tot slot waren er de nog jongeren, de zogenoemde babyboomers. Hun band met de oorlog was niet groot, om niet te zeggen dat zij zich vaak ergerden aan de permanente, nu eens onderdrukte dan weer onderdrukkende aanwezigheid ervan. Tegelijkertijd ontdekten zij het nut van de oorlog voor hun emancipatiestrijd.*

Deze 'biologische' tendensen werden versterkt door inhoudelijke, de verbijstering over de Shoah voorop. Voor de moord op de joden was tot in de jaren zestig – buiten Nederland nog langer – weinig belangstelling en de belangstelling die er was, had een sterk gemitigeerde, soms bijna ontkennende vorm. Een fraaie illustratie hiervan is de reactie van het Amsterdamse College van B&W op de plannen voor de 4 mei-herdenking in 1960. 'Te zwaar joods karakter,' werd in de kantlijn gekrabbeld. 'Niet te veel nadruk op leggen.'[1] De mentaliteit die hieruit spreekt, veranderde om te beginnen met het Eichmannproces en vervolgens door een reeks andere gebeurtenissen waaronder de Auschwitzprocessen in Duitsland (1963 en later), de ongeveer gelijktijdige publicatie van het toneelstuk Der Stellvertreter[2] *in hetzelfde land en de Zesdaagse Oorlog tussen Israël en de omringende landen in 1967. In Nederland, vanaf het allereerste moment*[3] *voorloper in het onderzoek naar de jodenvervolging, was de publicatie van* Ondergang *door Jacques Presser in 1965 doorslaggevend. Internationaal keerpunt was de televisieserie* Holocaust *uit het eind van de jaren zeventig. Een en ander bevestigde wat sindsdien in toenemende mate feit is: de Shoah als brandpunt van het oorlogsbeeld. Weliswaar was het eind jaren zeventig zover nog niet maar de tendens was wel al duidelijk.*

Tot slot een derde, in verband met de jongste generatie al vermelde tendens: het nut van de oorlog voor de actualiteit. Dat nut was er in de jaren vijftig ook maar werd in de jaren zestig algemener, veelomvattender en vooral door meer mensen c.q. groepen ingezien. Het bleek al meteen aan het begin van het decennium bij het verzet tegen de bom en de angst voor een nieuwe oorlog. Het werd bevestigd tijdens de beroeringen in 1965-1966 rond

de verbintenis tussen Beatrix en Claus. Het bleek opnieuw bij de protesten tegen de oorlog in Vietnam, tegen de Zuid-Afrikaanse apartheid, de Griekse kolonels, de dictators op het Iberisch schiereiland, de uitputting van het milieu, de plaatsing van kernraketten op Nederlandse bodem, de politieke strijd tussen links en rechts, de Koude en minder koude oorlog, de discussie over democratie, rechtszekerheid, vrijheid van meningsuiting, privacy en talloze zaken meer. Telkens en telkens werd de oorlog erbij gehaald en al kon men veelal niet precies zeggen waarom *dat gebeurde, effect had de associatie tussen ongewenste zaken en oorlog wel degelijk. In vele gevallen bleek alleen al het gebruik van een begrip als fascisme of een uitdrukking als 'de oorlog' voldoende om een zaak te bepleiten of een tegenstander de mond te snoeren.* 333
Immers, over één ding was eenieder het eens – en dat in toenemende mate naarmate het beeld van het verleden duidelijker werd: dat nooit meer! Uitgesproken of in stilte werden deze drie woordjes, in een wat andere variant met grote letters ('Nooit meer Auschwitz') geschreven op het in 1977 onthulde Auschwitzmonument van Jan Wolkers, het motto van een tijdperk.

De verandering van de oorlog van schaduw naar spiegel verklaart dat er een groot verschil bestaat tussen de oorlog van de late jaren veertig en vijftig én die van de jaren zestig en daarna. Beeldvorming en verwerking geschiedden in eerstgenoemde fase overwegend in eigen kring. De joden verbeten hun verhaal zoals gewezen verzetslui, destijds tewerkgestelden, voormalige collaborateurs en andere groepen op hun manier hun verhaal verbeten – en dat terwijl minder getroffenen, zo lijkt het, elkaar achter gesloten deuren verhaaltjes vertelden.[4] *Ondertussen probeerde men vanuit gezaghebbende kring met monumenten, manifestaties en een standaardwerk als* Onderdrukking en Verzet *een consensus te vinden. Tevergeefs. Maar de oorlog die in de eerste naoorlogse fase uit een veelheid aan beelden bestond, kreeg vanaf de jaren zestig steeds meer duidelijkheid en samenhang. De rol van de televisie kan daarbij moeilijk overschat worden. Hiermee zijn we bij een geheel ander type factoren dat bijgedragen heeft aan de terugkeer van de oorlog in de jaren zestig en aan genoemd dynamisch proces. Want in dezelfde maand dat de Israëliërs de kidnapping van Eichmann bekendmaakten, begon Loe de Jong met zijn vijf jaar durende televisieserie* De Bezetting. *Hoewel het in deze serie gegeven beeld zich nauwelijks onderscheidt van het bestaande zoals onder meer verkondigd in een aantal kort na de oorlog verschenen boekjes, werd het dankzij de televisie alom verspreid.*

Een dergelijke verspreiding werd mogelijk doordat het begin van het 'televisietijdperk' (ca. 1965- ca. 2000) samenviel met een aantal ontwikkelingen die het ontstaan van een gemeenschappelijke ruimte en dus van een gedeeld

perspectief vergemakkelijkten. Een van die ontwikkelingen is de ontsluiting van regio's. Altijd waren landen en zeker een vanouds federalistische republiek als Nederland verdeeld geweest in streken, steden en provincies. Dat veranderde door de 'aanleg van transport- en communicatiestelsels als land-, water- en later spoorwegen, telefoon- en telegraafverbindingen. Deze infrastructurele verbeteringen... vormen als het ware de materiële voorwaarde voor economische, politieke, sociaal-culturele... eenwordingstendensen, voor "uitdijende levenskringen".'[5] *Deze eenwording was een langzaam proces. Hoewel begonnen in de Franse tijd duurde het tot ruim na de Tweede Wereldoorlog dat het min of meer, voor zover je daarvan ooit kunt spreken,*

'voltooid' werd. De reden daarvan is een simpele. Door enerzijds goedkopere productie en anderzijds stijgende welvaart werden de voor een dergelijke eenwording vereiste technische middelen zoals telefoon, auto en radio of televisie voor zo goed als iedereen bereikbaar.

De snel stijgende welvaart versterkte een ander voor de jaren zestig kenmerkend fenomeen: de democratisering. Ook deze slechtte tal van schotten. Zo werd hoger onderwijs, sinds lang voorbehouden aan een kleine groep, in de laatste decennia van de twintigste eeuw massaal toegankelijk. Hetzelfde geldt voor cultuur. Naast het concertgebouw kwam het poppodium, het theater verplaatste zich via de televisie naar de huiskamer en het unieke schilderij werd steeds vaker vervangen door het in massa geproduceerde affiche. Het belangrijkste aspect van deze democratisering is abstracter want ligt op het gebied van de tijd, in het bijzonder de vrije tijd. Tot de jaren zestig was deze, de met plichten gevulde zondag uitgezonderd, voorbehouden aan een kleine groep. Sindsdien kan in een steeds groter deel van de westerse wereld iedereen erover beschikken. De betekenis van dit alles voor zoiets als de vorming van een historisch beeld is enorm. Opeens had men tijd, gelegenheid en mogelijkheid om tv te kijken, een boek te lezen, een tentoonstelling te bezoeken, een discussie te volgen, zich een mening te vormen.[6]

De ontwikkeling had eenzelfde effect als een derde voor de jaren zestig en zeventig kenmerkend, misschien belangrijkste maar in ieder geval bekendste fenomeen: de ontzuiling. Want behalve geografisch en sociaal was Nederland vóór de jaren zestig ook ideologisch in blokken verdeeld. Zo had Loe de Jong zonder twijfel gelijk toen hij stelde dat men in katholieke kring over het algemeen de neiging had het jongste verleden met de mantel der liefde te bedekken terwijl men in sociaaldemocratische en streng protestantse kring meer zwart-wit dacht. Maar met het openbreken van de zuilen begonnen de beelden in elkaar over te vloeien.

Aanvankelijk leidde de toenemende eenwording van Nederland tot grote bezorgdheid over het einde van de vanouds gekoesterde pluriformiteit. Bij

nader inzien bleek er iets geheel anders te gebeuren. In plaats van dat de verdwenen zuilen, groepen en regio's plaatsmaakten voor de gevreesde amorfe massa, begon Nederland in de loop van de jaren zestig, zeventig en later in toenemende mate uit individuen te bestaan. Vandaar de op dat moment steeds weer geconstateerde individualisering of, wat later genoemd werd, Ik-cultuur. De pluriformiteit, zo leek het, nam daardoor eerder toe dan af. Pas bij nóg nader toezien blijkt die pluriformiteit toch weer minder pluriform dan gedacht. De reden hiervan is dat de overgrote meerderheid van de in theorie onafhankelijke individuen veelal 'voor de kudde koos', dat wil zeggen deed of dacht – doet of denkt, het fenomeen is nog steeds actueel –[7] zoals de meerderheid. Om het met een wat vreemde zin te zeggen: men meende wat gemeend werd. Het is een belangrijke verklaring voor zowel de relatief vergaande consensus die gedurende lange tijd over de oorlog heeft bestaan als voor de veelal eensgezinde opwinding bij zogenoemde oorlogsaffaires. Vooral de jaren zeventig zouden hiervan een groot aantal te zien geven, over de Drie van Breda, de Volkstelling, Weinreb, de Nederlandse Unie, Menten, Aantjes, Luns, Van Rappard en talloze andere personen of zaken meer. Daarbij ging het telkens om een ontkenning, bevestiging of nadere precisering van een al dan niet bestaande maar in ieder geval vermeende of gewenste consensus.

De media speelden in de nieuwe openbaarheid een rol die veel verder ging dan de traditionele van berichtgever. 'De rol van de media laat zich het best omschrijven als decorbouwers van de publieke zaak,' schreven een aantal onderzoekers begin eenentwintigste eeuw in een in opdracht van de Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling geschreven rapport.[8] Vóór de doorbraak van de jaren zestig was dat niet of slechts in zeer beperkte mate het geval en waren de media, evenals het publiek trouwens, veelal volgend. De agenda werd gezet door de voormannen van de belangrijkste maatschappelijke instanties waaronder politieke partijen. Vanaf de jaren zestig veranderde dat en bepaalden de media, onder druk van markt en publiek, 'het decor waarbinnen politici hun rol kunnen spelen.' Dit is temeer van belang omdat diezelfde media volgens een uit de jaren zestig bekend maar daarom niet onjuist cliché hun eigen 'wetten' hadden: the medium is the message. *Nieuws werd meer dan ooit koopwaar en moest goed verpakt worden. Ook dat is een verklaring voor het grote aantal affaires of mediahypes met de oorlog als achtergrond.*

De slechting van de bestaande geografische, sociale en ideologische scheidslijnen vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw betekende niet dat er

zoiets als een uniforme Nederlandse cultuur of eenduidige publieke opinie ontstond. In zoverre is het begrip consensus misleidend. Consensus bestond er over een aantal grondwaarden zoals democratie, mensenrechten, veiligheid. Die waarden zijn echter dermate ruim dat zij pas betekenis krijgen als zij afgezet worden tegen hun tegendeel. Hiermee is de wellicht belangrijkste verklaring gegeven voor de grote rol die sinds de jaren zestig aan de Tweede Wereldoorlog wordt toegekend. Over zaken als democratie of mensenrechten kon men oeverloos palaveren – meestal zonder veel resultaat. Maar toegepast op de jaren '40-'45 wist iedereen meteen wat bedoeld werd: het tegenovergestelde van toen. De oorlog kreeg hierdoor een betekenis die ver uitstijgt boven de historische. Hij leverde het negatief van een maatschappelijk ideaal, 'een metafoor, een snelle manier om de nachtzijde van onze cultuur aan te duiden' zoals Ido de Haan stelt.[9] *Vandaar ook het motto van de moderne omgang met de Tweede Wereldoorlog – en titel van dit boek: 'Dat nooit meer!'*

*Dat er over deze overtuiging desondanks zo goed als onoverbrugbare meningsverschillen bestonden (en bestaan), komt niet alleen doordat oude scheidslijnen (Noord-Zuid, protestant-katholiek, Randstad-rest) bleven bestaan of plaatsmaakten voor nieuwe varianten (*Volkskrant-Telegraaf, *grachtengordel-rest, jong-oud), het komt ook doordat men het niet eens werd over de mate waarin en de middelen waarmee een en ander verwezenlijkt diende te worden. Dit kan het best verduidelijkt worden aan de hand van een voorbeeld. In 1970 hield Loe de Jong een lezing over de noodzaak het leger te versterken. Die versterking zou nodig zijn om de op de nazi's moeizaam verworven vrijheid tegen nieuwe aanvallers (lees communisten) te beschermen. Hij werd om deze reden door links scherp bekritiseerd. Daar meende men dat juist het leger de grootste bedreiging voor die vrijheid vormde. Men was het dus eens over het doel (bescherming van de vrijheid) maar verschilde van mening over het middel. Maar ook over de mate waarin het doel verwezenlijkt moest worden was men het niet eens. Want wat betekende vrijheid? Hoeveel vrijheid? Vrijheid waarvan, waartoe? Terwijl ouderen over het algemeen al tevreden waren met de terugkeer van de naoorlogse vrijheid en uitgesproken gelukkig met de resultaten van de stijgende welvaart, wilden jongeren meer. Zo werd de door allen gekoesterde vrijheid in plaats van een gemeenschappelijke waarde opnieuw een bron van conflict.*

Hoewel het conflict van de jaren zestig zich volgens het ondertussen klassieke beeld[10] *in de eerste plaats tussen ouderen en jongeren afspeelde, wordt de rol van een derde en voor de beeldvorming doorslaggevende groep veelal over het hoofd gezien. Die groep bestond grotendeels uit degenen die tijdens de oor-*

log te jong en in de jaren zestig te oud waren om mee te doen, degenen dus die geboren waren tussen, grofweg, 1925 en 1935 en de oorlog meemaakten op een moment dat een mens voor indrukken buitengewoon ontvankelijk schijnt te zijn, de kindertijd, puberteit of jongvolwassenheid.[11] *Om het te zeggen in de woorden van een van hen: 'De oorlog, je bent het zelf.' Of: 'De oorlog was er altijd geweest en zou er altijd zijn.' Nog duidelijker: 'Ik ben de Tweede Wereldoorlog.'*[12] *Bedoeld zijn mensen als degene van wie deze uitspraken zijn: Harry Mulisch. Hij werd geboren in 1927 en was op het moment van de Duitse inval bijna 13 jaar oud. Maar vele anderen dachten of spraken als hij, zij het veelal met iets minder bombast: Boebie Brugsma (1922), Han Lammers (1931), Armando (1929), Jaap van Meekren (1923), Hermann von der Dunk (1927), Arie Kleywegt (1921), Herman Wigbold (1925), Laurens ten Cate (1922), W.F. Hermans (1921), J.A.A. van Doorn (1925), G.K. van 't Reve (1923), Henk Hofland (1927), Jan Wolkers (1925), Willem Oltmans (1925), Aad Nuis (1933), Jan Blokker (1927), Hans van Mierlo (1931), Renate Rubinstein (1929), Martin van Amerongen (1941), Joop van Tijn (1938), Jan Rogier (1929) en tallozen meer. Afgezien van hun leeftijd en door de oorlog gevormde wereldbeeld hebben deze personen nog iets gemeen: dat zij in de loop van de jaren zestig en zeventig de zich snel veranderende en steeds invloedrijkere media domineerden of begonnen te domineren en daardoor in staat waren de nieuw ontstane publieke ruimte te vullen met hun verhalen en hun beelden. Het zou voor de nasleep van de Tweede Wereldoorlog cruciale gevolgen hebben.*

Het derde deel van dit boek draait om de betekenis die de Tweede Wereldoorlog in de loop van de jaren zestig en zeventig gekregen heeft en het in vergelijking duidelijke beeld dat op dat moment van de oorlog ontstond. In het centrum van dat beeld kwam in toenemende mate de Shoah te staan. Twee internationale en twee Nederlandse gebeurtenissen in het bijzonder droegen eraan bij: het Eichmannproces (hfst. 18) en de vertoning van de Holocaust*-serie (hfst. 24) enerzijds en de publicatie van Pressers* Ondergang *(hfst. 20) en deel 8 van* Het Koninkrijk *van Loe de Jong (eveneens hfst. 24) anderzijds. Mede door de groeiende aandacht voor de Shoah kreeg de oorlog een betekenis die anders en sterker was dan in voorgaande periode. Maar hiervoor zijn meer redenen. In de hoofdstukken 19 en 20 wordt geprobeerd het ingewikkelde proces te beschrijven waarin groeiende belangstelling voor en duidelijker beeldvorming van de Tweede Wereldoorlog samengingen met een generatie- of paradigmawisseling, een veranderend medialandschap en de bijzondere positie die Loe de Jong zich wist te verwerven. Belangrijkste gevolg van dit laatste was dat er rond 1965 voor het eerst weer zoiets als een*

gedeeld oorlogsverhaal leek te bestaan – weer *omdat een dergelijk verhaal kort na de oorlog ook al even bestaan leek te hebben. Ook nu ontmoette het echter meteen scherpe kritiek. Dit keer kwam die vooral uit de hoek van jongeren (hfst. 21). De kritiek was geen lang leven beschoren. Dit om te beginnen omdat zij geassocieerd werd met een vorm van politiek radicalisme die halverwege de jaren zeventig zijn grootste tijd alweer gehad had. Dit ook omdat Loe de Jong in zijn vanaf 1969 verschenen magnum opus subtieler was dan in de eerder vertoonde televisieserie en met zijn enorme vertoon van kennis en magistrale beheersing van de media critici de mond leek te snoeren (hfst. 23). Hiertoe was hij temeer in staat, reden nummer drie voor de groei-*

ende consensus, omdat jong en oud, links en rechts er in toenemende mate over eens waren dat op de oorlogsgebeurtenissen slechts één reactie mogelijk was: dat nooit meer. Deze overtuiging op zijn beurt was mede het gevolg van een perspectiefwisseling. Het oorlogsverhaal verplaatste zich van degenen die de oorlog hadden gevoerd (daders en hun tegenstanders, onderdrukking en verzet dus) naar degenen die de gebeurtenissen hadden ondergaan, in het bijzonder slachtoffers onder wie in de eerste plaats – zo komt de cirkel rond – joden (hfst. 22).

Groeiende belangstelling voor de oorlog, een duidelijker oorlogsbeeld, concentratie op het slachtoffer en een krachtige overtuiging dat herhaling koste wat kost voorkomen moest worden, leidden opnieuw tot een groot aantal oorlogsaffaires. Hoewel zij grotendeels los van elkaar staan, draaien ze anders dan de affaires van de jaren vijftig (die veelal de actualiteit als inzet hadden, de oorlog was aanleiding) min of meer om hetzelfde: om personen of zaken die niet spoorden met de vermeende maatschappelijke consensus. In positieve bewoordingen bleek deze consensus niet eenvoudig uit te drukken. Veel verder dan 'onze democratie' kwam men veelal niet. Negatief was echter volstrekt duidelijk wat hiermee bedoeld werd. Het tegendeel van 'toen', de oorlog. Nadere uitwerking van dit besef is het onderwerp van het laatste hoofdstuk van het derde deel van dit boek (hfst. 24).

[18] De schok van het bekende **Eichmann in Nederland**

Met een oplage van zo'n 4000 exemplaren was de *Zierikzeesche Nieuwsbode* rond 1960 een van de kleinste kranten van Nederland.[1] Opgericht in het midden van de negentiende eeuw als een zogenaamde lilliputter, een blad zo klein dat het vrijgesteld was van zegelgeld, had de krant, zij het met moeite, alle persstormen overleefd. Sinds de ramp van 1953 verscheen hij vier keer per week, had een driekoppige redactie, werd uitgegeven door een drukkerij, had veel advertenties maar was toch een echte krant – in ieder geval onvergelijkbaar met het moderne huis-aan-huisblad dat vooral advertenties en een beetje lokaal nieuws brengt.[2]

Bewijs van het feit dat de *Zierikzeesche Nieuwsbode* 'een echte krant' was zijn de zestien artikelen op de voorpagina van 27 mei 1960. Verreweg de meeste daarvan zijn gewijd aan internationaal nieuws: Koude Oorlog, Nixon, Kennedy, een aardbeving in Chili. De bron van dit nieuws wordt nergens vermeld maar kan alleen een persbureau zijn geweest, welhaast zeker het ANP. Omdat dit op zijn beurt deel uitmaakte van een internationaal netwerk, stond veel van het nieuws uit de *Zierikzeesche Nieuwsbode* ook in andere kranten, Nederlandse en buitenlandse.[3] Het is een van de verklaringen van de grote eenvormigheid in de verslaggeving van belangrijke gebeurtenissen. Ook de wijze waarop die verslaggeving tot stand kwam, was veelal dezelfde: de redacteur kreeg het bericht door via de telex, sleutelde er wat aan en plaatste het. Een dergelijke procedé had met ideologie of journalistieke visie niets te maken. Het was simpelweg business. Er was vraag naar nieuws. De krant leefde ervan, de abonnees betaalden ervoor en de adverteerders kwamen weer op de abonnees af.[4] Het was een eenvoudig cirkeltje waaraan verreweg de meeste kranten, grote en kleine, goede en slechte, hun bestaansrecht ontleenden en dat in de bloeitijd van het medium, de jaren zestig, zeventig en tachtig van de twintigste eeuw, een buitengewoon lucratief zaakje was. Weliswaar was de situ-

atie in Nederland vanwege het kleine taalgebied en de grote regionale verscheidenheid minder gunstig dan elders maar toch kon een lokaal krantje als dat van Zierikzee ook hier tot diep in de twintigste eeuw het hoofd behoorlijk boven water houden.

Op de tweede pagina van de *Zierikzeesche Nieuwsbode* stond op dezelfde dag dat op de voorpagina de Koude Oorlog, Nixon, Kennedy en een Chileense aardbeving ter sprake kwamen, een berichtje dat de lezer volstrekt onbegrijpelijk moet zijn geweest.

> Hoewel er geheimhouding betracht wordt over de wijze waarop Eich-
> 340 mann werd gearresteerd, sprak een hoge Israëlische functionaris tegen dat Eichmann plastische chirurgie had ondergaan en dat een Poolse Jood de voornaamste aanwijzing tot Eichmann's verblijfplaats gaf.

Deze abracadabra werd drie dagen later verklaard door het nieuws dat Adolf Eichmann, 'een voortvluchtige Duitse oorlogsmisdadiger die verantwoordelijk wordt geacht voor de dood van miljoenen joden' volgens het Argentijnse dagblad *La Razón* uit een voorstad van Buenos Aires ontvoerd zou zijn.

> Eichmann zou bedwelmd en vervolgens overgebracht zijn naar het pand van een joodse organisatie in Vicente-Lopez [een andere voorstad van Buenos Aires]. Vervolgens werd hij, onder valse papieren, waarop zijn naam als Ricardo Clemens werd vermeld, op 21 mei aan boord van een particulier Israëlisch vliegtuig uit Argentinië gevlogen.

Tot het moment dat dit bericht de pers bereikte, was Adolf Eichmann een schim en zelfs bij een specialist als RIOD-medewerker Ben Sijes, volgens zijn biograaf althans, onbekend.[5] Al was zijn naam herhaaldelijk opgedoken, onder meer tijdens het proces van Neurenberg[6], in Herzbergs *Kroniek der jodenvervolging* en in Cohens studie van het concentratiekamp,[7] niemand had nadere informatie over de man, met als gevolg dat de fantasie vrij spel had en de persoon in kwestie op de meest vreemde plaatsen, Koeweit onder meer, gesignaleerd werd.[8] Faam had hij echter wel. 'Als men weten wil, wat het nationaal-socialisme heeft betekend,' schreef Herzberg, 'beschouwe men een man als Eichmann. Hij was de volmaakte vrucht van Hitlers pedagogie.'[9]

Hoe Herzberg (die Eichmann naar eigen zeggen eenmaal gezien had, in Bergen-Belsen)[10] hierbij kwam, is onduidelijk. Vermoedelijk was zijn bron het proces van Neurenberg en de wetenschap dat het

belangrijkste orgaan bij de uitvoering van de Shoah de afdeling van het *Reichssicherheitshauptamt* was geweest die onder Eichmanns leiding had gestaan. Die afdeling werd IV B 4 genoemd – Romeinse IV, hoofdletter B, gewone 4 zoals Eichmann tijdens het proces frikkerig opmerkte, de Romeinse IV stond voor *Gegnererforschung und -bekämpfung*, de B voor *Weltanschauliche Gegner* en de 4 voor *Juden- und Räumungsangelegenheiten*.[11] Hoe dan ook, de Israëliërs dachten blijkbaar net als Herzberg want besloten, eenmaal zeker van hun zaak,[12] de man te kidnappen. Vanaf dat moment was Eichmann nieuws, groot nieuws, zelfs in een kleine, lokale krant als de *Zierikzeesche Nieuwsbode*. Het zegt iets over het belang dat eraan werd gehecht. Want de krant publiceerde het ene na het andere berichtje over de man – op 2 juni, 3 juni, 9, 10, 13, 16, 17, 23, 24 en ga zo maar door. Enkele van deze berichten stonden op de voorpagina, andere op de twee of de zes. Het waren in de meeste gevallen typische persbureaustukjes: kort, samenvattend, wie, wat, waar, wanneer en hoe. Ze gingen aanvankelijk niet over de persoon of zijn misdaden maar over het diplomatiek conflict dat naar aanleiding van de ontvoering tussen Argentinië en Israël was uitgebroken, over antisemitische relletjes ten gevolge hiervan en over de bijeenkomst van de Veiligheidsraad om dezelfde reden. Ook in andere kranten waren dit, voor zover na te gaan op basis van knipselmappen, persstudies en algemene werken,[13] aanvankelijk de belangrijkste onderwerpen van het nieuws rond Eichmann: niet de man of zijn daden maar de brutaliteit[14] c.q. moed van de Israëliërs om een staatsburger van een ander land te ontvoeren. In het verlengde hiervan volgde de tot op de dag van vandaag voortdurende discussie[15] of Israël wel het recht had een Argentijns burger te veroordelen voor misdaden die in de naam van Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog waren gepleegd. Eerstgenoemde discussie (die aan het begin van het proces opnieuw tot oeverloos gehakketak leidde) duurde tot het moment dat Israël en Argentinië een gezamenlijke verklaring uitgaven en de zaak voor gesloten verklaarden. Dat gebeurde begin augustus (1960). Vanaf dat moment kon alle aandacht uitgaan naar Eichmann zelf en naar het proces dat, aldus een aankondiging in de *Zierikzeesche Nieuwsbode* op de achtste van die maand, in het voorjaar van 1961 gehouden zou worden.

In de maanden die volgden kwam de krant regelmatig op Eichmann terug. Nu bestond het nieuws vooral uit onthullingen over 's mans misdaden. Zo het bericht over het rapport dat Ben Sijes op verzoek van de Israëlische regering samengesteld had over (aldus de Neder-

landse vertaling) *De rol van A. Eichmann met betrekking tot de deportatie en de uitmoording van de in Nederland woonachtige joden*.[16] In dat rapport stond te lezen dat

> Eichmann... waarschijnlijk drie à vier keer in Nederland [is geweest]. Bij een dier gelegenheden... won Seyss-Inquart bij Eichmann informaties in omtrent de geruchten... dat joden in Auschwitz in groten getale stierven en dat de opzet bestond massa's joden om het leven te brengen. Eichmann ontkende toen... 'dat er enige vernietiging geschiedde'. Het feit dat Eichmann door autoriteiten als Seyss-Inquart... over deze allerbelangrijkste kwesties om nadere inlichtingen werd gevraagd, toont wel aan, hoe hoog zijn positie door de hoogste autoriteiten in Nederland werd aangeslagen.[17]

Het was een conclusie die de Israëlische aanklager ook vanuit andere landen bereikte. De pers, waaronder de *Zierikzeesche Nieuwsbode*, liet daarvan regelmatig iets doorsijpelen. Zo bracht de krant op 7 november (1960) het bericht dat een Tsjechoslowaakse vereniging van antifascisten tijdens een persconferentie voor Eichmann buitengewoon belastend materiaal had vrijgegeven.

> Professor Bystricky [van genoemd antifascistisch comité] citeerde verklaringen van de overlevenden van een deportatie-transport, dat Eichmann in de winter van 1940 in Lublin, Polen, persoonlijk bevel gaf acht kinderen, buiten, terwijl het 28 graden vroor, met water te overgieten.

Dit is het soort verhalen dat in de maanden voorafgaand aan het proces in groten getale werd verspreid, in Nederland en elders. Propaganda, sensatielust, duimzuigerij of waarheid, wat de achtergrond ook geweest mag zijn, het is duidelijk dat de wereld voorbereid werd op de confrontatie met een monster. Typerend hiervoor zijn ook de boekjes die nog verschenen voordat het jaar 1960 ten einde was, met op het omslag een berg lijken en het steeds herhaalde getal van zes miljoen.[18] De suggestie was duidelijk: Eichmann was meer dan wie ook verantwoordelijk voor de Shoah en het aanstaand proces was een gebeurtenis van wereldformaat.[19] Alles in verband met de man was dan ook groot nieuws.

Eichmanns memoires

Terwijl in Israël en elders het proces werd voorbereid, kwam het Amerikaanse tijdschrift *Life* in twee opeenvolgende edities opeens met een verhaal onder de titel 'Eichmann Tells His Own Damning Story'.[20] De achtergrond ervan was zeker voor de Nederlandse media interessant. Het verhaal was namelijk afkomstig van Willem Sassen, Waffen-SS'er, *Kriegsberichter* en kortstondig hoofdredacteur van de *Courant-Het Nieuws van den Dag*. Na eind 1945 uit gevangenschap ontsnapt, ondergedoken, gepakt en nogmaals ontsnapt te zijn, ontkwam hij naar Argentinië waar hij met zijn niet geringe talenten op het gebied van zaken, journalistiek, talen en simulatie (hij was een aardig toneelspeler) carrière maakte in het wereldje van de Peróns en gevluchte nazi's. Nadat hij voor de fameuze oorlogsvlieger Hans-Ulrich Rudel[21] als ghostwriter was opgetreden en op dat gebied een zekere faam had verworven, kwam hij in contact met 'Ricardo Clemente'. Gevolg hiervan was dat de twee mannen tussen 1956 en 1959 tientallen keren bijeen zaten en maar liefst 67 banden vol spraken.[22] Bedoeling was dat Sassen op basis hiervan na Eichmanns dood een biografie zou schrijven. Maar het aankomend proces en alle ophef daarover brachten hem op andere gedachten. Nadat Sassen in de zomer van 1960 al enige fragmenten aan het Duitse blad *Stern* had aangeboden,[23] kwam *Life* aan het eind van datzelfde jaar met uitvoerige fragmenten waarvan heel de wereldpers vervolgens uittreksels gaf. Verreweg de meeste aandacht trok Eichmanns uitspraak dat hij geen spijt had. 'Ik zal mij niet vernederen of op enige manier berouw tonen,' citeerde de *Zierikzeesche Nieuwsbode*.

> Ik moet eerlijk zeggen dat wanneer wij alle tien miljoen joden hadden gedood die Himmler's statistici in 1933 noemden, ik zou hebben gezegd: goed, wij hebben een vijand vernietigd... Door het boze lot is echter een groot gedeelte van de joden... in leven.[24]

'Geen spijt van mijn aandeel in moord op de joden,' kopte *Het Vaderland*, met in de onderkop: 'Ontstellende verklaring van de SS-er die zes miljoen mensen liet vergassen.' *De Volkskrant* kwam met een vergelijkbare kop en noemde de uitspraak in de onderkop 'verbijsterend' terwijl *Het Parool* met verwijzing naar een door Eichmann voorgenomen en tijdens het proces ook uitvoerig uitgemeten ruil 'miljoen levens hingen af van 10 000 auto's' boven het artikel schreef.[25] Zowel de persoon

van Sassen als de memoires van Eichmann zouden vanaf dat moment nog regelmatig ter sprake komen – en altijd tegen dezelfde geheimzinnige, licht lugubere achtergrond die ook andere berichten over nazi's en Latijns-Amerika aankleefde.

Media-event

In de maanden die aan het proces (dat op 11 april 1961 uiteindelijk begon) voorafgingen, publiceerde niet alleen de *Zierikzeesche Nieuwsbode* maar alle kranten, Nederlandse en buitenlandse, uitvoerige artikelen over Eichmann, zijn persoon, daden en het aanstaand proces. Tegelijkertijd verschenen met het oog op de zaak ook heel wat zelfstandige publicaties, oorspronkelijk Nederlandse[26] én vertalingen,[27] al met al zoveel dat het geen twijfel lijdt dat sinds de vroege naoorlog niet zoveel aandacht aan de oorlog was besteed als in het voorjaar van 1961. Voor de Shoah had zelfs nog nooit zoveel belangstelling bestaan – en dat niet alleen in Nederland.[28] Hier ligt dan ook de belangrijkste betekenis van het Eichmannproces: dat het de aandacht voor de oorlog enorm deed toenemen en de moord op de joden tegelijkertijd een belangrijker plaats in het oorlogsverhaal gaf. Bijkomend en onbedoeld had het proces ook nog een ander effect: het verplaatste de schuldvraag van de aangeklaagde naar zijn omgeving. De aanklacht van moord op zes miljoen mensen was immers te groot voor één mens, zeker voor de sul die Eichmann leek te zijn. Daarmee was de vervolgvraag onvermijdelijk: hoevelen meer waren verantwoordelijk?

In de dagen voorafgaand aan en in de eerste dagen van het proces was het een gekkenhuis rond Eichmann. Zo werd de opening bijgewoond door honderden journalisten – de getallen lopen uiteen van 400 tot 700.[29] Bijna alle grote kranten van het rijke deel van de wereld stuurden hun sterreporter. Temidden van hen zaten zelfstandige grootheden als de toen al beroemde Britse historicus Hugh Trevor-Roper, de schrijver van de bestseller *The Scourge of Swastika*, Lord Russell of Liverpool, Elie Wiesel (toen nog onbekend), de wel al beroemde oorlogsverslaggeefster en gewezen eega van Ernest Hemingway Martha Gellhorn en natuurlijk, over haar verderop meer, Hannah Arendt. Ook namens Nederland zaten er nogal wat aankomende, vermeende of heuse grootheden op de perstribune: Abel Herzberg voor *de Volkskrant*, Harry Mulisch voor *Elsevier*, Han Lammers voor het *Algemeen*

Dagblad, W.L. Brugsma voor een aantal provinciale kranten en Gerda Brautigam voor *Het Vrije Volk*. Achter hen stond een nog veel groter leger van thuisgebleven commentatoren zoals David Astor (eigenaar-uitgever van de Londense *Observer* die nooit of bijna nooit, behalve dit keer, een ondertekend artikel publiceerde), Guy Mollet (gewezen premier van Frankrijk) en Richard Crossman (uitgever van de *New Statesman* en een vooraanstaand lid van de Britse Labour Party).

Maar niet alleen de schrijvende pers, ook de radio en, voor het eerst bij een dergelijke zaak, de televisie waren aanwezig. Vooral de betekenis van laatstgenoemd medium was, zeker met het oog op het Amerikaanse publiek, groot.[30] Voordat het proces begon, was door politici, juristen en media fel gediscussieerd over de vraag of het opgenomen en uitgezonden moest worden. Uiteindelijk hakten de rechters de knoop door met het op het eerste gezicht vreemde maar veelzeggende argument dat rechtvaardigheid onlosmakelijk verbonden is aan publiciteit. Vandaar dat het proces door drie vaste camera's geregistreerd werd: een ervan was op Eichmann gericht, een op het publiek en een op de getuigen- c.q. rechtbank. De aldus geregistreerde beelden werden dezelfde dag nog naar New York gevlogen en daar in alle nieuwsbulletins vertoond. Door het tijdsverschil konden de Amerikanen het proces dus bijna live volgen. Ook elders, met name in Duitsland, waren voortdurend beelden van het proces te zien. Weliswaar was het effect daarvan geringer – in Europa stonden lang niet zoveel televisietoestellen als in de Verenigde Staten – maar toch werd ook hier een groot publiek voor het eerst met tot dan toe zo goed als ongekend materiaal geconfronteerd. Zo vroeg de *Zierikzeesche Nieuwsbode* zich enkele dagen na het begin van het proces in de wekelijkse rubriek 'Wat biedt de beeldbuis?' af wat er op tv te zien was (geweest). Het antwoord was er maar één: Eichmann, Eichmann en nog eens Eichmann en dat

> vooral in West- en Oost-Duitsland... Dinsdagavond [de eerste dag van het proces] konden wij met eigen ogen aanschouwen, hoe joden werden gevangen, getransporteerd, gelikwideerd en niet alleen dood, doch ook levend werden begraven. Dit is de eerste keer, dat deze beelden in het openbaar vertoond werden, want tot voor deze week dorst niemand het aan dergelijke schouwspelen te publiceren. Het waren niet alleen onthullende, maar ronduit onthutsende tonelen.[31]

Ook in de schrijvende pers ging na 11 april geen dag voorbij zonder nieuws over Eichmann. Daarbij ging aanvankelijk verreweg de mees-

te aandacht uit naar het verhaal dat meteen na de ontvoering van de man wereldkundig was gemaakt: dat hier sprake was van een monster. Zo somde de aanklacht, voorgelezen op de eerste dag van het proces,[32] 's mans misdaden in duizelingwekkende vaart en onverteerbare hoeveelheid op. 'In vijftien punten beukt de verschrikkelijke klacht op hem neer,' schreef Harry Mulisch in *Elsevier*.

> Op twaalf ervan staat de doodstraf. Miljoenen vergaste joden in Auschwitz; honderdduizenden doden in de werkkampen; gedwongen abortussen op joodse vrouwen in alle stadia van zwangerschap; deportatie van een half miljoen polen en veertienduizend slovenen; de moord op honderd kinderen uit Lidice. Er is geen eind.[33]

Inderdaad leek er aan de opsomming van Eichmanns misdaden geen eind te komen. In ieder geval was geen journalist in staat daarvan een kort en bondig verslag te maken. Hoe zou het moeten? Al die doden, zoveel feiten, zo'n overvloed aan tekst. Men kon niet anders dan z'n toevlucht nemen tot samenvattingen en algemeenheden. 'Het gruwelijke beeld van de vernietigingskampen, de "Einsatzgruppen" die in de door de Duitsers bezette gebieden honderdenduizenden hebben vermoord, de deportaties en medische experimenten,' maakte de *Zierikzeesche Nieuwsbode* ervan. Andere kranten kwamen nauwelijks verder of reduceerden de misdaad tot plaatsaanduidingen: 'Auschwitz, Chelmno, Belsen, Sobibor, Treblinka, Maidanek.'[34]

Des te groter het contrast met de uiterlijke verschijning van de aangeklaagde. Geen krant liet na het te vermelden, geen kijker kon eraan voorbijzien, zij het dat slechts enkelen aan de observatie ook conclusies verbonden. De *Zierikzeesche Nieuwsbode* vermeldde dat Eichmann gekleed was in een donker pak, bebrild en kalend. Andere kranten en commentatoren maakten meer werk van het uiterlijk en daarmee van de tegenstelling tussen man en daad. 'Als hij binnenkomt, glimlacht hij even naar mij,' schreef Harry Mulisch over de tweede dag van het proces.

> Men heeft hier geschreven, dat hij slangeogen heeft (France Soir), en ook dat elk van zijn ogen een gaskamer is (Libération). Maar in werkelijkheid zijn zij zacht en enigszins fluwelig. Wat alleen maar huiveringwekkender is.

In de loop van het proces zouden Mulisch en andere commentatoren uitvoerig op de uiterlijke verschijning van Eichmann terugkomen. Want terwijl diens misdaden almaar groter en vreselijker werden, oogde de man kleiner en klungeliger, 'een wat groezelige, verkouden man met een bril op' zoals Mulisch schreef. 'Wanneer men een leeg SS-uniform in de kooi zou neerzetten, een SS-pet er boven zwevend, zou men een verdachte van groter werkelijkheid hebben.'[35]

Juridisch gehakketak

Helaas voor Mulisch, de *Zierikzeesche Nieuwsbode* en alle andere geïnteresseerden raakte het proces meteen na het veelbelovende begin van een onvoorstelbare aanklacht tegen een ogenschijnlijke sukkel in het slop. De reden daarvan is dat Eichmanns advocaat, de Duitse jurist Robert Servatius, roet in het eten gooide door opnieuw het procesrecht van Israël te betwisten, ja zelfs te beweren dat Eichmann helemaal niet berecht kon worden omdat hij niets anders gedaan had dan orders uitvoeren. Eigenlijk hoorde de nazistaat in de beklaagdenbank te staan, betoogde hij. Maar dat kon niet. De ene staat kon de andere niet berechten. Bovendien bestond nazi-Duitsland niet meer. Tot slot had Servatius nog een derde argument: doordat (West-)Duitsland Israël voor geleden schade had betaald, waren oude rekeningen vereffend. Het was onmogelijk ze opnieuw te openen.

Het is niet moeilijk in te zien dat Servatius juridisch gezien op elk van deze punten op zijn minst gedeeltelijk gelijk had. Tegelijkertijd is evident dat zijn gelijk niet ter zake deed, niet ter zake *kon* doen. Het illustreert het dilemma van het proces, het illustreert ook dat de rechters, vermoedelijk onbedoeld, gelijk hadden met hun opmerking dat er zonder publiciteit geen rechtvaardigheid bestaat. Het ging in het Eichmannproces immers niet zozeer om recht in de strikt juridische zin van het woord, het ging om politiek, emotie, rechtvaardigheid, het ging om schuld en boete, slachtoffers, daders, mensenrecht, wereldgeweten. Bij zulke enormiteiten verbleekt elk juridisch argument. Niettemin leidden de juridische problemen tot dagenlang geharrewar, met als gevolg dat het overgrote deel van de pers afhaakte. 'De zaal, die kort tevoren nog met spanning geladen was,' schreef Abel Herzberg, 'liep voor een groot deel leeg, en de oren van hen, die achter bleven, zijn niet alle open gebleven. De ogen trouwens ook niet.'[36] De verslaggever van de *Daily Mirror* zei hetzelfde anders. 'There is no fucking sex angle to

this fucking trial. I like sex and I like travel so I fuck off.'[37]

Om te voorkomen dat allen dit deden hakte de president van de rechtbank op maandag 17 april, aan het begin van de tweede week van het proces, de knoop door en veegde alle bezwaren van tafel. Hij kon niet anders. Het zou voor Israël een blamage van jewelste zijn geweest als Servatius, al was het maar gedeeltelijk, gelijk had gekregen. 'Daarmee is het proces-X [het juridisch gedoe] afgelopen,' schreef Harry Mulisch, 'en het proces Eichmann begonnen.'

Helaas liep ook dit spoedig in het honderd. Want nadat de beklaagde tot ieders verbazing vanuit zijn glazen kooi op elke beschuldiging het-

zelfde antwoord had gegeven ('Im Sinne der Anklage nicht schuldig') beklom Gideon Hausner, de openbare aanklager, het spreekgestoelte en hield een inleiding die niet alleen acht uur duurde maar ook heel de geschiedenis van het antisemitisme, het nazisme en tal van nazistische instellingen behandelde. Verveling, slaap en ergernis overmanden opnieuw pers en publiek. Ze zouden, een enkel opwindend moment uitgezonderd, niet meer verdwijnen. Niettemin gaven alle kranten uitvoerige verslagen van het requisitoir en wijdde de *Zierikzeesche Nieuwsbode* er zelfs een groot deel van de voorpagina aan – onder het nog veel grotere nieuws dat een Amerikaanse aanval op Cuba elk moment kon beginnen. 'Eichmann luisterde met gespannen aandacht,' schreef de krant, de lippen opeengeklemd. 'In de volle rechtszaal was het muisstil.' Begrijpelijk. De ene helft sliep, de andere was sprakeloos.

> Hausner beschreef de vernederingen die de slachtoffers moesten ondergaan in de concentratiekampen, de martelingen, de executies, het kon gebeuren, dat een gevangene die in het kledingmagazijn van een kamp werkte, kledingstukken van zijn gedode vrouw en kinderen in handen kreeg. Hij moest de kogelgaten repareren en de Davidssterren verwijderen, zodat de kleding door de moordenaars zelf kon worden gebruikt. Bij een verslaggeefster rolden de tranen langs de wangen bij deze woorden van de openbare aanklager. Eichmann bleef onaangedaan, maar luisterde oplettend.

Hausner kon zich natuurlijk niet beperken tot algemeenheden. Hij moest ook een direct verband leggen tussen de massamoord en het aangeklaagde individu.

> Als voorbeeld van Eichmanns invloed noemde hij daarom 'het woord dat tienduizend mensenlevens kostte'. Een ambtenaar van het minis-

terie van buitenlandse zaken belde Eichmann op om bevestiging te vragen van een order tot het doodschieten van joden. Eichmann antwoordde met één woord: 'Doodschieten'. Dit woord kostte tienduizend joden het leven.[38]

Aangrijpende verhalen

In de weken die volgden op het betoog van Hausner traden maar liefst 112 getuigen op en werd de rechtbank getrakteerd op een onafzienbare berg documenten. 'Alles wat de procureur-generaal in zijn aanklacht in het algemeen had opgesomd,' schreef Herzberg,

hebben joodse slachtoffers, die de ramp hadden overleefd, en die als getuigen voor de Rechtbank in Jeruzalem verschenen, in details onder ede bevestigd. Zij waren uit heel Europa, Rusland, de Baltische landen, de Balkan, Scandinavië, Duitsland, Italië en het Westen gerecruteerd. Zij hebben de acties der Sondercommando's, de deportaties, de concentratiekampen, de vergassingen en de plunderingen in hun onverbloemde realiteit geschilderd.[39]

'Gruwelijke onthullingen in proces-Eichmann te Jeruzalem' luidde een van de koppen op de voorpagina van de *Zierikzeesche Nieuwsbode*. Hij werd gevolgd door een verhaal zoals er tijdens het proces talloze waren.

Een van de[ze] getuigen, de in Polen geboren Zvi Pachter, verhaalde van een 'dodenmars' van 2000 joden van Rubesjof naar Lublin in Polen, een afstand van 120 km.

Alle mannelijke joden tussen 15 en 60 jaar hadden op 2 december 1939 opdracht gekregen zich op het marktplein van Rubesjof te verzamelen, waarna deze dodenmars begon. Er waren orders dat niemand mocht spreken of omkijken, op straffe van doodgeschoten te worden. Van tijd tot tijd liep iemand uit de rij, waarna men een schot hoorde.[40]

Een paar dagen later meldde de krant, eveneens op de voorpagina, een zo mogelijk nog aangrijpender verhaal, van het bezoek dat een vooraanstaand lid van de Israëlische communistische partij kort na de bevrijding aan Treblinka had gebracht. 'Hij zei over een afstand van vele kilometers schedels en beenderen en hopen schoenen waaronder die

van duizenden kleine kinderen te hebben gezien. Hij zei één paar, dat hij nu in de rechtszaal toonde, te hebben meegenomen.'[41] Het was een van de vele emotionele momenten van het proces, voor de meningsvorming temeer belangrijk omdat niet alleen de meer dan zevenhonderd aanwezigen maar dankzij de televisie 'heel de wereld' meekeek.

Zo was er veel, zij het dat slechts een minuscuul aantal getuigenissen direct op Eichmann betrekking had. Een daarvan was die van het hoofd van de orthodoxe joden van Boedapest, Fülop von Freudiger. Hij had Eichmann naar eigen zeggen een aantal malen ontmoet.

> In mijn herinnering leeft het beeld van de Obersturmbannführer in een elegant uniform schuin naar mij toegewend, zijn hand rustend op zijn revolver in de koppelriem – naar me schreeuwend uit de hoogte van zijn Herrenras.

'Eichmann, bleek in zijn glazen kooi,' voegde de *Zierikzeesche Nieuwsbode* eraan toe, 'schoof onrustig heen en weer'.[42] Een nog pijnlijker verhaal stond verderop in de krant en betrof de enige moord die Eichmann met eigen handen gepleegd zou hebben. Ook die zou in Boedapest plaatsgevonden hebben. Hausner had hem in zijn requisitoir ook al vermeld.

> Gordon [de getuige] vertelde dat de jongen [om wie het ging] als dwangarbeider samen met hem in 1944 in Eichmann's villa in Boedapest werkte, in een tuinschuur werd doodgeranseld nadat Eichmann en een helper daar waren binnengegaan. De Duitsers hadden de jongen ervan beschuldigd kersen gestolen te hebben. Toen Eichmann uit de schuur kwam zag hij er wat verfomfaaid uit en er schenen bloedvlekken op zijn hand te zitten.[43]

Wat de *Zierikzeesche Nieuwsbode* er niet bij vertelde is dat zowel advocaat Servatius als de rechter na afloop van deze getuigenis zoveel kritische vragen stelden dat het verhaal geen stand hield. Dat was echter te ingewikkeld om te vermelden. Bovendien paste het niet bij het beeld. Een met bloed bevlekte Eichmann daarentegen paste wel. En dus werden de beeldbevestigende berichten opgenomen en de andere weggelaten.

Een Nederlandse getuige

Hoewel verreweg de meeste aandacht uitging naar de buitengewone ijver waarmee Eichmann zich had ingezet voor de moord op de joden, kon het niemand ontgaan dat het verband tussen man en misdaad indirect was. Hausner had dat in zijn aanklacht al aangegeven door Eichmann een 'schrijftafelmoordenaar' te noemen. Daarmee suggereerde hij dat de man weliswaar niet met eigen handen had gemoord maar niettemin had gemoord in de zin dat hij opdracht had gegeven. Maar had een zo ondergeschikte figuur als Eichmann, niet meer dan het hoofd van een bureautje van een van de vele organisaties van de nazistaat, daartoe wel de macht? Het antwoord kon er maar één zijn: nee. Eichmanns macht was uitvoerend. Het was daarom ook dat Harry Mulisch zich spoedig na het begin van het proces al afvroeg of ze niet de verkeerde te pakken hadden. 'Zijn schuld is groot, maar de moeilijkheid is dat een proces gevoerd wordt om schuld te *bewijzen*, en niet om de verdachte zwart te maken.'[44]

Een van de wat dit betreft meest gênante momenten vond plaats toen tijdens de 24ste zitting (2 mei 1961) als bewijs van Eichmanns misdaden de dagboeken van de gouverneur van Polen, Hans Frank, werden opgevoerd. Na veel heen-en-weergepraat over details tussen de aanklager en degene die met dat dagboek naar voren kwam, werd het woord aan de verdediging gegeven. Servatius maakte van dit recht zelden gebruik. Dit keer wel, met niet meer dan één vraag, namelijk of de naam van Eichmann in de negenentwintig delen van het dagboek voorkwam. De naam kwam niet voor, luidde het antwoord. Dank, zei Servatius, verder geen vragen.[45]

In zijn weken durende presentatie van getuigen en documenten doorliep Gideon Hausner niet alleen heel de geschiedenis maar ook het hele door de nazi's beheerste gebied. Hij begon in Polen, eindigde in Hongarije en passeerde ondertussen ook Nederland. Met betrekking tot dit land bracht hij niet alleen het eerder genoemde door Sijes opgestelde rapport naar voren[46] maar voerde ook een getuige op. Dat was Jozeph Michman ofwel Melkman, de in 1914 in Amsterdam geboren Nederlandse zionist die van 1948 tot 1957 hoofdredacteur van het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* was geweest, vervolgens tot directeur van Yad Vashem werd benoemd en om die reden naar Israël emigreerde. Het probleem van zijn getuigenis was echter hetzelfde als dat van bijna alle: dat de relatie met Eichmann niet erg duidelijk, om niet te zeg-

gen volstrekt onduidelijk was. Zo vertelde Michman van de anti-joodse maatregelen van de Duitsers in Nederland, van zijn ontslag als leraar aan een gymnasium, van de arrestaties en wegvoering van de Nederlandse joden, de Februaristaking, de gele ster, Westerbork, Vught en wat nog meer tot de geschiedenis van de Nederlandse joden tijdens de Tweede Wereldoorlog behoort. 'Weet u uit eigen onderzoek of uit de rapporten van het Rode Kruis wat het lot van de patiënten (van de joodse psychiatrische inrichting het Apeldoornse Bos) is geweest?' luidde een van de vragen aan hem. 'Geen van hen bleef in leven,' antwoordde Melkman.

Waar werden zij omgebracht?

In Auschwitz.

Weet u hoe zij gekleed waren tijdens hun treinreis?

Geen idee.

Wilt u ons alstublieft vertellen, dr. Melkman, hoeveel joden er op het moment van de Duitse inval in Nederland woonden.

Volgens een door de Duitsers uitgevoerde telling waren dat er 140 000.

Hoeveel joden werden er uit Nederland weggehaald?

110 000.

Hoeveel van hen overleefden?

6000.

Het is allemaal waar en iedereen begreep ook wel dat Eichmann hiermee iets te maken had. Hij was tenslotte een schakel in het systeem. Maar was dat 'iets' genoeg? Kon het inzet zijn van een proces? 'Sinds het begin van het proces, nu negen weken geleden,' schreef de *Zierikzeesche Nieuwsbode* half juni in een kortje in het midden van de krant,

> zijn meer dan 600 000 woorden gesproken. Het openbaar ministerie heeft 1400 documenten overgelegd, waaronder een van een miljoen woorden – het verhoor van Eichmann door de Israëlische politie. 109 personen hebben tegen Eichmann getuigd en het hof heeft tot dusver 42 dagen zitting gehouden, waarmee in het geheel 252 uur was gemoeid. 600 journalisten hebben het proces 'verslagen' en 40 000 bezoekers zijn tot de publieke tribune toegelaten.[47]

De over-, overgrote meerderheid van al die woorden, documenten en verslagen vertelde min of meer hetzelfde, dat wil zeggen het verhaal

zoals het ook in het requisitoir was gebracht en in tal van getuigenissen herhaald. Niettemin was het een groeiend groepje onafhankelijke geesten onmogelijk gevoelens van ongemak te onderdrukken. Niet dat iemand aan de misdadigheid of schuld van Eichmann twijfelde. Daarover was geen discussie. De discussie ging over de vraag hoe groot 's mans misdadig- c.q. verantwoordelijkheid was en hoe groot die van anderen – Eichmanns superieuren, landgenoten, tijdgenoten. De vraag bracht opnieuw twijfel aan het proces met zich mee. Was het dat wel of was het show, politiek, een middel tot een weliswaar niet nader vermeld maar afgeleid doel?

Eichmann was niet alleen

Een van de eersten die in Nederland vraagtekens zette bij de ophef rond Eichmann, was J.J. Buskes, beter bekend als 'de rode dominee'. Hij had zich vanaf het allereerste moment tegen het nazisme verzet, daarom in Gestel gezeten, was betrokken geweest bij de Nederlandse Volksbeweging, was in de PvdA beland maar had zich vanwege zijn antimilitarisme toch vooral aangetrokken gevoeld tot De Derde Weg en andere links-radicale stromingen binnen en buiten de sociaaldemocratische partij. Met dat alles had hij de naam van eeuwige rebel verworven. Die naam bleef hij gestand doen. Zo wees Buskes al heel vroeg op de onmogelijkheid betrekkingen aan te knopen met het Zuid-Afrikaanse apartheidsregime en op de hemeltergende situatie van de zwarte bevolking in de Verenigde Staten. In de lijn van deze consequente rebellie past ook het artikel dat hij in augustus 1960, enkele maanden na de arrestatie van Eichmann dus en lang vóór het begin van het proces, in *Het Vrije Volk* schreef. 'Wij veroordelen Eichmann,' stond daarin, maar 'in Eichmann veroordelen wij onszelf... Hebben wij niet allen, wanneer het om de redding der joden ging, met zeer dubieuze redeneringen ons geweten gesust?'

Woedende reacties volgden. Iedereen kende Buskes en wist dat hij een man was als Scheps, Nagel of van Randwijk, het type dat geen blad voor de mond neemt, weliswaar vaak gelijk heeft maar in dat gelijk geen rekening houdt met het sociaal wenselijke. Niettemin zou hij dit keer toch echt te ver zijn gegaan. Een van degenen die dat betoogde was Willem Drees. Hij noemde de bewering 'een vergaande belediging aan de geallieerden, aan het Nederlandse verzet en aan het Nederlandse Volk.' Mildere maar eveneens boze reacties kwamen van Carmig-

gelt in het Parool en Pasquino (Johan Luger) in *De Telegraaf*. Hierop bond Buskes enigszins in en legde uit wat hij bedoeld had, namelijk 'te wijzen op de grote schuld, die de niet-joodse wereld, die niet nationaal-socialistisch was, tegenover de joden heeft.'[48]

De gedachte verliet Buskes niet en had tot gevolg dat nog voordat het proces begon mede door hem een Comité 'Proces Eichmann' werd opgericht. Dat comité hield op de tweede dag van het proces onder de titel *Eichmann was niet alleen* een bijeenkomst in Krasnapolsky. Die bijeenkomst stond onder leiding van de enkele jaren tevoren door de CPN geroyeerde communistische voorman Gerben Wagenaar[49] en werd niet

alleen toegesproken door Buskes zelf maar ook door Marga Minco, Hella Haasse, Nico Rost en rabbijn J. Soetendorp, een interessant gezelschap dus. 'Wij veroordelen Eichmann,' herhaalde Buskes tijdens zijn toespraak maar voegde er opnieuw aan toe dat die veroordeling in feite de wereld betrof die hem had laten begaan. 'Zes miljoen slachtoffers is erg. Maar een mens als Adolf Eichmann voort te brengen en zijn werkzaamheid mogelijk te maken, is nog veel erger.'[50]

De andere sprekers betoogden in enigszins andere bewoordingen hetzelfde. Zo noemde Rost Eichmann 'slechts een exponent van het mammoetconcern Barbarij en co' en wees Hella Haasse op het gevaar dat men meende dat na het Eichmannproces de zaak 'erledigt' zou zijn. Het gebruik van dat Duitse woordje maakt duidelijk in welke hoek volgens haar het gevaar school.

Dat Eichmann niet alleen was geweest, begreep natuurlijk iedereen. Het was echter niet de gedachte achter het proces. Juist niet. Eén man berechten, dat was te doen. Een volk, een natie, dat niet. Vandaar dat, zoals Mulisch schreef, 'de totale schuld voor vrijwel alles nu meer of minder bewust op Eichmanns kalende hoofd [wordt] gestapeld – dit enerzijds ter bevrediging van Hausners grote ijver..., anderzijds ter bevrediging van de behoefte der mensheid aan een duidelijk, eenvoudig en verschrikkelijk beeld.'[51] Maar dat beeld kon niet kloppen. Dat besefte ook de *Zierikzeesche Nieuwsbode*. De dankzij het Eichmannproces nieuw verworven kennis kon volgens de krant niet vrijblijvend zijn. 'Als er voldoende Duitsers gekeken hebben naar de documentaire "Op het spoor van Adolf Eichmann",' becommentarieerde zij in een televisiekritiek,

> zullen zij toch uiteindelijk tot in de botten doordrongen zijn van de verschrikkelijke wandaden, die hun landgenoten en misschien zij zelf ook in de laatste oorlog hebben bedreven. Helaas beluisterden wij in alle

> Duitse commentaren slechts verwijzingen naar 'deze moordenaar', de 'slechte Duitsers' en 'de nazi's'. Geen enkele maal werd gewaagd van het Duitse volk.[52]

Vergangenheitsbewältigung

De Duitse hypocrisie met betrekking tot Eichmann ergerde ook Duitsers, vooral jongeren onder hen. Een van hen was Christian Geissler, geboren in 1928 en dus behorend tot de generatie die de gebeurtenissen weliswaar bewust had meegemaakt maar te jong was om verantwoordelijkheid te dragen. Al op jonge leeftijd vestigde hij zich als *freier Schriftsteller* en publiceerde zijn eerste roman: *Anfrage*. Onder de titel *Een generatie zwijgt* verscheen deze in 1961 ook in het Nederlands en werd, veelzeggend, aangekondigd in het programmaboekje van de bijeenkomst van het Comité 'Proces Eichmann' in Krasnapolsky.

In *Anfrage* wordt het verhaal verteld van een man die vanwege zijn optreden in de oorlog terechtstaat. Op het moment dat zijn proces het einde nadert en hij, zoals meestal gebeurde, vanwege ontoerekeningsvatbaarheid of een andere juridische vondst van rechtsvervolging ontslagen wordt, staat hij op en kijkt door de rechtszaal. Pas nadat hij zijn zoon gevonden heeft, begint hij te praten en verklaart zichzelf wél toerekeningsvatbaar en ook schuldig. 'Zoudt u ons willen zeggen hoe u tot dit verzoek komt?' vraagt de rechter.

> De beklaagde knikte weer, zweeg een tijdje, keek zijn zoon aan en zei: 'Ik heb een zoon. Het is voor een zoon beter, dat hij een vader heeft die voor zijn schuld uitkomt, dan dat hij een vader heeft die niet toerekeningsvatbaar is. Je doet er niemand plezier mee, wanneer je hem niet in staat acht schuldig te kunnen worden.'

Dergelijke woorden waren in het West-Duitsland van het begin van de jaren zestig ongehoord. De oorlog was geen thema, althans in de openbaarheid niet, en werd, wanneer hij ter sprake kwam, vooral gezien als een zaak die gelijmd dan wel vergeten diende te worden. Dit streven werd bevorderd door de voortdurende politieke strijd met de oosterbuur. Hoe meer deze erop wees dat alle West-Duitsers nazi's waren, des te meer voelden die zogenaamde nazi's zich bevestigd in hun opvatting dat de communisten de echte misdadigers waren. Voor *Vergangenheitsbewältigung* was dergelijk gebekvecht niet bevorderlijk,

voor zogenoemde *kalte Amnestie* daarentegen wel.[53]

Maar eind jaren vijftig vond ook[54] in West-Duitsland een verandering plaats. Doorslaggevend hiervoor was vermoedelijk de generatiewisseling. Degenen die zoals Geissler de oorlog bewust hadden mee*gemaakt* maar er niet bewust aan hadden mee*gedaan*, plus tal van degenen voor wie zelfs dat niet gold, werden of waren volwassen en begonnen vragen te stellen. Die vragen leidden tot meer vragen en daarmee tot een spiraal. Gestimuleerd door een proces dat in 1958 bijna bij toeval gevoerd werd tegen een aantal leden van een *Einsatzkommando* dat betrokken was geweest bij massa-executies,[55] sloegen elf regionale rechtbanken
356 de handen ineen en richtten een *Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen* op. Deze zou in de loop van jaren duizenden gevallen onderzoeken.[56] Er bestond op dat moment een zekere urgentie dat te doen. In mei 1960 zouden in Duitsland de eerste oorlogsmisdaden verjaren.[57] Het was nu of nooit. Hierbij hielp de actualiteit. Eind 1959, een half jaar dus vóór de arrestatie van Eichmann, werd West-Duitsland getroffen door een antisemitische golf. Tussen kerst 1959 en eind januari 1960 werden maar liefst 470 gevallen van zogenaamde *Hakenkreuzschmierereien* gesignaleerd. Daarop volgde een discussie in de Bundestag, uitvoerige perscommentaren en veel aandacht in de internationale, ook Nederlandse media. Voor Duitsland extra pijnlijk was dat de bekladdingen elders in Europa nagevolgd werden. Zo meldde de *Zierikzeesche Nieuwsbode* op 7 januari 1960 een 'golf van antisemitisme' en sprak van hakenkruizen in Italië, Finland, Zweden, Frankrijk, Engeland en België. De suggestie was duidelijk: om te voorkomen dat Europa opnieuw zou overkomen wat het een kwart eeuw eerder ook overkomen was, moest paal en perk worden gesteld.

Deze actualiteit werd versterkt door affaires als die rond Hans Josef Maria Globke, een katholiek politicus die halverwege de jaren twintig in Pruisische staatsdienst was getreden en vervolgens onder naziminister Wilhelm Frick carrière had gemaakt. Hierdoor was hij intensief betrokken, zo niet verantwoordelijk geweest voor een aantal minder frisse zaken waaronder de Neurenberger Wetten en de verplichte (voor)naamsverandering van Duitse joden. Na de oorlog kwam er aan Globkes carrière geen eind, integendeel. Onder Adenauer steeg hij tot nog grotere hoogte en werd zelfs eerste man op de Bondskanselarij, een van de belangrijkste raadgevers van de minister-president dus. Vreemd genoeg, vanuit een huidig perspectief althans, leverde dat nauwelijks problemen op, tot het moment dat 's mans naam tij-

dens het Eichmannproces genoemd werd.[58] Eenmaal genoemd was er geen houden meer aan en stond met name de Duitse pers, in Oost vanzelfsprekend meer dan in West, bol van berichten over Globke en zijn eventuele misdaden. Ook in Nederland werd vanaf 1961 veel over de man geschreven.[59] Grote, bijtende stukken met koppen als 'Dr. Hans Globke: meest omstreden man in Duitse bondsrepubliek' en spotprenten als die van Frits Behrendt, van een slapende Adenauer met zijn rechterhand in het gips. Op dat gips staat het gelaat van Globke getekend, een hakenkruis op zijn wang.[60]

Collectieve schuld?

Discussies over Globke en vergelijkbare figuren[61] hadden tot gevolg dat de vraag naar de collectieve schuld van de Duitsers steeds minder goed te vermijden viel. In een halverwege de jaren zestig in Oost-Duitsland uitgegeven Braunbuch[62] stonden 1800 namen van nog altijd actieve schuldigen opgesomd. Eenieder begreep dat zij niet meer dan het topje van een ijsberg vormden. Maar hoe diep stak die berg? En als hij diep stak, in hoeverre was het Eichmannproces dan een showproces? Dat de man schuldig was, daaraan twijfelde geen mens. Maar door hoevelen werd die schuld gedeeld? En wat betekende die collectieve verantwoordelijkheid voor dit en eventueel toekomstige processen?

Harry Mulisch maakte de gedachte van de betrekkelijke of gedeelde schuld van Eichmann tot pijler van zijn reportages. Vandaar dat hij zijn verslag besloot met een schimpscheut naar aanklager Hausner en een pluim voor advocaat Servatius. Eerstgenoemde beschuldigde hij ervan de taal van een Baälpriester te bezigen, de ander gaf hij gelijk, zelfs toen hij zijn opponent van hitleriaanse methoden beschuldigde.[63] Abel Herzberg legde een andere klemtoon – met andere implicaties. Maar ook hij maakte bezwaar tegen de claim van Hausner dat Eichmann in de alledaagse betekenis van het woord voor de moord op zes miljoen mensen verantwoordelijk was. Schuldig was hij zeker. Maar verantwoordelijk? Eichmann was in de ogen van Herzberg een instrument. 'Dit hele leven is... zonder enig eigen initiatief van enig belang verlopen,' schrijft hij. Vandaar dat de openbare aanklager volgens hem geen gelijk kon hebben.

> Wat wij tegenkomen is een dienstwillige dienaar... Dat een man, die zo weinig macht had over zichzelf, de macht verkreeg over leven en

> dood van miljoenen anderen, is genoeg om de tijd, waarin wij hebben geleefd, te brandmerken.[64]

Dit was velen te vaag. Onder hen Han Lammers – een man wiens rol in de beeldvorming van de oorlog onder meer[65] vanwege zijn overstap van journalistiek naar politiek niet onderschat mag worden. In verband met hem vertellen Mathieu Smedts en Cornelis Troost in de epiloog van een boek dat zij in 1965 over de oorlog publiceerden het volgende: vier Nederlandse journalisten staan tijdens het Eichmannproces in Jeruzalem bijeen. Het is de dag waarop de gebeurte-

nissen in Nederland behandeld worden. De jongste van de vier (dat moet Lammers zijn) brengt hierover zijn ontzetting onder woorden en zegt, althans in de woorden van Smedts en Troost, dat hij 'het Nederlandse volk in zijn geheel aan de schandpaal [zal] nagelen. Ze moesten goed weten, wat zij door nalatigheid hadden misdreven.' De oudste van de journalisten, een jood (ongetwijfeld Herzberg), spreekt hem tegen en betoogt dat het allemaal veel ingewikkelder was dan het lijkt. Alleen al de vraag waar je al die joden had moeten verbergen... 'De tegenwerpingen maakten op de jonge collega niet veel indruk,' schrijven Smedts en Troost en vervolgen, over zichzelf in de ik-vorm sprekend:

> Ik had dit gesprek zwijgend aangehoord. Ik wist niet wat ik erop zeggen moest. Hier beschuldigde de een, die het niet weten kon en verdedigde de ander die het wist en meegemaakt had.[66]

En inderdaad, luttele maanden nadien publiceerde Lammers in het tijdschrift *Podium* een scherp artikel over de Nederlandse bevolking. Hij omschreef haar met een term die hij bij J.B. Charles gevonden had: klootjesvolk. Een betere kwalificatie was volgens hem ondenkbaar. Want wat was de reden dat Eichmann zich tijdens het proces niets herinnerde van de gebeurtenissen in Nederland? Het antwoord kon er volgens Lammers maar één zijn: omdat de vervolging van de joden er van een leien dakje was gegaan (*'Dass man sagen kann, es war eine Pracht'*)[67] en er een sfeer had geheerst waarin

> ambtenaren verklaringen tekenden, rechters duldden dat hun collega's werden ontslagen, politiemensen Joden ophaalden, het hoofd van het Amsterdamse onderwijs meehielp kinderen in ghetto-scholen te concentreren... en de N.S. 97 treinen inpasten in de dienstregeling die een

zekere Adolf Eichmann in een kantoor aan de Kurfürstenstrasse in Berlijn had ontworpen.[68]

Hannah Arendt

De discussie over wij en zij, schuld, verantwoordelijkheid maar bovenal aard en betekenis van het Eichmannproces culmineerde of (volgens tegenstanders) ontaardde in het boek, oorspronkelijk vijf lange artikelen,[69] dat sinds verschijning onlosmakelijk met het Eichmannproces verbonden is: *Eichmann in Jeruzalem* van Hannah Arendt, veelzeggend ondertiteld *De banaliteit van het kwaad*. Hoe invloedrijk dat boek is, ook in Nederland, blijkt onder meer uit de overstelpende hoeveelheid studies, artikelen en commentaren naar aanleiding ervan.[70] Als het boek van Hannah Arendt echt zo slecht was als in tal van polemische geschriften en woede-uitvallen[71] beweerd wordt, zouden er niet zoveel commentaren verschenen zijn. Die verschenen wel. Arendt raakte dus een zenuw. Welke?

De van oorsprong Duitse tot Amerikaan genaturaliseerde Hannah Arendt leek bij uitstek geschikt een oordeel te vellen over Eichmann en diens rol in het Duitse systeem. Ze kende Duitsland, was er opgegroeid en had nauwe contacten (gehad) met enkele van de belangrijkste intellectuele representanten ervan, met Karl Jaspers onder meer en Martin Heidegger. Ook was ze joods en een tijdlang zelfs zioniste.[72] Daarnaast was Arendt schrijfster van een studie die voor een van de betere analyses van de moderne dictatuur geldt: *The Origins of Totalitarianism*, verschenen in 1951.[73] Verder had zij een boek geschreven dat, vooral onder intellectuelen aan de Amerikaanse Oostkust, doorging voor een diepgaande analyse van de situatie van de westerse mens en zijn omgeving: *The Human Condition*.

Gewapend met zoveel intellectuele bagage begaf Arendt zich in het voorjaar van 1961, zogenaamd als reporter van *The New Yorker*, naar Jeruzalem en woonde de eerste weken van het proces bij.[74] Haar aanwezigheid ontging niemand. Koninklijk schreed ze de zaal binnen waar ze vervolgens pontificaal ging zitten en, tot grote ergernis van de aanwezigen, voortdurend hardop commentaar leverde. Ondertussen maakte ze aantekeningen en reisde door het land waarvoor ze vóór de Tweede Wereldoorlog grote sympathie had gevoeld maar dat volgens haar met de stichting van de staat Israël in een onhoudbare situatie te-

recht was gekomen. Deze gedachte was cruciaal voor haar visie op het proces: het zou een dieper doel dienen, Eichmann was bijzaak.

Deze mening had Arendt, niet bepaald het type dat de naam reporter verdient, al gevormd voordat ze naar Jeruzalem ging. Met recht zou het proces tegen Eichmann in haar overtuiging niet veel van doen hebben, met politiek wel, in het bijzonder met het verlangen van de Israëliërs zichzelf op de kaart te zetten door zich op te werpen als erfgenamen van zes miljoen doden. Maar dat was niet haar enige kritiekpunt. Tijdens het proces zou verder blijken, zo schreef Arendt vlak voor kerst 1960 in een lange brief aan haar mentale vader Karl Jaspers,

> in welke schrikbarende mate de joden meegeholpen hadden hun eigen ondergang te organiseren [want] dat het helaas een feit is dat de heer Eichmann de joden persoonlijk geen haar gekrenkt heeft, ja dat zelfs de selectie van hen die op transport werden gesteld niet door hem en zijn medeplichtigen gemaakt werd.[75]

De selecties werden door de joden zelf gemaakt, bedoelde Arendt, in het bijzonder door de zogenoemde Joodse Raad. Het was een bom. In Nederland was deze al eens ontploft[76] en zou in komende jaren, eerst naar aanleiding van *Ondergang* van Presser (1965), vervolgens door de publicatie van de delen 6 en 7 van *Het Koninkrijk* (1975-1976) en uiteindelijk bij de verschijning van een facsimile van het *Joodsche Weekblad* en een afzonderlijke publicatie opnieuw ontploffen – om daarna tot op de dag van vandaag rook te verspreiden: over de bijdrage van de joodse gemeenschap, in het bijzonder de Joodse Raad en dan vooral haar leiders aan de eigen ondergang. De (overigens voor een niet onbelangrijk deel op Nederlandse bronnen gebaseerde)[77] opvattingen van Hannah Arendt hierover waren de lont in het kruitvat.

Buiten joodse kring werd nog een derde aspect uit het boek van Hannah Arendt beklemtoond: het feit dat Eichmann in volstrekte tegenstelling tot de pretentie van het proces geen gevaarlijke crimineel was maar 'terribly and terrifyingly normal... Vanuit onze rechtsinstellingen gezien en aan onze ethische maatstaven gemeten was deze "normaalheid" veel schrikwekkender dan alle gruwelen tezamen.'[78] Eichmann had er nooit bij stilgestaan wat hij deed, beweerde Arendt in een door haarzelf gecursiveerde zin. Stil stond hij slechts bij zijn plicht. 'Het was in zekere zin pure gedachteloosheid... die hem ervoor predisponeerde een van de grootste misdadigers van zijn tijd te worden.'[79]

Een 'bewijs' van de juistheid van deze stelling is dat Mulisch en

Herzberg onafhankelijk van elkaar en natuurlijk ook onafhankelijk van Arendt (die later in de openbaarheid trad)[80] hetzelfde suggereerden. Een dergelijke gedachte paste echter evenmin bij het proces en was voor critici een zoveelste reden met boek en auteur de vloer aan te geven. Tot op zekere hoogte hadden ze het daarbij eenvoudig: *Eichmann in Jeruzalem* staat immers vol fouten en foutjes. Zo constateerde Presser, ondertussen ver gevorderd met zijn onderzoek naar de moord op de Nederlandse joden, dat de schrijfster er een janboel van had gemaakt, althans wat betreft hetgeen hij kon controleren. 'Het is helemaal mis,' schrijft hij,

> het is eenvoudig te gek om los te lopen... Ik beschik over geen enkele waarborg, dat dit boek, dat blijkbaar (met betrekking tot zulk een ongehoord moeilijk onderwerp) in record-tempo in elkaar geflanst is, op andere plaatsen betrouwbaarder is in zijn feitenmateriaal.[81]

Het was in joods-Amerikaanse kring een reden temeer Arendt de huid vol te schelden en het boek af te doen als bagger.[82] In Nederland werd dit, één uitzondering daargelaten,[83] dunnetjes overgedaan. Zo schreef Hermann von der Dunk, op dat moment nog geen hoogleraar, dat het dwaas was mensen die zich het vege lijf probeerden te redden van medeplichtigheid te beschuldigen.

> Zij heeft niet begrepen, dat de nazi's de Joden letterlijk alles onmogelijk hadden gemaakt... zelfs om schurken te worden, want ook als zij schurken werden, werden zij dat nog met het pistool in de nek.[84]

Het felst op Hannah Arendt gebeten was het *Nieuw Israëlitisch Weekblad*. Herhaaldelijk kwam het op de kwestie terug en bij de publicatie van de spraakmakende aanval van Jacob Robinson[85] haalde het zelfs opgelucht adem. 'Juffrouw Arendt weerlegd' kopte het denigrerend. Hoe is het mogelijk, vroeg Jozeph Melkman zich in zijn recensie af, dat iemand die zoveel belangrijke werken op haar naam heeft staan, zoveel fouten kan maken? 'Het antwoord hierop is psychologisch. Haar kijk op de catastrofe is beneveld door een diep-geworteld vooroordeel tegen het Zionisme en de staat Israël.'[86]

Hiermee was de kwestie Eichmann en de nasleep van de Shoah uitgelopen op een politiek debat. Het zou nog vele malen gevoerd worden.

[19] Beeldvorming
De oorlog in het publieke domein

362 Op het moment dat in Israël het Eichmannproces gehouden werd nam in Nederland een oude generatie afscheid van de politiek. De eerste die ging was ook meteen de meest invloedrijke, al is het alleen maar omdat hij de grootste partij leidde: Carl P.M. Romme. Hij werd alom erkend als de politieke leider van het katholieke volksdeel, in kleine kring zelfs als 'de knapste man van het parlement'.[1] Maar begin jaren zestig ontglipte hem de kracht en kondigde hij zijn vertrek aan. Dat gebeurde in februari 1961. Het kwam volstrekt onverwacht en liet zowel partij als collega's verbijsterd achter. Nog geen twee weken nadat Romme zijn vertrek had aangekondigd overleed ds. Pieter Zandt. Ook hij was fractievoorzitter sinds de eerste naoorlogse verkiezingen, in dit geval van de kleine en stille SGP, goed voor twee, later drie zetels. Evenals Romme maar dan op zijn (calvinistische) manier was hij een ouderwets man, altijd strak in het pak (zwarte jas, grijze streepjesbroek), stram, plechtig. 'In ds. Zandt daalt een typisch stukje oeroud Nederland ten grave,' schreef *Het Parool*.[2] In hetzelfde jaar dat Romme en Zandt verdwenen, kreeg Paul de Groot een beroerte en verbleef maandenlang in een Russisch ziekenhuis. Sinds het eind van de jaren dertig had hij in z'n eentje de communistische partij geleid, hierna viel dat hem steeds moeilijker.[3]

In de zomer van 1962 volgde het meeste massale deel van wat Paul de Groots opvolger Marcus Bakker de 'uittocht der politieke gladiatoren' noemde.[4] In juni stapte Jaap Burger op. Ook hij zat sinds de oorlog in de Kamer, sinds 1952 als fractievoorzitter. In de maanden die voorafgingen aan zijn afscheid had hij het in eigen kring zwaar te verduren. Hij verloor en vertrok. In dezelfde zomer dat het vertrek van Burger bekend werd gemaakt, nam ook Hendrik W. Tilanus, fractievoorzitter van de CHU, afscheid van de politiek. Hoewel jonger dan Zandt zat hij langer in de Kamer, sinds 1922 maar liefst. Opvallend was hij zelden, fel nooit maar aanwezig altijd. Alsof het zo hoorde. En met eenzelfde

vanzelfsprekendheid verdween hij ook. Het vertrek van Tilanus viel gelijk met dat van de liberale fractieleider Pieter J. Oud, een man die vanwege zijn kennis van de parlementaire geschiedenis veelal het geheugen van de Kamer werd genoemd. Zijn referentiekader was niet de oorlog of wat daarna gebeurde maar de periode daarvóór. In zoverre is hij kenmerkend voor een generatie die de oorlog niet als breuk maar als onderbreking ervoer en nadien met alle macht naar herstel streefde. Eind 1962 uiteindelijk hield ook Jan A.H.J.S. Bruins Slot het voor gezien. Hoewel zijn positie binnen de Antirevolutionaire Partij minder dominant was dan die van Romme in de KVP, Tilanus in de CHU of De Groot in de CPN was ook hij, mede vanwege zijn hoofdredacteurschap van *Trouw*, niet weg te denken uit de naoorlogse politiek en samenleving. Anders dan de meesten van de hiervoor genoemden realiseerde hij zich echter al geruime tijd dat modernisering van politiek en samenleving noodzakelijk was en hield daarvoor ook gedreven pleidooien.[5]

> Gewild of niet gewild, bedoeld of niet bedoeld, betekent deze aflossing van de wacht het heengaan van een generatie, die gedurende het laatste kwarteeuw aan de Nederlandse politiek haar gestalte en inhoud heeft gegeven,

stelde Kamervoorzitter Kortenhorst bij de opening van het parlementaire jaar 1962-1963.[6] En alsof hij zijn statement kracht wilde bijzetten, gaf hij enkele maanden nadien plotseling de geest. Kortenhorst was sinds 1948 Kamervoorzitter geweest en had mede daardoor de maatschappelijke sfeer van naoorlogs Nederland in vergaande mate vormgegeven. Het gaat te ver te zeggen dat zijn visie op de oorlog, met name wat betreft de toelaatbaarheid van samenwerking met de vijand, in de jaren vijftig domineerde maar wel zou je kunnen volhouden dat zijn standpunt destijds gemeengoed was. Elk van de genoemden wist immers uit ervaring wat de overgrote meerderheid van de Nederlanders eveneens wist en wat behalve door vertegenwoordigers van het verzet, Londen en radicaal links ook veelal stilzwijgend aanvaard werd: dat het bestaan in een bezet land ingewikkeld is en bijna onvermijdelijk leidt tot daden die je theoretisch gezien liever niet zou willen stellen maar in de praktijk nauwelijks kunt vermijden.[7]

Hoe anders was de situatie van de mannen en vrouwen die de oude generatie opvolgden. Van twee van de oudsten onder hen, Marga Klompé en Tilanus jr., staat vast dat zij zich actief tegen de Duitsers

hebben verzet, eerstgenoemde onder meer als koerierster,[8] de ander door joden te helpen. Tilanus heeft om die reden zelfs een tijdje in Kamp Amersfoort gezeten. Van de andere fractievoorzitters was er een aantal dat met goed recht kon volhouden in de strijd tegen de Duitsers actief te zijn geweest. Dat geldt Joop den Uyl,[9] Anne Vondeling,[10] Norbert Schmelzer[11] en Edzo Toxopeus[12]. Van de rest was er, behalve wellicht Beernink van de CHU,[13] niemand die er eventueel van verdacht kon worden ook maar het kleinste klontje boter op het hoofd te hebben. Daarom was het voor hen ook relatief eenvoudig een ander perspectief op de oorlog te hebben. Doorslaggevend was dat perspectief overigens niet – niet meer. Dat heeft andere redenen. Ze raken de jaren zestig in hun kern.

Veranderingen in de openbaarheid

De roerige ontwikkelingen van het midden van de jaren zestig – toen de KVP een structuurrapport publiceerde, D66 werd opgericht, Nieuw Links met een pamflet kwam, Schmelzer het kabinet-Cals opblies en Amsterdam in een snelkookpan veranderde – getuigen van meer dan een verandering in het politieke landschap. Zij getuigen ook van een verandering in de publieke ruimte, in het bijzonder van de manier waarop in die ruimte meningen tot stand komen, bovendrijven, werkzaam zijn en verdwijnen. Tot ongeveer halverwege de jaren zestig werd de publieke opinie grotendeels bepaald door de voormannen van de zuilen en geventileerd via de aan die zuilen gerelateerde maatschappelijke organisaties. Het klassieke en in dit verband altijd weer genoemde voorbeeld is dat van de Hofmans-affaire zoals de beroeringen halverwege de jaren vijftig in en rond het koninklijk huis veelal samengevat worden. De Nederlandse pers liet hier niets over horen en de eerste pogingen van de buitenlandse pers dat wel te doen,[14] werden in de kiem gesmoord. Hoewel deze opstelling ook destijds al sceptisch bekeken werd, was het toch vooral bij nader inzien, in *Tegels lichten* van Henk Hofland uit 1972 onder meer, dat hiervan schande werd gesproken. 'De Nederlandse journalistiek vervulde in negen van de tien keer de functie van een geautomatiseerde claque.'[15]

Hoewel dit sterk overdreven is,[16] klopt het dat het verschil met de volgende grote koningshuisaffaire – verloving en huwelijk van Beatrix en Claus in 1965-1966, zie hierna – enorm is. Maar in de jaren tussen de twee affaires vond er dan ook zoiets als een aardverschuiving plaats.

De gevolgen hiervan voor de publieke meningsvorming waren groot: terwijl die mening halverwege de jaren vijftig nog vanuit de top werd gestuurd, was hiervan tien jaar later nauwelijks sprake meer. En als er al gestuurd werd, dan gebeurde dat steeds minder door politiek, kerk of een andere zuilgerelateerde instelling en steeds vaker door min of meer onafhankelijke media en de daaraan verbonden opiniemakers.[17]

Hoe sterk de Nederlandse media (en dat was op dat moment vooral de geschreven pers, zij het steeds vaker met en ook onder invloed van radio en televisie) aan het begin van de jaren zestig in beweging waren, is goed waarneembaar in het tijdschrift van de branche, *De Journalist*. Zo kopte het blad in 1960 naar aanleiding van een 'causerie' van journalist en 'stukjesschrijver' mr. Eduard Elias dat Nederlandse kranten 'ronduit vervelend' en bovendien volgzaam waren.

> Het lief aan-de-leiband-lopen van de officiële professionele voorlichters; de wijze waarop en de mate waarmee wij de zonzijde van hun goede gunsten zoeken; het gebrek aan eigenwaarde voor ons beroep en onze persoon...[18]

In andere nummers van *De Journalist* klonken vergelijkbare geluiden. Dit onder meer naar aanleiding van het zogenoemde cocktailincident – een uitspraak die Jan de Quay tijdens een borrel had gedaan en die vervolgens in de pers terechtkwam. Mocht dat zomaar? Een vergelijkbaar probleem deed zich voor bij de zilveren bruiloft van Juliana en Bernhard, voorjaar 1962. Hoewel enkele journalisten voor het partijtje uitgenodigd waren, werden ze als vlegels behandeld. Het blad sprak er schande van.[19] Incidenten deden zich ook voor bij de verlovingen van de prinsessen Margriet, Irene en Beatrix en bij een bezoek van Juliana aan de Deltawerken. In het laatste geval, zomer 1964, had een klacht over opdringerige fotografen tot gevolg dat het vakblad een beschouwing wijdde aan de Koningin der Aarde, zoals de klassieke metafoor voor de pers luidt,[20] versus de Koningin der Nederlanden. Het is niet moeilijk te raden wie volgens het blad uiteindelijk de ware was.[21]

Ondertussen nam met de vele gevallen van censuur[22] ook het aantal botsingen tussen pers en overheid toe. 'Mensen in overheidsdienst zijn objectiever dan de pers,' stelde de burgemeester van Den Bosch tijdens een bijeenkomst met katholieke journalisten, zich blijkbaar niet realiserend dat hij het begrip objectief nogal subjectief gebruikte. Hij bedoelde namelijk dat de pers iets anders schreef dan de autoriteiten

wensten. Enkele maanden eerder had 's mans collega uit Amsterdam, burgemeester van Hall, hetzelfde verkondigd en begin 1965 meldde het vakblad zelfs een hele reeks botsinkjes tussen burgemeesters en wethouders aan de ene en journalisten aan de andere kant. De oorzaak was telkens dezelfde: terwijl bestuurders zaken binnenskamers wilden houden, wilden journalisten er juist over berichten. 'Het onhandige in dit spel,' schreef *De Journalist*, 'is dat de kiezers nu gaan vermoeden, dat hun gemeentebestuur en met name ook hun wethouders iets te verheimelijken hebben.'[23] Zo was het natuurlijk ook.

'Meer vrijmoedigheid gevraagd' stond begin 1964 boven een arti-

keltje in het blad. Het was een zoveelste signaal dat journalisten zich met steeds meer tegenzin neerlegden bij hun rol van inktkoelie. Terwijl de televisie met de dag meer kijkers trok, steeg de oplage van de dagbladen.[24] Het was nog maar het begin van de ontwikkeling: in de komende twintig jaar, met als hoogtepunt het eind van de jaren zeventig, begin tachtig, zou de oplage van de Nederlandse kranten zowel in absolute als in relatieve (aantal kranten per hoofd van de bevolking) zin stijgen.[25]

Tegelijkertijd breidde het aantal uren televisie zich uit. Er kwam een tweede net (1965), er verschenen piraten op de radiomarkt, er lagen meer tijdschriften in de kiosk. Steeds vaker en steeds luider werd over de maatschappelijke betekenis van de pers gesproken – een thema dat in naoorlogs Nederland aanvankelijk bijna alleen in verband met de verzetspers ter sprake kwam. 'Bevordert of schaadt de pers de geestelijke volksgezondheid?' vroeg de grand old man van de toenmalige journalistiek, Maarten Rooij, zich eind 1961 af. Tien jaar eerder zou hij een dergelijke vraag niet gesteld hebben. De invloed van de pers was geen thema. Nu wel – en steeds meer. Vandaar dat historicus Henri Baudet op een eind 1963 gehouden symposium zo ver ging te beweren dat de journalist de samenleving vertegenwoordigt. Hij zou de 'trait d'union [vormen] tussen de maatschappij en allerlei instanties en groepen en krachten, die aan de andere kant de maatschappelijke beweging leiden.' De journalist, aldus Baudet,

> constateert..., interpreteert, controleert, eventueel: kritiseert. Meteen dringt zich dan een andere vergelijking op, nl. tussen de journalisten en de Kamerleden. In zekere zin vormt de journalistiek... een parlement.[26]

Zo was het. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog zou het illustreren.

Hernieuwde aandacht voor de oorlog

De aanstaande herdenking van vijftien jaar vrede, mei 1960, bracht een aantal omroepen, kranten en uitgeverijen op het idee 'iets speciaals' te doen. Zoals eerder gezegd: al enige tijd nam de belangstelling voor de oorlog toe.[27] De populariteit van het dagboek van Anne Frank tekent de verandering. Zo ook het boek dat J.J. Heydecker en J. Leeb in 1958 over het proces van Neurenberg publiceerden en dat onder de titel *Opmars naar de galg* ook bijna meteen in het Nederlands werd vertaald. Het beleefde druk na druk – de negende in 1961. In dat jaar kwam ook het veelbekeken docudrama *Judgment at Nurenberg* op de markt. In Italië, om van de herleving van de belangstelling aan het eind van de jaren vijftig een geheel ander voorbeeld te geven, werd *Se questo è un uomo* ('Eens was ik een mens')[28] van Primo Levi herdrukt. De eerste druk uit 1947 was geen succes geworden. De nieuwe druk uit 1958 begon een, hoewel voorlopig nog langzame zegetocht over de wereld.[29] Iets vergelijkbaars gebeurde op volstrekt ander niveau met het hiervoor besproken geschrift van Jan Meulenbelt, *De Duitse tijd. Vijf jaar vaderlandse geschiedenis*. Het verscheen voor het eerst in 1955 maar kreeg nauwelijks aandacht. Dat veranderde vanaf het herdenkingsjaar 1960. Druk volgde op druk, de zevende in 1965.

Vanwege het herdenkingsjaar werden ondertussen ook heel wat nieuwe 'oorlogsboeken' op de markt gebracht. Minstens twee daarvan hadden succes. Veelzeggend voor het feit overigens dat er van de oorlog nog geen duidelijk beeld bestond, is dat beide bloemlezingen waren. De ene is een door het RIOD (Lydia Winkel) samengesteld en met gedichten geïllustreerd fotoboek. Hoewel voorzien van een neutrale titel (*Toen... 1940-1945*) waren foto's en teksten zo gekozen dat ze vooral aan de emotie appelleerden: aan woede, verdriet en opluchting dat het voorbij was. Dat werkte. Uit een in mei 1960 door *Het Parool* gehouden enquête onder 74 boekhandelaren in 54 steden kwam deze collage als het op dat moment best verkochte (oorlogs)boek uit de bus.[30] Een ander, op hetzelfde moment verschenen en eveneens goed verkocht boek was van een man die later vooral bekend werd vanwege zijn museumwerk maar begin jaren zestig nog bibliothecaris van het Amsterdamse Instituut voor de Perswetenschap was, Dick H. Couvée.[31] Zijn beredeneerde bloemlezing, getiteld *De meidagen van '40*, bestond grotendeels uit uitvoerige citaten uit kranten, dagboeken en rapporten. Het boek verscheen als pocket en ging in grote aantallen – welke weten we niet – over de toonbank.

Ondertussen druppelden steeds meer berichten door dat de Israëliers niet van plan waren de oorlog te vergeten. Het is een van de achtergronden van het Eichmannproces.[32] De belangstelling hiervoor werd voorbereid door het ongekende en wereldwijde succes van een roman van Leon Uris, eveneens uit 1958: *Exodus*, over het ontstaan van Israël en het gelijknamige schip met joodse overlevenden dat aan de vooravond daarvan over de zeeën zwierf. Het succes sloeg ook over naar Nederland. Druk volgde op druk, de eerste in 1959, de zesde in 1960, de 23ste in 1963. Het boek voerde gedurende bijna heel het jaar 1960 de bestsellerlijst aan, tijdelijk (in april en mei) alleen verdrongen door het fotoboek van het RIOD.[33]

De plannen van Rengelink & Loe de Jong

Onder invloed van de alom herlevende belangstelling voor de oorlog kwam ook de VARA met het plan iets groots te doen.[34] Dat is niet verwonderlijk. De sociaaldemocraten wierpen zich op als de aartsvijanden van elke vorm van dictatoriaal denken en ontleenden daaraan zelfs een belangrijk deel van hun imago. Hier komt bij dat de met de VARA nauw verbonden PvdA in 1959 voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog buiten de regering stond en in een felle politieke strijd met haar coalitiegenoot tot dan toe, de KVP, was verwikkeld. Wat de oorlog betreft legde laatstgenoemde partij voortdurend de klemtoon op de noodzaak een streep onder het verleden te zetten. Alleen al daarom hadden de sociaaldemocraten de neiging het tegenovergestelde te doen. Toch zijn ideologie en politieke actualiteit niet de belangrijkste reden dat binnen VARA-gelederen plannen voor een grootse oorlogsserie opkwamen. De belangrijkste reden is, als je het zo mag noemen, kleiner en gelegen in het simpele feit dat er bij de omroep een aantal mannen rondliepen die door de toenmalige gebeurtenissen scherp getekend waren. Televisiesecretaris en initiator van het project Jan Willem Rengelink was een van hen,[35] Milo Anstadt een ander.[36] En dan was er Loe de Jong.

Meteen nadat Loe de Jong aan de Universiteit van Amsterdam als historicus afgestudeerd was, maakte hij de stap naar de journalistiek. Daarin zou hij minstens drie decennia actief blijven, tot hij eind jaren zestig met de redactie van *Vrij Nederland* in conflict kwam over actuele politiek en alle tijd nodig meende te hebben voor zijn magnum opus. Vanaf dat moment veranderde hij van commentator van de actualiteit

tot medespeler in de actualiteit, met als meest opmerkelijke en op het eerste gezicht ook paradoxale feit dat de actualiteit waarom hij zich bekommerde in de eerste plaats het verleden betrof. Zo bezien, in de zin dus van iemand die zich bezighoudt met de dingen van de dag, bleef De Jong altijd journalist. Vandaar ook zijn opmerking tot Ischa Meijer, vele jaren later: dat er tussen goede journalistiek en goede geschiedschrijving 'geen enkel verschil' bestaat.[37]

Tijdens de oorlog, we zagen het al, waren de journalistieke capaciteiten van De Jong onmisbaar. Radio Oranje was een wapen in de strijd en bedreef in die zin gebonden journalistiek, om niet te zeggen propaganda. Als De Jong de instelling van een archivaris of streng wetenschapsman gehad zou hebben, had hij vermoedelijk nooit kunnen doen wat hij tijdens de oorlog heeft gedaan. Hoe journalistiek de instelling van De Jong was blijkt verder uit het feit dat hij al bij de televisie betrokken was voordat het medium openbaar ging. Al in een experimentele uitzending uit 1948 sprak hij begeleidend commentaar bij een film over het concentratiekamp Auschwitz.[38] In komende jaren zou De Jong nog een aantal keren aan dergelijke experimenten deelnemen. Het zal met zijn radio-ervaring en wekelijkse artikelen voor *Vrij Nederland* de reden zijn geweest dat hij in oktober 1957 door de VARA als politiek commentator gevraagd werd.

Hij had al eerder voor de socialistische omroep gewerkt maar was vanwege een meningsverschil over het optreden in Nederlands-Indië ontslagen. Precies tien jaar later keerde hij terug, nu bij de televisie. Een eerste commentaar – over het Midden-Oosten – werd gevolgd door een tweede, een derde en spoedig door een regelmatig optreden. Ook daarom lag het voor de hand Loe de Jong vanaf het eerste moment bij een mogelijke serie over de oorlog te betrekken.[39] Zijn naam werd in het eerste voorstel dan ook expliciet genoemd, niet als presentator overigens maar als adviseur. Ook was aan dat voorstel een opzet toegevoegd die zonder twijfel van De Jong afkomstig is. Daaruit blijkt hoe helder hij de reeks al in een vroeg stadium voor de geest had – wat overigens niet vreemd is want de gekozen thema's waren dezelfde die kort na de oorlog populair waren.[40] De voornaamste betekenis van de door de VARA vanaf mei 1960 uitgezonden televisieserie *De Bezetting*, ligt dan ook niet in de vorming maar in de popularisering van een beeld én, voor De Jong zelf, voorbereiding van het grote werk.

De Bezetting *van Loe de Jong. Opzet, uitvoering, uitzending en thematiek*

In kolom 2 staat de serie zoals gepland, in kolom 3 zoals daadwerkelijk uitgezonden, in kolom 4 de datum van uitzending, in kolom 5 de thematiek van de uitzending in vergelijking met de belangrijkste, kort na de oorlog verschenen werkjes[41] *en in de laatste kolom het deel van* Het Koninkrijk *waarin dezelfde thematiek aan bod komt als in (kolom 3)* De Bezetting

1	2	3	4	5	6
Afl	Eerste opzet	Titel uitzending	Datum	Cluster	Koninkrijk
1	De Duitse invasie	Voorgeschiedenis van de oorlog en de aanval op Nederland	6 mei 1960	1 en 2	1, 2, 3
2	De eerste maanden in bezet gebied	De eerste maanden	17 sept. 1960	7	4
3	De eerste anti-joodse maatregelen	De jodenvervolging begint	26 nov. 1960	8	4, 5
4	De Februaristaking	Februaristaking	26 febr. 1961	6	4
5	Koningin en ministers in Londen	Mussert en de Duitsers	28 april 1961	5 en 7	4, 5 en passim
6	NSB en nazificatie	Dagelijks leven	15 sept. 1961	4 en 7	7
7	De Japanse aanval op Indië	Nederlands-Indië bedreigd	8 dec. 1961	10	11
8	De vloot in Indië en de slag in de Javazee	De strijd in Indië	9 maart 1962	10	11
9	Het kerkelijk verzet	De jodenvervolging	3 mei 1962	8	6, 7 en vooral 8
10	De joden-deportaties	Geestelijk verzet	7 sept. 1962	3	4, 5, 6, 7, 10
11	De techniek van het verzet	De verbindingen met Londen	23 nov. 1962	9	5, 6, 7, 9, 10
12	De crisis aan de universiteiten	Het lange wachten (geruchten, dat het allemaal zo lang duurde enz.)	19 febr. 1963	–	6, 7
13	De april-mei stakingen	Idem	3 mei 1963	6	6
14	Gevangenschap en concentratiekampen	De hulp aan onderduikers	1 okt. 1963	12	7
15	Het dagelijks leven	De gevangenissen en concentratiekampen	17 dec. 1963	5, 8	8
16	Onderduikers en overvallen	Nederlands-Indië onder Japanse bezetting	3 maart 1964	10	11
17	Indië onder de Japanse bezetting	Nederlanders in de vrije wereld	8 mei 1964	9	9

18	De slag bij Arnhem en de spoorwegstaking	Dolle Dinsdag, Slag bij Arnhem, Spoorwegstaking	16 sept. 1964	14, 6	10
19	De inundatie van Walcheren	De oorlog in Zuid-Nederland	17 nov. 1964	14	10
20	De Hongerwinter	Idem	23 febr. 1965	15	10
21	De bevrijding	Idem	4 mei 1965	16	10

De Bezetting in cijfers:
– 26 volle uren televisie
– 1868 filmfragmenten
– 1908 afbeeldingen
– 310 kaarten en schema's (gemaakt door de grafische afdeling van de NTS)
– 3 weken voorbereiding per programma
– 15 tot 20 mensen waren bezig met de live uitzending
– 197 getuigen[42]

De Bezetting

Overeenkomst tussen *De Bezetting* en kort na de oorlog verschenen boekjes is er niet alleen wat onderwerpkeuze maar ook wat toon en thematiek betreft. Misdadigheid en terreur, woede en weerzin, angst en verdriet, optimisme en heldhaftigheid zijn opnieuw de pijlers van het verhaal. Het is meteen te zien in de eerste aflevering. Deze opent met het beeld van Zadkine (verdriet) en een getuige van het bombardement op Rotterdam (misdadigheid). Vervolgens verschijnt Loe de Jong. Hij zit in een praktisch ingericht decor (geen afleiding, geen tierlantijnen: hier spreekt de objectieve historicus) en haalt op opmerkelijk rustige, ja zelfs innemende toon enkele herinneringen aan de meidagen van '40 op. Na deze anekdotes stelt hij dat 'iedereen z'n herinneringen heeft aan die vijf meidagen en de jaren die erop volgden' – wat eigenlijk een vreemde opmerking is omdat de serie zich juist richtte op degenen die *geen* herinneringen hadden, jongeren. Vervolgens komt hij tot de kern.

> Als we erover nadenken of erover spreken, en we zoeken naar een begrip om dat alles samen te vatten dan zeggen we: 'de bezetting' – en in die twee woorden: 'de bezetting', daar is alles in samengevat: het overweldigd zijn, en de druk, en ons verzet.

Na deze proloog gaat het verhaal terug in de tijd en vertelt van Hitler, zijn leven, rancunes, machtsaanvaarding, Nederlandse aanhangers, oorlogsvoorbereiding en uiteindelijk aanval op Nederland. Daarmee is De Jong opnieuw bij het bombardement op Rotterdam en 'geeft'[43] Jan Buskes het woord. Hij, destijds dominee in Rotterdam, vertelt hoe hij te midden van de brandende puinhopen een man zag staan die slechts één zinnetje riep, telkens weer: 'ik neem het niet, ik neem het niet.'

'Die brandende stad met die ene mens die protesteert,' vervolgt Buskes,

> en ik had ineens de diepe overtuiging, dat wij allen in Nederland opgeroepen werden om ons te verzetten tegen de ongeest, de onmenselijkheid en het nihilisme van het nationaalsocialisme: het protest dat vlees en bloed was geworden in die ene man in die brandende stad, die zei: 'We nemen het niet!'[44]

Op vertrouwenwekkende toon vervolgt De Jong over de capitulatie en de zelfmoord van een aantal van Nederlands beste zonen. Hij vertelt van de verwoesting van het land, het opblazen van bruggen, de vernietiging van Rhenen, Rotterdam en het dreigement ook Utrecht te bombarderen. Daarop werd besloten tot capitulatie.

> Maar onder de mensen die met tranen in de ogen naar de ruïnes keken, waren er ook al die de woorden kenden waarmee koningin Wilhelmina van Londen uit had opgeroepen tot moed en volharding. Onmiddellijk na aankomst had zij samen met minister Van Kleffens een proclamatie opgesteld, profetisch van inhoud, vastberaden van toon.

Daarmee was De Jong aan het eind van z'n eerste programma. De boodschap van de koningin viel bij enkelen op buitengewoon vruchtbare bodem, stelt hij. Een van hen was de man die meteen na de capitulatie een eerste Geuzenbericht het land in stuurde, Bernard IJzerdraat. In het kort was de inhoud daarvan: 'de strijd gaat door'.

'Het grootste deel van de marine was ontkomen, het leger had moeten capituleren, maar tegelijk met de onderdrukking begon ook: het verzet.' Bij deze laatste woorden van de aflevering gaat de stem van De Jong scherp omhoog. Vervolgens klinkt het Wilhelmus en worden beelden getoond van een aanslag op een spoorrail en mensen die met een bootje de zee opgaan. Uiteindelijk eindigt de aflevering zoals hij begonnen was, met een monument. Dit keer is dat De Dokwerker van

Mari Andriessen, zo gefilmd dat de massaliteit en kracht ervan zo mogelijk nog beter tot uitdrukking komen en de centrale gedachte van de aflevering, zo niet geheel de serie goed ingeprent wordt: Nederlanders staan hun mannetje.

Geest van verzet

Het doet *De Bezetting* tekort te zeggen dat met dit eerste programma de toon was gezet. Niettemin is het patroon duidelijk en aan de hand van de eerder genoemde pijlers ook eenvoudig te duiden. Opvallend daarbij is dat De Jong meer aandacht heeft voor woede en weerzin of optimisme en heldhaftigheid dan voor misdadigheid en terreur of angst en verdriet. De daders blijven in heel de serie zelfs schimmen, nu eens, zoals in het geval van Hitler en Mussert, figuurlijk, dan weer letterlijk. Dit laatste komt duidelijk tot uiting in aflevering 5, gewijd aan de foute sector. Het is het enige deel waarin geen getuigen optreden. 'U bent gewend dat u in deze reeks de levende mens voor u krijgt,' sprak De Jong ter verklaring aan het begin van het programma,

> de levende getuige die zelf vertelt... U begrijpt: die opzet heb ik in dit programma niet kunnen volgen. De bezetting, maar speciaal het optreden van de NSB heeft in ons volk diepe emoties losgewoeld. Daar moest ik rekening mee houden.

Maar mededogen met de slachtoffers van de naziterreur is niet de enige reden dat De Jong geen individuele NSB'ers opvoert. Er zijn minstens twee andere. De belangrijkste vermeldt hij niet: dat het onwaarschijnlijk is dat een van hen destijds bereid was in het openbaar over zijn verleden te praten. We zagen het al:[45] met het einde van de oorlog zwegen degenen die fout waren geweest, een minuscuul aantal volhardenden daargelaten – en zwijgen bleven ze. De enkeling die probeerde hen desondanks aan het woord te laten, zoals Paul Verhoeven in 1968 in een zo goed als vergeten documentaire over Mussert[46] of Armando en Sleutelaar in een boek over SS'ers uit 1967, oogstte weinig bijval. Fout was fout en fout was dood, streep eronder. Loe de Jong – en dat is de tweede, door hem wél vermelde reden om geen voormalige collaborateurs op te voeren – zag het niet als een bezwaar. 'Ik had die getuigen [in dit geval] niet nodig,' zegt hij. 'Van hetgeen de NSB gewild heeft, kan ik u in ruime mate een beeld geven dat bestaat uit authentiek film-

materiaal dat de beweging zelf heeft laten vervaardigen.'

Dat klopt. Dergelijk filmmateriaal was er over het verzet, de kampen, de onderduik en de meeste andere, door De Jong cruciaal geachte aspecten van de oorlog niet. Dat was een nadeel. Het neemt niet weg dat aan dergelijk propagandamateriaal eveneens grote nadelen kleven. Het toont de foute sector namelijk niet zoals zij *was* maar zoals zij gezien wenste te worden.

Naast de geringe aandacht voor de daders (misdadigheid en terreur) staat dat ook de slachtoffers (angst en verdriet) er in *De Bezetting* relatief bekaaid afkomen, zeker in vergelijking met hetgeen in de laatste decennia van de twintigste eeuw gebruikelijk werd. Zo treden in de serie geen joden op die de kampen overleefden. Er is één uitzondering, in aflevering 9. Maar het gezicht van de daarin opgevoerde getuige is niet te zien en haar ervaring wordt verwoord in dichtvorm. Daarmee worden tussen getuige en kijker maar liefst twee 'lagen' geplaatst, een visuele en een talige. De vraag is waarom. Moest de getuige gespaard worden? De kijker? Of wisten de makers zelf met het leed geen weg?

Zoals De Jong zowel aan het begin als aan het eind van de eerste aflevering ook gezegd had, ging de serie bovenal over de weerzin van de Nederlanders tegen de onderdrukking. Van die weerzin kregen de militaire strijd en, meer nog, het verzet de meeste aandacht. Dat gebeurde expliciet in de programma's die gewijd waren aan de Februaristaking (4), de April-Mei staking (13), het geestelijk verzet (10), de verbindingen met Londen (11), de hulp aan onderduikers (14), de Nederlanders in de vrije wereld (17) en de afleveringen over het najaar van '44 (18), de oorlog in Zuid-Nederland (19) en de bevrijding (21). Maar bijna alle andere programma's draaiden terloops eveneens om het verzet. Een goede illustratie hiervan biedt het tweede programma, met als onderwerp een neutraal thema als de eerste maanden van de oorlog. 'Niet alleen door de lengte van de daaraan [het verzet] gewijde passages en de uitvoerige getuigenverklaringen,' schrijft historicus Frank van Vree in een indringende analyse van de serie, 'maar ook door opzet en presentatie werd die aflevering beheerst door de geest van verzet.'[47] In een programmatoelichting beweerde De Jong hetzelfde.

> Het [hier getoonde verzet] is nog geen verzet – het is alleen een 'neen' tegen de Duitse bezetter en de met hem heulende NSB. Maar met dat 'neen' is de grondslag gelegd voor de ganse verdere ontwikkeling in bezet Nederland.[48]

In de slottekst van het programma zei hij hetzelfde nogmaals:

> Zeker, er is in die eerste maanden wankelmoedigheid geweest, afgezien nog van het heulen met de vijand door een kleine minderheid. Maar ook mag men zeggen dat, voorafgegaan door moedige enkelingen, de grote massa van ons volk zich schrap zette. Schrap, niet in een houding van daadwerkelijk verzet. Schrap in zijn innerlijke afwijzing van het nationaal-socialisme. Schrap uit nationale gekrenktheid, uit geloof, uit nationale levensovertuiging.[49]

De overval

Hoezeer het denken van De Jong over de oorlog doortrokken was van de geest van het verzet blijkt ook uit de film die in première ging toen *De Bezetting* halverwege was en waarvan hij het script schreef: *De overval*, het verhaal van de kraak van de Leeuwarder gevangenis in december 1944. 'Toen ik drie jaar geleden het relaas van deze overval las,' zei De Jong in een interview, 'dacht ik dat geen ander verhaal uit de bezetting zoveel filmische mogelijkheden bood, niet alleen door het succes van de overval maar ook door het verloop en de uiterst zorgvuldige voorbereidingen.'[50]

Goede *filmische* mogelijkheden vanwege verloop en voorbereidingen? De Jong bedoelde iets anders, namelijk dat weinig verzetsdaden zo succesvol waren geweest als de overval van de Friese KP op de gevangenis van Leeuwarden en dat het daarom belangrijk was deze te onthouden en dus te verfilmen. Met filmische mogelijkheden heeft dat weinig te maken, wel met ideologische. Filmisch was het wellicht zelfs beter geweest als de gebeurtenis (die men nauwkeurig wilde naspelen) in het honderd was gelopen of uitgedraaid op een schiet- en moordpartij. Dat gebeurde niet. Vandaar ook dat *De overval* volgens moderne filmcriteria nogal saai is. Er wordt nauwelijks in geschoten, weinig geweld gebruikt, veel gepraat en gezwegen, geslopen en gefietst. Op de succesvolle bevrijding van de meer dan vijftig gevangenen reageerden de Duitsers verbijsterd. Voor het verzet betekende dat een ongekend succes, voor een film is het eerder een nadeel.

Het is niet het enige opvallende aan deze keuze. Want hoewel er heel wat succesvolle verzetsacties zijn geweest, waren er minstens zovele die mislukten. Op tal van geslaagde acties volgden vreselijke represailles. Eerder dan door goede planning en navenant verloop

werden de vetzetsacties in het laatste jaar van de oorlog gekenmerkt door moeilijkheden en chaos. Vandaar ook dat De Jong de overval op de strafgevangenis van Leeuwarden in *De bezetting* slechts één keer noemt, terloops.[51] Hier staat tegenover dat hij in zijn weergave van het laatste oorlogsjaar veel aandacht besteedt aan geweld, mislukkingen en afschuwelijkheden.

> Heeft zich ergens sabotage voorgedaan, is een aanslag gepleegd op Wehrmacht of SD, dan wordt een aantal gevangenen uitgekozen en ter plaatse gefusilleerd – in het publiek.[52]

Aldus de teneur van de een na laatste aflevering van de serie, de periode waarin de overval op de strafgevangenis van Leeuwarden plaatsvond: niet succesvol maar ellendig. Je zou hetzelfde ook anders kunnen zeggen: zoals elke complexe historische gebeurtenis bestaat een oorlog of bezetting uit zoveel aspecten dat er plaats is voor verschillende klemtonen. Eenvoudiger dan zeggen welke de juiste is, is te zien *dat* er een keuze wordt gemaakt. De cruciale vraag betreft vervolgens het waarom: waarom wordt de klemtoon op de ene of de andere gebeurtenis gelegd? Waarom kozen De Jong en de zijnen een film te maken over de succesvolle overval op de gevangenis van Leeuwarden en niet over de mislukte aanslagen bij Woeste Hoeve of Putten – en dat terwijl er toch nauwelijks twijfel over kan bestaan dat laatstgenoemde aanslagen filmisch meer mogelijkheden boden? Het antwoord kan er maar één zijn: de geslaagde overval op de Friese gevangenis past in het verhaal dat men van de oorlog *wilde* vertellen, de mislukte aanslagen niet.[53]

Beeld gezocht

Eerder in dit boek werd gesteld dat je met betrekking tot de jaren vijftig van de twintigste eeuw moeilijk van een nationaal, in de zin van algemeen gedeeld of aanvaard oorlogsverhaal kunt spreken. Er waren verhalen, talloze, maar ze waren nog niet tot een eenheid gemaakt en zeker nog niet ingepast in het lopend verhaal van de Nederlandse geschiedenis. In de woorden van Jacques Presser: 'Het gangbare beeld van de bezettingstijd en zijn directe voorgeschiedenis is nog niet aan fixering toe; hier is nog te veel vloeiend, in beweging, onoverzichtelijk.'[54]

Hoezeer deze mening tot ruim in de jaren zestig de gebruikelijke

was (en er dus, in tegenstelling tot een latere overtuiging, in de jaren vijftig *geen* sprake was van een nationaal, in de zin van een gedeeld oorlogsverhaal)[55] blijkt keer op keer, bijvoorbeeld uit de vele klachten ter gelegenheid van de herdenking in 1960 dat jongeren geen idee van de recente gebeurtenissen hadden,[56] uit de interviews die *Het Parool* eind 1963 naar aanleiding van deel 15 van *De Bezetting* met een vijftiental Amsterdamse scholieren maakte[57] en uit het herdenkingsnummer van *Vrij Nederland* van 1 mei 1965. In laatstgenoemd nummer vroeg een zekere A. Hegs zich af hoe de oorlog herdacht moest worden. Hij wist het niet: 'Ik ben er heilig van overtuigd dat we het gebeurde in de jaren '40-'45 niet moeten verzwijgen. Maar hoe moeten we het brengen?'

Op hetzelfde moment vond in de pers een discussie plaats over een stelling bij het proefschrift van pedagoge Lea Dasberg. Die stelling luidde:

> Het uitweiden over de 2de wereldoorlog bij het geschiedenisonderwijs is niet het aangewezen middel tot het wekken van historisch bewustzijn bij de schoolgaande generatie en werkt bovendien op gevaarlijke wijze op de sensatiezucht en de gevoelens van valse romantiek bij de leerlingen.

Tal van personen wonden zich over deze uitspraak mateloos op. Maar Dasberg had ook medestanders. Een van hen was literair criticus H.U. Jessurun d'Oliveira.

> Wanneer men dan moet vaststellen dat het maar een uitzondering zal zijn dat iemand erin slaagt die onafzienbare stortvloed van gruwelen, zowel Jodenvervolgingen als oorlogsverrichtingen, te overmeesteren en onder te brengen in een levensbeschouwelijk of wetenschappelijk kader, dan is die hele oorlog niets anders dan een zootje onverbonden en onverwerkte gebeurtenissen die (nog) buiten de historie zijn gebleven.[58]

Ook uit een nummer van het cultureel tijdschrift *Maatstaf* dat de eerder uitvoerig genoemde Jan Meulenbelt eind 1963 op verzoek van uitgever-schrijver Bert Bakker samenstelde blijkt hoezeer men begin jaren zestig behoefte had aan een (blijkbaar dus nog niet bestaand)[59] oorlogsbeeld. Het idee voor het nummer was geleverd door een maatschappelijk werkster uit Amsterdam: 'Hebben zij, die zeggen dat er zo langzamerhand een streep onder het verleden moet worden gezet, gelijk of niet – en zo niet, waarom niet?'[60]

Jan Meulenbelt wist het wel: nee natuurlijk. De belangrijkste reden die hij hiervoor aanvoerde, is dezelfde die hij in het voorwoord van zijn bijna tien jaar eerder geschreven boek had gegeven, zij het dat de urgentie volgens hem door de toenemende spanning tussen de twee grootmachten nu nóg groter was geworden: dat een beeld van het verleden het heden draaglijker kan maken.[61] Andere medewerkers aan het nummer, onder wie de historici Rogier, Presser en Schulte Nordholt, de polemoloog Röling en de letterkundige Dresden[62] vonden dit te vaag. Bovendien meenden zij dat een beeld alleen onvoldoende was. Bij de herinnering hoorde immers ook een houding. 'Herdenken is de waanzin van de hel die in Hitler zijn bek heeft opengesperd en die nog steeds gaapt... te beantwoorden... met de absurde zekerheid van de droom van de verzetsdichters,' meende Schulte Nordholt. Politicoloog Lucas van der Land zei hetzelfde minder poëtisch:

> Als we niet in staat zijn de norm van het verzet... over te dragen, laten we verstek gaan ten aanzien van een klemmende eis van dit moment: van de menselijke waardigheid te redden wat er nog te redden valt.[63]

Vanhier was het nog maar een kleine stap naar de overtuiging dat de enige juiste houding die van (het) verzet was en het enige juiste beeld een waarin datzelfde verzet centraal stond. Geen berusting dus zoals Meulenbelt bepleitte maar actie.[64] Dat was precies wat Henk van Randwijk en Han Lammers in ditzelfde *Maatstaf*-nummer betoogden. Daarbij herhaalden zij niet alleen de in de jaren vijftig in linkse kring aanvaarde visie dat de wereld na 1945 niet of nauwelijks veranderd was maar voegden eraan toe dat nu het moment gekomen was te bewerkstelligen wat destijds mislukt was. Verzet was nodig en *het* verzet zou daarbij als voorbeeld kunnen dienen.

Het Verzet als inspiratiebron

Precies deze gedachte lag ten grondslag aan een beredeneerde bloemlezing die in hetzelfde jaar (1963) verscheen onder redactie van Bert Bakker, D.H. Couvée en Jan Kassies: *Visioen en werkelijkheid. De illegale pers over de toekomst der samenleving*. Hierin komt een aantal prominente Nederlanders aan het woord over thema's die zowel tijdens als na de oorlog van belang waren. De achterliggende bedoeling was duidelijk. 'De illegale pers was instrument der dapperen, troost der

vertwijfelden, steun der aarzelenden en schrikbeeld der vijanden van Nederland.' Aldus de eerste zin van de inleiding. De verwachting was dat hiervan ook na twintig jaar nog iets zou naklinken. Dat bleek minder waar dan gedacht.

> Bij het lezen... van de excerpten uit de illegale pers bekroop mij een gevoel van ontnuchtering. Op een afstand van rond twintig jaar deden mij die politieke formuleringen van het verzet naïef aan, onbeholpen en vaag... De aansluiting bij het Nederland van 1963 was afgekapt,

schreef een van de medewerkers. En een ander:

> Wat de illegale pers, bij de beste bedoeling, aan structuurverandering voorstond, is bij nader onderzoek van de bewuste problematiek gebleken 'naïeve economie' te zijn.[65]

Zelfs Jan Kassies, een van de redacteuren van de bundel, moest erkennen dat de denkbeelden van de illegale pers (in zijn geval over kunst) weinig inspiratie boden. Maar helemaal afschrijven wilde hij ze toch niet.

> Hoe bar en boos ons de uitspraken van de illegale pers over kunst en samenleving nu voorkomen, de aanspraak op wat kunst moest zijn en op wat de kunstenaar moest doen was legitiem... Dit visioen maakt deel uit van de grote heilsverwachting, die het recht is van alle verdrukten...[66]

Anders gezegd: hoewel er bij de illegale pers inhoudelijk niet veel te halen viel, kon zij vanwege haar instelling en oriëntatie op de toekomst wel degelijk inspireren. In zijn inleiding betoogde Dick Couvée[67] in hoogdravender woorden hetzelfde:

> Het lezen van de illegale pers is een unieke ervaring, omdat de lezer geconfronteerd wordt met ideeën, gedragen door mensen die bereid waren ervoor te sterven. Eerbiedige aandacht is daarom onze plicht.[68]

Het was een thema dat om voor de hand liggende redenen vooral in journalistieke kring gekoesterd werd. Door de vrijmaking van zuil, partij en groep had de pers behoefte aan een inspiratiebron. Het is een bekend fenomeen, sinds de publicatie van een serie essays door Eric Hobsbawm en Terence Ranger wel 'the invention of tradition' ge-

noemd. Een dergelijk (uit)gevonden verleden, stellen zij, is het 'antwoord op een nieuwe situatie. Daarbij wordt teruggegrepen op een oude situatie.'[69] Het verklaart waarom de bijdrage aan *Visioen en werkelijkheid* van de toenmalige coryfee van de Nederlandse journalistiek Maarten Rooij bij sommigen volstrekt in het verkeerde keelgat schoot. In lijn met de in de jaren vijftig heersende mening over een gecompliceerde oorlogswerkelijkheid betoogde hij namelijk dat vele krantendirecties tijdens de oorlog niet anders hadden gekund dan zich aanpassen. Ze droegen immers verantwoordelijkheid voor hun bedrijf, personeel en lezers. Principes waren ondergeschikt aan bedrijfsvoering. In de naoorlog had dit besef volgens Rooij terecht tot een niet al te rigoureuze zuivering en een herstel van de bestaande situatie geleid. Tegelijkertijd was de naïviteit gebleken van degenen die een andere opstelling voorstonden. Het *Friesch Dagblad*, de krant die in mei 1941 als eerste en uit eigen beweging publicatie had gestaakt, maakte zich hierover bij monde van Pieter Wybenga bijzonder boos.

> De hier besproken directeuren en journalisten zien wij nog als collaborateurs, die veiligheid stelden boven principe, baan en brood boven persvrijheid, particulier belang boven nationale zaak, vakmanschap boven persoonlijke gezindheid en integriteit.

Han Lammers deed er in achtereenvolgens *De Groene Amsterdammer* en *De Journalist* nog een schepje bovenop door Rooij van niets minder dan 'collaboratie après la lettre' te beschuldigen. Wybenga vulde dit weer aan door te stellen dat men wat betreft persvrijheid, erecode en beroepsethiek van het verzet kon leren. Als dat gerelativeerd werd en (Wybenga's woorden) 'grijze halfheid' tot norm verheven, was het met de journalistiek somber gesteld.[70]

In de schaduw van gisteren

De overgang van een – zeg – grijze ofwel chaotische naar een zwartwitte en duidelijke visie op de oorlog aan het begin van de jaren zestig blijkt niet alleen uit *De Bezetting* en de hierboven genoemde geschriften maar ook uit de langlopende serie artikelen die Henk van Randwijk tussen 1960 en 1965 in het *Algemeen Handelsblad* publiceerde. De ontstaansgeschiedenis van deze serie is tegelijkertijd een aardige illustratie van hetgeen hiervoor over de publieke rol van de pers – 'in

zekere zin vormt de journalistiek een parlement' – werd gezegd. Tussen januari 1960 en de zomer van 1962 bracht de VARA een voorloper van het programma dat sinds lang doorgaat voor breekijzer van de traditionele Nederlandse cultuur, *Zo is het toevallig ook nog 'ns een keer*.[71] In tegenstelling tot in dit programma werd in *Welbeschouwd* alleen gepraat, over onderwerpen die door het publiek aangedragen werden: het huwelijk, op vakantie gaan naar Franco-Spanje, de vertoning van een naakttekening, communisme, politieke belangstelling bij jongeren, kortom zaken die ook in het 'echte' parlement ter sprake konden komen – en in sommige gevallen inderdaad ook kwamen.[72] Verschil is dat de discussies in *Welbeschouwd* in gewone mensentaal werden gevoerd en daarom ook veel publiek trokken, meer dan de Kamer.

De meeste panelleden van *Welbeschouwd*[73] waren warm voorstander van maatschappelijke verandering. Dat geldt zeker Henk van Randwijk. Zoals de meesten van zijn tijd- en lotgenoten had hij zich in de jaren vijftig vooral met het heden beziggehouden, niet alleen met een door hem opgerichte uitgeverij van schoolboeken voor Indonesië maar ook met de Koude Oorlog, de bom en De Derde Weg. Hoewel de oorlog nooit uit beeld verdween en het voor hem daaraan verbonden verlangen naar doorbraak evenmin, sprak en schreef hij er zelden meer over. Wat moest hij toevoegen aan hetgeen hij al gezegd had in zijn woede-uitbarsting naar aanleiding van de politionele acties, in *Onderdrukking en Verzet* en in zijn tekst voor de gedenksteen van de Eerebegraafplaats van Bloemendaal? Maar aan het eind jaren van de jaren vijftig vond ook bij Van Randwijk een verandering plaats. Vandaar dat hij tijdens een van de eerste uitzendingen van *Welbeschouwd* min of meer terloops zei dat 'de ware geschiedenis van Nederland in de oorlog' nog niet geschreven was en, zo voegde hij eraan toe, vermoedelijk ook nooit geschreven zou worden. De opmerking bracht de hoofdredacteur van het *Algemeen Handelsblad* op de gedachte de gewezen verzetsheld te vragen hiermee alvast een begin te maken. Het was niet tot dovemansoren gezegd. Op zaterdag 24 december 1960 publiceerde Van Randwijk onder zijn verzetspseudoniem Sjoerd van Vliet het eerste artikel van een reeks die meer dan vier jaar zou aanhouden en evenals de televisieserie *De Bezetting* pas in mei 1965 afgesloten werd – om vervolgens in gebundelde vorm en onder de suggestieve maar voor de goede lezer veelzeggende titel *In de schaduw van gisteren* een van de meest succesvolle en belangrijkste Nederlandse geschriften over de Tweede Wereldoorlog te worden.[74]

Op het eerste gezicht is het verschil tussen de artikelen van Van Randwijk en *De Bezetting* van De Jong enorm. Laatstgenoemde werkte systematisch en wilde min of meer volledig zijn terwijl Van Randwijk bewust capita selecta bood. Hier komt bij dat De Jong als historicus optrad en Van Randwijk als tijdgenoot, journalist en essayist. Mede om die reden hield De Jong zich min of meer aan de chronologie terwijl Van Randwijk voortdurend door de tijd springt. Daarbij is hij bewust subjectief terwijl De Jong de distantie van de wetenschapsman probeert te houden. Ook hielden de twee mannen er verschillende politieke meningen op na. De Jong had zeker kritiek op de huidige samenleving maar was er tegelijkertijd van overtuigd dat er tussen toen en nu, oorlog en vrede, een diepe kloof lag. Van Randwijk dacht daar anders over. 'Ik ben niet zo dwaas om te beweren dat de Tweede Wereldoorlog tevergeefs gestreden en gewonnen is,' schreef hij. 'Godbeware voor zulke onzin. Maar...' Volgt een passage met kritiek op de NAVO.[75]

De Jong zou iets dergelijks nooit schrijven. De NAVO kon in zijn ogen geen kwaad doen en het kwam niet in zijn hoofd op de gebreken van het heden te vergelijken met de ellende van het (oorlogs)verleden. Van Randwijk deed dat wel, voortdurend zelfs. 'Ik heb mij wel eens afgevraagd,' schreef hij vlak na de mislukte invasie van Cuba, april 1961 en op het dieptepunt van de Koude Oorlog, 'hoe ons volk zou reageren indien Musserts [anticommunistische] redevoeringen en artikelen thans, zonder zijn naam, opnieuw in onze pers werden afgedrukt.'[76] In tegenstelling tot De Jong meende Van Randwijk dat de verschillen tussen toen en nu betrekkelijk waren. Van een breuk of doorbraak was nooit sprake geweest en – hier aarzelde hij en maakte van zijn betoog zoals zo vaak een preek – kon misschien ook wel geen sprake zijn zolang de mens niet veranderde en bizarre situaties als oorlogen bleven bestaan. Vandaar zijn aanhoudend pleidooi voor vrede.[77]

Van Randwijk & De Jong

Maar al verschilden Van Randwijk en De Jong van mening over de actualiteit, over het verleden waren zij het hartgrondiger eens dan je op basis van temperament en politieke stellingname zou verwachten.[78] Voorop staat dat beiden ingrijpend getekend waren door de strijd tegen de nazi's en die strijd mede daarom ook tot de kern van hun oorlogsverhaal maakten. De Jong deed dit impliciet door het verzet, althans in *De Bezetting*, als rode draad door zijn verhaal te vlechten,

Van Randwijk deed het expliciet, onder meer door zijn krantenstukken een kroniek van het verzet te noemen. Wat dit betekent is goed te zien in een passage over de man die verantwoordelijk was voor de voedselvoorziening, Stephanus L. Louwes. Volgens deze was het ontoelaatbaar de voedselvoorziening in het honderd te laten lopen omdat chaos en ellende het gevolg zouden zijn – het Kortenhorstiaanse standpunt dus. Van Randwijk begreep dat wel maar ook niet meer dan dat. In zoverre spoorde zijn mening met die van De Jong.[79]

> Het was toch eigenlijk principieel fout, een zodanige fout als zovele goede ambtenaren in die tijd maakten. Deze: de toestand te beoordelen, lós van het oorlogs- en verzetsaspect. Hun redenering is ongeveer dezelfde als die van een kapitein van een oorlogsschip, die zou zeggen: Jongens, niet aanvallen en niet schieten, want anders krijgen we zo'n warboel aan boord.[80]

Er was nog een punt waarover De Jong en Van Randwijk het eens waren: dat de Nederlandse bevolking overwegend goed, lees 'in verzet' was geweest. Zo draagt een van de eerste stukken van Van Randwijk de titel 'Drie soorten Nederlanders: zeer goede, goede en ook goede'. Daarin verkondigt hij dezelfde mening als De Jong op hetzelfde moment in *De Bezetting* deed. Waren er dan geen slechte Nederlanders, vraagt Van Randwijk zich af.

> Ach jawel, de NSB'ers en hun geestelijk verwanten. De communisten, die tot dan toe [begin 1941] ongeïnteresseerd schenen toe te zien. De zwarthandelaars, d.w.z. de grote, want in het klein was vrijwel ieder het. Ze waren sterk in de minderheid en dus was het Nederlandse volk goed, van zeer goed tot gewoon goed en van wijs goed tot onbezonnen goed, maar goed.[81]

De meeste kritiek had Van Randwijk, evenals De Jong, op de leiders van het volk. Juist zij hadden zich minder goed gedragen dan je gezien hun positie had mogen verwachten. Hadden zij zich dan slecht gedragen? Nee, zover wilde Van Randwijk niet gaan 'maar als altijd begon het verzet, het wakkerschudden, ook nu niet bij de officiële leiders.' De bewondering voor 'het volk' is bij hem zelfs zo groot dat hij minstens driemaal vertelt dat vooraanstaande figuren uit het verzet hun kinderen na de oorlog leerden voor de arbeider de pet af te nemen.[82]

De Jong ging in zijn bewondering voor het Nederlandse volk zo ver

niet. 'De massa van ons volk,' zegt hij in aflevering 10 van *De Bezetting*, gewijd aan het geestelijk verzet, 'maatschappelijk gebonden als zij was aan een bestaan in slavernij... heeft maar zelden voldaan aan de normen die de illegale pers stelde.' Niettemin geeft hij toch zoveel voorbeelden van de veerkracht van dat volk dat een fraai beeld overblijft. Zo met betrekking tot de grote stakingen halverwege de oorlog.

> De april-mei stakingen waren in hun eerlijke spontaniteit en als uitdrukking van wat er werkelijk leefde in het hart van miljoenen, één van de zuiverste momenten uit de vijf jaren der bezetting.[83]

Een succesvolle serie

Niet in de laatste plaats vanwege de alomtegenwoordige nationale trots zijn zowel *In de schaduw van gisteren* als *De Bezetting* doortrokken van een zekere magie. Zeker in het laatste geval is dat zelfs een halve eeuw na uitzending nog voelbaar. Voeg hierbij de aantrekkingskracht van het destijds nog nieuwe medium televisie en het wordt begrijpelijk dat *De Bezetting*, meer nog dan de opstellen van Van Randwijk, de naam heeft Nederland en de Nederlanders van een oorlogsbeeld te hebben voorzien. Ook destijds werd dit zo ervaren.[84] Zo werd De Jong op 26 april 1965 voor de serie bedankt door ene Henri Uilenbroek uit Haarlem. 'Wij zijn geen van allen nog steeds niet met deze tijd klaar gekomen,' schreef hij.

> Ik was 17 jaar toen de oorlog uitbrak. De langste tijd van mijn opvoeding was toen voorbij. In deze meest ontvankelijke jaren kwam deze gehele nachtmerrie over ons heen... En nu, hoe langer de tijd achter ons komt te liggen, hoe meer gaat de problematiek hiervan zich aan mij opdringen. En niet alleen aan mij... Er hebben na afloop van de TV avonden hele gesprekken plaats gevonden met allerlei mensen. Je wilt nu eenmaal verklaren, hoe het allemaal mogelijk was, en dat je erzelf bij was... Dat wij na de oorlog weer zo gewoon verder zijn gegaan met onze kleine zaakjes, ons weer dadelijk verdelend in onze schotjes, alsof wij tevreden mochten terug zien wat onze christelijke levenshouding in de oorlog had uitgehaald. Maar het allerergste is, je bent je gaan afvragen: als dit eenmaal mogelijk was, dan kan dit nogmaals gaan gebeuren. Wéér zo'n helse oorlog, en misschien worden dan de mensen uitgeroeid, die rood haar hebben, of wier naam met een letter B begint.

> De macht van de willekeur kan schijnbaar in deze maatschappij regeren.[85]

Het is een opmerkelijke reactie omdat hij in eenvoudige bewoordingen alle elementen van de toenmalige omgang met de oorlog op een rijtje zet: er bestaat nog geen beeld ('Wij zijn geen van allen nog steeds niet met deze tijd klaar gekomen') terwijl daaraan wel grote behoefte is ('hoe langer de tijd achter ons komt te liggen, hoe meer gaat de problematiek hiervan zich aan mij opdringen'). *De Bezetting* levert zo'n beeld, op z'n minst de bouwstenen ervan ('Er hebben na afloop van de TV avonden hele gesprekken plaats gevonden met allerlei mensen'). Tegelijkertijd doet de serie nadenken over het eigen optreden tijdens de oorlog en verbazen over het feit dat men nadien geprobeerd heeft gewoon door te leven ('hoe het allemaal mogelijk was, en dat je erzelf bij was... Dat wij na de oorlog weer zo gewoon verder zijn gegaan met onze kleine zaakjes'). Tot slot boezemt het nieuwe besef angst in: het gebeurde kan zich herhalen ('De macht van de willekeur kan schijnbaar in deze maatschappij regeren').

Een verhaal voor iedereen

Een belangrijke reden voor het succes van zowel de stukken van Van Randwijk als van *De Bezetting* is dat verreweg de meeste Nederlanders zich met de *good guys* konden identificeren. Om opnieuw bij de televisieserie te blijven: De Jong beklemtoont voortdurend dat Nederland en dus ook de kijker (of diens ouders, familieleden, ongeving) z'n mannetje had gestaan. Deze neiging is goed zichtbaar in het besproken tweede deel van de serie, over een schijnbaar neutraal thema als de eerste maanden van de bezetting. Terwijl De Jong daarin de klemtoon had kunnen (en volgens sommigen ook had *moeten*)[86] leggen op de neiging van de bevolking zich aan te passen aan de nieuwe situatie, deed hij dat nadrukkelijk niet. Telkens beklemtoont hij de weerzin en het verzet. Een goede illustratie hiervan is zijn behandeling van de Nederlandse Unie. Het voor de Nederlandse verhoudingen ongekende succes ervan noemt hij niet eens, laat staan dat hij probeert het te verklaren. Hij concentreert zich op de drie voormannen, plaatst hun denkbeelden in de fascistoïde hoek en geeft vervolgens Geyl het woord die vertelt hoezeer de beweging hem vanaf het eerste moment tegen de borst stuitte. Hiermee werd het de kijker gemakkelijk gemaakt. Zelfs

als hij lid van de Unie was geweest, dan nog: hij was bedrogen door het Driemanschap, diep in zijn hart hoorde hij bij het verzet. Dit laatste werd bevestigd door een tweede getuige.[87] Onder de leden van de Unie, zo stelt deze, waren er die het met de bezetter op een akkoordje wilden gooien. De meerderheid wenste echter iets anders, namelijk 'laten blijken... dat men van de NSB en het nationaalsocialisme niet gediend was'. Hoewel alles erop wijst dat dit klopt, gaat het tegelijkertijd voorbij aan wat vermoedelijk de kern van de zaak is: de enorme twijfel van allen over de toekomst. Meer dan wat ook was de Unie de uitdrukking van die twijfel: een beetje van dit, een beetje van dat en daarmee een opstelling waarmee men verschillende kanten op kon. Dat is toch iets wezenlijk anders dan verzet.[88]

Onder meer vanwege de negatieve behandeling van de Nederlandse Unie en daarmee van de op dat moment zittende premier die tenslotte een van de voormannen van die Unie was geweest, werd *De Bezetting* door een deel van de pers aanvankelijk negatief beoordeeld. Zo sprak *De Telegraaf* van een 'socialistisch onderonsje' en een 'valstrik... voor politieke tegenstanders'. 'De bedoeling was duidelijk,' schreef de krant.

> Het driemanschap van de Nederlandse Unie moest in de beklaagdenbank plaatsnemen, de socialistische professor Geyl zou als aanklager optreden, de socialistische oud-minister dr. W. Drees en J.G. Suurhoff zouden als getuigen optreden en de socialistische dr. L. de Jong zou dan wel als rechter fungeren.[89]

Naarmate de serie vorderde werd *De Telegraaf* echter voorzichtiger en uiteindelijk zelfs uitgesproken positief over *De Bezetting*. Over deel drie, met als onderwerp de jodenvervolging, schreef de krant niet. Kritiek leek ongepast en lof was, na de scherpe aanval op de voorgaande uitzending, een beetje vreemd. Over deel vier, over de Februaristaking, schreef *De Telegraaf* wel – en opnieuw kritisch. Maar dit keer was de kritiek al milder en werd slechts voorzichtig gesteld dat de objectiviteit van de aflevering in twijfel getrokken kon worden.

> Op ons maakte het – ondanks de grote indrukwekkendheid van het onderwerp – toch een beetje de indruk, dat alleen aan de VARA en de PvdA gelieerde kringen de dank voor deze nationale heldendaad toekomt.[90]

Over de volgende uitzendingen schreef *De Telegraaf* opnieuw niet of nauwelijks,[91] om vervolgens vanaf deel negen, opnieuw over de jodenvervolging, een geheel andere toon aan te slaan en onder de kop 'Aangrijpende uitzending van serie over bezetting' te schrijven dat er 'een aangrijpende uitzending toegevoegd [was] aan de monumentale televisieserie over de bezetting'. Twee keer het woordje aangrijpend in evenzovele zinnen tekent de omslag. In andere kranten werd de serie vanaf deel negen zelfs min of meer heilig verklaard. Zo kopte het *Algemeen Handelsblad* 'Boven alle kritiek' en schreef dat deze aflevering één van de aller-beklemmendste [is] geworden, die wij ooit hebben gezien, en die men mogelijkerwijze ooit kan zien.'[92] Vanaf dit moment – aflevering negen werd in mei 1962 vertoond – was *De Bezetting* 'een gebeurtenis waarvoor de normale criteria... niet meer golden. De kritieken werden eentonig in hun lofuitingen. Steeds vind men dezelfde termen terug,' schrijft een modern commentator.[93] En inderdaad, steeds weer bieden de kranten dezelfde superlatieven: 'Hongerwinter herleeft in tv-documentaire'; 'indrukwekkend verslag'; 'Voortreffelijk'; 'waardevolle uitzending'; 'een van de grootste documentaires die voor de televisie zijn en worden gemaakt'.[94]

Vlak voordat de serie aan z'n eind kwam, beweerde De Jong dat hij niet meer dan vier of vijf ongunstige reacties en stapels lovende brieven had gekregen.[95] Dat is overdreven. Er waren veel meer negatieve reacties, de meeste in de genoemde trant van: waarom moeten steeds weer die ouwe koeien uit de sloot worden gehaald?[96] Maar dergelijke reacties vallen bij de lofuitingen inderdaad in het niet. Gevolg hiervan was dat De Jong dankzij *De Bezetting* binnen enkele jaren uitgroeide tot 'de gedroomde televisieleraar', de 'schoolmeester des vaderlands', de Nederlandse 'volksopvoeder'.[97] Pas helemaal aan het eind van de serie klonk her en der weer een wat andere toon. Hij werd door de tv-medewerker van het *Hengelosch Dagblad* scherpzinnig opgemerkt.

> Men kan die nieuwe toon herkennen in een artikel dat Ed Hoornik in *Vrij Nederland* over Dachau heeft geschreven en veel sterker nog in het laatste nummer van *De Gids*.[98]

Een journalist van *de Volkskrant* meende dat Loe de Jong zelf tot kritiek aanleiding had gegeven, onder meer door in de laatste uitzending veel aandacht te besteden aan de minder fraaie kanten van de oorlog.

> Het is een oorlogsgeschiedenis geworden zoals niemand die had kunnen verwachten, want het is een heel andere geschiedenis dan die als herinneringsbeeld leefde bij de mensen die het hebben meegemaakt of uit verhalen of schoolboekjes hebben geleerd.

De schrijver van deze woorden heette Jan Rogier. Hij zou spoedig De Jongs meest gedreven criticus zijn. Maar in 1965 was hij dat nog niet en zag hij in *De Bezetting* vooral het vernieuwende.

> Soms krijgt men de indruk dat De Jong nog lang niet alles vertelt en dat we zo langzamerhand toe zijn aan een demasqué van illegaliteit en Londense regering. De romantiek van oorlog en bezetting moest slachtoffer worden van een gewetensvol historicus en deze geschieduitbeelder is erin geslaagd zijn ontmythologisering niet op te dringen als een nieuw beeld.[99]

De wens als vader van de gedachte. Want dit was precies wat De Jong in zijn volgende en grootste werk volgens dezelfde Jan Rogier zou nalaten. Hij zou *niet* ontmaskeren, *niet* ontmythologiseren, daarentegen *wel* een beeld opdringen, een vals beeld bovendien.[100] Heel wat van Rogiers leeftijdsgenoten waren eenzelfde mening toegedaan. Het was een snelle opeenvolging van gebeurtenissen die hen daarvan overtuigde.

[20] Samenloop van omstandigheden

De oorlog in woelige tijden

Twee weken voordat Nederland herdacht dat het twintig jaar bevrijd was en ter gelegenheid daarvan ook de laatste aflevering van *De Bezetting* te zien kreeg, verscheen *Ondergang* van Jacques Presser, ondertiteld *De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945*. Het werd ontvangen zoals met een boek over de oorlog nog niet eerder was gebeurd – in ieder geval in Nederland niet: als een openbaring.[1] 'Een halve pagina was wel het minste dat aan *Ondergang* was gewijd,' schreef het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* een week na verschijning. 'De meeste bladen echter trokken een pagina of meer uit. Sommige, vooral de provinciale pers, brachten enige dagen achtereen uittreksels.'[2]

Dit laatste is opvallend: dat verreweg de meeste kranten[3] zich aan een recensie niet waagden en slechts citeerden of parafraseerden, alsof de tekst heilig was. Zo besluit Johan Fabricius zijn vierde en laatste artikel over het boek – in *De Telegraaf* – met een zucht van wanhoop.

> De duistere roerselen van het menselijk hart zijn ondoorgrondelijk. Prof. Dr. Presser's boek confronteert ons met de verbijsterende feiten – verklaren kan hij ze net zo min als u en ik. Dat is het vreselijk benauwende aan dit document. Wie en wat zijn wij? Wie en wat zijn wij vandaag en wie en wat zijn wij morgen, onder gewijzigde omstandigheden?[4]

'Men reageert zo waardig op dit boek,' vertelde een medewerker van De Bezige Bij, 'dat [het] met een hoofdletter geschreven moet worden. De boekhandel verkoopt dit boek kennelijk liever dan een gewone bestseller, waar het meer om de verdienste gaat.'[5] En inderdaad, het is een van de eerste keren in de Nederlandse boekgeschiedenis dat de uitdrukking 'vloog de winkel uit' redelijk letterlijk genomen mag worden. Bij de Staatsdrukkerij werd zelfs de administratie ingeschakeld om bestellingen te noteren.[6] De elfduizend exemplaren van de eerste druk in

april 1965 werden in mei gevolgd door drie bijna even grote drukken (van 10 000 exemplaren elk) en zowel in november als december door goedkope herdrukken van elk nog eens vijftigduizend exemplaren. Al met al in ruim een half jaar een oplage van meer dan 150 000 exemplaren dus. Voor een boek over de oorlog en dan ook nog zo'n somber thema als de jodenvervolging was dat op dat moment een unicum.

Waarom dit succes? Omdat Presser 'het onmogelijke [had] volbracht' zoals *Het Vrije Volk* schreef, en Nederland zich daarom kon opmaken 'het onbegrijpelijke te gaan begrijpen'.[7] Dat zou eventueel een aanvaardbare verklaring zijn geweest als *Ondergang* eind jaren vijftig verschenen was. Toen werd over de Shoah immers nog maar zelden gesproken en indien wel, veelal stamelend. Maar door de recente processen tegen Duitse oorlogsmisdadigers, dat tegen Eichmann voorop, was daarin verandering gekomen en was men, zeker als het om daders ging, sneller geneigd man en paard te noemen. Het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* noemde dan ook een andere reden van het succes: 'het schuldgevoel dat nog, opnieuw of voor het eerst boven is gekomen.'

Inderdaad valt op hoe vaak er in de reacties op *Ondergang* van schuld gesproken wordt. 'Presser heeft dat monument [voor de vermoorde joden] opgericht met zijn boek, en het is niet aantrekkelijk. Het is beschamend voor velen onder ons,' schreef het *Algemeen Handelsblad* in een eerste reactie. Later werd ditzelfde door de krant nog eens herhaald.[8] Han Lammers, prominent vertegenwoordiger van de generatie die het binnen de PvdA spoedig voor het zeggen zou krijgen, was het hier zo hartgrondig mee eens dat hij stelde dat 'het voortbouwen op de mythe dat Nederland "het zo goed heeft gedaan" in wezen niet anders [is] dan meedoen aan geschiedvervalsing.' Volgens hem moest iedereen daarvan doordrongen worden. Vandaar dat hij voorstelde het boek zo te subsidiëren dat het in elke huiskamer kon komen te staan. Alleen op die manier zou het mogelijk zijn 'het monument dat Pressers boek is, tot een nationaal monument te maken.'[9] Elders en bij anderen klonken vergelijkbare geluiden, veelal vermengd met een scheutje maatschappij- of zelfkritiek. Dat gebeurde in de *NRC*, *Trouw* (Troost), *Hervormd Nederland* (Buskes), de *Leeuwarder Courant*, *Algemeen Dagblad* en elders. 'Het is met ogen vol tranen dat ik deze laatste regels schrijf,' vertelde Louis Sinner in laatstgenoemde krant. Hij zou later een van de vaste recensenten van het werk van Loe de Jong zijn. Wie het eind van zijn recensie van *Ondergang* ziet, begrijpt waarom.

> Ik was zelf zestien jaar, toen het drama zich voltrok. Ik heb het [je verzetten met, zoals hij schrijft, loden pijpen en zelfgemaakte bommen] ook niet gedaan. Ook ik behoor tot de generatie van ons volk, die huiveringwekkend heeft gefaald.[10]

Een variant van deze aanklacht stond in een ingezonden brief in *Vrij Nederland* van planoloog J.M. de Casseres.[11] Hij schreef dat hij iets dergelijks al sinds de bevrijding verkondigde.[12] Blijkbaar drong het nu pas door: 'het schandelijke en grote aandeel dat volk en overheid van Nederland gehad heeft in de Jodenvervolging en de jodenuitroeiing.'

De Casseres gaf vervolgens een lange lijst van hele en halve moordenaars: ambtenaren van de bevolkingsregisters, politie, personeel van openbaar vervoer en openbare werken en zo voort. De redactie van *Vrij Nederland* meende dat de man sterk overdreef maar toch, gedrukt stond het.[13] Milder maar niet anders oordeelde Jac. van Hattum in een in *De Gids* gepubliceerd gedicht. Het eindigt als volgt:

> 't Vlammend teken staat aan ieders wand;
> dwaas, die dacht zijn vonnis te ontlopen;
> 't hakenkruis werd ieder ingebrand;
> d'eigen schuld valt door niets af te kopen;
> haat ik nog, ik haat dat eigen ik:
> juist dit eeuwig gaat voor ogenblik.[14]

Tot slot Presser zelf – en wel ter gelegenheid van de presentatie van de goedkope editie van zijn boek in november 1965. Op basis van het overstelpende aantal lezersreacties dat hem in het voorgaand halve jaar bereikt had, bevestigde hij dat zijn boek voor velen een confrontatie had betekend.

> Men ontdekte eigen schuld door tekortkomingen tijdens de oorlog. Ik heb toen tegen mezelf gezegd: ook jij bent tijdens de oorlog niet meer geweest dan een klein mens, die zijn eigen leven poogde te redden; ook jij bent wellicht schuldig aan tekortkomingen.[15]

Collectieve schuld

Het ligt voor de hand dat *Ondergang* lezers een schuldgevoel bezorgde. Het boek was geschreven op de toon van een aanklacht, ja misschien

nog wel meer dan een historisch werk *was* het een aanklacht, met de historicus op de stoel van rechter. Voor Presser was het dan ook niet zomaar een boek. *Ondergang* was een Taak, Plicht, Opdracht, allemaal hoofdletters. Dit niet in de laatste plaats omdat ook hijzelf, zie bovenstaand citaat, zich schuldig voelde. Ook hij had immers niets gedaan. Maar had hij dan iets kunnen doen? Had hij zijn vrouw kunnen weerhouden zonder ster en met een slecht persoonsbewijs op pad te gaan? Ze was gepakt en niet teruggekomen. Tal van zijn leerlingen waren weggevoerd. Hij had gezwegen. Zijn jongste zusje was vergast. Hij had haar niet gered. Tallozen om hem heen waren vermoord maar hijzelf
 had het overleefd. Dat alleen al was voldoende voor schuldgevoel – en een gekmakende twijfel.

Maar als Presser, jood en potentieel slachtoffer, al schuldig was, hoe schuldig waren dan niet de anderen, verantwoordelijke personen en instanties voorop, vervolgens uitvoerders, meelopers en vervolgens allen die het hoofd hadden afgewend? 'Bloed stijgt ons naar de wangen,' citeert Presser Henriëtte Roland Holst,

> van schaamte, dat we dit siddrend verdragen,
> dat w'ons niet kunnen, ons niet durven wage' om
> hen los te rukken uit die scherpe tangen
> en enkel staan, meewarig en verslagen.[16]

In het hoofdstuk 'Joden en andere Nederlanders' noemt Presser velen die hielpen maar minstens zovelen die dat niet deden. 'Zij wisten niet, wilden niet weten,' schrijft hij maar voegt daaraan toe dat de nazi's het hun daarbij ook wel erg gemakkelijk maakten.

> Zij hoefden niet te weten. Het ging allemaal zo geleidelijk. Zo netjes. Niet altijd, maar toch. Men had zijn eigen zorgen. Vooral dat laatste werd een licht hanteerbare troostgrond. Hoe vaak heeft schrijver dezes niet na de oorlog te horen gekregen: Je moet niet vergeten, wat wij allemaal hebben uitgestaan! Hij vergat – en vergeet – het niet.

Aldus de toon van *Ondergang*. Temeer doordat de schuldigen zelden met naam en toenaam genoemd worden en de auteur ook zichzelf beschuldigt, wordt de lezer, langzaam maar onvermijdelijk, zijn eigen aanklager.

'Maar ach, – ikzelf?... keek toe en heb gezwegen.'[17]

Claus

Eind april 1965 werd *Ondergang* gepubliceerd. Begin mei, tijdens dodenherdenking en Bevrijdingsdag, bereikte de opwinding over het boek een hoogtepunt. Op 4 mei werd de laatste aflevering van *De Bezetting* uitgezonden, met in de slotwoorden een duidelijke verwijzing naar de actualiteit.[18] Enkele dagen later, op 8 mei, publiceerde Henk van Randwijk in het *Algemeen Handelsblad* het laatste artikel van zijn reeks. Daarin stond zo mogelijk een nog duidelijker verwijzing naar de actualiteit, in dit geval een Russisch rijmpje dat in een notendop de zin van de artikelenserie weergaf:

De eerste wereldoorlog was niemands schuld
De tweede wereldoorlog was iemands schuld
De derde wereldoorlog is mijn schuld.

Ondertussen lagen de winkels voor het eerst sinds de naoorlog weer eens 'vol'[19] met boeken over het thema, publiceerden kranten en tijdschriften talloze artikelen over de oorlog, werden op televisie, afgezien van *De Bezetting*, meer dan zeven documentaires over het onderwerp[20] uitgezonden, verspreidde het Comité Viering Bevrijdingsdag tienduizenden affiches en evenzovele brochures, werden in bijna alle dorpen en steden bevrijdingsmanifestaties gehouden, kwam de PTT met drie postzegels over het verzet[21] en werden door zowel landelijke als lokale overheden boekjes over het onderwerp verspreid.[22] En precies op dat moment, in Hollywood hadden ze het niet kunnen verzinnen, gebeurde iets waardoor de aandacht voor het jongste verleden opeens een verpletterende actualiteit kreeg – een gebeurtenis die illustreert hoe belangrijk incidenten kunnen zijn bij maatschappelijke veranderingen: *de* foto.[23] De voorpagina van de *Leeuwarder Courant* van 6 mei 1965 toont de samenloop in één oogopslag: linksboven staat een kiekje van een feestmaaltijd ter gelegenheid van Bevrijdingsdag; de gehele rechterkolom van de krant is gereserveerd voor commentaar op dodenherdenking en Bevrijding; maar te midden hiervan staat het belangrijkste bericht van die dag, met een dubbele kop: 'Fotograaf maakte met een telelens serie van paar in tuin Drakesteyn… Engelse krant ging over tot publikatie'.

De foto van prinses Beatrix en de onbekende man die Claus von Amsberg zou blijken te zijn, was enkele dagen eerder genomen. Hoewel

net als bij de Hofmans-affaire nog geprobeerd werd het nieuws onder de pet te houden, bleek dat onmogelijk en begon spoedig na het bekend worden van naam, afkomst en levensverhaal (Hitlerjugend, Wehrmacht) een discussie over het oorlogsverleden van de aanstaande. 'De mogelijkheid van deze verloving dwingt ons voor de zoveelste keer ons rekenschap te geven van onze verhouding tot wat er in de oorlog is gebeurd,' schreef *Het Vrije Volk*.

> Er zijn onvergetelijke dingen gebeurd, waardoor de vierde mei zoveel meer blijft leven dan de vijfde. Juist déze beide dagen herdenken wij met onze Koningin. En dat is de eigenlijke reden waarom een aantal ouderen de keuze van de Prinses zo moeilijk kan aanvaarden.[24]

In andere kranten stonden vergelijkbare woorden. De zaak ontplofte toen enkele weken nadien bekend werd dat er een verloving op komst was. 'Waarom is twijfel mogelijk aan de objectieve kwalificaties van Claus von Amsberg?' vroeg *Het Parool* zich af. De krant maakte zich buitengewoon druk over de kwestie en publiceerde talloze artikelen en meer ingezonden brieven. Over het antwoord op de vraag kon geen misverstand bestaan: 'Omdat hij net te oud is om te kunnen worden gerekend tot de Duitse generatie "zonder schuld".'[25]

Vandaar dat her en der zelfs stemmen opgingen Beatrix van troonopvolging uit te sluiten. Weliswaar wilden weinigen haar een vrije keuze in het privéleven ontnemen maar er stond meer op het spel. 'De waardigheid van ons Koninkrijk brengt met zich, dat de Koning(in) zich zo gedraagt dat iedere Nederlander met respect naar de Kroon kan opkijken,' schreef een aantal voormalige verzetsstrijders in een open brief. 'Aan ons aller waardigheid wordt afbreuk gedaan indien de toekomstige draagster van de Kroon zich in het huwelijk begeeft met een voormalig weermachtsoldaat van Hitler.'[26]

Zeker in het linkse deel van de pers (*Het Vrije Volk, Het Parool, De Groene, Vrij Nederland*) klonken steeds weer dezelfde geluiden.

> Is het emotioneel werkelijk aanvaardbaar, dat een toekomstig prinsgemaal vele malen de Hitlergroet moet hebben gebracht, dat hij antisemitische liederen moet hebben gezongen, dat hij het heil van het Derde Rijk en zijn Führer gediend heeft?[27]

Zo ging het door, met artikelen, ingezonden brieven, gesprekken op de radio, discussies op tv en, belangrijk voor de ontwikkeling van een

maatschappelijk debat en de daarbij horende publieke opwinding, reacties van de media en de lezers op elkaar. Zo las Herman Wigbold op 16 juni in *Achter het Nieuws* een artikel uit *Het Vrije Volk* voor waarop de krant de volgende dag weer commentaar gaf. Ondertussen verbaasden de media zich over de beroering en berichtten ook daar weer over. 'Nog nooit heeft VARA's radiocommentator Max van Gijn zoveel reacties ontvangen als na zijn commentaar van gistermorgen,' schreef *Het Vrije Volk*. Van Gijn had na een bespreking van bovengenoemde verklaring van oud-verzetsstrijders gezegd niet te weten hoe het Nederlandse volk erover dacht. Spoedig na deze uitspraak, aldus de krant, wist hij het wél: dat Claus voor de Nederlandse bevolking onaanvaardbaar was. 'Niet omdat hij Duitser is, maar omdat hij lid van de Hitler Jugend en van de Duitse Wehrmacht is geweest.'[28]

Opwinding in de Randstad

'Stroom van lezersreacties,' kopte *Het Vrije Volk* boven een pagina vol ingezonden brieven. Dit gebeurde een kleine week nadat de krant de perscommentaren besproken had.[29] *De Telegraaf* kwam met vergelijkbare pagina's. Zo ook *Het Parool*.[30] Het aantal lezersreacties was zo overstelpend dat de redactie van *Achter het Nieuws* er een item aan wijdde. Daartoe belde zij negentien kranten met de vraag hoeveel brieven men ontvangen had en welke mening daarin verkondigd werd. De meest opmerkelijke uitkomst van deze rondvraag zijn de verschillen. Zo waren er bij het *Algemeen Dagblad* enkele honderden brieven binnengekomen. De overgrote meerderheid daarvan (ca. 75 procent) was *tegen* een toekomstige prins-gemaal van Duitse komaf. Bij *De Telegraaf* lag de verhouding omgekeerd. Bij *de Volkskrant* waren veel minder brieven binnengekomen (20), bij de *Nieuwe Rotterdamse Courant* ongeveer vijf keer zoveel als normaal. Meer brieven weer kregen *Het Vrije Volk* (80) en *Het Parool* (72). Bij laatstgenoemde krant was, net als bij het *Algemeen Handelsblad*, de verhouding ongeveer 60(tegen)-40(vóór). Onder de briefschrijvers van *Het Vrije Volk* daarentegen waren meer voor- dan tegenstanders. De verklaring hoeft minder ver gezocht te worden dan je zou denken. Juist omdat de krant als eerste bezwaar tegen de verloving had gemaakt, werd zij tegengesproken door de voorstanders. Het zegt iets over de onbetrouwbaarheid van ingezonden brieven-rubrieken.

Minstens zo opvallend als de verschillen tussen de landelijke kran-

ten zijn die tussen de kranten uit de provincie en de Randstad. Zo kreeg het *Noordhollands Dagblad* geen enkele brief, de *Provinciale Zeeuwse Courant* slechts één en de Friese bladen niet meer dan een paar. 'Het *Nieuwsblad van het Noorden* is ronduit verbaasd over het geringe aantal reacties,' meldde de redactie van *Achter het Nieuws*. 'Men verklaart het uit een mogelijke Noordelijke terughoudendheid.'[31] Waarschijnlijk is het dat niet. Waarschijnlijker, zie ook die ene reactie bij de PZC, is dat er een kloof lag tussen de Randstad en de rest en dat het debat over koningshuis en oorlog voorlopig vooral in eerstgenoemde regio speelde. In de Randstad was de oorlog lang en hevig geweest. Daar hadden de meeste joden gewoond. Daar heerste vanouds een republikeinse gezindheid. Daar woonden de meeste opstandige jongeren en kritische intellectuelen. En tot slot waren daar de media geconcentreerd. Het is dan ook beslist onjuist te doen voorkomen alsof 'heel Nederland' tegen de verbintenis van Beatrix was. Het was een spraakmakende minderheid die tegen was. Cijfers bewijzen het.

Houding Nederlandse bevolking t.o.v verloving i.v.m. houding t.o.v. Duitsland in 1965[32]

	Houding t.o.v. Duitsland			
	Zeer vriendelijk	Vriendelijk	Onvriendelijk	Zeer onvriendelijk
Idem t.o.v. verloving				
Positief	94	91	74	30
Negatief	6	6	23	65
Geen oordeel	–	3	3	5

Op de plannen van de kroonprinses had alle beroering weinig invloed. Nadat Loe de Jong in opdracht van de Nederlandse regering een onderzoek naar de antecedenten van Claus had verricht en tot de conclusie was gekomen dat de man tijdens de oorlog niets verkeerd had gedaan, werd de verloving bekendgemaakt.[33] Dat gebeurde op maandag 28 juni, één dag vóór de voor het voormalig verzet zo belangrijke verjaardag van prins Bernhard (Anjerdag). Niet in de laatste plaats doordat Claus in een op diezelfde dag op televisie uitgezonden interview een buitengewoon sympathieke indruk maakte, leek het alsof de kou uit de lucht was. Niets was minder waar.

Provo

Mede door het gedoe rond het verloofde stel werd de zomer van 1965 in de hoofdstad behoorlijk roerig. In juni verschenen de eerste *Provokaties*, losse pamfletten van de 'beweging' die als provo wereldberoemd zou worden. Op 28 juni, de dag van de verloving, werd een van de provo's ontslagen omdat hij als medewerker van een krantenkiosk het tweede nummer van die *Provokaties* in *De Telegraaf* had verstopt. Het was gewijd aan Claus en liet er geen misverstand over bestaan hoe in provokringen over de man werd gedacht. *Provokatie* nr. 3 richtte zich eveneens op het koninklijk huis, in het bijzonder op de vraag 'wie van de 3, prins Bernhard, don Carlos [de Spaanse echtgenoot van prinses Irene] of Claus von Amsberg', de grootste demokraat was. De vraag werd toegelicht met een kort overzicht van 'hun fascisties verleden'. Het was deze *Provokatie* die tijdens de rondvaart van het verloofde stel door Amsterdam in de boot werd geworpen. Ondertussen bereikten de happenings bij Het Lieverdje een hoogtepunt en verschenen in zowel de Nederlandse als de internationale pers steeds meer berichten over een beweging waarvan niemand iets begreep en waar bij nader inzien ook nauwelijks een touw aan vast te knopen is. Onvrede, verzet, rebellie, anarchisme, het verlangen naar vernieuwing, spel, alles liep door elkaar.[34] De oorlog speelde hierbij vanaf het allereerste moment een rolletje – niet meer. Zo lag een van de wortels van provo (er waren er meer)[35] bij het verzet van een stel Haagse scholieren tegen de in september 1961 door de overheid in massale oplage rondgestuurde *Wenken voor de bescherming van uw gezin en uzelf* – een expliciete verwijzing naar een mogelijke nucleaire oorlog.[36] 'Besef... dat u, als u werkloos toeziet als tot nu toe u mede-schuldig zult zijn aan de ondergang van de mensheid,' schreven de scholieren. 'U gelooft immers aan de schuld van mensen als Adolf Eichmann die echter voorgeven slechts bevelen te hebben opgevolgd.'

'Ik voelde een schok van opstandigheid, toen ik las dat de atoombom ook in Nederland zou worden ondergebracht,' schreef de bekendste van deze jongeren in een terugblik. Hij, de latere provo en Kabouter Roel van Duyn, was eind 1961 achttien jaar, rebels en op zoek. 'Wij waren oorlogskinderen, opgevoed met de overtuiging dat we, na het fascisme en het geweld, nu een tijdperk van vrede moesten inslaan.'[37]

Vandaar hun protest en eerste 'sit-down staking'. Hierbij zou het wellicht gebleven zijn als de politie met een knipoog gereageerd had of de media er niet zoveel aandacht aan hadden besteed. Maar de Haagse

staking werd hardhandig aangepakt en haalde mede daardoor de landelijke pers. Dit riep op zijn beurt nieuwe stakingen en medestanders op. Hiermee ontstond een beweginkje waaruit een beweging en vervolgens, nauwelijks reconstrueerbaar, zoiets als een maatschappelijke stroming ontstond.[38] Op zich had de Tweede Wereldoorlog hiervoor weinig betekenis maar omdat *oorlog* – oorlogsdreiging, Koude Oorlog en weldra Vietnam – de aanhangers wél iets zei en de Tweede Wereldoorlog van dat 'iets' de best voorstelbare vertaling was, kwam men telkens weer daarbij uit. Hetzelfde valt over de reactie op Claus te zeggen. 'In een stabiele situatie, zoals die waarin de monarchie vóór Claus verkeerde, is een flinke bijdrage van rechts soms genoeg om een tendens naar links in de hand te werken,' schreef Roel van Duyn twintig jaar later. 'Als Claus niet als een Klaas gekomen was hadden wij hem moeten verzinnen.'[39]

Duco van Weerlee, een andere provo, zei het anders: dat de komst van Claus een godsgeschenk was. Dwazer nog – en als in een Amerikaanse film – werd het enige maanden later door Jasper Grootveld verwoord: 'Klaas is de connection, de man, de cowboy... Klaas komt op een paard. Je kunt alles van hem verwachten.'[40]

Het verklaart waarom de verloofde een hoofdrol speelde in het eerste nummer van het tijdschrift dat een vervolg was op de hiervoor genoemde *Provokaties* en kortweg *Provo* heette. Dat nummer verscheen in juli 1965 en meldde dat Claus een 'volmaakt fascistiese opvoeding' had genoten en dat deze hem

> tezamen met zijn funktie van diplomaat van de W.-Duitse Autoriteiten hebben... gemaakt tot een kleurloos en onpersoonlijk produkt van fascisme en autoritairisme.

De associatie Claus-oorlog verklaart ook waarom enkele provo's aan de vooravond van het bezoek van het verloofde stel aan Amsterdam bloemen wilden leggen bij het Monument op de Dam, naar hun zeggen 'ter herdenking van de slachtoffers van de Wehrmacht'. De overheid reageerde zoals bedoeld en de provo's lieten vervolgens niet na die handelswijze aan de kaak te stellen door de Nederlandse politie met de voormalige bezetter te vergelijken. Hiermee kreeg de oorlog een betekenis die ver verwijderd was van de gewoonlijke c.q. historische. Hetzelfde gebeurde in een speciaal aan provo gewijd nummer van het jongerenblad *Ratio*. Daarin werd gesteld dat *De Telegraaf* aandrong op een 'Entlösung der Provofrage'. Op straat werden politiemannen uit-

gescholden voor 'Oranje-SS'. Door provo werd een handleiding voor een *Beknopt Libertair Woordenboek* gemaakt. Daarin waren alvast enige relevante lemma's opgenomen:

> LAARS: (meestal meervoud) wordt gedragen door je beste kameraad. Geschikt om iemand mee in zijn geslacht te trappen.
> VRIJHEID: woord dat door de bourgeoisie wordt opgediept bij de herdenking van de bevrijding '45. We krijgen dan te horen dat we al 20 jaar vrij leven. Tevens laat men dan het leger paraderen en de politie inhakken op vreedzame demonstranten.[41]

Het was slechts het begin van de rebellie. Het hoogtepunt kwam ruim een half jaar later, tijdens het huwelijk van Beatrix en Claus. Dit ook destijds al als beslissend ervaren incident[42] vormt een scheidslijn in de naoorlogse geschiedenis, in ieder geval waar het de rol van de media en het maatschappelijk protest betreft. De oorlog speelde hierbij opnieuw een even vage als suggestieve rol. Zo publiceerde *Het Vrije Volk* ruim vóór de voltrekking van het huwelijk een spotprent van de Gouden Koets en twee lakeien. Buigend wenden zij zich tot een ongeschoren boef die over de loper komt aanstiefelen en zeggen: 'Bent u de man die gratie heeft gekregen?'[43] De bedoeling is duidelijk: het huwelijk van de Nederlandse kroonprinses met een gewezen Wehrmachtsoldaat stond gelijk aan vergeving van oorlogsmisdaden. Enkele dagen vóór het huwelijk kwam *Propria Cures* met een speciale editie. Op het omslag daarvan stond een foto van Wilhelmina, gezeten vóór de microfoon van Radio Oranje. Haar tekst luidt: 'Sla de mof op de kop.' De mof staat in vol Wehrmacht-ornaat naast haar. Hij kijkt naar een oranje muur met daarop de tekst 'Oranje boven' en mompelt: '*Schweinhunde*.'[44] Ook buiten de Randstad klonken dergelijke geluiden. Zo werd de etalage van een boekhandel in Schaesberg, Limburg, ingericht met een foto van Wilhelmina, foto's van concentratiekampen en een boek over het verzet. Dit was temeer opvallend omdat de winkel tegenover het stadhuis lag dat ter gelegenheid van het huwelijk uitbundig versierd was met vlaggetjes en oranjelampjes.[45]

Het huwelijk

Op de ochtend van de huwelijksplechtigheden verzamelden zich een honderdtal provo's bij De Dokwerker om rode tulpen te leggen bij de

verwelkte bloemen die er nog lagen van de twee weken tevoren gehouden herdenking van de Februaristaking. Een aantal demonstranten droeg een witte davidster met daarop het getal zes miljoen. Tijdens de tocht van het bruidspaar door de stad werd niet alleen 'republiek, republiek' gescandeerd en rookbommetjes gegooid maar werden er ook pamfletten uitgedeeld met teksten als 'Die Mörder sind unter uns' (de titel van de eerste naoorlogse Duitse oorlogsfilm) en 'Bitte Schupo, die Westerkirche ist doch in der Nähe des Ghettos?'[46] Dergelijke verwijzingen zouden in provokringen en wat daaruit voortkwam later nog regelmatig gemaakt worden. Zo waarschuwde provo bij de lancering van het Witte Fietsenplan voor het gevaar van uitlaatgassen. Na een paar varianten van dergelijke gassen opgesomd te hebben, staat er, zonder nadere uitleg: 'Uitlaatgassen waren dan ook in nazi-Duitsland een veel gebruikt en effektief middel voor het vergassen van joden.'[47]

Hoewel volslagen onzin – losse flodders, met geen andere bedoeling dan, inderdaad, provoceren –[48] vormen dergelijke opmerkingen een belangrijke achtergrond voor de stemming die Nederland vanaf het midden van de jaren zestig beving. In die stemming kreeg de Tweede Wereldoorlog een betekenis die ver uitgaat boven de gebruikelijke – lees historische.

Vietnam

Ook een echte oorlog droeg hieraan bij. Weliswaar speelde deze ver weg maar voor het gevoel van velen kwam hij met de dag dichterbij. In maart 1965, ruim een maand voor de verschijning van *Ondergang* en een kleine twee maanden vóór de publicatie van de foto van Beatrix en Claus, stationeerden de Amerikanen de eerste grondtroepen op Vietnamees gebied. Het was het begin van een massale operatie – en van een conflict dat jaren duurde. Aanvankelijk bleef de kritiek op de Amerikaanse interventie beperkt tot communisten, pacifisten, enkele jongerenorganisaties en een paar linkse bladen waaronder in de eerste plaats *De Groene*. Maar dat veranderde in de tweede helft van 1965 en in de loop van het jaar daarop doordat naast jongeren twee andere 'groepen' zich in toenemende mate over de ontwikkelingen opwonden: intellectuelen en, belangrijker dan je vanuit een geseculariseerd perspectief zou denken, kerkelijken.[49] Weliswaar had de Tweede Wereldoorlog voor hun protest geen directe betekenis, indirect had hij dat wel. Het verzet tegen zowel de Amerikaanse politiek in Vietnam als

tegen de bewapening werd immers ingegeven door drie simpele, aan de gebeurtenissen van eerstgenoemde oorlog ontleende woordjes: dat nooit meer!

Hoe groot in 1965 de belangstelling voor Vietnam was bleek tijdens een in oktober in de Koopmansbeurs van Amsterdam gehouden 'teach-in'. De bijeenkomst trok veel mensen, verliep levendig en maakte grote indruk. 'Ik ken mensen, die daar niet minder dan een trauma van hebben opgelopen,' schreef Harry Mulisch in zijn boek over de Amsterdamse beroeringen, *Bericht aan de rattenkoning*.[50] Een van degenen die het er zwaar te verduren had was Loe de Jong. Hij probeerde de Amerikaanse interventie in Vietnam te verdedigen en gebruikte daarvoor het ondertussen klassieke argument: de Amerikanen hadden Europa destijds van het nazisme gered, nu deden ze hetzelfde maar dan van het communisme.[51] De zaal antwoordde met gejoel. Dit deed zij volgens Mulisch temeer omdat De Jong zich enkele maanden tevoren een voorstander had betoond van het huwelijk van Beatrix met Claus. Hiermee had hij zich opgeworpen als vertegenwoordiger van het establishment. 'De zaal concludeerde dat begrip voor monarchie blijkbaar gepaard ging met begrip voor de Amerikanen in Viet-Nam.'

Mede ten gevolge van de maatschappelijke beroering over Vietnam nam de onrust hierover ook in enkele politieke partijen toe: in de PvdA, bij de antirevolutionairen en, hoewel voorlopig nog in mindere mate, bij de katholieken. Veelzeggend voor de omslag van het politiek klimaat is de ontwikkeling bij het blad waar Loe de Jong sinds lang politiek commentator was: *Vrij Nederland*. Aanvankelijk werd zijn mening over Vietnam door de jongere redacteuren gerespecteerd. Maar in de loop van 1966 veranderde dat en werd hij ook in zijn eigen blad steeds vaker tegengesproken. Het was een voorbode van de breuk die zich enkele jaren later zou voltrekken. Doorslaggevend hierbij was de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, met aan de ene kant het pro-Amerikaanse standpunt bij een meerderheid van de oudere – en het anti-amerikanisme bij een flink deel van de jongere generatie. Voor de eerstgenoemden hadden de Verenigde Staten tijdens de oorlog bewezen de beste garantie tegen elke vorm van dictatuur te bieden. Om die reden was men bereid veel door de vingers te zien.[52] De jongere generatie had om voor de hand liggende redenen een ander perspectief op oorlog dan wel meer oog voor degenen die leden (burgerbevolking, kinderen) dan voor degenen die deden (de goede en de slechte daders). Het Amerikaanse optreden in Vietnam bevestigde volgens haar dan ook niet zozeer dat het weer *kon* gebeuren als wel dat het zover al was.

Franse demonstranten drukten de parallel uit met een voor iedereen begrijpelijk letterspel: USA = SA = SS[53].

Naarmate er via foto's en televisiebeelden meer bekend werd over de gebeurtenissen in Vietnam leek de parallel tussen het optreden van de nazi's en dat van de Amerikanen steeds moeilijker te vermijden. Vandaar dat de Groningse filosoof Bernard Delfgaauw zover ging Johnson 'gemeten naar de maatstaven van Neurenberg en Tokio' een oorlogsmisdadiger te noemen.[54] Deze uitspraak bracht de Nederlandse overheid in een lastig parket. Juridisch was zij immers verboden want een belediging van een bevriend staatshoofd en jongeren die iets dergelijks verkondigden, werden dan ook aangepakt. Maar nu een hoogleraar hetzelfde deed, onder verwijzing bovendien naar algemeen aanvaarde ijkpunten als Tokio en Neurenberg, had men het moeilijk. Besloten werd Delfgaauw niet te vervolgen. Daarmee was het hek van de dam want voortaan werd door studenten geciteerd, niet beweerd: zij plakten affiches achter de ramen waarop verwezen werd naar de uitspraak van Delfgaauw. Toen de politie daartegen optrad, was Leiden nog meer in last. Want waarom werden protesterende jongeren wél en een protesterende hoogleraar niet vervolgd? Deze vraag leidde vervolgens tot een ruimere vraag – in zoverre bereikten Delfgaauw en de zijnen hun doel: was de vergelijking tussen Johnson en onbetwijfelbare oorlogsmisdadigers als Göring en Eichmann terecht?

Delfgaauw was niet de eerste die een parallel trok tussen Vietnam en de Tweede Wereldoorlog. Piet Nak deed hetzelfde. Hij was een van de aanstichters van de Februaristaking, geroyeerd communist en een bevlogen, bewonderd verteller van oorlogsverhalen – Nak was naast verzetsstrijder ook goochelaar en wist hoe je een publiek moest vermaken. In februari 1966 was hij in *Achter het Nieuws* te zien, in een uitzending over de oorlog die diepe indruk maakte en er onder meer toe leidde dat de joodse gemeenschap hem een reisje naar Israël aanbood. Niet lang daarna begon Nak zich voor Vietnam te interesseren. Die belangstelling leidde tot de oprichting van het Amsterdamse Vietnam Comité (het latere Nationaal Comité Vietnam) en twee massale protestdemonstraties. In de daarbij door Nak gehouden toespraken speelde de Tweede Wereldoorlog de hoofdrol. Destijds gebeurde hetzelfde als nu. 'En wij leefden maar door, wij gingen naar het voetballen kijken, wij gingen gewoon kamperen.'

Dergelijke protesten hadden tot gevolg dat de voorbije en de actuele oorlog steeds vaker op één lijn werden gesteld. Zo knutselden demonstranten tijdens een van de vele Vietnamdemonstraties van destijds

een bord in elkaar waarop Hitler te zien is met in zijn rechterhand het masker van Nixon.[55] 'Dit is geen oorlog meer,' schreef een predikant in een van de talloze brieven die de regering naar aanleiding van Vietnam ontving,

> maar stelselmatig uitmoorden. Weet u, in de oorlog namen wij het de Duitsers zeer kwalijk, dat zij systematisch de bezette volken uitmoordden. Wat moeten Vietnamezen denken van zulk een christendom!

Het was een argument waarvoor de regering, getuige een brief van minister-president Cals aan een protesterende priester, niet ongevoelig was. 'Wat wij met onze bondgenoten nastreven,' schreef hij,

> is dat ook in Vietnam in vrijheid door de bevolking een eigen levenswijze kan worden gekozen en dat daar niet door het geweld van een bezetter toestanden ontstaan die wij uit de jaren 1940-1945 maar al te goed kennen.

Vandaar onze steun aan de Amerikanen, bedoelde Cals.[56] Zijn opmerking illustreert niet alleen de kloof tussen jong en oud maar ook de betekenis van de Tweede Wereldoorlog voor het actueel debat. Over het doel was men het eens: dat nooit meer! Maar over de betekenis van het woordje 'dat' en de middelen waarmee herhaling daarvan voorkomen moest worden, verschilde men diepgaand van mening.

Lages & Von Kielmansegg

Eind 1966 vonden nog een paar gebeurtenissen plaats die ertoe bijdroegen dat de Tweede Wereldoorlog almaar dichterbij leek te komen. Een daarvan was een nieuwe fase in wat gemakshalve bekendstaat als de Drie van Breda-affaire. Oorspronkelijk ging het daarbij om *vier* personen, vier van de negen Duitsers die in Nederland vanwege oorlogsmisdaden ter dood waren veroordeeld maar van wie de straf omgezet was in levenslang. Van die negen waren er in 1959-1960 vijf vrijgelaten. Bleven er vier over. Willi Lages was een van hen. Hoewel ter dood veroordeeld was zijn straf omgezet in levenslang, onder de belofte dat dit ook werkelijk een leven lang betekende. Hiermee was Lages (evenals de drie andere gevangenen van Breda overigens) een juridisch unicum want veroordeelden worden altijd op jaren gesteld, dat wil zeggen

op een gegeven moment vrijgelaten. Ook in het geval van de Vier van Breda werd dit regelmatig bepleit. Het mocht niet baten.

In mei 1966, op het hoogtepunt van de Amsterdamse beroeringen, werd Lages ernstig ziek: darmkanker. De artsen van het Nederlandse ziekenhuis waar hij naartoe werd gebracht, Vught, durfden een operatie niet aan. Hij zou die niet overleven. Vandaar dat de man overgebracht werd naar zijn woonplaats in Neder-Saksen: om te sterven. De artsen van het plaatselijke ziekenhuis constateerden echter dat hij niet aan kanker leed maar slechts last had van een darmafsluiting en wel degelijk geopereerd kon worden. Zo gebeurde. Lages krabbelde weer op.

Aanvankelijk stuitte de tijdelijke strafonderbreking en overbrenging van Lages op weinig weerstand. Hij zou immers toch doodgaan. Dat veranderde toen dit niet het geval bleek te zijn. In september verliep de tijdelijke strafonderbreking en diende de man terug te keren naar Breda. De artsen van het Duitse ziekenhuis waren echter van mening dat hij een verblijf in de gevangenis niet zou overleven en dus werd de onderbreking verlengd. Enkele maanden later werd hij uit het ziekenhuis ontslagen. Nu werd over terugkeer naar Nederland niet meer gesproken. In kleine kring rees protest. Maar zoals onder meer blijkt uit de brievenrubriek van *Het Vrije Volk* versmolt dat spoedig met een meer algemeen protest over Duitsland en Duitsers.[57]

Begin juli 1966 werd Johann Adolf Graf von Kielmansegg, een hoge Duitse militair die in de oorlog diverse functies had bekleed en na de oorlog opnieuw carrière maakte, benoemd tot opperbevelhebber van de NAVO-strijdkrachten van Midden-Europa.[58] De benoeming was voor de Nederlandse pers vooral interessant omdat het hoofdkwartier van die strijdkrachten door het vertrek van de Fransen uit de militaire organen van de NAVO verplaatst werd van Fontainebleau naar Brunssum, Limburg. Von Kielmansegg zou dus in Nederland gelegerd worden. Het was *Vrij Nederland* dat ruim een week nadat dit bekend werd, de kat de bel aanbond door op de voorpagina een stukje te schrijven over een boek dat Von Kielmansegg in 1941 gepubliceerd had. In dat boek stonden enkele minder frisse passages. 'Wanneer maken wij Harster [hoofd van de Nederlandse Sichterheitsdienst en de baas van Lages] ereburger van Den Haag?' vroeg het blad zich om die reden aan het eind van het artikel af.[59]

De inhoud van *Panzer zwischen Warschau und Atlantik* zou in de weken die volgden in alle Nederlandse kranten ter sprake komen en aan-

leiding geven tot tal van ingezonden brieven, redactionele commentaren én, belangrijkste van al, verdeeldheid in de PvdA. Dit laatste was temeer lastig omdat de partij voor het eerst sinds het eind van de jaren vijftig weer in het kabinet zat en dus medeverantwoordelijk was voor het NAVO-besluit.[60] Ondertussen druppelden ook berichten binnen over Von Kielmanseggs deelname aan het complot tegen Hitler op 20 juli 1944. Hij was daarvoor gearresteerd maar vrijgelaten. Een van degenen die in deze het naadje van de kous wilde weten, was de eigenzinnige, fanatiek antitotalitaire journalist Dick Verkijk. Hij bereidde een documentaire voor, aanvankelijk met de bedoeling de misdadigheid van Von Kielmansegg aan de kaak te stellen. Tijdens het werk daaraan werd hem echter duidelijk dat van misdadigheid geen sprake was. Gevolg hiervan was dat de documentaire anders uitviel dan bedoeld: geen aanval op maar een verdediging van Von Kielmansegg. 'De uitzending sloeg in als een bom,' schrijft Verkijk met enige overdrijving in zijn memoires.

> In één slag was de publieke opinie om. De PSP trok een brochure, die ze tegen Von Kielmansegg hadden geschreven, in en de voorzitter van de PvdA-fractie, Nederhorst, vroeg de regering verwijtend waarom hij dat soort inlichtingen via een televisie-uitzending moest vernemen.[61]

Maar niet iedereen legde zich bij de conclusie van Verkijk neer. In *Vrij Nederland* tekende Martin van Amerongen fel en langdurig protest aan en bij een inspectiebezoek aan zijn nieuwe hoofdkwartier werd Von Kielmansegg bekogeld met pamfletjes waarop hakenkruizen en nare teksten stonden.[62] Volgens Verkijk waren dergelijke acties een van de vele tekenen van wat hij 'een nieuwe periode van modieuze linksigheid' noemde. Volgens een lezer van *Vrij Nederland* was er iets anders aan de hand – een buitengewoon zorgelijke ontwikkeling.

> Veel grote en kleine moordenaars en rovers uit de jaren 1939-1945 lopen of nauwelijks of in het geheel niet gestraft rond. Nog erger is dat meer en meer van deze kerels, met een oorlogsverleden zo rot als een mispel, weer hoge posten gaan bekleden (of tot op heden nog steeds bekleed hebben). Indien de huidige ontwikkeling zich voortzet, dan is de tijd niet ver meer dat een groot gedeelte van Hitlers ex-elite het weer voor het zeggen heeft.[63]

Kurt Georg Kiesinger

Met deze woorden doelde de lezer van *Vrij Nederland* op een ontwikkeling die vriend en vijand van Duitsland al gedurende enige tijd versteld deed staan. Dat tal van voormalige nazi's onder Adenauer (1949-1963) invloedrijke posities hadden bekleed was, hoe pijnlijk wellicht ook, eventueel nog te begrijpen. West-Duitsland moest bestuurd worden en bestuurders die zich niet gecompromitteerd hadden, waren nauwelijks te vinden. Maar halverwege de jaren zestig zou deze situatie langzamerhand voorbij zijn. 'Die Nachkriegszeit ist zu Ende,' had Adenauers opvolger Ludwig Erhard in 1965 dan ook verklaard. Pers, politiek en publieke opinie hadden instemmend gereageerd.[64] Maar een jaar later, op het moment dat het in Nederland rommelde rond Lages en Von Kielmansegg, behaalde de neonazistische Nationaldemokratische Partei een klinkende verkiezingsoverwinning – de eerste op rij – en werd de voormalige nazi Kurt Georg Kiesinger benoemd tot kanselier van een kabinet waarin nota bene ook sociaaldemocraten zitting hadden. De verontwaardiging in Duitsland en elders was groot. Zo stuurde Günther Grass nog vóór Kiesingers benoeming een open brief aan de *Frankfurter Allgemeine Zeitung*. Hij loopt over van verontwaardiging.

> Hoe moeten wij de gefolterde en vermoorde verzetsstrijders, hoe moeten wij de doden van Auschwitz en Treblinka gedenken, wanneer zij, de meelopers van toen, het wagen, hier vandaag de richtlijnen van de politiek te bepalen?

Karl Jaspers, de op dat moment grootste levende Duitse filosoof, leverde na de verkiezing van Kiesinger en vorming van de zogenoemde Grote Coalitie zijn paspoort in en werd Zwitsers staatsburger. Heinrich Böll, op dat moment bijna op het toppunt van zijn roem, kookte van woede. Kortom, een flink deel van het publiek, uit Duitsland en elders, zag in de benoeming van Kiesinger een bevestiging van zijn grootste angst: dat de *Nachkriegszeit* helemaal niet ten einde was, integendeel dat het fascisme herleefde.[65] In Nederland klonken dezelfde geluiden, althans aan de linkerkant van het politieke spectrum.[66] Zo werd volgens *De Gids* met de benoeming van Kiesinger definitief uitgesproken dat de NSDAP

> geen misdadige organisatie was geweest, zoals het internationale gerecht te Neurenberg had gemeend... De 'goede Hitlerianen' hebben het

> vertrouwen verkregen van christen-democraten en sociaal-democraten, en de gewezen emigrant Willy Brandt heeft zich verzoend met de gewezen nationaal-socialist Kiesinger.[67]

Weliswaar werd deze mening in gezaghebbende politieke kring niet gedeeld maar helemaal gerust was men ook daar toch niet. Dat temeer niet omdat in Duitsland extreemrechts weer van zich deed spreken, extreemlinks in opkomst was en velen hierdoor een *déjà vu*-gevoel hadden. Dat gevoel hield jarenlang stand en werd aan de vooravond van de Bondsdagverkiezingen van 1969 goed verwoord door het *Algemeen Handelsblad*:

> Haalt de [extreemrechtse] NPD het niet, dan volgt een zucht van verlichting, haalt zij het wel dan treedt het nazistische spook op de voorgrond en daarmee de conclusie dat links extremisme rechts extremisme uitlokt.[68]

Israël

Het waren niet alleen ontwikkelingen in Duitsland die maakten dat heden en (oorlogs)verleden in de tweede helft van de jaren zestig in toenemende mate door elkaar begonnen te lopen. Ontwikkelingen in het Midden-Oosten hadden eenzelfde resultaat. Politiek gezien lagen ontstaan en bestaan van Israël halverwege de jaren zestig nog steeds problematisch. Dat is eenvoudig te verklaren. De stichting van een joodse staat midden in Arabisch gebied en op gezag van de internationale gemeenschap was een opmerkelijke daad. Hier komt bij dat het bestaan van het land niet bevorderlijk was voor de temperatuur van de Koude Oorlog. Bovendien was Israël voor de meeste westerlingen een 'ver-van-mijn-bed-show'.[69] Daardoor kon het gebeuren dat de Nederlandse regering als lid van de Veiligheidsraad eind november 1966 zonder aarzeling vóór een berisping van Israël stemde. Het land zou in een conflict met Jordanië buitensporig scherp opgetreden zijn en daarmee de regio in gevaar hebben gebracht.[70]

De Zesdaagse Oorlog van juni 1967 bracht in deze opstelling op slag verandering. 'Nederland is partij, behoort partij te zijn, en daarvoor ook uit te komen,' verklaarde PvdA-fractievoorzitter Joop den Uyl op de zesde van die maand in de Kamer. Een over-, overgrote meerderheid van de bevolking[71] dacht er net zo over. Hoe ver de steun voor Is-

raël ging blijkt ook uit tal van financiële toezeggingen, niet alleen door individuele burgers maar ook van officiële zijde. Zo pleitte Den Uyl voor fiscale begunstiging van goede gevers en werd aan rijksambtenaren het verzoek gedaan voor het goede doel gedurende drie maanden, augustus, september en oktober 1967, een half procent van hun salaris in te leveren.[72]

Een belangrijke verklaring voor deze vrijgevigheid is enerzijds de Arabische grootspraak de joden de zee in te drijven en anderzijds het vermogen van de potentiële slachtoffers dit dreigement in de media te doen weerklinken. Deze weerklank was temeer zo groot omdat de Is-

raëliërs twee ijzersterke argumenten hanteerden. Over het eerste was iedereen het eens: 'dat nooit meer'; nooit meer mocht zoiets gebeuren als in Auschwitz gebeurd was. Het tweede argument was weliswaar lastiger maar nauwelijks minder sterk: dat de moord destijds had kunnen plaatsvinden omdat de wereld achteloos had toegezien.

De omslag in de belangstelling voor Israël en Shoah, vanaf de Zesdaagse Oorlog steeds vaker in één adem genoemd, is goed waarneembaar bij Loe de Jong. 'De oprichting van de staat Israël in '48 maakte niets in mij los,' schrijft hij in zijn memoires.[73] Hij begreep wel dat de overlevenden hun heil zochten in het oude land maar zelf voelde hij die behoefte geenszins. Evenmin hield hij zich met het land bezig. Dat veranderde in de jaren zestig, om te beginnen door het Eichmannproces. In 1965 bracht De Jong voor het eerst een bezoek aan Israël. Hij voelde zich er thuis. In hetzelfde jaar werd hij lid van het Genootschap voor Joodse Wetenschap in Nederland, vermoedelijk de eerste joodse 'club' waarbij hij zich aansloot.[74] Maar het was de Zesdaagse Oorlog die hem definitief voor het land won. 'Ik fietste naar mijn werk,' schrijft hij in de inleiding van een boekje dat eind 1967 samengesteld werd uit zijn *Vrij Nederland*-commentaren, 'gepijnigd door de vragen die mij nu al enkele weken bezig hielden,

> onderhevig aan een innerlijke spanning die die laatste weken van mei '67 tot een van de benauwendste perioden gemaakt hadden die ik mij van die meer dan twintig jaar sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog herinnerde[75]

Tussen 24 mei en 21 juni waren alle *Vrij Nederland*-commentaren van De Jong aan Israël gewijd.[76] Enkele maanden nadien vond de plechtigheid plaats waarbij hij officieel aangesteld werd als hoogleraar moder-

ne geschiedenis aan de universiteit van Rotterdam. Dat deed hij met een oratie onder de titel *Een sterfgeval te Auswitz*. Belangrijkste vraag van die oratie was wat men geweten had. Het antwoord was duidelijk: weinig. Neemt niet weg, vervolgde De Jong, dat het joodse volk in het door de Duitsers bezette Europa 'nagenoeg nergens de maximale bescherming [genoot] van wat aan nationale overheden nog restte, veelal zelfs niet de maximale steun van de verzetsgroepen'. Met verwijzing naar Hegels harde woord dat de geschiedenis leert dat de mensen niets van haar leren, eindigde hij zijn oratie. Want anno 1967, besloot hij, gebeurde precies hetzelfde als een kwart eeuw eerder.

> Moet het ons niet als merkwaardig treffen dat wanneer in mei van dit jaar Israël, de staat der joden, bedreigd wordt door mogendheden die tien jaar en langer het voornemen van een hernieuwde massamoord van de daken geschreeuwd en in die kwalijke mentaliteit hun jeugd en strijdkrachten gevormd hebben, ook in ons land tal van organen en organisaties, één zelfs met het begrip Auschwitz in het vaandel, alleen maar verstrikt blijken te zijn in irrelevante politieke opvattingen en blind voor die nieuwe dreiging?[77]

Frankrijk

Samenloop van omstandigheden, het zit in de lucht, tijdgeest, stemming. Het zijn onmogelijke begrippen.[78] Tegelijkertijd lijken de fenomenen waarnaar zij verwijzen even onmogelijk te ontkennen. Ergens tussen het midden en het eind van de jaren zestig herkreeg de Tweede Wereldoorlog een centrale plek in het publieke debat – en dat niet alleen in Nederland maar ook elders, in ieder geval in Frankrijk, Duitsland en Oostenrijk. Als je in *Worldcat*, de internationale verzamelcatalogus van bibliotheken, de zoekterm 'Tweede Wereldoorlog' intikt, begint na het dieptepunt van 1951 een gestaag opgaande lijn, met hier en daar een terugvaller en een uitschieter in het jubileumjaar 1960. Hoewel de echte, onophoudelijke stijging pas begint vanaf de tweede helft van de jaren zeventig, zijn 1969 en 1970 met respectievelijk 109 en 151 titels opvallend productieve jaren geweest.[79] Het zijn, hoe aanvechtbaar ook, cijfers die overeenkomen met wat bekend is uit kwalitatief onderzoek over afzonderlijke landen. Zo betoogde Henry Rousso in een fameus boek over de Franse omgang met het Vichyrégime dat onder De Gaulle al het mogelijke gedaan werd eventuele tegenstellingen uit het recente

verleden te verzoenen. Met succes, tot het moment dat de studenten in mei '68 de harmonie verstoorden. Hun pogingen leidden er uiteindelijk zelfs toe dat de zogenoemde *mythe résistancialiste* stukje bij beetje plaatsmaakte voor haar tegendeel, voor de gedachte dat 'half Frankrijk' met de Duitsers had samengewerkt. *Quarante millions de Pétainistes* zoals de (sterk overdreven) titel van een enkele jaren later gepubliceerd boek luidt: 'alle' Fransen waren aanhanger geweest van de man die de min of meer zelfstandige maar collaborerende regering van Vichy had geleid, maarschalk Pétain.[80] 'Het zaad van de verandering, in het wilde weg gezaaid tijdens een periode van studenteske uitgelatenheid, begon wortel te schieten,' schrijft Rousso. Rond 1971 begon *la doulce France* nogmaals de schokken van 1940 te voelen.[81]

Zo ontstond er in 1972 veel ophef over de gratieverlening door Georges Pompidou aan de vlak na de oorlog ter dood veroordeelde maar ontsnapte Paul Touvier. Hij had de dood van vele verzetslui en heel wat joden op zijn naam. Het voornemen leidde tot een rel van jewelste, met duizenden artikelen in de pers, televisie-uitzendingen, onthullingen, bijeenkomsten, kortom een heuse affaire. Iets dergelijks was kort tevoren gebeurd rond een documentaire over Clermont-Ferrand in oorlogstijd – *Le Chagrin et la Pitié*, hij komt verderop ter sprake.[82] Hoewel de documentaire in omringende landen al vrij snel op televisie werd vertoond, gebeurde dat in Frankrijk niet. Het gevolg was averechts. Gedurende bijna twee jaar zorgde hij voor overvolle filmzalen, talloze artikelen, geruzie en discussie. Hetzelfde gebeurde in kleinere kring toen in 1973 de Franse vertaling verscheen van het boek van een Amerikaans historicus over de Vichyregering. In dit boek ontkrachtte de auteur, Robert Paxton, het door de Fransen gekoesterde en met dat van Kortenhorst vergelijkbare argument dat Pétain en de zijnen een dubbelspel hadden *moeten* spelen om te voorkomen dat Zuid-Frankrijk bij het nazirijk ingelijfd werd. Tegelijkertijd betoogde hij dat er grote overeenkomst had bestaan tussen de nazipolitiek en de zogenoemde Nationale revolutie van de Vichyisten. Tot slot toonde Paxton aan dat het Vichyregime actief en intensief meegewerkt had aan de jodenvervolging. Alles bijeen betekende het niets minder dan een bom. Nogmaals Rousso:

> In 1974 was Frankrijk opnieuw 'bezet', dit keer door films, boeken, platen, krantenartikelen en swastika's op de voorpagina. Het land beleefde een jaren veertig-revival, een *mode retro*.[83]

Oostenrijk

In gematigde vorm gebeurde iets dergelijks – de lijnen kunnen hier niet anders dan grof zijn, in detailstudies[84] zijn ze in verfijnde vorm te vinden – in Oostenrijk waar tot halverwege de jaren zestig eveneens een beeld van nationale harmonie domineerde. Over de oorlog werd niet gesproken en indien wel, bijna uitsluitend in slachtoffertermen: Oostenrijk zou de eerste prooi van de nazi's zijn geweest.[85] Maar omdat eenieder wist dat dit slechts zeer ten dele juist, zo niet onwaar was, verkoos men te zwijgen.

> Het was uiterst onbeleefd erover [de oorlog] te beginnen... Het behoorde niet tot de goede toon, een toon die door de machthebbers bepaald werd en in de openbaarheid dwingend werd opgelegd.[86]

Anders dan in Frankrijk was het heersende beeld in Oostenrijk noodgedwongen apolitiek. De internationaal bekendste versie hiervan is *The Sound of Music*, het verhaal van een familie waarvan het geluk verstoord wordt door de komst van de slechte buitenlander. Maar in hetzelfde jaar dat deze film de internationale markt veroverde (1965), brak er een rel uit rond een hoogleraar moderne geschiedenis aan de Weense universiteit, Tara Borodajkewycz. De man had in een Duits blad een artikel van uitgesproken nationaalsocialistische strekking gepubliceerd. Nadat hierover Kamervragen waren gesteld, gaf Borodajkewycz een persconferentie. Daarin beroemde hij zich erop destijds vrijwillig voor het nazisme gekozen te hebben. Ondertussen werd hij door zijn studenten aangemoedigd met kreten als 'Auschwitz hoch'. Mede omdat de persconferentie op televisie te zien was, braken meteen erna rellen uit. Daarbij werd een voormalige communistische verzetsman door een rechts-extremist neergeslagen. Hij overleed aan zijn verwondingen. Het was het begin van een verandering in de Oostenrijkse omgang met de oorlog. Hoewel die verandering lang niet zo snel en ook minder diep ging als in Frankrijk – een voorlopig einde zou pas in de jaren tachtig bereikt worden, met de Waldheimaffaire – werd in toenemende mate duidelijk dat de *Ewiggestrigen* ook in Oostenrijk hun beste tijd hadden gehad. Borodajkewycz was slechts de eerste die dit zou merken: hij moest in 1966 zijn leerstoel opgeven.[87]

West-Duitsland

Ook in West-Duitsland werd de Hitlertijd tot diep in de jaren zestig bedekt met alle 'mantels van liefde' die te vinden waren. Hoewel het volstrekt onjuist zou zijn te suggereren dat de oorlog vergeten of verzwegen werd – dat was nergens het geval –, was de omgang ermee over het algemeen niet confronterend maar verzoenend, niet expliciet maar impliciet, niet onthullend maar verhullend. Het werd al duidelijk uit de reacties op het dagboek van Anne Frank. Maar zo was er meer. In de vroege Duitse geschiedschrijving bijvoorbeeld werd de nazitijd

veelal als een tijdelijke ontsporing gezien. Duitsland en de Duitse traditie, aldus een heersende visie zoals kort na de oorlog verwoord door onder meer Friedrich Meinecke in *Die deutsche Katastrophe* (1946) en Gerhard Ritter in *Europa und die deutsche Frage* (1948) hadden er *im Grunde* niets mee te maken. Vandaar dat de klemtoon in die eerste geschriften op die traditie lag, niet op het nazisme, laat staan op het antisemitisme of de Shoah.[88] In het verlengde hiervan lag de door de processen van Neurenberg en Eichmann versterkte gedachte dat het Duitse volk door zijn leiders misleid zou zijn. Zij hadden de schuld, de bevolking ging vrijuit. 'Im Anfang war, noch vor Adenauer, die Idee der Amnestie.'[89]

Verzoening en ontlasting waren ook de heersende tendensen in het grote aantal oorlogsfilms dat in de tweede helft van de jaren vijftig in Duitsland geproduceerd werd – films als *Die Letzte Brücke*, *Canaris*, *Der Stern von Afrika* en *Die Brücke*. Hierin werd de Wehrmacht voorgesteld als een apolitieke organisatie die slechts het vaderland had gediend en daarom zonder angst opnieuw ingesteld kon worden.[90] Tegenover haar stonden de nazikopstukken en andere verantwoordelijke personen. Zij hadden 'het' gedaan, de personages in genoemde films waren slachtoffer.[91]

Dit alles veranderde in de tweede helft van de jaren zestig met als centrale gebeurtenis de publicatie in 1967 van *Die Unfähigkeit zu trauern* van het psychologenechtpaar Alexander en Margarete Mitscherlich. Hoewel de centrale these van dit boek luidt dat de Duitsers niet in staat waren geweest de dood van Hitler en de ineenstorting van het Duizendjarig Rijk te betreuren, had het boek vooral betekenis door de daarin verkondigde visie op de recente Duitse geschiedenis. De nazitijd, zo betoogden de Mitscherlichs, zou 'derealisiert, entwirklicht' zijn. 'Als dit verleden desondanks weer bovenkomt, wordt het beslist niet herkend als deel van de eigen geschiedenis.'[92]

Om het in de bewoordingen van een destijds actieve Nederlandse psychiater en de toon van het boek te zeggen:

> De stelling van de auteurs is, dat de Duitsers na de ineenstorting van het 'duizendjarige rijk' in zeer sterke mate van de afweermechanismen verdringing, verloochening, projectie en omkering (i.p.v. misdadiger is men slachtoffer!) gebruik hebben gemaakt en dat dit waarschijnlijk levensnoodzakelijk was om niet ten onder te gaan in melancholie en suïcide.[93]

Het standpunt maakte enorme indruk en leidde tot tal van pogingen aan deze verdringing een eind te maken, met als gevolg aanvallen op zittende Duitse politici met boter op het hoofd (Kiesinger, Lübke), permanente aanwezigheid in de openbaarheid van 'de Duitse Simon Wiesenthal', Beate Klarsfeld,[94] en de knieval in 1970 van Willi Brandt bij het monument voor de gevallenen van de opstand van het getto van Warschau.

Weliswaar leek de oorlog in het Duitsland van de jaren zeventig opnieuw te verdwijnen achter actuele politieke problemen waaronder in de eerste plaats het optreden van de Rote Armee Fraktion, maar de schijn bedroog. Het zou immers juist wel eens het onverwerkte fascistische verleden kunnen zijn dat de linkse reactie in landen als Duitsland (Rote Armee) en Italië (Brigada Rossa) zo scherp maakte. Dit althans beweerden tal van kritische toeschouwers en betrokkenen. Een van de eerstgenoemden was de Zuid-Afrikaanse schrijfster Jillian Becker in een spraakmakend boek over 'de kinderen van Hitler'. Hierin werd een rechte lijn getrokken van het geweld van Auschwitz naar dat van de jongeren.[95] Eenzelfde lijn trok de partner van de oprichtster van de RAF in een destijds veelgelezen autobiografie. Hij, Bernward Vesper, was de zoon van een redelijk bekend nazi-auteur en opgevoed in een gezin waarin nationaalsocialistische denkbeelden, ook nog na de oorlog, de norm waren. Hij verzette zich tegen deze norm terwijl hij haar tegelijkertijd aanvaardde. Het was een ingewikkeld spel waar Vesper niet mee om wist te gaan: in 1971 pleegde hij zelfmoord.[96]

Tijdgeest

De cruciale vraag bij dit alles – het zou eenvoudig zijn meer voorbeelden van de opzienbarende versmelting van actualiteit en oorlogsverle-

den te geven, in Nederland en daarbuiten –[97] is waarom. Waarom raakte de Tweede Wereldoorlog eind jaren zestig opnieuw zo sterk in de belangstelling? Bij het antwoord op deze vraag wordt in zo goed als alle beschouwingen de klemtoon gelegd op het ongenoegen van de jonge generatie over de wijze waarop de ouderen met het verleden omgingen – een ongenoegen dat misschien nog wel het beste uitgedrukt wordt in de op de keper genomen absurde maar tegelijkertijd veelzeggende kreet van de Franse studenten dat ze allemaal joden waren. 'Nous sommes tous des Juifs (et des) allemands.'[98]

'In mei 1968,' begint Rousso zijn hoofdstuk over de veranderingen in de Franse omgang met de Tweede Wereldoorlog, 'gaf een generatie met veel lawaai te verstaan dat zij een bepaald soort samenleving verafschuwde. Impliciet werd hiermee ook een bepaald beeld van het verleden verworpen.'[99] Iets dergelijks suggereren ook anderen.[100] Toch blijkt niemand in staat de relatie tussen heden en verleden of tussen jongerenprotest en oorlogsherinnering helder te maken. De reden hiervan, vermoedelijk, is dat het om een relatie tussen ongelijksoortigheden gaat. Er is sprake van gelijktijdigheid. Dat staat vast. De rest blijft vaag. Vandaar de toevlucht tot machteloze begrippen als samenloop van omstandigheden, toeval, tijdgeest of stemming. 'Er was iets voorbij, maar niemand wist precies wat,' schrijft Hans Righart in zijn boek over Nederland in de jaren zestig.

> Er was een luwte voelbaar, maar er was geen mens die wist wat er komen ging. Er was van alles gebeurd... en er was van alles onderzocht. Maar *wat* was er nu eigenlijk gebeurd?[101]

In de loop van de jaren zestig groeide bij degenen die de oorlog bewust hadden meegemaakt de behoefte het jongste verleden in kaart te brengen. Aan die behoefte kon tot op zekere hoogte voldaan worden omdat de wederopbouw geslaagd was, zowel welvaart als vrije tijd toenamen en de Koude Oorlog zich ontspande. Tegelijkertijd en mede vanwege deze ontwikkelingen vond een groot aantal gebeurtenissen plaats waardoor de oorlog opnieuw in herinnering werd geroepen: Eichmannproces, Auschwitzproces, *De Bezetting, Ondergang*, huwelijk Beatrix, Zesdaagse Oorlog, Vietnam. Ondertussen kwam een jongere generatie tegen de ouders in opstand. In die opstand zocht zij voorbeelden en kwam daarbij welhaast vanzelf uit bij de sluimerende traditie van het verzet en het aloude verlangen naar doorbraak. Door dit alles ontstond een klimaat waarin een andere dan de tot dan toe gebruikelij-

ke manier van omgaan met de oorlog mogelijk werd. Het wachten was op personen en groepen die van deze mogelijkheid gebruikmaakten.

[21] Steeds weer maar nooit meer
De oorlog als politiek principe

416 In de tweede helft van de jaren zestig en aan het begin van de jaren zeventig vond, zeker in de beleving van de tijdgenoot, in Nederland een nogal plotselinge verandering plaats. Over deze verandering is veel geschreven en meer gesproken: positief, negatief en met verbazing. Hoe was het mogelijk dat het suffe landje aan de Noordzee binnen enkele jaren een van de meest moderne landen ter wereld werd? In de loop van de tijd zijn op deze vraag vele antwoorden gegeven. De opmerkelijke hiervan verwerpen het uitgangspunt en stellen dat Nederland in de jaren vijftig niet zo suf was als het verhaal wil. Evenmin werd het zo modern. Suffigheid en moderniteit zijn vooral beelden, om niet te zeggen ideologieën. Vandaar ook dat de verandering niet zo groot is geweest als beweerd. Zeker, er veranderde in de jaren zestig wel iets – of veel, het is maar welk aspect je bekijkt – maar dat gebeurde in de jaren vijftig en zeventig ook. Bovendien gebeurde dat niet alleen in Nederland maar ook in de Verenigde Staten, Frankrijk, Duitsland en elders. De beklemtoning van de uniciteit van de Nederlandse omslag in de jaren zestig zou daarom vooral een gevolg zijn van historische en geografische kortzichtigheid.[1]

De relativering van de feiten laat de ervaring onverlet. Die ervaring was zeer sterk bij de generatie die geassocieerd wordt met de babyboomers. Vooral in het spraakmakende boek van Hans Righart over de jaren zestig staan zoveel illustraties van de door de babyboomers veronderstelde breuk met het verleden dat het absurd zou zijn deze ervaring te bagatelliseren. Iets dergelijks geldt in mindere mate de oudere generatie, indirect[2] het voornaamste onderwerp van de studie die James Kennedy aan de periode wijdde. 'Zelfs de christen-democraten, die het sterkst waren verbonden met de verdwenen wereld van de jaren vijftig,' zegt hij nog in de laatste regels daarvan, 'onderstreepten dat ze niet terug wilden naar de goede, oude tijd.'

Beide historici doen voorkomen alsof de samenleving van de jaren

zestig in twee blokken was verdeeld: ouderen en jongeren, degenen die vóór en degenen die ná de oorlog geboren waren. Eerstgenoemden hadden het voor het zeggen, de anderen verzetten zich of, aldus Kennedy, zetten de poorten naar de verandering open. Een van de vele[3] problemen van deze visie is dat een voor de jaren zestig en zeventig cruciale 'groep' hiermee tussen wal en schip valt. Deze groep bestond voor een groot deel uit degenen die in de oorlog *te jong* en in de jaren zestig *te oud* waren om mee te doen en mede daarom met een slappe term 'tussengeneratie' maar misschien beter 'oorlogsgeneratie' genoemd zou kunnen worden – Righart spreekt met gebruikmaking van een iets andere indeling van 'stille generatie'.[4] Ze wordt gevormd door degenen die geboren werden tussen 1925 en 1935, met uitlopers naar 1920 en 1940. Voor haar geldt wat Harry Mulisch, een typische representant van deze groep, geboren in 1927 en niet bepaald een stille figuur, te pas en te onpas verkondigde: dat de oorlog je 'in het bloed' gaat zitten als je hem meemaakt in zo'n beslissende fase van je leven als de kindertijd of jongvolwassenheid. Henk Hofland, uit hetzelfde jaar als Mulisch, zei het anders:

> Wie elf tot dertien of veertien jaar was toen de Duitsers binnenkwamen, kon met eigen ogen zien hoe datgene wat hij voor het normale, onverwoestbare leven had aangezien, van de ene dag op de andere werd opgeheven.

Zo ook Jan Blokker, eveneens jaargang 1927. In een reeks interviews die het drietal Blokker, Mulisch en Hofland sinds 1978 afgenomen werd, beklemtoonde hij keer op keer de doorslaggevende betekenis van het samenvallen van puberteit en oorlog.

> Alles wat je voor het eerst bewust doet: Duits leren, algebra, verliefd worden, heeft allemaal te maken met die oorlog, met Stalingrad, met kaartjes met vlaggetjes.[5]

Dergelijke opmerkingen suggereren dat er tussen mentaliteit en ervaring zoiets als een biologisch verband bestaat. Dat kan zo zijn maar het hoeft niet.[6] Het is een van de redenen dat het begrip generatie aanvechtbaar is. Immers even belangrijk als werkelijke kan *ingebeelde* ervaring zijn: je kunt een gebeurtenis daadwerkelijk als beslissend ervaren hebben maar je kunt je met een dergelijke ervaring ook 'slechts' verbonden voelen. Andere achtergrond, zelfde effect. Met andere woor-

den: generatie is slechts ten dele een biologisch fenomeen. Neemt niet weg dat je generaliserend kunt volhouden dat ouderen over het algemeen het gevoel hadden dat de oorlog hun leven onderbroken had (vandaar de pogingen tot herstel) terwijl jongeren hem veelal als iets van de ouderen en dus als voorbij ervoeren (vandaar de aanvankelijke speelse omgang ermee).[7] Het was echter de oorlogsgeneratie voor wie de ervaring het meest ingrijpend was: zij 'was' de oorlog.[8]

Oorlogsgeneratie & media

De oorlogsgeneratie is voor de beeldvorming van de Tweede Wereldoorlog temeer zo belangrijk omdat zij haar, als je het zo mag noemen, 'buitenstaanderschap' compenseerde met een sterke, zo niet bepalende invloed in de media – en dat in een tijdvak, we zagen het al, waarin het maatschappelijk zwaartepunt in toenemende mate juist bij diezelfde media kwam te liggen. Helaas is het onmogelijk een dergelijke stelling te bewijzen zoals het ook ondoenlijk is van de journalisten, redacteuren en andere opiniemakers van de oorlogsgeneratie een collectieve biografie te schrijven. Daarvoor is deze groep te groot en zijn de vertakkingen met de snelgroeiende groep docenten aan de niet minder snel uitdijende onderwijsinstellingen, met het eveneens snel toenemende aantal ambtenaren, met organisatoren bij maatschappelijke instellingen en politieke activisten van velerlei pluimage te complex. Een eventuele biografie zal daarom vooral cijfers, namen en titels opleveren. Daar heb je niet zoveel aan.

Een meer impressionistische aanpak is daarom onvermijdelijk. 'Harde feiten' levert die echter evenmin op – per definitie niet. Wel een constatering, namelijk dat de journalisten van *Vrij Nederland* en *De Groene Amsterdammer*, redacteuren van *De Gids*, medewerkers van het *Algemeen Handelsblad*, *Het Parool*, de *Volkskrant*, *Het Vrije Volk*, adviseurs van de VARA, presentatoren van de VPRO en tal van losstaande figuren bij andere media, universiteiten, overheden en culturele instellingen aan het eind van de jaren zestig, begin zeventig in hetzelfde kringetje draaiden: elkaar kenden, dezelfde kroegen bezochten, dezelfde vrouwen (of mannen) bevreeën, dezelfde boeken en stukken lazen, dezelfde woorden gebruikten en dezelfde mensen bewonderden c.q. verafschuwden.

Zo schreef *Vrij Nederland*-journalist Jan Rogier, afkomstig van *de Volkskrant*, ook voor *De Gids* en hadden Joop van Tijn en Rinus Ferdi-

nandusse, eveneens van *Vrij Nederland*, naam gemaakt met het VARA-televisieprogramma *Zo is 't toevallig ook nog 'ns een keer*. Joris van den Berg, een tijdlang adjunct van *Vrij Nederland*, stapte over naar de VARA-gids. Han Lammers, redacteur van *De Gids*, werkte bij *De Groene* en Boebie Brugsma, eveneens *Gids*-redacteur, bij de *Haagse Post*. Han Lammers was overigens eveneens bij *Zo is het toevallig* betrokken en maakte voordat hij bij Nieuw Links belandde en daar samenwerkte met *Hitweek*-redacteur André van der Louw, met de hoofdredacteur van *De Nieuwe Linie* een boekje over Beatrix en Claus.

Ook Jan Blokker zat bij *Zo is het toevallig* – en wel op het moment dat hij nog voor *het Algemeen Handelsblad* werkte. Later stapte hij over naar de VPRO en *de Volkskrant*. Velen van de oorlogsgeneratie (Jan Eijkelboom, Hugo Brandt Corstius, Renate Rubinstein, Aad Nuis, Theo Sontrop, Van Tijn, Ferdinandusse) kenden elkaar van *Propria Cures* zoals zij elkaar later weer bij de VPRO en *Vrij Nederland* tegenkwamen. Een van de ontelbare illustraties van de verwevenheid tussen krant, tijdschrift, omroep en politiek is het uiterst vriendelijke interview dat Martin van Amerongen, afkomstig van de Friese editie van *Het Vrije Volk* en op dat moment werkzaam bij *Vrij Nederland*, in de zomer van 1968 met de hoofdredacteur van de *Friese Koerier* (vanaf 1970 *Leeuwarder Courant*) maakte. Onderwerp: 's mans uittreden uit het VPRO-bestuur. Die hoofdredacteur was Laurens ten Cate. Maar dat was hij niet alleen. Hij was tot het moment van het interview dus ook bestuurder bij de VPRO en een prominent vertegenwoordiger van Nieuw Links. En de kop boven het artikel luidde: 'Ik vind dat iedereen in Nederland lid zou moeten worden van de VPRO.'[9]

Kortom, *Vrij Nederland*, VPRO, Nieuw Links en een Fries dagblad in één adem en dat onder de aansporing allemaal lid van dezelfde radicale omroep te worden. Als je het panorama zou kunnen tekenen, zou je zoiets als een wereldwijdweb in het klein krijgen, met ontelbare verbindingen tussen weekbladen, kranten, televisie-, radiorubrieken, universiteiten én, niet te vergeten, politiek. Wat deze laatste betreft werden de namen van Han Lammers, André van der Louw en Laurens ten Cate al genoemd. Ze waren alle drie actief in de PvdA. Maar er zijn er tallozen meer: Hans van Mierlo begon zijn loopbaan bij het *Algemeen Handelsblad* op het moment dat ook Hans Gruijters (toen nog VVD), Henk Hofland en Jan Blokker er werkten. De twee eerstgenoemden richtten D66 op en zouden, evenals Laurens ten Cate overigens, spoedig intensief verbonden raken met de *Haagse Post*: Van Mierlo als vriend van hoofdredacteur Brugsma en Gruijters als columnist. Tom

Pauka, vooral bekend geworden als spindoctor van Joop den Uyl en inspirator van Nieuw Links, werkte voor *Vrij Nederland* en de VARA. Zo zou je door kunnen gaan, met *name-dropping* en het schetsen van een web met talloze vertakkingen en enkele knooppunten. Een van de belangrijkste hiervan is *Vrij Nederland*, niet in de laatste plaats omdat het, zoals hoofdredacteur Rinus Ferdinandusse halverwege de jaren zeventig opmerkte, 'vooral een blad voor collega-journalisten' was.[10] Dit had tot gevolg dat artikelen uit dit weekblad door andere media opgepikt konden worden en een kettingreactie tot stand brachten. Zoiets is moeilijk te bewijzen en misschien ook minder waar dan (vooral door *Vrij Nederland*-journalisten zelf)[11] gedacht werd maar helemaal onjuist is het zeker niet. Het verklaart waarom het zeer wel mogelijk is dat bladen met een kleine oplage zoals *De Gids* of omroepen met weinig leden zoals de VPRO meer invloed hadden dan je louter op basis van getallen zou veronderstellen. Ze vormden het brandpunt van een spraakmakende gemeenschap.

In het hart van het kritisch mediaweb van de tweede helft van de jaren zestig, begin zeventig stonden, afgezien van *Vrij Nederland*, het maandblad *De Gids*, de omroep de VPRO en het VARA-programma *Achter het Nieuws* – iets later voegde *de Volkskrant* zich hierbij. Vanuit deze knooppunten liepen lijnen naar zo'n beetje alle media, niet alleen linkse maar ook liberale (de AVRO bijvoorbeeld met Jaap van Meekren en de *Haagse Post* van Boebie Brugsma) en in mindere mate – maar zie de rol bij de Mentenaffaire –[12] rechtse zoals de TROS via Wibo van de Linde. De vermelding van laatstgenoemde, geboren in 1938, illustreert overigens hoe onjuist het is mentaliteit en leeftijd(sgroep) simpelweg op één lijn te stellen en hoe aanvechtbaar het generatiebegrip kan zijn. Van groter belang dan leeftijd is gemeenschappelijke ervaring, van nog groter belang is identificatie – en beide zijn niet van leeftijd afhankelijk. Niettemin *kon* leeftijd beslissend zijn doordat een ervaring, in dit geval 'oorlog', als het ware met de paplepel ingegeven was. Dit was letterlijk het geval bij *Vrij Nederland*-journalist Joop van Tijn, geboren in hetzelfde jaar als Wibo van de Linde (1938). Hij bracht zijn kinderjaren in een (Jappen)kamp door. De 'totale vervreemding' die hiervan het gevolg was, raakte hij nooit meer kwijt en zou altijd zijn criterium bij de beoordeling van mensen en situaties zijn. Was iemand een verzetsstrijder? Kon je in geval van nood bij hem onderduiken? Zo niet, dan hoorden ze, zoals Van Tijn zei, 'niet in zijn tent'. De verklaring?

> We deden ook de onaantastbare kracht van de ervaring op, van het hebben meegemaakt. De maat kennen van de dingen om je heen, van goed en kwaad. 'En niet een van de ongeborenen zal de vrijheid ooit zó beseffen,'schreef Bloem over de oorlog. Dát gevoel.[13]

Van Tijns ervaring was extreem maar niet uitzonderlijk. Velen van de oorlogsgeneratie kenden hetzelfde 'sadistisch universum'.

> De strijd om elke vierkante centimeter en elke kruimel. Het gevecht om niet al te ziek te worden, om flink te zijn, je eigen boontjes te doppen. De onbewuste voorbereiding op de jaren erna.[14]

Ed. Hoornik & De Gids

Elke generatie heeft of, vaker nog, *zoekt* voorlopers. Zo ook de oorlogsgeneratie. Haar voorlopers waren zo uiteenlopende figuren als Anton Constandse,[15] J.B. Charles,[16] Henk van Randwijk,[17] Herman Milikowski,[18] W.F. Wertheim,[19] Jan Buskes[20] en Ed. Hoornik. Zij waren de drammers van de jaren vijftig maar de inspiratoren van de jaren zestig en zeventig. Zeer kort samengevat komt hun opvatting erop neer dat de oorlog het failliet van een wereld en een wereldbeeld had aangetoond en dat het absurd zou zijn aan dit inzicht *geen* consequenties te verbinden. Zij zagen de oorlog als een breuk en waren verontwaardigd dat hij slechts onderbreking was gebleken. Volgens hen kwam het eropaan daarin alsnog verandering te brengen.

Een van de belangrijkste inspiratoren van de oorlogsgeneratie is de al herhaaldelijk genoemde Eduard Hoornik. Hij was halverwege de jaren zestig de spil van het tijdschrift dat destijds al meer dan een eeuw een graadmeter was voor het cultureel klimaat van Nederland: *De Gids*. In de eerste vijftien tot twintig jaar na de oorlog was dit tijdschrift overwegend een literair periodiek, met veel poëzie en proza. Actuele politiek en maatschappelijke kwesties kwamen niet of nauwelijks ter sprake.[21] Vanaf het begin van de jaren zestig veranderde dit en ruimde de oude garde[22] het veld. In hun plaats kwamen drie 'jongeren' (Boebie Brugsma, Han Lammers en Harry Mulisch) en één oudere persoon uit linkse hoek (Anton Constandse). Evenals Hoornik waren zij diep getekend door de oorlog. Brugsma, uit 1922, had met Hoornik in Dachau gezeten, Constandse in Buchenwald en Vught, Lammers kon sinds zijn aanwezigheid bij het Eichmannproces niet nalaten de oorlog ter

sprake te brengen en voor Harry Mulisch tot slot, zoon van een foute vader en een joodse moeder, was de oorlog zoiets als een obsessie.

Hoorniks centrale positie in dit Amsterdamse wereldje van kritische intellectuelen werd versterkt doordat twee van zijn dochters getrouwd waren met op dat moment jonge maar spoedig spraakmakende literatoren (K. Schippers en J. Bernlef, uit respectievelijk 1936 en 1937) terwijl ook zijn echtgenote in het publicitaire wereldje actief was. Zij, Mies Bouhuys, was uit hetzelfde jaar als Mulisch, Hofland en Blokker: 1927. Een en ander had tot gevolg dat huize Hoornik aan de Prinsengracht van Amsterdam in de tweede helft van de jaren zestig uitgroeide tot zoiets als de 'salon van de oorlogsgeneratie', met rond de stoel van de meester zo verschillende maar toch gelijkgestemde figuren als Boebie Brugsma, Han Lammers, Hein Donner, Peter Schat, Marina Schapers (de te vroeg overleden vrouw van Peter Schat), Adriaan Morriën, Bert Voeten, Harry Mulisch, Liesbeth List, Marga Minco, (architect en latere D66-politicus) Edo Spier, Cees Nooteboom en natuurlijk Bernlef, Schippers en Bouhuys.[23] 'Altijd was hij beschikbaar,' schreef Harry Mulisch in een meteen na de dood van Hoornik samengesteld nummer van *De Gids*. 'Met raad, daad, geld, drank, relaties, intriges, machinaties.

> Nooit had hij geen tijd. Iedere avond was zijn huis vol dichters, schrijvers, schakers, komponisten, architekten, journalisten, politici... De dichter zelf bewoog zich niet veel; net als Oedipus had hij last van zijn voeten. Hij zat in zijn grote stoel als het oog van de cycloon: een moeder, die tevreden naar haar kuikens keek.[24]

Vanuit die stoel bracht Hoornik altijd weer de oorlog ter sprake. Wat het onderwerp ook was, wat er ook gebeurde, wie er ook voor hem stond, de oorlog werd erbij gehaald. 'Hoeveel er op de avonden in de "salon" ook werd gelachen of bedisseld,' schreef *NRC Handelsblad*-redacteur en literator Adriaan van der Veen in een necrologie, 'ze bleven voor Hoornik verwijzen naar een oorlog die voor zijn gevoel niet ophield.' Anderen zeiden hetzelfde,[25] de persoon in kwestie eveneens. Dat hij altijd in twee werelden leefde: die van de doden en die van de levenden, die van de oorlog en die van de vrede.[26] Vandaar ook zijn kritiek op zijn leeftijdsgenoten, onder wie Loe de Jong, die meenden dat er tussen de twee situaties een duidelijke grens zou liggen. Die grens bestond voor Hoornik niet. Aldus ook de rode draad in het uitvoerig oorlogsnummer dat *De Gids* in mei 1965 bracht. Het opent met een opstel van een

scholiere uit de vierde klas van een Amsterdamse meisjesschool. Al was de boodschap daarvan onduidelijk, de suggestie was glashelder.

> Oorlog is ouderwets, verjaard. Hoge laarzen zijn weer modern. In Italië is Mussolini het economisch voorbeeld... In de K.P. pakjes zit de mot, op de nationale monumenten de vogelpoep. Hindert niet. In het Vondelpark draait een kindermatinee: Kinder, wie die Zeit vergeht. De mensen worden ouder en dikker dan in Auschwitz...[27]

Heden en verleden lopen door elkaar. De oorlog, de historische, is voorbij: 'vogelpoep op het nationaal monument'. Maar de sfeer van de oorlog is gebleven. Laarzen zijn in en fascisten doen weer van zich spreken. Vanuit een vergelijkbare ervaring werd in ditzelfde *Gids*-nummer ook door volwassenen geschreven, door Boebie Brugsma onder meer en door Han Lammers. Bij hen moesten vooral Loe de Jong en zijn op datzelfde moment afgesloten televisieserie het ontgelden.[28]

Boebie Brugsma

W.L. Brugsma, geboren in 1922, halverwege de jaren zestig adjunct-hoofdredacteur bij de *Haagsche Courant* en weldra hoofdredacteur van de *Haagse Post*, was zo diep door het kamp getekend dat hij voortdurend betoogde dat oorlog de vader is van alle dingen. 'Het concentrationaire universum was/is het concentraat van de normale maatschappij,' schreef hij.

> De SS omkaderde en bestierde het, een soort overheid. Binnen dat raam een handvol privileges om rangen en standen te scheppen: bordeel, kantinebonnen, extra-rantsoen, de beloningen voor verraad aan de massa der langzaam stervenden. Een hek eromheen en het spel om de macht kon beginnen. Lees voor de privileges: mooie meisjes, auto, salarisverhoging; voor langzaam stervenden: ondergepriviligieerden; voor hek: nationale grens, en men kan zich beter voorstellen wat daar en hier aan de hand was/is.[29]

'Opstaan, jongen, het is oorlog.' Het was een van Brugsma's oudste herinneringen, vele jaren later opgeschreven in een boekje met de veelzeggende titel *Vrede is het alleen in de pauze*. Daarin vertelt hij dat hij pas lang na de oorlog de betekenis van zijn Duitse ervaring had begrepen.

Niet dat alle Duitsers nazi's waren, niet dat Duitsland noodzakelijk de buurlanden onder de voet moest lopen, nee, Duitsland leerde hem dat de mens het gevaarlijkste roofdier van de evolutie is ('de gewapende aap') en telkens doet wat hij altijd gedaan heeft: roven en moorden en dat met geen andere reden dan die van elk dier: om te overleven. Om deze ongebroken lijn van oertijd naar heden, met daartussenin de nazi's, te illustreren verwijst Brugsma in zijn werk keer op keer naar biologen, ethologen en andere onderzoekers van mens- en dierenrijk. Vooral de darwinisten onder hen, stelt hij, hebben begrepen waar het in de geschiedenis om draait. Alle anderen hebben 'een gat in hun ozonlaag'. Dat wil zeggen: zij laten zich een rad voor ogen draaien ofwel bedekken de harde werkelijkheid van de natuur met fraaie praatjes uit het rijk van de cultuur. Vandaar Brugsma's diskwalificatie van Loe de Jong: een kwezel, beter gezegd een 'rijksbureauvooroorlogsdocumentatiekwezel'. Hiermee markeert Brugsma duidelijk het verschil tussen zijn generatie en die van de ouderen. Laatstgenoemden waren negentiende-eeuwers gebleven. Zij geloofden nog in mooie woorden. Brugsma niet. Dat kwam door de oorlog. 'Het eerste concentratiekamp werd in Zuid-Afrika gebouwd door Lord Baden Powell... en het laatste zal niet in Bosnië zijn verrezen,' schreef hij vele jaren later, op het moment dat de wereld in de ban was van een zoveelste drama, dit keer in voormalig Joegoslavië.

> De onzin over de uniciteit van de holocaust is makkelijk aan te tonen met één blik op de historie en prehistorie van de mens. Hij is een potentiële genocidepleger bij uitstek, want genocide is doden binnen de eigen soort en sinds Kaïn en Abel heeft hij nooit anders gedaan.

Vandaar, nogmaals, dat Loe de Jong een kwezel was. Net zoals de meeste Nederlanders overigens. Ze hadden geen idee wat oorlog voeren was, hadden nooit een oorlog meegemaakt en waren om die reden in mei '40 zo geschrokken dat ze zo snel mogelijk hun snor drukten. Het duurde vervolgens jaren, aldus nog steeds Brugsma, dat zij over hun ervaringen begonnen te praten en met woorden goedmaakten wat ze met daden hadden nagelaten.[30] Vandaar ook zijn weerzin tegen de fraaie praatjes die De Jong in *De Bezetting* verkondigde. Ze waren voor de vaak.

Han Lammers

Hoewel Brugsma's mederedactielid Han Lammers eenzelfde mening koesterde en voor De Jong een vergelijkbare kwalificatie gebruikte ('de zoetsappige'), was zijn invalshoek een andere: niet 'rechts' (als dat een juiste omschrijving is voor het sociaal darwinisme van Brugsma) maar links.[31] Ook zijn achtergrond was een andere: niet ervaring maar observatie. Ten grondslag hieraan lag een voor het Nederland van de jaren vijftig en zestig kenmerkende carrière, van de theologie via de pers naar de politiek. Want nadat Lammers zijn studie opgegeven had, belandde hij eerst bij het ANP, daarna bij het *Algemeen Dagblad*. Vandaar raakte hij begin jaren zestig in het Amsterdamse milieu van rebelse intellectuelen, werd betrokken bij het VARA-programma *Zo is het toevallig ook nog 'ns een keer*, schreef in het kritische tijdschrift *Podium* en werkte voor *De Groene* (vanaf 1960) en *De Gids* (vanaf 1963). Eenmaal zover werd hij steeds radicaler en belandde in de linkervleugel van de PvdA, ja werd zelfs een van de woordvoerders van Nieuw Links. Bij deze activiteiten speelde de oorlog voortdurend mee. Hoewel Lammers er door de gevangenschap van zijn vader[32] al vroeg mee geconfronteerd was, duurde het tot het Eichmannproces dat hij zijn gedachten op een rij zette en tot de publicatie van Pressers *Ondergang* dat hij ervan overtuigd raakte dat het oorlogsverhaal van de oudere generatie niet klopte. 'Ik zal nog eens... opsommen waar ik op doel,' schreef hij in *De Gids*.

> Op de populaire neiging om te doen alsof we het er zo best hebben afgebracht, op het stelselmatig verzwijgen van het tekort, in schoolboekjes, in geleerde verhandelingen, in hooggeleerde opstellen..., op het glunderend zelfgenoegen, waarmee we een korte februaristaking onze nationale balans laten doorslaan. Het is ordinair bedrog.[33]

Renate Rubinstein

Brugsma en Lammers waren niet de enigen die in het voorjaar van 1965 kritiek leverden op het oorlogsverhaal van Loe de Jong. Iets eerder al schreef Renate Rubinstein in het partijblad van de PvdA dat het door De Jong in *De Bezetting* geboden beeld een cliché dreigde te worden,

> bijna zo iets als het verhaal van de tachtigjarige oorlog met zijn beleg en ontzet van Leiden en zijn turfschip van Breda. Spannend, maar afge-

rond en pasklaar om doorgegeven te worden aan generaties van schoolkinderen.

Kort samengevat ging dat pasklare verhaal volgens Rubinstein als volgt:

> De Duitsers vallen ons land onverwacht binnen, de regering besluit terecht naar Londen uit te wijken, ons volk wantrouwt de bezetter. Dan komt het eerste dieptepunt: de Jodenvervolging, begeleid door het eerste hoogtepunt: de februaristaking. Daarna komt het lange hoofdstuk verzet en illegale pers... Ons volk staat steeds eensgezinder pal tegen de bezetter. Tweede dieptepunt: de hongerwinter. Definitief hoogtepunt: de bevrijding, tevens voorgesteld als happy ending.

Dit cliché kan in een enkel geval wel van toepassing zijn, vervolgde Rubinstein, maar wat te denken van de kinderen van joodse ouders of NSB'ers, van de kinderen van ouders die niets deden of, wie weet, een aardig centje verdienden door het geloof van joden in het bevolkingsregister te veranderen. Er waren volgens Rubinstein zoveel vragen dat we nog niet toe waren aan een samenvattend beeld. Had de regering er wel goed aan gedaan uit te wijken? Wat hadden de voormannen van de joodse gemeenschap kunnen doen om de catastrofe te beperken? Hoe ver mocht men gaan in de samenwerking met de vijand 'om erger te voorkomen'? Wie en wat maakten de jodenvervolging mogelijk? Welke rol speelde het ambtenarenapparaat? 'Honderden vragen en nog haast geen antwoorden,' schreef Rubinstein om vervolgens eveneens de vraag te stellen naar de overeenkomst tussen heden en verleden.

> Hoe zit het met de traditionele deugden van ons opvoedingssysteem: gehoorzaamheid, bescheidenheid, plichtsgetrouwheid, inschikkelijkheid, carrière maken en je meerderen met twee woorden aanspreken? En hoe met de ondeugden: lastig zijn, eigenwijs zijn, brutaal zijn, en denken dat je het beter weet dan je superieuren?[34]

Renate Rubinstein was een aangewezen persoon om met dergelijke vragen te komen – en hiermee anderen op het spoor te zetten.[35] Geboren in 1929 uit een Duits-joods gezin (haar vader werd in Auschwitz vermoord), belandde ze op jonge leeftijd in het Amsterdamse wereldje van schrijvers en intellectuelen. Na een verblijf in Israël begon ze zoals

zo velen van haar generatie te studeren aan de Zevende ofwel Politiek Sociale Faculteit van de Universiteit van Amsterdam. Hoewel ze de studie niet afmaakte (daarin was ze overigens evenmin de enige uit haar omgeving),[36] belandde ze hierdoor wel in het hart van de Amsterdamse oorlogsgeneratie, in het bijzonder bij *Propria Cures* dat op dat moment, midden jaren vijftig, aangevoerd werd door (de latere *Vrij Nederland*- en *Vrije Volk*-journalist c.q. dichter) Jan Eijkelboom, (de latere socioloog) Joop Goudsblom en (de latere literatuurcriticus en politicus) Aad Nuis – met laatstgenoemde trouwde ze in 1956. In dit gezelschap had Rubinstein minstens twee 'voordelen'. Een daarvan was dat zij een vrouw was – en nog mooi ook, 'het rinkelt als het rent' dichtte Aad Nuis over haar.[37] Het andere voordeel was haar toon, stijl, invalshoek en bovenal onbetamelijkheid.[38] Weliswaar waren die eigenschappen nog niet zo ver ontwikkeld als later maar origineel en tegendraads was Rubinstein al wel. Het blijkt ook uit een stuk dat ze in mei 1965 in *Avenue* publiceerde. Het gaat over haar moeder en munt uit door een fascinerende combinatie van liefdeloosheid en liefde of hoe je de onmogelijke woede van een verwarde dochter ook wilt noemen. In dat stuk vertelt Rubinstein over het wegvoeren van haar vader, het verlangen hem te redden, haar onvermogen en de gevolgen daarvan voor de rest van haar leven. De daarbij gebruikte woorden doen sterk aan die van Presser denken.

> In gedachten, in bed, zag ik mij treinen nemen naar Polen om mijn vader te zoeken, en desnoods met hem te vergaan. Maar in werkelijkheid deed ik niets... Ik was te jong om van illegaal werk af te weten, laat staan erbij betrokken te zijn, en misschien komt het daardoor dat ik kort na de oorlog onder de angst dat ik fout geweest had kunnen zijn ging lijden. Ik was bang dat ik volwassen zou kunnen zijn zonder te weten wat het goede was in kwesties van politiek en moraal.[39]

Vrij Nederland

'Men kan de nieuwe toon herkennen in een artikel dat Ed Hoornik in *Vrij Nederland* over Dachau heeft geschreven en veel sterker nog in het laatste nummer van *De Gids*,' schreef de televisiemedewerker van het *Hengelosch Dagblad* in een eerder gegeven citaat naar aanleiding van de laatste uitzending van *De Bezetting*.[40] En inderdaad, niet alleen bij Rubinstein en in *De Gids* maar ook en misschien wel vooral in *Vrij Neder-*

land klonk in de tweede helft van de jaren zestig met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog een ander geluid. Het ging in twee richtingen. Een daarvan had betrekking op het verleden, in het bijzonder op het oorlogsbeeld van Loe de Jong. Het zou onjuist zijn. De andere richting had betrekking op heden en toekomst en suggereerde dat *juist* inzicht in de toenmalige gebeurtenissen onvermijdelijk tot de conclusie leidde dat maatschappelijke ingrepen onvermijdelijk waren. Gevolg van een en ander was een confrontatie tussen de jongere en de oudere medewerkers van het weekblad.

Belangrijkste vertegenwoordiger van laatstgenoemde groep was de

'weerbarstige katholiek' Mathieu Smedts. Hij had tijdens de oorlog in het verzet gezeten, was gevangengenomen en ter dood veroordeeld. Maar hij had geluk, overleefde, ging bij *de Volkskrant* werken en stapte na een conflict over het bisschoppelijk mandement over naar *Vrij Nederland*. Dat gebeurde in 1955. Het was een moeilijke tijd voor het weekblad. De oorlog die het groot had gemaakt, genoot weinig belangstelling. De pogingen een van de PvdA onafhankelijke linkse koers te varen stuitten voortdurend op moeilijkheden. Van Randwijk, de grote man achter het blad, was opgestapt. Kortom, het eens zo grootse verzetsblad was halverwege de jaren vijftig op sterven na dood.[41]

Het duurde tot het eind van het decennium dat de zaken zich langzaam ten goede keerden. Enkele spraakmakende figuren verbonden zich aan *Vrij Nederland*. Onder hen de voormalige *Waarheid*-journalist Jan Vrijman en Elisabeth Maria Lampe-Soutberg, beter bekend als Bibeb. Begin jaren zestig trok Smedts ook nog een paar 'jonge honden' aan, onder wie eerst de latere hoofdredacteur Rinus Ferdinandusse, daarna Igor Cornelissen en Renate Rubinstein. Tegelijkertijd zorgde hij ervoor dat Van Randwijk op het nest terugkeerde. Mede door dit alles ging het met het blad langzaam beter, eerst in naam, daarna ook in oplage.[42] Dat was in nog sterkere mate het geval toen halverwege de jaren zestig ook Martin van Amerongen (geb. 1941), Joop van Tijn (geb. 1938) en de iets oudere Jan Rogier (geb. 1929) zich bij de redactie voegden.

In lijn met de toenemende belangstelling voor de oorlog aan het begin van de jaren zestig en evenals anderen van zijn generatie (Van Randwijk, De Jong, Meulenbelt, Werkman, Couvée) was ondertussen ook Mathieu Smedts zich in het openbaar om het jongste verleden gaan bekommeren. In 1962 stelde hij een bloemlezing over het verzet samen.[43] Drie jaar later, in het sleuteljaar 1965, maakte hij nog een bloemlezing, dit keer uit de illegale edities van *Vrij Nederland*, en

samen met *Trouw*-journalist en voormalig hoofdredacteur van het illegale *Vrij Nederland* Cornelis ('Kees') Troost ook nog een persoonlijk boek over de oorlog: *De lange nacht*. Deze uitgesproken belangstelling van de hoofdredacteur zal er zeker toe bijgedragen hebben dat de oorlog ook in het weekblad meer aandacht kreeg. Aanvankelijk was het echter vooral de oude garde die erover schreef – de jongeren waren te jong, bovendien was de oorlog geen journalistiek thema, hij was slechts herinnering, iets van de ouderen dus.[44] Maar dat veranderde vanaf het midden van de jaren zestig. Het blijkt onder meer[45] uit een uitvoerig op 8 mei 1965 gepubliceerd interview met leerlingen van het Amsterdamse Barlaeus – een opmerkelijk interview omdat het niet het enige is in zijn soort: de oorlogsgeneratie werd onmiskenbaar door de nog jongeren geïnspireerd.[46] Het interview was gemaakt door een niet nader genoemde medescholier en had als kop de uitspraak van een van de geïnterviewden: 'Kom ik tot de conclusie dat we vrijwel niets hebben geleerd.' Deze kop werd voorafgegaan door een inleiding van de interviewer. Hij laat aan duidelijkheid niets te wensen over:

> Mogen wij de vorige generatie geloven, dan zouden wij onze vrijheid aan haar te danken hebben... Dit cliché wordt... bij voorkeur uitgesproken door mensen wier mentaliteit mede oorzaak voor de oorlog is geweest, die het einde lijdelijk afgewacht hebben, die nu nog niet begrijpen wat er eigenlijk gebeurd is.

De anonieme scholier ging nog verder. Niet alleen beschuldigde hij de oudere generatie van domheid en intolerantie, hij verweet haar ook wangedrag.

> In principe beschuldig ik elke Nederlander[47] uitgezonderd hen die op enige wijze bij de oorlogsvoering of het verzet betrokken waren. Tegenover deze mensen [is] een flinke dosis argwaan geboden.[48]

Martin van Amerongen

De nieuwe generatie *Vrij Nederland*-journalisten dacht in dezelfde richting als de jongeren die zij het woord gaf. Neem Martin van Amerongen. Als zoon van een joodse vader en een (christelijke) Duitse moeder, geboren in 1941 en dus een zeer jong vertegenwoordiger van de oorlogsgeneratie, had hij nauwelijks of geen herinneringen aan de

toenmalige gebeurtenissen. De Duitse cultuur en taal daarentegen waren hem zeer vertrouwd. Vandaar zijn opwinding toen, kort nadat hij bij *Vrij Nederland* in dienst was getreden, de voormalige nazi Johann Adolf Graf von Kielmansegg op voorspraak van de Duitse regering tot bevelhebber van de NATO werd benoemd, een andere voormalige nazi, Kurt Georg Kiesinger, bondskanselier werd en een bonte verzameling ontevredenen van rechts bij Duitse deelstaatverkiezingen 'angstwekkend veel stemmen' kreeg.[49] Op deze wijze leek het in Duitsland opnieuw de verkeerde kant op te gaan. Van Amerongen illustreerde 'het gevaar' in de loop van 1966 en 1967 met zoveel artikelen en reportages dat vriend en collega Igor Cornelissen hem 'een permanente kop' voorstelde: 'De laarzen dreunen weer'.[50]

Over die laarzen zelf maakte Van Amerongen zich overigens niet de meeste zorgen. Evenals tal van leeftijdsgenoten in binnen- en buitenland[51] was hij vooral verontrust over degenen die over dat gedreun de schouders ophaalden. 'Degenen die zich thans troosten met de gedachte dat de NPD [de extreemrechtse partij die in 1966-1968 grote successen boekte] slechts een percentuele minderheid in het Duitse volk aanspreekt hebben evenmin iets van de geschiedenis geleerd als de oud-nazi's, die zich aan de artikelen in *Deutsche Nachrichten* laven.

> Het Derde Rijk is niet alleen het product van de zendingsijver van enige duizenden nationalistische schurken. Het is bovendien het product van de apathie der massa.

Eenmaal op dit spoor gezet wierp Van Amerongen zich vervolgens ook op de Nederlandse varianten van het herlevend fascisme, onder meer op de zogenoemde Northern League ofwel Noordbond, een extreemrechtse organisatie die via de Boerenpartij ook invloed in de Tweede Kamer zou hebben.[52] Europa liep het gevaar af te glijden, zo was zijn steeds verkondigde mening: richting nazisme. Dit gevaar was volgens Van Amerongen zelfs zo groot dat hij een van zijn artikelen besloot met een citaat uit *Het Parool* van, let wel, 1948:

> Wij leven in een waanzinnige wereld. Maar wij weten het niet... Wij willen... voorbereid zijn op de activiteiten van vijfde colonnes omdat wij in 1940 helemaal niet voorbereid waren en daarvoor zulk gruwelijk leergeld hebben moeten betalen.

Van Amerongen voegt hieraan toe:

> *Het Parool* zou dit hoofdartikel vandaag ongewijzigd opnieuw in haar kolommen kunnen opnemen. Degene die de moeite neemt enige nummers van Europapost [een rechts blaadje] door te nemen, weet dat het betreffende commentaar geen dag is verouderd.

Het was een volstrekt verkeerde inschatting[53] maar daar gaat het niet om. Zo en niet anders werd het door Van Amerongen en tal van anderen in zijn omgeving gezien: het was oppassen geblazen.

Jan Rogier

Terwijl Martin van Amerongen het liefst schreef over uitwassen als de Noordbond, richtte zijn collega Jan Rogier zich op zaken en personen die minder opvallend maar volgens hem juist daarom des te belangrijker waren. Rogiers alertheid voor de werkelijkheid achter de schijn lag in het verlengde van zijn weerzin tegen de cultuur waarin hij opgegroeid was: de katholieke. Hypocrisie zou haar kenmerk zijn: van buiten wit, vanbinnen zwart ofwel mooie praatjes op de preekstoel maar vuile maatjes achter de schermen. Precies dit bespeurde hij bij de man die volgens hem model stond voor naoorlogs Nederland: Jan de Quay. Rogier had die conclusie al getrokken voordat hij bij *Vrij Nederland* in dienst kwam. De uitzending van *De Bezetting* waarin Pieter Geyl de vloer aanveegde met de toenmalige minister-president was voor de hoofdredacteur van de op dat moment (1960) nog katholieke *Volkskrant* aanleiding een van zijn medewerkers te verzoeken een vriendelijk artikel over de man te schrijven. De uitverkorene was Rogier. Hij was vooral bekend als 'de zoon van' (de katholieke historicus L.J. Rogier). Vandaar, vermoedelijk, het verzoek. Geboren in 1929 had het leven van Rogier jr. tot dan toe veel weg van de spreekwoordelijke twaalf ambachten en dertien ongelukken. In ieder geval was dat de mening van de vader. Want de zoon wilde niet studeren. Beter gezegd, hij wilde wel maar deed het niet en ook een baan lukte niet. Toch kwam zoon Jan na jaren zoeken redelijk terecht, zij het niet op het niveau dat hemzelf voor ogen stond. Hij werd namelijk archivaris. Het was een 'bijzonder plezierige basis', vertelde hij een collega, om te doen wat hij eigenlijk wilde: schrijven.[54]

Vanuit die plezierige basis wist Rogier regelmatig te publiceren, in *de Volkskrant* onder meer. Maar slagen deed zijn carrière nog altijd niet. Een belangrijke reden daarvoor is zijn rebellie. Rogier was anders

en verhulde dat niet. Zo ook in dit geval: op het verzoek het imago van De Quay op te vijzelen kwam hij met het voorstel nog meer belastend materiaal te publiceren. Daar voelde *de Volkskrant* weinig voor en het geplande artikel verdween in de la.

Niet voor lang. Kort nadat Rogier in september 1963 bij *de Volkskrant* een vaste aanstelling had gekregen, begon hij anoniem voor *Vrij Nederland* te schrijven en publiceerde een eerste artikel over De Quay. In een notendop bevatte het al het programma van de reeks die hij jaren later in hetzelfde weekblad zou publiceren:

> Hij [De Quay] draagt de oogkleppen van de gewone burgerman die altijd te laat wakker wordt... De weg van de aanpassing, van het vreedzaam samenleven met bedriegers is hem blijkbaar liever dan het moeilijke gesprek met lieden die werkelijke idealen hebben of het principiële verzet dat hem zijn rust kan kosten.[55]

Enkele weken na publicatie van deze woorden liep het mis. Een artikel van Rogier dat anoniem gepubliceerd had moeten worden, verscheen onder naam en wekte de woede van de hoofdredactie van *de Volkskrant*. Gevolg hiervan was dat Rogier opstapte en bij *Vrij Nederland* in dienst trad. Hij was blij toe. Hij had geen zin meer, schreef hij een collega, over het koningshuis en de Westerkerk te schrijven. Bij 'een verzetsblad... tegen een mentaliteit, tegen fascisme en nazisme, ook in Nederlandse kring' voelde hij zich beter thuis.[56]

Hoewel Rogier zich bij *Vrij Nederland* aanvankelijk vooral om katholieke zaken bekommerde, breidde hij zijn werkterrein spoedig uit en begon ook over Duitsland en extreemrechts te schrijven. In het bijzonder Adenauer had zijn belangstelling. Weliswaar had deze niet 'de hysterie en het pathos' van de nazi's maar hij deelde wel hun wereldbeeld.[57] Geen wonder, aldus de expliciete suggestie, dat Duitsland was zoals het was: net als zijn grootste naoorlogse staatsman had het nooit afscheid genomen van het verleden. Precies dit was ook de strekking van de serie die Rogier in 1968 in *Vrij Nederland* over Jan de Quay begon. Het geheel werd in een begeleidend schrijven aangekondigd als een poging te begrijpen waarom er in het naoorlogs Nederland zo weinig veranderd was.

> De Quay is een van de gaafste exemplaren uit het 'juste milieu', een zondagskind in de politiek, dat geen bokkensprongen maakt maar de melodie van de rattenvanger uitmuntend heeft leren vertolken.[58]

De reeks, getiteld 'Een zondagskind in de politiek', zou uiteindelijk uitgroeien tot veertien ellenlange en talloze parallelle artikelen en in 1969 bijna geruisloos overgaan in een nieuwe serie, dit keer met Loe de Jong als centrale figuur. De meeste van deze artikelen werden uiteindelijk samengevat in twee bundels van bijeen meer dan 700 pagina's. Ze handelen respectievelijk over christenen (De Quay c.s.) en socialisten (De Jong c.s.) en hebben als algemene noemer dat de naoorlogse samenleving dankzij zijn voormannen – rooms en rood regeerden van 1945 tot 1958 voortdurend en hadden ook daarna nog de dikste vingers in de pap – nooit veranderd was. De Quay zou er heel zijn leven op uit zijn geweest de status quo te handhaven. Het bleek, aldus Rogier, zelfs nog uit een van zijn laatste politieke daden – een bedelbrief namens het wetenschappelijk bureau van de KVP. 'Stabiliteit, daar had deze Nederlandse staatsman zijn leven lang voor gemarchandeerd. En daarmee ook beëindigde hij zijn openbare optreden.'

Het geschiedenisproject van Loe de Jong was volgens Rogier van hetzelfde laken een pak. Weliswaar oogde het kritisch, het was typisch het werk van een 'bekeerde socialist die communistenfobie paart aan nationalisme en monarchisme.' Dit was volgens Rogier temeer ernstig omdat men leefde op een moment dat het erop was of eronder, een historisch keerpunt waarop, zoals hij een vriend schreef, beslist wordt over 'bevrijding of beheersing van mensen.'[59] De kans om de mensheid te bevrijden – Rogier dacht graag in dergelijke grootse termen – had zich eerder voorgedaan maar was mislukt. Die mislukking was niet alleen te wijten aan de fascisten en hun handlangers maar ook aan de meelopers zoals de geallieerden tijdens en de sociaaldemocraten na de oorlog. Laatstgenoemden waren 'verkommerd in parlementaire aanpassing en morrende aanvaarding van de bestaande kapitalistiese en imperialistiese struktuur van de maatschappij' en zagen daarom niet wat volgens Rogier evident was.

> Negentiende en twintigste eeuw als een nog steeds niet beëindigde worsteling om menselijke vrijheid, als moeizame strijd voor een rationele samenleving, dat is mijns inziens het enige stramien waarbinnen de verklaring van het fascisme past.

Vandaar ook dat Rogier de voortgang van de strijd beklemtoonde. Toen was nu, nu was toen.

> Het is voor ons van het grootste belang te beseffen, dat de Tweede Wereldoorlog slechts een fase is geweest, een uitbarsting in een strijd die onverminderd voortduurt.[60]

De Jong stapt op

De oude generatie *Vrij Nederland*-journalisten was het niet zozeer oneens met deze constatering als wel met de politieke consequenties die daaruit getrokken werden en een breuk kon dan ook niet uitblijven. De aanleiding daartoe was, veelzeggend,[61] een gebeurtenis bij *Het Parool*. Deze krant had *Vrij Nederland* ondanks meningsverschillen altijd de hand boven het hoofd gehouden en mede daarom had deze de jaren vijftig overleefd. Halverwege de jaren zestig dreven de twee echter snel uit elkaar. Terwijl *Het Parool* zijn traditionele anticommunistische standpunt handhaafde, schoof *Vrij Nederland* naar links. Doorslaggevend hierbij waren de debatten over Vietnam en Israël. In *Het Parool* werd het Amerikaanse optreden door dik en dun verdedigd, in *Vrij Nederland* lagen de Amerikanen steeds vaker onder vuur.

Iets dergelijks gebeurde als het om Israël ging. *Het Parool* stond pal achter de politiek van het land terwijl in *Vrij Nederland* ook aandacht aan het leed van de Palestijnen werd besteed. Het maakte de positie van Loe de Jong, vaste buitenlandcommentator bij het weekblad, overtuigd voorstander van het Amerikaans beleid en een onvoorwaardelijk sympathisant van Israël, steeds lastiger. Smedts probeerde nog wel te schipperen tussen de oude en de nieuwe garde maar eenvoudig was dat niet.[62]

Het was een bagatelle die de zaak op scherp zette. Joop van Tijn kreeg een tip dat collega Wim Hora Adema bij *Het Parool* ontslagen zou worden. Hij schreef daarop een stukje waarin hij de verdiensten van de journaliste – Hora Adema was ondanks haar voornaam een vrouw en drijvende kracht achter de vrouwenrubriek van de krant – afzette tegen de behandeling die haar ten deel viel. Dit viel slecht bij *Het Parool*. Daarop bood Smedts in *Vrij Nederland* zijn excuses aan. Dit nu zette weer kwaad bloed bij Van Tijn en de zijnen. Gevolg hiervan was dat de redactie collectief opstapte. Uiteindelijk[63] gebeurde het tegenovergestelde: dat Smedts ermee ophield. Het nieuws werd bekendgemaakt in het eerste nummer van maart 1969, hetzelfde nummer waarin ook de recensie van het eerste deel van *Het Koninkrijk* van Loe de Jong door Jan Rogier verscheen. In deze recensie werd een frontale

aanval op het project geopend: het zou een onderonsje zijn tussen regering, koningshuis en geschiedschrijver. Hierop beëindigde ook De Jong zijn medewerking aan *Vrij Nederland*. Nu Smedts wegging en hij ook in zijn eigen blad aangevallen werd, vond hij het welletjes.

Hoe diep de scheiding ging, bleek toen De Jong ruim een jaar later een lezing hield voor de Landelijke Vereniging van Ex-Politieke Gevangenen uit de Bezettingstijd. In deze lezing vergeleek hij de situatie van de Nederlandse krijgsmacht van 1940 met die van 1970 en kwam tot de conclusie dat de gelijkenis groot was. En dat, zo voegde hij eraan toe, terwijl de achtergrond welhaast tegenovergesteld was. Vóór de oorlog was de defensie 'dodelijk zwak' geweest vanwege de armoede, nu verkeerde zij vanwege de welvaart in vergelijkbare omstandigheden. Die welvaart eiste immers zoveel op dat er voor een basisbehoefte als het leger niets overbleef. Dat was volgens De Jong dom, zeer dom. 'Kabouters zijn zonder twijfel heel lief en zelfs aandoenlijk,' snierde hij naar pacifisten, jongeren en de op dat moment in Amsterdam populaire Kabouterpartij, 'maar we leven nu eenmaal niet in een sprookjeswereld.'[64]

De lezing leidde zowel in alle kranten als in politiek Den Haag tot oeverloze discussies. Mede omdat De Jong ook kritiek leverde op zijn eigen partij, de PvdA, kwam zelfs Joop den Uyl in het geweer en verkondigde dat hij niets voelde voor 'lieden uit het militaire apparaat die erop uit zijn het bestaande [de status quo] te handhaven.'[65] Hiermee liep de scheidslijn die eerder tussen links (sociaaldemocraten) en linkser (pacifisten, Derde Weggers, onafhankelijken) gelopen had, dwars door de sociaaldemocratische partij. Aan de ene kant stonden de voor-, aan de andere kant de tegenstanders van wat veelal gemakshalve als status quo, bestel of establishment aangeduid werd. Een van de meest spraakmakende vertegenwoordigers van laatstgenoemde groep zou Loe de Jong zijn.

Zo schreef polemoloog Hylke Tromp met een collega een lang stuk in *de Volkskrant* over 's mans 'demagogie'. Daarin werd het betoog van de Jong met verwijzing naar de op dat moment modieuze bewustzijnsindustrie volledig omgedraaid. De dreiging kwam volgens Tromp niet van buiten maar vanbinnen: van een pers die slechts de informatie verschafte die de adverteerders betaalden, van een televisie die niets dan Amerikaanse series uitzond, van een politiek die in toenemende mate buiten de gebruikelijke kanalen werd gevoerd en van een rechtspraak die klassenjustitie was.[66] Het was een mening die grosso modo door *De Gids*, *Vrij Nederland*, *De Groene*, *De Nieuwe Linie*, de VPRO en in

mindere mate *de Volkskrant*, met tal van radio-, televisieprogramma's, bladen en blaadjes in hun voetspoor, gedeeld werd.

De consensus aan de linkerzijde van het politieke spectrum ging zelfs zover dat De Jong bij de VARA niet eens meer de kans kreeg zijn standpunt uit te leggen – en dan te bedenken dat hij jarenlang een van de gezichten van deze omroep was geweest. Daarop ging hij naar de AVRO waar Jaap van Meekren hem de gelegenheid wél bood – een stap die voor de toekomst van grote betekenis zou zijn.[67] Bij *Vrij Nederland* had De Jong ondertussen volledig afgedaan en ging Igor Cornelissen zelfs zover hem een leugenaar te noemen en van onzorgvuldigheid, domheid en ondeskundigheid te beschuldigen. En passant constateerde hij niet zonder voldoening dat de tijden veranderd waren en dat figuren als De Jong de politieke wind niet langer mee hadden. Kortom, een andere tijd zou aangebroken zijn: oud links was uit en 'nieuw links' (wat dat ook mocht zijn) 'in'. Het oorlogsbeeld leek eenzelfde metamorfose te ondergaan. Het werd scherper, radicaler, 'linkser' zo men wil, in ieder geval kritischer ten opzichte van degenen die de oorlog hadden meegemaakt, kritischer ook ten opzichte van het heden dat zich slechts in beperkte mate van het kwalijke verleden zou onderscheiden. Vandaar het aanhoudend pleidooi in kringen van *Vrij Nederland* en verwante organen om tegen zowel het bestaande oorlogsbeeld als tegen de politieke actualiteit in verzet te komen. Een en ander waren immers uitingen van dezelfde macht: het establishment.[68]

Rood als een kroot?

De meeste journalisten bij *Vrij Nederland* waren niet zo links als Cornelissen of dogmatisch als Rogier en lang niet alle vertegenwoordigers van de oorlogsgeneratie koesterden dezelfde denkbeelden. Niettemin wijst alles erop dat de spraakmakende media aan het eind van de jaren zestig, begin zeventig in toenemende mate naar links neigden en genoemd pleidooi voor zowel een kritische kijk op het verleden als een stevige ingreep in het heden op de een of andere manier ondersteunden. Het verklaart Hans Wiegels met betrekking tot de jaren zeventig gevleugelde uitspraak dat de media rood waren 'als een kroot'. Dit nu is aantoonbaar onjuist. De grootste krant van Nederland was rechts, de op één na grootste (*Algemeen Dagblad*) rechts van het midden, wat betreft de weekbladen hielden de politieke polen elkaar aardig

in evenwicht en in omroepland lagen de sympathieën eveneens verdeeld. Toch is het onmiskenbaar dat het maatschappelijk zwaartepunt eind jaren zestig, begin zeventig naar links schoof en dat 'links', niet in de laatste plaats door telkens weer de knuppel in het hoenderhok te gooien, in toenemende mate invloed uitoefende op het publieke debat. Hiermee wordt niet zozeer gedoeld op de groei van de CPN – die was er overigens ook –,[69] als wel op de toenemende kracht van linkse stromingen binnen en buiten de bestaande politieke partijen, op de opkomst van Nieuw Links binnen de PvdA, het succes van D66 en de PPR en op de groeiende sympathie in Den Haag en daarbuiten voor standpunten die, zoals de besparing op defensie, de maakbaarheid van de samenleving of de aandacht voor 'de zwakken in de samenleving', gewoonlijk met links worden geassocieerd. Het hoogte- of desgewenst dieptepunt van deze ontwikkeling was het kabinet dat regeerde van 1973 tot 1977 en dat, alle mythologie ten spijt, zonder twijfel het meest linkse uit de Nederlandse geschiedenis is geweest: dat van Den Uyl. Het had het verre van eenvoudig. Maar het had bij alle 'ongeluk' – oliecrisis, economische teruggang, treinkaping, Lockheed, Bloemenhove – één geluk: dat het in ieder geval de sympathie had van de meerderheid van de Nederlandse journalisten.

Politieke voorkeur van Nederlandse journalisten in vergelijking met die van de Nederlandse bevolking[70]

	Tweede Kamer 1968	Journalisten 1968	Tweede Kamer 1972	Journalisten 1974
Christelijke partijen	41,7	19,7	39,1	10,5
PvdA	23	29,8	27,4	44
D66	7,7	23,1	4,2	6,5
PSP/CPN/PPR	1,7	11,0	10,8	18
VVD	12,1	12,8	14,4	12

Het was vooral in de aanloop naar en aan het begin van het kabinet-Den Uyl dat het denken in simpele tegenstellingen als goed en fout, vrijheid en macht, gelijkheid en ongelijkheid, arm en rijk een hoge vlucht nam en het was vooral in deze vlucht dat 'de oorlog' een welhaast magische rol kreeg toebedeeld. 'In jonge hoofden fuseerden... het verzet, de illegaliteit en de proletarische ellende in de Derde Wereld tot één complex,' luidde jaren later het commentaar van Kossmann.

'De oorlog werd voor die generatie het decor in hun theater.'[71]

Een van de ontelbare illustraties hiervan is het nummer dat *De Gids* halverwege 1970 aan politicoloog Theo Stibbe wijdde. Zoals zovelen van zijn soortgenoten was hij in de loop van de jaren zestig in de ban geraakt van de antikoloniale strijd, in het bijzonder in Noord-Afrika en Latijns-Amerika. Mede om die reden was hij in 1969, tegelijk met de jongere Abram de Swaan tot *De Gids* toegetreden. Lang zat hij er niet. Begin 1970 en enkele dagen na de dood van Hoornik sloeg hij de hand aan zichzelf. Godfried van Benthem van den Berg, die een jaar eerder dan Stibbe en De Swaan redactielid was geworden en bij het

International Institute of Social Studies in Den Haag werkte, schreef daarop een uitvoerig artikel over zijn wereldbeeld. Daarin betoogde hij hetzelfde als Jan Rogier op hetzelfde moment in *Vrij Nederland* deed:

> Vijfentwintig jaar na het einde van de tweede wereldoorlog en de ondergang van het rijk dat zijn ambitie duizendjarig te zijn alleen verwezenlijkte in de omvang van de gruwelen en het menselijk leed waarvoor het verantwoordelijk was, breekt eindelijk het besef door dat 1945 niet het jaar van de bevrijding was, maar het jaar van het herstel van dezelfde orde waaruit de gruwelen van het nationaal-socialisme zijn voortgekomen. Vietnam, Brazilië, Griekenland zijn de recentste gevallen waar die orde zich transformeert in een terreurbewind om de dreiging van de werkelijke bevrijding af te wenden. Dat terreur in het verlengde ligt van onze maatschappelijke orde, die waarheid is verdrongen.[72]

Anders gezegd – en nogmaals: juist inzicht in de oorlogsgebeurtenissen leidde tot goed begrip van het heden; goed begrip van het heden dwong tot het inzicht dat er sinds de oorlog niets veranderd was; en inzicht in de historische continuïteit verplichtte tot radicale politiek. Het was een redenering die in ieder geval de schoonheid van de eenvoud bezat. Helaas voor de aanhangers ervan was het belangrijkste hiermee wel gezegd want de mogelijkheden spoorden veelal zo slecht met de idealen dat zelfs de grootste optimisten uit de oorlogsgeneratie spoedig niet anders konden dan erkennen dat er weinig reden tot juichen was. Het beste wat men kon doen, aldus de conclusie van de meer nuchteren onder hen, was kritisch zijn en zich opstellen zoals een enkeling tijdens de oorlog had gedaan – een houding die de oorlogsgeneratie, destijds te jong en nu te oud om mee te doen, als het ware ingebakken was: als buitenstaander. Het is een van de verklaringen van de kortstondige populariteit in spraakmakende, vooral Amsterdamse

kring van de man die spil was in de eerste van een nieuwe reeks oorlogsaffaires: Friedrich Weinreb.

Weinreb

De recensie van Pressers *Ondergang* in *Vrij Nederland* was van de hand van Igor Cornelissen. Hij was dertig jaar jong, joods en sinds een jaar of drie bij het weekblad in dienst. Een van de dingen die hem in het boek trof, was het verhaal over het naoorlogs antisemitisme. In verband daarmee noemde Presser de naam van Friedrich Weinreb, econoom, theoloog, schrijver én, dat meende hij althans,[73] slachtoffer. Hij zou tijdens de oorlog geprobeerd hebben joden voor deportatie te behoeden. Volgens de naoorlogse rechtspraak had Weinreb hierbij echter vooral aan zichzelf gedacht. Om die reden was hij in 1948 tot zes jaar veroordeeld. Bijkomend probleem was dat hij vervolgens opnieuw bij duistere zaken betrokken was geraakt. Het versterkte het vermoeden met een zwendelaar van doen te hebben. Presser leek aan zowel het naoorlogs oordeel als de latere verdenkingen in één klap een eind te maken door Weinreb een zondebok te noemen. Nederlanders hadden tijdens de oorlog gefaald, betoogde hij. Dat falen hadden ze niet onder ogen kunnen of willen zien. In plaats daarvan hadden ze de schuld afgeschoven. Een van de slachtoffers was de joodse econoom die tijdens de oorlog Jan en alleman te slim af was geweest: Weinreb. 'Hij moest gefaald hebben,' schreef Presser,

> omdat zij gefaald hadden. Niet alleen zij [de Nederlanders] hadden hun plicht verzaakt, ook hij. Als er geen Joodse verraders waren, moest men ze uitvinden.[74]

Naar aanleiding van deze passage publiceerde Cornelissen een maand na zijn recensie een uitvoerig artikel over en tegelijkertijd kort interview met Weinreb. Hierin beaamde deze dat zijn veroordeling het gevolg was geweest van schuldgevoel bij degenen die tijdens de oorlog weinig of niets gedaan hadden, niet alleen gewone Nederlanders maar ook joden.[75] Een en ander overtuigde enkelen ervan dat het tijd was voor eerherstel. De eerste die daar zo over dacht, was de destijds fameuze futuroloog en Eerste Kamerlid Fred Polak. Hij verzocht de minister van Justitie de zaak nog eens te bekijken. Nadat dit afgewezen en Weinreb her en der[76] zelfs opnieuw aangevallen was, meende op haar beurt *Vrij*

Nederland-columniste Renate Rubinstein dat er iets moest gebeuren. 'Iemand zou deze hele zaak nog eens opnieuw moeten uitzoeken en het resultaat ter discussie stellen,' schreef ze in een terugblik.

> En omdat niemand aanstalten maakte nam ik, na overleg met prof. Presser, in het voorjaar van 1966 contact op met prof. Weinreb... Het was mijn bedoeling van hemzelf het verhaal van zijn belevenissen gedurende de bezettingsjaren in een paar gesprekken te vernemen, daarna het dossier van de rechtszaak door te lezen en van mijn bevindingen verslag uit te brengen in een lang essay, of desnoods een kort boek.[77]

Het liep anders. De 'paar gesprekken' werden er talloze en het korte boek van Rubinstein werd een bijdrage aan een publicatie van drieduizend pagina's in drie delen: *Collaboratie en Verzet* – een titel met een onmiskenbare snier naar het oudere *Onderdrukking en Verzet*, dit keer *niet* met de klemtoon op de buitenlandse vijand maar op de binnenlandse meeloper.

Het eerste deel verscheen toevallig op het moment dat Het Maagdenhuis werd bezet, mei 1969, en Nederland wederom op zijn kop stond. De twee andere delen verschenen een half jaar later toen de Nederlandse beroeringen zo mogelijk nog groter waren en het land met Dolle Mina, Aktie Tomaat en Damslapers een eigen versie van mei '68 leek te krijgen. De verwarring over deze gebeurtenissen was alom groot. De enigen die de tekenen van de tijd enigszins leken te verstaan, zo luidde een onuitgesproken maar vrij algemeen verbreide mening, waren degenen die zich in de omgeving van *Vrij Nederland*, *De Gids* en de VPRO ophielden. Vandaar dat zij met argusogen gevolgd werden en overal de gelegenheid kregen hun zegje te doen. Dat geldt zeker Rubinstein. Er was geen krant die naliet te vermelden wat zij naar aanleiding van de presentatie van *Collaboratie en Verzet* verkondigde: dat de naoorlogse veroordeling van Weinreb een schande was; dat de man tijdens de oorlog 'dingen had gedaan, die niemand anders heeft gedaan, laat staan een machteloze jood'; dat hij geen mensen had gered 'uit nationalistische of patriottische gedachten' maar gewoon omdat zijn hart het ingaf; en tot slot dat volgens Weinreb in het heden dezelfde mechanismen werkzaam waren als in het verleden.[78] Om het in diens woorden te zeggen:

> Ik geloof dat de mens niet zo heel veel verandert in de loop van de geschiedenis... Wat verandert, dat zijn de omstandigheden, de namen, de

begrippen. En daarom geloof ik, dat het wezenlijke van wat zich in de jaren 1940-1945 heeft afgespeeld, ook voor ons heden vrijwel ongewijzigd gelding heeft.[79]

Weinrebs succes

Een en ander was niet tot dovemansoren gezegd en had tot gevolg dat de oorlogsgeneratie op Weinrebs memoires sprong als een bok op de haverkist. Dat geldt om te beginnen de directe omgeving van Rubinstein: Godfried van Benthem van den Berg in *De Gids*, historicus Maarten Brands in *de Volkskrant*, socioloog Joop Goudsblom in het *Tijdschrift voor Geschiedenis* en Rubinsteins ex-echtgenoot c.q. medeuitgever van de memoires Aad Nuis op diverse plekken. Allen bejubelden de memoires én hun maker. Het verst ging *Vrij Nederland* dat – aldus degene die het onderwerp het meest uitvoerig bestudeerde, Regina Grüter – maar liefst tweeënnegentig artikelen en tal van ingezonden brieven aan de man en zijn affaire wijdde.[80] De overgrote meerderheid hiervan was voor Weinreb positief tot zeer positief. 'Urenlang heb ik naar hem geluisterd en op hem gelet,' schreef Bibeb nadat ze vijf dagen bij de man had gelogeerd.

> Ik ben ervan overtuigd dat hij ook in deze tweede rechtszaak [de zogenoemde Vlaardingse zaak over Weinrebs medische praktijken en daarbij verrichte seksuele handelingen] het slachtoffer is geworden. En dat hij nooit de dingen gedaan kan hebben waarvoor hij veroordeeld werd tot 8 maanden gevangenisstraf.[81]

Zo oordeelden aanvankelijk zo goed als allen, zelfs figuren uit de oudere generatie als Evert Werkman, Frans Goedhart en Paul van 't Veer. Gevolg hiervan was dat eind 1969, bij de verschijning van het tweede en derde deel van de memoires, de zaak alsnog rijp leek voor herziening. De opdracht hiertoe werd aan het RIOD gegeven. Het moest de activiteiten van Weinreb tijdens de oorlog aan een nieuw onderzoek onderwerpen en bekijken of voortschrijdend inzicht in de 'organisatie der Jodenvervolging en de algemene situatie in bezet gebied' een ander oordeel met zich meebracht.

Kort hierop nam de zaak een onverwachte wending en ontstond zo'n ruzie over Weinreb dat 's mans naam veelal het begin vormt van het rijtje waarin ook de Volkstelling, de Drie van Breda, Menten, Aantjes

en een stel kleinere zaken thuishoren: oorlogsaffaires. Al tijdens de euforie over de memoires hadden her en der tegengeluiden geklonken. Deze waren echter bijna zonder uitzondering afkomstig van schrijvers van ingezonden brieven, niet van journalisten of opiniemakers. Dit veranderde op slag na een dramatische forumdiscussie in Groningen in maart 1970. Voor die discussie waren vijf mensen uitgenodigd: Rubinstein, Nuis en rechtsgeleerde Thijs van Veen als voor-, en Henriëtte Boas en Willem Frederik Hermans als tegenstanders van Weinreb. Van Veen had zich in 1948 al kritisch uitgelaten over de veroordeling van Weinreb en was dus een oudgediende. Boas was een fameus

schrijfster van ingezonden brieven en had meteen na de publicatie van de memoires al kritische geluiden laten horen. Tot slot Hermans. Hoewel Weinreb zelf hem niet zoveel kon schelen, beschouwde hij schemerige oorlogszaken min of meer als zijn terrein. Daarover gaan immers zowel *De donkere kamer van Damocles* als het versmade toneelstuk *King Kong*.[82] In een interview met Ischa Meijer, voorafgaand aan het Groningse forum, had hij om die reden gezegd dat een eventuele theaterversie van het Weinrebverhaal (waarvoor plannen bestonden) weinig anders dan een imitatie van zijn werk kon zijn. Tevens had hij twijfel geuit over de zorgvuldigheid van Presser en beweerd dat de latere delen van de memoires van Weinreb minder goed waren dan het eerste. Reden genoeg hem – hij woonde bovendien in Groningen – voor het forum uit te nodigen.[83]

De strijd om Weinreb

Tijdens het Gronings forum over Weinreb en zijn werk beweerde Renate Rubinstein dat zij de verhoren van de Duitse politie met Bep Turksma had gezien. Turksma wordt in de memoires genoemd als degene die verantwoordelijk was voor de arrestatie van Weinreb in 1942. Deze arrestatie was beslissend voor de verdere ontwikkelingen. Wie schetst echter de verbazing toen de persoon in kwestie in de zaal bleek te zitten, opstond en beweerde nooit van Weinreb gehoord te hebben tot ze vernam dat haar naam in diens memoires stond. Dit deed voor Hermans de deur dicht. Hij was al geïrriteerd door de bijna alomtegenwoordige bewondering voor Weinreb. Hier kwam bij dat deze bewondering vooral leefde in kringen waarin hij zich slecht op zijn gemak voelde, zeg maar links Amsterdam. Dan was er de zalvende toon waarmee alles van en over Weinreb gebracht werd – en als Hermans

ergens allergisch voor was, dan was het wel daarvoor.[84] En als klap op de vuurpijl was er deze leugen. Vanaf dit moment wierp Hermans zich met volle kracht op de zaak en kreeg Rubinstein, net zo'n tegendraads persoon, een reus van een opponent tegenover zich. Tegelijkertijd liep de zogenoemde Weinrebaffaire mede hierdoor uit het spoor want werd zo verwarrend en, vaak ook, kinderachtig dat er nauwelijks nog een touw aan vast te knopen was. Vandaar de opluchting toen het RIOD na zes jaar onderzoek met zijn rapport kwam. Weliswaar had het door zijn enorme omvang – nog eens 1700 pagina's – het raadsel opnieuw kunnen vergroten maar dit gebeurde niet omdat het instituut op het moment van publicatie (1976) dankzij *Het Koninkrijk* van Loe de Jong op het toppunt van zijn roem stond, bijna iedereen de zaak zat was, de conclusies van het rapport (in tegenstelling tot het aangevoerde materiaal) helder waren als glas en bovenal omdat die conclusies velen goed uitkwamen. Kern ervan was namelijk dat Weinreb inderdaad een bedrieger was. Hiermee gingen de onderzoekers van het RIOD zelfs nog verder dan de naoorlogse Bijzondere Raad van Cassatie die gesteld had dat de eerste door Weinreb gemaakte lijst van 'gesperrten' (dat wil zeggen mensen die tijdelijk van transport uitgesloten werden) goed bedoeld was. De onderzoekscommissie was een andere mening toegedaan: 'Hij is met die lijst... niet begonnen om lotgenoten bij te staan maar om eigen behoefte aan macht, geld en sexuele lust te bevredigen.'

Eenmaal betrapt, aldus conclusie nummer 2 van de onderzoekscommissie van het RIOD, had Weinreb onmisbare diensten aan de Sicherheitspolizei bewezen. Hierdoor waren heel wat mensen gevangengenomen. Tot slot, conclusie nummer 3, had de man geprobeerd zijn daden te rechtvaardigen. Hij was daarin niet geslaagd.

> Weinrebs verdedigingsgeschriften, in het bijzonder zijn memoires *Collaboratie en Verzet* 1940-1945, zijn gebleken nagenoeg uitsluitend te bestaan uit fantasieën, leugens en verdachtmakingen.[85]

Deze ontmaskering kwam velen temeer goed uit omdat – het waren de nadagen van het kabinet-Den Uyl – men langzamerhand de buik vol had van alle maatschappijvernieuwende plannen en projecten waarvan Weinreb een symbool was geworden.[86] De Utrechtse historicus Hermann von der Dunk verwoordde het met bijna schaamteloze eerlijkheid: dat hij arbeidsverlof moest nemen om het rapport te lezen en over Weinreb een oordeel te vellen maar dat hem daarvoor de tijd ontbrak. Een oordeel had hij daarentegen wel over de affaire. 'Zij vormde

een klein onderdeel van d[i]e aanval op het bestel. Voor veel links progressieven werd de man… een mini-Dreyfus.'

Anders gezegd: Weinreb zou een (linkse) stok zijn om de (rechtse) hond te slaan. Von der Dunk, niet bepaald een progressief, was verheugd dat die stok gebroken was.[87] Het juist of onjuist viel bij dit heuglijke feit volstrekt in het niet.

Vastberaden en soepel maar met mate

444 Al was de rond 1970 dominante linkse sfeer geen lang leven beschoren, een gematigde versie ervan zou nog lange tijd tot de intellectuele bagage van een onmogelijk te preciseren maar zonder twijfel groot en voor de publieke opinie bepalend deel van de Nederlandse bevolking behoren. Met betrekking tot de oorlog was het belangrijkste gevolg hiervan op korte termijn een perspectiefwisseling: van degenen die de oorlog hadden gevoerd (militairen, verzet, nazi's en collaborateurs) naar degenen die, zoals de oorlogsgeneratie zelf, onder de gebeurtenissen geleden of slechts toegekeken hadden. Deze perspectiefwisseling, onderwerp van het volgende hoofdstuk, is al waarneembaar in de documentaire die vermoedelijk het meest opmerkelijke product is van de oorlogsgeneratie en tevens de beste tegenhanger van *De Bezetting* van Loe de Jong: *Vastberaden en soepel maar met mate* van Hans Keller, Henk Hofland en Hans Verhagen.

De aanleiding tot het maken van deze documentaire was een dubbele. Om te beginnen was er het al genoemde boek dat Henk Hofland in 1972 publiceerde: *Tegels lichten*, ondertiteld *Ware verhalen over de Autoriteiten in het Land van de Voldongen Feiten*. Hofland, zonder twijfel een van de meest veelzijdige en inzichtrijke journalisten van de oorlogsgeneratie, had enkele jaren voordat hij dit boek publiceerde, zijn vaste baan bij het *NRC Handelsblad* verloren (in zekere zin was hij 'slachtoffer' van de fusie tussen de twee kranten) en voor een carrière als zelfstandig publicist gekozen. Eerste mijlpaal daarin was een afrekening, 'niet met personen als wel met een deel van de samenleving, dat m'n plannen en inzet niet had aanvaard en dat me met domheidsmacht aan de kant had geschoven.'[88] Uitkomst was een bittere analyse van het tijdperk waarin zijn generatie groot was geworden. Van dat tijdperk 'lichtte' Hofland zogezegd de tegel en keek met afgrijzen naar wat zich daaronder bevond. Wat hij zag was een maatschappelijk bestel dat ondanks crisis, oorlog, vernieuwingspogingen en jaren zestig

standgehouden had. *Tegels lichten* gaat over de vanzelfsprekendheid waarmee in Nederland de onderhorigheid van de inwoners van de Nederlandse koloniën werd aangenomen, over de kruiperigheid van de pers, de onaantastbaarheid van het koningshuis, de rol van de Koude Oorlog in de nationale eensgezindheid ('gelijkschakeling'),[89] het sussend effect van welvaart en bovenal het falend konkelen van een elite – met daarbinnen opnieuw een hoofdrol voor Jan de Quay.

'Er is een theorie in omloop die telkens opnieuw wordt geformuleerd,' schrijft Hofland in het centrale hoofdstuk van zijn boek, getiteld *De consolidatie van het bestel*,

> waarvan de strekking is dat er een duidelijk aanwijsbare lijn gaat van de Nederlandse Unie via de Nederlandse Volksbeweging naar de Partij van de Arbeid als instrument van de doorbraak... De mislukking ervan [die doorbraak] wordt, afhankelijk van de schrijver die men raadpleegt, toegeschreven aan de herzuiling, het terugvallen op de confessionele grondslag in de politieke partijvorming, of aan de onbruikbaarheid van het doorbraakidee op zichzelf...
>
> Maar er is nog een andere verklaring mogelijk. Daarin wordt de doorbraak niet beschouwd als een aanval op de traditionele verhoudingen om die principieel te veranderen [maar als] een halve omwenteling die beperkt blijft tot de bezetting van de machtsposities en die verontschuldigd wordt door een paar marginale hervormingen. Volgens deze verklaring is de doorbraak wél gelukt, hoewel niet volgens de oorspronkelijke bedoelingen.[90]

Anders gezegd, de nieuwe politieke elites hadden na de oorlog in het geheel geen belangstelling voor maatschappelijke verandering. Wat zij wensten was veel eenvoudiger – en minder ingrijpend: andere billen op het kussen. Deze visie spoorde met het verhaal dat Frans-Zwitserse documentairemaker Marcel Ophüls op hetzelfde moment[91] in een spraakmakende documentaire over Clermont-Ferrand in oorlogstijd vertelde. Deze documentaire, *Le Chagrin et la Pitié* getiteld, vormt de andere aanleiding tot de documentaire *Vastberaden en soepel maar met mate*. Het leven in Clermont ging volgens Ophüls tijdens de oorlog gewoon door zoals het ook na de oorlog gewoon was doorgegaan.

Er was een zekere mijnheer Klein die in 1941 mede namens zijn broer een advertentie plaatste om zijn klanten mede te delen dat hij niet joods was. Er was de zwager van Pierre Laval, premier van de Vichyregering, die als een grand seigneur uit het Ancien Régime een van

zijn arbeiders bij zich roept en voor de camera laat verklaren dat Laval zo'n goede man was. Er was de gewezen verzetsman die een dikke Mercedes rijdt en televisies verkoopt aan voormalige collaborateurs. Er was de schoolmeester die zich niet kon herinneren welke joodse kinderen uit zijn klas waren weggehaald, een sympathieke Waffen-SS'er, kortom meer dan vier uur film, 35 mensen en een verhaal dat totaal niet spoorde met het tot dan toe bekende.

In plaats van een land dat zich, zoals De Gaulle verkondigd had, als één man tegen de buitenlandse indringer had verzet, toonde *Le Chagrin et la Pitié* een natie van lafaards. Hetzelfde of bijna hetzelfde deed de Nederlandse documentaire van Keller, Hofland en Verhagen. Om het te zeggen in de woorden van de televisierecensent van het *NRC-Handelsblad*: dat de Tweede Wereldoorlog wat Nederland betreft

> tot op zekere hoogte zinloos [was] geweest omdat er in laatste instantie geen wezenlijke veranderingen door bewerkstelligd zijn... Alsof alle leed voor niets geleden was: we waren geëvolueerd van de ene schijndemocratie naar de andere.[92]

Het was een mening die, ondanks het kortstondig succes ervan,[93] zelfs binnen de oorlogsgeneratie geen lang leven was beschoren. Zo herhaalde Renate Rubinstein in een reactie weliswaar haar kritiek op het heroïsch oorlogsbeeld van Loe de Jong maar verzette zich tegelijkertijd tegen de egaliserende kijk van Hans Keller en de zijnen. Het was niet allemaal lood om oud ijzer, beweerde zij.

> Curieus dat mensen die zo bewust grijzig en 'onderkoeld' te werk gaan in hun geschiedschrijving, zich op hun manier net zo schuldig maken aan romantiek als degenen die over de bezettingsjaren denken in de kleuren wit en zwart.[94]

Bij nader inzien was zelfs Henk Hofland het hiermee eens. Het blijkt duidelijk uit de latere, hier en daar sterk gewijzigde edities van *Tegels lichten*. Daarin is de ironie sterker, de twijfel groter, het revolutionaire gehalte geringer, de hoop verdwenen.[95] De oorlogsgeneratie, zo zou je veralgemeniserend kunnen zeggen, legde zich evenals de voorstanders van een naoorlogse doorbraak na enkele jaren van radicalisme bij 'de feiten' neer. De overgrote meerderheid werd actief in de poldermodellen van bestuur, politiek, media, cultuur en wetenschap terwijl een aantal onafhankelijken, onder wie Hofland, zich terugtrok op de

positie die deze generatie altijd eigen was geweest maar in de euforie van de late jaren zestig even leek te verlaten: van buitenstaander. Voor het perspectief op de oorlog bleek deze instelling voorlopig van grotere betekenis dan die van het kortstondig radicalisme. De buitenstaanderspositie maakte de oorlogsgeneratie immers bij uitstek ontvankelijk voor het verhaal van degenen die de oorlog, net als zijzelf maar anders dan tot dan toe gebruikelijk, niet hadden gemaakt (*'gedaan'*) maar *ondergaan*.

[22] Verandering van perspectief
Van daders naar slachtoffers

448 Het huwelijk van Beatrix en Claus, maart 1966, maakte Elie A. Cohen letterlijk onpasselijk. Nadat hij als jood en arts tal van kampen, waaronder Auschwitz overleefd had, zag hij begin jaren vijftig kans daarover een dissertatie te schrijven. In de jaren daarna kon hij niet anders dan 'overleven'. Meer was onmogelijk. Elke 'normale' reactie leek zo goed als uitgesloten. De eenzaamheid voelde ondraaglijk. Woede moest voortdurend onderdrukt worden. 'Elke keer weer blijft het pijnlijk als ik een kind onderzoek, dat in hetzelfde jaar geboren is als mijn zoontje,' schreef hij. 'Steeds weer vraag ik mijzelf af: waarom mocht dit kind blijven leven en waarom moest dat kind van mij vermoord worden?'

Cohen realiseerde zich dat er in zijn situatie slechts twee mogelijkheden waren: doorgaan of doodgaan. Zoals verreweg de meesten van zijn lotgenoten 'koos' hij het eerste. Om die reden had hij ook zijn boek over het concentratiekamp geschreven: om de oorlog 'van zich af te schrijven'.

> De eerste jaren na de promotie leek het hier inderdaad op; het scheen dat ik de oorlog had overwonnen, maar zonder dat ik het wist wroette de Jodenvervolging ondergronds verder.

Zo leefde Cohen voort, tot het huwelijk van Beatrix en Claus zijn wankele balans verstoorde.

> Ik was nergens meer, het was alsof mijn dochter ging trouwen met een Duitser... Op de dag van het huwelijk reed ik door Arnhem en zag de vlaggenzee; ik voelde me in de steek gelaten, ik was tot het diepst van mijn wezen geraakt, mijn diepste gevoelens werden beschadigd, en veertien dagen later had ik een hartinfarct.[1]

Maar het kamp had Cohen geleerd dat het leven geen keuze bood – anders dan leven of dood. En dus ging hij door, zelfs meer dan dat en maakte van de nood opnieuw een deugd door enkele jaren na zijn inzinking een reeks artikelen te publiceren over het syndroom dat later bekend werd als PTSS of PTSD (posttraumatische stressstoornis of post traumatic stress disorder)[2] maar aanvankelijk veelal postconcentratiekamp- of KZ-(Konzentrationslager)syndroom werd genoemd. Het onderwerp was niet nieuw en had Cohen ook al eerder beziggehouden[3] maar daagde in zijn geval toch pas werkelijk met het huwelijk van Beatrix en Claus.

Na de oorlog, zo vertelde hij in een eerste artikel, leerden wij door schade en schande dat we niet anders konden dan ons neerleggen bij de situatie.

> Dit lukte de een wel, de ander niet. En bij wie het niet lukte, die moest het wel verdringen, die vluchtte in overmatig hard werken, die wilde de verloren tijd inhalen, die paste zich meer of minder aan. Maar de onvrede bleef; de psychische traumata, onvoldoende verwerkt, bleven hun trieste werking uitoefenen, en zo moesten ze vele jaren na hun bevrijding toch weer hun tol betalen: door niet geaccepteerd te worden, door verkeerd begrepen worden, door het optreden van ziekte-verschijnselen: het post-concentratiekampsyndroom.[4]

Terwijl Cohen dit schreef beweerde een enkeling elders iets vergelijkbaars. Onder hen Eddy de Wind. Evenals Cohen was hij een oudgediende in het wereldje van de psychiatrie én een voormalig concentratiekampgevangene. Na jaren van relatieve zwijgzaamheid publiceerde hij in de tweede helft van de jaren zestig eveneens een aantal artikelen over de directe en de late gevolgen van wat hij 'extreme belastingssituaties' noemde. Daarin betoogde hij dat tal van oud-gevangenen zich in de naoorlog intensief op de toekomst hadden gestort. Helaas hadden zij daarbij veelal 'regressieve, onbereikbare doelstellingen' voor ogen gehad. Dat was conform een attitude die men in het kamp ontwikkeld had, ja die men om te overleven volgens De Wind zelfs had moeten ontwikkelen: je leefde in een droomtoestand, zonder verleden of toekomst. Deed je dat verkeerd en vegeteerde je nog slechts, dan was het snel afgelopen. Maar deed je het goed en bleef je tegelijkertijd alert voor de signalen van alledag, dan kon je overleven. Probleem was echter dat een dergelijke houding na het kamp niet verdween.

> Wie in dergelijke irreële fantasieën leeft is meer dan anderen kwetsbaar. Elk sociaal onrecht, elke onheuse behandeling, elke tegenvaller in het maatschappelijke of het gezinsleven dreigen de labiele wereld te doen instorten.[5]

In dit verband refereert ook De Wind – welhaast zeker zonder van de gevolgen voor Cohen op de hoogte te zijn – aan het huwelijk van Beatrix en Claus. Een 'normaal' mens, vervolgt hij, denkt aan de toekomst zonder daarin voortdurend de dood te zien. Een ex-gevangene kan dat niet, zeker niet als hij joods is. Hij weet immers wat hem te
450 wachten stond. Tegelijkertijd wil hij ook niet almaar aan het verleden denken. Dat was immers eveneens vreselijk geweest. En dus bewoog zo'n ex-gevangene zich 'in de kleine regressieve wereld van hier en nu... Alleen daarin voelt hij zich enigermate veilig'. Daarbij had hij één troost, hoe schraal en verwarrend (want gekoppeld aan schuldgevoel) ook: dat *hij* het overleefd had. In zoverre, aldus nog steeds De Wind, kon de herinnering aan het kamp zelfs heilzaam zijn.[6]

Nogmaals Hoornik

Herinnering aan het concentratiekamp als bewijs van het eigen overlevingsvermogen: dat is precies wat dichter en schrijver Eduard Hoornik ervoer. Hoewel niet-joods zoals Cohen en De Wind had ook hij in het kamp gezeten, overleefd en daarna geprobeerd voort te leven. Dat lukte, nu eens goed dan weer slecht, maar het lukte. Een enkele keer zoals toen hij met medestanders via een ludieke actie Duitse toeristen uit Nederland probeerde te weren,[7] deed hij in verband met de oorlog van zich spreken maar meestal zweeg hij, althans publiekelijk, of vertelde op indirecte, poëtische wijze over hetgeen de oorlog in hem had aangericht. Een goed voorbeeld hiervan is het lange, lastige[8] gedicht dat hij in 1962 onder de titel 'De Vis' publiceerde:

> Ook de nacht van het grote transport
> stond de Lagerstrasse vol plassen;
> pas 's morgens vroren ze dicht.

'Om te weten wat het leven is, moet men zijn gestorven,' zei Hoornik zelf over 'De Vis'.

> Wat dat betreft hadden wij het 'gemakkelijker' dan voorgaande generaties, voor wie de dood meestal meer verbeelding van werkelijkheid was. Wij werden gestorven. Boordevol 'gestorvenheden' kwamen wij uit de oorlog terug in een bestaan waaruit we al meenden voorgoed vertrokken te zijn. De poëzie, die ik sindsdien schreef, is de poëzie van een overlevende... Zij schept zich een vis, die God maar tegelijk een doodgewone vis is.[9]

Het duurde tot halverwege de jaren zestig dat Hoornik in staat was openlijker over zijn oorlogservaringen te vertellen. De eerste illustratie hiervan is het lange, betekenisvolle artikel dat hij onder de titel 'Voor altijd Dachau' in mei 1965 aan *Vrij Nederland* bijdroeg. Daarin vertelt hij over zijn terugkeer naar het kamp. 'Wat is er voor bijzonders aan die plek?' vraagt hij zich af op een pagina met in het midden een foto van hemzelf – naast een boom, bij een barak. Eigenlijk niets, luidt het antwoord. Dachau is 'een vuile woestenij van aarde en steen'. Toch komt deze woestenij voor de bezoeker meteen tot leven. Dat komt, zegt Hoornik, omdat hij sinds Dachau twee mensen is: de een die nu leeft, de ander die daar is gebleven – later werd bekend dat een dergelijk dubbelbestaan bij voormalige concentratiekampgevangenen veelvuldig voorkomt.[10] Vandaar dat de afgebroken barak opnieuw verschijnt. Zo ook het monster en de dood. 'We kunnen de dood niet doden,' schrijft Hoornik en bedoelt: wie ooit heeft meegemaakt wat ik meemaakte, is daaraan voor altijd verplicht. We zullen ermee moeten leven. Daartoe bestaat slechts één mogelijkheid. 'Ons splitsen. Een die, gevangene van zijn verleden, hier blijft; de ander, die weggaat.'

Vele jaren later haalde Mies Bouhuys, Hoorniks echtgenote, eveneens herinneringen op aan dit bezoek aan Dachau. Daarin vertelt ze iets zeer opmerkelijks, om niet te zeggen schokkends – dit temeer omdat zij, veel jonger dan Hoornik en nooit in een kamp gezeten, dit in de wij-vorm doet. 'We maken de hele ronde nog eens,' vertelt ze. Hoornik wilde alles zien, ook en misschien wel vooral de meest vreselijke details waaronder het gootje waar het bloed doorheen liep.

> Bij de bosjes aan het eind van het kamp, dicht bij het schuin oplopend prikkeldraad, waar de fusilladeplaats was, vinden we het gootje. Opnieuw blijdschap. Het bloed in de goot [dat Hoornik zich herinnerde] was echt. Geen nachtmerrie, geen ziek geworden verbeelding. Voor de zoveelste keer worden we bevrijd. We mogen weg hier, ergens naar toe waar de zon schijnt. Het wordt de gelukkigste vakantie van ons leven.[11]

Een bezoek aan een voormalig concentratiekamp als opmaat voor de mooiste vakantie ooit! Het lijkt bizar. Vanuit het perspectief van Hoornik sprak het echter voor zich.

> Ik weet zeker dat het geen verschil maakt,
> of ik Dachau of de wereld zeg,
> en dat is het wat mij kwelt en stil maakt,
> en al blijf ik, ik ging liever weg.

Hetzelfde maar met een belangrijke aanvulling vertelt Hoornik in de
452 in dezelfde tijd geschreven roman *De overlevende*. Het verhaal gaat over zijn alter-ego Kuyl. De man lijdt aan een KZ-syndroom, is in Spanje op vakantie. In een surrealistisch decor – de badplaats is geëvacueerd omdat de Amerikanen ter plekke een atoombom hebben verloren – spelen heden en verleden door elkaar. Er hoeft maar iets te gebeuren of Kuyl waant zich terug in het kamp. Het sissend geluid van een verwarmingsketel doet denken aan een trein. Een opgemaakt bed herinnert aan de wijze waarop dat in het kamp moest gebeuren. In een Duitse hotelgast ziet Kuyl een kampbeul, de ruimte rond het hotel wordt ervaren als SS-terrein. Maar ook in zijn slaap wordt de hoofdpersoon door de oorlog geteisterd. Het wellicht pijnlijkste daarbij is dat hij zich zowel slachtoffer als beul voelt. *Hij* heeft het immers overleefd. Maar ten koste van wie? Op deze wijze tobt Kuyl voort. Pas als hij helemaal aan het einde van het boek te midden van feestende mensen verkeert – de bom is gevonden, het gevaar geweken – komt hij een beetje tot zichzelf.

> Wat overgebleven is, is een leegte in zijn borst. Verre van plezierig, maar ach, denkt Kuyl, wie weet hoe gauw dat gat zich zal vullen met nieuwe verlangens, nieuwe ervaringen.

In hetzelfde jaar dat *De overlevende* verscheen (1968) en vermoedelijk aangezet door een artikel dat Cohen geschreven had,[12] sprak Hoornik tijdens de jaarlijkse Auschwitzherdenking over zijn ervaringen. Auschwitz en Dachau zijn niet hetzelfde, betoogde hij. De hel kent gradaties. Toch maakten beide kampen deel uit van hetzelfde 'concentrationaire universum'. De bewoners ervan hebben 'dezelfde lucht ingeademd':

> De lucht van het crematorium, van de ziekenblocks, de weemakende lucht van de koolsoep. De lucht van de closetpotten, waarop de typhuslijders in een rij naast elkaar zaten.

De lucht raak je volgens Hoornik nooit meer kwijt. Hieruit trok hij twee conclusies. De ene betrof de voormalige gevangenen. Zij kunnen niet anders dan strijden tegen elke daad of gebeurtenis die tot herhaling zou kunnen leiden. 'Auschwitz herdenken betekent beschaamd zijn,' zei hij,

> niet alleen om wat er gebeurd is, maar om wat er gebeurt. Nu kunnen we twee dingen doen: leven met die schaamte en doen of onze neus bloedt... of de grond van onze schaamte wegnemen... Geen berusting dus, maar verzet. Die oogkleppen afdoen en kijken. Kijken naar Auschwitz zoals het zich vandaag in honderd gedaanten voordoet. Nee zeggen en dat nee zeggen op alle mogelijke manieren proberen waar te maken.

Met deze conclusie, we zagen het al, sprak Hoornik voor zijn tijd, in het bijzonder voor de jongeren die aan de Prinsengracht aan zijn voeten zaten en hun intellectuele nazaten. Steeds weer, steeds vaker en steeds duidelijker zouden zij 'nee' zeggen. Dat deden zij tijdens de Vietnamoorlog, zo ook toen Israël door zijn omgeving bedreigd werd, toen Israëliërs Palestijnen als tweederangs burgers behandelden, Europa kernkoppen wilde plaatsen, ingeval van de Zuid-Afrikaanse apartheid, nog later tijdens de oorlogen in voormalig Joegoslavië, tijdens het debat over asielzoekers, bij de opkomst van nieuw rechts, telkens klonk hetzelfde, zij het in talloze varianten: dat nooit meer, nooit meer een ervaring als tijdens de Tweede Wereldoorlog.

De andere conclusie die Hoornik uit zijn concentratiekampervaring trok, betrof de situatie van mensen als hijzelf. De samenleving diende zich te realiseren dat een voormalige gevangene nooit bevrijd werd. Waar hij ook was, wat hij ook deed, steeds weer keerde hij terug naar het kamp. Dat was zeker het geval bij de weinigen die Auschwitz overleefd hadden. Maar men liet hen aan hun lot over.

> Geen pensioen; geen compensatie; geen enkel gebaar ooit van enige Nederlandse regering. Dat is een schandaal.[13]

Wetgeving[14]

Al tijdens de oorlog werden zowel in Londen als op eigen bodem plannen gesmeed voor hulp aan oorlogsgetroffenen. De eerste regeling die hieruit voortkwam, staat bekend als de Rijksgroepsregeling Oorlogs-

slachtoffers 1940-1945 en trad in werking op 12 april 1945. Zij gold alle Nederlanders (ook die uit Nederlands-Indië) die als gevolg van oorlog of oorlogsomstandigheden dan wel handelingen of maatregelen van de bezetter 'geheel of ten dele buiten staat zijn in het levensonderhoud te voorzien'. De aard van de calamiteit speelde geen rol. Wél de financiële nood en een aanwijsbaar causaal verband tussen die nood en de oorlog. Vanaf 1965 steunde deze regeling op de Algemene Bijstandswet.[15] Er was één uitzondering. Die gold degenen

> die bij het plegen van verzetshandelingen, m.a.w. als rechtstreeks gevolg van hun actieve strijd tegen de vijand dan wel tengevolge van mishandelingen door de vijand, ondergaan uit hoofde hunner verzetshouding, geheel of gedeeltelijk invalide zijn geworden.

Voor hen en hun nabestaanden werd in 1947 de Wet buitengewoon pensioen (WBP) in het leven geroepen. Zij was gebaseerd op een fictief dienstverband en dus op de gedachte dat verzetslieden tijdens de oorlog in overheidsdienst waren geweest. Verder was de WBP een zogenaamd 'verzorgingspensioen', dat wil zeggen dat rekening werd gehouden met het levenspeil van de betrokkene en de hoogte van de uitkering afgemeten werd aan de inkomsten uit verleden of heden. De wet bleef met een enkele aanpassing tot het begin van de jaren zeventig onveranderd. Ook het aantal gebruikers van de regeling toonde in al die tijd geen opmerkelijke verandering. In 1950 liepen er in totaal 12 741 verzoeken.[16] Daar kwamen er in 1951 253 bij – en verder in:

Aanvragen Wet buitengewoon pensioen (WBP) 1952-1976 (alleen even jaren)

Jaar	Aanvragen	Jaar	Aanvragen	Jaar	Aanvragen
1952	549	1960	224	1968	315
1954	358	1962	191	1970	506
1956	464	1964	179	1972	699
1958	193	1966	234	1974	888
				1976	1161

De curve van nieuwe aanvragen geeft een goed inzicht in de mate waarin de oorlog 'leefde', met de kanttekening dat de verandering van het maatschappelijk klimaat vooruitliep op de individuele verzoeken om hulp. Ook het totaal aantal *toegekende* pensioenen veranderde tot het begin van de jaren zeventig nauwelijks. Het waren er zo'n 6000 (plus

1500 zeelieden, voor wie een eigen wet in het leven was geroepen).[17] Pas vanaf 1970[18] liep het op omdat er een versoepeling in de wet optrad – met name de invoering van de zogenoemde omgekeerde bewijslast, in de wetgeving aangeduid als 'vooronderstelde verband': het causaal verband tussen oorlog en persoonlijke schade hoefde door het slachtoffer niet langer aangetoond te worden; ingeval van afwijzing moest de uitkeringsinstantie aantonen dat er *geen* causaal verband bestond.

Rechthebbenden Wet buitengewoon pensioen (WBP) 1970 en later

Jaar	Verzetspensioen	Zeelieden	Totaal	Invaliden	Nabestaanden
1970	6074	1497	7571		
1971	6116	1491	7607		
1972	6463	1473	7936	2814	5122
1973	6910	1491	8401	3239	5162
1974	7811	1578	9389	4100	5289
1975	8659	1665	10324	4956	5368
1976	9106	1667	10773	5388	5385

In de jaren na 1976 liep het aantal verzetspensioenen nog wat op (1986: 9706), het aantal zeeliedenpensioenen nam af (1986: 1272), invaliden liep wat op (1986: 5984), nabestaanden nam wat af (1986: 4994).[19]

Onder de Wet buitengewoon pensioen vielen uitdrukkelijk *niet* degenen die om andere redenen dan verzet of een andere vorm van – wat gezien werd als – 'overheidsdienst' door de oorlog blijvend letsel hadden opgelopen. Ook joden konden er dus geen aanspraak op maken. Net zoals anderen in erbarmelijke omstandigheden konden zij via de Rijksgroepsregeling Oorlogsslachtoffers bij de Bijstand aankloppen. Meer niet. Maar door de oproepen van Hoornik, De Wind, Cohen en anderen kwam hierin verandering.

Vooral het protest van eerstgenoemde had effect. Begrijpelijk, Hoornik was een publieke figuur en de spil van een groep Amsterdamse kunstenaars en intellectuelen die op hun beurt weer contacten hadden met talloze journalisten, programmamakers, universiteitsmedewerkers en politici – over hen ging het vorige hoofdstuk. Deze positie bracht onder meer met zich mee dat hij kort na zijn Auschwitzlezing uitgenodigd werd in het destijds populaire televisieprogramma van Mies Bouwman, *Mies-en-Scène*. Daar herhaalde hij zijn pleidooi voor de erkenning van oorlogsslachtoffers. Een week later, op 9 februari 1968,

zond de VPRO een documentaire van Dick Verkijk over het Auschwitz Comité uit. Hoewel het Comité hierin hard aangevallen werd vanwege zijn communistische gezindheid, eindigde de uitzending met een oproep aan degenen die in het vernietigingskamp hadden gezeten en hulp behoefden.[20] Alleen al hierop kreeg de VPRO 135 brieven. Omdat de omroep niet goed wist wat hiermee te doen, nam zij het initiatief tot de oprichting van een Commissie voor Auschwitzslachtoffers.[21]

Eenzelfde effect had een uitvoerig artikel dat *Vrij Nederland* enkele weken later publiceerde. Het droeg de provocerende titel 'De regering geeft pas pensioen als er nog twee joden over zijn.'[22] In dit artikel werden de levens van drie mensen geschetst die sinds 1945 'in de kou hadden gestaan'. Naast Cohen en Hoornik werd in dit artikel ook psychiater Jan Bastiaans opgevoerd. Hij had al in 1957 zijn (later) beroemde dissertatie over de psychosomatische gevolgen van het kamp gepubliceerd en was sinds enkele jaren hoogleraar psychiatrie in Leiden, tevens directeur van de Jelgersmakliniek in Oegstgeest. In beide functies bekommerde hij zich nadrukkelijk om oorlogsslachtoffers.[23] Veel weerklank kregen hij en zijn patiënten echter niet. Nog niet. Maar ook dat veranderde vanaf 1970.

Perspectieven

Dat aandacht voor slachtoffers niet vanzelfsprekend was, blijkt uit het boek dat doorgaat voor de eerste grote, internationale geschiedenis van de jodenvervolging in de nazitijd: *The Destruction of the European Jews* van de Amerikaanse historicus Raul Hilberg. Het verscheen voor het eerst in 1961. Hilberg had in de jaren vijftig enorm met zijn opgave geworsteld. 'Er bestond geen literatuur die me als voorbeeld kon dienen,' schrijft hij in zijn autobiografie.[24] Hoe moesten de gebeurtenissen beschreven worden? Wat moest beschreven worden? Op basis van welke bronnen? Hilberg koos ervoor de Shoah geheel vanuit het perspectief van de daders te bekijken – wat des te vreemder is omdat hij op zijn dertiende aan de Europese hel ontsnapt was en zelf dus een potentieel slachtoffer was.[25] Een pijnlijk nadeel hiervan is dat het slachtoffer daardoor nauwelijks of geen aandacht krijgt. Hij is schim, speelbal, object. Dit wekte niet alleen de woede op van Yad Vashem, de Israëlische organisatie die zich sterk maakt voor de herinnering aan de Shoah, maar ook van het *Nieuw Israëlitisch Weekblad*. 'Doordat Hilberg bijna alleen op hen [de Duitsers] steunt, kan het zelfs gebeuren dat hij zich tot spreekbuis maakt van de nazi's.'[26]

Toch sloeg Hilbergs perspectief aan, althans onder historici.[27] Maar vanaf ongeveer hetzelfde moment, eind jaren zestig, begin zeventig, groeide de belangstelling voor de Shoah. Dit laatste feit wordt evenals het tempo van de verandering geïllustreerd door informatie uit de bibliotheekwereld. In 1968 besloot de grootste bibliotheek ter wereld, de Library of Congress, in haar systematische indeling het lemma 'Holocaust-joods 1939-1945' op te nemen.[28] Op dat moment was het aantal titels dat hieraan voldeed nog relatief gering – tal van andere bibliotheken meegenomen, niet meer dan zo'n tweehonderd per jaar.[29] Hierna liep het op, eerst langzaam, daarna snel, vervolgens steeds sneller.

Het was niet de enige verandering. Steeds meer van deze boeken waren van de hand van slachtoffers of hadden hen (en niet de daders) tot onderwerp. Deze ontwikkeling lag in het verlengde van de democratisering en daarmee van de verplaatsing van het zwaartepunt van boven naar beneden, van elite naar – wat destijds heette – 'gewone mensen' en in dit geval van historici naar tijdgenoten en van daders naar slachtoffers. Het is een verandering die ook in de journalistiek goed te zien is. De belangstelling voor kleine verhalen groeide. De journalist zelf werd in toenemende mate een individu – hij zette zijn naam onder een artikel en sprak zo nu en dan zelfs in de ik-vorm. Tegelijkertijd begon de samenleving waarover hij berichtte steeds meer uit individuen te bestaan. Het denken in grote lijnen – staat, partij, zuil, natie – verloor terrein op het denken in mensen en hun verschillen. Het verklaart de toenemende populariteit in de journalistiek van het interview, een genre dat het perspectief verlegt van de alwetende verteller naar zijn object en het verhaal kleiner, persoonlijker en beter invoelbaar maakt.[30]

In de geschiedschrijving leidde deze tendens tot het gebruik van wat Jacques Presser 'egodocumenten' noemde, 'historische bronnen waarin de gebruiker zich gesteld ziet tegenover een "ik" of een enkele keer een "hij" [die] als schrijvend en beschrijvend subject voortdurend in de tekst aanwezig is.'[31] Wat de joodse ervaringen in de Tweede Wereldoorlog betreft waren er eind jaren zestig al aardig wat van dergelijke egodocumenten verschenen.[32] De bekendste hiervan in het Nederlands taalgebied zijn de dagboeken van Abel Herzberg, Renate Laqueur, Loden Vogel, Philip Mechanicus en Nico Rost, de herinneringen van, opnieuw, Abel Herzberg en Eddy de Wind en op een enigszins aparte plek het werk van A.J.W. Kaas.[33] Verreweg de meeste van deze egodocumenten dateren van vlak na de oorlog. In de jaren vijftig verscheen er, althans in Nederland, geen enkel egodocument van een joods slachtoffer, in de jaren zestig niet meer dan een paar. Maar vanaf

dat moment kwam er, langzaam dat wel, een stroom op gang die voorlopig niet zou opdrogen. Ook hiervan was Elie Cohen, de arts die door het huwelijk tussen Beatrix en Claus uit het lood werd geslagen, een voortrekker.

Nogmaals Cohen

Na een eerste artikel over het postconcentratiekampsyndroom in het *Algemeen Handelsblad* van begin 1968 leek Cohen zijn nieuwe thema gevonden te hebben. In hetzelfde jaar schreef hij in dezelfde krant en over hetzelfde onderwerp nog twee artikelen. Ze werden in 1969 gevolgd door een eerste en in 1972 door een tweede wetenschappelijke publicatie, beide in het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*. De analyses leunden sterk op buitenlands onderzoek – niet vreemd want in Nederland was er, volgens Cohen althans, tot dan toe nauwelijks aandacht aan het concentratiekampslachtoffer besteed terwijl men elders, vooral in Scandinavië,[34] al tot de conclusie was gekomen dat de ervaringen zo sterk op elkaar leken dat je van een syndroom mocht spreken. Cohen was het daarmee eens. Helaas was dat syndroom volgens hem niet eenvoudig te herkennen: het kon tal van verschijningsvormen aannemen, artsen hadden er geen ervaring mee en patiënten hadden de neiging het te ontkennen of te bagatelliseren. Een bijkomend probleem was dat een patiënt onmogelijk kon aantonen dat de oorzaak van zijn problemen bij de oorlog lag. Speelden jeugd, ouderdom, naoorlogse ervaringen en karakter niet eveneens een rol? Het viel niet te bewijzen en dus kon een patiënt die op steun aanspraak maakte, gemakkelijk afgewezen worden. Cohen bepleitte daarom de in enkele landen gebruikelijke en hiervoor genoemde omgekeerde bewijslast. De patiënt hoefde niet te bewijzen dat zijn problemen te herleiden waren tot de oorlog maar de hulpverlenende instantie diende te bewijzen dat dit *niet* het geval was. Eenieder die in een kamp gezeten had, aldus zijn voorstel, kreeg de *benefit of the doubt*. Scandinavisch onderzoek toonde volgens hem aan dat dit terecht was: in 83 procent van de onderzochte gevallen zou sprake zijn van een postconcentratiekampsyndroom, in 92 procent bleek er een directe relatie te bestaan tussen de afwijkende gezondheidstoestand van de patiënt en het kamp. ‘Een onderzoek zoals in Denemarken en Noorwegen heeft plaatsgevonden,’ eindigde hij zijn eerste artikel in het *Tijdschrift voor Geneeskunde*, ‘is in Nederland niet gedaan. Als men er alsnog toe zou overgaan, bestaat de kans dat

dit voor de ex-verzetsman en ex-concentratiekampbewoner gevolgen zou kunnen hebben.'[35]

En inderdaad, zo was het. Zie het eerder vermelde staatje: vanaf ongeveer 1970 en na de invoering van de omgekeerde bewijslast steeg het aantal slachtoffers dat aanspraak maakte op een uitkering enorm.

Terwijl Cohen van zijn persoonlijk leed aldus een maatschappelijke deugd probeerde te maken, vertelde hij ook over zijn eigen ervaringen. Dat deed hij om te beginnen in een verhaal dat onder de onthutsende titel *Door de pijp* in januari 1970 in het *Algemeen Handelsblad* verscheen. Hoewel hierin niets nieuws stond, was het toch een van de eerste keren sinds de vroege naoorlog dat een Nederlands Shoahslachtoffer zich zo openlijk uitsprak.

> Iemand die ik kende kwam bij ons; hij was al een half jaar in Auschwitz en kon al onze vragen beantwoorden. Waar zijn onze vrouwen en kinderen? Waar zijn onze ouders? Waar werden de ouden van dagen verzorgd? En met de hardheid die men in de concentratiekampen opdeed, antwoordde hij: 'die zijn door de pijp'. En omdat hij zag dat wij het niet begrepen, legde hij ons uit...[36]

Later in hetzelfde jaar (1970) voerde Joop van Tijn een aantal lange gesprekken met Cohen. Ze werden eerst in afleveringen in *Vrij Nederland*, vervolgens als boek gepubliceerd en kenmerken zich eveneens door een nietsverhullende toon en inhoud.

> Eén keer zag ik voor een hoge SS-er een jongetje van een jaar of zestien op zijn knieën liggen, met zijn handen omhoog. 'Mijnheer de SS-er, ik kán werken, en ik wil werken. Stuurt u me niet de gaskamer in.' De SS-er glimlachte en draaide zich om.[37]

Een dergelijke openheid was in geschriften van vlak na de oorlog eerder voorgekomen maar had daarna plaatsgemaakt voor een meer omfloerste behandeling van het onderwerp. Rond 1970 bleek deze niet langer te voldoen: joodse of andere slachtoffers wilden vertellen en het publiek wilde luisteren. Vandaar dat *Vrij Nederland* het echtpaar Manus en Saar Neter aan het woord liet en dat mevrouw S. De Wolf in het *Algemeen Handelsblad*, mevrouw F. Van Duren (later de tweede vrouw van Loe de Jong, Riel) in *Het Vrije Volk* en Ciska Telghuis in *De Telegraaf* herinneringen ophaalden. Tientallen personen deden el-

ders hetzelfde.[38] Elke steekproef toont het: dat er rond 1970 opeens in alle media en aan de hand van persoonlijke verhalen aandacht besteed werd aan het individuele oorlogsleed. Zo is er het relaas van mevrouw Van der Hardt in de *Leeuwarder Courant* van 30 december 1969. Ze was joods (wat de Duitsers dankzij een goed vervalst persoonsbewijs niet wisten) en had eerst in het verzet, daarna in Vught, Ravensbrück en uiteindelijk Dachau gezeten. Daarover praten deed ze niet graag. Toen zij op 30 april 1945 door de Amerikanen werd bevrijd, had ze onder haar oorlogservaringen 'een dikke streep gezet'. Maar nu iedereen erover sprak lukte dat niet meer.

> In Duitsland hielpen de vrouwen bij de wegaanleg. Wij duwden de wals heen en weer en zongen: 'waar de blanke top der duinen'. Enkele maanden geleden, terwijl ik hier 's avonds zat te lezen met de radio aan, barstte ik in huilen uit. Toen pas viel het me op, dat een orkest hetzelfde liedje speelde.

Het bij nader inzien meest opmerkelijke aan deze verhalen is niet de inhoud. Die was, zoals al een paar keer gezegd, bekend. Het meest opmerkelijke is de behoefte van het slachtoffer om te vertellen en, belangrijker nog, de bereidheid van het publiek om te luisteren. Behoefte en bereidheid waren tot het eind van de jaren zestig, begin zeventig beperkt gebleven tot de spreekkamer van de arts en de huiskamer van het slachtoffer.[39] Dat veranderde. Een aantal spraakmakende gebeurtenissen droeg hieraan bij.

Drie van Breda

In de zomer van 1969 lekte uit dat de minister van Justitie in het kabinet-De Jong, Carel H.F. Polak, overwoog de nog drie resterende Duitsers in Nederlandse gevangenschap vrij te laten. Nadat de eerste berichten hierover in het nieuws waren gekomen, woedde in september en oktober een kortstondige politiek-publicitaire storm over de kwestie, met zoals altijd ingezonden brieven, interviews, artikelen, televisieuitzendingen en zelfs een enquête. Uit deze laatste bleek hoezeer de meningen verdeeld waren want terwijl 30 procent van de Nederlanders meende dat de drie tot hun dood moesten blijven zitten, meende 31 procent dat ze zo snel mogelijk vrijgelaten moesten worden (de resterende meerderheid nam tussenposities in). De beroering eindigde

met een emotioneel debat in de Kamer, ordeverstoring op de publieke tribune en zelfs schorsing. De kern van dit debat werd weergegeven door het PvdA-kamerlid Johan J. Voogd, woordvoerder voor cultuur en omroepzaken en een man die zich met betrekking tot oorlogsslachtoffers in komende jaren nog vaak zou laten horen. 'Het mag dan waar zijn, dat de levenslange straf onmenselijk is,' zei hij,

> er lopen duizenden en duizenden mensen in Nederland rond, die ook, en dan onschuldig, levenslang hebben; een levenslange verminking, levenslang een lege stoel aan tafel, levenslange frustratie, levenslang KZ-syndromen. Die mensen hebben al levenslang en vrijlating van de drie zou daar in hun gevoelens nog eens jaren bovenop leggen.[40]

Een meerderheid van de Kamer was het hier blijkbaar mee eens. In ieder geval werd de zaak op de – naar spoedig bleek niet zo – lange baan geschoven.

Volkstelling

Een klein jaar later stond het (potentiële) slachtoffer door een andere zaak opnieuw in het centrum van de publieke belangstelling.[41] In de zomer van 1970 werd een nieuwe Volkstellingenwet aangenomen. De oude, van 1879, was verlopen, de laatste volkstelling dateerde van 1960 en een nieuwe wet werd nodig geacht. Slechts drie partijen verzetten zich, de CPN, de PSP en de Boerenpartij, uiterst links en uiterst rechts dus.

Het belangrijkste verzet kwam echter niet van binnen maar van buiten het parlement. De centrale figuur hierbij was een bevlogen voorvechtster van individuele vrijheid en iemand die zich al vóór de oorlog ingezet had voor buitenstaanders (vluchtelingen, homoseksuelen, zigeuners) en tegen persoonsregistratie: advocate Lau Mazirel (1907-1974). Tijdens de oorlog was zij betrokken geweest bij de aanslag op het Amsterdams bevolkingsregister en had in Duitse gevangenschap vervolgens dusdanige klappen opgelopen dat haar gezondheid ernstig geschaad werd. Dit had tot gevolg dat Mazirel halverwege de jaren vijftig gedwongen was haar praktijk neer te leggen. Daarop verhuisde zij naar Frankrijk maar zette de activiteiten van daaruit voort. Daarbij concentreerde zij zich eerst op een voorgenomen Woonwagenwet en de gevolgen die deze zou hebben voor mensen zonder vaste woon- of ver-

blijfplaats, vervolgens op de Volkstelling. Van grote betekenis hierbij was dat zij bevriend raakte met twee journalisten van *Vrij Nederland*, Jan Rogier en Igor Cornelissen. Zij werden haar belangrijkste partners in het verzet tegen de regeringsplannen. Vanaf oktober 1970 keerde het weekblad zich dan ook scherp tegen de Volkstelling.[42] Dat gebeurde op hetzelfde moment dat zich her en der groepjes met hetzelfde oogmerk vormden.[43]

Eind oktober 1970 organiseerde *Vrij Nederland* ter gelegenheid van het dertigjarig bestaan een bijeenkomst in de RAI. Het thema was de

volkstelling. Er verschenen veel mensen, onder wie politici, radicale intellectuelen en vertegenwoordigers van belangenorganisaties als de joodse gemeente en het Auschwitz Comité. Belangrijk is ook dat de VPRO op televisie live verslag van de bijeenkomst deed[44] en daarmee het ongemakkelijke gevoel dat aan het verzet tegen de volkstelling ten grondslag lag in ruime kring verbreidde. Om het te zeggen in de woorden van een van de sprekers van die avond:

> Wij zijn reeds op weg naar een totalitaire maatschappij en al is het dan op het ogenblik zo dat er geen gevaar is voor een concentratiekamp, het is toch wél zo, dat wij gedwongen worden om ons hoofd in een democratisch-statistische strop te leggen.[45]

Niet alle aanwezigen dachten zo radicaal. Maar wel begrepen allen de historische parallel zoals op die avond verwoord door onder meer de oud-directeur van het Stedelijk, Willem Sandberg. Ook hij was tijdens de oorlog betrokken geweest bij de aanslag op het Amsterdams bevolkingsregister en besloot zijn verhaal met een niet mis te verstane verwijzing daarnaar: 'Negentien Nederlanders offerden hun leven voor hetgeen de verantwoordelijke autoriteiten hadden nagelaten.'[46]

In de maanden tussen de *Vrij Nederland*-manifestatie en de daadwerkelijke telling op 28 februari 1971 is over de zaak veel te doen geweest. Hoewel niet meer dan een procent of vijf van de bevolking zich uiteindelijk tegen de telling verzette (slechts 2,6 procent deed daadwerkelijk niet mee), was de ophef hiermee niet in verhouding. Het illustreert wat een beschrijving van de publieke opinie zo lastig maakt: dat die opinie door een minderheid vormgegeven kan worden omdat de meerderheid zich niet laat horen. In dit geval is het onmiskenbaar. Eind 1970, begin 1971 werd in alle kranten uitvoerig over de volkstelling ge-

schreven, tal van invloedrijke personen deden hun zegje, actiegroepen hielden bijeenkomsten, propagandamateriaal werd ruim verspreid, in de Kamer werd over de kwestie gedebatteerd[47] en in studentensteden hing achter ontelbare ramen het affiche dat Willem Sandberg, Lucebert en Peter van Straaten gemaakt hadden: van een man die in de richting van een tunnel vol nummers loopt. Naast hem prijken waarschuwende woorden:

> voor dat je 't weet
> is 't weer zo ver
> dan draagt de een een zweep
> een ander een jodenster.[48]

Japanse keizer

Tot begin jaren zeventig ging het publieke oorlogsverhaal met betrekking tot slachtoffers bijna uitsluitend over degenen die onder de Duitsers hadden geleden.[49] Maar er was vanzelfsprekend (wat het destijds *niet* was) ook een ander verhaal. Het kwam voor het eerst in het openbaar toen bekend werd dat de Japanse keizer Hirohito een bezoek aan Nederland zou brengen. Dat gebeurde in de maand dat de Volkstelling gehouden werd. Cabaretier Wim Kan die zich al eerder kritisch over de Japanse keizer uitgelaten had, kwam op de voorpagina van *De Telegraaf* meteen met een scherp protest. De keizer, zo was aangekondigd, zou geen officieel bezoek aan Nederland brengen maar kwam slechts om uit te rusten van de staatsbezoeken aan andere Europese landen. Spottend vertelde Kan aan *Telegraaf*-journalist Henk van der Meyden dat hij destijds ook wel eens 'uitgerust' had:

> Als krijgsgevangenen van het keizerlijk paar mochten wij destijds zes weken in de strafgevangenis van Rangoon 'acclimatiseren', voor wij als dwangarbeiders naar de spoorlijn in Birma werden gestuurd.[50]

Kans protest werd door alle media razendsnel opgepikt en stond gedurende een paar dagen in het centrum van de belangstelling. Daarna verdween het weer om des te sterker terug te keren toen het keizerlijk bezoek daadwerkelijk aanstaande was. Op 30 september 1971, iets meer dan een week voordat het zover was, brachten Wim Kan en Corry Vonk in de schouwburg van Deventer voor het eerst het protest-

lied 'Zou het erg zijn, lieve opa, als Japan gewonnen had' ten gehore. Het was enkele dagen later, in een speciale uitzending van *Achter het Nieuws*, ook op televisie te beluisteren. In diezelfde uitzending werd Kan gevraagd waarom hij in zijn protestlied ook de Drie van Breda noemde. Zijn antwoord was prompt:

> De regering heeft gezegd dat dat een zaak is die met de grootste nauwkeurigheid moet worden bekeken. Nou is mijn vraag aan meneer De Jong en meneer Biesheuvel of zij ook deze zaak met de grootst mogelijke nauwkeurigheid hebben bekeken.[51]

Volgens Kan en een groot deel van de Indische gemeenschap had de regering dat niet gedaan, met als gevolg dat het bezoek van het keizerlijk paar 'gewoon' doorging. Maar het werd een nogal ijzige vertoning, met vele protesten, lange stukken in de krant, discussies op televisie en zelfs een thermoskan die door de ruit van de keizerlijke auto vloog. De protesten hadden effect, in ieder geval op de wijze waarop naar de oorlog gekeken werd: steeds minder vanuit het perspectief van militairen, verzetslui of hooggeplaatste figuren en steeds meer vanuit dat van de slachtoffers. Kan bezong hun lot in enkele regels die hij meteen na het keizerlijk bezoek aan zijn protestlied toevoegde. Ze spreken van de doden die vanuit hun eregraf opstaan en zien

> hoe heel hun zaak in stukken lag.
> Die godvergeten zaterdag
> Heeft niemand hier ze horen zeggen
> Dat veld van eer, dat hoeft niet meer
> Wij gaan gewoon weer in de modder legge.[52]

Nogmaals Drie van Breda

Een paar weken vóór het bezoek van de Japanse keizer presenteerde het eerste kabinet-Biesheuvel zich aan het publiek. Tijdens een receptie op zijn departement had de nieuwe minister van Justitie, Dries van Agt, de onhandigheid te zeggen dat het volgens hem tijd was dat de Drie van Breda vrijkwamen maar dat een dergelijke maatregel voor hem 'als ariër' minder eenvoudig te bewerkstelligen was dan voor zijn joodse voorganger. Dit 'understatement' begon meteen een eigen leven te leiden en droeg ertoe bij dat de bemoeienissen van Van Agt met

de laatste in Nederland gevangen oorlogsmisdadigers nog moeizamer verliepen dan zonder de blunder ook al het geval geweest zou zijn.

Hoe dan ook, enkele maanden na zijn aantreden deelde de minister de Kamer mee dat hij van zowel de Hoge Raad als de Bijzondere Strafkamer van de arrondissementsrechtbank van Amsterdam het advies had gekregen de drie gratie te verlenen. 'Verdere voortzetting van de vrijheidsstraffen kan geen in onze strafrechtpleging erkend doel meer dienen,' schreef hij en vervolgde: 'eenstemmige adviezen van de bevoegde gerechten tot het verlenen van gratie pleegt de Minister van Justitie te volgen.'[53] Later voegde Van Agt nog een ander argument toe, namelijk dat Nederland anno 1972 het enige land was waar nog zoveel oorlogsmisdadigers werden vastgehouden. Volgens een opgave van het RIOD, zo schreef hij in februari, zaten op dat moment in totaal nog vier mensen gevangen, twee in Italië (Walter Neder, veroordeeld in 1951, en Herbert Kappler, veroordeeld in 1947), één in Polen (Erich Koch, veroordeeld in 1958) en één in Berlijn (Rudolf Hess).[54] Anders gezegd: Nederland liep achter. Wat elders allang aanvaard was – de onmenselijkheid van levenslange straf –, werd in Nederland nog vreemd gevonden.

Hiermee ging de bal rollen. Want niet alleen waren de politieke partijen over de zaak behoorlijk verdeeld, ook buiten het parlement stak storm op. Daarop werd besloten tot een openbare hoorzitting van de Vaste Kamercommissie voor Justitie. Daarin mocht een veertigtal organisaties zijn verhaal doen. Meer dan tien hiervan – zij kwamen het eerst aan het woord – waren joods. Acht organisaties vertegenwoordigden voormalige kampgevangenen (plus Bastiaans namens de Jelgersma-kliniek) en tien het verzet – opmerkelijk is overigens dat communisten en niet-communisten voor het eerst sinds de naoorlog de handen weer ineensloegen.[55] De rest bestond uit zo diverse instellingen als Pax Christi, de Reclassering en de Bond van Beeldende Kunstenaars. Bijna alle waren tegen vrijlating en de daartoe gebruikte argumenten waren vaak persoonlijk. Zo ook de getuigenis van de man die namens de landelijke verenigingen van joodse geestelijke gezondheidszorg sprak. 'Vrijlating zou alleen maar bij de betrokkenen levensgrote vragen actueel maken,' stelde hij,

> [vragen] als: zijn ons leed en onze angst toch niet erkend? Is het gewoon en toch niet onwaarschijnlijk dat er vervolging bestaat? Sta ik dan toch alleen? Hoor ik tot een aparte groep? Ik houd ernstig rekening met de mogelijkheid, dat ik in mijn ziekenhuis vele malen drie mensen moet

opnemen, die vrijlating van de drie van Breda nooit zullen kunnen verdragen.

Een vertegenwoordiger van B'nai B'rith vertelde over zijn vrouw die tijdens de oorlog bij Telefunken had gewerkt en dankzij graaf Bernadotte was gered.

De lichamelijke ongemakken in de eerste jaren na de oorlog zijn nu wel overwonnen. Gebleven is een bepaalde angst, die nooit meer weggaat. Dan te bedenken, dat wij een harmonieus leven hebben en geen materiële zorgen. Toch wordt zij soms wakker met een grote angst en komt pas na een poos weer tot bedaren. Wij hebben afgesproken er met niemand meer over te spreken; ik maak nu een uitzondering: te uwer lering.

Met getuigenissen als deze werd 24 februari 1972 wat de nasleep van de Tweede Wereldoorlog betreft een van de meest opwindende dagen ooit, met een effect dat nog lang zou naijlen. Op de dag speelden zich op de publieke tribune én in de Kamer tal van emotionele taferelen af, met huilende, schreeuwende mensen, verbijsterde politici, bevlogen journalisten en hardwerkende vertegenwoordigers van actiegroepen. Het hoogtepunt van de beroering kwam toen de Rotterdamse strafrechthoogleraar L.H.C. Hulsman, vertegenwoordiger van de progressieve Coornhertliga van strafrechthervormers, het woord voerde. Hij was de enige jurist die dat deed en een van de weinige sprekers[56] die de visie van Van Agt en de zijnen ondersteunde. Na verteld te hebben dat ook hij door de oorlog gevormd was en zelf ook enige tijd in het kamp had gezeten, kwam hij tot de kern: het begrip doelmatigheid. Er werd, zei Hulsman, met het gevangen houden van de drie geen enkel doel gediend. De samenleving werd er niet beter van, de slachtoffers hadden er niets aan en de gevangenen konden niet strenger gestraft worden dan ze al waren.

Het niet verlenen van gratie zou, op grond van overwegingen van consistency, die in het strafrechtelijk apparaat een rol spelen, een remmende invloed uitoefenen op de vernieuwingsbeweging, die in het strafrecht is ingezet en waarvan het van een zo groot belang is....

Hier eindigt het verslag in puntjes en werd de vergadering geschorst. 'Zelden werd de wereldvreemdheid van allerlei progressieve strafrecht-

ideeën zo afgestraft als toen,' schreef jurist en *Haagse Post*-journalist Arend Jan Heerma van Voss.

> Overal riepen woedende, ontredderde mensen 'jawel', een man met een stem als een misthoorn, aan de overkant, begon 'zes miljoen' te roepen ('maak geen wond open', 'ze huilen nog steeds om hun papa en mama'), achter mij werd de professor uitgescholden: 'zwerver'.[57]

Begrijpt u nu waarom ik huil?

Op de dag na de zitting werd de Februaristaking herdacht. De herdenking liep uit op een massaal protest tegen vrijlating. Weer een dag later werd *Begrijpt u nu waarom ik huil?* van Louis van Gasteren op televisie uitgezonden. De documentaire was al enkele jaren oud en oorspronkelijk gemaakt voor intern gebruik, voor de patiënten van Bastiaans namelijk. Bedoeling was dat zij hierdoor een indruk konden krijgen van wat hen ingeval van therapie te wachten stond. Daartoe concentreerde het verhaal zich op de niet-joodse, oud verzetsstrijder 'Joop' (Telling, hij kwam tijdens de openbare hoorzitting eveneens aan het woord),[58] 53 jaar oud, vader van twee kinderen en een man die tijdens de oorlog van het ene concentratiekamp naar het andere was gesleept. Het had hem compleet gesloopt. Pas bij Bastiaans en onder invloed van lsd kon hij erover vertellen. Wat hij vertelde, was zonder meer vreselijk, zij het niet noemenswaardig anders dan wat anderen elders vertelden of verteld hadden. Anders was hoogstens het moment dat dit verteld werd, de ondersteuning door beelden, de schetterende muziek en het begeleidend college van Jan Bastiaans.

Nadat de documentaire in 1969 in besloten kring was vertoond, duurde het tot 1972 dat hij opnieuw tevoorschijn kwam. Eerst kregen de leden van de Tweede Kamer hem te zien, vervolgens werd hij op 26 februari in een speciale editie van *Achter het Nieuws* op televisie uitgezonden. De impact was enorm. Bij de VARA kwamen zo'n negenhonderd telefoontjes binnen, alle kranten schreven erover. Verreweg de meeste reacties waren positief: eindelijk begreep 'men' wat de mensen die tijdens de oorlog gevangen hadden gezeten, hadden moeten doorstaan. 'Over oorlogservaringen kan worden gepraat' kopte de *Leeuwarder Courant* en een journalist van *de Volkskrant* schreef dat hij het zien van de documentaire ervaren had

> als een mogelijkheid tot enigszins meebeleven hoe iemand onvoorstelbare gevoelens uit het concentratiekamp voor zichzelf voelbaar maakt. Voelbaar in een maatschappij, waaruit het concentratiekamp is voortgekomen maar waarin de gevoelens van de slachtoffers niet werden begrepen.[59]

Enkele dagen na vertoning van de documentaire werd over de Drie een Kamerdebat gehouden. Het duurde maar liefst dertien uur en werd integraal uitgezonden. Uiteindelijk werd midden in de nacht van 29 februari op 1 maart gestemd over een motie van de inzake oorlogs-

slachtoffers actieve PvdA-politicus Johan Voogd. Daarin werd het kabinet opgeroepen *niet* tot gratiëring van de drie Duitsers over te gaan. Het werd met steun van de meeste leden van de PvdA, VVD, D66 en DS'70 en met die van alle PSP'ers, CPN'ers en SGP'ers aangenomen. De Drie bleven zitten.

Wet uitkeringen vervolgingsslachtoffers

Onder meer ten gevolge van de artikelen van Cohen, de oproep van Hoornik en de moties van Voogd werd de wetgeving voor oorlogsslachtoffers eind jaren zestig, begin zeventig versoepeld. Deze versoepeling was aanvankelijk echter zo ingebouwd in een complex stelsel van regelgeving dat het effect beperkt bleef. Dit veranderde na alle ophef ten gevolge van de publicatie van de eerste delen van *Het Koninkrijk*, de debatten over de Drie van Breda, Weinreb, Hirohito en het vele dat in verband hiermee door individuele slachtoffers verteld werd. Cruciaal voor de verandering was de motie die eind november 1971 ingediend werd door het DS'70-Kamerlid Izak Zacharias Baruch, een Amsterdamse arts van Joods-Portugese komaf. In deze motie werd gesteld dat

> tegenover degenen die om redenen van ras, geloof of wereldbeschouwing tijdens de bezetting van Nederland en het voormalig Nederlands-Indië zijn vervolgd en wegens de veelal psychosomatische gevolgen daarvan als een bijzondere groep van oorlogsslachtoffers moeten worden beschouwd, een bijzondere solidariteitsplicht bestaat.

Vanwege deze plicht, aldus Baruch, werd de koppeling van de bestaande Rijksgroepsregeling Vervolgingsslachtoffers aan de Bijstands-

wet als pijnlijk ervaren. Vandaar de oproep aan de regering 'op korte termijn de bestaande voorzieningen om te zetten in een afzonderlijke wettelijke regeling.'[60] Zo gebeurde. Een jaar na de motie-Baruch aanvaardde de Kamer de Wet uitkeringen vervolgingsslachtoffers (WUV). Deze trad op 1 januari 1973 in werking en onderscheidde zich op een aantal punten fundamenteel van de bestaande wetgeving:
* er was geen koppeling meer aan de Bijstandswet. De hoogte van de uitkering was afhankelijk van het bestaande inkomen. Liep dat ten gevolge van oorlogsschade terug, dan zorgde de staat voor aanvulling;
* er gold een omgekeerde bewijslast;
* de uitvoering was niet langer in handen van de gemeentelijke autoriteiten (die voor de Bijstand zorgden) maar van de Stichting 1940-1945 (die zich ook om de Bijzondere pensioenen bekommerde).

Verder kende de WUV een zogenoemde antihardheidsclausule, dat wil zeggen dat hij ook gold voor mensen die formeel niet maar op grond van redelijkheid wél tot de doelgroep gerekend konden worden. Bedoeld werden partners en in bijzondere gevallen zelfs kinderen van vervolgingsslachtoffers. Gevolg van dit alles een enorme groei van het aantal aanvragen en uitkeringen.[61]

Wet uitkeringen vervolgingsslachtoffers (WUV)

	Aanvragen	Uitkeringen			
		Periodiek	Structureel	Indonesië	Art. 21b*
1973	7635	3900			
1974	8144	6600			
1975	14510	12900			
1976	9773	17654	13192		
1977	5976	22402	16265	107	
1978	5063	23991	17926	473	5500
1979	2865	24772	18484	1079	7030

*21b: Bedrag voor niet-meetbare invaliditeitskosten dat oorspronkelijk bedoeld was voor de gehuwde *vervolgde* vrouw die geen recht op uitkering had als zij geen kostwinner was. Bovenstaande aantallen veranderden tussen 1979 en 1986 niet noemenswaardig. In laatstgenoemd jaartal waren zij als volgt:

1986	1398	25386	18942	1247	7759

De razendsnelle, onverwachte groei van het aantal slachtoffers en de verwachte komst van nog andere groepen uitkeringsgerechtigden veroorzaakten halverwege de jaren zeventig in Den Haag een lichte paniek. Wat stond de regering nog meer te wachten? Om hoeveel mensen ging het eigenlijk? Mede om die reden werd in de zomer van 1975 een Werk- en Adviescollege ingesteld dat tot taak had de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk te adviseren over de wijze waarop immateriële hulp en maatschappelijke begeleiding het beste gerealiseerd konden worden. Dit college kwam in een in 1977 verschenen interimrapport met nogal schrikbarende cijfers over het potentiële
470 aantal oorlogsgetroffenen. Het zouden er maar liefst 2 miljoen zijn!

Mogelijk aantal oorlogsslachtoffers volgens het WAC-interimrapport (1977)[62]

Categorie	Eerste schatting	Minus dubbeltellingen	Minus na de oorlog geborenen	Minus sterfte
Verzet				
In enge zin	30 000			24 000
In ruime zin	65 000			52 000
Zeelieden en vissers				7700
Vervolgden				
In Europa:				
Joden	29 700		22 000	17 500
Zigeuners			250	
Homoseksuelen			1000	
In Azië:				
Indische Ned.	200 000	110 000	100 000	
Europese Ned.	50 000		23 000	21 000
Zuid-Molukkers	15 000		7000	6500
Anderen (Chinezen)				2000
Militairen	300 000	270 000		235 000

Represailleslachtoffers			2000
Burgerslachtoffers			
Bombardementen	475 000	425 000	300 000
Tewerkstelling	500 000		400 000
Onderduik	275 000	260 000	200 000
Hongerwinter	1 000 000	900 000	700 000
Ordemaatregelen			2000
Totaal			2 070 950

Verreweg de grootste groep uit dit overzicht is de laatstgenoemde, die van de burger-oorlogsgetroffenen. In de eerste jaren na de oorlog was het evident dat velen tot deze categorie behoorden. Althans materieel gezien. Maar dat 'gewone burgers' ook immateriële, verlate materiële of onherstelbare fysieke schade opgelopen zouden kunnen hebben, drong pas door nadat allerlei andere groepen de noodklok hadden geluid en slachtofferschap een dominant maatschappelijk thema was geworden. Vandaar dat naar aanleiding van een oproep in *De Gelderlander* en *de Volkskrant* aan het begin van 1972 – op het moment dus dat de hoorzitting over de Drie van Breda gehouden werd – een Werkgroep Burgerslachtoffers opgericht werd.[63] In 1981 werd deze omgedoopt in Stichting Burger-Oorlogsgetroffenen (SBO). Enkele jaren later (1984) leidde haar lobby tot de Wet uitkeringen burger-oorlogsslachtoffers 1940-1945 (WUBO). Hierop maakten in het eerste jaar van haar bestaan meer dan 4000 mensen aanspraak, in het tweede jaar bijna 1200, in het derde jaar ruim 800 – veel minder dus dan waarvan de commissie was uitgegaan. Hoewel slechts een klein deel van deze aanspraken gehonoreerd werd,[64] was dit toch een zoveelste erkenning van het besef dat tot diep in de jaren zestig formeel niet bestaan had: dat de oorlog ook onder andere groepen dan verzetsstrijders slachtoffers had gemaakt. De gevolgen zouden enorm zijn.

[23] In en rond *Het Koninkrijk*
De oorlog van Loe de Jong

472 Iets minder dan vier jaar na de laatste uitzending van *De Bezetting* en enkele maanden voordat Nederland door de Maagdenhuisbezetting opnieuw op z'n kop stond, verscheen het eerste deel van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, niet alleen het magnum opus van Loe de Jong maar, al is het slechts om kwantitatieve redenen,[1] vermoedelijk voor altijd *het* geschrift over Nederland in de Tweede Wereldoorlog. De Jong had de opdracht in 1955 gekregen, aanvankelijk gedacht begin jaren zestig klaar te zijn maar zijn prognose vervolgens bijgesteld, eerst naar het midden van de jaren zeventig, daarna naar nog later. Toen hij in februari 1967 begon te schrijven – zijn autobiografie *eindigt* daar, met een door ingehouden pathos ontroerende passage[2] – waren er zes delen gepland. Deel 1 zou over het voorspel en de invasie gaan, deel 2 en 3 over de eerste drie jaren, deel 4 over de periode april/mei 1943-zomer 1944, deel 5 over het laatste jaar en het laatste deel over Nederlands-Indië. Hierin zou ook een slotbeschouwing opgenomen worden. 'Ik dacht dat ik de zes bedoelde delen in ongeveer zes jaar zou kunnen schrijven,' vertelde hij in een uitvoerige terugblik op de wordingsgeschiedenis van zijn grote werk,

> schatte de periode van voortgezette bronnenstudie voor de delen 2 t.e.m. 5 op drie tot vier en voor deel 6 op één tot twee jaar en dacht daarom dat [aldus citeerde hij zichzelf uit een interne nota] 'als zich geen ernstige tegenslag van welke aard ook voordoet, het gehele werk omstreeks 1980 voltooid zal zijn'.[3]

Maar tegenslagen kwamen. In het voorjaar van 1969 werd de auteur voor het eerst getroffen door een hersenbloeding en in 1980 onderging hij een hartoperatie terwijl hij in datzelfde jaar ook zijn vrouw verloor. Het waren echter niet de belangrijkste redenen dat de einddatum verschoven werd. Die is dat het werk uitdijde – en uitdijde. De zes delen

werden er twaalf, de twaalf vijftien (althans als je, zoals De Jong zelf doet, de delen 10b, 11b en 11c apart telt)[4] en die vijftien delen werden uiteindelijk zesentwintig banden. 'Terugziende op het gehele project,' schrijft hij,

> constateer ik dat van de in totaal 32 1/2 jaar die het in beslag nam (van april '55 tot september '87), bijna 15 jaar (177 maanden) nodig waren voor het schrijven... Het voorbereidende onderzoek van het gehele project nam ca. 15 jaar in beslag, anders gezegd: het schrijven heeft ongeveer evenveel tijd gevergd als het voorbereidende onderzoek.[5]

Morele eenvoud en inhoudelijke complexiteit

Herhaaldelijk is door zowel De Jong als door anderen gesteld dat *Het Koninkrijk* veel te danken heeft gehad aan *De Bezetting*. Zo schreef K.L. Bezemer, kenner van de Nederlandse koopvaardij, al in april 1962 dat 'in de vorm van de teksten der t.v.-programma's tegelijk de structuur van het geschiedwerk' groeit en beweerde P.J. van Winter, lid van directoraat van het RIOD en later meelezer van De Jong, dat de televisieserie 'als ordenende werkzaamheid van grote betekenis is geweest voor het geschiedwerk.'[6] De Jong zelf ging na de verschijning van de eerste delen van *Het Koninkrijk* nog verder en bekende 'dat het mij onmogelijk geweest was om deze serie boeken op te zetten als ik eerst niet die reeks televisieprogramma's gemaakt had.'[7]

Na afsluiting van het grote werk kwam De Jong hier nog eens op terug en herhaalde dat *De Bezetting* zoveel structuur had gebracht dat 'nadien voor de verschillende delen van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* slechts aanvullend onderzoek nodig was.'[8] Het is een belangrijke opmerking omdat het evident lijkt dat *De Bezetting* alleen al vanwege het medium (televisie), de doelgroep (alle Nederlanders, vooral jongeren) en de beperkte hoeveelheid tijd (26 uur) tamelijk eenduidig *moest* zijn terwijl eenzelfde begrip moeilijk op *Het Koninkrijk* van toepassing kan zijn: 14 delen, 29 banden,[9] zestienduizend pagina's, ontelbare thema's, duizenden persoonsnamen, het is bijna absurd te veronderstellen dat zoveel materiaal eenduidig zou kunnen zijn. Toch is dit laatste herhaaldelijk gesuggereerd, onder anderen door de Amsterdamse historicus Hans Blom. In zijn oratie uit 1983 – *Het Koninkrijk* was op dat moment gevorderd tot en met deel 10 en dus wat Nederland betreft voltooid – stelde hij dat de geschied-

schrijving over Nederland in de oorlog vanuit 'één zingevend perspectief' geschreven was. Dat perspectief zou bestaan uit goed en fout, onderdrukking en verzet, wij en zij of een andere plus-min omschrijving. 'Uiteraard zijn er controversen, verschillen van mening over de interpretatie of appreciatie van bepaalde details of aspecten,' vervolgde Blom, 'maar als geheel is er overeenstemming over welke de belangrijke vragen zijn en onder welke invalshoek men die moet proberen te beantwoorden.'

Het werk van De Jong, voegde hij toe, was van deze eenduidigheid 'het meest complete voorbeeld.'[10] Interessant vooral is dat deze overtuiging door vakgenoten bijna zonder protest aanvaard werd terwijl Blom haar alleen uitsprak, niet aantoonde. Hij gaf slechts een enkele verwijzing naar een collega die iets vergelijkbaars had beweerd. Die collega was de rebelse Utrechtse historicus Hermann von der Dunk – een van de weinigen, zo niet de enige, die zich zowel over *Ondergang* van Presser als over *Het Koninkrijk* van De Jong kritisch uitgelaten heeft. Het is een passage die in weinig analyses over de nasleep van de oorlog ontbreekt.

> De basisconsensus ten aanzien van 'goed' en 'fout' is sedert 1945 onveranderd gebleven omdat deze basisconsensus tevens het geestelijk fundament vormt van de hedendaagse democratie in Nederland en in heel het Westen. Als hij zou verdwijnen zou dat impliceren dat de fundamenten van die democratische samenleving zijn aangevreten. In zoverre blijft er een direct verband tussen de oorlogshistoriografie en het heden.[11]

Anders gezegd, De Jong schreef zoals hij deed omdat zijn visie spoorde met een onwrikbare politieke werkelijkheid. Zijn oorlogsverhaal is onlosmakelijk verbonden met de naoorlogse samenleving. Morrelen aan het een betekende morrelen aan het ander. Hoewel dit eind jaren zestig, begin zeventig naar aanleiding van *De Bezetting* door een groep van overwegend jongeren wel werd geprobeerd, werd hun stem vanaf het moment dat *Het Koninkrijk* begon te verschijnen gesmoord in een lawine aan lofuitingen en een stroom recensies,[12] boeken en boekjes, documentaires en interviews, herdenkingen, lezingen en manifestaties waarin de visie van De Jong eerst en vooral bevestigd werd. Hoogtepunt van deze bejubeling was de herdenking van veertig jaar bevrijding in mei 1985 – daarover later. Er was kritiek, zeker. Een uitzondering daargelaten (deel 11 over Nederlands-Indië) ging die echter

bijna uitsluitend over details, in het bijzonder gevoelige onderwerpen als het vooroorlogs antisemitisme, het vertrek van het kabinet naar Engeland, de kwestie Van 't Sant of de Ordedienst. In de zeldzame gevallen dat die kritiek meer principiële zaken betrof zoals de positie van de Nederlandse Unie of, nog principiëler, het algemeen perspectief, kregen de critici van alle kanten de wind van voren, om niet te zeggen dat ze, zoals in het geval van Louis R.J. Ridder Van Rappard, publiekelijk belachelijk werden gemaakt. 'Mede als gevolg hiervan kwam een debat over de waarde van het boek als zingeving van een verleden moeilijk op gang,' schreven de samenstellers van het uit kritieken bestaande deel 14 in 1991, 'en bleef de discussie vaak steken in de beschouwing van incidenten of de beoordeling van personen.

> Misschien is dit een van de verklaringen voor het vrijwel onbetwistbare feit dat er tot nu toe, zelfs in vaktijdschriften, nauwelijks een principiële gedachtenwisseling over het werk begonnen is.[13]

De Jong was altijd bereid geweest feiten te corrigeren, vervolgden dezelfde commentatoren,

> maar op de algemene interpretatie die zijn verhaal draagt is hij nooit teruggekomen en de enkele keren dat juist die ter discussie werd gesteld heeft hij daar nauwelijks op gereageerd.[14]

Het duurde tot de jaren negentig van de twintigste en het begin eenentwintigste eeuw dat dit veranderde. Nu ook werden eerdere kritieken waaronder genoemde van Hans Blom concreet gemaakt, dat wil zeggen uitgewerkt in lokaal en thematisch onderzoek – én in een aantal polemische geschriften.[15] Een daarvan, van de hand van ondergetekende, beoogde nadrukkelijk een alternatieve geschiedschrijving van Nederland in de Tweede Wereldoorlog. In *Grijs verleden* werd de klemtoon gelegd op het gecompliceerde midden dat buiten kringen van het voormalig verzet gedurende de jaren vijftig voor onvermijdelijk was gehouden, eind jaren zestig, begin zeventig bij een jongere generatie het bloed onder de nagels vandaan had gehaald en in de loop van de jaren negentig een reeks pijnlijke onthullingen had opgeleverd – laatstgenoemde komen nog ter sprake.[16] Hiermee plaatste dat boek zich nadrukkelijk tegenover het werk van Loe de Jong dat immers het beste, zij het niet het meest extreme voorbeeld van het zogenoemde 'zwart-witte oorlogsbeeld' is. Na enige jaren van polemiek gebeurde

er iets opmerkelijks: De Jong werd zelfs door zijn vroegere critici in bescherming genomen. Zo beweerde Hans Blom bij nader inzien dat 's mans werk heel wat meerduidiger was dan op het eerste gezicht leek.

> Wie meent dat De Jong niet alle schakeringen op het continuüm tussen onderdrukking (of collaboratie) en verzet beschrijft, heeft zich op een dwaalspoor laten brengen door de inderdaad sterke toon van goedkeuring en afkeuring in zijn boeken.[17]

Anderen, ook jongere historici,[18] beaamden dit, met als gevolg dat

Het Koninkrijk een kleine kwart eeuw na voltooiing nog altijd – misschien moet je zeggen: opnieuw – de naam heeft meerduidig te zijn en in ieder geval *niet* zo zwart-wit als onder meer in *Grijs verleden* wordt betoogd. Maar kan dat kloppen? Het lijkt een wat vreemde vraag in een boek dat beschrijvend wil zijn maar nog vreemder zou het zijn als ik, in dit geval als zowel subject als object van onderzoek in een spagaatpositie, aan een dergelijke vraag voorbij zou gaan: is inhoudelijke complexiteit verenigbaar met morele eenduidigheid? De vraag is des te belangrijker omdat hij niet alleen het werk van De Jong maar ook de receptie daarvan betreft. Want stel dat *Het Koninkrijk*, ondanks zijn morele eenduidigheid, inderdaad een complexe inhoud biedt, wat blijft daarvan in de openbaarheid over? Wat gebeurt er als tientallen pagina's historisch proza samengevat worden in een pakkende kop, een aangrijpende foto, een stevige lead en een paar honderd woorden – samenvattingen overigens waarin Loe de Jong via ANP-telexen, persconferenties, interviews en persfoto's stevig de hand had? Het zijn vragen die zonder een indringende analyse van *Het Koninkrijk* moeilijk te beantwoorden zijn. Niettemin moeten ze gesteld en, al is het kort, ook beantwoord worden. Dit temeer omdat de impact van het magnum opus van Loe de Jong, zoals gezegd, verder reikt dan Nederland en de Tweede Wereldoorlog. Het betreft niets minder dan wat Von der Dunk het geestelijk fundament van onze cultuur, Aad Kosto 'onze democratie'[19] en een jonger historicus ons *régime d'historicité*[20] noemt: de politieke of morele grond onder onze voeten.

Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Opbouw en verschijningsdata

Op het eerste gezicht is de structuur van *Het Koninkrijk* volstrekt anders dan die van *De Bezetting*. Terwijl de televisieserie thematisch te werk gaat, volgt de boekenserie de chronologie. Die chronologie wordt driemaal onderbroken, namelijk voor een deel over gevangenen en gedeporteerden (8), een deel over Londen (9) en een deel over Nederlands-Indië (11). Aanvankelijk was De Jong van plan geweest ook deze delen in het chronologisch verhaal te integreren maar daarvan zag hij eind jaren zestig al af. Wat betreft de gebeurtenissen in Londen en Nederlands-Indië ligt dat voor de hand. Die speelden immers buiten Nederland. Wat betreft de lotgevallen van gevangenen en gedeporteerden is dat slechts gedeeltelijk het geval. De Jong had er dus evengoed voor kunnen kiezen hun ervaringen in het lopend verhaal op te nemen. Dat hij dit niet deed is vermoedelijk het gevolg van een ontwikkeling die eind jaren zestig, begin zeventig z'n beslag kreeg: de verplaatsing van het perspectief van het verzet naar het slachtoffer en dus de snelgroeiende aandacht voor laatstgenoemde categorie. Het was een ontwikkeling waarin De Jong zich om voor de hand liggende redenen – hij verloor onder meer zijn ouders, een zus en zijn tweelingbroer aan het nazigeweld – goed kon vinden.

1. Deel 1 van *Het Koninkrijk*, één band met de titel *Voorspel*, verscheen in februari 1969
2. Deel 2, één band met de titel *Neutraal*, verscheen op 4 november 1969
3. Deel 3, één band met de titel *Mei '40*, verscheen op 24 maart 1970
4. Deel 4, twee banden met de tijdsaanduiding mei '40-maart '41, verscheen op 24 oktober 1972
5. Deel 5, twee banden met opnieuw een tijdsaanduiding als titel (maart '41-juli '42) verscheen op 21 maart resp. 2 mei 1974
6. Deel 6, twee banden met de tijdsaanduiding juli '42-mei '43, verscheen op 16 april 1975
7. Deel 7, twee delen met de tijdsaanduiding mei '43-juni '44, verscheen op 25 okt. 1976
8. Deel 8, twee banden over, aldus de titel, *Gevangenen en gedeporteerden*, verscheen op 21 maart 1978
9. Deel 9, twee banden over *Londen*, verscheen op 16 oktober 1979
10. Deel 10 gaat over het laatste oorlogsjaar en bestaat uit maar liefst 4 banden. Die met de letter a verschenen in december 1980, het

eerste deel van 10b precies een jaar later, het tweede deel van 10b op 14 september 1982
11. Deel 11 bestaat uit drie delen, 5 banden, en gaat geheel over Nederlands-Indië. Deel a, verschenen op 30 oktober 1984, behandelt de jaren vóór de oorlog en gaat dus over het koloniale tijdperk. Deel b, verschenen op 17 december 1985, gaat over de oorlogsjaren en deel c, verschenen op 21 oktober 1986, over de naoorlog, in het bijzonder over de politionele acties
12. Deel 12, de *Epiloog*, verscheen in twee delen op 28 april 1988
13. Deel 13, het register, verantwoording en errata-lijst, verscheen op 22 november 1988
14. Deel 14, twee banden met *Reacties* op het werk, verscheen op 13 mei 1991

Het debat over de Nederlandse Unie

Als het juist is dat in *Het Koninkrijk*, zoals Blom beweerde, 'alle schakeringen op het continuüm tussen onderdrukking (of collaboratie) en verzet' beschreven worden, dan zou dat in de delen 4 tot en met 7 tot uitdrukking moeten komen. Deel 4 begint immers in mei 1940, deel 7 eindigt in juni 1944. Bijeen behandelen zij dus het overgrote deel van de oorlog. Bovendien was er na juni '44 voor tussenposities nauwelijks nog gelegenheid: alles was geweld, chaos, ellende. Voor eventueel geschipper was geen plaats meer. Het was vóór en tegen – of letterlijk en figuurlijk onderduiken.

De belangrijkste in deel 4 en 5 beschreven schakering (dat wil zeggen: positie *tussen* collaboratie en verzet) is die van de politieke groepering die aan het begin van de oorlog een ongekende hoeveelheid aanhangers had en daarmee zowel de bestaande partijen als de NSB volledig overschaduwde. Zij kwam al enkele keren ter sprake en heeft Loe de Jong, zoals zovelen, altijd gefascineerd: de Nederlandse Unie.[21] Zeker in het begin beschrijft De Jong deze beweging expliciet in polaire (zwart-wit) termen, met de klemtoon op het zwart (collaboratie) van de leiding en het wit (verzet) van de aanhang. Voor laatstgenoemde heeft De Jong echter opmerkelijk weinig aandacht. Daarentegen heeft hij veel belangstelling voor de leiding. Haar beschuldigt hij herhaaldelijk van weinig minder dan fascisme.

> Een bij uitstek anti-Duitse massabeweging had een Driemanschap aan het hoofd dat... niet het standpunt wilde prijsgeven: dat in Nederland 'de Europese revolutie' op Nederlandse wijze verwezenlijkt moest worden.[22]

Collaboratie dus. Zo werd het op het moment van publicatie door het merendeel van de pers en het nog levend drietal ook geïnterpreteerd. Vandaar de rel die nog vóór de verschijning van deel 4 (oktober 1972) uitbrak en na publicatie van deel 5 (maart 1974) voortging. Kern ervan was de vraag of de Unie een tussenpositie had ingenomen. Volgens De Jong kon je zoiets alleen volhouden als je een dubbele scheiding aanbracht, tussen leiding en aanhang aan de ene en tussen doel en effect aan de andere kant. Wat betreft leiding en effect hoorde de beweging volgens hem in de hoek van de collaboratie, wat betreft aanhang en doel in die van het verzet. Het was een complexe boodschap die nog eens extra gecompliceerd werd doordat de leiding geen eenheid vormde. De Jong was zich van dit laatste goed bewust maar meende dat het uiteindelijk toch geoorloofd was die leiding in zijn geheel in de hoek van de collaboratie te plaatsen. En omdat zijn aandacht in *Het Koninkrijk* vooral naar die leiding uitgaat, is dat wat beklijfde: niet de complexiteit maar de eenvoud met daarbinnen de boodschap dat de Unie 'fout' was geweest.

Het schoot de drie nog levende voormannen van de Unie volstrekt in het verkeerde keelgat. Ongeveer een half jaar vóór publicatie hadden zij de concepttekst gekregen. Een van hen, Louis Einthoven, schreef meteen daarop een brief op poten aan de voor de publicatie verantwoordelijke minister. De Jong, zo stelde hij, wist niet waarvan hij sprak. Hij was er niet bij geweest en kon daarom onmogelijk aanvoelen hoe ingewikkeld het was te schipperen tussen moeilijkheden en mogelijkheden.

> Ik ben getuige geweest van de afschuwelijke tweestrijd in de harten van honderden mensen over de vraag, wat onder bepaalde omstandigheden de juiste houding moest zijn.[23]

De Jong had hiervoor volgens Einthoven geen enkel oog. Hij zag slechts het een en het ander, goed en slecht, verzet en collaboratie. De twee andere leden van het voormalig Driemanschap lieten vergelijkbare geluiden horen en gezamenlijk mobiliseerden zij pers en politiek. Het bleef niet zonder gevolgen. Zo ontstond er naar aanleiding van De

Jongs publicaties over de Unie een wat andere verhouding tussen de minister en de geschiedschrijver.[24] Een ander gevolg was dat De Jong zijn tekst hier en daar nuanceerde – van werkelijke verandering was, althans wat deel 4 betreft, geen sprake.[25] De Jong had hiervoor ook goede redenen: feitelijke kritiek hadden de drie nauwelijks geleverd, hun woede gold zijn oordeel. Maar het was dit oordeel dat na verschijning van deel 4 in de media beklemtoond werd. Hiermee verdwenen eventuele nuances nog verder uit het oog. 'Driemanschap zag Nieuwe taak' kopte het *Utrechts Dagblad* boven een genuanceerd stuk van Evert Werkman. 'Leiding Nederlandse Unie onderhield contacten met
480 nazi's' maakte het *NRC Handelsblad* ervan. 'Linthorst Homan zocht contact met NSB-leider Mussert' zette de *Provinciaal Zeeuwse Courant* boven de recensie.[26] Veelzeggend voor de reacties en belangrijk voor het debat[27] was het artikel dat de latere doopsgezinde predikant, toen nog journalist Frits Groeneveld, geboren 1938, in het *NRC Handelsblad* publiceerde. Hij aanvaardde de these van de Jong over het verschil tussen leiding en aanhang maar schreef dat de Unie voor eerstgenoemde 'niets anders dan een middel [was] om het Nederlandse volk te brengen tot de aanvaarding van de aanpassing van Nederland aan een nieuw Europa, dat door Duitsland beheerst zou worden.' Niets anders! Hiermee was elke subtiliteit verdwenen en voelde Einthoven zich gedwongen openlijk – eerst in interviews, daarna in een brochure – te verklaren wat hij eerder alleen in een brief aan de minister had geschreven: dat de afwezige geen recht van spreken heeft. Het onzinnige argument – dat immers het einde van elke geschiedschrijving betekent – werkte averechts. 'Brochure mr. Einthoven bevestigt visie De Jong,' kopte *Trouw* en het *Nieuwsblad van het Noorden* maakte ervan dat 'wie de nu juist verschenen publicaties erop naleest, wel tot de conclusie [moet] komen, dat De Jong het gelijk aan zijn zijde heeft…

De Nederlandse Unie had nooit mogen worden opgericht.'[28]

Eén of twee gelijken

Terwijl de discussie over de Unie in de loop van 1973 zowel in het openbaar als achter gesloten deuren voortging, vond opnieuw een gebeurtenis plaats die sterk in het nadeel van het Driemanschap werkte: op 28 en 30 juli van genoemd jaar publiceerde het *Haarlems Dagblad* fragmenten uit een reactie van De Quay op het manuscript van deel 5 van *Het Koninkrijk* en de reactie van De Jong daar weer op. Hierin wer-

den twee onderwerpen beklemtoond: dat de Unie joden had geweerd en dat de politiek, in het bijzonder minister-president Schermerhorn, het Driemanschap na de oorlog de hand boven het hoofd had gehouden. Het eerste bericht werd door alle Nederlandse kranten met grote koppen gebracht. 'Nederlandse Unie sloot Joden uit', 'Nederlandse Unie discrimineerde joden', 'Joden gediscrimineerd in Nederlandse Unie', 'De Nederlandse Unie discrimineerde joden', 'De Nederlandse Unie discrimineerde haar Joodse leden', 'Nederlandse Unie heeft joden gediscrimineerd', 'Nederlandsche Unie discrimineerde Joden'.[29]

Complexer was de kwestie van de naoorlogse behandeling. De op dat moment nog levende Schermerhorn (hij stierf in 1977) beschuldigde De Jong per omgaande van ongeoorloofde en onwetenschappelijke insinuaties.[30] 'Hoe moeten wij nu uitmaken wie er "gelijk" en wie "ongelijk" heeft?' schreef socioloog en filosoof R.F. Beerling in het *NRC Handelsblad*, hiermee vermoedelijk de mening verkondigend van de weinigen die zich nog geen oordeel hadden gevormd. Zo leed het volgens Beerling geen twijfel dat de Unie joden had geweerd. Dat was een eenvoudig waarneembaar en ook door niemand ontkend feit. Maar betekende dit dat de beweging antisemitische trekken vertoonde of op de hand van de Duitsers was? Zo simpel lag het volgens hem niet.

> De Jong gebruikt die feitelijke constatering om er een waardeoordeel mee te verbinden. Het is een steentje, dat zijn negatieve kijk op de Unie en de gedragingen van het Driemanschap versterkt.[31]

De Quay en de zijnen hielden immers bij hoog en laag vol dat het weren van joden onvermijdelijk was en eerder in het voor- dan het nadeel van de bevolkingsgroep werkte. Wie had er gelijk? vroeg Beerling zich af. Is het mogelijk in een zaak als deze een objectief oordeel te vellen? En omgekeerd: hoe betrouwbaar is het oordeel van mensen die zo betrokken zijn als Loe de Jong enerzijds en de leden van het Driemanschap anderzijds? Eerstgenoemde leek de sterkste troeven te hebben omdat hij van hogerhand de opdracht had gekregen de gebeurtenissen te boekstaven. Maar een dergelijke krachtige positie brengt nog geen gelijk met zich mee. En was er wel een gelijk? Zouden er wellicht twee gelijken kunnen zijn, dat van degenen die erbij betrokken waren en dat van degenen die van een afstand toekeken? 'De grootste, maar misschien hardnekkigste van alle illusies,' besloot Beerling, 'is dat de "geschiedenis zelf" wel uitmaakt hoe het geweest is... Alsof die geschiedenis iets anders was dan hetgeen wij ervan maken of er over denken.'

De Jong bindt een beetje in

Een half jaar nadat fragmenten ervan uitgelekt waren, verscheen deel 5 van *Het Koninkrijk*. Een enkeling zag meteen wat bij beter toezien onmiskenbaar is: dat de discussies De Jong niet koud hadden gelaten. Hij handhaafde zijn mening maar compliceerde hem ook door de aandacht te verplaatsen van de top naar de basis van de Unie en tegelijkertijd een paar vriendelijkheden te verkondigen zoals dat in de Unie 'van meet af aan... een verzetselement [had] gestoken.' De afsluitende woorden in *Het Koninkrijk* over de Unie waren zelfs opmerkelijk positief.

> Zij heeft er belangrijk toe bijgedragen dat de NSB in een hoek werd gedrukt en zij heeft, vooral in de laatste fase van haar door de bezetter getolereerd bestaan... een sfeer gekend waaruit belangrijke componenten van de illegaliteit zijn voortgekomen.[32]

Hierop verkondigde Ben Sijes, De Jongs meest spraakmakende medewerker, in het openbaar dat zijn baas in deel 5 omver had gegooid wat hij in deel 4 had opgebouwd.[33] Jan Rogier, De Jongs meest gedreven criticus, ging nog verder en schreef dat het eindoordeel over 'deze kontrarevolutionaire massaorganisatie' onaanvaardbaar mild was.[34] Maar beiden overdreven. Onder druk gaf De Jong een beetje toe maar ook niet meer dan dat. Het blijkt uit hetgeen hij later, in de epiloog, over het Driemanschap, schreef. Het begrip collaboratie gebruikt hij weliswaar niet maar het hangt als een wolk boven zijn woorden. 'Transigeren in aangelegenheden van belang deed het Driemanschap nooit,' citeerde hij uit het rapport van de hiervoor genoemde naoorlogse commissie en becommentarieerde: 'Wij menen dat het tegendeel het geval is geweest.'

Secretarissen-generaal

Een ander thema waaruit De Jongs aandacht voor schakeringen zou kunnen blijken, is zijn behandeling van de bestuurders van de Nederlandse ministeries, de secretarissen-generaal. In tegenstelling tot de Unie die in de loop van 1941 opgeheven werd, bleven de meesten van hen voorlopig zitten. Je zou dus verwachten dat zij door De Jong zo mogelijk nog negatiever beoordeeld worden. Zij schipperden immers

ook. Toch is er een verschil – De Jong beklemtoont het ook: dat zij anders dan de voormannen van de Unie weinig te kiezen hadden; zij zaten al op hun plek toen de Duitsers het land binnenvielen en kregen door het opstappen van de regering slechts meer verantwoordelijkheid. Die hadden ze natuurlijk kunnen weigeren. Maar was dat verstandig? Betekende dat niet dat zij de Duitsers en hun handlangers alle touwtjes in handen gaven? Schipperen was dus nodig en zelfs verstandig, meende ook De Jong. Maar hoe ver kon je daarbij gaan? En hoe ver wilden De Jong en zijn lezers gaan in begrip daarvoor?

De kleine portretten die De Jong in deel 4 vooraf laat gaan aan het vele dat hij in *Het Koninkrijk* over de secretarissen-generaal schrijft, draaien evenals zijn schets van de Unie om de polen collaboratie en verzet. Van Snouck Hurgronje wordt gezegd dat hij niet bang was maar van verzet weinig moest hebben. 'Hij was een diplomaat, en met zekere starheid *bleef* hij diplomaat in een wereld waarin met diplomatie niets wezenlijks meer te bereiken viel.' 'Verzet is geen kwestie van leeftijd geweest maar van karakter,' begint De Jong de levensschets van de tweede secretaris-generaal uit zijn rij, Cornelis Ringeling. 'Ook voor Arend Lubbertus Scholtens waren er duidelijke grenzen,' opent het derde portret. Opnieuw dus nadruk op de scheidslijn en niet op de schakering. Zo gaat De Jong door. Het meest interessant zijn de beschrijvingen van de secretarissen-generaal die gedurende heel de oorlog op hun plek bleven, in het bijzonder Karel Johannes Frederiks (Binnenlandse Zaken) en Hans Max Hirschfeld (Handel, Nijverheid en Scheepvaart, lees: Economische Zaken). Alleen al het feit *dat* ze aanbleven, betekent voor De Jong dat ze collaboreerden, *fout* waren dus. Het woord gebruikt hij niet maar zijn suggesties – zeker in het geval van Frederiks, met Hirschfeld had hij ook mededogen –[35] zijn nauwelijks mis te verstaan. In het manuscript van *Het Koninkrijk* ging hij er zelfs toe over de man als een verkapte antisemiet voor te stellen.[36]

Het gaat er hier niet om of De Jong gelijk had – over Frederiks is in de loop van jaren veel geschreven, men wordt het niet met elkaar eens[37] –, het gaat erom dat hij de klemtoon steeds op de ene (collaboratie, fout) en zelden op de andere (verzet, goed) kant legt en daarmee nauwelijks of geen aandacht besteedt aan de moeizame, zo niet onmogelijke situatie waarin iemand als Frederiks zich bevond: *tussen* beide uitersten. In het enkele geval dat hij dat wel doet, is zijn uitleg dusdanig dat de man opnieuw in de foute hoek wordt geplaatst. Een goed voorbeeld hiervan is de passage die hij wijdt aan Frederiks bemoeie-

nis met de zogenaamde Barneveldjoden, zo'n 650 mensen die dankzij hem op een speciale lijst belandden en daardoor in meerderheid de oorlog overleefden. Zij waren hem er diep dankbaar voor.[38] Volgens De Jong was deze lijst een concessie van de Duitsers. Er was hen veel aan gelegen Frederiks aan hun kant te houden, stelt hij, vandaar de concessie. Maar door de beslissing geheel bij de Duitsers te leggen, beklemtoont hij de afhankelijkheid van Frederiks, niet diens geschipper. 'Wij realiseerden ons, dat het een hersenschim zou zijn,' schreef Frederiks in een in 1945 verschenen verantwoording,

> ons een ogenblik te koesteren in de illusie, dat wij de maatregelen zouden kunnen keeren... Wij konden alleen... trachten te redden wat nog te redden was met inschakeling van den factor tijd. Gingen wij heen, dan was die factor tijd reeds bij voorbaat ontkracht en de toekomst, met de NSB aan het bewind, volkomen hopeloos. De joden waren dan zonder eenige bescherming aan hun beulen overgeleverd.[39]

Dat deze bemoeienissen niet zonder gevaar waren blijkt onder meer uit een artikel in het blad van de Nederlandse SS van 11 juni 1943. Het gaat over een man die Lord Wanhoop wordt genoemd en met wie zonder twijfel Frederiks wordt bedoeld – hij ontving het artikel dan ook met een opmerking in die richting.[40] 'Aan het Oostfront vechten op het oogenblik duizenden Nederlandsche jongens,' schreef de Storm-SS.

> Zij vechten tegen de heerschappij van het jodendom... En hier, aan het zoogenaamde thuisfront, werkt nog altijd een slampamper, die uit wanhoop over het lot der joden haast in tranen uitbarst... Lord Wanhoop, eene wit-jood, moet maar zoo spoedig mogelijk van zijn zeteltje gelicht worden en eens voor een tijdje naar een jodenkamp vertrekken.

Burgemeesters

Een subtiele beschrijving van het optreden van Frederiks brengt als vanzelf een genuanceerde visie met zich mee op de bestuurders met wie hij als hoogste man op Binnenlandse Zaken voortdurend te maken had: de burgemeesters. Loe de Jong behandelt hen in eerste instantie in een hoofdstuk met de titel 'Gelijkschakeling', later onder de noemer 'Zuivering'. Dat is veelzeggend want betekent opnieuw dat hij de nadruk legt op één kant, de foute: eerst op de Duitse pogingen

de burgemeesters voor hun karretje te spannen, daarna op de Nederlandse pogingen de beroepsgroep te zuiveren. Een en ander gebeurde natuurlijk ook maar daarmee kan toch slechts een deel – vermoedelijk niet het interessantste – van het verhaal verteld worden. De kernproblematiek van het burgemeestersambt in oorlogstijd is immers niet de inschakeling in het Duitse systeem maar de welhaast onmogelijke poging voor de eigen bevolking te zorgen zonder de bezetter in de kaart te spelen: zorgde je 'te goed' voor de eigen mensen, dan verloor je je baan en werd er in jouw plaats iemand aangesteld die vermoedelijk minder consideratie had; handelde je anders, dan was je een slechte burgervader en bovendien een collaborateur. Anders gezegd, schipperen en niet collaboratie of verzet was kenmerkend voor het burgemeestersambt in oorlogstijd. Evenals de complexe situatie waarin de leiding van de Nederlandse Unie verkeerde, zou ook dit door later onderzoek bevestigd worden.[41] Onder invloed van De Jong kreeg dit aspect in de media echter nauwelijks aandacht en werd 'burgemeester in oorlogstijd' opnieuw[42] De standaarduitdrukking voor opportunisme, lafheid en ruggengraatloosheid.

Stemming

In de delen 4, 5 en 6 van *Het Koninkrijk* besteedt Loe de Jong nogal wat aandacht aan 'de stemming onder de bevolking'. Hierbij legt hij sterk de klemtoon op de weerzin tegen de overheerser. Zijn belangrijkste bron hiervoor in deel 4 zijn de mopjes en rijmpjes die destijds, eind 1940, begin 1941, de ronde deden. Op basis daarvan concludeert hij: 'Zo groeide langzamerhand een geest van weerbarstigheid.'[43]

Deze geest werkt De Jong in deel 5 uit door te vertellen van het effect van de uitzendingen van Radio Oranje en de Engelse V-(van Victory) campagne, de bekladdingen van partijgebouwen van onder meer de Nederlandse Unie en de blijvende populariteit van het koningshuis. 'Tekenend is voor deze periode [zomer 1941],' schrijft hij,

> de onvervaardheid, men zou ook kunnen zeggen: de uitdagendheid waarmee men, vooral als men in grote groepen bijeen was of wanneer men wist dat vele anderen op dezelfde wijze handelden... voor zijn ware gevoelens uitkwam: geen optocht of er werden nationale liederen gezongen.[44]

Evenals in het geval van Frederiks, de burgemeesters of de Nederlandse Unie gaat het er niet om dat De Jong ongelijk heeft met zijn opvatting over de verzetsstemming onder de bevolking. Het is zeer wel mogelijk dat hij het bij het rechte eind heeft.[45] Het gaat om twee andere, verwante zaken. Om te beginnen dat het welhaast onmogelijk is met zoveel zekerheid als hij doet over zoiets vaags als stemming te spreken, temeer daar het gaat om een periode waarin van vrije meningsvorming geen sprake was en opiniepeilingen niet bestonden. De onmogelijkheid van een betrouwbare inschatting betekent daarom – tweede punt – dat de klemtoon onvermijdelijk op het gewenste aspect komt te liggen. In het geval van De Jong is dat weerzin tegen de bezetter.

Maar een andere klemtoon, bijvoorbeeld op de twijfel over het beste standpunt of op de opschorting van elke actie, is ook mogelijk. Zo vermeldt De Jong in zijn passage over de publieke opinie in deel 5 van *Het Koninkrijk* de protesten op zondag 29 juni 1941, de verjaardag van prins Bernhard. 'Dit soort kleine demonstraties,' schrijft hij, 'nam her en der zo'n omvang aan dat de Duitsers boetes oplegden of de verantwoordelijke burgemeesters arresteerden.' Dit laatste, van die boetes en arrestaties, is aantoonbaar juist maar geldt dat ook de veronderstelde grote omvang van het protest? Er is maar één juist antwoord: we weten het niet.[46] Anders gezegd: wie oog heeft voor het verzet, ziet daarvan vele voorbeelden maar wie op de onzekerheid let, doet dat eveneens. Hier komt bij dat feiten vaak op meerdere manieren uit te leggen zijn. Zo geeft De Jong ter illustratie van het groeiend verzet als voorbeeld het optreden van de Leidse rechtsgeleerde Frederick van Asbeck die de Enquêtecommissie vertelde dat hij in 1940 zijn gouden munten bij de bezetter had ingeleverd maar in 1941 zijn koper in de tuin had begraven. De man zelf kwalificeerde dit als een 'merkwaardige verschuiving'. De Jong beaamt dat en schrijft: 'merkwaardig inderdaad – en belangrijk.' Hij bedoelt: de anti-stemming en daarmee de voedingsbodem voor het verzet nam toe. Zo kun je het zien. Je kunt de klemtoon inderdaad op het verstoppen en dus op het verzet leggen. Maar je kunt ook het eerdere inleveren en dus de aanpassing beklemtonen. Vermoedelijk is geen van beide juist en wijzen de daden c.q. de verandering van mening in de eerste plaats op de lastige pogingen een balans te vinden. Het is een fenomeen waar Loe de Jong niet goed raad mee wist.

Verarmend Nederland

In de delen 6 en 7 van *Het Koninkrijk* is er van de schakeringen tussen de polen van het spectrum nog minder zichtbaar dan daarvoor. Het ligt voor de hand. Zoals De Jong zelf ook constateert, vond er na de Duitse aanval op de Sovjet-Unie en Japanse aanval op Pearl Harbour een ommekeer plaats en verliep de oorlog steeds grimmiger. Compromissen waren steeds minder goed mogelijk. Het was in toenemende mate vóór of tegen, zwart of wit. Als je zelf al niet koos, werd er wel voor je gekozen. Na de slag bij El Alamein, de geallieerde landingen in Noord-Afrika en de omsingeling van het Zesde Leger bij Stalingrad raakten volgens De Jong steeds meer Nederlanders overtuigd van de mogelijkheid van een Duitse nederlaag.[47] Dat is zonder twijfel juist. Maar betekent dit tegelijkertijd niet dat diezelfde Nederlanders tot dat moment wellicht anders dachten? Bovendien is de mogelijkheid van verlies, waarover De Jong in eerste instantie schrijft, toch iets anders dan hij aan het eind van het betreffende hoofdstuk opmerkt:

> Over één ding was men het eens: de macht van de bezetter zou gebroken worden en met hem zouden allen die zich aan zijn zijde geschaard hadden, hun ondergang tegemoet gaan.

Vermoedelijk ligt de zaak opnieuw gecompliceerder en gooit De Jong de hoop van de bevolking, de propaganda van de geallieerden en de wetenschap van de historicus door elkaar of, om het in filosofische termen te zeggen, vermengt hij de actieve rede van de tijdgenoot (die hij ooit was) met de passieve rede van de historicus (die hij als auteur van *Het Koninkrijk* diende te zijn). Waar een dergelijke vermenging toe leidt is goed zichtbaar in het eerste, 260 pagina's lange hoofdstuk van deel 7. Het gaat over de Nederlandse economie en is getiteld 'Verarmend Nederland'.

> Wat betekende het feit dat tot eind '41, en vermoedelijk nog wel iets langer, een-derde tot de helft van de bevolking niet eens in staat was, het wekelijks distributiepakket aan te schaffen, anders dan dat in honderdenduizenden gezinnen zo al geen honger dan toch schrijnende armoede werd geleden? De werkloosheid werd teruggedrongen – ja, maar door middel van feitelijke deportatie. Met uitzondering van een kleine groep profiteurs ging ieder er op achteruit.[48]

Sinds geruime tijd weten we dat dit, zo al niet onwaar, op z'n minst erg kort door de bocht is.[49] Inzichten zoals die van latere onderzoekers – dat de Nederlandse economie in de eerste oorlogsfase bloeide en dat op dat moment eerder dan van armoede van 'rijkdom' sprake was – zijn bij De Jong niet opgekomen. De bezetting was in zijn ogen door en door slecht en slecht verging het dus ook de economie. Voor complexiteiten als een bloeiende economie in bezettingstijd had hij geen oog. Ook dit is een inzicht dat door de media klakkeloos overgenomen, om niet te zeggen met grote koppen, aansprekende, via de pr-afdeling van de uitgeverij geleverde foto's en korte, soms door De

Jong zelf gemaakte samenvattingen aangedikt werd.[50] 'Ons land werd leeggeplunderd,' schreef een van de kranten. Bij het artikel staan foto's van het stelen van een kerkklok en van een fietser met een zelfgemaakt voertuig. 'Het verarmende Nederland werd steeds grimmiger,' maakte een andere krant ervan. Bij het artikel stond een foto van dezelfde fietser, van een auto met gasgenerator en eveneens van de diefstal van een klok. 'Hoe de Duitsers ons land leegzogen,' meldde een derde krant naar aanleiding van De Jongs hoofdstuk over verarmend Nederland. Bij het artikel werden opnieuw dezelfde foto's afgedrukt.[51]

Accenten in deel 7

Afgezien van het hoofdstuk over de economie gaan de twee banden van deel 7 van *Het Koninkrijk* (mei 1943-juni 1944) over vier onderwerpen: jodenvervolging, internationale oorlogvoering, onderdrukking c.q. collaboratie én verzet. Het is twijfelachtig of de ervaring van de Nederlandse bevolking tijdens genoemde periode met deze thema's beschreven kan worden. De joden maakten een klein percentage van de bevolking uit. De internationale strijd was nog ver weg. Weinigen collaboreerden daadwerkelijk. Nog minder Nederlanders zaten in het verzet. Het is waar dat de laatste joden in deze fase weggevoerd werden en dat de bevolking van Amsterdam (elders waren de joden al zo goed als verdwenen) dit opgemerkt moet hebben. Het is zeker ook waar dat men grote belangstelling had voor de ontwikkelingen op het internationale slagveld. Verder onderging men de druk van de bezetting en merkte af en toe iets van het verzet. Maar vermoedelijk belangrijker dan dit alles is dat de overgrote meerderheid van de bevolking na drie jaar bezetting een methode had gevonden om met de situatie om te gaan. Men bleef hopen op verandering, de weerzin tegen de Duitsers nam toe, er was

medelijden met de joden en stille, hoewel ook angstige sympathie voor het verzet. Ondertussen probeerde men, voor zover generalisatie hierover mogelijk is, zo goed mogelijk *door* te leven, druk met de zorg voor het dagelijkse en bang een fout te maken. Of zoals Hermans zei:

> Iedere wandeling 's avonds na achten op straat kon je laatste zijn. Dat viel in de praktijk natuurlijk wel een beetje mee, maar niemand kon van tevoren weten hoeveel het mee zou vallen. Het viel soms ook op een totaal onverwachte manier erg tegen.[52]

Toeval, onzekerheid, angst, voorzichtigheid en een steeds moeizamere alledag. Het zijn accenten die in deel 7 van *Het Koninkrijk* nauwelijks worden gelegd en in de reacties op het boek zelden of nooit ter sprake komen – en dat terwijl er tal van aanwijzingen zijn dat de oorlog van de Nederlanders in het vierde jaar toch vooral daaruit bestond. Die oorlog was echter niet die van Loe de Jong.

Subjectiviteiten

Op het eerste gezicht zijn de drie grote oorlogsseries van Loe de Jong – *Je Maintiendrai* (1941-1945), *De Bezetting* (1960-1965) en *Het Koninkrijk* (1969-1988) – volstrekt verschillend. De eerste is intelligente propaganda, de tweede populaire beeldvorming, de derde verhalende geschiedschrijving. Bij nader toezien is echter onmiskenbaar dat de drie series niet alleen het werk zijn van één en dezelfde persoon maar ook de bouwstenen van één en dezelfde (om het postmoderne woord te gebruiken) 'constructie'. 'Wij hebben geschreven als een in het tweede decennium van deze [de twintigste] eeuw geboren Nederlander,' maakt De Jong er aan het eind van *Het Koninkrijk* van,

> bevoorrecht doordat hij mocht opgroeien in een democratische samenleving, bevoorrecht doordat die samenleving zich na de nederlaag van het Derde Rijk wist te herstellen. De in die samenleving gehuldigde opvattingen hebben de onze bepaald – zij liggen ten grondslag aan de beoordelingen die impliciet of expliciet in ons werk voorkomen, vaak ook aan de termen waarin we ons uitdrukten.

Ruim een jaar later zou De Jong in een lezing zijn visie op eigen subjectiviteit verder uitwerken.[53] Dit deed hij onder meer door te verwijzen

naar een interessante voetnoot in het zevende deel van *Het Koninkrijk*. In die noot schrijft hij dat het hem moeite kost in verband met de liquidatie van collaborateurs van 'moord' te spreken terwijl een dergelijk begrip ingeval van liquidatie van verzetsstrijders voor hem vanzelf spreekt. 'Is dat niet meten met twee maten?' vraagt hij zich af, om deze vraag vervolgens ontkennend te beantwoorden. 'Als twee hetzelfde doen is het nog niet hetzelfde.' Er waren positieve en negatieve doeleinden, vervolgt hij. Positief was elke poging het Derde Rijk te vernietigen, negatief de poging het te behouden.

490

> Is ons taalgebruik dus subjectief? Zonder twijfel... Wie een geschiedenis van bezet Nederland zou willen schrijven waarin louter 'objectieve' termen zouden voorkomen, zou zich, vrezen wij, moeten beperken tot het aspect van de weersomstandigheden.[54]

In genoemde zelfkritiek stelt De Jong dat hij zich altijd bewust is geweest van zijn subjectiviteit en daarvoor aan het begin van deel 1 van *Het Koninkrijk* ook gewaarschuwd had. Nu is dit laatste misschien wat veel gezegd[55] maar het is zonder twijfel juist dat hij zich realiseerde dat de grondtoon van zijn werk weerzin tegen het nazisme was. Die weerzin was expliciet én bewust.

Aan het eind van *Het Koninkrijk* speculeert De Jong met de mogelijkheid dat Hitler gewonnen zou hebben. In dat geval, stelt hij, zou 'een diametraal tegengestelde geschiedenis van Nederland in de jaren '39-'45 tot stand zijn gekomen'.[56] Het spreekt voor zich. Maar door zo'n extreem alternatief te nemen ontloopt De Jong de vraag of een ander perspectief op de oorlog bij gelijkblijvende omstandigheden (parlementaire democratie, open samenleving e.d.) eveneens denkbaar is en zo ja, hoe dát eruit zou kunnen zien. Het gaat te ver te zeggen dat een dergelijke mogelijkheid bij hem niet opgekomen is. Niettemin kun je beweren dat daarvan in *Het Koninkrijk* nauwelijks of geen voorbeelden te vinden zijn. Is dat niet vreemd, vreemd is wel dat alternatieven ook in deel 14, met reacties op het werk, niet of nauwelijks voorkomen.[57] Had De Jong zozeer het gelijk aan zijn zijde? Durfde niemand hem tegen te spreken? Of is er wellicht een andere verklaring?

Communicatiestrategie

Loe de Jong was niet alleen een historicus met een enorme werkkracht en een groot vertellend vermogen, hij was ook een begaafd communicatief strateeg en een, wat je zou kunnen noemen, controlefreak. Dit laatste blijkt niet alleen uit de manier waarop hij zijn onderzoek en schrijfproces organiseerde[58] maar ook uit zijn welhaast dwangmatige neiging ook andere aspecten van de productie en publicatie van zijn werk in de hand te houden. Een goede illustratie hiervan is de uitvoerige brief die hij op 22 september 1972, kort vóór de verschijning van deel 4 van *Het Koninkrijk*, aan de directie van distributeur Martinus Nijhoff schreef. Daarin wordt ieder detail gepland, de persconferentie minutieus voorbereid, de oplage nauwkeurig uitgesplitst.

> Van deze eerste druk zullen 235 exemplaren aan het instituut toegezonden worden... Voor u resteren dus 5665 exemplaren. Van deze hoeveelheid zal de eerste helft op 19 oktober bij U afgeleverd worden... Indien personen rechtstreeks bij U hun bestelling geplaatst hebben, zou ik U willen verzoeken de betrokkenen hun exemplaren eerst op 23 oktober toe te zenden... Een en ander is noodzakelijk teneinde de publiciteitsmedia geen motief te geven, de embargoregeling te doorbreken.[59]

In deel 13 legt De Jong uitvoerig verantwoording af over de totstandkoming van *Het Koninkrijk*. Over de wijze waarop het werk 'in de markt' werd gezet, spreekt hij echter niet terwijl dat bij het succes zonder twijfel een enorme rol heeft gespeeld.[60] Het begon er al mee dat De Jong, zoals ook blijkt uit bovenstaande brief, de publicatie van elk deel zorgvuldig regisseerde. Daartoe ontving de pers ongeveer drie weken vóór publicatie en onder nadrukkelijk embargo[61] drukproeven dan wel de boeken zelf. Op de dag vóór publicatie kregen de kranten via het ANP een uitvoerige samenvatting. Vervolgens gaf De Jong een persconferentie. Deze was zo gepland dat ochtend- en avondkranten om beurten de primeur hadden. 'Het optreden van De Jong op een persconferentie is onnavolgbaar,' schreef een van de journalisten die de publicatie van *Het Koninkrijk* in verschillende rollen en van begin tot eind meemaakte, *Volkskrant*-medewerker en later hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis Jan Bank.

> Wie er ook met hem aan tafel zit en met égards aan de journalisten is voorgesteld, *hij* leidt de sessie. Nu eens een strenge docent met een af-

> werende reactie, dan weer een collega, die zijn pappenheimers kent en tot samenzwering bereid lijkt... quasi onverschillig... over de krenten, die andere journalisten in zijn pap hebben ontdekt maar die hij er wel eerst heeft ingelegd.[62]

Dit laatste was inderdaad een van de Jongs slimmigheden. Als voormalig journalist wist hij dat het succes van een krantenartikel staat of valt met het nieuwsgehalte. Geschiedschrijving biedt gewoonlijk weinig nieuws, tenzij... Voor die uitzonderingen zorgde De Jong, bijvoorbeeld door bij de publicatie van deel 9 een geschreven verklaring over Van 't

Sant en de escapades van prins Hendrik uit te delen,[63] door op de persconferentie van deel 8 het wanbeleid van het Rode Kruis als nieuws te brengen (wat het niet was) en door bij de delen 4 en 5 veel werk te maken van de opwinding rond de Nederlandse Unie. Maar ook elders en op andere manieren zorgde hij ervoor dat de krenten niemand ontgingen. 'Ik meen er goed aan te doen speciaal u attent te maken op de samenvattende cijfers die u op p. 886-887 kunt aantreffen,' schreef hij in februari 1978 aan de hoofdredactie van het ANP. 'Zij zijn nog niet eerder gepubliceerd.'[64] Gewoonlijk sloeg De Jong zowel bij dergelijke mededelingen als op persconferenties een ons-kent-ons-toontje aan: 'Wij journalisten weten wat er in de wereld te koop is en doen er goed aan ons publiek hiervan op verantwoorde maar smakelijke wijze verslag te doen.' Hij was hiertoe mede zo goed in staat omdat hij, zoals eerder vermeld, zich onder journalisten thuis voelde, beter vermoedelijk dan onder vakgenoten.

Perscontacten

Voor zover na te gaan wist De Jong ongeveer alle Nederlandse media, de geschreven pers voorop, bij de publicatie van *Het Koninkrijk* in te schakelen. Daarvoor hoefde hij overigens nauwelijks moeite te doen. Wie niet op de verzendlijst stond, om de een of andere reden bang was dat tekst hem niet of niet op tijd zou bereiken of de auteur in verband met het werk nog even apart wilde spreken, stuurde een briefje en kreeg per omgaande antwoord. Het was bijna altijd positief. Het correspondentiearchief van het RIOD ligt dan ook vol met kattebelletjes en de reacties daarop.[65] Zo schreef Paul van 't Veer, een van De Jongs beste critici, eind september 1972 een briefje waarin hij vertelde dat hij als journalist van *Het Vrije Volk* altijd een uitnodiging voor de

persconferentie had ontvangen maar nu elders werkte (bij *Het Parool*, waar Evert Werkman de oorlog 'deed') maar toch graag lid van de kring wilde blijven. De Jong meldde hem per omgaande dat dit vanzelf sprak en dat hij het eerstvolgend deel van *Het Koninkrijk* tijdig zou ontvangen. Een vergelijkbaar briefje werd enkele jaren later door G. Alb. van Dongen van het *Rotterdamsch Nieuwsblad* gestuurd. Deze vroeg wanneer de persconferenties van deel 5 gehouden zouden worden (het waren er maar liefst twee, voor elke band één) en of het mogelijk was de boeken niet naar de krant maar naar zijn huisadres te sturen. Kwam voor elkaar, luidde prompt het antwoord.[66]

Regelmatig ondernam De Jong ook zelf actie, onder meer door naar zijn mening lakse media aan het jasje te trekken. In Nederland gebeurde dat zelden maar de rest van de wereld liet het nog wel eens afweten. 'De plaats van Le Monde kennend,' schreef hij in 1972 aan de Haagse correspondent van de Franse krant, 'heb ik altijd betreurd dat in dit blad nooit aandacht is geweest voor het werk en de publicaties van het instituut.' Enkele jaren later, kort vóór de verschijning van deel 5, meende hij de Belgische pers te moeten opporren. 'Mijn Heren,' schreef hij aan onder meer de *Gazet van Antwerpen*, *Het Volk* en *Het Laatste Nieuws*:

> Binnenkort verschijnt de eerste helft van deel 5 van mijn werk... Ik moge u verzoeken mij te berichten of U prijs stelt op toezending van een recensie-exemplaar.[67]

Net als bij de geschreven pers probeerde De Jong zijn aandacht ook zo goed mogelijk over de audiovisuele media te verdelen: de ene keer kwam de ene, een volgende keer een andere omroep aan de beurt. Het gaat te ver te zeggen dat hij door dit verdelen probeerde te heersen maar *beheersen* wilde – en deed – hij de zaak wel degelijk. 'Er zijn zoals ik het zie, drie mogelijkheden,' schreef hij de NCRV naar aanleiding van hetgeen hij in deel 9 over het Englandspiel zou publiceren.

> 1. een interview met mij, en eventueel ook met anderen, in *Hier en Nu*. 2. een apart programma, los van uw actualiteitenrubriek. 3. integrale voordracht van mijn tekst [De Jong hield vóór publicatie een lezing over het onderwerp] door mijzelf...[68]

De NCRV, uitzonderlijk, ging niet op de voorstellen in. De verklaring is een simpele: de omroep had zelf een reeks van maar liefst vijf documentaires over het onderwerp in de maak, elk van een klein uur lang.[69]

Jaap van Meekren

Van grote betekenis voor verspreiding en succes van *Het Koninkrijk* was dat de journalisten met wie De Jong verkeerde, niet de eersten de besten waren en, zeker waar het de oorlog betrof, in eigen kring veelal als gezaghebbend werden beschouwd. Het vermoedelijk beste voorbeeld hiervan is Jaap van Meekren, geboren in 1923 en vanaf de tweede helft van de jaren zestig tot halverwege de jaren tachtig de centrale figuur in AVRO's actualiteitenrubriek *Televizier*. Zo herinnerde een van degenen die van hem het vak leerde, Fons van Westerloo, hoe hij her en der de scepter zwaaide:

> Hooggeplaatsten, onder wie ministers en premiers, vroegen hem beleefd of zij hem mochten tutoyeren, in plaats van andersom. Dries [van Agt], Joop [den Uyl], Gajus [De Gaay Fortman sr.), ze kwamen allemaal bij hem thuis over de vloer en als hij ze dan ontving, zittend aan de kop van de dinertafel, leek het of hij het land bestuurde.

Overdreven? Vast, maar in eigen kring – onder journalisten, bij de AVRO en zeker als het de oorlog aanging – was zijn woord wet.[70] 'Ik heb iets met de oorlog,' schreef Van Meekren in zijn onvoltooide memoires.

> Ik ben niet getraumatiseerd (mijn ouders zijn na twee jaar Westerbork en Theresiënstadt heelhuids teruggekomen, mijn zuster zat in Zwitserland en ik leef ook nog) maar mij blijft de vraag fascineren: hoe heeft het kunnen gebeuren? Ik kan eindeloos kijken naar films en foto's van Hitler en probeer me dan in te denken wat er werkelijk achter dat voorhoofd heeft geleefd.

Het wordt bevestigd door mensen die Van Meekren goed gekend hebben: hij was volstrekt bezeten van de oorlog. Zo vertelt Bernard Hammelburg hoe hij als jong verslaggever een tijdje met hem in Curaçao verbleef. Lezend op het strand dreigden de vellen van de proef van *Het Koninkrijk* telkens weg te waaien.[71] 'We probeerden wel eens andere onderwerpen [dan de oorlog] te bespreken,' schrijft hij, 'maar altijd kwam de conversatie terug op de oorlog. "We varen weer," zei Jaap dan. Het schip-van-herinneringen had even een haven-van-afleiding aangedaan, maar niet voor lang.'

Oorlog, oorlog, altijd weer de oorlog. Volgens Van Meekren was de

oorlog een van de meest ingrijpende gebeurtenissen in de geschiedenis en ging er geen dag voorbij zonder een stuk erover in de krant – of een item op televisie. In het laatste geval hebben weinigen daaraan zo bijgedragen als juist hij. 'Vanuit die fascinatie maar ook vanuit de behoefte de herinnering levend te houden,' schreef hij,

> heb ik misschien wel honderd uitzendingen gemaakt. Het klinkt dramatisch maar ik meen het oprecht: omdat de omroep mij daartoe nu eenmaal de gelegenheid gaf heb ik het als mijn plicht gevoeld naar beste vermogen de tolk te zijn van doden en overlevenden.[72]

Het is niet meer te achterhalen hoeveel uitzendingen Van Meekren alleen al aan *Het Koninkrijk* gewijd heeft maar voor zover na te gaan is dat vanaf deel 4 altijd gebeurd, tot 1985 bij de AVRO, daarna bij Veronica. Toon en sfeer van die uitzendingen waren zonder uitzondering harmonieus, om niet te zeggen bewonderend – al bleef de relatie tussen historicus en televisiemaker zakelijk.[73] Ook de opzet was veelal dezelfde. Het eerste deel van het item bestond uit gefilmde beelden en interviews op locatie,[74] het tweede uit een studiogesprek tussen Van Meekren en De Jong.[75]

'De Paasbijdrage van de AVRO was bijna drie kwartier reclame voor het achtste deel van dr. Loe de Jongs meesterwerk over de Tweede Wereldoorlog,' schreef Peter van Bueren in de *Volkskrant*.[76] En inderdaad, wie de uitzending opnieuw bekijkt,[77] kan niet anders dan opmerken hoezeer de twee mannen het met elkaar eens waren. 'Volgens Jaap van Meekren kan de verbreiding van dit werk ertoe bijdragen "dat het nooit meer zal gebeuren",' tekende Van Bueren naar aanleiding van de uitzending op. Wat hij er niet bij vertelde, vermoedelijk omdat hij het niet wist want niet aanwezig was geweest, was dat De Jong tijdens de persconferentie hetzelfde had beweerd.[78]

Amici

In de wereld van de geschreven pers had De Jong heel wat 'vrienden' van het statuur van Van Meekren. Onder hen de al wat oudere *Parool*-journalist Evert Werkman. Hij was actief geweest in het verzet, had er ook over geschreven en onder meer een bloemlezing gemaakt die zijn titel ontleende aan de Rotterdammer die Buskes in de meidagen van '40 boos 'ik neem het niet' had zien roepen. Hoewel hij in 1980 met

pensioen ging en de laatste delen van *Het Koninkrijk* niet meer recenseerde, bleef hij de publicaties trouw en instemmend[79] volgen. Hoezeer hij zich met de geschiedschrijver verbonden voelde, blijkt onder meer uit een brief uit mei 1970. 'Waarde De Jong,' begon die,

> je hebt, neem ik aan, kennis genomen van enkele artikelen van de laatste tijd, waarin de methode, die je met de geschiedschrijving in '*Het Koninkrijk* enz' hebt gevolgd, nogal scherp wordt aangevallen. Ik doel o.m. op de artikelen van Jan Rogier in *Vrij Nederland*, Jan Bank in *de Volkskrant* en Paul van 't Veer in *Hollands Maandblad*. Ik zou mij kunnen voorstellen,

> dat je de behoefte hebt je in het openbaar te verweren tegen deze visies. Indien dit zo is, zou je dit dan niet in *Het Parool* willen doen?[80]

De collegiaal-vriendschappelijke verhouding tussen de twee leeftijdsgenoten bleek ook bij de verschijning van deel 12. Werkman, fameus schrijver van speelse verzen, had in 1972 een sonnet gemaakt over het moment dat het laatste deel van *Het Koninkrijk* gepresenteerd zou worden. Daarin voorspelde hij dat er dan nog slechts drie bejaarde journalisten zouden opdagen en de auteur overmand zou zijn door twijfel. Toen het zover was antwoordde De Jong met een sonnet van zijn hand. Van bejaarde journalisten was geen sprake, van twijfel evenmin. 'De situatie is vreemd,' dichtte hij,

> men noemt mij een orakel,
> ja als een monument zo word ik thans bezongen
> alsof op mijn terrein geschiedde een mirakel.

Sonnet én boek liet hij bij Werkman thuisbezorgen.[81]

Zover ging De Jong zelden maar op vertrouwde voet stond hij met velen. Zo schreef hij in april 1975 aan 'amice Sinner', vaste recensent van het *Algemeen Dagblad* en de daaraan gelieerde kranten als *Het Vaderland* en de *Noord Ooster*, dat hij in zijn bespreking van deel 6 twee foutjes had gemaakt. 'Ik begrijp dat ik het de pers niet gemakkelijk maak door zulke lange boeken te schrijven,' verontschuldigde hij zich, 'het lijkt mij een moeilijke opgave om de inhoud in een betrekkelijk beknopt artikel samen te vatten' maar... Of de recensent de onjuistheden in een volgend nummer van de krant maar even wilde corrigeren. Maar niet alleen in geval van kritiek liet De Jong van zich horen. Hij deed het ook om complimenten uit te delen.[82] Zo schreef hij eind 1972 aan Anthonie Mertens van *De Standaard* een bedankbriefje voor

> uw lange artikel over mijn deel 4... Ik vind dat U van dit deel een bijzonder mooie samenvatting gemaakt hebt. Omdat er in stond dat U alleen maar door ziekte het lange boek zo spoedig hebt kunnen lezen, wil ik bij deze de hoop uitspreken dat U spoedig weer geheel hersteld bent.[83]

Zo was het journalistieke wereldje waarin De Jong verkeerde. Ons kent ons.

Jan Bank

'Mijn conclusie,' schreef Jan Bank in een notitie ten behoeve van deel 14 van *Het Koninkrijk*,

> is dat er weliswaar van directe beïnvloeding van de pers geen sprake was, maar dat een combinatie van dwingende produktie-factoren en een perfecte beheersing van de journalistieke conventies De Jong in staat heeft gesteld de eerste weerklank op zijn werk te orkestreren.[84]

Hoe dit in zijn werk ging, is dankzij het uitvoerige correspondentiearchief van het RIOD goed na te gaan, onder meer in het geval van Bank zelf.

De eerste contacten tussen Bank en De Jong kwamen dankzij televisieproducent Max Appelboom tot stand. Deze wilde in 1974 van de rijzende ster een portret maken en vroeg Bank daarover de redactie te voeren. Dat was een voor de hand liggende keus. Op het moment dat het eerste deel van *Het Koninkrijk* verscheen, februari 1969, werkte Bank bij *de Volkskrant* en behoorde tot de groep die van de krant het lijfblad zou maken van de goed opgeleide, kritische generatie die ideologisch nauw gelieerd was aan wat hiervoor de oorlogsgeneratie is genoemd.[85] Vermoedelijk ook omdat hij historicus was, had Bank de verschijning van *Het Koninkrijk* vanaf het eerste moment gevolgd. In tegenstelling tot wat je op basis van de hiervoor geciteerde brief van Evert Werkman zou verwachten, deed hij dat allerminst negatief – zij het misschien iets minder bewonderend dan volgens verzetslui van de oudere generatie zou moeten.[86] Maar het was op dat moment nog pas 1970, de jonge generatie liet zich horen, De Jongs grote tijd lag nog in het verschiet. Hoe dan ook, hij is een goed verteller, beklemtoonde Bank, en had oog voor detail. Ook beschikte hij over een groot portretteertalent, plus het vermogen saillante details naar voren te halen.

Bank zou dit keer op keer herhalen, onder meer naar aanleiding van de verschijning van deel 9 in 1979.

De twee hadden elkaar ondertussen beter leren kennen, Bank werkte als historicus aan de Universiteit van Utrecht – terwijl hij *Het Koninkrijk* voor *de Volkskrant* bleef recenseren – en noemde de oudere collega in briefjes al amice. Weer enkele jaren later, Bank was ondertussen gepromoveerd en tot bijzonder hoogleraar in Rotterdam benoemd, raakten de twee zelfs op redelijk vertrouwde voet. Dat werd nog sterker toen Bank in 1983 in Rotterdam een gewoon professoraat kreeg en zich voornam zijn oratie aan niets minder dan de oorlogs-

geschiedschrijving te wijden. In een brief vertelde hij De Jong dat hij op basis van film en televisie wilde aantonen hoe tijdsgebonden die geschiedschrijving was. De aangeschrevene beaamde dit maar voegde eraan toe dat een dergelijke stelling volgens hem moeilijk te bewijzen was. Dat was volgens De Jong niet het enige struikelblok.

> Een probleem lijkt mij ook dat de film en de televisie toch niet meer zijn dan toevoegsel aan wat gepubliceerd wordt in dagbladen, periodieken en boekpublikaties.

Deze voor een 'televisieleraar' opmerkelijke uitspraak deed De Jong in juni 1982. Het jaar daarop was er intensief briefverkeer tussen Bank en het RIOD – niet alleen met De Jong. De belangrijkste reden hiervan is dat de inaugurele rede nogal wat onrust veroorzaakt had. Bank had zich namelijk afgevraagd of het instituut na voltooiing van *Het Koninkrijk* niet beter opgedoekt kon worden. Maar enkele briefjes heen en weer verzachtten de pijn en eenmaal zover hoorde Bank er helemaal bij. Regelmatig werd over studenten gecorrespondeerd. De Jong vertelde Bank dat hij voor zijn werk aan deel 11 (over Nederlands-Indië) veel gebruikmaakte van zijn dissertatie (*Katholieken en de Indonesische Revolutie*). Eind 1984 kreeg Bank zelfs de discussienota's over *Het Koninkrijk* toegestuurd, dat wil zeggen de verslagen van de gesprekken tussen de auteur en zijn meelezers. 'Strikt persoonlijk... bovendien in je kwaliteit als hoogleraar,' voegde De Jong eraan toe.

Zo bezien is het niet verwonderlijk dat Bank de hoofdrol kreeg in de samenstelling van het in 1991 verschenen deel 14 van *Het Koninkrijk*, bestaande uit kritieken op het werk. Hij was relatief jong, inmiddels hoogleraar in Leiden, goed met De Jong, goed ook met andere werknemers van het RIOD, kenner van de materie én bij de receptie van het werk intensief betrokken geweest, kortom een van de velen die een rol

speelde in het verhaal dat door en vanuit het RIOD over de Tweede Wereldoorlog werd verteld. Het gaat te ver te zeggen dat De Jong omringd werd door een schare professionele bewonderaars – daarvoor waren de verhoudingen te zakelijk, bovendien zijn professionals over het algemeen te eigenwijs om te bewonderen – maar omgeven door een aantal elkaar overlappende kringen van min of meer gelijkgestemden werd hij wel degelijk. Het is een verklaring temeer dat de kritieken op zijn werk in negen van de tien gevallen details betroffen. Wat betreft grote lijn en perspectief was men het eens.

Consensus aan de top – en op de bodem

De consensus over het in *Het Koninkrijk* geboden beeld werd vereenvoudigd doordat dit beeld im- of expliciet ondersteund werd door figuren uit invloedrijke maatschappelijke groeperingen en door tal van onafhankelijke personen van naam en faam, onder wie collega-historici.[87] Loe de Jong wist ook al dezen aan zich te binden door op tijd exemplaren van zijn boeken en, als de gelegenheid zich voordeed, een vriendelijk woordje te sturen. Het correspondentiearchief van het RIOD puilt daarom eveneens uit van bedankjes, uitnodigingen, felicitaties en andere fatsoensbriefjes. Ook hierbij zijn allerlei kringen te onderscheiden, van intimi of lotgenoten als Victor van Vriesland ('beste Vic'), Eelco van Kleffens ('amice'), Johannes Scheps ('beste vriend Scheps... waren er in de bezettingstijd maar meer geweest als jij') en Willem Drees ('Beste De Jong... Je Drees') tot verder verwijderden als ministers, premiers, politici, wetenschapslui, bestuurders en leden van het koninklijk huis.

Het is onmogelijk hen in een samenhangend verband te plaatsen, onmogelijk ook te zeggen wat hun rol is geweest bij de verbreiding van het oorlogsverhaal van Loe de Jong maar de stelling dat het correspondentiearchief van het RIOD uit de jaren zeventig van de twintigste eeuw[88] een blauwdruk biedt van op zijn minst een belangrijk deel van de bestuurlijke elite van zowel de nieuwe als de oude garde en dat die elite ertoe bijgedragen heeft de 'boodschap' van *Het Koninkrijk* te verspreiden, is nauwelijks gewaagd – zij het evenmin veelzeggend. Cals, Klompé, Schmelzer, Juliana, Beatrix, Bernhard, Van Dam (Marcel), Lubbers, Burger, Carmiggelt, De Jong (Piet) *e tutti quanti* behoorden tot de contacten. Voeg hierbij de namen van de tallozen die in de media instemmend over *Het Koninkrijk* schreven of spraken en de consensus

wordt steeds begrijpelijker. Een gewenst beeld alleen, zo weten we uit onderzoek naar collectieve herinnering, is niet genoeg. Een rol spelen ook de middelen om het beeld te verspreiden en de aanvaarding ervan door spraakmakende groepen en personen.

Om een ingewikkelde discussie in één zin samen te vatten: gemeenschappelijke herinneringen zijn sociale verschijnselen en dus zijn het ook sociale factoren die de werking (en deels ook de inhoud) ervan bepalen. Dergelijke factoren zijn in geval van de receptie van het Koninkrijk eenvoudig aan te wijzen. Waar of wanneer je het correspondentiearchief van het RIOD ook opent, telkens vind je het bewijs van
500 De Jongs publieke functie. Brieven en briefjes, vragen en opmerkingen, ontboezemingen, soms zelfs halve manuscripten werden hem in onophoudelijke stroom toegezonden. En nooit, bijna nooit,[89] bleven de zendingen onbeantwoord. Zelfs schoolkinderen kregen antwoord, ook als ze onmogelijke vragen stelden zoals vier mavoleerlingen in november 1982 deden. 'Vindt u dat oorlogsboeken ook een bepaalde uitwerking hebben op de jeugd?' De Jong ging er, vermoedelijk bij monde van een van zijn medewerkers, serieus op in en schreef een reactie van wel tien regels. 'Wel dit is maar een kort antwoord,' eindigde het. 'Als je hier en daar nog meer wilt weten, kun je mij opbellen.'[90]

Bewonderaars

In de enorme correspondentie tussen Loe de Jong en zijn lezers zijn drie categorieën te onderscheiden: bewonderaars, critici en inlichtingenvragers.[91] Om te beginnen eerstgenoemden. Dat waren er zoals gezegd velen. Ze gingen in hun lofuitingen soms behoorlijk ver – niet alleen met woorden maar ook met daden zoals de versiering van hun schrijfsels met tekeningen of het aanbod van cadeaus. Een flink aantal van deze bewonderaars, vaak oudere alleenstaande dames, stortte bij De Jong ook hun hart uit. Zo de vrouw die tijdens de oorlog ondergedoken had gezeten en De Jong op 25 maart 1974 een eerste brief van vijf kantjes schreef, met als belangrijkste reden hem te bedanken. 'Dank voor alles wat u gedaan heeft en nog doet. Ik weet nu: het is met hartenbloed geschreven.'

En passant schreef zij ook nog over de rest van het leven. De lange brief werd door een medewerker van De Jong in tien regels samengevat en vervolgens beantwoord. Daarop stuurde de vrouw nog een aantal brieven. Ze werden alle vriendelijk beantwoord, onder meer met

opmerkingen als: 'Het speet mij te lezen dat u last van duizelingen hebt.'[92]

Het ligt voor de hand dat ontboezemingen over de oorlog vaker voorkwamen. Mensen die de tijd bewust hadden meegemaakt, naderden het einde van hun leven, keken terug, kwamen daarbij in vele gevallen bij de oorlog uit maar hadden lang niet altijd iemand met wie ze hun gedachten konden delen. Daarom deden ze dat met de persoon die van die oorlog het symbool was. Zo de oud-verzetsman die zijn vrouw had verloren en De Jong vertelde over de rol die zij destijds gespeeld had terwijl hij in het ziekenhuis lag. Ze had gedaan wat hij had willen doen maar vanwege zijn ziekte niet kon doen: geheime stukken rondbrengen. 'Een prachtvrouw,' schreef de man.

> We waren wettelijk 60 jaar getrouwd, altijd in prima harmonie, en nu sta ik hier in een leeg huis... O, vergeef me onder deze omstandigheden mijn tranen en mijn typefouten. Ik heb er zovelen begraven in de oorlog.[93]

Uit de briefjes van bewonderaars wordt duidelijk dat De Jong zozeer een publieke figuur was geworden dat niet alleen belangrijk was *wat* hij beweerde maar ook *hoe* hij dat deed – welke kleren hij aanhad, hoe hij eruitzag, welke emoties hij toonde, zijn lach, gebaren. Een hoogtepunt wat dit betreft was het optreden bij Sonja Barend in 1977. De kijkers zagen een volstrekt andere Loe dan ze gewend waren, niet de serieuze meester maar een vrolijke snuiter: 'Weet je dat het eerste deel, *Voorspel*, nog eens in een sekswinkel heeft gelegen?'

Dit optreden was de uitkomst van een kleine metamorfose die De Jong in de loop van de late jaren zestig, begin jaren zeventig onderging. Deze metamorfose was deels een reactie op de kritiek die hij na en door *De Bezetting* te verwerken kreeg, deels ook het gevolg van een maatschappelijke verandering. In *De Bezetting* kon De Jong nog optreden als degene die 'het' wist, de alwetende verteller die boven de partijen stond. Ten gevolge van de democratisering werd dat steeds moeilijker. De belangstelling ging in plaats van naar 'objectieve geschiedenissen' steeds vaker uit naar subjectieve verhalen – vooral van slachtoffers. De Jong speelde hier, vermoedelijk zonder zich ervan bewust te zijn, op in door een andere kant van zijn persoon te laten zien.

Dat begon met een reeks interviews met Ischa Meijer. Daarin toonde hij nadrukkelijk zijn kwetsbaarheid, om niet te zeggen minder goede eigenschappen. Dit deed hij vervolgens ook op televisie, om te

beginnen in een langdurig gesprek met de hoofdredacteur van het blad waarin Meijer zijn interviews publiceerde, W.L. Brugsma. Het maakte veel indruk en liet het publiek 'gewoon een aardige man' zien. Vanaf dat moment toonde De Jong geregeld zijn 'menselijke' (in tegenstelling tot professionele) kant. Pas tijdens de Aantjesaffaire, ruim een jaar na de Sonja-uitzending, speelde hij weer eventjes de oude betweter. Het is mogelijk dat die temeer slecht viel omdat hij eigenlijk verdwenen leek – en tegelijkertijd een anachronisme was geworden.

Critici

Naast bewonderaars had De Jong ook critici. Ook dat waren er velen, zij het dat hun kritiek in 9 van de 10 gevallen details betrof. 'Of het nu ging om punten en komma's of om meer fundamentele kwesties, Nederland telde heel wat mensen die het beter wisten dan de professor,' schrijft een man die een uitvoerige bloemlezing uit het correspondentie-archief van het RIOD samenstelde.[94] In een flink aantal gevallen was die kritiek terecht. De Jong maakte fouten, soms nogal opmerkelijke. Een amusant voorbeeld hiervan is zijn vertaling van de zinsnede 'wir fahren nach Polen um Juden zu versohlen'. Hij maakte daarvan 'wij gaan naar Polen om van Joden zoolleer te maken' terwijl *versohlen* niet alleen dat maar ook 'een aframmeling geven' betekent. Er waren ook spellingseigenaardigheden die De Jong weigerde te erkennen. Daaronder het woord agressief dat hij, koppige gymnasiast, weigerde met één *g* te schrijven.

Onvermijdelijk stonden er ook heel wat feitelijke onjuistheden in *Het Koninkrijk*. 'Ten eerste was het mensenwerk,' schreef De Jong voorafgaande aan de 100 pagina's met wijzigingen die hij in deel 13 opnam, 'en dus feilbaar, ten tweede is er altijd veel meer gebeurd dan uit de bewaardgebleven documenten blijkt, en ten derde heb ik van die documentatie slechts een deel kunnen bestuderen.'[95] De gevolgen werden De Jong door zijn lezers regelmatig onder de neus gewreven. Een huwelijk tussen twee adellijke figuren zou zich in Voorhout en niet in Voorburg voltrokken hebben. Bij een schietoefening was niet al maar slechts een deel van het houtwerk van de Scheveningse Pier in vlammen opgegaan. Een brug die volgens het foto-onderschrift in Den Haag zou staan, was in werkelijkheid Amsterdams. De getoonde soldaten van het 506ste regiment waren die van de 101ste luchtmachtdivisie. Een krant die volgens De Jong in Hoorn uitgegeven werd, verscheen in

Enkhuizen. Pijnlijk was dat een van de dertien personen die volgens de geschiedschrijver naar aanleiding van de aanslag op het Amsterdams bevolkingsregister geëxecuteerd waren, nog in leven bleek te zijn. 'Ik wilde even zeggen dat ik er nog ben,' kopte *De Telegraaf*.[96] Zo zijn er honderden details. Voor zover op het moment van publicatie van dat deel (eind 1988) bekend, staan ze opgesomd in deel 13.

Belangrijker, lastiger en interessanter dan feiten zijn meningen. Zo beweerde de zoon van Gerbrandy dat zijn vader totaal geen gevoel voor muziek had – en dat terwijl De Jong in deel 9 van *Het Koninkrijk* schreef dat de man zich in Londen een koffergrammofoon met klassieke platen had aangeschaft. 'Daar kon hij bij tijd en wijle intens van genieten.' Het was volgens de zoon ondenkbaar. 'Er zijn sinds Adam en Eva weinig mensen op de wereld geweest die zo volstrekt onmuzikaal waren als mijn vader.'[97]

De Jong legde zich bij het gezag van de zoon neer en nam in deel 13 een correctie op: Gerbrandy zou in plaats van naar muziek naar een talencursus geluisterd hebben. Van dergelijke wijzigingen zijn er in deel 13 meer voorbeelden te vinden. Uitzonderlijk daarentegen zijn de correcties die getuigen van zogenoemd 'voortschrijdend inzicht'. Maar ze zijn er wel. Een goed voorbeeld zijn de passages gewijd aan hispanist en verzetsstrijder Johan Brouwer. Op basis van enkele citaten uit een brochure die Brouwer in de zomer van 1940 had gepubliceerd, suggereerde De Jong dat de man fascistoïde neigingen had. 'Het was of hij door middel van zijn latere [verzets]daden de herinnering aan die overijlde analyse wilde uitwissen.' Bij nader inzien realiseerde hij zich dat deze suggestie onjuist was. 'Deze passage komt te vervallen,' schreef hij daarom in deel 13 en voegde een nieuw biografietje toe.[98]

Dat De Jong selectief, om niet te zeggen elitair in zijn correcties was, blijkt uit een van de vele relletjes waartoe *Het Koninkrijk* aanleiding gaf. In deel 5 staat een passage over het hotel in Valkenburg waar Colijn in juni 1941 geïnterneerd was geweest. 'Bepaald geen lustoord,' staat er, 'het eten was er miserabel, de bediening slecht en de hotelier en zijn vrouw leefden als kat en hond.'[99] De vrouw, op het moment van publicatie nog in leven, reageerde als door een wesp gestoken, de lokale pers bemoeide zich ermee, kortom wat vanuit het perspectief van De Jong een niemendalletje was en voor de geschiedschrijving van de oorlog onbetekenend is, kon voor de betrokkenen een drama betekenen. In dit geval corrigeerde De Jong zijn grofheid niet – het is wel vaker opgemerkt dat een zeker klassenbewustzijn hem niet vreemd was: een willekeurige vrouw uit Limburg was ver van zijn bed terwijl

mensen uit de omgeving van Brouwer nabij waren.[100]

Onder de critici waren ook notoire zeurkousen, althans mensen die daarvoor doorgingen. Een voorbeeld daarvan is de man die bij hoog en laag volhield dat de oorlog niet, zoals Loe de Jong beweerde, om half drie maar al om half een uitgebroken was en dat de regering hiervan ook al minstens een week tevoren op de hoogte was. Hij bestookte niet alleen het RIOD en De Jong maar ook de AVRO, Van Meekren en Van Agt met woedende brieven. Kantjes vol, jarenlang![101]

Al ging De Jong er wel eens toe over een ander gelijk te geven of een mening over een bepaalde persoon of gebeurtenis te corrigeren, op principiële punten wist hij van geen wijken. Dit kon hij temeer doen omdat niemand zich wat kennis van de oorlog betreft met hem kon (of durfde) meten en zijn eventueel wél serieuze tegenstanders zelden goede papieren hadden. Dit laatste geldt onder meer H.W. Van der Vaart Smit. Niet alleen was hij in de oorlog fout geweest en daarvoor ook veroordeeld, hij was bovendien een buitengewoon lastig heerschap en ook nog een slecht schrijver. Zijn *Wetenschappelijke Kritiek* I op het geschiedwerk van dr. L. De Jong, verschenen in 1975, maakte mede om die redenen weinig tot geen indruk. Pogingen van zijn kant rectificaties via de rechter af te dwingen liepen eveneens op niets uit. Nauwelijks beter verging het de interessantere figuur en betere criticus Ridder van Rappard, gewezen burgemeester van Gorinchem en schrijver van twee dikke pillen over de oorlog – en tegen de visie van De Jong. Over hem later.[102]

Aan de andere kant van het politieke spectrum stond een man als *Vrij Nederland*-journalist Jan Rogier. Hoewel hij gedurende korte tijd invloed had,[103] was die uiteindelijk toch beperkt. Voor werkelijke invloed was Rogier te drammerig en het blad waarvoor hij schreef, hoe belangrijk ook, te Amsterdams intellectueel. Hier komt bij dat de voortdurende verschijning van *Het Koninkrijk* in de jaren zeventig in het voordeel van De Jong werkte. Critici werden verpletterd.[104] Ook had Rogier op cruciale punten aantoonbaar ongelijk. Zo is zijn centrale these – dat De Jong een geschiedschrijver des rijks ofwel een marionet van de regering was – onmogelijk vol te houden. Zoals blijkt uit conflicten over de Nederlandse Unie, Aantjes en Van 't Sant was regelmatig juist het tegenovergestelde het geval: De Jong ging zijn gang en de regering kon weinig anders doen dan proberen de schade tot een minimum te beperken. Maar belangrijkste van al is toch dat in de loop van de jaren zeventig de stemming veranderde, in het nadeel van

Rogier welteverstaan. Het was een van de redenen dat hij in 1977 uit de journalistiek stapte en de kort hierna verschenen boekuitgaven van zijn artikelen van een somber voorwoord voorzag. Hij wist het: zijn tijd was voorbij, zijn visie achterhaald. Uiteindelijk leidde dit er toe dat 's mans boeken zelfs in het eigen blad kritisch besproken werden.[105]

Meelezers

Terwijl De Jong nauwelijks of geen rekening hoefde te houden met de critici van links en rechts, kon hij niet voorbij aan de kritiek uit het midden. Die kritiek kwam in eerste instantie van een grote groep 'meelezers'. Het waren er vele, bestuur en medewerkers van het instituut, vertegenwoordigers van het ministerie en speciale genodigden.[106] In verreweg de meeste gevallen verliepen de discussies met hen in kritische harmonie en hadden tot gevolg dat het manuscript op details aangepast werd. Op deze 'regel' zijn uitzonderingen: de passages over de Nederlandse Unie, de zaak-Van 't Sant, de Ordedienst (OD) en Nederlands-Indië – met op een enigszins aparte plaats hetgeen door De Jong over Hirschfeld werd geschreven. Het eerste geval kwam, althans wat de kritiek van het Driemanschap betreft, al uitvoerig ter sprake. Maar daaraan voorafgaand had het oordeel over de Unie ook onder de meelezers al tot veel onrust geleid. Eerder en tot op zekere hoogte hiermee vergelijkbaar speelde een meningsverschil tussen De Jong en meelezer/bestuurslid Tjalling P. van der Kooy over secretaris-generaal Hirschfeld – een conflict dat tot op de dag van vandaag aanhoudt.[107] Uiteindelijk werden de twee het niet eens en stapte Van der Kooy uit de begeleidingscommissie.[108]

Voor veel beroering, eerst binnen de commissie, daarna in de samenleving, zorgden ook de passages over de vertrouweling van Wilhelmina, F. Van 't Sant, in het bijzonder over diens bemoeienissen met de escapades van prins Hendrik in de jaren twintig. Volgens meerdere meelezers hadden die passages met de oorlog niets te maken. Toch wel, beweerde De Jong: de rol van Van 't Sant tijdens de oorlog moest in het licht van eerdere gebeurtenissen worden gezien. De zaak werd gecompliceerd doordat ook de politiek en zelfs het Koningshuis zich ermee bemoeiden – de onthullingen waren pijnlijk voor Juliana. Maar De Jong hield voet bij stuk, paste de tekst enigszins aan, meer niet. Voor de media was het smullen. De Jong daarentegen heeft de ophef over Van 't Sant zo kort na de affaire-Aantjes geen goed gedaan. Vooral

in de oranjegezinde pers werd zijn 'eerzucht als historicus'[109] hem niet in dank afgenomen.

Eerder al was De Jong naar aanleiding van zijn geschiedschrijving van de Ordedienst met traditioneel Nederland in aanvaring gekomen. In deel 7 wordt uitvoerig verhaald over de illegaliteit, de zogenoemde Zwitserse weg (de route waarlangs spionagemateriaal naar Londen werd gestuurd) en de Ordedienst. Daarbij maakte De Jong, geheel in lijn met het oordeel dat in linkse kringen al tijdens de oorlog was gevormd, laatstgenoemde instantie grote verwijten. De Ordedienst zou uit angst voor een gezagsvacuüm en ten koste van de politiek het gezag naar zich toe hebben willen trekken en ook anderszins minder democratische denkbeelden hebben gekoesterd. Daartoe had zij met gebruikmaking van de Zwitserse weg het linkse verzet (*Vrij Nederland*) bespioneerd. Weliswaar werd dit oordeel in *Het Koninkrijk* niet zo hard gebracht als in de eerste naoorlogse jaren was gebeurd maar toch: De Jong handhaafde het. Of zoals in een van de discussienota's werd gesteld: de Ordedienst zou bestaan uit mensen die meenden dat het Duitse systeem zo gek nog niet was mits er op de plek van de Duitsers maar goede Nederlanders zaten.[110] De overtuiging maakte de betrokkenen woedend en leverde De Jong in kleine kring heel wat problemen op. Opmerkelijk is overigens dat hiervan in de pers weinig terug te vinden is. Zoals zo vaak (*ipse dixit*)[111] nam deze het oordeel van De Jong zonder noemenswaardig commentaar over en trok zich van zijn critici weinig aan. De belangrijkste uitzondering hierop vormt het vele dat De Jong in de delen 11 en 12 van *Het Koninkrijk* over Nederlands-Indië schreef. Het leidde zowel binnen de kring van meelezers als in de samenleving tot ongekende opwinding. Ook daarover later.

Beïnvloed door tijd en omgeving

Al week Loe de Jong meestal niet, onwillekeurig onderging hij wel degelijk de invloed van tijd en omgeving. Zo zijn er tussen *De Bezetting* en *Het Koninkrijk* verschillen die niet terug te brengen zijn tot medium, doelgroep of lengte. In de televisieserie had hij in het geheel geen oog voor de moeilijke positie van de Nederlandse Unie. In *Het Koninkrijk* toonde hij dus meer begrip. Voor het verschil zijn vermoedelijk twee redenen. De ene is de politieke actualiteit: de politieke strijd aan het begin van de jaren zestig tussen PvdA en KVP en de woede van de sociaaldemocraten over de wijze waarop de katholieken (De Quay) de

naoorlogse zaak verkwanselden. De andere reden is de lobby in de jaren zeventig van de gewezen kopstukken van de Unie. Over de Joodse Raad daarentegen was De Jong in *De Bezetting* juist voorzichtiger.

> De leden van de Joodsche Raad, verdienstelijke vooroorlogse burgers, staande voor totaal onvoorziene problemen, overgeleverd aan een monster, een roofdier – zij voelen het.[112]

Het zullen de publicaties van Hannah Arendt, Raul Hilberg en bovenal Jacques Presser, plus de toenemende aandacht voor het slachtoffer en de groeiende kritiek op elk gezag zijn geweest die hem ertoe brachten de samenwerking van joodse instanties met de bezetter in *Het Koninkrijk* als een 'speciale vorm van de algemene collaboratie in Nederland' te bestempelen. Ook dit is een mening die in de media welhaast klakkeloos overgenomen, om niet te zeggen aangedikt werd.[113]

Iets dergelijks geldt De Jongs beoordeling van secretaris-generaal Frederiks. In *De Bezetting* valt diens naam drie keer, telkens terloops en nooit onvriendelijk. Het kan zijn dat dit louter het gevolg was van ruimte(gebrek) en de veronderstelling dat de positie van een hoge ambtenaar in oorlogstijd voor een televisiepubliek niet interessant is. Maar het is waarschijnlijker dat De Jong begin jaren zestig over Frederiks de mening huldigde die op dat moment, behalve in linkse kring, de gebruikelijke was:[114] dat secretarissen-generaal in een onmogelijke positie hadden verkeerd en dat daarmee het belangrijkste over hun positie wel was gezegd. Dat De Jong in *De Bezetting* iets dergelijks *niet* over de Nederlandse Unie beweerde, was het gevolg van de politieke actualiteit. Maar onder invloed van het Eichmannproces, Pressers *Ondergang* en de kritiek van een jongere generatie ontstond hierover in de loop van de jaren zestig een andere mening. Zij liet De Jong niet onberoerd.

Een ander opmerkelijk verschil tussen *De Bezetting* en *Het Koninkrijk* is de aandacht voor slachtoffers, in het bijzonder waar het die van de Shoah betreft. In de televisieserie is die aandacht minimaal, in het boekwerk is eerder het tegenovergestelde het geval. En ook over hetgeen er van de verschrikkelijkheden bekend zou zijn veranderde De Jong van mening.

'Men heeft van hetgeen zich in die kampen voltrok, tijdens de bezetting speciaal in ons land, ook in Londen, nagenoeg niets vernomen,' luidt het kortweg in *De Bezetting*. In *Het Koninkrijk* was hij heel wat minder stellig. Hetzelfde geldt ingewikkelde kwesties zoals de vraag

of de oorlog een breuk had betekend. Kort na de oorlog leek dit nog evident maar onder invloed van het vele dat in de jaren zestig en zeventig beweerd werd over de continuïteit tussen de vooroorlogse en de naoorlogse samenleving, werd De Jong voorzichtiger. Kortom, hoewel hij altijd zijn eigen gang is gegaan, was hij vanzelfsprekend ook een kind van zijn tijd. Door die tijd zijn het geheel en de delen van *Het Koninkrijk* – De Jong was zoals gezegd de eerste het te erkennen – sterk gekleurd. Om het te zeggen in de kritische woorden van een van de meelezers, in dit geval met betrekking tot het beeld van de gebeurtenissen in Nederlands-Indië:

> De vermelde feiten zijn niet onjuist, maar zij krijgen door de gekozen bewoordingen een te sterk of een onjuist accent en zij tonen slechts één facet van een veelzijdige situatie.[115]

Het is niet moeilijk zowel de juist- als de onvermijdelijkheid hiervan in te zien.

[24] ‘Onze democratie’
Van de ene affaire naar de andere

Eind mei 1976 kreeg de hoofdredacteur van het toen nog bestaande weekblad *Accent* een telefoontje van Henriëtte Boas. De vrouw, bij vriend en vijand bekend als een volhardend gelijkhebster, vertelde dat ze een tip had maar daarover aan de telefoon niet kon uitweiden. Daarop maakten de twee een afspraak voor de volgende dag. Het was toen dat genoemd hoofdredacteur, Hans Knoop, voor het eerst[1] de naam hoorde van een van de weinige Nederlanders van wie vaststaat dat hij tot de zwaarste categorie oorlogsmisdadigers behoort: Pieter Menten. Die onbekendheid is opmerkelijk. Waarom kende Knoop Menten niet? Hij was joods, bijzonder geïnteresseerd in de oorlog en bovendien werkzaam bij een concern (*De Telegraaf*)[2] dat van een beetje journalistieke opwinding niet vies was. En Menten, zo was in de eerste jaren na de oorlog al gebleken en zou spoedig opnieuw blijken, stond daarvoor garant. Maar Knoop had van zijn bestaan geen idee. Waarom niet?

Pieter Menten was in het laatste jaar van de negentiende eeuw geboren in een eenvoudig Rotterdams gezin.[3] Nog maar net de twintig gepasseerd vestigde hij zich in Polen en bouwde daar in korte tijd een klein zakenimperium op. Door de oorlog dreigde dit alles hem in één klap te ontvallen. Menten wist dit gedeeltelijk te voorkomen door met de bezetter samen te werken. Zo was hij in de maanden na de Duitse aanval op de Sovjet-Unie, zomer 1941, betrokken bij de moord op de joodse bevolking van enkele Poolse dorpen. Die betrokkenheid diende (ook) een persoonlijk belang. Al jaren was Menten met een joodse buurman in conflict over grondrechten. Enkelen van de vermoorde joden waren familie van deze buurman.

Na deze onfrisse pauze wijdde Menten zich opnieuw geheel aan zaken. Ondertussen probeerde hij zijn gedeeltelijk verloren bezittingen te herkrijgen. Daarbij ging hij niet altijd even zorgvuldig te werk, ook

niet ten opzichte van de nazi's. Nadat hiernaar een onderzoek was gestart werd hij uitgewezen. Zijn boedel mocht hij meenemen.

Begin 1943 vestigde Menten zich in Bloemendaal. Daar werd hij tien dagen na het eind van de oorlog op verdenking van collaboratie en andere duistere zaken gearresteerd. Terwijl hij gevangenzat, werd een deel van zijn bezittingen uit zijn huis ontvreemd. Het betekende voor hem een geluk bij een ongeluk. Door deze onmiskenbaar ontoelaatbare daad was Menten immers niet alleen meer aangeklaagde maar ook aanklager en slachtoffer.

De rol van aanklager en slachtoffer zou Menten in komende jaren, daarbij geholpen door een deel van de pers en advocaat Kortenhorst, met verve vervullen. Hoewel hij in oktober 1945 voorlopig vrijgelaten werd, ging het onderzoek naar zijn activiteiten voort. Tot een rechtszaak en veroordeling kwam het pas begin 1949, in een proces dat voor veel ophef zorgde. Het vond plaats in de maanden die voorafgingen aan de herverschijning van *De Telegraaf*, de maanden ook waarin de naoorlogse pogingen tot zuivering definitief strandden. Menten had baat bij deze veranderingen. Hij werd tot één jaar met aftrek veroordeeld. Maar omdat hij dat jaar al min of meer uitgezeten had, kwam hij meteen vrij.

Het was niet het einde van de beroering rond zijn persoon. In oktober 1950 deed Polen een uitleveringsverzoek vanwege 's mans betrokkenheid bij genoemde massa-executies. Maar omdat de Koude Oorlog hevig woedde en Polen communistisch was, vermoedde de Nederlandse regering dat hem geen eerlijk proces te wachten stond. Het verzoek werd afgewezen. Daarentegen werd Menten vanwege de in 1945 uit zijn huis geroofde goederen wel schadevergoeding toegewezen. Dat gebeurde in 1953. Hij ontving een kwart miljoen. Ruim tien jaar later werd hij in het kader van de *Wiedergutmachung* door de Duitse regering ook nog eens voor bezitsverlies in Polen gecompenseerd. Ondertussen was zijn naam uit de openbaarheid zo goed als verdwenen. Pieter Menten was gewoon een rijke man uit Blaricum.

Toeval dan wel een stommiteit binnen een veranderd maatschappelijk klimaat brachten opnieuw verandering. In het voorjaar van 1976 publiceerde veilinghuis Sotheby Mak van Waay catalogus nummer 263. Hierin werd de openbare verkoop van een privéverzameling aangekondigd en bovenstaand verhaal in fraaiere bewoordingen eveneens verteld. Zo zou Menten een briljant ondernemer zijn geweest ('in 1922, helemaal 23 jaar oud, had hij zijn eerste miljoen verdiend') en zich in Polen omringd hebben met een keur aan vertrouwenwekkende personen:

Zijn accountant was de socialist Hofrat dr. Karl Mattes, in Wereldoorlog II groot verzetsman en na de bevrijding 114 maal ereburger van Oostenrijkse steden en dorpen. Een uniek record in Europa. Boekhouder op zijn olieraffinaderij in Rowno was Gomulka, de latere communistenleider en president van de Poolse republiek.

Helaas voor Menten, aldus de veilinggids, waren tijdens de oorlog zowel het zakenimperium als de kunstcollectie verloren gegaan. Weliswaar had hij een deel daarvan na jaren van slopende processen teruggekregen maar veel was toch voorgoed verdwenen. 'Menten had de[ze] Wiedergutmachung niet afgewacht. Hij begon na de oorlog opnieuw en ontwikkelde zich wederom tot een veelzijdig en uiterst gevarieerd collectioneur.' Onvoldoende ruimte verplichtte hem nu echter tot verkoop van een deel van zijn bezit, stelde de catalogus – wat niet conform de waarheid was want Menten had schulden, onder meer aan het veilinghuis. 'Op maandag 21 juni wordt deze veiling een feit... Een gebeurtenis van formaat.'

Nadat op 22 mei 1976 een verhaal van vergelijkbare strekking in *De Telegraaf* had gestaan ('Grote Nederlandse collectioneurs zijn een uitstervend ras'), begonnen her en der alarmbellen te rinkelen. Een van die bellen klonk bij genoemde Henriëtte Boas en had tot gevolg dat *Accent* in de week voorafgaand aan de veiling een scherp artikel over Menten publiceerde – het eerste in een lange reeks. Twee dagen later, op de dag dat de veiling had moeten plaatsvinden (maar vanwege de commotie uitgesteld werd) kwam *TROS Aktua* met een uitzending over het onderwerp – eveneens het eerste in een reeks.[4] Hierin zei Menten dat degenen die hem beschuldigden gek, gevaarlijk en leugenaars waren. Zoveel woede leverde fraaie televisie op maar was niet in het voordeel van de beschuldigde zoals het ook niet voor hem pleitte dat hij Hans Knoop probeerde om te kopen, een van de getuigen[5] van chantage, zelfs moord (op Arabische kinderen) beschuldigde en enkele dagen na het begin van de rel liet weten dat de opbrengst van de veiling van zijn kostbaarheden 'eigenlijk' voor het Rode Kruis bestemd was.[6] In de chaos van oorlog en naoorlog had Menten geleerd dat je wint door hard te slaan en uitgestreken te liegen. Nu probeerde hij dat opnieuw. Het effect was averechts.

Van kwaad naar erger

In de weken, ja maanden die volgden op de eerste berichten verdween Menten niet uit het nieuws. Volgens 's mans huishoudster, door diverse media geïnterviewd, was het leven in en rond de villa veranderd in een hel. 'Ze hangen met fototoestellen over de hekken en muren. Het gaat langzamerhand op een volksgericht lijken.'[7]

Ondertussen was Justitie op onderzoek uitgegaan. Het vorderde langzaam – te langzaam naar de mening van Knoop en de verantwoordelijke man bij *TROS Aktua*, Wibo van de Linde. Zo deelde de met het

vooronderzoek belaste officier eind oktober mee dat het werk 'veel meer tijd' in beslag nam dan verwacht. Rechercheurs hadden getuigen gehoord in de Verenigde Staten, Zweden en Israël en overwogen naar Polen te reizen maar, zo werd de pers meegedeeld, vooral dit laatste was niet eenvoudig. Het land lag in de Russische invloedssfeer en contacten verliepen moeizaam. Niettemin zou het onderzoek hopelijk vóór het eind van het jaar afgerond zijn.

Kort hierop kreeg de zaak een plotselinge wending. De TROS en *Accent* kondigden aan in de week van 15 november met explosief materiaal te komen. Vooral Knoop, zo bleek, had verbijsterende feiten boven tafel gekregen. Hij had in Polen massagraven bezocht en Russische specialisten gesproken die ter plekke opgravingen verrichtten. Daarvan waren ook foto's gemaakt, ze zouden door *Accent* groots afgedrukt worden – velden vol botten, doodskoppen op grote witte vellen en soldaten die menselijke resten schoonboenden. Ook had hij maar liefst vijftien personen ontmoet die verklaard hadden dat Menten hen verplicht had naar executies te kijken. Daarbij had hij zich telkens als een schoft gedragen.

> Voor de oorlog had Adolf Stepan, die boswachter was van Menten, een conflict met hem omdat Menten weigerde zijn loon te betalen. Toen 'Sonderführer SS' Menten naar ons dorp in 1941 terugkwam zocht hij Stepan op en zei: 'ik kom je nu betalen' en gaf bevel Stepan voor zijn huis dood te schieten. Hierop ontstak de vrouw van de boswachter in woede. Menten zei tegen haar: 'hou je rustig anders word jij ook doodgeschoten.' Toen bedacht hij zich geen moment en zei tegen Oekraiense nationalisten die hem begeleidden: 'Schiet haar ook neer'.

Enzovoort, tien pagina's lang.[8] Justitie verwachtte, begrijpelijk, dat de openbaarmaking van dergelijk materiaal tot grote publieke veront-

waardiging zou leiden en besloot Menten op te pakken. Maar toen de politie zich op de maandagochtend van de bewuste week naar Vliegweg 7 in Blaricum begaf, was de vogel gevlogen. Een rel van jewelste volgde. Daarin ging het niet zozeer om Menten als om Justitie, in het bijzonder om de verantwoordelijke minister Dries van Agt: dat hij *dit* had laten gebeuren. Overal, in alle kranten, op televisie en radio klonk hetzelfde geluid: schande.

Het vervolg van het verhaal was de Nederlandse media een godsgeschenk. Van Agt zat in Roemenië, werd halsoverkop teruggehaald en schutterde in de Kamer. In een door velen bekeken[9] debat speelde Menten nauwelijks nog een rol. Het ging om actuele politiek en het CDA in oprichting (dat Van Agt enkele weken eerder tot lijsttrekker had gekozen), het ging om de weerzin van links tegen katholieken, om woede vanwege de vermeende lakse omgang met de Shoah, het ging om tegenstellingen in het kabinet-Den Uyl, om aanstaande verkiezingen en in laatste instantie zelfs om een groots thema als maatschappelijke verandering. Wat dit laatste betreft: volgens het linkse deel van de pers zouden katholieken als Van Agt met hun verzet tegen abortus (Bloemenhove), stilzwijgende steun aan Zuid-Afrika (levering van kerncentrales) en voortdurende coulante houding tegenover oorlogsmisdadigers, Nederland achterlijk willen houden terwijl een progressieve elite het land in de vaart der volkeren wilde opstoten. In zoverre zou er een rechte lijn lopen van Kortenhorst (wiens naam ook nu weer viel) via De Quay naar Van Agt: allen zouden voorstander zijn van handhaving van de status quo. Hoe leidend deze gedachte was illustreerde *Vrij Nederland* door een jaar later, na het aantreden van het kabinet-Van Agt, de bordesfoto van koningin en ministers als reclameprent te gebruiken, met daaronder de tekst: 't Zijn weer tijden om je te abonneren op *Vrij Nederland*'.[10]

Dat de Mentenaffaire in laatste instantie inderdaad over grote maatschappelijke thema's ging bleek in een tweede debat over de zaak, gehouden op 23 februari 1977. Menten was ondertussen door Hans Knoop – en niet door Justitie – opgespoord en onder sensationele omstandigheden gevangengenomen. De gang van zaken was door twee commissies onderzocht en hun rapporten zouden die dag in de Kamer besproken worden. Maar het eigenlijke debat ging niet over de rapporten, evenmin over Menten en zelfs niet over het zwakke optreden van Justitie, in het bijzonder Van Agt. Over dit alles en zeker over het cruciale punt, de misdadigheid van de persoon die aanleiding was van alle gedoe, bestond nauwelijks verschil van mening.[11] Nee, het belangrijk-

ste onderwerp was hetgeen al die tijd op de achtergrond had gespeeld maar vanwege z'n vaagheid moeilijk bespreekbaar was: de Nederlandse democratie, in het bijzonder het besef bij haar vertegenwoordigers dat alleen een radicale aanvaarding van dit systeem kon voorkomen dat misdaden zoals gepleegd tijdens de Tweede Wereldoorlog nogmaals plaatsvonden.

Des poedels kern

514 Twee maanden vóór het debat had Van Agt in een interview met *Het Parool* met enig dedain over de politiek gesproken. Het was niet de eerste keer dat hij dat deed, evenmin de laatste. 'Het politieke metier heb ik niet geleerd,' zei hij, 'en zal ik ook niet leren, denk ik, omdat ik daar geen aanleg voor heb. Ik wil het ook niet leren.'[12] Voor een politicus was het een vreemde –, uit de mond van een minister uit het kabinet-Den Uyl een onaanvaardbare opmerking. De belangrijkste taak van de politiek was immers zorg voor de samenleving. Maar door de politiek te bagatelliseren leek het alsof Van Agt die taak verwaarloosde. En door die taak te verwaarlozen, bestond het gevaar dat opnieuw gebeurde wat nooit meer mocht gebeuren. Het was PvdA'er Aad Kosto die dit probleem, zonder het met zoveel woorden te zeggen, tijdens het Kamerdebat het duidelijkst verwoordde:

> Beseft de Minister niet dat hij met het belijden van zijn afkeer van de politiek in feite al die mensen diskwalificeert die naar beste weten en kunnen, soms met veel zelfverloochening, hun werk in de politiek doen? Van tweëen één. Of de Minister heeft een aversie van het politieke vak en gaat iets doen wat hem meer ligt, óf hij is politicus en zet zich in om er het beste van te maken. De tweeslachtige houding, die hij nu inneemt, doet schade aan het politieke aanzien en daarmee aan onze democratie.[13]

'Onze democratie'. Aldus des poedels kern: een politiek systeem dat zeker in discussies over de Tweede Wereldoorlog magische proporties kon aannemen. Door zijn keuze voor het nazisme en betrokkenheid bij massamoord had Menten dat systeem op extreme wijze geschonden. Daarover bestond, nogmaals, geen verschil van mening. Maar de scheidslijn tussen hem en Van Agt, aldus suggereerde Kosto, was minder scherp dan zou moeten. Telkens en telkens had hij het systeem

ontkracht, ook als de oorlog ter sprake kwam. Hij had zichzelf een arier genoemd.[14] Hij had coulantie tegenover oorlogsmisdadigers als de Drie van Breda betoond. En nu deze faux pas. Hij was onvergeeflijk en voor 'ware' democraten een reden temeer op de bres te springen. Kosto zei dit niet met zoveel woorden. Hij beperkte zich tot actuele politiek. Maar zijn betoog kreeg kracht door wat niet gezegd maar in de context van het optreden tegen een massamoordenaar des te sterker gesuggereerd werd: dat Van Agt de democratie niet serieus nam en dat een dergelijke onverschilligheid tot nieuwe drama's kon leiden. Het werd door anderen in de PvdA, onder meer de toenmalige fractievoorzitter Ed van Thijn in een persoonlijke brief aan de toen nog onverdachte Willem Aantjes bevestigd: 'Ik vind Van Agt een gevaar voor de democratische verhoudingen in ons land.'[15]

De goede neus van TROS en Telegraaf

Een van de opmerkelijkste aspecten aan de Mentenaffaire is de fanatieke bemoeienis van de 'rechtse' media, in het bijzonder de TROS en het *Telegraaf*-concern. In de eerste decennia na de oorlog had *De Telegraaf* (de TROS werd pas in 1964 opgericht) zich in discussies over oorlogszaken het liefst op de vlakte gehouden of afgezet tegen degenen die uit dergelijke zaken radicale conclusies meenden te moeten trekken. Maar dat veranderde in de loop van de jaren zestig en zeventig, niet in de laatste plaats omdat het ook bij de grootste krant van Nederland in toenemende mate duidelijk werd dat er een negatieve relatie bestond tussen democratie en oorlog. Een van de achtergronden hiervan is de groeiende aandacht voor oorlogsslachtoffers. *De Telegraaf* kon en wilde daar niet omheen – vermoedelijk ook niet omdat slachtoffers goede kopij leveren. Het blijkt duidelijk uit de rol die de krant speelde in de publiciteit rond de komst van de Japanse keizer. Men schaarde zich zonder voorbehoud achter de slachtoffers. Hetzelfde geldt de kwestie Israël. *De Telegraaf* nam hierin steevast hetzelfde standpunt in: vóór Israël.[16] Beide redenen – belangstelling voor het slachtoffer en sympathie voor Israël – kwamen samen in de derde en belangrijkste reden waarom *De Telegraaf* zich steeds minder op de vlakte hield: de Shoah. Al uit de reacties op *De Bezetting* van Loe de Jong en *Ondergang* van Presser was gebleken dat de krant het thema niet wilde of kon bagatelliseren en besefte dat in deze geen relativering mogelijk was. Deze overtuiging zou in de loop van jaren sterker worden omdat hij ook in

de samenleving sterker werd. In zoverre deed *De Telegraaf* zijn naam van 'volkskrant' eer aan: men voelde goed wat speelde en paste het standpunt daaraan aan. Je zou kunnen denken dat de eerste, vriendelijke publicatie over Menten (dezelfde die de zaak aan het rollen bracht) van het tegendeel getuigt. Dat is niet het geval. De journalist kende 's mans achtergrond niet en schreef simpelweg een variant op het verhaaltje dat in de veilingcatalogus had gestaan. De blunder zal voor de krant een reden temeer zijn geweest zich vervolgens sterk tegen Menten te keren. Daartoe haalde men zelfs de oude Lunshof van stal en meldde dat deze zich destijds enkel met de diefstal uit Mentens

huis had bemoeid. Maar oorlogsmisdaden, jodenmoord – dat was andere koek.[17] Hetzelfde moet Wibo van de Linde gedacht hebben. Een schatrijke man, moord, misdaad, oorlog, een doofpot en dat alles in het kader van een thema dat met de dag meer aandacht kreeg en alom veroordeeld werd: genocide. Welke journalist spitste bij zoveel nieuws niet de oren?

Deel 8 van Het Koninkrijk

Ruim een jaar na het tweede Mentendebat publiceerde Loe de Jong deel 8 van *Het Koninkrijk*, met als onderwerp gevangenen en gedeporteerden. Het werd ontvangen volgens het gebruikelijke procedé, met in zo goed als alle kranten een lange samenvatting, uitvoerige citaten, een oorlogsfoto, soms een kiekje van De Jong, een quote uit de persconferentie, iets over oplagen c.q. het volgende deel en, indien mogelijk, nadruk op één of twee details die voor de doelgroep van bijzondere betekenis werden geacht – voor de lezers van de *Emmer Courant* was dat Kamp Ommen, voor die van het *Brabants Dagblad* Kamp Vught en voor het publiek in midden Nederland Kamp Amersfoort.[18] Vaak ook brachten de kranten braaf het 'nieuws' dat De Jong op de persconferentie onthuld had. Dit keer was het pièce de résistance het slappe optreden van het Rode Kruis – niets nieuws voor wie de oorlogsgeschiedenis kende maar voor de toenmalige pers blijkbaar toch voldoende nieuw om er uitvoerig melding van te maken.

In alle artikelen werden 'de' cijfers genoemd. Ze werden aangekondigd met grote koppen en woorden van machteloosheid, woede en wanhoop. 'Boek van verschrikkingen' schreef het *Limburgs Dagblad* over de volledige breedte van de krant. 'Boekhouding van de wrede dood' maakte de *Emmer Courant* ervan. Het *NRC Handelsblad*: 'De mo-

notonie van Hitlers meedogenloze willekeur'. Het *Helmonds Dagblad*: 'Relaas van ongehoord leed en verschrikking'.[19]

> Op bijna elk van de ruim 900 pagina's wordt men geconfronteerd met de kille arrogantie, de duivelse boosaardigheid en de beestachtige wreedheid van de nazi-beulen en met de voortdurende en verpletterende doodsangst van hun slachtoffers.[20]

'Weerloze miljoenen vallen in handen van barbaren,' kopte *De Telegraaf* op 21 maart (1978). Enkele dagen later kwam de krant in een commentaar op het boek terug. Er stond niet meer boven dan: Deel 8. In het commentaar werd De Jong als tragische held op het schild geheven. Held omdat hij het vreselijke verhaal had geschreven, tragisch omdat het verhaal voor hem en zovelen van zijn tijdgenoten meer was dan 'een verhaal'. 'Het is gebeurd,' had De Jong tijdens de persconferentie gezegd. 'Dus moest het worden vastgelegd.' De commentator (B. Lulofs) becommentarieerde:

> Wat dát moet hebben betekend voor de historicus wiens naaste familie mee werd uitgeroeid, weet alleen hij. Niemand anders. Net zo min als ooit iemand zal kunnen beseffen wat de joden door moesten maken...[21]

In zo goed als alle kranten werd, in navolging van een opmerking die De Jong op de persconferentie had gemaakt, de lijn doorgetrokken naar het heden. Dit *moest* men lezen om te begrijpen wat in de toekomst voorkomen moest worden![22] Toch waren de reacties gematigder en obligater dan bij de verschijning van Pressers *Ondergang* in 1965. Een van de redenen hiervoor is dat De Jong in herhaling viel: de feiten waren ondertussen bekend en de belangrijkste inhoudelijke verschillen tussen zijn werk en dat van Presser waren vooral voor specialisten van belang.[23] Verder was de toon van De Jong een andere dan die van zijn leermeester. Presser is exclamatorisch, suggestief, literair, De Jong is, althans in vergelijking, nuchter, sober, zo niet saai. Het verklaart waarom laatstgenoemde herhaaldelijk kritiek uitte op het magnum opus van zijn leermeester – een kritiek waaraan jaloezie vermoedelijk niet geheel vreemd was.[24] Maar het verklaart ook waarom de reacties op dit deel van *Het Koninkrijk* in vergelijking eveneens nuchter waren en De Jongs versie van het Shoahverhaal nooit de faam heeft verworven die het, gezien de kwaliteit ervan, had kunnen en misschien ook had moeten verwerven.[25] Er zijn ook andere verklaringen voor de

gematigder reactie. Er was om te beginnen het groeiend aanbod van joodse egodocumenten. In 1978 waren het er maar liefst vier.[26] Ook speelden de discussies over het kort tevoren onthulde Auschwitzmonument. Maar bovenal was er de bijna tien uur durende serie die de Amerikaanse zender NBC luttele weken na verschijning van deel 8 op vier achtereenvolgende avonden het Amerikaanse publiek voorschotelde. Het was deze serie die meteen in heel de westerse wereld, nog vóór vertoning, brandend nieuws werd: *Holocaust*.

Holocaust, *de serie*

Holocaust is een internationale mijlpaal in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog, vergelijkbaar met de ontvangst van het dagboek van Anne Frank, het Eichmannproces, de Waldheimaffaire en *Schindler's List*. De serie leidde tot ongekende opwinding en intensief debat. Daarin merkten de tegenstanders op dat het geheel banaal was, kitscherig, typisch Hollywood en alleen al daardoor een buitengewoon vals beeld gaf van de gebeurtenissen.[27] De voorstanders daarentegen betoogden dat, zelfs als dit juist was, een dergelijke serie toch *de* manier was om jongeren in aanraking te brengen met wat de meest ingrijpende gebeurtenis van de twintigste eeuw zou zijn.[28] Cijfers lijken laatstgenoemden gelijk te geven. *Holocaust* werd door maar liefst 120 miljoen Amerikanen geheel of gedeeltelijk bekeken en vervolgens ook elders in de westerse wereld uitgezonden en intensief bekeken: in september 1978 in België, Israël en Groot-Brittannië, in januari 1979 in West-Duitsland, in februari in Frankrijk, in maart in Oostenrijk, in april in Zwitserland en Nederland en in mei in Italië.[29] Vooral in Duitsland had de serie ongekend effect. Hoewel 'versteckt', dat wil zeggen uitgezonden op het impopulaire derde net, trok hij zo'n twintig miljoen kijkers, een derde deel van de bevolking.[30] Vele duizenden brieven, tienduizenden telefoontjes en een lawine aan discussies in media, op scholen, universiteiten en culturele instellingen volgde. 'Waar historici faalden,' schreven Nederlandse onderzoekers na afloop van de hausse, 'slaagde *Holocaust* erin het Duitse volk – en met name de jongeren – kennis over het eigen verleden bij te brengen.'[31]

Het lijkt nauwelijks overdreven. Zo was in 1968 23 procent van de Duitsers voorstander van veroordeling van nog niet gestrafte oorlogsmisdadigers, in 1979 was dat percentage gestegen naar 40 procent. Simon Wiesenthal ontving in de maanden na uitzending naar eigen

zeggen maar liefst dertigduizend brieven. De meeste daarvan waren afkomstig van jonge mensen. De Duitse boekhandel kwam spoedig na de uitzendingen en voor het eerst vol te liggen met Shoahliteratuur. Daaronder de gelijknamige roman van de scriptschrijver en een boek over de receptie van de serie,[32] plus heel wat herdrukken van werken die eerder geflopt waren maar, zo veronderstelden de uitgevers, nu wel zouden verkopen – en dat inderdaad ook deden.[33] Al liep het in Nederland zo'n vaart niet, ook hier bevestigde de Amerikaanse televisieserie een al langer lopende ontwikkeling: dat de oorlog in toenemende mate met de Shoah werd geassocieerd.

Bij nader inzien is het nauwelijks nog voorstelbaar dat *Holocaust* destijds zoveel ophef veroorzaakte. De serie vertelt het verhaal van twee niet-bestaande families, de ene geassimileerde joden, de andere overtuigde nazi's. In het eerste deel, in de ook in Nederland vertoonde Duitse versie *Die hereinbrechende Dunkelheit* getiteld, worden de jaren vóór de oorlog verhaald. In deel twee (*Die Strasse nach Babi Yar*)[34] wordt de isolatie beschreven, in deel 3 (*Die Endlösung*) de deportatie en moord en in deel 4 (*Die Ueberlebenden*) de afloop. Op deze wijze passeren alle belangrijke facetten van de Shoah de revue. Zo volgt de kijker de verkrachting van de zestienjarige jodin Anna Weiss die, nadat zij hierdoor een shock heeft opgelopen, in een euthanasieprogramma opgenomen en vergast wordt. Een van haar broers belandt in Buchenwald, de andere sluit zich aan bij het Praags verzet. Tegenover hen staat Sturmbannführer Erik Dorf. Hij is niet alleen aanwezig bij de conferentie waarop de details van de vernietiging worden besproken (Wannsee) maar ook bevelhebber in Babi Yar, het ravijn bij Kiëv waar in het najaar van 1941 tienduizenden joden op afschuwelijke wijze vermoord werden. Interessant is overigens dat de Duitse versie van *Holocaust* eindigt met de schuldbekentenis van Dorf terwijl het Amerikaanse origineel besluit met verzetsstrijder Rudi Weiss en diens betrokkenheid bij de stichting van Israël.[35]

Hoewel de televisieserie vanaf het allereerste moment in de Nederlandse pers besproken werd, duurde het tot eind april 1979 – de eerste aflevering werd op de 23ste uitgezonden, de andere op de 28ste, 29ste en op 3 mei – dat alle aandacht ernaar uitging. Lang duurde die echter niet, bovendien was het belangrijkste nieuws niet, zoals in Duitsland, de getoonde gebeurtenissen en de verslagenheid daarover bij de kijkers maar de uitzendingen zelf: de telefoontjes die bij de TROS binnenkwamen, de beveiliging van het uitzendgebouw en nog zo wat

randverschijnselen – niet zozeer de inhoud dus als de verpakking. 'Nederland ontvangt *Holocaust* beheerst,' kopte *Het Vrije Volk*. 'Reacties op serie *Holocaust* vallen mee' maakte *De Telegraaf* ervan om vervolgens te melden wat bijna alle kranten meldden: dat bij de omroep zo'n vijfhonderd telefoontjes binnengekomen waren maar dat die overwegend informatief waren en zelden van mensen die in geestelijke nood waren geraakt.[36] '*Holocaust* in Nederland leverde geen "explosie" op,' kopte *Trouw* na de laatste uitzending en zo is ook de conclusie van het rapport dat na afloop samengesteld werd door de afdeling Kijk- en Luisteronderzoek van de NOS. De belangrijkste reden voor deze beheerste ontvangst zou zijn dat de serie voor Nederlanders weinig toevoegde aan wat al bekend was. '*Holocaust* heeft vooral als een bevestiging en een versterking gewerkt,' schreven de onderzoekers.

> Nieuw aan *Holocaust* was voor Nederland niet de boodschap, maar het schema waarin de boodschap vertaald en de vorm waarin de boodschap gegoten was. *Holocaust* betekende een stijlbreuk. Bijzonder aan *Holocaust* was de enorme voorpubliciteit als gevolg van de grote indruk die de serie vooral in de Bondsrepubliek had gemaakt. Bijzonder aan *Holocaust* was ook de intensieve begeleiding vooraf en de aandacht die het onderwerp in het onderwijs heeft gekregen.[37]

Maar al heeft *Holocaust* aan het Nederlandse besef van de Shoah weinig toegevoegd, door haar grote internationale betekenis heeft de serie wel degelijk bijgedragen aan de almaar sterkere associatie van de Tweede Wereldoorlog met de Shoah en daarmee van de overtuiging dat iedereen de maatschappelijke plicht had te voorkomen dat 'zoiets' nogmaals kon gebeuren. Een proces dat met het Eichmannproces, de uitzending van de televisieserie *De Bezetting* en de publicatie van *Ondergang* begonnen was, klom aldus naar een hoogtepunt. Het maakte het thema oorlog nog explosiever dan het al was en droeg eraan bij dat er ander, scherper licht viel op zaken waarvoor tot dan toe nauwelijks of geen belangstelling had bestaan.

Aanloop tot de Aantjesaffaire

'Een toeval zou de zaak-Menten op wel heel spectaculaire wijze opnieuw aan het rollen brengen,' schreef een van de makers van het Menten-rapport in een korte biografie van de man.[38] Dat is zonder

twijfel juist maar zoals precies uit dit rapport blijkt, is het niet meer dan een gedeelte van de waarheid. Want Menten was tot halverwege de jaren vijftig voortdurend en ook daarna nog wel eens in het nieuws. Weliswaar werd hij daarbij zelden van massamoord beschuldigd maar onbekend was de verdenking niet.[39] Zo werd het echter niet opgepakt. Om het in de woorden van de Commissie Menten te zeggen:

> De tegenstelling tussen hetgeen men in 1950 over Menten had kunnen lezen, wanneer er belangstelling voor was geweest en hetgeen men in 1976 steeds opgewondener wilde lezen, is in ieder geval schril.[40]

Hetzelfde kan gezegd worden van de verhalen die in de eerste dertig jaar na de oorlog over Willem Aantjes de ronde deden. 'Als Jan de Quay Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant kan zijn, kan Aantjes lid worden van de Tweede Kamer,' zou halverwege de jaren vijftig de ene ARP-prominent tot de andere hebben gezegd.[41] Aantjes was op dat moment de dertig net gepasseerd, werkzaam in het wereldje van christelijke vakbonden en gebrand op een politieke carrière. Bij de verkiezingen van 1956 kwam die nog niet van de grond. Drie jaar later wel: in 1959 werd Aantjes beëdigd als lid van de Tweede Kamer. Ondertussen bleven geruchten over zijn oorlogsverleden in kleine kring de ronde doen. Maar er werd niets belastends gevonden en vermoedelijk ook niet erg goed gezocht. Aantjes hoorde bij de ARP en wie bij deze partij hoorde, aldus een onuitgesproken aanname in eigen kring,[42] was goed. Dezelfde 'verzuilingsmentaliteit' verklaart vermoedelijk waarom de geruchten ook binnen de eigen gelederen bleven. Het bleek opnieuw toen Aantjes' oorlogsverleden in 1963 naar aanleiding van de kwestie Nieuw-Guinea ter sprake kwam. De Antirevolutionairen stemden op twee na vóór de overdracht aan Indonesië. Een van de twee tegenstemmers werd getipt over Aantjes. Hij wilde er niet van weten, verscheurde de foto van een man in uniform die de gewraakte politicus moest voorstellen en vertelde zijn informant dat hij er niets voor voelde de carrière van een partijgenoot kapot te maken.[43]

Weer enkele jaren later speelde Aantjes' verleden opnieuw op. In september 1966 werd hij tot vicefractievoorzitter van de ARP gekozen. Dat gebeurde op hetzelfde moment dat bekend werd dat een (Eerste) Kamerlid van de Boerenpartij (Henk Adams) fout was geweest.[44] De lijsttrekker van die partij, boer (Hendrik) Koekoek, verweerde zich door te stellen dat er wel meer kamerleden met een fout verleden rondliepen. Al noemde hij de naam van Aantjes niet, een lezer van *Trouw*

deed dat wel en schreef de krant een brief waarin hij vertelde dat de politicus in kwestie er destijds 'niet voor terugdeinsde om met Volk en Vaderland te paraderen..., te pas en te onpas de Hitlergroet bracht, kortom... openlijk getuigde van een nationaal-socialistische gezindheid.'[45] *Trouw* reageerde bij monde van Ben van Kaam, in én buiten eigen kring bekend vanwege zijn boeken over het protestantse leven. Ook hij hield de boot af. 'Uw brief hebben wij ontvangen en gelezen,' antwoordde hij.

> Niets van wat u daarin schrijft, is ons bekend. Het komt ons voor dat wanneer u gronden heeft om bezwaren te koesteren tegen de positie van de heer Aantjes, u dit bij zijn kandidaat-stelling aan de orde had moeten stellen en bij de komende Kamerverkiezingen aan de orde kunt stellen.[46]

De briefschrijver liet het er niet bij zitten, schreef ook Aantjes zelf en kreeg uitvoerig antwoord. Daarin ontkende hij de beschuldigingen en vroeg zich tevens af waarom ze niet eerder waren geuit.

> Of hebben bepaalde actuele gebeurtenissen in Duitsland (Kiesinger, N.D.P.) of in de NAVO (Von Kielmansegg) of in Nederland (B.P., Adams) u geïnspireerd dingen te ontdekken en in een licht te zien, waarin tot nu toe niemand ze ooit gezien heeft?

Ondertussen had ook een ander aan de bel getrokken. Dat was de in de proloog van dit boek genoemde Amsterdamse advocaat en voormalige schoolgenoot Henk Dolk. Hij belde de partijvoorzitter van de ARP en vertelde wat hij wist. Daarop sprak laatstgenoemde met Aantjes en kreeg een uitleg die hem plausibel voorkwam. 'Was in z'n jonge jaren (tussen z'n 16de en 19de jaar) wel onder de indruk van het toenmalige Duitsland,' schreef hij vervolgens in zijn dagboek.

> Was bevriend tot einde oorlog met zoontje van NSB'er. Was uit tewerkstelling in Duitsland weggekomen door zich op te geven voor politiediensten. Had er na terugkomst niet aan willen voldoen. In Port Natal-Assen opgesloten.[47]

Kort na dit bezoek schreef Aantjes ook zijn vroegere schoolgenoot een brief. Daarin verwees hij opnieuw naar gebeurtenissen die zouden 'inspireren om dingen te ontdekken en in een licht te plaatsen, waarin tot

nu toe niemand ze ooit heeft gezien.'[48] En inderdaad, deze neiging zou in de loop van de jaren zeventig sterker worden en uiteindelijk tot een maatschappelijk klimaat leiden waaruit elk, als je het zo mag noemen, relativerend perspectief op de oorlog verdwenen *leek* – klemtoon op dit laatste woordje want bij goed toekijken blijkt dat Aantjes, zeker achter de schermen, heel wat meer steun kreeg dan je zou denken. Maar het effect van deze steun was gering.[49] Aantjes was dan ook slechts een van de velen die van het nieuwe klimaat de gevolgen onderging, zij het dat 'zijn' affaire wel de meest spraakmakende is en daarom ook een scharnier in de nasleep van de Tweede Wereldoorlog. Want vanaf dat moment kwam de oorlog steeds vaker op sensationele manier in het nieuws, begonnen steeds meer maatschappelijke- en overheidsinstellingen zich om het jongste verleden te bekommeren, besloten tallozen die tot dan toe publiekelijk gezwegen hadden, hún versie van het verhaal naar buiten te brengen, realiseerden steeds meer journalisten dat de oorlog 'nieuws' was en steeds meer onderzoekers dat in het jongste verleden een goudmijn lag, kortom vanaf de tweede helft van de jaren zeventig keerde de oorlog helemaal terug, om voorlopig niet meer te verdwijnen. Het werd door tal van andere – hele of halve, enkele eerdere en tal van latere – affaires bevestigd.

Putten

Een klein jaar vóór de Aantjesaffaire, op zaterdag 10 december 1977 om precies te zijn, publiceerde de *Amersfoortse Courant-Veluws Dagblad* een interview met de in het Gelderse dorp Putten woonachtige schrijver Willem G. van Maanen. Van Maanen had jarenlang gewerkt aan een documentaire over de gebeurtenissen die zich in het najaar van 1944 in zijn woonplaats hadden afgespeeld: in de nacht van 30 september op 1 oktober had een verzetsgroep tussen dat dorp en Nijkerk een aanslag gepleegd. Als reactie daarop had de bezetter wraak genomen. Honderd huizen werden in brand gestoken, zes mannen en één vrouw doodgeschoten, 661 mannen afgevoerd. De meesten van hen werden naar Neuengamme getransporteerd. Op vijftig na kwamen allen om.

In de eerste jaren na de oorlog leefde de natie met de bevolking van het Veluwse dorp mee en 'beschouwde Putten als emblematisch voor het leed dat de bezettingsperiode had gebracht over de Nederlandse bevolking.'[50] Maar vanaf ongeveer 1950 nam de belangstelling, zoals voor

alle oorlogsgebeurtenissen, af. Toen die vele jaren later terugkeerde, bleken tijdgeest en perspectief totaal veranderd.

Ruim een maand voordat zich in Putten het drama voltrok, was in Amsterdam de jonge arts Andries van Dantzig[51] gearresteerd. Hij zou betrokken zijn geweest bij illegale activiteiten en werd net als het merendeel van de Puttenaren naar Neuengamme getransporteerd. Maar hij overleefde en publiceerde in 1946 in het sociaaldemocratische orgaan *De Baanbreker* een artikel over zijn ervaringen, in het bijzonder met de Puttenaren. In dat artikel schreef Van Dantzig dat velen van hen

> niet in staat [waren geweest] zich los te maken van de wetten, die de loop van hun leven en het bestel van hun gemeenschap hadden bepaald, om zich te onderwerpen aan de voor het kamp geldende wetmatigheden, die, simpel als zij waren, zich niet zonder grote schade lieten overtreden.[52]

Dit artikel was (evenals Van Dantzig zelf) tot het begin van de jaren zeventig nauwelijks bekend. Dit veranderde onder invloed van de belangstelling voor slachtofferschap, de discussies over de psychiatrische kliniek Dennendal en de herpublicatie van het artikel, eerst in 1969 in *De Gids*, daarna in Van Dantzigs dissertatie, vervolgens in een boek met de veelzeggende titel *Normaal is niet gewoon*. Een en ander deed bij Willem van Maanen en de VARA het plan ontstaan om in de trant van de documentaires van Ophüls over Clermont-Ferrand en van de VPRO over Nederland tussen 1938 en 1948 ook een programma over Putten te maken. De centrale vraag hiervan was dezelfde die ook Van Dantzig zich gesteld had: hoe is het mogelijk dat zovele Puttenaren Neuengamme niet overleefd hadden?

In een interview met de lokale krant voorafgaand aan de uitzending verklapte Van Maanen alvast het antwoord. Daarin legde hij de klemtoon niet, zoals Van Dantzig had gedaan, op de traditie maar op het geloof. 'De kerk heeft de mensen weerloos gemaakt,' kopte de krant en vervolgde in de woorden van Van Maanen:

> De gereformeerde bond accepteert iedere vorm van gezag. De Puttense dominee en de kerkeraad van de gereformeerde bond hebben in de oorlog het Duitse gezag dan ook geaccepteerd. De dominee had zijn kudde stevig onder de duim, niet voor niets heeft het verzet in Putten en op de hele Veluwe nauwelijks iets voorgesteld. Het is tegen deze achtergrond

> dan ook niet verwonderlijk dat de Puttense mannen zich tijdens de razzia zo gemakkelijk hebben laten oppakken en wegvoeren.

Met andere woorden: de Puttenaren waren zelf mede schuldig aan hun ondergang. Zij hadden zich eerst door het geloof klein laten houden en vervolgens als makke schapen naar de slachtbank laten leiden. Aan het eind van het interview met de lokale krant kwam een roman ter sprake die Van Maanen halverwege de jaren vijftig gepubliceerd had, *De onrustzaaier*. Daarin wordt verhaald van een progressieve onderwijzer die een conservatieve gemeenschap (Van Maanen was afkomstig uit Kampen) in rep en roer brengt. Zou zoiets dit keer niet in werkelijkheid kunnen gebeuren? vroeg de journalist aan de schrijver. 'Ach kom,' reageerde deze laconiek, 'zo'n vaart zal het wel niet lopen.'[53]

Zo'n vaart liep het wel. Meteen na publicatie van het interview stond Putten op zijn kop. Er werden bijeenkomsten georganiseerd, de lokale pers stond bol, gemeenteraad en provinciale staten drongen er bij de VARA op aan de documentaire niet uit te zenden en op 28 december (1977), enkele dagen vóór de uitzending, vloog er bij Van Maanen zelfs een kogel door de ruiten. Het bracht omroep en makers niet op andere gedachten, de documentaire werd gewoon uitgezonden en door de landelijke pers positief beoordeeld. 'Uiterst voorzichtig' kopte *de Volkskrant*, 'heel piëteitsvol' schreef *Het Vrije Volk*.[54] Dat de meeste kijkers er net zo over dachten (of dat de zaak hen onverschillig liet), bleek uit het geringe aantal telefoontjes dat de VARA ontving. Verreweg de meeste daarvan waren bovendien positief. In Putten daarentegen stond de telefoon van de tijdelijk ingerichte hulpdienst roodgloeiend.[55] Wat de bellers vertelden, is niet bekend maar het zal in de trant zijn geweest van het cynisch commentaar dat eerder in de lokale krant had gestaan:

> Volgens de schrijver [Van Maanen] zagen ze het kamp als een straf van God. Hun aanvaarding daarvan zou hen weerloos hebben gemaakt. Zou. Veronderstellingen. En daar maak je dan een televisiefilm over alsof het gaat om een primitieve cultuur ergens in Afrika waar ze nog denken dat de aarde god de moeder is. Interessant. Nadat de zeshonderd waren weggevoerd, stond de vrouwen en kinderen in Putten niets anders te doen dan bidden. Op hun knieën op de vloer, ellebogen op een stoel. Avond na avond. Geen bericht. God, wees hen genadig. Uw wil geschiede.[56]

Kortom, de Puttenaren zouden mafketels zijn, een afwijking van het Algemeen Nederlands Patroon ofwel wat Aad Kosto in het debat met Dries van Agt 'onze democratie' had genoemd. In de pers van Putten en omgeving werd deze geassocieerd met een 'linksig intellectueel milieu'.[57]

Buikhuisen

Enkele maanden na vertoning van de documentaire over Putten deden de normen van 'onze democratie' zich gelden in een rel rond criminoloog Wouter Buikhuisen. De man was in het midden van de jaren zestig gepromoveerd op nozemgedrag, vervolgens aan de universiteit van Groningen tot hoogleraar in de criminologie benoemd en vandaar in 1973 overgestapt naar het Ministerie van Justitie waar hij onder Van Agt werkzaam was als Algemeen Adviseur voor Wetenschappelijk Werk, zeg maar baas van de ministeriële denktank.[58] In april 1978, enkele maanden na het aantreden van het eerste kabinet-Van Agt, werd bekend dat hij 'onder voorwaarden' bereid was naar de wetenschap terug te keren en wel als opvolger van (*bien étonnés de se trouver ensemble*) Willem Nagel ofwel J.B. Charles op de Leidse leerstoel voor criminologie. Genoemde voorwaarden baarden echter nogal wat opzien: Buikhuisen wilde een ruim budget om, zoals het maandblad van de Vereniging tot Reclassering als eerste meldde, onderzoek te doen naar de 'biologische kenmerken van de delinquent'. Het plan zou ingrijpende gevolgen hebben voor de vakgroep. Niet alleen dienden criminologen vervangen te worden door personeel met biologische kennis maar ook moest er voor het noodzakelijke hersenonderzoek peperdure apparatuur aangeschaft worden. De universiteit had daartoe reeds een kwart miljoen uit de algemene middelen vrijgemaakt. Buikhuisen realiseerde zich dat zijn plannen niet op veel enthousiasme konden rekenen, zei hij tot het reclasseringsblad.

> Wij leven momenteel in een tijdsbestek waarin vele (leidende) criminologen van mening zijn dat de oplossing van het criminaliteitsvraagstuk gezocht moet worden in verbetering van maatschappelijke omstandigheden en opheffing van bepaalde ongelijkheden.

De maakbaarheid van mens en samenleving dus – een logisch, zij het radicaal uitvloeisel[59] van het democratisch ideaal dat door behoudende

krachten als Buikhuisens voormalige baas en de op dat moment zittende premier met een korrel zout genomen zou worden. Buikhuisen zei overigens niet dat hij overtuigd was van een exclusieve biosociale verklaring van crimineel gedrag en dus van de onveranderlijkheid van mens en maatschappij. Hij was simpelweg geïnteresseerd in wat medici op criminologisch terrein ontdekt hadden. Maar dat was niet wat het reclasseringsblad schreef. Het artikel was bedoeld als een aanval. En zo werd het ook gelezen.[60]

Nadat de pers als een bok op de haverkist was gesprongen,[61] vroeg het communistische kamerlid Joop Wolff over de benoeming een interpellatie aan. Daarin citeerde hij uitvoerig uit een wetenschappelijk artikel dat Buikhuisen in een Frans tijdschrift had gepubliceerd ('net zo goed als je domme, gemiddeld intelligente en hyper-intelligente mensen hebt, moet je ook de mensen kunnen ordenen op een continuüm van wéinig-crimineel tot zwaar-delinquent'), voegde eraan toe dat hij nog een hele map met dergelijke uitspraken had en ging over tot een oordeel. Daartoe verwees hij niet alleen naar de negentiende-eeuwse Italiaanse criminoloog Cesare Lombroso, grondlegger van de biocriminologie, maar ook naar de Tweede Wereldoorlog, in het bijzonder naar de medische experimenten die de nazi's uitgevoerd hadden. 'Niet omdat criminologie of Justitie zich in Nederland op dat peil beweegt. Dat is beslist niet het geval. Maar omdat er best een historisch besef mag zijn.'[62]

Hoewel op één na (de PSP) geen van de partijen de plannen van Buikhuisen met nazisme in verband bracht, was het grote woord gevallen. En het was via Hugo Brandt Corstius onder zijn alias Piet Grijs dat het uitgangspunt werd van een affaire.

Op 6 mei 1978 publiceerde Grijs in *Vrij Nederland* een eerste column over Buikhuisen. Zoals zovele medewerkers van het weekblad kwam ook hij uit de *Propria Cures*-stal. Daar bezigde hij eind jaren vijftig al de toon die hij in tegenstelling tot de meeste van zijn mederedacteuren altijd zou blijven bezigen: polemisch en literair in de zin van (bewust) overdreven. In ieder geval reageerde hij op deze wijze op de plannen van Buikhuisen, onder meer door de man en zijn denkbeelden al in zijn eerste column met nazisme in verband te brengen.

> De voorganger van de voorganger van Buikhuisen[63] was bovenmate geinteresseerd in de misdadigheid van de joden. Buikhuisen zal het bij de Surinamers gaan zoeken.

Het was een spoor dat Grijs in een lange reeks columns zou vervolgen. Weliswaar sneed hij daarbij talloze thema's aan maar de rode draad was duidelijk: Buikhuisen was een gevaar voor de samenleving en moest bezworen worden. Gemakkelijk was dat volgens Grijs niet want naast Buikhuisen bestond een nog groter gevaar: de steun die de man genoot in hoge regionen – waarmee in de eerste plaats natuurlijk Dries van Agt werd bedoeld.

> Het angstige is dat deze aartsopportunist… nu het ogenblik rijp acht om met zijn fascistische ideeën voor de dag te komen. Merk op dat ik zeven
528 weken [de column waarin dit stond was van 17 juni, zeven weken na de eerste column over Buikhuisen dus] dat woord 'fascistisch' vermeden heb. Maar óf je gebruikt die kwalificatie nooit, óf je gebruikt hem nu… Vergeet niet dat ook Van Agt eens de naam had 'progressief' te zijn. Nu snuift hij dat het gezonde volksgevoel rijp is voor een biologische aanpak.

In een volgende column – die van 24 juni – ging Grijs nog een stapje verder door niet alleen Van Agt (en natuurlijk Buikhuisen) van fascisme te beschuldigen maar 'minstens een miljoen Nederlanders' met hen. Hij gaf toe dat deze enorme groep zich moeilijk omschrijven liet. 'Vroeger zei je: "*De Telegraaf*", maar zo eenvoudig is het niet.' Grijs had de groep wel eens in Brabant en Limburg gelokaliseerd, ook wel op de terrasjes van Zandvoort, verder bij aannemers, makelaars, oplichters. Maar het was allemaal niet bevredigend. Toch bestonden ze, die fascisten. Tot op heden werden ze niet geduld maar daarin zou volgens Grijs dankzij Buikhuisen, Van Agt en hun medestanders wel eens verandering kunnen komen.

> Het verschil tussen Glimmerveen [voorman van de extreemrechtse Nederlandse Volks-Unie] en Buikhuisen is een academische opleiding. Glimmerveen zit in de gevangenis. Buikhuisen wordt hoogleraar.

Met de tijd werden de columns van Grijs over Buikhuisen doller, de vergelijkingen grover, de beledigingen ernstiger. Op 8 juli luidde de kop 'Nazi-Duitsland en Zuid-Afrika'. De inhoud laat zich raden. In september was het instituut waar Buikhuisen werkte gedegradeerd tot 'hoerig' en de man tot 'een volslagen onbenul'. Eenmaal zover werd steeds minder op de zaak, steeds meer op de man gespeeld. Uiteindelijk bleek Buikhuisen een 'kale, impotente carrièrewetenschapper',

een 'slangenbezweerder', 'bedrieger', 'verblinde vakidioot', 'aartsopportunist' en 'domme charlatan'.

De gevolgen waren niet gering. In een van zijn columns had Grijs voorspeld dat Buikhuisen tijdens zijn oratie 'uit naam van gevangenen en kinderen' met tomaten bekogeld zou worden. Zo gebeurde. In de woorden van Buikhuisen zelf:

> Op mijn oratie stormden met kettingen bewapende personen binnen en werden rookbommen gegooid. Er waren bommeldingen op het instituut waar ik werkte, ik werd bekogeld en bedreigd tijdens lezingen.[64]

Het eind van het liedje liet weliswaar nog jaren op zich wachten maar was onafwendbaar: Buikhuisen zegde het academische wereldje vaarwel en ging zich aan andere zaken wijden. Het zou onjuist zijn te doen voorkomen alsof dit alleen het gevolg was van wat hijzelf een linkse hetze noemde. Er was meer aan de hand: onduidelijk omschreven onderzoek, conflicten in de vakgroep, gebrekkige kennis van de biologie. Maar als dergelijke zaken de kern van het probleem waren geweest, was het vermoedelijk bij een conflict gebleven. Nu groeide dat conflict uit tot een maatschappelijke affaire en die affaire tot een persoonlijk drama. De reden? Buikhuisen overtrad een norm – en niet zomaar een: hij overtrad een norm die gerelateerd was aan de oorlog. Dat kostte hem de kop.

De Joodse Raad & Herzberg

Het bestaan van een norm ter beoordeling van oorlogsgebeurtenissen bleek eind jaren zeventig, begin tachtig uit nog een 'affaire' – althans een aanzet daartoe. Deze affaire was uitvloeisel van het vele dat in de loop van jaren door Abel Herzberg, Hannah Arendt, Raul Hilberg, Jacques Presser, Loe de Jong en anderen over joods verzet, joodse passiviteit en in het bijzonder de Joodse Raad was gepubliceerd.[65] Het groeiend besef van de verschrikkingen van de Shoah aan het eind van de jaren zeventig maakte een definitief oordeel over deze zaken des te noodzakelijker. Waren de joden net zoals de Puttenaren 'medeschuldig' geweest aan hetgeen hun overkomen was? Hadden zij zich moeten verzetten? Hadden zij zich kunnen verzetten? Meer nog: hadden zij het eigenlijk wel geprobeerd?

Hoewel dergelijke vragen ook in de naoorlog gesteld waren, werden

ze meestal weggeschoven als te pijnlijk en ongepast. In *Onderdrukking en Verzet* had Herzberg het dilemma 'opgelost' door de klemtoon te leggen op de mogelijkheden (tot verzet). Die waren er volgens hem niet geweest. Presser weigerde te erkennen dat de joden zich niet verzet hadden en wijdt daarom een uitvoerige passage aan het thema. Het is de opening van het tweede deel van *Ondergang*. Loe de Jong verzacht het thema van de joodse passiviteit (die hij niet ontkent)[66] door net als bij de Nederlandse Unie en in overeenstemming met de suggestie van Presser alle verantwoordelijkheid bij de leiders te leggen.

Dit standpunt viel eind jaren zeventig, begin tachtig zo goed dat het door Herzberg, Presser en De Jong gesignaleerde verschil tussen doel (redding van de joodse gemeenschap) en effect (opoffering van diezelfde gemeenschap)[67] naar de achtergrond verdween en plaatsmaakte voor een meedogenloos verwijt. Zo verscheen in 1979 een facsimile van het tijdschrift dat de Raad tijdens de oorlog gepubliceerd had, *Het Joodsche Weekblad*. De uitgave werd voorafgegaan door een uitvoerige inleiding van de toenmalige voorzitter van de Anne Frank Stichting, Dick Houwaart. Daarin verklaarde hij onomwonden dat het blad nooit had mogen verschijnen. Het was een 'rampzalige vergissing' en had bijgedragen aan

> de snelle deportatie van meer dan honderdduizend mensen... Het bevorderde angst, verslagenheid en gelatenheid... [en] functioneerde als een gedrukt ghetto... Het Joodsch Weekblad is... een instrument geweest in handen van moordenaars. Duivelse moordenaars, die hun aanstaande slachtoffers zelf hun miljoenvoudig graf lieten beschrijven.[68]

Enkele jaren nadien publiceerde Hans Knoop, op dat moment vooral bekend vanwege zijn rol in de Mentenaffaire, een boek waarin hij de Joodse Raad eveneens hard viel. 'Asscher en Cohen [de voormannen van de Raad] hebben gefaald in een maatschappij die goeddeels faalde,' luidde zijn conclusie. Slechts in één opzicht zouden zij geslaagd zijn, namelijk in het redden van een joodse bovenlaag (waartoe zijzelf behoorden) ten koste van het joodse proletariaat. Daarmee hadden de joodse voormannen volgens Knoop de lijn van verleden naar heden doorgetrokken en geïllustreerd dat de oorlog niet meer was dan een dramatisch tussenstation in een maatschappij waarin slechts een elite het waard was gered te worden. Vandaar dat Knoop sprak van 'het Joodsche Ver-Raad'.[69] Abel Herzberg, de aloude verdediger van de Raad, tekende tegen dit oordeel scherp protest aan. Knoop wist waarom.

> Als oud-redacteur van het schandelijke *Joodsche Weekblad*, lid van de culturele commissie van de Joodsche raad en naoorlogs advocaat van Asscher heeft hij [Herzberg] er nooit geheim van gemaakt aan welke kant hij stond en nog steeds staat, namelijk de verkeerde.[70]

Evenals Van Agt en Buikhuisen zou dus ook Herzberg buiten 'onze democratie' staan en onvoldoende doen dan wel gedaan hebben om herhaling van de toenmalige vreselijkheden te voorkomen. Al is dit een buitengewoon unfair oordeel, het deed in joodse kring sinds lang de ronde. Rond 1980 drong het ook daarbuiten door. De ondertussen hoogbejaarde Herzberg deed weinig het tegen te gaan en bleef weigeren oorlogszaken scherp te slijpen. Dat had hij altijd gedaan: in *Amor fati*, in zijn verdediging van de voormannen van de Joodse Raad, inzake de doodstraf van Willi Lages, tijdens het Eichmannproces, in zijn pleidooi voor vrijlating van de Drie van Breda en uiteindelijk zelfs in de zaak-Aantjes.[71] Hij kon het zich permitteren want was een belangrijk zionist, een invloedrijke chroniqueur van het oorlogsverleden en een gedreven hoewel in de loop van de tijd steeds kritischer verdediger van de Israëlische zaak. Herzberg was kortom een van Nederlands meest vooraanstaande joden, bovendien te oud om, behalve door een heetgebakerde figuur als Hans Knoop, serieus zwartgemaakt te kunnen worden. Anderen hadden zoveel voordelen niet.

Luns

Op 1 maart 1979 onthulde het *Algemeen Dagblad* dat mr. Joseph Luns tussen 1933 en 1936 lid van de NSB was geweest. Hoewel het ook in dit geval niet de eerste keer was dat het gerucht de ronde deed,[72] had het nooit aandacht getrokken. Dat veranderde toen een stel Groningse speurneuzen de krant tipten, deze bij het RIOD navraag deed en een bevestigend antwoord ontving. Nog dezelfde dag waren de poppen aan het dansen. De avondkranten brachten het nieuws met grote koppen, zo ook het Journaal. Het toonde een fragment uit een interview van Jaap van Meekren met Luns dat diezelfde avond in zijn geheel uitgezonden werd. De volgende dag brachten de ochtendkranten het nieuws, kwamen de avondkranten erop terug en toonde het Journaal interviewtjes met zowel Loe de Jong als de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, Til Gardeniers. Kortom, begin maart 1979 was er geen Nederlander die het niet wist, althans had kunnen

weten: Luns was 'fout' geweest. Nou ja, 'fout'? Dat was waar het om ging: inhoud en betekenis van dat schijnbaar simpele woordje.

Luns zelf had zich ondertussen naar het RIOD begeven om de stukken met eigen ogen te zien. En inderdaad, ontkennen kon hij het niet. 'Ja, 't staat er,' zou hij volgens de kop in een van de kranten gezegd hebben. Bedoeld werd: het stond zwart-op-wit dat de voormalige Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken en huidige Secretaris-Generaal van de NATO gedurende drie jaar lid van de NSB was geweest. Of zoals *de Volkskrant* met grote nauwkeurigheid omschreef:

532

> Kring 24 NSB (Stadionkwartier); Groep 2 Blok 2B; Groepsnummer 91; Stamboeknummer 5399; Luns, J.M.A.; Valeriusstraat 49, tel. 26182; Amsterdam; ongehuwd; geboren: 1911; godsdienst: RK; contributie f 0,50-6.00 per jaar; dienstplicht vervuld bij de Koninklijke Marine; genoten onderwijs: gymnasium, student (jur. Kandidaat); lid geweest van een politieke partij: nee.[73]

Tot zover leek weinig discussie mogelijk. Maar de vervolgvragen waren legio. Kon iemand met een NSB-verleden namens de Nederlandse ('onze') democratie een hoge, internationale post bekleden? Was hier sprake van een onuitwisbare smet of van een vergissinkje? Had Luns als NSB'er iets gedaan? Zo ja, wat? Op de achtergrond schemerde telkens weer de hamvraag: in hoeverre was iemand met fascistoïde sympathieën (mede)verantwoordelijk voor massamoord?

De zaak werd spoedig gecompliceerd doordat de persoon in kwestie beweerde dat niet hij maar zijn broer voor de inschrijving verantwoordelijk was geweest. Hoewel deze 'smoes' – dat was het naar later bleek –[74] veelal met hoongelach werd ontvangen, werd hij door sommigen toch serieus genomen. Zoiets was theoretisch immers mogelijk: dat je formeel ergens lid van bent maar tegelijkertijd niet. Of kon dat niet? De vraag kreeg, hoe onbelangrijk ook, veel aandacht.

Mede omdat de internationale pers zich ernstig zorgen leek te maken over de positie van Luns, kwam de zaak een week na openbaarmaking in de Kamer. De PvdA betoogde bij monde van Joop Den Uyl dat een eventueel lidmaatschap van Luns niet zo ernstig was[75] maar dat het wel belangrijk was dat een man op zijn positie de waarheid spreekt. Ruud Lubbers, fractievoorzitter van het CDA, tilde ook niet zo zwaar aan de zaak en hechtte vooral belang aan de opmerking van Loe de Jong dat Luns niets kwalijks had gedaan. Hiermee kwam ook de rol van het RIOD en zijn directeur weer ter sprake, met daarbij de on-

vermijdelijke vraag hoeveel van dergelijke verrassingen er nog meer verwacht konden worden. Op deze wijze ging het debat voort, in een sfeer van groeiend ongenoegen en toenemende onduidelijkheid. Want waar ging het nu eigenlijk over? Over Luns, de NSB, de broer, de NATO, het RIOD, een doofpot? Over één zaak waren allen het eens. Hij werd het beste geformuleerd door Marcus Bakker van de CPN. Dat de sfeer veranderd was: dat feiten die voorheen nauwelijks betekenis hadden, nu van groot belang werden geacht. 'In de vijftiger jaren kon je een heleboel op je geweten hebben en hier toch nog achter de regerings-tafel zitten. Maar die tijd is voorbij.'[76]

Van Rappard

Hoezeer het grijze oorlogsbeeld eind jaren zeventig 'definitief' tot het verleden behoorde, bleek tot slot uit de reacties op de twee dikke boeken die 'Rolly' van Rappard een half jaar na de Lunsaffaire publiceerde. Hierin werd scherpe kritiek geleverd op het volgens de auteur heersende, vooral door De Jong verkondigde oorlogsbeeld. Deze kritiek was in zoverre bijzonder dat hij uit rechtse hoek kwam. In de jaren zeventig had slechts één ander uit die hoek de durf gehad De Jong aan te vallen. Dat was de al genoemde H.W. van der Vaart Smit. Hij was echter fout geweest en werd mede daarom door niemand serieus genomen. Fout was Van Rappard, ondanks de gratuite bewering van een enkeling,[77] echter niet geweest. Hij had zich als burgemeester van Gorkum zelfs zonder meer goed gedragen,[78] om die reden gedurende anderhalf jaar gevangen gezeten en voor bijvoorbeeld het bevrijdingsnummer van *Vrij Nederland* een uitvoerige tekst geschreven. Maar hij was wel rechts, zeer rechts zelfs, en dus een groot tegenstander van het fenomeen dat in de loop van de jaren zestig en zeventig welhaast magische proporties aannam, nogmaals en voor het laatst: 'onze democratie'. Omdat Van Rappard geen enkele zin had zijn weerzin daartegen te verhullen, raakte hij steeds verder op een zijspoor. Het remde hem niet, integendeel, het sterkte hem in zijn overtuiging. Ditzelfde gebeurde met betrekking tot zijn mening over het oorlogsbeeld van Loe de Jong. Dát was volgens Van Rappard pas fout. De werkelijkheid was conform hetgeen secretaris-generaal Frederiks, Hirschfeld, Kortenhorst, Lunshof en tal van anderen in de naoorlog beweerd hadden: complex. Vandaar de titel van zijn boek: *Hoe was het ook weer* – vreemd genoeg zonder vraagteken. Het antwoord op de door de auteur zelf

gestelde vraag luidde: in ieder geval niet zoals De Jong en talloze anderen in zijn voetspoor beweerden. De Jong had in Londen gezeten. Hij kwam uit de SDAP. Hij was joods. Hoe kon je van hem een goed beeld van de oorlog verwachten? Dat kon je niet, stelde Van Rappard, en

> het gaat er bij mij ook niet om die menselijk gesproken zo begrijpelijke eenzijdigheid... als een persoonlijke tekortkoming te brandmerken... Maar de werkelijkheid, zoals wij, die er midden in gezeten hebben, moesten ondergaan, was anders dan het beeld dat Dr. De Jong de generaties, die na ons zijn gekomen, voortoveren wil.

Het waren volgens Van Rappard niet zozeer de door De Jong vermelde feiten die onjuist waren. Die klopten wel. Het was de verpakking die verkeerd was. Het was de teneur, de context, het woordgebruik, de suggestie, kortom het was de interpretatie.

> In menig geval van hem onwelgevallige figuren, waarvan er velen zijn, welke hij in persoon zelfs nimmer heeft ontmoet, maakt hij van betrokkenen een karikatuur of stelt hen in een bolle kermisspiegel te kijk. Volstrekt honorabele mensen zien zich bovendien verlaagd tot object van meer of mindere verdachtmaking... terwijl... in precies dezelfde situatie met betrekking tot anderen een mate van vergoelijking [wordt] betracht, die slechts bevreemding wekken kan.[79]

Het was hetzelfde dat meelezer Van der Kooy met betrekking tot Hirschfeld, Herzberg over de Joodse Raad, de voormannen van de Unie en tallozen met betrekking tot Nederlands-Indië[80] betoogd hadden. Eind jaren zeventig was er echter niemand, bijna niemand[81] die een dergelijke mening serieus nam, zeker niet als zij afkomstig was van een heetgebakerde rechtsradicaal als Van Rappard. Hij hoorde er niet bij, was een lopend fossiel, dom, fout of hoe je het ook noemen wilt. Vandaar dat hij in de provinciale pers van fascisme werd beschuldigd[82] en door Jan Blokker in *de Volkskrant* simpelweg werd afgeschreven:

> Op het moment dat Romein tot waakzaamheid tegen het fascisme opriep, op het moment dat Hitler Spanje liet bombarderen, op het moment dat een eenvoudige hardloper weigerde de Olympische Spelen in Berlijn bij te wonen – was je *fout* als je in 1937 met je vrouw ter gelegenheid van een gezellig bijenhouderscongres [Van Rappard was actief als imker] door Duitsland toerde. Zo eenvoudig is dat.[83]

Inderdaad, zo eenvoudig leken de zaken rond 1980 te liggen. Het bleek toen de oorlog in de jaren die volgden een steeds vagere, ruimere en dus meer symbolische betekenis kreeg. Dat gebeurde op hetzelfde moment dat de afstand toenam en de gebeurtenissen dus ook afstandelijker werden bekeken. In het spanningsveld tussen deze twee polen speelt zich de voorlopig laatste fase van de nasleep van de Tweede Wereldoorlog af.

Deel 4

De oorlog die duurde
(1981 en later)

Inleiding

Op zondag 14 december 1980 vond in de Amsterdamse Jaap Edenhal een grootse manifestatie plaats tegen 'fascisme racisme antisemitisme'. De organisatie was in handen van een gelijknamig Amsterdams comité dat gesteund werd door maar liefst 86 andere organisaties. Zoveel steun bracht, als we het verslag van de dag mogen geloven, veel mensen op de been. Dat moest ook wel want, aldus datzelfde verslag, het ging slecht met Nederland.

> *Opnieuw verschijnen hakenkruisen, SS-tekens, fascistische en racistische leuzen op muren, bruggen en viaducten... Een fascistische knokploeg viel met geweld buitenlandse werknemers in de Mozes- en Aäronkerk aan. Telkens weer proberen groeperingen als de Nederlandse Volksunie, de Viking-jeugd en Centrum-Partij bijeenkomsten en provocaties te organiseren. Evenals de Grijze wolven en Amicales.*[1]

Tijdens de bijeenkomst werd gesproken door vertegenwoordigers van de belangrijkste steuncomités: Mohammed Rabbae namens het zogenoemde LAKWAB *ofwel Landelijk Aktiekomitee Wet Arbeid Buitenlanders, rabbijn Soetendorp namens de joodse gemeenschap, Hugo Kooks voor de Surinaamse gemeenschap, Rob Pistor vanuit de homobeweging, Eva Furth voor het voormalig verzet en oorlogsslachtoffers en Johan Bosma namens jongeren. Duizenden aanwezigen, een hal vol, ondersteunde bij acclamatie een oproep aan de Tweede Kamer. Hierin werd eveneens verontrusting uitgesproken en gesteld wat al zo vaak gesteld was en nog vaker herhaald zou worden: dat de geschiedenis geleerd had tot welke verschrikkelijke gevolgen rassenwaan en antisemitisme konden leiden; dat er vooruitgang was geboekt; maar dat de praktijk toonde 'dat de Nederlandse wetgeving te kort schiet of onvoldoende wordt toegepast.'*

Het is onmogelijk te zeggen hoeveel van dit soort manifestaties er aan het begin van de jaren tachtig gehouden zijn. Vast staat dat het er vele zijn geweest: kleine, grote, succesvolle, mislukte maar in ieder geval talloze. En al

waren aanleiding en uitwerking verschillend, stuk voor stuk keerden ze zich tegen 'rechts', steeds weer verwezen ze naar het verleden en, in dit verband even veelzeggend als belangrijk, bijna zonder uitzondering werden ze zowel gesteund door groeperingen die belangen van minderheden behartigden als door instellingen die hun oorsprong in de Tweede Wereldoorlog vonden. Actiecentrum in vele gevallen was de Anne Frank Stichting.[2]

De grote maatschappelijke beroering aan het begin van de jaren tachtig van de twintigste eeuw is niet moeilijk te verklaren. Na Den Uyl was de grootste euforie over de maakbaarheid van de samenleving voorbij en zette een reactie in. Die reactie was over het algemeen gematigd, een correctie op de euforie van de jaren daarvoor. Maar hier en daar stonden ook groeperingen op die scherper reageerden en al dan niet terecht voor extreemrechts doorgingen. Een eveneens kleine maar mede daarom des te spraakmakender groep verzette zich heftig. De polarisatie vond een vruchtbare voedingsbodem in een verslechterend economisch klimaat en een breed gedeelde sociaal-politieke onrust, onder meer ten gevolge van het besluit kernwapens op Nederlandse bodem te plaatsen. In de ideologische strijd die volgde, kwam de Tweede Wereldoorlog goed van pas. Dat nooit meer. De hartekreet van enkelen werd het motto van velen.

Onder degenen die de oorlog als 'wapen' of, vriendelijker, argument gebruikten, zijn vele soorten en maten. Voor de oudere generaties, leeftijdsgenoten van Loe de Jong en nog ouderen, was de verwijzing bijna een vanzelfsprekendheid. De oorlog was voor hen altijd aanwezig geweest, ook als zij er, zoals in de jaren vijftig, in het openbaar liever het zwijgen toe hadden gedaan. Nu dat niet langer hoefde en het publiekelijk spreken over de oorlog bon ton was geworden, lieten zij zich gaan. Het enthousiasme werd versterkt door de schijnbaar gebruikelijke neiging om bij het levenseinde terug te keren in de herinnering.

Aan dit laatste was de oorlogsgeneratie, halverwege de jaren tachtig tussen de vijftig en de zestig jaar oud, nog niet toe. Maar spreken, denken of refereren aan de oorlog was haar zo'n vanzelfsprekendheid dat die neiging door de toenemende belangstelling voor het onderwerp slechts versterkt kon worden. Anders dan in de jaren zestig en zeventig was de oorlogsgeneratie eind twintigste eeuw echter niet langer de drijvende kracht achter de publieke omgang met de oorlog. Dat waren de babyboomers en nog jongeren. Zij hadden, voor zover mogelijk, de oorlog in de jaren zestig ook wel ingezet maar dat in de meeste gevallen nauwelijks serieus gedaan. Dat veranderde vanaf de jaren zeventig, niet in de laatste plaats door de toenemende politisering van het maatschappelijk debat. Vanaf dat moment bestond het verzet tegen de ouderen niet langer uit ludieke acties, politieke speldenprikken en andere

provocaties maar uit standpunten, argumenten, gelijk en ongelijk. De oorlog bleek daarbij een sterk, zo niet het sterkste argument – niet in de laatste plaats, en zo kwam de cirkel rond, omdat diezelfde ouderen er gevoelig voor waren.[3] *Voeg hierbij de groeiende belangstelling voor de Shoah, de economische crisis met het algemeen gevoel van malaise ten gevolge daarvan en de eigen dynamiek van het herinneringsproces ten gevolge van de hausse in boeken, films en documentaires, en het wordt begrijpelijk dat de Tweede Wereldoorlog, zoals sommige critici snierden, halverwege de jaren tachtig* booming business *werd.*

Is de belangstelling voor de oorlog halverwege in de jaren tachtig nog relatief eenvoudig te verklaren, moeilijker is het te zeggen waarom hierin in de hieropvolgende vijftien, twintig jaar geen verandering kwam. Althans, zo lijkt het. Maar is dat ook werkelijk zo? Een hard antwoord is, ondanks de stellige bewering van een enkeling,[4] *niet eenvoudig. Dit om te beginnen omdat belangstelling een relatief begrip en met betrekking tot zo'n groot thema als 'de oorlog' onmogelijk te meten is. Bovendien heeft eenieder die gespitst is op een onderwerp last van selectieve perceptie. Vandaar dat het voor kenners van de oorlogsproblematiek voor de hand ligt te beweren dat de oorlog een leidend maatschappelijk thema is. Zo'n bewering is vermoedelijk echter even juist als onjuist. Juist is hij omdat het aantal boeken, films, monumenten, artikelen en vooral referenties aan de oorlog hoog was – hoog* bleef. *Nieuwe ontwikkelingen, vergeten groepen en onverwachte onderwerpen kwamen daarbij naar voren. Tegelijkertijd echter – en dat is de reden waarom de bewering dat de oorlog onverminderd populair bleef vermoedelijk* onjuist *is – ontstond er een andere wereld, met andere problemen en andere oorlogen. Zo kwam er met de Val van de Muur een eind aan een van de belangrijkste gevolgen van de Tweede Wereldoorlog, i.c. de deling van Europa en daarmee de tweespalt in grote delen van de rest van de wereld. Op hetzelfde moment en mede ten gevolge van het verdwijnend communisme ontstonden er andere oorlogen. Een definitief keerpunt, zo lijkt het, vormden de terroristische aanslagen van september 2001 en 'the war on terror' die daarvan het gevolg was. Zelfs in Europa werd 'oorlog' vanaf dat moment niet langer vanzelfsprekend geassocieerd met de Tweede Wereldoorlog. Hoewel hij bleef boeien werd hij in toenemende mate een historisch en steeds minder een actueel onderwerp.*

Bij deze ontwikkeling passen twee, aan elkaar gerelateerde kanttekeningen. Ze zijn cruciaal voor goed begrip van de blijvende aanwezigheid van de Tweede Wereldoorlog in de laat-twintigste, begin eenentwintigste-eeuwse westerse cultuur. De eerste hiervan betreft het belang dat overheids- en andere officiële instanties aan de oorlogsherinnering hechten, de betekenis van

geschiedenispolitiek dus. Het is niet vreemd dat een dergelijke politiek bedreven wordt. Elke overheidsinstantie beklemtoont de normen en waarden van het gezag c.q. de cultuur die zij vertegenwoordigt. Een dergelijke concentratie, zo zou je kunnen beweren, is zelfs inherent aan de overheidstaak. Deze kan vervolgens op vele manier uitgevoerd worden. Een van de meest voor de hand liggende en vermoedelijk ook meest effectieve is nadruk leggen op het tegendeel van de eigen samenleving – op de normen en waarden dus die men niet *wenst. Tijdens de Koude Oorlog gebeurde dat door het contrast met het communisme te beklemtonen. Maar wat was het contrast vanaf het moment dat het communisme verdwenen was – en vóór de dwingende aanwezigheid van de Islam? Er was eigenlijk maar één onderwerp dat in aanmerking kwam, al lag het in het verleden: de Tweede Wereldoorlog ofwel het nazisme, in het bijzonder de meest weerzinwekkende uiting daarvan, de Shoah. De dominante aanwezigheid hiervan binnen het oorlogsbeeld is dan ook de tweede kanttekening bij de afnemende actuele betekenis van de Tweede Wereldoorlog aan het begin van de eenentwintigste eeuw. Erkenning van de betekenis van de Shoah werd zelfs zoiets als een paspoort tot de westerse moderniteit. Dat nooit meer. Juist door de combinatie van eenvoud en multi-interpretabiliteit bevatten deze drie woordjes een ijzersterke boodschap.*[5]

In het vierde deel van dit boek wordt om te beginnen de enorme betekenis van de herinnering aan de oorlog in de laatste decennia van de twintigste eeuw geschetst (hfst. 25). Vooral in 1985 en 1995 werd er, zij het op verschillende manieren, voortdurend naar de oorlog verwezen. Hierbij kwam de Shoah in toenemende mate in het centrum van de belangstelling te staan (hfst. 26). Ondertussen stonden steeds meer groepen op die eveneens aandacht vroegen (hfst. 27). Zij hadden op z'n minst gedeeltelijk succes. Al die aandacht en al dat leed van zoveel personen en groepen riepen opnieuw de vraag op die eind jaren zestig, begin zeventig eveneens was opgekomen: wie waren er, behalve de nazi's en hun handlangers, nog meer schuldig? Het nu gegeven antwoord was niet noemenswaardig anders dan voorheen, zij het dat het voorzien werd van meer details en tal van gênante onthullingen (hfst. 28). Bovendien sloeg het nu, anders dan in de jaren zestig, in brede kring aan en drong zelfs door tot het politieke vertoog. Mede hierdoor bleef de Tweede Wereldoorlog ook aan het begin van het derde millennium een belangrijk referentiepunt in de Nederlandse samenleving (hfst. 29). Maar doordat de gebeurtenissen verder in het verleden kwamen te liggen en het aantal mensen met herinneringen snel afnam, dreigde tegelijkertijd gevaar dat weliswaar altijd gedreigd had maar met de tijd slechts groter kon worden: dat de

Tweede Wereldoorlog zoiets werd als een stoplap, bruikbaar voor alles maar daarom in toenemende mate betekenisloos. Vandaar de belangrijke taak die weggelegd is voor degenen die in de loop van de tijd degenen zullen zijn die zich bij uitstek om het onderwerp zullen bekommeren: de historici. In het laatste hoofdstuk (hfst. 30) worden enkele van hun belangrijkste vraagstellingen en voorlopige antwoorden geschetst, evenals hun pogingen gebruik en misbruik van het verleden tegen te gaan.

[25] Herinneringshausse, herdenkingsindustrie, geschiedenispolitiek

Oorlog aan alle kanten

Eind april 1985 publiceerde Peter van Straaten in *Het Parool* een tekening van zijn dikke man in streepjespak die aan de balie van een boekwinkel om een boek over de Tweede Wereldoorlog vraagt. Als de aangesprokene hem vreemd aankijkt, verduidelijkt hij zich en vraagt of er nog wel boeken over de Tweede Wereldoorlog *zijn* – klemtoon op het laatste woord. Bedoeld is: zijn ze wellicht uitverkocht? Daarop begint de vrouw achter de balie onbedaarlijk te lachen. 'Heb ik iets grappigs gezegd?' vraagt de dikke man verbijsterd.[1]

Dat had hij want op basis van de aanbiedingen van Nederlandse uitgeverijen was eind 1984 al duidelijk dat het in het daaropvolgende voorjaar een gekkenhuis zou worden. 'Niemand haalt de top van deze boekenberg', kopte *de Volkskrant* begin maart. 'Stroom van fotoboeken en studies over de oorlog' maakte *De Telegraaf* er even later van. 'Dit is kaas, dit is de kassa laten rinkelen,' zei de eigenaar van een Amsterdamse buurtboekhandel in de *Haagse Post*. Het werd bevestigd door de verantwoordelijke persoon van een van de grootste Amsterdamse boekhandels, Athenaeum aan het Spui:

> Aan het einde van de jaren zeventig is de hernieuwde belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog in de boekhandel merkbaar geworden. Na de Duitse Hitlerwelle kreeg je in Nederland de gigantische Etty Hillesumwelle en door Etty is er ook een heleboel losgekomen. Maar wat er nu gebeurt is wel een magnum opus.[2]

Om hoeveel boeken het ging wist eigenlijk niemand. De *Haagse Post* had het over 300, de *Goudse Courant* over 200, *Het Vrije Volk* over 400 en andere kranten verkozen de hoeveelheid in kilo's uit te drukken. Maar hoeveel of hoe zwaar ook, één ding staat vast: er verscheen veel, heel veel. Vandaar dat sommige bladen waaronder *Vrij Nederland* speciale oorlogsboekenbijlagen samenstelden en alle kranten met specials

kwamen. Maar hoeveel daarin ook vermeld werd, het merendeel bleef ongenoemd. Het was simpelweg te veel. Nog nooit waren in één jaar zoveel boeken over de oorlog verschenen als in 1985. Is dat al opmerkelijk – de gebeurtenis was immers al veertig jaar geleden en degenen die hem als volwassenen hadden meegemaakt waren gestorven of naderden het levenseinde –, opmerkelijker nog is dat de boekenberg tien jaar later (1995) ruim overtroffen werd en weer tien jaar later (2005) nogmaals. Dit betekent overigens niet dat al die boeken, artikelen, documentaires en wat dies meer zij ook verkocht, gelezen, bekeken en beluisterd werden. Dat was beslist niet het geval. Een gevolg hiervan

was dat tal van makers – schrijvers, filmers, uitgevers – in 1985 met een kater achterbleven. Ook dat werd in alle kranten opgemerkt.[3]

Aantal boeken met de woorden 'Tweede Wereldoorlog' of 'Second World War' in de (onder)titel[4]

	Ned.	Eng.		Ned.	Eng.		Ned.	Eng.
1946	7	148	1966	23	151	1986	63	270
1947	8	188	1967	19	118	1987	53	232
1948	15	*	1968	21	215	1988	62	192
1949	10	1949	1969	44	316	1989	68	423
1950	12	196	1970	65	191	1990	99	367
1951	13	698	1971	19	165	1991	69	303
1952	2	210	1972	46	174	1992	61	265
1953	14	203	1973	52	150	1993	50	315
1954	13	193	1974	51	139	1994	107	332
1955	9	146	1975	73	219	1995	222	513
1956	12	279	1976	62	209	1996	59	389
1957	1	210	1977	67	183	1997	43	438
1958	13	145	1978	91	138	1998	48	392
1959	23	144	1979	81	225	1999	40	382
1960	19	203	1980	117	134	2000	48	445
1961	14	234	1981	74	175	2001	57	378
1962	14	180	1982	69	140	2002	46	488
1963	33	129	1983	38	151	2003	50	471
1964	34	140	1984	68	186	2004	61	486
1965	12	138	1985	119	313	2005	123	507

De aanslag

Een van de mogelijke verklaringen voor de voortdurende, ja zelfs groeiende aandacht voor de Tweede Wereldoorlog aan het eind van de twintigste eeuw geeft Harry Mulisch in *De aanslag* – niet toevallig uit 1982. Deze roman vertelt het verhaal van de liquidatie van een Haarlemse politieman en de gevolgen daarvan voor de betrokkenen. Mulisch schetst die gevolgen op hem kenmerkende wijze – speels of gezocht, het is maar hoe je het beoordeelt – aan de hand van vier hoogtepunten uit de naoorlogse geschiedenis: 1952 (Korea), 1956 (Hongaarse opstand), 1966 (provo, Vietnam, vrijlating Lages) en 1981 (kernwapendemonstratie). Hoofdpersoon is Anton Steenwijk, jongste kind uit een gezin dat op de bewuste avond vlak bij de plek van de aanslag bijeenzit. De rust wordt door de liquidatie wreed verstoord en heeft tot gevolg dat vader, moeder en broer Steenwijk gedood worden en de op dat moment twaalfjarige Anton alleen achterblijft. Getekend wordt ook het leven van de buren. De aanslag had vóór hun huis plaatsgevonden maar zij hadden het lijk versleept en voor het huis van de familie Steenwijk gelegd. Het is hun echter onmogelijk met deze daad in het reine te komen. Ze emigreren en uiteindelijk slaat de vader van het gezin de hand aan zichzelf. Dan zijn er de direct betrokkenen, om te beginnen de plegers van de aanslag. Een van hen vertoont een sterke gelijkenis met Hannie Schaft. Anton ontmoet de vrouw in de gevangenis. Ze boeit hem dermate dat hij later onbewust een echtgenote zoekt als zij. De andere aanslagpleger ontmoet Anton vele jaren later op de begrafenis van een vooraanstaand verzetsman (Henk van Randwijk). Tijdens hun gesprek komt ook de vrijlating van Lages ter sprake. Tot slot is er een vierde slachtoffergroep: het gezin van de neergeschoten politieman. Bij het relletje naar aanleiding van de Russische inval in Hongarije stuit Anton op de zoon van de man. Ze bekvechten over politiek. Het boek eindigt met de grote kernwapendemonstratie van november 1981. Anton ontmoet daar de dochter van de vroegere buurman en verneemt dat zij erop aangedrongen had het lijk bij de buren aan de andere kant te leggen. Haar vader had zich daartegen verzet omdat die buren joodse onderduikers in huis hadden. Op dat moment wordt het Anton te veel, hij maakt zich los uit de stoet en verdwijnt, ten prooi aan duizend gedachten. Daarmee raakt het eind van het boek aan het beeld waarmee het begint: van een door een boot veroorzaakte golf die tegen de kade slaat en daarmee een nieuwe, kleinere golf vormt die botst met de golf die van de andere kade komt,

> tot over de hele breedte van het water een ingewikkeld vlechtwerk van golven ontstond, dat nog minutenlang allerlei veranderingen onderging, eer het ten slotte bedaarde en glad werd. Elke keer probeerde Anton vast te stellen, hoe het zich nu precies voltrok, maar elke keer groeiden de factoren tot een patroon, dat hij niet meer kon overzien.[5]

Het vlechtwerk van door de oorlog veroorzaakte golfjes was halverwege de jaren tachtig inderdaad zo ingewikkeld dat het onmogelijk leek het patroon te doorzien. Dit besef is natuurlijk geen echt antwoord op de vraag naar de grote, geëmotioneerde aandacht voor de Tweede Wereld-

oorlog in het laatste kwart van de twintigste eeuw. Het is een literair antwoord volgens het principe van Mulisch dat literatuur tot taak heeft 'het raadsel te vergroten'. Hij suggereert dat de oorlog zoveel mensen 'in het bloed' zit dat hun samenspel onvermijdelijk tot een wirwar leidt. Daarin heeft hij zonder twijfel gelijk maar hierbij bleef het niet – en in zoverre klopt het beeld dan ook niet: de wirwar had een eigen dynamiek; in plaats van uit kleine en, zoals dat gaat met bewogen water, steeds kleinere golfjes, bestond het door de oorlog veroorzaakte patroon uit hoge, steeds hogere golven. Waarom? En is in die golven werkelijk geen patroon te ontdekken?

Geschiedenisindustrie

Het is ondoenlijk en bovendien zinloos een overzicht te geven van alles wat er in de laatste decennia van de twintigste eeuw over of naar aanleiding van de oorlog bedacht, gemaakt en ondernomen is: fictie en non-fictie, films en documentaires, tentoonstellingen, klankbeelden, beeldhouwwerken, theater, cabaret en, bovenal, herinneringen. Het is ondoenlijk vanwege de kwantiteit. Het is simpelweg te veel, zoveel dat je zonder voorbehoud van een geschiedenisindustrie mag spreken. Maar een overzicht is niet alleen onmogelijk, het is ook niet zinnig omdat de kwaliteit van het werk in veel gevallen te wensen overlaat[6] of, wat vaker voorkomt, daadwerkelijk industrieel aandoet: het een is een variant op, om niet te zeggen een kopie van het ander. Dit laatste is onder meer waarneembaar in de enorme hoeveelheid lokale oorlogsgeschiedenissen die vanaf de jaren tachtig gepubliceerd zijn, van A tot Z ofwel van Aalten (1985) tot Zwijndrecht (1995), van noordoost naar zuidwest of van Delfzijl (1985, 1995) tot Middelburg (1983, 2004), van noordwest tot zuidoost en dus van Den Helder (1984, 2004) tot Maas-

tricht (1989, 1994) en ook van west naar oost, van bijvoorbeeld Katwijk (1995) naar Hengelo (1985) of oost naar west, van Emmen (1990) naar Beverwijk (1985). Elk van deze geschiedenissen is vanzelfsprekend anders en toch zijn ze stuk voor stuk hetzelfde, variaties op het verhaal dat in sommige gevallen kort na de oorlog ook al verteld was maar dankzij afstand in de tijd, nader onderzoek en het voorbeeld van Loe de Jong aan het eind van de twintigste eeuw beter verteld kon worden.

Middelburg bijvoorbeeld

Een (ook kwalitatief) goede illustratie van deze variatie op hetzelfde is hetgeen er sinds 1945 over Zeeland, in het bijzonder Middelburg werd geschreven. Ter herinnering: hoewel Nederland aan het begin van de avond van 14 mei 1940 capituleerde, ging de strijd in Zeeland door. Hierop zond de commissaris van de koningin een telegram naar Londen, met het verzoek of men de capitulatie ook voor zijn provincie wilde laten gelden. Hieraan werd geen gehoor gegeven, met als gevolg dat Middelburg op 17 mei 1940 zwaar gebombardeerd werd – een bombardement overigens dat tot ergernis van betrokkenen nauwelijks in het Nederlands oorlogsverhaal opgenomen is.[7]

De vroege oorlogsgeschiedschrijving van Middelburg staat in de schaduw van dit bombardement. Zo publiceerde een voormalige gemeentesecretaris al in 1945 een overzicht van de gebeurtenissen. Het werd aangevuld met uitvoerige dagboekaantekeningen. Van dit overzicht (niet van het dagboek) gaat de helft van het aantal pagina's over het bombardement, de wederopbouw en de hulp aan gedupeerden.[8] Na deze en nog enkele andere vroege publicaties over de gebeurtenissen,[9] werd het lange tijd stil rond Middelburg in oorlogstijd. Je zou die stilte conform het eerder geschetste patroon van collectieve herinnering kunnen interpreteren als concentratie op het heden dan wel als een poging de pijn van het verleden te vergeten met het doel aan de toekomst te bouwen. Conform hetzelfde patroon bleek een dergelijke stilte begin jaren zeventig niet langer gewenst. Toen ook gaven de Provinciale Staten van Zeeland een leraar, tevens conrector van een Vlissingse scholengemeenschap de opdracht de geschiedenis van de provincie tijdens de Tweede Wereldoorlog te schrijven. De man, L.W. de Bree, had in 1945 ook al een boek gepubliceerd waarin de oorlogsjaren ter sprake kwamen.[10] Nu mocht hij het verhaal nogmaals en uitvoeriger vertellen. Hoewel hij voortijdig stierf, kwam het nieuwe boek gro-

tendeels gereed en werd in 1979 ook gepubliceerd.[11] Het handelt over de eerste helft van de oorlog, in het bijzonder over de meidagen van '40 en verhaalt opnieuw uitvoerig over het bombardement.[12] De visie van de auteur is in haar weerzin tegen NSB en Nederlandse Unie, bewondering voor volk en verzet en verontwaardiging over vernietiging en plundering niet alleen een uitbreiding van het kort na de oorlog, onder meer ook door hemzelf, vertelde verhaal maar ook een regionale variant op hetgeen Loe de Jong in *De Bezetting* en *Het Koninkrijk* had gebracht.[13]

Na de dood van deze en van nog een tweede auteur plaatste de zo-
550 genoemde Commissie van Advies Geschiedschrijving Zeeland 1940-1945 een oproep voor een opvolger. Uit maar liefst 140 sollicitanten werd een jong en in vergelijking met zijn voorgangers onervaren historicus gekozen, Gijs van der Ham. Omdat hij van een andere generatie was, zo meende de commissie, zou het voor hem eenvoudig zijn een minder emotioneel beeld te ontwikkelen. Blijkbaar werd dat nodig geacht. En inderdaad, deel 2 van *Zeeland 1940-1945* is uit ander hout gesneden en volgt het spoor van onder meer degene die voor het proefschrift ook als promotor optrad: Hans Blom.[14] Hij had kort voordat Van der Ham aangesteld werd voor een nuchterder en minder moralistische behandeling van het oorlogsverleden gepleit – waarover later meer. De auteur volgde hem daarin. Maar leidde dat ook werkelijk tot een ander beeld?

Het antwoord is dubbel. Ja, omdat de toon van het werk anders is. Het blijkt onder meer uit de feitelijke wijze waarop collaboratie en verzet beschreven worden evenals uit de licht sceptische toon waarop het gedrag van de Zeeuwse bevolking wordt besproken.[15] Niettemin onderscheidt het boek van Van der Ham zich niet wezenlijk van het tot dan toe bekende en, belangrijker nog, zal voor zover het dat wel doet welhaast zeker *niet* tot een ander beeld hebben geleid. Een van de redenen hiervoor ligt bij het verhaal zelf. Het gaat grotendeels over de tweede helft van de oorlog. Toen waren de verhoudingen gespannener, harder ook waardoor de gebeurtenissen als vanzelf in termen van terreur, collaboratie en verzet beschreven worden. Hier komt bij dat de situatie in Zeeland uitzonderlijk was – de provincie was goeddeels afgesloten van de rest van het land en de militaire strijd speelde er een grotere rol dan elders. Een zeer groot deel van het boek gaat daarom over de aanleg van versterkingen, inundaties, gevechten en de gevolgen hiervan. Het leidt onvermijdelijk tot een nogal klassiek oorlogsverhaal. Dit geldt zeker het slot. Want in Middelburg begon

de oorlog niet alleen dramatisch, hij eindigde ook zo.[16] Hierdoor laat zich gemakkelijk begrijpen dat de herinnering eraan bij de Middelburgers zwaar belast is. Bij hen, niet bij de auteur, ligt vermoedelijk dan ook de belangrijkste reden dat een eventueel nuchter relaas weinig invloed had op het bestaande beeld. Het is 65 jaar na het eind van de oorlog in de stad nog altijd merkbaar, onder meer door de brokstukken die op veertien plekken in het straatwerk zijn aangebracht. Stuk voor stuk gaan ze vergezeld van een plaquette die herinnert aan het bombardement. Elders in hartje Middelburg staat een monument als een enorme bom, vier meter hoog. Op een plaquette wordt deze 'Een gestolde herinnering' genoemd.[17]

Hoezeer de Middelburgse herinnering aan de oorlog 'gestold' was, blijkt onder meer uit een in 2004, een mensenleven later dus, verschenen geschrift van de zoon van de eerste naoorlogse burgemeester: de voormalige advocaat, gewezen wethouder en staatsraad J.J. van der Weel. Geboren in mei 1929 was hij tien toen de oorlog uitbrak en vijftien toen deze eindigde. Al gaat het te ver te zeggen dat zijn beeld nog altijd domineert – een dergelijke stelling is onbewijsbaar –, het is welhaast zeker kenmerkender voor de plaatselijke herinnering aan het eind van de twintigste, begin eenentwintigste eeuw dan dat van een buitenstaander als Van der Ham. Zo herinnert Van der Weel zich hoe hij uit angst voor het dreigend bombardement in de meidagen van '40 midden in de nacht met zijn grootvader en tante vanuit Middelburg naar Domburg vluchtte. Zoals zovelen van zijn stadsgenoten aanschouwde hij vandaar de stad. Hij brandde. 'De Lange Jan tekende zich scherp af tegen de vlammen,' schrijft hij. Maar toen hij het duin de volgende dag opnieuw beklom, zag de wereld er opeens anders uit. 'De Lange Jan was verdwenen... Een dag later zag ik de eerste Duitsers.'[18]

Een ervaring als deze verklaart waarom de ouders van het toenmalige beste vriendje van Van der Weel besloten de puinhopen te verlaten om elders een nieuw leven te beginnen. Vader Van der Weel nam een andere beslissing en de zoon kon niet anders dan volgen. Daardoor maakte hij ook de zware beschietingen van november 1944 mee. Sindsdien zit de oorlog hem in het bloed, schrijft Van der Weel jr. met verwijzing naar leeftijdsgenoten als Harry Mulisch en Henk Hofland. Tal van andere Middelburgers en (leef)tijdsgenoten ervaren hetzelfde.[19]

Herinneringen

Geschiedbeeld als herinnering – wat iets fundamenteel anders is dan geschiedschrijving: het kenmerkt een groot en vermoedelijk zelfs het grootste deel van alles wat eind twintigste, begin eenentwintigste eeuw over en rond de Tweede Wereldoorlog gemaakt, gezegd en geschreven is.[20] Uit de epiloog van *Het Koninkrijk* blijkt dit tot op zekere hoogte zelfs het werk van Loe de Jong te gelden. Die epiloog begint immers met een terugblik vanuit 1985. Daarin voert de historicus zichzelf op – de derde keer in *Het Koninkrijk* dat hij dat doet –[21] en vertelt hoe hij op 4 mei 1985 om klokslag twee, acht uur Nederlandse tijd, aanwezig was bij een kranslegging in Washington bij het graf van de Onbekende Amerikaanse Soldaat.[22] 'De groep Nederlanders zwijgt,' schrijft De Jong, 'en weet zich in dit zwijgen verbonden met Nederland, verbonden ook met het verleden. Uit brein en hart stijgen beelden op.' Hijzelf herinnert zich naar eigen zeggen zijn vlucht naar Londen, het werk bij Radio Oranje, de bezigheden bij het RIOD. Hij denkt aan zijn ouders en zusje. Ze werden vergast. Hij denkt aan zijn tweelingbroer. Vermoord.

> Hoe is mijn leven, hoe is dat van ongeteld velen door de oorlog getekend! Veertig jaar ligt die oorlog achter ons. De wereld is veranderd. Nederland is veranderd. Maar gevoelens veranderen niet en het is alsof de katastrofe zich gisteren voltrok.[23]

Het ligt voor de hand dat de meelezers, stuk voor stuk professionele historici, tegen deze passage bezwaar maakten. Maar De Jong verzocht hun zijn keuze te respecteren. Zo deden ze – en terecht. Het is immers evident dat *Het Koninkrijk* het werk is van iemand met een persoonlijke drijfveer en het zou vreemd, om niet te zeggen misleidend zijn dat hier en daar niet expliciet te maken. Bovendien raakten herinneringen in de mode, zelfs onder academici.[24] De Jong verstond zogezegd 'de tekenen des tijds'.

Militaire historie

Terwijl de Shoah het meest opvallende aspect is van alles wat er eind twintigste eeuw over de Tweede Wereldoorlog naar voren werd gebracht, kregen vanzelfsprekend ook andere thema's aandacht. Tot

op zekere hoogte zijn het dezelfde als vlak na de oorlog maar er zijn accentverschillen. Zo leverde de militaire strijd nog altijd een stroom boeken, films, artikelen en documentaires op maar was steeds minder hiervan[25] van Nederlandse makelij of specifiek op de Nederlandse situatie betrokken. De verklaring is niet moeilijk te vinden.

Om te beginnen is er het onmiskenbare feit dat de strijd in mei 1940 al na enkele dagen afgelopen was. Daarover viel niet zo veel meer te vertellen dan kort na de oorlog al gedaan was. Vervolgens is er het niet minder onmiskenbare feit dat Nederlanders op het slagveld van de Tweede Wereldoorlog een geringe rol hebben gespeeld – de Irenebrigade telde nooit meer dan zo'n 1600 man en dat is op een (geallieerd) leger van miljoenen niet meer dan een druppel.[26] Ook was de strijd om Nederland of op Nederlands grondgebied aan het eind van de oorlog eerder een internationale dan een nationale zaak.[27] En tot slot, vermoedelijk het belangrijkste van al, zijn militaire zaken in Nederland, zeker sinds de jaren zestig, weinig in trek. Gevolg hiervan is dat 'oorlogsboeken' in de ouderwetse betekenis van het woord (boeken over oorlogvoering) nooit veel populariteit hebben genoten.

Hierop is buiten de betreffende delen van *Het Koninkrijk* (3 en 10) eigenlijk slechts één uitzondering. Dat is het werk van de man die in 1963 *De oorlog in mei '40* en in de volgende decennia hierop een hele reeks aanvullingen publiceerde: Eppo H. Brongers. Van de meeste van zijn geschriften, voorop het boek dat hij in 1971 over de strijd op de Grebbelinie publiceerde, verschenen vele drukken. De belangrijkste reden van dit succes is vermoedelijk dat Brongers 'spannend' schrijft, een 'mannenverhaal' van het soort waarvan er in Groot-Brittannië, de Verenigde Staten en elders – Duitsers hebben het om voor de hand liggende redenen moeilijker met spannende verhalen over de Tweede Wereldoorlog – talloze verschijnen en verschenen zijn, vol heroïsche staaltjes, strategische momenten en adembenemende voorvallen. Wat heroïek betreft komt het werk van Brongers overeen met wat kort na de oorlog door een enkeling ook al geschreven was maar onder invloed van kritiek uit professionele hoek en de geringe belangstelling voor militaire zaken marginaal was gebleven en op den duur zelfs zo goed als verdween.[28] Dit laatste gebeurde zelfs in militair-historische boeken en documentaires van buitenlandse oorsprong – de overgrote meerderheid van wat in de laatste decennia van de twintigste eeuw op het gebied van de populaire militaire geschiedschrijving in Nederland verkrijgbaar was.

De verschuiving is goed te zien als je de in zijn tijd beroemde (en

ook in het Nederlands vertaalde) *History of the Second World War* van de Britse militair historicus Basil Liddell Hart uit 1971 vergelijkt met het werk van de drie decennia later populaire Antony Beevor. Eerstgenoemde was geïnteresseerd in militaire strategie en beschrijft naast doen en denken van de bevelhebbers vooral troepen. 'De 82ste Luchtlandingsdivisie was neergekomen aan de rand van het verzamelgebied van de Duitse Eenennegentigste Divisie…' En: 'De LCT's [landing craft tanks] van het 743ste Tankbataljon, dat tot de voorhoede van de rechterflank behoorde, stormden op het strand af.'[29] Dat soort zinnen.

Hoe anders het werk van Beevor. Hij schrijft in navolging van zijn leermeester John Keegan vooral over de individuele soldaat, 'zijn streven en lijden, zijn vreugde en verdriet' zoals een kenner van de thematiek stelt en Beevor zelf ook erkent.[30] Temeer omdat Liddell Hart en hij veelal verschillende bronnen[31] gebruiken is het soms net alsof de twee militaire historici verschillende oorlogen beschrijven. Om het veralgemeniserend en in enkele woorden te zeggen:[32] het verhaal verplaatste zich van boven naar beneden, van de al dan niet tragische held en zijn troepen naar het per definitie tragische slachtoffer, in dit geval de soldaat. Niet diens stoerheid wordt beklemtoond maar zijn menselijkheid, niet zijn kracht maar zijn pijn.

Burgerbevolking

Niet alleen het leed van de soldaat, ook dat van de burgerbevolking wordt door Beevor beschreven. Het is niet zijn onderwerp, vandaar dat hij het slechts mondjesmaat doet. Maar toch, hij doet het. Hij kan niet anders. Zolang het verhaal van bovenaf verteld wordt, blijft de onderkant zo goed als onzichtbaar. In dit geval betekent dit dat de bevolking op en rond het slagveld nog meer figuratie is dan de individuele soldaat. Dit verandert als het perspectief verandert. Het blijkt duidelijk uit het einde van Beevors verhaal over D-day. Het draait uit op een hommage aan de bevolking van Normandië – niet aan de bevrijders. Met haar 'wrede martelaarschap', schrijft hij, had zij Frankrijk gered. Het staat er letterlijk en wordt gevolgd door een kritische passage over de, wat Beevor noemt, overdreven inzet van geallieerde wapens. Twintigduizend burgerdoden, plus vijftienduizend tijdens de voorbereidende bombardementen en nog eens een ongekend aantal dat nadien in mijnen of granaten stapte! Geen wonder, aldus Beevor, dat de invasie door Normandiërs maar zeer ten dele als bevrijding werd ervaren.[33]

Ook in Nederland had de groeiende aandacht voor de burgerbevolking in oorlogstijd ingrijpende gevolgen voor het beeld. Een daarvan is dat het verzet hierdoor in ander licht kwam te staan. Zoals eerder uitgebreid getoond was dat verzet in de eerste decennia na de oorlog het centrale thema van het oorlogsverhaal. Maar in de loop van de jaren zeventig en tachtig droogde de belangstelling op en maakte plaats voor het oorlogsleed, niet alleen van joden maar ook van andere groepen waaronder de grootste van alle: de burgerbevolking. Gevolg hiervan was dat heroïsche daden vanaf dat moment steeds vaker bekeken werden vanuit het effect dat ze hadden op de omgeving. Vandaar dat aanslagen als die bij Putten en Woeste Hoeve, altijd al een pijnlijk onderwerp, steeds vaker als onbezonnen en onverantwoord werden afgeschilderd.[34]

Hongerwinter

Onder het burgerleed was (of bleef)[35] de Hongerwinter een geliefd onderwerp, met elk jaar minstens één en in topjaren als 1985 en 1995 wel tien of meer boeken – plus documentaires op radio en tv en een ontelbare hoeveelheid artikelen in krant en tijdschrift.[36] Een overgroot deel hiervan bestaat uit herinneringen en draagt dit woord of een variant ervan (brieven, dagboek) ook in de (onder)titel.[37] Daarbij gaat het telkens om de behoefte van de schrijver zijn omgeving te vertellen hoe ernstig het was, te waarschuwen dat zoiets nooit meer mag voorkomen en, eventueel, zich te beklagen over de tegenstelling met (lees: rijkdom van) het heden. Het doel is niet de bevrediging van nieuwsgierigheid of beantwoording van een vraag maar verwerking of bevestiging van een emotie.

Het is goed te zien in het boek van de gewezen schoolmeester B.H. Laurens. De door hem beschreven Hongerwinter is eerst en vooral *zijn* hongerwinter: een aaneenschakeling van persoonlijke ervaringen, herinneringen, anekdotes en emoties. Zo verloor Laurens te midden van de ellende kort achter elkaar beide grootvaders. Op een van hen was hij dermate gesteld dat hij 's mans dood nauwelijks kon bevatten. 'In mijn dromen verscheen hij regelmatig,' schrijft hij, 'hij was niet dood, zei hij dan. Hij was weggegaan om de een of andere onduidelijke reden en vond het nu tijd om terug te keren. En zo ging dat door, tientallen jaren lang, meestal griezelig levensecht.'[38]

Het verlangen over een dergelijke ingrijpende ervaring – hetzelfde

gebeurde met betrekking tot de onderduik, tewerkstelling, bombardementen, vlucht, evacuatie en nog veel meer onderwerpen – te vertellen is allerminst uitzonderlijk. Hoeveel vaders, grootvaders, moeders, grootmoeders, ooms en tantes hebben hun nazaten, familieleden, kennissen en buren in de loop van eeuwen niet verhaald van de grote (oorlogs)ervaringen uit hun leven en aan die verhalen vervolgens een lesje verbonden? Of, om bij de Hongerwinter te blijven: hoeveel kinderen zijn ook in de jaren vijftig, zestig en zeventig aan tafel niet gedreigd met gebrek, kou en andere ellende – 'wij knikten... gelaten kokhalzend boven witlof die goorgrijs rondzwom, draadjesvlees, sufgekookte
 spruitjes' om het met een van die kinderen te zeggen.[39]

Vanaf de late jaren zeventig bleven dergelijke verhalen echter steeds minder tot de huiselijke kring beperkt en drongen door tot het publieke domein. Waarom? Omdat men geïnteresseerd was in persoonlijke verhalen? Vanwege de toenemende belangstelling voor de oorlog? Omdat de productie op alle gebied en dus ook op historisch, in het bijzonder oorlogsgebied groot was? Of vanwege de tegenstelling tussen heden en verleden? Het heeft zonder twijfel allemaal een rol gespeeld maar verrassend lijkt toch vooral dat laatste: dat al die aandacht plaatsvond in een tijdperk van ongekende vrijheid, niet minder ongekende overvloed, sociale zekerheid en vrede. Net zoals een belangrijke verklaring voor de belangstelling voor de Shoah gelegen moet zijn in het feit dat de huidige westerse, op het individu gerichte samenleving diametraal tegengesteld is aan een samenleving die genocide pleegt, zo zal het in ruimer verband zijn: het verleden als negatief van het heden. De Tweede Wereldoorlog trok temeer zoveel aandacht omdat hij het tegendeel, zo niet schrikbeeld was van 'de moderniteit'.

Overdrijvingen?

Als het verleden het negatief wordt van het heden, is het welhaast onvermijdelijk dat de tegenstelling beklemtoond wordt: geweld wordt gewelddadiger, spanning zo mogelijk nog spannender, honger wordt ondraaglijker, ziekte ernstiger, angst groter. Hiermee is allerminst gezegd dat de ene of andere weergave van het verleden onjuist zou zijn. In sommige gevallen is hij dat, in andere niet en in weer andere gevallen is de situatie hoogstens een beetje aangedikt. Het is van geval tot geval verschillend maar omdat de verhalen persoonlijk en dus moeilijk te controleren zijn, bovendien hun eigen wetten hebben (wie is geïnte-

resseerd in een saai verhaal?), is de kans van eenzijdige beklemtoning of overdrijving niet denkbeeldig. Het is goed te zien aan het vele dat over de onderduik geschreven is. Het zijn over het algemeen spannende verhalen, over honger, gebrek, angst, achtervolging, ontsnapping en arrestatie. Daarover gaan ook het boek en televisieserie die Almar Tjepkema en Jaap Walvis in 1985 maakten evenals de uitvoerige bijlage van *Vrij Nederland* uit datzelfde jaar:[40] de onderduik als angstig avontuur – en dat terwijl het eenvoudig te bedenken is dat de ervaring eerst en vooral uit verveling bestaan moet hebben, uit hangen, mijmeren, dromen en andere zaken waarover weinig of niets te vertellen valt. Er zijn durf, verbeelding en misschien wel fantasie voor nodig om de woordeloze ellende daarvan te kunnen uitdrukken. En zelfs dan is het verhaal gauw verteld en nauwelijks voor herhaling vatbaar.[41]

Over Hongerwinterverhalen kan iets vergelijkbaars worden gezegd. 18 000 doden in de kou kopte *Elsevier* in januari 1985, met op het omslag een fraaie tekening van twee kinderen die met lege pannetjes en in korte broeken, speurend naar eten, over een besneeuwde straat schuifelen. In de afgedrukte verhalen is het zonder uitzondering diepe misère: honger, kou, angst, met in de verte niet meer dan een sprankje hoop. 'Het was vooral koud en donker, die hele winter,' schrijft Henri van der Zee – hij had eerder een boek over het onderwerp gepubliceerd.[42] Wim Zaal spreekt in hetzelfde nummer van het weekblad van verkleumde voeten, kapotte schoenen, een sleetse jas. Rex Brico van bittere kou, uitgemergelde mensen, vochtige schuilkelders, koorts, meer koorts en honger.[43] In andere kranten en bladen stonden vergelijkbare verhalen – en dat jaar in jaar uit. Begrijpelijk en terecht, niemand twijfelde of twijfelt aan de ellende van de Hongerwinter. Maar eenieder met minimale kennis van de oorlogsgeschiedenis weet dat de werkelijkheid gecompliceerder is geweest. Zo speelde de Hongerwinter vooral in het westen (het Zuiden was op dat moment al bevrijd, in het oosten heerste wel schaarste maar geen honger). Bovendien had niet iedereen in het westen honger, zeker niet in gelijke mate – zie bijvoorbeeld wat de Wageningse schoolmeester J. Douwenga over Naarden vertelt.[44] En tot slot is het onjuist de oorlog voor te stellen als een langzaam afglijden richting armoede, honger en andere ellende, kortom Hongerwinter? In de herinnering van tijdgenoot en nageslacht heeft dit beeld zich, in navolging van Loe de Jong, echter wel vastgezet, met als gevolg dat elke relativering ongeloof en zelfs woede opriep.[45]

Herinnering versus geschiedschrijving

Hoezeer herinneringen kunnen botsen met historisch inzicht blijkt uit een langlopend conflict tussen oorlogsveteranen en militair-historici. In maart 1990 publiceerden twee van de laatstgenoemden een serie artikelen over de meidagen van 1940. Hierin probeerden zij het volgens hen bestaande beeld van de Duitse inval te nuanceren.[46] Ze kregen van de veteranen de wind van voren. De discussie spitste zich toe op het eventuele verschil in optreden tussen de Duitse en de Nederlandse soldaten. Volgens de historici zouden eerstgenoemden zich niet of

nauwelijks anders gedragen hebben dan hun tegenstanders.[47] Volgens enkele Nederlandse veteranen onder aanvoering van W.D. Jagtenberg en de hiervoor genoemde Brongers was een dergelijke bewering volstrekt onjuist. Niet alleen zouden de Duitsers zich wel degelijk schandalig gedragen hebben, ook zouden de Nederlanders dat zeker *niet* gedaan hebben. Het is een discussie die onmogelijk te beslissen lijkt. Om te beginnen is het criterium onduidelijk. Want wat is schandalig? Wanneer moet je niet langer van incidenten maar van norm spreken? Bovendien is het aantal gevallen te divers voor een eenduidig oordeel. In het ene geval lijkt er inderdaad sprake van schending, in het andere niet. Maar hoe vervolgens te generaliseren? Het verstandigste is dan ook dat niet te doen maar daartoe is bijna niemand bereid. De tijdgenoot niet omdat het beeld een persoonlijk houvast kan zijn. De historicus niet omdat hij beeldvorming (wat vaak hetzelfde is als generalisatie) als zijn opdracht ziet. En zolang de oorlog als het negatief van het heden wordt ervaren, zullen ook latere generaties moeite hebben met een chaotisch beeld als kenmerk van de historische werkelijkheid – zo'n beeld lijkt immers de greep op het heden te verzwakken. Gevolg van een en ander is dat zelfs rond een betrekkelijk eenvoudig thema als het optreden van een aantal militairen gedurende een handvol dagen een onoplosbaar meningsverschil blijft bestaan.[48]

Geschiedenispolitiek

Valt over de duizenden verhalen, reportages, documentaires, films en tentoonstellingen die eind twintigste eeuw over en naar aanleiding van de Tweede Wereldoorlog gemaakt werden, in het algemeen niet veel meer te zeggen dan dat het er veel zijn, dat ze elkaar in negen van de tien gevallen herhalen, dat persoonlijke verhalen de kern ervan uit-

maken, dat een aantal thema's eruit springt en, tot slot, dat zelfs van die verhalen tal van scherpe kantjes in de loop van jaren afgesleten zijn, meer valt wél te zeggen over de bemoeienis met dit alles door officiële, veelal overheidsgesteunde instanties en overheden zelf. Die bemoeienis is vooral van betekenis omdat dergelijke organen veelal over middelen en mogelijkheden beschikken en daarmee in staat zijn sommige beelden te beklemtonen en andere ondergeschikt te maken. Zij bedrijven 'geschiedenispolitiek'.[49] Een dergelijke politiek zou voor de laat twintigste-, begin eenentwintigste-eeuwse nasleep van de Tweede Wereldoorlog cruciaal blijken te zijn.

Herdacht zijn oorlog en vrede, doden en levenden, 4 en 5 mei altijd. Over de herdenking van de doden is in de loop van vijfenzestig jaar relatief weinig[50] discussie geweest. Niettemin bleek het gedurende lange tijd lastig tot één manifestatie voor alle gevallenen te komen. Elke groep – militairen, verzetslui, communisten, joden – herdacht op eigen wijze. In zekere zin bleef dat zo nadat besloten was de nationale herdenking op de Dam te houden. Dat gebeurde vanaf 1961, tot dat moment herdachten niet-militairen officieel in de Ridderzaal. Toch duurde het ook hierna nog tot 1973 dat de Commissie Nationale Herdenking fuseerde met het Comité Nationale Herdenking Militaire Gevallenen.[51] Nog langer duurde het tot allen die zich slachtoffer van de oorlog voelden tijdens de nationale herdenking ook inderdaad herdacht en toegelaten werden. Een ander struikelblok was de vraag of tegelijk met de gevallenen uit de Tweede Wereldoorlog ook degenen herdacht dienden te worden die naderhand in Indonesië en Korea gesneuveld waren. Het duurde eveneens tot 1961 dat dit algemeen aanvaard werd. Verder bleef de tegenstelling tussen communisten en hun tegenstanders. Deze werd pas aan het begin van de jaren zeventig opgeheven. Vanaf ongeveer hetzelfde moment groeide de belangstelling voor de Shoah en werden onder de doden nadrukkelijk de vermoorde joden herdacht. Op den duur kwam hun dood zelfs zozeer in het centrum van de herinnering te staan dat hij, althans in de beleving van media en publiek, de kern van de dodenherdenking uitmaakte.

Moeizamer nog verliep de discussie over Bevrijdingsdag.[52] Wel of geen vrij, wel of niet op zondag, tegelijk met 4 mei of tegelijk met Koninginnedag, ieder jaar of slechts eens in de vijf jaren? Men wist het niet. Om het met Joop den Uyl te zeggen: 'Nederland heeft nooit goed raad geweten met de viering van de vijfde mei.'[53] Dat was overigens ook elders in Europa het geval. In overeenstemming met de groeiende

belangstelling voor de oorlog duurde het tot het einde van de jaren zeventig dat politiek Den Haag genoeg had van het gekibbel en een bijna Kamerbrede motie aannam waarin opgeroepen werd van 5 mei een nationale feestdag te maken. De regering nam de oproep ter harte, besloot tot een onderzoek en ging al in 1980 met het voorstel akkoord, zij het dat men 'met het oog op de ernst van de economische situatie waarin ons land is komen te verkeren' een vrije dag niet verplicht wilde stellen en het om dezelfde reden nog tien jaar duurde dat het besluit officieel bekend werd gemaakt. Ook toen werd 5 mei overigens geen verplicht vrije dag – een probleem waar men zelfs in 2010 nog niet uit
560 was.[54] Ondertussen werden de gevolgen van de overheidsbemoeienis wel alom merkbaar.[55]

Nationaal Comité

Een van de gevolgen van de beslissing Bevrijdingsdag groots te vieren én van het gunstige effect van die beslissing was de instelling in 1986 van een Werkgroep Nationale Herdenking en Viering. Deze kreeg als opdracht advies uit te brengen over de integratie van dodenherdenking en Bevrijdingsdag. Maar de werkgroep ging naar veler smaak iets te voortvarend van start want stelde voor de avond van 4 mei te verplaatsen naar de ochtend van de 5de en deze dag niet langer Bevrijdingsmaar Nationale Vrijheidsdag te noemen. Dit ging te ver. 'Wij laten ons door jullie onze oorlog niet afnemen,' zou een van de betrokkenen in z'n woede gezegd hebben.[56] Het plan verdween van tafel. Andere adviezen van de werkgroep werden wel overgenomen. Het belangrijkste daarvan was het voorstel de organisatie van dodenherdenking en Bevrijdingsdag in één instelling onder te brengen. Zo ontstond in 1987 het Nationaal Comité 4 en 5 mei.

Het Nationaal Comité 4 en 5 mei heeft sinds zijn oprichting een cruciale rol gespeeld in de ordening en centralisatie van de oorlogsherinnering én de viering van de bevrijding. Dit deed het om te beginnen door een ander advies van de hiervoor genoemde werkgroep wél ten uitvoer te brengen, namelijk de integratie van de nationale herdenking op 4 mei om 4 uur 's middags met de lokale (Amsterdamse) herdenking van 8 uur 's avonds. Het gevolg hiervan is dat er sinds 1988 werkelijk één nationale herdenking wordt gehouden.[57] Kleine aanpassingen daargelaten heeft die sindsdien altijd hetzelfde verloop gekend. De plechtigheid begint met een bijeenkomst in de Nieuwe Kerk waar door

een van de aanwezigen over doden en herdenken wordt gesproken. Kort voor achten begeven de genodigden zich naar het Monument op de Dam waar het Koningshuis namens alle burgers van Nederland een krans legt. Vervolgens wordt taptoe geblazen en om klokslag acht uur twee minuten stilte gehouden. Hierna wordt een couplet van het Wilhelmus gezongen, door een hoogwaardigheidsbekleder nogmaals kort gesproken en door vertegenwoordigers van diverse groepen een krans gelegd. Dit alles wordt door alle publieke zenders uitgezonden.

Al valt het effect van een centrale instantie en uniform protocol onmogelijk in te schatten, het lijdt nauwelijks twijfel dat het groot is geweest. Weliswaar was al vaker[58] geprobeerd de herdenkingsactiviteiten te stroomlijnen maar dat was nooit goed gelukt omdat er geen nationale dodenherdenking, geen duidelijkheid over de status van Bevrijdingsdag en evenmin een krachtige, overheidsgesteunde organisatie[59] bestond. In dit alles kwam vanaf het midden van de jaren tachtig verandering, met als gevolg onder meer dat de aanwijzingen van het Nationaal Comité vanaf dat moment steeds beter ter harte werden genomen. Het comité speelde hierop in door de regie ook daadwerkelijk te nemen, onder meer door de publicatie in 1991 van een *Handboek voor lokale activiteiten* en in 1994 van een praktische handleiding onder de titel *Herdenken en vieren in vrijheid*. In beide geschriften stonden niet alleen adressen, suggesties en een overzicht van geplande activiteiten maar ook een volledig protocol voor lokale manifestaties en, althans in eerstgenoemde uitgave, zelfs aanwijzingen voor een goede toespraak. De teksten van toespraken bij lokale oorlogsherdenkingsmanifestaties en de verslagen in de lokale en regionale pers maken duidelijk dat die aanwijzingen ook daadwerkelijk opgevolgd werden.[60] Anders gezegd: net zoals de lokale oorlogsgeschiedenissen uit de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw veelal varianten waren op het patroon van Loe de Jong, zo waren de lokale herdenkingen vanaf het midden van de jaren tachtig in toenemende mate varianten op de nationale herdenking te Amsterdam. De oorlog, zo leek het, begon steeds meer samenhang te vertonen.

Herdenkingscircus

Het duurde tot de herdenking van een halve eeuw vrede in 1995 dat het effect van de maatregelen uit voorafgaande jaren op spectaculaire wijze zichtbaar werd. Nooit werden de doden zo groots en massaal her-

dacht als in dat jaar, nooit is de bevrijding zo uitbundig gevierd als toen – de activiteiten in 1985 waren hierbij vergeleken kinderspel. 'Het is ondoenlijk ook maar bij benadering een overzicht te geven van alle nationale regionale en lokale activiteiten,' verzuchtte het *NRC Handelsblad* op een pagina waarop tientallen manifestaties, tentoonstellingen, festivals en andere activiteiten opgesomd werden.

> Er zijn honderden optochten, taptoes, vlootschouwen, concerten, toneelvoorstellingen, buurtontbijten, lezingen, vrijmarkten, filmvertoningen, braderies, karaokeshows, sporttoernooien, reünies en vuurwerken georganiseerd.[61]

'Het is nooit zo erg geweest als nu,' vertelde een medewerker van het RIOD aan een van de vele journalisten die het instituut ter gelegenheid van de herdenking bezocht.

> De meest eigenaardige vragen moeten nu blijkbaar gesteld worden. Was Toni Boltini in de oorlog nou fout of niet. Kunt u nagaan of mijn buurman bij de NSB is geweest? Hoe heette de hond van Eva Braun? Hoeveel schaakwedstrijden zijn er tijdens de Tweede Wereldoorlog gespeeld? Klopt het dat er in de oorlog Hitler-dropjes te koop waren waarop een hakenkruisje stond afgebeeld?[62]

Al is het moeilijk te geloven dat dergelijke vragen werkelijk gesteld werden, alle bronnen vertellen hetzelfde: dat het in 1995 rond de oorlog een gekkenhuis was. 'Aan het bestaansrecht van het RIOD hoeft de eerste vijftien tot twintig jaar ook niet getwijfeld te worden,' zei directeur Cees Schulten dan ook toen hij in september van hetzelfde jaar afscheid nam.[63] Maar, het moet gezegd, de actualiteit hielp een handje. Met de Val van de Muur was er een eind gekomen aan de deling van Europa. Omdat die deling tot op grote hoogte tot de Tweede Wereldoorlog te herleiden was, voelde het alsof nogmaals en nu écht van bevrijding gesproken kon worden. Het is een van de achtergronden van het vele dat tussen 1990 en 1995 geschreven werd over het einde van de ideologie of zelfs het einde van de geschiedenis. Reden voor een spetterend feest, reden ook voor een eendrachtige herdenking van allen die onderweg gesneuveld waren. Hier komt bij dat het 't Westen, Nederland voorop,[64] in de laatste jaren van de twintigste eeuw voor de wind ging. Terwijl tijdens de herdenkingen van 1985 nog veel somberheid klonk,[65] was hiervan tien jaar later geen sprake meer.

Een bijkomende factor was dat degenen die de oorlog bewust hadden meegemaakt weer tien jaar ouder waren terwijl degenen die de oorlog als militair, verzetsman of gevangene hadden beleefd, indien in leven, nog minder tijd restte. Vandaar dat velen van hen nog één keer over dat grootse moment uit hun leven wilden vertellen, nog één keer de plekken van toen wilden zien, nog één keer de ervaringen van destijds wilden ondergaan. Het verklaart dat duizenden voormalige geallieerde soldaten in het voorjaar van 1995 naar Nederland trokken.[66] Alle kranten berichtten er uitvoerig over en vooral *De Gelderlander* wist niet van ophouden. Verhaal na verhaal na verhaal.

Ondertussen waren ook de boekhandels opnieuw overstroomd. Dit keer was de berg zo hoog dat de meeste winkeliers zich er, door ervaring wijs geworden, niet aan waagden. Zij hadden vooral oog voor titels over de eigen regio en pikten verder op gevoel wat uit de stapel. Hetzelfde deden de kranten. Ook zij beperkten het literatuuroverzicht veelal tot de eigen regio. Daarbij kwam *De Gelderlander* alleen al over de Achterhoek en de Liemers tot vijftien boeken – romans niet meegeteld, heruitgaven evenmin.[67] Slechts enkele nationale kranten en de grotere boekhandels in de grote steden kwamen met meer. Donner uit Rotterdam bijvoorbeeld. Gewoonlijk had die een stapeltje of vijf, zes oorlogsboeken in voorraad. Nu lagen er zestig stapeltjes in de winkel, plus van enkele honderden titels één exemplaar. 'En dan heb ik de twaalf titels over Rotterdam en de oorlogsjaren nog niet meegerekend,' vertelde een medewerker.[68] 'Er zijn opvallend veel memoires verschenen,' zei zijn collega van een academische boekhandel uit Groningen. 'Kennelijk moest een aantal mensen hun herinneringen nog kwijt.'

Het ligt voor de hand dat de lawine aan persoonlijke verhalen ook kritiek ontmoette. Moest dat nu allemaal? Wat voegde het toe? Probeerde men uit de oorlog wellicht een slaatje te slaan?[69] Hoewel dit laatste in een klein taalgebied als Nederland zo goed als onmogelijk is, lag dat elders anders. Zo liet een uitgever van het Amerikaanse Bison Books niet zonder ironie weten dat alleen al een nazisymbool op het omslag voldoende was om aandacht te trekken.

> Ik denk er zelfs over een swastika op een van onze vegetarische kookboeken te drukken omdat Hitler een vegetariër was – zo zeker ben ik ervan dat daardoor de oplage enorm stijgt.[70]

Oorlog live

'Nederland valt voor oranjevla en fondant,' kopte *NRC Handelsblad* met in een onderkop: 'absolute trekker zijn de busjes voetpoeder uit bunkers in Normandië.' Dit laatste wijst inderdaad op iets nieuws. Terwijl de herdenking van 1985 zich nog overwegend in de media afspeelde, was er in 1995 opmerkelijk veel aandacht voor realia, prullaria en *live experiences*. Een hilarisch voorbeeld hiervan is het talkpoeder uit een bunker bij Bastogne. Een zakenman had het in busjes verpakt en 'exclusief' aan V&D geleverd. 'Het is in de eerste plaats een aan-

denken,' verkondigde hij maar voegde er, blijkbaar toch niet helemaal gerust op de souvenirsmarkt, aan toe dat het 'natuurlijk ook gewoon gebruikt [kan] worden, bijvoorbeeld door lange-afstandlopers.'[71] Dergelijke hebbedingetjes waren er meer, veel meer. Bij V&D richtten ze er zelfs een deel van de winkel mee in: 'Oranje moorkoppen en koekblikken met de foto van de koninklijke familie..., herdenkingsboeken en oranjebitters voorzien van "authentiek" etiket... Oranjebonbons en blikjes Wilhelmina-pepermunt... bevrijdingsbabbels... appeltjes van Oranje en Oranje-zonnetjeslollies.'

De herdenkingen van 4 en 5 mei gaven volgens een woordvoerder van het filiaal in de Kalverstraat 'geen hysterische toestanden' als kerst en Sinterklaas maar deden het toch heel behoorlijk. 'Je moet het gewoon hebben als commercieel denkend bedrijf,' voegde hij eraan toe. Velen dachten hetzelfde. Vandaar dat een bakker uit Barendrecht na een week Koninginnedagtompoezen en oranjestoeten grootschalig overging op Zweeds wittebrood, dat bijna alle supermarkten bevrijdingsmuisjes en bevrijdings(peper)munten in het schap legden, dat Duyvis inhaakte door bij een zak nootjes een goedkope vlag te leveren en Frico ervoor zorgde dat je na aankoop van een aantal pakken melk tegen gereduceerd tarief een oorlogs- en bevrijdingstentoonstelling kon bezoeken. 'Voor de middenstand kan de 50ste herdenking van de bevrijding niet meer stuk,' concludeerde *NRC Handelsblad*.[72] Schande, riepen sommigen. Ach, reageerde RIOD-directeur Schulten laconiek, commercie hoort erbij en zolang het fatsoenlijk blijft, is er niets aan de hand. 'Je zegt toch ook niet tegen de eigenaar van een bloemenstalletje dat vlak bij een kerkhof staat dat hij een opportunist is?'[73]

Terwijl winkeliers het publiek aldus stukjes tastbare oorlog leverden, ontdekten ondernemers, historische verenigingen en hobbyclubs de markt van de ervaringsindustrie. Het was een van de redenen dat het Ministerie van Defensie in de aanloop naar mei 1995 Endemol in-

schakelde. De associatie van de oorlog met Nederlands grootste entertainmentbedrijf leverde echter dermate veel negatieve publiciteit op dat de samenwerking na enkele maanden weer beëindigd werd.[74] Het veranderde niets aan de plannen het publiek 'authentieke ervaringen' te laten ondergaan. Zo berichtte *De Telegraaf* uitvoerig over een bedrijfje dat overvliegende straaljagers, schijnaanvallen en droppings aanbood. Het deed goede zaken.[75] Op zaterdag 29 april verzorgden grote formaties oude vliegtuigen boven de Randstad de 'Manna Chowhound 50th Anniversary Flight'. Maar liefst 32 vliegtuigen voerden droppings uit – 'net als toen'.

> Boven Vlaardingen werden broodjes afgeworpen waarvan echter een deel verwoei en onbereikbaar voor het publiek op de grond terecht kwam... Het treinverkeer raakte zelfs enige tijd ontregeld omdat mensen op de spoorbaan naar de broodjes zochten.[76]

Een week later, op 5 mei, stormden honderden mariniers in Scheveningen het strand op. In Utrecht kwamen Canadezen in oude jeeps de stad binnenrijden. Hetzelfde gebeurde in Amsterdam, Rotterdam, Wageningen en op vele plekken meer. In Eindhoven werd een 'Historisch Bevrijdings Vliegtuigen Circus' gehouden – het werd geen succes want verdween achter de wolken. In Soesterberg werd geparadeerd met historische uniformen. De grootste show werd op maandag 8 mei in Arnhem vertoond. Hij was World Liberty Concert gedoopt en werd gevolgd door niets minder dan een oorlogsopera waarbij de bijna tachtig jaar oude Amerikaanse ex-CBS *anchorman* Walter Cronkite *live* commentaar leverde.

> Rechts en links van de toeschouwers knalt vuurwerk en ontploffen nepbommen. Even later zeilen parachutisten naar beneden... Met vertoon van knallen en vuurwerk neemt het witte leger weer bezit van de brug.[77]

Bijna twee miljoen televisiekijkers volgden het spektakel – en dit ondanks het feit dat men ondertussen al meer dan een week oorlog achter de kiezen had.[78] Maar het publiek kon er blijkbaar geen genoeg van krijgen.[79] Ook dit was overigens een internationaal verschijnsel. Het blijkt onder meer uit de artikelen die de Normandische krant *Ouest France* in verband met de herdenking van de invasie van juni 1944 publiceerde. Het waren er in 1994 maar liefst 773. Het meest gebruikte woord daarin was pelgrimage.[80]

Herdenken zonder herinnering

In de jaren na 1995 werd de publieke herdenking van de Tweede Wereldoorlog er niet eenvoudiger op. Begrijpelijk: hoe meer de directe herinnering aan de oorlog verstierf, dat wil zeggen: hoe minder tijdgenoten in leven waren, des te groter de noodzaak invulling te geven aan de indirecte herinnering. Vergeten was immers geen optie. Daarvoor waren zowel de publieke belangstelling als de politieke betekenis van de oorlog te groot. Het was echter juist deze combinatie die nogal eens spanning opleverde. Zo gingen leraren er halverwege de jaren negen-

tig in Breda toe over hun leerlingen de deportatie van de plaatselijke joden te laten nadoen, werden kinderen elders aangezet om tulpenbollen te eten en schijnt er zelfs een geval van 'gaskamertje-spelen' gesignaleerd te zijn.[81] Het was evident dat dit niet de juiste weg was om de herinnering aan oorlog zuiver te houden. Maar hoe moest dat dan wel?

Kort na de herdenkingen van 1995 publiceerde het Nationaal Comité 4 en 5 mei twee brochures over toekomstig beleid. Hierin werd gesteld dat een zo massale manifestatie als in het afgelopen jaar weliswaar nooit meer geëvenaard zou worden maar dat herdenken en vieren van oorlog en bevrijding zo diep in de Nederlandse samenleving waren geworteld dat het ondenkbaar was er niet mee voort te gaan. Tegelijkertijd was het onvermijdelijk, aldus de brochures, dat het verleden op de achtergrond raakte en plaatsmaakte voor de actualiteit. Toekomstige manifestaties moesten daarom vooral daarover gaan: niet over bevrijding maar over vrijheid dan wel over de vraag 'hoe vrijheid en vrede te bewaren'.[82] Hierbij kon het verleden niet meer dan referentiekader zijn.

De oriëntatie op de toekomst verklaart ook waarom het Nationaal Comité zich vooral bekommerde om Bevrijdingsdag – dodenherdenking verliep vanzelf en als vanouds. In de nieuwe plannen voor die feestelijke dag dienden volgens het Comité 's ochtends korte, formele bijeenkomsten te worden gehouden. Vervolgens kon de dag met dans, muziek, theater en vooral festivals feestelijk worden voortgezet. Die festivals, ontstaan uit een Haarlems initiatief ('Bevrijdingspop'), zouden de geschiktste methode zijn om 'de waarden van 5 mei – vrijheid, democratie – bij de jeugd "op eigentijdse wijze" onder de aandacht te brengen.'[83] Al kon eenieder zich in een dergelijke vage formulering vinden, er zaten ook risico's aan. Ze werden herhaaldelijk naar voren gebracht: dat 5 mei door die zogenoemde eigentijdse invulling gewoon 'een leuke dag' werd zoals er zoveel 'leuke dagen' waren. Van-

daar dat het Nationaal Comité de doelstelling van jeugdvoorlichtingsbeleid steeds weer nadrukkelijk verwoordde en in een onafzienbare reeks maatregelen, projecten en plannen vertaalde. Weliswaar zou om financiële en beleidsmatige redenen[84] slechts een deel daarvan verwezenlijkt worden, aan de intentie verandert het niets: eenieder moest doordrongen zijn van 'de betekenis van de oorlog'. Zo verscheen in 2000 voor het eerst een boekje met de titel *Vrijheid geef je door*. Het was gericht op de hogere klassen van de lagere school en ging vooral over de vraag wat oorlog met mensen doet en hoe herhaling te voorkomen. Met oorlog werd in dit boekje echter nadrukkelijk niet alleen op de Tweede Wereldoorlog maar ook op gebeurtenissen in Angola, Vietnam, Oeganda, Colombia en elders gedoeld. De teneur van het geheel werd goed uitgedrukt in een gedicht van Remco Campert. Het heeft als boodschap dat je goed moest opletten want anders zo meteen zelf wellicht ook gevangenzit:

in een donker hol verborgen
verlangen naar het licht van de vrijheid

die je verspeeld hebt
omdat je even de andere kant uitkeek
toen je buren werden weggehaald.[85]

Omgang met de Oosterbuur

Een van de belangrijkste struikelblokken tijdens de laat-twintigsteeeuwse herdenkingen was de omgang met de Duitsers, in het bijzonder hun al dan niet aanwezigheid bij dodenherdenkingsplechtigheden en bevrijdingsfestiviteiten.[86] Naarmate de Europese verhoudingen zich verbeterden en oudere generaties het veld ruimden, leek er steeds minder reden het oude vijandbeeld te handhaven. De Duitsers hadden vanzelfsprekend belang bij zo'n verandering. Zo hield Bundespresident Richard von Weizsäcker op 8 mei 1985 een alom becommentarieerde en vertaalde redevoering waarin hij verkondigde dat het einde van de oorlog ook voor de Duitsers een bevrijding betekende. Al werd deze bewering door velen als een onaanvaardbare verdraaiing van feiten gezien (de bevrijding zou immers een nederlaag zijn), in officiële kringen had Von Weizsäcker vooral medestanders. Onder hen waren tal van invloedrijke figuren, ook leden van het Nederlands koninklijk huis, prins

Claus voorop. Hij was zo enthousiast over de toespraak dat hij een inleiding bij de Nederlandse vertaling schreef.[87] Toen vier jaar later de Muur viel en Oost- en West-Duitsland samenkwamen (Oost-Duitsers hadden het einde van de oorlog altijd als een bevrijding voorgesteld), nam de druk toe het buurland bij oorlogsherdenking en bevrijdingsviering te betrekken. Maar de plannen werden door tegenvallers doorkruist. Zo deed Instituut Clingendael in het voorjaar van 1993 een onderzoek naar het Duitslandbeeld bij Nederlandse jongeren. Het was vernietigend. 'Vet eten, arrogant gedrag en hardrijden op de Autobahn.'

Dat ongeveer was het eerste waaraan gedacht werd als Duitsers ter
568 sprake kwamen, met hierbij de aantekening dat ongeveer 'een vijfde deel van de opmerkingen betrekking [had] op de Tweede Wereldoorlog'.[88] Enkele maanden na de openbaarmaking van dit onderzoek kwam het opnieuw tot een Duits-Nederlandse rel. Na een moord op twee Turkse vrouwen en drie Turkse meisjes riepen enkele Nederlandse discjockeys het publiek op bondkanselier Helmut Kohl een briefkaart met de tekst 'Ik ben woedend' te sturen. Tot verbazing van betrokkenen en buitenstaanders gaven maar liefst 1,2 miljoen mensen hieraan gehoor. Het leidde tot langdurige debatten in de media. Wat was er aan de hand? Was de situatie in Duitsland echt zo ernstig? Waren Nederlanders bemoeiallen – het opgeheven vingertje? Was het oud zeer of was hier slechts sprake van een hype?

Hoe dan ook, het leek hoog tijd dat er iets aan de Nederlands-Duitse verhoudingen werd gedaan.

In het voorjaar van 1994 kwam de Duitse aanwezigheid bij de Nederlandse herdenkingen en vieringen van oorlog en vrede voor het eerst serieus ter sprake. Hoewel een meerderheid van de Kamer er wel voor voelde, was het protest van belangengroeperingen uit de hoek van verzet en slachtoffers dermate groot dat men niet door durfde te zetten. In het najaar werd hetzelfde nogmaals opgeworpen. Dit gebeurde kort nadat het belang van Europese en mondiale samenwerking in de troonrede beklemtoond was en premier Kok in aansluiting daarop de mogelijkheid had geopperd vijf mei samen met de Duitsers te vieren. Hij oogstte een storm aan protest.[89] Dit veranderde toen in de loop van 1995 steeds meer hoogwaardigheidsbeklеders een verandering bepleitten. Zo beweerde Hans van Mierlo, op dat moment minister van Buitenlandse Zaken, tijdens de jaarlijkse Hofstadlezing dat de relevantie van de met betrekking tot het buurland overgedragen emoties in de loop van de tijd zoek was geraakt.

> De herinnering aan 1940, aan strijd en bezetting werd en wordt nog steeds met de paplepel aan de na-oorlogse generaties gevoed. Zo kreeg het [sic] een plaats in ons collectief geheugen. Tegelijkertijd wordt met die overdracht van generatie op generatie de feitelijke herinnering steeds vager en abstracter... De gevoelens krijgen een legendarische wortel en daarmee komen zij los te staan van de oorspronkelijke feiten.[90]

Kort hierop gaf Wim Kok een uitvoerig interview aan *Die Zeit*. Daarin verkondigde ook hij dat de oorlog voorbij was en de daaruit stammende emoties hun tijd hadden gehad: 'Mehr als die Befreiung sollte uns die Freiheit interessieren – und die gemeinsame Aufgabe, uns dafür mit aller Kraft einzusetzen.'[91]

Tot slot Beatrix. De koningin maakte in 1995 veel werk van de oorlog en hield maar liefst *vier* redevoeringen waarin het onderwerp ter sprake kwam: met kerst 1994 tijdens de jaarlijkse toespraak, in maart 1995 in de Knesseth, op 5 mei in de Ridderzaal en op 21 augustus in Jakarta.[92] Ondertussen was ze met tal van staatshoofden op 27 januari ook nog aanwezig bij de vijftigjarige herdenking van de bevrijding van Auschwitz. Hierachter stak een bewuste strategie. Het is niet moeilijk te zien welke: van verzoening. Om het te zeggen met woorden uit de kersttoespraak: 'op gebroken pijlers kunnen we geen bruggen bouwen'.

Verzoening betekende volgens Beatrix niet dat het oorlogsverleden vergeten mocht worden. Integendeel: het diende als les voor het heden. Of zoals zij op 5 mei in de Ridderzaal zei:

> Vriend en vijand kunnen lering trekken uit de historie... 'Zonder verzachtende woorden', zoals mijn man schreef in zijn inleiding bij de vertaling van de indringende herdenkingstoespraak van President Von Weizsäcker op 8 mei 1985. In deze confrontatie met de waarheid ligt de sleutel tot verzoening.

Aldus de strategie die in komende jaren door overheden en officiële instanties gevolgd werd.[93] Een belangrijk en relatief nieuw aspect ervan was de ook door Beatrix getoonde neiging schuld te bekennen. Het zou het begin van een kortstondige mode zijn.

Oorlogsmusea

Ondertussen werden de tijdelijke herdenkingen en herbelevenissen van 1985 en 1995 op steeds meer plekken permanent gemaakt. Ook wat dit betreft volgde Nederland een internationale ontwikkeling. Zo werd er naast de reeds bestaande in Overloon en Oosterbeek[94] in de jaren tachtig en negentig een hele reeks oorlogs- of verzetsmusea opgericht, in Leeuwarden (1979), Amsterdam (1985), Hengelo (1985), Gouda (1986), Groesbeek (1987), Rotterdam (1988), Arnhem (1994), Dordrecht (2001) en tal van plekken meer.[95] Hoewel de oorsprong van

de collecties van deze musea in de meeste gevallen van militaire aard was of uitging van het verzet (vandaar de veelgebruikte benaming 'verzetsmuseum'), had het tentoongestelde materiaal daar lang niet altijd en in de loop van de tijd zelfs steeds minder mee van doen. Zo werden de topstukken van het eerste Nederlandse verzetsmuseum, dat van Leeuwarden, gevormd door curiosa als de sleutel van de gevangenis waarin Hitler *Mein Kampf* had geschreven, de stencilmachine waarop een Fries verzetsman zijn blaadjes had vermenigvuldigd, een theebuideltje met daaraan de tekst 'Nederland zal herrijzen' en het kruis dat op het graf van een omgekomen Engelse piloot had gestaan.[96] Dit alles werd aanvankelijk gebruikt om chronologisch het oorlogsverhaal te vertellen, met daarin de nadruk op de weerzin van de bevolking tegen de bezetter. 'Het Verzetsmuseum is het enige in zijn soort in ons land,' schreef de *Leeuwarder Courant* bij de opening in, let wel,[97] 1979, 'en wordt met name belangrijk geacht om de geest van het verzet levend te houden.' Een kleine tien jaar later bleek deze doelstelling achterhaald en bezon het museum zich op zijn taak. Het duurde tot na de verhuizing in 1994 dat de nieuwe richting duidelijk werd. In de woorden van dezelfde krant: 'een monument voor de doden en nabestaanden'.

Het verzetsmuseum van Amsterdam, om een ander voorbeeld te geven, onderging een vergelijkbare transformatie. Terwijl het aanvankelijk zijn naam eer aandeed, verschoof de klemtoon na de verhuizing in 1998[98] dermate dat over de benaming twijfel rees. Zo werd de bezoeker na de druk op een belletje afgewezen. 'Nee, wij kunnen geen onderduikers nemen,' sprak een bevende stem, 'wij zijn vreselijk bang.' Op deze wijze daagde de nieuwe opstelling van het museum de bezoeker uit met zichzelf in debat te gaan: zou hij in het verzet gaan, zou hij (als burgemeester of ambtenaar) aanblijven, zou hij zich voor de Arbeidsinzet melden, zou hij onderduiken of onderduikers in huis

nemen? Ook al deze mogelijkheden werden uitgedrukt door enkele regels uit een gedicht van Remco Campert:

> Jezelf een vraag stellen
> Daarmee begint het verzet
> ...
> en dan die vraag aan een ander stellen.

Het was slechts het begin van de verandering. In de loop van de jaren ging het museum meer aandacht besteden aan vergeten groepen (slachtoffers van de strijd in Nederlands-Indië, Marokkaanse doden uit de Tweede Wereldoorlog), nog later aan actuele kwesties waarin zich vergelijkbare dilemma's als in de oorlog voordeden. Verzetsmuseum? Steeds minder dekte de vlag de lading.

Plekken van herinnering

De verschuiving in aandacht van helden naar slachtoffers gekoppeld aan de behoefte aan daadwerkelijk contact met een verleden waarvan steeds minder getuigen in leven waren, bracht ook plekken onder de aandacht die tot dan toe veelal vergeten waren: fusilladeplaatsen, gevangenissen maar vooral kampen: Westerbork, Amersfoort, Vught.[99] Terwijl men op deze historische locaties in de eerste veertig jaar na de oorlog niet verder was gegaan dan de plaatsing van een monument, werd eind twintigste eeuw naarstig gezocht naar aansprekender mogelijkheden om de herinnering levend te houden. Opnieuw was sprake van een internationale ontwikkeling. Hoewel deze zich conform de groeiende belangstelling voor de Shoah vooral op vernietigingskampen richtte – daarover gaat het volgende hoofdstuk –, kregen ook concentratiekampen aandacht. Zo werden in Vught in 1984 voor het eerst spullen getoond die met het vroegere kamp van doen hadden. Het was het begin van een herinrichting. Daarbij werd er uiteindelijk[100] voor gekozen de oorspronkelijke situatie zo goed mogelijk na te bootsen, onder meer door de plaatsing van een barak, een toilet, wasgelegenheid, stapelbedden en de uitstalling van kampkledij, eetgerij en andere 'originele' voorwerpen. Het geheel werd aangevuld met foto's en documenten. Bedoeling van dit alles was een authentieke ervaring.

> In het crematorium [dat overigens wél origineel is] ervaart de bezoeker symbolisch zijn eigen dood, en net als in het Holocaustmuseum in Washington ondergaat de bezoeker tegen het einde van de route een catharsis.

De vorm bleek op den duur niet te voldoen. Evenals bij de herdenkingen en festiviteiten zoals georganiseerd door het Nationaal Comité 4 en 5 mei verschoof de klemtoon van het slachtoffer en zijn geschiedenis naar de bezoeker en zijn keuzes. Het verleden maakte plaats voor het heden. In de woorden van de directeur van kamp Vught:

> vroeger werd je als argeloze bezoeker ineens teruggebracht in een bijna onbegrijpelijk verleden. In deze nieuwe constructie word je voorbereid op wat komen gaat.[101]

Iedereen begreep wat dat in het ergste geval betekende.

[26] Nooit meer Auschwitz

Hoe de oorlog in het teken van de Shoah kwam te staan

Op 1 oktober 1981 werd in het Amsterdamse Concertgebouw *Het verstoorde leven* van Etty Hillesum gepresenteerd. Hillesum, geboren in 1914 in Middelburg, had gewoond in Deventer en zich in 1932 als student in Amsterdam gevestigd. In deze stad werd ze verliefd op een oudere Duits-joodse vluchteling. Hij was het die haar overhaalde een dagboek bij te houden. Ze begon het op 8 maart 1941 en schreef de laatste woorden ('men zou een pleister op vele wonden willen zijn') op 13 oktober 1942. In dit laatste jaar ook kreeg Hillesum een taak bij de afdeling culturele zaken van de Joodse Raad. De sfeer beviel haar niet en ze verzocht om die reden, zij het nog steeds als lid van de Raad, overplaatsing naar Westerbork. In haar functie bij de afdeling 'Sociale Verzorging Doortrekkenden' reisde ze een paar keer op en neer tussen het kamp en Amsterdam.

In december 1942 werd Hillesum ziek en moest haar werkzaamheden gedurende een half jaar staken. In dat halve jaar hield ze geen dagboek bij – er is althans niets bewaard. Begin juni 1943 hervatte ze haar taak en keerde naar Westerbork terug. Het was voor het laatst. Een maand later verloren de medewerkers van de Joodse Raad hun bijzondere status. Sommigen keerden terug naar Amsterdam, anderen werden 'gewone' gevangenen die ieder moment op transport gezet konden worden. Hillesum behoorde vermoedelijk uit vrije wil tot laatstgenoemde groep: ze wilde bij haar ouders en jongste broer blijven. Op 7 september (1943) werd het gezin weggevoerd. Etty's ouders werden meteen vergast, Etty stierf op 30 november, haar broer op 31 maart 1944, haar andere en oudste broer kwam in 1945 aan zijn einde.

Naast een dagboek van meer dan 500 dichtbedrukte pagina's over een periode van ruim anderhalf jaar liet Hillesum ook 71 brieven en briefjes na. Verreweg de meeste hiervan dateren uit de periode waarvan geen dagboek bestaat, de tijd ná oktober 1942 dus. Het laatste briefje

werd geschreven toen ze al in de goederenwagon zat, op 7 september 1943. Daarin vertelt Hillesum dat ze het kamp zingend verlaten had en dat de reis drie dagen zou duren. Van de brieven werden er twee,[1] beide met een beschrijving van de omstandigheden in Westerbork, nog tijdens de oorlog illegaal uitgegeven en na de oorlog enkele malen herdrukt.

Heel anders verging het 't dagboek dat via een vriendin van Hillesum bij de gewezen zeeman en schrijver Klaas Smelik terechtkwam. Deze probeerde al in de jaren vijftig delen ervan uitgegeven te krijgen. Dat mislukte. De verandering kwam toen Smeliks zoon, de hebraïcus

Klaas A.D. Smelik, in 1979 uitgever Jan Geurt Gaarlandt benaderde. Deze meende dat wat veelal als de zwakte van het dagboek werd gezien (het voortdurend filosoferen en zelf-reflecteren) wel eens een kracht zou kunnen zijn.

Hij had gelijk. De publicatie van het dagboek in het najaar van 1981 was een sensatie. Binnen enkele dagen stond Hillesum bekend als Etty. Herzberg loofde haar op televisie, Marga Minco deed het bij de presentatie, Kees Fens bewonderde haar in *de Volkskrant*. Vervolgens buitelden de kranten over elkaar met juichende recensies. Vooral één aspect werd beklemtoond: dat 'Etty' met vrolijk gemoed haar dood tegemoet was gegaan. 'Ze wist wat haar wachtte en toch ging Etty lachend naar Auschwitz,' kopte de *Zwolse Courant* over de volle breedte van de pagina. 'Vrolijk lachend stapte Etty Hillesum op de trein naar Auschwitz' maakte *Het Binnenhof* ervan.

> Ze verkoos de lijdensweg van het joodse proletariaat, dat geen geld en geen relaties had om zich te verbergen. Ze deed dat zonder een spoor van lijdzaamheid en zonder haat, niet als een stom schaap ter slachtbank, maar als een lichtende persoonlijkheid voor vriend en vijand.[2]

Het verbaast niet dat de spirituele Etty Hillesum vooral goed viel bij het (voorheen) katholieke weekblad *De Tijd*. Verbazen daarentegen doet het wel dat de vrouw ook door nuchtere mannen als Jerome Heldring in het *NRC Handelsblad* en Rex Brico in *Elsevier*s magazine min of meer heilig werd verklaard. De belangrijkste reden hiervoor is opnieuw dezelfde: dat Hillesum willens en wetens haar ondergang tegemoet zou zijn gegaan. In dat verband werd uit het dagboek veelal dezelfde passage geciteerd – hij staat ook op de eerste pagina van de inleiding bij *Het verstoorde leven*.

> Dat men onze totale vernietiging wil, aanvaard ik. Ik wéét het nu. Ik zal anderen niet met mijn angsten lastig vallen, ik zal niet verbitterd zijn wanneer anderen niet begrijpen waar het bij ons joden om gaat... Ik werk en leef door met dezelfde overtuiging en vind het leven zinrijk, tóch zinrijk, al durf ik het nauwelijks meer in gezelschap te zeggen.[3]

Bij deze woorden lijkt slechts één uitleg mogelijk: dat hier sprake is van een christusfiguur in vrouwelijke gedaante, iemand die zich niet alleen opoffert maar dat zelfs doet met een glimlach om de lippen.

Verkoopsucces

Interessanter wellicht dan de vraag hoe iemand op zoiets vreselijks zo kan reageren of wat voor type mens het is dat zo reageert, is de reactie van de media en de lezers: waarom was het dagboek van Etty Hillesum zo'n succes – en dat niet alleen in Nederland maar 'overal'.[4] Is het omdat hier, net zoals in het dagboek van Anne Frank, een geruststellende visie op de Shoah wordt gegeven? Is het omdat het dagboek aansloot bij de actualiteit, de spiritualiteit van het ik-tijdperk onder meer, en dus niet gelezen werd als 'oorlogsboek' maar als introspectie, reflectie en eventueel religieuze beschouwing van een bijzonder mens in een bijzondere tijd?[5] Of was de reactie zo hevig omdat Hillesums dagboek gepubliceerd werd op een moment dat de Shoah in het centrum van de belangstelling kwam te staan en hier iemand was die er, hoe vreemd het ook klinkt, 'zin' aan gaf door, zij het veelal impliciet, te beweren dat wreedheid, ondergang en verdriet net zo deel uitmaken van het leven als hun tegendeel en dat het dus onmogelijk is de schoonheid te omarmen als je de lelijkheid niet erkent – een reden overigens dat het werk van Hillesum een enkeling 'volslagen oninvoelbaar' om niet te zeggen onsympathiek was?[6]

Hoewel het juiste antwoord vermoedelijk een combinatie is, springt één thema er in de reacties ontegenzeggelijk uit: het spirituele perspectief. Een dergelijk perspectief op de Shoah is vrij uitzonderlijk en in de Nederlandse letteren slechts bij een beperkt aantal auteurs te vinden. Herzberg is één van hen, zij het dat zijn spiritualiteit wellicht beter als moraliteit omschreven kan worden. Maar hij herkende Hillesums visie wel. Wat hij *amor fati* had genoemd, had zij volgens hem beter beschreven.

> Het *Massenschicksal* dat je niet ontlopen kunt, integendeel: dat je mee moet leven, dat tot jezelf behoort en waaraan je mee moet doen, vind je hier zo sterk terug en op een manier zoals ik het niet heb kunnen uitdrukken.[7]

Op deze wijze werd de Shoah losgemaakt van zijn historische context en kwintessens van een positie die iedereen altijd bedreigt. 'In dit dagboek vind je een steun om, tegen de tijdstroom in, héél te worden en te blijven,' schreef de feministische journaliste en latere predikante Emmy van Overeem in *Elsevier*s weekblad.

> Veertig jaar geleden stelde Esther Hillesum in haar dagboek een diagnose, die ook op veel verschijnselen anno 1981 past... Genoemde diagnose zette Etty niet aan tot protest, maar tot ordening van haar eigen leven. Een jaar voor haar dood schreef zij in haar laatste schrift dit kleine credo: 'Ik zie geen andere weg, dat ieder van ons inkeert in zichzelf en in zichzelf uitroeit en vernietigt al datgene, waarvoor hij meent anderen te moeten vernietigen.'[8]

Het is een visie. Met de gebeurtenissen in het door de nazi's bezet Europa heeft zij weinig van doen. Wel daarentegen, zo moet je op basis van de populariteit van het werk van Etty Hillesum concluderen, met de manier waarop een groot aantal mensen tegen die gebeurtenissen aankeek of wilde aankijken: troostend, louterend, aanvaardend, tragisch ben je geneigd te zeggen.

Hoevelen op een dergelijke wijze op de Shoah reageerden? Het is onmogelijk te zeggen. Lang niet allen. Dat staat vast. Het wordt bewezen door een geheel ander werk over het onderwerp dat in Nederland en elders ongeveer tegelijkertijd minstens zo populair werd. Dat dit werk in de meeste gevallen niet van Nederlanders afkomstig was, tekent de ontwikkeling: terwijl de Shoah in toenemende mate de kern werd van het oorlogsverhaal, werd het oorlogsverhaal in toenemende mate internationaal en maakte zich – langzaam, dat wel – los van de nationale context waarin het tot dan toe verteld was.

Primo Levi

Ruim een jaar nadat *Het verstoorde leven* in het Engels was gepubliceerd (1983), verscheen in de Verenigde Staten een vertaling van *Il sistema*

periodico van Primo Levi. Het boek sloeg in als een bom en maakte de auteur als bij toverslag wereldwijd tot *de* schrijver van het Shoah-verhaal.[9] Opmerkelijk in dat verband is het verschil in reactie op de eerste (1963) en de tweede (1987) Nederlandse vertaling van Levi's debuut, *Se questo è un uomo*. In de jaren zestig erkende men, naast weerzin tegen dergelijke boeken ('Bah, al weer een concentratiekampverhaal')[10] dat het mooi en goed was. Veel aandacht kreeg het verder niet. In de landelijke pers werd het niet besproken en in het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* niet eens vermeld. Hoe anders ging het een kwart eeuw later toen onder meer de recensent van het *NRC Handelsblad* woorden tekort kwam om zijn bewondering uit te drukken. 'Ik begrijp eerlijk gezegd niet hoe het mogelijk is dat ik nooit eerder iets van hem las,' schreef hij. Hij was niet de enige die zo dacht. In 1991 verscheen de 8ste, in 2007 de 18de en in 2009 de 21ste druk van Levi's bekendste boek. *Is dit een mens* loopt meer dan zestig jaar na het debuut dus nog steeds – voor ander werk van Levi geldt in mindere mate hetzelfde.[11]

In tegenstelling tot Hillesum schreef Levi na afloop van de gebeurtenissen en niet voor zichzelf maar voor publicatie. Dit laatste was belangrijk voor hem. Iedereen *moest* weten, zo herhaalt hij keer op keer, wat er in de kampen gebeurd was.[12] Voor die overtuiging had hij meerdere redenen. De meest voor de hand liggende is in zijn geval niet de belangrijkste: dat zoiets nooit meer mocht gebeuren.[13] Belangrijker was dat herinneren een vorm was van, al is het een zwaar woord, 'wraak'. Het feit *dat* hij zich herinnerde en over zijn ervaringen schrijven kon, was het bewijs dat de moordenaars niet geslaagd waren in hun opzet. Meer nog, *hij* had hen overwonnen in plaats van zij hem. Zij waren gedwongen te zwijgen of zich voor hun herinneringen te schamen terwijl hij opgeroepen werd te spreken en schrijven, ja er zelfs om bewonderd werd. 'Wij zijn hierheen gereisd, in de verzegelde wagons,' schrijft Levi in *Is dit een mens*.

> Wij hebben onze vrouwen en kinderen weg zien gaan; wij zijn tot slaven gemaakt en honderd keer woordeloos naar en van het werk gemarcheerd, gestorven in onze ziel nog voor de anonieme dood. Wij komen niet terug. Niemand mag hier vandaan, niemand die mét het in zijn vlees gekerfde teken de wereld de kwade tijding zou kunnen brengen van wat in Auschwitz de mens van de mens heeft durven maken.[14]

Deze laatste zinsnede bevat vermoedelijk de sleutel tot Levi's belangrijkste drijfveer om te schrijven en te publiceren: begrip. Hij moest

en zou begrijpen waarom mensen zich gedragen zoals ze doen. Die belangstelling geldt niet zozeer de nazi's – zij vervullen in zijn verhalen veelal[15] de rol van schim –, als wel zijn lotgenoten, in het bijzonder degenen die zich in het kamp aan de status van wegwerpmens hadden weten te ontworstelen: de kapo's dus, zwarthandelaren en alle anderen die zich in de, wat hij noemt, 'grijze zone' bewogen. De behoefte door te dringen tot dit schemergebied, dwong Levi af te zien van eenvoudige oordelen en begrip te hebben voor zaken die hij liever zou ontkennen: dat de mens de mens een wolf is. Deze erkenning is tegelijkertijd de belangrijkste reden dat hij door strenge moralisten veelal scherp
578 veroordeeld en door de meer rekkelijken (als dat het juiste woord is) meestal enorm bewonderd wordt. Zo maakt Levi in het centrale hoofdstuk van *Is dit een mens* een onderscheid tussen degenen die verloren waren en degenen die gered zijn, 'i sommersi e i salvati' – kort vóór zijn dood publiceerde hij onder deze titel nog een apart boek. In het gewone leven, stelt hij, zijn er allerlei verschillen tussen mensen aan te brengen. Er zijn goeden en kwaden, wijzen en dwazen, laffen en dapperen. In het kamp zijn al deze verschillen ondergeschikt aan de wet van het overleven. Je overleeft of je overleeft niet, je bent voorlopig gered of voorgoed verloren, andere mogelijkheden zijn er niet. Om gered te worden, beter gezegd om jezelf te redden (een ander doet het niet), moet je maatregelen nemen die je in het gewone leven niet zou nemen en die daar ook verboden zijn. In het kamp bestaan geen verboden. Daar bestaat slechts één wet:

> aan wie heeft, zal gegeven worden; van wie niet heeft, zal genomen worden...
> Wie geen Organisator, Kombinator, Prominent... weet te worden, wordt in korte tijd een muzelman.[16] In het leven bestaat er een derde weg en is daar zelfs de gewone; in het concentratiekamp bestaat die niet.

En dus blijft de concentratiekampgevangene geen andere keuze dan zich compromitteren. 'Hier is de strijd om te overleven meedogenloos,' zegt Levi, 'omdat iedereen wanhopig, onmenselijk alleen is.'[17] Het is een heel wat minder geruststellende boodschap dan die van Hillesum.

Elie Wiesel

Hoe anders weer een derde Shoahslachtoffer dat halverwege de jaren tachtig opeens alom van zich deed spreken – zij het dat zijn boeken, in ieder geval in Nederland, minder succes hadden: Elie Wiesel. Hij was tien jaar jonger dan Levi, geboren in 1928, en tijdens de oorlog dus nog een jonge man. Niettemin voelde ook hij meteen na afloop de behoefte om te getuigen, al duurde het in zijn geval ruim tien jaar voor zijn eerste boek verscheen. Het was het begin van een stroom die voorlopig niet zou opdrogen en ongeveer dezelfde loop kent als die van het werk van Levi: langzame groei in de jaren zestig en zeventig en een plotselinge hausse vanaf het midden van de jaren tachtig.

Hierbij speelt één gebeurtenis een doorslaggevende rol: de toekenning van de Nobelprijs voor de Vrede in 1986. Deze toekenning was het gevolg van jarenlange activiteiten op velerlei gebied maar met de Shoah als kernstuk. Zo was Wiesel voorzitter van de commissie die zich bezighield met de bouw van het Holocaust Memorial Museum in Washington. Ondertussen gaf hij les op tal van universiteiten en was een onvermoeibaar publicist. De toekenning van de Nobelprijs betekende voor dit alles een extra stimulans en had tot gevolg dat hij zich voortaan om tal van mensenrechtenkwesties bekommerde – Argentijnse *desaparecidos*, de zwarte bevolking van Zuid-Afrika, Miskito-indianen uit Nicaragua, Koerden en slachtoffers van genocide in voormalig Joegoslavië, Darfur en elders. Hiermee groeide hij in de Verenigde Staten (waar hij sinds het midden van de jaren vijftig woont) uit tot een publieke figuur en bestsellerauteur. Zo werd zijn meest bekende boek, tevens debuut (*De nacht*) opgenomen in het leesprogramma van Oprah Winfrey, met als gevolg dat hiervan in 2006 maar liefst zes miljoen exemplaren verkocht waren.

Hoewel Wiesel en Levi overeenstemmen in de gedachte dat het noodzakelijk is van de ervaring getuigenis af te leggen, is de inhoud van hun herinnering fundamenteel verschillend. Levi kiest een ironisch, hard, zelfs nietsontziend standpunt, Wiesel daarentegen is idealistisch, zacht en bewust verhullend. Hij geeft dit laatste ook toe. Hij bewondert joden, schrijft hij in zijn memoires, in het bijzonder die van zijn Roemeense geboorteplaats en voelt 'in tegenstelling tot sommigen van mijn collega's' (de snier is onmiskenbaar) geen behoefte aandacht te besteden aan hun minder fraaie eigenschappen. 'Ik moet ervoor waarschuwen,' stelt hij,

> dat bepaalde gebeurtenissen achterwege gelaten zullen worden, in het bijzonder gebeurtenissen die vrienden in verlegenheid zouden kunnen brengen of het joodse volk nadeel zouden kunnen berokkenen.[18]

Wiesel wil nadrukkelijk de *melitz yosher*, bemiddelaar, advocaat of woordvoerder van de joodse gemeenschap zijn en namens hen getuigen van hetgeen zich tijdens 'de nacht' heeft afgespeeld. Hierbij is de door hem beschreven ervaring een andere dan die van Levi. Terwijl deze het kamp als een jungle schetst, waren het volgens Wiesel juist onderlinge bijstand, geloof in God en vertrouwen in de toekomst die
580 mensen op de been hielden. Met deze visie sluit hij aan bij een joodse traditie, van diep verdriet over het lot maar volharding ondanks alles en de zekerheid dat de ontwikkelingen zich dankzij 'hogere' krachten uiteindelijk ten goede zullen keren. Vandaar bijvoorbeeld dat *De nacht* optimistisch eindigt: met de opstand die uitbrak vlak voordat Buchenwald bevrijd werd.[19]

Zoals gezegd worden sommige zaken door Wiesel bewust verzwegen. Andere, zegt hij, moeten verzwegen worden omdat ze niet verteld kunnen worden. Vandaar zijn beroemde uitspraak dat Auschwitz eerst de cultuur en daarna de kunst had verslagen.

> Net zoals niemand zich Auschwitz vóór Auschwitz kon voorstellen, zo kan niemand Auschwitz na Auschwitz in herinnering roepen. De waarheid van Auschwitz ligt verborgen in het as.[20]

Maar met opmerkingen als deze manoeuvreerde Wiesel zich als woordvoerder van de concentratiekampervaring in een onmogelijk parket. Want hoe kan je publiekelijk over iets spreken waarvan het geheim in stand moet blijven – 'its secret is doomed to remain intact'?[21] Er is maar één manier: door te stellen dat er een onoverbrugbare kloof ligt tussen buitenstaanders en ingewijden en dat je als vertegenwoordiger van laatstgenoemde groep niet anders kunt doen dan je hullen in raadselen.[22] Buitenstaanders moesten volgens Wiesel zelfs helemaal van het onderwerp afblijven, zeker als ze er 'kunst' of, erger nog, een massaproduct (*Holocaust*, *Schindler's List* e.d.) van wilden maken.[23] Velen waren het met hem eens maar meer mensen keken, luisterden of lazen er toch over.

Claude Lanzmann

Ook Claude Lanzmann, de vierde persoon die in het kader van de versnelde belangstelling voor de Shoah in het midden van de jaren tachtig van de twintigste eeuw opeens alom van zich deed spreken, was een fervent tegenstander van de verbeelding van de Shoah. Hij, maker van een halverwege de jaren tachtig in intellectuele kringen als verpletterend ervaren, meer dan negen uur durende documentaire over het onderwerp, was eveneens van mening dat het onmogelijk was het gebeurde te reconstrueren. Vandaar dat zijn beelden niet gaan over de gebeurtenissen maar over de herinnering daaraan. '*Shoah* is geen moment een documentaire,' betoogde Lanzmann keer op keer – inderdaad wordt in heel de reeks slechts één historisch document getoond. Zij is 'een verbeelding van de werkelijkheid' ofwel – een term die Franse intellectuelen goed begrepen – 'cinema'.[24] De Shoah was voorbij en onvoorstelbaar. Net als de dood. Niet voorbij echter was de herinnering bij degenen die het overleefd hadden. Die was dan ook het enige wat verbeeldbaar is. 'Als ik een bestaande film had gevonden,' schreef Lanzmann in een beroemde reactie op *Schindler's List*,

> die laat zien hoe 3000 joden, mannen, vrouwen, kinderen, gezamenlijk sterven, stikken, in een gaskamer of crematorium, dan zou ik hem niet alleen niet hebben getoond, ik zou hem hebben vernietigd. Ik kan niet zeggen waarom. Het spreekt vanzelf.[25]

Vandaar zijn woede over het werk van Spielberg en vergelijkbare pogingen als *La vita è bella*. 'In zekere zin ben ik niet in staat mijn beweringen te staven,' stelt Lanzmann die ook wel begrijpt dat hij zich op de rand van het aanvaardbare begeeft.

> Men begrijpt het of men begrijpt het niet. Het is een beetje zoals het Cartesiaanse cogito: aan het eind loop je vast, dat is de ultieme knoop, verder kun je niet gaan. De holocaust is hierin uniek dat hij om zich heen, met een cirkel van vuur, een grens bouwt die je niet kan overschrijden, want een bepaalde absolute vorm van afschuw is niet overdraagbaar. Pretenderen dat toch te doen is zich schuldig maken aan de allergrofste overtreding. Fictie is een overtreding.

Gerhard Durlacher

Naast Hillesum, Levi, Wiesel en Lanzmann is er tot slot nog een vijfde persoon die een groot aandeel heeft gehad in de groeiende belangstelling voor de Shoah aan het eind van de twintigste eeuw, in het bijzonder waar het Nederland aangaat: Gerhard Durlacher. Geboren in 1928 in Baden-Baden, Duitsland, emigreerde hij op negenjarige leeftijd met zijn ouders naar Nederland, belandde in Auschwitz, overleefde en probeerde vervolgens een nieuw leven op te bouwen. Dat lukte. Hij studeerde, trouwde, werkte maar het verleden bleef bonken. Durlacher

ging daarom bij Bastiaans in therapie. Dat sloopte hem lichamelijk maar brak hem geestelijk open en was het begin van een niet aflatende zoektocht naar het hoe en waarom. Ondertussen begon hij te schrijven, eerst aarzelend maar na enkele publicaties in *De Gids* met lef en na zijn goed ontvangen debuut (*Strepen aan de hemel*) in 1985 met nog meer lef. Eenmaal zover werd Durlacher steeds vaker uitgenodigd over zijn ervaringen te spreken, publiceerde nog een klein boek (*Drenkeling*, 1987), nog een (*De zoektocht*, 1991), een vierde (*Quarantaine*, 1993) en groeide langzaam uit tot Nederlands succesvolste schrijver over de Shoah. De bevestiging kwam toen hij in 1994 voor laatstgenoemd boek de AKO-literatuurprijs en een jaar later voor zijn oeuvre een eredoctoraat kreeg.

De combinatie van literaire prijs en wetenschappelijke erkenning geeft al aan dat Durlacher zich op een grens beweegt. Hij koppelt de ervaring van het slachtoffer zowel aan de analyse van de sociale wetenschapper (zijn beroep) als aan de verbeelding van de kunstenaar. Mede hierdoor is zijn werk een zeer goede momentopname van de omgang met de Shoah in de laatste decennia van de twintigste eeuw.

In het geval van Durlacher duurde het tot diep in de jaren zestig dat hij de confrontatie met het verleden aandurfde. Dit deed hij om te beginnen door een bezoek aan Westerbork te brengen. Het stelde hem gerust. In het kamp woonden Molukkers. Ze waren weliswaar arm maar hadden een toekomst. Geruststellender nog was dat er naar het kamp geen trein meer reed. De opluchting was echter tijdelijk. Het verleden bleef Durlacher achtervolgen, hij probeerde eraan te ontsnappen, dat lukte nu eens wel, dan weer niet. 'De Vlammen die door het brandscherm van mijn geheugen lekken,' schrijft hij, 'tracht ik te verstikken door het gesloten te houden.'[26] Elders zegt hij dat hij het verleden in zijn geheugen dichtmetselde maar dat de specie na een jaar of veer-

tig definitief losliet. 'De schokkende herinneringen die ik, dankzij begrijpende therapeuten weer in mijn denken en voelen kon toelaten, vroegen om toetsing.' Daarop begon hij zijn zoektocht – in archieven, geschriften en onder lotgenoten.

Gewapend met bandrecordertje, pen en blocnote trok Durlacher aan het begin van de jaren tachtig door de wereld. In de verslagen van het Auschwitzproces, opgeborgen bij Yad Vashem, las hij een levensverhaal dat parallel liep aan het zijne, 'als spoorrail naast spoorrail'. Als hij vervolgens hoort dat de hoofdpersoon van dat verhaal nog leeft, zelfs in de buurt woont en hem graag wil ontvangen, lijkt zijn zoektocht beloond te worden. Dat is nog meer het geval als de lotgenoot, de Israëlische kunstenaar Jehuda Bauer, nog vijftien anderen kent uit de groep waartoe hij en Durlacher behoorden. Een van hen, historicus Otto Dov Kulka, woont eveneens vlakbij.

Kort hierop zitten de drie mannen bijeen en praten – over het kamp, hun wonderbaarlijke overleving, het heden. Een van de verklaringen voor hun redding, zo vertellen de twee Israëliërs, zou kameraadschappelijkheid zijn geweest. Durlacher hoort hen aan maar herinnert zich het wolvengedrag in het kamp, en hoe 'een quasi-kapo uit onze groep een van ons bloedig en meedogenloos in elkaar sloeg.' Hij probeert zijn scepsis te verbergen. Welk recht heeft hij anderen hun troostende herinnering te ontnemen? Weer even later ontmoet hij een vierde uit hun groep. Hij is rabbijn en verlegen. In het gesprek vallen lange stiltes. Hij overhandigt Durlacher een boekje over degene die verantwoordelijk voor de redding zou zijn: God. De ontvanger weet met het geschenk geen raad.

Op deze wijze vervolgt Durlacher zijn zoektocht, ontmoet meer lotgenoten, specialisten als Wiesel en Hilberg, leest, schrijft, spreekt. Maar een antwoord op zijn vragen vindt hij niet – niet echt. Dat kan ook niet want zijn vragen zijn, hoewel emotioneel duidelijk, intellectueel vaag en eerder existentieel dan historisch. Historisch is wel het weinige dat Durlacher over het nazisysteem schrijft en op basis daarvan ook concludeert: dat het wat joden betreft slechts één doel nastreefde en daartoe alle mogelijke middelen hanteerde. Historisch is ook wat hij schrijft over de psyche van de gevangenen en overlevenden – in dat verband bekritiseert hij onder meer de opvatting dat zij zich als makke schapen naar de slachtbank hadden laten leiden. Historisch tot slot is het vele dat hij over zichzelf vertelt, vooral waar het de naoorlog betreft. Maar de centrale vraag achter dit alles is verbijstering over een feit dat op basis van historische gegevens niet of nauwelijks te beantwoorden

is: dat hij het overleefd heeft en kan navertellen terwijl anderen daarin niet geslaagd zijn. 'Eén vraag brandt al sinds jaren op mijn lippen,' schrijft hij aan het eind van zijn zoektocht. Hij stelt hem op het moment dat vijftien lotgenoten tijdens een reünie in Israël bijeen zijn.

> Waarom zijn wij, juist wij, toen iedereen in Birkenaus Familienlager al ten dode opgeschreven was, door Mengele geselecteerd en weggevoerd naar het Männerlager?[27]

Verschillende mogelijkheden worden geopperd maar de meest waar-
584 schijnlijke is volgens Durlacher van hemzelf afkomstig. Het is tegelijkertijd ook het meest absurde antwoord, zo absurd dat het eigenlijk niet uitgesproken mag worden en, eenmaal uitgesproken, door alle aanwezigen meteen in de ban wordt gedaan: dat de jongens hun redding te danken hebben gehad aan de joodse minnaressen van kampoudsten en SS-officieren. Als beloning voor bewezen diensten hadden zij voor een handvol van hun lotgenoten een kans op leven bedongen. Die beloning werd gegeven. Het was de strohalm die Durlacher en de zijnen het leven redde. Maar de verklaring is te erg voor woorden en in plaats van daarover te spreken houdt het gezelschap twee minuten stilte. Hiermee is de zoektocht van Durlacher geëindigd: met een antwoord dat niet gegeven mag worden.

Van aspect naar symbool

Hillesum, Levi, Wiesel, Lanzmann en Durlacher zijn slechts enkelen, zij het vermoedelijk wel de opvallendsten onder degenen die ertoe bijgedragen hebben dat de Shoah eind twintigste eeuw het meest besproken onderwerp van de oorlogsgeschiedenis werd. Die aandacht ging zo ver dat een overgroot deel van de Nederlandse bevolking begin eenentwintigste eeuw meende dat de jodenvervolging een van de oorzaken van de oorlog was geweest.[28] Hiermee waren de verhoudingen omgedraaid. Terwijl de Shoah in de eerste, zeg, dertig, veertig jaar na de oorlog een aspect van de Tweede Wereldoorlog was,[29] werd hij eind twintigste eeuw het symbool ervan. De verandering was alom merkbaar, in de eerste plaats in een ongekende productie van herinneringen, studies, speelfilms, documentaires, lespakketten, monumenten en themamusea over het onderwerp. Een volgens sommigen ongunstig nevenaspect van deze belangstelling was dat het fenomeen verameri-

kaniseerde ofwel – een in dit verband bizar woord – 'verpretparkte' dan wel onderdeel werd van een industrie. Het bezorgde velen gevoelens van ongemak.[30]

Door de groeiende aandacht voor de Shoah kwamen ook degenen die het fenomeen bagatelliseerden of ontkenden in de schijnwerpers, evenals degenen die het tegendeel deden en de Shoah gebruikten om aandacht te trekken. Ook ontstonden naar aanleiding van uitspraken of daden van dezen of genen met betrekking tot de Shoah enkele kleine of minder kleine affaires zoals in 1988 rond *Het vuil, de stad en de dood* van Fassbinder en de daaraan gerelateerde rel rond Jules Croiset.[31] Aan de betekenis van het fenomeen deed een en ander niet af. Daarvoor maakt de Shoah ondertussen te zeer deel uit van de collectieve herinnering c.q. politieke ideologie van het Westen – en dus ook van Nederland. Dit op zijn beurt verklaart waarom overheden van alle niveaus zich eind twintigste eeuw in toenemende mate sterk maakten voor een vorm van geschiedenispolitiek waarin de Shoah centraal stond. In de Verenigde Staten werd een dergelijke politiek veelal op één lijn geplaatst met Holocausteducatie. Min of meer parallel hieraan liepen de pogingen niet of onvoldoende gestrafte oorlogsmisdadigers alsnog ter verantwoording te roepen. Hoewel het, enkele spectaculaire gevallen uitgezonderd, veelal bij pogingen bleef, waren de publicitaire gevolgen enorm. Een en ander leidde ertoe dat aanvaarding van de Shoah-erfenis eind twintigste eeuw welhaast een voorwaarde werd voor deelname aan de westerse samenleving, zoiets als een paspoort tot de moderniteit. Opmerkelijk detail is dat op ongeveer hetzelfde moment dat dit gebeurde, onder het oog, ja zelfs deels onder verantwoordelijkheid van diezelfde westerse samenleving voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog gebeurtenissen plaatsvonden die aan niets zozeer deden denken als aan diezelfde Shoah. Het is een van de vele paradoxen in de recente omgang met het fenomeen.[32]

Schindler's List

Om te beginnen de enorme productie over en rond de Shoah – vooral opvallend omdat ze schril afsteekt tegen hetgeen daarover in de eerste decennia na de oorlog naar buiten kwam. Terwijl de televisieserie *Holocaust* uit het eind van de jaren zeventig die productie enorm stimuleerde, is *Schindler's List* van Steven Spielberg het beste bewijs dat het thema vijftien jaar later een groot publiek aansprak. Het succes van

deze meest succesvolle 'oorlogsfilm' ooit[33] was dermate dat de vooraanstaande criticus John Gross al enkele maanden na de première schreef dat onbekendheid met de Shoah voortaan ondenkbaar was. Ontkenners, zo beweerde hij, hadden geen poot meer om op te staan.[34]

Ook in Nederland maakte *Schindler's List* veel indruk – de naam van de hoofdpersoon viel, voor wat dergelijke getallen waard zijn, in het *NRC Handelsblad* van 1994 60 keer, in *Het Parool* 65, in *Trouw* 36 en in het *Algemeen Dagblad* 46 keer. De film werd in de eerste 25 dagen door een kwart miljoen mensen bezocht, zo'n 10 000 per dag – een aantal dat temeer opvallend is omdat er in Nederland slechts 17 kopiëen in omloop waren en er door de lengte van de film niet meer dan twee voorstellingen per dag gehouden konden worden.[35] De indruk was enorm. Het blijkt onder meer uit een kleine reportage onder scholieren in Drachten waar de voorstelling, net zoals in tal van andere plaatsen,[36] klassikaal bezocht werd.

'Tijdens de film is het opmerkelijk rustig,' schreef een journalist van het *NRC Handelsblad*.

> De kinderen kijken met strakke gezichten naar beelden van stapels brillen, schoenen, ringen, horloges en tanden van gedeporteerde joden die worden verzameld en op een hoop gegooid. Na afloop lopen enkele scholieren met betraande gezichten naar buiten. 'Indrukwekkend, aangrijpend, interessant, luguber, keihard, heel goed', zijn enkele oordelen die ze geven.[37]

Volgens *De Telegraaf* had sinds de verschijning van het dagboek van Anne Frank geen werk zoveel losgemaakt als deze film. Meer nog, schreef de krant met een kenmerkende stijlfiguur: '*Schindler's List* zal tot in lengte van jaren discussies veroorzaken... Hij maakt voorlopig alle andere films over de oorlog overbodig.'

Elsevier verkondigde in iets nuchterder bewoordingen hetzelfde. 'Naakte waarheid' stond boven het artikel. Het meldde dat Spielberg, magiër van het amusement, niet alleen een waarheidsgetrouwe verfilming had beloofd maar ook daadwerkelijk had gemaakt. *Schindler's List* stond 'in realiteitsgehalte op eenzame hoogte tussen de eerdere oorlogsfilms'. Het had niets minder gedaan dan 'Auschwitz gereconstrueerd'.[38]

Ook uit joodse hoek kreeg de film veel lof. Zo beweerde Awraham Soetendorp, rabbijn van de liberaal joodse gemeente Den Haag, dat de kloof tussen jong en oud door de film overbrugd werd. Spielberg,

schreef hij, behoorde tot de generatie die opgegroeid was in de jaren dat de Shoah verdrongen was. Pas recentelijk zou aan die verdringing een eind zijn gekomen en was er zoiets als een inhaalslag begonnen. Die inhaalslag verklaarde volgens Soetendorp dat men in de Verenigde Staten veelal geneigd was de Shoah theatraal voor te stellen, 'de realiteit op grootbeeld, met gebruikmaking van de nieuwste verworvenheden van de mediatechniek.' Spielberg zou in *Schindler's List* van dergelijke technieken bewust *geen* gebruik hebben gemaakt. Hij had een 'Europese film uit Amerika' gebracht. In tegenstelling tot Lanzmann (die zich ergerde aan de zoetsappigheid) vond Soetendorp het einde met de steenlegging bij Schindler's graf subliem. 'Zij, die oud maar ongebroken de overwoestbare taal van de hoop spreken. De geest van Amalek [het Kwaad] wordt teruggedrongen, ondanks alles.'[39]

Elders in Europa, vooral in Polen en Duitsland, was de indruk van Spielbergs film zo mogelijk nog groter. 'De commotie van nu roept herinneringen [op] aan de jaren zeventig toen de Amerikaanse film "Holocaust" door de Duitse tv werd uitgezonden,' schreef een Nederlandse krant over de reactie van de buren. Maar terwijl de Duitsers destijds hadden moeten aanzien hoe ze als beesten afgeschilderd werden, konden ze zich nu laven aan een Duitse held. Geruststellend was dat niet. Integendeel. 'Oskar Schindler rekent na vijftig jaar af met het meest gehoorde naoorlogse alibi in Duitsland en andere landen: "wat kon ik nou doen?".'[40]

Kritiek was er vanzelfsprekend ook. Wat die betreft zette Lanzmann de toon. In Nederland werd hij hierin gevolgd door onder meer Henk Hofland en een man die zich spoedig tot kenner van Shoah- en kampliteratuur zou ontwikkelen, Jacques Firmin Vogelaar. Hij noemde *Schindler's List* een Amerikaanse schietfilm en daarom een aanfluiting.

> Niets nieuws laten zien, een uitzonderingsgeval, met een psychologie zo plat als een dubbeltje. Dat alles, aldus de vrome prevelementen, tot nut en vermaak van 'een wereldpubliek'.[41]

Maar Vogelaar, Lanzmann en Hofland waren uitzonderingen en werden dan ook scherp tegengesproken. Zo verzette David Barnouw, medewerker van het NIOD en kenner van de Shoahfilm, zich tegen Lanzmanns hooghartigheid. Hijzelf maakte immers ook deel uit van de door hem bekritiseerde Holocaustindustrie. Bovendien, waar haalde

hij de pretentie vandaan te denken dat met zijn film alles over het onderwerp gezegd zou zijn? Dat was niet zo en kon niet zo zijn. Er zou, zo voorspelde Barnouw, ook op filmisch gebied nog heel wat volgen.[42] Hij had gelijk.

Aantal media[43] met de woorden 'Shoah' en Holocaust' in de (onder)titel[44]

	Shoah	Holocaust		Shoah	Holocaust		Shoah	Holocaust
1946	4	4	1966	17	18	1986	66	526
1947	3	2	1967	24	16	1987	76	608
1948	3	5	1968	32	40	1988	53	629
1949	2	2	1969	20	27	1989	36	794
1950	9	7	1970	26	93	1990	88	1057
1951	7	4	1971	16	50	1991	62	805
1952	6	2	1972	15	70	1992	85	902
1953	7	–	1973	35	79	1993	85	900
1954	1	–	1974	32	171	1994	83	1252
1955	2	–	1975	43	664	1995	121	1295
1956	1	–	1976	26	208	1996	165	1178
1957	9	4	1977	20	182	1997	151	1182
1958	8	3	1978	39	289	1998	186	1211
1959	9	4	1979	33	445	1999	173	1327
1960	24	14	1980	37	596	2000	216	1679
1961	19	5	1981	23	377	2001	233	1539
1962	16	10	1982	23	654	2002	209	1563
1963	19	7	1983	36	526	2003	238	1465
1964	12	8	1984	31	623	2004	221	1397
1965	24	34	1985	72	551	2005	339	1406

In the picture

De Shoahproductie aan het eind van de twintigste, begin eenentwintigste eeuw is zo enorm dat elke generalisatie onmogelijk wordt. Maar als er voor het werk een algemene noemer te vinden is, dan ligt die toch wel bij het perspectief. Immers in bijna alle gevallen (opmerkelijk genoeg vormt juist *Schindler's List* een uitzondering) wordt het verhaal verteld vanuit het gezichtspunt van het slachtoffer. Dat geldt vanzelfsprekend alle herinneringen, het geldt verreweg de meeste historische werken en documentaires en het gaat ook op voor de meeste films en

andere kunstwerken. Een goed voorbeeld van dit laatste is een andere succesvolle Shoahfilm, *The Pianist* van Roman Polanski. Hij draait geheel om één persoon, de historische figuur Wladyslaw Szpilman en een van de weinigen die het getto van Warschau wist te overleven. Meteen na de oorlog publiceerde Szpilman een boek over zijn ervaringen. Het werd zoals bijna alle vroege boeken over het onderwerp meteen vergeten. Maar eind twintigste eeuw werd het herontdekt en trof filmmaker Roman Polanski, zelf Pools en overlevende, als een mokerslag. Dit was het zetje dat hij nodig had voor de film die hij altijd had willen maar nooit had kunnen of durven maken. Al evenaarde hij met zijn film niet het succes van *Schindler's List*, door critici wordt *The Pianist* over het algemeen als superieur gezien en bovendien een loochenstraffing van de standpunten van zowel Lanzmann als Spielberg: in het ene geval dat verbeelding van de Shoah onmogelijk, in het andere geval dat overdrijving onvermijdelijk is. '*The Pianist* gaat verder,' schreef een Nederlands recensent,

> is minder smaakvol en op een overtuigende manier laconiek. De achteloze nazi-executies en talrijke andere gruwelen zijn bijna terloops gefilmd, zo willekeurig en onvoorspelbaar als de werkelijkheid. Het levert scènes op die weer net even anders zijn dan de overbekende.[45]

Gestuwd vanuit de VS

Terwijl herinneringen, studie, films en documentaires de Shoah voortdurend onder de aandacht brachten, verschenen in de westerse wereld ook steeds meer monumentale herinneringen aan de gebeurtenissen. Vaak gebeurde dat op opvallende plekken. Een goed, Nederlands voorbeeld hiervan is de gedenksteen die in 1989 aan het gemeentehuis van Dordrecht werd bevestigd: een kubusachtig blok met daarop een davidster en de tekst 'Je moet het je kinderen vertellen'. In Oud-Beijerland was al eerder, in 1987, een hand met daarin een davidster geplaatst. 'Om te verbinden wiens hart is gebroken,' luidt de begeleidende tekst (uit *Jesaja*). In 1991 werd in Enschede een vier meter hoge thorarol naast de ingang van de synagoge opgericht. Ongeveer vanaf dat moment plaatsten tientallen Nederlandse gemeenten gedenkstenen voor de omgekomen joodse bevolking.[46] Deze daad is temeer opmerkelijk omdat dergelijke monumenten tot dan toe bijna uitsluitend door particulieren en op kerkhoven[47] waren geplaatst. Eind twintigste eeuw ver-

anderde dat. Het initiatief lag nu bij publieke organen en gedenkstenen werden veelal in de openbare ruimte geplaatst.

Joodse oorlogsmonumenten in Nederland[48]

Vóór 1950:	39
1950-1959:	28
1960-1969:	13
1970-1979:	14
1980-1989:	42
1990-1999:	76
2000-2010:	43

Met de oprichting van zovele monumenten voor Shoahslachtoffers volgde Nederland een internationale ontwikkeling. Deze had z'n motor in de Verenigde Staten waar de Shoah in de loop van de jaren tachtig dermate in het centrum van de belangstelling kwam te staan dat het welhaast onmogelijk is daarover *niet* verbaasd te zijn. Dat waren zelfs degenen die, zoals Elie Wiesel, al het mogelijke deden het fenomeen onder de aandacht te brengen. Zo verschenen alleen al in de New York Times in 1996 meer dan 500 artikelen over of in verband met het onderwerp. Ondertussen veroverde *Schindler's List* de wereld, werkten alleen al in de Verenigde Staten zo'n honderd wetenschappers aan een dissertatie over de Shoah en werden er minstens twee tijdschriften op de markt gebracht die zich uitsluitend daarmee bezighielden – om alle populaire neveneffecten in media, kunst, onderwijs en musea niet te noemen.[49]

Het model voor de talloze Amerikaanse Holocaustprojecten was het United States Holocaust Memorial Museum in Washington, gelegen op loopafstand van de National Mall en dus op een plek die voor Amerikanen van grote symbolische betekenis is.[50] Met de aanduiding van deze locatie is meteen de belangrijkste vraag gegeven: hoe komt een museum ter herinnering aan de Shoah in de Verenigde Staten terecht – en dan nog wel op zo'n belangrijke plek? Op het eerste gezicht ligt dat immers niet voor de hand. De Shoah voltrok zich in Europa en kreeg in de eerste decennia na de oorlog, ook in de Verenigde Staten, weinig aandacht. Zoals bijna overal begon dat in de loop van de jaren zeventig te veranderen, met als keerpunt de uitzending van de televi-

sieserie *Holocaust*. Die uitzending vond plaats op een wat de Verenigde Staten betreft opmerkelijk moment: 1978. In hetzelfde jaar verkochten de VS een groot aantal F-15 straaljagers aan Saoedi-Arabië en erkende de toenmalige president Jimmy Carter de wettige rechten van de Palestijnen.[51] Een en ander bracht nogal wat opwinding met zich mee, plus het verwijt dat de Verenigde Staten de belangen van Arabieren zouden bevorderen. Het was een van de redenen[52] een commissie in het leven te roepen met als taak onderzoek naar de oprichting van een nationaal monument ter herinnering aan zes miljoen vermoorde joden. Een van de aanbevelingen van deze commissie, onder voorzitterschap van Elie Wiesel, was de inrichting van een nationaal museum over het thema.

Hiervoor werden twee argumenten gegeven. Het ene betrof het verleden: de Shoah zou de grootste zwakte van de westerse beschaving blootleggen, 'reveals a potential pathology at the heart of Western civilisation together with the frightening consequences of the total exercise of power', om het in de woorden van het in 1979 gepresenteerde rapport te zeggen.[53] Het tweede argument betrof de toekomst: de permanente herinnering aan de zwakte van de westerse beschaving zou het beste middel zijn om herhaling te voorkomen. Hoewel de argumenten eenieder overtuigden, begon er een moeizaam traject[54] dat niet minder dan vijftien jaar in beslag nam. Pas in april 1993 werd het museum geopend.[55]

In het United States Holocaust Memorial Museum wordt een stap verder gezet in de richting die de Amerikanen op basis van het dagboek van Anne Frank al in de jaren vijftig ingeslagen waren, enerzijds van een universalistische en optimistische, anderzijds van een theatrale uitleg van de Shoah. Universalisme en optimisme zijn in dit geval onmiskenbaar, niet alleen in de plaatsing van het museum temidden van andere, voor de Amerikaanse cultuur symbolische gebouwen maar ook in de inrichting. Zo ziet de bezoeker die het museum via de 14de straat binnengaat als eerste de vlaggen van de Amerikaanse divisies die de concentratiekampen bevrijdden. De boodschap ervan is duidelijk. In de woorden van een Amerikaans criticus: 'The liberators have returned to finish the job. First rescue, then remembrance. Bless them.'[56]

Wie het museum via de 15de straat binnengaat, krijgt een andere vingerwijzing naar de tegenstelling tussen het Amerikaanse wereldbeeld en de Shoah. Aan de ene kant staat een uitspraak uit de *Declaration of Independence*: 'All men are created equal... they are endowed by their creator with certain inalienable rights, among these are life, liberty and the Pursuit of Happiness.' Hiertegenover prijken de woor-

den van George Washington: 'The government of the United States... gives to bigotry no sanction, to persecution no assistance.'

Dan de theatralisering. Kan een boek, theaterstuk of film nog een poging doen zo kaal mogelijk te zijn, een museum is daartoe per definitie niet in staat. Theoretisch is het natuurlijk mogelijk niets anders te tonen dan door derden geproduceerde beelden en teksten maar daarmee maakt een museum zichzelf overbodig. Je kunt die teksten en beelden immers ook elders lezen of zien. Bovendien: wat is de meerwaarde van tweedimensionale voorwerpen in een driedimensionale omgeving? Met andere woorden, een historisch museum kan

nauwelijks anders dan proberen de bezoeker te verplaatsen in de tijd. Theater maken dus, schouwspel bieden. Vandaar dat de curatoren van het Holocaust Memorial Museum jarenlang op zoek zijn geweest naar *grim treasure*, zaken waarmee de afschuwelijkheid van destijds zo goed mogelijk overgebracht kon worden. In een enkel geval leidde dit tot veelzeggende misverstanden. Zo wist men in Polen beslag te leggen op een treinwagon. Helaas waren de Oosteuropeanen zo vriendelijk het voertuig vóór transport een flinke beurt te geven: zij lieten het fris rood schilderen. Het kostte maanden werk en veel geld om het ding in oorspronkelijke staat terug te brengen. Andere 'voorwerpen' veroorzaakten andere problemen. Zo ontving men van het Staatsmuseum van Auschwitz een grote hoeveelheid koffers, brillen, spiegels, tandenborstels en andere door de slachtoffers achtergelaten spullen. Daaronder ook vrouwenhaar. Maar kon dat tentoongesteld worden? Sommigen, onder wie Raul Hilberg, meenden van wel. De vreselijkheid van het nazisme moest volledig getoond worden. Anderen, onder wie in de eerste plaats de vrouwelijke stafleden van het museum, meenden dat lichaamsdelen niet in een museum maar op een kerkhof of een gedenkplaats thuishoren. Uiteindelijk werd besloten het haar op te bergen en te vervangen door een foto.[57]

Niettemin probeerde en probeert het museum de bezoeker zo dicht mogelijk bij de toenmalige werkelijkheid te brengen. Dit doet het onder meer door eenieder een idenititeitskaart uit te reiken met daarop in korte bewoordingen het levensverhaal van één Shoahslachtoffer. Vereenzelviging is het doel. Hoewel het zeer de vraag is of deze slaagt en *kan* slagen, maakt de combinatie van voorwerpen, foto's, films en inrichting op de gemiddelde bezoeker blijkbaar toch zoveel indruk dat hij uiteindelijk met een gevoel van opluchting de National Mall op loopt waar hij zich, zoals de conservatieve politicoloog Hadley Arkes fijntjes opmerkte,[58] dankzij de alomtegenwoordige Amerikaanse symboliek

beschermd voelt. Hij, de bezoeker, zal een Shoah niet meemaken! Hij weet zich beschermd door de tijd, de vooruitgang en de Verenigde Staten.

Museum-boom

In sommige gevallen zoals het paperclip-project in Whitwell[59] wekt de Amerikaanse omgang met de Shoah vermoedelijk vooral een glimlach op. In andere zoals dat van het Theresienstadt-kookboek,[60] verbaast ze. In weer andere zoals die van de herbeleving van de concentratiekamp-ervaring via een nagebouwde gaskamer in het Holocaustmuseum van Los Angeles leidt de omgang tot verwarring of ergernis. Niettemin lijkt het zoals gezegd onmogelijk theatralisering te voorkomen. Als de Shoah zo belangrijk is als gesteld, dan moeten ook degenen overtuigd worden die dat nog niet beseffen. Maar hoe overtuig je mensen van iets dat zich nauwelijks laat tonen, waarvan de essentie niet getoond kan of mag worden en dat bovendien getoond wordt met het doel dat het zich nooit meer vertoont? Het is een van de vele paradoxen van de moderne Shoah-beleving en speelt niet alleen in Washington maar ook op andere plekken waar sinds de jaren tachtig van de twintigste eeuw permanente herinneringscentra of themamusea zijn ingericht: in de Verenigde Staten onder meer in Farmington Hill (Michigan) in 1984, in Miami Beach in 1990, St. Petersburg (Florida) in 1992, Houston in

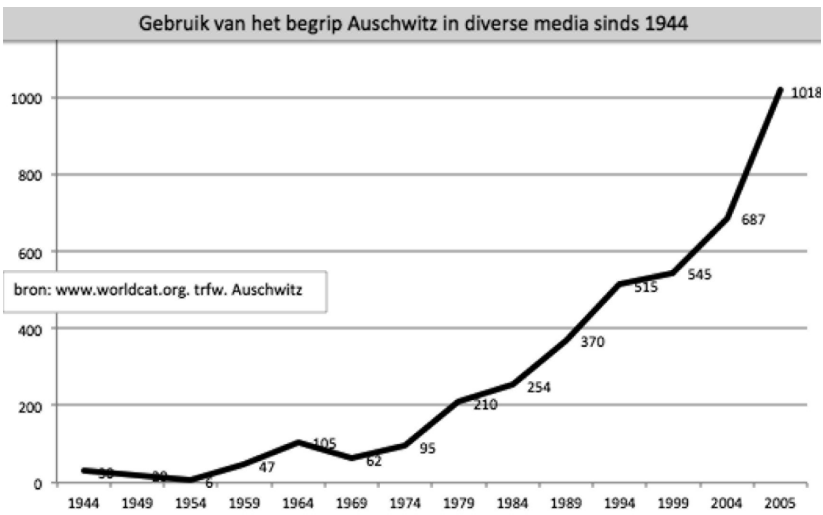

1996 en Skokie (Illinois) in 2009, elders onder meer in Melbourne (1994), Mechelen (1995), Laxton, Nottinghamshire (1995), Kaapstad (1999), Wenen (2000) en Boedapest (2002), Al met al werden er zovele van dergelijke musea opgericht dat een kenner van de problematiek van een 'holocaust museum *boom*' sprak.[61] Een dergelijke boom vond in mindere mate ook plaats op plekken waar de Shoah zich had afgespeeld. Vele hiervan werden eind twintigste eeuw gerestaureerd of anderszins als pelgrimsoord geschikt gemaakt. Model hierbij was Auschwitz en het beslissende jaar, opnieuw, 1995.

Auschwitz

Precies vijftig jaar nadat Auschwitz bevrijd was, op 27 januari 1995, kwamen ter plekke zeventien staatshoofden en zeven Nobelprijswinnaars bijeen. Onder hen ook het Nederlands koninklijk paar. Evenals anderen maakten zij de bekende rondgang door de toegangspoort, langs het prikkeldraad, naar de executiemuur en door de barakken. Hierbij werden zij door meer dan duizend journalisten gevolgd. Zovelen althans hadden zich ter gelegenheid van de plechtigheden bij het Poolse perscentrum gemeld. Ze kwamen uit alle delen van de wereld, ook uit Nederland.[62]

Mede vanwege dit mediacircus klonken in bijna alle verslagen gevoelens van ongemak door. Ook hiermee wordt een paradox blootgelegd: media creëren immers zelf het circus waarop ze kritiek leveren. Hoe dan ook, *De Stem* merkte op dat Beatrix en Claus aanvankelijk rondliepen als 'onopvallende leden van zomaar een groep herdenkende mensen. Burgers van Europa mede schuldig aan holocaust' voegde de krant er in verband met de gelijktijdig beginnende discussie over de verantwoordelijkheid van omstanders veelzeggend aan toe. Zichtbaar onder de indruk liepen zij volgens de krant naar de muur waar zovelen met een nekschot vermoord waren. 'Later werden ze echter door de pers "ontdekt" en kreeg het tafereel veel van een fotosessie.'[63]

Niet alleen beroemdheden leverden goede kopij en fraaie plaatjes. *De Gelderlander* schreef over een Hongaarse jood die in een rolstoel langs de spoorrails werd geduwd, over een Poolse overlevende die zich in gevangeniskledij had gehuld, over joden uit Israël en de Verenigde Staten die met gebedskleden over de schouder en keppeltjes liepen.

> En er waren zoveel televisieploegen, dat menig overlevende in het gedrang kwam in de modder van Birkenau. 'Wat een kermis,' zei een vertegenwoordiger van het Nederlands Auschwitz Comité.[64]

Het Parool observeerde een vrouw die even was gaan zitten en meteen gefotografeerd werd. 'De camera's [schieten] van alle kanten toe om maar geen plaatje te missen. Niemand vraagt zich af of het hier werkelijk om een geëmotioneerde overlevende gaat of om een bezoekster die slechts wat vermoeid is. Auschwitz is ten prooi gevallen aan de machinerie van de moderne media,' concludeerde de krant,

> inclusief satellietschotels en driftig met mobiele telefoons rondrennende producers. Iedereen doet gewoon zijn werk, tegelijkertijd wringt het. En de vraag dringt zich op of Auschwitz dit circus wel verdraagt.[65]

Twijfel over de theatralisering van Auschwitz was des te nijpender omdat de herdenking van 1995 het startschot gaf tot de inrichting van het kamp als permanent pelgrimsoord voor de internationale gemeenschap. Pelgrimsoord was het kamp al lang,[66] niet van de Shoah, wel van de (aldus het in 1967 geplaatste monument) '4 miljoen mensen' die hier door de nazi's vermoord zouden zijn. Feitelijk is de aanduiding 'mensen' juist. Er waren immers niet alleen joden in Auschwitz vermoord. Maar de overgrote meerderheid (ca. 90 procent) was joods. Het getal 4 miljoen is echter wel onjuist: veel te hoog.[67] Vandaar dat het, tegelijk met de rest van de tekst, in 1995 vervangen werd.

> May this place where the nazis assassinated a million and a half men, women and children, a majority of them Jews from diverse European countries, be forever for mankind a cry of despair and of warning.

De verandering is tekenend voor de ontwikkeling. Nadat Auschwitz in 1979 door UNESCO op de werelderfgoedlijst was geplaatst, kreeg de plek steeds meer aandacht. Terwijl die aandacht aanvankelijk vooral uitging naar het geruzie over de aanwezigheid van een klooster, een kruis en andere zaken die met het (voor Polen zo belangrijke) katholicisme te maken hadden, raakte de communistische interpretatie op de achtergrond en ontstond de mogelijkheid van een ander beeld: niet nationaal maar internationaal, niet zozeer gericht op verleden en heden maar op de toekomst en niet op één groep maar op de mensheid, zij het dat de joden daarvoor model stonden.

De verandering van Auschwitz als internationaal symbool bracht opnieuw de vraag naar de inrichting met zich mee. Moest het kamp blijven wat het in de loop van de jaren was geworden – een lege vlakte met her en der puinhopen, overgroeide rails, vervallen barakken? Moest het hersteld worden in de toestand waarin het tijdens de oorlog had verkeerd en moesten de gaskamers en crematoria dus herbouwd worden? Of moest het zijn zoals de Russen het in januari 1945 hadden aangetroffen? Omdat eigenlijk niemand het goede antwoord wist of, wat op hetzelfde neerkomt, verschillende antwoorden gegeven werden, kon men nauwelijks anders dan kiezen voor een compromis.

Vandaar dat sommige plekken zoals de spoorrails en de barakken in Auschwitz I zo goed mogelijk in de oorspronkelijke staat behouden worden, andere zoals de gaskamers een puinhoop zijn gebleven en weer andere zoals enkele barakken in Auschwitz II (Birkenau) opnieuw werden geplaatst. Ondertussen werd begonnen met de conservering van kenmerkende elementen zoals de betonnen palen waaraan het prikkeldraad was bevestigd. Hetzelfde had men eerder gedaan met de vele spullen die de vermoorden hadden achtergelaten: koffers, brillen, bekers, schoenen en – hier wel – vrouwenhaar.

Getuige de talloze beschrijvingen, artikelen, foto's en documentaires zijn de materiële resten niet het meest verontrustende aan Auschwitz-Birkenau. Verontrustend, verwarrend, ja zelfs onaanvaardbaar zijn het massatoerisme en de schoonheid van de omgeving. Hoewel het kamp sinds lang jaarlijks door honderdenduizenden wordt bezocht, nam dat aantal vanaf 2004 spectaculair toe, naar bijna een miljoen in 2006, 1,2 miljoen in 2007 en eenzelfde aantal in 2008. In 2009 kwam de miljoenste bezoekers al in september over de drempel. Van deze enorme aantallen komt meer dan 60 procent (750 000 van de 1,22 miljoen in 2007) uit het buitenland.[68] Zoveel mensen brengen onvermijdelijk een industrie met zich mee, met de bekende busladingen, gidsen, eettentjes, boekenstalletjes en souvenirshops. Een zoveelste paradox.

Een paradox suggereert ook het andere aspect waaraan geen bezoeker van Auschwitz of eigenlijk Birkenau voorbij kan zien: de schoonheid van het landschap, vooral van het deel van het kamp dat achter het monument ligt en waar destijds de eerste gaskamers werden gebouwd, met z'n berken (*Birken-au*), grasvelden, kikkers, stilte. Dit alles past niet bij de herinnering aan modder, misère, moord en leidt daarom welhaast onvermijdelijk tot de op zich absurde maar tegelijkertijd aangrijpende gedachte van Armando dat zelfs het landschap schuldig zou zijn – en schuldiger naarmate het mooier is.

> Schuldige bosrand, jaja, alles goed en wel, maar als je ziet hoe zo'n bos zich indertijd voor een deel opzij heeft laten dringen voor het bouwen van zgn. barakken, ja, dan bekruipt je even een gevoel van medelijden. Maar de rest van het bos blijft schuldig. Het heeft alles gezien en toegelaten, zonder een woord te zeggen. En het staat er nog: onbewogen als altijd.[69]

Westerbork

Schuldig. Zo zou je ook de Nederlandse omgeving kunnen noemen waarvan de naam onlosmakelijk met de Shoah verbonden is: Westerbork. De eerste ideeën over de inrichting hiervan werden ontwikkeld toen het eigenlijk te laat was. Immers tot 1970 werd het kamp gewoon gebruikt, eerst voor collaborateurs, vervolgens als militair kampement, daarna voor voormalige KNIL-militairen en uiteindelijk langdurig voor Molukkers. Ondertussen onderging het ingrijpende wijzigingen. Zo werd kort na de oorlog besloten het crematorium af te breken. Niemand tekende bezwaar aan, ook joden niet.[70] Pas in het jaar dat de laatste bewoners vertrokken onthulde koningin Juliana er het monument. Het jaar daarop werd hierbij voor het eerst dodenherdenking gehouden. Een van de aanwezigen daarbij was Manja Pach, 25 jaar oud, net afgestudeerd juriste en dochter van een man die in Westerbork gevangen had gezeten. Zij constateerde tot haar verbijstering dat de sloop van het kamp zelfs tijdens de herdenking doorging. 'Dat was zo absurd,' zei ze later,

> ik was zo perplex... Ik kon eigenlijk maar één ding denken: het moet nu meteen ophouden met het slopen. Hoezo slopen, het moet gewoon blijven bestaan.[71]

Met dit voornemen begonnen Pach en enkele anderen een traject dat jaren zou duren maar pas kans van slagen kreeg nadat de Shoah in het centrum van de belangstelling was komen te staan. Hoe anders er destijds werd gedacht en hoe lastig het traject aanvankelijk moet zijn geweest, wordt geïllustreerd door een onopvallend en schijnbaar onbetekenend detail uit de evenementenagenda van Drenthe. Voor 4 mei 1974 werd in Westerbork slechts één activiteit aangekondigd, in hotel Meursinge: een revue onder de titel *Uit... Lekker... en nog Gekker*. Tien jaar later zou een dergelijke activiteit op die avond in Westerbork ondenkbaar zijn.[72]

Temidden van de internationale opwinding over de televisieserie *Holocaust*, in oktober 1979 presenteerde de Werkgroep Westerbork zich aan het publiek. Dat gebeurde op hetzelfde moment dat gewerkt werd aan een Nederlands paviljoen in Auschwitz. Hierdoor ontstond het idee van dat paviljoen in Nederland een replica te maken. Welke plek was daartoe meer aangewezen dan Westerbork? Het voorstel hiertoe kwam (weer eens)[73] van communist Joop Wolff en werd in januari 1981 door de Tweede Kamer aanvaard. Vervolgens kwam de zaak in zo'n stroomversnelling dat het Herinneringscentrum Kamp Westerbork twee jaar later geopend kon worden. Het bestond uit weinig meer dan een sobere ruimte met daarin een aangepaste kopie van de Auschwitz-tentoonstelling. Maar alleen al hiervoor was zoveel belangstelling dat het spoedig nodig geacht werd meer te bieden en het plan ontstond ook het omliggend terrein, op dat moment beschermd stiltegebied, in te richten. Maar hoe? Opnieuw speelde de discussie die ook in Vught, Auschwitz en zoveel andere plekken gespeeld had of zou spelen. Herbouw, laten zoals het is, een compromis? Uiteindelijk werd ook in Westerbork voor laatstgenoemde optie gekozen. Om het te zeggen in de plechtige woorden van een man die als directeur van het herinneringscentrum nauw bij de inrichting betrokken was:

> voor een museaal-educatieve benadering waarbij symbolische vormen en associatieve elementen, op een terughoudende wijze, de meest wezenlijke aspecten van het kamp markeren.[74]

Concreet betekende dit dat de vlakte waarop het kamp had gestaan, grotendeels leeg werd gelaten en dat daarbinnen slechts enkele sporen werden uitgezet – paaltjes onder meer om de contouren van de voormalige barakken aan te duiden. Voor mensen met veel herinnering lijkt het een geslaagde oplossing. Mensen zonder herinnering aan de gebeurtenissen zegt een dergelijke leegte echter minder, om niet te zeggen niets. Vandaar dat ook met betrekking tot Westerbork telkens weer stemmen opgaan te herbouwen wat nooit herbouwd mag worden.

Holocaustontkenning

Gebruik, misbruik en ontkenning zijn een keerzijde van de toenemende aandacht voor de Shoah.[75] Hoewel dat laatste in Nederland niet of nauwelijks voorkomt en, althans in de westerse wereld, ook interna-

tionaal een geringe rol speelt,[76] was de aandacht ervoor relatief groot en berichtten media, ook Nederlandse, er regelmatig over. Maar negationistische geluiden klonken tot 1960 alleen in de marginale kring rond Paul van Tienen en een blaadje als *Revisie*, ruim tien jaar later in de niet minder marginale kring rond Teunis Schaap en het blad *De Wende*, weer tien jaar later in het eveneens obscure 'Consortium' van Flori Rost van Tonningen.[77] Ondertussen nam de aandacht toe – niet alleen voor de Shoah maar van en voor de ontkenners. Deze toenemende aandacht werd versterkt door de groei van extreemrechts en, misschien nog belangrijker, door de angst voor die groei. Zo deed Jean-Marie le Pen in Frankrijk regelmatig uitspraken die zonder meer als een vorm van Holocaustontkenning beschouwd kunnen worden. In België haalde het Vlaams Blok, evenmin vies van racisme (zij het niet tegen joden gericht),[78] halverwege de jaren negentig een grote hoeveelheid stemmen. In Duitsland behaalden de Republikaner van oud-SS'er Franz Schönhuber bij de verkiezingen voor het Europees parlement in 1989 iets meer dan 7 procent van de stemmen. In het Oostenrijk van de jaren tachtig en negentig bloeide de FPÖ onder Jörg Haider. En in Oost-Europa tot slot klonken na de Val van de Muur opeens tal van geluiden die in het Westen op z'n minst ongebruikelijk waren. Tot voor kort kon men de revisionisten negeren zonder dat het ingrijpende gevolgen voor de samenleving had, schreef een medewerker van het CIDI (Centrum Informatie en Documentatie Israël) begin 1992 in het *NRC Handelsblad*.

> Nu echter in Europa en de VS in sommige kringen fanatiek nationalisme weer in zwang raakt... is dat anders. De revisionistische ideeën vallen op een rijpere bodem dan voorheen. Nationalisme en revisionisme versterken en bevruchten elkaar, waardoor vreemdelingenhaat en antisemitisme weer kansen krijgen.[79]

En inderdaad, in hetzelfde jaar (1992) vond een aantal spraakmakende relletjes rond Holocaustontkenning plaats. Enkele daarvan draaiden om de man die samen met de Fransen Paul Rassinier en Robert Faurisson vermoedelijk de meest bekende representant van het fenomeen is, de Engelse historicus David Irving.[80]

Meer dan naar Irving ging in Nederland de aandacht uit naar de Belg Siegfried Verbeke. Hij was oprichter van de revisionistische uitgeverij Vrij Historisch Onderzoek en met Robert Faurisson schrijver van een boek waarin de echtheid van het dagboek van Anne Frank in twijfel

werd getrokken.[81] In Nederland verspreidde hij begin jaren negentig pamfletten waarin, aldus de rechtbank van Den Haag eind 1992, 'de stelselmatige moord op miljoenen mensen op last van de Duitse overheid in de jaren 1941-1945, voor een groot deel in daartoe ingerichte vernietigingskampen' werd ontkend. Verspreiding van dergelijke pamfletten werd Verbeke verboden. Hij legde zich er niet bij neer. Pas nadat het verbod in 1994 door het Haags Gerechtshof bekrachtigd was en de man na heel wat juridisch gesteggel tot een geldboete en vier maanden voorwaardelijk was veroordeeld, werd het stiller rond Verbeke. Zo niet rond het revisionisme c.q. de Holocaustontkenning. Eens
600 in de zoveel tijd komt het in het nieuws, met telkens dezelfde feiten en dezelfde argumenten. Even vaak worden die door anderen weerlegd of als stompzinnig terzijde geschoven.[82]

Misbruik

Van geheel andere orde dan ontkenning is het gebruik dan wel misbruik dat er van de Shoah werd gemaakt.[83] Een goed voorbeeld is de beruchte kwestie rond de Zwitserse musicus en schrijver die in 1995 bij een Duitse, joodse uitgeverij een boek over zijn ervaringen publiceerde, Binjamin Wilkomirski. Zijn verhaal speelt in Riga, Majdanek, Auschwitz, Krakau en vertelt hoe de hoofdpersoon, een joods kind, na een langdurige lijdensweg uiteindelijk door Zwitsers wordt geadopteerd. Het boek werd in vele talen, ook in het Nederlands (als *Brokstukken*) vertaald. 'Dit proza klinkt eerlijk, krachtig, zuiver,' schreef het *NRC Handelsblad* naar aanleiding van de vertaling en vervolgde met de navertelling van een kenmerkende passage: over baby's die in het concentratiekamp zo'n honger hadden dat ze hun bevroren vingers tot op het bot afknaagden. 'Een schrijver die met weinig woorden zoveel kan zeggen dient te worden gekoesterd.'[84]

Twee jaar later bleek het allemaal verzonnen. Wilkomirski heette gewoon Bruno Grosjean, was als oneigenlijk kind van zijn moeder gescheiden en, dat wel, geadopteerd. Nadat de biologische vader was gevonden en een DNA-test afgenomen, bestond er geen twijfel meer: de auteur was niet de persoon die hij had voorgegeven te zijn. Hiermee was het verhaal echter nog niet ten einde. De vragen bleven. Waarom doet iemand zoiets? Wat zegt deze ene kwestie over de (on)betrouwbaarheid van memoires? En wat onthulde de bejubeling van dergelijke boeken over de westerse samenleving en de betekenis daarin van de Shoah?

De belangrijkste en waarschijnlijk ook meest eenvoudig te beantwoorden vraag is de laatste. Het is zoals de man zegt die de zaak het meest uitvoerig onderzocht: zonder publiek geen Wilkomirski. Het waren de media die de man tot een icoon van de concentratiekamp-overlevenden maakten.[85] Een Nederlands critica zei hetzelfde anders:

> Wilkomirski werd het boegbeeld van een internationale gemeenschap van 'jonge' oorlogsslachtoffers die lang hadden geleden onder de ontkenning van hun oorlogsleed en wier innerlijke onzekerheid hij belichaamde en verwoordde.[86]

In zoverre is het niet zonder betekenis dat Wilkomirski welhaast zeker beïnvloed werd door Jona Oberski, de Nederlandse fysicus van wie de memoires internationaal veel indruk maakten en ook verfilmd werden.[87] Kinderverhalen als het zijne spraken niet alleen aan maar leken door hun thematische mix van jeugd, trauma en oorlog ook boven kritiek verheven. Daarmee werden ze een bruikbaar middel tot roem, geld of troost.

> Wat wil jij later worden? vraagt de juffrouw.
> Onzichtbaar, zeg ik, dan kan de SS mij niet vangen.

Aldus twee zinnetjes uit een roman die in 1991 verscheen onder de titel *Tralievader*. Schrijfster was Carl Friedman, 'op 29 april 1952 geboren in een joods gezin' zoals her en der op internet te lezen is. Opgegroeid in een door de oorlog getekend gezin, belandde Friedman eerst in de journalistiek, later in het uitgeverswereldje. Ondertussen schreef ze gedichten over de concentratiekampervaringen van haar vader, *Sonnetten voor een tralievader*. Hiertoe overgehaald door haar uitgever publiceerde ze in 1991 genoemde novelle die evenals Wilkomirski's *Brokstukken* uit kaal, versplinterd proza bestaat en daarom ook vooral uitmunt in suggestie. 'Het gaat in *Tralievader* niet eens zozeer om de verhalen uit het kamp, die sober en pijnlijk authentiek zijn,' schreef Doeschka Meijsing in *Elsevier*.

> Wat de lezer veel harder treft is... dat de werkelijkheid van een kampervaring ontoegankelijk is en tegelijkertijd ieders heden met rafels omhangt. Zo precies en vol mededogen als in *Tralievader* wordt die waarheid zelden verkondigd.[88]

Tralievader werd bedolven onder dergelijke lovende woorden. Daarbij werden boek en auteur steeds weer met het jodendom in verband gebracht.[89] Vreemd genoeg wordt dat verband nergens in *Tralievader* met zoveel woorden gelegd. Er is sprake van kamp, concentratiekamp, niet van Shoah. Niettemin werd het boek als het verslag van een joods kind gelezen en deed Friedman niets om een dergelijke lezing te ontkennen. Integendeel. Ze versterkte die lezing door zich, onder meer als kennis van Gerhard Durlacher, in joodse kring te bewegen, in een bundel van joodse schrijvers te publiceren, op een congres van joodse overlevenden te spreken, een grote hoeveelheid columns over joodse aangelegenheden te schrijven en het boek op te dragen aan een zoon met de naam Aron. Rond 2000 werd zij dan ook alom beschouwd als een van de belangrijkste vertegenwoordigers van een spraakmakende groep naoorlogse schrijvers van joodse komaf – Frans Pointl, Marcel Möring, Arnon Grunberg, Rogi Wieg, Leon de Winter.[90] In de zomer van 2005, bijna vijftien jaar na verschijning van haar debuut dus, volgde de ontmaskering: Carl Friedman bleek 'gewoon' de katholieke Carola Klop uit Brabant te zijn. Vader Klop had inderdaad in Sachsenhausen gezeten maar van joods of (zoals de schrijfster nog probeerde) een joodse grootmoeder was geen sprake. '*Tralievader* berust op waarheid', reageerde een broer van Friedman.

> Het is een mooi boek. Ik ben erg trots op wat mijn vader in de oorlog heeft gedaan. Maar ik ben niet joods... Mijn vader is niet door de Duitsers opgepakt omdat hij joods was. Dat mijn zuster desondanks een joodse achtergrond ervaart, moet zij weten. En als zij die grootmoeder wil aangrijpen om joods te zijn, dan vind ik dat verder prima.[91]

Er waren maar weinigen die er net zo laconiek over dachten. Maar er waren er nog minder die hun woede over dit bedrog openlijk ventileerden. Het was net alsof Friedman niet alleen zichzelf maar ook de collectieve herinnering had besmet. Vandaar het 'plaatsvervangend beschaamd stilzwijgen' over het boek.[92] Vandaar vermoedelijk ook dat de schrijfster na haar ontmaskering welhaast geruisloos uit beeld verdween.

Wilkomirski en Friedman waren niet de enigen die zich met betrekking tot de oorlog een fictief verleden toeëigenden. Eerder werden de verdraaiingen van Jerzy Kosinski en Eibert Meester al bekend.[93] Ook zijn er gevallen bekend uit Zweden, de Verenigde Staten, Spanje en el-

ders.[94] En vlak voordat Friedman ontmaskerd werd, bleek ook schrijfster Helga Ruebsamen eerst (1997) in de roman *Het lied en de waarheid* en later (2005) in een onderwijspakket voor Haagse scholen een loopje met de werkelijkheid genomen te hebben. Opnieuw wisten de media er niet goed raad mee en ontsnapten door in plaats van leugenachtig het woord waarachtig te gebruiken.

> Niemand kan het de schrijfster kwalijk nemen als daarin [haar roman] bepaalde gegevens niet overeen zullen stemmen met de werkelijkheid. Want wat is die werkelijkheid?[95]

De reactie tekent een cultuur die de Shoah buiten de orde van de alledaagsheid heeft geplaatst, om niet te zeggen tot een welhaast sacraal onderwerp heeft verheven. Om het te zeggen in de uitgesproken (en daarom ook omstreden) woorden van een man die aan deze *civil religion* een uitvoerige studie wijdde. Auschwitz

> beschikt niet alleen over heilige plaatsen en teksten, over eigen helden en heiligen... maar zelfs over (die) religieuze persoonlijkheden die... de beleving van het geloofsgoed een nieuwe impuls kunnen geven en ontzag afdwingen door de diepgang van hun kennis, de intensiteit van hun ervaringen, de gloed van hun taal, de originaliteit van hun ideeën, de onverschrokkenheid van hun levenswandel.[96]

Hernieuwde rechtspleging

Terwijl de generatie oorlogsslachtoffers uitstierf, naderden ook de mensen die aan de andere kant hadden gestaan hun levenseinde. Onder de groeiende belangstelling voor de Shoah leek het echter steeds moeilijker degenen onder hen die hun straf nog niet gekregen of ontlopen hadden, ongemoeid te laten. Vandaar dat de minister van Justitie in 1979 een 'landelijk Officier van Justitie, belast met de opsporing van oorlogsmisdadigers en andere politieke delinquenten uit de Tweede Wereldoorlog' aanstelde. De man, Lodewijk de Beaufort, kreeg in eerste instantie een lijst van ruim 300 namen op zijn bureau. Zoveel personen zouden hun straf nog moeten uitzitten of een proces dienen te ondergaan. Opsporing was echter buitengewoon moeilijk, bovendien slechts het begin van een zaak. De persoon in kwestie moest uitgeleverd worden, schuld bewezen, de veroordeelde kon in beroep

gaan, er waren duizend haken en ogen. Lastig was vooral dat sinds de oorlog veel tijd verstreken was – en er met de dag meer verstreek. Er waren steeds minder getuigen en het geheugen van de nog levenden werd er niet beter op. Het mag daarom niet verbazen dat de verslagen van De Beaufort over zijn werkzaamheden vanaf het eerste moment van moedeloosheid doortrokken waren.

Neem R. (Marinus de Rijke), tijdens de oorlog kampbewaker te Ommen. Hij was in 1949 bij verstek veroordeeld voor zijn aandeel in de arrestatie van een groot aantal joden. Toen in 1956 bekend werd dat hij in Düsseldorf woonde, had dat geen gevolgen. De Nederlandse justitie deed niets, de Duitse evenmin en R. bleef zitten waar hij zat. Hierin kwam pas verandering nadat De Beaufort aangesteld was: in 1980 werd om uitlevering gevraagd. Hierop begon de Duitse justitie een onderzoek. Omdat men onvoldoende belastend materiaal vond, werd Nederland om aanvullend bewijs gevraagd. Dit verzoek ging vergezeld van een grote hoeveelheid juridische mitsen en maren. Een daarvan was de overweging dat de verantwoordelijkheid van R. voor de dood van de door hem opgepakte joden vermoedelijk niet bewezen kon worden omdat een dergelijk bewijs veronderstelde dat hij wist wat er in de vernietigingskampen gebeurde. Maar wist hij dat? En, belangrijker nog, kon bewezen worden dat hij het wist? Volgens de Duitse justitie was dat welhaast onmogelijk. Daarom meende zij dat de man met rust gelaten diende te worden. Hij zou immers alleen uitgeleverd worden als zijn veroordeling zo goed als vaststond. Hierop ging de zaak nog langdurig heen en weer, onder meer omdat R. de Duitse nationaliteit had aangevraagd en uitlevering, hangende dit verzoek, niet toegestaan kon worden. Uiteindelijk werd uitlevering geweigerd. Dat De Rijke uiteindelijk toch terechtstond, komt omdat hij zo onverstandig was de Nederlandse grens over te steken. Maar het proces liep op vrijspraak uit. Een van de redenen hiervan is dat de Nederlandse rechter meende dat 's mans betrokkenheid bij oorlogsmisdaden niet bewezen kon worden en dat er dus enkel een proces vanwege politieke delinquentie gevoerd kon worden. Een dergelijke tenlastelegging viel echter onder het normale Nederlandse strafrecht en was sinds 1971 verjaard. Maar dat was niet het enige probleem. Er speelde ook nog de gebrekkige bewijskracht van getuigenverklaringen. Tal van personen meenden De Rijke als beul te herkennen. Maar mede door het optreden van psycholoog Willem Wagenaar bleek een dergelijke herkenning na zoveel jaren niet veel waard te zijn. Conclusie: R. ging vrijuit en Brilman, de op dat moment verantwoordelijke officier en opvolger van De Beaufort, werd

bevestigd in de conclusie die hij vóór het proces ook al getrokken had. Dat het opsporingsbeleid rekening moest houden met de 'feitelijke en juridische ontwikkelingen' ofwel dat

> het daarmee belaste apparaat na meer dan veertig jaar het hoofd buigt voor gegevenheden als niet-geïdentificeerde daders, onvindbare daders, overleden daders, verjaarde strafbare feiten, niet (meer) te bewijzen strafbare feiten, niet dubbel strafbare feiten alsmede nog een scala van andere hindernissen op de te bewandelen weg.[97]

Internationale tendensen

Zoals bijna alle hier beschreven verschijnselen met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog was ook de hernieuwde aandacht voor oorlogsmisdadigers in het laatste kwart van de twintigste eeuw een internationaal verschijnsel. Zoals gezegd, de oorlogsbeleving verliet de nationale kaders en europeaniseerde, verwesterde, globaliseerde zelfs. Veelzeggend hiervoor is dat in 1979 niet alleen in Nederland maar ook in de Verenigde Staten een Office of Special Investigations (OSI) werd opgezet. Het richtte zich in het bijzonder op personen die na de oorlog het Amerikaanse burgerschap hadden verworven en dus onder Amerikaanse jurisdictie vielen. In principe probeerde men hun het paspoort te ontnemen en vervolgens uit te leveren aan het land waarin de misdaden waren begaan. In 2008, aldus de website van het bureau,[98] was dat in 107 gevallen gelukt terwijl men in 180 gevallen had weten te voorkomen dat oorlogsmisdadigers zich alsnog in de Verenigde Staten vestigden. Een van die gevallen en het meest spraakmakende, betrof John of Iwan Demjanjuk. Hij werd in 1986 aan Israël uitgeleverd maar na een langdurig, lastig en gênant proces vrijgesproken, om vervolgens eind 2009 in Duitsland opnieuw, nu voor een andere aanklacht, voor te komen. Vooral het eerste proces kreeg veel aandacht. Des te pijnlijker was dat het onheus bleek: de aangeklaagde was niet de verschrikkelijke Iwan die in Treblinka de gaskamers had bediend. Er had een persoonsverwisseling plaatsgevonden.

In hetzelfde jaar dat Demjanjuk aan Israël uitgeleverd werd en vlak voor de Oostenrijkse verkiezingen, werd bekend dat de presidentskandidaat en gewezen secretaris-generaal van de Verenigde Naties tijdens de oorlog een minder fraaie rol had gespeeld dan algemeen werd aangenomen en zeker minder fraai dan hij had aangegeven in

zijn in datzelfde jaar gepubliceerde memoires.[99] Het was koren op de molen van zijn (vele) politieke tegenstanders en had tot gevolg dat Kurt Waldheims oorlogsverleden stukje bij beetje – 'wie eine Inszenierung am Burgtheater' zoals *Der Spiegel* schreef –[100] afgepeld en aan de openbaarheid prijsgegeven werd. Het leidde tot een aanzwellende en op den duur zelfs onstuitbare berichtenstroom, met als gevolg dat van een glanzende carrière uiteindelijk niets overbleef. Bij de verkiezingen van 1992 telde in de buitenlandse media eigenlijk alleen nog het nieuws dat Waldheim *niet* verkozen werd en zeker de buitenlandse necrologieën naar aanleiding van 's mans dood in 2007 draaiden vooral om het oorlogsverleden. Dat Waldheim ook secretaris-generaal van de Verenigde Naties en president van Oostenrijk was geweest, leek een voetnoot.[101]

Alle verwikkelingen in Nederland, Israël, de Verenigde Staten, Oostenrijk en elders ten spijt was het in het Frankrijk van de jaren tachtig en negentig dat de processen tegen oorlogsmisdadigers – Klaus Barbie, Paul Touvier en Maurice Papon – voor de meeste opwinding zorgden. Met name het proces tegen eerstgenoemde werd alom, ook in Nederland, intensief gevolgd en leidde tot ontelbare artikelen in krant en tijdschrift, permanente aandacht in nieuws- en actualiteitenrubrieken en stapels boeken. Niettemin werden de gevoelens van gerechtig- en rechtvaardigheid ook in dit geval slechts zeer ten dele bevredigd. 'Wat me vooral is bijgebleven van die maanden intense bemoeienis met een zo verschrikkelijk en nabij verleden,' schreef Max Nord in een boek over het Barbieproces,

> is de onmacht, de radeloosheid die mij al spoedig beving, om ook maar in de geringste mate door te dringen tot dat raadsel. Want dat was voor mij de essentie van het proces, dat het de verlossing zou brengen uit het duivelse spinneweb waarin wij gevangen zitten... Maar wat wisten we [aan het eind] meer dan toen het proces nog moest beginnen? Details, beelden van mensen die ons hadden ontroerd, aangegrepen, tot bewondering en tot woede hadden gebracht. Wat bleef er over? Verslagenheid, machteloosheid en een gigantische uitvergroting van nooit ingeslapen ontzetting.[102]

Kortom, de nachtmerrie liet zich niet verdrijven. Tegelijkertijd werd hij een kernstuk van de westerse geschiedenispolitiek. Vandaar dat de van oorsprong Engelse, in de Verenigde Staten werkende historicus Tony Judt in zijn grote boek over Europa na 1945 de erkenning van de

Shoah 'het best denkbare entreebewijs voor Europa' noemt. Europa, aldus zijn redenering, is de plek waar de Shoah plaatsgevonden heeft. Besef hiervan dient gekoppeld te worden aan een radicale politieke opdracht: dat nooit meer. Hiermee wordt de Shoah

> veel meer dan het zoveelste onontkoombare feit uit het verleden. De hervonden herinnering aan de dode joden van Europa [is] uitgegroeid tot de definitie en garantie van een herstelde menselijkheid.[103]

Vele anderen hebben iets vergelijkbaars gezegd[104] terwijl dit inzicht ook de achtergrond vormt van een internationaal forum dat in het ronde jaar 2000 in Stockholm werd gehouden en bijgewoond door maar liefst 23 staatshoofden, 14 vice-premiers en 46 ministers – onder wie Wim Kok. Ironisch genoeg werd hij ter plekke geconfronteerd met de conclusies van de Commissie Van Kemenade over het niet vlekkeloos verlopen naoorlogs rechtsherstel.[105] Tezamen legden de hoogwaardigheidsbekleders een verklaring af die bekendstaat als de Stockholm Declaratie. Hij vormt het begin van wat met een mondvol *The International Task Force for International Cooperation in Holocaust Education, Remembrance and Research* wordt genoemd, kortweg ITF. In die verklaring wordt gesteld dat de Holocaust (met daarachter tussen haakjes het begrip Shoah) de grondvesten van onze beschaving fundamenteel had aangetast en, precies zoals Judt beweerde, daarom universele betekenis heeft. Vandaar dat hij nooit vergeten mag worden en de internationale gemeenschap opgezadeld heeft met de morele plicht al het mogelijke te doen om herhaling te voorkomen.[106] Zo gebeurde – en gebeurt.

[27] Het verhaal van de anderen

Herinnering aan en verwerking bij achtergestelde groepen en hun nazaten

608 In het op één na laatste jaar van de twintigste eeuw overleed de vader van Reggie Baay. Baay, geboren in het midden van de jaren vijftig en op dat moment dus iets ouder dan veertig jaar, deed wat kinderen in zo'n geval wel vaker doen: hij ging naar het ouderlijk huis – zijn moeder was bij zijn zusje – en liep rond. Dit keer keek hij met andere ogen, zo vertelt hij in een enkele jaren later gepubliceerde roman.[1] De vader was dood en daarmee was een vanzelfsprekende schakel tussen huis en zoon weggevallen. Vandaar ook dat hij dit keer dingen zag die hem tot dan toe eigenlijk nooit opgevallen waren, met name hoezeer de inrichting doortrokken was van de tropen.

> Overal bevonden zich de materiële bewijzen van het Oost-Indische verleden van de bewoners: overal ragfijn houtsnijwerk, kleurige batiks, Djokja-zilver, opgezette tropische vogels, Indische vergezichten.

Op de slaapkamer vond Baay een koffertje. Het droeg de naam van zijn vader, plus een aanduiding van zijn militaire rang en het regiment waartoe hij behoord had. De vader had in het Nederlands-Indisch leger gezeten en de oorlog vervolgens in krijgsgevangenschap doorgebracht – in Birma en Thailand. Daar had hij gewerkt aan de beruchte spoorbaan, één van de ca. 18 000 Nederlanders die door dit wrede lot getroffen werden. Achtentwintighonderd van hen stierven, 'iedere twee dwarsliggers een mensenleven' zoals een van de Indiëgangers later schreef.[2] Het zal een van de redenen zijn dat vader Baay nooit in staat was geweest over zijn verleden te praten. Toch waren de vreselijkheden van toen vermoedelijk niet de belangrijkste reden voor zijn zwijgzaamheid. Die is dezelfde als in talloze andere gevallen: dat niemand wilde luisteren. Want in 1950 ging Baay met vrouw en kind naar Nederland. Hij was er nog nooit geweest en toch was het, vreemde contradictie, zijn moederland. De tocht was onplezierig, de ontvangst

afschuwelijk. Alles was grijs, koud en nat. In de haven van Amsterdam werden de reizigers in bussen geladen. Mannen met dikke gezichten, dikke jassen en petten schreeuwden hun namen. In de bus heerste stilte. 'Er hing weer die vreemde sfeer. Het voelde als de start van een internering.' Het transport ging naar Westerbork, Kamp Schattenberg zoals het nu genoemd werd.[3]

> Een slagboom, een wachthuisje, barakken en zelfs prikkeldraad. Ze geloofden het niet. Dit kón toch niet waar zijn? Dit moest een vergissing zijn?

Het was slechts het begin van de ellende. Na een half jaar kamp begonnen moeder en zoon Baay (vader woonde als militair in een kazerne) aan een rondreis langs zogenoemde 'contractpensions', tehuizen waar de ontheemde Nederlands-Indiërs tijdelijk onderdak kregen. Ook daar waren de ervaringen schokkend. Er was totaal geen begrip. 'Dit doen we dus in Holland niet.' Deze zin, uitgesproken door een vertegenwoordigster van de Dienst Maatschappelijke Zorg, tekent de kloof. De dienst voorzag De Baays van inkomen en onderdak. Zij konden daarom niet anders dan de vermaningen ter harte nemen.

Enkele jaren nadat de familie in het kerkdorp O. (Oude Wetering) een huurwoning toegewezen had gekregen en kort nadat de schrijver van het familieverhaal geboren was, ontving vader Baay een brief over het lot van een vriend, collega en voormalig kampgenoot. In het boek van zijn zoon wordt hij Bert genoemd. Ook Bert was naar Nederland teruggekeerd maar daar het spoor volledig kwijtgeraakt. In de brief vertelde zijn echtgenote hoe haar man langzaam verdwaald was, verdrietig geworden, stil, boos, ziek. Hij voelde zich miskend, in de steek gelaten. In zijn woede en verdriet had hij vervolgens brieven op poten geschreven: naar Den Haag, het koningshuis, officiële instanties. Hij kreeg slechts afhoudende antwoorden, in de trant van 'uw zaak, gelijk alle andere zaken die te maken hebben met die uiterst onfortuinlijke periode in onze recente geschiedenis heeft onze uiterste aandacht'. Het maakte de kwestie alleen maar erger, met als gevolg dat Bert nog hardnekkiger begon te zwijgen, zieker werd, bozer. Op een dag reisde hij naar Den Haag en drong een regeringsgebouw binnen. Hij werd overmeesterd, raakte gewond, werd beschuldigd van huisvredebreuk. Toen de voor het oog van de buitenwacht min of meer gek geworden man in eigen omgeving uiteindelijk door opgeschoten jongeren ook nog gepest en mishandeld werd, werd de hulp van vader Baay ingeroe-

pen. Hij zou de enige zijn die de vriend kon redden.

Drie weken na de mislukte reddingspoging van vader Baay kwam het bericht dat de vriend dood was. Hij was het water van de Eems in gelopen. In tegenstelling tot wat de zoon verwachtte, trok de vader zich hierna niet nog meer in zichzelf terug. Juist niet. Het was alsof met de dood van de vriend ook voor hem een periode afgesloten werd. Hij vroeg ontslag uit dienst en een tegemoetkoming 'op grond van de voor Indische oorlogsslachtoffers getroffen voorzieningen'.[4] Het verzoek werd afgewezen. Hierop zocht hij zo snel mogelijk een 'gewone' baan. Hij vond hem bij een schrijfmachinefabriek. Het was volgens de zoon precies wat hij zocht.

> Daar stond hij: een kleine, in zichzelf gekeerde, donkere man, achter de lopende band, tussen stampende machines in een akelige fabriekshal. Een plek waar hij jarenlang niet hoefde te praten; niet kón praten; vanwege het lawaai. Dat vond hij prima zo. Praten deed hij sowieso niet graag. En bovendien, als hij dat wel had willen doen, wie had er dan naar zijn verhaal willen luisteren?

Later probeerde de zoon hem herhaaldelijk uit zijn tent te lokken. Hij maakte een stamboom van de familie ('ach jongen, jij met je hang naar het verleden…') en nam hem mee naar de plekken waar het gezin de eerste jaren in Nederland had doorgebracht: Westerbork, Zeist, Oude Wetering. De vader liet het gebeuren.

> Geen enkele enthousiaste reactie, geen hang naar herkenning, geen spraakzaamheid. Maar ook geen geweeklaag, geen verbittering of rancune. Niets. Zelfs niet na mijn aandringen. Voor hen [ook voor de moeder] was het zoals het was. En waarom zou je dat terug willen halen?

Indische Nederlanders

Bij de voorbereidingen van de bouw van het United States Holocaust Memorial Museum in Washington was het tot een bizar conflict gekomen over de vraag hoeveel mensen ter plekke herdacht moesten worden: 6 of 11 miljoen, alleen joden of ook andere groepen? Elie Wiesel was een fervent voorstander van het eerste getal. Hoewel hij vanzelfsprekend erkende dat ook anderen door het nazisme vervolgd en vernietigd waren, beklemtoonde hij dat joden bij die vernietiging voorop

hadden gestaan en dat het begrip holocaust voor hun ondergang gereserveerd diende te worden. Het Witte Huis bepleitte op gezag van Simon Wiesenthal het grotere getal. Het leek politiek bruikbaarder want deed joden niet te kort terwijl het andere slachtoffers eveneens betrok.

Hoewel beide partijen niet van wijken wisten, bleek de Amerikaans-joodse lobby op den duur het sterkst – en 'won', dat wil zeggen: het museum herdenkt de moord op zes miljoen joden en die van anderen in navolging van hen. Het verklaart waarom op de website van en in boeken over het museum een onderscheid gemaakt wordt tussen de Holocaust en het tijdperk van de Holocaust. Tijdens het een werden zes miljoen joden, tijdens het ander ook zigeuners, Jehovah's Getuigen, homoseksuelen, gehandicapten[5] en anderen vermoord.[6]

Ook in Nederland duurde het lang tot in ruime kring gesproken werd over het feit dat de oorlog meer slachtoffers had gemaakt dan degenen die omwille van hun politieke instelling of joodse afkomst in Duitse concentratie- en vernietigingskampen waren beland. Deze verwaarlozing geldt ook de ca. 250 000 Nederlanders die de oorlog in voormalig Nederlands-Indië hadden doorgebracht en de ca. 150 000 inwoners van de kolonie die aan het eind van de oorlog nog geen Nederlands paspoort bezaten maar dat in de jaren vijftig en zestig wél zouden krijgen.[7] Hoewel deze diffuse groep van zogenoemde Indische Nederlanders evenals de joden kort na de oorlog nogal wat herinneringen publiceerde aan hetgeen hun tijdens de Japanse bezetting overkomen was – met als bekendste *Indië onder Japanschen hiel* van de hooggeplaatste ambtenaar W.H.J. Elias[8] – viel ook zij spoedig stil en keerde in zichzelf. De eerste keer dat hun verhaal opnieuw, luid en duidelijk, naar buiten kwam – we zagen het al – was toen Wim Kan in 1971 naar aanleiding van het bezoek van de Japanse keizer van zich liet horen. Op ongeveer hetzelfde moment werd in grotere kring bekend wat er tijdens de politionele acties was gebeurd[9] en viel ten gevolge van het dominante links politieke klimaat donker licht over elke vorm van kolonialisme. Het leidde ertoe dat de oorlogservaringen van de Indische Nederlanders overschaduwd werden door de gebeurtenissen die zich vóór en na de Japanse bezetting hadden afgespeeld. Dit op zijn beurt versterkte de indruk dat zij ter plekke minstens zoveel, zo niet meer kwaad hadden gedaan als ondergaan. Het spreekt voor zich dat dit niet bevorderlijk was voor een publieke erkenning van hun leed. Niettemin kropen de Indische Nederlanders in de jaren zeventig langzaam uit hun schulp en begonnen te vertellen, niet alleen over de oorlog maar ook over de periode daarvoor en daarna. In april 1969 was voor het

eerst een grootschalige reünie van voormalig geïnterneerden gehouden. Deze was georganiseerd door de kort tevoren opgerichte Bond van ex-gevangenen van Overzee en had ook de hand in de publicatie van een boek (*De lach uit leed geboren*) en een monument (Apeldoorn, later Bronbeek).[10] In 1970 werd, eveneens voor het eerst, een massale herdenking van het einde van de oorlog in Azië gehouden. Er kwamen tienduizend mensen op af.[11] In 1972 publiceerde Rob Nieuwenhuys zijn spoedig fameuze *Oost-Indische spiegel*, over *Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden*. Ongeveer tegelijkertijd kwamen Beb Vuyk, Hans Vervoort, Elisabeth Keesing, Willem Brandt en anderen met nieuwe verhalen terwijl oudere verhalen van dezelfde schrijvers herdrukt werden. De boekpublicaties gingen zoals gebruikelijk vergezeld van artikelen in krant en tijdschrift en verslagen op radio en tv. Zo wijdde *Achter het Nieuws* op 17 augustus 1970 een uitzending aan de vijfentwintigjarige herdenking van de Japanse capitulatie. Daarin werd een min of meer volledig overzicht gegeven van hetgeen Indische Nederlanders tijdens en na de oorlog overkomen was. Van kritiek op Nederland was geen sprake, over kolonialisme en politionele acties werd gezwegen. Er werd een gemeenschap getoond die weliswaar in Nederland leefde maar er een geheel eigen cultuur op na hield.[12]

Tussen twee werelden

Volgens een man die binnen de Indisch-Nederlandse gemeenschap een cruciale rol speelde, de al genoemde Rob Nieuwenhuys, waren Indische Nederlanders in de loop van jaren redelijk geïntegreerd.

> Maar niet geassimileerd. Wij vormen nog altijd een groep. We zoeken elkaar op en herkennen elkaar aan een gebaar, aan een stembuiging, en weet ik al niet wat. We zijn allemaal ontheemden geweest. Nu heten wij 'vaderlanders' als de andere mensen om ons heen, maar we zijn niet helemaal als de andere mensen. We voelen toch anders.[13]

Binnen de Indisch-Nederlandse gemeenschap waren ondertussen een aantal zaken bespreekbaar geworden. De waarschijnlijk belangrijkste daarvan is het gemis. Daaronder leden ook degenen die in Nederland geboren waren maar langdurig in de voormalige kolonie hadden gewoond. Nadat de tropen hun in het bloed waren gaan zitten, konden zij

in het koude, grijze thuisland niet meer wennen. Tegelijkertijd wisten ze dat in hun gevoel van ontheemding nooit meer verandering zou komen. 'Wat zoek je toch de ganse aardbol rond,' dichtte Willem Brandt.

> In 't oosten, in het westen, altijd zwervend?
> Ik zou het weten als ik 't eenmaal vond.
> Is het de zon?

Brandt was in 1927 naar Nederlands-Indië vertrokken en pas in 1955 teruggekeerd. Hij had in het kamp gezeten en daarover meteen na de oorlog een nogal melodramatisch verslag[14] plus vele mooie gedichten gepubliceerd. Dit laatste bleef hij doen. Een belangrijk thema van die gedichten was precies dat onvermogen van de Indiëganger om in Nederland opnieuw te aarden.

> Voortlevend in een hoed, een regenjas,
> marcheert men doelloos door de volle straten;
> de jungle is niet zo volmaakt verlaten
> Als dit verkeer achter onbreekbaar glas.[15]

Het gemis van de tropen ging gepaard aan het besef dat 'Nederlandse Nederlanders' de gedachten, gevoelens, ervaringen en verlangens van hun Indische landgenoten niet konden en, kwalijker, eigenlijk ook niet wilden begrijpen. Een van de belangrijkste struikelblokken hierbij was de oorlog. Voor Nederlanders bestond deze immers uit het verhaal van de plotselinge inval in mei '40, de Duitse bezetting, het verzet, de jodenvervolging, Hongerwinter en uiteindelijk de bevrijding in mei '45. Indische Nederlanders hadden een volstrekt ander verhaal: van een oorlog die pas eind 1941 en een bezetting die in maart 1942 begon; van Japanners in plaats van Duitsers; van een verzet dat gecompliceerd werd doordat de bezetter tevens bevrijder zou zijn – van het juk van de Nederlandse overheerser; van het feit dat niet joden maar blanken het voornaamste doelwit van de bezetter waren en dat de Japanners, anders dan de Duitsers, hun slachtoffers wel vervolgden maar niet vernietigden, althans niet systematisch. Honger had men in de kampen geleden. Ontberingen ook. Maar, om slechts één aspect te noemen, de gemiddelde temperatuur in Indonesië is een graad of 27 (dat is maar liefst zo'n 25 graden meer dan het gemiddelde tijdens de Hongerwinter). Vanuit Nederlands perspectief kon het leven onder een dergelijk zonnetje niet anders dan permanente vakantie zijn. Of zoals Adriaan

van Dis in *Indische duinen* schrijft:'Altijd mooi weer en aan elke boom groeide een banaan. Vergelijk dat eens met onze hongerwinter, wij hebben tulpebollen moeten vreten.'

Hoe het verschil uit te leggen? In Nederland kwam de bevrijding in mei '45 en was ook werkelijk een bevrijding, althans een overwinning op de bezetter. In Nederlands-Indië daarentegen kwam de bevrijding pas in augustus van genoemd jaar en was het begin van een periode van nieuwe onderdrukking, nieuwe oorlog en, vanuit het perspectief van de Indische Nederlanders, zelfs nederlaag. Hoe dat te vertellen? Het leek onmogelijk en had tot gevolg dat de Indische Nederlanders zich opsloten in eigen kring en, wat het verleden betreft, tegenover de buitenwacht zwegen. Hoewel een aantal vertegenwoordigers van de eerste generatie het hierbij niet liet zitten en z'n uiterste best deed de muren van zwijgzaamheid en onbegrip te slechten, kwam de verandering toch pas vanaf het moment dat jongeren het woord namen. Zij hadden weinig tot niets met het koloniaal verleden. Met de politionele acties hadden zij evenmin iets te maken. Des te eenvoudiger viel het hun zich te concentreren op wat zij, al was het maar in taal, wél met de omgeving gemeen hadden: slachtofferschap

Jeroen Brouwers

Het eerste kampkind dat over zijn ervaringen publiceerde, was Henk L. Leffelaar. Van de jongeren was hij een van de ouderen, geboren in 1929 en dus eigenlijk op de grens van de eerste en de tweede generatie. Vandaar ook dat hij later in de oorlog uit het vrouwenkamp werd weggehaald en in een mannenkamp gestopt. Al in 1959 publiceerde hij over zijn ervaringen. Dat was te vroeg en zijn boek viel dan ook nauwelijks op, zoals ook een Engelse vertaling ervan nauwelijks opviel. Maar toen Leffelaar twintig jaar later met nieuw werk over zijn kampervaringen kwam was de situatie veranderd en kreeg hij wel aandacht. Hij kon er maar kort van genieten want stierf kort na publicatie, in 1980.[16]

Ondertussen had Mischa de Vreede, geboren in 1936, *Een hachelijk bestaan* gepubliceerd. Het thema Nederlands-Indië en de kampen zou haar niet meer loslaten. Vijf jaar later volgde Oscar de Wit, geboren in 1935, met *Met koele obsessie*. Hij kreeg er een belangrijke literaire prijs voor. Deze prijs werd uitgekeerd in het jaar dat het zogenoemde jappenkamp plotseling in het centrum van de belangstelling kwam te staan. Aanleiding was een roman – en een polemiek.

In oktober 1981 en op hetzelfde moment dat de kranten vol stonden van Etty Hillesum, publiceerde de op dat moment[17] gevierde Jeroen Brouwers een roman over zijn kampervaringen: *Bezonken rood*. Het begrip ervaringen hoort eigenlijk tussen aanhalingstekens want het boek was een roman, literatuur dus, verzonnen. Althans... Hier bleek spoedig het belangrijkste probleem te liggen. Brouwers vertelde namelijk niet zomaar een verhaaltje, hij gaf een beeld van het leven in het jappenkamp. Dat deed hij op een wijze die niet anders dan serieus genomen kon worden: als een vorm van literaire geschiedschrijving. Zo herhaalde hij aan het begin van het boek de op dat moment veelgehoorde klacht dat de gebeurtenissen in voormalig Nederlands-Indië vergeten, verzwegen en vergoelijkt waren.

> De geschiedenis van de Japanse kampen dreigt verloren te gaan, want wie het hebben meegemaakt hebben erover gezwegen, en wie het zwijgen hebben doorbroken hebben dit te laat gedaan: toen hun verontwaardiging en haat waren verzacht en zelfs verdwenen en toen zij al de dood waren gestorven die genaamd is: mildheid.

Volgens Brouwers – daarin staat hij overigens niet alleen –[18] hadden de Indische Nederlanders de gebeurtenissen van destijds vooral weggelachen door elkaar voortdurend te vermaken met amusante anekdotes over het gedrag van de Japanners, het eigen geworstel met minimale middelen, hun vindingrijkheid en aanhoudende gevoelens van schaamte. 'Zo is de geschiedenis van die kampen weggespoeld in golven van hilariteit.' Ook kleuter Jeroen had destijds gelachen, zo bekent Brouwers, onder meer om een vrouw die naakt, als een hond aan een riem, op handen en knieën door het kamp moest kruipen om, letterlijk, te ruiken aan elk poepje. Ondertussen trapte een Japanner haar keer op keer in het kruis. De kleine Brouwers dartelde er vrolijk achteraan.

> Om dit huppelen en schateren en gretig toezien geef ik mezelf tot op de huidige dag klappen in het gezicht, steeds als het afgrijselijke filmbeeld in mijn geheugen terugkeert – *toen* wist ik niet...

Anno 1980 wist hij het wel. Zijn moeder was kort tevoren gestorven. Haar leven was in het kamp vernietigd. Daardoor was ook hun relatie wrakhout geworden en vermoedelijk zelfs zijn eigen leven kapotgegaan. Brouwers leed immers onder een opmerkelijke vorm van – wat hij zelf noemt – 'gevoelloosheid'. Het lag in de eind jaren zeventig,

begin tachtig heersende sfeer van onverbiddelijke kritiek op het fascistisch systeem en groeiende aandacht voor het slachtoffer voor de hand die gevoelloosheid te herleiden tot de oorlog. Nazi's zouden immers ook gevoelloos zijn geweest zoals hun slachtoffers, om te kunnen overleven, hun emoties eveneens hadden moeten onderdrukken. Het is een van de redenen dat Brouwers in zijn roman herhaaldelijk vergelijkingen trok. 'Wie waren "erger" in de oorlog, de Duitsers of de Japanners, en welke kampen waren gruwelijker, de Duitse of de Japanse...'[19] Brouwers geeft het antwoord niet. Wel geeft hij in de loop van zijn verhaal zoveel afgrijselijke details dat de lezer niet anders dan tot de indruk kon komen dat tussen erg en erger nauwelijks verschil bestaat.

De eerste kritieken op het boek waren juichend en bevestigden het door Brouwers gegeven beeld van de jappenkampen. Maar na enkele maanden klonken andere geluiden. Aanvankelijk waren ze voorzichtig, met de tijd werden ze luider. Zo verschenen er begin januari 1982 in zowel *de Volkskrant* als het *NRC Handelsblad* scherpe stukken van onder meer cultuurhistorica Etty Mulder, medekampgenoot en antropoloog Fred Lanzing en *NRC Handelsblad*-journalist en essayist Rudy Kousbroek. Later voegden anderen, onder wie Mischa de Vreede, zich bij hen. Stuk voor stuk beweerden zij wat Kousbroek met de meeste verve en het langdurigst zou verkondigen: dat Brouwers het kamp overgoten had met tomatenketchup en leed aan het, wat Kousbroek noemde, Oostindisch kampsyndroom, 'de onwil om na te gaan hoe het werkelijk geweest is en liever vast te houden aan een onwaarachtige voorstelling van zaken, aan een mythe.'[20]

Hierop nu reageerden weer anderen die de kampen hadden meegemaakt. Onder hen een volgende persoon die Nederlands-Indië als kind had beleefd en daarvan in komende jaren ook uitvoerig verslag zou doen: Hans Vervoort. Hij was het met Brouwers eens. Zoals deze het kamp beschreven had, zo was het geweest, zo en niet anders. Vervoort wist het uit ervaring. Maar, zo voegde hij eraan toe, het was ook bekend uit de geschiedschrijving.

Geschiedschrijving van het jappenkamp

Dit laatste klopt – deels. Immers, in hetzelfde jaar dat Brouwers *Bezonken rood* publiceerde, verscheen *De verre oorlog* van psycholoog en (ook weer) ervaringsdeskundige Nicolaas Beets. Onder pseudoniem had hij zijn ervaringen eerder al beschreven, onder meer in een verhaal met

de veelzeggende titel *Niet meer aan denken* (uit 1959). De bedoeling hiervan was duidelijk. Om het in de woorden van Rob Nieuwenhuys te zeggen: 'Nog eenmaal alles opschrijven en beleven om de nachtmerrie kwijt te raken en dan nooit meer eraan denken!'[21]

Verder wilde de oudere generatie Indische Nederlanders – waartoe ook Beets behoorde – over het algemeen niet gaan. In de geschiedschrijving is op deze regel één uitzondering: het 'standaardwerk' dat Dora van Velden, eveneens ervaringsdeskundige, begin jaren zestig over het leven in de kampen publiceerde. Het werd meteen en is ook lang daarna nog beschouwd als onovertrefbaar.[22] Toon en inhoud ervan zijn echter anders dan die van Brouwers of Beets, anders ook dan hetgeen vlak na de oorlog door iemand als Willem Brandt was geschreven: ingehouden, niet sensationeel, genuanceerd, ja bijna vergoelijkend. Zo schrijft Van Velden dat de Japanners er, 'anders dan algemeen verwacht was, zelden ertoe overgingen, de blanke vrouwen geweld aan te doen of hen tegen hun wil te plaatsen in hun bars of bordelen.' Elders:

> Ik weet slechts van één geval, waarbij de beruchte waterkuur werd toegepast, nl. op een vrouwelijke arts, die met enige kampleidsters een verzoekschrift had ingediend om meer voedsel.

En tot slot, na een beschrijving van allerlei straffen:

> Men had dergelijke langdurige straffen mogelijk nauwelijks overleefd, als de Japanse kampcommandant niet spoedig na de veroordeling verdwenen was en de overige kampbewakers, vooral de inheemse, de gestraften niet hadden toegestaan te gaan zitten en voedsel, water en medicijnen te krijgen.[23]

Hoe anders hetgeen Beets een kleine twintig jaar later vertelde. Hij ging uit van wat de lord Russell van Liverpool, schrijver ook van een van de eerste boeken over Duitse oorlogsmisdaden, in 1958 over het wangedrag van de Japanners publiceerde. 'Russels *The Knights of Bushido* roept ons met een schok terug naar een eens bestaande werkelijkheid,' schrijft Beets. 'Hij geneest ons van een neiging tot vergoelijken, de dingen in een beter daglicht stellen dan ze stonden.'

Wat volgt is een verhaal dat spoort met dat van Brouwers en inderdaad suggereert dat het onder de Japanners nauwelijks beter was toegegaan dan onder de Duitsers. In tegenstelling tot wat Beets eerder in

zijn leven had gemeend ('nog eenmaal aan denken en dan nooit meer') was hij er nu van overtuigd dat de werkelijkheid tot iedereen moest doordringen.

> De dodenmarsen in de tropen, de slachtpartijen, de opsluiting in kooien, de afranselingen tot bewusteloosheid toe, de Kempei [Japanse militaire politie]-praktijken, de angst om niet te overleven in het zicht van de haven.[24]

Want zo en niet anders was de oorlog in Nederlands-Indië geweest:

vreselijk en net als in Europa. Sommigen, Rudy Kousbroek voorop, vonden het sterk overdreven en lieten dat weten ook. Daarbij ontvingen zij steun vanuit onverwachte hoek.

Deel 11 van Het Koninkrijk

De publicatie van deel 11 van *Het Koninkrijk* tussen eind 1984 en eind 1986 bracht de geschiedenis van Nederlands-Indië midden in de publieke belangstelling. Want meteen al het eerste deel van het drieluik (11A ging over de koloniale samenleving, 11B over de oorlog, 11C over het eind van de oorlog en de beginnende dekolonisatie) was kritisch en viel bij een groot deel van de Indische Nederlanders slecht. Met als doel het betreffende deel van De Jong vanwege de 'beledigende, onjuiste, onvolledige en grievende passages' uit de handel te halen, verenigden tegenstanders zich in het Comité Geschiedkundig Eerherstel Nederlands-Indië. Hun initiatief werd spoedig overgenomen door *Moesson*, hét tijdschrift van de Nederlands-Indische gemeenschap. Het publiceerde tientallen artikelen over De Jong en zijn werk. Daarin werd telkens hetzelfde herhaald. In de formele woorden van het aanklagend Comité:

> dat hij van uit het heden de zaken en personen uit het verleden welke hij beschrijft, beoordeelt naar de thans geldende maatstaven en vanuit de wetenschap achteraf omtrent de na de beschreven periode plaats gehad hebbende gebeurtenissen.

In gewoon Nederlands: 'De Jong had de bril van de jaren tachtig moeten afzetten en de bril van de jaren dertig moeten opzetten.'

Het ging vooral om een gevoel, verkondigde *Moesson*-hoofdredac-

teur Ralph Boekholt. Hij was ruim na de oorlog (1953) geboren en sprak dus niet uit ervaring. Het ging hem om de erfenis, de gedachte

> dat wij ons zouden moeten schamen voor onze vaders... Al die verhalen over vroeger van onze mensen kunnen toch niet het verlangen zijn naar iets dat slecht was? Als ik dat moet aannemen zijn toch onze roots, onze identiteit van Indische Nederlanders onder ons weggeslagen?[25]

Maar liefst zestigduizend mensen konden zich hierin vinden en sloten zich aan. Het proces duurde jaren. Maar telkens kreeg het Comité ongelijk, althans wat betreft de klacht van onzorgvuldigheid en de eis dat delen van *Het Koninkrijk* herschreven zouden moeten worden: van de Haagse rechtbank in 1986, van de Raad van State in 1988 en van het Gerechtshof van Den Haag in 1990. Uiteindelijk konden Boekholt en de zijnen niet anders dan toegeven. Hun laatste daad bestond uit de uitgave van een geschrift dat, althans uiterlijk, alles weg had van een zoveelste deel van *Het Koninkrijk*: *De staat, dr. L. De Jong en Indië*. Het viel niet goed, niet bij de Staatsdrukkerij die de uitgever van plagiaat beschuldigde en niet bij de media die het maar gezeur vonden. 'De loze litanieën tegen Loe de Jong', kopte *NRC Handelsblad*. 'Als gedonder verandert in gemeier', maakte *Trouw* ervan.[26]

Toch gehoord

Ondanks de vergeefse strijd tegen Loe de Jong, zo valt bij nader inzien te constateren, bereikten de Indische Nederlanders eind jaren tachtig, begin negentig hun doelstellingen of op zijn minst een deel daarvan: ze werden in toenemende mate gehoord, zeker waar het hun oorlogsverhaal betrof. Dat kwam echter niet zozeer door het optreden van het Comité Geschiedkundig Eerherstel als door wat de volgende delen van *Het Koninkrijk*, andere publicaties en diverse actiegroepen losmaakten. Het deel van *Het Koninkrijk* over de oorlog (11B) viel bij de Indische gemeenschap niet slecht,[27] het deel over het oorlogseinde en, meer nog, hetgeen De Jong in deel 12 over de politionele acties schreef, leidde opnieuw tot geruzie, een aanklacht en bovenal veel publiciteit.

Dit laatste was ook het gevolg van de activiteiten van de in 1980 opgerichte Stichting Herdenking 15 Augustus 1945 en de onthulling in 1988 van een Indisch Monument in Den Haag. Ook waren er nogal wat spraakmakende relletjes. Zo werd in de zomer van 1991 een krans

die de Japanse premier bij dat Indisch Monument had gelegd, door demonstranten in het water gegooid. Anderhalve maand later kreeg premier Lubbers bij hetzelfde monument een ei plus het L-woord naar zijn hoofd. Tot slot, en vermoedelijk het belangrijkste, was er de jonge generatie waartoe naast al genoemden als Reggie Baay, Ralph Boekholt en Adriaan van Dis ook Marion Bloem, Ernst Jansz, Theodor Holman, Jill Stolk, Alfred Birney, Frans Lopulalan en anderen behoorden. Hoewel stuk voor stuk volledig geïntegreerd en in een enkel geval ook vooraanstaand in de Nederlandse samenleving, worstelden zij met hun 'dubbelheid'. Vandaar dat Marion Bloem in *Geen gewoon Indisch meisje* een schizofreen karakter beschrijft: een Hollandse Sonja die tegelijkertijd 'Indische Zon' is. Dat Jill Stolk in *Scherven van smaragd* de oorlog van zijn vader in vergelijking 'met die ene hongerwinter waar iedereen zo over riep' 'groots' noemt. Dat Ernst Jansz, vooral bekend van de band Doe Maar, in de roman *De overkant* vertelt van iemand die 'volmaakt eenzaam' is, 'te oosters voor de Westerling, te westers voor de Oosterling'. Vandaar tot slot dat de titel van het bekendste boek van Adriaan van Dis, *Indische duinen*, een onmogelijkheid aanduidt. Het was die onmogelijkheid, een bestaan tussen twee werelden, waarmee de Indische Nederlanders verplicht waren geweest te leven. Het is dezelfde onmogelijkheid waarover nu ook hun kinderen schreven en spraken. En zij werden gehoord zoals ook degenen die de gebeurtenissen als kind hadden meegemaakt – Jeroen Brouwers, Rudi Kousbroek, Mischa de Vreede – en de ouderen – Beb Vuyk, Elisabeth Keesing, A. Alberts – vanaf de jaren tachtig opeens[28] gehoord werden. Er was onmiskenbaar iets veranderd, zij het dat die verandering nieuwe problemen met zich meebracht.

Kousbroek & het Oostindisch kampsyndroom

Begin 1992 publiceerde Kousbroek een bewerkte bundeling van het vele dat hij in de loop van jaren over voormalig Nederlands-Indië en de Nederlandse omgang met het verleden in het Indische deel van de wereld had geschreven: *Het Oostindisch kampsyndroom*. Kousbroek was op dat moment begin zestig, werkzaam bij het *NRC Handelsblad* en een befaamd essayist. Hij was in 1929 op Sumatra geboren en had met zijn ouders de oorlog in drie verschillende kampen doorgebracht. Behalve in de laatste fase daarvan waren zijn ervaringen tamelijk goed geweest. Dit temeer, zo meende hijzelf, omdat hij tevoren op een in-

ternaat had gezeten. Daarbij vergeleken was het kampbestaan een bevrijding.

> De klappen waren er minder frequent, je had er aanzienlijk meer persoonlijke vrijheid, er werd tenminste niet geprobeerd controle uit te oefenen over wat je *dacht*.[29]

Kort na de Japanse capitulatie keerden Kousbroek en zijn ouders terug naar Nederland. Het betekende voor eerstgenoemde op alle gebied een keerpunt: het einde van een jeugd en het einde van een tijdperk. Daarbij deed hij als zovelen en gooide de deur naar het verleden dicht. Maar eind jaren zestig, begin zeventig, om te beginnen door de publiciteit rond Wim Kan en het bezoek van de Japanse keizer, keerde dat verleden ook bij hem terug en schreef hij een aantal pissige artikelen. Hierin verkondigde Kousbroek in een notendop wat hij later uitentreuren zou herhalen: dat een gelijkstelling van de Japanse en de Duitse kampen net zo absurd was als tussen de Japanse keizer en Hitler. Toch duurde het nog enige tijd tot de herinnering aan voormalig Nederlands-Indië hem daadwerkelijk in de ban kreeg. De aanleiding was een veelvoorkomende: de dood van de vader in 1975. Het jaar daarop schreef Kousbroek onder meer op basis van een fotoalbum dat hij in de nalatenschap had gevonden een uitvoerig artikel over de bootreis tussen de voormalige kolonie en het moederland. Hij had die reis als kind gemaakt en overwoog hem nu opnieuw te maken. De reden? Hij miste iets.

> Vervuld van haat kijk ik soms naar de nietsvermoedende voorbijgangers op straat, mensen die, wanneer hun de lust daartoe zou bekruipen, kunnen gaan zien hoe groot de bomen zijn geworden op hun schoolplein.

Herinnering dus, wie weet zelfs nostalgie. Rationalist Kousbroek wist er niet goed raad mee, temeer niet omdat de persoon verdwenen was met wie die herinneringen voor zijn gevoel het sterkst verbonden waren. De vader. Hij had zijn zoon achtergelaten

> in een jungle van herinneringen waar ik de weg niet meer weet. Het land waar ik met hem heb gelopen zal ik nooit meer samen met hem zien. De dingen waarnaar hij heeft gekeken weet ik niet te herkennen.[30]

In 1979 keerde Kousbroek voor het eerst naar zijn geboortegrond terug en schreef daarover onder de titel *Terug naar Negri Pan Erkoms* (= Land van herkomst) een lange serie artikelen. Een groot deel daarvan gaat over de kampen. Een van die kampen noemt hij niets minder dan een vakantie- en lustoord. Over een ander kamp weet hij weliswaar weinig vrolijks maar ook niet zoveel vreselijks te melden. Op den duur raakte iedereen er afgestompt, schrijft hij,

> door sleur en ondervoeding.De internering was een periode van uitzichtloosheid, het jaar in Si Rengo-Rengo [het derde en laatste kamp waar Kousbroek verbleef] ervaar ik gevoelsmatig als een leeg fort, je zit er in verschanst maar er is haast niets over te vertellen.[31]

Zo bezien verbaast het niet dat Kousbroek zich groen en geel ergerde aan degenen die de kampen van de Japanners op één lijn stelden met die van de Duitsers of in de Japanse keizer het evenbeeld zagen van Hitler. Dergelijke geluiden vielen volgens hem in de jaren tachtig en negentig steeds vaker te beluisteren. Volgens Kousbroek waren zij slechts gebaseerd op emotie en goedkoop effectbejag. Feiten en cijfers vertelden echter iets geheel anders.

> De kans om levend uit een Japans burgerkamp te komen bedroeg ongeveer zevenentachtig procent. De kans daarentegen voor joden om de Duitse kampen te overleven was minder dan negen procent.

In de Duitse vernietigingskampen, aldus Kousbroek, was niet de dood maar het overleven incidenteel. In de Japanse lag de verhouding precies omgekeerd.

> Het aantal joden in Nederland was toevallig ongeveer gelijk aan het aantal Nederlanders in Japanse gevangenschap, circa 140 000 mensen. Uit de Japanse gevangenschap keerden 120 000 mensen terug, uit de Duitse kampen 5450 (met 8000 onderduikers de enige overlevenden).[32]

Hand in eigen boezem

Maar waarom hadden zovelen de neiging de zaak erger voor te stellen dan hij was? Kousbroek was niet *de*, wel een van de eersten die zich deze vraag stelde. Volgens hem waren er twee redenen. De ene had met het

Nederlandse optreden in Nederlands-Indië van doen. Wat dat betreft zat Kousbroek geheel op het spoor van Loe de Jong, dat wil zeggen: hij stond zeer kritisch ten opzichte van zowel het koloniale verleden als de politionele acties. Indische Nederlanders waren volgens hem vooral zo verontwaardigd over de behandeling in de kampen omdat zij zichzelf als superieur zagen. Alleen al de gedachte dat zij tegenover Aziaten in een ondergeschikte positie verkeerden! 'We worden gewoon als koelies behandeld.' Deze blijkbaar in de kampen veelgehoorde zin schetst volgens Kousbroek het probleem in een notendop:

> Wat die formule in feite alleen maar impliceert is dat de Europeanen zichzelf zagen als een ander soort wezen dan een koelie, en wat goed genoeg was voor een koelie voor een Europeaan als onaanvaardbaar werd beschouwd.[33]

Inherent aan deze visie is dat Nederlanders in het geheel geen oog hadden voor het onrecht dat zij de bevolking van de kolonie hadden aangedaan. Kousbroek spreekt er keer op keer van en geeft talloze voorbeelden, met als meest schrijnende het *Rhemrev-rapport* – 'in mijn ogen voor Nederland de gruwelijkste onthulling van deze eeuw' –, zo genoemd naar de officier van justitie die begin twintigste eeuw misstanden aan de oostkust van Sumatra onderzocht en tot de conclusie kwam dat de situatie ter plekke nauwelijks voorstelbaar was.[34] Maar het rapport werd onder tafel gemoffeld en de afschuwelijkheden werden vergeten. 'Wij zijn al veertig jaar bezig ons te beklagen over de Japanners, maar waarin verschillen dergelijke wantoestanden eigenlijk van het optreden van de Japanners,' schrijft Kousbroek.

> De sterfte en de mishandelingen aan de Birma- en Pakanbaroe-spoorweg hebben we tot de kleinste details uitgezocht... maar over al deze door onszelf vermoorde en omgekomen Indonesiërs maakt niemand zich ooit druk.[35]

Hetzelfde zou volgens Kousbroek over de Nederlandse politionele acties gezegd moeten worden. 'Ga naar De Slegte,' schreef hij in 1994,

> en vind een boek waarin uit de doeken wordt gedaan welke compliciteiten op hoog niveau hebben verhinderd dat kapitein Westerling in Nederland terecht heeft moeten staan voor oorlogsmisdaden. Zo'n boek is er niet, niet bij De Slegte en ook niet in de onmetelijke wereld daarbuiten.[36]

Anders gezegd: men kon alleen uit hypocrisie zo verontwaardigd zijn. Zag men de feiten onder ogen, dan bleek zonneklaar dat het eigen optreden niet door de beugel kon, in ieder geval geen haar beter was dan dat van anderen, in dit geval de Japanners. Maar omdat men dit weigerde, kwam alle nadruk op hun wandaden te liggen. Sterker nog: door de nadruk op die wandaden werd het eigen gedrag vergeten en vergoelijkt.

Slachtofferitis

624 Het collectieve verdraaien en verfraaien van het eigen verleden was volgens Kousbroek niet de enige reden dat de toestanden in de jappenkampen erger voorgesteld werden dan ze in werkelijkheid waren geweest. De andere was de in de jaren tachtig toenemende neiging zich als slachtoffer te presenteren. Deze eind twintigste eeuw veelvuldig gelaakte 'slachtofferitis' werd in Nederland voor het eerst gesignaleerd door psycholoog-filosoof Jaap van Heerden[37] en jurist-journalist Arend Jan Heerma van Voss. Beiden keerden zich al in de eerste helft van de jaren tachtig tegen het alomtegenwordig geklaag. 'Wat in de jaren '70 een grote stap vooruit was,' beweerde laatstgenoemde in 1985 met verwijzing naar de maatschappelijke erkenning van oorlogsslachtofferschap,

> begint nu ernstige gebreken te vertonen. Dat kan ook niet anders... Mensen moeten geëerd worden om hun handelingen, hun taaiheid of hun lot – niet om hun angsten, verdriet of pantser. Bij het eerste horen medailles, onderscheidingen en andere collectieve uitingen – bij het tweede: hulpverlening, inleving en andere vormen van individuele aandacht. Maatschappelijke erkenning is het honoreren van een 'plus', een uitzonderlijke toestand of eigenschap, terwijl 'psychische erkenning' inhoudt dat een 'min' (een gebrek, een beschadiging) naar waarde geschat wordt, en vervolgens wordt weggewerkt of opgevangen. Die plus en die min hebben alles met elkaar te maken, maar ze zijn absoluut niet identiek. In de wetgeving van de jaren '70 is dat onderscheid zoek geraakt, doordat politiek eerbetoon en psychisch lijden verhaspeld zijn.[38]

Kousbroek was het er hartgrondig mee eens en zette deze woorden dan ook boven een uitvoerig naschrift bij een artikel dat uit 1980 dateerde. In dit artikel verdiepte hij zich in het fenomeen kampsyndroom en vroeg zich af of het mogelijk was een psychosomatische stoornis tot het kamp te herleiden. Zijn antwoord was voorzichtig. Een dergelijke

herleiding was natuurlijk altijd mogelijk maar was hij juist en, belangrijker nog, had je er wat aan? Dit laatste betwijfelde hij, althans in 1980. Tien jaar later en gesteund door onder meer Van Heerden en Heerma van Voss was er van die twijfel niet veel meer over en betoogde Kousbroek dat het wel degelijk zin had je als slachtoffer te presenteren: zowel maatschappelijk als financieel legde het geen windeieren. Vandaar dat zich rond het slachtofferschap een volledige cultus had ontwikkeld. Weliswaar barstte die van de leugens, verdraaiingen, dwaze praatjes en aanstellerijen maar dat kon de betrokkenen niet schelen: ze voeren er wel bij. Met deze scherpe woorden ging het er Kousbroek niet om het trauma van de Indische of andere oorlogsslachtoffers te ontkennen. Trauma's kwamen voor. Maar door de voortdurende beklemtoning ervan kregen ook anderen, onder wie mensen die nergens last van hadden, een syndroom aangepraat. Was dat al kwalijk, kwalijker nog was

> de grote groep ex-geïnterneerden die gerucht maakt zonder zelf in psychiatrische behandeling te zijn – de mensen die zich manifesteren in de media, door middel van herdenkingen en kransleggingen, de ingezonden stukkenschrijvers, de woordvoerders van comités en oudstrijdersorganisaties; de mensen die zich als groep op die psychiatrische gegevens beroepen en zich in feite *substitueren* voor de echte patiënten.[39]

Nederland was ziek, erger nog: het was er volgens Kousbroek trots op.

Sinti & Roma

De door Kousbroek in de eerste plaats in verband met de Indische Nederlanders geconstateerde cultus van het slachtofferschap dan wel het besef van een daadwerkelijk slachtofferschap bleek ook met betrekking tot andere groepen, in het bijzonder zigeuners, veelal Sinti en Roma genoemd, homoseksuelen, Jehovah's Getuigen, voormalige tewerkgestelden en de kinderen van al deze groepen, onder wie ook die van 'foute ouders'. Dat de nazi's de Sinti en Roma vervolgd hadden was genoegzaam bekend, zij het dat ook hierover pas in de tweede helft van de jaren zeventig voor het eerst nadrukkelijk gesproken werd. De eerste die dat in Nederland deed, was opnieuw Loe de Jong. In het zevende deel van *Het Koninkrijk* uit 1976 wijdde hij een tiental pagina's aan de vervolging van zigeuners en andere 'asocialen'. Daarbij baseerde hij zich grotendeels op een onderzoek dat RIOD-medewerker Ben

Sijes enkele jaren eerder met een aantal studenten had verricht en dat in 1979 ook als zelfstandige publicatie verscheen. Net als in het hoofdstuk van De Jong wordt hierin vooral aandacht besteed aan de enige razzia op zigeuners die in Nederland tijdens de oorlog heeft plaatsgevonden, op 16 mei 1944. Hierbij werden er van de ca. 4500 in Nederland woonachtigen van deze groep ruim 600 opgepakt en meer dan de helft om verschillende redenen weer vrijgelaten. Bleven 245 personen over. Van hen overleefden niet meer dan 30 de oorlog.[40] Verreweg de bekendste van deze bevolkingsgroep en tevens een goede illustratie van het gebrek aan belangstelling, is Settela Steinbach. Haar foto, een meisje dat apathisch en treurig tussen de deuren van een treinwagon naar buiten staart, werd jarenlang gebruikt als icoon van de jodenvervolging. Pas in 1994 bleek dat het een zigeunerkind betrof.[41]

In een reactie op de passages die De Jong aan de Porajmos (= zigeunervervolging)[42] wijdde, schreef Jan Rogier dat hij voorbij was gegaan aan de essentie, namelijk het feit dat deze bevolkingsgroep *altijd* vervolgd was en dat de nazivervolging dus 'geen gapende kloof in de geschiedenis [was, maar] slechts een kuil in een maandlandschap vol skeletten.'[43] Het was Rogiers bekende thema, het thema ook van de generatie waartoe hij behoorde: de oorlog niet als breuk maar als passage in een continuüm. Hierbij verwees Rogier opnieuw naar zijn grote voorbeeld Lau Mazirel, in het bijzonder naar een artikel dat de vrouw enkele jaren eerder aan een vriendenbundel voor Simon Wiesenthal had bijgedragen. Het ging over de vervolging van zigeuners en droeg de veelzeggende ondertitel *Vorgeschichte ab 1870 und Fortsetzung bis heute*.[44] En inderdaad, zo was het, modern onderzoek bevestigt het: dat Sinti en Roma altijd als paria's waren beschouwd, in de Nederlandse samenleving zo goed als elders; de breuk tussen de oorlog en de periode daarvoor was verre van absoluut.

Homoseksuelen & Jehova's Getuigen

Hetzelfde kan gezegd worden van een andere groep die Jan Rogier lief was – hij behoorde er zelf ook toe: homoseksuelen. Over hen schrijft hij naar aanleiding van *Het Koninkrijk* eveneens uitvoerig – en in dezelfde trant. Homo's zouden 'de heksen van het pseudo-religieuze Derde Rijk' zijn. Hun positie was temeer lastig omdat tal van voormannen van dat rijk zelf homoseksuele neigingen hadden. Openlijk mocht daarvan echter geen sprake zijn. Juist niet. Vandaar een

> flikkervervolging die zijn weerga niet kent in de geschiedenis van het christelijke Europa en die ook meer dan dertig jaar na die vervolging in de officiële geschiedenis wordt doodgezwegen.[45]

De Jong, aldus Rogier, kende de feiten maar vermeldde ze niet of nauwelijks. Heel de homovervolging werd bij hem teruggebracht tot één zin. Daarin wordt gesteld dat enkele homoseksuelen opgepakt waren en naar een kamp gestuurd maar dat anders dan in Duitsland 'van een systematische vervolging van deze groep geen sprake [is] geweest, zij het dat wellicht wel plannen in die richting hebben bestaan.'[46] Rogier becommentarieert: 'Waar hij deze vage wijsheden vandaag haalt, blijkt nergens uit.'[47]

Tot slot de derde groep: Jehova's Getuigen. Ook over hen schrijft Rogier: kort maar duidelijk. Opnieuw krijgt Loe de Jong een veeg uit de pan. Zijn beschrijving van de vervolging van deze groep wordt smakeloos genoemd. Net zomin als voor zigeuners en homoseksuelen zou hij voor hen belangstelling hebben en hun vervolging om die reden afdoen als een bagatelle.

Overdrijvingen

De mening van Jan Rogier over het gebrek aan belangstelling voor de vervolging van zigeuners, homoseksuelen en Jehova's Getuigen is vaak herhaald, in de eerste plaats door personen die zelf tot een van deze groepen behoren. Eerstgenoemden deden het eerst van zich spreken, onder meer door de oprichting van de Stichting Rom (later: Lau Mazirel), de plaatsing van een monument op het Amsterdamse Museumplein (1978) en de uitgave van een boek met levensverhalen (1980). De gevolgen van deze aandacht kunnen niet anders dan positief worden genoemd. Overlevenden kregen – en namen – de kans hun verhalen te vertellen. Lacunes in de geschiedschrijving werden opgevuld. Slachtoffers kregen steun van de overheid. Het publiek vernam feiten die tot dan toe zelden werden vermeld. Hetzelfde kan van de oorlogsgeschiedenis van homoseksuelen worden gezegd. Ook door en voor hen werd een monument opgericht – twee zelfs: één in Amsterdam, om de hoek bij het Anne Frank-huis (1987), en één in Den Haag (1993). Er werd uitvoerig over hun vervolging geschreven. En als de vervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog in algemene zin ter sprake komt, worden zij nog maar zelden overgeslagen. Ditzelfde

geldt in mindere mate voor Jehova's Getuigen.

Niettemin zit in tal van verhalen over de vervolging van deze groepen een misvorming – dezelfde waarop Kousbroek in verband met de kampen in Nederlands-Indië wijst. Zo staat op het zigeunermonument op het Amsterdamse Museumplein dat tijdens de oorlog 'miljoenen' omgekomen zijn. Hoevelen het er geweest zijn, weten we niet. Sinti en Roma waren slecht geregistreerd (per definitie, zou je kunnen zeggen) en alle getallen zijn schattingen. Maar miljoenen slachtoffers vielen er in ieder geval niet.[48] Bovendien wordt door de opgave van een dergelijk getal gesuggereerd dat alle in Nederland levende zigeuners

tijdens de oorlog vermoord werden. Dat is onjuist. Sinti en Roma waren onder de nazi's in theorie hetzelfde lot beschoren als joden maar om verschillende redenen, met name gebrekkige administratie, is het hen anders vergaan. Niet een meerderheid maar een klein percentage werd vermoord.

Iets dergelijks maar in sterkere mate moet gezegd worden over de vervolging in Nederland van homoseksuelen. Jan Rogier had gelijk toen hij beweerde dat de 'wijsheden' die Loe de Jong in 1978 verkondigde, op weinig waren gebaseerd. Inderdaad, er was op dat moment nauwelijks onderzoek gedaan. Dat is veranderd – en wat blijkt: De Jong had gelijk. Opmerkingen over een homo-holocaust of iets dergelijks[49] zijn, in ieder geval wat Nederland betreft, onhoudbaar. Voor zover na te gaan zijn verreweg de meeste Nederlandse homoseksuelen die destijds vervolgd werden, niet vanwege hun seksuele geaardheid maar om andere redenen vervolgd: vanwege hun joods-zijn, betrokkenheid bij het verzet of, zoals in het meest bekende geval,[50] overtreding van de Nederlandse zedelijkheidswetgeving. Een van de gevolgen van de misvatting van Rogier en anderen is dat onderzoekers jarenlang gezocht hebben naar Nederlandse concentratiekampgevangenen met een roze driehoek. Maar dergelijke gevangenen zijn er niet geweest. Alleen Rijksduitsers die veroordeeld waren vanwege paragraaf 175 (uit 1871, over het verbod op homoseksueel contact tussen mannen), konden met een dergelijke driehoek gekenmerkt worden. Gevangenen uit andere landen werden gewoonlijk onder de categorie 'politiek' geschaard en van een rode driehoek voorzien.[51]

Tot slot Jehova's Getuigen. Hoewel hun organisatie verboden werd, honderden gearresteerd werden en ca. 130 van hen ten gevolge daarvan ook omkwamen, is dat niet het meest opvallende aspect van hun oorlogsgeschiedenis. Dat is juist de spectaculaire groei, van ca. vijfhonderd aan het begin naar meer dan drieduizend aan het eind van de

oorlog. Het is overigens niet zo dat die groei omgekeerd evenredig was aan de verdrukking ofwel dat de Jehova's Getuigen sterker groeiden naarmate ze meer onderdrukt werden. In de loop van de tijd lieten de Duitsers hen met rust. Ze hadden andere zaken aan het hoofd, andere groepen op het oog. Dat bevorderde de groei.[52] Hoe dan ook, het in één adem noemen van aan de ene kant joden en aan de andere kant homoseksuelen, Jehova's Getuigen en zigeuners is een verdraaiing van de feiten.

Tewerkgestelden of dwangarbeiders?

Evenals over politieke delinquenten werd in de eerste drie, vier decennia na de oorlog wel geschreven *over* maar zelden *door* degenen die tijdens de oorlog in Duitsland of elders tewerkgesteld waren. De belangrijkste reden hiervan is dat zij geen goede naam hadden. Hoevelen van hen waren vrijwillig gegaan? Waarom waren ze niet ondergedoken? Waren ze tijdens hun verblijf niet besmet geraakt met het nazivirus? Wat was er waar van de verhalen over uitspattingen, seksuele aandoeningen, besmetting met ernstige ziekten? Vanwege dergelijke vragen werden de tewerkgestelden in de naoorlog over het algemeen als paria's behandeld. Vandaar dat ook zij verkozen zich stil te houden.[53]

Ook in dit geval begon de verandering in de tweede helft van de jaren zeventig en wel met het nieuws dat volgens het Hof van Kessel de tijdens de oorlog gedwongen tewerkgestelden voor een pensioen in aanmerking kwamen.[54] Hoewel spoedig bleek dat de zaak ingewikkelder lag dan voorgesteld en het bericht uiteindelijk zelfs onjuist bleek te zijn, was het de steen in de vijver. Gecombineerd met de groeiende aandacht voor de oorlog, in het bijzonder voor burgerslachtoffers, en wellicht ook gestimuleerd door het vele dat geschreven werd over Aantjes, tenslotte ook een tewerkgestelde, kwam het onderwerp steeds vaker in de media en wisten enkelen van de betrokkenen elkaar te vinden. Toch duurde het nog bijna tien jaar dat zij zich aaneensloten. De aanzet hiertoe kwam van een groep mensen die zich in 1986 vanuit Duitsland verenigde in de Initiative zur Grundung einer Interessengemeinschaft ehemaliger Zwangsarbeiter. Deze belangenvereniging stelde zich ten doel de gedwongen tewerkstelling als misdaad te doen erkennen. Eenmaal zover kon schadevergoeding worden geëist.

Het moment was er naar: een zeer groot percentage van de destijds tewerkgestelden bereikte midden jaren tachtig de pensioengerechtig-

de leeftijd, kreeg daardoor tijd zich te bekommeren om andere zaken dan werk en gezin, tijd ook om terug te kijken en de balans op te maken. Bovendien realiseerden velen van hen zich toen pas dat zij geen pensioen ontvingen over de tijd dat zij tijdens de oorlog gewerkt hadden. Die onrechtvaardigheid wilden zij hersteld zien.

Een jaar nadat een aantal tewerkgestelden internationaal de eerste initiatieven hadden ontplooid werd in Nederland de *Vereniging ex-Dwangarbeiders Nederland Tweede Wereldoorlog* (VDN) opgericht.[55] De gekozen benaming is veelzeggend: net als de vertegenwoordigers van zoveel andere groepen presenteerden de voormalig tewerkgestelden
630 zich als slachtoffer en kwamen vervolgens met de daarbij passende verhalen en eisen.[56] Wat betreft die verhalen maakte de groep in korte tijd een enorme inhaalslag, met ontelbare artikelen in krant en tijdschrift, uitzendingen op radio en tv en tientallen afzonderlijke geschriften. De teneur hiervan is bijna zonder uitzondering dezelfde en spoort met de belangrijkste eisen: erkenning en compensatie. Vandaar krantenkoppen als 'Zwangsarbeiter 420.434 doet zijn verhaal', 'Oorlogsinvalide Jaap Simonse wil wel vergeven maar kan die hel nooit vergeten', 'Oorlog woedt nog voort in bange dromen', 'Altijd die angst' en 'Terug naar door nazi's verziekt stukje jeugd'. Deze laatste kop stond in 1991 in het *Algemeen Dagblad*, boven een artikel dat begint met de herinnering aan een eerder artikel uit diezelfde krant. In dat eerdere artikel hadden drie voormalige tewerkgestelden over hun tijd in Kassel bij vliegtuigfabriek Fieseler verteld.

> Zij spraken ook over hun pogingen mede-dwangarbeiders op te sporen... Waarom? Nou ja, om elkaar nog eens te zien en te spreken, om herinneringen op te halen. Toen in maart 1986 [ten tijde van de publicatie van het eerste artikel dus] hadden ze zo'n man of dertig gevonden, nu – dank zij die publicatie in onze krant – is de club uitgegroeid tot 220 man.[57]

Zo ging het overal. In de tweede helft van de jaren tachtig werden tal van plaatselijke en regionale verenigingen van voormalige dwangarbeiders opgericht,[58] bijeenkomsten gehouden, documenten verzameld, contacten met Duitse onderzoekers gelegd, geschreven, gepubliceerd maar vooral verteld en nogmaals verteld: hoe vreselijk het was geweest, hoe zelden men daarover in het verleden had kunnen spreken en welke drama's een en ander met zich mee had gebracht. Het proces werd het best gedocumenteerd door een van de betrokkenen: Karel Volder.

Hij publiceerde in achtereenvolgens 1990 en 1996 twee dikke boeken over de ervaringen van gedwongen tewerkgestelden. Vooral zijn eerste boek met verhalen van zo'n honderd lotgenoten werd een maatstaf. Zo was het geweest, zo en niet anders: 'Toen ze weggingen, voelden ze zich verraden. Toen ze terug waren in Nederland, voelden ze zich in de steek gelaten.' En:

> Nu, na meer dan veertig jaren, vragen de tewerkgestelden zich af: 'was ik dan géén oorlogsgetroffene?' Vermoedelijk wel. De fout is geweest, dat zij veertig jaar lang geen organisatie hebben gehad, die erop heeft gewezen, dat ook zij vielen onder het begrip 'dwang door derden'.

Volgens Volder was de hulp voor velen te laat gekomen. Een van hen was de man die bij opruimingswerkzaamheden na een bombardement een deel van een dak op zich had gekregen, daarom een stuk van zijn voet had moeten missen en zijn rugwervels had gebroken. Na een levenslange worsteling met deze gebreken had hij uiteindelijk een arts gevonden die bereid was hem te opereren. Maar de verzekering werkte niet mee, het leed werd nog altijd niet erkend. 'In maart 1984 is hij toen van de negende etage van een flatgebouw gesprongen, in Amsterdam Noord. Hij was gelukkig op slag dood.'

Aldus, veelzeggend, eindigt Volder het eerste van zijn twee boeken.[59]

Erkenning & miskenning

Hoewel de Vereniging ex-Dwangarbeiders Nederland binnen de kortste keren zo'n 2000 leden[60] had en ook behoorlijk wat aandacht trok, was het resultaat niet overeenkomstig. Dit werd voor het eerst duidelijk naar aanleiding van een opmerkelijke daad van het Duitse Daimler-Benz-concern dat ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan in 1986 een aantal wetenschappers de opdracht gaf de geschiedenis van het bedrijf te schrijven. In tegenstelling tot gebruikelijk werd hun op het hart gedrukt de minder fraaie kanten niet te verwaarlozen. En wat bleek? Zonder buitenlandse 'dwangarbeiders' – het begrip wordt in het boek gebruikt –[61] hadden de Daimler-Benz-fabrieken tijdens de oorlog niet kunnen draaien. In 1941 waren er iets meer dan 5000 van hen tewerkgesteld, in 1943 was dat aantal gegroeid tot bijna 19 000. Onder hen bijna 2000 Nederlanders. Het was groot nieuws, in bin-

nen- en buitenland.[62] Maar hierbij bleef het niet. In het boek zetten de auteurs zwart-op-wit wat weliswaar genoegzaam bekend was maar niettemin zelden vermeld werd: dat tal van, zo niet bijna alle Duitse bedrijven tijdens de oorlog gebruik hadden gemaakt van gedwongen arbeidskrachten. 'Primat der Politik' heette dat. Daarmee werd niet alleen bedoeld dat de Duitse industrie volstrekt ondergeschikt aan de politiek was geweest maar ook dat zij van die ondergeschiktheid de vruchten had geplukt.[63] Het was het begin van een hausse aan, vooral Duits, onderzoek naar de gebeurtenissen in de oorlogsindustrie.

Tegelijkertijd werd door de Duitse staat en sommige bedrijven actie
632 ondernomen en met zowel belangenbehartigers als individuele personen over compensatie gesproken. Ook hierbij liep Daimler-Benz voorop – zoals het bedrijf ook vooropliep bij de onthulling in januari 1989 van een monument ter nagedachtenis van gedwongen tewerkgestelden. Halverwege 1988 beloofde de fabriek (met op dat moment een omzet van 67 en een winst van 1,8 miljard mark) een bedrag van 20 miljoen aan smartegeld te betalen. 'We willen nog schrijnende pijn helpen verzachten,' vertelde president-directeur Edzard Reuter tijdens een fraai opgetuigde persconferentie, 'en proberen een bijdrage te leveren waardoor kan worden voorkomen dat zich zo'n gebeurtenis ooit nog herhaalt.'

Ook verkondigde hij dat het hierbij om een unieke daad ging: voor het eerst werd niet alleen geld aan joodse maar ook aan andere slachtoffers van de naziterreur ter beschikking gesteld. Toch ging de helft van de twintig miljoen naar de in New York gevestigde Jewish Material Claims Against Germany. De andere helft werd in tweeën gedeeld: een deel ging naar goede doelen, een ander deel naar het Rode Kruis in de buurlanden. Tevreden waren de organisaties van ex-dwangarbeiders dan ook niet. Volgens de Duitse koepel ging het om een schamel bedrag en eerder een gebaar dan een reële compensatie. De Nederlandse Vereniging was zo mogelijk nog ontevredener. Niet alleen was de ongeveer 1,6 miljoen die het Nederlandse Rode Kruis ontving veel te weinig, bovendien werd besloten dat geld te verdelen over de Stichting Samenwerkend Verzet, de Stichting Burger Oorlogsslachtoffers en de Stichting 1940-1945. De voormalig tewerkgestelden voelden zich opnieuw gepasseerd.[64]

Het was slechts het begin van de reeks teleurstellingen. In februari 1990 stuurde de Nederlandse vereniging een brief aan het Ministerie van Financiën met de vraag waar het geld gebleven was dat de teruggekeerden destijds aan de grens hadden moeten inleveren. Het antwoord

was zo omslachtig dat het gelijkstond aan geen antwoord. Kort hierop ontving de Nederlandse staat een bijdrage van de Duitse buren aan de uitkeringskas: 50 miljoen. Volgens de vereniging was het een schijntje. In november schreef zij een brief aan de minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid met daarin een pleidooi voor een monument. Het antwoord was negatief. 'Ik geloof ook niet dat de omstandigheden aan de Birmaspoorlijn, waaraan u in uw brief refereert, te vergelijken waren met de omstandigheden waarin de dwangarbeiders in Duitsland moesten werken,' schreef de minister.

> Natuurlijk hebben de laatsten ook zware ontberingen moeten doorstaan, maar deze waren niet anders of zwaarder dan de ontberingen, die de mensen hier in Nederland gedurende deze zwarte periode over het algemeen hebben moeten doorstaan.

En dus zou het Nationaal Monument op de Dam, 'uitdrukking van de solidariteit van de Nederlandse bevolking met alle oorlogsgetroffenen', ook voor de voormalig tewerkgestelden voldoende moeten zijn.[65]

Kritiek uit eigen kring

Tot overmaat van ramp kregen de voormalig tewerkgestelden ook kritiek uit eigen kring. De meest spraakmakende vertegenwoordiger van deze kritische lotgenoten was historicus Ernst H. Kossmann. Nadat hij gedurende de jaren negentig her en der al zijn onvrede had geuit over het – wat hij zag als – gekoketteer van de tewerkgestelden met hun leed, verhaalde hij in zijn memoires uit 1998 uitvoerig over de eigen ervaringen. Volgens hem zou sprake zijn van 'dubieus slachtofferschap' en was het begrip dwangarbeid onjuist.

> Zij werden wel gedwongen in Duitsland te werken, maar niet wegens individuele vergrijpen en niet in een staat van gevangenschap. Hun situatie, hoe miserabel soms ook, was principieel minder zwaar dan de oude definitie van het woord [dwangarbeid] suggereert.

Vandaar dat het volgens Kossmann terecht was dat de pogingen naar eerherstel en erkenning *niet* slaagden.[66] Overigens wees hij wel op de enorme verschillen die tussen de tewerkgestelden hadden bestaan.

> Wat had de Nederlandse fabrieksarbeider in het brandende Berlijn gemeen met de tuinier ergens op het platteland, de liftboy in Baden-Baden, de kelner in de vrijwel ongeschonden gebleven hospitaalstad Heidelberg?

Nader onderzoek toont aan dat in ieder geval dit laatste juist is. Sommige tewerkgestelden konden zoals Kossmann rondhangen in cafés, eethuizen, bioscopen en bezoekjes aan familie en vrienden brengen.[67] Anderen, hoevelen is onmogelijk te zeggen, hadden het zwaar. En weer anderen, onder hen degenen die in Kamp Rees terechtkwamen,[68] verkeerden in omstandigheden die nauwelijks verschilden van die in een concentratiekamp. Probleem kortom is dat de verschillen zo groot zijn dat het leed van de groep zich niet laat generaliseren.

De VDN en tal van individuele personen namen met dergelijke relativeringen echter geen genoegen, bleven van 'hun' leed getuigen en naar zowel erkenning als compensatie streven. In 1996 werd een eerste succes behaald toen in het museumpark van Overloon een beeldengroep van vijf figuren werd onthuld. Elk van hen stond voor 100 000 dwangarbeiders. Heel wat van dergelijke monumenten zouden spoedig volgen, onder meer in Den Haag (1999), Noord-Limburg (2004, 45 identieke plakkaten naar aanleiding van de zogenoemde Kerkrazzia uit het najaar van 1944), Velsen (2005) en Apeldoorn (2004). Ondertussen was de Vereniging van ex-Dwangarbeiders opgegaan in de Stichting Burger-Oorlogsgetroffenen (1998) die enkele jaren later op zijn beurt weer opging in de Stichting 1940-1945. Genoemde organisaties bleven zoeken naar schadevergoeding maar dat gebeurde met steeds minder kracht, minder noodzaak, minder succes ook. Dit niet alleen omdat het aantal getroffenen afnam en de overblijvenden ouder werden, dit ook omdat overheden het welletjes vonden. Vlak vóór het begin van het jaar 2000 kwamen Duitsland en de Verenigde Staten een bedrag van 10 miljard Duitse marken voor individuele dwangarbeiders uit Israël, Rusland, Wit-Rusland, Tsjechië, Polen en de Oekraïne overeen – stuk voor stuk landen met een groot contingent Amerikaanse emigranten. Slechts een zeer klein deel van dit bedrag was voor dwangarbeiders uit andere landen bestemd, Nederlanders kregen er bijna niets van. Hoewel er in de media veel over geschreven werd, in de Kamer vragen gesteld[69] en Nederlandse vertegenwoordigers van de doelgroep al het mogelijke deden alsnog hun deel te krijgen, mocht het niet baten. In 2007 kwam het bericht dat de Duitse staat er genoeg van had. 'Geen Duits geld meer voor dwangarbeiders' kopten de kranten.[70] De betrok-

kenen waren ondertussen met nog minder.[71] Ook waren ze ouder en moe.[72] Bekend was hun verhaal ondertussen wel maar erkend? Het antwoord van de omgeving was en bleef anders dan dat van de betrokkenen.

Kinderen van foute ouders

Zo mogelijk nog problematischer dan van gedwongen tewerkgestelden was de publieke positie van de zogenoemde 'kinderen van foute ouders'.[73] Toch was het onvermijdelijk dat ook zij in de openbaarheid kwamen. Dit om te beginnen omdat spoedig nadat eind jaren zestig, begin zeventig aandacht voor allerlei slachtoffergroepen gevraagd was, ook over de kinderen van deze groepen gesproken werd. In Nederland gebeurde dit voor het eerst in 1973, in een kort en aarzelend artikel in het *Maandblad Geestelijke volksgezondheid*. Uitgangspunt van dit artikel was de constatering dat er voor de in hetzelfde jaar ingevoerde Wet uitkeringen vervolgingsslachtoffers al 14 000 aanvragen waren binnengekomen en er elke maand 500 nieuwe bij kwamen. Op basis hiervan zou slechts één conclusie mogelijk zijn:

> dat in een zeer groot aantal gezinnen één of beide ouders lijdende zijn aan het k.z. syndroom. De kans is groot dat een niet te verwaarlozen deel van de kinderen uit deze gezinnen in hun groei naar volwassenheid belemmerd wordt door de neurotiserende omstandigheden waarin zij verkeren.[74]

Veel meer wisten de auteurs niet te vertellen. 'Er is weinig over [de trauma's van de kinderen van oorlogsslachtoffers] bekend,' luidde het kortweg. Dat klopt maar zou binnen een jaar of tien veranderen, om te beginnen doordat professionals uit de zorgsector zich in het onderwerp begonnen te verdiepen,[75] vervolgens doordat degenen die als kind de gevolgen van oorlog en nasleep hadden ondergaan zelf hun verhaal begonnen te vertellen. Gezien de groeiende betekenis van de Shoah voor het oorlogsverhaal ligt het voor de hand dat in beide gevallen de meeste aandacht uitging naar kinderen van joodse komaf,[76] vervolgens naar kinderen van concentratiekampslachtoffers, verzetsstrijders, Indische Nederlanders en burgerslachtoffers. Pas later kwam er publieke belangstelling voor de kinderen van andere groepen, waaronder die van foute ouders.

De positie van kinderen van foute ouders was in zoverre uitzonderlijk dat die ouders zich, anders dan in alle andere gevallen, nooit publiekelijk hadden uitgesproken. Het werd eerder uitgebreid beschreven: hoe de daders zwegen en bleven zwijgen. Deze zwijgzaamheid sloeg over op de kinderen. Hoe ver dat kon gaan beschrijft Mario M. Montessori in een van de vroegste opstellen over de problematiek van kinderen van foute ouders, uit 1987. Tijdens een bijeenkomst van lotgenoten vertelde een vrouw dat ze dolgraag had willen komen maar niet durfde omdat ze in dat geval haar man (ze waren dertig jaar getrouwd!) de reden van haar afwezigheid had moeten melden. Uiteindelijk vertelde ze het – en ging. De man bleek 'het' allang te weten. Dat was weliswaar een opluchting maar betekent dus dat de twee in al die jaren nooit gesproken hadden over wat de vrouw als haar grootste geheim beschouwde. Later, toen het spreken eenvoudiger was geworden, vertelden velen hetzelfde: over een leven vol geheimzinnig- en zwijgzaamheid. Een van hen begreep pas tijdens de geschiedenisles hoe terecht de woede van goede Nederlanders was. Toen begreep ze ook

> dat ik zwijgen moest omdat ze anders ook boos op mij zouden worden, me zouden uitschelden en negeren... Was er tot nu toe een intuïtief zwijgen geweest, vanaf toen begon het grote, bewuste zwijgen. De angst om in een onbewaakt ogenblik me te verspreken, uit mijn reacties op oorlogsverhalen de verdenking op me te laden een NSB-kind te zijn. Nu begon het terugtrekken in mezelf, het onopvallend zijn, geen aanleiding geven tot wat ook.[77]

De eerste die de stilte doorbrak was een zoon van Dirk Jan Woudenberg, hoofd van het Nederlandsche Arbeids Front en dus een prominent NSB'er. Dat gebeurde in 1970, in een interview met Bibeb. Woudenberg jr. was op dat moment leraar Duits aan een scholengemeenschap in Hilversum en had naar eigen zeggen meteen na de oorlog geprobeerd zijn leven op een rij te zetten door zich bij een psychiater te melden. 'Met belangstelling had de man geluisterd naar de symptomen van mijn verwarring,' herinnerde hij zich. De belangstelling verdween echter op slag toen de oorzaak ter sprake kwam: foute ouders. 'De psychiater deinsde achteruit, mij aankijkend alsof ik het was die de doodstraf verdiende.'[78]

Aanleiding voor Bibebs interview met Woudenberg was het plan van uitgever Paul Brands een boek met interviews met kinderen van

foute ouders te publiceren. Dat boek is er nooit gekomen, vermoedelijk omdat verreweg de meeste kinderen zich tot een dergelijk interview niet in staat achtten. In zoverre was Woudenberg jr. een pionier. Maar hij was te vroeg. Het zou nog minstens tien jaar duren tot anderen, in de meeste gevallen onder pseudoniem, met hun herinneringen kwamen en ook wetenschappers, voorlopig vooral uit de psycho-analytische hoek, zich voor het onderwerp begonnen te interesseren.

Herkenning

In 1981 publiceerde psychiater Jaap Hofman een studie naar *De collaborateur. Een sociaal-psychologisch onderzoek naar misdadig gedrag in dienst van de Duitse bezetter*. In hetzelfde jaar verschenen de eerste herinneringen van een kind van foute ouders in boekvorm en werd ook een belangenvereniging opgericht. Het initiatief hiertoe was een uitvloeisel van het boek van Hofman, een aantal krantenartikelen hierover in de bladen van de Persunie en brieven die bij het omroeppastoraat van de IKON binnenkwamen. Zoveel aandacht bracht radiopastor Alje Klamer, Mario Montessori, genoemde Jaap Hofman en journalist Willem Scheer op de gedachte een hulpgroep op te richten. Zo gebeurde. In december 1981 kwamen een aantal kinderen van foute ouders, genoemd viertal en enkele hulpverleners in Utrecht bijeen. Om niet onnodig beroering te wekken, zette men op het vergaderbord de naam Herkenning. Het werd de naam van de op diezelfde dag begonnen belangenvereniging. Er werd een bestuur gekozen, een telefonische hulpdienst ingesteld (vanaf begin 1982), een blaadje uitgegeven (vanaf oktober 1982), een eerste landelijke bijeenkomst gehouden (maart 1983) en een brochure samengesteld (april 1984). Maar terwijl de vereniging intern groeide, had zij het naar buiten toe moeilijk. Zo bleek het in 1980 opgerichte Informatie- en Coördinatieorgaan Dienstverlening Oorlogsgetroffenen ICODO niet bereid de werkgroep te erkennen. Oorlogsgetroffenen waren toch niet de kinderen van mensen die in de oorlog aan de foute kant hadden gestaan, zo luidde de niet al te expliciet gegeven mening. Het duurde maar liefst tot 1998 dat de stichting van mening veranderde. De overheid deed er bijna net zo lang over kinderen van foute ouders als potentiële oorlogsgetroffenen te zien. Terwijl Herkenning al in 1982 subsidie probeerde te krijgen, duurde het tot 1994 dat die toegezegd werd. De boodschap drong in dat jaar zelfs tot de kersttoespraak van Koningin Beatrix door. ‘Sommi-

gen kozen totaal verkeerd,' zei zij met betrekking tot de halve eeuw dat de oorlog geleden was, 'na vijftig jaar dragen de volgende generaties daarvan nog de littekens.'

Hoe moeilijk de omgeving het met die littekens had, was ondertussen al herhaaldelijk gebleken. Zo werd Piet van Weelden, de tweede persoon[79] die begin jaren tachtig met zijn herinneringen kwam – in dit geval met naam, toenaam én foto – door rechts-extremistische groepen zo bedreigd dat hij overwoog het land te ontvluchten. Enkele jaren later werd een ander kind van foute ouders in het televisieprogramma *Rondom Tien* door het kind van een voormalige verzetsman hard aan-
 gepakt. De moeizame acceptatie wordt door talloze anekdotes, veelal verteld door de kinderen, onderstreept.

> Toen ik laatst in het zwart gekleed bij mijn psychiater kwam werd hij vreselijk kwaad. Ik zou NSB-kleren dragen, de kleur van mijn vader. Maar zwart is gewoon een modekleur die ik mooi vind.[80]

In 1993 promoveerde psycholoog Martijn Lindt op de, zoals de ondertitel van zijn dissertatie luidt, *Verwerking van levensproblemen bij kinderen van Nederlandse nationaal-socialisten*. Hij deed dat zonder te vermelden dat hijzelf ook tot de doelgroep behoorde en onder die voorwaarde was ook zijn oude moeder bereid bij de plechtigheid aanwezig te zijn. Maar een van de sprekers, een vertegenwoordiger van Herkenning, wist dat niet.

> Midden in de aula op het spannendste moment begon hij argeloos over die opdracht, prees mij dat ik mijn ouders toch eerde. In één klap trok de aanwezige academische gemeenschap de conclusie dat ik er ook één was en mijn hoogbejaarde moeder in haar rolstoel, die ik over de streep had getrokken dat het niet over onszelf zou gaan, dat de tijden veranderd waren, dat we niet meer bang hoefden te zijn, stortte in.[81]

Ondanks dergelijke hobbels kwam er langzaam, naar de smaak van de betrokkenen over het algemeen te langzaam, verandering in de situatie van de kinderen van foute ouders. Het gaat te ver te stellen dat zij als slachtoffer werden erkend. Daartoe waren maar weinigen bereid – en dat niet alleen vanwege de ouders, dat ook omdat er steeds meer kritiek op de slachtoffercultus kwam. Tegelijkertijd maakte onderzoek duidelijk dat velen van die kinderen, vooral degenen die oorlog en zuivering bewust hadden meegemaakt, het buitengewoon moeilijk hadden ge-

had. Ze waren van hun ouders gescheiden, in kampen geplaatst, heropgevoed, beschuldigd, met de nek aangekeken – en dat, zo erkende zo goed als iedereen, terwijl ze met de gebeurtenissen niets van doen hadden. Niet de schuld, wel de straf zoals een van hen geschreven had.[82]

[28] Gênante praktijken en onbetaalde rekeningen

De onthulling van een hypocrisie en de renaissance van het rechtsherstel

In 1989 publiceerde een jonge, in 1960 geboren historica en medewerkster van de Anne Frank Stichting in twee onbekende tijdschriften evenzovele artikelen over een explosief onderwerp. De artikelen waren gebaseerd op een doctoraalscriptie met als onderwerp het antisemitisme in Nederland vlak na de bevrijding. *Vlak na*, daar ging het om. Dat joden tijdens de oorlog vreselijk behandeld waren, was genoegzaam bekend. Meer nog, het was rond 1990 vermoedelijk het meest vermelde feit over de Tweede Wereldoorlog. Maar daar had Dienke Hondius het niet over. Zij vertelde dat antisemitisme in Nederland ook na de bevrijding veelvuldig voorgekomen was. Dat spoorde veel minder, om niet te zeggen dat spoorde *niet* met het bekende beeld.

Antisemitisme was toch iets van de nazi's? In de artikelen stonden echter zoveel voorbeelden van antisemitisme in een periode dat van nazisme geen sprake meer was dat het niet anders dan schokken kon. De media beseften dan ook meteen de nieuwswaarde en doken op het bericht. 'Joden kregen niet thuis in 45' schreef het *Algemeen Dagblad* met grote letters. 'Antisemitisme en ambtenarij' maakte *Trouw* ervan. En volgens de koppenmaker van *Het Parool* was het vooral een kwestie van 'onbegrip en jaloezie'.[1] 'Het begint soms al aan de grens,' schreef de *Leeuwarder Courant* in een uitvoerig artikel vol pijnlijke details,

> de vijandige, kille stemming. De ambtenaar, belast met de registratie van gerepatrieerden in Eindhoven, die ieder toebijt: 'Alweer een jood. Ze zijn je zeker vergeten te vergassen.' Dergelijke uitingen van antisemitisme zijn zeldzaam. Hondius vond er veertien, maar ze geven toch de stemming weer.[2]

Toen Hondius over hetzelfde onderwerp een jaar later een boek publiceerde, kwam het nieuws nogmaals in alle kranten. Nederland, aldus de boodschap, had zich na de oorlog heel anders gedragen dan veelal werd aangenomen. Degenen die met de thematiek bekend waren, wisten dat Herzberg in zijn *Kroniek*, Presser in *Ondergang*, Weinreb in *Collaboratie en Verzet*, Durlacher in *Strepen aan de hemel* en heel wat vertegenwoordigers van een jongere generatie in de loop der jaren iets dergelijks ook al beweerd hadden – veelal terloops, dat wel – maar omdat het niet spoorde met het dominante en, bovenal, gewenste beeld was het niet doorgedrongen.[3] Nu gebeurde dat wel. Waarom?

De ontluisterende beelden van Hondius over de Nederlandse naoorlog kwamen op een voor ontluistering geschikt moment. Een jaar voordat de historica van zich deed spreken had Loe de Jong het laatste en twaalfde deel van *Het Koninkrijk* gepubliceerd. Het was nogal kritisch van toon, hier en daar kritischer dan de door hemzelf in de voorgaande delen aangedragen feiten rechtvaardigen.[4] Het is een van de vele tekenen van de omslag die ophanden was. De omslag werd in de hand gewerkt doordat het werk van De Jong halverwege de jaren tachtig en dus kort voor de publicatie van dat laatste deel onderwerp van scherpe kritiek was geweest – en dat op zijn beurt was onder meer weer het gevolg van het feit dat hijzelf zich in deel 11 en 12 van zijn werk zowel over het Nederlandse koloniale bewind als over het naoorlogse politieke optreden in Nederlands-Indië opmerkelijk kritisch had uitgelaten. De hierdoor ontstane kritische sfeer werd versterkt doordat De Jong halverwege de jaren tachtig ook uit professionele hoek tegenwind kreeg en tegelijkertijd door allerlei zogenoemd achtergestelde groepen – zie het vorige hoofdstuk – tegengesproken of gecorrigeerd werd. Bovendien heersten er sinds de Aantjesaffaire gevoelens van ongemak over De Jongs publieke rol. Zijn werk was groots, belangrijk en wat al niet meer, aldus het vanaf de tweede helft van de jaren tachtig steeds vaker gehoorde geluid, maar het was ook beperkt, dat wil zeggen typisch het product van een blanke, joodse man die de oorlog vanuit Londen had beleefd en in het tijdperk van de Koude Oorlog vanuit sociaaldemocratisch perspectief werkzaam was geweest. Andere beelden zouden gewenst zijn. Dit verlangen werd versterkt door het psychologisch effect van de voltooiing van *Het Koninkrijk*. Van een *De Jong locuta, causa finita* was steeds minder sprake. Juist niet. Nu De Jong uitgesproken was, kon de discussie opnieuw beginnen. *De Jong finita, causa aperta*. Zo gebeurde – en wel meteen.

Adriaan Venema

Een klein half jaar voordat het laatste deel van *Het Koninkrijk* verscheen (april 1988) drong het bericht door dat de in grote kring onbekende Adriaan Venema[5] binnen afzienbare tijd een reeks boeken over het literaire wereldje in oorlogstijd zou publiceren. De daarin gebrachte feiten zouden zo onthutsend zijn dat in ieder geval het beeld van de Nederlandse literatuur ingrijpend bijgesteld diende te worden. Maar dat niet alleen. Omdat literatoren stilzwijgend gezien worden als zoiets als het geweten van de natie en enkelen van de door Venema genoemden – Hoornik, Voeten, Stuiveling – een cruciale rol gespeeld hadden bij de verwerking van de oorlog, raakten de onthullingen dieper. Het was alsof Venema beweerde dat de witte lakens van het nationale bed groezelig waren, ja zelfs altijd geweest. Iets dergelijks viel spoedig in bijna alle kranten en bladen te lezen. *Het Parool* had de primeur en kopte in november 1987: 'De schroeilucht van foute schrijvers'. Aanleiding was de presentatie van twee boeken over foute schrijvers in het Letterkundig Museum. Daarbij had Venema het woord gevoerd en gezegd dat ook schrijvers niet mochten liegen, 'net zomin als Menten en Waldheim dat mogen.' Vervolgens somde hij 'een lijst van bekende auteurs op, waarvan enkelen nog in leven, die in zijn studie voorgoed van hun goede reputatie beroofd zullen worden.'[6]

Omdat enkelen van die 'foute schrijvers' meteen reageerden en anderen daar weer op reageerden, stond de pers binnen de kortste keren bol van wat je gemakshalve de Venema-affaire zou kunnen noemen. In verband daarmee verschenen tientallen artikelen, met koppen als: 'Schrijver Voeten reageert geschokt', '"Goede" schrijvers waren toch fout', 'Hoe schrijvers logen over hun oorlogsverleden' en 'Goed en fout in de letteren' – en dit terwijl zelfs het eerste deel van de reeks nog niet verschenen was.[7] Dat gebeurde meer dan een half jaar later, in september (1988) en veroorzaakte een sensatie zoals ook de volgende delen van Venema's reeks telkens een sensatie(tje) veroorzaakten. Ondertussen vielen tal van lelijke woorden,[8] werd de schrijver van vele kanten aangevallen en door enkelen verdedigd. Bij dit alles werden talloze hele en halve waarheden evenals interessante en nietszeggende feiten boven tafel gebracht.

Hoewel je bij nader inzien gemakkelijk kunt volhouden dat de opwinding grotendeels te herleiden is tot een misverstand – namelijk de toepassing van buitengewoon simplistische morele criteria op een relatief complexe historische werkelijkheid – doet dat aan de publicitaire

storm en het resultaat daarvan niet af. Venema had een steen in de vijver geworpen: de oorlog zou anders zijn geweest dan tot dan toe verteld. Opmerkelijk bij nader inzien is dan ook niet zijn visie – er zijn in de loop der jaren wel kortzichtiger standpunten ingenomen –, opmerkelijk is de gretigheid waarmee 's mans suggesties door pers en publiek werden opgepikt. Was het niets dan sensatie? Of had het bestaande beeld zijn tijd gehad en was Venema als de spreekwoordelijke olifant in de porseleinkast? Veelzeggend in dit verband is wat het *NRC Handelsblad* begin 1988 bij monde van een vertegenwoordiger van de oude generatie schreef – Venema citeerde het met graagte[9]: dat geschiedenis gewoonlijk geschreven wordt door mensen die de gebeurtenissen *niet* hadden meegemaakt. Tot nu toe, aldus de auteur, was het de Tweede Wereldoorlog anders vergaan. Maar lang kon dat niet meer duren.

> Een heel normaal en geaccepteerd verschijnsel. Er zijn jonge mensen die zich hebben verdiept in de psychische gevolgen van de oorlog en die door hun studie een veel objectiever beeld hebben kunnen samenstellen dan ik, die de oorlog zelf heeft ervaren, zou kunnen doen.

Boven het artikel werd het kernbegrip herhaald: 'Objectief beeld'. Zonder vraagteken.

Vertroebelingen

In de jaren na de publicaties van Venema en Hondius werd het beeld van de oorlog in toenemende mate vertroebeld. Zo werden er nogal wat gevallen bekend van mensen die als goed bekendstonden maar tegelijkertijd fout bleken te zijn geweest of op z'n minst ernstige fouten hadden gemaakt. Een sterke, vroege voorbode van wat komen ging, is de kwestie Cees Bantzinger. Samen met onder meer Bert Bakker had hij tijdens de oorlog de Mansarde-pers opgericht en illegale uitgaven verzorgd. Lisette Lewin had deze uitgeverij in een boek uit 1983 uitvoerig beschreven en daartoe ook Bantzinger gesproken. 'Of je nou communist was, of protestant of katholiek, dat donderde niet, dat sodemieterde niks, als je maar anti-Duits was.'[10]

Een jaar later verscheen een monografie over Bantzinger. Daarin stond nog veel meer over 's mans onverzettelijkheid. Ondertussen werd over hem een documentaire voorbereid. Ook daarin zouden zijn

verzetsactiviteiten uitvoerig ter sprake komen. Op datzelfde moment werkte Venema aan een boek over de kunsthandel in oorlogstijd, de voorloper van zijn werk over het literaire wereldje in die periode. Bij zijn research stuitte hij op ene Bantzinger die lid van de NSB en actief in het foute wereldje was geweest. Nieuwsgierig naar de man belde hij verzetsstrijder Bantzinger op en... De rest laat zich raden. Verzetsstrijder en collaborateur bleken één en dezelfde. Bantzinger kon met deze wetenschap niet leven en pleegde zelfmoord.

Hoewel extreem is het geval Bantzinger slechts een van vele. Een andere kwestie kwam enkele jaren later naar aanleiding van een interview met filmmaker Louis van Gasteren naar buiten. Van Gasteren, actief in het Amsterdamse wereldje, vertelde in dat interview dat hij op de dag van de bevrijding gevangenzat vanwege de liquidatie van een levensgevaarlijke onderduiker. Kort hierop publiceerde *Parool*-journalist Bart Middelburg een artikel waarin hij een oude beschuldiging opnieuw naar buiten bracht: van liquidatie van een levensgevaarlijk persoon zou geen sprake zijn geweest, wel van roof en moord. Hiervoor was Van Gasteren tijdens de oorlog ook veroordeeld maar na de bevrijding dankzij bemoeienissen van het verzet gegratieerd. Interview en artikel brachten een oude bal opnieuw aan het rollen en leidden er uiteindelijk toe dat de Raad voor de Journalistiek in oktober 1990 oordeelde dat Middelburg te ver was gegaan.

Vervolgens kwam de zaak voor het gerecht. Na jaren van procederen won Van Gasteren en moest *Het Parool* een schadevergoeding betalen. Dat gebeurde in 1995. Twee jaar later oordeelde de Centrale Raad van Beroep echter dat Van Gasteren geen recht had op een verzetspensioen. In 1998 werd een boek van Eric Slot waarin de zaak opnieuw opgerakeld werd, uit de handel genomen. Hierop schreef Pamela Hemelrijk een column c.q. open brief aan de Hoge Raad (die verdere publicatie over de kwestie verboden had). De column werd geweigerd door het *Algemeen Dagblad* maar geplaatst op een website. Strekking ervan was dat een publieke discussie over de zaak-Van Gasteren door de uitspraak van de Hoge Raad onmogelijk was geworden. Hierop probeerde Van Gasteren publicatie van de brief tegen te houden. Tevergeefs. Jarenlang etterde de kwestie door. In 2006 nam Eric Slot wraak door een boek over de affaire te publiceren. Van Gasteren kon het niet meer verhinderen.[11]

Vuile was

En zo kwam steeds meer vuile was aan de eens zo schijnbaar schone lijn te hangen. In 1992 publiceerde Max Arian, in 1940 geboren uit joodse ouders, enkele artikelen over Nederland in oorlogstijd. Aanleiding daartoe was een mede door hemzelf georganiseerde internationale conferentie over en voor kinderen die (net als Arian zelf) de oorlog dankzij de onderduik hadden overleefd. Maar in een eerste artikel sprak de auteur over niets minder dan 'het Vichy van Nederland' en herhaalde het weliswaar bekende maar op dat moment nog maar zelden vermelde feit dat zo weinig Nederlandse joden de oorlog hadden overleefd. Het is vreemd, schrijft Arian,

> dat we gewend zijn te doen of alle andere volkeren zo slecht zijn geweest – de Oostenrijkers, de Polen, de Vlamingen, de Fransen – Terwijl de statistieken helaas laten zien dat er proportioneel vanuit Nederland veel meer joden zijn omgebracht dan uit enig ander Westeuropees land, inclusief Duitsland zelf.

Het ging er Arian niet om Nederland te veroordelen. Het ging hem om de Nederlandse neiging *anderen* te veroordelen en het eigene te sparen.

> We zouden best wat minder zelfgenoegzaam naar het debat [over de Jodenvervolging] in Frankrijk kunnen kijken en ervan kunnen leren hoe noodzakelijk het is dat genuanceerd wordt nagedacht over wat er nu eigenlijk precies tijdens de oorlog is gebeurd.

In een vervolgartikel ging Arian nog een stapje verder en voorzag Nederland van geen minder etiket dan 'deportatieland'. Het congres met ondergedoken joodse kinderen was achter de rug, schreef hij, en had bij enkelen, onder meer bij hemzelf, nogal een schok teweeggebracht. Zo had een van de bezoekers cynisch opgemerkt dat Nederland na de oorlog een magistrale pr-operatie had verricht 'door de wereld met het dagboek van Anne Frank de indruk te geven dat joden hier allemaal ondergedoken zaten en dat de hele Nederlandse bevolking in het verzet zat.' De opmerking deed bij Arian de munt vallen. Vandaar dat hij er na een uitstapje naar enkele lieflijke Poolse dorpen met kwalijke reputatie toe overging Nederland 'een soort Mauthausen in het groot' te noemen: een aardig landje, overal geraniums voor de ramen maar o wee als je verder keek.[12]

In hetzelfde jaar dat Arian deze kritische woorden schreef, rakelde een jongere tijdgenoot (Graa Boomsma) een andere pijnlijke kwestie weer eens op: de politionele acties. Weliswaar was in de loop van jaren herhaaldelijk beweerd dat het daarbij weinig fris was toegegaan maar om moeilijk te verklaren redenen bleef de discussie beperkt tot een relatief kleine groep van betrokkenen en critici. Begin jaren negentig veranderde dat. Een illustratie hiervan is dat de roman van Boomsma die in 1992 tot een relletje aanleiding gaf, bij eerste publicatie, in 1986, nauwelijks opgevallen was. Het gaat te ver te zeggen dat vanaf dat moment alom de gedachte postvatte dat Nederlandse militairen 'fout'

waren geweest, laat staan dat zij zich, zoals de auteur gesuggereerd zou hebben,[13] als SS'ers hadden gedragen. Zo was het niet. Maar terwijl de verhalen over Nederlands wangedrag eerder veelal op ongeloof stuitten, lag de verhouding in het laatste decennium van de twintigste eeuw in toenemende mate andersom. Veelzeggend in dit verband is dat de term 'politionele actie' steeds vaker tussen aanhalingstekens werd gezet en onder historici zelfs verdween. Van 'politie' en dus van een rechtmatige ingreep in een troebele, interne situatie zou immers geen sprake zijn geweest. Van actie evenmin. Er was oorlog gevoerd en daarbij hadden beide partijen, aldus een voorlopig compromis, zich gedragen op een wijze die in normale omstandigheden als ongeoorloofd wordt beschouwd.[14] Het was om deze reden ook dat de destijds uit het Nederlandse leger gedeserteerde Jan (bijgenaamd Poncke) Princen, ondanks fel verzet van zijn voormalige kompanen en dagblad *De Telegraaf*,[15] in diezelfde jaren min of meer in ere werd hersteld. 'Het koloniale verleden staat op een gespannen voet met ons nationale zelfbeeld,' merkte een kritisch observator op.

> Het wordt tijd om het beeld dat opdoemt uit de koloniale geschiedenis in te passen in ons nationaal identiteitsbesef. Er is noch plaats voor zelfgenoegzaamheid noch voor overdreven zondebesef. We waren en zijn niet beter maar ook niet slechter dan de ons omringende volken. Voor sommigen betekent dit een ontgoocheling, voor anderen misschien een troostrijke gedachte.[16]

Barstjes in het beeld

Terwijl de ruzie over het koloniale verleden voortging, kwamen er steeds meer scheuren en scheurtjes in het vaderlands oorlogsbeeld.

Zo publiceerde de van oorsprong Algerijnse journalist en *Libération*-correspondent Sylvain Ephimenco in maart 1994 een spraakmakend artikel onder geen mindere titel dan 'Nederland liegt'. Het viel met de deur in huis: 'In het Nederlandse collectieve geheugen gaapt sinds een halve eeuw een schandelijke wond, die maar niet wil helen.'

Volgt het verhaal dat onder anderen Max Arian ook verteld had – Ephimenco verwijst expliciet naar hem zoals hij ook naar Hondius, Presser, *Der Spiegel*[17] en enkele andere personen en publicaties verwijst: dat in Nederland en met betrekking tot de oorlog de kwalijke feiten op gespannen voet stonden met het nationale zelfbeeld. Met die feiten werd, conform de sterke associatie van oorlog en Shoah, vooral gedoeld op de omgang met joodse landgenoten.

Er waren lichtpuntjes, zeker. Er waren moedige mensen geweest. Dat ook. Maar over het algemeen was de situatie volgens Ephimenco onmogelijk fraai te noemen.

> Men heeft het blote feit dat gedurende twee dagen de trams niet hebben gereden [Februaristaking] in de schijnwerpers geplaatst. Weggelaten werd het andere feit dat gedurende al die jaren de trams wel hebben gereden...
>
> En nu rijdt ieder jaar de 'verzetstram' door de hoofdstad waarin schoolkinderen plaats kunnen nemen om bedot, besodemieterd en in feite geïndoctrineerd te worden.

Ephimenco vond het niet eenvoudig te zeggen waarom dergelijke leugens niet aan de kaak werden gesteld. Hij kon eigenlijk maar één reden bedenken: dat de joodse gemeenschap na de oorlog

> een overvloed aan pleisters [was] uitgereikt om haar wonden aan het oog te onttrekken. Amsterdam, dat bijna geen Joden meer telt, had vanaf de jaren zestig uitsluitend Joodse burgemeesters. Het was een Joodse historicus aan wie het prestigieuze voorrecht toegekend werd de geschiedenis van Nederland in de Tweede Wereldoorlog te schrijven op een manier die bijna geen ruimte liet aan anderen.

Anders dan Max Arian anderhalf jaar eerder riep Ephimenco niet op tot debat. Hij meende dat hij daartoe niet gerechtigd was. Hij was immers niet joods en ook geen Nederlander. Maar zo'n debat, meende hij, zou wel goed zijn en de status van Nederland als democratie ook ten goede komen. Velen waren het met hem eens. Onder hen Geert

Mak. Hij betwijfelde of de Nederlandse cultuur van zwijgzaamheid en opschepperij in staat was zich aan een zelfonderzoek te onderwerpen. 'De mythe die we rondom onszelf hebben opgebouwd is sterker [dan de neiging tot rouwen en schamen] en zal kost wat kost verdedigd worden.'[18]

Keerpunt 1995

Dat dit een verkeerde inschatting was bleek op het hoogste punt van
 de naoorlogse herdenkingshausse, in 1995. Een van de mogelijke verklaringen hiervoor is dat alle poespas welhaast uitnodigde tot kritiek. 'Nog even en het is weer voorbij,' verzuchtte de hoofdredacteur van het *Historisch Nieuwsblad*, Jos Palm. 'Daarmee mijn gevoelens vertolkend,' voegde Jerome Heldring er in het *NRC Handelsblad* aan toe. Anderen, onder wie de onverminderd gedreven historicus Hermann von der Dunk en zijn leeftijdsgenoot Henk Hofland, schaarden zich eveneens in het kritisch koortje. Jaar in jaar uit ventileerden zij al hun twijfels over het herdenkingsgedoe. Kon het niet een beetje minder? Was het niet allemaal erg hyperig? Wist men eigenlijk wel wat herdacht werd – en waarom? En dan al dat modieus gepraat over grondrechten en zo. 'Zo'n lollige dag voor de jeugd, waarbij we misschien plichtmatig zwaaien met het opgeheven vingertje. Ik zie daar geen brood in,' mopperde Von der Dunk. Hofland herleidde al dat terugkijken tot het onvermogen met open vizier de eigen tijd te bezien. 'Er is een wereldrijk verdwenen en zijn politiek geloof is opgeheven,' schreef hij, 'bondgenootschappen zijn uit elkaar gevallen; naties twijfelen aan hun "identiteit"; het geweld is geprovincialiseerd en geprivatiseerd.' We wisten met dit alles niet of nauwelijks om te gaan. Vandaar al die aandacht voor het verleden. Dat beheersten we immers wel.[19]

Heldring had vooral bezwaar tegen de gedachte dat je door herdenken eventuele herhalingen kon voorkomen en wees verder op het gevaar dat zoveel concentratie op de vijand uit het verleden de samenwerking met diezelfde figuur, nu vriend en bondgenoot, vertroebelde. Ook had hij kritiek op de inhoud van de herdenking, in het bijzonder op het verhaal van nationaal en individueel lijden. Het was vanaf 1995 een steeds vaker gehoorde klacht. De opvattingen van Van Heerden, Heerma van Voss en Kousbroek over de Nederlandse slachtoffercultuur hadden onmiskenbaar naam gemaakt – en zouden in komende jaren binnen kringen van journalisten en historici zelfs algemeen aan-

vaard worden.[20] In dezelfde lijn constateerde socioloog Hans van Ree in een zeer kritisch stuk in *de Volkskrant* een samenleving die op alle gebied verhardde. Mensen moesten leren de eigen broek op te houden. De verzorgingsstaat had z'n tijd gehad. Zelfredzaamheid was het nieuwe toverwoord. Zie Frits Bolkestein, schreef hij, 'de vleesgeworden tijdgeest'. De paradox was volgens Van Ree dat in deze verhardende samenleving de solidariteit met het historisch slachtoffer groeide. Het zou een weerspiegeling zijn van 'het al evenzeer toenemende gebrek aan solidariteit met de levenden'.[21]

Iets dergelijks verkondigde ook Paul Scheffer, halverwege de jaren negentig columnist van het *NRC-Handelsblad* en medewerker van het wetenschappelijk bureau van de PvdA. Mede vanwege deze functies werd hij door het Nationaal Comité gevraagd een slotbeschouwing te schrijven bij een congres dat op 8 mei 1995 in de Ridderzaal werd gehouden. Maar Scheffer verkondigde een andere mening dan het Comité lief was – vandaar ook dat zijn beschouwing in de congresbundel niet gepubliceerd werd. 'De newspeak waarin bevrijding ineens vrijheid heet, getuigt van onnodige ijver,' beweerde hij. Er was immers geen sprake van vrijheid, althans niet in Rwanda, niet in voormalig Joegoslavië en op talloze plekken meer niet. 'De foto's van Grozny en Dresden, van Ouradour en Srebrenica schoven in het vijftigste jaar langzaam over elkaar.'

Hiermee maakte Scheffer zijn landgenoten hetzelfde verwijt als Hofland en Van Ree, hetzelfde verwijt ook dat kritische jongeren als Lammers, Rubinstein en Rogier twintig, dertig jaar eerder eveneens hadden gemaakt: dat Nederland hypocriet was ten opzichte van het verleden en om die reden niet in staat de actualiteit onder ogen te zien. Hypocrisie en onvermogen waren twee zijden van dezelfde medaille. Want in tegenstelling tot wat in de rituele mei-praatjes verkondigd werd, hadden ervaring mét en herinnering aan het verleden weinig tot niets verbeterd. 'Nooit meer Auschwitz' was een loze kreet: 'een paukenslag op een trommelvel dat allang is gebarsten.'[22]

Sorry-cultuur

Dat het besef dat er in het recente verleden fundamentele fouten gemaakt waren, in de jaren negentig niet beperkt bleef tot een handvol intellectuelen wordt geïllustreerd door de tegelijkertijd oprukkende sorry-cultuur.[23] Excuses waren sinds het eind van de oorlog al vaker

gemaakt, zij het dat dit uit angst voor schadeclaims veelal omzichtig en bijna uitsluitend door Duitsers gebeurde. Halverwege de jaren negentig werd het echter steeds gebruikelijker zich te verontschuldigen voor zaken die in het verleden verkeerd waren gegaan – voor slavernij, kolonisatie, rampen, genocide (uitmoording indiaanse bevolking) en dus ook voor gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog. Vandaar dat de Duitse president Roman Herzog de knieval van zijn voorganger Willi Brandt in augustus 1994 nog eens overdeed en in Warschau, zoals de media schreven, 'met een brok in zijn keel en met knipperende oogleden' om vergiffenis vroeg.[24] Precies een jaar later ging de Japanse premier er naar aanleiding van vijftig jaar capitulatie toe over zijn 'oprechte verontschuldigingen' uit te spreken over wat zijn land destijds had aangericht – overigens met de toevoeging dat van compensatie geen sprake kon zijn.[25]

In het Nederland van Paars bereikte de sorry-cultuur ongekende hoogte. Het startschot hiertoe werd gegeven door niemand minder dan koningin Beatrix. In de al genoemde toespraken uit 1994-1995 ging ze er uit naam van allen toe over schuld te bekennen voor het weinig heroïeke optreden van de Nederlandse bevolking tijdens de oorlog, voor het onvermogen de joden te beschermen en voor het optreden in voormalig Nederlands-Indië. Hoewel de vorstin in het laatste geval nadrukkelijk *geen* excuses en slechts haar droefheid kenbaar maakte, doet het aan de teneur niet af. Excuses maken raakte 'in'. 'Duits parlement moet Joden vergeving vragen,' kopte het *Eindhovens Dagblad* in april 1995. 'Excuses gevangenkamp Suriname nodig,' schreef het *NRC Handelsblad* op bijna hetzelfde moment naar aanleiding van de internering in Suriname tijdens de oorlog van een aantal vermeend foute figuren uit Nederlands-Indië. Heel fraai was een kop in *Trouw*, enkele maanden later. De aanleiding dit keer was het eerste naoorlogse bezoek van een Japanse minister-president aan China: 'Excuus Japan aan China voor uitblijven excuus'.[26]

Die Zwitsers toch

Ondertussen had zich een ontwikkeling in gang gezet die alle mea culpa's als bij toverslag hol deden klinken. Begin 1994 brachten de kranten, ook die van Nederland, de eerste berichten over de weinig fraaie houding die de Zwitsers tijdens de oorlog hadden aangenomen tegenover joden die destijds asiel hadden gevraagd. Weliswaar was dit (zoals

ondertussen bijna alles met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog) in kleine kring goed bekend maar voor de media was het nieuws.[27] 'Israël wil zich ook verdiepen in de archieven van de Zwitserse banken,' voegde *Het Parool* aan het nieuwtje toe.

> Het vermoeden bestaat dat het kapitaal van buitenlandse joden, dat in Zwitserland was gedeponeerd, in een aantal gevallen door de banken is 'afgetapt'. Voor dit onderzoek is nog geen officiële toestemming gegeven.[28]

Het duurde ruim een jaar tot hierover in zowel Nederlandse als buitenlandse media nieuwe berichten verschenen.[29] Maar vanaf de zomer van 1995 was er geen ontkomen meer aan en volgde over Zwitserse banken en joodse tegoeden het ene bericht na het andere. Aan de basis ervan lag de toenemende aandacht voor de Shoah. Een rol speelde ook de herdenkingshausse van 1995. Verder was er de sfeer van openheid ten gevolge van de Val van de Muur, de toenemende globalisering en de onderhandelingen tussen Europese staten over samenwerking. Tot slot speelde het groeiend zelfvertrouwen bij Israël en tal van joodse, vooral Amerikaanse belangenorganisaties.[30] Een en ander leidde ertoe dat ook de Zwitserse president zijn excuses aanbood – in dit geval aan de joden en over de wijze waarop zij door de Zwitsers behandeld waren. Maar in plaats van hem te remmen, bracht het de bal slechts sneller aan het rollen. Bovendien bleek het geen gewone – maar een sneeuwbal.[31]

Schemerige praktijken in Nederland

Terwijl Zwitserse banken en Amerikaanse c.q. joodse belangenbehartigers op elkaar botsten en er steeds meer bekend werd over de onoorbare financiële praktijken in het destijds neutrale deel van Europa, gingen ook elders[32] stemmen op de financiële praktijken uit de oorlogstijd tegen het licht te houden. Het ging dus opnieuw om een internationaal fenomeen. In Nederland hadden dergelijke stemmen al eerder geklonken maar die waren veelal beperkt gebleven tot kleine, joodse kring.[33] Daarin kwam nu verandering. Zo vroeg de PvdA bij monde van Kamerlid Bert Middel en naar aanleiding van enkele krantenartikelen[34] de minister eind 1996 opheldering over de bij Nederlandse notarissen geparkeerde smartegelden. Die opheldering kwam, met daarbij

een korte samenvatting van het naoorlogs rechtsherstel. Daaruit bleek dat in de jaren zestig meer dan 40 000 claims bij de Duitse overheid waren ingediend waarover een totaalbedrag van meer dan 230 miljoen Duitse marken was uitgekeerd. Verder was er naar aanleiding van een algemeen verdrag met de Bondsrepubliek nog eens 125 miljoen betaald. Nadat het merendeel van deze bedragen verdeeld was onder de rechthebbenden, aldus de minister, was het restant overgemaakt naar de stichtingen Joods Maatschappelijk Werk en Stichting 1940-1945. Of er bij Nederlandse notarissen nog gelden uitstonden, was hem onbekend. Hij kondigde aan het te zullen onderzoeken.[35] Aldus een van de achtergronden van de oprichting in maart 1997 van de Contactgroep Tegoeden Tweede Wereldoorlog, veelal naar haar voorzitter de 'Commissie Van Kemenade' genoemd.

In eerste instantie was de enige taak van deze commissie van Kemenade het volgen van de ontwikkelingen in het buitenland. Dit met de bedoeling te bekijken of Nederlandse burgers wellicht ook aanspraak konden maken op her en der, maar vooral in Zwitserland uitstaande tegoeden. Spoedig na haar instelling werd de taak echter uitgebreid naar de situatie in eigen land. Hiertoe werden vervolgens twee aparte onderzoekscommissies ingesteld die gewoonlijk eveneens naar hun voorzitters worden genoemd: de Commissie Scholten zou zich om banken en verzekeraars bekommeren, de Commissie Van Galen om Indische tegoeden. Enkele maanden na instelling van deze commissies vonden kort na elkaar echter twee gebeurtenissen plaats die de zaak, in ieder geval publicitair, in volstrekt ander daglicht plaatsten.

Begin december 1997 werd in een (zoals alle kranten schreven) 'leegstaand pand aan de Amsterdamse Herengracht' een deel van het zogenoemde Liro-archief gevonden.[36] Op genoemde locatie had tot 1979 het Agentschap gehuisd, dat wil zeggen de afdeling van het Ministerie van Financiën die onder meer de administratie beheerde van de bank waarbij joden tijdens de oorlog verplicht hun gelden en goederen hadden ingeleverd: Lippmann-Rosenthal, afgekort Liro. Dat archief zou vernietigd zijn in een periode dat de belangstelling voor joodse zaken minimaal was dan wel als afgehandeld werd beschouwd. Maar blijkbaar had de vernietiging slechts ten dele plaatsgevonden want studenten die het pand uit angst voor kraak beheerden, vonden in een verloren ruimte op de bovenste verdieping een tiental archiefkasten. In één daarvan bevond zich een deel van het Liro-archief. Het was groot

nieuws. 'Wat een ongelooflijke nalatigheid,' schreef het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* in een commentaar.

> Wat een wanbeheer... 'Wat zijn dat voor kaarten, jongens?' 'Oh, van joden, van wat ze hebben moeten inleveren aan de moffen. Kijk, lepels en vorken, sigarendoosjes, servetringen.' 'Wat doen we ermee?' 'Laat maar staan, iemand anders flikkert het wel een keer weg'.[37]

In tal van berichten over de vondst kwam de joodse historicus Isaac Lipschits aan het woord. Bij het aanschouwen van de kaartjes, zo liet hij de media weten, waren de rillingen hem over de rug gelopen. 'Alsof je door joodse huiskamers loopt.'

Maar de nalatigheid had ook een voordeel, namelijk dat dankzij de lijsten wellicht de verblijfplaats van sommige joodse bezittingen gevonden kon worden.

> De Duitsers hebben in '42 en '43 tot in detail op naam genoteerd wie welke bezittingen kwam inleveren. In verticale kolommen staat genoteerd dat X., wonende te Y. op die en die datum heeft ingeleverd: (bijvoorbeeld) een gouden vulpenhouder en een Smyrna-tapijt van 4,50 bij 5,25 meter, waar het ligt opgeslagen, wat de datum is van de verkoop en wie de koper is.[38]

Het ministerie trok meteen – op 4 december – het boetekleed aan. Dat was echter nog niet gebeurd of er volgde een nieuw en zo mogelijk nog schokkender bericht. Opnieuw had *De Groene Amsterdammer* de primeur en zorgde het ANP voor de verspreiding. Dit laatste gebeurde op 9 december (1997), nog geen week na de eerdere onthulling dus:

> Ambtenaren zouden in 1968 nazi-goud uit de kluizen van de Duitse oorlogsbank Lippmann-Rosenthal hebben gekocht. Dat zou op uitzonderlijk gunstige betalingsvoorwaarden zijn gebeurd. Het gaat om kleinoden, bijvoorbeeld sieraden, horloges of lepeltjes, die medewerkers van het Agentschap voor zichzelf van de bank kochten tegen de taxatiewaarde uit 1958.

De reacties waren nog verontwaardigder dan bij het eerdere bericht. 'Te ongelooflijk voor woorden,' liet D66 weten. GroenLinks sprak van 'duizelingwekkend', het CDA was geschokt en de regeringspartijen VVD en PvdA kondigden meteen aan de zaak tot op de bodem uit te

zoeken. De verantwoordelijke minister van Financiën, Gerrit Zalm, vond dat ook een goed idee. 'De verbijsterende Hollandse hebberigheid' kopte het *Algemeen Dagblad* in een uitvoerig artikel waarin onder meer Frans Kordes aan het woord kwam. Hij was voormalig president van de Rekenkamer en zojuist aangesteld om onderzoek naar de Liro-archieven te verrichten. Ook hij was verontwaardigd ('schandalig') en bevestigde wat eenieder ondertussen wel begrepen had: dat het tijd werd het naoorlogs rechtsherstel aan een uitvoerig onderzoek te onderwerpen. Zo gebeurde.

654 *Chronologie onderzoekscommissies naoorlogs rechtsherstel*

10 maart 1997	Instelling Contactgroep Tegoeden, Commissie Van Kemenade: monitoring internationale ontwikkelingen
16 juni 1997	Uitbreiding taakgebied Contactgroep naar Nederlandse banken en verzekeraars. Instelling Commissie Scholten (13 juli)
Sept. 1997	Uitbreiding taakgebied naar Indische tegoeden. Instelling Commissie Van Galen
10 dec. 1997	Zalm geeft opdracht aan Commissie Kordes onderzoek te verrichten naar Liro-archief en verkoop kleinoden ('tastbare zaken')
In de loop van 1998	Regelmatige berichten over voortgang onderzoek. Ook nieuws over verdeling van de zogenoemde 'vierde tranche goudpool', dat wil zeggen over de teruggave van het laatste kwart van het monetaire goud dat tijdens de oorlog door de nazi's was geroofd. Tevens, hoewel deels hiervan losstaand, instelling van een onderzoeksgroep naar de opvang van oorlogsslachtoffers (Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang Oorlogsslachtoffers, 5010)
April 1998	Eerste verslag van het onderzoek van de Commissie Ekkart over geroofde kunst. Een meer definitief verslag volgde in 2004
9 dec. 1998	Tweede rapport Commissie Kordes (een eerste, voorlopig rapport was al in januari verschenen). Tevens publicatie *Onderzoekgids Archieven joodse oorlogsgetroffenen*
16 dec. 1999	Publicatie Eindrapport Commissie Scholten (Onderzoek Financiële tegoeden)

17 jan. 2000	Publicatie Eindrapport Commissie Van Galen (Indische tegoeden)
27 jan. 2000	Publicatie Eindrapport van de Commissie Van Kemenade, met bijlagen[39]

Rapporten met lage cijfers

Eind januari van het jaar 2000 verscheen het rapport van de Commissie van Kemenade. Hierin werd een viertal zaken beklemtoond. Ten eerste (1) 'dat samenleving en overheid destijds onvoldoende doordrongen zijn geweest van de verschrikkingen de joden aangedaan en van de noodzaak alleen al daarom een snel en efficiënt rechtsherstel te bewerkstelligen.' Verder (2): dat het rechtsherstel, met uitzondering van het effectenrechtsherstel, in het algemeen rechtmatig en nauwgezet was geweest, maar niettemin verschillende tekortkomingen had gekend. Die tekortkomingen hadden voor tal van betrokkenen nare consequenties gehad. Tegelijkertijd moest erkend worden dat sommige aspecten van het overheidshandelen laakbaar waren geweest. Vervolgens (3) dat over het eventuele verschil tussen roof en restitutie op basis van de bestaande gegevens geen verantwoorde uitspraken gedaan konden worden en dat elke uitspraak dus een schatting was. De roof, aldus die schatting, zou minstens een miljard hebben bedragen, de restitutie minstens 900 miljoen (in toenmalige guldens). Tot slot (4) concludeerde de commissie dat Nederland iets minder dan de helft van het destijds door de Duitsers geroofde goud terug had gekregen maar dat een poging de rest alsnog te ontvangen geen schijn van kans had, 'tenzij het Akkoord van Washington [uit 1946, de Zwitsers hadden daarmee alle aanspraken afgekocht][40] zou worden herzien'. Maar dat was ondenkbaar.

Op basis van deze conclusies deed de commissie een aantal aanbevelingen. Om te beginnen dat de regering 'ondanks de goede bedoelingen van de overheid destijds' tegenover de joodse gemeenschap 'ruiterlijk' diende te erkennen dat sommige aspecten van het rechtsherstel niet fraai waren geweest. Maar woorden alleen waren niet genoeg. Ze dienden vergezeld te gaan van 'een gebaar'. Hoewel een dergelijk bedrag rekenkundig of boekhoudkundig niet vast te stellen was, zou het 'naar het unanieme oordeel van de commissie redelijk en billijk zijn daarvoor 250 miljoen gulden ter beschikking te stellen.'[41]

Het was groot nieuws en leverde in de dagen rond de publicatie van

het rapport honderden artikelen en talloze radio- en televisie-uitzendingen op. Daarin stond de onvrede van de joodse gemeenschap over dat gebaar voorop. Tweehonderdvijftig miljoen zou veel te weinig zijn. Een woordvoerder van een in 1997 opgericht samenwerkingsverband van de belangrijkste Nederlandse joodse organisaties, het Centraal Joods Overleg, meende dat men recht had op een volstrekt ander bedrag, ca. 90 tot 100 miljoen historische waarde en dus, afhankelijk van de vermenigvuldigingsfactor, toch al snel het viervoudige van het gebodene. Tal van kranten openden met dit bericht. Het *Dagblad van het Noorden* schreef: 'Joden: 250 miljoen niet genoeg'. *De Telegraaf* maakte
656 ervan: 'Joodse gemeenschap wijst bod kabinet af'. *Het Parool*: 'Vergoeding aan joden "een belediging"'. *Algemeen Dagblad*: 'Commissie-Van Kemenade berooft de joodse gemeenschap'. Een ander punt dat door nogal wat media beklemtoond werd, is precies datgene wat de commissie in haar conclusies als eerste had gesteld: dat het rechtsherstel na de oorlog onvoldoende begrip had gehad voor de vreselijke omstandigheden waarin velen verkeerd hadden en dus laakbaar was. 'Nederland ving joden na de oorlog slecht op' schreef het *Eindhovens Dagblad*. 'Rijk schoot tekort' kopte het *NRC Handelsblad*. En *Het Parool* noemde de 'Reactie op holocaust inadequaat'.

Sorry of jammer?

In het verlengde van het nieuws over laakbaarheid en gebrekkige compensatie gingen de media uitvoerig in op de vraag of premier Kok zijn excuses diende te maken. Aanvankelijk voelde hij daar weinig voor en deed weinig anders dan de tekortkomingen van zijn voorgangers erkennen. Excuses maken, zo meende hij, lag niet in de lijn van het rapport dat immers geconcludeerd had dat het rechtsherstel over het algemeen goed ('rechtmatig') was geweest, zij het dat er uit onbegrip wel fouten waren gemaakt. 'Ik zou eerder zeggen: het is te betreuren, dan: het spijt ons.' Dit zei Kok op de dag vóór publicatie van het rapport en, nota bene, tijdens het eerder genoemde Stockholmforum waar de Shoah officieel tot thema van de internationale politiek werd gemaakt. Tijdens dit forum bood de Zweedse premier wél excuses aan de joodse gemeenschap aan. 'Kok vindt de vergelijking met de Zweedse excuses niet opgaan. Hij taxeert de Zweedse tekortkomingen als veel ernstiger dan de Nederlandse.'[42] Hiermee had Kok een verkeerde inschatting gemaakt dan wel onvoldoende rekening gehouden met het maatschap-

pelijk klimaat. Van verschillende kanten werd hij dan ook gekapitteld. Zo schreef de *Leeuwarder Courant* bitter dat je zoiets 'in een land waar de boekhouders regeren' kunt verwachten. Maar ook uit eigen kring kreeg Kok kritiek. Minister van Financiën Gerrit Zalm betoogde tijdens de aanbieding van het rapport bijvoorbeeld dat excuses volgens hem wel degelijk op hun plaats waren.[43] De neiging hiertoe werd nog versterkt doordat de conclusies van de commissie Van Kemenade ook vanuit wetenschappelijke hoek bekritiseerd werden. Spraakmakend werd een artikel dat een specialist op financieel gebied, NIOD-medewerker Gerard Aalders, enkele dagen vóór openbaarmaking van het rapport in het *NRC Handelsblad* publiceerde. 'Overheid verdiende aan ellende holocaust' kopte het en betoogde dat de staat door de verwerping van de zogenoemde 'uniforme overlijdensdatum' veel geld had verdiend. Als destijds besloten was het bezit van vermoorde joden (of eventueel andere vermisten) direct aan de erfgenamen te doen toekomen, was de vererving relatief eenvoudig geweest. Maar men had anders gehandeld en was heel de vererving precies nagegaan. Dat was veel werk geweest maar had, althans voor de staat, tot voordeel gehad dat meerdere malen successierechten geheven konden worden. Stel dat persoon B. erfgenaam was van persoon A. maar een uur na deze in de gaskamer was gestorven, had hij dan werkelijk geërfd en moest hij successierechten betalen? Aalders betoogde dat een dergelijke redenering te gek was voor woorden en ook haaks stond op het gepretendeerd overheidsbeleid: dat men aan de ellende van de Shoah niet wilde verdienen. Dat was echter wel gebeurd.[44]

Het artikel van Aalders was om een aantal redenen problematisch. Om te beginnen werd hij algemeen erkend als specialist op het gebied van roof en rechtsherstel. Dat deed ook de commissie Van Kemenade, onder meer door een van zijn geschriften in zijn geheel als bijlage bij het rapport op te nemen.[45] Zijn oordeel kon men daarom moeilijk als een bagatelle afdoen. Maar Aalders had in zijn bij het rapport opgenomen publicatie de kwestie van het successierecht nauwelijks ter sprake gebracht. Dat had hij kunnen doen. Zo niet, dan had hij het volgens Van Kemenade[46] op zijn minst naderhand ter sprake kunnen brengen. Nu werd de commissie erdoor overvallen. Dit was des te problematischer omdat Aalders' baas, NIOD-directeur Hans Blom, deel uitmaakte van de commissie en dus geacht werd haar conclusies te onderschrijven. Tegelijkertijd zou hij ook in staat moeten zijn de mening van zijn medewerkers te steunen. Allebei tegelijk kon niet. Tot slot zou de mening van Aalders ook niet kloppen.[47] Hoe dan ook, alle beroering

had tot gevolg dat algemeen de mening postvatte dat het kabinet er toch goed aan deed zijn excuses te maken. Onder zoveel druk gaf Kok toe.[48]

Compensaties

Geld was de belangrijkste reden voor de omzichtigheid van de regering. Dat werd zelden hardop gezegd, het was ook niet kies het te zeggen – leed en geld zouden verschillende grootheden zijn – maar zo

was het wel. Als het Kabinet fouten erkende – en dat deed het als het excuses maakte – betekende het dat getroffenen daaraan rechten konden ontlenen. Het *NRC Handelsblad* was een van de kranten die dit onderkende door het rapport van Van Kemenade niets minder dan een doos van Pandora te noemen,

> waaruit alle plagen van de naoorlogse periode tevoorschijn zijn gekomen. 'De kille ontvangst' waarover premier Kok deze week repte was er een van. De moeizame teruggave van joods bezit door particulieren, financiële instellingen en de staat, een andere.[49]

Dit was goed gezien – en bleek ook meteen. Zo lieten de erven Goudstikker nog in het weekend dat volgde op Koks knieval, weten een nieuwe procecure te starten. In december 1999, ruim één maand voordat het rapport-Van Kemenade verscheen, hadden zij bij het gerechtshof van Den Haag nog bot gevangen bij hun poging de schilderijen uit de beroemde collectie terug te krijgen. Zij konden weinig anders dan zich bij de beslissing neerleggen. Dit veranderde door de publicatie van het rapport-Van Kemenade, het al eerder, gedeeltelijk verschenen rapport van de commissie Ekkart (over kunst), de ophef die over deze rapporten ontstond én de excuses van Kok. 'De erfgenamen... zien nu kansen in een civiele procdeure,' aldus het ANP. 'Hun advocaat zegt te denken dat het nu wel lukt omdat in een civiele zaak "hedendaagse opvattingen" kunnen worden getoetst.'[50]

Die hedendaagse opvattingen bleken uit het uitvoerig schrijven waarin de regering twee maanden na verschijning van het rapport van de Commissie van Kemenade haar standpunt bekendmaakte. Een dergelijk standpunt bleek temeer niet eenvoudig omdat oordelen over het naoorlogs rechtsherstel, zoals een van de onderzoekers in het rapport ook gesteld had,[51] 'oordelen [was] over Nederland en zijn natie'. Maar

die natie, aldus de regering, had zich niet slecht van zijn taak gekweten. Dat wil zeggen, het naoorlogs rechtsherstel was

> in redelijke mate gelukt... Er zijn destijds in het algemeen geen onrechtmatige overheidsbeslissingen genomen. Uiteindelijk heeft het beoogde rechtsherstel in verreweg de meeste gevallen plaatsgevonden.

Niettemin erkende de regering dat haar voorgangers wat meer begrip hadden kunnen tonen. 'Sommige gehanteerde procedures moeten nu als formalistisch, bureaucratisch en zelfs kil worden getypeerd.' Tevens gaf de regering een verklaring voor dat gedrag, namelijk dat het rechtsherstel slechts een van de vele zaken was geweest waardoor het naoorlogse, op alle gebied verwoeste land geteisterd werd. Het algemeen herstel en de strijd met Indonesië verdienden volgens de destijds heersende opvatting voorrang. Bovendien hadden toenmalige regeringen gemeend dat het rechtsherstel eigenlijk een zaak was van de Duitsers. Zij hadden de brokken gemaakt, zij dienden die dus ook te herstellen. De Nederlandse regering kon daarbij geen andere dan een bemiddelende rol vervullen. Tot slot was er een laatste aspect waarin heden en verleden verschilden. Destijds was geen onderscheid aangebracht tussen de verschillende soorten vervolgingsslachtoffers. Allen zouden gelijkelijk door de oorlog getroffen zijn, allen moesten daarom ook op dezelfde wijze geholpen worden.

> Deze aanpak die in algemene zin in de tweede helft van de jaren veertig en jaren vijftig parlementair werd ondersteund, is nu in de commissierapporten voorwerp van kritiek.

En terecht, besloot de regering. Vandaar dat zij de adviezen van de onderzoekscommissies overnam, ruimhartig in de buidel tastte en de drie hardst getroffen groepen behoorlijk tegemoet kwam:

- De joodse gemeenschap kreeg (in plaats van 250) 400 miljoen gulden als 'erkenning van morele aanspraken. Het gaat hierbij zowel om bedragen die eertijds rechtmatig en wettelijk aan de Staat vervallen zijn alsmede om enkele specifieke kwesties als de kosten van de kampen Westerbork en Vught.'[52] Van deze 400 diende 50 miljoen aan projecten in het buitenland besteed te worden. Het geld zou beheerd worden door het Centraal Joods Overleg.[53]
- Moeilijker dan in het geval van joden was het inzicht te krijgen in het rechtsherstel van Sinti en Roma. Er was vrijwel niets gedocu-

menteerd. Maar evident was dat zij 'in de maatschappij met grote kilte bejegend [waren]. Om deze redenen stelt de regering een bedrag beschikbaar van f 30 miljoen.'[54] Verder was duidelijk geworden dat er over de behandeling van de groep 'toch meer historisch materiaal te vinden zou zijn dan eerder werd aangenomen.' Dergelijk materiaal, zo beloofde de regering, zou nader onderzocht worden

- Ook het onderzoek naar het rechtsherstel van de Nederlands-Indische gemeenschap kampte met moeilijkheden ten gevolge van gebrekkige documentatie. Niettemin waren de tekortkomingen hiervan eveneens duidelijk. Weliswaar konden die moeilijk allemaal op het conto van de Nederlandse regering worden geschreven maar een gebaar leek op zijn plaats. Het was 250 miljoen groot en werd in overleg met het zogenoemde Indisch Platform nadrukkelijk bestemd voor collectieve doeleinden – dit onder meer om te voorkomen dat er een onderscheid werd gemaakt tussen wel en niet-geïnterneerde Nederlanders ofwel tussen blanken en kleurlingen.

Verder kondigde de regering in hetzelfde schrijven nog een aantal algemene maatregelen af:

- Een onderzoek naar de terugkeer en opvang van vervolgingsslachtoffers, een onderzoek dus naar Nederland in de eerste jaren na 1945. Dit onderzoek was op moment van schrijven al meer dan een jaar gaande[55] en diende in 2001 afgesloten te worden.
- Een inventarisatie van depots en saldi op tussenrekeningen en uitstaande polissen. Een dergelijke inventarisatie werd op het moment van schrijven door de betrokken instellingen zelf al gemaakt.
- Een beter en gedrevener onderzoek naar de eigenaren c.q. erfgenamen van de in Nederland uitstaande tegoeden.
- Voortgaande monitoring van de internationale ontwikkelingen op het gebied van dergelijke tegoeden.
- En tot slot diende, indien na de publicaties over naoorlogse opvang nog noodzakelijk, nader onderzoek verricht te worden naar andere, in het schrijven niet genoemde vervolgingsslachtoffers: homoseksuelen, Jehova's Getuigen, politieke gevangenen en verzetsdeelnemers.

Voor al deze zaken nam de regering nog eens 50 miljoen gulden op.

Pandora's doos

Je zou denken dat deze en andere inhaalslagen tot tevredenheid stemden maar het tegendeel was het geval. Zeker bij nader inzien lijkt het eerder alsof de zaak, eenmaal in beroering gebracht, met de tijd slechts onrustiger werd. Er werden steeds meer onrechtvaardigheden ontdekt. De erkenning van slachtoffers had op de betreffende personen of groepen vaak een omgekeerd effect, dat wil zeggen: zij voelden zich sterker miskend dan voorheen of, wat niet hetzelfde is, legden van die miskenning vaker en krachtiger getuigenis af. Tot slot veranderde ook het beeld van de gebeurtenissen en dreigde her en der zelfs om te slaan. Iets dergelijks was al gebleken uit het boek dat Nanda van der Zee in 1997 had gepubliceerd. Het maakte veel los.[56] De reden hiervan is dat het goed aansloot bij de groeiende tendens tot *debunking*. Want in *Om erger te voorkomen* had Van der Zee de vraag opgepakt die in voorgaande jaren wel vaker gesteld maar nooit bevredigend beantwoord was: naar het in verhouding grote aantal Nederlandse joden dat de oorlog niet overleefd had. Het antwoord dat zij gaf, was op z'n minst opmerkelijk. Verantwoordelijk, zo stelde zij, was de Nederlandse elite, het koningshuis voorop. Zij had het volk in het algemeen en de joden in het bijzonder in de steek gelaten. Vooral het beeld dat Van der Zee van Wilhelmina schetste, zette veel kwaad bloed. De Koningin zou haar vlucht naar Engeland lang voorbereid hebben. Zij zou van joden weinig hebben willen weten. Ze was hooghartig, autoritair, elitair. Maar bovenal was ze nalatig geweest – in de eerste plaats ten opzichte van de joden. 'Tijdens de oorlog heeft koningin Wilhelmina niets wezenlijks voor de joden in Nederland gedaan, en ook na de oorlog niet, trouwens.'[57]

Terwijl professionele historici en de belangrijkste landelijke kranten van dit standpunt brandhout maakten, klonk in de regionale pers, weekbladen en ingezonden brieven ook bewondering voor de historica door. In *De Gelderlander* werd gesproken van een Nederlandse Historikerstreit, in *De Groene* werd Van der Zee de Nederlandse Goldhagen genoemd en de *Leeuwarder Courant* kopte instemmend: 'Nederlandse gezagsdragers lieten joden volledig in de steek'. Het bijgaand artikel eindigde met een citaat uit een brief die de historica uit Israël ontvangen had, van een voormalige landgenoot die alle banden met 'het vaderland-verraderland' verbroken had en meende dat met dit boek eindelijk recht was gedaan. 'Die mensen zijn nu oud,' zei Van der Zee, 'maar ik kan heel goed merken, dat het voor hen eigenlijk een soort

van genoegdoening is, zo van: eindelijk gewoon de waarheid op tafel. Voor het eerst durft iemand man en paard te noemen.'[58]

Het was een indruk die door de conclusies van de commissies Van Kemenade e.a. niet werd weggenomen. Integendeel. Het was inderdaad zoals het *NRC Handelsblad* had voorspeld: met de onderzoeksrapporten werd een doos van Pandora geopend. Dat was nog niet gebeurd of alle geesten vlogen uit. Zo gebruikt Gert Oostindië, kenner van allochtoon Nederland, eveneens de uitdrukking 'doos van Pandora'. 'Er is tevredenheid,' schreef hij in 2005 naar aanleiding van een reeks publicaties over Indische Nederlanders.

> Maar er wordt ook gesmaald en geklaagd. Over het 'Gebaartje', dat in het niet zou vallen bij de uitkeringen aan de nakomelingen van de joodse slachtoffers. Over het NIOD-onderzoek, dat mogelijk te weinig het Indische geluid zal vertolken en bovendien onvoldoende aanknopingspunten zal leveren om aanvullende schadeclaims in te dienen... Waarmee maar weer blijkt dat met iedere boetedoening van overheidswege over het verleden een doos van Pandora wordt geopend.[59]

Een probleem voor de Indische Nederlanders was bovendien dat de joden steeds weer het merendeel van de aandacht opeisten en hen naar een tweede of nog lagere plaats drongen.[60] Het was hetzelfde verwijt waarmee de Sinti en Roma kwamen. Zo ergerde Adolf Weiss ('Tata') Mirando zich er mateloos aan dat Wim Kok bij de herdenking van de Shoah in 2000, kort na de publicatie van de onderzoeksrapporten, een keppeltje droeg. 'De premier hoeft van mij echt geen grote zigeunerhoed te dragen,' verzuchtte hij tegen de pers. 'Al had hij maar een nepviooltje van bloemen bij dat monument gelegd, zoiets – dan had ik gedacht: laat verder maar zitten.'

Acht jaar later had Mirando's nicht Lalla Weiss, woordvoerster van de Nederlandse Sinti en Roma, het er nog steeds over.[61] Gevoelens van miskenning bleven tot slot ook bij tal van joden en, niet te vergeten, hun kinderen.[62] De conclusie kan er dan ook slechts één zijn – een voor de hand liggende en vergelijkbaar met die Max Nord na afloop van het proces tegen Klaus Barbie had getrokken: dat het gebeurde, excuses, compensaties en andere gebaren ten spijt, nooit meer goed te maken viel. Het kon hoogstens slijten.

[29] Gesleten emoties, nieuwe clichés en vreemde vergelijkingen

Hoe en waarom de oorlog ook uit Nederland niet verdween

Halverwege het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw stonden de Nederlandse media opeens weer vol oorlogsaffaires – eigenlijk 'affairetjes' want in vergelijking met eerdere zaken zoals die rond Menten en Aantjes bleef de belangstelling beperkt tot een kleine groep. Bovendien waren de nieuwe affaires als stormen in glazen water. Niettemin zijn ze veelzeggend voor de samenleving waarin ze plaatsvonden en de rol die de oorlog daarin nog altijd speelde.

Het eerste relletje in de reeks begon met een interview met een van de oprichters van de Raad van Verzet, Gerrit Kleinveld. Hij vertelde in januari 2005 dat het verhaal over de dood van Jan Campert op fantasie berustte. Campert was een van Nederlands grootste oorlogshelden, beroemd vooral vanwege het exemplarische 'Lied der achttien doden'. Heel het naoorlogs verhaal van zijn persoon was ondergeschikt aan die heldenstatus. De fantasie nam daarbij een dermate hoge vlucht dat regelmatig te horen was dat hijzelf een van de achttien veroordeelden was geweest en het gedicht in de dodencel geschreven zou hebben.[1] Al was genoegzaam bekend dat dit onzin was, het illustreert 's mans faam: die stond buiten kijf. Vandaar onder meer dat zo'n twintig gemeenten een straat naar hem vernoemd hadden en overal in het land Jan Campertscholen stonden.[2] Toch was er 'een maar' en hoewel dat sinds lang in kleine kring de ronde deed, was het nooit in de openbaarheid gekomen – tot het moment dat biograaf Hans Renders eind 2004 Camperts levensverhaal publiceerde. 'Het verzetssymbool Jan Campert is door allerlei goedbedoelende mensen in bescherming genomen,' schrijft hij en vertelt dat die bescherming zo ver ging dat uit het dossier documenten waren verdwenen en dat instellingen die over eventueel belastende stukken beschikten, zoals de Stichting 1940-1945, met informatie weinig toeschietelijk waren.

Niettemin kwam hij tot een conclusie die slecht spoorde met een heldenstatus:

> Jan Campert had al voor de oorlog een serie verkeerde vrienden om zich heen verzameld. Hij toonde zich niet altijd even karaktervol. Hij werkte voor collaborerende uitgevers en tijdschriften, bedelde om een subsidie bij een gelijkgeschakeld departement en het is waarschijnlijk dat hij flink wat geld vroeg voor het over de grens zetten van joden.

Maar het kon nog erger. In de biografie vertelt Renders dat Campert,

zoals ook in het *Totenbuch* van Neuengamme staat, overleden was aan het niet meer functioneren van enkele fatale organen, plus een middenrifontsteking. 'De werkelijke doodsoorzaak,' schrijft hij samenvattend, '[zijn] de verschrikkelijke leef- en arbeidsomstandigheden in het kamp.'[3] Helemaal niet waar, beweerde Kleinveld enkele maanden na verschijning van de biografie. Campert was geen natuurlijke dood gestorven maar omgebracht door het verzet omdat hij geweigerd had mee te werken aan de verdeling van voedselrantsoenen en bovendien verraad had gepleegd. Hij zou de namen van de leden van een geheime kampraad doorgegeven hebben aan de Duitsers.[4]

Het nieuwtje werd in alle media uitvoerig belicht. Artikelen, ingezonden brieven, polemieken, interviews, commentaren van deskundigen en artikelen over de opwinding zelf, de klassieke reeks in affaires en mediahypes.[5] De Jan Campert Stichting, zo werd bekend, overwoog haar naam te veranderen. Zoon Remco (Campert) schreef in een ontroerende column dat op z'n minst het ['Lied der achttien doden'] gered moest worden. Socioloog J.A.A. van Doorn gebruikte zonder omhaal het woord collaborateur. NIOD-directeur Hans Blom noemde de beschuldiging plausibel. Anderen beweerden dat er in Neuengamme helemaal geen kampraad had bestaan, dat de beschuldiging gebaseerd was op één (bovendien niet langer levende) bron en dat één bron gelijk is aan geen bron.

Ondertussen was de gemeente Den Haag, verantwoordelijk voor de naar de verzetsheld genoemde stichting, een onderzoek begonnen. Het verscheen in het najaar van 2005 en concludeerde dat ontmythologisering van de persoon Campert noodzakelijk maar dat verraad evenals de weigering mee te werken aan voedselverdeling onwaarschijnlijk was. Campert was destijds een doodziek man in erbarmelijke omstandigheden geweest. Een 'natuurlijke' dood was om die reden waarschijnlijker dan liquidatie.[6]

P.J. Meertens

Op het moment dat deze conclusie getrokken werd was de demythologisering van Neêrlands grote zonen alweer een stapje voortgeschreden. In 2001 had de Amsterdamse socioloog Hans Derks een boek over de Duitse *Westforschung* gepubliceerd, dat wil zeggen over wetenschappelijk onderzoek met betrekking tot gewezen Duitse aanspraken op delen van West-Europa. In dat boek kwam de Nederlandse volkskundige P.J. Meertens ter sprake. De man trok temeer de aandacht omdat hij een van de hoofdpersonen was in een op dat moment veelbesproken romanserie over het naar hem genoemde instituut – *Het bureau* van J.J. Voskuil. Volgens de heersende opvatting had Meertens zich vanaf het allereerste moment tegen het nazisme gekeerd en tijdens de oorlog alle mogelijke moeite gedaan 'zijn' instituut voor overname door de Duitse wetenschap te behoeden. Vandaar onder meer dat hij door de redactie van *Onderdrukking en Verzet* gevraagd was een artikel over wetenschappelijke instellingen tijdens de oorlog te schrijven.[7] Kortom, Meertens was ronduit 'goed' geweest.

Maar Derks dacht daar anders over en had dat de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, de koepel waartoe het ondertussen naar Meertens genoemde instituut behoorde, ook laten weten: dat de man zich vergaand met het nazisme zou hebben ingelaten en dat men er daarom verstandig aan deed de naam van het instituut te veranderen. Na enig heen-en-weergepraat besloot de Akademie tot een onderzoek. Het werd in een enkel geval (*Het Parool*) op sensationele wijze aangekondigd: 'SS-relatie Meertens onder loep'.

Op bijna hetzelfde moment publiceerde een andere historicus[8] een studie over de geschiedenis van de Nederlandse volkskunde. Ook hierin kwam Meertens uitgebreid aan bod – niet negatief maar evenmin erg fraai. Opnieuw leek een Nederlands instituut in zowel letterlijke als figuurlijke zin onderuitgehaald te worden. Dat dit uiteindelijk niet gebeurde, komt doordat uit onderzoek bleek dat Meertens, zoals *de Volkskrant* het formuleerde, in de oorlog 'niet echt fout'[9] was geweest. Dat klinkt zuinig en zo was de conclusie van de drie historici die de zaak onderzochten ook. 'Hij was geen lid van de NSB of enige organisatie die na de oorlog als fout is aangemerkt en waarvan de leden destijds strafbaar werden geacht. Hij heeft ook niemand verraden.' Deze 'positieve' woorden werden echter meteen gevolgd door een 'maar'.

> Dat neemt niet weg dat Meertens terdege verbindingen heeft gehad met instelling en personen die verbonden waren met het Rijkscommissariaat of nauw samenwerkten met de bezetter.

De media namen hier geen genoegen mee en wilden weten of Meertens nu wel of niet fout was geweest. De voorzitter van de commissie, Hermann von der Dunk, reageerde licht geërgerd op zoveel zwartwitdenken en stelde dat de realiteit weerbarstig kan zijn – weerbarstiger dan het geweten lief was. Een dergelijke conclusie, zo vervolgde hij, werd door de samenleving echter niet aanvaard, met als gevolg een kloof tussen historici en publiek. Terwijl eerstgenoemden de nuance zochten, eiste de openbaarheid hom of kuit.[10] In de conclusie van het rapport legden de onderzoekers op dit laatste zelfs de nadruk door te beweren dat er een 'nieuwe morele zuiveringsgolf' gaande leek. Daarin moesten dit keer vooral vooraanstaande figuren het ontgelden.[11]

Peter Debye

En inderdaad – van autonome dynamiek van een proces gesproken: tussen het moment dat de zaak-Meertens begon en het moment dat het rapport erover verscheen, kwamen nóg twee Nederlandse 'instituten' in opspraak. In het ene geval ging het werkelijk om een briesje in een borrelglas: Harry Mulisch zou lid van de Jeugdstorm zijn geweest. Dit althans beweerde Dick Verkijk in een boekje uit januari 2006. Hoewel het bewijs zo mager was dat geen verstandig mens het serieus nam,[12] gingen de media er uitvoerig op in. Mulisch reageerde laconiek, het briesje woei over maar helemaal vergeten werd het niet. Zo werd er bij de tachtigste verjaardag van de schrijver, anderhalf jaar later, en bij zijn dood in 2010 opnieuw herhaaldelijk verwezen naar diens eventueel foute oorlogsverleden.[13]

De andere zaak die begin 2006 in opspraak kwam, was serieuzer want betrof een man van internationale faam. Hij had een Nobelprijs ontvangen en ging zelfs door voor 'de opvolger van Einstein' – hij was hem opgevolgd op een leerstoel in Zürich: Peter Debye. De Rijksuniversiteit van Utrecht had haar fysisch-chemisch instituut naar hem vernoemd en de Universiteit van Maastricht kende een prijs met zijn naam. Maar nadat Debyes naam in januari 2006 in een studie over Einstein in Nederland met nazisme in verband was gebracht, had je de

poppen aan het dansen. Half februari maakte de Utrechtse universiteit bekend dat de naam van het instituut gewijzigd zou worden – zo voortvarend waren ze bij het Meertens-Instituut niet geweest. Dezelfde dag besloot de Maastrichtse universiteit de Debye-prijs niet langer uit te reiken. 'Over Debye,' aldus de man die de zaak naderhand uitvoerig onderzocht,

> ontstond in Nederland een klassiek goed-fout debat, waarbij de verschillende participanten – 'moralisten' versus 'rehabilitanten' – zich in hun gelijk ingroeven.

Het debat sloeg zelfs over naar het buitenland en leidde al met al tot honderden artikelen die net zoals in de kwesties Meertens en Campert veelal uit niet meer bestonden dan een herhaling van bekende feiten plus een oordeel – artikelen van pover niveau dus. Uiteindelijk verscheen ook over deze zaak een rapport. Het kwam met een tja-conclusie: Debye was beslist geen nazi geweest terwijl evenmin gesproken kon worden van

> oppositie tegen het nazisme... Wel waren er momenten van weerstand, maar die hadden een multi-interpretabel karakter. Ze hingen samen met een door Debye ontwikkeld survival-mechanisme van meerduidigheid en werden primair ingegeven door het handhaven van de belangen van zijn Duitse wetenschappelijke netwerk; uiteindelijk stelde hij er ook zijn eigen positie mee veilig.[14]

Voorbij maar niet verdwenen

Hoe onbeduidend op zich wellicht ook, mede door hun overeenkomsten zijn de kwesties Campert, Meertens en Debye (die van Mulisch kan beter tussen haakjes blijven) niet zonder betekenis en illustreren, om te beginnen, dat de oorlog aan het begin van de eenentwintigste eeuw de gemoederen nog altijd in beweging kon brengen. 'Ruim zestig jaar na de Tweede Wereldoorlog maken we de balans op van de meest recente heksenjacht,' schreven twee wetenschappers van de TU Delft in de zomer van 2006 in een ingezonden stuk in *Het Parool*.

> Harry Mulisch heeft een schotwond, Jan Campert is zwaargewond en Peter Debye verkeert in levensgevaar. Over het lot van Meertens krijgen

we binnenkort uitsluitsel. En dan is het weer wachten op het volgende prominente slachtoffer in deze Nederlandse Culturele Revolutie.[15]

Anderen betoogden hetzelfde. Onder hen oudgediende Hermann von der Dunk. 'Ruim zestig jaar na dato kan de oorlog als het moderne moedertrauma van Nederland nog steeds commotie veroorzaken,' betoogde hij naar aanleiding van de Meertensaffaire en vervolgde: 'behalve Duitsland ken ik geen ander land waar dat in die mate het geval is.'[16] Het is echter de vraag of de constatering niet vooral iets over de spreker zegt. Dit om te beginnen omdat Von der Dunk de door hem genoemde landen goed en 'andere landen' minder goed kent. Is de oorlog in Frankrijk geen 'moedertrauma' meer? Hoe staat het met België, Rusland, de Oost-Europese landen (Polen!), Italië? En wat te denken van de rol van het trauma der trauma's, de Shoah, in de Verenigde Staten, zo niet in heel het Westen?

Maar de opmerking zegt om nog andere redenen wellicht vooral iets over Von der Dunk en andere oudere Nederlanders. Want al was er commotie rond Meertens, Campert en Debye, hoe groot was die eigenlijk? Wie wond zich erover op? Waren het niet vooral de media met daarachter de mensen die gepokt en gemazeld waren door de Tweede Wereldoorlog en dus steeds weer zagen wat zij met zich meedroegen terwijl jongeren zich om andere zaken – én andere oorlogen – bekommerden?

Hoewel dergelijke vragen nauwelijks te beantwoorden zijn, lijdt het geen twijfel dat de affaires uit het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw minder losmaakten dan die van dertig jaar eerder.

Dit komt niet alleen omdat ze van een andere orde waren – ze gingen niet over misdadigers als Menten of een vooraanstaand politicus als Aantjes maar over gestorven intellectuelen –, dit komt ook omdat de sfeer veranderd was, van zwart-wit naar moreel grijs en feitelijk veelkleurig. Bij deze sfeer past ook de uitkomst van de nieuwe affaires. In plaats van duidelijk (Menten oorlogsmisdadiger, Aantjes fout) was zij complex: helden zouden niet altijd heldhaftig zijn, schoften hadden ook een andere kant en slachtoffers konden belangen hebben. Een belangrijk gevolg van dit inzicht – en dat is het derde dat opvalt aan de affaires Campert, Meertens en Debye – is dat professionals aan de ene en publiek c.q. media aan de andere kant, precies zoals Von der Dunk opmerkte, in toenemende mate van elkaar begonnen te verschillen. Terwijl eerstgenoemden steeds vaker de complexiteit beklemtoonden, waren media en publiek vooral gericht op demythologisering, *debun-*

king en sensatie, op eenvoud dus. 'Drie pogingen tot karaktermoord binnen twee jaar,' schreven de eerder genoemde wetenschappers in *Het Parool*,

> met als wapen een gerucht op basis van een verklaring uit de tweede hand over vermeend wangedrag tussen 1940 en 1945. Inzake de Tweede Wereldoorlog kennen wij Nederlanders alleen 'goed' of 'fout' – daartussen ligt niets.

Zo was het dus niet. De onderzoeksrapporten over de drie affaires tonen het. Maar het is waar dat de media de neiging hadden heel wat minder genuanceerd te zijn. Dat zegt echter niet alleen iets over de wijze waarop de oorlog voortleefde, het zegt ook iets over de media die in een tijd van toenemende concurrentie, groeiend nieuwsaanbod en veranderende openbaarheid zich, al dan niet terecht, steeds weer gedwongen zagen 'spanning en sensatie' te brengen.

Een andere wereld

Ondertussen ontstond er een wereld die fundamenteel verschilde van die van 'het tijdperk van de Tweede Wereldoorlog'. In die nieuwe wereld speelden nationale staten, motor van een langdurig tijdperk van Europese rivaliteiten, een steeds minder grote rol. Mede hierdoor veranderde ook het fenomeen oorlog. In plaats van een strijd tussen nationale staten werd oorlog in de eerste plaats een situatie van, zoals het Franse en Engelse begrip (*guerre*, *war*) ook aangeeft, chaos of verwarring.[17] Dit geldt ook de oorlogen waarmee Europa na de Val van de Muur in (voormalig) Joegoslavië geconfronteerd werd – om niet te spreken van de talloze burger- en terreuroorlogen die elders plaatsvonden. Zij werden in toenemende mate intrastatelijk, dat wil zeggen speelden zich af *binnen* de grenzen van nationale staten of wat daarvoor doorging.[18]

Maar dit is niet de enige verandering die, in de beleving van Europeanen althans, in ieder geval de oorlog in voormalig Joegoslavië met zich meebracht. Oorlog kwam hierdoor voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog ook weer nabij. Deze nabijheid werd versterkt door een ontwikkeling in de media. Zo kende Nederland tot 1987 twee televisiestations. Beide waren onderdeel van de publieke omroep. Daar kwam in 1988 een derde (publieke) en vanaf 1989 een hele reeks (commer-

ciële) stations bij. Deze groei was een van de vele tekenen van het ontstaan van een veranderend 'politiek-publicitair complex'. In dit complex speelden media een grotere rol dan ooit. Tegelijkertijd en daarmee vermoedelijk ook samenhangend veranderden inhoud en intensiteit van hun berichten. Ze werden spannender, afwisselender, sneller, 'hyperig' om het met een veelgebruikt begrip te zeggen.[19] De belangstelling voor zoiets 'opwindends' als oorlog nam hierdoor niet af, integendeel.

De groeiende belangstelling voor oorlog werd op zijn beurt versterkt doordat niet alleen Europa maar heel de wereld ook daadwerkelijk opnieuw bedreigd werd. In ieder geval ervoer men het zo. Zeker na de aanslag op het World Trade Centre en het begin van *The War on Terror* vonden op elk continent aanslagen plaats, in Europa onder meer in Madrid en Londen. Onvermijdelijk gevolg hiervan was dat de nieuwe 'oorlog' alle aandacht vroeg en de Tweede Wereldoorlog op de achtergrond raakte.

Maar al werd met oorlog minder vanzelfsprekend de Tweede Wereldoorlog bedoeld, deze bleef een belangrijk referentiepunt. Sterker nog, soms leek het alsof de symbolische betekenis van de Tweede Wereldoorlog omgekeerd evenredig was aan de historische. Dat wil zeggen: terwijl de gebeurtenissen uit de jaren 1939-1945 verder in het verschiet kwamen te liggen, nam de morele en politieke betekenis ervan toe. Dit althans zou je kunnen concluderen uit de reacties op de beginnende burgeroorlog in voormalig Joegoslavië. Tot diep in 1992 heerste daarover vooral verwarring. Veelzeggend in dat verband is de oproep van een aantal journalisten van *de Volkskrant* en het *NRC Handelsblad* op de laatste dag van 1991. Hij was emotioneel, die oproep, verontwaardigd ook en sprak van de plicht iets te doen. Waarom dat nog niet gebeurd was? De auteurs wisten het wel. Omdat de oorlog in Joegoslavië als een primitief soort stammenstrijd en bovendien als niet-bedreigend ervaren werd.

> Er is geen identificatie mogelijk met een bepaalde kant in het conflict. In het geval van Vietnam was er een gevoel van medeverantwoordelijkheid voor een door 'het rijke Westen' gevoerde oorlog tegen een Derde-Wereldland. De plaatsing van kruisraketten werd ervaren als een directe bedreiging. Nu is er noch identificatie, noch een gevoel van direct gevaar. De oorlog in Joegoslavië wordt soms gezien als een vorm van treurige folklore, de Balkan eigen.[20]

Maar niet alleen identificatie met, ook interpretatie van het conflict was moeilijk. Zoveel landen, al die partijen, er viel nauwelijks een peil op te trekken. Oorlog was inderdaad wat het begrip oorspronkelijk suggereerde: chaos. Deze inschatting veranderde vanaf het moment dat de gebeurtenissen in het licht van de Tweede Wereldoorlog werden gezien. Tekenend hiervoor zijn de beelden die op 5 augustus 1992 door een Engelse televisieploeg en enkele Engelse fotografen in een kamp bij Trnopolje werden geschoten, met als meest bekende dat van een uitgemergelde man achter prikkeldraad.[21] 'Belsen (19)92' kopte de *Daily Mirror* onder die foto en over de gehele breedte van de krant. 'The picture that shames the world'. Vervolgens toonden alle media het beeld. Daarbij werd telkens dezelfde vergelijking gemaakt en klonk alom dezelfde verontwaardiging. Opeens wist men hoe de gebeurtenissen geïnterpreteerd dienden te worden – en ook wat de volgende stap diende te zijn. Nog op dezelfde dag, 5 augustus, publiceerde Joris Voorhoeve, op dat moment directeur van het Instituut Clingendael maar spoedig (1994-1998) minister van Defensie en in die functie mede-verantwoordelijk voor het Nederlands optreden in voormalig Joegoslavië, een pleidooi voor humanitaire interventie. Interessant is vooral zijn argumentatie:

> Het is onvoorstelbaar dat 46 jaar na de volkenmoord op de joden opnieuw in een Europees land stelselmatig een bevolkingsgroep wordt verjaagd en afgeslacht, terwijl geen enkele mogendheid of internationale organisatie daar paal en perk aan weet te stellen.[22]

Trouw had in mei nog gesteld dat voormalig Joegoslavië een wespennest was en dat er om die reden weinig anders overbleef dan machteloze woede – én doormodderen. Maar op 6 augustus schreef de krant dat het onaanvaardbaar was 'dat in Europa dingen gebeuren die aan de ergste verschrikkingen van de tweede wereldoorlog doen denken.' *NRC Handelsblad* maakte eenzelfde omslag. Terwijl het de buitenwacht in het voorjaar van 1992 nog machteloos noemde, meende het op 5 augustus dat er zo snel mogelijk ingegrepen moest worden – ook hier op basis van een verwijzing naar de Tweede Wereldoorlog en de Shoah. 'Net als bij Hitler destijds is geweld het enige dat Milosevic zal stoppen.' Niet dat iedereen het met de vergelijking eens was of dat er geen stemmen *tegen* interventie klonken. Maar de toon was gezet. Het heeft iets merkwaardigs, merkte een journalist op die al langer bij het conflict betrokken was en reeds eind december 1991 voor daadkracht had gepleit,

> in ex-Joegoslavië [wordt] al een jaar gevochten. Er zijn al een jaar gevangenkampen. Er worden al een jaar mensen gefolterd en vermoord en steden in puin geschoten... [Maar] men krijgt de indruk dat de mensenrechten pas worden geschonden sinds die Britse televisieploeg toegang kreeg tot het kamp Omarska en het woord 'concentratiekampen' voor het eerst viel.[23]

Later onderzoek bevestigt de juistheid van deze constatering.[24] Aan de ernst van de situatie in voormalig Joegoslavië is nooit getwijfeld. Twijfel was er daarentegen wél over de interpretatie en dus ook over de ge-

eigende reactie. Dat veranderde vanaf het moment dat de vergelijking met de Tweede Wereldoorlog werd gemaakt en Serviërs als daders (Duitsers) en moslims als slachtoffers (joden) werden voorgesteld. Des te wranger dat het enkele jaren later in datzelfde ex-Joegoslavië en onder ogen van het zo goedbedoelende Nederland tot de eerste massamoord op Europese bodem sinds de Tweede Wereldoorlog kwam. Het bracht heden en verleden even heel dicht bij elkaar.

Levend verleden

Vergelijkingen van de actualiteit met de Tweede Wereldoorlog zijn zo oud als de oorlog en in dit boek ook al herhaaldelijk ter sprake gekomen. Tijdens de Koude Oorlog, in het bijzonder in de jaren vijftig werden fascisme en communisme steeds weer op één lijn gesteld. Wie het communisme niet bestreed, zou gebeurtenissen als in het jongste verleden opnieuw over zich afroepen.[25] In de jaren zestig, begin zeventig was het gebruik van de oorlog vager. Jongeren gebruikten hem te pas en te onpas als stok om alles en iedereen te slaan: elke tegenstander was 'een fascist'. Ondertussen werden ouderen vooral dankzij Loe de Jong voor het eerst massaal doordrongen van een historisch beeld. Het maakte dat zij eerder oog hadden voor de eigenheid van dan voor de gelijkenissen met de oorlogsperiode. In de jaren tachtig raakte de vergelijking opnieuw in zwang: economische crisis, bewapening (kernraketten) en opkomst van extreemrechts werden voorgesteld als een terugkeer van gewezen tijden. Vooral het relatieve succes van Hans Janmaat en zijn Centrumpartij, later Centrum Democraten zorgde voor opwinding, soms zelfs lichte paniek, terwijl vergelijkingen tussen NSB en Centrumpartij of tussen Janmaat en Mussert steeds vaker gemaakt werden.[26]

Nadat extreemrechts in de tweede helft van de jaren tachtig door interne ruzies verscheurd en geïsoleerd was geraakt, brachten de jaren negentig om te beginnen verwarring. Aan de ene kant zag het er na de Val van de Muur namelijk naar uit dat de spoken van het verleden bezworen waren. Het communisme was verdwenen, het democratisch systeem vond alom ingang en zo goed als heel de wereld leek het westers samenlevingsmodel te aanvaarden – 'het einde van de geschiedenis' zoals Francis Fukuyama het noemde. Tegelijkertijd verkondigden de Nederlandse media voortdurend dat extreemrechts, althans in Nederland, weinig voorstelde, 'een klein smeulend vuurtje' zoals het *Rotterdams Dagblad* eind 1991 kopte en andere kranten in andere bewoordingen herhaalden.[27]

Ondertussen behaalde extreemrechts in omringende landen zoals in België met het Vlaams Blok van Filip Dewinter en in Frankrijk met het Front National van Jean-Marie Le Pen ongekende successen. De belangrijkste oorzaak hiervan was de zogenoemde vreemdelingenproblematiek. Maar terwijl deze in het Nederland van de jaren tachtig nog bijna uitsluitend een onderwerp voor extreemrechts was, toonden vanaf de jaren negentig ook andere politieke stromingen belangstelling. Symbolisch voor de verandering is de lezing die Frits Bolkestein in september 1991 op de Liberale Internationale in Luzern hield. Hij constateerde fundamentele verschillen tussen aan de ene kant de westerse, christelijke en aan de andere kant de overige, bovenal islamitische beschavingen. Om die reden stelde hij dat een toestroom van migranten uit laatstgenoemde cultuur onoverkomelijke problemen met zich meebracht. Tegelijkertijd betoogde hij met verwijzing naar een vroeg (1979) maar zo goed als vergeten rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid dat de westerse cultuur op cruciale punten – scheiding van kerk en staat, vrijheid van meningsuiting, verdraagzaamheid, discriminatie – geen compromissen kon sluiten. Haar stond 'geen andere keus open dan de verworvenheden van onze cultuur te verdedigen tegen andersluidende aanspraken in.'[28]

Bolkestein hield een liberaal pleidooi, benoemde het probleem en bepleitte debat. Maar onbedoeld maakte hij de weg vrij voor personen en partijen die minder tolerant waren. 'Bolkestein heeft onze partij acceptabeler gemaakt,' verkondigde Hans Janmaat eind 1992 dan ook in *De Groene Amsterdammer*.[29] Al lijkt dit wat veel gezegd, juist is wel dat de ook door Bolkestein opgemerkte botsing tussen autochtonen en allochtonen in de loop van de jaren negentig een van de belangrijkste maatschappelijke thema's werd. Dit had onder meer tot gevolg dat

de Centrumdemocraten drie zetels in de Kamer behaalden, het aantal geweldsincidenten toenam en alom extreemrechtse beweginkjes ontstonden.[30] Dit op zijn beurt was voor een groeiend aantal Nederlanders, onder wie ondergetekende,[31] reden zich zorgen te maken. De vergelijking met toen speelde daarbij een cruciale rol.

De laat twintigste-eeuwse neiging actualiteit en wereldoorlog met elkaar in verband te brengen werd versterkt door de centrale positie van de Shoah. De Tweede Wereldoorlog zou niet louter een strijd tussen goed en fout zijn geweest, hij was het decor van een massamoord. Terwijl de klemtoon in het ene geval (oorlog) op de overwinning van het goede kon liggen, was in het andere geval (genocide) sprake van onherstelbare schade, onuitwisbare schande en een niet in te lossen schuld. Schade, schande en schuld werden door de spectaculaire onthullingen over banken, overheden en vooraanstaande figuren in de jaren negentig nog eens extra ingewreven. Het vergeten van de oorlog bleek temeer moeilijk omdat het fenomeen oorlog na de Val van de Muur opnieuw pijnlijk dichtbij kwam. In Europa werd voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog weer gevochten en de belangrijkste militaire macht ter wereld, de Verenigde Staten, stuurde voor het eerst sinds Vietnam weer troepen de wereld in, naar Koeweit, Afghanistan en Irak. Ze werden hierin door bondgenoten gevolgd. Ook hierdoor was het onvermijdelijk dat de laatste grote oorlog opnieuw ter sprake kwam.

Tot slot is er nog een vierde en, hoewel vage, misschien wel belangrijkste verklaring voor de in de jaren negentig dominante neiging steeds weer de Tweede Wereldoorlog te noemen, niet als historisch fenomeen maar als symbool of referentiepunt: dat temidden van alle beroering na de Val van de Muur het kompas verloren dreigde te gaan. De Tweede Wereldoorlog met z'n simpele boodschap van een 'dat nooit meer' bezat een dergelijk kompas nog wel.[32]

Kosovo & de Tweede Wereldoorlog

De vergelijking tussen de Tweede Wereldoorlog en de actualiteit is (zoals de meeste historische vergelijkingen) veelal een intellectuele truc, een poging met gebruikmaking van het verleden een standpunt te bepleiten of een tegenstander monddood te maken. Een vorm van instrumentele geschiedenis dus, door ethicus Leo Strauss in 1953 *reductio ad Hitlerum* genoemd, sinds 1990 bekend als de Wet van Godwin – die

zegt dat naarmate een discussie langer duurt de waarschijnlijkheid van een verwijzing naar de nazi's of Hitler toeneemt.[33] Het gaat om het heden. De historische verwijzing zegt in dergelijke gevallen meestal dan ook meer over de maatschappelijke betekenis van de maat (in dit geval de Tweede Wereldoorlog) en het intellectueel onvermogen dan wel de retorische capaciteit van de spreker dan over de eigenschappen van de aangeduide persoon of zaak. Waarmee overigens allerminst gezegd is dat zo'n vergelijking niet oprecht gemeend, zelfs niet dat zij onjuist zou zijn. Een aardige illustratie van een oprechte vergelijking spreekt uit de bemoeienissen van Madeleine Albright met Kosovo in 1999. De toenmalige Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken voelde zich ook om persoonlijke redenen nauw bij de gebeurtenissen betrokken. Zij was in 1937 ter wereld gekomen in het land dat een jaar na haar geboorte door het verdrag van München eerst uiteenviel en vervolgens geannexeerd werd (Tsjecho-Slowakije). Albrights vader, een diplomaat aan de zijde van de anti-Hitlerianen (Edvard Beneš), kon daarop niet anders dan uitwijken. Hoewel het gezin na de oorlog terugkeerde, zag het zich enkele jaren later, na de Russische inval van 1948, opnieuw gedwongen te vertrekken. Dit keer ging de reis richting Verenigde Staten waar Albright verameri kaniseerde en na een lange omweg in de politiek belandde. In 1993 werd zij Amerikaans ambassadeur bij de Verenigde Naties en raakte in die hoedanigheid nauw betrokken bij de genocides in Rwanda en voormalig Joegoslavië. Maar terwijl zij in het ene geval de neiging had voorzichtig, volgens sommigen té voorzichtig,[34] op te treden, ging zij in het andere eerder (te?) voortvarend te werk.

De verklaring hiervoor is niet alleen haar Europese komaf maar ook dat Albright precies in deze jaren ontdekte dat ze joods was en drie van haar grootouders in vernietigingskampen had verloren. Haar ouders hadden dat tot stomme verbazing van Albright zelf en ongeloof van de omgeving altijd verzwegen.[35] De betekenis van een en ander bleek vanaf het moment dat de vrouw het tot minister van Buitenlandse Zaken bracht en in die hoedanigheid met de gebeurtenissen in Kosovo werd geconfronteerd. Al gaat het te ver te zeggen dat de oorlog in dat land 'Madeleine's War' was, zoals de media in navolging van *Time Magazine* keer op keer verkondigden, het lijdt geen twijfel dat Albright met haar schimmen van het verleden in de beeldvorming van en beslissing tot die oorlog een doorslaggevende rol heeft gespeeld. Om het in de woorden van Bill Clinton te zeggen: 'Thank you for being able to redeem the lessons of your life story by standing up for the freedom of the people in the Balkans.'[36]

Ook in Nederland maakte de vergelijking Kosovo-Tweede Wereldoorlog – niet alleen door toedoen van Albright overigens – furore. Zo gebruikte Joris Voorhoeve (nu weer minister af) kort na het begin van de NAVO-bombardementen het begrip Endlösung. 'Er is een holocaust aan de gang in het hart van Europa,' zei hij. 'Over tien dagen is Kosovo leeg. Vele tienduizenden mensen zijn al omgekomen. Er vinden massaexecuties plaats.'[37]

Opmerkelijk verder is dat de historische vergelijking (net zoals die enkele jaren later naar aanleiding van de aanval op Irak)[38] geliefd was bij mensen uit het zogenaamd 'vreedzame kamp', bij groene politici

als Farah Karimi, Mient Jan Faber van het Interkerkelijk Vredesberaad en ex-Kabouter Roel van Duijn. Vandaar hun steeds weer herhaalde pleidooien voor krachtig ingrijpen. Karimi sprak, vermoedelijk zonder zich bewust te zijn van de bron van haar uitdrukking (Joseph Goebbels namelijk), zelfs van de noodzaak van een 'totale oorlog'.[39]

Fortuyn als Mussolini

Een andere, niet minder problematische vergelijking tussen oorlog en actualiteit was de geregeld herhaalde poging de flamboyante populist Pim Fortuyn met fascisme in verband te brengen. Voor zover te achterhalen was dichter, criminoloog en gemeenteraadslid Manuel Kneepkens de eerste die dat deed. Kneepkens, geboren in 1942, politiek links en actief in de Rotterdamse politiek, was een kenmerkend vertegenwoordiger van de groepering waarmee Fortuyn het niet kon vinden en op het hoogtepunt van zijn succes, eind 2001, begin 2002, tijdelijk ook de vloer mee aanveegde. Maar de geslagenen sloegen terug, onder meer door onomwonden te beweren dat de man en Mussolini van hetzelfde laken een pak waren. Beiden werden geïnspireerd door Nietzsches adagium dat de sterkeren het voor het zeggen moesten hebben. Ook zou Fortuyn net zo handig als zijn voorganger gebruik weten te maken van onderbuikgevoelens. 'Zoals Fortuyn de angst voor de islam uitbuit, zo profiteerde Mussolini, en later ook Berlusconi, van de vrees voor het communisme.' Kneepkens zag zelfs een uiterlijke gelijkenis. 'Wie schoor zijn haar ook af? Precies: Mussolini. Fortuyn wil zelfs op hem lijken.'[40] Deze vergelijking, gemaakt in november 2001 en dus kort nadat Fortuyn als lijsttrekker van Leefbaar Nederland én Leefbaar Rotterdam was verkozen, maakte furore vanaf het moment dat de man de Nederlandse politiek op stelten zette – de maanden vóór zijn dood

dus. Over de gevolgen van de vergelijking zou daarna nog lang en veel gesproken worden. Was Fortuyn dermate gedemoniseerd dat het hem 't leven kostte? Welke rol had de verwijzing naar de Tweede Wereldoorlog gespeeld?

Volgens de advocaten Gerard Spong en Oscar Hammerstein luidde het antwoord op de eerste vraag 'ja' en op de tweede 'groot'. Een week na de moord deden zij aangifte tegen een aantal Nederlanders die op een of andere manier maar vooral met gebruikmaking van Tweede-Wereldoorlogsymboliek ('Hitler, Himmler, Eichmann, Mussert, Mussolini, kortom alle hoge pieten uit het nazirijk')[41] haat tegen Fortuyn hadden gezaaid en daarmee zijn dood op hun geweten zouden hebben. De klacht werd overigens niet ontvankelijk verklaard, met als gevolg onder meer dat Fortuyns politieke opvolger Geert Wilders enkele jaren later zonder problemen vergelijkbare verwijten gemaakt konden worden.[42]

Fortuyn vergeleken (in vijf landelijke kranten tussen 20 aug. 2001 en 6 mei 2002)[43]

	Fortuyn	Mussolini	Hitler	Mussert	Le Pen	Haider	Dewinter	Fascist	rascist
Kop	628	2	1	0	0	1	2	0	0
Opening	1762	8	6	1	24	17	15	5	8
Tekst	3219	38	36	9	95	77	48	30	55

Saddam als Hitler

In 2003, om uit de lange reeks historische analogieën nog een voorbeeld te geven, werd de Iraakse dictator Saddam Hussein met de oorlog, in het bijzonder met Hitler in verband gebracht. Een opmerkelijk artikel in dit verband publiceerde Henk Hofland eind februari van genoemd jaar in *NRC Handelsblad*. 'In de steeg naar de oorlog' noemde hij het.

> Als nu wordt besloten de wapeninspecteurs opnieuw meer tijd te geven... dan is daarmee de weg naar *appeasement* geopend. De dictator triomfeert en het Westen gaat een nieuw München tegemoet.

Maar dat zal niet gebeuren, vervolgde Hofland. We zijn al te ver. We willen geen München.[44] 'Adolf ging ook niet weg door te vragen', kopte de *Haagsche Courant* op de dag dat de Amerikaanse invasie be-

gon. De krant maakte een rondgang langs de plaatselijke elite om de stemming te peilen en ontdekte dat de voorstanders van oorlog een stevige vergelijking niet uit de weg gingen. 'Als we het nu over Hitler hebben, zeggen we ook: "Hadden we maar in 1933 al ingegrepen",' vertelde schrijfster Helga Ruebsamen. Ze steunde de Amerikanen 'onvoorwaardelijk... Ze hebben me bevrijd, aan het einde van de Tweede Wereldoorlog.' Dichter Bart Chabot maakte eveneens een vergelijking tussen Saddam en Hitler. En passant gooide hij ook nog Milosevic op de hoop. 'Je ziet bepaalde patronen bij zulke mensen.' Dat Chabot en Ruebsamen lang niet de enigen waren die zo dachten, wordt geïllustreerd door een reportage over een school in Breda waar de leraar geschiedenis en maatschappijleer aan de vooravond van de Amerikaanse inval op verzoek van de Turkse (Koerdische) leerlingen veel aandacht aan de actualiteit besteedde. 'In mijn lessen vergelijk ik Saddam Hussein met dictators als Hitler en Milosevic,' zei hij tot een journalist.[45] 'Net als zestig jaar geleden' kopte het *Brabants Dagblad* kort na de Amerikaanse aanval.

> Zestig jaar geleden hadden we het over Hitler, Goebbels, SS, Gestapo en concentratiekampen. Nu is het Saddam Hussein, Al-Sahhaf , Republikeinse Garde, Fedaye en Saddam en de gasaanval op Koerden in Halabja. Koeweit en Iran als Lebensraum. Gelukkig zijn het opnieuw twee democratische landen, de Verenigde Staten en Engeland, die de wapens heldhaftig opnemen en een volk bevrijden van dictatuur en onderdrukking.[46]

Enzovoort.[47] De vergelijking Saddam-Hitler werd net zoals die van Milosevic-Hitler of Kosovo-Holocaust vanuit Washington overigens nadrukkelijk georkestreerd. Zo liet het Amerikaanse ministerie van Defensie temidden van de vijandelijkheden weten dat men goed diende te beseffen dat de ergste tiran uit de geschiedenis van de mensheid niet Hitler of Stalin maar Saddam Hussein was. Velen, onder wie Elie Wiesel stemden er van harte mee in.[48] Slechts een enkeling, in Nederland Maarten van Rossem onder meer, trok zich bij zoveel onnozelheid de haren uit het hoofd en hield geheel in tegenstelling tot wat je van een historicus zou verwachten bijna een pleidooi voor *onwetendheid*: 'Beter geen historische kennis dan gebrekkige historische kennis.'[49]

Immigratie & deportatie

Ook in verband met de migratiepolitiek werd in het Nederland van het begin van de eenentwintigste eeuw veelvuldig en graag naar de oorlog en het voorspel daarvan verwezen. In mei 2003 werd VVD'ster Rita Verdonk in het tweede kabinet-Balkenende verantwoordelijk voor het migratie- en integratiebeleid. Zij bepleitte een harde lijn en kwam zelfs met het voor Nederlandse begrippen boude plan uitgeprocedeerde asielzoekers uit te zetten. Hierop volgde een felle reactie van onder anderen Jan Pronk, op dat moment voorzitter van de Vluchtelingenorganisaties Nederland. Hij hanteerde voor het beleid van Verdonk de geladen term deportatie. Verdonk reageerde woedend en weigerde elk contact. Pas nadat Pronk zijn excuses had gemaakt, zo liet ze weten, zou zij hem opnieuw als gesprekspartner aanvaarden.

Hiermee was het conflict geboren en werd in alle media uitvoerig over de vergelijking tussen joden in de periode van de Tweede Wereldoorlog en asielzoekers in het Nederland van het begin van de eenentwintigste eeuw gedebatteerd. Ondertussen werd die vergelijking telkens weer gemaakt, door Christen-Unie-politica Tineke Huizinga, schrijver Geert Mak, PvdA-icoon Klaas de Vries, zijn liberale evenknie Hans Dijkstal en televisiemaker Ad van Liempt. Zo had laatstgenoemde in 2002 een boek over jodenjagers gepubliceerd. In oktober 2006 ging hij zover het nieuwe oppakbeleid (waarbij politiemannen een extraatje kregen voor effectief optreden) met toenmalige praktijken te vergelijken. Natuurlijk waren er verschillen, aldus Van Liempt, maar overeenkomsten waren er ook. Want de volgende stap lag voor de hand:

> de illegalenjacht privatiseren en uitbesteden aan civiele organisaties in de veiligheidssfeer. Sorry voor de vergelijking, maar dat gebeurde in 1943 ook.
> De Colonne Henneicke arresteerde toen ongeveer 8500 joden in zes maanden – ook voor deze jodenjagers gold het premiesysteem. Met het inzetten van een nieuwe, gespecialiseerde dienst moet die 'target' van twaalfduizend illegalen per jaar gemakkelijk haalbaar zijn. Zou minister Verdonk deze geschiedenis kennen?

Het verwijt verscheen naar aanleiding van de Schipholbrand eind 2005 ook op straat, onder meer in de vorm van een poster van Reisbureau Rita. Het toonde mensen achter prikkeldraad, met daaronder de termen Arrestatie, Deportatie, Crematie.[50]

Vergelijken: ongewenst maar onvermijdelijk

Wetenschappers van velerlei kunne, politici, journalisten, activisten en vele anderen schrikken voor historische vergelijkingen niet terug. Historici over het algemeen wel. 'In abstracto kun je alles met alles vergelijken,' verkondigde ideeënhistoricus Frank Ankersmit naar aanleiding van de commotie rond het migratiebeleid van Verdonk.

> Het is alleen de vraag of de vergelijking zinvol is. Als je Europa met de kleur groen vergelijkt, dan is dat niet zinvol. Als je Europa met de Verenigde Staten vergelijkt, dan kan dat wel nuttige inzichten opleveren.

Kan, inderdaad. Alles kan inderdaad met alles vergeleken worden. Maar taalkundige, culturele of politieke conventies bepalen of zo'n vergelijking aanslaat.

Hoe ver het misverstand kan gaan, ontdekte dezelfde Ankersmit toen hij op basis van een discussie over Shoah en moderniteit stelde dat het mogelijk is 'een paar zinnige vergelijkingen' te maken tussen bio-industrie en concentratiekamp. Daarop kreeg hij uit sommige joodse kringen te horen dat zijn vergelijking van joden met varkens schandalig was. Ankersmit was verbijsterd. Dat had hij natuurlijk in het geheel niet bedoeld. Maar het was niet de enige keer dat zijn woorden verkeerd vielen. Zo vroeg hij zich in een opiniestuk in *de Volkskrant* af wat er zou gebeuren als Palestijnen besloten collectief een jodenster te dragen. 'Zou dat misschien de schok van herkenning brengen die zo nodig is?' De verwijzing werd hem niet in dank afgenomen. 'Misschien wel een beetje naïef,' erkende hij naderhand.[51]

Toch was die 'naïveteit' in zekere zin ook opzettelijk. Een verwijzing of vergelijking heeft vaak een provocerende functie. Niet inzicht maar actie is het doel. Vandaar dat Maarten van Rossem met zijn 'nihilistische destructiedrift' bij sommigen steeds weer woede opwekt. Door zijn voortdurend gerelativeer en weerzin tegen elke vorm van vergelijking zou hij heden en verleden volstrekt onbegrijpelijk maken, een onafzienbare archipel van onsamenhangende momenten. 'In de praktijk moeten mensen enige ordening aanbrengen, anders kunnen ze niet overleven,' schreef een van degenen die zich ergerde. Vergelijken, zo beweerde hij, is een vorm van ordening.

> De geschiedenis is een proces van eliminatie, en in uitzonderlijke gevallen – Hitler bijvoorbeeld – leren we hoe het niet moet. De Duitse dicta-

> tor mag met recht onvergetelijk worden genoemd, en is daarom... voor eeuwig onder ons. Dankzij Hitler hebben we enige houvast.[52]

Is zogenoemd 'performatief taalgebruik' in zekere zin dus onvermijdelijk en in sommige gevallen goed – voor het debat, de duidelijkheid of de constatering van een tendens –, onmiskenbaar slecht is het wanneer een historische vergelijking tot onjuiste waarneming, verdraaiing of miskenning van feiten leidt. Ook dat gebeurt, voortdurend zelfs, om niet te zeggen dat een dergelijke misvorming aan het fenomeen vergelijking welhaast inherent is. Zo werd de moord op Kevin Duinmeijer in 1983 volledig in het kader van herlevend racisme/fascisme gezien. Recent onderzoek toont echter dat dit op zijn minst deels onjuist is. Al was de moordenaar een skinhead (overigens ook de zoon van een joodse vader wiens hele familie uitgemoord was, het verwarrende feit werd in de media verzwegen, het paste niet bij de vergelijking), latere kennis leert dat de misdaad ook of welicht zelfs grotendeels het resultaat was van toeval, onhandigheid en puberaal gedoe.[53] Maar misvorming ten gevolge of omwille van de vergelijking kan nog erger. Zo kwam begin jaren negentig het bericht in de pers dat Servische artsen bij Bosnische vrouwen embryo's van een hond hadden ingebracht. Het bericht was afkomstig van een Duits lid van de Bundestag. De man (Stefan Schwarz) had iets te veel Mengele gelezen en slikte het bericht na een paar dagen weer in. Maar de vergelijking was gemaakt. Enkele jaren eerder, tijdens de Eerste Golfoorlog, liet het Amerikaanse Simon Wiesenthal Centrum weten dat er in Irak gaskamers werden gebouwd. Het bericht was het resultaat van dezelfde onbeholpen logica: Saddam Hussein = Hitler, Hitler = genocide door middel van vergassing en dus bouwt Saddam Hussein gaskamers. Met deze ontsporingen zijn we bij het laatste thema van dit boek, het thema ook dat naarmate de Tweede Wereldoorlog minder herinneringen oproept welhaast zeker aan belang zal winnen: de pogingen van de professionals, onder wie in de eerste plaats historici, de gebeurtenissen in de juiste context te plaatsen.

[30] Voorbij goed en fout?

Professionele pogingen tot afstand van het heersend beeld

682 In april 1988 publiceerde Loe de Jong het twaalfde en laatste deel van zijn grote werk, de epiloog. Hij begon deze met een persoonlijke herinnering, maakte vervolgens van enkele cruciale thema's de balans op en besloot met een paar algemene vragen – vier om precies te zijn. Ze gingen over:

- de houding van de Nederlandse bevolking tegenover de bezetter;
- de betekenis van Wilhelmina;
- de gevolgen van de oorlog voor de Nederlandse samenleving;
- de plek van de oorlog in het geheel van de Nederlandse geschiedenis.

Vooral de laatste twee, nauw aan elkaar verwante vragen lijken in *Het Koninkrijk* enigszins te misstaan, de andere twee behoren tot de pijlers van het werk. De Jong is immers een verteller, zijn werk het epos van een tijdgenoot. Zo'n tijdgenoot ontbreekt het per definitie aan afstand en dus aan de belangrijkste voorwaarde voor duiding (wat iets anders is dan verwoording) van historische gebeurtenissen.

Niettemin deed De Jong een poging. Niet alleen omdat hij zich realiseerde dat zijn verhaal een kader behoefde, ook omdat de afstand tot de oorlog ook bij hem groeide. Tegelijkertijd realiseerde hij zich dat zij in zijn geval altijd onvoldoende zou zijn. 'Latere generaties zullen aan de hier beschreven jaren 1939-1945 vragen stellen die wij thans niet eens kunnen bevroeden,' klonk het al in deel 1 van *Het Koninkrijk*. Een kleine twintig jaar later, bij het schrijven van deel 12, was De Jong zich van deze subjectiviteit nog sterker bewust. Een van de redenen daarvan is dat hij ondertussen ook zelf geschiedenis was geworden. Dat werd duidelijk toen Jan Bank en Hans Blom in 1983 hun aantreedredes aan de oorlogsgeschiedschrijving en dus deels aan het werk van De Jong wijdden. Daarbij verwezen beiden naar een lezing die de Amsterdamse historicus Jan Romein tijdens de oorlog voor een groep Delftse stu-

denten had gehouden. Daarin had hij verschillende fases in de beeldvorming van de Tachtigjarige Oorlog benoemd. Als laatste die van de verwetenschappelijking. 'Zij geeft noch verhaal noch voorstelling, en in plaats van het synthetisch begrip komt het analytisch inzicht.'[1] De Jong was daaraan volgens zowel Bank als Blom nog niet toe, *kon* daaraan niet toe zijn. Getuige een verzuchting aan het begin van deel 12 erkende hij dat ook.

> Hoe is mijn leven, hoe is dat van ongeteld velen door de oorlog getekend! Veertig jaar ligt die oorlog achter ons. De wereld is veranderd. Nederland is veranderd. Maar gevoelens veranderen niet en het is alsof de katastrofe zich gisteren voltrok.[2]

Het was een gevoel dat de meeste Nederlanders – bijna zeventig procent van de toenmalige bevolking was ná 1940 geboren –[3] onmogelijk konden delen. *Het Koninkrijk* was een tijdsbeeld 'waarin alleen de tijdgenoot zichzelf helemaal zal herkennen.' Aldus had een van De Jongs mildste critici, journalist, schrijver en Multatulikenner Paul van 't Veer, jaren eerder opgemerkt.[4] 'Ik ben het hier geheel mee eens,' reageerde De Jong,

> en ik heb mij ook geen ander doel gesteld. Trouwens in de gehele kring van onze instelling bestond al van 1945 af de overtuiging dat de generatie die de tweede wereldoorlog doorstond, de opdracht had 'haar' beeld vast te leggen. Van 'herkenning' kan natuurlijk alleen maar sprake zijn bij tijdgenoten.[5]

Het verklaart de behoefte aan het slot van *Het Koninkrijk* toch enigszins aan dat tijdgebonden beeld te ontstijgen en vragen te stellen die minder met herkenning dan met begrip te maken hadden – analytische vragen. Maar welke waren de juiste? En wat waren de antwoorden?

Breuk of continuïteit

Wat betreft de derde en vierde door De Jong gestelde vragen – over de gevolgen en de plek van de oorlog in de Nederlandse samenleving – was zijn belangrijkste conclusie dat de jaren 1939-1945 niet alleen subjectief (als herinnering) maar ook objectief (als historische gebeurtenis) een cesuur hadden betekend. De internationale positie van

Nederland was erdoor veranderd, schrijft hij, en de principes van de moderne samenleving waren erdoor scherp gesteld. De dekolonisatie was versneld. De sociale welvaartsstaat (de term is van De Jong) was dankzij de oorlog sneller verwerkelijkt. Het jodendom, ook dat van Nederland, was in een andere fase beland. De democratie had zich versterkt. Voorheen gescheiden bevolkingsgroepen (katholieken en sociaaldemocraten, kerkelijken en onkerkelijken) hadden toenadering tot elkaar gezocht en maatschappelijke instituties waaronder in de eerste plaats het koningshuis hadden zich beter in de samenleving verankerd. Weliswaar voegt De Jong in een tussenzinnetje toe dat de oorlog op andere gebieden *geen* breuk had betekend maar omdat hij dit niet uitwerkt, beklijft het niet en wekt eerder de indruk uit overweging dan uit overtuiging geschreven te zijn. Bovendien is heel *Het Koninkrijk* doordrongen van de gedachte dat de oorlog een gat in de vaderlandse geschiedenis had geslagen. Het zou vreemd zijn als de auteur aan het eind van zijn werk opeens anders had beweerd.

Toch waren er die hier anders over dachten. Kort na de oorlog was in kringen van teleurgestelde illegalen en doorbraakidealisten, door mannen als J.B. Charles en Henk van Randwijk onder meer, beweerd dat de oorlog *geen* breuk had betekend. Deze gedachte was in de jaren zestig en zeventig uitgewerkt door een generatie die al dan niet met overdrijving constateerde dat tal van mechanismen die vóór en tijdens de oorlog werkzaam waren geweest, in hun tijd nog altijd actief waren. Jan Rogier was van deze kritische jongeren de meest gedrevene maar Han Lammers en Renate Rubinstein beweerden in zekere zin hetzelfde. Het was het uitgangspunt van het essay *Tegels lichten* van Henk Hofland en van de documentaire die hij in 1974 met Hans Keller en Hans Verhagen maakte. In gemitigeerde vorm drongen de denkbeelden vervolgens ook tot de universiteit door. Zo publiceerde Hans Blom in 1977 een artikel waarin hij stelde dat het veelgebruikte beeld van een tijdperk vóór en na de oorlog een breuk suggereerde die er in feite niet was geweest. Op tal van gebieden (demografie, economie, sociaal en politiek) waren de structuren door de oorlog volgens hem hoogstens bewogen. Aangetast waren ze niet. De breuk was vooral een kwestie van beleving.[6]

Dit artikel was de opmaat van hetgeen dezelfde historicus in de jaren hierna, onder meer in genoemde oratie, herhaaldelijk betoogde en wat op den duur, eerst onder vakgenoten, later in ruimere kring, ook vrij algemeen aanvaard of op zijn minst uitgangspunt van verder onderzoek werd. Om te beginnen dat de geschiedenis van de oorlog gedurende

lange tijd in de schaduw van de Bijzondere Rechtspleging had gestaan en dat dit een helder zicht op de gebeurtenissen belemmerde. Waardeoordelen, in dit verband veelal het 'goed-foutperspectief' genoemd, en kennis stonden immers haaks op elkaar.

> Slechts wanneer men ervan uitgaat dat de geschiedwetenschap niet tot inzicht in het historisch proces, maar tot stichting en vermaning... of tot morele zelfbevrediging van de historicus dient te leiden, krijgt het uitspreken van waardeoordelen een functie.[7]

Aldus citeerde Blom collega Maarten Brands. Jaren later, vermoedelijk grotendeels onder invloed van de toenemende aandacht voor de Shoah, bleek het allemaal toch iets ingewikkelder te liggen. Het volgende punt dat Blom beklemtoonde, lag in het verlengde hiervan en greep ook terug op het uitgangspunt, de continuïteit tussen voor- en naoorlog. Door de klemtoon op collaboratie en verzet te leggen waren de jaren '40-'45 onvermijdelijk 'los' komen te staan. Dergelijke fenomenen hadden vóór en na de oorlog immers niet bestaan. Maar wat zou er gebeuren als men de houding van de bevolking vanuit een breder perspectief onderzocht en oog had voor de posities *tussen* de uitersten? In dat verband introduceerde Blom opnieuw een fenomeen dat in de jaren vijftig, veelal zonder dat het met zoveel woorden werd genoemd, algemeen bekend en ook in ruime kring geaccepteerd was: accommodatie, de moeizame aanvaarding van het kleine kwaad om het grotere kwaad te vermijden of de niet minder moeizame poging je zo te verzetten dat het niet in het oog viel – met hierbij alle gevaren van de glijdende schaal. Aandacht voor deze lastige positie, aldus Blom, zou niet alleen ander licht werpen op de oorlogsgeschiedenis maar ook op de plek van de oorlog in het geheel van de Nederlandse geschiedenis. Continuïteit zou vanuit een 'normaal' verschijnsel als accommodatie immers eenvoudiger te begrijpen zijn dan vanuit uitzonderlijkheden als collaboratie en verzet. Tot slot opperde Blom nog een vierde punt, namelijk dat het de moeite waard kon zijn de oorlogsgeschiedenis internationaal te bekijken. Ondanks het feit dat altijd weer gesproken wordt van een *wereld*oorlog werd de oorlog, het militaire aspect uitgezonderd, veelal als een Nederlandse zaak gezien. Op bepaalde terreinen, de jodenvervolging bijvoorbeeld, was dat beslist onjuist. Bovendien konden vergelijkingen nuttig zijn. Zo de vraag naar het aantal omgekomen joden. Waarom was dat in Nederland zoveel groter dan in andere (West-)Europese landen?

Normalisering

De vier door Hans Blom genoemde punten – continuïteit, moreel perspectief, accommodatie en internationalisering – hebben 'normalisering' als noemer. Voor de generatie van Loe de Jong, opgegroeid in een land dat gekenmerkt was door rust en veiligheid, had de oorlog een ongekende schok betekend.[8] Die schok had gemaakt dat men, aldus de kritiek van een jongere generatie, in een klassieke historiografische valkuil was getrapt: men had de eigen tijd belangrijker gemaakt dan zij in feite was en op den duur ook zou blijken te zijn. In dit verband betekenisvol is dat Blom in zijn inaugurele rede nadrukkelijk verwees naar het zogenoemde *Bayern-Projekt*, een groots opgezet Duits onderzoek naar het dagelijks leven ten tijde van het nationaalsocialisme. Achtergrond hiervan was het verlangen de geschiedschrijving van de jaren 1933-1945 niet langer uitsluitend in het licht van dictatuur, vervolging en verzet maar *ook* als een 'gewone' tijd te bezien, dat wil zeggen een periode waarin mensen doen wat ze gewoonlijk doen: (door)leven.[9] De grote man achter deze onderneming, Martin Broszat, publiceerde kort nadat Blom zijn betoog had gehouden precies over deze zelfde poging tot 'normalisering' een belangrijk artikel, getiteld 'Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus'. 'Aus der Geschichte der nationalsozialistischen Diktatur ist noch keine Geschichte der nationalsozialistischen Zeit geworden.' Een dergelijke 'gewone' geschiedenis was volgens Broszat temeer nodig omdat voorkomen moest worden dat een cruciaal deel van de Duitse geschiedenis, de periode van het nazisme, uitgroeide tot een gat in de tijd. Dat was zij niet en kon zij ook niet zijn. Het nazisme was niet uit de lucht komen vallen. Het was een gebeurtenis te midden van andere, onderdeel van het Duitse verleden en juist daarom moest het tijdperk ervan onderworpen worden 'aan dezelfde genuanceerde, toegepaste historische werkwijze als andere historische perioden'.[10]

Het pleidooi van Broszat zou vermoedelijk slechts in kleine kring opgemerkt zijn als het niet kort na publicatie geassocieerd was met andere, meer politiek getinte betogen, in de eerste plaats dat van de conservatieve fascismekenner Ernst Nolte. In lijn met de op dat moment alomtegenwoordige en in Duitsland door Helmut Kohl gesymboliseerde reactie op 'de linkse jaren zestig en zeventig' publiceerde hij in juni 1986 een artikel met de provocatieve titel 'Vergangenheit, die nicht vergehen will'. Hierin probeerde Nolte het nazisme in context te plaatsen. Dat deed hij niet voor het eerst,[11] nieuw was echter wel de wij-

ze waarop hij dat deed, namelijk door de Shoah niets minder dan een imitatie van de Goelag te noemen. Hiermee gaf hij de welhaast versleten totalitarisme-these nieuwe inhoud. Maar Nolte ging nog verder en suggereerde – hij hield een slag om de arm – dat er tussen de daden van de nazi's en die van de communisten ook een causaal verband lag. Waren de nazi's wellicht tot vernietiging overgegaan, zo vroeg hij zich af, *omdat* de communisten vóór hen hetzelfde hadden gedaan? 'Rührte Auschwitz vielleicht in seinen Ursprüngen aus einer Vergangenheit her, die nicht vergehen wollte?'[12]

Het grootste probleem was nog niet de (on)houdbaarheid van deze stelling. Het grootste probleem was dat Nolte het nazisme op deze wijze verontschuldigde (de ware schuldigen zouden immers de communisten zijn) en daarmee de angel uit de Duitse geschiedenis haalde. In de ogen van verreweg de meeste intellectuelen uit Duitsland en elders, kritisch filosoof Jürgen Habermas voorop, was dat een onaanvaardbare en levensgevaarlijke manoeuvre. Want in plaats van Auschwitz tussen haakjes te zetten, zo betoogden zij bij monde van laatstgenoemde, moest het juist tot kern van de Duitse geschiedenis worden gemaakt.

> Aanvaarding van universele [Verlichtings]principes is in de Duitse cultuur slechts tot stand gekomen na en dóór Auschwitz. Wie 'Auschwitz' uit het geheugen wil bannen met nepargumenten als overdreven fascinatie voor collectieve schuld, wil de Duitsers van een achterhaalde nationale identiteit voorzien en de band met het Westen verbreken.[13]

Aldus de opmaat voor een debat dat jaren zou aanhouden. Alleen door schulderkenning en voortdurende rouw kon Duitsland volgens Habermas deel uitmaken van de Europese traditie en een hoopvolle toekomst tegemoet gaan. Niet normalisering van de Duitse geschiedenis maar beklemtoning van het nazisme als uitwas van diezelfde geschiedenis was vereist. Het was een mening die met het einde van het communisme, de aanstaande Duitse eenwording en de snelgroeiende aandacht voor de Shoah de wind mee had. Die van Nolte niet. Zijn betoog werkte averechts en had tot gevolg dat hij en zijn (weinige) medestanders per omgaande gedesavoueerd werden.[14] Hiermee dreigde echter ook het nuchterder pleidooi van Broszat in het verdomhoekje te belanden. Anders gezegd, een 'normale' geschiedschrijving van een tijd of cultuur die tot de Shoah in staat was geweest, zou onmogelijk en ongewenst zijn. Een van degenen die iets dergelijks beweerde, was de op dat moment in Israël, later in de Verenigde Staten werkende his-

toricus Saul Friedländer. Historisering, zo betoogde hij in een aantal artikelen en een uitvoerige, respectvolle ('lieber Herr') briefwisseling met Broszat,[15] leidde al snel tot historisme, dat wil zeggen tot de vooral in de Duitse geschiedschrijving aloude neiging elke periode in zijn eigen waarde te laten – *unmittelbar zu Gott* om het met Ranke te zeggen: 'ihr Wert beruht gar nicht auf dem, was aus ihr hervorgeht, sondern in ihrer Existenz selbst, in ihrem Eigenen selbst.'[16]

In laatste instantie betekende een dergelijk perspectief, aldus Friedländer, dat de Shoah moreel op één lijn werd geplaatst met willekeurig elke andere historische gebeurtenis. Als dat niet al onjuist was, zo betoogde hij, dan was het in ieder geval onaanvaardbaar.

Goldhagen

Hoewel de repercussies van de zogenoemde Historikerstreit in Nederland gering waren, zou de centrale notie ervan (dat de Shoah normalisering van de oorlogsgeschiedenis moeilijk, zo niet onmogelijk maakt) wel degelijk doordringen. Het bleek duidelijk toen de Westerse wereld, Duitsland voorop, halverwege de jaren negentig door een volgend geschiedkundig debat opgeschud werd. Dit keer bleef het niet tot Duitsland beperkt. Aanleiding was een boek van de jonge Amerikaanse socioloog Daniel Goldhagen. Het rekende af met de gangbare opvatting dat de moord op zes miljoen joden louter het gevolg van Hitlers rassenwaan geweest zou zijn. Het tegendeel was volgens hem het geval. De Duitsers zouden door de eeuwen heen niets liever hebben gedaan dan joden vermoorden – antisemitisme was *hun* 'normaliteit'. Hitler en zijn trawanten kwamen daarom als geroepen en met enthousiasme had de bevolking ondernomen wat zij altijd van plan was geweest. Duitsers waren gewillige beulen.

Meteen nadat Goldhagens boek de Duitse media op de kop had gezet – dat gebeurde al vóór verschijning –, kwam ook in Nederland het debat los.[17] Een van de eersten die reageerde was de eveneens jonge historicus Henri Beunders, sinds enkele jaren hoogleraar Geschiedenis, Media en Cultuur aan de Erasmus Universiteit. In navolging van buitenlandse critici beklemtoonde hij vooral de politieke implicaties van Goldhagens boek. Duitsland was immers pas sinds kort opnieuw een eenheid en stond op het punt wederom een leidende rol in Europa te spelen. Als de inwoners van het land niet deugden, aldus Beunders, leverde men zich opnieuw aan de duivel uit.

'Hoeveel vertrouwen kun je, de Duitse geschiedenis kennende, inderdaad hebben? Zelf weet ik het ook niet zeker,' eindigde Beunders.[18] Ondanks erkenning van dit gevaar waren verreweg de meeste critici, ook Nederlandse, het erover eens dat Goldhagens verhaal weinig bijdroeg. 'Het opmerkelijke is dan ook niet gelegen in het boek,' betoogde Hermann von der Dunk, 'maar in de ophef die ervan wordt gemaakt.' Die ophef was volgens hem deels een gevolg van het feit dat de media elk nieuwtje opbliezen – het was een in de jaren negentig steeds vaker gehoorde klacht. Dat opblazen bleek in dit geval eenvoudig omdat het 'nieuwtje' van Goldhagen een oude, open zenuw raakte: angst voor Duitsland. In zoverre was Von der Dunk het dus met Beunders eens.

> De neiging om in de grote buur nog steeds de verkrachter van 1940-1945 te zien, blijkt niet verdwenen... Daarvoor is de bezetting nog veel te zeer in onze cultuur aanwezig.[19]

De verschijning van Goldhagens boek in het Duits, Nederlands en andere talen in de zomer van 1996, het verkoopsucces in met name Duitsland en vervolgens de Europese tournee van de auteur brachten het debat over 'de misdadige Duitser' in het najaar van 1996 naar welhaast ongekende hoogte. Althans publicitair, inhoudelijk had het meer weg van een welles-nietesspelletje waarbij historici over het algemeen de nietes- en het publiek de welles-kant koos. De tournee verliep dan ook overal, in Nederland in De Balie,[20] zo'n beetje hetzelfde, met sceptische historici in de zaal en een publiek dat met geklap, gestamp en geroep zijn bijval betuigde. In Duitsland gebeurde dit laatste met zoveel nadruk dat het zelfs overtuigde tegenstanders van Goldhagens denkbeelden in verwarring bracht.

'Hoe meer de geroutineerde historici de algemene teneur van Goldhagens zware beschuldiging trachtten te weerleggen,' schreef de Britse historicus Ian Kershaw die op het hoogtepunt van de affaire in Duitsland verbleef, 'hoe minder effectief... hun kritiek leek te zijn.'[21] En inderdaad. 'Volle zalen en felle kritiek bij "tournee" van Goldhagen', kopte *Trouw*. 'Omstreden Goldhagen als popster ingehaald', maakte *de Volkskrant* ervan. Ondertussen ging het boek in enorme hoeveelheden over de toonbank.[22] Dit laatste, een interessant populistisch mechanisme, deed in de media regelmatig de mening weerklinken dat het op z'n minst een kern van waarheid moest bevatten. Het werd door de auteur volmondig beaamd.[23]

Historiografische vernieuwingen

Ondanks de spanning tussen de pogingen tot normalisering van de oorlogsgeschiedschrijving en de toenemende aandacht voor de Shoah werd eind twintigste eeuw naar alle vier door Blom genoemde onderwerpen – breuk of continuïteit, goed of fout, aanpassing versus collaboratie/verzet én de oorlog als internationaal fenomeen – zoveel onderzoek verricht dat het leek op een omslag in de beeldvorming. Dit bleek voor het eerst toen halverwege de jaren negentig min of meer gelijktijdig een aantal studies verscheen waarin expliciet op enkele van de genoemde thema's werd ingegaan.[24] In die studies deden de auteurs in het klein wat De Jong in het groot had gedaan, dat wil zeggen: zij beschreven 'heel de oorlogsgeschiedenis' maar dan op lokaal niveau, onder meer van Den Haag, Zwolle, Utrecht en Leeuwarden. In elk van deze steden bleek de situatie gecompliceerd. Verzet kwam voor, collaboratie ook maar minstens zo gewoon was het 'schipperen tussen compromitterende vriendelijkheid en onproduktieve vijandigheid' zoals de auteur van de oorlogsgeschiedenis van Den Haag met betrekking tot het gemeentebestuur van die stad stelt.[25] 'In de recente geschiedschrijving gaat de belangstelling minder uit naar hoogte- en dieptepunten,' staat in de inleiding tot *Een gewone stad in een bijzondere tijd* – bedoeld is Utrecht –,

> maar naar het leven van mensen buiten die extreme gebeurtenissen om: de problemen die zij ervoeren, de morele keuzen waarvoor sommigen zich na verloop van tijd geplaatst zagen, de mate waarin men zich aanpaste aan het bezettingsregime...

Een van de auteurs van de Utrechtse oorlogsgeschiedenis spreekt in dit verband van een 'paradox van de loyaliteit': loyaliteit ten aanzien van stad en bevolking impliceerde loyaliteit aan de bezetter.[26] Het is een notie die opgaat voor vele, ook later verschenen lokale oorlogsgeschiedenissen. Zo eindigt Hans van der Pauw zijn meer dan 900 pagina's dikke beschrijving van Rotterdam in de jaren '40-'45 met een korte beschouwing over de naoorlogse neiging de zaken mooier voor te stellen dan ze in werkelijkheid waren geweest.

> De periode, waarin principes onder druk waren komen te staan, waarin niemand het meer zo nauw nam en de beschaving geleidelijk aan steeds verder was afgebladderd, de periode ook waarin de drang tot zelfbehoud

> uiteindelijk steeds meer de medemenselijkheid had verdrongen en men veelal werkeloos – ofschoon meestal ook machteloos – had toegezien hoe anderen vervolgd of verhongerd waren, die periode keerde men liever de rug toe.[27]

Het was aan de historicus, aldus Van der Pauw, deze verdringing ongedaan te maken en de ware toedracht te herstellen.

Universiteit in oorlogstijd

Dezelfde verschijnselen die zich in de grote steden hadden voorgedaan, zouden volgens recent onderzoek overal voorkomen, in dorpen en bij individuen, bij beroepsgroepen en in organisaties. Maar ze werden niet door alle onderzoekers aanvaard. Het blijkt duidelijk uit de discussie over een onderwerp dat rond de eeuwwisseling nogal sterk in de belangstelling stond: de geschiedenis van de Nederlandse universiteiten in oorlogstijd. Die belangstelling ligt voor de hand. Immers, evenals literatoren, artsen, kerken en enkele andere groepen of instanties zouden ook universiteiten iets bijzonders hebben. Hier immers zou een belangrijk deel van de elite voorbereid worden op de toekomstige leiding van het land. 'Een morele gemeenschap... die normen en waarden als eerlijkheid, onbevangenheid en bereidheid tot samenwerking deelde,' om het in de woorden van een specialist te zeggen.[28] Universiteiten en hogescholen, aldus een sinds lang bekende notie, verwoord in zowel *Onderdrukking en Verzet* als *Het Koninkrijk*, zouden hun naam ook eer hebben aangedaan. Alom bekend en ook altijd weer genoemd is het 'vlammend protest' van de Leidse jurist Rudolph Cleveringa tegen het ontslag van zijn joodse collega's. Het zou binnen de universitaire wereld de toon hebben gezet en enkele jaren nadien een schitterend vervolg hebben gekregen in de weigering van de overgrote meerderheid van de studenten om de loyaliteitsverklaring te tekenen. Om het te zeggen met de titel van een studie uit 2002 naar de Vrije Universiteit in oorlogstijd: *Geen duimbreed*. Zo weinig zouden docenten en studenten geweken zijn. 'De keuze tussen goed en fout werd door de meesten al in het begin van de bezetting gemaakt en consequent en moedig volgehouden.'[29]

Opmerkelijk genoeg was de historicus van de andere Amsterdamse universiteit enkele jaren eerder (1998) tot een geheel andere conclusie gekomen.

> [Rector magnificus] Brouwer ging ervan uit dat handhaving van de orde een voorwaarde was om de universiteit door de oorlog te leiden en had de prijs, het monddood maken van de studenten, ervoor over. Deelman [zijn opvolger] zette die lijn voort... In het studentenleven kan worden gesproken van aanpassing voorzover de verenigingen hun best deden zo min mogelijk aanstoot te geven... De universiteit schikte zich in haar lot en de universitaire bevolking probeerde zich, net als de rest van de samenleving zo min mogelijk van de oorlog aan te trekken.[30]

Zou het wellicht zo zijn dat de protestantse universiteit van Amsterdam
692 uitzonderlijk was – een baken van licht in een samenleving waarin dat licht over het algemeen toch wat flauwer was gaan schijnen? Of was juist de andere Amsterdamse universiteit een, in dit geval ongunstige, uitzondering? Het vermoeden dat het eerste het geval zou kunnen zijn, wordt bevestigd door een uitvoerige studie over de universiteit van Groningen in oorlogstijd, uit 2005. De maker daarvan had zich, evenals de historicus van de universiteit van Amsterdam maar anders dan die van de VU, conform de continuïteitsgedachte nadrukkelijk op een langere periode dan de jaren '40-'45 gericht. Hij wilde geen bezettings- maar universiteitsgeschiedenis schrijven. En wat bleek? Ook in Groningen had men flink geschipperd.

> Zowel de docenten als de studenten hebben in de loop van de oorlog moeten leren waar de grenzen lagen en enkelen zijn zo eerlijk geweest te erkennen dat zij pas doorkregen waar die grenzen lagen, nadat zij eroverheen waren gegaan.[31]

De formulering suggereert dat men ook hier, net als de historicus van Rotterdam over de bevolking van die stad had geschreven, naderhand geprobeerd had de zaken mooier voor te stellen dan ze in werkelijkheid waren geweest. In dat verband maakt de historicus van de universiteit van Groningen veel werk van de loyaliteitsverklaring en betoogt dat het te eenvoudig is om, zoals naderhand gebeurde, de ondertekenaren ervan eenvoudigweg het etiket fout op te plakken. Zo vertelt hij het verhaal van geneeskundestudent Harm Wiegman, zoon van een bakker uit Oude Pekela en enige uit een gezin van acht kinderen die mocht studeren. Maar meer dan dat – studeren – zat er niet in. Dat wil zeggen: middelen om ook nog lid van een vereniging te worden waren er niet. Nadat Wiegman halverwege de oorlog zijn verloofde zwanger had gemaakt, had hij nog minder keuze. Hij moest voort, er moest brood

op de plank. En dus tekende hij. Met sympathie voor het nazisme of iets dergelijks had dat niets te maken. De commissie die zijn geval na de oorlog onderzocht, erkende dat ook maar sloot Wiegman toch enige tijd van studie uit. Met de reden hiervan is meteen de belangrijkste stelling van de studie over de Groningse universiteit in oorlogstijd gegeven: dat zowel het beleid tijdens als de beeldvorming na de oorlog bepaald zijn door de corpora ofwel door dat deel van de studenten dat zich enige luxe kon veroorloven. Wiegman was niet fout, hij was arm.

Historisering van de moraal

Met de erkenning dat student Wiegman niet fout was maar arm en dat de betekenis van het begrip fout afhankelijk is van degene die het gebruikt, wordt moraal verankerd. Goed en fout zijn geen absolute categorieën maar worden bepaald door plaats, tijd en groep – 'de historisering van de moraal' zoals een recensent het noemde.[32] In dit verband bleek ook van betekenis dat de schrijver van de Groningse universiteitsgeschiedenis, wetenschapshistoricus Klaas van Berkel, een ruimere periode dan de oorlog onderzocht. Hij betoogde immers dat achter de oorlogsgeschiedenis van de universiteit een andere, meer structurele geschiedenis schuilging: de overgang van een kleine, elitaire en gesloten naar een grotere, meer democratische en opener gemeenschap. Hiermee schoven de oorlogsgebeurtenissen, waaronder de al dan niet ondertekening van de loyaliteitsverklaring, als het ware in een ontwikkeling op de lange termijn:

> Zij [de ondertekenaars] werden beoordeeld en veroordeeld op basis van normen die in wezen bedoeld waren om alsnog sociale en ideële verhoudingen aan de universiteiten te herstellen die al voor de oorlog uit de tijd waren, of in ieder geval niet meer in overeenstemming met de maatschappelijke realiteit.[33]

Maar hiermee had Van Berkel het belangrijkste nog niet gezegd. Op de keper beschouwd, zo betoogde hij, was er eigenlijk helemaal geen sprake van 'de' oorlog.

> Wat wij 'de oorlog' noemen, was eerder een optelsom van talloze afzonderlijke oorlogjes van individuele Nederlanders, in dit geval studenten, met de Duitse bezetter. Iedereen probeerde op zijn of haar manier die

ellendige tijd door te komen, als het even kon ongeschonden, maar desnoods met kleine concessies aan de bezetter.[34]

Je kunt natuurlijk tegenwerpen dat dit voor elke meer omvattende gebeurtenis geldt. Maar mag je dan wel in alle gevallen hetzelfde morele criterium aanleggen? De historici van de universiteiten van Groningen en Amsterdam meenden dat je hiermee op z'n minst voorzichtig moest zijn – vandaar dat een recensent voor hun werk het bijvoeglijk naamwoord Blommiaans gebruikt –, terwijl de historicus van de VU meende dat zoiets wel degelijk geoorloofd was. In zijn geval kon het zelfs niet anders, betoogde hij, omdat studenten en docenten ook tijdens de oorlog niet anders hadden gedaan. Maar klopt dat wel? Waren de Amsterdamse protestanten werkelijk standvastiger dan de studenten van andere universiteiten?

Er zijn op zijn minst een aantal feiten die dit lijken tegen te spreken. Zo valt op dat van het aantal ondertekenaars van de loyaliteitsverklaring aan de drie bijzondere universiteiten van Nederland dat aan de VU, hoe laag ook, beduidend *hoger* was dan in Nijmegen en Tilburg, namelijk 36 tegenover 2 en 3. Opmerkelijk is verder dat er ook onder de bestuurders van de protestantse universiteit personen waren, rector D. Nauta onder meer, die meenden dat het hun taak was het 'bedrijf' zo goed mogelijk door de storm te loodsen. Daartoe waren zij net zo goed als hun collega's elders tot compromissen bereid. En tot slot waren er ook aan de VU collaborateurs – onder hen niemand minder dan de zoon van de grote Kuyper, oprichter van de universiteit, en vader van de aan het Oostfront gestorven SS-Kriegsberichter Elisa Kuyper. Veeleer dan een bolwerk tegen het nazisme, zo lijkt het, liepen ook aan de Vrije Universiteit verschillende houdingen door elkaar.

Daarmee is niet gezegd dat het onjuist is de VU een bolwerk tegen het nazisme te noemen maar dat kun je, uitgaande van het aantal ondertekenaren van de loyaliteitsverklaring, bijvoorbeeld ook van Groningen zeggen. Nergens ondertekenden zo weinig studenten als daar.[35] Met andere woorden, genoemde visie op de VU in oorlogstijd zegt wellicht meer over de historicus dan over de universiteit. Het is een gedachte waarvoor ook wel wat indirecte argumenten te vinden zijn: Gjalt Zondergeld, genoemd historicus, heeft zich herhaaldelijk scherp tegen de visie van onder meer Hans Blom gekeerd. Dit niet alleen omdat hij het daarmee oneens was, dit ook omdat hij, protestant in hart en nieren, heel het bestaan als een strijd tussen goed en fout beschouwt. 'Of het nu gaat om 18de-eeuwse defensiestrategieën

of om 20ste-eeuws fascisme,' schreven twee van zijn collega's in het voorwoord van een verzameling artikelen van zijn hand, getiteld *Goed en kwaad*: 'steeds laat Zondergeld zien dat er keuzes mogelijk zijn, ja, gemaakt moesten worden, en dat het veelal ging om de keuze tussen goed en kwaad.'[36]

Een dergelijke invalshoek had eind twintigste, begin eenentwintigste eeuw de wind niet mee. Het blijkt onder meer uit een recensie in het vakblad.

> Discussies in het historisch vak zijn niet snel ouderwets, maar ik heb niet de indruk dat het kader dat Zondergeld koos behulpzaam is om de geschiedenis van de Vrije Universiteit in oorlogstijd te verklaren.

Moreel gesproken, zo betoogde een ander in hetzelfde blad, zou hij het overigens wel degelijk bij het juiste eind kunnen hebben. Het geschipper van bestuurders en studenten had op den duur immers niet zoveel opgeleverd. Men had uiteindelijk toch het hoofd moeten buigen.

> De Tweede Wereldoorlog was voor Nederland een uitzonderlijke periode zonder effectief legitiem gezag en waarin onzekerheid heerste over de duur van deze uitzonderingstoestand. In die wereld is een verstandige *Gesinnungsethik* misschien effectiever dan een *Verantwortungsethik*.[37]

Meer historiografische vernieuwingen

Maar al was een morele houding politiek gezien wellicht te verkiezen, voor de geschiedschrijving zou zij volgens de jongere generatie professionele historici, werkzaam rond het jaar 2000, toch meer na- dan voordelen opleveren. Dit temeer omdat die moraal, precies zoals Van Berkel met betrekking tot de Groninger universiteit beweerde, zelf ook weer een historisch gegeven was. Het is om die reden ook dat in een nieuwe geschiedenis van de Nederlandse Unie het fraaie begrip 'honneur inventé' wordt gebruikt: een na afloop opgestelde norm die vervolgens tot criterium wordt gemaakt. In de loop van 1941, aldus Wichert Ten Have, werd duidelijk dat je als politieke organisatie moest kiezen: vóór of tegen de Duitsers. Kort na de capitulatie was die duidelijkheid er echter nog niet en 'sloot het tweesporenbeleid [van de Unie] nauw aan bij de heersende stemming in het land.' Dit veranderde toen duidelijk werd dat de gevaren door aanpassing niet verminderden en

volgens sommigen zelfs groter werden. Vanaf dat moment was kiezen vereist.

> De 'later uitgevonden correctheid' werd als een meetlat over de gedragingen in het onzekere eerste oorlogsjaar gelegd. Vooral de openlijk actieve Nederlandse Unie was in deze periode een opvallend verschijnsel en kreeg zo 'het verkeerde verleden' toegespeeld.[38]

De centrale notie van een studie over burgemeesters in oorlogstijd, eveneens afkomstig van een historicus van de jongere generatie, sluit hierop naadloos aan.

> De Nederlandse burgemeesters meenden dat ze hun werk moest blijven doen op een manier die met hun verantwoordelijkheid strookte. Ze zijn tijdens de bezetting in een steeds moeilijker positie gekomen omdat ze de Duitse bezettingspolitiek te laat en onvoldoende doorzagen... De zorg om het dagelijkse werd de vijand van de zorg om het principiële... en het is van geval tot geval de vraag of de verdiensten [van samenwerking] hebben opgewogen tegen de nadelige gevolgen.[39]

Over de principiële visie van Loe de Jong op het burgemeestersambt in oorlogstijd was historicus Peter Romijn dan ook kritisch. 'Wie in functie bleef is in de visie van De Jong... getekend,' schrijft hij,

> ook al was hij van goede wil. In zo'n functionalistisch perspectief komen de spanningen die oorlog, bezetting en onderdrukking in bestuurlijke relaties hebben opgewekt onvoldoende tot hun recht.[40]

Een relativerender perspectief zou daarom de voorkeur verdienen. Dit bleek ook uit twee andere spraakmakende studies van vertegenwoordigers van de jongere generatie, beide over economie en oorlogstijd. Wat die economie betreft had De Jong een langzaam afglijden richting Hongerwinter geconstateerd. Hij was hierover halverwege de jaren tachtig al eens scherp bekritiseerd maar die kritiek was niet doorgedrongen: zij spoorde niet met het gewenste beeld.[41] Maar toen een jongere collega, Hein Klemann, begin eenentwintigste eeuw hetzelfde nogmaals en in ruimer verband beweerde, was er bijna niemand meer die bezwaar aantekende. De conclusies van zijn onderzoek waren temeer interessant omdat de moraal ook hierdoor in context werd geplaatst.

> Niet teveel over de ellende nadenken en de voordeur dichthouden was slechts mogelijk zolang de materiële verzorging min of meer op peil bleef en het leeuwendeel van de bevolking zichzelf niet of nauwelijks bedreigd voelde. In Nederland was dat in de eerste jaren van de bezetting het geval.

Pas in een latere fase van de oorlog zou de economische situatie volgens de auteur verslechterd zijn, met als gevolg dat ook de stemming 'verslechterde', lees: verhardde.[42] Al lijkt het een grof materialistische interpretatie van mentaliteit en mentaliteitsverandering, hij werd kort na publicatie bevestigd door een uitvoerige studie over de naoorlogse omgang met economische collaboratie. Want wat bleek? Dat men degenen die aan de Duitsers verdiend hadden over het algemeen opmerkelijk zacht had aangepakt. Over de reden hiervan kon volgens de auteur, jurist Joggli Meihuizen, geen twijfel bestaan: economisch herstel. 'De bruikbaarheid bij de wederopbouw en de industrialisatie van ons land ná de oorlog was bepalend voor de zuiverheid ín de oorlog.'[43]

Goed en fout waren dus geen objectief gegeven maar werden ingevuld naar de behoeften van tijd, plaats, groep of persoon. Een belangrijk industrieel werd minder hard gestraft dan het collaborateurtje om de hoek. De collaborateur uit de ene (niet zo belangrijke) branche had het zwaarder te verduren dan zijn onmisbare collega. En ook de tijd deed zijn werk. Naarmate er meer nadruk op het economisch herstel kwam te liggen, veranderde de moraal. Het waren inzichten waar de meesten zich wel in konden vinden. Met één kanttekening.

Toenemende belangstelling voor de Shoah

Toen Hans Blom in 1983 pleitte voor een minder moreel gekleurde geschiedschrijving, was de Shoah wel al een belangrijk element maar nog niet de kern van het oorlogsverhaal. Dat veranderde in de jaren die volgden, in Nederland en elders. De verandering werd rond het sleuteljaar 1995 gedocumenteerd in twee uitvoerige studies over de Nederlandse omgang met de Shoah. In de ene, van de hand van historicus Frank van Vree, wordt heel de laat-twintigste-eeuwse geschiedschrijving *In de schaduw van Auschwitz* (aldus de titel) geplaatst. Die schaduw, aldus de auteur in navolging van onder meer Saul Friedlander, vormt een

> onoverkomelijk obstakel... De *Endlösung* lijkt zich niet alleen te verzetten tegen opneming in een wereldbeschouwing of religieuze traditie, maar ook tegen een 'gewone' behandeling door de historische wetenschap.[44]

Het werd kort hierop door een andere, iets jongere auteur bevestigd. Terwijl hij, politicoloog Ido de Haan, onder de indruk van de recente onthullingen over de slechte naoorlogse behandeling van joden, nadrukkelijk stelde dat de herinnering aan de jodenvervolging zich met moeite in het oorlogsverhaal had weten te verankeren, betoogde hij tegelijkertijd dat diezelfde vervolging van dit verhaal de kern uitmaakte. Resultaat van deze ongerijmdheid is een welhaast bizarre paradox waarin, aldus De Haan in de laatste regel van zijn boek over de Nederlandse herinnering aan de Shoah, joodse overlevenden zowel ontzag als ergernis en afgunst opwekken, 'getuigen van een geschiedenis die alleen zij hebben doorstaan, maar heel Nederland zich als de zijne herinnert'.[45]

In de jaren na de publicatie van de studies van Van Vree en De Haan nam de aandacht voor de Shoah nog verder toe.[46] Hierbij kwam het ook tot nieuwe inzichten. Een daarvan en vermoedelijk het opmerkelijkste, betreft het lokale niveau van de vervolging. Herzberg, Presser en De Jong hadden het fenomeen immers vooral in zijn algemeenheid beschreven, als een zaak van de bezetter en zijn trawanten. De hierbij passende verklaringen voor het hoge percentage omgekomen joden (73 procent) waren eveneens algemeen, dat wil zeggen geldend voor heel Nederland en betroffen zaken als goede registratie, medewerking van politie en ambtenarij en de aard van het Nederlandse landschap. Een nieuwe generatie onderzoekers ontdekte dat een dergelijke aanpak lang niet altijd recht deed aan de werkelijkheid. Die was complexer. Doordat de politiek van de bezetter minder gestroomlijnd was geweest dan veelal werd aangenomen, had er op lokaal niveau speelruimte bestaan. Daarbinnen had het van tal van factoren afgehangen of er op de ene plek (Utrecht 45,9, Wassenaar 65,8 procent) veel en op de andere (Amsterdam 25,3 en Leeuwarden 31,3 procent) minder overlevenden waren geweest: het percentage foute agenten, de hoeveelheid katholieken (hoe meer katholieken, des te groter de overlevingskans), de aard van de verzuiling (hoe sterker de verzuiling, des te kleiner de overlevingskans), het aantal christelijke joden, de datum van de deportaties, de inzet van de joodse gemeenschap, het kon allemaal een rol hebben gespeeld.[47]

Een ander aspect van de jodenvervolging waarvoor in recent onderzoek nogal wat belangstelling bestaat (opnieuw moet je eigenlijk zeggen),[48] betrof de (voor)kennis van het lot. Had men geweten wat de slachtoffers te wachten stond, hadden de joden het zelf geweten? Het tot dan toe meest veelvuldig, ook door Loe de Jong gegeven antwoord luidde ontkennend. Nieuw onderzoek gaf een wat ander beeld. Velen bleken wel degelijk te vermoeden wat de joden te wachten stond terwijl anderen dit vermoeden als ongewenst weggeschoven hadden. Een en ander bracht een enkeling ertoe de Nederlandse variant van het 'wir haben es nicht gewusst' net zo'n mythe te noemen als het Duitse – én ontstaan met hetzelfde doel: ontlasting van het eigen geweten, verontschuldiging voor eigen (mis)daden, ja zelfs een algehele vergoelijking.[49]

Het is een opvatting waar professionele historici over het algemeen niet goed raad mee weten. Zij is 'immuun voor onderzoek', zoals een van hen stelt.[50] Want wat is 'weten', waar ligt de grens tussen schuld en onschuld, wat kon men doen maar bovenal: wat is het nut van een beeld dat bovenal een aanklacht is? Vandaar dat dezelfde persoon die het woord immuun gebruikt, Ido de Haan, met betrekking tot de jodenvervolging een kloof tussen wetenschappelijk onderzoek en publieke perceptie constateert. Hij was niet de enige. De kloof leek met de jaren sterker te worden. Terwijl historici het als hun taak zagen te begrijpen, zou het publiek nog altijd in de eerste plaats geïnteresseerd zijn in een oordeel. Niet begrip maar goed of fout, dat bleef de publieke kwestie.

De onvermijdelijkheid van moraal

Hoewel het er rond het jaar 2000 naar uitzag dat geschiedschrijving en moraal in toenemende mate op gespannen voet stonden ofwel dat professionals en publiek verschillende klemtonen verkozen, bleef het hierbij niet. Dit bleek onder meer toen Hans Blom in 2007 met pensioen ging en in zijn afscheidsrede expliciet teruggreep op het betoog dat hij een kwart eeuw eerder gehouden had. Het vermijden van waardeoordelen, zo betoogde hij nu, bracht het gevaar met zich dat alles waardeloos wordt en elke daad, goed of slecht, op hetzelfde niveau komt te staan. Dat kon niet de bedoeling zijn – en was het ook niet. Blom was onder meer tot deze heroverweging[51] gekomen door de kritiek van dezelfde persoon die hem eerder op het spoor van een waardevrije geschiedschrijving had gezet, Maarten Brands. Deze had zich in een bundel ter gelegenheid van Bloms zestigste verjaardag, verschenen in

2003, beklaagd over het Nederlandse onvermogen te reflecteren op de eigen cultuur. Nederlanders zouden last hebben van zelfoverschatting, neigden ertoe anderen te kapittelen en beklemtoonden, als het erop aankwam, telkens weer de eigen onschuld. Een van de achtergronden van deze handicap zou volgens Brands 'de moeizame omgang met kwesties van goed en kwaad' zijn. Die moeite sprak volgens hem ook uit Bloms inaugurele rede. Met zijn pleidooi voor een minder moralistische omgang met het verleden dreigde hij immers met het badwater ook het kind weg te gooien.

700

> Dat verzet [tegen het goed-fout denken] kan er makkelijk toe leiden dat men onvoldoende oog heeft voor, of nadruk legt op de zware morele geladenheid van juist zo'n gewelddadige periode als de 20ste eeuw.

'Vragen van morele aard... horen tot de kern van de geschiedschrijving,' beweerde Brands nu dan ook. Als men dergelijke vragen wegliet, zou het tot verschraling leiden, 'een horizontaal geschiedbeeld zonder het reliëf van een morele elite'. Blom was, getuige zijn afscheidsrede, voorzichtiger maar stemde er toch grotendeels mee in. Geconfronteerd met zoveel geweld, beaamde hij, kon de twintigste-eeuwse geschiedschrijving niet anders dan een 'zware morele lading' hebben.

> De belangrijke rol van de politieke en morele dimensie zou wat mij betreft vooral uitdrukking kunnen en moeten krijgen in de keuze van de onderwerpen voor historisch onderzoek en binnen zulk onderzoek in historiserende analyses van de rol die morele vraagstukken en dilemma's spelen als verklarend voor het verloop van het historisch proces.

De moraal niet als maat of perspectief maar als thema dus. En opnieuw verwees hij naar een – dit keer jongere – collega.

> Geen freischwebend gemoraliseer..., niet morele passie, maar ethisch denken, dus situationele ethiek, die rekening houdt met tijd- en plaatsgebonden omstandigheden.[52]

De televisieserie De oorlog

Dat de zaak hiermee niet opgelost was bleek onder meer uit een groots opgezet televisieproject waarbij Blom nauw betrokken was. Het project

was, zonder dat het met zoveel woorden werd gezegd, een poging een nieuwe versie van *De Bezetting* van Loe de Jong te brengen. Tot op zekere hoogte lukte dat. *De Oorlog* van Ad van Liempt geeft een ander (zo men wil 'Blommiaans') beeld van de jaren 1940-1945. Het perspectief is minder zwart-wit, er is aandacht voor continuïteit en de overgangen tussen de uitersten blijken vloeiend te (kunnen) zijn.[53] Een illustratie van dit laatste is het verhaal van neef en nicht Folmer. De een vocht voor de Waffen-SS, de ander belandde in het verzet. 'Er was [wat uiteindelijke situatie en keuzes betreft] sprake van een uiterst grillig patroon.' Ook besteedde *De Oorlog* veel aandacht aan de 'hervatting van het dagelijkse leven, wat toch wel de dominante trend was in de eerste jaren na de Duitse inval.' Van Liempt illustreert dit onder meer met verwijzing naar een van zijn lievelingsthema's, de sportgeschiedenis. 'Het aantal verkochte kaartjes voor sportwedstrijden,' zo herhaalde hij een in kleine kring bekend fenomeen, 'steeg tussen 1940 en 1943 van vier naar acht miljoen.' Achter het getal acht plaatste hij in de tekst van het begeleidend boek een uitroepteken.

Verder legde *De Oorlog* veel klemtoon op de enorme variëteit in ervaringen. De door de televisiemakers gebruikte bronnen – veelal egodocumenten – brachten een dergelijk geschakeerd beeld welhaast vanzelf met zich mee. Hoewel het voor iedereen 'oorlog' was, zo tonen dagboeken, brieven en herinneringen, blijkt die oorlog vanuit individueel perspectief telkens anders. Het is een besef – zie de eerder geciteerde uitspraak van Klaas van Berkel naar aanleiding van zijn geschiedenis van de Groningse universiteit – dat mede ten gevolge van de uitgave van egodocumenten en de publicatie van detailstudies in modern historisch onderzoek steeds meer klemtoon krijgt. Hiermee verdwijnt 'de oorlog' achter een almaar groeiend aantal oorlogjes, het beeld 'vergruist' en valt in beeldjes uiteen. Vandaar dat in professionele kring in plaats van het morele begrip grijs liever het inhoudelijke begrip veelkleurig wordt gebruikt. Zo zou de oorlog in werkelijkheid zijn geweest: een palet van ervaringen.

Hierbij past dezelfde kanttekening die bij andere pogingen tot normalisering van de oorlogsgeschiedenis naar voren komt. In dit geval betreft die kanttekening de vijfde aflevering van de televisieserie en hoofdstuk 5 van het gelijknamige boek: over de jodenvervolging. Om het in de woorden van een critica te zeggen:

> Door een aparte aflevering aan de joodse vervolgden en hun vervolgers te wijden, terwijl in andere afleveringen het 'gewone' leven van de 'ge-

wone' Nederlanders in grote lijnen voortkabbelt, wordt de Jodenvervolging letterlijk en figuurlijk een hoofdstuk apart. Zodoende kan de nadruk op normaliteit en continuïteit, waarmee het leven in oorlogstijd inclusief haar antisemitische terreur wordt benaderd, gehandhaafd blijven.[54]

Maar dit is nog slechts een aspect van de bijzondere positie die de Shoah in de televisieserie inneemt. Het begeleidend boek begint en eindigt ermee, als om aan te geven dat de Shoah temidden van een verhaal vol complexiteit, toeval, continuïteit en andere 'normaliteiten' toch een abnormaliteit vormt en dat die abnormaliteit uiteindelijk de (morele) kern en daarmee dus ook diepste werkelijkheid van het verhaal uitmaakt. Dit verklaart ook waarom in boek en serie op subtiele wijze voortdurend naar de Shoah verwezen wordt en de laatste paragraaf van het boek zelfs de titel 'De oorlog als norm' draagt. De tekst gaat echter bijna uitsluitend over de Shoah. Kortom, nuancering, relativering, historisering of normalisering van de oorlogsgeschiedenis leidt niet tot bagatellisering of nivellering, zeker niet van het fenomeen dat sinds geruime tijd als het wezen van die geschiedenis wordt gezien: de Shoah. De morele positie daarvan staat buiten kijf.

Een internationaal perspectief

Maar al staat die morele positie buiten kijf, het is verre van duidelijk waartoe dat leidt.[55] Je ziet het meteen als je de Tweede Wereldoorlog daadwerkelijk als *wereld*oorlog beschouwt en, zoals zou moeten, ook de gebeurtenissen in de voormalige koloniën erbij betrekt. Zo speelt de Shoah in het Indonesisch verhaal, behalve in vergelijkende zin, geen rol.[56] Mede hierdoor is het welhaast onvermijdelijk dat de toenmalige gebeurtenissen, hoe ernstig ook, vanuit Aziatisch perspectief anders en vaak zelfs positief beoordeeld worden, als een emancipatieproces bijvoorbeeld. Een positief oordeel over het Europees deel van de Tweede Wereldoorlog daarentegen hoor of lees je nooit. 'De Duitse bezetter... kapte slechts,' schrijft Loe de Jong op de één na laatste pagina van zijn grote boek, 'en wat hij aan nieuw zaad strooide, schoot geen wortel.' Datzelfde kan van de Japanners niet gezegd worden. Weliswaar wordt het verschil tussen het ene en het andere oordeel niet alleen door de Shoah bepaald en is het ook zonder deze welhaast onmogelijk de positieve kanten van het nazisme te zien maar de Shoah staat als ver-

klaring voor een negatieve beoordeling van het nazisme wel voorop. Vandaar dat sommigen elke poging tot normalisering van de oorlogsgeschiedenis gelijkstellen aan een poging tot relativering van de Shoah en dus als een morele misstap.

> Het probleem is dat geschiedschrijving over de Shoa[h] wel zo objectief mogelijk, maar nimmer neutraal kan zijn. Sterker: wie in deze neutraal wil zijn, zit fout.[57]

Opmerkelijk genoeg leidt juist deze absoluutheid via een ingewikkelde omweg toch weer tot relativering of – wat niet hetzelfde is – historisering van het fenomeen. Immers, onder indruk van de Shoah én de gebeurtenissen in de jaren negentig in onder meer voormalig Joegoslavië en Rwanda ontstond eind twintigste eeuw op een aantal plekken min of meer tegelijktijdig een nieuwe academische discipline: genocidestudies. Uit deze blijkt keer op keer dat de Shoah een gebeurtenis is onder vele, een gebeurtenis bovendien die heel wat dieper verankerd is in de westerse traditie dan men zou wensen. Om het met de woorden van een van de onderzoekers uit deze nieuwe discipline te zeggen:

> Hoewel de discussie over de 'uniciteit' van de Holocaust voortgaat, gebeurt dat niet met dezelfde heftigheid als in de jaren tachtig en negentig. Tegelijkertijd verschenen er steeds meer historische studies waarin de claim van Hannah Arendt over het verband tussen koloniale genocide en Holocaust met feiten wordt geïllustreerd. Ook bleek het conceptueel meerwaarde op te leveren als men de holocaust vanuit het perspectief van comparatieve genocide bekeek.[58]

De morele positie van de Shoah was anno 2010 onaantastbaarder dan ooit. Tegelijkertijd blijkt diezelfde Shoah een historisch fenomeen en dus onderhevig aan dezelfde inzichten als andere historische fenomenen. In de spanning tussen deze twee uitersten – morele eenvoud versus historische veelvoud – is nog heel wat ontlading denkbaar.

De oorlog die was
Samenvatting en epiloog

Aan het eind van het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw hoorde je onder mensen die zich organisatorisch met het Nederlands erfgoed bezighielden nogal eens dat de oorlog in 2010 'met pensioen ging'. Ondanks deze evident absurde uitdrukking was meteen duidelijk wat bedoeld werd: dat de Tweede Wereldoorlog in genoemd jaar *echt* afgelopen was. Nu was iets dergelijks in de loop van vijfenzestig jaar wel vaker verkondigd maar nooit werkelijkheid geworden. Dat gebeurde ook nu niet. Niettemin leek – en bleek –[1] het verstrijken van een dergelijke symbolische periode als een pensioengerechtigde leeftijd een geschikt moment om van de omgang met de oorlog een balans op te maken. Dit temeer omdat met de Val van de Muur en het einde van het communisme, met de gebeurtenissen sinds 11 september 2001, met tal van nieuwe oorlogen en bovenal met de aanwezigheid van steeds meer generaties voor wie de jaren '40-'45 gevoelsmatig even ver weg waren als Napoleon, op zijn minst het *tijdperk* van de Tweede Wereldoorlog voorbij lijkt.

'De oorlog is afgelopen,' verkondigde *Vrij Nederland* dan ook met grote letters op het omslag van een van de eerste nummers van het jaar 2011 onder een foto van een melancholisch ogende Henk Hofland. Zijn twee kompanen *in bello*, Harry Mulisch en Jan Blokker, waren in voorafgaand jaar weggevallen, hij alleen was nog over 'hier, nu, in deze idiote tijd'. Hoewel in het artikel van deze kwalificatie geen nadere uitleg werd gegeven, is de bedoeling duidelijk: dat de tijd mede 'idioot' was omdat de erfenis van de oorlog niet langer geldig en de 'maatstaf der dingen' daarmee zoek was.[2]

Dit boek toont dat dit slechts ten dele het geval is. *Invloed* heeft de oorlog inderdaad nog maar weinig – of het zou diep in de structuur van de samenleving en de mentaliteit van de bevolking moeten zijn – en de individuele *herinnering* eraan is om voor de hand liggende redenen minimaal maar de collectieve herinnering is groot, als voorbeeld

of *argument* wordt de oorlog nog veelvuldig gebruikt en zowel de *verbeelding* als de *geschiedschrijving* ervan bloeien. Hieraan zal voorlopig geen einde komen en dat is, een uitspraak van Mulisch indachtig, vermoedelijk maar te hopen ook want zo'n einde zou wel eens het begin van een nieuwe oorlog kunnen betekenen.[3]

Pogingen herhaling van de toenmalige gebeurtenissen te voorkomen vormen een rode draad in de omgang met de Tweede Wereldoorlog en leverden daarom ook de titel van dit boek. De achtergronden hiervan zijn in voorgaande pagina's keer op keer gegeven. Een van de belangrijkste is dat moderne oorlogen zo vernietigend zijn dat ze niets heel laten. Het symbool van de vernietigende kracht van de Tweede Wereldoorlog was gedurende lange tijd de atoombom. Tegenwoordig denkt men bij vernietiging en Tweede Wereldoorlog in de eerste plaats aan genocide. Dit is echter slechts één kant van het verhaal – althans van het verhaal dat hier verteld werd. Er is ook nog een volstrekt andere kant en die heeft met de sinds 1945 groeiende rol van de media van doen. Opvattingen en beelden, in dit geval met betrekking tot de oorlog, kunnen dankzij moderne media een kracht krijgen die in een minder gemediatiseerde samenleving welhaast ondenkbaar is. Het thema van dit boek betrof dan ook het snijpunt van deze twee noties: het publieke, dat wil veelal zeggen het *media*-debat over de oorlog. Maar omdat media en openbaarheid nogal abstracte categorieën zijn – in de proloog werden zij met mist geassocieerd: goed waarneembaar van een afstand maar verdwijnend naarmate je dichterbij komt – is geprobeerd een en ander zo concreet mogelijk te maken. Het is een van de redenen dat in dit boek de voorkeur uitging naar verhalen, het liefst over of van individuele personen. Een andere reden voor deze voorkeur is hieraan verwant: dat het verhaal mijns inziens het beste middel is om een complexe werkelijkheid te benaderen.

Tijd als bladerdeeg

Niet alleen in de vorm, ook in de chronologie wordt in dit boek een gezichtspunt bepleit dat nadrukkelijk de complexiteit van de geschiedenis erkent. In dit perspectief schuift in de tijd laagje over laagje over laagje en vormt daarmee zoiets als bladerdeeg. Zeker waar het complexe fenomenen als de openbaarheid betreft, is een dergelijke visie doordrongen van wat je de gelijktijdigheid van het ongelijktijdige zou

kunnen noemen: terwijl het ene fenomeen komt, blijft het andere, terwijl een aspect op de ene plek al zichtbaar is, is het elders nog niet zover en tussen het moment dat een opvatting wordt geventileerd en het moment dat hij wordt geaccepteerd, kan een groot gat liggen. Zo'n complex kan eigenlijk alleen geanalyseerd worden door het belangrijkste kenmerk ervan, die gelaagdheid namelijk, te ontkennen. Maar doe je dat, dan verkruimelt het geheel onder je ogen. Erken je daarentegen de gelaagdheid, dan aanvaard je de onmogelijkheid van heldere scheidslijnen en krijg je zoiets als Harry Mulisch aan het begin van *De Aanslag* over de werking van de Tweede Wereldoorlog schrijft: dat zij is als de bewegingen die een boot in water teweegbrengt.[4] Een dergelijke theorie is intellectueel onbevredigend. Een tegenovergesteld standpunt brengt niet minder nadelen met zich mee want doet de werkelijkheid geweld aan. Een onoplosbaar dilemma is het gevolg.

Ondanks het besef van zo'n dilemma werden in dit boek met betrekking tot de nasleep van de Tweede Wereldoorlog vier fases onderscheiden: 1. de naoorlog, 2. de jaren vijftig, 3. de jaren zestig en zeventig en tot slot 4. de periode sinds 1980. Het probleem van deze indeling bleek keer op keer. Er waren zoveel groepen, lijnen, haken en ogen dat het beter was geweest *geen* tijdsindeling aan te brengen. Dat kan echter niet. Vandaar ook dat er in de literatuur over de nasleep van de oorlog nogal wat chronologieën de ronde doen.[5] De verschillen met de hier aangebrachte zijn, op enkele uitzonderingen na, betrekkelijk. De eerste uitzondering betreft het zogenoemde nationaal verhaal en de breuk in de tijd die ten aanzien daarvan in de jaren zestig plaatsgevonden zou hebben. In de lopende tekst werd die breuk al een paar keer gerelativeerd, verderop gebeurt het nogmaals, dan nadrukkelijk. De belangrijkste reden van deze nadruk is dat met de uitdrukking 'nationaal verhaal' de kern van het publiek debat wordt geraakt. De woorden suggereren immers zoiets als overeenstemming over onderwerp en inhoud van de herinnering. Maar is daarvan ooit sprake geweest? Zo ja, wanneer, bij wie en in welke zin? Zo nee, waarom niet (meer)?

De tweede uitzondering betreft de breuk die, met het slachtofferverhaal als criterium, veelal rond 1970 wordt aangebracht. Tot dat moment zou de aandacht voor dat verhaal gering zijn, daarna zou het slachtoffer in toenemende mate in het centrum van de belangstelling komen te staan. In dit boek wordt een dergelijke verandering niet ontkend[6] maar wel betoogd dat rond 1970 van omslag nog geen sprake was. Het proces verliep geleidelijk, de verandering werd pas later merkbaar.

Je zou hetzelfde ook anders kunnen zeggen. De inschatting van een

breuk is een kwestie van perspectief – de tijd als bladerdeeg: let je op de inhoud ('voorlopers'), dan kun je rond 1970 inderdaad een verandering constateren; let je op het effect ('publiek'), dan ligt de omslag later.[7] Hier ligt een cruciaal punt en een belangrijke reden van het verschil tussen dit boek en andere studies. Hier gaat de aandacht in de eerste plaats uit naar de media en pas in de tweede plaats naar intellectuelen, wetenschap en politiek. Elk van deze categorieën heeft een eigen ritme en die ritmes lopen veelal niet parallel: tijd als bladerdeeg.

Het ingewikkeldste echter is de eventuele derde uitzondering. Door sommigen, onder wie Madelon de Keizer en Hans Blom, wordt be-

toogd dat de Val van de Muur ook voor de oorlogsherinnering een cesuur heeft betekend: het perspectief werd internationaler, het beeld complexer. Ook dit wordt hier verre van ontkend. Niettemin is het volgens mij nog te vroeg om de gebeurtenissen van de laatste decennia te overzien en om die reden ook betwijfelbaar of de Val van de Muur wel zoveel betekenis heeft gehad voor het oorlogsbeeld. Andere factoren zoals de voltooiing van het magnum opus van Loe de Jong, de verschijning van kritische studies van jongeren, de toenemende associatie van oorlog en Shoah, de tegelijkertijd groeiende aandacht voor andere groepen dan joden maar bovenal de onthullingen over de slechte naoorlogse opvang van oorlogsslachtoffers en de gênante omgang met joodse tegoeden speelden zeker zo'n grote rol. In ieder geval lijkt het nog te vroeg het complexe geheel van de afgelopen decennia te overzien. Vandaar dat zij in dit boek bijeengehouden worden.

Wat betreft eerdere jaren is dat minder noodzakelijk en worden in dit boek met betrekking tot de nasleep van de oorlog drie periodes onderscheiden. De eerste, de naoorlog, wordt gekenmerkt door de poging de klap te boven te komen, te herstellen, te zuiveren en opnieuw te beginnen. In deze jaren was men aanvankelijk nogal kwistig met verhalen en verkondigde in navolging van Londen en het verzet ook een relatief eenduidig beeld. Het hield echter niet lang stand, teleurstelling kreeg de overhand, de duidelijkheid verdween. Dit laatste bleef zo in de jaren vijftig, de tweede periode waarin hier de nasleep van de oorlog onderscheiden wordt. Belangrijkste verschil met de voorgaande periode is dat een versplinterde, moeilijk te verwoorden oorlogsherinnering in toenemende mate, zij het her en der onder protest, aanvaard werd. Ook de gedachte dat er met een schone lei begonnen kon worden, verdween naar de achtergrond. Het verhalen over de oorlog speelde zich vooral in de huiselijke kring en bij speciale gelegenheden af. Vergeten werd de oorlog niet maar bij gebrek aan een voor allen herkenbaar

verhaal werd hij ook niet herinnerd, althans niet als een duidelijk te omschrijven gebeurtenis. Dit veranderde in de derde en voor de oorlogsherinnering meest cruciale periode: de jaren zestig en zeventig. Hierin ontstond opnieuw een duidelijk oorlogsverhaal, zij het in zowel een gematigde als in een radicale variant. Maar hierbij bleef het niet. Een dergelijk verhaal nestelde zich nu ook in het collectief geheugen en leidde ertoe dat de oorlog vanaf de tweede helft van de jaren zeventig als het ware herbeleefd werd. Deze herbeleving was de opmaat voor de publicitaire herinneringshausse van de jaren tachtig en negentig, de almaar sterkere associatie van oorlog en Shoah, de gelijktijdige herontdekking van het oorlogsverleden van tal van andere, tot dan toe marginale groepen én de op dit alles volgende deconfiture van de oorlogsherinnering.

Alleen al uit de wirwar van deze summiere samenvatting blijkt dat het nuttig is binnen het begrip nasleep uit de ondertitel van dit boek verschillende betekenissen te onderscheiden – ze werden hiervoor al even genoemd: invloed, herinnering, gebruik, verbeelding en geschiedschrijving. Elk van deze elementen heeft een eigen dynamiek en die kan van tijd tot tijd, groep tot groep en persoon tot persoon verschillend zijn. Bovendien grijpen de verschillende dynamieken in elkaar. Een schijnbaar chaotisch geheel is het gevolg. Zo wordt in het tweede deel van dit boek naar aanleiding van onder meer de grote belangstelling voor het dagboek van Anne Frank, de publicaties van Minco, Presser, Bastiaans en de vertoning van de documentaire van Resnais nogal wat betekenis aan het jaar 1957 gehecht. Op basis daarvan zou je kunnen besluiten wat de nasleep van de oorlog betreft in dat jaar een scheidslijn aan te brengen. Dat zou m.i. echter net zo onjuist zijn als het aanbrengen van een scheidslijn rond 1970. In 1957 *begon* een en ander te schuiven maar dat gebeurde nog voorzichtig en resultaat, behalve dan wellicht in de hoofden van een onmogelijk te schatten aantal voorlopers, had die verschuiving nog nauwelijks. Hetzelfde gebeurde toen enkele jaren later het proces tegen Eichmann gevoerd werd en in Nederland de televisieserie *De Bezetting* werd vertoond. Stuk voor stuk droegen genoemde gebeurtenissen en publicaties bij aan een andere omgang met de oorlog maar het duurde nog jaren tot het effect hiervan in grote kring zichtbaar werd.

Vandaar ook de eveneens grote betekenis die in dit boek aan de jaren 1985 en 1995 wordt gehecht. Chronologisch vallen zij in de vierde en laatste periode – dezelfde waarin de, let wel, *invloed* van de oorlog langzaam minder werd. Nooit echter werd de oorlog zo krachtig herinnerd

en verbeeld als juist toen. Deze herinnering was echter niet persoonlijk maar collectief en niet oorspronkelijk (op basis van eigen ervaringen) maar afgeleid ofwel 'gemediatiseerd'. Aan de basis ervan lag een verandering die in de jaren zestig en zeventig zijn beslag had gekregen en dus al in 1957 begonnen was. Maar op het moment dat die verandering in de openbaarheid het duidelijkst zichtbaar was, zocht een intellectuele voorhoede het alweer in een andere richting. De tijd als bladerdeeg kortom en de nasleep van de oorlog een ingewikkeld samenspel van invloed, herinnering, verbeelding, gebruik en geschiedschrijving.

Invloed

Nuanceringen ten spijt lijdt het geen twijfel dat de invloed van de oorlog in het Nederland van de tweede helft van de twintigste eeuw enorm is geweest. Maar aard, moment, richting en gevolgen van die invloed tonen grote verschillen. In de eerste jaren na de oorlog, zo zou je veralgemeniserend kunnen stellen, onderging iedereen de invloed van de recente gebeurtenissen, al was het alleen maar doordat het land verwoest en de economie kapot was. Maar maximaal tien jaar later had de economie zich al zover hersteld dat er van *materiële* invloed van de oorlog steeds minder te merken was.[8] Vreemd genoeg bleek vanaf datzelfde moment de grote *psychische* invloed van de oorlog, met name bij degenen die er het hardst door getroffen waren: concentratiekamp- en vernietigingskampslachtoffers.[9] De invloed van de oorlog op hun levens was vanzelfsprekend vanaf het eerste moment groot maar daarvan kwam aanvankelijk relatief weinig naar buiten.[10] Men kon er moeilijk over spreken of – wat deels of hetzelfde neerkomt – de omgeving wilde niet luisteren. Dat veranderde in de loop van de jaren zestig en zeventig en leidde in de laatste decennia van de twintigste eeuw zelfs tot een situatie die welhaast omgekeerd was aan die van de late jaren veertig en vijftig: het spreken over de oorlog werd zo massaal dat het leek alsof ook de invloed groter was dan ooit.[11] Bij nader inzien blijken verschillende categorieën door elkaar te lopen.

Herinnering en verbeelding

De inschatting van de invloed van een gebeurtenis is temeer ingewikkeld omdat zij, zeker waar het psychische zaken betreft, afhankelijk

is van hetgeen de persoon in kwestie of eventueel zijn woordvoerder (arts, journalist, historicus) mededeelt. Het is een van de achtergronden van genoemde, verwarrende relatie tussen de vijf aspecten waarin het begrip nasleep onderscheiden kan worden. Meteen na het eind van de oorlog werd uitvoerig over de oorlog gesproken en geschreven[12] maar de mededeelzaamheid stokte spoedig. De gebruikelijke verklaring hiervoor is dat men meer oog kreeg voor heden en toekomst, voor Koude Oorlog en Wederopbouw onder meer. Dat is zeker juist. Maar veel minder vaak genoemd en moeilijker ook waarneembaar is het feit dat invloed en mededeelzaamheid aan elkaar omgekeerd evenredig kunnen zijn. Gevolg hiervan is een paradoxale vorm van zwijgen of spreken: men doet het een maar bedoelt het ander; men zwijgt, hult zich in raadselen,[13] 'spreekt' via monumenten of stilte[14] of beschouwt suggesties als de hoogste uitdrukkingsvorm.[15] Communicatie, zo werd eerder beweerd,[16] is meer dan het 'zenden van een boodschap' – *spreken*. Vaak is zij in de eerste plaats gebaar, ritueel, vorm – *zwijgen*.

Vanaf het begin van de jaren zestig werd het spreken over de oorlog gebruikelijker. Dat gebeurde aanvankelijk vooral collectief, dat wil zeggen aan de hand van spraakmakende verbeeldingen van een gemeenschappelijke ervaring. In dat verband moeten in ieder geval *De Bezetting* van Loe de Jong, *Ondergang* van Jacques Presser en *In de schaduw van gisteren* van Henk van Randwijk genoemd worden,[17] met op de achtergrond internationale gebeurtenissen als het Eichmannproces,[18]maatschappelijke verandering[19] en de snelgroeiende invloed in media en politiek van de generatie die de oorlog op jonge leeftijd had meegemaakt.[20] Door dit alles werd op basis van bestaande maar 'vergeten' noties in relatief korte tijd een helder beeld van de oorlog gevormd. Het steunde op een drietal, uit de oorlog en vroege naoorlog stammende pijlers: 1. de ontoelaatbare verkrachting van een schijnbaar weerloos volk door een oppermachtige, kwaadaardige buur, 2. de veerkracht van datzelfde volk dat zich onder aanvoering van zijn beste zonen verhief en de kwaadaardige buur plus zijn handlangers met buitenlandse hulp uiteindelijk ook wist te overwinnen en, ten grondslag aan een en ander, 3. de heldere grens tussen goed en kwaad. Er was bij de aanvaarding van dit beeld wel een ernstige complicatie – het was met name op basis van het werk van Presser en via een jongere generatie dat deze in de openbaarheid kwam: de eventuele verantwoordelijkheid van de eigen bevolking voor het drama. Maar mede omdat dit alternatieve beeld van het verleden verbonden was aan een radicale visie op het heden en laatstgenoemde onvoldoende bodem vond, verdween

het thema na enige jaren weer uit het zicht[21] – om twintig jaar later des te krachtiger terug te keren en in plaats van een complicatie welhaast de kern van de zaak te worden.[22]

Zover was het rond 1970 nog niet. De publicatie van *Het Koninkrijk* van Loe de Jong en alles wat in het verlengde daarvan geschreven en vertoond werd, maakte een subtiele variant van genoemd beeld in de loop van de jaren zeventig volstrekt dominant.[23] Subtiel was deze variant niet alleen door de enorme omvang van genoemd werk maar ook doordat de klemtoon verschoof van hetgeen men tegen de vijand had *gedaan* naar hetgeen men onder die vijand had *ondergaan*. Die ver-
712 schuiving is zichtbaar in *Het Koninkrijk* zelf maar kwam vooral tot uiting in de receptie van dit werk. Hiermee maakte het verzet, hoofdpersoon van de oudere oorlogsverhalen, plaats voor het slachtoffer, in het bijzonder dat van joodse komaf. De gevolgen hiervan voor de nasleep van de Tweede Wereldoorlog zouden enorm zijn. In het verzet kon immers slechts een zeer klein deel van de bevolking zich herkennen – degenen die tijdens de oorlog daadwerkelijk iets gedaan hadden, plus eventueel degenen die voor een radicale ingreep in de samenleving pleitten. In het slachtoffer, werkelijk of potentieel, daarentegen kon zo goed als iedereen zich vinden.

Een dergelijke massale herkenning vormt vermoedelijk ook de belangrijkste achtergrond van de affaires die Nederland in de tweede helft van de jaren zeventig opschrikten.[24] Immers, anders dan eerdere en latere oorlogsaffaires die respectievelijk vooral het heden[25] en een voorbij verleden[26] tot inzet hadden, illustreerden de nieuwe affaires bovenal de actualiteit van het verleden ofwel het feit dat de oorlog bij uitstek het referentiepunt was in de consensus over de inrichting van 'onze democratie'. Alleen een dergelijke democratie zou herhaling van het leed in de toekomst kunnen voorkomen. Een van de vele gevolgen van een dergelijk inzicht is dat individuele personen, vaak worstelend met een overvloed aan emoties en herinneringen, houvast kregen en aldus in staat werden gesteld hún verhaal te vertellen. Dit op zijn beurt is weer de verklaring van de enorme groei vanaf het eind van de jaren zeventig van egodocumenten, kleine en grotere geschiedenissen, documentaires, organisaties, activiteiten en manifestaties die op de een of andere manier met de oorlog van doen hadden. Zoveel maatschappelijke opwinding over een en hetzelfde thema noodzaakte de overheid tot vergaande bemoeienis.[27] Het versterkte de tendens.

Gebruik en geschiedschrijving

Met een overheid die zich nadrukkelijk opwierp als hoeder van de oorlogserfenis werd bevestigd wat sinds 1945 al talloze malen gebleken was: dat de oorlog niet alleen een historische of persoonlijke gebeurtenis maar ook een politiek instrument was. Dit werd met name duidelijk in het debat over Nederlands-Indië, tijdens de Koude Oorlog, in de omgang met Duitsland, Vietnam en Israël en, helemaal aan het eind van de twintigste, begin eenentwintigste eeuw, tijdens de gebeurtenissen in voormalig Joegoslavië, Rwanda, Irak en elders.[28] Maar niet alleen met betrekking tot de buitenlandse, ook in de binnenlandse politiek is de oorlog in de loop van vijfenzestig jaar herhaaldelijk als argument of instrument gebruikt. Zo sloegen sociaaldemocraten en communisten elkaar in de jaren vijftig met het scheldwoord 'fascist' om de oren en beschuldigde een jonge generatie hun ouders in de jaren zestig en zeventig van een onveranderde klootjesvolkmentaliteit (= 'grijs optreden').[29] Toch duurde het tot de laatste decennia van de twintigste eeuw, het aanzwellend debat over de herleving van rechts en de volgens velen ontoelaatbare behandeling van minderheden dat verwijzingen naar de oorlog in binnenlandse aangelegenheden bon ton werden. Dit was temeer het geval omdat de Shoah op datzelfde moment als de kern van de oorlogservaring werd gezien en de overheid zich in toenemende mate opwierp als hoeder van de oorlogserfenis, in het bijzonder van alles wat naar discriminatie of genocide neigde. De oorlog kreeg hiermee een betekenis die van de historische gebeurtenissen ver verwijderd was: hij werd symbool.[30] Dit tot groot ongenoegen van degenen die zich professioneel met het verleden bezighouden en daarvan uiteindelijk ook de hoeders zijn: historici. In weerwil van tal van politieke en andere instrumentele discussies probeerden en proberen zij de eigenheid van het verleden te behouden. In een samenleving waarin dat verleden symbolische betekenis heeft, is dat niet eenvoudig.[31]

Regenboog vol zwart, wit en grijs

Zowel de vroegste beschrijvingen als het vanaf de jaren zestig ontstane beeld van de oorlog waren duidelijk van toon en inhoud. Met gebruikmaking van later populaire termen zou je in dat verband van zwart-wit kunnen spreken. Verhalen in dergelijke contrastrijke kleuren hebben echter niet altijd gedomineerd. Vooral in de jaren vijftig en opnieuw

vanaf het begin van het eind van de twintigste, begin eenentwintigste eeuw werd anders over de oorlog gedacht. Doorslaggevend hiervoor was het besef bij een groot deel, zo niet de meerderheid van de bevolking dat het vroege oorlogsverhaal zoals verteld door verzetslui, Londen, slachtoffers en degenen die zich met hen verbonden voelden, niet spoorde met de eigen ervaring. Vandaar ook dat spoedig nadat de euforie van de bevrijding voorbij was[32] en in de jaren dat herstel moeizaam bleek[33] een ander oorlogsbeeld dominant werd.

Je zou het met gebruikmaking van dezelfde kleurenschaal grijs kunnen noemen. Dat wil zeggen: gecompliceerd, met vloeiende grenzen,
 oog voor mogelijke schommelingen in de tijd en relativerend wat betreft het onderscheid tussen goed en fout. Het verklaart dat het verzet op een zijspoor werd gezet,[34] slachtoffers soms letterlijk maar meestal figuurlijk de mond werd gesnoerd[35] en voormalige collaborateurs minder streng – of niet – werden aangepakt.[36] Hierdoor ook werd het mogelijk dat tal van personen of instellingen die volgens zwart-witnormen op z'n minst een klont boter op het hoofd hadden, ongestoord de draad konden oppakken en zelfs carrière konden maken.[37]

De persoon die wat dit betreft het sterkst in de openbaarheid trad en een dergelijke grijze visie op het jongste verleden ook het meest nadrukkelijk bepleitte, is dezelfde die van 1948 tot zijn dood in 1963 voorzitter van de Tweede Kamer was: L.G. Kortenhorst. Hij had aan het eind van de oorlog een boekje gepubliceerd waarin expliciet voor samenwerking (niet collaboratie!) met de vijand werd gepleit en speelde in het verlengde hiervan een cruciale rol bij de verdediging van *De Telegraaf*, Menten en tal van andere personen of zaken die bij het voormalig verzet voor fout doorgingen.[38] Kortenhorsts woorden evenals de daaraan gerelateerde ontwikkelingen haalden datzelfde verzet dan ook het bloed onder de nagels vandaan.[39] Maar men kon er weinig tegen doen. Het grijze denken werd in de loop van de jaren vijftig zelfs dermate dominant dat een van de personificaties ervan, Jan de Quay, het aan het eind van dat decennium zonder noemenswaardige protesten tot premier bracht en, een goede illustratie van de bladerdeegtheorie overigens, in 1966 nog tot vicepremier.[40]

Toen in de loop van de jaren zestig, begin zeventig in het voetspoor van het Eichmannproces en Pressers *Ondergang* door jongeren eveneens beweerd werd dat een groot deel van de bevolking zich 'grijs' had gedragen, was de conclusie een andere, om niet te zeggen diametraal tegengesteld aan die van Kortenhorst en de zijnen. Dergelijk gedrag werd nu niet langer als onvermijdelijk, laat staan goed maar als laak-

baar om niet te zeggen fout gezien.[41] Hoewel de radicale variant van deze opvatting geen lang leven was beschoren, verdween zij nooit helemaal uit beeld en keerde in de loop van de jaren negentig terug, nu met een kracht en bewijsvoering die eerdere verwijten deden verbleken.[42] Hierin leek onder meer naar aanleiding van de publicatie van *Grijs verleden* aan het begin van de eenentwintigste eeuw opnieuw verandering te komen. Terwijl dit boek inhoudelijk weinig nieuws bracht, waren zowel de ordening als de beoordeling van de feiten opnieuw anders, zeker voor degenen die de klemtonen van de jaren vijftig niet kenden of niet op de hoogte van dan wel het oneens waren met al langer lopende ontwikkelingen in professionele kring. Het leidde tot fel debat.[43] Dit debat maakte het schrijven van dit boek af en toe lastig want plaatste mij in een spagaat. Ik had daarbij kunnen doen alsof mijn neus bloedde. Dat zou hypocriet zijn. Ik had mijn positie ook expliciet kunnen maken. Dat past niet bij de aard van dit boek en zou bovendien vervelend zijn geworden. Er zat niets anders op dan te schipperen – onpersoonlijk te zijn waar mogelijk en persoonlijk of betogend waar het echt niet anders kon.

Ondanks de grote symbolische betekenis van de Tweede Wereldoorlog aan het begin van de eenentwintigste eeuw en onafhankelijk van het *morele* debat over zwart, wit en grijs, kan het niet anders dan dat de toenmalige gebeurtenissen in de loop van de tijd met meer afstand bekeken worden. Zo'n groeiende afstand brengt veelal vergruizing van het beeld met zich mee en leidt ertoe dat men in toenemende mate oog krijgt voor de verscheidenheid van de gebeurtenissen: tussen personen, groepen, in de tijd en in de ruimte. Voor een jood uit Amsterdam was de oorlog een volstrekt andere ervaring als voor een boer uit de Peel, laat staan een uit Java; de Nederlandse oorlog van de zomer van 1940 was niet die van de winter van 1944; de Europese vijand van de geallieerden speelde een andere rol dan de Aziatische. Een dergelijke complexiteit zal versterkt worden door de onvermijdelijke ontdekking dat naoorlogse verhalen en toenmalige gebeurtenissen bij nader inzien nogal eens van elkaar verschillen. Getuige onder meer lokaal onderzoek naar de jodenvervolging betekent dit veelal dat de situatie gecompliceerder blijkt dan een meer algemeen verhaal suggereert. Gevolg hiervan is dat het oorlogsbeeld in meer stukjes uiteenvalt dan de kleur grijs, ondanks zijn veelvoud aan mogelijke tinten, aangeeft. Vandaar dat van verschillende kanten[44] voorgesteld is voor de toenmalige werkelijkheid het begrip veelkleurig te gebruiken. Zo en niet anders zou de oorlog zijn geweest: een regen-

boog aan ervaringen, een potpourri aan verhalen en een wirwar aan achtergronden, in ieder geval een heel wat complexer samenstel dan in één of enkele kleuren aangegeven kan worden.

Van daders naar slachtoffers

Een grijze visie op het oorlogsverleden wordt door velen temeer als onaanvaardbaar gezien omdat het leed van de slachtoffers hiermee tekort gedaan zou worden. In de jaren vijftig klonk een dergelijk verwijt zelden omdat de oorlog veelal vanuit een dadersperspectief werd bekeken: goed versus fout zou zijn als verzet tegen collaboratie of geallieerden tegen nazi's. Dat was ook het perspectief van waaruit De Jong en Van Randwijk aan het begin van de jaren zestig dachten. Weliswaar kun je bij nader inzien niet anders dan constateren dat ook in de eerste vijftien jaar na de oorlog heel wat vanuit een slachtofferperspectief geschreven is[45] maar destijds viel dat, behalve in eigen kring, niet erg op en in vergelijking met wat later gepubliceerd werd, is het inderdaad mondjesmaat. Dat veranderde in de loop van de jaren zestig, onder invloed onder meer van de publicatie van Pressers *Ondergang*, de toenemende aanwezigheid van de generatie die tijdens de oorlog te jong was geweest om deel te nemen maar het in de jaren zestig-zeventig voor het zeggen kreeg en de groeiende individualisering.

Gevolg van een en ander was dat het perspectief op de oorlog zich vanaf ongeveer 1970 verplaatste van daders naar slachtoffers. 'In plaats van geestelijke weerbaarheid werd nu geestelijke kwetsbaarheid de graadmeter voor maatschappelijke en politieke erkenning,' zoals Ido de Haan zegt.[46] Deze verplaatsing bleek in de loop van de jaren tachtig dermate dat het soms bijna een verdienste leek oorlogsslachtoffer te zijn.[47] Het leidde her en der tot onrust en kritiek. Want waar lag de grens tussen werkelijk en vermeend slachtofferschap? Werd een dergelijke positie niet aangepraat? Hoe bepaalde je of iemand slachtoffer was van de oorlog of 'van het leven'? Aan de andere kant: wie had het recht iemand zijn gevoel van slachtofferschap te ontnemen? Maar omdat elk geval anders en zowel afhankelijk is van de inschatting van de persoon in kwestie als van die van de woordvoerders en helpende instanties, ontstond er een buitengewoon complexe situatie.

Te midden hiervan was er slechts één onderwerp of groep waarover met betrekking tot de Tweede Wereldoorlog twijfel uitgesloten leek: de Shoah.[48] Erkenning van het joodse leed en instemming met

elke poging herhaling daarvan te voorkomen werden dermate vanzelfsprekend dat zij welhaast voorwaarde werden voor deelname aan de modern-westerse samenleving. Deze onuitgesproken consensus werd eind twintigste, begin eenentwintigste eeuw door nationale en internationale overheden met tal van verklaringen, daden en activiteiten bekrachtigd. Het oorlogsverhaal kreeg mede hierdoor een sterkere magneet dan ooit tevoren. Dit is temeer opmerkelijk omdat datzelfde verhaal tegelijkertijd versplinterde. Aldus de voorlopige, paradoxale uitkomst van vijfenzestig jaar nasleep van de Tweede Wereldoorlog: een ongebroken spiegel met duizend barsten.

Nationaal verhaal

In de geschiedschrijving van de nasleep van de Tweede Wereldoorlog geniet het zogenoemde Bevrijdingsglas in de Sint-Janskerk van Gouda nogal wat faam. 'Niet alleen vanwege de vorm en de gekozen thema's, maar ook vanwege de locatie en de totstandkoming' wordt het als een model van de nationale herinneringscultuur gezien.[49] Om met dit laatste te beginnen: het enorme, acht meter hoge raam zou het resultaat zijn van samenwerking tussen tal van maatschappelijke groeperingen. Een project met andere woorden dat dwars door alle geledingen van de bevolking liep en daarmee een treffende illustratie is van de Nederlandse eenheid in verscheidenheid, *nationaal* dus. Deze eenheid wordt bevestigd door de voorstelling, met in het hart daarvan een groep mannen met de Nederlandse vlag. Zij worden omringd door feestvierende mensen en uitbeeldingen van de oorlogsverschrikkingen. Onder het geheel staan de wapens van de elf Nederlandse provincies en van de stad Gouda, plus enkele verklarende teksten zoals de dichtregels die voor het project de inspiratie leverden.[50] Ze zijn van de hand van een van Nederlands meest bekende verzetsdichters, Yge Foppema:

> Gedenken [wij] hen die, toen het land verslagen
> en machtloos scheen,
> de vaan der vrijheid hoog hebben gedragen,
> door alles heen.

Zowel door zijn ontstaansgeschiedenis als door de uitbeelding van onderdrukking en verzet is het Goudse bevrijdingsglas een goed voorbeeld van de wijze waarop men kort na de oorlog met de oorlog is om-

gegaan. Om het met één woord te zeggen: nationaal. 'In heel Europa werden de herinneringen aan de oorlog "ingeweven" in het traditionele, nationale, politieke en religieuze discours,' zegt een Nederlands historicus die zich intensief met het onderwerp heeft beziggehouden en daarbij ook nadrukkelijk aandacht aan het Bevrijdingsglas besteedde, Frank van Vree.

> Eenvoudiger gezegd: tot ver in de jaren zestig – en in sommige landen nog langer – sloten de meeste monumenten, populaire romans, films, herdenkingsrituelen en wetenschappelijke studies direct aan bij de bestaande historische en politieke denkbeelden, bij de 'grote verhalen', het nationalisme, het geloof in de vooruitgang, de traditionele religieuze en politieke ideologieën.[51]

Plan en praktijk

De plannen voor het Gouds Bevrijdingsglas waren zonder twijfel groots én nationaal maar ontstonden dan ook meteen na de bevrijding en werden – niet toevallig want Wilhelmina was beschermvrouwe van het project – op 31 augustus 1945, Koninginnedag, openbaar gemaakt. Dat gebeurde via een gestencilde brochure vol mooie woorden.

> Het moet een glas zijn geschonken door alle gezindten, geplaatst in de kerk, die wel wordt beheerd door een Hervormde Kerkvoogdij, maar naar de geest het bezit [is] niet van één stad of één groep, maar van heel Nederland, Rooms en Onrooms.[52]

In tegenstelling tot de plannen van destijds en het beeld van tegenwoordig waren bij de totstandkoming van het Goudse Bevrijdingsglas echter *niet* 'alle maatschappelijke groepen... zowel in de lokale als in landelijke comités, inclusief de gedecimeerde joodse gemeenschap'[53] betrokken. Om te beginnen waren het, een uitzondering daargelaten, alleen Gouwenaren die bijdroegen. Om hen te mobiliseren werd alles gedaan wat in zo'n geval gebruikelijk was en ook overal elders gebeurde: vergaderd, een brochure gemaakt, intekenlijsten samengesteld, buurtverenigingen ingeschakeld, de pers gemobiliseerd, gelobbyd maar vooral mooi gesproken en mooi geschreven. Zoals op de meeste plekken[54] leverde het weinig of in ieder geval onvoldoende op.

> Bepaald teleurstellend waren de resultaten van de inschrijvingen bij de Banken [waar de bevolking kon intekenen] en van de bemoeienissen der Buurtverenigingen, van wie wij weinig daadwerkelijke steun mochten ondervinden.

Aldus de penningmeester in zijn eindverslag. Hoe en waar de gelden dan wel verzameld werden? Heel simpel, door de leden van het, wat heette, Comité Gedenktekens Oorlog en Bevrijding bij vrienden, kennissen en speciaal gekozen personen te laten aankloppen. Opnieuw de penningmeester:

> Wij kwamen... overeen, dat elk lid van onze Commissie op zich zou nemen een aantal met zorg gekozen adressen te bezoeken, om door een persoonlijk woord onze argumenten kracht bij te zetten.

Dat lukte wel – en goed ook. Pas later, toen de verzamelde gelden toch nog onvoldoende bleken, werden anderen benaderd. Een mogelijke uitzondering daargelaten[55] waren dat echter uitsluitend leden van de Stichting Fonds Goudse Glazen. Hun bijdragen hadden dus evenmin iets te maken met gezindheid, laat staan met nationale samenwerking. Vermogen, contacten, lobby, lidmaatschap, daar draaide het om. Niet onbelangrijk verder was het moment waarop gecollecteerd werd. Op 31 augustus 1945 werd het plan openbaar gemaakt. Naar eigen zeggen wist het comité in zeer korte tijd de benodigde gelden bijeen te krijgen. Uit indirecte gegevens valt af te leiden dat die tijd in de maand september 1945 gevallen moet zijn. Dat is precies het moment waarop Lieftinck het papiergeld ongeldig verklaarde – de week van het beroemde tientje viel tussen 19 en 25 september, vanaf de 26ste waren briefjes niets meer waard.[56] Hoe eenvoudig was het niet een beetje van dat geld – velen hadden daarvan meer dan voldoende, in de oorlog was het niet eenvoudig uit te geven – aan een goed doel te schenken. Vervolgens zat dat met de wellicht waardeloze biljetten. En inderdaad, 'kort na de voltooiing van onze inzamelingsactie in Gouda werd ons banktegoed getroffen door de geldsanering,' schrijft de penningmeester in zijn eindverslag. Het kwam uiteindelijk goed, de gelden werden gedeblokkeerd, aan het feit verandert het niets. Aan de conclusie evenmin: dat de financiële achtergrond van de totstandkoming van het Goudse Bevrijdingsglas een andere is dan destijds gepland en naderhand verteld.

Deze relativering neemt niet weg dat het glas als zodanig een kenmerkend product is van de vroege naoorlog en in zoverre goed past bij

de toenmalige idealen en beelden. Zo bezien vertelt het inderdaad een nationaal verhaal. Maar al bij de onthulling in november 1947 bleek zowel het een als het ander achterhaald. De belangrijkste 'inhoudelijke' spreker was de destijds fameuze predikant H.C. Touw, schrijver onder meer van een in 1946 gepubliceerde geschiedenis van *Het verzet der Hervormde Kerk*.[57] Zijn woorden vertellen van vergeten (van de oorlog), onterecht idealiseren (van het verzet) en nationale plicht (tot herdenken). Van euforie, gemeenschappelijkheid of spontane collectieve herinnering is in zijn redevoering geen sprake. Integendeel. Voor de media geldt hetzelfde. Daarin werd vooral ingegaan op de kunstzinnige en nauwelijks op de symbolische, laat staan vermeend nationale aspecten van het raam. En als dat gebeurde, zoals in de *NRC* en *De Maasbode*, dan om aan te geven dat die hun tijd gehad hadden.

'De bevrijding is hier [in het raam] te veel vanuit de strijdbare illegaliteitskant gegeven om een verbeelding te kunnen zijn van de bevrijdingservaring van geheel het Nederlandse volk.'[58]

Verhaaltjes en bitterheid

De gemeenschappelijke euforie over de bevrijding duurde nog korter dan het succes van het nationaal oorlogsverhaal. Terwijl het een plaatsmaakte voor onvrede raakte het ander in toenemende mate ondergeschikt aan een wirwar aan verhaaltjes, bitter zwijgen, politiek correcte maar weinig zeggende woorden en woordeloos rouwbetoon. Een goede illustratie van het verschil tussen de vroege en de latere oorlogsherinnering biedt de achtergrond van een van Nederlands meest bekende oorlogsteksten: die van Henk van Randwijk op de Eerebegraafplaats van Bloemendaal. De auteur ontving het verzoek voor het eerst in 1952 maar weigerde. Zo kort na het volgens hem schandalige optreden van Nederland in Indonesië en terwijl bevrijdingsbewegingen overal ter wereld (Algerije, Korea) neergeslagen werden, wilde hij van verheven woorden niet weten. Maar een jaar nadien veranderde hij van gedachte, niet omdat hij opnieuw trots was op Nederland maar omdat hij zich realiseerde dat de nadelen van het grote vergeten niet opwogen tegen de voordelen van een kleine overdrijving.[59] En dus verkondigde Van Randwijk in 1953 wat hij in 1945 eveneens verkondigd had.

> Verwijl niet te lang bij het verdriet om hen, die wij missen... Zoek daar waar Neerlands volk leeft en werkt. Zie hoe wijd zijn land is, hoe hoog

> zijn hemel, hoe dichtbij het ruisen van de geweldige zee. In deze gewesten zijn vrede en vrijheid groot geworden. Zij zijn de vruchten van geestelijke zuiverheid, eerlijk denken, naastenliefde en geloof. Bedenk...[60]

In mei 1945 hadden dergelijke woorden prachtig geklonken. Maar halverwege de jaren vijftig klonken ze welhaast vals. Getuige een niet lang hierna gehouden lezing was Van Randwijk zelf een dergelijke mening eveneens toegedaan. Het nationaal gepoch over verzet en vrijheid, over doden die voor de toekomst gestorven waren en visioenen van gerechtigheid, was ver verwijderd van de werkelijkheid, betoogde hij. Dergelijke mooie woorden dienden nog slechts één doel: orde, rust, recht en wet. In de naoorlog had men immers niet goed weg geweten met de ongeorganiseerde bende die het verzet was geweest.

> Daarom werd de strijd der enkelingen met één salto het 'verzet der natie', daarom werden de eenzame vechters plotseling 'ONZE' helden, van ons allemaal, en de doden 'ONZE' doden, van ons allemaal, en ze worden in ons naoorlogse Nederland met al die andere doden op één hoop gesmeten...

Steeds weer dat gepraat over eensgezindheid, vervolgde Van Randwijk. Het was één lange leugen. Om die te verhullen waren de gevallenen weerloos in het gelid gezet,

> voor de nationale doeleinden van vandaag aangetreden, ontdaan van hun persoonlijkheid, beroofd van hun overtuiging, gelijkgeschakeld in het uniform van de dood.[61]

Van Randwijk was van deze mening weliswaar een uitgesproken maar geen uitzonderlijk vertegenwoordiger.[62] Rond 1950 kon 'niemand' zich nog vinden in het oorlogsverhaal zoals zich dat bij de bevrijding gevormd had. Dit gold in de eerste plaats het verzet, held en belangrijkste verteller van dat verhaal. Het was zwaar teleurgesteld. Vandaar dat de man die in 1945 de inspiratie voor het Goudse glas had geleverd, Yge Foppema, in de jaren vijftig geheel andere taal schreef.

> Wij zeiden: het uur der bevrijding
> vergeten wij nimmermeer,
> maar de vrijheid verloor haar wijding
> en wij gedenken niet meer.[63]

Ook de eerder uitvoerig genoemde Jan Meulenbelt verwoordde deze teleurstelling. Hij bewerkte zijn bijdrage aan *Onderdrukking en Verzet* tot een zelfstandige uitgave maar voegde er twee nieuwe hoofdstukken aan toe. Het laatste droeg de titel 'Over de levenden'. Daarin vertelt hij niet alleen over de naoorlogse teleurstelling en het gebrek aan eensgezindheid maar ook over de wrok van 'de grote vaderlandse middenmoot' ten opzichte van het verzet. Vandaar dat diezelfde meerderheid het verzetsverhaal niet meer wilde horen en liever vergevingsgezind was ten opzichte van degenen die aan de andere kant hadden gestaan: 'Menige verzetsstrijder heeft het bij terugkeer in de samenleving moeilijker gehad dan menige collaborateur.'[64]

Bij degenen die tot Londen gerekend kunnen worden, was de sfeer nauwelijks beter. Zij kregen vanaf de latere jaren veertig immers eveneens de ene na de andere veeg uit de pan. Neem alleen al de onthullingen over de 'imponerende krenterigheid'[65] waarmee de regering in ballingschap zich voor krijgsgevangenen, gijzelaars en vervolgden had ingezet. De Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid verhaalde er omstandig van. Slecht ook was het beeld van hetgeen de regering in ballingschap voor het bezette vaderland had gedaan. Omgekeerd was het zo dat er van de in Londen gesmede plannen niets verwerkelijkt werd. Geen wonder dat de meest spraakmakende vertegenwoordigster ervan, Wilhelmina, zich in 1948 bitter terugtrok. Dan waren er de slachtoffers. Voor hen had het nationaal oorlogsverhaal in vergelijking weinig belangstelling en dus kon het ook hun verhaal niet zijn. Dat geldt in nog sterkere mate de tewerkgestelden, Indische Nederlanders en, vanzelfsprekend, de velen die geheel of gedeeltelijk aan de andere kant hadden gestaan. Hoe en waar zouden zij zich in een 'nationaal verhaal' moeten herkennen? Bleven degenen die van zo'n verhaal de eigenlijke dragers zouden moeten zijn, 'de bevolking'. Zij had, voor zover in één adem te noemen, echter vooral de neiging het jongste verleden te vergeten. Dit niet alleen omdat zij meer geïnteresseerd was in heden en toekomst,[66] dit ook omdat haar ervaring niet spoorde met het verkondigde (Londense en verzets-) verhaal. Dat verhaal was te eenvoudig, dat wil zeggen: moreel te zwart-wit en inhoudelijk niet veelkleurig genoeg. Daarentegen leende de morele en inhoudelijke complexiteit die wél spoorde met de ervaring van de bevolking zich weer niet voor een verhaal dat met trots en instemming verteld kon worden. En dus vertelde men elkaar verhaaltjes, zweeg en luisterde eens in de zoveel tijd naar de enkelen die bij officiële gelegenheden mooie, 'nationale' woorden spraken. Zo bezien is de onbegrij-

pelijke tekst die Adriaan Roland Holst halverwege de jaren vijftig voor het Nationaal Monument op de Dam maakte – over het 'nachtgewolken verward treurspel, dat wereld heet' – onbedoeld minder onbegrijpelijk dan veelal wordt gevonden.

Gemeenschappelijk beeld

Vanaf het eind van de jaren vijftig nam de aandacht voor de oorlog geleidelijk toe. Hiermee groeide ook de behoefte aan een beeld – een beeld dat blijkbaar dus nog onvoldoende bestond.[67] In een ingewikkeld samenspel van actualiteit en historische belangstelling kwam zo'n beeld vanaf het begin van de jaren zestig tot stand. De belangrijkste architect ervan, dat lijdt geen twijfel, was Loe de Jong. Eerst in beeldende, daarna in geschreven vorm herhaalde hij tussen het begin van de jaren zestig en het eind van de jaren tachtig uitvoerig het verhaal dat in de vroege naoorlog, onder meer in het Goudse glas, ook al verteld was. De nieuwe door De Jong vertelde versie van dat verhaal was oneindig veel beter, subtieler en op een aantal punten ook anders maar de grote lijn was dezelfde.

In navolging van rebelse ouderen als J.B. Charles, Ed. Hoornik, Jan Buskes, de niet altijd even consequente Henk van Randwijk, Friedrich Weinreb, Jacques Presser en enkele anderen werd door een jongere generatie vooral tegen laatstgenoemde gedachte protest aangetekend: de bevolking zou zich heel wat minder veerkrachtig hebben opgesteld dan De Jong beweerde. Deze kritiek verstomde echter spoedig. De (slechte) afloop van de Weinrebaffaire mag als symbolisch voor haar uitputting worden beschouwd, het afscheid van Jan Rogier als een bevestiging hiervan. Hiertegenover stond de gelijktijdige, overrompelende invloed van het magnum opus van Loe de Jong. Critici werd hierdoor de wind uit de zeilen genomen. Bovendien verschoof de focus, misschien nog meer in de receptie van het werk van De Jong dan in het werk zelf: van het verzet naar het slachtoffer. Het vereenvoudigde de eensgezindheid. Tegen de verontwaardiging over wat weerlozen, in het bijzonder joden, was aangedaan, viel immers heel wat minder in te brengen dan tegen de gedachte van gemeenschappelijke weerstand. Genoemde verontwaardiging had bovendien als 'voordeel' dat zij, anders dan het per definitie voorbije (oorlogs)verzet, actueel was en dus in het heden enigszins leek te kunnen goedmaken wat in het verleden was nagelaten. Vandaar ook dat binnen het dominante oorlogsverhaal

een verschuiving plaatsvond van inhoud naar perspectief. De klemtoon lag voortaan niet langer op het verzet maar op goed en fout. Tot de laatste categorie behoorden niet alleen degenen die in het verleden een misstap hadden begaan, fout was eenieder die in het heden niet al het mogelijke deed herhaling van het gebeurde te voorkomen. Een van de middelen hiertoe was de gemeenschappelijke herinnering. Aldus kreeg de uitdrukking 'dat nooit meer' een dubbele betekenis: van gedachte en daad. 'Nooit meer gebeuren' en 'nooit meer vergeten' raakten onlosmakelijk verbonden.

724 De schijnbare eensgezindheid met betrekking tot het oorlogsverleden droeg eraan bij dat Loe de Jong een half jaar na publicatie van het deel van *Het Koninkrijk* over gevangenen en gedeporteerden zijn hand overspeelde. Maar al betekende de Aantjesaffaire voor de geschiedschrijver persoonlijk een blamage, voor het door hem vertelde oorlogsverhaal had zij nauwelijks of geen betekenis. Integendeel. Door alle opwinding over de oorlog won dat verhaal, zij het onder protest van een kleine groep professionals, zelfs nog aan kracht. De beste illustratie c.q. bewijs hiervan is de herdenking in het jubileumjaar 1985. Als er ooit zoiets bestaan heeft als een in grote kring gedeeld 'beeld' van wat er tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederland gebeurd was, dan was het toen. Boek na boek, documentaire na documentaire, artikel na artikel, manifestatie na manifestatie, interview na interview. De verschillen in detail waren enorm maar de structurele overeenkomsten, hoe vaag ook, waren groter. Het is een ontwikkeling die, met de vertraging die een log orgaan eigen is, door de overheid bevestigd werd. Zo werd de lokale Amsterdamse herdenking aan het eind van de jaren tachtig in overeenstemming gebracht met de nationale herdenking in diezelfde stad. Tegelijkertijd werd Bevrijdingsdag tot nationale feestdag verheven. Daarmee waren zowel 4 als 5 mei voor het eerst sinds het eind van de oorlog formeel *nationale* gebeurtenissen. Deze gemeenschappelijke ervaring werd binnen de samenleving op tal van manieren beklemtoond: door de oprichting van musea, inrichting van herdenkingsplekken, onthulling van monumenten, voeren van rechtszaken tegen politieke delinquenten die de dans hadden weten te ontspringen, erkenning van tot dan toe vergeten of verwaarloosde groepen en een onafzienbare stroom producties en manifestaties die op de een of andere manier met de Tweede Wereldoorlog van doen hadden. De hierin geuite veelheid aan herinneringen en ervaringen was dermate dat zij veelal uitgelegd wordt als het einde van de gemeenschappelijkheid, 'de

definitieve ondergang van het traditionele en politieke discours'.[68] Op het eerste gezicht klopt dat. Tegelijkertijd heeft de veelheid aan verhalen de eenheid van de *ervaring* versterkt. Dit laatste was temeer het geval omdat die ervaring een magneet kreeg: de Shoah.

Internationaal symbool

Het hoogtepunt van de gemeenschappelijke oorlogservaring in het midden van de jaren tachtig van de twintigste eeuw was tevens een keerpunt. Een van de redenen hiervan is dezelfde Shoah. Deze maakte het verhaal in toenemende mate internationaal.[69] Terwijl de geschiedenis van de Duitse inval, het verzet, goed en fout, de Hongerwinter en de grote stakingen zich binnen Nederlandse grenzen afspeelde – in zoverre is het oorlogsverhaal tot diep in de jaren tachtig altijd nationaal geweest, dat wil zeggen: beperkt tot het Nederlands grondgebied –, verschoof het perspectief door de Shoah richting Polen en andere Oost-Europese locaties. Tegelijkertijd hield ook de belangrijkste 'bron' van het verhaal op Nederlands te zijn. Hij werd eveneens internationaal, met name Amerikaans en in mindere mate Israëlisch en van elders.

Een ander gevolg van de toenemende betekenis van de Shoah binnen het oorlogsverhaal is dat de kritiek uit de jaren zestig terugkeerde. Zoals gezegd was die kritiek destijds gesneuveld in zijn eigen logica, namelijk dat een radicale visie op het verleden verplichtte tot een radicale ingreep in het heden. Van dergelijke verlangens was in de jaren tachtig en negentig nauwelijks nog sprake. Daarentegen werden met de groeiende aandacht voor de Shoah zowel de beschuldigingen als de schuldgevoelens sterker. Toen hierop in de jaren negentig het ene bericht na het andere volgde over naoorlogs antisemitisme, slechte opvang van oorlogsslachtoffers, gesjoemel met joodse tegoeden en er ook nog eens uitvoerig gedebatteerd werd over het grote aantal in Nederland omgekomen joden, werd zelfverwijt in toenemende mate onderdeel van het oorlogsverhaal. Het spreekt welhaast voor zich dat een dergelijk verhaal zich slecht leent voor verkondiging bij officiële gelegenheden.

De toenemende aandacht voor de Shoah en het besef van eigen verantwoordelijkheid zijn niet de enige redenen dat de gemeenschappelijke oorlogservaring vanaf het midden van de jaren tachtig zijn belangrijkste tijd gehad leek te hebben. Er kwam ook meer kritiek. Jonge

onderzoekers stelden onverwachte vragen en brachten nieuwe gegevens aan het licht. Rebelse figuren als Adriaan Venema, Nanda van der Zee en ikzelf kwamen met pijnlijke onthullingen en genante suggesties. Tot dan toe vergeten groepen vertelden onbekende feiten. Tegelijkertijd werden steeds meer individuele verhalen openbaar. Door dit alles bleek 'de oorlog' die het Koninkrijk der Nederlanden tussen 1940 en 1945 had meegemaakt en die Loe de Jong in het naar datzelfde koninkrijk genoemde boek had beschreven, een begrip dat de lading steeds minder goed dekte. Die lading bleek een complex samenstel van talloze oorlogjes: nationale, lokale en individuele, incidentele en

structurele, groeps-, zuil- en regio-gebonden. In zoverre verging het de Tweede Wereldoorlog zoals het, in de woorden van Jan Romein, eerder de Tachtigjarige Oorlog was vergaan: hij vergruisde.

Dat dit proces zich uiteindelijk niet doorzette en dit voorlopig vermoedelijk ook niet zal doen, is, nogmaals, het gevolg van het alomtegenwoordig besef van de extreme misdadigheid van het nazisme, in het bijzonder tegenover joden en enkele andere groepen. Deze maakt dat de Tweede Wereldoorlog ook anno 2011 in de eerste plaats nog als een morele gebeurtenis wordt gezien en het fundament van een door allen – nationaal en internationaal, joods, christelijk, homoseksueel of Nederlands-Indisch – gedeelde overtuiging: dát nooit meer!

Noten

Proloog

1. Bouwman: *Bergredenaar*, 297 en Smits: *Zwijgen*. Zie ook hfst. 24 waarin de voorgeschiedenis van de Aantjesaffaire wordt beschreven.
2. Aantjesrapport 2 (15626, Gesprekken), 462.
3. R. Vermaas: *Willem Aantjes* (Amsterdam 1977).
4. Bouwman: *Bergredenaar*.
5. Weliswaar had het CDA enkele zetels minder dan de PvdA maar het had wel de premier geleverd.
6. Aantjesrapport 2 (15626, Gesprekken), 470.
7. De Jong realiseerde zich deze tweespalt en 'trok hieruit de conclusie dat het beter was, zonder vooraf goedkeuring te vragen aan de Minister van Onderwijs en Wetenschappen of de Regering, het onderzoek aan te vangen, omdat anders de mogelijkheid aanwezig was dat hem de handen zouden worden gebonden.' Aldus het Aantjesrapport 1 (15626, Rapport), 28.
8. B.A. Sijes: *De arbeidsinzet. De gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland, 1940-1945* (1966, 's Gravenhage 1990), 625.
9. *Historisch Nieuwsblad* van febr. 1993.
10. L. de Jong: *De Duitse vijfde colonne in de Tweede Wereldoorlog* (Arnhem/A'dam 1953).
11. Aantjesrapport 2 (15626, Gesprekken), 488.
12. Aldus de weergave in het Aantjesrapport 2 (15626, Gesprekken), 565. Van het gesprek werden geen notulen gemaakt.
13. Aantjesrapport 2 (15626, Gesprekken), 569.
14. En ook niet met zichzelf. Zie bijv. de tegenspraak in de inleiding van Madelon de Keizer bij *Een open zenuw*, 15-16: op de ene pagina stelt ze dat het 'disciplinerende verhaal' in de jaren zestig aan geloofwaardigheid verloor, op de andere dat vanaf de jaren zestig tot de Val van de Muur de nationale herinnering overheerste. Zie ook de opmerkingen van Withuis in *Erkenning*, 101 e.v. In de epiloog wordt op dit alles uitgebreider ingegaan.
15. Zie hfst. 24.

16. In het *Historisch Nieuwsblad* van febr. 2001 erkende Loe de Jong voor het eerst in de zaak Aantjes fouten gemaakt te hebben. Kort tevoren (19 jan. 2001) had Aantjes in het televisieprogramma *Het Zwarte Schaap* zijn verhaal gedaan. Dat verhaal maakte zoveel indruk dat zelfs *Vrij Nederland* eerherstel bepleitte. Dat pleidooi volgde de algemene teneur. Zo kopte de *Haagsche Courant* op 5 febr. 2001: 'CDA: rehabilitatie van Aantjes is allang voltooid'. Voor dit alles zie NIOD KB I-10760, doos 6.
17. Zie ook DNM 45*: Publieke opinie, stemming, tijdsgeest, collectieve herinnering & andere vaagheden in de geschiedschrijving.*
18. E(dward) Pendleton Herring, geciteerd in Reo Miljard Christenson e.a. (ed.): *Voice of the People. Readings in Public Opinion and Propaganda* (New York 1962), 47.
19. Zie ook DNM 29*: Aantjes. Publieke veroordeling en persoonlijke steun.*
20. De Zwitserse bankier en minister van Financiën onder Lodewijk XVI Jacques Necker, geciteerd in Bauer: *Oeffentliche Meinung*, 234.

Deel 1 Inleiding

1. Zie bijv. Von der Dunk: *Wederopbouw*, Schuyt: 1950, *Welvaart in zwart-wit*, Klein: *Herrijzend Nederland* en Blom: 'Jaren van tucht en ascese'.
2. Zie onder meer de samenvattende tabellen van verschillende NIPO-enquêtes zoals gegeven door Blom: 'Jaren van tucht en ascese', 187 en 189.
3. Blom: 'Jaren van tucht en ascese', 214.
4. Dit percentage kan niet meer dan indicatief zijn: 25 000 mensen uit het verzet, 500 000 dwangarbeiders, 150 000 collaborateurs, 20 000 joden, 10 000 politieke gevangenen en – een vermoedelijk te hoge schatting – 500 000 anderszins zwaar getroffenen = totaal 1,2 miljoen op een bevolking van ca. 9 miljoen.
5. Voor het verschil wat dit betreft tussen bevolking en elite, zie de cijfers op p. 164.
6. Pas bij het werk aan dit boek en dus lang na het schrijven van *Grijs verleden* ontdekte ik dat het begrip al vaker en eerder gebruikt was, onder anderen door Pieter Wybenga ('grijze halfheid', zie p. 378) en Renate Rubinstein ('grijzig', zie p. 444). Ook was ik me er toen nog niet van bewust hoe 'grijs' er vanaf de late jaren veertig over het oorlogsverleden gedacht werd. Het werk van Kortenhorst (zie hfst. 5) kende ik niet, evenmin was het voldoende tot me doorgedrongen hoevelen uit politiek, economie en ambtenarij dankzij die grijze opvatting van het oorlogsverleden de dans hadden kunnen ontspringen dan wel hun carrière na de oorlog gewoon hadden kunnen voortzetten – en dat ondanks het feit dat zij volgens eerdere en latere opvattingen 'niet goed' waren geweest. Tot slot, laatste voorbeeld, was het wat dit onderwerp betreft veelzeggende werk van Meulenbelt (zie p. 262 e.v. en 720) me onbekend.

Hoofdstuk 1

1. Fasseur: *Wilhelmina* wijdt hieraan het 18de hoofdstuk.
2. Jord Schaap: *Het recht om te waarschuwen. Jodenvervolging en vernieuwing in de Oranje-toespraken van Wilhelmina* (Groningen 2005); zie ook *Wilhelmina: De koningin sprak. Proclamaties en radio-toespraken* (Utrecht 1944).
3. Aldus ook Beyens: *Overgangspolitiek*, 62 e.v.
4. Fasseur: *Wilhelmina*, hfst. 18.
5. *Koninkrijk* 9, 111.
6. Fasseur: *Wilhelmina*, 490.
7. Fasseur: *Wilhelmina*, 437-438.
8. Zie daarover onder meer *Het Koninkrijk* 10a, 943 e.v. Over die autoritaire medestanders, zie ook *Grijs verleden*, 324-325.
9. Ten Have: *De Nederlandse Unie* geeft in hfst. 1 een goede samenvatting van alle vernieuwingsstrevingen in de jaren dertig, zie ook *Grijs verleden*, 44-64.
10. Ten Have: *De Nederlandse Unie*, 222 e.v. stelt vernieuwing als belangrijkste programmapunt van de Unie en pas in de tweede plaats 'de indruk die het optreden van de bezetter maakte'.
11. Volgens Loe de Jong stelde de koningin deelname aan de Unie en gevoel voor vernieuwing aan elkaar gelijk, *Koninkrijk* 12, 96.
12. Aldus Jan Goudriaan in *Vriend en Vijand* (Amsterdam 1961), 166.
13. Aldus een persoonlijk pro memorie uit juli 1942, geciteerd door De Keizer: *De gijzelaars van Sint Michielsgestel*, 130.
14. In tal van dergelijke boekjes wordt verwezen naar de woorden van Wilhelmina. Beyens: *Overgangspolitiek* vermeldt dit overigens niet maar dat komt vermoedelijk (p. 316 noot 46) omdat zij vooral aandacht besteedt aan de politiek-staatkundige plannen en niet aan de, wat zij noemt, 'sociaal-morele componenten'.
15. M.W. Scheltema en M.J. Scheltema-Ladage: *Het nieuwe Nederland* (Alphen aan den Rijn 1945), 276-277.
16. En zou aangevuld dienen te worden met de vele geschriften die niet verschenen, bijv. die van dr. E.L. Siccama zoals bewaard door het NIOD (doc. 11-803). Voor meer voorbeelden, zie *Grijs verleden* 324-325 en Beyens: *Overgangspolitiek* 91-92.
17. Lydia Winkel noemt in haar (niet uitgegeven maar op het NIOD aanwezige) *Catalogus van pamfletten, 1940-1945* (Amsterdam 1952) vijftien verschillende 'edities'.
18. Van Bruggen: *Het Nationaal Instituut, Verheul: Om de ordening van de Nederlandse identitei*t en idem: *Tot stand gekomen met steun van*.
19. Zie hierover Withuis: *De doorbraak en de feestrok*.
20. Zie de brochure *Gedachte en doel van het Nationaal Instituut*, tijdens de oorlog al in gestencilde, later in gedrukte vorm verschenen. Zie ook NIOD-archief 197 (Nationaal Instituut).

21. Het Nederlands Volksherstel bijvoorbeeld, een instelling vergelijkbaar met het Nationaal Instituut. Zie Neij: *Nederlands Volksherstel*. 'In tal van afdelingen van Volksherstel verflauwde, nadat veel van de acute nood was gelenigd, eind 1945 de belangstelling... Eigenlijk waren de comités al in een "liquidatiestemming" ' (115).
22. NIPO-bericht 28, april 1946. De Berichten van het NIPO, door Hans Blom eerder gebruikt voor zijn artikel 'Jaren van tucht en ascese' in naoorlogs Nederland, zijn (niet volledig) op slechts één (openbare) plek aanwezig, namelijk op het depot van de UVA. In mei '46 gingen de losbladige berichten over in het tijdschrift *De publieke opinie*, veertiendaagsche uitgave van het Nederlandsch Instituut voor de Publieke Opinie en het Instituut voor Marktverkenning te Amsterdam; vanaf jan. '49 verscheen dit tijdschrift maandelijks, per 1 jan. 1950 verdween het. Ook dit tijdschrift is alleen op de UVA in te zien. Wel worden de berichten bewaard door het NIPO zelf; helaas zijn ze niet openbaar. Ze zijn ter plekke voor dit boek ingezien.
23. Twee zetels. AGN 15, 274-275 (overzichten van verkiezingsuitslagen), zie ook PGN 1, hfst. 1 en 2. Een naar aanleiding hiervan belangrijke, hoewel zelden gestelde vraag is in hoeverre er bij de verkiezingen van 1946 sprake was van een overwinning van het Noorden op het Zuiden ofwel van een overwicht van de overwegend in het Noorden bedreven traditionele politiek op een vooral in het Zuiden krachtig emancipatiestreven.
24. J.J. Woltjer: *Recent verleden. Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1992), 221.
25. *Je Maintiendrai* van 15 nov. 1946.

Hoofdstuk 2

1. NIOD KB II-1800.
2. Van Term: *Klachten over kranten*, 3.
3. Over de chaos in de Limburgse Ordedienst, zie Termeer: *Het geweten der natie*, 66-74.
4. Aldus een aantekening in het niet gepubliceerde dagboek van G.L.J. Oomes, geciteerd in Bronzwaer: *Maastricht bevrijd*, 58.
5. Van Ojen: *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 36.
6. Vos: *Niet voor publicatie*, 374-378.
7. Aldus *De Patriot*, geciteerd door Brauer en Driever: *Krantenstrijd*, 71.
8. Geciteerd in Bronzwaer: *Maastricht bevrijd*, 71.
9. *Commentaar, Officieel Orgaan van de Sectie Voorlichting Militair Gezag*, van 22 dec. 1944.
10. Jhr. ir. O.C.A. van Lidt de Jeude: *Londense dagboeken*, bew. door A.E. Kersten, 2 dln. (Den Haag 2001), dl 2, 1415.

11. Geciteerd in *Koninkrijk* 9, 1301.
12. Afwikkelingsbureau: *Overzicht*, 19-20; *Koninkrijk* 10, hfst. 9 en 13.
13. Vergelijk de Londense telegrammen van april 1944 aan het Vaderlands Comité (*Onderdrukking en Verzet* 11, 114-115), van 8 juni aan 'het verzet' (*Onderdrukking en Verzet* IV 127) en van 2 aug. aan het College van Vertrouwensmannen (*Onderdrukking en Verzet* IV, 114-115). Voeg hieraan toe het door de geallieerden gesteunde Militair Gezag, de Ordedienst met zijn landelijke organisatie en plaatselijke afdelingen, de Binnenlandse Strijdkrachten onder leiding van Prins Bernhard, het oude gezag van niet-gecompromitteerde burgemeesters, wethouders, politie en, van plaats tot plaats en streek tot streek verschillend, een wirwar aan andere instanties die zichzelf met meer of minder recht als het wettig, hoewel altijd tijdelijk gezag beschouwden. Over dit alles zie Beyens: *Overgangspolitiek* en DNM 1: *Landelijke machtsconcentraties bij de bevrijding*.
14. Geciteerd in Van Oudheusden: *Bevrijde zuiden*, 57.
15. Telex no. 15, 28 sept 1944 (NIOD coll. 556).
16. *Koninkrijk* 10: 533.
17. Van Oudheusden: *Bevrijde zuiden*, 59.
18. Geciteerd in *Koninkrijk* 10, 649.
19. Geciteerd Termeer: *Het geweten der natie*, 105.
20. Zie Termeer: *Het geweten der natie*, 99-110; zie ook Termeer: *Nijmegen*, 37-56.
21. Wat Zeeland betreft, zie Van den Heuvel: *Burgemeesters tussen wanorde en wederopbouw* en over het Zuiden de studie van Van Oudheusden. Zie ook Romijn: *Burgemeesters in oorlogstijd*, hfst. 23.
22. Van den Heuvel: *Burgemeesters tussen wanorde en wederopbouw*, passim maar in het bijzonder 190.
23. Zie bijv. Van Dok: *Mijn verantwoording*.
24. Wiersma: *Schets van de bestuurscrisis in Opsterland*.
25. Zie ook hfst. 4 en Vos: *Niet voor publicatie*, 394-396.
26. Siem de Maat (ps. van Anth. Donker): *In Holland staat een Huis* (Halewijn-pers 1945).
27. Over de verhouding tussen deze twee staat veel in *PEC* 5a, 531-565.
28. Afwikkelingsbureau: *Overzicht der werkzaamheden van het militair gezag*, 43; terwijl het MG in febr. 1943 uit 90 mensen bestond, was dat aantal in sept. '44 gegroeid naar 740, in jan. '45 naar 8749 en in juni naar 16 540. Daarna nam het weer af. In febr. '46 waren er nog 4464 mensen in dienst van het MG.
29. Eind 1944 al waren in bevrijd gebied 46 bioscopen geopend, zie *Commentaar, Officieel Orgaan van de Sectie Voorlichting Militair Gezag* van 22 dec. 1944.
30. Van Gelder, Nederlands grootste papierfabrikant, produceerde aan de vooravond van de oorlog bijna 100 000 ton. Eind 1946, anderhalf jaar

na het einde van de oorlog, was dat nog slechts 3000 ton. Gevolg hiervan was dat de naoorlogse kranten uitzonderlijk dun waren, onregelmatig verschenen, een klein formaat hadden (een kwart vel, 40 bij 27,5 cm.) en uit niet meer dan enkele pagina's bestonden. Pas in 1956-57 bereikte het papierverbruik door de dagbladpers weer het vooroorlogse niveau. Zie Vos: *Niet voor publicatie*, 450-51, Hemels: *De krant in bedrijf*, 247 en 216-219 en Van den Heuvel: *Vrijheid van de pers*, 86-90.

31. Schneider: *De Nederlandse krant*, 330.
32. Zoals *Persstemmen in bevrijd gebied*, een gestencild overzicht van de vrije meningsuiting dat tussen oktober 1944 en september 1945 in een oplage van duizend exemplaren verscheen en zich vooral op beleidsmakers richtte.

33. NA 2.13.25 (Militair Gezag), nrs. 317-372, i.h.b. 347, 348, 339, 337, 361, 3106, 4410.
34. De brochure werd gedrukt in 's Hertogenbosch en dateert vermoedelijk uit het voorjaar van 1945, voordat heel Nederland bevrijd was dus.
35. Schermerhorn: *Minister-president van herrijzend Nederland*, 152.
36. *Commentaar* van 25 aug. 1945 en van 1 sept. 1945.
37. Zie hfst. 9.
38. Na de bevrijding werd Brugmans overigens wel iets bescheidener in zijn plannen, zie zijn artikel van 1 sept. 1945 in *Commentaar* ('Voorlichting en democratie').
39. Schermerhorn in een verslag van een interdepartementale vergadering d.d. 27 juli 1945, geciteerd in Wagenaar: *De Rijksvoorlichtingsdienst*, 56.
40. *Trouw* van 14 sept. en *De Waarheid* van 8 sept. 1945.
41. *Het Parool* van 10 sept. 1945.
42. *Commentaar* van 15 sept. 1945.
43. Het debat vond plaats op 31 jan. 1946. Kortenhorst: *Schets eener Parlementaire Geschiedenis van Nederland* en Wagenaar: *De Rijksvoorlichtingsdienst*, 67-70.
44. Brauer: *Perszuivering* en Vos: *Niet voor publicatie*, 411-414.
45. De Commissie voor de Perszuivering.
46. Zo was er volgens Van der Leeuw voor de regering een 'nationale cultuurtaak' weggelegd. Aldus de titel van een boekje dat hij kort na beëindiging van zijn ministerschap publiceerde. Centraal in dat boekje stond weer het woord 'opvoeden': opvoeding tot mondigheid, opvoeding tot Nederlander, opvoeding tot volwassene. Vandaar ook dat Van der Leeuw een fervent voorstander was van het zogenaamde Nationaal Instituut. Over Van der Leeuw en deze thematiek, zie BWN, Smiers: *Cultuur in Nederland*, passim en Van Ginkel: *Op zoek naar eigenheid*, hfst. 6.
47. Van den Heuvel: *Vrijheid van de pers*, 75-76.
48. Jussen was ook de eerste waarnemend directeur van de grote rivaal van de *Limburger Koerier*, *Veritas*. Niet voor lang. Hij trok zich terug toen hij

ontdekte dat er vals spel werd gespeeld, zie Jussen: *De maat is vol*, geen paginering.

49. *Het Parool* van 22 sept. 1945.
50. *Vrij Nederland* van 29 sept. 1945.
51. NIOD-archief 194 (Perszuivering), 66.4.
52. Andere waren onder meer: J.J. Hof: *De Friesche pers in de branding* en idem, *De Friesche pers in de branding. In tweeden aanleg; Wie misdroegen zich. Gooische klanken antwoordt den Gooi- en Eemlander*; *De Standaard* tijdens de bezettingsjaren en na de bevrijding en de *Haagsche Courant in bezettingstijd*.
53. Over het optreden van Jussen zelf tijdens de oorlog bestond geen twijfel. Hij had het niet voor niets tot de top van de regionale Ordedienst gebracht.
54. Zijn naam komt in de gebruikelijke persgeschiedenissen niet voor en ook de tekst bevat geen directe aanwijzingen over de afkomst van de schrijver. Maar aantekeningen in de ex libris van het exemplaar uit de Nijmeegse universiteitsbibliotheek doen vermoeden dat de auteur afkomstig is uit katholieke, zelfs religieuze hoek.
55. Verschuur: *De zuiveringschaos in de pers*, 8.
56. Zowel hier als door anderen (onder meer door Woltjer: *Recent verleden*, 221) worden deze twee nogal eens in één adem genoemd. Dat ligt, ondanks de enorme verschillen tussen en binnen beide categorieën, in zekere zin voor de hand. Zij vertegenwoordigden in de jaren van bezetting 'het vrije Nederland' en stonden bij de bevrijding dus ook model voor dat Nederland. Bovendien verkondigden zij een min of meer gemeenschappelijk beeld van het jongste verleden.

Hoofdstuk 3

1. J. Douwenga: *Vlucht. Dagboek* (Wageningen 1946).
2. NIPO-bericht 1 (30-8-1945).
3. Buijtendijk: *De reactie van ons volk op de bevrijding*, 55-56.
4. Zie met name Kristel: *Polderschouw*, passim en Piersma: *Mensenheugenis*, passim, zie verder hfst. 27.
5. Zie ook Van Ginkel: *Rondom de stilte*, 304 e.v.
6. Nico de Both: *Een straat in oorlogstijd. Anekdotes en belevenissen uit de jaren 1942-1945* (Zutphen 2004), 68.
7. Philip Freriks: *Jantje* (Schoorl 2005).
8. Douwenga: *o.c. (Vlucht)*, 153.
9. CBS: *Kroniek*, 231, zie ook *Maandschrift van het CBS* (1948), 749 waar andere cijfers worden gegeven en het totaal ongeveer 20 000 lager is.
10. Zie bijv. Bourke: *Dismembering the Male*, vooral hfst. 1.

11. J. Bok: D*e kliniek der hongerziekte. Een klinische studie tijdens de hongerwinter 1944-1945 te Rotterdam* (Leiden 1949), 123.
12. Bok: o.c., 125-126.
13. Roseboom: *Prenatal exposure to the Dutch famine and health in later life*, zie ook *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 144 nr. 52 (2000), 2488-2491.
14. Het hartinfarct begint in de baarmoeder, zie ook www.hongerwinter.nl.
15. Voor een overzicht, zie Blankenstein: *Oorlogsschade*. Blankenstein spreekt vooral over verwoesting, roof komt bij haar slechts zijdelings ter sprake terwijl die toch een grote rol heeft gespeeld in de totale oorlogsschade. Over die roof, zie ministerie van Economische Zaken: *Roof, Restitutie, Reparatie*.

16. Van der Wal: *De schade en het herstel*.
17. De berekeningen zijn uiterst summier en gaan bovendien voortdurend uit van de vooroorlogse situatie en de op dat moment geldende waarde. Die waarde werd vervolgens geïndexeerd naar 1945. P.W. Klein noemt elke kwantificering een slag in de lucht, zie *Bericht van de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1970-1972), dl. VI, 2738.
18. Damsté: *Herrezen Nederland* 1945-1955, 19.
19. Onder meer tijdens de internationale overeenkomst die in jan. 1946 in Parijs over de herstelbetalingen gesloten werd, zie PGN II A, 610. Zie ook Joh. De Vries: *De Nederlandse economie tijdens de 20e eeuw* (Utrecht 1973), 88.
20. Ongeveer omdat het totaal van de telling niet meer dan 22,5 miljard bedraagt, zie ook Blankenstein: *Oorlogsschade*, 51.
21. Ten Hagen: *Wat krijg ik nog*, 8-9.
22. Zijlstra: *Herstel en expansie in de economie*, 38.
23. *De wederopbouw van den spoorweg, een uitgave van de Algemeene Nederlandsche Verkeersfederatie* (sept. 1945), 2.
24. *Het bedrijf der N.V. Provinciale Noordbrabantse Electriciteits-Maatschappij* (z.j./Den Bosch 1947).
25. John. de Vries: *Hoogovens IJmuiden 1918-1968. Ontstaan en groei van een basisindustrie* (Amsterdam 1968), 517.
26. Ministerie van Wederopbouw: *Feiten en Cijfers omtrent Twee jaar Wederopbouw*, 50.
27. Ministerie van Wederopbouw: *Feiten en cijfers omtrent Twee jaar Wederopbouw*, 50.
28. Ministerie van Wederopbouw: *Feiten en cijfers omtrent Twee jaar Wederopbouw*, 49. Zie ook het staatje over de toegevoegde waarde in de transportsector bij Klemann: *Nederland 1938-1948*, 380. Daaruit blijkt dat havens en scheepvaart tezamen een overgroot deel van de toegevoegde waarde voor hun rekening namen. Voor nadere illustratie, zie DNM 2: *Enkele voorbeelden van naoorlogse schade*.

29. Schatting van de maximumhoeveelheid goederen, noodig voor de kernvoorziening van oorlogsgetroffenen in de geteisterde gebieden.
30. Dienst Wederopbouw Wieringermeer: *Verslag van de werkzaamheden over de periode 1945-46*.
31. Moerkerk: *Verwoest Nederland*, 12-13.
32. Moerkerk: *Verwoest Nederland*, 35.
33. Dienst Wederopbouw Wieringermeer: *Verslag van de werkzaamheden over de periode 1945-46*, 21.
34. *Trouw* van 23 juni 1947.
35. H. Hoek: *Dagboek van pastoor Hoek* (Gennep 1976), 238.
36. NIPO-berichten 19 (10 febr. 1947) en verder de nrs. 361 (4 jan. 1950), 522 (najaar 1951), 638 (5 nov. 1953) en 703 (28 maart 1958). Zie ook Hans van Fulpen: *Volkshuisvesting in demografisch en economisch perspectief* (Den Haag 1985).
37. *Verslag van de Nederlandsche Bank n.v. over het boekjaar 1946* (Amsterdam 1947), 5-6.
38. *3 jaren wederopbouw in Nederland*.
39. Schuyt: *1950, Welvaart in zwart-wit*, 38, vergelijkbare opmerkingen in *AGN* 15, 160.
40. Klemann: *Nederland 1938-1948*, 429.
41. Klemann: *Nederland 1938-1948*, 433.
42. Klemann: *Nederland 1938-1948*, 438.
43. Van Zanden: E*conomische geschiedenis van Nederland in de 20ste eeuw*, 204.
44. Bijv. Barry Glassner: *The culture of Fear. Why Americans are Afraid of the Wrong Things* (New York 2000).
45. Van Zanden: *Economische geschiedenis van Nederland in de 20ste eeuw*, 204.
46. De eerste brochure is een uitgave van de gemeente Eindhoven uit dec. 1944, de tweede een niet-gedateerde (1946?) uitgave van de Rotterdamse en Amsterdamse havens, de derde een uitgave uit (vermoedelijk) 1947 van de Limburgse kolenmijnen.
47. Over de daling van 5 procent van het reële inkomen, zie Arie van der Zwan: *Van Drees tot Bos. Zestig jaar succes en mislukking. De geschiedenis van de PvdA* (Amsterdam 2008), 28-29. Hier ook een citaat uit het jaarverslag van de president van de Nederlandse Bank, M.W. Holtrop, die zich afvroeg of het door de regering gevraagde consumptie-offer niet te groot was. 'Dat de regering-Drees hiermee wegkwam is verbazingwekkend,' stelt Van der Zwan, 'in geen ander West-Europees land dat in vergelijkbare omstandigheden verkeerde, is een zo restrictieve politiek gevoerd. Dat de vakbeweging met dit beleid heeft ingestemd was elders ondenkbaar.'
48. H. Pathuis en J. van der Spek: *Nederland werk en welvaart* (Lochem 1957),

57, geciteerd door Hoek: *Herstel en vernieuwing*, 241. In de berekening is het jaar 1947 op 100 gesteld, de weeklonen van gehuwde mannelijke arbeiders met twee kinderen onder de zestien waren in 1951 en 1952 gestegen tot 127 maar de prijzen tot 136 punten. In 1956 was de verhouding andersom: 173-147.

49. Klemann: *Nederland* 1938-1948, 435.
50. www2.iisg.nl/databases/stakingen/overzicht.asp.
51. In hfst. 9.
52. W.F. Hermans in de roman *Ik heb altijd gelijk* uit 1951.
53. 'De tijd waarin wij leven', in: *De Gids* 115 (1952), 66.
54. *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 24 juli 1948 (ook geciteerd in Zwemer: Zeeland, 11).

55. NIPO: *De publieke opinie* 1ste jrg. no. 19 (10 febr. 1947), zie ook no. 21.
56. NIPO: *De publieke opinie* 1ste jrg. no. 23 (24 maart 1947).
57. NIPO: *De publieke opinie*, 2de jrg No.15, dec. 1947.
58. D.P. Peereboom Voller: *Distributiewetgeving in Nederland* (proefschrift Groningen 1945), 4.
59. Ter Hofstede: *Kleding op de bon*, 107 en 65-66.
60. NIPO: *De publieke opinie*, 3de jrg. no. 4.
61. *De Nieuwe Eeuw* van 22 jan. 1949.

Hoofdstuk 4

1. Het verhaal komt in geen van de grote geschiedenissen van de Tweede Wereldoorlog voor. Er verscheen een enkel artikel over in de Limburgse pers, het kwam ter sprake in een VPRO-uitzending van 8 dec. 1998 (*Aardse zaken*) en wordt vermeld in G.H.M. Crutzen: *Oorlog en Bevrijding in Ransdaal* (Valkenburg 2001), 169. Een en ander is verder gebaseerd op een schriftelijke mededeling van een neef van Savelberg (A.S.M. Patelski), d.d. 21 maart 2007.
2. NA CABR 112119 (PF Den Bosch 48391).
3. Zie onder meer Romijn: *Snel, streng en rechtvaardig*, 53-55 en *Koninkrijk* 12, 481-484. Vandaar dat in het *Menten-rapport* (193) gesproken wordt van een 'onbeheerste, wilde fase'.
4. Belinfante: *Bijltjesdag*, 228-231 spreekt van tussen de veertig en vijftig gevallen van gewelddadige dood in de kampen. Zelfmoorden zoals die van Van Genechten en slachtoffers ten gevolge van tewerkstelling bij mijnopruiming zijn hierin meegeteld. Een van de wraakoefeningen zou de executie van Hendrik de Boer op 30 mei 1945 kunnen zijn, zijn zoon schreef er een boek over (*Een na-oorlogse moord in mei 1945*). Een ander geval vond enkele dagen later in Nieuwerkerk aan de IJssel plaats, zie Kooistra: *Recht op wraak*, 249.

5. Een goed voorbeeld hiervan is de executie op 3 mei 1945 op een stil plekje in kamp Vught, van drie mannen die door een krijgsraad ter velde voor 'hulpverlening aan de vijand' ter dood waren veroordeeld. De mannen heetten Warner Salomons, Teun Pâques en Henk Eggers. Over hun dood zie het persbericht van Sectie XI van het Militair Gezag d.d. 24-6-1945, geciteerd trfw.: ruggenberg pechvogels. Over hen zie verder NA CABR 86839 (pra Amsterdam 63583) en 106900 (PF A'dam 53761) over Salomons, NA CABR 106371 (PF Amsterdam 41061) over Paques en NA Eggers CABR 42638 (Tribunaal Haarlem 1867) over Eggers. Op 31 maart 1945 tekende Wilhelmina het definitieve doodvonnis, zie NA 2.09.44.01(Nederlandse Gerechten te Londen), inv nr. 155, d.d. 31-3-45, zie ook NA 2.09.06 (Ministerie van Justitie te Londen), inv. nr. 2530.
6. DNM 4: *Overzicht van door de Nederlandse staat ter dood veroordeelden en geëxecuteerden, met daarbij de datum van voltrekking.*
7. Hoewel het aantal slachtoffers van Bijltjesdag ook daar niet zo groot was als naoorlogse publicaties uit vooral rechtse hoek suggereren, zie hierover met betrekking tot Frankrijk François Rouquet: 'L'épuration: histoire d'un chiffre, mémoire de nombre', in: Baruch: *Une poignée de misérables*, 515-529. Al met al zou het in Frankrijk, ondanks eerdere beweringen van tienduizenden slachtoffers, om niet meer dan 10 000 geëxecuteerden gaan. De overgrote meerderheid van hen vond de dood vóór de beëindiging van de oorlog. Daarmee is het onduidelijk of de dood het gevolg was van executie of van gevechtshandelingen. Ook in België is in niet meer dan zo'n twintig gevallen standrechtelijke executie in vredestijd bewezen, zie Hoflack: *Onverwerkt verleden*, 43.
8. Van Hoof: *Dubbele tongen en giftige pennen*, 12.
9. Zie ook Groeneveld: *Kriegsberichter*, 344-356.
10. Citaten in Van Hoof: *Dubbele tongen en giftige pennen*, 56 en 59.
11. Van Hoof: *Dubbele tongen en giftige pennen*, 137.
12. Kromhout: *Fout geboren*, 139.
13. Zie bijv. de vele verhalen op www.hetopenarchief.nl en DNM 37: *Kinderen van foute ouders. Een bloemlezing.*
14. PEC 5a, 517.
15. Noach: *Bijzondere Rechtspleging*, 6. Zie ook Belinfante: *Bijltjesdag*, hfst. V en Romijn: *Snel, streng en rechtvaardig*, 164 en 295.
16. Aldus Faber, *Bijzonder gewoon*, 36-41. Op de website van het Nationaal Archief worden ietwat andere getallen genoemd, tussen 310 en 525 duizend.
17. Romijn: *Snel, streng en rechtvaardig*, 295.
18. Zie onder meer *Willem Huberts, Schrijver tussen daad en gedachte, leven en werken* van George Kettmann Jr. (1898-1970) ('s-Gravenhage 1987) en Peter Jan Knegtmans, Paul Schulten en Jaap Vogel: *Collaborateurs van niveau. Opkomst en val van de hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam* (Amsterdam 1996). Verder zijn er biografieën van de belangrijkste colla-

borateurs zoals Mussert, Van Geelkerken, Blokzijl, Rost van Tonningen en enkele anderen.

19. Onder meer via het onderzoeksprogramma Erfenissen van Collaboratie. Zie hierover onder meer *TVG* 124 – 3 (2009). Zie verder Robin te Slaa en Edwin Klijn: *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009), Josje Damsma en Erik Schumacher: *Hier woont een NSB'er. Nationaalsocialisten in bezet Amsterdam* (Amsterdam 2010), Ido de Haan: *Failures and Mistakes* en Gerhard Hirschfeld: *Die Kollaboration*.
20. In Frankrijk is de belangstelling voor degenen die in geschreven vorm van hun collaboratie getuigenis hebben afgelegd zoals Pierre Drieu la Rochelle, Robert Brasillach, Ferdinand Céline e.a. altijd enorm geweest. Hier moet overigens wel aan toegevoegd worden dat de getuigenissen van genoemden van een ander niveau zijn dan die van Nederlandse collaborateurs.
21. Zo is er in het Belgisch proza over de oorlog veel meer aandacht voor de collaboratie dan voor het verzet, zie bijv. Jan Lensen: *Al die kleine oorlogen... De nawerking van de Tweede Wereldoorlog in het Vlaamse proza, 1945-2000* (diss. Leuven 2006), zie ook Bruno de Wever: *De Tweede Wereldoorlog: een 'Nachleben'* (ongepubliceerde lezing). Hierin stelt De Wever dat er in België zelfs een 'hele tegencultuur tegen de officiële Belgisch-patriottische herdenkings [lees:verzets]cultuur' ontstond.
22. Vos: *Niet voor publicatie*, 394.
23. Dick Verkijk: *Radio Hilversum, 1940-1945* (Amsterdam 1974), 706 e.v.
24. Vos: *Niet voor publicatie*, 386.
25. Anoniem: *Blokzijl: Zijn berechting, veroordeling en executie*, 27. Loe de Jong zei later *(Koninkrijk* 12, 544) hetzelfde: 'Er was onder de honderdenduizenden dossiers die na de bevrijding gevormd werden, maar één dat onmiddellijk 'rond' was: dat van Blokzijl.'
26. Anoniem: *Blokzijl: Zijn berechting, veroordeling en executie*, 30.
27. Anoniem: *Blokzijl: Zijn berechting, veroordeling en executie*, 10-11.
28. René Kok: *Max Blokzijl. Stem van het Nationaal-Socialisme* (Amsterdam 1988), 134, ook *De Nieuwe Dag* van 11 sept. 1945.
29. *De Uitkijk* van 30 maart 1946, *Het Parool* van 5 dec. 1945, veel meer van dergelijke reacties in NIOD KB 1, 705.
30. Anton Adriaan Mussert: *Nagelaten bekentenissen. Verantwoording en celbrieven, bezorgd door G. Groeneveld* (Nijmegen 2005).
31. Over hem zie *Grijs verleden*, 199-202.
32. Over hem, zie DBNL. Zie ook de inleiding van Anton van Duinkerken bij het boek. Verder Wolfswinkel: *Landverraad*, 74-78.
33. Zie onder meer brochure 113 (*Het probleem van de verdwenen joden in de Tweede Wereldoorlog. De Schuldvraag*) en 114 (*Het probleem van de verdwenen joden in de Tweede Wereldoorlog. Hun aantal*).

34. Donselaar: *Fout*, hfst. 3 en 4; *Repertorium Kleine Politieke Partijen*.
35. Zie *Koninkrijk* 13, 70-71 en 14, 62-63 en 938-940. Ook NIOD doc. I-1729. Verder: CABR BR.v.C. (Bijzondere Raad van Cassatie) nrs. 56 I en 56 II, dossiers nrs BG A'dam 76/49, PRA A'dam 60311 en PRA Den Haag 18324. De dossiers bevestigen keer op keer het lastige en querulante karakter van Van der Vaart Smit. Zie ook DNM 47: *Enige opmerkingen over H.W. van der Vaart Smit*. Verder nog interessant als apologie zijn: 'Ernst Voorhoeve: brief aan zijn raadsman', deels gepubliceerd in Wim Zaal: *De Nederlandse fascisten* (Amsterdam 1973), 223-228, het in 1946 door Arnold Meijer uitgegeven *Alles voor het vaderland* en het boekje dat Theo Gerritse schreef over de memoires van Tobie Goedewaagen, Henri van Maasdijk, Maximiliaan de Marchant et d'Ansembourg en Hendrik Jan Woudenberg: *Collaboreren voor een betere wereld. De memoires van vier nationaal-socialisten* (Soest 2007).
36. Het dagboek komt niet voor in de inventaris van het NIOD, alhoewel daar wel een exemplaar bewaard wordt. De eerste aantekening dateert van 3 jan. 1946, de laatste van 15 maart, de dag vóór Blokzijls executie. René Kok vermeldt het dagboek in zijn biografie van Blokzijl.
37. Blokzijl vermeldt dit in zijn dagboek nadrukkelijk, onder meer door te verwijzen naar de 'terechte en correcte' vermaning van De Geer zich loyaal jegens de bezetter te gedragen.
38. Zie onder meer Romijn: *Snel, streng en rechtvaardig*, passim maar i.h.b. 169.
39. Mr. Th.A. Fruin (niet te verwarren met zijn in 1945 gestorven naamgenoot), over hem zie Leo Schmit: *A History of the 'Volkscredietwezen' 1895-1935* (Den Haag 1994/1999).
40. Kok: o.c. (Blokzijl), 95-97. Veel aandacht besteedde Blokzijl overigens niet aan de joodse zaak, in zijn boekje met *Brandende kwesties* (Amsterdam 1942) komt zij niet voor, in zijn boekje met luisteraarsbrieven (*Luisteraars antwoorden*, Utrecht 1942) komt slechts het antisemitisme van anderen ter sprake.
41. De opmerking krijgt enige geloofwaardigheid door een zelden vermeld en ook in dit dagboek niet genoemd maar niettemin opmerkelijk feit: de felle aanklacht die Blokzijl kort na de Eerste Wereldoorlog over de jodenpogroms in Lemberg publiceerde: *Poland, Gallicia and the Persecutions of the Jews at Lemberg* (Amsterdam 1919). Een verstokte antisemiet was hij dus niet. Waarschijnlijk woei hij zoals zovele Duitsers ook wat dit betreft met de naziwinden mee.
42. Deze indeling van het menselijk kwaad ontleen ik aan Yaacov Lozowick: *Hitler's Bureaucrats. The Nazi Security Police and the Banality of Evil* (Londen 2002, oorspr. Du.); de indeling is een verdere uitwerking van hetgeen Kershaw in Hitler, de Duitsers en de Holocaust, dl. III over het fenomeen onverschilligheid opmerkt. Zie hierbij ook Frei: *Martin Broszat* en Blom: *Hoe was het mogelijk?*

Hoofdstuk 5

1. Hetzelfde boekje circuleerde onder een andere titel *(Nota inzake samenwerking met den vijand*) en onder het pseudoniem IJsbrand de Vries ook in het illegale circuit (NIOD IB 158).
2. Zie Kortenhorst: *Schets eener Parlementaire Geschiedenis van Nederland*.
3. Kortenhorst schreef in *Onderdrukking en Verzet* het hoofdstuk over het economisch leven (11, 201-290).
4. De andere was getiteld *Vrije vereenigingen en publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie*.
5. In *Vrij Nederland* van 25 nov. en 11 dec. 1976, zie ook Jan Rogier: *Zondagskind*, 273-288.

6. *Koninkrijk* 12, 472.
7. *Koninkrijk* 12, 466.
8. PEC 5a, 581 en PEC 5B, 373-374, zie ook Van Esterik: *Jaap Burger*, 76 e.v. en Romijn: *Snel, streng en rechtvaardig*, 58.
9. Vandaar ook het in theorie heldere onderscheid tussen bijzondere rechtspraak en zuivering, tussen degenen die fout waren geweest en daarvoor veroordeeld moesten worden en degenen die foutjes hadden gemaakt en een berisping verdienden. Zie de discussie hierover tussen De Jong en de opstellers van het *Menten-rapport* in *Koninkrijk* 12, 327.
10. Onder meer door Wilhelmina. Zij was over de woorden van Burger dan ook zeer verbolgen en had het liefst gezien dat de man door de Hoge Raad vervolgd was. Helaas, zo schreef ze haar dochter op 20 jan. 1945 (Fasseur: *Wilhelmina*, 478) was dat orgaan vanwege vergaande samenwerking met de Duitsers geschorst.
11. *Koninkrijk* 12, 465-466.
12. NIPO-bericht 56 (29 aug. 1946): 59 procent van de bevolking was van mening dat het goed was dat de regering een groot aantal politieke gevangenen vrijliet. Onder katholieken was dit percentage veel hoger dan in andere groeperingen, 72 procent namelijk.
13. Radiorede d.d. 24-9-1944, geciteerd in Romijn: *Snel, streng en rechtvaardig*, 46.
14. Kortenhorst: *Was samenwerking met den vijand geoorloofd?*, 10.
15. Over hem zie M. Lindeijer en A. Welle (red.): *Robert Regout. Maastricht 1896-Dachau 1942* (Drachten 2004). Regouts inaugurele rede staat hierin in facsimile afgedrukt, 133-149. Het is niet moeilijk tal van andere, gelijkgestemde figuren te vinden. Zo de antirevolutionair Noteboom, directeur van het dr. Abraham Kuyperhuis en na de oorlog voorzitter van de zuiveringscommissie voor ambtenaren, zo ook prof. J.P.A. François die in zijn Handboek van het Volkenrecht zelfs zo ver ging dat hij het ontslag van joden rechtmatig noemde gezien de pathologische afkeer die de nazi's van hen hadden. Die afkeer maakte samenwerking onmogelijk. Zie Hoek: *Herstel*, 62-63.

16. 'De rechtstoestand in bezet gebied', in: (het in aug. 1941 opgeheven Jezuïetenblad) *Studiën* 133 (juni 1940), 469-475. Regouts inaugurele rede, opgenomen in het in noot 15 genoemde boek over hem, had als titel 'Is er grond voor vertrouwen in de toekomst van het volkenrecht?'.
17. Zie p. 90.
18. In Max Weber: *Politik als Beruf* (München/Leipzig 1919), 56-57.
19. *Koninkrijk* 12, 465.
20. *Menten-rapport*, 199-201.
21. A.W. de Groot: *De universiteit van Amsterdam in oorlogstijd* (Amsterdam 1946), 110.
22. Zie onder meer Romijn: *Snel, streng en rechtvaardig*, passim maar i.h.b. 119-127 en 225-234, Belinfante: *Bijltjesdag*, hfst. XVI, Meihuizen: *Noodzakelijk kwaad*, o.m. 320 e.v. en NIPO-berichten 179 en 307. Zie ook *HTK* van 21 maart 1947.
23. *De Zwerver* van 18 juli 1947.
24. *HTK* 1955-1956 4271 nr. 4 (n.a.v de Schokkingaffaire). Interessant in dit verband zijn ook de activiteiten van de in augustus 1947 ingestelde Commissie Van Kinschot. Deze had tot taak zich te bekommeren om de herplaatsing van gezuiverde ambtenaren. De commissie bleef tot 1954 actief en deed in talloze gevallen inderdaad precies wat van haar gevraagd werd: zij herstelde ambtenaren in hun 'rechten'. Zie NA 2.04.59, nrs. 403 en 402. Zie ook NA 2.04.67, nrs. 182, 187, 200, 201. Zie hierbij ook DNM 6: *Het 'gelijk' van Kortenhorst.*
25. *HTK* 1946-1947, bijlage 425, zie ook *PGN* 2, 2067. De woorden zijn overigens uit de *Memorie van Toelichting* van J.J. Gielen, minister van Onderwijs, Kunst en Wetenschappen.
26. Voor een selectie zie NIOD KB 11, 843.
27. Zie hfst. 9.
28. Wolf: *Het geheim van* De Telegraaf, 311.
29. *Koninkrijk* 12, 396.
30. Het wordt door een simpele steekproef bevestigd. Het aantal hits bij 'fout in de oorlog' op het internet is in combinatie met *De Telegraaf* veel groter dan bij andere kranten. Als je die hits vervolgens bekijkt, wordt bevestigd dat *De Telegraaf* inderdaad als het model van de collaborerende pers wordt gezien.
31. NA 2.18.21.02: inventaris van het archief van het Adviesbureau Kortenhorst, 1941-1965.
32. Zie *Menten-rapport*, 176-177, 197-199 en passim. Net zoals in de *Telegraaf*-affaire, zie hierna, droeg Kortenhorst ook in de Menten-zaak twee petten, zie *Menten-rapport*, 614 (conclusie).
33. Origineel in NA 2.18.21.01/ 304 (Archief L.G. Kortenhorst).
34. Zie bijv. de uitspraak van de Perszuiveringscommissie d.d. 2 nov. 1946; zie NIOD doc. 11-800. De commissie was van mening dat *De Telegraaf* 'terstond na de bezetting... een beeld [heeft] vertoond, dat meer dan an-

dere bladen de onderwerping van dit blad aan des bezetters eischen demonstreerde.'

35. *HTK* 3 juni 1947, 1642.
36. Van den Heuvel: *Vrijheid van de pers*, 97.
37. *HTK* 1946-1947, 1638-1740 (3, 4, 5, 6 en 10 juni), zie hierbij ook *PGN* 2, 2063-2100.
38. Burger beweerde in zijn radiorede van januari 1945 dat het niet ging 'om het vinden van begane fouten, maar om het vinden van hen, die fout zijn geweest'. Zie hiervoor, noot 10 van hfst. 5.
39. *HTK* 4 juni 1947, 1652, zie ook 1676 waarin Kortenhorst zich fel verzet tegen de suggestie van Burger en andere kamerleden dat hij het voor collaborateurs zou opnemen. 'Ik kom alleen op voor die categorie goede Nederlanders, die blijkens de uitspraken van de officiële zuiveringsinstanties zonder enige blaam zijn teruggekeerd in hun werk.'

40. Zie bijv. *Paraat* van 12 juni 1947: 'de man die voor de rechtbank pleit voor de belangen van de onzuivere krantenbezitters, en die daarvoor ruimschoots betaald wordt, houdt in het parlement een betoog van overeenkomstige strekking.'
41. NA 2.18.21.02 (doos 32, map onteigening).
42. *Telegraaf: Het beleid in de oorlogsjaren* (Amsterdam 1947), 7.
43. Van Randwijk: *De held en de rovers*.
44. *De Haagse Residentiebode*.
45. NIOD archief 194 (Perszuivering), 72-1.
46. Althans dat zegt De Jong: *Koninkrijk* 12, 410-411. Over de totale commissie, zie Vos: *Niet voor publicatie*, 412-413.
47. 'De Kamer, gehoord de discussie betreffende het Perszuiveringsbeleid in haar vergadering van 22 en 23 juni 1948, spreekt als haar oordeel uit, dat de voormalige illegale pers en de om haar verzetshouding door de bezetter in haar apparatuur gedupeerde pers bij voorrang de beschikking over persapparatuur behoort te krijgen, en gaat over tot de orde van de dag.' (*HTK* motie d.d. 23 juni 1948).
48. Burger in *Het Vrije Volk* van 10 mei 1948 en de *NRC* van 2 juni 1948. Laatstgenoemd artikel was een reactie op een *NRC*-artikel van 28 mei 1948 waarin Burger met z'n eigen woorden om de oren werd geslagen: dat het slechts ging om wie fout was geweest, niet wie fouten had gemaakt.
49. Zie ook het *Menten-rapport*, 195.
50. NA 2.14.13 (Raad van Beroep voor de Perszuivering), inv. nr. 124, Uitspraak inzake *De Telegraaf* en de *Courant-Nieuws van den Dag*.
51. Zie bijv. Vos: *Niet voor publicatie*, passim en meer uitgesproken de scriptie van Jeroen Hoorn: *Krant onder censuur*. De Telegraaf *in bezettingstijd, 1940-1945* (doct. scr. Groningen z.j.), 88-89.
52. Dat nieuwtje was het begin van de zaak-Schallenberg, zie daarover hfst. 9.

Hoofdstuk 6

1. *De Zwerver* van 6 juli 1946
2. *Het grote gebod. Gedenkboek van het verzet in LO en LKP*, 2 dln (1951, 4de druk Kampen 1989) I, 594. De stichting was voortgekomen uit een initiatief van de LO, zie *Onderdrukking en Verzet* III, 720 en IV, 227.
3. *Het grote gebod* dl. 2, 593.
4. *Koninkrijk* 7, 1005.
5. *Koninkrijk* 7, 1012. In het *Gedenkboek Verzetsherdenkingskruis* (z.p. 1985) staan ongeveer 13 tot 14 duizend namen, de uitreikingen vonden pas plaats vanaf 1981.
6. *Grijs verleden*, 276.
7. Het is een visie die, getuige opmerkingen van onder meer Wilhelmina en tal van sprekers bij plechtige gelegenheden, niet door iedereen gedeeld werd en als de zogenoemde 'verzetsmythe' de geschiedenis is ingegaan. Deze mythe gaat uit van de gedachte dat 'het Nederlandse volk' zich als één man tegen de bezetter had gekeerd. Een dergelijke gedachte werd helder verwoord door Schermerhorn op 31 augustus 1945 – niet toevallig Koninginnedag: 'ons nationaal verzet zal als de meest kenbare houding van ons volk worden aangemerkt' – en werd tot diep in de jaren zestig voortdurend herhaald, bij de opening van het Nationaal Monument op de Dam in mei 1956 onder meer ('het ganse volk betrokken in het verzet... [Het] vormde de achtergrond voor de verbeten strijd tegen de overweldiger'), in *De Bezetting* van Loe de Jong en *In de schaduw van gisteren* van Henk van Randwijk (zie hfst. 19).
8. Jan Hof: *Frits de Zwerver. Twaalf jaar strijd tegen de Nazi-terreur* (Den Haag 1976), 110.
9. Zie Bernhard Strebel: *Das KZ Ravensbrück. Geschichte eines Lagerkomplexes* (Paderborn 2003), 459-504 en Simone Erpel: *Zwischen Vernichtung und Befreiung. Das Frauen-Konzentrationslager Ravensbrück in der letzten Kriegsphase* (Berlijn 2005).
10. Aldus schreef een van hen aan het thuisfront, geciteerd door Withuis: *Na het kamp*, 73.
11. Voor een selectie, zie NIOD KB II 441.
12. Zie onder meer het tweede deel van *Het grote gebod*, hfst. VI.
13. *De Zwerver* van 10 aug. 1946.
14. PEC 7a, 167, ook 313 e.v.: 'een en ander maal heeft de commissie er in deze conclusies op gewezen dat de "negentien punten" [een door Gerbrandy opgesteld document over de coördinatie van het verzet, zie PEC 7a, 285] van de Regering van febr. 1944 niet getuigden van gedegen kennis van de structuur van de verzetsbeweging op dat moment.'
15. *Koninkrijk* 9, 1477.
16. *Koninkrijk* 10b 11, hfst. 11 en 12; *Onderdrukking en Verzet* IV, 121-160, idem

III, 613. Voor een overzicht idem IV, 201-216.

17. Termeer: *Het geweten der natie*, hfst. 3. Een goed overzicht van alle organisaties en verbanden is, althans vanuit het perspectief van de archieven, te vinden in Somers: *Archievengids van de Tweede Wereldoorlog*.
18. Vandaar ook dat de GAC zich, zij het mopperend, een dag na de opening van de nieuwe Staten Generaal (24 juli 1946) ophief. Het gemopper is te vinden in het *Witboek over de geschiedenis van het georganiseerde verzet voor en na de bevrijding* dat in 1950 gepubliceerd werd door de latere hoofdredacteur van *Het Parool*, H.W. Sandberg. De belangen van de GAC zouden na de opheffing waargenomen worden door de Stichting 1940-1945, zie Sandberg: *Witboek over de geschiedenis van het georganiseerde verzet*, 257.
19. Van Ojen: *Binnenlandse strijdkrachten*, 141-213.
20. Zie A. Den Engelse Abrzn: *De Binnenlandse Strijdkrachten te Klundert, 5 nov. 1944 tot 24 maart 1945* (z.p. z.j.), 17.
21. Bronzwaer: *Maastricht bevrijd*, 187.
22. Bronzwaer: *Maastricht bevrijd*, 189.
23. Termeer: *Het geweten der natie*, 238-239 en 303.
24. Zie een brief van J.C. Smit in het exemplaar van een brochure van Jan Polderman: *De Stoottroep van Anna Paulowna* (z.j./Den Helder 1945), aanwezig in de bibliotheek van het NIOD.
25. Termeer: *Het geweten der natie*, 299-303.
26. *Memorandum van Stoottroepers aan het Nederlandsche Volk* (z.p. z.j.), 2.
27. NIOD doc. II-500, zie ook de discussie in *Koninkrijk* 10b 11, 716-725. Een destijds goed bekend en uitvoerig onderzocht voorbeeld van de misdragingen van de BS had betrekking op de villa van Menten in Aerdenhout, zie *Menten-rapport*, 471-503.
28. NIOD doc. II-500 A map H (rapport no. 72 van Commandant M. v.d. Zee, Amsterdam 29 mei 1945, Oost wijk I).
29. Voor de discussie over de BS, zie *Koninkrijk* 10, 747 e.v. ('terugblik op de BS'), in het bijzonder 752 en *Koninkrijk* 12, 151 e.v.. Zie ook *PEC* 5a, 364 e.v. Zie verder Van Ojen: *Binnenlandse strijdkrachten*, 689, die in dat verband Rogier van Aerde citeert die schreef dat we 'niet om het roet en het vuil op de lamp de gouden gloed van het licht [mogen] vergeten.' Archief NA 2.13.137 (slechts gedeeltelijk doorgezien) verbergt vermoedelijk het antwoord op de vraag.
30. Zie zijn hoofdrol in *Grijs verleden*, hfst. 10. Penning zag zichzelf met trots als de Nederlandse burgerman bij uitstek.
31. Penning: *In eerste versnelling*, 17-21.
32. Penning: *In eerste versnelling*, 92-98.
33. *De Prinsestad. Voor orde, recht en vrijheid. Officieel orgaan van de Landelijke Vereeniging van Ex-politieke Gevangenen uit den Bezettingstijd, 1945-1952*. Vanaf 14 sept. 1946 werd de verwijzing naar Expogé vervangen door: *Onafhankelijk weekblad van ex politieke gevangenen en oud illegale werkers in*

Nederland. In sept. 1951 werd in het blad *Het kompas* opgenomen. Eind 1952 werd *De Prinsestad* nog enkele maanden voortgezet als *Holland Post. Onafhankelijk critisch weekblad voor orde, recht en opbouw*. Deze is daarna opgegaan in *Burgerrecht*. De verhouding tussen *De Prinsestad* en Expogé is vanaf het eerste begin moeizaam geweest. Vanaf het voorjaar van 1947 had Expogé een eigen blad: *Aantreden*.

34. Voor meer voorbeelden, zie NIOD KB II 441 en 442.
35. Penning: *In eerste versnelling*, 98.
36. Hierover uitvoerig Withuis: *Na het kamp*, 131 e.v.
37. Ze werd hierin overigens door tal van leden gesteund. Zo zegde heel de Amsterdamse afdeling van Expogé, 674 leden, het lidmaatschap op en ging over naar een nieuwe organisatie: het Verenigd Verzet. Deze werd, niet ten onrechte, in de pers veelal afgedaan als 'communistische mantel'. Zie bijvoorbeeld *Het Vrije Volk* van 26 okt. 1949 en *VVN* (*Voormalig Verzet Nederland*) van 29 okt. 1949; zie verder NIOD KB II 442.
38. Over het verzet waren tot dan toe overwegend detail- en anekdotische werken verschenen zoals de studie van Touw over het verzet van de hervormde kerk uit 1946 of het *Gedenkboek van het verzet der Delftsche studenten en docenten* uit 1947. Het eerste totaaloverzicht van de verzetsgeschiedenis staat in de delen III en IV van *Onderdrukking en Verzet*, uit 1953-54. Hoewel *Het grote gebod i*n tegenstelling tot dit werk slechts een aspect van het verzetswerk bestrijkt, reikte de pretentie verder. De reden daarvan is dat de LO-LKP zichzelf als de kern van het Nederlands verzet zag. 'De LO groeide op den duur uit tot de grootste actieve organisatie van het verzet... Zelfs de SIPO [Sicherheitspolizei] beschouwde... de LO in 1944... als de moederorganisatie van het verzet,' staat in de verantwoording.
39. Zie de website van de Stichting (www.st4045.nl).
40. Dit alles kwam onder meer tot uitdrukking in een onoverzichtelijke hoeveelheid namen en afkortingen. Zo was er niet alleen een landelijke maar waren er ook ook lokale Gemeenschappen van Oud-Illegale Werkers (GOIW[N]), was er een Bond van Oud-Illegale Werkers (BOIW) met lokale afdelingen in onder meer Amsterdam en Haarlem, een Vereniging van Oud-Illegale Werkers (VOIW) met een afdeling in onder meer Castricum en een Federatie van Organisaties van Oud-Illegale Werkers (FOOIW), opgericht in Zwolle en met een landelijk bureau in Den Haag.
41. Zie hfst. 12.
42. De eerder vermelde, van Loe de Jong afkomstige cijfers illustreren dit ook: de meeste illegalen hielden zich bezig met hulp aan onderduikers en met het geschreven woord, beide groepen zouden uit zo'n 20 000 mensen bestaan.
43. In onder meer Deventer, Almelo, Zutphen en Apeldoorn; zie Mulder: *Léés die krant*, 121-122.

44. F. Goedhart aan Schermerhorn d.d. 14 juni 1946, geciteerd door Mulder: *Léés die krant*, 107.
45. Aldus een lokaal door *De Waarheid* verspreid pamflet, geciteerd door Mulder: *Léés die krant*, 125.
46. De Ridder: *De geest van het verzet*, 58.
47. L.E. Winkel: *De ondergrondse pers, 1940-1945* (Den Haag 1954), nr. 1041.
48. Termeer: *Het geweten der natie*, 222. In *De Vrije Stem* van 17 nov. 1945 staat ook een staatje met aantal kringen en leden, met bovenaan Noord-Brabant (93 kringen, 2213 leden) en onderaan Utrecht, met 6 kringen en een niet nader genoemd aantal leden.
49. *De Vrije Stem* van 30 maart 1946.
50. *De Vrije Stem* van 23 febr. 1946.
51. *De Vrije Stem* van 4 mei 1946.
52. Zie ook *De Vrije Stem* van 4 mei 1946, 'wij weten dat al sinds geruimen tijd ontevredenheid heerschte over inhoud en vorm'.
53. Over hem zie *Grijs verleden*, 277-280.
54. *Op Korte Golf* van 22 nov. 1947.
55. Een samenwerkingsverband van de Federatie van Organisaties van Oud-Illegale Werkers (F001W) en de eerder genoemde G01WN. 'Ook na de oprichting van de NFR in 1947 bleven er nog hier en daar afzonderlijke groepen van oud-illegale werkers bestaan, elk met hun eigen reglement en regels voor ballotage,' stelt Caspers in *De geschiedenis van de NFR*, 19. In mei 1949 kwam het eerste nummer van het weekblad *Voormalig Verzet Nederland* uit. Het zou nog heel wat veranderingen ondergaan. Op 30 juni 2010 werd de NFR officieel opgeheven.

Hoofdstuk 7

1. Meerloo: *Een mond vol spijkers*, 202 en *Joods monument*, trfw. Meerloo. Het was overigens dankzij de Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang (SOTO) dat Meerloo herontdekt werd, zie Bossenbroek: *Meelstreep* en Mooij: *De langste schaduw*.
2. Tenzij anders vermeld zijn alle citaten in dit hoofdstuk afkomstig uit Meerloo: Een mond vol spijkers.
3. Bulhof, *Freud en Nederland*, dl. 111.
4. Veelal wordt het werk van Karen Horney, in het bijzonder *The Neurotic Personality of our Time* uit 1937, als een van de eerste grote sociaal-psychiatrische werken beschouwd.
5. Meerloo: *Curriculum vitae and bibliography*.
6. Meerloo werd dus niet het hoofd van de psychologische afdeling van het ministerie van Oorlog zoals Withuis stelt (*Erkenning*, 20). 'Het voornaamste doel van mijn dienst was als een centraal bureau contact te leggen met

alle vrijwillige hulporganisaties, in een buiten Engeland, die hun vrije gaven naar Holland wilden zenden.' Meerloo: *Een mond vol spijkers*, 184.

7. In 'Psychiatrische ervaringen uit de wereldoorlog 1914-1918', in: *Psychiatrische en Neurologische Bladen 44* (1940), 147-157. Trauma werd, hoe vreemd het ook klinkt, in Europa tot dan toe wel geassocieerd met zoiets als spoorwegen, niet met oorlog. In de VS lag dat anders, daar had men al tijdens de burgeroorlog ontdekt dat soldaten getraumatiseerd konden raken. Zie Gabriel: *The painful field*, hfst 6. Zie ook Weisath: *The European history of psychotraumatology* en Hovens: *Hoe het trauma het gewone leven binnendrong*.
8. Zie onder meer ook A.M. Meerloo: *Homo Militans. De psychologie van oorlog, ziekte en vrede in den mens* (Den Haag 1940) en idem: *Total war an the human mind. A psychologist's experiences in occupied Holland* (New York 1945).
9. A.M. Meerloo: *De moeilijke vrede. De psychologie van enkele na-oorlogse problemen* (Den Haag 1946), 72.
10. Meerloo: *Een mond vol spijkers*, 217-218.
11. Siertsema: *Uit de diepten*, 537.
12. Abel Herzberg: *Amor fati* (1946), *Tweestromenland* (1950) en *Kroniek der jodenvervolging* (1950); *Loden Vogel: Dagboek uit een kamp* (1946), oorspronkelijk in *De Vrije Bladen*, jrg. 18, schrift 6/7, juni-juli 1946; Sally Pinkhof: *Bergen-Belsen* (Amsterdam 1946); Leo Vos: *Het fluitje* (Rijswijk Z.H. 1946) en *Cocktail Gollandski-Ruski* (1947); *Vught, poort van de hel. Oorlogsherinneringen van 'n jood* (Hilversum 1945); Eddy de Wind: *Auschwitz*. Waaraan toegevoegd: *Verslag van de Staatscommissie der U.S.S.R. belast met het onderzoek naar de toestanden in het concentratiekamp Oswiecim* (Auschwitz) (1946); S. van den Bergh: *Deportaties* (Bussum 1945); *Tussen leven en dood in Auschwitz* door M. Stoppelman (no. 82325 kamp Birkenau) en E. van Gelder (no. B-9204 kamp Auschwitz) (1946) en *Aan de gaskamer ontsnapt! Het satanswerk van de S.S. Relaas van het lijden in en de bevrijding uit het concentratiekamp 'Birkenau' bij Auschwitz* door R. Winter-Levy (1945). Van andere vroege geschriften van vergelijkbare strekking is de oorsprong onduidelijk. De meeste, zoals *Het vernietigingskamp door gevangene no. 172931*, zijn vertalingen, in dit geval van *Ich sah das Vernichtungslager van Konstantin Simonow* (Berlijn 1947). Voor meer informatie, zie DNM 7: *Vroege Joodse geschriften van Nederlanders over concentratie- en vernietigingskampen*.
13. S. de Wolff: *Geschiedenis der Joden in Nederland. Laatste bedrijf* (z.p., gestencild 1945) en H. Wielek: *De oorlog die Hitler won* (Amsterdam 1947).
14. Zo psychiater A.J.W. Kaas, eveneens specialist én slachtoffer, in een artikel in *De Nieuwe Stem* 1946, 409-422: 'deze ellende... zal niet terugkomen, wanneer wij ons bewust worden van wat in onszelf leeft.' Ook socioloog P.H. Vrijhof (*Nederlands Tijdschrift voor Psychologie en haar*

grensgebieden 1948, 62-76) beklemtoont dat de nazi's het slechte in elke mens 'bruut en onbeschaamd in al haar vreselijke consequenties' naar boven haalden en dat de Capo (sic) 'in potentie overal in de samenleving aanwezig' is.

15. Geen zelfstandige publicatie, wel artikelen.
16. Vergelijk de dagboeken van Herzberg en Tas' zoon Louis (= Loden Vogel).
17. *Vrij Nederland* van 3 nov. 1945. Op 8 dec. kwam Tas er nog eens op terug.
18. Aldus onder meer ook Leo Vos in *Het fluitje* (Rijswijk Z.H. 1946), 118.
19. H. Ritter schrijft in zijn inleiding bij *Cocktail Gollandski-Ruski* (Rijswijk 1947), 5 van Leo Vos hetzelfde: 'het grote publiek leest thans weinig oorlogsboeken meer.' De inleiding van Ritter is gedateerd 11 april 1947.

20. *Algemeen Handelsblad* van 4 jan. 1947.
21. Vogel: *Dagboek uit een kamp*.
22. Na Sinterklaas '44 werd Pinkhof op transport gezet, Sachsenhausen bereikte hij nog levend.
23. Hoewel er over Bergen-Belsen toch heel wat gruwelverhalen gepubliceerd werden, zie onder meer *Vrij Nederland* van 1 jan. 1946 (portret van een Oberscharführer), het *Geldersch Dagblad* van 20 april 1946 (herinneringen aan het blonde beest van Bergen-Belsen Irma Grese) en *De Waarheid* (IJsselstreek) van 12 dec. 1945 ('ervaringen van een Haags chemicus'). Zie ook NIOD KB II 1195.
24. Vogel: *Dagboek uit een kamp*, 15.
25. Aldus Arnold Vaz Dias van het persbureau ANEP-Aneta, geciteerd door Benima: *Knel tussen papierschaarste en polemiek*, XLII-LI. In de *Netherlands News Digest*, de Engelstalige nieuwsdienst die in Londen uitgegeven werd door de Netherlands Press Agency ANEP-Aneta, komt de Shoah bijna niet voor, een enkel bericht in het nummer van 9 mei 1945, het een-na-laatste, uitgezonderd.
26. *Trouw* (Breda) van 29 jan. 1945.
27. *Veritas* van 25 nov. 1944.
28. *Moed en Vertrouwen* van 9 dec. 1944.
29. Dat geldt zelfs voor hetgeen Loe de Jong schrijft in het na de bevrijding gepubliceerde vierde deel van *Je Maintiendrai*, 159-160. Een goed voorbeeld van de wijze waarop het nieuws gebracht werd biedt *Het Vrije Volk* van 22 sept. 1945. Het komt op de voorpagina met een redelijk uitvoerig maar niet opvallend bericht in de vijfde kolom. Aanleiding was het enkele dagen tevoren begonnen proces tegen de beulen van Bergen-Belsen (Joseph Kramer e.a.).
30. Bossenbroek: *Meelstreep*, 297-298.
31. Zie ook DNM 8: *Het proces van Neurenberg in de Nederlandse openbaarheid*.
32. Zo gebruikte de *NRC* op 15 dec. 1945 een aantal keren het woord 'eentonig': alsof iedereen allang wist wat er in de kampen gebeurd was. In

feite duidde het woord natuurlijk op de onwil c.q. het onvermogen van de journalist de feiten te beschrijven.

33. Telkens weer wordt de moord op de joden in een rijtje uiteenlopende misdadigheden genoemd: 'den moord op miljoenen joden, de mishandelingen in de concentratiekampen, de verkrachtingen van het recht, het doodhongeren van gevangenen, den moord op gijzelaars enz. enz.' zoals de *Leeuwarder Courant* op 1 okt. 1946 schrijft. In andere kranten, ook buitenlandse zoals *The New York Times*, gebeurde hetzelfde. Zie onder meer Leff: J*ewish Victims in a Wartime Frame*.
34. S. van den Bergh: *Deportaties* (Bussum 1945), 64 en 68, afschuwelijke beschrijvingen o.m. op 55-56.
35. De Wind: *Eindstation... Auschwitz*, 21.
36. Getuige bijv. de zes brochures die het Nederlandse Rode Kruis tussen juni 1947 en december 1953 over de deportaties naar Auschwitz publiceerde. Ze vormden een belangrijke bron voor Herzbergs *Kroniek van de jodenvervolging*.
37. De Wind: *Eindstation... Auschwitz*, 197. Over Mitscherlich, zie p. 410.
38. Vogel: 'Brief an eine Deutsche' in: idem: *Dagboek uit een kamp*, 176.
39. Veelzeggend in dit verband is dat de destijds invloedrijke psychiater Henricus C. Rümke in een inventarisatie van de gevolgen van de bezettingstijd voor de psychiatrie (*Studies en voordrachten over psychiatrie*, 449-462) kampslachtoffers niet eens noemt.
40. Zie hfst. 15.
41. Voor zover na te gaan zijn de vroegste films waarin de Shoah ter sprake komt, gemaakt vanuit het perspectief van de jonge staat Israël: de overlevende realiseert zich dat er een toekomst open ligt in plaats van een verleden te verwerken, zie bijv. de laatste film van Helmar Leski Adamah ofwel, in de Amerikaanse versie, *Tomorrow's a Wonderful Day* (1948), *My Father's House* van Herbert Kline (1947) en *The Illegals* van Meyer Levin (1948), over deze films zie www.cine-holocaust.de/.
42. Zie Loewy: *The Mother of all Holocaust Films*? Zie ook www.cine-holocaust.de/.
43. De Ridder: *De geest van het verzet*, 23.
44. NIOD KB II 1184. *Algemeen Dagblad* van 7 mei 1949, *De Maasbode* van 28 april, *De Linie* van 6 mei, *De Volkskrant* van 7 mei, de *NRC* van 6 mei, *De Waarheid* van 30 april, *De Groene* van dezelfde datum, *De Prinsestad* van 14 mei en *Het Vrije Volk* van 5 mei.
45. 'Hij die thans over Duitse concentratiekampen schrijft, doet het niet omdat er algemene belangstelling voor bestaat... De belangstelling is zeer gering,' begint de dissertatie van Elie Cohen uit 1952. Hetzelfde beweerde Eddy de Wind, evenals Cohen en Meerloo slachtoffer én onderzoeker. Nadat hij in 1946 een boek over Auschwitz had gepubliceerd, hield hij over dit thema vervolgens gedurende twintig jaar zijn mond, zij het dat

hij hierover een enkele keer zijn beklag deed (E. de Wind: 'Confrontatie met de dood', in: *Folia psychiatrica, neurologica en neurochirurgica Neerlandica* 52 nr. 6 (1949), 459-466. Zo ging het overal, ook in andere landen, zie bijv. Kushner: *The Holocaust and the Liberal Imagination*, hfst. 7, i.h.b. 242-245. Enkele uitzonderingen, stuk voor stuk in gespecialiseerde bladen, zijn: Tas: 'Psychische stoornissen in concentratiekampen en bij teruggekeerden', Rümke: 'Aantekeningen over psychische ervaringen in de bezettingstijd', Vrijhof: 'Psychologische beschouwing over concentratiekampen' en Hirschler: 'Over oorlogsneurosen'. Zie ook DNM 9: *Zwijgen of spreken. Een kwestie van maat & perspectief*.

46. Siertsema: *Uit de diepten*.
47. Cor Uyttenboogaard: *In de klauwen der SS: concentratiekampherinneringen door Cor Uyttenboogaard* (Amsterdam 1945), 21.
48. Dat geldt met name voor het boek van Nico Rost (*Goethe in Dachau. Literatuur en werkelijkheid*, Amsterdam 1946), uniek omdat het niet over de verschrikkingen van het kamp gaat maar over het vermogen van de gevangene om via de literatuur aan die verschrikkingen te ontsnappen. Herontdekt werd ook *De bocht in de weg* van Andries Kaas.
49. In ieder geval in vergelijking met de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw, relatief ook omdat het kort na de bevrijding leek alsof er wel degelijk veel belangstelling bestond.
50. *De Koerier* van 1 dec. 1945. Het gaat hier om het 'onafhankelijk cultureel weekblad voor Nederland' dat in Amsterdam verscheen tussen 1945 en 1947, knipsels in NIOD KB II 1216.
51. Aldus de memoires van de toenmalige vrouw van De Nève, Henriette van Eyck: *Dierbare wereld* (Amsterdam 1973), 122.
52. De Nève: Indien de Nederlandsche regeering in Londen, *Rapport van de Commissie van Onderzoek*, deel VI van de PEC, Grüter in Open zenuw, Withuis: *Na het kamp*, 124-130 en Bossenbroek: *Meelstreep*, 306-317. Reacties onder meer in *de Volkskrant* van 10 juli 1947, *De Vlam* van 27 juni 1947, *De Prinsestad* van 13 sept. 1947 en *De Schouw* van 24 juli 1947, zie ook DNM 10: *Het debat over de hulp door regering en Rode Kruis*.
53. *NRC* van 15 dec. 1945.
54. In het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* van 17 aug. 1945, geciteerd in Bossenbroek: *Meelstreep*, 509.
55. A. Lens: *Achter tralies en prikkeldraad* (Nijkerk 1946), 107.
56. Zie Withuis: *Erkenning*, 19-31, Mooij: *Langste schaduw*, 267-271 en Bosschenbroek: *Meelstreep*, hfst. 37.
57. Een uitzondering is wat psychiater J. Tas in 1946 (MGV I, 143-150) schreef: 'Vaak zullen de psychische stoornissen tengevolge van het verblijf in een kamp eerst tot uiting komen na den terugkeer of zelfs nadat de moeilijkheden, aan den terugkeer voor zoovelen verbonden, overwonnen zijn'. Zie ook Withuis: *Geestelijke oorlogsschade*.

58. Zie hfst. 9.
59. *MGV* van okt. 1945. Zie ook Van Lieshout: *Veertig jaar geestelijke volksgezondheid*.
60. Lekkerkerker: *Tien jaar na de bevrijding*.
61. Aldus Brandsma's biograaf H.W.F. Aukes in *Het leven van Titus Brandsma* (Utrecht 1961), 303.
62. Aukes: o.c., 310.
63. Titus Brandsma: *Mijn cel* en *Dagorde van een gevangene* (Tilburg 1944), 16-17.
64. Zie Siertsema: *Uit de diepten*, passim.
65. J. Overduin: *Hel en hemel van Dachau* (Kampen 1945), 125 en 176.
66. Siertsema: *Uit de diepten*, 593 noemt dit overigens slechts een van de aspecten van het, wat zij noemt, theologisch perspectief op de concentratiekampervaring. Andere zijn de straf van God en de noodzaak van barmhartigheid (ten opzichte van andere gevangenen).
67. *Trouw* van 12-13 dec. 1998. Willy Berg was de tweede vrouw van Han Wielek.

Hoofdstuk 8

1. Geciteerd in Mulder: *Van Randwijk*, 590.
2. *Vrij Nederland* van 26 juli 1947.
3. Zie bijvoorbeeld de dagboeken die Menno Ter Braak in Den Haag, Simone de Beauvoir in Parijs en Stephen Spender in Londen op precies hetzelfde moment met bijna dezelfde woorden begonnen. Ter Braak: '3 sept. Dag oorlogsverklaring. Voor het eerst in mijn leven voel ik de neiging een journaal te gaan houden. Iedere lust tot definitief styleren ontbreekt.' (Menno ter Braak, *Verzameld werk* dl. 4, 855); Spender: 'I feel as though I could not write again. Words seem to break in my mind like sticks when I put them down on paper.' (*World within World*, 1951, Londen 1977, 263); De Beauvoir: 'Je ne pense toujours rien mais j'ai mal à la tête... Au fond de tout, partout, une horreur insaissable: on ne peut rien prévoir, rien imaginer, rien toucher.' (*La force de l'âge II*, Parijs 1960, 434).
4. H.M. van Randwijk: 'Waarmee ik maar zeggen wil', in: *De Gids* 128 (april/mei 1965), 194.
5. Het gevoel van een breuk leefde al meteen na de Duitse capitulatie, onder meer in de brochures die Colijn en Johan Brouwer publiceerden, zie *Grijs verleden*, 132 e.v.
6. Zie hierover hfst. 30.
7. H. Daalder: *De Tweede Wereldoorlog en de binnenlandse politiek*.
8. Zie H. Daalder: *Nederland en de wereld*. A.E. Kersten heeft herhaaldelijk (AGN 14, 382 e.v.) beklemtoond hoe Nederland tijdens en ten gevolge van

de Tweede Wereldoorlog een landje tussen landen werd. Zo beweerde hij in het *Jaarboek van het Departement van Buitenlandse Zaken 1986-1987* (Den Haag 1987), 155, zelfs dat de oorlog de politieke en commerciële elites van het land voor het eerst sinds 1830 verplichtte zich te buigen over de internationale positie van het land. Zie ook Hellema: *Neutraliteit en vrijhandel*, hfst. 3.

9. Geciteerd Mulder: *Van Randwijk*, 47.
10. *Het Korenland. Maandblad voor cultuur en jeugdvorming van het Nederlandsch Jongelingsverbond van april 1937*, geciteerd Mulder, *Van Randwijk*, 78.
11. H.M. van Randwijk: *Een zoon begraaft zijn vader* (Nijkerk z.j.), 221-222.
12. Röling in Couvée: *Visioen en werkelijkheid*, 205. Eerder al beweerde Daalder hetzelfde in *Nederland en de wereld*, 194. 'Is het niet opvallend,' schrijft hij 'dat geen der schrijvers van de brochure "Om Neerlands toekomst", waarin alle politieke partijen aan het woord komen, de buitenlandse politiek behandelt?' Zie ook Hellema: *Neutraliteit en vrijhandel*, 123. *Het woord als wapen* was een in 1952 verschenen bloemlezing uit de illegale pers.
13. Zie wat Daalder in *Nederland en de wereld* schrijft: 'juist dit feit, dat de buitenlandse politiek voor de gemiddelde Nederlander als het ware gebaseerd was op, feitelijk op het binnenland afgestemde, ideologische axioma's, die de wereld en de plaats van Nederland daarin vastlegden, is de voornaamste reden, waarom men de attitude van Nederland als geheel niet mag herleiden tot de uitingen van de illegale pers, die wel ten dele die ideologische gebondenheid verloren had, maar juist daarin afweek van het gros van de bevolking.'
14. *Trouw*-special, dec. 1943.
15. Zie ook J. Schmidt, (hoofdredacteur van *Je Maintiendrai*): *Buitenlandse politiek van Nederland* (Leiden 1945). Het is een visie die overigens ook in Londen doordrong, zie onder meer Fasseur: *Wilhelmina*, 377-378, Bank: *Katholieken en de Indonesische revolutie*, 75 e.v. en Hellema: *Neutraliteit en vrijhandel*, 113 e.v. Vele documenten in *Documenten Buitenlandse politiek periode C* (dl. VI, VII en VIII) illustreren deze visie (bijv. de rede die Kleffens op 28 dec. 1943 voor Radio Oranje hield, VII, nr. 217).
16. *Internationale Informatie Bladen* van jan. 1944.
17. Van Randwijk had Raden Mas Setyadjit Soegondo tijdens de oorlog in het verzet leren kennen. Als lid van het Noodparlement en (vice-)minister in het eerste Indonesische kabinet zou hij een cruciale rol spelen in de Indonesische onafhankelijksstrijd.
18. *Vrij Nederland* van 18 aug. 1945.
19. *Vrij Nederland* van 6 okt. 1945, het artikel was eveneens van de hand van Setyadjit.
20. *Vrij Nederland* van 13 okt. 1945.

21. Zie onder meer *Vrij Nederland* van 1 juni 1946.
22. Dat wil zeggen voor het erasmianisme van Van Randwijk. *Quaevis terra patria* (heel de aarde is je vaderland) en *ubi bene ibi patria* (waar het goed is, is je vaderland) luiden immers enkele van de in dit verband relevante uitspraken van de Rotterdammer.
23. *Vrij Nederland* van 16 maart 1946.
24. *Vrij Nederland* van 6 april 1946.
25. *Vrij Nederland* van 23 nov. 1946.
26. Zie hfst. 22.
27. *Vrij Nederland* van 5 juli 1947.
28. De leeshonger was langzamerhand gestild, er kwam concurrentie (*De Groene Amsterdammer*, *Elsevier* weekblad) en *Vrij Nederland* verkondigde ook op andere gebieden, de Sovjet-Unie met name, onwelkome standpunten.
29. Mulder: *Van Randwijk*, 609.
30. Geciteerd in Mulder: *Van Randwijk*, 661.

Hoofdstuk 9

1. *De Telegraaf* van 19 sept. 1949.
2. Igor Cornelissen besteedde er in de jaren zeventig in *Vrij Nederland* opnieuw heel wat aandacht aan, zie zijn boek *Raamgracht 4*, 391-394.
3. *Het Vrije Volk* 27 sept. 1949.
4. *De Volkskrant* van 28 sept 1949.
5. *De Waarheid* van 28 sept. 1949.
6. *Trouw* van 28 sept. 1949.
7. De Boer: *Een na-oorlogse moord in mei*. De moord op De Boer zou vele jaren later een van de uitgangspunten vormen van de film *Zwartboek* van Paul Verhoeven.
8. Zie bijv. *Trouw* van 22 dec. 1947.
9. *Het Parool* van 29 sept. 1949.
10. *Het Parool* van 23 mei 1950 en *De Waarheid* van 24 en 25 mei 1950.
11. *De Telegraaf* van 26 sept. 1949.
12. 'Wie pleegde de zelfmoord op Schallenberg. Een roman in krantenknipsels', in: *Mandril* van dec. 1949. Over Mucke, zie ook De Graaff: *Gladio der vrije jongens*, 66-67 en 71.
13. Aan de zaak-Visser-Bos wijdt ook De Graaff (*Gladio der vrije jongens*) een hoofdstukje.
14. Zie het *Algemeen Handelsblad* van 15 dec. 1949, over de Visser-affaire NIOD KB I 7088.
15. *De Nieuwe Post* van 22 okt. 1949.
16. *Elsevier* van 8 okt. 1949.

17. *De Vlam* van 8 okt. 1949.
18. Zie Joan Hemels en Renée Vegt: *Het Geïllustreerde Tijdschrift in Nederland. Bibliografie* (1945-1995), 2 dln. (Amsterdam 1997), dl. 2, 1164-1173.
19. *De Wereldkroniek* van 15 okt. 1949.
20. De Goei: *De psychohygiënisten*, 155-177, De Vries: *Complexe consensus*, 135-185, Weijers: *Terug naar het behouden huis*, passim, Smiers: *Cultuur in Nederland*, 23-51, Van Ginkel: *Op zoek naar eigenheid*, hfst. 6, Alkema: *Mist tussen de dijken*, Bossenbroek: *Meelstreep*, hfst. VI, *Grijs verleden* passim en Liagre Böhl: *Bevrijding van Amsterdam*, hfst. 3 en 4.
21. Fasseur: *Wilhelmina*, hfst. 23. Uitvoerige citaten uit de brief van Wilhelmina in Meihuizen: *Noodzakelijk kwaad*, 292-294. Zie ook *Koninkrijk* 12, 244-248.

22. Zie hfst. 24.
23. 'Dat is geen perszuivering maar persroof,' beweerde Lunshof in *Moderne inquisitie*, 20. Zie ook idem: *Vlag halfstok* en *Als dieven in de nacht*. In deze brochures verwoordde Lunshof een mening die perfect strookt met die van Kortenhorst, Verschuur en tal van andere critici van de perszuivering.
24. Over hem BWN III, ook het *Menten-rapport*, passim. Zie verder Wieten: *De Nederlander en De Nieuwe Nederlander*, i.h.b. 164-165, Lunshof was hoofdredacteur van nov. 1947 tot april 1949. In laatstgenoemd jaar verdween *De Nederlander* voorgoed.
25. *De Telegraaf* van 4 febr. 1950, zie ook *Menten-rapport* 424 e.v.
26. *Menten-rapport*, 457. Op 308-309 van hetzelfde rapport wordt gesteld dat in de publieke opinie een verband werd gelegd tussen de affaires van Menten, Schallenberg en Velsen, 'geen enkel... gegeven rechtvaardigt het leggen van enig feitelijk verband... Slechts in de publiciteit werden zij bijeen gebracht.'
27. Van Ginneken: *De uitvinding van het publiek*, hfst. 3, NIPO: *Zo zijn wij* en de in dit verband amusante inleiding in Sweers: *Vrije meeningen in een vrij land*.
28. Daaronder de hierna genoemde over de ondergang van de beschaving, de enquêtes over alledaagse zorgen, de vele onderzoekingen waaruit angst voor de Sovjet-Unie en een nieuwe wereldoorlog blijkt en de enquêtes waaruit blijkt dat een groot aantal Nederlanders, eind jaren veertig bijna een derde deel, zou willen emigreren.
29. Daaronder de allereerste NIPO-enquête waarin een meerderheid (68 procent) van het publiek aangeeft dat de oorlog het leven niet ingrijpend veranderd had. Opmerkelijk is ook dat er in bijna alle onderzoeken – naar woningnood, oorlogsangst, ondergangsstemming – een dalende lijn zit. Dat wil zeggen: dat de somberheid, zij het zeer langzaam, afnam. Toch zou het tot 1954 duren (NIPO-bericht 656, 22 maart 1954) dat uit het onderzoek blijkt dat een meerderheid van de bevolking (62 procent) meent dat het in Nederland echt goed gaat.

30. Terwijl 17 procent van de Amerikanen meende dat men er qua gemoedsrust op vooruit ging, was dat percentage onder de Nederlanders 13 procent. 20 procent van de Amerikanen en 12 procent van de Engelsen meende dat er op moreel gebied vooruitgang werd geboekt. Bij de Nederlanders was dat 7 procent. 21 procent van de Amerikanen en 15 procent van de Engelsen vond meer innerlijk geluk. Bij de Nederlanders was dat 7 procent. NIPO-bericht *363* (11 jan. 1950).
31. Net zoals Hans Blom in 'Jaren van tucht en ascese' houd ik de datum van publicatie voor de datering aan terwijl het evident is dat het onderzoek eerder werd verricht.
32. NIPO-bericht *240* (29 sept. 1948).
33. Het grote zorgenkind van de oudere generatie die veelal een directe link met de oorlog legde. Zie het rapport *Maatschappelijke verwildering der jeugd* en daarover Meijers: *Op zoek naar een moderne pedagogische norm*. Zie ook Weijers: *Terug naar het behouden huis*, hfst. 4 en *Grijs verleden* 365-368. Zie ook DNM II*: De maatschappelijke verwildering van de jeugd*.
34. Bedoeld zijn de personages in de romans van respectievelijk Gerard Reve, Anna Blaman en Willem Frederik Hermans, zie A. van Duinkerken: 'Vreugdeloze stofwisseling. Leven zonder uitzicht, een Hollandse roman', in: *De Tijd* van 19 nov. 1949, zie hierbij ook Anbeek: *Na de oorlog*, 57 e.v.
35. Garmt Stuiveling geciteerd in Anbeek: *Na de oorlog*, 65.
36. Gerard Knuvelder: *Handboek tot de moderne Nederlandse letterkunde* (1954, 's Hertogenbosch 1964), 186-187.
37. CBS: *Vrije tijdsbesteding in Nederland*, 10 dln. (Zeist 1957-1959), dl. 4 (leesgewoonten).
38. Roegholt: *De geschiedenis van de Bezige Bij*, 102-103.
39. De Vries: *Complexe consensus*, 135.
40. NIPO-bericht *240* (28 sept. 1948).
41. Het tijdschrift was resultaat van de ontmoeting tussen Van Randwijk en Nobelprijswinnaar Harold C. Urey, ontdekker van het zogenaamde 'zwaar water', een type water dat voor atoomsplitsing gebruikt werd. Het eerste nummer verscheen in november 1946 bij *Vrij Nederland* onder de titel *Atoom. Maandblad gewijd aan de atoomenergie en haar gevolgen voor mens en samenleving*. Het stond onder redactie van een hoogleraar in de experimentele natuurkunde, een redacteur van *Het Vrije Volk* en drs. L. de Jong, Chef van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie zoals in het colofon staat. In de redactieraad zaten tal van geleerde heren, plus natuurlijk Henk van Randwijk zelf. Hij zal ook zeker de hand gehad hebben in de inleiding bij het eerste nummer. Toon en boodschap daarvan zijn conform de zwaarte van het onderwerp. 'De atoombom bracht het einde van de oorlog,' staat er, 'maar de mensheid is met het resultaat van haar rusteloos streven, de natuur aan zich te onderwerpen, met de ontslui-

ting van de atoomenergie, dodelijk verlegen... Gesteld in dienst van de machtsstrijd der volken zijn haar gevolgen te huiveringwekkend om in te denken. Hiroshima en Nagasaki waren nog slechts een voorproef van wat een werkelijke en wederzijdse atoomoorlog aan leed en vernieling over de wereld zal brengen.'

42. Zie onder meer Schuyt: *1950. Welvaart in zwart-wit*, 407-410 en Rob Kroes e.a.: *Cultural Transmissions and Receptions. American Mass Culture in Europe* (Amsterdam 1993).
43. Vandaar passages als deze: 'het falen en ontbreken van geestelijke leiding in de samenleving, in het bij groote deelen dier samenleving ontstane gevoel dat leidende beginselen ontbreken, of als ze er nog zijn, de kracht ontbreekt om die samenleving ermede in goede banen te leiden en te houden, het besef dat andere, schadelijke krachten daardoor vrij spel krijgen en haar dreigen te gronde te richten.' N.A. Donkersloot in *De Nieuwe Stem* 1 (1946), 67, geciteerd in De Vries: *Complexe consensus*, 136.
44. Getuige onder meer het artikel 'Voorwaardelijk optimisme' in *Libertinage* 1 (jan.-febr. 1948).
45. Aldus ook de conclusie van Alkema, *Mist tussen de dijken*, 278-282. Zie ook Johan van Merriënboer: 'Psychologie van een tijdvak. Van Wederopbouw naar Koude Oorlog onder Vader Drees', in: *Ons Erfdeel* 40 (1997), 563-571. In het parlement ging deze somberheid in de eerste jaren na de oorlog gepaard aan klachten over de zedelijkheidsverwildering, zie o.m. *PGN* 3 B, 579 e.v.
46. Over hem, zie hfst. 12
47. *Het Vrije Volk* van 4 febr. 1950.
48. 'Wij zijn de produkten van vijf lange jaren,' zong Wim Ibo in september '49 voor de VARA-radio en verwoordde heel aardig de mentaliteit van de jongere generatie. 'Hoe moeten wij weten wat goed en wat slecht is/ Hoe moeten wij weten wat krom en wat recht is/ Wat weten wij van beschaving en zeden/ Die waren er niet in het oorlogsverleden/ Wij kennen geen normen, geen remmen, geen plichten/ Want men heeft verzuimd ons daarin voor te lichten/ Wij gingen op school in de Hel van de Haat/ U wilt ons bekeren?/ U bent net te laat,' geciteerd in Schram, *Overal sporen*, 195-196.
49. Van Oijen in Buijtendijk: *De reactie van ons volk op de bevrijding*, 81.
50. Zie bijv. Van Ginkel: *Rondom de stilte*, 367.
51. Penning: *In eerste versnelling*, 86.
52. Zie het begin van het tweede deel van dit boek.
53. DNM 12*: De zaak Zwolsman*.
54. De beste beschrijving staat in het *Menten-rapport*, 207-298, een leesbaarder maar ook chaotischer beschrijving in Hartendorf: *De Velser affaire*.
55. *Het Parool* van 18 april 1951.
56. *Het Parool* van 14 dec. 1978.

57. Geciteerd in het *Menten-rapport*, 211.
58. Aldus de formulering in het *Menten-rapport*, 251.
59. Dat Rodrigues Lopes' privéleven even woelig en chaotisch was als zijn journalistieke carrière is te zien aan de brieven en andere bescheiden van zijn hand zoals bewaard in de coll. Posthumus-van der Goot (IIAV doos 48).
60. Voor het eerst gepubliceerd in het *Menten-rapport*, 727-745.
61. Hartendorf: *De Velser affaire*, 207.
62. Zo kwam *Het Vrije Volk* van 23 april 1951 niet veel verder dan de constatering dat de gemeenteraad van Velsen met de handen in het haar zat.
63. Zie bijvoorbeeld L.A. Rodrigues Lopes, *Het heilig huisje. Analyse van het Londensche beleid* (Amsterdam 1947). Overigens werd Rodrigues Lopes kort na zijn nieuwe publicatie over de Velser affaire op straat in elkaar geslagen en overleed aan zijn verwondingen. De officiële versie luidde: hartstilstand.
64. *De Telegraaf* van 16 april 1951.
65. Aldus een kwalificatie van *Elsevier*-journalist Gerry van der List in een portret op Elsevier.nl.
66. Overigens niet in *Elsevier* maar in *De Telegraaf* van 21 april 1951. Een klein jaar eerder had Lunshof hetzelfde beweerd in een serie van acht artikelen naar aanleiding van de Menten-affaire. Deze artikelen deden veel stof opwaaien en leidden tot nieuw, voor Menten gunstig en voor Justitie ongunstig, onderzoek.
67. Peter Louis Henssen was een zwarthandelaar die tijdens de oorlog kapitalen verdiende met de verkoop van parfumerie-artikelen aan Duitsers. Van die kapitalen kocht hij goud en effecten, onder meer afkomstig uit joods bezit. Na de oorlog had Henssen een reputatie als smokkelaar van zwarte effecten. In al die hoedanigheden had hij intensieve contacten met leden van het (voormalig) verzet, zie De Graaff: *Gladio der vrije jongens*, 64-65.
68. Naast de affaires rond King Kong en het Englandspiel, zijn vermoedelijk ook kleinere affaires bedoeld. Ze worden vermeld in het hiervoor vermelde boekje van De Graaff over die geheime diensten. Zie ook Aalders: *Sanders*.
69. Bedoeld zijn de affaires rond Mucke en Visser, zie p. 158 e.v.
70. Bedoeld is de veldtocht van 1830.

Deel 2 Inleiding

1. Zie bijv. Schuyt: *1950. Welvaart in zwart-wit*.
2. *Het Parool* van 6 mei 1955.
3. *Het Vrije Volk*, *De Tijd* en *De Maasbode* van 6 mei 1955.

4. *De Waarheid* van 6 mei 1955.
5. *Het Parool* van 6 mei 1955.
6. Rede... *uitgesproken tijdens de bijeenkomst van 4 mei 1951... ter gelegenheid van de Nationale Herdenking* (Den Haag 1951).
7. Zie ook DNM 6: *Het 'gelijk' van Kortenhorst*.
8. 'To establish bonds of personal union between people brought together by the mere need of companionship. [It] does not [necessarily] serve any purpose of communicating ideas.' Bronislaw Malinowski: 'The problem of meaning in primitive languages' [1923]. In: K.C. Ogden & I.A. Richards (ed.): *The Meaning of Meaning. A Study of the Influence of Language Upon Thought and of the Science of Symbolism* (London 1994), 296-336.
9. James Carey: *Communication as Culture: Essays on Media and Society* (1989, New York 1992), 13-36.
10. 'The cultural model of communication sees communication as the construction of a shared space or map of meaning within which people coexist,' zegt Lawrence Grossberg, hoogleraar communicatie en chairman van de afdeling cultural studies van de Universiteit van North Carolina, in idem e.a.: *Media Making. Mass Media in a Popular Culture* (London 1998), 20.
11. Over dit alles schrijft Rob van Ginkel, zij het veelal in wat andere bewoordingen, uitvoerig in *Rondom de stilte*, o.m. 237 e.v.
12. De kraamkamerthese is afkomstig van Stuurman: *Het zwarte gat van de jaren vijftig*. Een discussie over deze en andere theses over de jaren vijftig onder meer bij De Liagre Böhl: *De rode beer in de polder*, Blom: *De jaren vijftig* en *De jaren zestig*. Zie ook Van Ginkel: *Op zoek naar eigenheid*, 324 en Schuyt: *1950. Welvaart in zwart-wit*, 22-23.
13. De indeling doet overigens enigszins denken aan die van het *Mentenrapport*, 193-195, zij het dat die een andere thematiek aansnijdt (bijzondere rechtspleging en zuivering) en voor de drie fases een veel kortere tijdsindeling (1944-1949) gebruikt.

Hoofdstuk 10

1. *Soester Courant* van 16 nov. 1954 (digitaal beschikbaar) maar ook geciteerd in De Kam: *Een toekomst vol van het verleden*, bijlage 3.
2. *Soester Courant* van 25 mei 1948.
3. Uitzondering zijn het zeventiende-eeuwse Erasmusbeeld, het beeld van Laurens Janszoon Coster uit 1723 en de beelden van Rembrandt en Jacob Cats uit 1829. In de loop van de negentiende eeuw kwam er een flink aantal standbeelden bij (opnieuw Laurens Jansz. Coster, Michiel de Ruyter, Vondel, Van der Werf, Thorbecke, Rembrandt, Hugo de Groot, prins Willem I, Piet Heyn, koning Willem I, J.P. Coen), in de eerste helft van

de twintigste eeuw volgden er nog een paar. Maar al met al en zeker in vergelijking is het toch een mager geheel. Zie Peter van der Horst: *Shell-journaal van Nederlandse standbeelden* (z.p. 1983). Zie ook Hammacher: *Beeldhouwkunst van deze eeuw*, 39.

4. *De Nieuwe Eeuw* van 7 dec. 1946. Van allen die in de eerste tien, vijftien jaar na het einde van de oorlog over oorlogsbeeldhouwkunst schreven, was hij de meest actieve en de scherpste.
5. Hammacher: *Beeldhouwkunst van deze eeuw*, 39. In de reacties op de verderop in dit hfst. beschreven tentoonstelling in het Stedelijk (SM Knipselmap 27) wordt iets dergelijks herhaaldelijk gezegd.
6. Uitvoerig hierover Van Ginkel: *Rondom de stilte*, 104-143.
7. *De Volkskrant* van 21 nov. 1946.
8. Aldus de begeleidende tekst, nadere informatie is te vinden via www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten.
9. Zie www.oorlogsmonumenten.nl, trfw. station.
10. Majorick: *Het oorlogsmonument in Nederland*.
11. Zie bijv. ook *De Tijd* van 5 mei 1951.
12. *De vrije kunstenaar* van 29 juli 1945.
13. *Staatsblad* no. F 231, Archief SM (ongeordende) dossiers 1078-1084; Ramaker: *Sta een ogenblik stil*, 23; Tilanus: *De beeldhouwer Mari Andriessen*.
14. Archief SM: doss. 1080.
15. Tilanus: *De beeldhouwer Mari Andriessen*, 40.
16. Over de achtergrond hiervan zie *Vrij Nederland* van 23 nov. 1946.
17. Prijsvraag Renesse, catalogus tentoonstelling Stedelijk Museum A'dam 15 nov-15 dec 1946, 4.
18. Maar liefst 16 van de 24 inzendingen toonden naaktfiguren.
19. *Kroniek van Kunst en Cultuur* 8 (1946), 269-271.
20. Notulen Centrale Commissie van 29 nov. 1946 (Archief SM doss. 1079).
21. Notulen van 22 jan. 1947 (Archief SM doss. 1080).
22. Notulen van 5 april 1948 (Archief SM doss. 1079).
23. Notulen Centrale Commissie van 26 april 1946 (Archief SM doss. 1080).
24. www.oorlogsmonumenten.nl en Ramaker: *Sta een ogenblik stil*, 53.
25. Bij elk van deze trefwoorden vindt men op de oorlogsmonumentensite tientallen verwijzingen.
26. Nationaal Comité 4 en 5 mei: *Beleidshandreiking beheer en behoud oorlogsmonumenten*, 23.
27. De getallen zijn bij benadering en veranderen op de site nogal eens. De verklaring daarvoor is vermoedelijk een tweeledige: betere informatie, andere criteria. Zo komt het in de vorige noot genoemde boek tot een totaal van 3315 monumenten (in sept. 2008).
28. Zie ook DNM 13*: Enige nadere gegevens over oorlogsmonumenten*.
29. Kam: *Een toekomst vol van het verleden*, 14.
30. Zie bijv. onder het trfw. vrouw of treurende vrouw op www.oorlogsmo-

numenten.nl, zie ook Ramaker: *Sta een ogenblik stil*, 115-123.

31. Geciteerd in Ramaker: *Sta een ogenblik stil*, 121.
32. Tilanus: *De beeldhouwer Mari Andriessen*, 31-33, de belangrijkste informatie in deze passage is gebaseerd op dit werk.
33. Onder hen degenen die Andriessen de opdracht gaven ook voor Putten een monument te ontwerpen, zie Tilanus: *De beeldhouwer Mari Andriessen*, 72.
34. Tilanus: *De beeldhouwer Mari Andriessen*, 140.
35. *Het Parool* van 6 mei 1950.
36. Waarvan op dat moment in het stadhuis van Rotterdam nog slechts het ontwerp te zien was.
37. Majorick: *Het oorlogsmonument in Nederland*.
38. Hun namen staan in het V*erslag van de Nationale Commissie voor Oorlogsgedenktekens* (z.p., z.j./ Utrecht 1950), 23-29.
39. Een dergelijk monument kwam in een van de eerste vergaderingen van de Centrale Commissie ook al ter sprake (Notulen van de 1ste vergadering van de Centrale Commissie op 26 april 1946, Archief SM doss. 1080).
40. *Trouw* van 21 febr. 1947, zie ook het hierna (noot 44) genoemde *Verslag van de Nationale Commissie* uit 1950.
41. Nota betreffende het aantal, de plaats enz. van nationale gedenktekens, d.d. 15 febr. 1947 (Archief SM doss. 1081).
42. Ramaker: *Sta een ogenblik stil*, 71.
43. De reden daarvoor is dat er aanvankelijk nogal wat bezwaren tegen Westerbork als nationaal monument bestonden. Een daarvan was de afstand. Een pijnlijker bezwaar was dat Westerbork niet door de Duitsers maar door de Nederlanders was opgericht, vóór de oorlog en met de bedoeling Duitse migranten te herbergen. Bovendien was Westerbork tot 1970 in gebruik. Maar de belangrijkste reden dat het vijfentwintig jaar duurde tot er in Westerbork een nationaal monument kwam is vermoedelijk toch een andere: dat het zo lang duurde tot men werkelijk aandacht kreeg voor de Shoah.
44. *Verslag van de Nationale Commissie voor Oorlogsgedenktekens* (z.p. z.j. Utrecht 1950), 9. De notulen van de vergaderingen en andere aantekeningen van het werkcomité van de Nationale Commissie gaan vooral over geld (zie Archief SM doss. 1078-1084, hierin tal van verspreide aantekeningen m.b.t. de financiële kant van de nationale monumenten).
45. Aldus Van Staveren: *Moraliteit, sekse en de Natie*, 101. Het meest bekende voorbeeld van het geruzie betrof de tekst van Roland Holst. Zie vooral Van der Vegt: *Roland Holst*, 515-525.
46. *Het Parool* van 27 febr. 1950.
47. Afschrift van een brief aan de minister van Onderwijs etc., zonder datum (Archief SM doss. 1078), zie ook Notulen vergadering werkcomité Natio-

naal Monument d.d. 11 sept. 1950 (Archief SM doss. 1078).
48. Carasso: *Een monument voor de natie*, 16-17.
49. Carasso: *Een monument voor de natie*, 17.
50. *Elsevier* weekblad van 16 en 23 febr. 1952.
51. *De Maasbode* van 23 april 1952.
52. *Het Vrije Volk* van 29 maart 1952.
53. *NRC* van 5 mei 1956.
54. Zie ook Van Ginkel: *Rondom de stilte*, 195-205 en passim, o.m. 219-223 en 238-239.
55. Hammacher: *Beeldhouwkunst van deze eeuw*, 40.
56. Zie Peter Jan Margry: 'Stille omgang als civil religion. Een manifestatie van Nederlandse identiteit', in: Charles Caspers en Peter Jan Margry: *Identiteit en spiritualiteit van de Amsterdamse Stille omgang* (Hilversum 2006), 41-84. De gewoonte twee minuten stilte te houden ontstond na de Eerste Wereldoorlog in Engeland.
57. Zie trfw. drop nationale herdenking waalsdorp (www.erepeloton.nl). Zie ook Van Ginkel: *Rondom de stilte*, 177-179 en 181-188.
58. In 1946 werd de dodenherdenking op 3 mei gehouden omdat 5 mei op een zondag viel en in het Nederland van destijds op de rustdag geen manifestaties konden plaatsvinden. Op de 4de mei hield men nog wel even stil maar vierde daarna meteen de bevrijding. Het is overigens even veelzeggend als begrijpelijk dat men in 1946 aan de bevrijding meer belang hechtte dan aan de dodenherdenking. Later werd het andersom.
59. *De Zwerver* van 11 mei 1946.
60. *Het Vrije Volk* van 5 mei 1952.
61. 'Het gezamenlijk zwijgen en stilstaan schept een gevoel van verbondenheid,' stelt ook Van Ginkel in *Rondom de stilte*, 238.

Hoofdstuk 11

1. Geciteerd in Heere: *Eerebegraafplaats*, 1005.
2. Aldus Ton Kors zonder bronvermelding in *Hannie Schaft. Het levensverhaal van een vrouw in verzet tegen de nazi's* (Amsterdam 1976), 202; zie ook Heere: *Eerebegraafplaats*, 1010.
3. Later zouden daar nog 371 anderen begraven worden, een 373ste graf werd opengehouden voor verzetslui van wie het lichaam nooit gevonden werd.
4. Heere: *Eerebegraafplaats*, 38-45.
5. *Algemeen Handelsblad* van 28 nov. 1946.
6. *Het Vrije Volk* van 28 nov. 1946.
7. Opgericht in juni '45, zie Blokzijl: *De duizend daden*.
8. Heere: *Eerebegraafplaats*, 84, zonder bronvermelding.

9. *De Nieuwe Post* van 10 dec. 1949.
10. Heere: *Eerebegraafplaats*, 89.
11. Heere: *Eerebegraafplaats*, 89.
12. *De Waarheid* van 26 nov. 1951.
13. *HTK* 27 nov. 1951, 594-596 en 610-611.
14. Zie hfst. 13.
15. Mooij: *De strijd om de Februaristaking*.
16. Zie p. 217.
17. Zie Bijl: *Nooit meer Auschwitz*.
18. Withuis: *Na het kamp*, 158-160.
19. Ton Kors: *Hannie Schaft. Het levensverhaal van een vrouw in verzet tegen de nazi's* (Amsterdam 1976), 14.

20. *De Waarheid* van 28 mei 1976.
21. Zie hfst. 1.
22. *De Waarheid* van 12 sept. 1981.
23. *De Waarheid* van 16 juli 1949 en Mooij: *Februaristaking*, 41.
24. W. Pelt: Vrede door revolutie. *De CP tijdens het Molotov-Ribbentrop-pact (1939-1941)* (Den Haag 1990), 207 e.v.
25. B.A. Sijes: *De Februari-staking. 25-26 febr. 1941* ('s Gravenhage 1954), 186. Zie ook Friso Roest en Jos Scheren: *Oorlog in de stad* (Amsterdam 1998), hfst. 10.
26. Over hem zie *P&P*.
27. Anoniem: *De waarheid over de februari-staking*, 32.
28. Pas in de jaren tachtig, nadat ook het pamflet over de CPN in oorlogstijd was teruggetrokken, werd de onhoudbare voorstelling van de rol van de CPN bij de Februaristaking losgelaten en het boek van Sijes ook in communistische kring aanvaard, zie bijv. het bij Pegasus uitgekomen boek van Hansje Galesloot en Susan Legêne: *Partij in het verzet. De CPN in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1986), 81.
29. Omdat het evident perfide is en kenmerkend voor de communistische partij in de jaren vijftig heeft het werkje grote betekenis binnen de geschiedenis van het naoorlogs communisme. Vandaar ook dat het in het CPN-archief veel ruimte inneemt, zie 115G: Archief C.P.N. 801-830.
30. Divendal: *De moeizame destalinisatie van de CPN*, 10.
31. Verrips : *Dwars, duivels en dromend*, 372.
32. Aldus A.A. de Jonge in *BWN* 5.
33. Die verwijdering vond plaats n.a.v. een debat over hulpverlening aan de VS (*HTK* 1 maart 1950, 1449).
34. *De CPN in de oorlog* (z.p./Amsterdam 1958), vooral 40-42.
35. Zie ook de korte biografische schets van historicus en communismekenner A.A. de Jonge in *BWN* 5: 'de karaktertrekken die hem in het verzet groot hadden gemaakt – naast fysieke moed tevens het vermogen op basis van respect samen te werken met andersdenkenden – [waren] hem

in de door de Koude Oorlog sterk gepolariseerde verhoudingen van zeer weinig nut.'

36. Zie hfst. 29 en DNM 15: *De München vergelijking*.
37. Tas: *De oude vrede*, 304.
38. Voor verwijzingen zie onder meer de studies van Yuen Foong Khong uit 1987, Carolyn Rhodes-Jones uit 1981 en Corinne Lyman uit 1973. Een goed overzicht van de rol van wat in de Engelstalige literatuur de Munich analogy wordt genoemd, is te vinden in het artikel van Joseph M. Siracusa in de uitvoerige *Encyclopedia of the New American Nation* (zie ook www.americanforeignrelations.com). In Nederland werd over dit onderwerp uitvoerig geschreven door Ten Cate: *Sterven voor Bosnië*, hfst.9.
39. Zie onder meer May in *Lessons of the Past* en bijv. Truman: *Memoirs*, 332-333 n.a.v. de gebeurtenissen in Korea: 'de communisten doen in Korea precies hetzelfde als Hitler, Mussolini en de Japanners tien, vijftien en twintig jaar eerder hebben gedaan.'
40. In Nederland was Jacques de Kadt een van de eersten die ermee kwamen, in *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* uit 1939.
41. Overzichten van de discussie zijn te vinden in onder meer Wippermann: *Totalitarismustheorien*, Jesse: *Totalitarismus im 20. Jahrhundert* en Söllner: *Totalitarismus*.
42. Rovers: *Voor recht en vrijheid*, 40.
43. Zelfs in door de deels sociaaldemocratische regering betaalde propaganda ('voorlichtingsfilm') zoals *Wij leven vrij* uit 1951, zie Vos: *Televisie en bezetting*, 42-43.
44. Rovers: *Voor recht en vrijheid*, hfst. 2.
45. *HTK* 18 maart 1948, 1561.
46. *HTK* 9 nov. 1948, 147. Voor de context zie *PGN* 3b, 390-405.
47. Over hem zie onder meer *Grijs verleden*, plus de daarbij horende verwijzingen.
48. *HTK* 19 nov. 1948, 364.
49. Mulder: *Lées die krant*, 231.
50. Zo is het opmerkelijk dat het communisme in Schrama's geschiedenis van *De Tijd* geen enkele rol speelt. In Vermeulens geschiedenis van *De Maasbode* staat wel een hoofdstukje over de Koude Oorlog, maar daaruit blijkt dat de krant bestrijding van de communistische leer eerder als een vanzelfsprekendheid dan als een opgave zag. Vandaar dat de kranten de communisten, naar Vermeulen zegt, gewoonlijk als kwajongens behandelden, 334: 'onbeschaafden die het ontbreekt aan christelijk normbesef.'
51. NA 2.21.285 (collectie Goedhart), 39 (enveloppe div. artikelen, niet gepubliceerd).
52. NA 2.21.285 (collectie Goedhart), 39 (gepubliceerde artikelen). De Oost-Europese bevolking was er 'van de regen in de drup' beland, zie *Socialisme en Democratie* 11 (nov. 1958), 626.

53. Niet voor lang meer overigens, kort na de Russische inval in Hongarije werd de Stalinlaan veranderd in Vrijheidslaan. Vanaf dat moment herinneren de drie lanen die uitkomen op het Victorieplein alleen nog aan Churchill en Roosevelt.
54. Zo de literaire prijs die Maurits Dekker in 1956 van de Jan Campert-Stichting ontving.
55. NA 2.21.285, doss. 38 [briefwisseling met hoofdredacteuren], brieven d.d. 30 maart 1956, 11 sept. 1953 en 9 febr 1953.
56. Zie de vele brieven die bewaard worden in het *Parool*-archief (115G, map 1064), bijv. die van J.J. Buskes van 18 mei 1958: 'de stukken van Pieter 't Hoen doen *Het Parool* geen goed. Ik zeg dat niet omdat ik het in de regel volslagen met hem oneens ben. De zaak ligt anders: de stukken getuigen van een geestelijke grofheid en laaghartigheid – ik kan wel zeggen van een geborneerdheid en doctrinarisme – dat ik er geen woorden voor heb.' Deze mening, op dat moment nog vrij uitzonderlijk, zou tien jaar later gemeengoed zijn.
57. De verandering begon na de dood van Stalin en het twintigste-eeuw-partijcongres. Jan Tinbergen was een van degenen die haar met de meeste kracht verdedigde, vooral tegen Jacques de Kadt. De mening van Tinbergen, van betrekkelijke toenadering tot het communisme, zou voorlopig de toekomst hebben, die van De Kadt (en Goedhart) niet, zie Rovers: *Voor recht en vrijheid*, hfst 5.
58. Zie hfst. 29.
59. www.politiekcompendium.nl
60. Van de 53 000 uit 1948 waren er het jaar daarop nog 34 000 over, in 1950 waren het er iets meer dan 27 000, in 1953 17 000, in 1957 een kleine 13 000 en in 1959 slechts iets meer dan 11 000. Zie Voerman: *De CPN in cijfers*, 164-165.
61. Van de Plasse: *Kroniek*, 192 e.v.
62. Jelle Brandt Corstius: *Land van melk en honing. De Sovjet-Unie in dagblad De Waarheid 1949-1953* (scriptie Groningen 2003).
63. Olink: *In strijd met de waarheid*.
64. Zie onder meer De Graaf: *Hitler was een West-Duitser*, 225-229. Een goed, zij het wat later voorbeeld van de Oost-Duitse versmelting van heden en verleden is te vinden in *Graubuch. Expansionspolitik und Neonazismus in West-Deutschland*.
65. 1952 was het eerste jaar van de strijd 'tegen herlevend fascisme', zie Verrips: *Dwars, duivels en dromend*, 292.
66. *De Waarheid* van 11 juni 1952.
67. *De Waarheid* van 13 febr. 1957 (Speciale uitgave).
68. Bijl: *Nooit meer Auschwitz*, 16-31 en Bossenbroek: *Meelstreep*, 331-336.
69. Withuis: *Na het kamp*, 144.
70. *De Waarheid* van 16 juni 1952.

71. Toch besteedden bijna alle kranten, behalve het *NIW*, aandacht aan het defilé. Blijkbaar meende men dat het nieuws over een zoveelste staaltje van communistische propaganda belangrijker was dan, uit eerbied voor de doden, zwijgzaamheid.
72. Zie hfst. 4.
73. *HTK* 21 nov. 1946, 379.
74. Hoewel er in de pers wel enorm veel over die barmhartigheid geschreven is, zie NIOD KB II 1632 en 1632a, zie ook Belinfante: *Bijltjesdag*, 156.
75. W. Nolst Trenité in het *Nederlands Juristenblad* 25 (1950), 534. Overigens blijkt uit een naschrift bij het artikel dat de redactie het in het geval waar het om ging (een notaris die tijdens de oorlog vuile handen had gemaakt en opnieuw aan het werk wilde) anders dacht. Elders in dezelfde jaargang van dit invloedrijke tijdschrift staan daarentegen weer artikelen van dezelfde strekking.
76. In dat verband sprak hij van 'de zeven vette jaren van de wraak en de zeven magere jaren van het recht'. Het getal zeven is zo kort na de oorlog overigens een beetje vreemd.
77. *HEK* van 13 april 1950, 635-637.
78. Al vóór de Tsjechoslowaakse crisis was slechts 4 procent van mening dat minder zware gevallen hun straf volledig moesten uitzitten en 33 procent dat zij zonder meer vrijgelaten moesten worden, zie NIPO-bericht 179 van 18 febr 1948 en Blom: 'Jaren van tucht en ascese', 204.
79. Zie bijv. Stokvis in *HTK* van 10 dec. 1948, 622, *Ons Baken* van 21 aug. 1948 ('Mild, milder, mildst. De overtreffende trap van barmhartigheid'), 'Als de doden konden interpelleren' in *De Zwerver* van 28 juni 1947 en 'Amnestie-kolder' in *De Vlam* van 10 juni 1950. *De Waarheid* stond vol van artikelen van vergelijkbare strekking.
80. Zie bijv. de spotprent die de krant op 16 jan. 1951 publiceerde naar aanleiding van het besluit de doodstraf van Fischer, Aus der Fünten, Christiansen en enkele anderen in levenslang om te zetten. Daarin zien we minister Struycken als een gratie dansend op een kerkhof vol kruizen, NIOD KB II 1632 a.
81. Belinfante: *Bijltjesdag*, 556. Het vermoeden bestaat dat ook andere redenen, waaronder meningsverschillen binnen de organen die de straf hadden opgelegd een rol hebben gespeeld, zie Piersma: *De drie van Breda*, 63.
82. *De Waarheid* van 25 sept. 1952, in deze trant verschenen er eind sept. en in okt. heel wat artikelen in *De Waarheid*, (NIOD KB II 4289 a en b). Ridgway was de Amerikaanse held van Korea.
83. *Het Vrije Volk* van 25 sept. 1949, *De Waarheid* van 30 sept. 1952.
84. *De Waarheid* van 15 en 17 okt. 1952.
85. *De Telegraaf* van 13 okt. 1952.
86. Zoals afgedrukt in onder meer *Het Parool* en *De Tijd* van 13 okt. 1952.
87. Hofland doet voorkomen (*Tegels lichten*, 116) alsof heel het land op z'n

achterste benen stond, Piersma (*Drie van Breda*, 51) stelt dat in de pers verontwaardiging de boventoon voerde. Beide weergaven zijn onjuist. Het was slechts een klein deel van de pers dat scherp protest aantekende. Ook in dit verband is de berichtgeving in de *Leeuwarder Courant* veelzeggend. De krant kiest geen moment partij en vermeldt dat slechts een segment van de samenleving (voormalig verzet en joodse volksdeel) dat doet. Zie verder de *NRC* van 24 sept. 1952 en *De Tijd*, *De Maasbode* en het *Algemeen Handelsblad* van dezelfde dag. Laatstgenoemde krant noemde de gratieverlening juist een 'bewijs, hoezeer in een beschaafde samenleving als de onze aan de normen van recht en beschaving wordt vastgehouden.'

88. *De Volkskrant* van 13 okt. 1952.
89. *Het Parool* van 13 okt. 1952.

Hoofdstuk 12

1. Piet Calis: *Het ondergronds verwachten. Schrijvers en tijdschriften tussen 1941 en 1945* (Amsterdam 1989), hfst. 6, i.h.b. 368 e.v. Het werk van Calis over de naoorlogse Nederlandse tijdschriftcultuur staat overigens ook online, in DBNL.
2. Piet Calis: *Het elektrisch bestaan. Schrijvers en tijdschriften tussen 1949 en 1951* (Amsterdam 2001), 10. Calis publiceerde tussen dit en het eerder genoemde boek over het tijdschriftlandschap in Nederland na de oorlog ook nog *Speeltuin van de titaantjes* (1993) en *De vrienden van weleer* (1999). Daarin beschrijft hij de situatie tussen 1945 en 1948.
3. Calis: o.c. (*Elektrisch bestaan*), 10.
4. Voor een moderne visie en context van Nagels proefschrift, zie Jos Smeets, *De affaire-Oss. Van lokaal conflict tot nationale rel* (Amsterdam, 2001). Zie ook Schuyt: *Het spoor terug*, hfst. 8. Dit boek verscheen overigens lang nadat dit hoofdstuk geschreven was, het verplicht me m.i. niet tot veranderingen, wel tot enige aanvullingen.
5. Charles: *Volg het spoor terug*, 327.
6. Charles: *Volg het spoor terug*, 29.
7. Charles: *Volg het spoor terug*, 6.
8. Uitvoerig over Charles' manicheïsme: Van Dijk, *Telganger uit roeping*. Ook Hermans maakte in *Het geweten van* De Groene Amsterdammer veel werk van Charles' zwart-wit denken, vooral met de bedoeling het/hem belachelijk te maken.
9. In een interview met Ischa Meijer in de *Haagse Post* van 30 nov. 1974.
10. Charles: *Volg het spoor terug*, 106.
11. Charles: *Volg het spoor terug*, 109. De verpersoonlijking van dit klootjesvolk noemde hij ook wel 'de oude Adam'. Een karakteristiek van deze

Adam geeft Martin van Amerongen in *Vrij Nederland* van 7 febr. 1976.

12. Charles: *Volg het spoor terug*, 21. Het is overigens niet moeilijk, zie ook hetgeen Kortenhorst vanuit een tegenovergestelde optiek beweerde, Charles gelijk te geven. De lijst is oneindig. Om slechts twee beroemde voorbeelden te geven: sportbobo Karl Lotsy (Van Kolfschooten: *De Dordtse magiër*) en Nederlands hoogste militair Ben Hasselman.
13. *Elsevier* en *De Linie* waren uiterst negatief, *De Groene Amsterdammer* zeer positief, *Het Parool*, *Trouw* en *NRC* kozen een middenpositie. Een goede selectie van de kritieken is te vinden in het LM (knipselarchief). Zie ook Schuyt: *Het spoor terug*, hfst. 10, i.h.b. 283-285.
14. *Elsevier* van 4 juli 1953.
15. *De Linie* van 26 dec. 1953, de *Haagse Post* van 19 sept. 1953, zie hierbij De Vries: *Het kwaad moet met het zwaard bestreden worden* en Van Weringh: *Het spoor van J.B. Charles*.
16. *Het Parool* van 18 juli 1953.
17. *Vrij Nederland* van 13 febr. 1954.
18. Zie p. 289 e.v.
19. Romein-Verschoor: *Reacties op het boek van Charles*.
20. Charles: *Volg het spoor terug*, 172.
21. Geciteerd in Van der Plas: *Mooie vrede*, 66.
22. Zoals de Oranjehotel-lezing van Pim Boellaard uit 1953 waaraan Withuis zowel in *Na het kamp* (243-245) als in de biografie van de man (301-303) uitvoerig aandacht besteedt. Zie ook de hierna genoemde geschriften van Hilbrink, Van Lingen en Drenth.
23. *Nationale Snipperdag*, 118. De uitdrukking 'verzet tegen het verzet' is van Meulenbelt: *De Duitse tijd*, 136.
24. Zie noot 65.
25. Zie Hilbrink: *Vogelvrij verleden*, Van Lingen: *Van verzetsstrijder tot staatsgevaarlijk burger* en Drenth: *Illegalen in vredestijd*. Zie ook NIOD KB II 442 en 443.
26. *Het Parool* van 10 nov. 1953.
27. Veelzeggend in dit verband is de redevoering van een van de hoofdbestuursleden van de Nationale Federatieve Raad van het Voormalig Verzet Nederland (NFR), J.J.F. ('Peter') Borghouts, aan het eind van de jaren vijftig. Het door hem geïntroduceerde begrip 'geestelijke weerbaarheid' maakte in eigen kring zoveel indruk dat het als een keerpunt in de geschiedenis van de federatie wordt gezien (zie onder meer *Het Parool* van 5 juni 1958, *Trouw* van 5 juni 1958 en *Het Vrije Volk* van 7 juni 1958). Vandaar dat de de kop van *VVN* begin jaren zestig veranderd werd in *GW* (Geestelijke weerbaarheid), met daaronder in kleine letters *Voormalig Verzet Nederland*. In 1969 kwam in samenspraak met Expogé en het Veteranen Legioen Nederland zelfs een Stichting Geestelijke Weerbaarheid tot stand.

28. Haar stuk in het meinummer van 1953 is getiteld 'Onze nationale eenheid in dagen van beproeving'. Van der Molen was een Nederlands rechtsgeleerde, actief in het verzet en nauw betrokken bij *Trouw*. Na de oorlog speelde zij een sleutelrol bij de opvang van oorlogspleegkinderen. Over haar, BWN dl. 4 en de biografie van Van Klinken: *Strijdbaar & omstreden*.
29. *Het Parool* van 10 nov. 1953.
30. 'Hij is langzamerhand zich als HET GEWETEN van Nederland gaan beschouwen. Als een man zover heen is, komt het ogenblik dat politieke tinnegieters hem voor hun draaiorgel spannen. Dat is met J.B. Charles dan ook prompt gebeurd.' Aldus Hermans in *Mandarijnen op zwavelzuur* I, 14.
31. Henk van Randwijk, Ed. Hoornik, Victor van Vriesland, De Romeins, Jef Suys, Anthonie Donker, J.J. Buskes, Jaques Presser, Anna Blaman, Henriëtte Roland Holst, W.F. Wertheim, G.J. Geers, J. Meertens, O. Noordenbos, K.H. Miskotte, H.J. Pos en ruim tweehonderd personen meer: hun namen zijn te vinden onder het manifest van De Derde Weg (onder meer opgenomen in Lankhorst: *De vredesbeweging*, 105-107). 'Intellectuelen kunnen wel een begin maken met een beweging maar er zijn andere krachten [arbeiders] nodig om ze uit te bouwen,' schreef het blad *De Derde Weg* in maart 1962. 'De Derde Weg mag dan niet gevallen zijn, ze is niet geworden wat de oprichters ervan verwacht hadden,' geciteerd door Leijser in *Derde Weg*, 100-101.
32. Hermans noemde Charles 'Het geweten van *De Groene*'. Het blad riep *Volg het spoor terug* in okt. 1953 uit tot 'boek van de maand'. Over de tussenpositie van *De Groene*, zie Hartmans: *De Groene van 1877*, 177-186 en 202-209.
33. Zie zowel *Vrij Nederland* als *De Groene Amsterdammer* van 19 jan. 1952; H. van Galen Last: 'Laten wij de vrede begraven', in: *Libertinage* 5 (1952), 45-56; *De Nieuwe Stem* 7 (1952), 1-4. De meest uitvoerige studie over De Derde Weg is van Lankhorst: *De vredesbeweging*, zie ook Leijser: *Derde weg*.
34. Lankhorst: *De vredesbeweging*, 59-65.
35. Aldus de ondertitel van een artikel van Charles over De Derde Weg in *Socialisme en Democratie* 9 (1952), 345-349.
36. Het gescheld op de Derde Weg-beweging is altijd enorm geweest en ook bij nader inzien nog wordt er vooral schamper over gedaan. Lankhorst en Leijser geven talloze voorbeelden. Er is, indirect, overigens ook een link tussen De Derde Weg en de Hofmans-affaire, Juliana werd immers verdacht van pacifisme.
37. Met name door Raymond Bruning op diverse plekken op het internet, zie trfw: vriesland bruning.
38. Het gedicht 'Route' verscheen voor het eerst in 1959, zie V. van Vries-

land: *Verzamelde gedichten* (Amsterdam 1968), 193.
39. Van Vriesland: 'De onverzoenlijken', 31-32.
40. Idem, 21.
41. Idem, 15-16.
42. S. Carmiggelt: *De gedichten* (Amsterdam 1974), 82-83.
43. Voor een overzicht, zie PGN I, hfst. X, 694-712 en de in de volgende noot genoemde bibliografie. Zie ook de interessante doctoraalscriptie van Van Schravendijk: De publiciteit t.a.v de annexatiekwestie Nederland-Duitsland.
44. Verreweg de meeste brochures (44 van de 63) verschenen in 1945. Maar als de knipselmappen van het NIOD (KB II, 290) representatief zijn verschenen er in 1946 meer artikelen dan in 1945, zie ook Gaal: *Bibliografie van Nederlandse publicaties over (eventuele) annexatie van Duits gebied door Nederland*. Overigens beweert Van Schravendijk (o.c. 262-263) dat de regering de invloed van de annexionisten zwaar overschatte, 'anders blijft het onbegrijpelijk, waarom hij de eis tot gebiedsovername niet totaal liet vallen toen de geallieerden en Duitsland er grote weerstand tegen bleken te hebben.' Voor een balans, zie Wielenga: *West-Duitsland*, hfst. 8.
45. Zie bijv. de 'enquête' die *Elsevier* op 31 dec. 1948 over de Nederlandse houding t.o.v. Duitsland publiceerde. Elk van de genoemde personen was voorstander van opname van Duitsland in Europees verband en een snel Duits herstel. Wat betreft de houding van de politiek, zie bijv. de motie van Van der Goes van Naters, Romme e.a. *HTK* van 19 maart 1948, bijlage 764.
46. NIPO-bericht 350 (19 nov. 1949), idem 603 (2 jan. 1953). Eind 1953 was het percentage overigens opeens gedaald naar 17% (NIPO-bericht 642, 26 nov. 1953).
47. *Voormalig Verzet Nederland* van 21 okt. 1950.
48. *De Telegraaf* van 3 aug. 1951.
49. *NRC* van 4 aug. 1951.
50. *Het Parool* van 12 en 14 sept. 1951.
51. *De Waarheid* van 4 febr. 1952.
52. *De Telegraaf* van 7 juni 1952.
53. Meer voorbeelden in de knipselmappen van het NIOD KB II 1535-1540. Zie ook Wielenga: *West-Duitsland*, hfst.7.
54. Dit laatste in *De Tijd* van 22 nov. 1952. Berichten over het bezoek o.m. in *Het Parool* van 30 sept. 1952, *De Waarheid* van 11 sept. 1952 en, als eerste, in het *Algemeen Dagblad* van 10 sept. 1952.
55. *Trouw* van 23 maart 1950. Vgl. ook *de Volkskrant* van 23 dec. 1950 en 13 sept. 1952.
56. Over hem zie BWN 2, het citaat is afkomstig uit het archief van Buitenlandse Zaken, zoals geciteerd door Wielenga: *Van vijand tot bondgenoot*, 286-287.

57. De zogenaamde Imagologie, hierover zie Manfred Beller en Joep Leerssen (ed.): *Imagology. The cultural construction and literary representation of national characters* (Amsterdam-New York 2007).
58. Wielenga: *Van vijand tot bondgenoot*, 287.
59. Over haar *BWSA* 8 (ook internet). *HTK* 8 mei 1951, 1565.
60. Bouhuys: *Het is maar tien uur sporen naar Berlijn*, 127; NIOD KB II 1537.
61. Zie hfst. 21.
62. Bouhuys: *Het is maar tien uur sporen naar Berlijn*, 127; zie ook *Andere tijden* van 3 mei 2001 ('Deutsche nicht erwünscht').
63. Talloze knipsels in NIOD KB II 1537.
64. Hoornik: *Journalistiek proza en brieven*, 56-58.
65. Getuige onder meer de droom die hij op een van de laatste pagina's (327) van *Volg het spoor terug* beschrijft.
66. Charles: *Van het kleine koude front*, passim en *Vrij Nederland* van 28 augustus 1965 (n.a.v. de trouwplannen van Beatrix).
67. *Trouw* van 22 aug. 1975.
68. J.J.M. van Dijk e.a.: 'Victimologie. Voorgeschiedenis en stand van zaken', in: *Justitiële verkenningen* 33 nr. 3 (2007), 9-29.
69. Schuijt: *Het spoor terug*, 356-357.
70. Nagel: 'Victimologie'.
71. Nagel: 'Victimologie', 22.

Hoofdstuk 13

1. Dat geldt niet voor Herzbergs *Kroniek*, zie Kuijper: *Een wijze ging voorbij*, 381-382.
2. *Vrij Nederland* van 6 maart 1948.
3. *Algemeen Handelsblad* van 12 mei 1950.
4. *Het Parool* van 4 mei 1947.
5. Zie onder meer Koedijk: *Vrijheid in verantwoordelijkheid* en Hofland: *Tegels lichten*.
6. Kortenhorst had in *Onderdrukking en Verzet* (2, 201-290) het hoofdstuk over het economisch leven geschreven.
7. *De Volkskrant* van 30 nov. 1954.
8. Over hem zie vooral hfst. 22.
9. Cohen: *Problemen der geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog*, 79-80.
10. Cohen: *Problemen der geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog*, 94-95.
11. *BMGN* 10 (1956), 158-160.
12. Oorspronkelijk zou de reeks *Nederland in de branding. Nationaal gedenkboek* heten, later werd dit veranderd in *Nederland in de vaart der volkeren*,

met de bevrijding in zich werden de oude plannen opnieuw opgepakt, zie LM (briefwisseling redactie *Onderdrukking en Verzet*).

13. *Onderdrukking en Verzet* II, 97.
14. Zo het door Kortenhorst geschreven hoofdstuk over het economisch leven ('Gedurende die jaren waren wij met het verscheurende beest opgesloten in een en dezelfde kooi en moesten wij met hem het dagelijks brood delen', II, 205), dat van Louwes over de voedselvoorziening, François over het volkenrecht, en het vele dat door diverse auteurs in deel I over de overheid, overheidsorganen en overheidsdienaren geschreven is (zie bijv. wat op 433-434 over de politie gezegd wordt: 'hoewel ik [F.R. Mijnlieff, op dat moment chef van de afdeling Openbare Orde en Veiligheid van het ministerie van Binnenlandse Zaken] persoonlijk behoor tot hen, die aan de weigering, om verder mede te doen, de voorkeur geven, geef ik gaarne toe, dat deze oplossing niet de enige juiste was.' Vandaar ook dat *Je Maintiendrai* (30 nov. 1945) op basis van de prospectus met daarin de namen van Kortenhorst, Louwes, François en Trip (die overigens ontkende toegezegd te hebben) verbolgen reageerde. 'Wat weten zij van het verzet... zal Louwes nu de geschiedenis van het verzet gaan schrijven. Wat moet dat voor een geschiedschrijving worden?'
15. De Jong: *Herinneringen* I, 138.
16. L. de Jong, *Holland Fights the Nazis* (Londen z.j./1941), 94.
17. L. de Jong: *Je Maintiendrai. Een jaar Nazi-tyrannie in Nederland* (Londen z.j./1941), 53.
18. De Jong: *Herinneringen* I, 138-140.
19. Zie ook DNM 17*: Vroegste Nederlandse geschriften met 'heel het oorlogsverhaal'*.
20. L. De Jong: *Je Maintiendrai* III, 147; idem IV, 159-160.
21. Zie hfst. 28 en *Grijs verleden*, 359.
22. Zie ook DNM 18*: Een voorbeeld van het vroeg-klassieke oorlogsverhaal*. Zie ook Hondius: *Oorlogslessen*, 65, 79-80 en 122-123.
23. Soms ingegeven door de ideologie van de groep waaruit de schrijver voortkomt. Zo lijkt optimisme te horen bij communisten en antirevolutionairen, berusting bij de christelijk-historischen en de beklemtoning van het tragische bij de katholieken.
24. Zie hierover Hondius: *Oorlogslessen*, passim.
25. Zie ook DNM 19*: De pijlers van het oorlogsverhaal in schoolboeken. Enkele illustraties*.
26. Zie hiervoor de gelijknamige brochure (Amsterdam 1945).
27. *Het Parool* van 1 sept. 1945.
28. *De Zwerver* van 11 mei 1946.
29. *Het Vrije Volk* van 16 aug. 1947.
30. *De Volkskrant* van 2 sept. 1947.
31. *Vrij Nederland* van 6 sept. 1947.

32. Een beschrijving van het 'historisch bevrijdingsspel' in Duiven, bij Groessen en Het Loo, is te vinden in *De Oost-Gelderland* van 9 mei 1946. Voor voorbeelden uit andere dorpen en steden, zie Van Ginkel: *Rondom de stilte*, 300 e.v.
33. *Officieel Programma bij de gelegenheid enz* (Hilversum 1946).
34. Weerbare democratie, zie hierover Jongert: *Tentoonstelling georganiseerd naar aanleiding van de bevrijding*.
35. 'Vijf jaren van ons leven', *Je Maintiendrai* van 10 mei 1946.
36. *Het Parool* van 31 mei 1947, over Rodrigo en haar 'Verzet' getitelde anti-oorlogsballet, zie BWSA.
37. Bedoeld is de film *Zes jaren*. De sfeer is dezelfde als in *Soldaat van Oranje*. Over cabaret, film en theater zie de opstellen in Schram: *Overal sporen*.
38. Zie de epiloog van dit boek.
39. Er waren er meer; zo circuleerde in de omgeving van Bloemendaal en Aerdenhout een kopie van een merklap van 'mej. Verweij' die vooral uit tekst bestond.
40. Het origineel is helaas onvindbaar. Zie ook DNM 16*: Het nationaal oorlogsverhaal op een merklap*.
41. *Bezet gebied* verscheen in 1945, er verschenen drie herdrukken (twee in 1946 en één in 1947).
42. *Bevrijd vaderland* verscheen in 1945 maar werd nooit herdrukt.
43. Het eerste oorlogsboek van Anne de Vries verscheen in 1948 en ging over verzetsheld Johannes Post. Een aantal andere oorlogsboeken (1951, 1961, 1962) volgden.
44. Bedoeld is vooral *De Tyrannie verdrijven*. De populariteit van Norel moet overigens niet overdreven worden. Uit een CBS-leesonderzoek uit het midden van de jaren vijftig (*Vrije-tijdsbesteding in Nederland*, winter 1955/56, dl. 4, 21) blijkt dat hij bij slechts 1,9 procent van de mannen de meest geliefde schrijver was; A.M. de Jong, Nederlands meest gelezen schrijver, was dat bij 10 procent. Als kinderboekenschrijver komt Norel in het onderzoek zelfs niet voor. Anne de Vries was onder volwassenen populairder dan Norel.
45. Als in 'leeservaringen' (van mannen) de Tweede Wereldoorlog ter sprake komt, wordt opmerkelijk vaak de naam van Norel genoemd, zie bijv. Nicolaas Matsier in *Raster* 57 (1992), 50-51 en Maarten 't Hart in *Het roer kan nog zesmaal om* (Amsterdam 1984), 162. Toch blijkt uit een in 1978 gehouden NOS-onderzoek naar aanleiding van de televisieserie *Holocaust* (*Rondom Holocaust*, 34) dat *Hongerwinter* van Jan Terlouw verreweg het meest gelezen oorlogsboek was, namelijk door 20 procent van de onderzochte scholieren. 10 procent had het *Dagboek van Anne Frank*, *Reis door de nacht* van Anne de Vries en *Het bittere kruid* van Marga Minco gelezen. Slechts 5 procent noemde *Engelandvaarders*.
46. *Het grote gebod* 1, 435.

47. Norel: *Vogelvrij*, 9-27.
48. Norel geciteerd door Bekkering: *De oorlog aan kinderen verteld*, 276.
49. Nog interessanter en moeilijker wordt het als de problematiek verplaatst wordt van de schrijver naar de lezer. Waardoor, zo moet je je afvragen, wordt een oorlogsbeeld gevormd? Door eigen ervaringen? Door verhalen van vrienden en familie? Door wat iemand leest, op de radio hoort, in de bioscoop of op televisie ziet? Wat maakt meer indruk, fictie of nonfictie? Marga Minco's *Bittere Kruid* en Abel Herzbergs studie naar de jodenvervolging zijn beide door de auteurs een 'kroniek' genoemd en dat terwijl het ene boek doorgaat voor een literaire novelle en het andere voor een historische studie. Wat betekent het woord 'kroniek' dan nog? Bert Voetens veelgelezen *Doortocht* wordt veelal in de categorie 'literatuur' geplaatst terwijl het een dagboek is (waarvan pas later bekend werd dat veel daarin 'verzonnen' was). Maar was het werkelijk verzonnen of was hier eerder sprake van de waarheid liegen?
50. Teun de Vries stond apart omdat hij communist was.
51. Zo verscheen er van *Die van ons* van Willy Corsari al in 1946 een derde druk (in 1948 kwam de eerste 'goedkope' druk op de markt, in 1958 de 8ste, in 1965 de 10de druk). Hiermee schijnt het boek de eerste kurk te zijn geweest waar De Bezige Bij op dreef, zie Anbeek: *Na de oorlog*, 19, Roegholt: *De geschiedenis van de Bezige Bij*, 88 en BWN, *Lubberhuizen*. Dit boek was niet het meest populaire 'literaire' oorlogsboek. Dat was *Doortocht* van Bert Voeten. Deze is echter geen roman maar een, hoewel later bleek deels fictief, dagboek.
52. Anbeek: *Na de oorlog* geeft afgezien van de door mij overgenomen tegenstelling idealisme-cynisme inhoudelijk nauwelijks of geen generalisaties. Goedegebuure: *Het verschrikkelijke wonder* stelt niet de vraag naar het beeld van de oorlog in de roman maar naar de invloed van de oorlog op de schrijver – en is daarbij bovendien alleen geïnteresseerd in 'de belangrijkste schrijvers' (Hermans, Mulisch, Lucebert e.a.). Nord: *Inhaalmanoevre van de Nederlandse literatuur* zegt slechts dat de oorlog 'onze literatuur' uitgebreid heeft met ervaringen die wij tot dan toe slechts van horen zeggen hadden en Schram: *Taal behoudt de feiten* tot slot is te geleerd om tot veralgemeniseringen te komen.
53. Willy Corsari: *Die van ons*, 374.
54. Bert Voeten: *Doortocht. Een oorlogsdagboek, 1940-1945* (Amsterdam 1946), 24.
55. Voeten: *Doortocht*, 203-204.
56. Aldus Voeten op de laatste pagina van *Doortocht*, 222.
57. W.F. Hermans in: *Criterium* 4 (1946), 841 (*De tranen der acacia's*).
58. Dat was overigens in het nummer voorafgaand aan dat waarin de kritiek van Hermans op Voeten en de novelle van Reve stond. Uitvoerig over alle gedoe rond de publicatie van *De tranen*, zie Calis: *Vrienden van weleer* (noot 2 van hfst. 12), 218-225.

59. Namelijk na verschijning van *De donkere kamer van Damocles*, onder meer van de hand van Jef Last: 'De defloratie van het verzet', in: *De Nieuwe Stem* 14 (1959), 306-310. Zie Kamp: *Willem Frederik Hermans en de ontvangst van* De tranen der acacia's, 57-63.
60. Aldus I.M. (Ivo Michiels) in het *Algemeen Handelsblad* van Antwerpen van 23 maart 1950. Over de kritieken, zie Holwerda: *Andere tijden, andere visies*.
61. De Nederlandse en Vlaamse auteurs van Middeleeuwen tot heden (DBNL): 'De roman *De tranen der acacia's* (1949) beschrijft de identiteitscrisis van een tijdens wo II opgroeiende jongeman: noch in het politieke (verzet en verraad), noch in het psychologische vlak (vader-, moeder-, zuster-

figuren) slaagt deze erin een weg te vinden in de ondoorzichtigheid van de werkelijkheid.' Eenzelfde thematiek dus als in de hierna besproken *Donkere kamer van Damocles*.
62. Simon Vestdijk in *Podium* 5 (1949), 764-768.
63. Simon Vestdijk: *Zuiverende kroniek* (Amsterdam 1956), 138-141.
64. Van dit in Amsterdam uitgegeven 'internationaal cultureel maandblad' verschenen slechts twee jaargangen, 1945-1946 en 1946-1947; hierin werden twaalf van de dertig hoofdstukken van *Pastorale* gepubliceerd.
65. Pop: *Pastorale 1943* en Anbeek: *Vestdijks beeld van de tweede wereldoorlog*.
66. Pop: *Pastorale 1943*, 50: 'soms verkeert de lezer in twijfel wie er aan het woord is.'
67. Vandaar dat subtiliteiten als deze in de film naar het boek niet naar voren komen. Dat op zijn beurt had weer tot gevolg dat een man als W.F. Hermans op basis van de film kon beweren (in *Ik draag geen helm met vederbos*, 313) dat *Pastorale 1943* 'door links-geëngageerde denkers gemakkelijk [zou] kunnen worden bestempeld tot een pleidooi achteraf voor het nationaal-socialisme.'
68. S. Vestdijk: *Bevrijdingsfeest* (Amsterdam 1949), 28, 162 en 277.
69. Zie hfst. 9. De laatste twee citaten uit *Bevrijdingsfeest* staan op 149-150 en de laatste pagina. Het woord illegaliteitspsychose valt herhaaldelijk in het boek, o.a. op 154, 283 en 305.
70. Anbeek: *Na de oorlog*, 42 en 51.
71. Geciteerd in www.wfhermansvolledigewerken.nl, over de oerversie van *De donkere kamer*.
72. Anderen lazen het boek louter op zijn literaire merites. 'Men had bewondering voor de constructie, voor de vaart van het verhaal en voor het literaire vernuft waarmee de auteur het probleem van "de subjectieve waarheid" op scherp heeft weten te stellen. Men vond de roman "knap".' Aldus Smulders in *De literaire misleiding*, 22.
73. Citaten respectievelijk uit het *Schoolblad Nederlandse Onderwijzersvereniging*, *De Typhoon* en de *Haagse Post*, geciteerd in: Holwerda: *Andere tijden, andere visies*.

74. In de eerste kritieken op de *Tranen*, van de hand van Stroman, Van Leeuwen, Stuiveling, Knuvelder en Brandt Corstius, werd immers nauwelijks of geen kritiek geleverd op het cynische beeld dat Hermans van het verzet gaf. Dat veranderde pas na de verschijning van *De donkere kamer van Damocles*, naar zich laat aanzien vooral na de buitengewoon kritische recensie die Jef Last hierover en tegelijkertijd, zij het wat laat, over de *Tranen* publiceerde. Hierin keerde hij zich fel tegen het beeld van 'uitsluitend verraderlijke, laffe, onbenullige, onbekwame, of in ieder geval kale, naar zweet en uit hun mond stinkende illegalen'. Het is moeilijk te zeggen of dit vervolgens de dominante mening werd. Maar het ziet er wel naar uit dat Hermans' mening over het verzet vanaf de jaren zestig als een louter literaire werd gezien. Dat was hij niet, zie Jef Last: 'De defloratie van het verzet', in: *De Nieuwe Stem* 14 (1959), 306-310 en Kamp: *Willem Frederik Hermans en de ontvangst van De tranen der acacia's*, 57-63.
75. Hij was de grote man achter het zogenaamde Utrechtse Kindercomité, zie hierover Bert Jan Flim: *Omdat hun hart sprak* (Kampen 1996), passim.
76. Hij volgde in het voorjaar van 1949 D.W. Dettmeijer op, een man die te veel andere (= politieke, hij was actief in de VVD) zaken aan het hoofd had en mede daarom in conflict kwam met de redactieraad. Uitvoerig over een en ander zie de briefwisseling van de redactie die bewaard wordt op het LM (4 mappen zonder nummering en geordend op auteur).
77. Zo schrapte hij de passage in *Onderdrukking en Verzet* (3, 552) waarin een fraai beeld van het Nederlands verzet werd gegeven ('dit verzet breidde zich uit, en werd op den duur het verzet van velen'). Close reading van de twee teksten levert vermoedelijk tal van dergelijke verschillen op. Ze zijn illustratief voor de verandering die zich eind jaren veertig m.b.t. het oorlogsbeeld voltrok.
78. Dit doet hij althans in de eerste druk, uit latere drukken is het voorwoord verdwenen.
79. Meulenbelt: *De Duitse tijd*, 5. De hiernavolgende citaten uit dit boek komen uit de tweede druk, van mei 1960.
80. De tekst was immers gebaseerd op de bijdragen van Meulenbelt over het verzet in *Onderdrukking en Verzet*, zie hiervan deel III, 549-643.
81. Meulenbelt: *De Duitse tijd*, 11.
82. Zie hfst. 5.
83. Meulenbelt: *De Duitse tijd*, 69-70.
84. Meulenbelt: *De Duitse tijd*, 109.
85. Meulenbelt: *De Duitse tijd*, 71 en 117-118.
86. Meulenbelt: *De Duitse tijd*, 137-140.
87. Meulenbelt: *De Duitse tijd*, 228.
88. Meulenbelt: *De Duitse tijd*, 274-275.

89. De eerste editie droeg de titel *The Netherlands under Dutch Occupation*, de genoemde titel is die van de herdruk uit 1963. De vertaling dateert uit 1964.
90. Zie Truus Wijsmuller-Meijer en L.C. Vrooland: *Geen tijd voor tranen* (Amsterdam 1961).
91. Werner Warmbrunn: *De Nederlanders onder Duitse bezetting*, 1940-1945 (Amsterdam 1964), 266. Overigens is de lopende tekst, in het bijzonder die van hfst. 7 over de reactie van de bevolking, niet in overeenstemming met deze conclusie. In die tekst wordt een heldhaftiger beeld geschetst.
92. In navolging van Hans Blom wordt de term veelal toegeschreven aan E.H. Kossmann maar dat is onjuist, zie Blom: *In de ban van goed en fout*, 158.
93. *De Groene Amsterdammer* van 7 dec. 1963.
94. Cohen: *Het bewaren van de oorlog*, 90-108.
95. Aan Hans Blom, geciteerd in Blom: *Cohen als geschiedschrijver*, 46.
96. Er werden vanuit het RIOD in de jaren vijftig nog wel paar andere wetenschappelijke studies gepubliceerd, voor een chronologisch overzicht, zie de website van het instituut.
97. J. Bouman: *De April-Mei-Stakingen van 1943* ('s Gravenhage 1950), 188.
98. B.A. Sijes: *De Februari-staking. 25-26 febr. 1941* ('s Gravenhage 1954), 185.
99. A.J.C. Rüter: *Rijden en staken. De Nederlandse spoorwegen in oorlogstijd* ('s Gravenhage 1960), 418.
100. Rüter: o.c., 51.
101. Zie ook *Grijs verleden*, 368-370.
102. Met Max Pam, geciteerd in Cohen: *Het bewaren van de oorlog*, 50.
103. Cohen: *Problemen der geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog*, 106.
104. 'Otto Freising als geschiedschrijver van zijn tijd', in: Blom: *Cohen als geschiedschrijver*, 130.
105. Daaronder Cohen: 'Twee oraties over de bezettingstijd', in: *BMGN* 101 (1986), 417-422 (ook in Blom: *Cohen als geschiedschrijver* 161-167, i.c. 166). Een van de leden van het directorium van het RIOD (P.J. van Winter tijdens een directoriumsvergadering in okt. 1951) had jaren eerder al gezegd dat het instituut het Nederlandse volk een 'boodschap' moest meegeven. Hij gaf toe dat een dergelijke taak het wetenschappelijk gemoed pijn kon doen maar dat 'hogere dan wetenschappelijk waarden' hiermee gered konden worden. Welke waarden zei hij er overigens niet bij.

Hoofdstuk 14

1. Zo betoogde Gerbrandy tijdens een spraakmakende radiorede op 2 dec. 1946 dat het akkoord van Linggadjati in tegenspraak was met de redevoering van Wilhelmina van 7 dec. 1942 waarin expliciet gesteld was dat de

kolonie een zelfstandige status binnen het rijksverband moest krijgen. De reden leidde tot de oprichting van het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid, zie Steven: *Een (buiten)parlementaire lobby*.

2. De meest handzame beschrijving van de inhoud is te vinden in Posthumus Meyjes: *De Enquêtecommissie is van oordeel*.
3. Zie noot 52 van hfst. 7
4. Zie hfst. 9. Ook Tempel eindigt zijn boek *Nederland in Londen, Ervaringen en beschouwingen (Haarlem 1946)*, 252 met verwijzing naar de naoorlogse ellende: 'Er is reden voor diepe verontrusting over den toestand van ons land. Ik wil dat vrijmoedig uitspreken, nu ik de ravage heb kunnen afmeten, welke de zware oorlogsjaren in ons volk hebben aangericht.'
5. Overigens werd het idee voor het eerst geopperd door de CHU-politicus R. Pollema, lid van de Eerste Kamer, zie *Leeuwarder Courant* van 16 jan. 1947. Voor de context zie PGN II C, 2251-2258; Posthumus Meyjes: *De Enquêtecommissie is van oordeel* en De Jong: *De verslagen van de parlementaire enquête-commissie*.
6. HTK 5 nov. 1947, 200. Vooral de CHU en de ARP waren tegen.
7. De verhoren beslaan 8653, de bijlagen 1984 en het verslag 4227 pagina's. Zie ook DNM 20*: Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945*.
8. *Het Parool* van 17 dec. 1958.
9. De eerste delen van het verslag verschenen in een oplage van 5000 exemplaren, van het laatste deel verschenen er nog maar 1700 (*PGN* 2, 2260). In totaal werden er volgens *De Telegraaf* van 18 december 1956 21000 exemplaren van de enquête verkocht. Al in deel 6c, 1001 slaakte een voorzitter van een subcommissie de verzuchting dat het menselijk haast onmogelijk was het werk voort te zetten. Er waren toen nog vijf jaren te gaan!
10. *Het Koninkrijk* bevat meer pagina's maar het aantal woorden per pagina is veel minder.
11. Boos was wel *De Telegraaf* omdat dit voortijdig staken van het onderzoek betekende dat de gebeurtenissen met betrekking tot Nederlands-Indië met de mantel 'der liefde' bedekt werden. Dat steeds meer getuigen wegvallen dan wel door ouderdom onbetrouwbaar geacht moesten worden, vond de krant geen argument. 'Dezelfde bezwaren hadden ook naar voren gebracht kunnen worden bij de onderzoeken, welke reeds hebben plaatsgevonden.'
12. *De Volkskrant* van 26 jan. 1957.
13. Johan Huizinga: 'De taak der cultuurgeschiedenis', in: *Verzameld werk VII* (Haarlem 1950), 43.
14. De Jong: *De verslagen van de parlementaire enquête-commissie*, 32.
15. De Jong geeft in *De verslagen van de parlementaire enquete-commissie* twee verklaringen voor de eensgezindheid van de Enquêtecommissie. Een daarvan is dat men steeds weer zocht naar de grootste algemene deler,

naar conclusies dus die zo vaag waren dat iedereen zich erin kon vinden. Een tweede verklaring is vermoeidheid. De conclusies werden met de tijd steeds matter, zegt hij, zeker nadat Donker, de langstzittende voorzitter, zijn plek geruild had voor een ministerspost.

16. Beide kranten openden hun reeks van tientallen artikelen op 27 jan. 1948.
17. Auke Kok: *De verrader. Leven en dood van Anton van der Waals* (1995, Amsterdam 2005), 333-334.
18. Een van de eerste keren in het *Haagsch Dagblad* van 27 jan. 1948, 'de grootste oorzaak van dit alles [de vele slachtoffers in het Nederlands verzet] was de achttienlijnige radioverbinding, die de Haagse S.D... met Londen onderhield. Zij stond bij de kleine groep medewerkers bekend als "England-Spiel" of "Nordpol-Spiel".' Overigens ontkende het *Haagsch Dagblad* van 17 febr. 1948 evenals de rechtbank de relatie tussen Van der Waals en het Englandspiel. Zie verder bijv. *De Maasbode* van 19 maart 1948 en *Het Vrije Volk* van de dag ervoor. De *Leeuwarder Courant* gebruikte het begrip pas op 28 april voor het eerst, de *Zierikzeesche Nieuwsbode* op 9 juni, *De Bommelerwaard* op 16 april. Op 14 april zond de VARA een documentair hoorspel van de hand van Frits Hordijk over de affaire uit, de tekst bevindt zich op het NIOD (KB 11, 161a).

19. Onder meer in de *NRC* van 19 april 1948, *Het Parool* van dezelfde dag en *De Maasbode* van 16 april.
20. *De Wereldkroniek* van 8 mei 1948.
21. Veenendaal: *Spelregels. Een historiografisch overzicht van het Englandspiel* en Wolters*: Dossier Nordpol*.
22. Illegaal werker in 1942-'43, kreeg in '43 de leiding over CS-6, ging naar Londen en werd daar als kenner van de illegaliteit binnengehaald. De Graaf is een man met een vreemde carrière en een vreemd verhaal, zie ook het interview met hem in Hofland: *Vastberaden maar soepel en met mate*, 175-203.
23. Het moment van publicatie is in dit geval belangrijk, De Graaff: *Dood van een dubbelspion*, 62 noemt 1949 als het jaar van publicatie maar dat is onjuist. De eerste recensies van het boek dateren van okt. 1948 (NIOD KB 11 161a).
24. K. de Graaf: *Fictie en werkelijkheid. Carnaval der desperado's en zijn achtergronden* (Amsterdam 1949), 9.
25. De Graaf: o.c., 49.
26. J.E. van der Starp: *Het Englandspiel. Demasqué der Vau-mannen* (Dordrecht 1948), gevolgd door *Een dolkstoot in de rug van het Nederlandse volk* (Dordrecht 1950). Beide geschriften werden met voor- en nawoord in 1996 heruitgegeven.
27. Van der Starp: o.c., 30-31.
28. Van der Starp: o.c., 32.

29. *PEC* 4a, 893-897.
30. Wolters stelt in *Dossier Nordpol*, 63 en 258 kortweg dat Loe de Jong aan de conclusies van de *PEC* niets heeft toegevoegd en daardoor meegewerkt heeft aan een brede acceptatie in de Nederlandse maatschappij van 'het Englandspiel als in hoofdzaak veroorzaakt door "fouten en soms ernstige fouten" van de Britse geheime dienst SOE.' Het zal uit deze formulering duidelijk zijn dat Wolters, zoals zovele anderen vóór hem, het met deze conclusie niet eens is. Volgens hem waren het niet de Duitsers die met de Engelsen speelden maar de Engelsen die dat met de Duitsers deden. 'In dat kader zijn Nederlandse agenten bewust in Duitse gevangenschap gestuurd, ingezet bij pogingen door middel van schijnoperaties de vijandelijke legermacht tot spreiding over meerdere fronten te dwingen om zodoende zijn aanvankelijke overmacht aan mensen en middelen in Europa geleidelijk te reduceren en te voorkomen dat hij die overmacht tot een beslissende slag op een van de fronten heeft kunnen inzetten.'
31. *Koninkrijk* 9, 1085.
32. Veenendaal: *Spelregels. Een historiografisch overzicht van het Englandspiel*.
33. Bijv. in een artikelenserie over spionnen voor Nederland in de *Haagse Post* van mei-juli 1967. De op het NIOD bewaarde knipselmappen bevatten vooral veel artikelen over het jaar 1949, in 1950 wordt het aantal minder, daarna neemt het steeds verder af. Een steekproef in de digitale versies van kranten als de *Leeuwarder Courant* bevestigt deze curve van afnemende belangstelling.
34. *Het Parool* van 21 dec. 1962.
35. Over Rodrigues Lopes, zie p. 754. Over Veterman en zijn dood publiceerde Wim Hazeu een uitvoerig artikel in de kleurenbijlage van *Vrij Nederland* van 10 juni 1978 (met de conclusie dat de dood toeval was). Tot dezelfde conclusie komt Vetermans biograaf Regenhardt in *Het gemaskerde leven* van Eduard Veterman. Veterman was overigens net zo somber over de Nederlandse naoorlogse samenleving als Rodrigues Lopez, zie zijn in 1946 gepubliceerde en herhaaldelijk herdrukte *Keizersgracht 763* (Amsterdam 1946), vol bijtende opmerkingen over de Nederlandse samenleving, het Militair Gezag en de voormalige Londense regering.
36. Onder meer in de *Daily Mail* van 19 febr. 1945, zie ook NIOD KB I 7862A. Zie ook Tiemens: *Veertig jaar affaire King Kong* en van dezelfde auteur: *Stierf King Kong?*
37. King Kong speelt in de eerder genoemde roman van De Graaf eveneens een hoofdrol, hij wordt hier 'De gorilla' genoemd. De conclusies van de Enquêtecommissie worden vermeld in *PEC* 4a, 703-704.
38. Zie ook DNM 21: *Pinto, Englandspiel en King Kong in de buitenlandse publiciteit*.
39. Prakke: *Pers en politieke elite*.

40. Prakke: *Pers en politieke elite*, 21-22. Vergelijk hetgeen op 21 jan. 1955 door *Het Vrije Volk* geschreven werd: 'De voorkeur voor een krant met een mening is niet het verlangen om slaafs te volgen, maar om de mening te horen van een redactie, die het in de grond van de zaak met hem [de lezer] eens is.'
41. Prakke: *Pers en politieke elite*, 61.
42. Bijeen maakten de kranten in de jaren vijftig een sterke groei door, van een totale oplage van 1,5 miljoen in 1939 stegen ze naar 2,7 miljoen in 1954 en 3,4 miljoen in 1963. Deze groei is niet volledig toe te schrijven aan de bevolkingsstijging. De – wat heet – 'krantdichtheid', dat wil zeggen het aantal inwoners dat een krant leest, steeg sneller dan de

bevolking. Zo was die dichtheid in 1954 261 (aantal lezers op 1000 inwoners) en in 1963 283. Ondertussen kwam ook het aantal pagina's van de krant weer langzaam op het oude niveau. Vóór de oorlog bedroeg de gemiddelde omvang 20 pagina's, in 1947 waren dat er 5, in 1953 ruim 10 en pas in 1963 opnieuw 20. Zie Schneider: *De Nederlandse krant*, 348.
43. 'Een journalist heet in de volksmond een inktkoelie of een persjongen, en hij wordt onderbetaald,' schreef Mathieu Smedts, in een ongesigneerd artikel over het boekje van Prakke in *Vrij Nederland* van 26 oktober 1957. Het zou, onder meer door Hofland in *Tegels lichten*, in de jaren zestig en zeventig keer op keer herhaald worden. De werkelijkheid was heel wat gecompliceerder, zie onder meer Koedijk: *Vrijheid in verantwoordelijkheid* en Daalder: *Drees en Soestdijk*, 222 en hfst. 7.
44. *Vrij Nederland* van 26 okt. 1957.
45. Vandaar dat pogingen de pers terug 'in het hok' te krijgen, mislukten. Een aardige, door Cramer (89-91) vermelde illustratie van de groeiende rol van de pers betreft de vraag of zij het recht had uitspraken uit de Kamerdebatten te publiceren die niet in de Handelingen terechtkwamen. Vóór de oorlog twijfelde niemand hierover: dat recht had de pers niet. Volgens Kamervoorzitter Van Schaik zou zij er zelfs om vervolgd kunnen worden. Na de oorlog dacht men hier anders over. De pers had tot taak een getrouwe weergave te bieden van het Kamerdebat, ook al werden daarbij minder welgevallige dingen gezegd.
46. Over hem zie De Leeuw: *Dirigeren is geen beroep maar een roeping*, i.h.b. 175-193 en NIOD KB I, 3834. De zaak-Van Kempen is minder bekend dan die van Van Kempens collega Henk Badings. Zie Samama in een speciaal ter gelegenheid van een concertreeks met muziek van Badings uitgegeven boekje: *Licht op Badings*. Zie ook het portret van Badings door Eduard Reeser in *BWN* en eveneens van Samama: *Nederlandse muziek in de 20ste eeuw*, hfst. 5.
47. Hun namen kunnen als een prosopografie van de culturele afdeling van het Amsterdamse verzetsmilieu gelezen worden: R. Blijstra, Donker-

sloot, Presser, Premsela, de Romeins, Tas, Sandberg, Warendorf, Schaper e.v.a.

48. Met de *Haagsche Courant* (1955: 88 899 abonnees), het *Nieuwsblad van het Noorden* (64 459), *De Gelderlander* (64 050), *De Stem* (56 616), het *Rotterdams Nieuwsblad* (51 984), het *Limburgsch Dagblad* (50 326), *De Limburger* (48 250) en het *Utrechts Nieuwsblad* (46 083). Voor deze cijfers zie de *Kroniek* van Van de Plasse, 195.
49. Omdat heel de krant gedigitaliseerd is.
50. Niet neutraal maar onafhankelijk, zoals de krant het kort na de oorlog (23 december 1946) in een beginselverklaring stelde.
51. *Leeuwarder Courant* van 31 jan. 1951.
52. Van Kampen schreef vooral over de zee, Nieuw-Guinea en verre streken, zijn artikel stond in de *Leeuwarder Courant* van 17 febr. 1951.
53. De commissie kreeg al op 8 mei 1945 een officiële status, het bureau werd een kleine week later geopend, zie de *Onderzoekgids oorlogsgetroffenen WO 2*, www.oorlogsgetroffenen.nl (sociale zorg).
54. Zo publiceerde het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* talloze artikelen over 'het joodse kind', vooral nadat de Commissie voor Oorlogspleegkinderen begin 1949 opgeheven was. Vóór die tijd was er ook in de niet-joodse pers wel een en ander gepubliceerd, onder meer in *Trouw* van 23 juni 1945 en *De Groene Amsterdammer* van 1 september 1945. Eind 1946 (bijv. *Op Korte Golf* van 23 november 1946) en begin 1947 (bijv. *Het Parool* van 23 januari 1947) ging er in de pers relatief veel aandacht uit naar de geschriften van de vrijzinnige predikant J.J. Kalma. Volgens Verhey (*Kind van de rekening*, 143-145) was hij de enige niet-jood die het joodse standpunt onderschreef. Kalma publiceerde niet alleen in de pers maar kwam in 1946 ook met twee boekjes over de kwestie. Toch is de publieke belangstelling voor de zaak van latere datum, namelijk van ná februari 1953. Voor de context, zie ook Wolf: *Beyond Anne Frank*,
55. Op 10 febr. 1953, zie Fishman: *The Anneke Beekman Affair and the Dutch News Media*.
56. *De Telegraaf* van 4 maart 1953.
57. Op één na: Hendrik Mulderije van de CHU.
58. *Gazet van Limburg* van 9 maart 1953. Overigens is deze krant de opvolger van het eerder beschreven *Veritas*.
59. Een brief van het kerkelijk gezag, gedateerd maart 1953, staat in *De verdwijning* van Anneke Beekman en Rebecca Meljado. 35. Zie ook NIOD-archief 197k, 5c en 5d.
60. Aldus de formulering van Verhey in *Om het joodse kind*, 185.
61. Die twee maanden later overigens het beroemde amendement uitgaf waarin het katholieken verboden werd zich met het socialisme in te laten. Het gaat te ver hier de relatie tussen een en ander uit te werken maar onbetekenend is die zeker niet.

62. Verhey: *Om het joodse kind*, hfst. 16 en Romijn: *Snel, streng en rechtvaardig*, passim.
63. NA 2.21.310 (Archief F. Hollander), o.a. de nrs. 90, 77-79.
64. Over de Schokking-affaire is veel geschreven. Een goed uitgangspunt zijn de knipselmappen van het NIOD (KB I 6134-6138) en de digitale versies van onder meer de *Leeuwarder Courant* (ruim 50 artikelen) en het *Dagblad voor Amersfoort* (idem). Latere beschouwingen zijn te vinden bij Hofland (*Tegels lichten*), De Haan (*Ondergang*), Mulder (*Lées die krant*), PNG III en Koedijk: *Vrijheid in verantwoordelijkheid*.
65. *Het Vaderland* van 2 febr. 1956.
66. Onder de ondertekenaars waren J. Bouman, R. Cleveringa, B.V.A. Röling en B.A. van Groningen, tekst en namen worden onder meer vermeld in *de Volkskrant* van 25 febr. 1956.
67. HTK 1955-1956, Kamerstuk 4271.
68. De Haan: *Ondergang*, 106-116.
69. Hofland: *Tegels lichten*, 104.
70. Met name de katholieke pers verzette zich fel tegen het optreden van het *Haagsch Dagblad*. Zo sprak de fractievoorzitter van de KVP, C.M. Romme, voor de KRO-microfoon van 'vuile politiek, 'publieke laster' en 'troebele sfeer'. Dit leidde op zijn beurt weer tot commentaren in de pers en boze uithalen in de *Parool*-kranten (zie onder meer *Het Parool* van 10 en 12 maart 1956).
71. *NRC* van 27 februari 1956. Rooij was sinds 1945 hoofdredacteur van de krant, hij was lid van de Persraad, mede-heroprichter van de Nederlandse Journalistenkring (NJK), een van de oprichters van de Federatie Nederlandse Journalisten (FNJ) en van zowel die kring als de federatie de eerste (naoorlogse) voorzitter. Hij promoveerde in 1956 op een proefschrift over het dagbladbedrijf in Nederland en werd spoedig daarna hoogleraar in de Leer van de communicatiemiddelen, in het bijzonder van de pers, aan de Universiteit van Amsterdam. Bij deze functie hoorde het directeurschap van het Instituut voor Perswetenschap en van de Nederlandse Persbibliotheek.
72. In een artikel onder de titel 'Opheldering', verschenen op 6 maart 1956. Het artikel werd door *Het Parool* zo belangrijk geacht dat het 't enkele dagen (10 maart) later in zijn geheel overnam – met de bedoeling het te bestrijden natuurlijk. Dat laatste gebeurde weer enkele dagen later, namelijk op 12 maart.
73. Raad van Tucht der Federatie van Nederlandse Journalisten. Beslissing inzake enz. d.d. 11 mei 1956 (Archief *Het Parool*, 115G, Affaire Schokking, nr. 905).
74. *Haagsch Dagblad* van 23 mei 1956, herhaald in *Het Parool* van de dag daarna. Later in *Haagsch Dagblad* van 4 juli 1956 en het *Dagblad voor Amersfoort* van 5 juli 1956.

75. Giebels: *Beel*, 388.
76. 'Schokking wordt vergeten,' kopte *De Telegraaf* op 14 dec. 1956. 'Slijt zijn dagen in ledigheid en dreigt in het vergeetboek te geraken,' stond in het artikel. 'Hij woont teruggetrokken en zeer bescheiden in Leimuiden.'
77. De conservatieve pers waaronder *Het Vaderland* en *De Maasbode* geneerde zich over het succes van – wat zij noemden – de riooljournalistiek, de *Parool*-pers meende dat Schokking er verstandig aan gedaan had op te stappen maar was toch nauwelijks trots op de eigen rol en de *NRC* probeerde het gezicht te redden door erop te wijzen dat Schokking al langer overwogen had zijn functie neer te leggen. 'Door de publicatie in het *Haagsch Dagblad* en wat daarop gevolgd is, [zou dat voornemen] in een acuut stadium kunnen zijn gekomen,' schreef de krant.
78. De Jong: *Liever waarheid dan sensatie*, noot 54.
79. G.W. Huygens in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1985-1986*, 131-154.
80. *De Telegraaf* van 28 dec. 1957.
81. Onder meer om laatstgenoemde reden nam *Voormalig Verzet Nederland* het op 11 jan. 1958 voor Stuiveling op. 'Wie zoveel nazistische boter op het hoofd heeft als *De Telegraaf*,' schreef het blad, 'deed er beter aan uit de zon te blijven.'
82. *Vrij Nederland* van 4 juni 1960. Hierin citeert Barents zelf uit de kritiek die hij in 1954 n.a.v. *Volg het spoor terug* in *Rekenschap* had gepubliceerd.
83. *Het Parool* van 1 juni 1960.

Hoofdstuk 15

1. In vele edities uitgegeven, zij staan bijeen op de AFS. De eerste verscheen in 1956 bij Random House in New York.
2. Zie hfst. 9.
3. *Het Parool* van 3 april 1946, ook in: Van der Stroom: *De vele gezichten van Anne Frank*, 15-16.
4. Vreemd is dat De Jong stelt dat de eerste druk pas na acht jaar uitverkocht was, *Koninkrijk* 12, 44.
5. In *De Vlam* van 8 nov. 1947, de *NRC* van 8 sept 1947 (Anna Blaman), *De Groene* van 16 aug. 1947 en *Elseviers* weekblad van 21 jan. 1948 (Dirk Coster) wordt ongeveer hetzelfde verkondigd als Annie Romein deed. De eerste recensie van het *Dagboek* verscheen overigens op 1 aug. 1947, in het *Nieuw Israëlitisch Weekblad*. In de *Leeuwarder Courant* komt de naam Anne Frank in 1947 alleen in een advertentie voor en duurde het tot 1955 dat er redactioneel aandacht aan het dagboek werd besteed. In de *Zierikzeesche Courant* duurde het zelfs tot okt. 1956 dat de naam Anne Frank viel. In het *Dagblad voor Amersfoort*, onderdeel van de *Parool*-pers, wordt

het dagboek al in 1948 genoemd. Het is een zoveelste illustratie van het feit dat 'de oorlog' vanaf ongeveer 1947 tot diep in de jaren vijftig slechts een klein deel van de pers, namelijk die uit het verzet was voortgekomen, interesseerde.

6. In het geval van de Engelstalige edities waren de uitgeverijen (Doubleday en Vallentine Mitchell) sterk verankerd in joodse kring, zie ook Kushner: *I want to go on Living after my Death*, 5.
7. De AFS bezit een uitgebreid knipselarchief, verder zijn er een aantal, ongepubliceerde receptiegeschiedenissen, eveneens in het bezit van de AFS. De belangrijkste daarvan zijn: Joe Oun-Lee: *Vergangenheitsbewaltigung am Beispiel der Rezeption des Tagebuches der Anne Frank im journalistischen Berichten von 1951 bis zur Gegenwart* (doctoraalscriptie Bochum 1988); Arne Gillert: *De receptie van Anne Frank's Het Achterhuis in Nederland, 1946-1984* (scriptie Keulen 1997); Susanne Goossens: *Beste Otto, sehr geehrter Herr Frank. Een vergelijking tussen de Nederlandse en Duitse lezersbrieven die Otto Frank ontving naar aanleiding van het dagboek van zijn dochter Anne Frank* (scriptie UVA 2007).
8. *L'Echo-Liberté* van 7 en 8 okt. 1950 (AFS: recensies Frankrijk 1950).
9. De AFS bezit ook een stel mappen met wetenschappelijke artikelen.
10. De reden daarvan is slechts indirect te herleiden tot de passage die Anne aan het onderwerp wijdt. Directe aanleiding is de naam waarmee de eerste Japanse firma van tampons zijn product op de markt bracht: Anne no hi. Cherry Kittredge: *Womansword. What Japanese words say about women* (Tokio 1987), 18.
11. Voor meer van dergelijke voorbeelden, zie de in noot 7 genoemde scriptie van Oun-Lee. Het dagboek, stelt zij (11), wordt in de eerste fase omschreven als een menselijk, niet politiek document. *Kessler Post* van 2 juli 1953.
12. Schrijfster Storm Jameson, voorzitster van de PEN en actief bij de opvang van vluchtelingen.
13. Rosenfeld: *Popularisering en herinnering*, 88.
14. George Brown Tindall: *America. A Narrative History* (New York/Londen 1988), dl. 2, 1275. Er is zeer veel materiaal dat van hetzelfde getuigt.
15. Rosenfeld: *Popularisering en herinnering*, 89-90. Zie ook de knipselmappen op de AFS.
16. Zie noot 5.
17. Zie hierover Graver: *An Obsession with Anne Frank*, Melnick: *The Stolen Legacy of Anne Frank* en Meyer Levins autobiografische *The obsession*.
18. *National Jewish Post* van 30 juni 1952.
19. In de eerste recensie van het dagboek (het artikel van Jan Romein verscheen voordat het boek gepubliceerd was), van de hand van Jaap Meijer in het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* van 1 augustus 1947, wordt het onderwerp van het al dan niet joodse karakter van het dagboek ook al aangesneden. Meijer beklemtoont dat het in de joodse emigrantensfeer past. 'Haar

omgeving wordt evenzeer gevormd door het typische emigranten-milieu, dat velen van ons persoonlijk hebben gekend... Zovele emigranten konden de weg naar het eigen volk niet vinden en bleven hangen – tussen de volkeren – in een vaag humanisme.' Slechts één keer, zegt hij, spreekt Anne expliciet over haar joods-zijn.

20. Voor de ins en outs zie de studies van Graver: *An Obsession with Anne Frank*, hfst. 1 en Melnick: *The Stolen Legacy of Anne Frank*, hfst. 4.
21. 'Later, far later,' schrijft Levin in het voorwoord van een in eigen beheer uitgegeven versie van zijn script, 'I learned they [de critici van de Levin-versie] had also convinced him [Otto Frank] it was "too jewish". There was of course nothing Jewish in my play that was not to be found in the Diary itself,' vervolgt Levin. 'The world regarded it as a jewish work.' Dit laatste is in ieder geval onjuist. Over de amerikanisering van het dagboek van Anne Frank, zie Doneson: *The American history of Anne Frank's Diary* en Langer: *The Americanization of the Holocaust on Stage and Screen*.
22. *The New York Times* van 2 okt. 1955, zie ook Lee: *Het verborgen leven van Otto Frank*, 265 en Rosenfeld: *Popularisering en herinnering*, 93.
23. Dat Marx joods was, de rol van de joden in de communistische revolutie groot was, nogal wat joden invloedrijke posities in de Russische Partij c.q. Politbureau (Trotsky, Zinowiev, Kamenev) bekleedden, de Duitse socialistische partij was opgericht door een jood (Lasalle) enzovoort, het refrein uit nazistisch Duitsland was ook na de oorlog nog regelmatig te horen, zie Jonathan Frankel (ed.): *Dark Times, Dire Decisions. Jews and communism* (New York 2005).
24. Bijv. John Stone, directeur van de Jewish Film Advisory Committee. Hij meende dat de film van het dagboek nog beter was dan het theaterstuk want 'a more universal meaning and appeal' bezat, geciteerd door Doneson: *The American history of Anne Frank's Diary*.
25. Zertal: *From Catastrophe to Power* en Segev: *The seventh million*. Zie verder hfst. 16.
26. Doneson: *Holocaust in American film*, 76.
27. Aldus Frank in de zomer van 1954, dus nog voordat het toneelstuk in roulatie was gegaan, in een brief aan de Hacketts, zie Doneson: *The American history of Anne Frank's Diary*, 153. Zie ook de brief van Otto Frank van 28 juni 1952 aan Meyer Levin: 'it (het dagboek) is read and understood more by gentiles than in Jewish circles. So do not make a Jewish play of it.'
28. Het stond vreemd genoeg tevoren al vast. Enkele weken vóór de première telegrafeerde de correspondent van de *Leeuwarder Courant* (16 sept. 1955) een juichend stuk over de in Philadelphia gehouden proefvoorstelling en de enthousiaste reacties daarop.
29. David Rosenberg: *Testimony. Contemporary Writers Make the Holocaust Personal* (New York 1989), geciteerd in Enzer: *Anne Frank*, 210.

30. Cijfers in Sackett: *Memory by Way of Anne Frank*, 244.
31. De literatuur over de Duitse reacties op de Shoah is overweldigend, een samenvatting met betrekking tot de jaren vijftig is te vinden in Vollnhals: *Zwischen Verdrängung und Aufklärung*.
32. Lawrence L. Langer in *Dimensions. A Journal of Holocaust studies* 2, nr. 3 (1986), 91.
33. Zo spreekt Anne Frank in haar dagboek op 18 mei 1943 van 'de Duitsers'. Daarvan werd in de eerste Duitse vertaling 'bezettende macht' gemaakt. In haar aanwijzingen voor het Achterhuis schrijft Anne Frank dat 'alle cultuurtalen toegestaan zijn, behalve Duits'. In de Duitse vertaling wordt die laatste toevoeging vervangen door 'aber leise', 'niet te luid'. Verwijderd werd ook een opmerking van Anne dat Duitsers en joden elkaar vijandig gezind zouden zijn.
34. Loewy: *Die 'Universalisierung' der Anne Frank*.
35. *Die Welt* van 10 okt. 1956.
36. *Kulturwarte, Nordfränkische Monatsschrift,* jrg. 3, heft 2, 1957-1958, geciteerd Joe Oun-Lee: *Vergangenheitsbewaltigung* (noot 7), 21.
37. Zotnierz Polski Ludowej, geciteerd door Alicja Oczko: *De receptie van het dagboek van Anne Frank in Polen. Op basis van persartikelen en met bijzondere nadruk op de jaren 50* (doctoraalsciptie Wroclaw 1991, AFS), 320.
38. *Frankfurter Städtischen Bühnen* van 13 juni 1957.
39. Kenneth Tynan in de *London Observer* van 7 okt. 1956.
40. Loewy: *Die 'Universalisierung' der Anne Frank*.
41. In ieder geval tijdens de première op 26 nov. 1956.
42. Sagan: *An Optimistic Icon en Sackett: Memory by Way of Anne Frank*.
43. *NIW* van 7 dec. 1956, de première had op 26 nov. plaatsgevonden.
44. *De Tijd* van 28 nov. 1956.
45. *De Telegraaf* van 27 nov. 1956.
46. *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 28 nov. 1956.
47. Anderen meenden dat men het thema zat was, *National Jewish Post and Opinion* van 5 juni 1959. Veelal werd de film simpelweg minder goed genoemd, 'mooi maar niet groots', zoals de *Leeuwarder Courant* kopte.
48. Meyer Levin: *Anne Frank*, 6.
49. Een beschouwing over Schnabels boek geeft Sackett in *Memory by Way of Anne Frank*.
50. Bijv. door in de laatste zin van het boek te spreken van de stem die namens miljoenen het geschreeuw van de moordenaars overstemt.
51. Bettelheim: *The Ignored Lesson of Anne Frank*, 247.

Hoofdstuk 16

1. Internationaal bezien zijn er wel meer tekenen die wijzen op het begin van een verandering: de heruitgave van het debuut van Primo Levi bijvoorbeeld en de activiteiten van de Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen, zie ook hfst. 19.
2. Het getal staat in *Yad Vashem Magazine* 10 (zomer 1998) en wordt geciteerd door Bloxham: *The Holocaust*, 29. Het getal lijkt laag maar de tendens klopt wel degelijk. Vergelijk ook het staatje op p. 130.
3. Zie ook de grafiek in hfst. 26, p. 591.
4. *Nacht en nevel* in de vertaling van Victor van Vriesland, volledige tekst in Van der Knaap: *De verbeelding van Nacht en nevel*, 174-180.
5. Het zou Resnais later op tal van verwijten komen te staan, zie Wilson: *Alain Resnais*, 24-33. Zie ook Van der Knaap: *De verbeelding van Nacht en nevel*, 27-34.
6. De Swaan in het *NRC Handelsblad* van 3 mei 1980; zie ook Withuis: *Het concentratiekampsyndroom als sociaal succes*.
7. Jaap Meijer, brief Presser d.d. 20 jan. 1950 (NIOD-archief 261).
8. *NRC* van 12 april 1969.
9. Philo Bregstein, geciteerd in de 5de editie van *De Nacht der Girondijnen*, 86.
10. Zie hiervoor, hfst. 12.
11. Abel Herzberg in een toespraak naar aanleiding van het verschijnen van *De Nacht der Girondijnen*, in: Abel J. Herzberg: *De man in de spiegel. Opstellen enz* (Amsterdam 1980), 216-217. Presser zelf verwoordde de essentie van zijn boekje in een brief aan Ger Harmsen, geciteerd in Van der Zee: *Presser*, 239 in dezelfde termen: 'de triomf van de menselijkheid, die juist in zulk een hel des te sterker spreekt, voor het opstaan van het zedelijk verzet tegen liederlijkheid, gemeenheid en verraad.'
12. Marga Minco: *Het bittere kruid* (Amsterdam 1957), 56-57. Zie hierbij Voeten: *Marga Minco & Het bittere kruid*.
13. Zie bijv. de recensies van Stroman, Hoornik, Greshoff, Van der Veen, Dubois en Donkersloot in Kroon: *Over Marga Minco*, 9-24.
14. Aldus zei hij tot Bregstein in *Gesprekken met Jacques Presser*, 121.
15. *Het bittere kruid* is het enige boek in haar oeuvre dat Minco als autobiografisch karakteriseerde, zie Snapper: *De wegen van Marga Minco*, 50.
16. Zie over deze bronnen hfst. 7.
17. Herzberg: *Kroniek der jodenvervolging*, 280.
18. Steiner: *Language and Silence*, 123. Kremer: *Holocaust Literature*, 1403 noemt een 20-tal auteurs voor wie de 'limitation of language for Holocaust representation' een apart thema is, onder hen Robert Antelme, Paul Celan, Gerhard Durlacher, Primo Levi, Nelly Sachs, Jorge Semprún en Imre Kertész. Zie verder Lang: *Post-Holocaust*, hfst. 6, Dresden: *De*

literaire getuige en Vogelaar: *Kampliteratuur*.

19. Elie Wiesel: 'Een ongewoon interview' in: Elie Wiesel: *Een jood vandaag. Verhalen enz*. (Hilversum 1986), 19-25.
20. *Un di velt hot geshygn* (Buenos Aires 1956), deel 117 van een reeks met de titel *Dos Poylishe Yidntum* (Het Poolse Jodendom).
21. Elie Wiesel: *De Nacht* (1958, Hilversum 1986), 112. Vergelijk ook de op p. 136 beschreven ervaring van Loden Vogel.
22. Mooi is wat Antelme in het voorwoord van *De menselijke soort* (Ned. vert. 2001) zegt: 'We leefden nog terwijl dat onmogelijk was. Zodra we begonnen te vertellen, verstomden we. Toen begon wat we te zeggen hadden onszelf onvoorstelbaar te lijken.'

23. Martin Gilbert: *The Holocaust. The Jewish Tragedy* (Glasgow 1987), 825.
24. Over deze zogenoemde 'flessenpost', zie onder meer Vogelaar: *Kampliteratuur*, 479-483.
25. Bedoeld is Emmanuel Ringelblum (1900-1944), bekend onder meer van zijn aantekeningen uit het getto van Warschau. Over hem zie Samuel D. Kassow: *Wie schrijft onze geschiedenis. Het dramatische verhaal van het verborgen archief uit het getto van Warschau* (Amsterdam 2009).
26. Wieviorka: *From survivor to witness*.
27. Charlotte Delbo: *Auschwitz and After* (New Haven 1995), 276. Aldus de Engelse titel van de oorspronkelijk in 1971 verschenen trilogie (*Auschwitz et après*) waarvan het genoemde, kort na de oorlog geschreven boek het eerste deel uitmaakt.
28. Gerald Robert Reitlinger (1900-1978) was een duizendpoot: reiziger door China en het Midden-Oosten vóór de oorlog, soldaat tijdens de oorlog en daarna een veelzijdig journalist en specialist op twee totaal verschillende gebieden: de nazi's en de kunstmarkt, zie www.dictionaryofarthistorians.org.
29. Gerald Reitlinger: *The Final Solution. The Attempt to Exterminate the Jews of Europe, 1939-1945* (Londen 1953), 487-488. Hoe sterk dit 'revisionisme' was blijkt ook uit de felle Engelse oppositie van onder meer Churchill tegen verdere oorlogsprocessen. Deze oppositie leidde er onder meer toe dat Albert Kesselring in 1952 op vrije voeten kwam. Voor dat revisionisme, zie Bloxham: *Genocide on Trial*, 156-163.
30. Zie bijv. Cesarani: *Lacking in Convictions*, 31-33.
31. Alan Bullock: *Hitler. A Study in Tyranny* (1952, Harmondsworth 1972), 700-703; aan de herziene editie van 1962 voegde Bullock nog wat informatie toe. In de eerste editie was die dus nog magerder. Opmerkelijk is ook dat hij in de eerste editie om te beginnen over Mauthausen spreekt, in die van 1962 over Auschwitz.
32. Geciteerd in Kushner: *I want to go on Living after my Death*, 9.
33. Zie ook Gavin Schaffer in 'Een angstvallig gekoesterde overwinning. De herdenking van de oorlog in Groot-Brittannië sinds 1945', in: Van Vree:

De dynamiek van de herinnering, 245-264. Vanzelfsprekend zijn er uitzonderingen. Zo de enorme populariteit van het in 1954 verschenen boek *The Scourge of the Swastika* van Lord Russell of Liverpool – het werd in vele talen vertaald, ook in het Nederlands (door Jan Vrijman), en alleen al in Engeland minstens 400 000 maal verkocht.

34. Een goede samenvatting van deze visie biedt Studs Terkel: *The Good War. An Oral History of World War Two* (New York 1984). De Shoah blijft in dit boek niet geheel ongenoemd maar wordt (vanzelfsprekend) enkel beschreven vanuit het perspectief van degenen die de kampen bevrijdden.
35. Temeer omdat jodendom met particularisme (i.p.v. Amerikaans universalisme) en links (de Rosenbergs) geassocieerd werd. Zie ook hfst. 20.
36. Zie onder meer Kushner: *The Holocaust and the liberal imagination*, 242 e.v., Novick: *Holocaust in American Life,* 83 e.v. ('By the late 1940's and throughout the 1950's talk of the Holocaust was something of an embarrassment in American public life'), Zertal: *Israël's Holocaust*, passim. De grote uitzondering, zo wordt telkens weer gesteld, was het *Dagboek van Anne Frank*. Dat gaat echter zeer ten dele, om niet te zeggen *niet* over de Shoah, zie hfst. 5.
37. Hayim Azaz: *The Sermon*, geciteerd door Kristel, *Geschiedschrijving als opdracht*, 218; over Azaz en dit verhaal, zie Warren Bargad: *Ideas in Fiction. The Works of Hayim Hazaz* (Chico 1981), 82-88.
38. Zie hierover vooral het werk van Zertal maar ook Michman: *Die Historiographie der Shoah aus jüdischer Sicht* en Stone: *Historiography of Genocide*, m.n. 341-363. Verder het bekende werk van Segev: *The Seventh Million*.
39. Geciteerd in Zertal: *Israel's Holocaust*, 59.
40. Geciteerd in Lipstadt: *America and the Memory of the Holocaust*, 198. Uitvoerig komt het verhaal aan bod in Shandler: *While America Watches. Televising the Holocaust*, hfst. 2. Het fragment is ook op YouTube te vinden, trfw. youtube hanna bloch kohner.
41. Over hem zie p. 454-455.
42. Overigens neemt de Nederlandstalige literatuur (Rode Kruis, Herzberg, Wielek) in de bibliografie bij de studie van Reitlinger een opmerkelijke plaats in. Vreemd genoeg vermeldt hij Cohens in het Engels vertaalde studie over het concentratiekamp (*Human Behaviour in the Concentration Camp*) niet. Maar het kan zijn dat die vertaling, uit hetzelfde jaar als het werk van Reitlinger (1953), te laat kwam.
43. Berg: *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker*, hfst. 2.1 en 2.2. Zo omschreef Ritter de Hitlertijd als het resultaat van 'dämonische Kräfte der Tiefe' en suggereerde dat de kous hiermee af was. Een wat handzamer overzicht van de omgang van Duitse historici met het nazisme i.h.b. de Shoah dan het dikke boek van Berg is te vinden in een artikel van Geis: 'Nationalsozialismus als Problem Deutscher Geschichtswissenschaft nach 1945'.

44. Over Dresden zie S.A. Varga in KNAW: *Levensberichten en Herdenkingen 2004* (Amsterdam 2004), 38-45, zie ook het speciale nummer van *Raster*, 57 (1992). Het gaat in het bijzonder om het opstel waaruit hier ook geciteerd wordt: 'De literaire getuige'. Fragmenten ervan verschenen in 1958 en 1959 in *Maatstaf*, het opstel als geheel werd gepubliceerd in de in 1959 in Den Haag verschenen gelijknamige bundel, 207-256.
45. 'Literature of the Holocaust', in: *Commentary* 38 nr. 5 (nov. 1964), 65-69.
46. Vooral *Language and Silence*.
47. *The Holocaust and the Literary Imagination*.
48. Bedoeld is *Vervolging, vernietiging, literatuur* uit 1991.
49. In 'Why 1 write', in: Rosenfeld: *Confronting the Holocaust*. In 'The Holocaust as Literary Inspiration', in: Elie Wiesel e.a.: *Dimensions of the Holocaust* (Evanston 1977), 7 zegt Wiesel hetzelfde maar dan over Treblinka.
50. Primo Levi: *De verdronkenen en de geredden* (Amsterdam 1991), 13.
51. Getuige de weigering van Hilberg persoonlijke informatie over zijn persoon op de flaptekst van zijn studie over de jodenvervolging te zetten.
52. Getuige de discussie in de media naar aanleiding van Oegema: *Een vreemd geluk*.
53. Dresden: *De literaire getuige*, de citaten staan respectievelijk op 209, 213, 214, 225.
54. Over Cayrol, zie Van der Knaap: *De verbeelding van Nacht en nevel*. Het waren zijn *Poèmes de Nuit et Brouillard*, geschreven in Gusen (Mauthausen), die Resnais op het spoor zetten van zijn documentaire en uitgangspunt waren van het scenario.
55. Zie p. 579.
56. Dresden: *De literaire getuige*, 228.
57. In *Vervolging, vernietiging, literatuur* werkte Dresden deze gedachte verder uit en kwam tot een conclusie die precies tegenovergesteld is aan die van Elie Wiesel. Het is dezelfde conclusie waartoe Jacques Firmin Vogelaar in zijn grote boek over kampliteratuur komt. Om het in de woorden van de door hem bewonderde Robert Antelme te zeggen: 'Onvoorstelbaar is een woord dat geen onderscheid maakt en niets inperkt. Er is geen gemakkelijker woord dan dat.'

Hoofdstuk 17

1. Lipschits: *De kleine sjoa*, 191-192.
2. 'The task for survivors in both Britain and the United States was to be long, frustrating and, for the main part, lonely,' concludeert Kushner op basis van herinneringen van derden in *The Holocaust and the Liberal Imagination*, 240.
3. Zie de documentaire *Ik hou van mij* over Ischa Meijer.

4. Bill Minco, *Koude voeten* (Nijmegen 1997), 17.
5. Gerard Durlacher: 'Strepen aan de hemel', in: *Verzameld Werk*, 88-89. Over hem zie hfst. 26.
6. Zie onder meer Noorlag: *Een leven lang gezwegen* en Tames: *Besmette jeugd*.
7. Bijvoorbeeld B.J. Blijker: *Verzwegen verhalen* (Zutphen 2001). Zie ook Bossenbroek: *Meelstreep*, hfst. 41 en Van der Linden: *Terug in het gareel*. Zie ook DNM 22*: De tewerkstelling in de vroege herinnering*.
8. Destijds was het gewoon te beklemtonen dat 'de weerstandskracht van het Nederlandse volk bij de bombardementen zeer groot' was. Aldus onder meer Rümke (*Studies en voordrachten over psychiatrie*, Amsterdam 1948, 449-462) op een congres in 1947. Mensen die het tegendeel beweerden, zouden veelal last hebben van 'renteneurose'. Heel de voordracht van Rümke is doortrokken van dergelijke relativeringen.
9. Zie hfst. 27 en DNM 36*: Nationale herinnering vanuit Indisch perspectief*.
10. Bijvoorbeeld Kluvers: *Jouw oorlog – mij een zorg*.
11. Zie ook hfst. 12.
12. Bastiaans, *Psychosomatische gevolgen*, de conclusie op 464, de beschrijvingen van de individuele gevallen op 123-135. Enning besteedt in zijn studie over Bastiaans overigens opmerkelijk weinig aandacht aan dit aspect.
13. Reacties uit respectievelijk de *NRC* van 28 febr. 1957 en het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* van 29 maart 1957. Anders dan de media heeft Bastiaans zijn mening in deze overigens nooit bijgesteld. Zie bijv. de brief die hij op 17 juni 1977 aan Loe de Jong schreef (NIOD CA V geschiedwerk): 'Als ik terugblik op onze patiënten dan zijn er maar weinigen die voor de oorlog in psychische zin geheel gezond waren.'
14. Waaronder *De Duitse Tijd* van Meulenbelt, voor het eerst verschenen in 1955 en in 1960 herdrukt; *De Meidagen van '40* van D.H. Couvee; *Ontluisterde Mei* van een reeks van Nederlandse auteurs; een fotoboek en tot slot een speciale uitgave van het tijdschrift *Maatstaf*. Zie hierover hfst. 19.
15. *Dagblad voor Amersfoort* van 30 april 1960.
16. Bedoeld is het 'televisiespel' *Waar de vossen lopen* van Emile Bosch, met onder anderen Lex Goudsmit en Emmy Lopez Dias (Beeld en Geluid ID 46286).
17. *Algemeen Handelsblad* van 21 dec. 1960.
18. *Het Vrije Volk* van respectievelijk 17 en 20 dec. 1960.
19. *Verenigd Verzet Nederland:* Jubileumnummer 1945-1955. In het nummer staan artikelen over Amsterdam, Rotterdam, Arnhem, Schiphol, Pernis en kleinere bedrijven als bouwbedrijf Wildschut ('W=Wederopbouw=Wildschut'), Gero (tafelgerei) en de maker van elektrische apparatuur Ruton.
20. Damsté: *Herrezen Nederland*, 7.
21. Van Baalen: *De KLM als paradepaardje van een verarmd Nederland*.

22. Damsté: *Herrezen Nederland*, 97.
23. Schuyt: *1950, Welvaart in zwart-wit*, 273; zie ook PNG 5, 468.
24. Stokvis: *Huishouden, huwelijk, gezin*.
25. Alle kranten drukten de foto's af van de mensen die op 2 jan. 1957 van minister Suurhoff als eersten AOW ontvingen. Een van hen suggereerde in een dankwoord voor de minister een standbeeld op te richten: alsof hij de AOW uit eigen zak betaalde.
26. *Vrij Nederland* van 20 en 27 aug. 1955.
27. Aldus het protestants-christelijke blad *In de Waagschaal*, geciteerd in de *Leeuwarder Courant* van 15 juli 1959.
28. In de geschreven pers tekende Geyl protest aan n.a.v. de in aug. 1959 uitgesproken regeringsverklaring, op televisie gebeurde dat pas enkele jaren later, namelijk in deel 2 van *De Bezetting* , zie hierover hfst. 19.
29. De *Leeuwarder Courant* van 5 aug. 1959.

Deel 3 Inleiding

1. Harlaar: *Stilstaan bij de oorlog*, 35.
2. 'Christelijk treurspel' uit 1963 van schrijver Rolf Hochhuth en theatermaker Erwin Piscator over een SS'er die getuige was geweest van vergassingen en tevergeefs probeerde de publieke opinie, waaronder met name het Vaticaan, te mobiliseren. Bevatte een scherpe aanval op paus Pius XII. De reacties op *Der Stellvertreter* waren ongekend, in aantal en felheid – ook in Nederland. Zie ook DNM 24*: Inschikkelijke omstanders ofwel Der Stellvertreter*.
3. Zie hfst. 16.
4. Een aardig voorbeeld van zo'n, in dit geval spannend verhaal geeft Pim Fortuyn in *Babyboomers*, 16-17: 'Als mijn vader vertelt... glinsteren zijn ogen en zit hij helemaal rechtop... Als vader vertelt, leeft hij echt en wij, de jongens, vinden het reuze spannend.'
5. Knippenberg: *De eenwording van Nederland*, 13.
6. Opmerkelijk is het aantal boeken dat vanaf de jaren zestig verschijnt met de uitdrukking 'vrije tijd' in de titel, zie Picarta. Zie verder de diverse onderzoeken van het CBS en het SCP naar vrijetijdbesteding, onder meer Koen Breedveld en Andries van den Broek (red): *Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening* (Den Haag 2001).
7. Duyvendak: *Kiezen voor de kudde*.
8. RMO: *Medialogica*.
9. De Haan: *Openbaar leedwezen*, 345.
10. Afkomstig van resp. Hans Righart en James Kennedy.
11. Leeftijd is slechts één factor die voor een generatie bepalend is, de groep

waarin men verkeert is van evenveel belang. Vandaar dat er ook ouderen en jongeren tot deze 'oorlogsgeneratie' behoorden. Zie verderop in de tekst.

12. Harry Mulisch in resp. *KRO Reporter* van 6 dec. 2006, *De aanslag* en *Mijn Getijdenboek*.

Hoofdstuk 18

1. Nog kleiner waren *De Bredasche Courant*, het *Dordrechts Nieuwsblad*, de *Enkhuizer Courant*, de *Nieuwe Drentsche Courant* en een aantal lokale edities van landelijke kranten. Cijfers zijn onder meer te vinden in *De Journalist* van 23 jan. 1965.
2. 'Niet alleen door de viermalige verschijningsfrequentie [neemt de *Zierikzeesche Nieuwsbode*] een aparte positie in,' schreef hoofdredacteur M.J. Bij de Vaate in een terugblik (in: *Zeeuws Tijdschrift* 21, nr. 1 (1971), 5-9) 'maar ook door de volledige economische en redaktionele onafhankelijkheid en het "brengen" van binnen- en buitenlands nieuws, hetgeen nog duidelijk herinnert aan de oorspronkelijke status van het dagblad.'
3. Baggerman: *Verzorgd door het ANP*, 111 e.v. en 186-188.
4. De *Zierikzeesche Nieuwsbode* kostte fl. 4,15 per drie maanden, 32 cent per week, losse nummers 10 cent. De advertenties kostten 15 ct. per millimeter. De tweede helft van de 14 pagina's dikke krant was geheel daaraan gewijd.
5. De beste studie over Eichmann, het proces en de nasleep is van Cesarani: *Eichmann*. Dat Sijes de naam van Eichmann niet kende, vertelt Roegholt in *Ben Sijes*, 118.
6. Met name in de getuigenis van Dieter Wisliceny. Aan het eind van zijn ondervraging beweerde deze medewerker en goede bekende van Eichmann dat hij hem aan het eind van de oorlog gezegd had dat hij lachend in zijn graf zou springen omdat hij wist dat hij 5 miljoen joden vermoord had. Herzberg herhaalt dit in zijn *Kroniek*, 52.
7. Cohen vermeldt de opmerking van Rudolf Höss, commandant van Auschwitz, dat slechts één man wist hoeveel joden er vermoord zouden zijn: Eichmann. Maar 'Eichmann is onvindbaar', voegt Cohen hieraan toe, 'en het is de vraag of zijn statistisch materiaal... ooit gevonden wordt.' Cohen: *Het Duitse concentratiekamp*, 7.
8. Aldus *De Telegraaf* van 1 oktober 1958 ('prijs op hoofd Eichmann'), *De Maasbode* van 13 en *de Volkskrant* van 14 oktober 1959. 'Jodenvijand nummer 1' had de *Nationale Rotterdamse Courant* Karl (sic) Eichmann op 5 september 1946 genoemd, 'aangenomen wordt dat hij zich met joodsche papieren in een van de vele kampen voor gedeporteerden bevindt of dat hij als illegaal emigrant Palestina heeft weten te bereiken. Immers Eich-

mann... spreekt vloeiend Hebreeuwsch en Jiddisch en bezit een uitgebreide kennis van den Talmoed... In Theresienstadt liet Eichmann zich ontvallen, dat de joodsche doodenlijsten zijn dagelijksche lievelingslectuur waren.'

9. Herzberg: *Kroniek der jodenvervolging*, 53.
10. Herzberg: *Eichmann in Jeruzalem*, 8.
11. En dan te bedenken dat het Reichssicherheitshauptamt uit tientallen van dit soort afdelingen bestond: zeven met een Romeins cijfer om precies te zijn en elk daarvan weer uit vele met arabische letters en cijfers.
12. Over de berichten over Eichmanns naam en verblijfplaats, zie Cesarani: *Eichmann*, 221-226.

13. NIOD KB I 1965-1983; Krause: *Eichmann-Prozess in der deutschen Presse*, 33-34. Pearlman die in opdracht van de Israëlische regering een in vele talen verschenen boek over de zaak schreef (*Eichmann. 6 000 000 doden vragen gerechtigheid*) wijdt een heel hoofdstuk aan het diplomatiek getouwtrek. Gideon Hausner: *Justice in Jerusalem* wijdt een lange appendix van zijn boek (455-472) aan de reacties op het proces. Ook hij begint met de woede in de internationale pers over de kidnapping.
14. Aldus de aanvankelijk ook in de Amerikaanse pers heersende mening, zie Novick: *Holocaust in American life*, 129. Lang duurde dat niet. Uiteindelijk, stelt Novick (133), was 'the Eichmann trial the first time that what we now call the Holocaust was presented to the American public as an entity in its own right, distinct from Nazi barbarism in general.'
15. Grosse: *Der Eichmann-Prozess zwischen Recht und Politik*. De voor de hand liggende conclusie van Grosse is dat het proces aan alle kanten, ook de Duitse, zwanger was van politiek. Zij maakt Servatius het verwijt dat onvoldoende ingeschat te hebben.
16. *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 25 nov. 1960.
17. B.A. Sijes, 'De rol van A. Eichmann met betrekking tot de deportatie en de uitmoording van de in Nederland woonachtige joden', in: *Studies over jodenvervolging* (Assen 1974), 118. Dit artikel is de Nederlandse vertaling van het niet uitgegeven maar wel op het NIOD aanwezig rapport. Zie ook Roegholt: *Ben Sijes*, 131.
18. Zie bijvoorbeeld John Donovan: *Eichmann. Man of Slaughter* (New York 1960) en Victor Alexandrov: *Eichmann. Six millions de morts* (Parijs 1960). In het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* van 19 aug. 1960 worden maar liefst vijf boeken over Eichmann genoemd die op dat moment, drie maanden na 's mans ontvoering dus, al gepubliceerd waren of op het punt van verschijnen stonden.
19. *Eichmann in the World Press* (Jerusalem 1960).
20. *Life Magazine* van 28 nov. en 5 dec. 1960.
21. Na Göring was Rudel de meest gedecoreerde Duitse militair, hij zou tijdens de oorlog meer dan 2500 acties uitgevoerd hebben.

22. De tapes, althans het merendeel daarvan, dook pas in de jaren negentig van de 20ste eeuw op en worden bewaard in het Bundesarchiv van Koblenz. Een sterk bewerkte versie ervan werd onder de titel *Ich, Adolf Eichmann. Ein historischer Zeugenbericht* in 1980 gepubliceerd door de rechtse jurist Rudolf Aschenauer. Over die tapes zie Wojak: *Eichmanns Memoiren* en ook www.eichmanndiaries.com. Over Sassen werd regelmatig geschreven en door de KRO (*Profiel* d.d. 11 mei 2005) ook een documentaire gemaakt. Zie onder meer Groeneveld: *Kriegsberichter*, 356-368.
23. Enige fragmenten verschenen op 9 juli 1960.
24. *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 1 dec. 1960. De oorspronkelijke teksten verschenen in *Life* van 28 nov. en 5 dec. 1960, overigens en veelzeggend voor de op dat moment nog geringe aandacht voor de Shoah en het optimistische Amerikaanse wereldbeeld, zonder vermelding op de voorkant. Daar stonden babydoll Carroll Baker en een rugbybal tegen de achtergrond van een goed gevuld stadion.
25. *Het Vaderland*, *de Volkskrant* en *Het Parool* van 30 nov. 1960.
26. Daaronder de door Jacques Presser samengestelde bloemlezing *Antwoord aan het kwaad*.
27. Daaronder Pearlman: *Eichmann. 6 000 000 doden vragen gerechtigheid*. Naast dat van Pearlman werden ook de boeken van Quentin Reynolds e.a. (*Adolf Eichmann, gezant des doods*) en dat van Comer Clarke (*De harde waarheid over Adolf Eichmann*) in het Nederlands vertaald. Voor een inventarisatie, zie Braham: *The Eichmann Case*. In dit boek worden maar liefst 1173 titels vermeld. De meeste daarvan hebben direct betrekking op het Eichmannproces of zijn geschreven naar aanleiding daarvan.
28. Waarbij nogmaals (zie hfst. 16) opgemerkt moet worden dat de verandering in de lucht hing. Het is om die reden ten dele wellicht toeval dat het Eichmannproces als een keerpunt in de beleving van de Tweede Wereldoorlog bekendstaat. Een andere gebeurtenis had de rol van katalysator eveneens kunnen vervullen. Over de rol van het Eichmannproces, zie Shapira: *The Eichmann Trial*, Krause: *Der Eichmann-Prozess in der deutschen Presse* en Novick: *Holocaust in American life*. Maar zelfs in een land als Italië had de zaak-Eichmann het effect van een eye-opener, zie Consonni: *The Impact of the Eichmann Event in Italy*.
29. De *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 11 april 1960 spreekt van 440, Cesarani (*Eichmann*, 325) van 700 en Harry Mulisch (*De zaak 40/61*, 40) van 500 journalisten.
30. Shandler: *While America Watches*, 83-132 geeft tal van illustraties van de cruciale betekenis van de televisiebeelden van het Eichmannproces voor de Amerikaanse belangstelling voor de Holocaust. Tegelijkertijd voegt hij eraan toe dat diezelfde beelden verwarring zaaiden: het was voor elke kijker moeilijk de burgerman achter glas te rijmen met het onvoorstelbare verhaal.

31. *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 14 april 1961.
32. Voor de volledige tekst zie Nizkor: *Trial of Adolf Eichmann*.
33. Harry Mulisch: *De zaak 40/61*, 39.
34. *Dagblad voor Amersfoort* (*Parool*) van 11 april 1961.
35. Mulisch: *De zaak 40/61*, resp. 42, 41 en 46; zie ook W.L. Brugsma: V*rede is het alleen in de pauze*, 44.
36. Abel Herzberg versloeg het proces voor, opmerkelijk overigens, *de Volkskrant* maar meende dat zijn artikelen ('brieven') voor bundeling ongeschikt waren. Vandaar dat hij nog voordat het vonnis gewezen werd, herinneringen aan het proces schreef: *Eichmann in Jeruzalem*. Het citaat op 44-45.
37. Geciteerd door Brugsma: *Vrede is het alleen in de pauze*, 44.
38. *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 18 april 1961.
39. Herzberg: *Eichmann in Jeruzalem*, 131-132.
40. *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 2 mei 1961.
41. *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 4 mei 1961.
42. *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 26 mei 1961.
43. *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 29 mei 1961.
44. Mulisch: *De zaak 40/61*, 74.
45. Nizkor: *Trial of Adolf Eichmann*, sessie 25 dl. 5, Arendt: *Eichmann in Jeruzalem*, 60 en Cesarani: *Eichmann*, 265.
46. Nizkor: *Trial of Adolf Eichmann*, sessie 9 dl. 4.
47. *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 12 juni 1961.
48. De discussie in *Het Vrije Volk* van achtereenvolgens 13, 17 en 27 aug. 1960.
49. Over hem, zie hfst. 11.
50. Buskes: *Eichmann was niet alleen*, 7.
51. Mulisch: *De zaak 40/61*, 56-57.
52. *Zierikzeesche Nieuwsbode* van 14 april 1961.
53. 'Das "Kriegsverbrechen", ein amerikanischer Einfall zur Weltverbesserung, sei [in 1953] an der Lebenstatsache zerbrochen, dass im Kriege geschossen wird, Unschuldige leiden müssen und keiner schmutziger ist als der andere,' schrijft Friedrich in *Die kalte Amnestie*, 256. Vandaar dat het aantal veroordelingen van oorlogsmisdadigers in de loop van de jaren vijftig in Duitsland sterk terugliep: terwijl het er in 1948 nog 1819 en in 1949 1523 waren, zakte het aantal in 1955 naar 21. Zie hierover ook Rückerl: *NS-Verbrechen vor Gericht*, 127 en Frei: *Vergangenheitspolitik*, 20: 'Halverwege de jaren vijftig hoefde bijna niemand nog bang te zijn dat hij door de staat of de justitie vanwege zijn naziverleden lastig gevallen zou worden.'
54. Zie hfst. 15 en 16.
55. Het gaat om de zogenaamde Ulmer Einsatzgruppe. Het kwam tot een proces doordat een van de leden van dit commando, na jaren onder pseu-

doniem geleefd te hebben, zo onverstandig was zijn oude baantje weer op te eisen.

56. De Zentrale Stelle heeft in haar bestaan zo'n 7500 opsporingen verricht, de meeste daarvan naar groepen. 18 000 zaken zijn bij de Duitse justitie aanhangig gemaakt. Meer dan 113 000 personen werden onderzocht, zie de website www.zentrale-stelle.de.
57. De verjaring van oorlogsmisdaden is een lastige juridische kwestie waarover zeer veel geschreven is. Zie verder Vogel: *Ein Weg aus der Vergangenheit* en Sambale: *Die Verjährungsdiskussion im Deutschen Bundestag*.
58. Dat gebeurde in totaal zes keer, vooral in de beroepfase van het proces. De verwijzingen zijn te vinden via de searchfunctie van de complete transcripten van de processtukken in het Nizkor-project. In de pers was de naam van Globke op dat moment al talloze malen gevallen. De CIA zou dat gevaar overigens al in een vroeg stadium onderkend hebben en, zoals alle kranten in juni 2006 na het vrijgeven van geheime CIA-documenten meldden, Eichmann mede om die reden het liefst in Argentinië hebben gelaten. De Koude Oorlog c.q. het bondgenootschap met Duitsland ging voor de moraal. Helemaal juist waren die berichten overigens niet, zie Robert Wolfe: 'Worldwide Media Bit on an Erroneous Sound Bite' op www.archives.gov.
59. Veelzeggend is dat de naam van Globke vóór 1961 in de *Leeuwarder Courant* nauwelijks (6x) voorkomt. Daarvan twee keer negatief maar dan enkel in ingezonden brieven. Vanaf dat moment komt zijn naam voortdurend ter sprake – en bijna altijd negatief. De knipselmappen van het NIOD (KB I-2598 A en B) bevestigen deze indruk. Zie ook *Das Urteil gegen Hans Josef Maria Globke* (DDR-Justiz und NS-Verbrechen, www1.jur.uva.nl/junsv/).
60. *Algemeen Handelsblad* van 10 maart 1961, kop uit *Het Parool* van 3 nov. 1961.
61. Nauwelijks minder bekend is het geval Theodor Oberländer. Hoewel hij deel uitmaakte van de regering Adenauer, staat vast dat hij in de zomer van 1941 betrokken was bij het bloedbad van Lviv (Lemberg).
62. Uit 1965 en daarna nog minstens twee maal (1967 en 1968) herdrukt, de volledige tekst hiervan is te vinden via www.braunbuch.de. Tal van de in dit boek vermelde namen deden al jarenlang de ronde.
63. 'Voor de Duitse verdediger van een Gestapo-officier gaat dat misschien wat ver; maar volkomen eens ben ik het met hem, waar hij zegt, dat de andere nazi's door Hausner's aanpak op een idiote manier ontlast worden, dat zij rustig uit hun schuilplaats kunnen komen, want de grote schuldige is gevonden.' Mulisch: *De zaak 40/61*, 168 en (Baälpriester) 162.
64. Herzberg: *Eichmann in Jeruzalem*, 111-112 en 116.
65. Een andere reden is de groep waartoe Lammers behoorde, zie hfst. 21.

66. Mathieu Smedts en C. Troost: *De lange nacht* (Amsterdam 1965), 295.
67. DNM 5*: Dass man sagen kann es war eine Pracht. Eichmann over Nederland.*
68. *Podium* 1960-1961, nr. 6, 378-384.
69. 'In een merkwaardige euforie' (aldus Arendt aan haar vriendin Mary McCarthy, geciteerd door Ido de Haan in Arendt: *Eichmann in Jeruzalem*, 15) geschreven en begin 1963 in *The New Yorker* gepubliceerd.
70. In Nederland werd in de landelijke kwaliteitskranten ook in de afgelopen tien jaar (2000-2010) herhaaldelijk naar de mening van Arendt over Eichmann verwezen. Door het *NRC Handelsblad* 23 keer, *de Volkskrant* 26 keer en *Trouw* 31 keer. Ook verschenen in het Nederlands, vertaald en oorspronkelijk, tientallen boeken over Arendt en haar werk. Het werk van Arendt over Eichmann is in Nederlandse context ook van belang omdat het inhoudelijk overeenkomt met wat Herzberg en Mulisch over dezelfde kwestie schreven. Overigens verschenen ook meteen na verschijning van Eichmann in Jeruzalem in tal van Nederlandse kranten en weekbladen (*NRC, Het Parool, Leeuwarder Courant, Vrij Nederland*) grote stukken. De beste verzameling artikelen over Eichmann in Jeruzalem werd uitgegeven door Aschheim: *Arendt in Jerusalem*.
71. Met als meest bekende *And the Crooked Shall Be Made Straight. The Eichmann Trial, the Jewish Catastrophe and Hannah Arendt's Narrative* van de nauw aan de Amerikaanse Anti-Defamation League gelieerde Jacob Robinson uit 1965. Hoewel dit boek uitgangspunt werd van tal van polemische geschriften, hadden anderen Arendts geschrift al eerder met de grond gelijkgemaakt. 'Arendt's book is so kernel-full of hopelessly inexplicable inconsistencies, unutterably illogical utterances and unfathomably preposterous conclusions that one could only wholly cover the absurdities in her book by writing one equally as long to refute it,' beweerde Michael A. Musmanno in 1963 in *The Chicago Jewish Forum* (geciteerd door Ezra: 'The Eichmann Polemics'). Musmanno, een zeer vooraanstaand Amerikaans jurist, politicus en militair, wist waarover hij sprak want was rechter geweest bij het Neurenbergtribunaal en getuige bij het Eichmannproces. Deze uitspraak was de oorsprong van het boek van Robinson.
72. Richard J. Bernstein: 'Hannah Arendt's Zionism?', in: Aschein: *Hannah Arendt in Jerusalem*, 194-202, Bernsteins conclusie is dat Arendt in zekere zin altijd zioniste gebleven is maar dat haar sympathie voor Israël minder sterk was dan haar weerzin tegen elke vorm van politieke dwang. Vandaar dat zij nooit antizioniste werd maar zich beschouwde als een lid van de – wat hij noemt – 'loyale oppositie'.
73. Zie ook p. 211.
74. Cesarani: *Eichmann*, 346 en 420 windt zich erg op over de korte aanwezigheid van Arendt bij het proces. Ze heeft Eichmann hoogstens vier dagen meegemaakt, schrijft hij, en haar oordeel over 's mans karakter was

op niets meer gebaseerd dan haar waarneming van een stille man achter glas. Vandaar ook, zo suggereert hij, dat zij hem kon afschilderen als zo passief. Uitvoerig over Arendts bemoeienis met het proces en de discussie over haar visie is biografe Elisabeth Young-Bruehl: *Hannah Arendt*, 328-378.

75. Köhler: *Hannah Arendt/Karl Jaspers Briefwechsel*, 453.
76. Namelijk toen de voormannen van de Joodse Raad door een Joodse Ereraad veroordeeld en kortstondig door justitie vervolgd werden, zie hierover In 't Veld: *De Joodse Ereraad* en Houwink ten Cate: *De Justitie en de Joodsche Raad*.
77. Namelijk op het artikel 'Jews and Non-Jews in Nazi-Occupied Holland' van Loe de Jong in: Max Beloff (ed.): *On the Track of Tyranny* (Londen 1960). Naar aanleiding hiervan volgden er een aantal brieven tussen Arendt en De Jong, ze zijn te vinden op het NIOD Correspondentie Archief 1963 I (Corr. Buitenland), brieven d.d. 24 april en 21 aug. met antwoorden van Arendt op 18 juli en 13 sept. Onder meer op basis hiervan stelde Arendt dat van joden die ondergedoken waren en die dus niet de aanwijzingen van de Joodse Raad hadden gevolgd een groter percentage overleefd had dan van joden die vertrouwd hadden op de eigen organisatie.

78. Arendt: *Eichmann in Jeruzalem*, 429-430; zie de bijna zelfde analyse bij Herzberg: *Eichmann in Jeruzalem*, 10.
79. Aldus het voorwoord van de Duitse editie uit 1964 die ten grondslag ligt aan de Nederlandse editie uit 1969, Arendt: *Eichmann in Jeruzalem*, 36.
80. Aanvankelijk schreef Hannah Arendt alleen brieven over het proces. Van echt schrijven kwam het pas nadat ze in maart 1962, bijna een jaar na het begin van het proces dus en kort vóór de executie van Eichmann, een ongeluk kreeg en zich verplicht zag haar lopende werkzaamheden te staken.
81. Presser in: *TVG* 77 (1964), 108-112, ook in: *Uit het werk van dr. J. Presser* (Amsterdam 1969), 179-185.
82. Een aardige samenvatting van de (vooral) Amerikaanse discussie is te vinden in Ezra: 'The Eichmann Polemics'. Zie ook Ouzan: 'The Eichmann Trial and American Jewry' en Hilberg: *The Politics of Memory*, 154.
83. Dat was S. Kleerekoper in *Vrij Nederland* van 18 januari 1964, hij stemde in met Arendts visie van Eichmann als een radertje in de machine en ook met het harde oordeel over de joodse raden. 'Het waren instituten van de ergerlijkste klassenbevoordeling,' schrijft hij, 'en die, om dit klassenbelang te dienen, tot iedere collaboratie bereid waren.' Kleerekoper legt hiermee overigens een marxistisch accent dat niet overeenkomt met de mening van Arendt.
84. *NRC* van 23 jan. 1964.
85. Zie noot 71.
86. *NIW* van 7 jan. 1966, zie ook *NIW* van 8 jan. en 12 febr. 1965.

Hoofdstuk 19

1. *PGN* 7, 77.
2. *Het Parool* van 6 maart 1961.
3. Formeel bleef De Groot tot 1967 partijvoorzitter, vanaf dat moment was hij erelid van het partijbestuur. 'In de praktijk kwam het er op neer dat men hem toestond de bijeenkomsten van de leiding naar believen bij te wonen en daar het woord te voeren.' Ook werd hij voortdurend op de hoogte gehouden van de ontwikkelingen, zie Verrips: *Dwars, duivels en dromend*, 462.
4. *HTK* 2 okt. 1962, 64.
5. 'Staan in eigen tijd,' schreef hij in een kenmerkend artikel, is 'niet alleen meegaan met je tijd, maar ook: wat doen aan je tijd.' *Trouw* van 8 en 9 september 1960, geciteerd in Bak: *Een meneer van een krant*, 275 e.v.
6. *HTK* 20 sept. 1962, 8.
7. Bedoeld is het verschil dat Burger aanbracht tussen fout zijn en fouten maken. Bedoeld is ook de opmerking van Oud als burgemeester van Rotterdam tijdens de eerste raadsvergadering: over een oude tijd die afgesloten zou zijn en een nieuwe die aanbrak. Spoedig hierop zwaaide hij in gezelschap van Seyss-Inquart Rotterdamse kinderen uit die vrolijk naar Duitsland op vakantie gingen. Lastiger nog was de positie van Romme. In de ogen van heel wat verzetslui en vertegenwoordigers van een jongere generatie had hij simpelweg gecollaboreerd. Volgens de man zelf en zijn vele medestanders was een dergelijke beschuldiging absurd. Hoewel Tilanus geen moment geaarzeld had over de volgens hem enig juiste houding in de oorlog en daar ook een behoorlijke prijs voor betaalde (hij zat langdurig gevangen), kon hij begrip opbrengen voor De Geer. Hetzelfde geldt in geheel andere zin voor Bruins Slot die als burgemeester van Adorp heel goed wist wat het betekende in een bezet land te leven.
8. Zie onder meer Jungschleger: *Marga Klompé*, 29-31.
9. 'Het huis van Joop en Liesbeth aan de Nieuwe Herengracht was in die laatste oorlogsmaanden een klein illegaal centrumpje,' schrijft Bleich in *Joop den Uyl*, 110. Maar een centrale rol, voegt zij toe, speelde hij niet.
10. Hoewel Vondeling, geb. 1916, tijdens de oorlog als landbouwkundig ingenieur in dienst was van de provincie Friesland, was hij betrokken bij het Nationaal Comité en *Je Maintiendrai*, zie *BWN* 2 en *Koninkrijk* 12, 184.
11. 'Eind 1942 kwam ik namens "Tilburg" in de Raad van Negen, die leiding gaf aan het Nederlandse studentenverzet,' aldus Schmelzer in zijn herinneringen, 47.
12. In ieder geval was Toxopeus eind 1944-begin 1945 betrokken bij de opsporing van politiek verdachten in Breda, zie Termeer: *Het geweten der natie*, 119.
13. Beernink, geb. in 1910, was getrouwd met een vrouw van wie de vader

fout was, ook Beerninks broer Jan was fout, met als gevolg dat ook hij kort na de oorlog wel eens met de andere kant geassocieerd werd. Feitelijk is er echter niets wat hierop wijst, zie de dossiers van Beerninks broer Jan op het CABR (PRA Den Haag 20385/90337, PRA Dordrecht 88071, PRA Hengelo 3430/88904 en Tribunaal Dordrecht 926/ 33912).

14. Giebels: *De Greet Hofmans-affaire*, 110-120 en 148-152.
15. Hofland: *Tegels lichten*, 127.
16. Zo stelt Giebels in *De Greet Hofmans-affaire*, 160 dat de aanstaande verkiezingen ook een rol speelden in de beslissing van de hoofdredacteuren er het zwijgen toe te doen. Een genuanceerd beeld van de pers in de jaren vijftig is te vinden in Koedijk: *Vrijheid in verantwoordelijkheid*.
17. Een goed voorbeeld hiervan is de ontwikkeling bij het katholieke weekblad *De (Nieuwe) Linie*, zie DNM 23: *Van de oude naar De Nieuwe Linie*.
18. *De Journalist* van 9 april 1960. Over Elias zie *BWN*, het was Koolhaas die hem een 'stukjesfabriek' (= columnist) noemde.
19. *De Journalist* van 26 mei 1962.
20. Aldus Blaise Pascal in zijn *Pensées* (111, 23): 'La force est la reine du monde mais non pas l'opinion; mais l'opinion est celle qui use de la force.' De uitdrukking 'koningin der aarde' zou ook in de Nederlandse letteren doordringen, onder meer door Dirk Donker Curtius bij zijn verdediging van de *Arnhemsche Courant* in 1839, zie Van Vree: *Politiek van de openbaarheid*, 11.
21. *De Journalist* van 14 sept. 1964.
22. Zie Hazeu: *Wat niet mocht. De begindatum van deze bloemlezing* (1962) is niet toevallig gekozen.
23. *De Journalist* van resp. 8 juni 1963, 12 jan. 1963 en 24 febr. 1965.
24. 'Dagbladen trokken in drie jaar rond 300 000 nieuwe abonnees,' juichte een kop op de voorpagina van *De Journalist* van 16 sept. 1961.
25. Oplage Nederlandse kranten (x 1000) en gemiddeld aantal per 1000 inwoners: 1946: 2850/306; 1950: 2771/276; 1955: 2850/266; 1960: 3180/278; 1965: 3580/293; 1970: 4070/314; 1975: 4208/309; 1980: 4577/324; 1985: 4468/309; 1990 4597/308; 1995: 4658/301 en 2000: 4322/272, zie Van de Plasse: *Kroniek*, 202 en 44.
26. *De Journalist* van 12 okt. 1963. Er verschenen zoveel artikelen van dergelijke strekking dat de tendens onmiskenbaar is.
27. Zie hfst. 15 en 16.
28. Aldus de titel van de eerste Nederlandse vertaling, uit 1963. Pas in 1987 werd het boek in het Nederlands herdrukt, nu onder de titel *Is dit een mens*. Hiervan verscheen herdruk op herdruk (de 18de in 2007).
29. Getuige onder meer de eerste Nederlandse vertaling uit 1963.
30. *Het Parool* van 13 mei 1960. De eerste druk van maar liefst 40 000 ex. werd al vóór verschijning in zijn geheel door de boekhandel afgenomen, een tweede druk van 30 000 volgde meteen hierop. Ook volgens De Jong

was dit een zoveelste teken van de groeiende belangstelling voor de oorlog, zie *Dagblad van Amersfoort* van 20 april 1960.

31. Over hem zie Ferry Walberg en Clara Brinkgreve: 'Dick Couvée: 29 maart 1921-30 januari 2000', in: *Haerlem. Jaarboek 2000* (Haarlem 2001), 363-366.
32. Over de Israëlische houding tegenover de Shoah is vooral sinds de discussies over de zogenaamde holocaust-industrie veel geschreven, goed onder meer door Zertal en Segev. Een wat vroeger overzicht is van Zimmerman: *Israels Umgang mit dem Holocaust*. Hij onderscheidt drie perioden: tot 1961 (geen belangstelling voor Shoah en diaspora), van 1961 tot 1967/1973 (opkomende belangstelling), 1973 en later (mythologisering): 'da die ursprünglichen Ziele der Zionismus entweder erreicht worden waren..., an Kraft verloren hatten oder unerreichbar geworden waren..., trat der Holocaust immers stärker als raison d'être des Zionimus und des Staates Israel hervor. Da die Informationen über diese Zeit ihre Inmittelbarkeit verloren hatten... konnte sich die Mythologisierung durchsetzen.' (391).

33. *Dagblad van Amersfoort* van 15 okt. 1960.
34. Centraal Archief van de NPO (4.529.2), zie ook Vos: *Televisie en bezetting*.
35. Opgegroeid in een typisch rood nest was hij van jongs af actief in sociaaldemocratische kring. Nadat hij zich aan het begin van de oorlog actief voor de Nederlandse Unie had ingezet, belandde hij in het verzet, werd gearresteerd, veroordeeld, naar Duitsland getransporteerd maar, ook dat gebeurde, vrijgelaten nadat hij zijn straf had uitgezeten. Daarna belandde hij opnieuw in het verzet. Ondertussen deed hij al het mogelijke zijn joodse vrouw uit de aandacht van de Duitsers te houden. Dat lukte.
36. In 1920 in een liberaal joods milieu in Polen geboren, was hij als kind met zijn ouders naar Nederland geëmigreerd, communist geworden, in het verzet beland, ondergedoken, uit de partij gestapt en na de oorlog eerst bij *Vrij Nederland*, daarna bij de radionieuwsdienst terechtgekomen. In 1955 werd hij bij de VARA aangesteld als televisieregisseur.
37. Ischa Meijer: *De interviewer* (Amsterdam 1999), 278 (oorspr. *Vrij Nederland* van 22 sept. 1984).
38. *Philips Koerier* van 16 okt. 1948.
39. Op 18 september 1959 schrijft Loe de Jong aan Rengelink een brief. Daarin vertelt hij dat hij diens voorstel besproken heeft met het directorium van het instituut en dat dit van mening is dat het plan voor een televisieserie 'van nationaal belang' is. 'Het directorium heeft goedgekeurd dat ik mij met de supervisie van de programma's belast.' (NIOD Archief 700, *De Bezetting* 1).
40. Zie p. 250 e.v.
41. Zie p. 251 en zie DNM 17, 18 en 19.
42. *KRO Gids* van mei 1965 (NIOD KB 11 1591).
43. 'Geven' is het juiste woord want geïnterviewd wordt in *De Bezetting* zel-

den: degenen die 'geïnterviewd' worden leggen in bijna alle gevallen een voorgelezen verklaring af en ondersteunen daarmee het tevoren door de alwetende verteller (=De Jong) gekozen standpunt. Het is precies dit aspect dat latere documentairemakers onder wie Hans Keller (zie p. 442-443) zo ergerde aan *De Bezetting*: de alwetende verteller c.q. betweterigheid.

44. *De Bezetting*, 52.
45. Zie hfst. 4.
46. De VPRO liet de documentaire aan Loe de Jong zien die uitzending afraadde. Pas nadat Jan Blokker bij de VPRO hoofd tv was geworden, werd hij met enkele kleine ingrepen uitgezonden. Daarna verdween hij opnieuw langdurig van het toneel. Pas in 2008 werd hij door het IDFA en de VPRO herontdekt. Sindsdien is hij ook op internet te vinden (geschiedenis.vpro.nl/dossiers/25194858/).
47. Van Vree: *Televisie en de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog*.
48. Geciteerd Vos: *Televisie en bezetting*, 284.
49. *De Bezetting*, 96.
50. Geciteerd in *De overval. Een film die geschiedenis maakte* (begeleidende tekst bij de tentoonstelling 'Van Kraak tot Overval' in het Verzetsmuseum Friesland 8 dec. 2002-3 maart 2003, ook als brochure bij de gerestaureerde versie van de film, uitgegeven in 2003). Het verslag waar De Jong op doelt is *Bevrijding. Herinneringsalbum van de overval op de strafgevangenis, 8 december 1944* (z.p. z.j./Leeuwarden 1946).
51. *De Bezetting*, 591.
52. *De Bezetting*, 763-764.
53. Over *De overval*: zie ook het opstel van Frank van Vree in De Keizer: 'Een open zenuw'.
54. *Maatstaf* II, nr. 1 (1963-1964), 52.
55. Zie hierover verder de epiloog.
56. Vandaar ook de publicatie van *Volk in verdrukking en verzet*, uitgegeven door het ministerie van Onderwijs. Een van de aanleidingen was een klacht in de Senaat, zie de *Leeuwarder Courant* van 12 april 1960.
57. Hierin vertelden de ondervraagden dat de oorlog thuis wel maar op school niet of nauwelijks ter sprake kwam. 'Wij hadden een geschiedenisleraar, die zei, dat hij de periode 1940-1945 nog niet kon overzien. Maar hadden ze ons tenminste de feiten maar meegegeven.' *Dagblad voor Amersfoort* van 19 dec. 1963.
58. *Vrij Nederland* van 8 mei 1965.
59. Zie ook nog de opmerking van G.Ch. Aalders en J.J.F. Borghouts namens de ex-politieke gevangen en het voormalig verzet in het voorwoord van de bloemlezing van Evert Werkman met hoogtepunten uit het verzet, *Ik neem het niet* (Leiden 1965): dit is 'geen geschiedenisboek, omdat de periode 1940-1945 nog geen historie is geworden, waarvan men afstand kan nemen.'

60. *Maatstaf* II, nr. 1 (1963-1964), 5.
61. *Maatstaf* II, nr. 1 (1963-1964), 9.
62. 'Dat is mijn reden om de oorlog te herdenken,' schrijft Schulte Nordholt. 'Om te blijven onthouden van wat voor breedte en diepte de waanzin was waarmee wij te maken hadden.'
63. *Maatstaf* II, nr. 1 (1963-1964), 20 en 50.
64. De eerlijkheid gebiedt overigens te zeggen dat ook Meulenbelt tekenen van verandering zag: 'Achttien jaar na de oorlog zijn er tekenen, die erop schijnen te wijzen, dat de Nederlandse verzetsbeweging met meer genegenheid en respect in de herinnering wordt gehouden dan jarenlang het geval is geweest.' Zie zijn essay 'De gewone man' in *150 jaar Koninkrijk der Nederlanden* (Amsterdam 1963), 240-247.

65. Aldus respectievelijk journalist A.F. Luyendijk en hoogleraar-journalist Maarten Rooy in Couvéé: *Visioen en werkelijkheid*, 38 en 315.
66. Couvée: *Visioen en werkelijkheid*, 286.
67. Over hem, zie p. 365.
68. Couvée: *Visioen en werkelijkheid*, 11.
69. Hobsbawm: *The Invention of Tradition*, 2.
70. *Friesch Dagblad* van 26 maart en *De Journalist* van 4 mei, 15 aug. en 12 sept. 1964.
71. Zie onder meer Hofland: *Tegels lichten*, 183 e.v.
72. De VARA had onder de titel *Bij nader inzien* op de radio al eerder een dergelijk programma gebracht. Het begon in okt. 1959.
73. Het forum werd voorgezeten door G.P.J. Cammelbeeck, deelnemers waren F. van den Burg van de Wiardi Beckmannstichting, dominee J.J. Buskes, Henk van Randwijk en de secretaris van de Raad voor de Kunst Jan Kassies. Af en toe schoof ook nog wel eens een ander aan, Ed. Hoornik onder anderen. Een aardige beschouwing over het forum van de hand van Buskes is te vinden in de *Nieuwe Leidsche Courant* van 22 april 1961. In andere kranten werd na afloop bijna altijd over het forum geschreven en als de beschouwing van Buskes geloofd mag worden werd er door het publiek op straat en per post voortdurend op gereageerd.
74. Het boek verscheen in 1967 voor het eerst en werd in dat jaar tweemaal, in 1968 nog vaker herdrukt. In 1970 verscheen de 8ste, in 1975 de 9de, in 1995 de 10de druk. Overigens bevat de titel natuurlijk een directe verwijzing naar het beroemde boek waarin Huizinga op basis van een somber heden een sombere toekomst voorspelt (*In de schaduwen van morgen*). Van Randwijk draaide de zaak om.
75. Van Randwijk: *In de schaduw van gisteren*, 278.
76. Van Randwijk: *In de schaduw van gisteren*, 59.
77. Voor de filosofie hierachter, zie onder meer Van Randwijk: *In de schaduw van gisteren*, 48: 'alles verliest zijn normale betekenis als de zogenaamde "strijd op leven en dood" geproclameerd wordt.'

78. Het was dan ook geen toeval dat Van Randwijk De Jong in 1948 uitgenodigd had als buitenlandcommentator voor *Vrij Nederland* te schrijven. Het verzoek kwam midden in de beroeringen over Nederlands-Indië en op een moment dat de Koude Oorlog een eerste dieptepunt bereikte. De Jong was met de VARA in conflict gekomen over de politionele acties. Hij bekritiseerde die acties en bekritiseerde daarmee ook de PvdA. *Vrij Nederland* bood hem een alternatief. Hij zou er tot eind jaren zestig werkzaam zijn.
79. Zie hierover de woedende passages van landbouwhistoricus Trienekens in *Voedsel en honger in oorlogstijd*, 158-168.
80. Van Randwijk: *In de schaduw van gisteren*, 234.
81. Van Randwijk: *In de schaduw van gisteren*, 26. Er staan meer van dergelijke uitspraken in dit boek, zie bijv. ook nog op 207.
82. Van Randwijk: *In de schaduw van gisteren*, 42, zie ook 211. Dat kinderen geleerd werd voor arbeiders de pet af te nemen, stelt hij op 36, 42 en 200. Over zijn arbeideristische visie op het verzet, zie ook Mulder: *Van Randwijk*, 714.
83. *De Bezetting*, 565, vorige citaat 446.
84. 'Kortom elke aflevering [had] het karakter van een nationale gebeurtenis,' schrijft Beunders in *Van dr. De Jong tot Zeg maar Lou*, 80. Zie ook Van Vree: *In de schaduw van Auschwitz*, 76 en Bank: *Televisie in de jaren zestig*, 73. De Jong zelf sprak van miljoenen kijkers (brief d.d. 2 maart 1965, NIOD-archief 700, *De Bezetting* 1) en in een destijds verricht onderzoek onder ruim 250 jongeren liet maar liefst 95 procent zich positief over de serie uit. Zie onder meer *Het Vrije Volk* van 23 sept. 1965. In 1965 werd door de Nederlandse Jeugd Gemeenschap een enquête gehouden over aflevering 21, de laatste, van de reeks. Ook daaruit kwamen zeer hoge waarderingscijfers, zie Nederlandse Jeugd Gemeenschap: 'Verslag T.V. enquetes, 1964-1965' (Amsterdam z.j./1966), 11-13. Tegenover deze opmerkingen en cijfers staan overigens wel een aantal relativeringen van onder anderen Simon Carmiggelt (*Het Parool* van 19 maart 1963), RIOD-bestuurder P.J. van Winter (Directoriumsvergadering RIOD d.d. 10 okt. 1960, geciteerd door Beunders: *Van dr. De Jong tot Zeg maar Lou*, 85) en enkele briefschrijvers (zie o.m. brief d.d. 4 okt. 1963, antwoord De Jong d.d. 11 okt. 1963, NIOD-archief 700).
85. NIOD (archief 700), *De Bezetting* 1.
86. Zie de hiervoor vermelde analyses van Meulenbelt en Warmbrunn, verder *Grijs verleden*.
87. J.G. Suurhoff, zie p. 248.
88. Zie verder hfst. 23.
89. *De Telegraaf* van 19 sept. 1960.
90. *De Telegraaf* van 27 febr. 1961.
91. Niet meer dan korte zinsnedes over de delen 7 en 8, in beide gevallen

werd gesteld dat De Jong wel wat minder mocht praten.

92. *Algemeen Handelsblad* van 4 mei 1962.
93. Vos: *Televisie en bezetting*, 101-102.
94. Citaten resp. uit de *Friese Koerier* van 24 febr. 1965, het *Algemeen Handelsblad* van dezelfde dag, de *NRC* van 18 dec. 1963, *de Volkskrant* van 4 maart 1964, opnieuw het *Algemeen Handelsblad*, nu van 8 sept. 1962 en tot slot het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* van 11 okt. 1963.
95. *Haagsche Courant* van 27 april 1965.
96. Hier en daar viel ook inhoudelijke kritiek te beluisteren. Zo van de voormalige hoofdredacteur van *De Waarheid*, A.J. Koejemans, die er terecht op wees dat De Jong in het rijtje van de belangrijke illegale bladen in aflevering 20 *De Waarheid* niet achterwege kon laten, zie *Het Parool* van 3 en *Vrij Nederland* van 27 maart 1965. Een ander inhoudelijk kritiekpunt betrof de geringe aandacht voor de gebeurtenissen in het Zuiden en De Jongs blinde vlek voor het katholieke volksdeel, zie bijv. de persoonlijke brief van M. Hammecher d.d. 27 mei 1962, RIOD (archief 700), *De Bezetting* I) en een ingezonden brief in het *Algemeen Handelsblad* van 12 mei 1965.

97. De eerste kwalificatie is van Rengelink (toespraak 5 mei 1965, Centraal Archief van NPO, 4.529.2), de laatste van Hans Blom in Madelon de Keizer: *Een dure verplichting en een kostelijk voorrecht*, 85-108. Een opmerkelijke illustratie van De Jongs succes is dat hij zijn inaugurele rede als hoogleraar, getuige onder meer *Vrij Nederland* van 30 september 1967, twee keer hield: eenmaal gewoon in de aula van de Rotterdamse universiteit en eenmaal voor televisie. Iets dergelijks was niet eerder voorgekomen en zou ook nooit meer herhaald worden.
98. *Hengelosch Dagblad* van 6 mei 1965.
99. *De Volkskrant* van 6 mei 1965.
100. Zie ook het stuk dat Rogier op hetzelfde moment in *Student* publiceerde. De door hem gekoesterde en later veelvuldig verkondigde mening klinkt daarin al door. Het is een mening die ver afstaat van die van De Jong, zie p. 429 e.v.

Hoofdstuk 20

1. In Duitsland was het *Dagboek van Anne Frank* op vergelijkbare wijze ontvangen: als een evangelie.
2. *NIW* van 30 april 1965.
3. Uitzonderingen zijn *de Volkskrant*, *Vrij Nederland*, het *Algemeen Dagblad* en de *NRC*.
4. *De Telegraaf* 26 april 1965, eerdere artikelen op 22, 23, 24 26 april.
5. *Algemeen Handelsblad* van 23 april 1965, één dag na de presentatie!

6. *Trouw* van 24 april 1965.
7. *Het Vrije Volk* van 22 april 1965.
8. *Algemeen Handelsblad* van resp. 22 april en 16 nov. 1965.
9. *De Groene Amsterdammer* van 24 april 1965.
10. *Algemeen Dagblad* van 22 april 1965. De *NRC* zoals geciteerd in het *NIW* van 7 mei 1965 in een artikel over reacties van de pers op *Ondergang*. Zie o.m. ook *Hervormd Nederland* van 1 mei 1965, het *NIW* van 22 april 1965 en de *Leeuwarder Courant* van 5 mei 1966.
11. Over hem zie de website van de Stichting Bibliografieën en Oeuvrelijsten Nederlandse Architecten en Stedebouwkundigen (BONAS). De Casseres, van Sefardische komaf, verbleef tijdens de oorlog in de VS.
12. Dat klopt, zo publiceerde hij op 1 sept. 1945 een artikeltje in *Paraat* onder de titel 'Rechtsherstel of rechtsuitstel'. Hierin betoogde hij dat de jodenvervolging na de oorlog 'met andere middelen' gewoon door was gegaan. Een hete pogrom was vervangen door een koude.
13. *Vrij Nederland* van 22 mei 1965.
14. *De Gids* 128, nr. 6 (juni 1965), 80.
15. *Algemeen Dagblad* van 16 nov. 1965, kop luidt: '*De Ondergang* werd spiegel van schuld'.
16. Uit: *In der webbe der tijden* (Rotterdam 1947), geciteerd in *Ondergang*, 128.
17. Aldus Pieter Geyl in *O Vrijheid* ('s Gravenhage 1945), geciteerd in *Ondergang* 128.
18. Daarin zegt Koningin Juliana, sprekend over de Erelijst van Gevallenen, dat 'ieder van ons de vrijheid [heeft] met zijn leven te bewijzen de boodschap van hun dood te hebben verstaan.'
19. In vergelijking met wat er latere herdenkingsjaren, vooral 1985, zou verschijnen, is de uitdrukking 'vol' overigens sterk overdreven. Maar er verscheen wel veel. Daaronder *Een doodgewone KP'er*, een bloemlezing over 25 jaar *Vrij Nederland*, een boek over Bernard IJzerdraat en een over het Auschwitzproces. Verder *Ik neem het niet* van Werkman, een fotoboek met de titel *Nee, nee en nog eens nee* en *Volk in verdrukking en verzet*. Bijna alles ging dus over het verzet. 'Twintig jaar geleden wilde men geen oorlogsverhalen horen... Nu... liggen de winkels er vol van,' schreef Mathieu Smedts op 1 mei 1965 in *Vrij Nederland* in zijn rubriek 'Zakboek van een twijfelaar'.
20. Vos: *Televisie en bezetting*, 289-290 noemt er zeven maar het waren er, enigszins afhankelijk van wat je onder een documentaire verstaat, meer. Zo toonde Ned. 1 op zaterdag 8 mei een door Vos niet genoemde documentaire over Amerikaanse en Engelse militairen die plekken bezochten waar zij tijdens de oorlog waren geweest.
21. Zie ook *De Tijd-Maasbode* van 1 febr. 1965. Verder: Barnouw: *Herdenken op klein formaat*.
22. Zo kwam staatssecretaris Hans Grossheide van Onderwijs met een her-

druk in grote oplage van een boekje dat zijn voorganger in 1960 ook al had verspreid – mede geschreven door dezelfde persoon die het initiatief voor de televisieserie *De Bezetting* had genomen, Rengelink: *Volk in verdrukking en verzet*.

23. De verloving en het huwelijk van Beatrix zijn al vaker een katalysator genoemd, Hofland spreekt in *Tegels lichten* van een Pearl Harbour. Bosscher: *De dood van een metselaar*, 15 zegt het anders: 'het verzet [tegen het huwelijk]... sloeg een brug tussen de provo's en een deel van de gewone burgerij.'
24. *Het Vrije Volk* van 16 mei 1965.
25. *Het Parool* van 17 juni 1965.

26. Open brief van Het Landelijk Comité van Oud-Verzetsstrijders 1940-1945 (RIOD KB I, 126a). Overigens was het verzet allerminst eensgezind en werd het protest door onder meer de Nationale Federatie van het Voormalig Verzet in Nederland niet gesteund. Niet onwaarschijnlijk, zie bijv. een artikel in *Het Vrije Volk* van 14 juni 1965 van een met verzetslui tafelende prins Bernhard, is dat laatstgenoemde hierin een doorslaggevende rol heeft gespeeld.
27. Aldus Daalder in *Het Parool* van 24 juni 1965. Van den Boomen: *Beatrix en Claus*, 90.
28. *Het Vrije Volk* van 22 juni 1965. Hieraan voegde de krant op gezag van radiocommentator Van Gijn overigens nog toe dat 'de meeste mensen' zich beklaagden over het gebrek aan uitingsmogelijkheden. Ze wilden hun stem laten horen maar wisten niet waar.
29. *Het Vrije Volk* van resp. 18 en 23 juni 1965.
30. Tal van reacties in NIOD KB I 126 a en b.
31. Geciteerd in Van den Boomen: *Beatrix en Claus*, 87-89.
32. NIPO-bericht 1063 d.d. 22 juli 1965.
33. *Vrij Nederland* publiceerde bij monde van Mathieu Smedts op de 26ste (juni) nog een aarzelend instemmend artikel. Het is een zoveelste teken van de kloof tussen de oudere en de jongere generatie.
34. 'Het was een soort illegaliteit,' zei een van de betrokkenen in een terugblik. En een ander: 'Het was echt een kwestie van een soort brotherhood, een broederschap die je creëerde... een àndere manier van leven, die duidelijk gepaard ging met het uitproberen van alles wat eigenlijk gewoon verboden was.' Louis van Gasteren: *Allemaal rebellen. Amsterdam 1955-1965* (Amsterdam 1983), 13 en 20.
35. Pas: *Imaazje*, hfst. 1.
36. De brochure werd niet al te serieus genomen, al meende 49 procent van de bevolking dat men geen enkele kans had een derde wereldoorlog te doorstaan en 24 procent dat de kans op overleving gering was. Van der Boom: *Atoomgevaar*, 108. Over de scepsis over de brochure, idem hfst. 20.

37. Van Duyn: *Provo*, 1.
38. Zie vooral de analyse van J.A.A. van Doorn in Enschedé: *Slotrapport van de commissie van onderzoek Amsterdam*, nr. 137-11. Van Doorn hecht veel belang aan het fenomeen escalatie.
39. Van Duyn: *Provo*, 22.
40. Righart: *De eindeloze jaren zestig*, 195.
41. Van Duyn: *Provo*, 39. *Ratio* was een kortstondig bestaand 'literair maandblad'.
42. 'Het is opmerkelijk hoe vaak Nederlandse commentatoren spraken en schreven over de onlusten als over een diepe crisis, een keerpunt, "het schrift op de wand" dat voor iedereen zichtbaar was,' zoals Kennedy schrijft in *Nieuw Babylon in aanbouw*, 160-161.
43. *Het Vrije Volk* van 17 febr. 1966.
44. *Der Spiegel* van 7 maart 1966 beweerde in een in de Nederlandse pers uitvoerig besproken artikel dat het bij de buren van goede smaak getuigde om aan Duitsers een hekel te hebben. Ter illustratie werd de omslag van *Propria Cures* afgebeeld.
45. *De Nieuwe Dag* van 7 maart 1966.
46. Righart: *De eindeloze jaren zestig*, 219. Voor uitgebreide krantenverslagen (waarin overigens nauwelijks oorlogssymboliek voorkomt), zie Enschedé: *Slotrapport* en daarin de bijlagen bij het rapport van M. Rooij.
47. Geciteerd in Van Duyn: *Provo*, 74.
48. Dat geldt niet voor de steeds weer gemaakte vergelijking tussen de politie en de bezetter, zie bijv. *Provo* nr. 10 waarin het politieoptreden op 14 juni 1966 vergeleken wordt met het optreden van de Grüne Polizei in februari 1941.
49. Een duidelijk teken hiervan is de paginagrote advertentie die op initiatief van de PSP en in navolging van de Amerikaanse christelijke vredesbeweging in oktober 1965 in de *NRC* verscheen. Hij was ondertekend door een bont gezelschap waaronder opmerkelijk veel theologen en dominees. Dit is een belangrijk feit omdat hier een van de wortels ligt van een beweging die ruim tien jaar later met het Interkerkelijk Vredesberaad en het Kernwapendebat, een hoge vlucht zou nemen. Zie hierover het boek van Van der Maar: *Welterusten mijnheer de president*, 48.
50. Mulisch: *Bericht aan de rattenkoning*, 108.
51. Van der Maar: *Welterusten mijnheer de president*, 51.
52. *Het Parool* ging op 3 februari 1968 zelfs zover dat het verkondigde dat slachtoffers, in dit geval van Amerikaanse napalmbombardementen, bijzaak waren: 'Zouden wij de geallieerden hebben moeten smeken om de oorlog maar liever te stoppen, en Hitler het genot van vrede en overwinning te schenken toen de bombardementen van de grote Duitse steden onder Duitse burgers vernieling en leed brachten op grote schaal?'
53. Geciteerd in Van Diepen: *Hollanditis*, 56.

54. Dit deed hij in navolging van het zogenoemde Russell-tribunaal.
55. Afgebeeld in Van Eekert: *Johnson moordenaar*, 132.
56. Van der Maar: *Welterusten mijnheer de president*, 64 (Adolf Johnson), 67 (dominee), 68 (Cals), 81-84 (Nak).
57. Aanleiding was het verkiezingssucces in november 1966 van de neonazistische Nationaldemokratische Partei (NPD). In de brievenrubriek van *Het Vrije Volk* van 24 november 1966 waren hieraan drie brieven gewijd. Ze stonden temidden van brieven over de kwestie Lages. De reden dat *Het Vrije Volk* zoveel brieven over Lages ontving was overigens een interview met hem. De meeste kranten meldden de vrijlating van Lages als weinig meer dan een onveranderlijk feit (zie NIOD KB I 4291).

810

58. Een goede samenvatting bij Wielenga: *Van vijand tot bondgenoot*, 329-336. Zie ook Helm: *Zum Deutschlandbild in der Niederlaendischen Presse*, 162-173 en NIOD KB I 3880.
59. *Vrij Nederland* van 9 juli 1966.
60. Wielenga: *Van vijand tot bondgenoot*, 331-333.
61. Verkijk: *Van pantservuist tot pantservest*, 262-270.
62. *De Nieuwe Dag* en *Het Vrije Volk* van 18 jan 1967.
63. *Vrij Nederland* van 21 februari 1967.
64. Erhard verklaarde dit zowel bij het afscheid van Adenauer in oktober als bij zijn regeringsverklaring in november (1965). Voor reacties zie onder meer *Die Zeit* en *Die Welt* van resp. 18 en 19 okt. 1965.
65. 'Seit der Herausgabe des Braunbuches im Jahre 1965 sind neue Tatsachen und Dokumente über Exponenten des Nazi-Regimes in einflußreichen Positionen Westdeutschlands und Westberlins bekannt geworden. Zugleich ist der Prozeß der Konzentration ehemaliger nazistischer Führungskräfte in Staat und Wirtschaft der Bundesrepublik seit Bildung der großen Koalition unter Beteiligung sozialdemokratischer Minister und unter der Kanzlerschaft des schwerbelasteten Nazi-Propagandisten Kiesinger weiter vorangeschritten.' Zie www.braunbuch.de.
66. Zo was *De Telegraaf* positief over Kiesinger, *de Volkskrant* neutraal, de *NRC* sceptisch en *Het Vrije Volk* niet meer dan verontrust, zie Helm: *Zum Deutschlandbild in der Niederlaendischen Presse*, 85.
67. *De Gids* 1967 nr. 4, 214.
68. *Algemeen Handelsblad* van 18 sept. 1969; Wielenga: *Van vijand tot bondgenoot*, 343-346.
69. Zo nam de Amerikaanse steun voor Israël in de loop van de jaren vijftig af, Novick: *Holocaust in American Life*, 147. Er zijn vele illustraties van vergelijkbare aard, zo de opmerkingen van Nathan Glazer in *American Judaism* (Chicago 1957), 114 dat Israël nauwelijks invloed had op het dagelijks leven van de Amerikaans-joodse gemeenschap.
70. Resolutie 228 van 25 november 1966, aangenomen door veertien leden

en met één onthouding (Nieuw-Zeeland): 'censures Israel for this large-scale military action in violation of the United Nations Charter and of the General Armistice Agreement between Israel and Jordan; Emphasizes to Israel that actions of military reprisal cannot be tolerated and that, if they are repeated, the Security Council will have to consider further and more effective steps as envisaged in the Charter to ensure against the repetition of such acts.'

71. Namelijk 67 procent, 26 procent was neutraal, 7 procent had geen mening. Minder dan een half procent was een tegenovergestelde mening toegedaan. Zoals zo vaak voelde *De Telegraaf* 'de stem van het volk' weer goed aan. De knipselmappen van de krant bewijzen het: vóór 1967 werd er regelmatig over het land geschreven, vanaf dat moment voortdurend, onder meer door Hans Knoop, een fervent bewonderaar. Ook volgens hem betekende de Zesdaagse Oorlog de omslag, 'de wereld bemoeit zich het laatste jaar veel met Israël,' schreef hij op 27 april 1968 ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan in *De Telegraaf*.
72. Soetendorp: *Het Nederlandse beleid ten aanzien van het Arabisch-Israëlisch conflict*, 97-100.
73. De Jong: *Herinneringen* II, 53.
74. Later beweerde hij ook vóór de oorlog al lid van een zionistische beweging te zijn geweest, Kristel: *Geschiedschrijving als opdracht*, 81-82.
75. L. de Jong: *Israël en de wereld in 1967* (Amsterdam 1967), 9.
76. Zie ook NIOD-archief De Jong (art. *Vrij Ned*. 1967)
77. L. de Jong: *Een sterfgeval te Auschwitz* (Amsterdam 1967). De snier naar het Auschwitz Comité zou enkele maanden later in een andere documentaire van Dick Verkijk (met Loe de Jong als een van de getuigen) scherpe vormen aannemen, zie p. 453-454.
78. Zie ook DNM 45: *Publieke opinie en andere vaagheden in de geschiedschrijving*.
79. Vergelijk ook het staatje op p. 130.
80. Het boek is van de hand van Henri Amouroux en verscheen in 1977.
81. Rousso: *Le syndrome de Vichy*, 100. Overigens wordt door Pierre Nora een ander keerpunt aangewezen: de Zesdaagse Oorlog. Zie Golsan: *The Legacy of World War II* in France, 81. Zie ook Lagrou: *The Legacy of Nazi Occupation*, 38-39.
82. Zie p. 443.
83. Rousso: *Le syndrome de Vichy*, 127. Zie ook Fishman: *France at war*.
84. Zoals de genoemde van Rousso over Frankrijk, Gevers over Oostenrijk en die van Margalit en Fulbrook over Duitsland. Vooral over de omgang van laatstgenoemd land met het oorlogsverleden bestaat een onafzienbare literatuurlijst. Veel ervan wordt met commentaar goed in kaart gebracht in het door Fischer en Lorenz uitgegeven *Lexicon der Vergangen-*

heitsbewältigung in Deutschland. Zie ook Van Vree: *De dynamiek van de herinnering*, passim.

85. Samenvatting en literatuur in Prenninger: *Zelfbedrog en dubbelspraak*.
86. Gevers: *Oostenrijkers en het oorlogsverleden*, 153.
87. Gevers: *Oostenrijkers en het oorlogsverleden*, 160-164. Uhl: *From Victim Myth to Co-Responsibility Thesis*, 55-56. Van Amerongen: *Eins zwei drrei*, 85-99 en idem: *De samenzwering tegen Simon Wiesenthal*, 9-15.
88. Zie noot 43 hfst. 16.
89. Aldus Norbert Frei met een variant op enkele beroemde eerste zinnen uit Duitse geschiedenisboeken ('Am Anfang war Napoleon', 'Im Anfang steht keine Revolution'), zie zijn *Vergangenheitspolitik*, 29.

90. In 1955 trad de Bondsrepubliek toe tot de NAVO, in 1957 leverde zij haar eerste divisie.
91. Hilmar Hoffmann en Walter Schobert (ed.): *Zwischen Gestern und Morgen. Westdeutscher Nachkriegsfilm, 1946-1962* (Frankfurt a.M. 1985), 25-26 en passim.
92. Mitscherlich: *Het onvermogen om te rouwen*, 24.
93. Pruys: *Over 'Die Unfähigkeit zu trauern'*, 196.
94. Haar meest opmerkelijke daad was de oorvijg die zij eind 1968 in het openbaar de Bondspresident toediende.
95. Het boek werd in 1977 door *Newsweek* tot 'boek van het jaar' uitgeroepen en in tal van kranten als serie gebracht. Het werd ook meteen in het Nederlands vertaald.
96. In eigen kring werd Vesper na zijn zelfmoord als martelaar van de linkse zaak voorgesteld. Christian Schulz-Gerstein, eveneens kind van een vooraanstaand nazi en eveneens iemand die zelfmoord pleegde, toonde in 1979 in *Der Spiegel* aan dat de zaak veel gecompliceerder lag en dat juist deze complexiteit de oorzaak was van zowel het optreden als het levenseinde van Vesper, zie Christian Schultz-Gerstein: 'Die Zerstörung einer Legende. Über den Nachlaß Bernward Vespers', in: idem: *Rasende Mitläufer. Porträts enz.* (Berlijn 1987), 37-43. *Die Reise* van Vesper was in zijn tijd zoiets al een cultboek, met alleen al 16 drukken in de eerste anderhalf jaar.
97. De lijst is eindeloos, denk alleen maar aan het vele dat aan beide kanten van de Oceaan verscheen naar aanleiding van publicaties van degenen die tot de zogenoemde Frankfurter Schule gerekend werden: Adorno, Marcuse, Fromm e.a.
98. Ze voegden er 'allemands' aan toe omdat de aanleiding de uitzetting van Daniel Cohn-Bendit was. Over deze frase is op internet veel informatie te vinden waaronder afbeeldingen van het affiche met deze tekst.
99. Rousso: *Le syndrome de Vichy*, 98.
100. Een goed voorbeeld hiervan is de verzameling artikelen van Gassert: *Coping with the Past* over, aldus de ondertitel, *West German Debates on*

Nazism and Generational Conflict. In deze bundel wordt voortdurend verband gelegd tussen het herlevend debat over het nazisme en de opstand van een jonge generatie.

101. Righart: *De eindeloze jaren zestig*, 235.

Hoofdstuk 21

1. Voor historiografische reflectie op de breuk van de jaren zestig, zie onder meer Blom: *De jaren vijftig* en *De jaren zestig*, voor een balans zie o.m. Schuyt: *1950. Welvaart in zwart-wit*, 401-403.
2. Kennedy richt zich i.t.t. Righart vooral op de politieke cultuur van Nederland, niet op generaties. Maar de drager van de toenmalige politieke cultuur was wel de oudere generatie. Zij speelt in Kennedy's boek dan ook de sleutelrol.
3. Het belangrijkste probleem betreft het nut van het generatiebegrip. Onder het zeer vele dat daarover geschreven is: Righart: *Generatiemix*, i.h.b. het hfst. over historici en het generatievraagstuk, Van Doorn: *Gevangen in de tijd* en Adriaansen: *Tussen ervaring en herinnering*.
4. Dat doet hij in navolging van Henk Becker (*Generaties en hun kansen*, Amsterdam 1992) die in de twintigste eeuw vijf generaties onderscheidt: De vooroorlogse (geboren tussen 1910 en 1930), de stille (1930 en 1940), de protestgeneratie (1940 en 1955), De verloren (1955-1970) en de pragmatische generatie (na 1970). Het begrip 'tussengeneratie(s)' wordt overigens ook gebruikt door Hofland in *Tegels lichten*. Mannheim had het al eerder gebruikt en Anneke Ribberink gebruikt het in haar proefschrift over de Aktiegroep Man Vrouw Maatschappij, zie ook Righart: *Generatiemix*, 208-211 en uitvoeriger Adriaansen: *Tussen ervaring en herinnering*.
5. De interviews stonden in *Vrij Nederland* van 7 jan. 1978, 9 jan. 1993, 20 juli 2002 en 10 juli 2007, alle interviews staan op de website van het weekblad.
6. Hofland zegt dit ook op dezelfde pagina waarop het citaat over de invloed van de oorlog staat: *Tegels lichten*, 196.
7. Roel van Duyn voorgesteld als 'Führer aller Kabauter', dat soort spelletjes. In dit geval werd de term gebruikt naar aanleiding van het protest van de Kabouters tegen de Volkstelling, febr. 1971. Geciteerd door Katus: *Volkstelling in opspraak*, 93. Voor meer van dergelijke voorbeelden, zie p. 395 e.v.
8. Aldus een variant op de door Mulisch uitgeroepen en talloze malen geciteerde zinsnede: 'ik ben de oorlog', zie hiervoor onder meer *De Groene Amsterdammer* van 21 febr. 1996.
9. *Vrij Nederland* van 6 juli 1968.

10. Zie een interview met Ferdinandusse in *NRC Handelsblad* van 2 aug. 1973.
11. Zie met name het zichzelf bewierokende maar ook spraakmakende artikel dat Ferdinandusse en Van Tijn publiceerden op het moment dat *Vrij Nederland* zijn beste tijd gehad had en harde klappen kreeg, *Vrij Nederland* van 20 december 1986. Maar de eerlijkheid gebiedt te erkennen dat hun mening, zij het in wat nuchterder bewoordingen, door velen gedeeld werd, bijv. door Henk Hofland in de *Haagse Post* van 17 jan. 1987 en door Bert Vuijsje in *Reporter* van maart 1987.
12. Zie hfst. 24.
13. Aldus Joop van Tijn in 1984 in een interview met *De Tijd*, geciteerd in Van Esterik: *Meester op het floret*, 11.
14. *Vrij Nederland* van 13 sept. 1997 (kort na Van Tijns dood), ook Van Esterik, *Meester op het floret*, 29-36.
15. Edelman: *De Tweede Wereldoorlog als breuklijn in Constandses leven*. Zie ook Constandse: *De bron waaruit ik gedronken heb*, Gasenbeek: *Anton Constandse* en het aan Constandse gewijde nummer van *De Gids* 1969, nr. 6-7. Hierin zegt Mulisch: 'Ik geloof dat wij allemaal in de redactie inmiddels een soort "innerlijke Constandse" hebben ontwikkeld'. Zie ook DNM 40: *Anton Constandse en de oorlog*.
16. Zo was Charles voor criminoloog Koos van Weringh, ook te jong om de oorlog bewust meegemaakt te hebben maar te oud om in de jaren zestig op de barricaden te staan, zo'n lichtend voorbeeld dat hij een biografie van de man wilde schrijven, zie Van Weringh: *Het spoor van J.B. Charles*. 'Ik herinner me hoe ik in 1962 *Van het kleine koude front* heb verslonden,' schreef een man die zich in de jaren zestig en zeventig in de Amsterdamse stadspolitiek zou roeren (de in 2000 overleden en in 1941 geboren 'lastige Amsterdammer' Henk Bakker, een journalist die heel zijn korte leven actief was in de stadspolitiek, het citaat in *Intermediair* van 18 april 1986). 'Ik was bij lange na niet de enige,' zei hij. 'Hier trof mijn (studenten)generatie aan wat ze in die jaren had gemist. Het was ook een kennismaking met oorlog en bezetting op een heel andere manier dan we gewend waren.' Hetzelfde geldt volgens Pas: *Imaazje*, 359 voor een provo als Hans van Oortmerssen. Zie ook Schuyt: *Het spoor terug*, 402-404.
17. Charles en Van Randwijk werden niet alleen vaak in één adem genoemd (bijv. door uitgever Bert Bakker in een interview met Lidy van Marissing, zie *28 interviews*, Amsterdam 1971, 98) maar doelen met de titels van hun meest bekende geschriften, respectievelijk *Volg het spoor terug* en *In de schaduw van gisteren*, ook op precies hetzelfde: dat je om de schaduwkant van het heden te begrijpen moet terugkeren naar het verleden.
18. Zie noot 58 van hfst. 22.
19. Wertheim was al vroeg overtuigd van de noodzaak van de onafhankelijk-

heid van Nederlands-Indië en werkte in dat kader in 1946-1948 ook voor *Vrij Nederland* (zie zijn archief op het 115G, nr. 171). Later, vooral rond 1970, was hij een van Nederlands grootste theoretici van de dekolonisatie. Zijn beide ouders pleegden zelfmoord bij de Duitse inval. Wertheim zelf zat op dat moment in Nederlands-Indië. Hij was gedurende drie jaar geïnterneerd, zie zijn autobiografie *Vier wendingen in ons bestaan*.

20. Zie p. 351.
21. Aerts: *De Gids* sinds 1837, 175.
22. Vooral het opstappen van Anton van Duinkerken betekende het einde van een tijdperk.
23. Zie ook het artikel 'Muiderkring aan de gracht' in *Vrij Nederland* van 3 okt. 2009.
24. *De Gids* 133 nr. 3 (1970).
25. Bijvoorbeeld Hoorniks vrouw Mies Bouhuys in *Het is maar tien uur sporen naar Berlijn*, 141 e.v.
26. Hoornik: *Journalistiek proza en brieven*, 205.
27. *De Gids* 128 (april/mei 1965), 179.
28. Een dergelijke ontgelding werd in het voorwoord ook aangekondigd: 'Is het na dr. L. de Jong afgelopen, of zal ook zijn werk voorwerp van jeugdige argwaan worden? Wij hopen het laatste.' Zie *De Gids* 128 (april/mei 1965), 178.
29. *De Gids* 128 (april/mei 1965), 190.
30. Brugsma: *Vrede is het alleen in de pauze*, 51.
31. De begrippen zijn niet toevallig gekozen. Het politieke verschil tussen Brugsma en Lammers zou *De Gids* al binnen een jaar na de grote redactionele ingreep van begin 1965 opbreken. Aanleiding was de toetreding van Brugsma tot de hoofdredactie van *Elsevier* – uiteindelijk ging die niet door en vertrok hij naar de noodlijdende *Haagsche Post* maar het leed was toen al geschied. Lammers meende immers dat een dergelijke overstap een redacteur van *De Gids* onwaardig was: *Elsevier* was veel te rechts. Mogelijk, riposteerde Brugsma, maar *De Groene* (waar Lammers werkte) was veel te links. Het resultaat was dat beiden uit de redactie traden. De ruzie illustreert dat het onjuist is te doen voorkomen alsof Loe de Jong alleen vanuit linkse hoek bekritiseerd werd. Renate Rubinstein is immers eveneens moeilijk links te noemen. De kritiek was eerder een generatiekwestie. Die generatie was kritisch, wat niet hetzelfde is als links.
32. G.J. Lammers was als enige journalist van *De Standaard* opgestapt toen Max Blokzijl hoofdredacteur van de krant werd. Later werd hij gevangengenomen, zie de (beschrijving van de) *Inventaris* van het archief van G.J. Lammers bij het HDNP.
33. *De Gids* 128 (april/mei 1965).
34. 'Deugd, ondeugd en deugd', in: *Opinie. Veertiendaags partijblad van de*

PvdA 1 (1965), no. 6. Zie ook Rubinstein: *Mijn beter ik*, 307-309.

35. Deze column wordt door onder meer Jan Bank (*Oorlogsverleden in Nederland*) en Frank van Vree (*Televisie en de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog*) als het begin van de kritiek op Loe de Jong beschouwd.
36. Igor Cornelissen en Henk Hofland onder meer.
37. Geciteerd in *Vrij Nederland* van 12 nov. 2005.
38. Over haar, zie onder meer Coen Verbraak in *Vrij Nederland* van 12 nov. 2005.
39. Rubinstein: 'Niet de woorden maar de stem', in *Namens Tamar*, 822-835.
40. Zie p. 385.

41. Zie ook het artikel in *Vrij Nederland* bij het afscheid van Smedts, d.d. 1 maart 1969.
42. 1965 was het jaar van de grote sprong. Toen steeg het aantal abonnees volgens Rinus Ferdinandusse (*Vrij Nederland* van 6 sept. 1980) van 25500 naar 30121. Volgens Van de Plasse: *Kroniek van de Nederlandse dagblad- en opiniepers*, 291 had *VN* in 1965 al een oplage van bijna 37000. In ieder geval steeg vanaf dat moment zowel het aantal abonnees als de oplage razendsnel, naar een hoogtepunt van ca. 115000 aan het eind van de jaren zeventig, Van de Plasse, *Kroniek*.
43. *Den vaderland getrouwe. Een boek over oorlog en verzet* (Amsterdam 1962), met opstellen van o.a. Jan Buskes, Evert Werkman, Henk van Randwijk, Jef Last, Simon Carmiggelt en Beb Vuyk.
44. Bedoeld zijn figuren als Smedts, Van Randwijk, Hoornik, Buskes, Drees en De Jong. Ze hadden het echter niet vaak over de oorlog en indien wel, op een wijze die spoedig achterhaald aandeed. Een aardig voorbeeld hiervan is wat Willem Drees, bijgevallen door Pieter Geyl, op 30 april 1960 verkondigde in een artikel met de veelzeggende kop 'Ondanks teleurstellingen herdenken wij de bevrijding met dankbaarheid'. Zie ook de artikelen van Van Randwijk en Smedts in *Vrij Nederland* van 1 mei 1965 ('Het gaat ons niet slecht, wij hebben noodgedwongen geleerd met de vroegere vijand te leven en zelfs vriendschap is mogelijk geworden. "Verwijl niet te lang bij het verdriet om hen die wij missen"').
45. Zie bijv. ook het spottende artikel dat Joop van Tijn op 27 maart 1965 publiceerde over de geplande herdenkingsfestiviteiten.
46. Zie ook de passage over *De Gids* op p. 420-421. Op 14 mei 1965 kwam ook het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* met een uitvoerige bijlage waarin gesprekken van Isaac Lipschits met jongeren onder wie Bram de Swaan. De schuld van de Nederlanders aan het in de oorlog gebeurde wordt in deze gesprekken voortdurend genoemd.
47. Er staat 'onder de 50 jaar'; dat is een zetfout en moet zijn 'ouder dan 50 jaar', anders is het onzin. Zie bovendien het vervolg van het citaat. Vandaar dat die woorden weggelaten zijn.

48. *Vrij Nederland* van 8 mei 1965.
49. Bedoeld is de Nationaldemokratische Partei Deutschlands. Deze haalde bij de deelstaatverkiezingen in november 1966 in Hessen en Beieren resp. 7,9 en 7,4 procent van de stemmen. In andere deelstaten haalde de partij in 1967 en 1968 nog grotere successen, met een hoogtepunt in laatstgenoemd jaar in Baden-Württemberg (9,8 procent). Ondertussen nam ook het ledental van de partij sterk toe, van 18 000 in 1966 naar meer dan 38 000 in 1967 en zo'n 50 000 in 1969.
50. Cornelissen: *Raamgracht 4*, 97. De artikelen die Van Amerongen schreef over – aldus de ondertitel – 'de mars naar het vierde rijk' verschenen in 1967 als *Eins, zwei, drrrei rechts*. Het citaat staat op p. 31. Van Amerongen verkondigde dezelfde mening in zijn inleiding bij de Nederlandse vertaling van een boek van Werner Smoydzin over de NPD (Amsterdam 1968).
51. Bijvoorbeeld door de al genoemde, in 1939 geboren Beate Klarsfeld, dezelfde die Kiesinger een oorvijg verkocht. In haar *Geschichte des PG 2633930. Kiesinger* (Darmstadt 1969) haalt zij op p. 72 instemmend Karl Jaspers aan die in een essay uit 1966 ('Wohin treibt die Bundesrepublik?') betoogde dat de dijken in de jaren dertig niet doorgebroken waren als de mannen aan het roer de sluizen niet open hadden gezet.
52. Dat althans beweerde Van Amerongen. Van Donselaar: *Fout na de oorlog*, 114-121 en passim. Een door de Boerenpartij vanwege deze suggestie aangespannen proces werd door *Vrij Nederland* verloren.
53. In Den Haag en op de ambassade maakte men zich, terecht, dan ook heel wat minder zorgen, zie Wielenga: *Van vijand tot bondgenoot*, 343-346.
54. Geciteerd door Palm in *Jan Rogier*, 13.
55. 'De Quay en de aard van het beestje', in *Vrij Nederland* van 2 aug. 1965.
56. Palm: *Jan Rogier*, 29.
57. Dit schreef Rogier overigens, een zoveelste illustratie van de vertakkingen in de toenmalige journalistiek, in *De Gids* (1967 nr. 5).
58. *Vrij Nederland* van 27 april 1968.
59. Brief aan Paul Brand jr. d.d. 16 juni 1968, geciteerd Palm: *Jan Rogier*, 36.
60. Rogier: *Een zondagskind in de politiek*, 208. Idem: *Geschiedschrijver des Rijks*, 24-27.
61. Voor de breuk die zich in de jaren zestig in de linkse gemeenschap voltrok en waardoor eens gelijkgezinde bladen als *Het Parool* en *Vrij Nederland* tegenover elkaar kwamen te staan. De tegenstelling was tot op grote hoogte ook het gevolg van een generatiebreuk: *Het Parool* bleef het blad van de sociaaldemocraten van de oude stempel, *Vrij Nederland* werd het blad van de sociaaldemocraten van een nieuwe lichting. Hier ligt het begin van de neergang van *Het Parool* (zie hierover het boek van Mulder en Koedijk over *Het Parool*, 488 e.v.).
62. Cornelissen: *Smedts*, 158 en passim.

63. Zie onder meer *Vrij Nederland* van 3 febr., 17 febr., 30 maart en 6 april 1968.
64. Volledige tekst van De Jong in *G3* [tijdschrift dat bestond van 1947 tot 1971, met als ondertitel goede geestgemeenschap in leger en luchtmacht, voortgezet als *Trans-aktie*] 21, nr 11 (dec. 1970), 3-13.
65. *NRC* van 13 juni 1970.
66. *De Volkskrant* van 20 juni 1970.
67. Zie p. 429 e.v.
68. Voor een aardig voorbeeld van het effect van dergelijke opvattingen, zie DNM 25*: Establishment en verzet*.
69. De CPN, die in 1959 nog slechts drie zetels in de Tweede Kamer had (van de 10 in 1946), kreeg er vanaf dat moment en gedurende meer dan tien jaar telkens eentje bij: de drie werden er vier in 1963, vijf in 1967, zes in 1971 en zeven in 1972.
70. Wijfjes: *Journalistiek in Nederland*, 363.
71. Kossmann: 'Commentaar', in: Barnouw: *Onverwerkt verleden*, 45-50.
72. *De Gids* 1970, nr. 6.
73. Ivo Schöffer was een van de weinigen die meteen al vraagtekens zette bij Pressers bewijsvoering, met als gevolg dat hij veronderstelde dat zijn overtuiging gebaseerd was 'op een door joodse overgevoeligheid begrijpelijk maar... toch onaanvaardbaar vooroordeel,' in *TVG* 79 (1966), 38-63, ook in *Veelvormig verleden. Zeventien studies in de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1987), 171-192.
74. Presser: *Ondergang* 11, 110.
75. *Vrij Nederland* van 24 april 1969.
76. In de *NRC* van 27 aug. 1965 door E. van Raalte en in het *Hollands Maandblad* van dec. 1965 door H. Drion.
77. Weinreb: *Collaboratie en verzet* (Verantwoording), VIII.
78. Zie onder meer de *Leeuwarder Courant* van 17 mei 1969 en *Vrij Nederland* van 6 dec. 1969. Zie ook Renate Rubinstein: *Sta ik toevallig stil* (Amsterdam 1970).
79. Weinreb: *Collaboratie en verzet* (Woord vooraf), XI.
80. Grüter: *Weinreb*, 282.
81. *Vrij Nederland* van 29 nov. 1969. Over de Vlaardingse zaak zie Grüter: *Weinreb*, 105-111.
82. DNM 26*: King Kong* van Willem Frederik Hermans.
83. *Het Parool* van 7 febr. 1970, ook in: A. Janssen: *Scheppend nihilisme. Interviews met Willem Frederik Hermans* (Amsterdam 1979), 211-222.
84. Zie zijn ergernissen over J.B. Charles, p. 233. Hermans legt het verband tussen 'de vrome verzetsheld' Charles en Weinreb overigens ook zelf, zie W.F. Hermans: *Het sadistisch universum. Van Wittgenstein tot Weinreb* (Amsterdam 1968), 204.
85. Giltay Veth: *Weinrebrapport*, 1613.

86. Zo logeerde Roel van Duijn eind 1970 enkele dagen bij Weinreb in Zwitserland en publiceerde deze een maand later een artikel in de *Kabouterkrant*, over de Volkstelling. Op tal van plekken werd door zowel Weinreb als rebelse jongeren een verband gelegd tussen oorlog en actualiteit. Zowel toen als nu kon je alleen iets bereiken door list, sabotage en lijdelijk verzet. Zie Grüter: *Weinreb*, 267-285.
87. *BMGN* 1977 92 nr. 2, 331.
88. Geciteerd in Woltz: *H.J.A Hofland*, 14.
89. Hofland: *Tegels lichten*, 149.
90. Hofland: *Tegels lichten*, 90-91.
91. De eerste televisie-uitzending vond in sept. 1969 in Duitsland plaats, de eerste bioscoopvertoning in Frankrijk volgde in april 1970 terwijl het tot okt. 1981 duurde dat de documentaire in Frankrijk op tv kwam. In Nederland zond de VARA de documentaire in 1972 uit, zie www.cine-holocaust.de/ en Hogenkamp: *Direct Cinema maar soepel en met mate*.
92. *NRC Handelsblad* van 16 okt. 1974.
93. Zo werd de documentaire in *Het Vrije Volk* van 16 okt. 1974 al meteen tot de beste van het jaar uitgeroepen. De oudere generatie was overigens een tegengestelde mening toegedaan en was zeer verbolgen over deze 'grijze' visie op het jongste verleden, zie bijv. de reactie van Paul van 't Veer in *Het Parool* van 22 okt., H. Wielek (W. Kweksilber) in het *NRC Handelsblad* van 26 okt., Evert Werkman eveneens in *Het Parool* van 18 okt. en Jan-Willem Schulte Nordholt in het *NRC Handelsblad* van 2 nov.
94. *Vrij Nederland* van 2 nov. 1974.
95. Uit de gewijzigde editie van 1986 schrapte Hofland de hoofdstukken 'Intermezzo over de hiërarchie', 'De drie revoluties' en 'Theorie van de derde revolutie'.

Hoofdstuk 22

1. Cohen: *Beelden uit de nacht*, 174-190.
2. Het begrip werd in 1980 opgenomen in de derde editie van het *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (DSM) en begon vanaf dat moment deel uit te maken van de psychiatrische diagnostiek. Aanleiding was overigens niet de Tweede Wereldoorlog maar de gebeurtenissen in Vietnam.
3. Onder meer in een artikel in het *NIW* van 29 jan. 1965 naar aanleiding van een VARA-uitzending over de gevolgen van het kamp. In dit artikel beklemtoont Cohen de geringe aandacht voor de thematiek in Nederland en het belang, in zijn geval, van zelfanalyse. Opmerkelijk aan het artikel is verder de nadruk die hij legt op de winst van het verlies, persoonlijk (je waardeert kleine dingen meer dan voorheen) en politiek (Israël). Zie wat

dit laatste betreft ook de memoires van Yvo Pannekoek die zelfs van een 'positief KZ-syndroom' spreekt: 'Ik beschouwde mezelf als ten dode opgeschreven en iedere dag die ik bleef leven als een verrassend geschenk.' Zie hierover o.m. de *Haagse Post* van 22 jan. 1983.

4. *Algemeen Handelsblad* van 6 jan. 1968.
5. De Wind: *Directe en late gevolgen*, 298.
6. De Wind: *Ontmoeting met de dood (in De Ridder)*, 43-44.
7. Zie p. 240.
8. Vandaar bijv. de scherpe aanvallen van H.U. Jessurun d'Oliveira op het gedicht, zie DBNL (trfw. Hoornik) en de verdediging door Jan van der Vegt in *Contour* 2 (1966), 1-15.

820

9. Geciteerd in het herdenkingsnummer van *De Gids*, 1970 nr. 3, 179.
10. Lawrence Langer: *Holocaust Testimonies* ziet dit dubbelleven als de kern van de concentratiekampervaring, zie hfst. 2 over 'the divided self'.
11. Bouhuys: *Het is maar tien uur sporen naar Berlijn*, 152-153.
12. Het in noot 4 van hfst. 22 geciteerde.
13. *Vrij Nederland* van 3 febr. 1968, ook in *Journalistiek proza*, 199-205.
14. In 2010 en nadat dit hoofdstuk geschreven was, verschenen over dit onderwerp twee uitvoerige nieuwe studies, te weten Piersma: *Bevochten recht* en Touwen-Bouwsma: *Op zoek naar grenzen*. Hoewel daarin oneindig veel meer materiaal staat dan hier, is het met de hier gegeven feiten niet in tegenspraak.
15. Vooral in de jaren zeventig en tachtig is om redenen die verderop in de tekst duidelijk zullen worden enorm veel over alle regelingen geschreven. Het belangrijkste hiervan is het zogenaamde WAC-rapport uit 1977, opgesteld door een in juli 1975 door de minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk gevormd college met als taak de regering te adviseren 'over de wijze waarop de immateriële hulpverlening aan en in het bijzonder de maatschappelijke begeleiding van de oorlogsslachtoffers optimaal gerealiseerd kon worden.' Zie verder: Van der Leeuw: *Overheidszorg* en Engelsman: *Oorlogstrauma's na 45 jaar*, 85-104, Peeters: *Wet uitkeringen vervolgingsslachtoffers* en Van Dijke: *Vereenvoudiging en coördinatie van de wetten voor oorlogsgetroffenen*.
16. Gegevens afkomstig uit het maandoverzicht van de Stichting 1940-1945 zoals geciteerd in J.M.A.G. Maas en P.A.M. van den Akker: *Buitengewoon gepensioneerden. De leefsituatie van een bijzondere groep Nederlanders* (Tilburg 1981), 3-4. Om redenen van ruimte (het gaat om de tendens) worden hier alleen de even jaren vermeld.
17. De WBPZO (Wet Buitengewoon Pensioen Zeelieden-Oorlogsslachtoffers). Hierbij ging het in theorie, zoveel mensen bevolkten destijds de Nederlandse koopvaardijvloot, om ca. 12 000 Nederlanders en 6500 'uitheemsen', voornamelijk Indonesiërs. Van die 12 000 Nederlanders keerden er 2100 niet uit de oorlog terug, 1600 door vijandelijk treffen.

Van de overblijvenden ontvingen sinds 1946 zo'n 1500 jaarlijks een pensioen.

18. En niet in 1968 zoals regelmatig vermeld wordt, in dat jaar werd de omgekeerde bewijslast wel ingevoerd voor de Rijksgroepsregeling Oorlogsslachtoffers, zie Van Dijke: *Vereenvoudiging en coördinatie van de wetten voor oorlogsgetroffenen*, 32. Een extra complicatie in de wetgeving is dat de omgekeerde bewijslast aanvankelijk alleen voor ex-gevangenen gold. Pas na protest van Expogé werd zij ook op andere verzetslieden toegepast.
19. Van Dijke: *Vereenvoudiging en coördinatie van de wetten voor oorlogsgetroffenen*, bijlage 12, 326.
20. Beeld en Geluid 57622. Jolande Withuis vergist zich in haar opstel over het Auschwitz Comité dat opgenomen is in de bundel van Gans: *Met alle geweld*, 229-245. Op 9 febr. 1968 was er geen *Mies-en-scène*. Door die vergissing is het een beetje vreemd om die avond een 'pregnant moment in de geschiedenis van de nationale oorlogsherinnering te noemen'. Dat was het overigens wél maar alleen vanwege de uitzending van Verkijk en het feit dat aan het eind hiervan aan Auschwitz-slachtoffers de oproep gedaan werd zich te melden.
21. *Leeuwarder Courant* van 16 febr. 1968.
22. *Vrij Nederland* van 9 maart 1968.
23. Zie de bibliografie in Bastiaans: *Isolement en bevrijding*, 145-155, met nogal wat relevante titels vanaf de tweede helft van de jaren zestig. Enning: *De oorlog van Bastiaans*, 100-104.
24. Hilberg: *Politics of Memory*, 84.
25. 'The perpetrator had the overview,' schrijft Hilberg in zijn memoires, 61-62. 'He alone was the key. It was through his eyes that I had to view the happening, from its genesis to its culmination. That the perpetrator's perspective was the primary path to be followed bacame a doctrine for me, which I never abandoned.' Zie verder hierover Van den Berghe: *The Incompleteness of a Masterpiece* en Meershoek: *Raul Hilberg*.
26. *NIW* van 23 nov. 1963 (J.M. = Jaap Meijer). Van de kant van Yad Vashem kwam dezelfde kritiek, zie de brief van J. Melkman aan Hilberg, afgedrukt in Hilberg: *Politics of Memory*, 110-111.
27. Getuige onder meer de Duitse historiografie, in het bijzonder de spraakmakende werken van Eberhard Jäckel over Hitlers wereldbeeld, Karl Dietrich Bracher over de Duitse dictatuur en Andreas Hillgruber over 'das deutsche Ostimperium als Kernstück des rassenideologischen Programms des Nationalsozialismus'.
28. Dwork: *De Holocaust*, 403.
29. Zie ook de cijfers op p. 586.
30. RMO: *Medialogica*, 7 en 84-85.
31. J. Presser: 'Memoires als geschiedbron', in: *Winkler Prins Encyclopedie* (Amsterdam 1958), herdrukt in idem: *Uit het werk van J. Presser* (Am-

sterdam 1969), 277-282. Zie ook Arianne Baggerman en Rudolf Dekker: 'De gevaarlijkste van alle bronnen. Egodocumenten: nieuwe wegen en perspectieven', in: *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2004 nr. 4, 3-22.

32. Mijn voornaamste bron is de inventarisatie van Bettine Siertsema: *Uit de diepten*.
33. Over hem zie ook De Ridder, *Scheldend op mezelf*.
34. Bekend vooral werd het werk van Noorse onderzoeker Leo Eitinger (1912-1996) die in 1964 een baanbrekende studie over concentratiekampoverlevenden in Israël en Noorwegen publiceerde, zie (ook over hem) de aan Eitinger opgedragen bibliografie van Robert Krell en Marc I. Sherman: *Medical and Psychological Effects of Concentration Camps on Holocaust Survivors* (z.p. 1997). Het werk van Eitinger werd in Nederland voor het eerst via *Aantreden* bekendgemaakt. Dat gebeurde in 1961.
35. Cohen: *Post-concentratiekampsyndroom*.
36. *Algemeen Handelsblad* van 29 jan. 1970.
37. Cohen: *De afgrond*, 70.
38. *Vrij Nederland* van 24 jan 1970, *Algemeen Handelsblad* van 30 jan. 1970, *Het Vrije Volk* van 19 jan. 1971, *De Telegraaf* van 30 aug. 1969, zie ook nog NIOD KB II 1281.
39. Zie onder meer de verschillende artikelen en hoofdstukken die Abram de Swaan hierover geschreven heeft. Over hem en zijn visie Withuis: *Het concentratiekampsyndroom als sociaal succes*.
40. *HTK* 21 okt 1969, 414.
41. Voor een overzicht, zie Katus: *Volkstelling in opspraak*, met name hfst. III over het buitenparlementair verzet tegen de telling.
42. Onder meer door twee brieven van Mazirel en één lang artikel van Martin van Amerongen te publiceren. Vooral aan dit artikel d.d. 17 okt. wordt nogal wat betekenis toegekend, zie Katus: *Volkstelling in opspraak*, 53-54.
43. Een daarvan, veelzeggend Comité Waakzaamheid Volkstelling geheten, was een initiatief van de man die het manuscript van Weinrebs *Collaboratie en Verzet* had uitgetikt, Peter Muijlwijk. Hij bewoog zich in kringen van Amsterdamse Kabouters en was net als zij een fel tegenstander van elke vorm van staatsbemoeienis. 'Hoedt u voor de kolonels, wacht u voor de computer' schreven de Kabouters in een pamflet over de 'volkskwelling'. Zij ondersteunden hun verzet met ludieke activiteiten. Zie Tasman: *Louter kabouter*, 208-215 en Katus: *Volkstelling in opspraak*, 58 e.v.
44. Althans van een deel ervan, de uitzending begon ergens midden in de bijeenkomst en ging er eveneens middenin weer uit, zie onder meer de *Leeuwarder Courant* van 30 okt. 1970.
45. Aldus Arthur Lehning, geciteerd in *Vrij Nederland* van 7 nov. 1970.
46. Aldus geciteerd in *Vrij Nederland* van 7 nov. 1970.
47. Een D66-motie om de telling uit te stellen werd evenals een PSP-motie

om hem af te stellen verworpen, zie Katus, *Volkstelling* hfst. IV.

48. Tal van andere organisaties kwamen met vergelijkbare uitingen. Daaronder de kerstkaart die de Sjaloom-beweging verspreidde. Bij een tekening van Josef, Maria en de ezel stond volgens de *Leeuwarder Courant* van 16 december 1970 de volgende tekst: 'En het geschiedde in die dagen dat er een bevel uitging vanwege keizer De Jong dat het hele volk moest worden geteld. Deze telling had plaats toen Nixon het bewind voerde over de Atlantische Gemeenschap.'
49. Captain: *Het Tweesporenbeleid van Indische zelforganisaties*.
50. *De Telegraaf* van 25 febr. 1971.
51. Geciteerd in Bessems: *Er leven niet veel mensen meer*, 45.
52. Bessems: *Er leven niet veel mensen meer*, 138. Zie ook Kan: *De dagboeken*, 61 e.v.
53. *HTK* 1971-1972 bijlage 11714. Zie ook Piersma: *De drie van Breda*, 114.
54. Memorie van antwoord op de hierna genoemde brief van de Vaste Kamercommissie, *HTK* 1971-1972 bijlage 11714.
55. Withuis: *Na het kamp*, hfst. 19.
56. Dat deed, opmerkelijk, ook de vertegenwoordiger van de Nederlands-Indische oorlogsslachtoffers. Hij was in Nederlands-Indië gevangengezet omdat hij aan het begin van de oorlog een kritische opmerking had gemaakt over de vlucht van Wilhelmina. Hij werd naar Suriname getransporteerd en moest daar zes jaar dwangarbeid verrichten. Het spreekt voor zich dat hij hierdoor een wat ander beeld had van de Nederlandse rechtspraak. De gevangenschap van de drie getuigde volgens hem dan ook van grote rechtsongelijkheid.
57. *Haagse Post* van 1 maart 1972, ook in Heerma van Voss: *Verzameld*, 166.
58. Namens de stichting 'Wij nemen 't weer niet'. Voorzitter hiervan was Herman Milikowski, voor de nasleep van de Tweede Wereldoorlog in de jaren zestig en zeventig een veelzeggende figuur, zie vooral zijn opstel 'Het KZ-syndroom en de psychiatrische mythen'. Dit opstel gaat deels over Telling (secretaris van de Stichting), de film van Van Gasteren maar vooral over de misvatting van Bastiaans: hij was geheel gericht op het individu en 'niet op de oorzaken, op de fascistische en kolonialistische systemen die de slachtoffers maken' (99). Zie hierover het in eigen beheer uitgegeven geschrift van Rhijnsburger-Prins: *Het verwerken van het K.Z.-syndroom*. Een aardig inzicht in de werking van de stichting 'Wij nemen 't weer niet' biedt een gelijknamige brochure uit 1970, met teksten van o.a. Milikowski, Van Weringh en Constandse.
59. *De Volkskrant* van 28 febr. 1972 (Jan Bank).
60. *HTK* 9 nov. 1971, 931 (+ Kamerstuk 11500).
61. Cijfers gebaseerd op verschillende overzichten in Van Dijke: *Vereenvoudiging en coördinatie van de wetten voor oorlogsgetroffenen*, bijlage 12.
62. Interim-rapport W.A.C. band 1, 178-179 (zie ECC).

63. Zie de website van de Stichting 1940-1945: www.st4045.nl/geschiedenis.html.
64. In 1994 stond de teller op 8500 positieve beslissingen (van de in totaal 25 000 aanvragen, 6600 van de uitkeringsgerechtigden waren op dat moment nog in leven). Zie *Oorlogsgetroffenen en Recht* 1994 nr. 2, 35-38.

Hoofdstuk 23

1. De gemiddelde oplage van de delen bedroeg 75 000 ex. Het eerste deel werd negen keer herdrukt en bereikte de grootste oplage, ca 200 000. Ongeveer 74 000 Nederlanders moeten de hele serie in huis hebben gehad. In totaal gaat het dan in totaal om ongeveer 2,7 miljoen banden, zie *Vrij Nederland* van 9 juli 1988. De oplagen per deel konden wel enigszins verschillen, zie bijv. brief corr. archief Staatsdrukkerij d.d. 31 mei 1974 over deel 6: de populaire uitgave bedroeg 85 000 exemplaren, de wetenschappelijke 5000.
2. 'Van huis in de Van Eeghenstraat naar mijn werk fietsend op de Herengracht 474, had ik bedacht hoe jammer het was dat alle godsdienstig geloof mij vreemd was: ik had dan God om kracht kunnen smeken om de taak waaraan ik begon, te voltooien. Niets daarvan. Ik kwam op de Herengracht aan, zei Swerissen, de portier goedendag en liep naar mijn kamer. Daar zette ik de pen op papier.' Aldus Loe de Jong in zijn *Herinneringen*, II, 213.
3. *Koninkrijk* 13, 1-31, hier 28.
4. Dat doet De Jong althans, *Koninkrijk* 13, 31.
5. *Koninkrijk* 13, 31.
6. NIOD-archief 700 (*De Bezetting* 1 en Directorium 15 sept. 1965). Zie ook Beunders: *Van dr. De Jong tot Zeg maar Lou*, 73.
7. *Patrimonium* van juni 1973 (NIOD KB 1, 3667g).
8. *Koninkrijk* 13, 23.
9. Je komt tot 12 delen en 26 banden als je de delen 13 (register) en 14 (kritieken) niet meetelt.
10. Blom: *In de ban van goed en fout*, 11.
11. Von der Dunk: *Negentienhonderdveertig,* 313. Overigens was gebrek aan beeld(vorming) het voornaamste verwijt van Von der Dunk aan De Jong. Hij was te uitvoerig om tot een beeld te kunnen komen. 'De historicus moet kunnen vergeten. Om des te beter te kunnen onthouden.' *Algemeen Handelsblad* van 7 sept. 1970, ook *Koninkrijk* 14, 162.
12. Die veelzeggend veelal uit samenvattingen met citaten bestonden.
13. De belangrijkste tussen 1990 en 2010 verschenen publicaties over het werk van De Jong zijn de opstellen van diverse historici die Madelon de Keizer in 1995 uitgaf (*Een dure verplichting en een kostelijk voorrecht*) en de

studie van Conny Kristel uit 1998 over het beeld van drie Nederlandse historici van de jodenvervolging (*Geschiedschrijving als opdracht*). Overigens stelt De Keizer in de inleiding bij genoemd boek, meer een hommage dan een kritiek, dat er wel degelijk uitvoerig op De Jong is gereageerd en dat het vooral de critici van *Het Koninkrijk* zijn die dit ontkennen (maar zie ook noot 104 van hfst. 23). In dat geval behoren de uitgevers van deel 14 van *Het Koninkrijk* ook tot die critici.

14. *Koninkrijk* 14, xviii-xix.
15. Wat betreft lokale studies moeten onder meer die over Zwolle, Den Haag, Amsterdam en Utrecht genoemd worden, wat betreft de polemische geschriften kan ook aan het werk van Venema en Van der Zee gedacht worden. Zie ook hfst. 28 en 30.
16. In hfst. 28.
17. Blom: *In de ban van goed en fout*, 64. Blom schreef dit in een kritiek op *Grijs verleden*, zie ook hfst. 30.
18. Van der Boom: *We leven nog*, 9. Zie verder hfst. 30.
19. Zie hierover het volgend hfst.
20. Van Sas: *De metamorfose van Nederland*, 63.
21. Deel 4: 459-561 en 766-792 en deel 5: 36-47 en 196-208.
22. *Koninkrijk* 4, 772.
23. *Koninkrijk* 14, 294.
24. Was eerstgenoemde tot dat moment formeel voor het werk verantwoordelijk, daarna was dat niet langer het geval. In het correspondentiearchief van het NIOD is hierover nogal wat materiaal te vinden. Daaronder een interessant advies van de advocaten De Brauw en Helbach over de vraag wie de staatkundige verantwoordelijkheid heeft voor *Het Koninkrijk* (opgeborgen onder Rijksinstituut, 3 juli 1974). De conclusie van dat advies luidt (p. 12) 'dat de civielrechtelijke aansprakelijkheid voor een door prof. de Jong bij de uitvoering van zijn opdracht gepleegde onrechtmatige daad of belediging berust bij de Staat, aangezien prof. de Jong in dat geval moet worden beschouwd als orgaan of ondergeschikte van de overheid in wier dienst hij zijn opdracht vervult.'
25. Ook sneuvelden er enkele harde uitspraken zoals dat de drie 'een voor de Duitsers aanvaardbare, na een vredesverdrag te vormen regering' beoogden, *Koninkrijk* 14, 295.
26. De *Amersfoortsche Courant* was subtieler en kopte: 'Officieel Nederland paste zich (tot tevredenheid van Seyss-Inquart) uit zichzelf aan maar het volk bood grimmig weerstand'. *Utrechts Dagblad* van 26 okt., *NRC Handelsblad* van 25 okt. en zowel de PZC als de *Amersfoortsche Courant* van 24 okt. 1972.
27. Zie bijv. de reactie van Roelfsema, *Koninkrijk* 14, 327.
28. *Trouw* van 27 jan. en *Nieuwsblad van het Noorden* van 13 maart 1973.
29. Koppen uit resp. *de Volkskrant*, *De Tijd*, de *Leeuwarder Courant*, *Gooi- en*

Eemlander, Nieuwsblad van het Noorden, Amersfoortsche Courant en *Leidsch Dagblad* van 30 juli 1973. Vergelijkbare koppen in *Limburgs Dagblad, Nieuwe Apeldoornse Courant* en *De Stem*. Het berichtje van De Quay dat de Unie joden juist in bescherming nam (*NRC* van 31 juli 1973) viel hierbij volledig in het niet. Zie de niet van een nummer voorziene mappen op het NIOD met kritieken op *Het Koninkrijk*, in dit geval de map m.b.t. deel 4.

30. Eveneens in het *Haarlems Dagblad*, van 29 juli 1973, ook in *Koninkrijk* 14, 354-356.
31. *NRC Handelsblad* van 10 aug. 1973, ook in *Koninkrijk* 14, 361-363.
32. *Koninkrijk* 5, 204 en 208.
33. Ditzelfde beweerde Frits Groeneveld in *NRC Handelsblad*. De Jong was het er niet mee eens en schreef hem (NIOD corr. archief 1974, d.d. 26 maart) zich er niet van bewust te zijn tussen deel 4 en 5 van gedachten veranderd te zijn.
34. Sijes in het *Haarlems Dagblad* van 20 maart en Rogier in *Vrij Nederland* van 11 mei 1974. Zie ook *Koninkrijk* 14, 365-371.
35. Zie met name hetgeen hij aan het eind van zijn portret schrijft, *Koninkrijk* 4, 158, daar ook maakt hij een vergelijking die zonder meer in het voordeel van Hirschfeld uitvalt.
36. *Koninkrijk* 14, 253.
37. Vooral door gewezen burgemeesters is de man steeds weer verdedigd, het meest uitvoerig door Van Rappard in *Hoe was het ook weer*. Van de moderne historici heeft Peter Romijn het meest over Frederiks geschreven, onder meer in Frederiks' *Op de bres* en *Kein Raum für Ambivalenzen*.
38. Zie hierover onder meer de artikelen in de *Joodse Wachter* van 19 febr. 1954.
39. Frederiks: *Op de bres*, 72.
40. NIOD-archief 101a (Frederiks), 3d.
41. Zie hfst. 30.
42. Opnieuw want tengevolge van het 'grijze denken' over de oorlog vanaf de late jaren veertig had het schipperen van burgemeesters tot diep in de jaren zestig geen slechte naam. De beste illustratie hiervan zijn de memoires van burgemeester J.J.G. Boot, verschenen in 1965 met een lovend voorwoord van Loe de Jong. In *Het Koninkrijk* ventileerde De Jong echter een andere, scherpere mening over burgemeesters in oorlogstijd.
43. *Koninkrijk* 4, 556.
44. *Koninkrijk* 5, 158.
45. Van der Boom: *We leven nog*.
46. Lokale geschiedenissen helpen weinig verder. In een boekje over een van de door De Jong genoemde dorpen – Didam, achter Arnhem – worden de gebeurtenissen niet eens vermeld. 'De oorlogssituatie in Didam gaf geen aanleiding tot spectaculaire acties,' staat in Oudheidkundige Ver-

eniging Didam: *Bezetting en bevrijding van Didam, 1940-1945* (april 1995), 46. In een plaatselijke geschiedenis van Putten, een tweede door De Jong vermeld dorp, worden de gebeurtenissen wel vermeld. Tegelijkertijd blijft het onduidelijk om hoeveel mensen het gaat. Er wordt gesproken van 'steeds meer', 'velen' en 'grote schare'. Het zegt minder dan het lijkt. Klaas Friso: *Putten 1940-1945. Kroniek* (Putten 1990), 38-39.

47. *Koninkrijk* 6, 519-520. Zie ook *Grijs verleden*, 'Balans'.
48. *Koninkrijk* 7, 267.
49. 'Alles bijeengenomen was de hoeveelheid voedsel nauwelijks minder dan vóór de oorlog,' schrijft Trienekens in *Voedsel en honger in oorlogstijd*, 23-24. 'Door de ingrijpende wijzigingen was de samenstelling van het voedselpakket zelfs vrij ideaal geworden.' Klemann schrijft in *Nederland 1938-1948* op tal van plekken (o.m. 233, 569, 576) iets vergelijkbaars. Bijv: 'De jaren 1940 en '41 kunnen in Nederland niet anders worden beschreven dan als een periode van hoogconjunctuur zoals het land die sinds de late jaren twintig niet meer heeft gekend.' En: 'Op het gebied van de ontwikkeling van de landbouw, het transport, de handel of het bankwezen kan de oorlog nauwelijks worden gezien als een factor van betekenis.'
50. De Jong stuurde die samenvattingen via het ANP. Zo m.b.t. deel 7: 'Voor die vijand werkend werd Nederland evenwel niet rijker, maar armer. De werkeloosheid werd teruggedrongen door middel van feitelijke deportatie. Met uitzondering van een kleine groep profiteurs ging ieder er op achteruit en de bezetter kwam niets te kort', ANP-telex van 26 okt. 1976. De herhaling van foto's illustreert eveneens hoe de beeldvorming van bovenaf gestuurd kon worden.
51. *Dagblad Noord Limburg* van 27, *Alkmaarsche Courant* van 26 en *Eindhovens Dagblad* van 27 okt. 1976.
52. W.F. Hermans: 'Lou de Jong en de tante van Weinreb', o.m. in *Koninkrijk* 14, 495.
53. De 'Zelfkritiek' werd oorspronkelijk uitgesproken tijdens de jaarvergadering van het Nederlands Historisch Genootschap op 21 okt. 1988 en vervolgens gepubliceerd in *BMGN* 105 (1990) nr. 2, 170-185.
54. *Koninkrijk* 7, 1219.
55. De waarschuwing is met de beste wil van de wereld in het voorwoord van deel 1 van *Het Koninkrijk* niet te vinden.
56. *Koninkrijk* 12, 1081.
57. 'De oorlogsperiode vormt de enige episode in de Nederlandse geschiedenis die geen debat over fundamenteel gelijk of ongelijk toelaat,' menen de samenstellers van deel 14, XIX.
58. Zo zette De Jong zijn aantekeningen op kaartjes en papiertjes die hij vervolgens opborg op de plek waar hij ze nodig meende te hebben. Het schrijven van een artikel of boek was vervolgens vooral het aaneenrijgen van die, wat hij noemde, fiches. 'Ik schat dat in totaal aan de verschillende

delen van mijn werk ca. 120 000 "fiches" ten grondslag hebben gelegen,' schrijft hij in deel 13 van *Koninkrijk*.

59. NIOD CA d.d. 22 sept 1972 (Nijhoff). Het was lang niet De Jongs enige briefje in deze trant. Zo schreef hij op 9 febr 1970 aan Martinus Nijhoff: 'Voor de goede orde wil ik nog even vastleggen dat de verkoopprijs van deel 3 niet gewijzigd is. Deze blijft dus f 45.' Vanuit het perspectief van een modern uitgever denk je: waar bemoeide hij zich mee?
60. Dit wordt door tal van commentatoren, onder wie Gerard Mulder en Jan Bank (*Koninkrijk* 14, 936 en XVI-XVIII) eveneens gesteld.
61. De Jong, zeer streng als de embargo-regeling doorbroken werd, bracht om die reden in 1974 het blad *Accent* voor de Raad voor de Journalistiek,

zie NIOD CA 1974, diverse brieven (Raad voor de Journalistiek), zie ook www.rvdj.nl/1974/8.
62. *Koninkrijk* 14, XVII-XVIII.
63. NIOD CA 1978. In de correspondentie van dit jaar is veel over de zaak-Van 't Sant te vinden; zelfs de oude Drees (d.d. 18 mei 1978) probeerde De Jong nog over te halen mededelingen over de escapades van prins Hendrik, zo pijnlijk voor Juliana, achterwege te laten.
64. NIOD CA d.d. 28 febr. 1978 (ANP). Bedoeld zijn de cijfers die in de populaire editie van *Het Koninkrijk* op p. 843-844 staan, van de aantallen Nederlanders die door de Duitsers gevangengenomen en/of gedeporteerd werden.
65. Zo de vraag van de NCRV op 6 maart 1974 of men na de persconferentie van 23 maart even een gesprek kon hebben, ten behoeve van de uitzending op 24 maart om 7.32 uur. Dat kon, antwoordde De Jong vijf dagen na ontvangst van het verzoek, op 11 maart dus.
66. NIOD CA d.d. 29 sept. 1972 (Van 't Veer) en 25 jan. 1974 (Van Dongen).
67. NIOD CA d.d. 8 nov. 1972 (Félix-Faure) en 28 febr. 1974 (Belgische pers).
68. Kromhout: *Brieven aan Lou de Jong*, 59.
69. Maker hiervan was journalist en programmamaker Jelte Rep. Maar omdat die in 1977 zelf een boek over het spionagespel gepubliceerd had, is het niet waarschijnlijk dat hij zich veel aantrok van de mening van De Jong. De vijf delen onder de titel *Englandspiel* werden uitgezonden op 8, 15, 22, 29 jan. en 1 febr. 1979, met nog eens een samenvatting op 10 mei 1980.
70. Zoals ook ondergetekende ervaren heeft. In 1984 was ik als recent afgestudeerd historicus gecontracteerd om de scenario's van een serie televisieprogramma's over de oorlog te schrijven. Het eerste scenario ging over de vijftienjarige Nederlander Jan, Einzelkämpfer aan Duitse zijde in Arnhem en hoofdpersoon van een boek van Inge Spruijt. Een dergelijke invalshoek kon volgens de eindredacteur van het programma, Pieter Varenkamp, niet door de beugel. 'Van Meekren gooit je het raam uit,' zei hij. Spoedig hierop werd ik er vanwege mijn relativerende visie op de oorlog ook inderdaad uitgegooid, zij het niet door het raam.

71. Voor zover na te gaan op basis van het NIOD-Correspondentiearchief heeft Van Meekren alleen van de delen II van *Het Koninkrijk* losse hoofdstukken ontvangen, zie onder meer NIOD CA d.d. 30 dec. 1983.
72. Jaap van Meekren: *Herinneringen en interviews*, 53. In dit boekje staan ook de herinneringen van Van Westerloo en Hammelburg.
73. De correspondentie tussen De Jong en Van Meekren is niet uitvoerig, vriendelijk maar meer niet. Als volgt, een briefje d.d. 16 sept 1985 (NIOD CA): 'Beste Jaap, ik verdwijn twee oktober voor een gehele maand naar Spanje en ik hoop dat het mogelijk is dat wij voordien nog spreken over het eventuele radio-programma [Van Meekren presenteerde ook *Met het Oog op Morgen*].' Een ander voorbeeld bij Kromhout: *Brieven aan Lou de Jong*, 58.
74. Ter gelegenheid van de verschijning van deel 9 in oktober 1979 bijvoorbeeld begon de uitzending met beelden van Wilhelmina en Gerbrandy en werd vervolgd met interviews met onder anderen J.G. de Beus en Jaap Burger over Gerbrandy en G. Beelaerts van Blokland over Wilhelmina.
75. Beeld en Geluid 3271.
76. *De Volkskrant* van 28 maart 1978, ook in *Koninkrijk* 14, 548.
77. Beeld en Geluid 16040.
78. 'Wie wil blijven leven moet blijven lezen over wat mensen elkaar kunnen aandoen,' schreef Ben Maandag in *Het Vrije Volk* van 21 maart 1978. 'Er zijn geen grenzen aan. Er zijn geen woorden genoeg voor.'
79. Die instemming blijkt duidelijk uit wat hij schrijft over deel 7, in het bijzonder over wat daarin over het verzet verteld wordt. Werkman, zelf ook specialist op dat gebied, was het er volledig mee eens. *Koninkrijk* 14, 519-520.
80. NIOD CA d.d. 4 mei 1970 (Werkman).
81. *Koninkrijk* 14, 929-930.
82. Zie ook Kromhout: *Brieven aan Lou de Jong*, 60.
83. NIOD CA d.d. 27 nov. 1972 (Mertens).
84. *Koninkrijk* 14, XVIII.
85. Tot deze groep behoorden onder anderen ook Jan Luijten, Harry Lockefeer, Martin Ruyter en Ineke Jungschleger. 'Terwijl het aantal abonnees voorzichtig begon te stijgen,' schrijft Van Vree in *De metamorfose van een dagblad. Een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant* (Amsterdam 1996), 59, 'drong de groeiende onrust in de samenleving... onweerstaanbaar de redactie binnen.'
86. Over deel I schreef Bank minstens twee artikelen en wel in *de Volkskrant* van resp. II en 22 febr. 1969 (dit laatste ook in *Koninkrijk* 14, 21-24). Deze stukken werden begeleid door maar liefst vijf voorpublicaties. Ook de recensies van de delen 2 en 3 in *de Volkskrant* van resp. 5 nov. 1969 en 24 maart 1970 bestonden uit samenvattingen en gingen vergezeld van voorpublicatie.

87. Zie DNM 27: *Het Koninkrijk in de professionele kritiek*.
88. In de jaren zestig bestond de magneet (*Het Koninkrijk*) nog niet, in de jaren tachtig werd de groep te oud.
89. Alleen als briefschrijvers op niet al te vriendelijke wijze scherpe kritiek uitten, antwoordde De Jong niet, zo bijv. een brief van W. Lenaers d.d. 11 juni 1970 waarin kortweg gesteld wordt dat het in de Nederlandse oorlogsdocumentatie geheel aan objectiviteit ontbreekt. Als voorbeelden worden genoemd dat het algemeen bekend was dat de Duitse inval zou komen en dat een goede herder, Wilhelmina, de kudde niet verlaat als de wolf komt.
90. Geciteerd in Kromhout: *Brieven aan Lou de Jong*, 13-14.
91. Zie ook Kromhout: *Brieven aan Lou de Jong*.
92. Ook Kromhout is deze correspondentie opgevallen, *Brieven aan Lou de Jong*, 12.
93. Brief d.d. 22 nov. 1985, geciteerd Kromhout: *Brieven aan Lou de Jong*, 19.
94. Kromhout: *Brieven aan Lou de Jong*, 36.
95. *Koninkrijk* 13, 79.
96. *De Telegraaf* op 19 april 1975.
97. *Koninkrijk* 9, 129-130; Kromhout: *Brieven aan Lou de Jong*, 43.
98. *Koninkrijk* 4, 470; 6, 567-568; 13, 98 en 114.
99. *Koninkrijk* 5, 131.
100. NIOD 1974 diverse brieven (Hartog-Rosy).
101. NIOD CA d.d. 29 juni 1977 (Crois); in 1982 schrijft de man nog steeds over hetzelfde onderwerp.
102. Zie p. 531-532.
103. In ieder geval volgens Martin van Amerongen en Igor Cornelissen. 'Ik kan desgevraagd feitelijk aantonen, dat een aantal van zijn stukken op velen (mijzelf incluis) grote invloed hebben gehad,' schreef eerstgenoemde meteen na de dood van Rogier. En Cornelissen: 'Naar die artikelen [over De Quay] werd in het hele land uitgekeken en – naar mij onlangs nog bleek – een hele groep journalisten en historisch geïnteresseerden raakte erdoor beïnvloed.' *Vrij Nederland* van 11 jan. 1986.
104. Volgens Madelon de Keizer (*Dure verplichting en een kostelijk voorrecht*, 10) was er na de jaren zeventig bijna in het geheel geen kritiek meer op De Jong. Hij was 'het monument' geworden, 'ons levend oorlogsmonument'.
105. 'Doordraven is verleidelijk,' oordeelde de pragmatische sociaaldemocraat Wim Thomassen in *Vrij Nederland* van 28 maart 1981. 'Rogier doet dat vaardig en met graagte.' En: 'Het is een hoeveelheid prietpraat om naar van te worden.'
106. Alle namen staan vermeld in deel 13, 51 e.v.
107. Zie het uitvoerig debat naar aanleiding van twee, kort na elkaar verschenen biografieën van Hirschfeld, in 2004 en 2007, de eerste negatief, de

tweede positief. Zie hierover het dossier in *BMGN* 123, nr. 3 (2008), 414-452 en DNM 46: *Het debat over Max Hirschfeld*.

108. *Koninkrijk* 13, 71-72 en 14, 216-220.
109. *De Telegraaf* van 20 nov. 1979. De krant mat wel met twee maten want maakte goede sier met grote artikelen over een vermeende zoon van prins Hendrik; *De Telegraaf* van 2 nov. 1979.
110. *Koninkrijk* 14, 474.
111. Voor een goed voorbeeld zie DNM 28*: Ipse dixit. Een foute voetnoot in deel 6*.
112. *De Bezetting*, 363 en 386; over de Unie, 71.
113. Slechts een enkeling nam het, buiten de mainstream media bovendien, voor Asscher en Cohen op: Isaak Kisch in de *Studia Rosenthaliana* en, vanzelfsprekend, Herzberg in het *NIW*, zie *Koninkrijk* 14, 282-286 en 512-513.
114. Zie onder meer het betreffende hoofdstuk in *Onderdrukking en Verzet* (1, 398-417), geschreven door een van de secretarissen-generaal zelf, overigens wel een die meteen opgestapt was.
115. Aldus R.C. Kwantes die enkele delen over Nederlands-Indië meelas, *Koninkrijk* 14, 729.

Hoofdstuk 24

1. Knoop: *De zaak Menten*, 1.
2. *Accent* was aanvankelijk (1968) zelfstandig en zat vooral in de DS'70-hoek. In 1974 werd het blad gekocht door *De Telegraaf*. In 1978 werd het opgeheven.
3. Dat althans zegt het *Menten-rapport*. In het *Telegraaf*-artikel dat de zaak aan het rollen bracht, wordt de vader van Menten im- en exporteur genoemd die goede zaken deed met Polen en Duitsland. De zoon zou zowel het instinct als de zaken van zijn in 1921 gestorven vader overgenomen hebben. Dit laatste lijkt gezien de snelle carrière van Menten waarschijnlijker. Het *Menten-rapport* biedt met z'n ruim 900 pagina's alle ins en outs over de 'vroege Menten'. Over de affaire en het daaropvolgend proces werd zeer uitvoerig in de pers bericht. Zo beschikt het NIOD over maar liefst 14 dozen met knipsels (KB I 8410). Ook NIOD doc. I-II21 B.
4. Op 28 juni, 5 en 12 juli (1976) ging de TROS op Menten door.
5. De Israëlische journalist Chaviv Kanaan. Hij had vlak na de oorlog ook al geprobeerd Menten te laten vervolgen en was de eerste die naar aanleiding van het *Telegraaf*-artikel over de man schreef – in de Israëlische krant *Ha'aretz*. Hij trad ook in de uitzending van *TROS Aktua* op.
6. De *Leeuwarder Courant* van 24 juni 1976.
7. De *Leeuwarder Courant* van 26 aug. 1976.
8. *Accent* van 20 nov. 1976.

9. Het was het op één na best bekeken programma van die week, Merriënboer: *Van Agt*, 195.
10. *Vrij Nederland* van 21 januari 1978. Om dezelfde reden was Jan Rogier eind jaren zeventig diep somber. De wereld was teruggezakt 'in het drijfzand van ekonomiese krisis, kernwapenwedloop en konservatisme'. Weliswaar was De Quay oud en vergeten maar zijn geest was nog springlevend. Het beste bewijs hiervan was volgens hem, zoals volgens vele anderen, het premierschap van Dries van Agt. Zie Rogiers inleiding bij de boekuitgave van *Een zondagskind in de politiek*.
11. De eensgezindheid werd enkele jaren later nog eens bevestigd door de publicatie van het zogenoemde *Menten-rapport* en de veroordeling van de man – met overigens een interessant verschil tussen de rechter en de historicus. Menten werd door de rechter immers alleen veroordeeld vanwege zijn medeplichtigheid aan de massamoord in Podhorodce, niet voor die in Urycz, zie Blom: *Historische en strafrechtelijke 'ordening van de chaos'*.
12. *Het Parool* van 18 dec. 1976, de uitspraak dateerde van 1974 maar werd in het interview door Van Agt bevestigd. Zie ook Van den Broek: *Heimwee naar de politiek*, 46.
13. *HTK* 23 febr. 1977, 3394.
14. Zie p. 462.
15. Zie Bootsma: *De verbeelding aan de macht*, 186-190 en Merriënboer: *Van Agt*, 205-211.
16. Uit talloze voorbeelden één: een artikel 'van onze speciale verslaggever' d.d. 10 jan. 1970. Bij het artikel staat een spotprent van een communist die Israël met pek inwrijft en vervolgens roept: zie eens hoe vies hij is. Overigens schreef Hans Knoop, een verklaard bewonderaar van Israël, tal van artikelen over het land.
17. *De Telegraaf* van 8 december 1976. De hoeveelheid artikelen die de krant aan de Menten-zaak wijdde is inderdaad enorm, drie mappen vol (*Telegraaf*: Documentatie).
18. *Emmer Courant* van 21 maart 1978, *Brabants Dagblad* van 25 maart 1978 en *De Gooi- en Eemlander* van 5 april (eerdere artikelen in laatstgenoemde kranten waren overigens algemener).
19. *Limburgs Dagblad* van 22 maart en *Emmer Courant*, *NRC Handelsblad* en *Helmonds Dagblad* van 21 maart 1978.
20. *De Gelderlander* van 21 maart 1978.
21. *De Telegraaf* van 25 maart 1978. Lulofs was tussen het begin van de jaren vijftig en zijn pensionering in 1987 bepalend voor het Haagse nieuws in *De Telegraaf*. Vooral in de Indische gemeenschap werd hij op handen gedragen.
22. Een goed voorbeeld is het hoofdredactioneel commentaar in het *Haarlems Dagblad* van 21 maart 1978.

23. Zo begint *Ondergang* in medias res, in mei 1940. Volgens Presser lag een dergelijk begin voor de hand omdat de positie van de joden door het nazisme radicaal veranderd was. De Jong ontkende dit niet maar meende toch dat het nazistisch antisemitisme diepe wortels had. Vandaar zijn aandacht voor de gebeurtenissen in de jaren dertig en later, in deel 5 van *Het Koninkrijk* (456-474) zelfs voor het klassieke antisemitisme. Bij zijn beschrijving daarvan ging hij zelfs helemaal terug tot de Kruistochten. De bedoeling hiervan is duidelijk: weliswaar was het aloude antisemitisme 'mijlenver verwijderd van de instelling van degenen die tot de Endlösung der Judenfrage opdracht gaven – mijlenver: maar die Endlösung vormde toch óók het eindpunt van een weg waarvan dat zeer milde, latente antisemitisme ongeweten het beginpunt was.' Verder is het niet zonder betekenis dat De Jong in zekere zin teruggreep op een notie die in de eerste vijftien jaar na de oorlog gewoon was maar daarna in toenemende mate leek te verdwijnen: dat de moord op de joden deel uitmaakte van een veelomvattend moordproces. In de eerste jaren na de oorlog lag de klemtoon zo sterk op dat proces dat joden als afzonderlijke groep vaak niet eens genoemd werden. Vanaf de jaren zestig draaide de zaak om en werd het moordproces steeds vaker met de joodse bevolking vereenzelvigd. Loe de Jong zocht een tussenpositie. Weliswaar besteedde hij veel aandacht aan de Shoah maar tegelijkertijd plaatste hij deze in een ruimer kader, van het nazistisch vervolgings- en vernietigingsbeleid. In zoverre ging hij dus tegen de stroom in.
24. Zie onder meer de interviews met Ischa Meijer en de inleiding van De Jong bij de 8ste druk van *Ondergang*, geschreven op een moment dat zijn roem op een hoogtepunt was (1985).
25. Het zou minstens twintig jaar duren tot er een studie over de nazi-vervolging van de joden in Nederland verscheen die zich met het werk van De Jong kon meten. Dat is *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van de joden in Nederland* (Amsterdam 1998) van Bob Moore. Naast eerder werk over de jodenvervolging – Herzberg, Presser – houdt *Het Koninkrijk* zeker stand. De beste vergelijking tussen het werk van de drie laatstgenoemde historici is te vinden in Kristel: *Geschiedschrijving als opdracht*. Zie ook De Haan: *Breuklijnen*.
26. Met als bekendste *Kinderjaren* van Jona Oberski. Verder werk van Hans N. Andriesse, Carla van Lier en Jo Spier. Het was, afgezien van het werk van Elie Cohen, jaren geleden (1966) dat dergelijke memoires gepubliceerd waren, zie Siertsema: *Uit de diepten*, 268-273.
27. In dit verband wordt altijd weer Elie Wiesel aangehaald die al op de eerste dag van de Amerikaanse vertoning in *The New York Times* gehakt van de serie maakte. Daarbij herhaalde hij het standpunt dat hij op dat moment al tientallen jaren verkondigde: van de uniciteit van de Shoah en de onmogelijkheid haar te begrijpen. Loe de Jong zei hetzelfde naar aanleiding

van een voorvertoning in september 1978 anders – en beter (geciteerd in *Rondom Holocaust*, 7): 'Er is in deze film, in al die zeven uur televisie die we gezien hebben, geen moment van honger, er is geen moment van ontbering, er is geen moment van werkelijke angst... Ik heb gelezen dat de NCRV de serie heeft afgewezen, omdat *Holocaust* te pijnlijk is. Ik moet zeggen: ik vind de serie niet pijnlijk genoeg en dat is eigenlijk veel erger.'

28. Tot de voorstanders behoorden vele journalisten, televisiecritici, publiek én betrokken instanties zoals, in de Verenigde Staten, The Anti-Defamation League en The American Jewish Committee. Laatstgenoemde instanties verspreidden tezamen miljoenen folders en ander materiaal en organiseerden op de eerste dag van de vertoning, Holocaust Sunday, manifestaties door heel het land. In Nederland gebeurde iets dergelijks op heel wat bescheidener schaal, maar toch: ook hier werden, nadat uiteindelijk besloten was de serie uit te zenden, tal van nevenactiviteiten ontwikkeld. Hiertoe behoorde onder meer een informatiepakket dat naar alle scholen van het voortgezet onderwijs werd gestuurd en tegen kostprijs ook voor anderen beschikbaar was. Het pakket bevatte een Nederlandse versie van een platen- en kaartenatlas van Martin Gilbert, een educatief informatieblad van het Joods Historisch Museum, een brochure met zeven reacties op de serie en 'een kleine holocaust-didactiek', een brochure die bestemd was voor docenten. Zie NOS: *Rondom Holocaust*, 8.
29. www.cine-holocaust.de.
30. Märthesheimer: *Im Kreuzfeuer der Fernsehfilm* Holocaust, 223. Overigens zag 'slechts' 12,6 procent van de Duitsers boven de 14 jaar (5,3 miljoen mensen) alle vier de uitzendingen. De meeste aandacht trok de eerste aflevering (14,3 procent). Het aantal telefoontjes (idem p. 230) was overigens werkelijk overstelpend, tussen iets minder dan 5000 na de derde tot meer dan 7000 na de tweede uitzending.
31. NOS: *Rondom Holocaust*, 4.
32. Märtesheimer: *Im Kreuzfeuer der Fernsehfilm Holocaust*.
33. Over de verjaring: Levy: *Erinnerung im globalen Zeitalter*, 133; over Wiesenthal, zie *Trouw* van 21 febr. 1979 en over de boekuitgaven: *Der Spiegel* van 19 febr. 1979. Een boek waarvan begin jaren zestig met moeite 2000 exemplaren verkocht werden, zo vertelt uitgeverij Hanser in laatstgenoemd artikel, zoals *Ein Sohn Hiobs* van Leon W. Wells, werd nu in een oplage van 10 000 exemplaren herdrukt.
34. De moord in Babi Yar, in Kiëv, wordt beschouwd als de grootste slachting tijdens de oorlog. Hier werden in twee dagen, op 29 en 30 sept. 1941, meer dan 33 000 joden vermoord.
35. Brandt: *Wenig Anschauung? Die Ausstrahlung des Film "Holocaust" im westdeutschen Fernsehen*, 258.
36. *Het Vrije Volk* en *De Telegraaf* van 24 april 1979.
37. NOS: *Rondom Holocaust*, 227.

38. Ivo Schöffer in BWN.
39. Zoals onder meer blijkt uit het vreemde, door het ANP in maart 1950 verspreide bericht dat de jood P.M. in Israël terecht zou staan voor in Polen gepleegde moorden. Het bericht was voor *De Telegraaf* van 17 maart 1950 een zoveelste reden te beweren dat niets te dol was om Menten in een kwaad daglicht te stellen. Duidelijker berichten stonden onder meer in het *Haags Dagblad* van 6 april 1950 ('Zware beschuldiging van Israël tegen P.N. Menten'; heel het later bekend geworden verhaal stond hierin al vermeld) en *Het Parool* van 14 januari 1951. Menten werd in 1949 overigens slechts veroordeeld voor 'staatsdienst bij een buitenlandse mogendheid' en 'opzettelijk in tijd van oorlog de vijand hulp verlenen'.
40. *Menten-rapport*, 323, ook 370-376 en 611-612 waarin het 'ne bis in idem'-argument (dat je niet tweemaal voor dezelfde zaak veroordeeld kunt worden) dat de Nederlandse regering gebruikte om uitlevering van Menten te weigeren, scherp bekritiseerd wordt.
41. Jan Smallenbroek tot Jan Bruins Slot, Bouwman: *Bergredenaar*, 86.
42. De goeden in de ARP, aldus Doeko Bosscher in *Om de erfenis van Colijn. De ARP op de grens van twee werelden, 1939-1952* (Alphen aan den Rijn 1980), 60, achtten zich bevoegd een oordeel te vellen over degenen die minder sterk in hun schoenen hadden gestaan. Met dit oordeel was de kous af. De zwakkeren werden beschermd door de sterkeren.
43. Bouwman: *Bergredenaar*, 103.
44. Over deze affaire: OVT 36963665.
45. Kamerstuk Tweede Kamer 1978-1979, 15626 (Aantjesrapport), 597
46. Aantjesrapport, 598.
47. W.P. Berghuijs, geciteerd door Bouwman: *Bergredenaar*, 115.
48. Aantjesrapport, 363.
49. Zie DNM 29*: Aantjes. Publieke veroordeling en persoonlijke steun*.
50. De Keizer: *Putten*, 359 en 272 e.v.
51. Over hem, zie BWN.
52. Van Dantzig: *Snippers. Artikelen over psychiatrie en psychotherapie*, 23.
53. *Amstersfoortse Courant-Veluws Dagblad* van 10 december 1977.
54. NIOD KB 11 2132; De Keizer: *Putten*, 319-320 en 325-326.
55. De *Leeuwarder Courant* van 31 dec. 1977.
56. *Puttens Nieuwsblad* van 22 dec. 1977.
57. *Amersfoortse Courant-Veluws Dagblad* van 10 december 1977.
58. Zie de toespraak van minister Frits Korthals op 1 okt. 1998 ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van deze denktank (WODC) op de website van het ministerie.
59. Over de vraag of en in hoeverre maakbaarheid tijdens en in de nasleep van het kabinet-Den Uyl een thema was, zie Bootsma: *De verbeelding aan de macht*, hfst. 7 en Van den Broek: *Heimwee naar de politiek*, passim maar i.h.b. hfst 2.

60. Het artikel verscheen op 3 april in *KRI* 8 (23), 1-3. Interessant is het commentaar van Koos van Weringh op het artikel, 'een aaneenrijging van onjuiste, verwrongen uit verband gerukte, omgekeerde stemmingmakende, niet begrepen en bevooroordeelde informatie.' (in: *De afstand tot de horizon* uit 1986). Eerlijkheidshalve moet erbij gezegd dat Van Weringh in de benoemingscommissie zat.
61. Ongeveer twee weken na publicatie van het artikel in het reclasseringsblad verschenen er uittreksels in de pers (op 20 april in de *Leeuwarder Courant* bijvoorbeeld). Op 21 april reageerde Buikhuisen in *Trouw*. Op 22 april werd hij geïnterviewd door het *NRC Handelsblad*. Vanaf dat moment volgde het ene artikel na het andere, ook in de vakpers. De eerste bemoeienis van Grijs dateert van begin mei. De interpellatie dateert van 26 april.
62. *HTK* 26 april 1978, 2201.
63. Bedoeld is Van Bemmelen. Dit is een infame suggestie, gebaseerd op volstrekt onbegrip van de situatie. Grijs baseerde zich op *Ondergang* van Presser (11, 76) en hetgeen daarin over Portugese joden staat. Van Bemmelen was betrokken bij een onderzoek naar Portugese joden. Dat onderzoek had echter geen ander doel dan om hen te redden.
64. *KRO Profiel* van 25 mei 2005. Een verslag van de trammelant bij de inaugurele rede staat ook in de (alleen op internet te vinden) autobiografie van Dolph Kohnstamm.
65. Zie hierover onder meer Kristel: *Geschiedschrijving als opdracht*, hfst. 4. Zie ook p. 358 en 505.
66. Zie bijv. hetgeen hij in het eerste deel van *Het Koninkrijk* (462) schrijft: 'Men boog het hoofd, liet het geweld over zich heen gaan, ruimde de scherven op, begroef de doden, leefde verder.'
67. Elk begrip voor de Joodse Raad en elke verdediging van haar voormannen steunt op deze tegenstelling. Niemand betoogt dat laatstgenoemden de ondergang van de eigen gemeenschap wensten. Men betoogt dat zij door met de Duitsers samen te werken aan de ondergang bijdroegen.
68. *Het Joodsche Weekblad* (Den Haag 1979), dl. 1, 12.
69. Knoop: *De Joodsche Raad*, 249.
70. *Vrij Nederland* van 11 nov. 1983, zie ook Kuiper: *Een wijze ging voorbij*, 635-643 en passim.
71. Zo nam hij het ten tijde van de affaire voor Aantjes op (*De Tijd* van 17 nov. 1978) en noemde de man enkele jaren later op televisie 'mijn geachte buurman'. Het leidde tot een relletje. Zie ook Kuiper: *Een wijze ging voorbij*, 634.
72. *Vrij Nederland* van 24 febr. 1973, in een herdenkingsartikel van Martin van Amerongen over Meijer Sluijser. Luns' geheime lidmaatschap van de NSB was een van zijn tips.
73. *De Volkskrant* van 2 maart 1979.

74. *Elsevier* van 27 mei 2000.
75. Een visie die begrijpelijker wordt in het licht van de wetenschap dat Den Uyl in de jaren dertig eveneens fascistoïde sympathieën had gehad, zie Bleich: *Den Uyl*, 28-32.
76. *HTK* 8 maart 1979, 3929.
77. Zo stond op 29 mei 1975 in de *Gorkumse Courant* te lezen dat Van Rappard 'met de Duitsers ging jagen en dineren en met de winterhulpbus liep'. Het leverde de verantwoordelijke journalist een veroordeling op. Hij kon zijn beschuldiging onmogelijk hard maken en verdedigde zich, zwak, met de opmerking dat hij slechts herhaalde wat 'men' zei. *Trouw* van 10 en *de Volkskrant* van 24 januari 1976.
78. Zie o.m. Romijn: *Burgemeesters in oorlogstijd*, 268 e.v.
79. Van Rappard: *Hoe was het ook weer*, 12-13 en 20-21.
80. Bijvoorbeeld meelezer Kwantes over Nederlands-Indië, zie noot 115 van hfst. 23. Zie ook hfst. 27.
81. De kritiek van A. Korthals Altes in het *NRC Handelsblad* van 27 okt. 1979 was, hoewel kort, wél serieus. Hij had vooral kritiek op Van Rappards breedsprakigheid.
82. Onder meer met het door hemzelf geleverde argument dat hij vóór de oorlog het (fascistische) weekblad *De Waag* had gelezen, zie *Provinciale Zeeuwse Courant* van 24 okt. 1979.
83. *De Volkskrant* van 27 oktober 1979.

Deel 4 Inleiding

1. *Manifestatie tegen fascisme racisme antisemitisme. Verslag* (Amsterdam 1981).
2. Zie DNM 38*: De Anne Frank Stichting als actiecomité*. Zie ook Van Ginkel: *Rondom de stilte*, 547-551.
3. Zie DNM 39*: De oorlog als motor van de babyboomers*.
4. Onder meer Hans Blom: *In de ban van goed en fout*, 129. Hij spreekt van intensiteit.
5. Zie onder meer Sémelin: *Purifier et détruire*, Judt: *Na de oorlog*, Assmann: *Der lange Schatten der Vergangenheit* en Diner: *Restitution and Memory* en *Beyond the Conceivable*.

Hoofdstuk 25

1. *Het Parool* van 27 april 1985.
2. Aldus Jan Meng in de *Haagse Post* van 4 mei 1985; zie ook *de Volkskrant* van 2 maart en *De Telegraaf* van 12 april.

3. 'Het is gekkenwerk geweest,' beweerde Martin Ros in het *NIW* van 26 juli 1985, 'iedere uitgever is met uitgaven voor de dag gekomen waardoor dubbele titels en dubbele onderwerpen op de markt kwamen.' In *Het Vrije Volk* van 22 juli stond eenzelfde bericht: 'Oorlogsmoeheid... het (oorlogsboek) is lang niet zo wild geweest als vijf jaar geleden. Toen pakten mensen links en rechts wat hen leuk leek. Aan de kassa hoorden ze dan wel hoe duur het was,' aldus een boekhandelaar van een Amsterdamse AKO-winkel. 'Stapels onverkochte oorlogsboeken,' meldde *Het Parool* op 2 augustus.
4. Stand van zaken sept. 2010. Er is op de criteria veel aan te merken, bijv. dat een boek over de Tweede Wereldoorlog de term niet in de titel hoeft te hebben of dat het werk van één persoon (Churchill!) een onevenredig grote positie inneemt. Vandaar ook het * bij 1948: meer dan 2000 titels van Oscar Lee Owens, auteur van een gedenkboek met artikelen over soldaten uit Oklahoma. Ook is classificatie mensenwerk en dus aanvechtbaar. Het gaat hier dan ook niet zozeer om de getallen als om de curve. Vergelijk ook de tabel op p. 586.
5. Mulisch: *De aanslag*, De Rover: *Over* De aanslag *van Harry Mulisch* en Jos Buurlage: *Onveranderlijk veranderlijk*.
6. Zo wond Hermann von der Dunk zich in 1985 enorm op over de rommel die er naar aanleiding van de veertigjarige herdenking van de oorlog in 1985 op de markt kwam. Als voorbeelden noemde hij de verfilming van *Het bittere kruid* en een documentaire over het buitenhuis van Hitler bij de Obersalzberg, het zogenoemde Adelaarsnest, de *Leeuwarder Courant* van 3 mei 1985.
7. Als Nederlandse oorlogsbombardementen ter sprake komen, gaat het bijna altijd over Rotterdam. Vandaar dat men in Middelburg over 'het vergeten bombardement' spreekt en al het mogelijke doet om de plaatselijke herinnering ook elders onder de aandacht te brengen. Dat lukt slecht, al is het alleen maar omdat er in Middelburg 'slechts' twintig slachtoffers vielen terwijl dat er in Rotterdam zo'n achthonderd zijn geweest. Zie ook Peter Sijnke (red.): *Middelburg 17 mei 1940. Het vergeten bombardement* (Vlissingen 2010).
8. M.W.G. van der Veur: *Middelburg in oorlogs- en bezettingsjaren* (Middelburg 1945).
9. Zoals *Middelburg in bewogen dagen* en *Middelburg onmiddellijk voor en na de bevrijding* van J.Ph. Koene, beide uit 1945.
10. L.W. de Bree: *Walcheren onder vreemde heersers* (Leiden 1945), 119.
11. L.W. de Bree: *Zeeland 1940-1945* (deel 1) (Middelburg 1979).
12. De hoofdstukken 3 en 4, over de periode mei 1940-medio 1941 en juni 1941-aug. 1942, beslaan elk niet meer dan ruim zestig pagina's terwijl aan de meidagen 110 pagina's zijn gewijd.
13. Het kan met enkele citaten eenvoudig geïllustreerd worden: 'De schaarse stukken uit het NSB-archief, die afkomstig zijn van Zeeuwse kringen en

groepen getuigen van een naargeestige kleinheid in het wereldje der kameraden.' En: 'Ook in Zeeland ging "het leger van de V [for victory, een door de BBC opgezette propagandacampagne]" tot uitgebreide acties over: binnen enkele dagen was de provincie als bezaaid met overwinningssymbolen. Fabrieksgebouwen, opslagplaatsen, transformatorhuisjes, poldergemalen, bruggen en sluizen werden gekenmerkt met het teken van de triomf.' De Bree: o.c. (Zeeland 1940-1945), 227 en 257.

14. Zie hierover hfst. 30.
15. De nuchtere invalshoek werd vereenvoudigd doordat de jodenvervolging in Zeeland nauwelijks een rol speelde. Er woonden toch al weinig joden in de provincie en degenen die er woonden, waren in maart 1942 naar Amsterdam verplaatst. 'In zijn algemeenheid was het zeker zo dat een grote meerderheid van de bevolking van de Duitse aanwezigheid en van het nationaalsocialisme nadrukkelijk niets moets hebben,' schrijft Van der Ham in de inleiding van *Zeeland 1940-1945* dl. 2 (Zwolle 1990), en vervolgt: 'maar de praktijk van alledag maakt het zwart-witte beeld vaak grijs.' Vooral in het eerste deel van zijn boek geeft Van der Ham talloze voorbeelden van deze alledaagse complexiteit.
16. Op een kilometer of acht van het stadscentrum ligt de Sloedam, de kleine strook land die Walcheren met Zuid-Beveland verbindt. In oktober en november 1944 werd om deze dam fel gestreden. De Middelburgers konden niet anders dan hiervan de gevolgen ondergaan. Die gevolgen waren des te kwalijker omdat aan de zuid- (Vlissingen) én westkant (Westkapelle) van de stad eveneens fel gevochten werd terwijl Walcheren ondergelopen was. Grote hoeveelheden mensen werden daardoor naar het droge stadscentrum gedreven. Het was voor de strijdende partijen geen reden het vuur te staken. In de eerste dagen van november 1944 veranderde Middelburg opnieuw in een hel: 'beschieting M.burg onhoudbaar voor opgepropte bevolking', zoals de Ordedienst seinde. Van der Ham: *Zeeland*, 485.
17. Opmerkelijk is overigens dat deze monumenten van late datum zijn, uit resp. 1988 en 1990.
18. J.J. van der Weel: *Opeens was alles anders. Middelburg 1940-1944* (z.p. 2004), 23.
19. Zoals te zien is aan de publicaties van het dagboek van een verpleegster (J.P.M. Janssens) en een brandweerman (W.F. den Hollander) in 1992-1993. Beide dagboeken gaan over de moeilijkheden bij de bevrijding.
20. Deze stelling wordt bevestigd door een steekproef van Talsma: *In het voetspoor van Ben Sijes*, 82 en 83.
21. *Koninkrijk* 3, 418-419 (vlucht uit Nederland) en idem 7, 316-317 (wetenschap van de Shoah bij de Londense gemeenschap).
22. *1940-1945 40th anniversary. Liberation of the Netherlands* (Washington 1985).

23. *Koninkrijk* 12, 2.
24. Getuige met name de internationale populariteit van het project dat Pierre Nora in 1984 startte onder de titel 'Les lieux de mémoire': 'Geschiedschrijving is een per definitie problematische en incomplete reconstructie van het voorbije. De herinnering daarentegen is een fenomeen dat altijd actueel is, een lijn die het verband tussen heden en verleden levendig houdt. Geschiedschrijving niet. Die is niet meer dan een verbeelding (représentation) van het verleden.' Pierre Nora: *Les lieux de mémoire* 1. *La République* (Parijs 1984), xix.
25. In de eerste jaren na de oorlog verscheen er relatief veel over de militaire strijd in de meidagen. Het merendeel daarvan was afkomstig van oud-militairen en daarom ofwel apologetisch c.q. beschuldigend richting politiek en Duitsers ofwel herdenkend. Een samenvatting biedt Amersfoort: 'In de ban van de nederlaag', in: idem: *Mei 1940*, 17-21.
26. De Jong spreekt in *Het Koninkrijk* van 1650 man in de zomer van 1942; op de website www.prinsesirenebrigade.nl wordt m.b.t. de zomer van 1940 het getal 1200 genoemd; begin aug. 1944 bestond de brigade volgens dezelfde website uit 1205 mensen. Hoeveel geallieerde soldaten er zijn geweest, weten we niet precies. Maar de Britten alleen al hadden meer dan dertig divisies (10 tot 15 000 man per divisie = max. 450 000), de Amerikanen zo'n honderd (= max. 1,5 miljoen) en de Russen zelfs een kleine vijfhonderd. Zie onder meer www.world-war-2.info/statistics.
27. Vandaar de ondertitel van een in 1995 verschenen studie over de bevrijding van Nederland, Christ Klep en Ben Schoenmaker (ed.): *De bevrijding van Nederland, 1944-1945. Oorlog op de flank* (Den Haag 1995). Zie ook het opstel van Jan Kolen en anderen over de topografie van de herinnering (aan Market Garden) in Van Vree: *De dynamiek van de Herinnering*, 205-208.
28. De ontwikkeling is goed te zien als je *Bericht van de Tweede Wereldoorlog*, een uitvoerige serie die onder redactie van tal van prominente historici begin jaren zeventig bij Amsterdam Boek verscheen, wat betreft de militaire strijd vergelijkt met de in de jaren negentig in weekafleveringen door Waanders uitgegeven *Nederland en de Tweede Wereldoorlog*. In laatstgenoemd werk is het beeld (het getoonde materiaal bestaat conform de ontwikkeling in de geschreven media overigens voor een groot deel inderdaad precies daaruit: beeld) heel wat ironischer.
29. De voorbeelden komen uit nr. 68 (1 mei 1971) van de in weekafleveringen uitgegeven *Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog*.
30. Martin van Creveld: *Oorlog en cultuur* (Houten 2008), 403. Persoonlijke mailwisseling met Beevor in de zomer van 2009.
31. Liddell Hart: uitspraken, geschriften en plannen van bevelhebbers; Beevor: dagboeken, brieven en interviews van soldaten.
32. Eenzelfde ontwikkeling, zij het minder sterk omdat het medium andere

eisen stelt, is te zien in de film. Oudere oorlogsfilms als *The Bridge on the River Kwai* uit 1957, *The Guns of Navarone* uit 1960, T*he Longest Day* uit 1962 en *A Bridge too Far* uit 1977 leggen een andere klemtoon dan bijvoorbeeld *Das Boot* uit 1981, *Saving Private Ryan* uit 1998 en *Pearl Harbor* uit 2001.

33. Beevor: o.c., 467-469.
34. De Keizer: *Putten*, 208-233 benadrukt dat de kritiek op de aanslag meteen al scherp was maar sneuvelde onder de behoefte aan een heroïsch beeld van het verzet. Toen Putten eind jaren zeventig opnieuw in het nieuws kwam, ging alle aandacht uit naar de slachtoffers. Pas later, bijv. in *De kinderen van Putten* van Marleen van Westing, kwam de kritiek op de aanslagplegers weer ongezouten naar buiten. 'Volgens mij had die hele aanslag geen nut,' zegt een van de ondervraagde kinderen. Zie ook Kooistra: *Recht op wraak*, passim en Inger Schaap: *Sluipmoordenaars. De Silbertanne-moorden in Nederland, 1943-1944* (z.p./Hilversum 2010), 19.
35. Ook in de jaren vijftig en zestig verscheen er veel over de Hongerwinter maar, afgezien van in 1945, toch niet zoveel als vanaf de jaren zeventig. De ontwikkeling is eenvoudig te zien door het begrip in te voeren in de catalogus van Worldcat.
36. Hoewel knipselmappen zoals die van het NIOD met de nodige voorzichtigheid gebruikt moeten worden, geven ze toch een indruk van de hoeveelheid artikelen. Zo blijkt het thema Hongerwinter vooral in en rond 1985 zeer populair te zijn geweest, populairder in ieder geval dan daarvoor en daarna. Zie NIOD KB 105-109.
37. Om slechts enkele boektitels te noemen: *Hun armoe en hun grauw gezicht, Verhalen om te onthouden, Op blote voeten* en *Een meisje in de oorlogswinter*.
38. B.H. Laurens: *Hun armoe en hun grauw gezicht* (Rotterdam 1985), 84.
39. Heleen Crul in *De Gelderlander* van 7 jan. 1995.
40. In deze bijlage, getiteld *De onderduikers*, gaat het verhaal bijna uitsluitend over een dramatische gebeurtenis die zich in de zomer van 1943 afgespeeld had: de ontdekking van een onderduikplaats in de Haarlemmermeer en de gevolgen hiervan voor de onderduikers.
41. Zie bijv. wat Herzberg schrijft in zijn *Kroniek der jodenvervolging*, 321.
42. Henri van der Zee: *De hongerwinter. Van Dolle Dinsdag tot bevrijding* (Amsterdam 1979).
43. *Elsevier* van 12 jan. 1985.
44. Zie p. 3.
45. Zoals onder meer historicus Gerard Trienekens in 1985 ervoer; zie *Grijs verleden* 147-148.
46. *Vrij Nederland* van 31 maart 1990.
47. Amersfoort: *Mei 1940*; in de editie uit 2005 staat het citaat op 381.
48. Twee recente boeken illustreren dat 'never the twain shall meet': Amersfoort: *Ik had mijn roode-kruis band afgedaan* en Jagtenberg: *Ik beschuldig*.

49. Zie onder meer wat Aleida Assmann hierover schrijft in *Der lange Schatten der Vergangenheit*, o.m. hfst. 11. Het ook in het Nederlands wel gebruikte woord is een germanisme en de in de Duitse literatuur gebruikelijke term voor nadrukkelijk vanuit de politiek gestuurde pogingen het verleden voor het karretje van het heden te spannen.
50. Maar zie Van de Reijt: *Zestig jaar herrie* en Van Ginkel: *Rondom de stilte*. Hier ook uitvoerige informatie over hetgeen hierna vermeld wordt.
51. Tot het Comité Nationale Herdenking.
52. Van Ginkel: *Rondom de stilte*, hfst. 3 en 573-586.
53. *Algemeen Dagblad* van 6 mei 1975. Een van de vele illustraties van die moeizame omgang met bevrijdingsdag is het langdurig geruzie hierover in de jaren vijftig en de publicatie van het collectieve tijdschrift *Nationale Snipperdag*. Uit een NIPO-onderzoek uit 1959 bleek dat de overgrote meerderheid van de Nederlanders (83 procent) van bevrijdingsdag niet veel moest hebben (NIPO-bericht 727, 19 mei 1959), zie ook DNM 14*: Die lastige 5 mei*. Zie verder *HTK* 1952-1953 aanhangsel nr. 27 (1 en 15 april 1953), *HTK* 21 april 1953, 694-700, *HTK* 3 febr. 1954, 761-781, *De Telegraaf* van 24 april 1954, *De Waarheid* van 14 mei 1954, *Het Parool* van 4 mei 1954 en *Het Vaderland* van 29 april 1954.
54. Kamerstuk 16005 nr. 6 d.d. 22 dec. 1980. De officiële bekendmaking stond pas op 1 okt. 1990 in de *Staatscourant*.
55. De eerste massale illustratie hiervan waren de uitvoerige festiviteiten in 1985 in Rotterdam. Elders vonden op kleinere schaal vergelijkbare festiviteiten plaats. Het NIOD bezit een kleine verzameling programmaboekjes en verslagen van lokale herdenkingen, ook uit andere jaren overigens (Ned 12.712; zie ook de grote hoeveelheid knipsels uit 1985, NIOD KB 11 275-285). De meeste informatie is vanzelfsprekend te vinden in de lokale en regionale pers. Ik heb tot mijn spijt de geldstromen die met de nieuwe geschiedenispolitiek gemoeid waren, niet in kaart kunnen brengen.
56. Aldus de herinnering van een van de leden van de werkgroep, geciteerd in *Vrij Nederland* van 13 mei 1995. De wens van de politiek werd verwoord in verslag van overleg van de Vaste Commissie voor Binnenlandse Zaken op 1 juli 1987 (Kamerstuk 19949 nr. 2 d.d. 11 sept. 1987). De weerstand van de 'verzetspers' (*Vrij Nederland*, *Trouw* en *Het Parool*) komt ter sprake bij Vermolen: *De vierde en de vijfde mei*, 110-111.
57. Tot dat moment was de 's middags gehouden nationale herdenking niet meer dan een moment binnen de Amsterdamse lokale herdenking.
58. Zo gaf het Nationaal Comité Viering Bevrijdingsdag in 1955, 1960 en 1965 ook al richtlijnen uit voor een geslaagde viering. Zeer uitvoerig bijv. is *Ideeën voor de 5e mei* uit 1965, met hierin zelfs de tekst voor een op te voeren toneelspel, het recept voor een bevrijdingsmaaltijd en een volledig draaiboek ('7 uur: muziekkorpsen trekken met vrolijke muziek stad of dorp in om de bevolking op deze feestdag prettig te wekken').

59. Vanouds bestond wel (zie p. 200 en 557) de Commissie Nationale Herdenking. Haar macht en mogelijkheden waren beperkter dan die van het 4 en 5 Mei Comité.
60. NIOD KB II 1959 0 en P en KB II 2539. 'In iedere toespraak zal niet alleen het "herdenken" en "stilstaan bij het verleden" aan de orde komen, maar ook de "lessen voor de toekomst". Het gaat zowel om het verleden als om het heden.' En verder: 'Er zijn twee invalshoeken die bij toespraken rond herdenken en vieren regelmatig gekozen worden: namelijk de persoonlijke ervaringen en de lokale geschiedenis van uw eigen regio.' Nooter: *Handboek '91 voor lokale activiteiten 4 en 5 mei*, 71.
61. *NRC Handelsblad* van 28 april 1995.
62. *Nieuwe Revu* van 3 mei 1995.
63. *Noord Hollands Dagblad* van 30 sept 1995. Ruim tien jaar eerder had zelfs Jan Bank bij het voortbestaan van het instituut nog vraagtekens gezet, zie p. 496.
64. Getuige met name het vele dat er in 1997 over het Nederlandse poldermodel geschreven werd, zie ook Maarten van Rossem: *Het poldermodel in internationale context* (Utrecht 1998).
65. Een goed voorbeeld hiervan biedt het verslag van de plechtigheden in Eindhoven, met daarin toespraken van de voorzitter van de Plaatselijke Commissie Nationale Herdenking Eindhoven, tevens burgemeester G.W.B. Borrie, W.C.H. Habets namens de Landelijke Contactgroep Verzetsgepensioneerden, Eerste Kamer-voorzitter en plaatsgenoot Piet Steenkamp, Joke Kniesmeyer van de Anne Frank Stichting en Mohammed Rabbae van het Landelijk Aktiekomitee Wet Arbeid Buitenlanders. Allen waren somber, getuige onder meer de woorden van Borrie: 'Veertig jaar geleden dachten wij dat de nachtmerrie van anti-semitisme, racisme en fascisme definitief tot het verleden zou behoren. Maar wij hebben ons helaas vergist. Tot onze grote ontsteltenis zagen wij in de loop der jaren de fascistische en racistische tendenzen in onze samenleving de kop opsteken... Onze taak is het, dat wij ons hiertegen verzetten... En dat is wat ons bindt.' Zie *Demonstratieve manifestatie. 40 jaar later: tegen discriminatie, fascisme, nazisme en racisme*, uitgegeven door de Plaatselijke Commissie Nationale Herdenking Eindhoven (Eindhoven 1985).
66. Volgens *Het Parool* van 4 maart 1995 waren het er 12 000 maar dat is vermoedelijk een misverstand, het waren er 6000, plus nog eens evenveel begeleiders.
67. *De Gelderlander* van 25 maart 1995.
68. *NRC Handelsblad* van 5 mei 1995.
69. *Nieuwsblad van het Noorden* van 26 april 1995.
70. *Het Parool* van 10 april 1995.
71. *De Telegraaf* van 12 april 1995.

72. *NRC Handelsblad* van 5 mei 1995.
73. *Nieuwe Revu* van 3 mei 1995.
74. *Algemeen Dagblad* en *NRC Handelsblad* van 12 jan. 1995.
75. *De Telegraaf* van 18 maart 1995.
76. *Algemeen Dagblad* van 1 mei 1995.
77. *De Volkskrant* van 9 mei 1995.
78. De NOS bracht alleen al op 5 mei vanaf tientallen locaties en met meer dan honderd camera's bijna vijftien uur televisie. De laatste keer dat de omroep een dergelijke grote operatie op touw had gezet, was bij de Elfstedentochten uit het midden van de jaren tachtig geweest.
79. 'De kijkdichtheid van 14 procent – voornamelijk mensen uit het oosten van het land – is in vergelijking met die bij andere popevenementen (sic!) opvallend hoog,' schreef het *Algemeen Dagblad* op 10 mei 1995. Andere evenementen (Live Aid, concert na het overlijden van Freddy Mercury) haalden lagere cijfers (resp. 7 en 10 procent).
80. Edward: *Commemoration and Consumption in Normandy, 1945-1994*.
81. *NIW* van 22 sept. en het *NRC Handelsblad* van 2 mei 1995.
82. Nationaal Comité 4 en 5 mei: *Herdenken en vieren na 50 jaar*, 5.
83. *NRC Handelsblad* van 24 april 1990.
84. In 1998 ging de overheid over van instituuts- naar projectsubsidie. Hierdoor veranderden rol en positie van het Nationaal Comité.
85. *Vrijheid geef je door* (Amsterdam 2000), 51.
86. Van de Reijt: *Zestig jaar herrie*, hfst. 3 en 4.
87. Von Weizsäcker: 8 mei 1985.
88. Aldus onderzoeker L. Jansen in het *NRC Handelsblad* van 29 maart 1993.
89. Toch bleek een kleine meerderheid van de bevolking (52 procent) geen bezwaar tegen een Duitse aanwezigheid op Bevrijdingsdag te hebben terwijl een bijna even kleine meerderheid (53 procent) meende dat de buren op dodenherdenking beter weg konden blijven. *De Telegraaf* van 23 sept. 1994.
90. *Trouw* en *de Volkskrant* van 6 april 1995.
91. *Die Zeit* van 28 april 1995.
92. De lezingen werden gebundeld onder de titel *Voor het behoud van de menselijkheid*.
93. Zij het dat deze strategie met betrekking tot Duitsland voorlopig alleen op lokaal niveau resultaat had, zie Van de Reijt: *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte*, i.h.b. bijlage a en b.
94. Het museum in Overloon werd al in mei 1945 opgericht (NIOD KB II 409), dat in Oosterbeek in 1949 (NIOD KB II).
95. Een overzicht is te vinden via de site oorlogsmusea.nl. Zie ook museum.nl.
96. Basis van de collectie was de verzameling van verzetsman B. Reitsma, de stichting waaruit het museum ontstond werd opgericht door voormalige

Knokploegleden, zie onder meer het *Algemeen Dagblad* van 28 sept. 1979 en *Trouw* van 18 aug. 1979.

97. Omdat de gebeurtenis opnieuw eind jaren zeventig plaatsvond, net zoals de beslissing van de regering om bevrijdingsdag groots te vieren, de inrichting van Kamp Westerbork en de aanstelling van een landelijk Officier van Justitie, belast met de opsporing van oorlogsmisdadigers en andere politieke delinquenten. Het zijn evenzovele bevestigingen van het feit dat de hausse in belangstelling voor de Tweede Wereldoorlog van het eind van de jaren zeventig, begin tachtig dateert en min of meer gelijk opgaat met de successen van *Het Koninkrijk* van Loe de Jong. Tot dan toe was de belangstelling voor de oorlog relatief beperkt gebleven.
98. Van de voormalige synagoge in de Lekstraat naar het Placiusgebouw tegenover Artis.
99. Hijink: *Het gedenkteken, de plek en de herinnering*.
100. De oorspronkelijke opzet uit 1990 was kaler dan de herinrichting uit 2002. Dit blijkt het best uit de inrichting van de barak. Aanvankelijk was deze symbolisch, dat wil zeggen dat hij bestond uit niet meer dan markeringen en maquettes. Met het ontbreken van muren wilde de architect vrijheid verbeelden. In tweede instantie bleek deze symboliek te abstract en werd gekozen voor een fysieke herinrichting, zie Van Schijndel: *Nationaal Monument Kamp Vught* en Pflock: *Auf vergessenen Spuren. Ein Wegweiser zu Gedenkstätten*, 87-122.
101. *Algemeen Dagblad* van 23 okt. 2002.

Hoofdstuk 26

1. Etty Hillesum: *De nagelaten geschriften 1941-1943* (Amsterdam 1986), nrs. 23 (eind dec. 1942) en 64 (24 aug. 1943).
2. *Het Binnenhof* van 13 okt. 1981; *Zwolse Courant* van 24 okt. 1981. Voor meer van dit soort reacties, zie Goldstein: *Reacties op de werken van Etty Hillesum*.
3. Aldus het citaat d.d. 3 juli 1942 dat Gaarlandt al op de eerste pagina van zijn inleiding bij *Het verstoorde leven* gebruikte; het is enigszins anders dan de tekst die in *De nagelaten geschriften* staat (p. 487).
4. Zo werd het in minstens achttien talen vertaald en in bijna evenzovele talen ook uitvoerig becommentarieerd. Een overzicht van de vertalingen is te vinden op de website van het Etty Hillesum Onderzoekscentrum van de Universiteit van Gent. Commentaren op het werk van Hillesum zijn er eveneens in minstens zeventien talen; voor een overzicht zie www.worldcat.org.
5. Vandaar de vele verwijzingen door Hillesum zelf naar en vergelijkingen door anderen met andere spirituele figuren zoals Rilke, Kierkegaard, Au-

gustinus, Seneca, Carry van Bruggen, Simone Weil en Edith Stein.

6. Henriëtte Boas onder meer, in *NRC Handelsblad* van 12 jan. 1982; ook in Gaarlandt: *Men zou een pleister op vele wonden willen zijn*, 44-47.
7. In NCRV's actualiteitenrubriek *Hier en Nu* van 3 okt. 1981; ook in Gaarlandt: *Men zou een pleister op vele wonden willen zijn*, 14.
8. In *Elseviers* magazine van 24 okt. 1981; ook in Gaarlandt: *Men zou een pleister op vele wonden willen zijn*, 18. In deze bloemlezing staan meer van dergelijke reacties. Een duidelijke illustratie van deze lezing van Hillesum is ook te vinden in de oorspronkelijk Franstalige biografie van Sylvie Germain uit 1999: *Etty Hillesum. Een spirituele biografie* (Amsterdam 2001). Hillesum wordt hierin geschetst als 'onze naaste die voortdurend op weg is'.
9. Waarbij twee bijkomende factoren overigens wel een rol speelden. Om te beginnen dat de Italiaanse literatuur (*De naam van de roos* van Umberto Eco en het werk van Italo Calvino) op datzelfde moment enorme furore maakte en vervolgens dat Levi in april 1987 onder vreemde omstandigheden (zelfmoord omdat hij de last van het verleden toch niet kon dragen?) om het leven kwam.
10. Aldus het *Deventer Dagblad*, geciteerd door Kristel in 'Bah, al weer een concentratiekampverhaal'.
11. 'Vandaag de dag geniet Primo Levi nagenoeg de status van een heilige,' schreef Thijs Niemantsverdriet n.a.v. de herdenking van 's mans vijftiende sterfdag op 12 april 2002 in *De Groene Amsterdammer*. 'Is dit een heilige?' kopte het *NRC Handelsblad* ruim een maand later (17 mei) op een paginagroot artikel over twee nieuwe biografieën van Levi.
12. Overtuigend wat dit betreft is wat hij in 1961 in een brief aan zijn Duitse vertaler schreef: 'Als ik aan mijn eigen leven denk en aan de doelen die ik me tot dusver heb gesteld, dan zie ik er maar één dat ik duidelijk en bewust heb nagestreefd, en dat is precies dit: getuigen, het Duitse volk mijn stem doen horen.' Levi: *Is dit een mens*, 199.
13. Zie bijv. het voorwoord van Levi bij de Italiaanse schooluitgave, Levi: *Is dit een mens*, 201-203.
14. Levi: *Is dit een mens*, 62-63.
15. Een van de uitzonderingen is doktor Müller in het verhaal 'Vanadium' in *Het periodiek systeem*. Müller was opzichter in de fabriek waar Levi werkte. Hij kwam hem na de oorlog in de werksituatie opnieuw tegen. Daarop ontspon zich een spannende correspondentie.
16. Letterlijk moslim, in het kamp de gebruikelijke benaming voor iemand die apathisch was geworden en daarmee ten dode opgeschreven. Over hem: zie Giorgio Agamben: *Quel che resta di Auschwitz* (Turijn 1998), hfst. 2 (ook Eng. en Du. vert.).
17. Levi: *Is dit een mens*, 101-103.
18. Wiesel: *All Rivers Run to the Sea*, 17, zie ook 66-67.

19. Wiesel: *De nacht*, 111.
20. Wiesel: *From the Kingdom of Memory*, 166.
21. Elie Wiesel: *The Holocaust as Literary Inspiration*, 7.
22. Een standpunt dat Wiesel er onder meer toe verleidde het werk van tal van lotgenoten onrecht te doen. Zo dat van de Poolse jood Zalmen Gradowski. Hij maakte deel uit van het Sonderkommando en begroef zijn verhalen in het as. Volgens Wiesel had hij, getuige zijn uitleg van het verhaal over de maan, echter geweigerd de werkelijkheid onder ogen te zien. Zie Elie Wiesel: *The Holocaust as Literary Inspiration*, 11, Vogelaar: *Kampliteratuur*, 499-502 en Zalmen Gradowski: *In het hart van de hel* (Laren 2008), 104-113.
23. Wiesel: *From the Kingdom of Memory*, 171.
24. Jean Cayrol, zie p. 317, had ditzelfde eerder 'fiction' en 'fable' genoemd.
25. *Le Monde* van 3 maart 1994, ook *NRC Handelsblad* van 26 maart 1994.
26. Durlacher: *Verzameld werk*, 45.
27. Idem, 316.
28. Nationaal vrijheidsonderzoek (april 2006), te vinden op de site van het Nationaal Comité 4 en 5 mei.
29. Veelzeggend, hoewel ook verrassend in dit verband is wat de Britse Shoah-historicus en Churchill-biograaf Martin Gilbert in het midden van de jaren tachtig schreef, in zijn grote boek over het onderwerp (*The Holocaust*, 17-18 en 826): dat de Shoah een gebeurtenis was die 'steeds verder weg kwam te liggen en vergeten wordt. Een hoofdstuk, niet meer dan een pagina, verkort tot een paragraaf, verstopt in een voetnoot.' Tien jaar later zou een dergelijke zinsnede ondenkbaar zijn.
30. Zie DNM 31*: Holocaustindustrie*.
31. Zie DNM 30*: Twee spraakmakende affaires*.
32. Semelin: *Purifier et détruire*, 433-434, zie ook Blom: *Hoe was het mogelijk*, 13.
33. Zo stond de film eind 2009 op plaats 6 van de top 250 van de IMDB (Internet Movie Database). Tegelijkertijd stond hij boven aan de IMDB-lijst oorlogsfilms, boven *Apocalypse Now* en *Saving Private Ryan*. Ook op andere lijsten stond de film zeer hoog. Verder scoorde *Schindler's List* ook wat opbrengst betreft zeer goed, in ieder geval buiten de Verenigde Staten (plek 116) en wereldwijd (plek 183). Alleen al in Duitsland werden zo'n zes miljoen entreekaarten verkocht (in Frankrijk meer dan 2,5, in Nederland 1,1, in Spanje 2,3 miljoen). Verder kreeg de film briljante kritieken, vele (zeven) Oscars en tal van andere prijzen.
34. *New York Review of Books* van 3 febr. 1994.
35. ANP, 30 maart 1994. Getallen van vermeldingen in kranten op basis van Lexis-Nexis.
36. In die eerste 25 dagen deden dat al zo'n 400 klassen, 12 000 leerlingen.
37. *NRC Handelsblad* van 15 april 1994.

38. *Elseviers* magazine van 19 febr. 1994, *De Telegraaf* van 3 maart 1994.
39. *NIW* van 25 febr. 1994.
40. *Het Algemeen Dagblad* van 29 maart 1994.
41. *De Groene Amsterdammer* van 16 maart 1994, Hofland in *NRC Handelsblad* van 1 april 1994.
42. *NRC Handelsblad* van 2 april 1994.
43. Dat wil zeggen: boeken, films, geluidsopnames, partituren enz.
44. Stand van zaken sept. 2010. Er is op de criteria veel aan te merken, bijv. dat een boek over de Shoah die term niet in de titel hoeft te hebben, dat het begrip Holocaust vóór 1970 zelden gebruikt werd, dat de begrippen voor iets anders dan de moord op de joden gebruikt worden of dat één titel (bijv. *Shoah* van Lanzmann) een onevenredige positie inneemt. Ook is classificatie mensenwerk en dus aanvechtbaar. Het gaat hier dan ook niet zozeer om de getallen als om de curve en die komt aardig overeen met het beeld dat ontstaat op basis van kwalitatieve gegevens.

45. *NRC Handelsblad* van 25 mei 2002.
46. Wat betreft Noordoost-Nederland zijn ze tussen 1998 en 2005 goed in kaart gebracht door een serie boekjes van de hand van H. Hamburger en J.C. Regtien over joodse oorlogsmonumenten in Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland.
47. Amersfoort 1955, Groningen 1950, Borne 1951, Vijfhuizen 1951, Valkenburg 1955, Oude Pekela 1950, Middelburg 1954, Groningen 1950 (in herenkledingfabriek), Loppersum enz. Zie www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten, trfw. 'Joods'. De belangrijkste uitzondering is het monument op de Weesperstraat in Amsterdam, uit 1950. Hiermee worden echter niet zozeer de gestorven joden herdacht als de Amsterdammers voor hun hulp bedankt.
48. Telling gebaseerd op het trefwoord 'joods' in www.oorlogsmonumenten.nl. Let wel: in de eerste decennia werden de monumenten over het algemeen op begraafplaatsen opgericht en waren dus eerder grafstenen dan monumenten, vandaar de vertekening. Zie ook Van Ginkel: *Rondom de stilte*, 395-456.
49. Flanzbaum: *The Americanization of the Holocaust*, 1-15.
50. Hier of hier vlakbij staan immers het monument ter herinnering aan George Washington, het Nationaal Museum van de Amerikaanse Geschiedenis, monumenten voor degenen die gestorven zijn in de Tweede Wereldoorlog, de Korea-oorlog en de Vietnamoorlog, met vlakbij ook het Witte Huis, de Library of Congress en nog veel meer 'typisch Amerikaanse' gebouwen en gedenktekens. De betekenis van het museum in Washington is ook af te lezen aan het grote aantal publicaties. Het zijn er tientallen.
51. 'There must be a resolution of the Palestinian problem in all its aspects,' zei hij op 4 jan. 1978 in een ontmoeting met Anwar al-Sadat; zie Walter

Laqueur and Barry Rubin (ed): *The Israel-Arab Reader* (New York 2001). 'The problem must recognize the legitimate rights of the Palestinian people and enable the Palestinians to participate in the determination of their own future.'

52. Andere waren de festiviteiten ter gelegenheid van het dertigjarig bestaan van de staat Israël en alle media-aandacht rond een voorgenomen protestmars van Amerikaanse nationaal-socialisten in Skokie, bij Chicago.
53. Wiesel: *Report to the President*, 5.
54. Vooral over de vraag wie er nu eigenlijk slachtoffer van de Shoah waren geweest, zie verder p. 608.
55. Over alle verwikkelingen zie Linenthal: *The Struggle to Create America's Holocaust Museum* en Hass: *Gestaltetes Gedenken*.
56. Aldus Charles Krauthammer in *The Washington Post* van 23 april 1993.
57. Engelhardt: *A Topography of Memory*, 185-201.
58. *National Review* van 21 maart 1994.
59. Waar kinderen miljoenen paperclips verzamelden, voor elke vermoorde jood één. Rond dit project groeide een kleine herdenkingsindustrie met monumenten, boeken, pelgrimages en documentaires, zie DNM 44*: Het Paperclip-project van Whitwell*.
60. Tara de Silva (ed.): *In Memory's Kitchen. A Legacy of the Women of Terezin* (Northvale 1996), het boek heeft zelfs een voorwoord van Michael Berenbaum, op dat moment directeur van het researchinstituut van het museum en van 1987 tot de opening directeur van het project.
61. Bedoeld is de Amerikaanse judaïcus James E. Young in het door hem uitgegeven *The Art of Memory*, 19. Voor een overzicht van musea, zie dit boek maar ook www.memorial-museums.net
62. Volgens het ANP van 25 jan. 1995 had alleen al het *NOS-journaal* elf hotelkamers gereserveerd.
63. *De Stem* van 28 jan. 1995.
64. *De Gelderlander* van 27 jan. 1995.
65. *Het Parool* van 26 jan. 1995.
66. Vanaf 1946 toen voormalige gevangenen ter plekke een tentoonstelling inrichtten. Precies een jaar later, juni 1947, besloot de Poolse regering van het voormalig kamp een staatsmuseum en 'monument voor het martelaarschap van de Poolse en andere naties' te maken. Over het vele dat in afgelopen jaren geschreven is over Auschwitz als monument en pelgrimsoord, zie onder meer Huener: *Auschwitz, Poland, and the Politics of Commemoration* en Young: *Art of Memory*.
67. Het waren de Russen die het op basis van dubieuze berekeningen in de wereld brachten. Ook Rudolf Höss geeft in zijn memoires een veel te hoog getal (3 miljoen). Onder het vele dat hierover geschreven is, zie het werk van Franciszek Piper op de website van Auschwitz-Birkenau, www.auschwitz.pl.

68. 1972 en 1989 waren topjaren met resp. 800 000 en 700 000 bezoekers topjaren. Het gemiddelde aantal was zo'n half miljoen. Voor deze en meer cijfers zie de website van het kamp in de categorie nieuws, d.d. 14 sept. 2009. Hier ook statistieken van de bezoekersaantallen sinds 1959, tevens de bezoekersaantallen van enkele andere kampen.
69. Armando: *Het schuldige landschap*, ook: *De straat en het struikgewas* (Amsterdam 1988), o.m. 63.
70. Mulder: *De oorlog na '45*, 9.
71. *Westerbork Cahiers* 1, 11.
72. *Westerbork Cahiers* 1, 38.
73. Zie DNM 32: *Joop Wolff, de onvermoeibare*.
74. *Westerbork Cahiers* 1, 45-46.
75. Volgens Tim Cole: *Selling the Holocaust*, 187-188 is het negationisme een uitvloeisel van de Shoah-business. Dat lijkt overdreven. Wel is het zo dat de aandacht voor negationisme en Shoah tot op zekere hoogte parallel liepen. Je ziet het goed in de VS waar de opening van het Holocaust Memorial Museum en de verschijning van *Schindler's List* eind 1993 het begin waren van een kort maar heftig openbaar debat over de vraag of de Shoah al dan niet had plaatsgevonden. Zo verschenen in maart 1994 twee ontkenners voor het eerst in een belangrijke Amerikaanse talkshow, die van Phil Donahue (het programma is eenvoudig op internet te vinden). Zie ook Shermer: *Denying History. Who Says the Holocaust Never Happened*, passim en i.h.b. 109-114.
76. Uit een Franse enquête uit 1987 bleek dat slechts één procent van de Fransen aan de gaskamers en uitroeiing twijfelde. Dat ligt anders met de relativering van de cijfers en feiten. Die sloeg wel aan. Zo bleek uit een enquête van *Der Spiegel* uit maart 1989 dat 13 procent van de Duitsers meende dat er minder dan 6 miljoen joden waren omgebracht. Voor meer van dergelijke cijfers en de bronnen, zie Van den Berghe: *Uitbuiting van de holocaust*, 15-24.
77. Van Donselaar: *Fout na de oorlog*.
78. Zo stemde het Vlaams Blok in 1995 vóór een wet waarbij ontkenning van de Shoah strafbaar werd gesteld.
79. *NRC Handelsblad* van 18 jan. 1992.
80. Irving kwam in 1992 onder meer in het nieuws doordat hij een uitgave van de dagboeken van Goebbels verzorgde, zie bijv. *de Volkskrant* van 4 juli. Enkele maanden later werd hij in Canada gearresteerd. *NRC Handelsblad* maakte in dat jaar een uitvoerig portret van de man dat op zijn beurt weer voor de nodige reacties zorgde.
81. 'Het 'Dagboek' van Anne Frank: een kritische benadering', in: *Revisionistische Bibliotheek* 1 nr. 4 (okt-dec. 1990).
82. Over het negationisme bestaat een behoorlijke bibliotheek. Een goede, al wat oudere Nederlandstalige studie is van Gie van den Berghe: *De uit-*

buiting van de Holocaust. Goede informatie is ook te vinden op de site van de Anne Frank Stichting. Verder onder meer Lipstadt: *Denying the Holocaust*. Voor de belangrijkste revisionistische argumenten, zie DNM 33: *Revisionistische twijfels*.

83. Langer: *Using and Abusing the Holocaust*.
84. *NRC Handelsblad* van 10 mei 1996. Zie ook *De Groene Amsterdammer* van 25 sept. 1996.
85. Maechler: *The Wilkomirski Affair*, 300.
86. Jolande Withuis in het *NRC Handelsblad* van 14 sept. 2001.
87. Maechler: *The Wilkomirski Affair*, 316.
88. Geciteerd in het *NRC Handelsblad* van 25 jan. 1992.
89. Zie bijv. De recensie van Elsbeth Etty in het *NRC Handelsblad* van 23 april 1993.
90. Plus een tiental anderen, over hen zie onder meer Daphne Meijer: 'Ha Daphne Meijer! Joodse identiteit. Nederlands-Joodse schrijvers in de afgelopen tien jaar', in: Jan Weerdenburg e.a. (red.): *Joodse cultuur* (Utrecht 1998).
91. *Algemeen Dagblad* van 30 juli 2005.
92. Aldus de uitdrukking van Joost Zwagerman. Tot de weinigen die reageerden horen Max Pam, Jessica Durlacher en Pam Emmerik.
93. DNM 41: *De fantasieën van Eibert Meester*.
94. In Zweden deed een reïncarnatie van Anne Frank van zich spreken (Barbro Karlén), in de Verenigde Staten stond de 'Poolse jodin' Laura Grabowski op en uit België afkomstig is de fantaste Monique Defonseca. Fraai is ook het verhaal van de hoogbejaarde voorzitter van het Spaanse Mauthausencomité die ter gelegenheid van de herdenking van de bevrijding van Auschwitz begin 2005 het Spaanse parlement toesprak. Enkele maanden later bleek alles, ook zijn veelgelezen *Memoria del Infierno*, verzonnen te zijn. In plaats van concentratiekamp, Frans verzet en andere drama's had Enric Marco zich vrijwillig voor de Duitse oorlogsindustrie gemeld. Deze en andere namen staan bijeen in het laatste hoofdstuk ('Memory theft') van Bigsby: *Remembering and Imagining the Holocaust*.
95. *Goudsche Courant* van 18 juni 2005. Zie onder meer ook de *Haagsche Courant* van 20 april, *NRC Handelsblad* van 31 mei en *BN/De Stem* van 28 mei.
96. Oegema: *Een vreemd geluk*, 325.
97. Parket van de Procureur-Generaal bij het Gerechtshof te Amsterdam: *Verslag van de Landelijk Officier van Jusititie enz over de periode 1985 tot en met 1988*. Zie ook DNM 34. *Nederlandse oorlogsmisdadigers. Laatste onderzoeken en affaires*.
98. De cijfers worden in bijna alle *press releases* van het 051, ook die naar aanleiding van de uitlevering van Demjanjuk, genoemd.

99. *Im Glaspalast der Weltpolitik* (Düsseldorf/Wenen 1985). Waldheim wijdt hierin slechts één hoofdstuk aan zijn jeugd en de oorlogsjaren. Hierin staat precies één paragraaf over zijn verblijf aan het front. Inhoud en toon zijn geheel van: ik hoorde hier niet bij.
100. *Der Spiegel* van 10 maart 1986.
101. Zie DNM 42: *Verwikkelingen rond Waldheim*.
102. Nord: *Klaus Barbie*, 225. Eerder al was een boek van de hand van Jacqueline Wesselius verschenen. Internationaal verschenen er meer dan honderd zelfstandige publicaties over of in verband met Barbie. Worldcat vermeldt er meer dan 250 maar daarin zijn dubbeltellingen en vertalingen meegerekend.

103. Judt: *Na de oorlog*, 991. De vertaling is enigszins aangepast.
104. Zie noot 5 van de inleiding bij deel 4, p. 834.
105. Zie hierover hfst. 28.
106. Zie www.holocausttaskforce.org/ en ook Task Force for International Cooperation enz: *Ten Year Anniversary Book* en VWS: *World War II and its Aftermath in the Netherlands*.

Hoofdstuk 27

1. Reggie Baay: *De ogen van Solo* (Amsterdam 2005). Hoewel het boek een roman is, kloppen de feiten en is de weergave waarachtig, dat wil zeggen conform de ervaring en inschatting van de auteur. Alleen de naam Baay is veranderd in Bedier. Baay koos naar eigen zeggen voor de romanvorm omdat hij meende hiermee een groter publiek te bereiken. Correspondentie met de auteur eind sept., begin okt. 2009. Citaten op p. 29-30, 67, 75-78, 39-62 ('vriend'), 80-82.
2. H.L. Leffelaar; hij werkte niet zelf aan de spoorweg, zijn vader wel.
3. In de zomer van 1950 vestigden de eerste repatrianten uit het kort tevoren opgegeven Nederlands-Indië zich in Westerbork. Met kerst woonden er zo'n 1050. Zie Oomen: *Welkom in Holland! Indische Nederlanders in kamp Westerbork*.
4. Zie p. 451-452.
5. Ook de massale aandacht voor het nazistische euthanasieprogramma dateert uit de jaren tachtig. Sindsdien is hierover zeer veel verschenen, een goed overzicht biedt Klaus-Dietmar Henke (ed.): *Tödliche Medizin. Von der Rassenhygiene zum Massenmord* (Keulen enz. 2008).
6. Novick: *Holocaust in American Life*, 214-226. Ook op internet is hierover veel informatie te vinden, onder meer op geheel aan deze thematiek gewijde websites zoals www.holocaustforgotten.com. Toch is het gebruik van het getal elf miljoen uitzonderlijk. De combinatie 'holocaust' en 'eleven million' leverde eind 2009 bij Google bijna 8000 hits op, met het

getal 'six million' was het aantal bijna 500 000.

7. De juiste aantallen zijn moeilijk te achterhalen en onder meer vanwege de definitiekwestie aanvechtbaar. Zie onder meer Gijs Beets e.a.: 'Demografie van de Indische Nederlanders, 1930-2001', in: *Bevolkingstrends 2003* nr. 1, 58-66 (digitaal via www.cbs.nl) en Willems: *De uittocht uit Indië*, 12-13.
8. Het boek van Elias werd in 1956 voor de vierde keer gedrukt.
9. Bedoeld is vooral de televisie-uitzending van 17 jan. 1969. Joop Hueting deed daarin een boekje open. Zie onder meer de documentatie bij de aflevering over de Excessennota van *Andere tijden* (www.vpro.nl).
10. In 1970 kreeg de bond een wat andere naam: Bond van ex-Geïnterneerden en Gerepatrieerden van Overzee. Vanaf ongeveer ditzelfde moment werden ook tal van andere organisaties opgericht die zich bezighielden met de herinnering aan de gebeurtenissen in Nederlands-Indië. Zij verenigden zich uiteindelijk in de Stichting Herdenking 15 augustus 1945; zie de website van deze stichting www.indieherdenking.nl. en Locher-Scholten: *Indonesische urn*, 208-209.
11. Zie onder meer het portret van Gerhard Sietse Vrijburg, de organisator, in *BWN*.
12. Beeld en Geluid ID 21743. Over die eigen Indische cultuur, zie Van Leeuwen: *Ons Indisch erfgoed. Zestig jaar strijd om cultuur en identiteit*.
13. Toespraak bij de uitreiking van de Constantijn Huygensprijs, geciteerd in *Juffrouw Ida* 10, nr. 1 (Den Haag 1984).
14. Deze kwalificatie geeft ook Nieuwenhuys in zijn *Oost-Indische spiegel*, 432. In Rudy Kousbroeks *Het Oostindisch kampsyndroom* is Brandt zelfs een van de zondenbokken.
15. Willem Brandt: *Verzamelde gedichten*, 103, eerdere regels op 114. Brandts kampverslag werd in 1946 gepubliceerd o.d.t. *De gele terreur*, in 1966 verscheen o.d.t. *Zwarte moesson* een heruitgave.
16. Van den Berg: *Aan de ontreddering voorafgegaan. H.L. Leffelaar*.
17. Vooral vanwege zijn anekdotenboek *Zachtjes knetteren de letteren* uit 1976 en polemiek met de in de jaren zeventig dominante generatie literatoren (*De Nieuwe Revisor*, 1979).
18. Zie onder meer Esther Captain: *Het tweesporenbeleid van Indische zelforganisaties*, 331-332.
19. Brouwers: *Bezonken rood*, 26-27, 57, 42.
20. Kousbroek: *Oostindisch Kampsyndroom*, 515.
21. Nieuwenhuijs: *Oost-Indische spiegel*, hfst. XVIII. Het verhaal verscheen in een gelijknamige bundel onder de auteursnaam L.A. Koelewijn.
22. Locher-Scholten: *Een onbekende auteur van een beroemd boek. Dora van Velden en de Japanse burgerkampen*.
23. Doetje van Velden: *De Japanse interneringskampen voor burgers gedurende de Tweede Wereldoorlog* (Groningen 1963), 277, 340 en 341.

24. N. Beets: *De verre oorlog. Lot en levensloop van krijgsgevangenen onder de Japanner* (Meppel 1981), 307.
25. *Vrij Nederland* van 20 juli 1985 (*Koninkrijk* 14, 811). Hiervoor *Moesson* van 1 febr. 1985 en van 15 april 1985. Het tijdschrift is overigens digitaal beschikbaar. De stukken van het Comité liggen op het NA (2.19.042.78).
26. *Trouw* van 14 maart 1992, *NRC Handelsblad* van 25 april 1992.
27. 'Kan geconstateerd worden dat de auteur in dit deel over Nederlands-Indië geheel is omgegaan... In deel B heeft hij zich ontpopt als een pleitbezorger voor Nederlanders én Indo-Europeanen in bezet Indië. Ten overstaan van het Nederlandse publiek, dat eerst thans zich enigermate... interesseert voor hetgeen blanke en bruine landgenoten in die "verre oorlog" hebben moeten doorstaan.' *Moesson* van 15 mei 1986.
28. Esther Captain spreekt in *Achter het kawat was Nederland*, 284-288 van 'een golf van memoires'.
29. Rudy Kousbroek: *Terug naar Negri Pan Erkoms* (Amsterdam 1995), 190.
30. Rudy Kousbroek: *Een passage naar Indië* (Amsterdam 1978), 60 (eerdere citaat: 5). Het artikel verscheen oorspronkelijk op 25 juni 1976.
31. Kousbroek o.c. (*Terug naar Negri Pan Erkoms*), 191; 'vacantie- en lustoord': idem, 51. Opmerkelijk is overigens dat dit 'er niets over kunnen vertellen' ook door anderen opgemerkt wordt, onder meer door Mischa de Vreede, zie bijv. *Waar ik mee leef* (Amsterdam 1995) en het essay 'Wat ik niet wist of toch nog vergeten was', in *ICODO info* 1995 nr. 3-4, 7-12.
32. Kousbroek: *Oostindisch kampsyndroom*, 443, hiervoor 291.
33. Kousbroek: *Oostindisch kampsyndroom*, 461.
34. Zie hierover onder meer J. Breman: 'Het beest aan banden? De koloniale geest aan het begin van de twintigste eeuw', in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 144 (1988) 1, 19-43 (ook digitaal).
35. Kousbroek: *Oostindisch kampsyndroom*, 194-207.
36. Kousbroek: *Oostindisch kampsyndroom*, 288.
37. Onder meer in het *NRC Handelsblad* van 3 febr. 1983 en 20 nov. 1987, zie ook Jaap van Heerden: *Wees blij dat het leven geen zin heeft* (Amsterdam 1990).
38. Heerma van Voss: *Verzameld*, 386 (oorspr. in *MGV* van april 1985).
39. Kousbroek: *Oostindisch kampsyndroom*, 447, cursivering van Kousbroek.
40. Voor literatuur en verwijzingen, zie Öfner: *Van het schooien om brood*.
41. Aad Wagenaar: *Settela. Het meisje heeft haar naam terug* (Amsterdam 1995).
42. Aldus de term die de internationale specialist Ian Hancock in de jaren negentig introduceerde, zie www.radoc.net.
43. Rogier: *Geschiedschrijver des rijks*, 114.
44. B.A. Sijes e.a.: *Essays über Naziverbrechen. Simon Wiesenthal gewidmet* (Amsterdam 1973).
45. Rogier: *Geschiedschrijver des rijks*, 128.

46. *Koninkrijk* 8, 210.
47. Rogier: *Geschiedschrijver des rijks*, 134.
48. Op de website van het Holocaust Memorial Museum in Washington wordt een getal van tussen de 220 000 en 500 000 genoemd. Dat is vermoedelijk te laag, terwijl het tegenwoordig hoogst gegeven getal (1,5 miljoen) vermoedelijk veel te hoog is. Veelzeggend wat betreft de onduidelijkheid is wat de internationale specialist Ian Hancock schrijft in Stone: *The Historiography of the Holocaust*, 383-396: 'It is certainly a fact that interviews in the past four years by trained Romani personnel who have obtained testimonials at first-hand from claimants throughout central and eastern Europe have already shed startling new light on this issue: the number of Romani survivors is far in excess of anything previously estimated. By extrapolation, and from the same eyewitness accounts documented in recent years, the numbers of Romanies who perished at the hands of the Nazis has also been grossly underestimated.'
49. Frank Rector en Piet Meeuse: *Homo holocaust. De uitroeiing van de homoseksuelen door de nazi's* (Amsterdam 1981).
50. Tiemon Hofman, zie de biografie over hem van Judith Schuyf, *Levenslang. Tiemon Hofman, vervolgd homoseksueel en avonturier* (Amsterdam 2003).
51. Zie ook Anna Tijsseling: *Schuldige seks. Homoseksuele zedendelicten rondom de Duitse bezettingstijd* (Utrecht 2009). Uit dit proefschrift blijkt dat het aantal vervolgingen vóór en na 1940-1945 groter was dan tijdens de oorlog. 'Justitie had het in de bezettingstijd te druk met economische en politieke delicten.'
52. Piersma: *De vervolging van de Nederlandse Jehovah's Getuigen*, 64 (cijfers), groei (93-98) en tanende belangstelling Duitsers (55-61). Een korte samenvatting met ook wat nieuwe gegevens, onder meer over monumenten waarop Jehova's Getuigen worden herdacht, is te vinden in het *Auschwitz Bulletin* 45, nr. 1 (2001), 46-49 (ook in ECC o.d.t. *Het lot van Jehovah's Getuigen enz.*).
53. Een samenvatting over de situatie van tewerkgestelden in de naoorlog is te vinden in Van der Linden: *Terug in het gareel*. 'De opvang van gedwongen tewerkgestelden en de angst voor onmaatschappelijkheid'. Het aantal vroege herinneringen van gedwongen tewerkgestelden is dan ook zeer gering, de publicaties verschenen bovendien in zeer kleine kring, veelal zelfs in eigen beheer. Een aardig voorbeeld is Jan van Noorderhaven: *Blijdorp Zollhaus 1944-1945* (eigen beheer, op titelpagina staat 1944-1945 maar het naschrift is gedateerd febr. 1946).
54. *Het Vrije Volk* van 21 juli, *De Telegraaf* van 7 juni en de *Leeuwarder Courant* van 4 juni 1977.
55. Een geschiedenis in het in noot 75 genoemde nummer van ICODO, 112-

118, een overzicht met vooral foto's is te vinden in Boerma: *Ex-dwangarbeiders in hun jaren daarna als VDN-lid*.

56. Zie bijvoorbeeld *de Volkskrant* van 6 okt. 1987, met de kop: 'Dwangarbeiders willen erkend worden als oorlogsslachtoffer'. Voor zover na te gaan kwamen alle Nederlandse kranten rond deze tijd met artikelen van dergelijke strekking.
57. *Algemeen Dagblad* van 18 mei 1991, het eerdere artikel stond op 1 maart 1986 in de krant.
58. Zie bijv. het verslag in de *Leeuwarder Courant* van 12 april 1988 over de oprichting van de Friese afdeling. Uitgenodigd was een vertegenwoordiger van de VDN. In alle provincies werden tussen 1987 en 1989 provinciale besturen gevormd, een overzicht in Boerma: *Ex-dwangarbeiders in hun jaren daarna als VDN-lid*, 17.

59. Karel Volder: *Werken in Duitsland, 1940-1945* (Bedum 1990), 523 e.v.
60. Aldus een getypt verslag in NIOD-archief 294, map 14 zonder datum maar van eind 1989. In hetzelfde verslag wordt gesteld dat de twaalf regionale bijeenkomsten door 1205 mensen bezocht werden. Overigens was dit aantal ook volgens de VDN zelf zeer gering: niet meer dan zes van de duizend tewerkgestelden die nog in leven waren.
61. Althans in een van de boeken, namelijk dat van Hans Pohl e.a.: Die *Daimler-Benz AG in den Jahren 1933 bis 1945* (Stuttgart 1987); een ander, populair boek naan aanleiding van het eeuwfeest (*100 Jahre Daimler-Benz. Das Unternehmen, Mainz 1986*) rept met (bijna) geen woord over de minder fraaie kanten. Vermoedelijk kon het concern niet anders dan de zaak naar buiten brengen omdat het wist dat door velen onderzoek werd verricht en de uitkomst hiervan weinig fraai was. Zie bijv. het eveneens in 1987 verschenen boek van de Hamburger Stiftung für Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts. Alleen al het omslag (met daarop Hitler in een Mercedes) en de titel zijn veelzeggend: *Das Daimler-Buch. Ein Rüstungskonzern im 'Tausendjährigen Reich'*.
62. Zie in Nederland onder meer *de Volkskrant* van 26 mei 1986 (over een artikel van Pohl in het bedrijfsblad), *NRC Handelsblad* van 21 jan. 1986 ('Mercedes onderzoekt zijn oorlogsverleden') en na verschijnen van het boek van Pohl (en andere boeken) kwamen zo goed als alle kranten met berichten. De teneur ervan vertelt de kop van *Het Vrije Volk* van 16 april 1987: 'Mercedes dreef op dwangarbeid'.
63. Een lijst van maar liefst 2500 bedrijven werd op 16 nov. 1999 gepubliceerd door *Neues Deutschland*, de lijst is ook op internet te vinden, trfw. 2500 Firmen Sklavenhalter.
64. Tal van berichten in de Nederlandse pers, zie onder meer NIOD KB II 2433, 0321 en 1352 en archief 294, 44-48 en 127.
65. Geciteerd in Boerma: *Ex-dwangarbeiders in hun jaren daarna als VDN-lid*.
66. E.H. Kossmann: *Familiearchief* (Amsterdam 1998), 98-101.

67. Zie bijv. het interessante onderzoek van Heert Jan Dokter e.a.: *Een onbelicht verleden. De tewerkstelling van medisch studenten in nazi-Duitsland (1943-1945)* (Assen 2001). Uit dit onderzoek blijkt onder meer dat ca. twee derde van de tewerkgestelden de tijd die zij in Duitsland hadden doorgebracht, positief beoordeelden. 'Het klinkt vermoedelijk gek, maar ik heb een geweldige tijd gehad,' zegt een van de ondervraagde personen zelfs. Vandaar ook dat de meesten van de doelgroep de ervaringen snel verwerkt hadden, zie hfst. 14, 136-147.
68. Velen van hen kwamen uit Apeldoorn, zie Arend-Jan Disberg en André Horlings: *De verzwegen deportatie. Apeldoornse nachtmerrie in Rees* (z.p. z.j. 2005), 100.
69. Zie onder meer de brief van de vaste commissie voor Volksgezondheid, Welzijn en Sport d.d. 16 febr. 2000.
70. Onder meer de *Leeuwarder Courant* van 12 juni 2007.
71. In de zomer van 2009 leefden in Nederland ca. 285 000 mensen van 85 jaar en ouder, ca. 500 000 mensen werden in de oorlog tewerkgesteld, op een bevolking van 9 miljoen is dat bijna 16 procent. Maximaal eenzelfde percentage van de tewerkgestelden zal in 2010 nog in leven zijn: 45 000. Om allerlei redenen, waaronder migratie en veranderde bevolkingssamenstelling, is dat getal vermoedelijk echter te hoog. Hoewel: in antwoord op een brief van de VWS-commissie wordt gesteld dat anno 2000 nog zo'n 113 000 ex-dwangarbeiders in leven waren. De Amerikaanse onderhandelaars, aldus dezelfde brief, opereerden namens 2,3 miljoen ex-dwangarbeiders, terwijl de Duitsers van een totaal van tussen de 650 en 900 duizend uitgingen.
72. Zie bijv. wat de staatssecretaris van Volksgezondheid, Welzijn en Sport op 17 febr. 2006 aan de Kamer schreef: dat maar weinig ex-dwangarbeiders nog zin hadden om aanspraken te maken. 'Hierbij spelen de hoge leeftijd van deze mensen en de teleurstelling die velen te verwerken hebben gekregen als gevolg van het niet gehonoreerd worden van de IOM-claim [International Organisation for Migration] ook een grote rol.' Kamerstuk 2005-2006, 20454, nr. 76.
73. Zie DNM 37: *Kinderen van foute ouders. Een bloemlezing.*
74. Van der Most*: De tweede generatie.* In de Verenigde Staten, Canada en Israël, de belangrijkste landen wat betreft het tweede generatie-onderzoek, verschenen de eerste artikelen (van D.R. Aleksandrowicz en het echtpaar Barocas) overigens in hetzelfde jaar, zie onder meer de bibliografie bij Schreuder: *Psychische klachten en kenmerken bij poliklinische patiënten van de naoorlogse generatie*. Het is overigens wel de vraag of het getal 14 000 klopt.
75. Een Nederlands voorloper wat dit betreft was Hans Keilson, *zie* DNM 3: *Hans Keilson en de sequentiële traumatisering.* Een goede inventarisatie van de stand van zaken halverwege de jaren tachtig maakte ICODO-me-

dewerker Begemann: *Kinderen van oorlogsgetroffenen: een eerste generatie*. Het artikel eindigt, inzichtrijk, als volgt: 'Het is evident dat de kinderen van de oorlogsgetroffenen een nieuwe kijk op het oorlogsverleden zullen ontwikkelen, en deze nieuwe visie zal hun houding tegenover de samenleving beïnvloeden. Na de eerste generatie oorlogsslachtoffers zelf weten zij immers, beter dan wie ook, wat de oorlog heeft aangericht. En daarom zullen zij de morele vragen naar ons collectieve oorlogsverleden opnieuw stellen. Als men zich verdiept in de wijze waarop de Nederlandse samenleving zich in (en na) de oorlog heeft opgesteld, wordt het steeds moeilijker om de schuld alleen bij de vijand te leggen. In de woorden van Eddo Rosenthal: "De hele wereld was fout in de oorlog".' Tien jaar later maakte ICODO nogmaals een balans op, nu met een special van haar informatieblad (13 nr. 3-4, 1996).

76. Pionier van deze groep was de jonggestorven Helene Weijel die op 2 mei 1981 een uitvoerig, deels autobiografisch artikel over 'De kinderen van het KZ-syndroom' in de *Haagse Post* publiceerde. Enkele jaren later breidde zij dit artikel uit tot het boek *In twee werelden. Gesprekken met kinderen van joodse overlevenden*. Een belangrijke tekst is ook de *Brief aan mijn moeder* van Ischa Meijer uit 1974.
77. Hanna Visser (= Gonda Scheffel-Baars): *Het verleden voorbij* (Sliedrecht 1989), 38. De anekdote van Montessori staat in Montessori: *NSB-kinderen*.
78. Dick Woudenberg bij de presentatie van het boek *Daar praat je niet over. Kinderen van foute ouders en de hulpverlening*, 1993. Het interview met Bibeb verscheen op 25 april 1970 in *Vrij Nederland*.
79. De eerste was 'Jac. van Gool', volgens de uitgever in 1944 een 15-jarige jongen. Maar zijn zogenaamd 'authentiek verslag in (enigszins verkorte) dagboekvorm' van ervaringen tussen september 1944 (Dolle Dinsdag) en het eind van de jaren veertig is geen dagboek en evenmin authentiek.
80. *De Buitenwereld*, IKON 26 mei 1991, Beeld en Geluid 134253.
81. Martijn Lindt in *Getekend geboren, lezingen informatiedag 17 november 2006*, Aalten.
82. Rinnes Rijke: *Niet de schuld, wel de straf* (Bussum 1982).

Hoofdstuk 28

1. *Algemeen Dagblad* van 6 april, *Trouw* van 8 april en *Het Parool* van 10 april 1989.
2. De *Leeuwarder Courant* van 24 april 1989.
3. Zelfs Herzberg merkt in zijn *Kroniek van de jodenvervolging* op dat er na de bevrijding veel antisemitisme voorkwam, *Onderdrukking en Verzet* 3, 249-250. In de naoorlog was dit vrij goed bekend, het werd vanaf de jaren zestig dat het vergeten is.

4. Zie bijv. het slothoofdstuk over de zuivering en de daarbij horende paragrafen over de Nederlandse Unie, secretarissen-generaal enz.
5. In het culturele wereldje was Venema geen onbekende, want schrijver van een aantal romans en studies over de kunstwereld. Daaronder waren ook een aantal opmerkelijke boeken over de oorlog.
6. *Het Parool* van 14 nov. 1987.
7. NIOD KB. Zie ook Venema: *Schrijvers, uitgevers & hun collaboratie* 4, bijlage XXVII.
8. Zo werd Venema door Jan Blokker in *de Volkskrant* van 14 april 1990 'een gestoord iemand' en in de Vestdijkmededelingen van aug. 1991 'een psychopaat' genoemd. Venema zelf was trouwens ook niet vies van stevige taal.
9. Venema: *Verleden tijd*, 267 en *Schrijvers, Uitgevers & hun collaboratie* 5, 462. Het artikel stond in het *NRC Handelsblad* van 11 febr. 1988 en was van de hand van K. Dijk, een oud-verzetsman uit Enschede.
10. Lisette Lewin: *Het clandestiene boek 1940-1945* (Amsterdam 1983), 218.
11. Zie www.rvdj.nl/1990/18 (Van Gasteren-Middelburg), Rechtbank Amsterdam 220975/H 01.1358 (Van Gasteren-Hemelrijk) en Slot: *De dood van een onderduiker*.
12. *De Groene Amsterdammer* van 22 juli en 2 dec. 1992.
13. In een interview in het *Nieuwsblad van het Noorden* van 6 maart 1992 zei Boomsma: 'Ze waren geen SS'ers, nee, ook al konden ze door de dingen die ze deden er wel degelijk mee worden vergeleken.' Naar aanleiding hiervan werd hem een proces aangedaan. Hij won het (1994) en won het in hoger beroep nogmaals (1995).
14. Scagliola: *Last van de oorlog*, 356 en Van den Doel: *Afscheid van* Indië, 240. Een goed artikel over de zaak publiceerde Dommering: 'De Nederlandse publieke discussie en de politionele akties in Indonesië'.
15. De krant publiceerde tussen 1993 en 1995 talloze artikelen over Princen en de veteranen en koos hierbij telkens partij: vóór laatstgenoemden. *De Volkskrant* deed overigens hetzelfde maar dan omgekeerd.
16. Houben: *Wachten op een mentale dekolonisatie*.
17. Bedoeld is het kritische artikel dat op 28 febr. over Frau Antje gepubliceerd werd en in Nederland tot grote verontwaardiging leidde: het Nederlands symbool werd voorgesteld met een enorme joint in de mond en een kapot bierblik met daarin verlepte tulpen.
18. *NRC Handelsblad* van 10 mei 1994. Een half jaar later betoogde Mak n.a.v. een gesprek met historicus Ger van Roon in dezelfde krant (d.d. 11 okt. 1994) nogmaals hetzelfde: 'De vijand is nog altijd een ander, nooit zijn wij het zelf.'
19. Von der Dunk in *de Volkskrant* van 5 juni 1995; Heldring in het *NRC Handelsblad* van 9 mei en Hofland in idem van 22 aug.
20. Withuis sprak van klaagcultuur, Van Doorn van slachtofferitis, Buruma

van Olympische Spelen van het lijden, Houwink ten Cate van cultus van het slachtofferschap en Ido de Haan van openbaar leedwezen.

21. *De Volkskrant* van 21 april 1995.
22. Nationaal Comité 4 en 5 mei: *Ideaal en identiteit*. Het hierin dus niet opgenomen stuk van Scheffer stond in *Vrij Nederland* van 13 jan. 1996, met hierbij een verslag van de strubbelingen over deze 'censuur'.
23. De eerste verwijzing naar een dergelijke cultuur stond in de *Leeuwarder Courant* van 4 juli 1998 naar aanleiding van een artikel in *The New Statesman*. In hetzelfde jaar drong het begrip ook in de Engelse media door.
24. *Algemeen Dagblad* van 3 aug. 1994.
25. Die zou immers geregeld zijn bij het vredesverdrag van 1952 (waarmee een eind kwam aan de Amerikaanse bezetting). De kous was hiermee verre van af. Juist niet, lijkt het haast wel. Aan alle kanten klonk opnieuw de eis van herstelbetalingen. Ook waren er velen die meenden dat algemene excuses onvoldoende waren en dat Japan bijzondere groepen zoals troostmeisjes apart diende te vermelden. Verder werd gesteld dat niet de premier maar de keizer zijn verontschuldigingen moest aanbieden. En tot slot bleek één keer excuses niet genoeg. Voortaan zouden excuses elk jaar weer ter sprake komen, met als gevolg dat Japanse politici herhaaldelijk door het stof gingen.

26. *Trouw* van 4 mei 1995, verder het *Eindhovens Dagblad* van 13 april en het *NRC Handelsblad* van 13 maart.
27. Aanleiding tot dat nieuws was de publicatie van *Die Schweiz und die Juden, 1933-1945. Schweizerischer Antisemitismus, jüdische Abwehr und internationale Migrations- und Flüchtlingspolitik* van de hand van Jacques Picard (Zürich 1994).
28. *Het Parool* van 22 maart 1994.
29. Zo verscheen op 3 aug. 1995 een eerste artikel over de thematiek in *The New York Times*. *The* (Londense) *Times* was iets eerder, met een zeer kort bericht (24 juni). *The Washington Post* was later (13 sept.). *The Jerusalem Post* kwam in juli (17) met een eerste bericht. Nadat de bal was gaan rollen, kwam laatstgenoemde krant overigens met verreweg de meeste berichten.
30. Dit op zijn beurt was deels een gevolg van de nasleep van de eerste Golfoorlog en het vredesproces dat meteen hierna in gang werd gezet (de Oslo-akkoorden, Nobelprijs voor de Vrede van 1994 aan Arafat, Peres en Rabin).
31. 'Het door Zwitserse banken getraceerde joodse vermogen uit de oorlogsjaren, 56 miljoen gulden, is maar een fractie van het uitstaande bedrag,' vertelde Gerard Aalders, op dat moment al bezig met zijn boek over geroofd joods vermogen, onder meer in het *Algemeen Dagblad* van 15 sept. 1995.
32. Voor een overzicht van de onderzoekscommissies in de verschillende

landen, zie Beker: *Unmasking National Myths*, 25-29.

33. Met name het *NIW* schreef regelmatig over de trage en ontoereikende wijze waarop joodse bezittingen aan de rechthebbenden teruggegeven waren, zie bijv. *NIW* van 15 nov. 1985, 29 aug. 1986 en 1 mei 1992.
34. Onder meer *Trouw* en *de Volkskrant* van 8 okt. 1996 brachten berichten over een conflict tussen de stichting Joods Maatschappelijk Werk (waarover Isaac Lipschits enkele maanden later met een boek zou komen, vol beschuldigingen) en de Koninklijke Notariële Broederschap over door de Duitsers uitgekeerde tegoeden die hun bestemming nog niet hadden gevonden en voorlopig bij notarissen waren ondergebracht.
35. *HTK* 1996-1997, 489-490 (aanhangsel 236).
36. Het ANP kwam op 2 dec. met het bericht op basis van een artikel in *De Groene Amsterdammer* van diezelfde week.
37. *NIW* van 6 dec. 1997.
38. ANP van 2 dec. 1997. Hier ook de uitspraak van Lipschits.
39. Uitvoerige informatie over de verschillende commissies is te vinden via www.oorlogsgetroffenen.nl ('rechtsherstel'). De rapporten staan op de website van het ministerie van Financiën in het dossier 'tegoeden Tweede Wereldoorlog'.
40. Het akkoord werd in mei 1946 in Washington gesloten met de Verenigde Staten, Engeland en Frankrijk. Bern stortte 52 ton goud in de geallieerde goudpool van waaruit alle gedupeerde landen naar rato van hun verlies werden terugbetaald. De officiële verklaring luidde dat het een bijdrage was aan de wederopbouw van Europa. Uitvoerig hierover: Gerard Aalders: *Eksters. De nazi-roof van 146 duizend kilo goud bij de Nederlandse bank* (Amsterdam 2002).
41. Rapport en persbericht(en) op de website van het ministerie van Financiën in het doss. Tegoeden Tweede Wereldoorlog.
42. *De Volkskrant* van 27 jan. 2000.
43. De *Leeuwarder Courant* en (over Zalm) *Eindhovens Dagblad* van 28 jan. 2000.
44. *NRC Handelsblad* van 25 jan. 2000.
45. Bij verordening. De roof van het joodse vermogen in Nederland en het naoorlogse rechtsherstel was reeds in aug. 1998 voltooid.
46. *De Volkskrant* van 29 jan. 2000.
47. Dit betoogden met name F. Hoek en P.W. Klein in een reactie op Aalders' stuk in het *NRC Handelsblad* van 1 februari 2000: 'Het artikel wekt op volstrekt onvoldoende gemotiveerde gronden de indruk dat de Nederlandse staat na de oorlog nog eens een schepje extra heeft toegevoegd aan het onpeilbare leed dat de slachtoffers van de genocide is aangedaan. In feite heeft Aalders met zijn ondoordachte artikel van zijn kant nieuw voedsel aan dit leed gegeven. Dat heeft ons diep geschokt.'
48. 'Lezing van het hele rapport, de deze week ontstane commotie en een

langdurige vergadering met collega-ministers deden hem uiteindelijk toch van mening veranderen.' Aldus *de Volkskrant* van 29 jan. 2000.

49. *NRC Handelsblad* van 28 jan. 2000.
50. ANP, 1 febr. 2000.
51. P.W. Klein: 'Het rechtsherstel gewogen: Vragen mét en zónder antwoord' (bijlage bij het eindrapport-Van Kemenade), 76, geciteerd in de *Regeringsreactie naar aanleiding van de rapporten Tegoeden Tweede Wereldoorlog* (21 maart 2000, geen dossierstuk, wel op de website v.h. Min. van Financiën). Daaruit ook alle betreffende citaten.
52. De bouw van beide kampen was betaald uit joodse zak. Dat lag vanzelfsprekend zeer gevoelig, temeer omdat die kampen na de oorlog Nederlands staatsbezit waren geworden.

53. Uitvoerige verslagen van de verdeling enz. van deze gelden is te vinden in de jaarverslagen van het Centraal Joods Overleg, te vinden op de website www.cjo.nl.
54. Voor de verdeling van dit geld werd in okt. 2000 een speciale stichting geïnstalleerd, de Stichting Rechtsherstel Sinti en Roma.
55. Het startschot werd gegeven tijdens een grote bijeenkomst in de RAI op 7 december 1998, nadrukkelijk gericht op oorlogsslachtoffers en niet op de pers, politiek, ambtenaren of belangenbehartigers. De bijeenkomst was aanloop tot een aantal publicaties over de naoorlogse samenleving. Premier Kok erkende in zijn openingswoorden dat dergelijke publicaties nodig waren. Overheid en samenleving waren tekortgeschoten.
56. Van den Outenaar: *Verstarring in de geschiedwetenschap?*
57. Nanda van der Zee: *Om erger te voorkomen. De voorbereiding en uitvoering van de vernietiging van het Nederlandse jodendom tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1997), 200.
58. De *Leeuwarder Courant* van 11 juli 1997, *De Gelderlander* van 24 mei 1997, *De Groene* van 9 april 1997.
59. *De* Academische Boekengids 50 (mei 2005), zie ook Oostindië: *Postkoloniaal Nederland*, 94-104.
60. De rivaliteit tussen de verschillende slachtoffergroepen bleek duidelijk tijdens het SOTO-symposium op 23 februari 1999; *de Volkskrant* van de volgende dag begon het verslag als volgt: 'Indische Nederlanders die boos opstappen als een historica een uiteenzetting geeft over naoorlogs antisemitisme. "Oh, gaat het weer over de joden." Vertegenwoordigers van Sinti en Roma die op hoge toon informeren waarom er geen zigeuners in een deskundigenpanel zitten. "Begrijpt u onze argwaan niet?"'
61. Onder meer in *De Stentor* van 18 sept 2008, haar oom kreeg het woord in *de Volkskrant* van 11 febr. 2000.
62. Zie bijv. wat Manfred Gerstenfeld in 2002 schreef: 'Nederland blijft naoorlogs verleden verfraaien', zie zijn website, www.manfred-gerstenfeld.net. Zie verder het vele dat over de nalatenschap van vermoorde joden is gepubliceerd, onder meer door Elma Verhey en Philip Staal.

Hoofdstuk 29

1. Aldus Han Hoekstra, geciteerd in Noordam: *Rapport inzake Jan Campert*, 40.
2. www.postcode.nl.
3. Hans Renders: *Wie weet slaag ik in de dood. Biografie van Jan Campert* (Amsterdam 2004), 349. Eerdere citaten op 366 en 368.
4. *NRC Handelsblad* van 19 febr. 2005.
5. NIOD KB I-1308.
6. Noordam: *Rapport inzake Jan Campert*, i.h.b. 40-41.
7. Zie de biografie van Ger Harmsen in het BWSA en ook de autobiografische aantekeningen van Meertens in het *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunden 1987-1988*, 1-23. Hierin vertelt hij van zijn socialistische gezindheid, ook tijdens de oorlog, en contacten met Van Randwijk en Jef Last.
8. Henkes: *Uit liefde voor het volk*, 326-342.
9. *De Volkskrant* van 17 okt. 2006.
10. *De Volkskrant* van 24 okt. 2006. Met die professionals bedoelde Von der Dunk drie historici die in dezelfde krant (d.d. 19 okt.) de makers van het rapport van scherpslijperij hadden beschuldigd.
11. Von der Dunk: *Bevindingen over P.J. Meertens*, 51, conclusie op 48-51.
12. In het ledenarchief van de NSB/Nationale Jeugstorm komt de naam Mulisch niet voor en ook uit een door vader Mulisch ingevulde naoorlogse vragenlijst blijkt dat de zoon geen lid was geweest. Over dat ledenarchief: *HP/De Tijd* van 10 febr. 2006; de mededeling over vader Mulisch werd in maart 2006 door het *Historisch Nieuwsblad* gedaan. Zie NIOD KB I 9726B.
13. Zie onder meer het *Haarlems Dagblad* en andere bladen van de Hollandse Dagbladcombinatie op 28 juli 2007 en het *Vrij Nederland*-interview van twee weken eerder (14-7); zie ook het *Haarlems Dagblad* enz. van 10 nov. 2010 en het ANP-bericht van 31 okt. 2010.
14. Eickhoff: *In naam der wetenschap*, 126-127.
15. *Het Parool* van 29 aug 2006.
16. *De Volkskrant* van 24 okt. 2006.
17. Vandaar ook dat een van de belangrijkste conclusies van het Human Security Report van 2005 luidde dat er nauwelijks nog sprake was van conflicten tussen staten. In 2003 zouden het er precies twee zijn geweest: India versus Pakistan en de Verenigde Staten versus Irak. Dit was des te opmerkelijker, aldus het rapport, omdat het aantal staten sinds de Tweede Wereldoorlog verdrievoudigd was. Hiermee was ook het risico op oorlogen tussen staten toegenomen. In de moderne wereld werden oorlogen echter steeds vaker binnen staten en tussen rivaliserende groepen gevoerd. Burgeroorlogen dus. Zij maakten 95 procent van alle gewa-

pende conflicten uit. *Human Security Report 2005. War and Peace in the 21st Century* (Oxford/New York 2005).

18. Het plaatsmaken van inter- voor intrastatelijke conflicten is goed in kaart gebracht door het Heidelberg Institute for International Conflict Research in de jaarlijkse Conflict Barometer.
19. 'Meer conflictnieuws' en 'meer emotienieuws', zoals de RMO in het rapport Medialogica stelt.
20. Aldus Elsbeth Etty en Peter Michielsen namens het *NRC Handelsblad* en Anet Bleich en Ewoud Nysingh voor *de Volkskrant*. Zie ook Wieten: *Srebrenica en de journalistiek*.
21. Het artikel in de *Daily Mirror* was overigens niet het eerste waarin een vergelijking tussen de gebeurtenissen in Bosnië en die tijdens de Tweede Wereldoorlog werd getrokken. In juli had de New Yorkse *Newsday* dat ook al gedaan, in een bericht dat door een aantal Nederlandse kranten (o.a. *NRC Handelsblad* en *Trouw* van 3 aug. 1992) ook deels werd overgenomen. 'Net zoals Auschwitz', had *Newsday* op 19 juli over het kamp Manjaca geschreven. Ook haalde de krant een moslimstudent aan die zei: 'We voelden ons allemaal als joden in het Derde Rijk.' Zie Steinweis: *The Auschwitz analogy* en Power: *Een probleem uit de hel*, hfst. 9.
22. *De Volkskrant* van 5 aug. 1992.
23. *NRC Handelsblad* van 13 aug. 1992.
24. Wieten: *Srebrenica en de journalistiek* en Ten Cate: *Sterven voor Bosnië*, passim maar vooral 90, 127-133 en 156-163.
25. Zie hfst. 11.
26. De ontwikkeling is het best waarneembaar in de geschiedenis van de Anne Frank Stichting die vanaf de jaren tachtig niet langer, zoals in de late jaren zestig en het merendeel van de jaren zeventig, naar een radicale verandering van mens en maatschappij streefde maar actie voerde tegen oprukkend (neo)fascisme en racisme, zie ook DNM 38: *De Anne Frank Stichting als actiecomité*. Maar de vergelijking Centrumpartij-NSB werd ook door talloze anderen gemaakt, door VU-hoogleraar Jan van der Putten in *Ad Valvas*, geciteerd door Joke Kniesmeijer in een in kleine kring bewonderd werkje: *De crisis en de nieuwe zondebok. De racistische politiek van de Centrumpartij* (Amsterdam 1983), in *de Volkskrant* van 27 september 1983, de *Nieuwe Revu* van 25 maart 1983 en op talloze plekken meer; zie het Janmaat Archief bij het IISG, de nrs. 282-287.
27. De *Haagse Courant* van 2 okt. 1992, *Algemeen Dagblad* van 7 maart 1992, *Rotterdams Dagblad* van 8(?) nov. 1991 (Knipselmappen AFS).
28. *De Volkskrant* van 12 sept. 1991, ook in *Woorden hebben hun betekenis* (Amsterdam 1992). Het rapport van de WRR is te vinden op de website van de WRR als nr. 17.
29. *De Groene Amsterdammer* van 7 okt. 1992.
30. Zie onder meer de cijfers in de eerste *Monitor racisme en extreem rechts*

van Jaap van Donselaar uit 1997 (Leiden 1997).

31. Chris van der Heijden en Leon de Winter: *Handleiding ter bestrijding van extreemrechts* (Amsterdam 1994).
32. Het kan geïllustreerd worden door een gegeven uit onverwachte hoek. In de jaren na de Val van de Muur bereikte het schietspelgenre onder jongeren een ongekende populariteit. Hoewel hierin alle mogelijke strijdtonelen uitgebeeld werden, was en bleef één ver favoriet: dat van de Tweede Wereldoorlog. De belangrijkste reden hiervoor is vermoedelijk de eenvoud van deze oorlog. Het onbetwijfelbaar onderscheid tussen goed en kwaad gaf de speler, veelal in de rol van Amerikaans soldaat, een ongecompliceerde reden zo veel mogelijk tegenstanders, meestal nazi's, aan flarden te schieten. Zie onder meer Nieborg: *Militaire game(r)s. Vechten in de virtuele werkelijkheid* en een artikel van dezelfde auteur in *Voorbij maar niet verdwenen. Oorlog 65 jaar na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2010).
33. Leo Strauss: *Natural Right and History* (Chicago 1965), 42-43; voor Strauss was genoemde reductio een variant op de reductio ad absurdum. De Wet van Godwin is genoemd naar internetjurist Mike Godwin; zie zijn 'Meme, Counter-meme', in: *Wired* 2 nr. 10 (okt. 1994).
34. Albright weerhield dagenlang een stemming over het herstel van de VN-troepen in Rwanda; ze zou om die reden in een in mei 2000 verschenen rapport van de Organisatie van Afrikaanse Eenheid (*Rapport sur le génocide au Rwanda*, via www.africa-union.org) voor de slachting verantwoordelijk gehouden worden, bv. 130: 'Une majorité de membres du Conseil, avec l'ambassadrice des États-Unis Madeleine Albright en tête, continuait de refuser de reconnaître dans le drame du Rwanda un génocide, par crainte des obligations juridiques découlant de la Convention sur le génocide qui leur imposait de prendre des mesures efficaces une fois l'existence d'un génocide reconnue.'
35. Albright had altijd gemeend van katholieke komaf te zijn geweest en haar familie 'in de oorlog verloren' te hebben. Zo was het dus niet . Het was de *Washington Post* van 4 febr. 1997 die de familiegeschiedenis kort na haar aanstelling als minister van Buitenlandse Zaken in 1997 definitief bevestigde. Zie ook Albright: *Mevrouw de minister*, hfst. 15.
36. *Time Magazine* van 17 mei 1999. Zie ook *NRC Handelsblad* van 21 mei 1999.
37. *Netwerk* van 5 april 1999, geciteerd in Hoeberigs: *De mythen van Kosovo*, 40.
38. Davids: *Rapport Commissie Onderzoek Besluitvorming Irak*, 65.
39. Zie hierover onder meer het licht spottende artikel van Elsbeth Etty in het *NRC Handelsblad* van 3 april 1999. Zie verder DNM 35: *Kosovo, Nederland & de Tweede Wereldoorlog*.
40. *Rotterdams Dagblad* van 28 nov. 2001. De vergelijking leverde in Rotter-

dam overigens nogal wat gedoe op. Zie dezelfde krant van o.m. 3, 6, 8 en 11 dec.

41. Aldus Hammerstein in diverse radio-interviews; zie ook Spong: *Vervolg ze tot in de hel*, 25-27.
42. Vooral in 2009-2010 werd naar aanleiding van de grote successen van Wilders talloze malen geschreven en gedebatteerd over de vergelijking PVV-NSB en Wilders-Mussert-Hitler-Mussolini. Zie bijv. *Trouw* van 4 dec. 2010 en diverse artikelen in het *Historisch Nieuwsblad*, o.m. van 17 mei 2010; zie ook Rob Riemen: *De eeuwige terugkeer van het fascisme* (Amsterdam 2010).
43. Van Praag: D*e veranderende Nederlandse campagnecultuur*, 32. Overigens concludeert de auteur op basis van deze cijfers dat er geen sprake is van een systematische vergelijking met de demonen uit het verleden.

44. *NRC Handelsblad* van 26 febr. 2003.
45. Aldus het bericht in een aantal bladen van het Wegener-concern op 5 en 6 maart 2003.
46. *Brabants Dagblad* van 12 april 2003.
47. Zie ook het *Rapport van de Commissie Davids* (noot 38), 66-67.
48. ANP van 1 april 2003.
49. In het *Historisch Nieuwsblad* 2003, nr.2.
50. Van Liempt in *de Volkskrant* van 3 okt. 2006. Huizinga maakte de vergelijking in *Christenen in Contact* 1, nr. 13 (14 okt. 2006), Geert Mak in het boekje *Gedoemd tot kwestbaarheid*, Klaas de Vries onder meer in het *Limburgs Dagblad* van 8 sept. 2007 en Hans Dijkstal in het *Algemeen Dagblad* van 7 juni 2004. Over de poster: zie de uitspraak van het Gerechtshof Arnhem d.d. 28 dec. 2006. Over de context, in het bijzonder de betekenis van het geladen woord deportatie: zie Ewoud Sanders in *NRC Handelsblad* van 23 febr. 2004.
51. Het stuk van Ankersmit over Palestijnse sterren stond in *de Volkskrant* van 17 aug. 2001. Zie ook *Trouw* van 25 okt. 2006.
52. Aldus Dirk Jan van Baar in *de Volkskrant* van 13 jan. 1997, dit naar aanleiding van een van de vele keren dat Van Rossem, onder meer in dezelfde *Volkskrant*, beweerde dat de geschiedenis niets leert en zich nooit herhaalt.
53. *Profiel* van 7 mei 2008.

Hoofdstuk 30

1. Jan Romein: *In opdracht van de tijd. Tien voordrachten* (Amsterdam 1946), 101-103; Bank: *Oorlogsverleden*, 5-7; Blom: *In de ban van goed en fout*, 16.
2. *Koninkrijk* 12, 2.
3. CBS: *Bevolking* (bevolkingspiramide, leeftijdsopbouw).

4. Bank: *Oorlogsverleden*, 29; *Koninkrijk* 14, 269.
5. NIOD CA (geschiedwerk 19 juli 1974).
6. Blom: 'De Tweede Wereldoorlog en de Nederlandse samenleving' (oorspronkelijk in het Engels, in: *Britain and the Netherlands* VI). Blom was overigens niet de enige of de eerste die het opmerkte. Zijn leermeester Ivo Schöffer uit Leiden (*TVG* 84, 1971, 536-551, *Koninkrijk* 14, 131-152) en Ernst Kossmann uit Groningen (*De Lage Landen*, 207 e.v.) hadden hetzelfde eerder gedaan. Ook m.b.t. speciale onderwerpen als de economie (Joh. De Vries) en de partijpolitiek (bijv. Manning over de katholieken) hadden historici al vooral continuïteit geconstateerd.
7. Blom: *In de ban van goed en fout*, 14-15.
8. Het klassieke artikel in dit verband is van de hand van Hermann von der Dunk: 'The Shock of 1940', in: *Journal of Contemporary History* 2 (1967), 169-182.
9. Overigens was dit niet het uitgangspunt, dat was het verzet tegen Hitler. Maar daartoe bleef het project niet beperkt.
10. De literatuur over de Duitse poging tot normalisering van de geschiedschrijving van het nazitijdperk en de Historikerstreit die deels hiervan het gevolg was, is enorm. Een goede indruk, ook over het Bayern-project bieden de opstellen van Ian Kershaw in *Hitler, de Duitsers en de Holocaust*.
11. Ernst Nolte was internationaal bekend geworden met *Der Faschismus in seiner Epoche*, uit 1963. Dit boek was temeer belangrijk omdat het een van de eerste pogingen was het nazisme als onderdeel van een internationale beweging (= fascisme) te zien.
12. Deze en andere teksten onder meer in *Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse*. Onder het vele dat over deze Historikerstreit geschreven is, zie Verbeeck: *In de schaduw van Auschwitz en de Goelag-archipel*.
13. Aldus een erg vrije vertaling van het moeizaam geformuleerde, voor de auteur kenmerkende einde van het artikel dat Habermas o.d.t. 'Eine Art Schadensabwicklung' op 11 juli 1986 in *Die Zeit* publiceerde.
14. Zie onder meer het artikel over de faam van Nolte in *de Volkskrant* van 16 juni 2006, dit naar aanleiding van een documentaire over de man: Nolte zou sinds de Historikerstreit in eigen land een outcast zijn.
15. Zie onder meer Friedländer: *Some Reflections on the Historicization of National Socialism* en ook, voor de briefwisseling, *VJHZ* 36 (1988) 339-372.
16. Het citaat komt uit *Über die Epochen der neueren Geschichte* en staat in de 'historisch-kritische Ausgabe' van dit werk door Theodor Schieder und Helmut Berding (München 1971) op p. 60.
17. Het eerste bericht over Goldhagen verscheen op 16 april 1996 in het *Algemeen Dagblad*. De dagen daarna volgden andere kranten. Aanleiding voor de artikelen was de publicatie in *Die Zeit* van een hoofdstuk uit Goldhagens op dat moment nog niet in het Duits verschenen boek. Meteen hierna brak in Duitsland de controverse los.

18. *NRC Handelsblad* van 4 mei 1996.
19. *NRC Handelsblad* van 27 juli 1995.
20. Zie Van Middelaar: *Debat over de holocaust*, 272-283.
21. Kershaw: *Hitler, de Duitsers en de Holocaust*, 333.
22. *Trouw* van 7 sept en *de Volkskrant* van 12 sept. 1996. De eerste druk van 40 000 exemplaren was in een week uitverkocht; *De Gelderlander* van 16 aug. 1996.
23. '"Als het zo slecht was, zou het niet zo goed verkopen. In elk land waar het is uitgebracht, is het een succes," aldus een zelfverzekerde Goldhagen gisteren in De Balie in Amsterdam.' *Het Parool* van 1 okt. 1996.
24. Een goed en veelzeggend overzicht van de rond 1995 verschenen literatuur is *De oorlog op herhaling* van Marton van Hennik.

25. Bart van der Boom: *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1995), 34.
26. Jan van Miert: *Een gewone stad in een bijzondere tijd. Utrecht 1940-1945* (Utrecht 1995), 12, 73, 159, 171.
27. J.L. van der Pauw: *Rotterdam in de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2006), 734-735.
28. Peter Jan Knegtmans in 'De plaats van de universiteit', in: *BMGN* 121, 241.
29. Gjalt Zondergeld: *Geen duimbreed?! De Vrije Universiteit tijdens de Duitse bezetting* (Zoetermeer 2002), 249.
30. Peter Jan Knegtmans: *Een kwetsbaar centrum van de geest. De Universiteit van Amsterdam tussen 1935 en 1950* (Amsterdam 1998), 293.
31. Klaas van Berkel: *Academische illusies. De Groningse universiteit in een tijd van crisis, bezetting en herstel, 1930-1950* (Amsterdam 2005), 536-537.
32. Caljé: *De historisering van de moraal*.
33. Van Berkel: o.c. *Academische illusies*, 541.
34. Van Berkel: o.c., 434-435.
35. Nog geen 10 (9,3) procent; in Delft tekenden de meesten: 25,6 procent; zie *Koninkrijk* 6, 723-724.
36. Aldus Erik Bloemen en Herman Langeveld in de inleiding bij Gjalt Zondergeld: *Goed en kwaad. Vijftien opstellen* (Antwerpen/Apeldoorn 2002), 10.
37. Caljé: *De historisering van de moraal*, 260. Het eerdere oordeel over het werk van Zondergeld komt van George Harinck en stond in BMGN 119 nr. 2 (2004), 291-292.
38. Ten Have: *De Nederlandse Unie*, 494-496. Ten Have meent om deze reden ook (497) dat de scheiding tussen leiding en aanhang door De Jong veel te scherp is getrokken: 'De Unie bleef aantrekkelijk vanwege het openlijk opkomen voor de "Nederlandse waarden" en het "Nederlands karakter", ook al konden deze een verschillende betekenis hebben. In dit opzicht valt geen scherpe scheiding te maken tussen leiding en achter-

ban: anders is het optreden van de Unie als geheel niet te begrijpen.'

39. Romijn: *Burgemeesters in oorlogstijd*, 673.
40. Romijn: *Burgemeesters in oorlogstijd*, 21.
41. Zie noot 49 van hfst. 23.
42. Klemann: *Nederland 1938-1948*, 571-574.
43. Meihuizen: *Noodzakelijk kwaad*, 739 (het oorspr. citaat is van Koos Groen).
44. Van Vree: *In de schaduw van Auschwitz*, 159.
45. De Haan: *Na de Ondergang*, 232. Het andere boek is van Van Vree: *In de schaduw van Auschwitz*.
46. DNM 43: *De Shoah in de internationale geschiedschrijving*.
47. Marnix Croes en Peter Tammes: 'Gif laten wij niet voortbestaan'. *Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in Nederlandse gemeenten, 1940-1945* (Amsterdam 2004), passim, i.h.b. 542, cijfers op 39-41. Het onderzoek inspireerde vervolgens anderen weer tot monografieën zoals die van Tjeerd Vrij over de jodenvervolging in Tiel en omgeving.
48. Onder anderen Arthur Morse (*While Six Million Died*, 1968) en Walter Laqueur (*The Terrible Secret. An Investigation into the Suppression of Information about Hitler's 'Final Solution'*, 1980) hadden hiervoor al eerder aandacht gevraagd.
49. Vuijsje: *Tegen beter weten in*.
50. De term 'immuun' is van Ido de Haan: *Breuklijnen in de geschiedschrijving van de jodenvervolging*, 37.
51. Blom ontkent overigens op zijn standpunt teruggekomen te zijn maar geheel duidelijk is hij niet en in ieder geval heeft hij her en der de indruk gewekt zijn standpunt te herzien; zie ook wat onder meer Madelon de Keizer in BMGM 123 nr. 3 (2008), 430-431 stelt.
52. Aldus Bob de Graaff in *Op de klippen of door de vaargeul*. Zie over dit alles: M.C. Brands: 'Beslagen buitenspiegels', in: Gans: *Met alle geweld*, 34-47 en Blom: *In de ban van goed en fout*, 162-165.
53. Van Liempt maakte zijn doelstelling her en der ook expliciet, zie onder meer Henkes: *De Bezetting revisited*.
54. Henkes: *De Bezetting revisited*, 89.
55. Levy: *The Holocaust and Memory*.
56. Zie bijv. Ribbens: *Oorlog op vijf continenten*. De Shoah speelt in dit boek en in de hfst. over resp. China, Marokko, Suriname & de Antillen, Sovjet-Unie, Joegoslavië, Indonesië en Turkije nauwelijks een rol en de joodse geschiedenis komt slechts sporadisch ter sprake.
57. Aldus Elsbeth Etty in *NRC Handelsblad* van 26 febr. 2010. Zij sprak namens een kleine groep waartoe onder meer ook Evelien Gans, Jolande Withuis, Anet Bleich en Marian Schewegmann behoren. Vandaar ook dat zij zich scherp tegen ondergetekende en in mindere mate tegen Hans Blom keerden.

58. David Moshman: 'Conceptions of Genocide and Perceptions of History', in: Stone: *The Historiography of Genocide*, 387.

Epiloog

1. Getuige onder meer de essaybundels *Een open zenuw* onder redactie van Madelon de Keizer en Marije Plomp, *De dynamiek van de herinnering* onder redactie van Frank van Vree en Rob van der Laarse en Van Ginkel: *Rondom de stilte*. Elk van deze boeken, plus enkele andere, verscheen nadat het manuscript van dit boek grotendeels voltooid was.

2. *Vrij Nederland* van 15 jan. 2011.
3. Mulisch heeft dit herhaaldelijk beweerd, onder meer in *de Volkskrant* van 31 okt. 2010.
4. Zie p. 546.
5. Blom: 'De oorlog na de oorlog', in: *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving*, 123-124, Van Vree: *De dynamiek van de herinnering*, 22 e.v. (zie ook verderop in deze epiloog), Withuis: *Erkenning*, passim, De Keizer: *Open zenuw*, 14 e.v., Van Ginkel: *Rondom de stilte*, 389-392. Overigens gebruikt Van Ginkel een met bladerdeeg vergelijkbaar beeld. Hij spreekt van 'kruiende herinnering'.
5. Zie hfst. 22.
6. Degenen die zo'n breuk rond 1970 constateren, ontkennen overigens niet dat de veranderingen geleidelijk en op grote schaal pas later doordrongen, zie Withuis: *Politics of War Trauma*, 203 e.v., 308 e.v. Over de traagheid van de verandering, zie ook Van Ginkel, die tal van voorbeelden geeft van het gebrek aan belangstelling voor de herdenkingen in de jaren zestig en zeventig; zie o.m. 554 en 562 e.v. Opmerkelijk is ook dat precies in 1970 met de definitieve sloop van Westerbork begonnen werd, zie daarover hfst. 26.
7. Zie hfst. 17.
8. Zie hfst. 15, 16 en 22.
9. Zie hfst. 7.
10. Zie hfst. 26, 27 en 28.
11. Zie hfst. 7 en 13.
12. Zie hfst. 16.
13. Zie hfst. 10.
14. Zie hfst. 15.
15. Zie de inleiding bij deel 2 van dit boek.
16. Zie hfst. 19.
17. Zie hfst. 18.
18. Zie hfst. 20.
19. Zie hfst. 21.

20. Zie hfst. 21.
21. Zie hfst. 28.
22. Zie hfst. 23.
23. Zie hfst. 1 en 24.
24. Zie hfst. 14.
25. Zie hfst. 29.
26. Zie hfst. 25.
27. Zie resp. de hfst. 8, 11, 12, 20 en 29.
28. Zie de hfst. 20 en 22.
29. Zie hfst. 29.
30. Zie hfst. 30.
31. Zie hfst. 1.
32. Zie hfst 3 en 9.
33. Zie hfst. 6.
34. Zie hfst 7 en 16.
35. Zie hfst. 12.
36. Zie hfst. 2.
37. Zie hfst. 5.
38. Zie hfst. 12.
39. Zie hfst. 17.
40. Zie hfst. 21.
41. Zie hfst. 28.
42. Zie hfst. 30.
43. Onder meer door P.W. Klein, Hermann von der Dunk, Hans Blom en Ad van Liempt; zie bijv. het *NRC Handelsblad* van 24 okt. 2009.
44. Zie hfst. 7 en 16.
45. De Haan: *Na de ondergang*, 146; zie hfst. 22 en 26.
46. Zie hfst. 27.
47. Zie hfst. 26.
48. Vooral dankzij Frank van Vree; zie onder meer *De dynamiek van de herinnering* (i.c. 23) en ook zijn opstel in Visser: *Herdenken en verwerken*. De notie is door velen overgenomen; zie bijvoorbeeld Van Liempt: *De oorlog*, 419.
49. Zie ook P.H.A.M. Abels: *Duizend jaar Gouda. Een stadsgeschiedenis* (Hilversum 2002), 457-458 (Statenglas).
50. Van Vree: *De dynamiek van de herinnering*, 22. Een uitvoerige uitwerking van deze these is te vinden in *Rondom de stilte* van Rob van Ginkel. Maar zie noot 62.
52. *Aan de Gouwenaars die Nederlander zijn* (Gouda, 31 aug. 1945) (Archief Goudse Glazen 28a).
53. Aldus Van Vree, *De dynamiek van de herinnering*, 23.
54. Denk bijvoorbeeld ook aan de eerder gememoreerde 'verkoop' van de Damgrond; zie hierover onder meer Ramaker: *Sta een ogenblik stil*, 31-36

en Van Ginkel: *Rondom de stilte*, 136 e.v.

55. Zie het lijstje in een brief van de penningmeester aan de voorzitter van het Comité d.d. 18 sept. 1947. Hierop staan namen als die van Van Beuningen, kunsthistoricus J.G. van Gelder, de KLM (zie de brief van Plesman d.d. 5 aug. 1947) en de Rotterdamse advocaat W. Nolst Trenité (Archief Goudse Glazen map glas 28a).
56. Jaap Barendregt: *The Dutch Money Purge. The Monetary Consequences of German Occupation and their Redress after Liberation, 1940-1952* (Amsterdam 1993), 110-133.
57. HDNP, coll. 602 (rubriek 3, toespraken).
58. Dezelfde *Maasbode* waaruit dit citaat komt, van 10 nov. 1947, stelde het glas overigens ook nog voor als een katholieke triomf ('Charles Eyck's opmars'). De *NRC* van 8 nov. leverde inhoudelijke kritiek in esthetische termen: 'Is er in de vlaggen, die de wieling van rampspoed doorbreken, een te uitbundig kleuraccent?' In *Trouw* (10 nov.) wordt opgemerkt dat de in het raam opgenomen Bijbeltekst niet uitgebeeld was. In *de Volkskrant* (8 nov.) wordt hetzelfde gesteld als in de *NRC* en *De Maasbode*, namelijk dat de kleuren van het middenstuk wel erg uitbundig zijn. Het verbaast niet dat dit door *Het Vrije Volk* (8 nov.) juist mooi gevonden wordt.
59. Deze tekst, schreef hij de Stichting 1940-1945 en opdrachtgever, 'is gebaseerd op de gedachte dat nu al, maar in steeds sterkere mate – over vijf en tien jaar en later – de mensen die de begraafplaats bezoeken, niet meer afweten van hetgeen zich in de jaren 1940-'45 afspeelde.' Mulder: *Van Randwijk*, hfst. 78.
60. Voor de volledige tekst, www.eerebegraafplaatsbloemendaal.eu
61. Aldus de lezing die Van Randwijk op 18 febr. 1956 uitsprak bij de prijsuitreiking van de Stichting Kunstenaarsverzet, opgenomen in *De Gids* 119 (1956), 229-238.
62. Ook Rob van Ginkel geeft in zijn uitvoerige studie naar de Nederlandse herdenkingscultuur m.b.t. de Tweede Wereldoorlog tal van voorbeelden. Ik kreeg deze indringende studie pas in handen nadat het manuscript van dit boek voltooid was en was aanvankelijk nogal verbaasd dat de auteur de these over een nationaal verhaal lijkt te bevestigen. Vreemd genoeg illustreren de door hem aangedragen feiten en voorbeelden m.i. overwegend het tegendeel. Zie bijv. zijn beschrijving van de herdenking in de Ridderzaal, 217-226 maar ook p. 79 e.v., 195 e.v., 254 e.v., 265 e.v., 280 e.v. enz.. Bij de herdenking in de Ridderzaal bijvoorbeeld werd de natie volgens Van Ginkel teruggebracht tot een minuscuul groepje hoogwaardigheidsbeklederes plus enkele genodigden en de gebeurtenis, aldus citeert hij de Nationale Federatie van het Voormalig Verzet, gereduceerd tot een 'show'. Zie ook zijn conclusie op p. 374: 'In immateriële zin [d.w.z. afgezien van de monumenten] verdween de oorlog allengs van het openbare toneel, op nationaal niveau twee dagen uitgezonderd.'

63. *Nationale Snipperdag*, 37.
64. Meulenbelt: *De Duitse tijd*, 318.
65. De term is van Meulenbelt: *De Duitse tijd*, 288.
66. Al wist men, getuige de moeizame omgang met 5 mei, ook daarmee geen weg. 'Anders dan in 1813, anders ook dan in 1918, was er in de vrijheidsdrift, die het beste deel van de Natie tijdens de bezetting bezielde, geen eenheid,' schreef *De Telegraaf* op 24 april 1954 naar aanleiding van het debat over de viering van de 5de mei.
67. Zie hfst. 19.
68. Van Vree: *In de schaduw van Auschwitz*, 107.
69. De Haan: *Imperialism, Colonialism and Genocide*.

Bronnen en Bibliografie

Afkortingen

Aantjesrapport	Rapport van de bijzondere Kamercommissie enz. (zie bibliografie)
AFS	Anne Frank Stichting
AGN	Algemene Geschiedenis der Nederlanden (Haarlem 1977-1985)
Bezetting (De)	Tekst bij de gelijknamige televisieserie (zie bibliografie onder De Jong)
BMGN	Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden
BWN	Biografisch Woordenboek van Nederland (1979-2009, ook via www.inghist.nl)
BWSA	Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging (1986-2003, ook via www.iisg.nl)
CABR	Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging
DBNL	Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (www.dbnl.org)
DNM	www.datnooitmeer.nl. Zie ook http://goo.gl/JON8q
ECC	Erfgoed Collectie Cogis (via www.cogis.nl)
Grijs verleden	Chris van der Heijden: *Grijs verleden* (Amsterdam 2001)
HDNP	Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (VU Amsterdam)
HEK	Handelingen van de Staten-Generaal (Eerste Kamer) (ook digitaal via www.statengeneraaldigitaal.nl)
HTK	Handelingen van de Staten-Generaal (Tweede Kamer) (ook digitaal via www.statengeneraaldigitaal.nl)
ICODO	Informatie- en Coördinatieorgaan Dienstverlening Oorlogsgetroffenen
IIAV	Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis

ING	Instituut voor Nederlandse Geschiedenis
Jrbk. NIOD	Jaarboek van het Rijks (later Nederlands) Instituut voor Oorlogsdocumentatie (1989 e.v.)
Joods monument	www.joodsmonument.nl
KDC	Katholiek Documentatie Centrum
KNAW	Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen
Koninkrijk	L. de Jong: *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 dln. (Den Haag 1969-1991)
Menten-rapport	Blom e.a.: De affaire-Menten (zie bibliografie onder Blom)
MG-V	Maandblad Geestelijke volksgezondheid
NA	Nationaal archief
National Archives	www.archives.gov
NIOD	Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, voorheen RIOD
NIW	*Nieuw Israëlitisch Weekblad*
Nizkor	www.nizkor.org
NPO	Nederlandse Publieke Omroep
OVT	VPRO-radioprogramma
PEC	Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid
PGN	Parlementaire Geschiedenis van Nederland na 1945 (zie bibliografie)
Picarta	www.picarta.nl (Nederlandse Centrale Catalogus, NCC)
Politiek comp.	www.politiekcompendium.nl
P&P	Parlement en Politiek (www.parlement.com)
SM	Stedelijk Museum
SOTO	Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang Oorlogsslachtoffers
trfw.	Internetverwijzing (trefwoorden, via Google in te voeren, bij onbetrouwbare of moeilijke url's)
TVG	*Tijdschrift voor Geschiedenis*
VJHZ	Vierjahrtalshefte für Zeitgeschichte (digitaal via www.ifz-muenchen.de/vierteljahrshefte.html)
USHMM	United States Holocaust Memorial Museum
Worldcat	www.worldcat.org

Geraadpleegde archieven

AFS
- Knipselarchief
- Documentatie (ongepubliceerde zaken, scripties e.d.)

Beeld en Geluid

Goudse glazen
- 28a (Bevrijdingsglas)

HDNP
- 602 (Touw)
- 220 (Aantjes)
- 266 (Lammers)

HAV
- W.H. Posthumus-van der Goot (doos 48: Rodrigues Lopes)

IISG
- Mathieu Smedts
- Parool
- CPN
- Wertheim
- Nederlandse Studentenraad
- Janmaat

KDC
- 961 (Frequin)

Letterkundig Museum
- Knipselarchief
- Briefwisseling van de redactie van Onderdrukking en Verzet

Nationaal Archief
- Beernink (PRA Den Haag 20385/90337, PRA Dordrecht 88071, PRA Hengelo 3430/88904 en Tribunaal Dordrecht 926/ 33912)
- Van der Vaart Smit (CABR BR.V. C. nrs. 56 I en 56 II, dossiers nrs BG Amsterdam 76/49, PRA Amsterdam 60311, PRA Den Haag 18324)
- Savelberg (CABR 112119 (PF Den Bosch 48391)
- Salomons (CABR 86839 PRA Amsterdam 63583, inv. nr. 106900 PF Amsterdam 53761)
- Paques (CABR 106371 PF Amsterdam 41061 T)

- Eggers (CABR 42638)
- 2.04.59 (Ministerie van Binnenlandse Zaken, Overheidspersoneelszaken)
- 2.04.67 (Ministerie van Binnenlandse Zaken, Zuivering ambtenaren en Nederlandse Orden)
- 2.09.06 (Ministerie van Justitie te Londen)
- 2.13.137 (Ordedienst en Binnenlandse Strijdkrachten)
- 2.21.285 (Goedhart)
- 2.21.310 (Hollander)
- 2.09.44.01 (Nederlandse Gerechten te Londen)
- 2.18.21.01/304 (Kortenhorst)
- 2.18.21.02 (Adviesbureau Kortenhorst)
- 2.14.13 (Raad van Beroep voor de Perszuivering
- 2.13.25 (Militair Gezag)

NPO
- 4.529.2 (De Bezetting)

NIOD
- Knipselarchief
- Correspondentie-archief (+ fiches)
- Doc I (personen) en Doc II (zaken)
- 194 (Perszuivering)
- 197 (Nationaal Instituut)
- 197k (Le-Ezrath Ha-Jeled)
- 261 (Ondergang)
- 101a (Frederiks)
- 294 (Vereniging ex-Dwangarbeiders Nederland)
- 700 (Correspondentie Secretariaat)

NIPO
- Persberichten

SM
- 1078-1084 (Nationale Cie. Voor Oorlogsgedenktekens)
- Knipselarchief

Bibliografie

In de bibliografie staan in principe alleen de titels die voor de nasleep van de oorlog of een aspect daarvan van belang zijn. Andere titels, onder meer die de oorlogsgeschiedenis zelf en dus niet de nasleep betreffen, worden veelal slechts in de noten vermeld. Van de in de bibliografie genoemde geschriften worden de naam van de auteur en de titel verkort weergegeven (bijv. Romijn: *Snel, streng en rechtvaardig*). Andere titels worden voluit vermeld. De verreweg belangrijkste bron van dit boek is de geschreven pers. Deze is op talloze plekken en vele manieren geraadpleegd: via de knipselarchieven van onder meer het NIOD, Cogis (zie ook ECC), het Letterkundig Museum, het Stedelijk Museum van Amsterdam en het IISG maar ook via archieven, onder meer die van Aantjes, Kortenhorst, Smedts, Goedhart e.v.a. Natuurlijk zijn de kranten ook rechtstreeks geraadpleegd, via de leggers van verschillende bibliotheken en, een zegen voor de onderzoeker, het toenemend aantal gedigitaliseerde bestanden.

Aalders, Gerard en Coen Hilbrink: *De affaire Sanders. Spionage en intriges in herrijzend Nederland* (Den Haag 1996)

Aalders, Gerard: *Berooid. De beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945* (Amsterdam 2001)

Aantjesrapport: *Rapport van de bijzondere Kamercommissie enz.* (HTK 1978-1979, 15625 en 15626)

Abbink, F.L.L.: *Van Engelandvaarders tot Oorlogswinter. Het veranderende beeld van de Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse jeugdliteratuur (1945-2005)* (Zutphen 2005)

Adorno, Th.: 'Was bedeutet: Aufarbeitung der Vergangenheit' en 'Erziehung nach Auschwitz', in *Gesammelte Schriften*, dl. 10.2 (Frankfurt a.M. 1977), 555-572 en 674-690

Adriaansen, Robert-Jan: *Tussen ervaring en herinnering. Generaties en geschiedschrijving* (masterthese, Rotterdam 2006)

Aerts, Remieg e.a.: *De Gids sinds 1837* (Den Haag 1987, ook in DBNL)

Afwikkelingsbureau: *Overzicht der werkzaamheden van het militair gezag gedu-*

rende de bijzondere staat van beleg, 14 sept. 1944 – 4 maart 1946 (z.p. z.j.)
Albright, Madeleine *Mevrouw de minister. Het persoonlijk verhaal van de machtigste vrouw van de VS* (Amsterdam 2003)
Alkema, Klaas en Ger van der Drift: 'Mist tussen de dijken. De stemming in de weekbladpers en de opvang van de oorlogsslachtoffers', in C. Kristel: *Polderschouw*, 263-292
Amerongen, Martin van: *De samenzwering tegen Simon Wiesenthal* (Amsterdam 1976)
Amerongen, Martin van: *Eins zwei drrei... rechts. Op mars naar het Vierde Rijk* (Baarn 1967)
Amersfoort, H. (red.): *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied* (Den Haag 1990)
Amersfoort, Herman: *'Ik had mijn roode-kruis band afgedaan'. Oorlogsrecht en gedragingen van Nederlandse en Duitse militairen in gevecht, mei 1940* (Den Haag 2005)
Anbeek, Ton: 'Vestdijks beeld van de tweede wereldoorlog: "Pastorale 1943" en "Bevrijdingsfeest"', in: *Vestdijkkroniek* 41 (1985), 38-52
Anbeek, Ton: *Na de oorlog. De Nederlandse roman 1945-1960* (Amsterdam 1986)
Anne Frank Stichting: *Oud en nieuw fascisme* (Amsterdam 1981)
Anoniem (Joop Wolff): *De waarheid over de februari-staking. B.A. Sijes vervalst de geschiedenis* (Amsterdam 1954)
Anoniem: *Max Blokzijl: Zijn berechting, veroordeling en executie* (Amsterdam z.j./ 1946)
Arendt, Hannah: *Eichmann in Jeruzalem. De banaliteit van het kwaad* (1963, Amsterdam 2005)
Armando: *Aantekeningen over de vijand* (Amsterdam 1985)
Armando: *De straat en het struikgewas* (Amsterdam 1988)
Armando: *Het schuldige landschap* (Amsterdam 1998)
Aschheim, Steven E. (ed.): *Arendt in Jerusalem* (Berkeley/Los Angeles 2001)
Assmann, Aleida: *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik* (München 2006).
Baalen, C. C. van: 'De KLM als paradepaardje van een verarmd Nederland (1948-1950)', in: Centrum voor Parlementaire Geschiedenis: *Politieke opstellen* 7 (Nijmegen 1987)
Baggerman, J.A. en J.M.H.J. Hemels: *Verzorgd door het ANP. Vijftig jaar nieuwsvoorziening* (Utrecht/Antwerpen 1985)
Bak, Pieter: *Een 'meneer' van een krant.* Trouw *en Bruins Slot, 1943-1968* (Kampen 1999)
Baldwin, Peter: *Reworking the Past. Hitler, The Holocaust, and the Historians' Debate* (Boston 1990)
Bank, J.Th.M.: 'Televisie in de jaren zestig', in: *BMGN* 101 (1986), 52-75
Bank, Jan: *Katholieken en de Indonesische revolutie* (Baarn 1983)
Bank, Jan: *Oorlogsverleden in Nederland* (Baarn 1983)

Bank, Jan: *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging* (NVB) (Deventer 1978)
Bar-on, Dan: *Legacy of silence. Encounters with children of the Third Reich* (Cambridge, Mass. 1989)
Bardoel, Jo e.a. (red.): *Journalistieke cultuur in Nederland* (Amsterdam 2002)
Barnouw, David en Ada Lopez Cardozo: *Herdenken op klein formaat. Nederlandse postzegels over de Tweede Wereldoorlog* (Zutphen 1996)
Barnouw, David, Madelon de Keizer en Gerrold van der Stroom (red.): *1940-1945, Onverwerkt verleden* (Utrecht 1985)
Baruch, Marc Olivier (ed.): *Une poignée de misérables. L'épuration de la société française après la Seconde Guerre mondiale* (Parijs 2003)
Bastiaans, J.: *Isolement en bevrijding* (Amsterdam 1986)
Bastiaans, J.: *Psychosomatische gevolgen van onderdrukking en verzet* (Amsterdam 1957)
Bauer, Yehuda: *Rethinking the Holocaust* (New Haven/ London 2001)
Bauman, Zygmunt: *Modernity and the Holocaust* (Cambridge 1989)
Beatrix: Voor het behoud van de menselijkheid. Vier redevoeringen (Amsterdam 1995)
Begemann, F.A.: *'Kinderen van oorlogsgetroffenen: een eerste generatie'*, in: MGv 41 nr. 6 (1986), 587-602
Beker, Avi: *Unmasking National Myths. Europeans Challenge Their History* (Jeruzalem 1997)
Bekkering, Harry: 'De oorlog aan kinderen verteld', in: H. Ester: *Een halve eeuw geleden*, 273-290
Belinfante, A.D.: *In plaats van Bijltjesdag* (Assen 1978)
Benima, Tamarah: 'Knel tussen papierschaarste en polemiek. Joodse berichten in de niet-joodse pers', in*: Le-Ezrath Ha-am, Het volk ter hulpe. Het eerste joodse blad in 1945* (Assen-Maastricht 1985)
Berg, Joop van den: 'Aan de ontreddering voorafgegaan. H.L. Leffelaar', in: *ICODO Info* 1995 nr. 3-4, 46-58.
Berg, Nicolas: *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker. Erforschung und Erinnerung* (Göttingen 2003)
Berghe, Gie van den: 'The Incompleteness of a Masterpiece. Raul Hilberg and the Destruction of the European Jews', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 1990, nr. 1-2, 110-124
Berghe, Gie van den: *Uitbuiting van de Holocaust* (Antwerpen/Baarn 1990)
Bessems, Kustaw: *Er leven niet veel mensen meer. Wim Kan en de komst van de Japanse keizer* (Amsterdam 2000)
Bettelheim, Bruno: 'The Ignored Lesson of Anne Frank', in: *Surviving and other Essays* (New York 1979)
Beunderman, R. en J. Dane (ed.): *Kinderen van de oorlog* (Utrecht 1987)
Beunders, H.: 'Van "dr. L. De Jong" naar "Zeg maar Loe". De macht van de moderne media', in: M. de Keizer: *Een dure verplichting en een kostelijk voor-*

recht, ook in: idem: *De verbeelding van de wereld. De wereld van de verbeelding* (Amsterdam 1998)
Beyens, Nele: *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2009)
Bigsby, Christopher: *Remembering and Imagining the Holocaust. The Chain of Memory* (Cambridge 2006)
Bijl, Maarten: *Nooit meer Auschwitz! Het Nederlands Auschwitz Comité, 1956-1996* (Bussum 1997)
Blankenstein, Elisabeth van: *Defensie- en oorlogsschade in kaart gebracht, 1939-1945* (Zeist 2006)
Bleich, Anet: *Joop den Uyl, 1919-1987. Dromer en doordouwer* (Amsterdam 2008)
Blokzijl, Tamara e.a. (red): *De duizend daden. Een geschiedenis van het Algemeen Nederlands Jeugd Verbond 1945-1985* (Amsterdam 1985)
Blom, J.C.H. (ed.): *A.E. Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd* (Amsterdam 2005)
Blom, J.C.H. e.a.: *De affaire-Menten 1945-1976* (*HTK* 1978-1979, 14252 nr. 19)
Blom, J.C.H.: '"De jaren vijftig" en "De jaren zestig", een besprekingsartikel', in: *BMGN* 112, 1997, 517-528
Blom, J.C.H.: 'Historische en strafrechtelijke "ordening van de chaos"', in: M. Spiering e.a.: *De weerspannigheid van de feiten. Opstellen enz. aan W.H. Roobol* (Hilversum 2000)
Blom, J.C.H.: 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in Herrijzend Nederland (1945-1950)', in: idem: *Crisis, bezetting en herstel*, oorspr. in: *BMGN* 96 (1981) 300-333
Blom, J.C.H.: *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland, 1930-1950* (Den Haag 1989)
Blom, J.C.H.: 'De Tweede Wereldoorlog en de Nederlandse samenleving. Continuïteit en verandering', in: C.B. Wels (ed.): *Vaderlands Verleden in Veelvoud* II (Den Haag 1980). Ook in Blom: *Crisis, bezetting en herstel*.
Blom, J.C.H.: *Hoe was het mogelijk? De Holocaust in de context van de Tweede Wereldoorlog* (Leiden 2010)
Blom, J.C.H.: *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam 2007)
Blom, J.C.H.: *In de ban van goed en fout. Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Bergen 1983)
Blom: J.C.H.: *Burgerlijk en beheerst. Over Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1996)
Bloxham, David en Tony Kushner: *The Holocaust. Critical Historical Approaches* (Manchester/New York 2005)
Bloxham, Donald: *Genocide on Trial. War Crimes Trials and the Formation of Holocaust History and Memory* (Oxford 2001)
Bockxmeer, J.M.L., P.C.A. Lamboo en H.A.J. van Schie: *Onderzoekgids Archieven Joodse oorlogsgetroffenen* (Den Haag 1998)

Boer, Connie de en Harm 't Hart: *Publieke opinie* (Amsterdam 2007)
Boer, Frits de: *Een na-oorlogse moord in mei. De aanslag op mr. H. de Boer* (Soesterberg 2006)
Boerma, A.: *Ex-dwangarbeiders in hun jaren daarna als VDN-lid* (Apeldoorn 2001)
Boersema, B.R.C.A.: *De Linie, 1946-1963. Een weekblad in handen van Jezuïeten* (Amsterdam 1978)
Bogt, Tom ter en Belinda Hibbel (red.): *Wilde jaren. Een eeuw jeugdcultuur* (Utrecht 2000)
Bolhuis, J.J. van, e.a. (red.): *Onderdrukking en Verzet. Nederland in oorlogstijd*, 4 dln. (Arnhem 1947-1954)
Boom, Bart van der: *Atoomgevaar? Dan zeker B.B. De geschiedenis van de bescherming bevolking* (Den Haag 2000)
Boom, Bart van der: *We leven nog. De stemming in bezet Nederland* (Amsterdam 2003)
Boomen, G. van den en H. Lammers: *Beatrix en Claus. Een journalistieke documentatie* (Den Haag 1965)
Bootsma, Peter en Willem Breedveld: *De verbeelding aan de macht. Het Kabinet-Den Uyl, 1973-1977* (Den Haag 1999)
Bosscher, Doeko: *De dood van een metselaar en het begin van de jaren zestig in Nederland* (Groningen 1992)
Bossenbroek, Martijn: *De Meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2001)
Bouhuys, Mies: *Het is maar tien uur sporen naar Berlijn. Mies Bouhuys over Ed. Hoornik met een keuze uit zijn werk* (Amsterdam, 1985)
Bourke, Joanna: *Dismembering the Male. Men's Bodies, Britain and the Great War* (Londen 1996)
Bouwman, Roelof: *De val van een bergredenaar. Het politieke leven van Willem Aantjes* (Amsterdam 2002)
Braham, Randolph L.: *The Eichmann Case. A Source Book* (New York 1969)
Brandt, Susanne e.a. (ed.): *Erinnerungskulturen. Deutschland, Italien und Japan seit 1945* (Frankfurt a.M. 2003)
Brandt, Susanne: 'Wenig Anschauung? Die Ausstrahlung des Film "Holocaust" im westdeutschen Fernsehen (1978/79)', in: Cornelissen: *Erinnerungskulturen*, 257-268
Brauer, Jan en Jan Driever: 'Krantenstrijd in Maastricht, 1944-1949. Is er nog plaats voor Neerlandia', in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg* 28 (1983), 64-91
Brauer, Jan en Jan Driever: *Perszuivering. De Nederlandse pers 1944-1951* (Weesp 1984)
Bregstein, Philo: *Gesprekken met Jacques Presser* (1972, Baarn 1999)
Brilman, P.M.: 'Een strafrechtelijke nalatenschap', in: Barnouw: *Onverwerkt verleden*, 163-178

Broek, Ilja van den: *Heimwee naar de politiek. De herinnering aan het kabinet-Den Uyl* (Amsterdam 2002)
Broersma, Marcel: *Beschaafde vooruitgang. De wereld van de Leeuwarder Courant, 1752-2002* (Leeuwarden 2002)
Bronzwaer, P.M.M.A.: *Maastricht bevrijd! En toen...?. Een schets van gebeurtenissen in en om Maastricht tussen juni 1944 en september 1945*, 2 dln. (Assen/Maastricht 1989)
Broszat, Martin: 'Plädoyer für eine Historisierung des Nationalsozialismus', in: Hermann Graml en Klaus-Dietmar Henke (ed.): *Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unserer Geschichte. Beiträge von Martin Broszat* (München 1987), oorspr. in: *Merkur* 39, 1985, 373-385
Brouwers, Jeroen: *Bezonken rood* (1981, Amsterdam 2002)
Browning, Christopher: *Ordinary Men. Reserve Police Batallion 101 and the Final Solution in Poland* (New York 1992)
Bruggen, Mariska van: 'Het Nationaal Instituut. Het korte leven van een ambitieuze instelling', in *Jrbk. NIOD* 9 (1998), 218-227
Brugsma, W.L.: *Beroep journalist* (Amsterdam 1997)
Brugsma, W.L.: *Vrede is het alleen in de pauze* (Amsterdam 1993)
Buijtendijk, F. J.J.: *De reactie van ons volk op de bevrijding* (Groningen/Batavia 1946)
Bulhof, Ilse: *Freud en Nederland* (Baarn 1983)
Buskes, J.J e.a.: *Eichmann was niet alleen* (Amsterdam 1961)
Buurlage, Jos: *Onveranderlijk veranderlijk. Harry Mulisch tussen literatuur, journalistiek, wetenschap en politiek in de jaren zestig en zeventig* (Amsterdam 1999)
Caljé, P.A.J.: 'De historisering van de moraal. De Groningse universiteit tussen universiteitsgeschiedenis en bezettingsgeschiedenis', in: *TVG* 121 (2006), 254-261
Captain, Esther: 'Het Tweesporenbeleid van Indische zelforganisaties (1946-2000)', in: Kristel: *Binnenskamers*, 325-356
Captain, Esther: *Achter het kawat was Nederland. Indische oorlogservaringen en -herinneringen, 1942-1995* (Kampen 2002)
Carasso, Dedalo G.: 'Een monument voor de natie. Het ontstaan van het Nationaal Monument op de Dam', in: *Jong Holland* 3 nr. 1 (1987), 2-23, ook in: *Ons Amsterdam* 38 [1986], 93-99.
Caspers, Loek: *De geschiedenis van de NFR, 1947-1997* (Volendam 1999)
Cate, Arthur ten: *Sterven voor Bosnië? Een historische analyse van het interventiedebat in Nederland 1992-1995* (Amsterdam 2007)
Cattaruzza, Marina: 'The Historiography of the Shoah. An Attempt at a Bibliographical Synthesis', in: *Totalitarismus und Demokratie* 3 (2006), 285-321
Cesarani, David (ed.): *After Eichmann. Collective Memory and the Holocaust since 1961* (Londen/New York 2005)
Cesarani, David: 'Lacking in Convictions. British War Crime Policy and Nati-

onal Memory of the Second World War', in: Evans: *War and Memory in the Twentieth Century*, 27-42
Charles, J.B.: *Van het kleine koude front* (Amsterdam 1962)
Charles, J.B.: *Volg het spoor terug* (1953, Amsterdam 1984)
Cohen, A.E.: 'Problemen der geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog', lezing Zevende Congres van Nederlandse Historici (mei 1951), in: Blom: *Cohen als geschiedschrijver van zijn tijd*, oorspr. in: TVG 65 [1952], 52-85
Cohen, E.A: 'Het post-concentratiekampsyndroom: een "disaster"-syndroom', in: *Tijdschrift voor Geneeskunde* 116, 38 (1972), 1680-1685
Cohen, E.A: 'Het post-concentratiekampsyndroom', in: *Tijdschrift voor Geneeskunde* 113, 46 (1969), 2049-2054
Cohen, E.A.: *Beelden uit de nacht* (Baarn 1992)
Cohen, E.A.: *De afgrond* (Amsterdam-Brussel 1971)
Cohen, E.A.: *Het Duitse concentratiekamp. Een medische en psychologische studie* (Amsterdam 1952)
Cohen, Jaap: *Het bewaren van de oorlog. De roerige beginperiode van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1945-1960* (Amsterdam 2007)
Cole, Tim: *Selling the Holocaust* (New York 1999)
Conan, Eric en Henry Rousso: *Vichy. Un passé qui ne passe pas* (Parijs 1994)
Connerton, Paul: *How societies remember* (Cambridge 1989)
Consonni, Manuela: 'The Impact of the "Eichmann Event" in Italy, 1961', in: Cesarani: *After Eichmann*, 91-99
Constandse, Anton: *De bron waaruit ik gedronken heb. Herinneringen van een vrijdenker* (Amsterdam 1985)
Cornelissen, Christoph e.a. (red.): *Erinnerungskulturen. Deutschland, Italien und Japan seit 1945* (Frankfurt a.M. 2003)
Cornelissen, Igor: *Mathieu Smedts. De katholiek die* Vrij Nederland *redde* (Amsterdam 2006)
Cornelissen, Igor: *Raamgracht 4. Mooie jaren bij het weekblad* (Amsterdam 1998),
Couvée, Dirk-Hendrik e.a. (red.): *Visioen en werkelijkheid. De illegale pers over de toekomst der samenleving* (Den Haag 1963)
Cramer, Nicolaas: *Parlement en pers in verhouding tot de overheid* (Leiden 1958)
Daalder, H.: 'De Tweede Wereldoorlog en de binnenlandse politiek', in: Barnouw: *Onverwerkt verleden*, 27-44
Daalder, H.: 'Nederland en de wereld, 1940-1945', in: *TVG* 66 (1953), 170-200
Daalder, Hans: *Drees en Soestdijk. De zaak-Hofmans en andere crises, 1948-1958* (Amsterdam 2006)
Damsté, R.A. en Ch. A. Cocheret: *Herrezen Nederland, 1945-1955* (Den Haag 1955)
Dantzig, Andries van: *Snippers. Artikelen over psychiatrie en psychotherapie* (Vinkeveen 1972)
Danyel, Jürgen (red.): *Die geteilte Vergangenheit. Zum Umgang mit Nationalso-*

zialismus und Widerstand in beiden deutschen Staaten (Berlijn 1995)
Dassen, Patrick e.a.: *Duitsers als slachtoffers. Het einde van een taboe?* (Amsterdam 2007)
Dassen, Patrick en Ton Nijhuis: *Gegijzeld door het verleden. Controversen in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2001)
Davids, W.J.M.: *Rapport Commissie Onderzoek Besluitvorming Irak* (Amsterdam 2010)
Davies, Martin L. en Claus-Christian W. Szejnmann (ed.): *How the Holocaust Looks Now. International Perspectives* (Houndmills 2007)
Dawidowicz, Lucy S. e.a.: *Dimensions of the Holocaust* (Evanston 1977)
Dawidowicz, Lucy S.: *The War against the Jews, 1933-1945* (Londen 1975)
Dienst Wederopbouw Wieringermeer: *Verslag van de werkzaamheden over de periode 1945-46* (z.p, z.j.)
Diepen, Remco van: *Hollanditis. Nederland en het kernwapendebat, 1977-1987* (Amsterdam 2004)
Dijk, Jan J.M. van: 'Telganger uit roeping. Over de verzetshouding van J.B. Charles', in: *Hollands Maandblad* 17 (okt. 1975), 13-19
Dijke, P. Van: *Vereenvoudiging en coördinatie van de wetten voor oorlogsgetroffenen. Rapport enz* (Den Haag 1987)
Diner, Dan: *Beyond the Conceivable. Studies on Germany, Nazism, and the Holocaust* (Berkeley/Londen 2000)
Diner, Dan: 'Restitution and Memory: The Holocaust in European Political Cultures', in: *New German Critique* 90 (herfst 2003), 36-44
Divendal, Joost e.a.: *De moeizame destalinisatie van de CPN. Documentatie over het conflict tussen de CPN en de Bruggroep – toen en nu* (Amsterdam 1982)
Doel, Hans van den: *Afscheid van Indië. De val van het Nederlandse imperium in Azië* (Amsterdam 2001)
Dok, W. van: *Mijn verantwoording* (z.p. z.j./1945)
Dommering, E.J.: 'De Nederlandse publieke discussie en de politionele akties in Indonesië', in: *Nederlands Juristen Blad* 69 nr. 9 (1994), 277-290
Doneson, Judith E.: 'The American History of Anne Frank's Diary', in: Enzer: *Anne Frank*, 123-138
Doneson, Judith E.: *The Holocaust in American Film* (Philadelphia 1987)
Donselaar, Jaap van: *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland, 1950-1990* (Amsterdam 1991)
Doorn, J.A.A.van: *Gevangen in de tijd. Over generaties en hun geschiedenis* (Amsterdam 2002, ook in DBNL)
Drenth, Petra: 'Illegalen in vredestijd. Teleurstelling en successen van verzetsstrijders en politieke gevangenen', in: Piersma: *Mensenheugenis*, 21-44
Dresden, S.: *De literaire getuige* (Den Haag 1959)
Dresden, S.: *Vervolging, vernietiging, literatuur* (Amsterdam 1991)
Dubiel, Helmut: *Niemand ist frei von der Geschichte. Die nationalsozialistische Herrschaft in den Debatten des Deutschen Bundestages* (Wenen 1999)

Dunk, H.W. (red.): *Wederopbouw, welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig* (Houten 1986)
Dunk, H.W. e.a.: *Bevindingen over P.J. Meertens op grond van literatuur en geraadpleegde bronnen* (Amsterdam 2006)
Dunk, H.W. von der: 'Negentienhonderdveertig; van neutralisme naar nazi-heerschappij', in: C.B. Wels e.a. (red.): *Vaderlands Verleden in Veelvoud. Opstellen over de Nederlandse geschiedenis na 1500*. Deel 11 (Den Haag 1980)
Dunk, H.W. von der: *Voorbij de verboden drempel. De Shoah in ons geschiedbeeld* (Amsterdam 1990)
Durlacher, G.L.: *Verzameld werk* (Amsterdam 1997)
Duyn, Roel van: Provo. *De geschiedenis van de provotarische beweging, 1965-1967* (Amsterdam 1985, ook in DBNI)
Duyvendak, J.W. en M. Hurenkamp: *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid* (Amsterdam 2004)
Dwork, Deborah en Robert Jan van Pelt: *De Holocaust, een geschiedenis* (Amsterdam 2002)
Edelman, Pieter: 'De Tweede Wereldoorlog als breuklijn in Constandses leven', in: Gasenbeek: *Anton Constandse*, 87-102
Edward, Sam: 'Commemoration and Consumption in Normandy, 1945-1994', in: Keren: *War Memory and Popular Culture*, 76-92
Eekert, Peter van e.a.: *Johnson moordenaar. De kwestie Vietnam in de Nederlandse politiek, 1965-1975* (Amsterdam 1986)
Eichmüller, Andres: 'Die Strafverfolgung von NS-Verbrechen durch westdeutsche Justizbehörden seit 1945. Eine Zahlenbilanz', in: *VJHfZ* 56 nr. 4 (2008), 621-642
Eickhoff, Martijn: *In naam der wetenschap. P.J.W. Debye en zijn carrière in nazi-Duitsland* (Amsterdam 2007)
Engelhardt, Isabelle: *A Topography of Memory. Representations of the Holocaust at Dachau and Buchenwald in Comparison with Auschwitz, Yad Vashem and Washington DC* (Brussel 2002)
Engelsman, A. (red.): *Oorlogstrauma's na 45 jaar? Politiek en psychiatrisch ongeduld* (Amsterdam 1989)
Enning, Bram: *De oorlog van Bastiaans. De LSD-behandeling van het kampsyndroom* (Amsterdam 2009)
Enning, Bram: *Het geheugen van Meester. Een reconstructie en een analyse* (masterthese Amsterdam 2001)
Enschedé, Ch. J.: *Slotrapport van de commissie van onderzoek Amsterdam. Onderzoek naar de achtergronden van de ordeverstoringen te Amsterdam september 1965-september 1966* (Den Haag 1967)
Enzer, Hyman A. en Sandra Solotaroff-Enzer (ed.): *Anne Frank. Reflections on her Life and Legacy* (Urbana/ Chicago 2000)
Erades, L.: 'Volkenrechtelijke aspecten van het Neurenbergse vonnis', in: *Rechtsgeleerd Magazijn Themis* 1949, nr. 3-4, 249-298

Ester, Hans en Wam de Moor: *Een halve eeuw geleden. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in de literatuur* (Kampen 1994)
Esterik, Chris van (ed.): *Meester op het floret. Joop van Tijn* (Amsterdam 2001)
Esterik, Chris van en Joop van Tijn: *Jaap Burger. Een leven lang dwars* (Amsterdam 1984)
Evans, Martin en Kun Lunn (ed.): *War and Memory in the Twentieth Century* (Oxford/New York 1997)
Evans, Richard J.: *West German historians and the attempt to escape from the Nazi past* (New York 1989)
Ezra, Michael: 'The Eichmann Polemics: Hannah Arendt and Her Critics', in: *Democratiya* 9 (2007, op internet)
Faber, Sjoerd en Gretha Donker: *Bijzonder gewoon. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (1944-2000) en de 'lichte gevallen'* (z.p. [Haarlem] 2000)
Faligot, Roger en Rémi Kauffer: *Les Résistants. De la guerre de l'ombre aux allées du pouvoir (1944-1989)* (Parijs 1989)
Fasseur, Cees: 'Het verleden tot last. Nederland, de Tweede Wereldoorlog en de dekolonisatie van Indonesië', in: Barnouw: *Onverwerkt verleden*, 133-155
Fasseur, Cees: *Wilhelmina. Krijgshaftig in een vormeloze jas* (Amsterdam 2001)
Finkelstein, Norman: *The Holocaust Industry: Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering* (New York 2000)
Fischer, Torben en Matthias Lorenz: *Lexicon der Vergangenheitsbewältigung in Deutschland. Debatten- und Diskursgeschichte des Nationalsozialismus nach 1945* (Bielefeld 2007)
Fishman, Joel S.: 'The Anneke Beekman Affair and the Dutch News Media', in: *Jewish Social Studies XL* nr. 1 (winter 1978), 3-24
Fishman, Sarah e.a. (ed.): *France at war. Vichy and the Historians* (Oxford/New York 2000)
Flanzbaum, Hilene (ed.): *The Americanization of the Holocaust* (Baltimore/Londen 1999)
Fortuyn, Pim: *Babyboomers. Autobiografie van een generatie* (Utrecht 1998)
Frederiks, K.J.: *Op de bres, 1940-1944. Overzicht van de werkzaamheden aan het Departement van Binnenlandsche Zaken gedurende de oorlogsjaren* (Den Haag 1945)
Frei, Norbert (ed.): *Martin Broszat, der 'Staat Hitlers' un die Historisierung des Nationalismus* (Göttingen 2007)
Frei, Norbert: *Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit* (München 1996)
Frey, Eric: *Das Hitler-Syndrom. Ueber den Umgang mit dem Bösen in der Weltpolitik* (Frankfurt 2005)
Friedländer, Saul: 'Some Reflections on the Historicization of National Socialism', in: *Tel Aviver Jahrbuch für Deutsche Geschichte* 16 (1987), 310-324
Friedländer, Saul: *Nazi Germany and the Jews, 1933-1939* (New York 1997) en *The Years of Extermination. Nazi Germany and the Jews, 1939-1945* (New York 2007)

Friedman, Philip: *Roads to Extinction. Essays on the Holocaust* (New York/ Philadelphia 1980)
Friedrich, Jörg: *Die kalte Amnestie. NS-Täter in der Bundesrepublik* (Frankfurt a.M. 1985)
Fulbrook, Mary: *German National Identity after the Holocaust* (Cambridge 1999)
Gaal, Irma H.: *Bibliografie van Nederlandse publicaties over (eventuele) annexatie van Duits gebied door Nederland, 1943-1949* (werkstuk Bibliotheek- en Documentatieschool Amsterdam 1969)
Gaarlandt, J. Geurt (ed.): *Men zou een pleister op vele wonden willen zijn: Reacties op de dagboeken en brieven van Etty Hillesum* (Amsterdam 1989)
Gabriel, Richard: *The painful field. The psychiatric dimension of modern war* (New York 1988)
Gans, Evelien e.a. (red.): *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam 2003)
Gasenbeek, Aalbert e.a.: *Anton Constandse, leven tegen de stroom in* (Breda 1999)
Gassert, Philipp en Alan E. Steinweis: *Coping with the Past, West German Debates on Nazism and Generational Conflict, 1955-1975* (New York 2006)
Geis, Imanuel: 'Nationalsozialismus als Problem Deutscher Geschichtswissenschaft nach 1945', in: Jürgen Elvert: *Historische Debatten und Kontroversen im 19. und 20. Jahrhundert* (Stuttgart 2003), 110-123
Gerald Reitlinger: *The Final Solution* (Londen 1953)
Gerritse, Theo: *Collaboreren voor een betere wereld. De memoires van vier nationaal-socialisten* (Soest 2007)
Gevers, A.: *Oostenrijkers en het oorlogsverleden* (Amsterdam 1995)
Giebels, Lambert J.: *Beel, van vazal tot onderkoning. Biografie 1902-1977* (Den Haag 1995)
Giebels, Lambert J.: *De Greet Hofmans-affaire. Hoe de Nederlandse monarchie bijna ten onder ging* (Amsterdam 2007)
Gijsbers, Harco: *Tussen zwart en wit. Beeldvorming en polarisatie in Nederlandse oorlogsfilms* (doct. scr. Amsterdam 2003)
Gilbert, Martin: *The Holocaust. The Jewish Tragedy* (Glasgow 1986)
Ginkel, Rob van: *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland* (Den Haag 1999)
Ginkel, Rob van: *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011)
Ginneken, Jaap van: *De uitvinding van het publiek. De opkomst van het opinie- en marktonderzoek in Nederland* (Amsterdam 1993)
Ginneken, Jaap van: *Schokgolf. Omgaan met opinie-dynamiek* (Amsterdam 2001)
Goedegebuure, J.: 'Het verschrikkelijke wonder. Over De Tweede Wereldoorlog en de Nederlandse literatuur na 1945', in: *Literatuur* 19 nr. 2 (2002), 66-76

Goei, Leonie de: *De psychohygiënisten. Psychiatrie, cultuurkritiek en de beweging voor geestelijke volksgezondheid in Nederland, 1924-1970* (Amsterdam 2001)
Goldhagen, Daniel: *Hitler's Willing Executioners* (1996)
Goldstein-Glaser, Yvonne M.: *Reacties op de werken van Etty Hillesum in binnen- en buitenland, april 1981-juli 1992* (Amstelveen 1993)
Golsan, Richard J.: 'The Legacy of World War II in France. Mapping the Discourses of Memory', in: Lebow: *The Politics of Memory*, 73-102
Graaf, Beatrice de: 'Hitler was een West-Duitser. Antifascisme en slachtofferschap in de DDR', in: Dassen: *Duitsers als slachtoffers*, 217-255
Graaff, Bob de en Cees Wiebes: *Gladio der vrije jongens. Een particuliere geheime dienst in Koude Oorlogstijd* (Den Haag 1992)
Graaff, Bob de: 'Collaboratie en verzet: een vergelijkend perspectief', in: Jonker: *Vijftig jaar na de inval*, 95-108
Graaff, Bob de: *Dood van een dubbelspion. De laatste dagen van Christiaan Lindemans* (Den Haag 1997)
Graaff, Bob de: *Op de klippen of door de vaargeul. De omgang van de historicus met (genocidaal) slachtofferschap* (Amsterdam 2006)
Graubuch. *Expansionspolitik und Neonazismus in West-Deutschland. Hintergründe enz* (Berlijn 1967)
Graver, Lawrence: *An Obsession with Anne Frank. Meyer Levin and the Diary* (Berkeley/Los Angeles 1995)
Groen, Koos: *'Er heerst orde en rust...' Chaotisch Nederland tussen september 1944 en december 1945* (Nijmegen/Brugge 1979)
Groen, Koos: *Fout en niet goed. De vervolging van collaboratie en verraad na de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2009)
Groen, Koos: *Landverraad. De berechting van collaborateurs in Nederland* (Weesp 1984)
Groen, Koos: *Putten op de Veluwe. Het spoor terug naar de tragedie van 1944* (Zutphen 1977)
Groeneveld, Gerard: *Kriegsberichter. Nederlandse SS-oorlogsverslaggevers, 1941-1945* (Nijmegen 2004)
Grosse, Christina: *Der Eichmann-Prozess zwischen Recht un Politik* (Frankfurt a.M 1995)
Grote gebod (Het). *Gedenkboek van het verzet in LO en LKP*, 2 dln (1951, Kampen 1989)
Grüter, Regina: *Een fantast schrijft geschiedenis. De affaires rond Friedrich Weinreb* (Amsterdam 1997)
Haan, Ido de: 'Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolging. Een overzicht van het recente Nederlandse debat', in: *BMGN* 123 nr. 1 (2008), 31-70
Haan, Ido de: 'Imperialism, Colonialism and Genocide. The Dutch Case for an International History of the Holocaust', in: *BMGN* 125, nr. 2-3 (2010), 301-328

Haan, Ido de: 'Nieuwe geschiedschrijving van de collaboratie. Introductie bij het thema', in: *BMGN* 123, nr. 3 (2009), 323-328
Haan, Ido de: 'Openbaar leedwezen. Over de betekenis van het vervolgingstrauma', in: *Psychologie en Maatschappij* 73 (1995), 329-350
Haan, Ido de: 'Failures and Mistakes. Images of Collaboration in Postwar Dutch Society', in: Roni Stauber: *Collaboration with the Nazis. Public Discourse after the Holocaust* (Londen enz. 2010)
Haan, Ido de: *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland, 1945-1995* (Den Haag 1997)
Hagen, C.J.A.M. ten en H. Verschoor: *Wat krijg ik nog?* (Amsterdam 1950)
Hammacher, A.M.: *Beeldhouwkunst van deze eeuw – en een schets van haar ontwikkeling in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1955)
Harlaar, Martin: *Stilstaan bij de oorlog. De gemeente Amsterdam en de Tweede Wereldoorlog 1945-1995* (Bussum 1995)
Hartendorf, Guus: *De Velser affaire. Bezettingstijd 1940-1945 in Kennemerland* (Haarlem 2001)
Hartinfarct (het) begint in de baarmoeder. Lessen uit 10 jaar Hongerwinter Onderzoek (z.p. z.j.)
Hartmans, Rob: *De Groene van 1877. Geschiedenis van een dwars weekblad* (Amsterdam 2002)
Hass, Matthias: *Gestaltetes Gedenken. Yad Vashem, Das U.S. Holocaust Museum und die Stiftung Topographie des Terrors* (Frankfurt/New York 2002)
Hausner, Gideon: *Justice in Jerusalem* (New York 1966)
Have, Wichert ten: *De Nederlandse Unie. Aanpassing, vernieuwing en confrontatie in bezettingstijd, 1940-1945* (Amsterdam 1999)
Hazeu, Wim: *Wat niet mocht. Een overzicht van censuur, ernstige en minder ernstige gevallen van vrijheidsbeknotting in Nederland, 1962-1981* (Amsterdam 1982)
Heere, Peter H. e.a.: *De Eerebegraafplaats te Bloemendaal* (Den Haag 2005)
Heerma van Voss, Arend Jan: *Verzameld* (Amsterdam 1992)
Hellema, Duco: *Neutraliteit en vrijhandel. De geschiedenis van de Nederlandse buitenlandse betrekkingen* (Utrecht 2001)
Helm, Joerg-Peter: *Zum Deutschlandbild in der Niederlaendischen Presse. Eine Inhaltsanalyse überregionaler Tages- und Wochenzeitungen des Jahres 1966* (Aken 1969)
Hemels, J.M.H.J.: *De krant in bedrijf. 75 jaar samenwerking en samenleving* (Baarn 1983)
Henke, K.-D. en H. Woller (ed.): *Politische Saüberung in Europa. Die Abrechnung mit Faschismus und Kollaboration nach dem Zweiten Weltkrieg* (München 1991)
Henkes, Barbara: 'De Bezetting revisited. Hoe van De oorlog een normale geschiedenis werd gemaakt die eindigt in vrede', in: *BMGN* 125 nr. 1 (2010), 73-99

Henkes, Barbara: *Uit liefde voor het volk. Volkskundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit, 1918-1948* (Amsterdam 2005)
Hennik, Marton van: 'De oorlog op herhaling', in: *BMGN* 1996, no. 4, 493-516
Hermans, W.F.H: *Ik draag geen helm met vederbos* (Amsterdam 1979)
Hermans, W.F.H.: *Het sadistisch universum 2. Van Wittgenstein tot Weinreb* (1970, Amsterdam 1976)
Hermans, W.F.H.: *Mandarijnen op zwavelzuur* (1955, Baarn 1981)
Herzberg, A.J.: *Kroniek der jodenvervolging, 1940-1945* (Amsterdam 1985, oorspr. in: *Onderdrukking en Verzet III*)
Herzberg, Abel J.: *Eichmann in Jeruzalem* (Den Haag 1962)
Herzstein, Robert Edwin: *Waldheim. The Missing Years* (New York 1988)
Heuvel, Hans van den: *De vrijheid van de pers. De overheid en het commerciële karakter van de pers, 1944-1949* (Baarn 1981)
Heuvel, J.H. van den en D.M. Ligtermoet: *Burgemeesters tussen wanorde en wederopbouw. Het naoorlogs herstel van het openbaar bestuur in de provincie Zeeland* (Middelburg 1987)
Hijink, Roel: *Het gedenkteken, de plek en de herinnering. De monumentalisering van de Duitse kampen in Nederland* (Amsterdam 2010)
Hilberg, Raul: *The Politics of Memory. The Journey of a Holocaust Historian* (Chicago 1996)
Hilberg, Raul: *The Destruction of the European Jews* (Londen 1961)
Hilbrink, Coen: *Vogelvrij verleden. Oud-illegalen na de oorlog* (Amsterdam 2001)
Hirschler, P.: 'Over oorlogsneurosen', in: *Nederlands Militair Geneeskundig Tijdschrift* 4 (1951), 159-179
Historikerstreit. Die Dokumentation der Kontroverse um die Einzigartigkeit der nationalsozialistischen Judenvernichtung (München/Zürich 1987).
Hobsbawm, Eric en Terence Ranger: *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983)
Hobsbawm, Eric: *Age of Extremes. The Short Twentieth Century, 1914-1991* (Londen 1994)
Hoeberigs, Gérard: *De mythen van Kosovo. De Kosovo-oorlog en de Nederlandse deelname* (1998-1999) (scriptie Utrecht 2009)
Hoek, Jaap: *Herstel en vernieuwing. De Nederlandse politiek 1945-1955* (Alphen aan den Rijn 1979)
Hoflack, K. en L. Huyse: 'Life after prison. The purge and reintegration of wartime collaborators in Belgium, Holland and France (1944-1994)', in: *Bulletin of the International Committee for the History of the Second World War* 27/28 (1995), 257-280
Hoflack, K. en L. Huyse: *Onverwerkt verleden. Collaboratie en repressie in België* (Leuven 1991, ook in DBNI)
Hoflack, K. en L. Huyse: *Onverwerkt verleden. Een naschrift* (Leuven 1994)
Hofland, H.J.A. e.a.: *Vastberaden maar soepel en met mate. 1938-1948. Herinneringen aan Nederland* (Amsterdam 1976)

Hofland, H.J.A.: *Tegels lichten of Ware Verhalen over de Autoriteiten in het Land van de Voldongen Feiten* (1972, Amsterdam 1996)
Hofstede, Ellen ter: *Kleding op de bon. Kleding- en textielschaarste in Nederland, 1939-1949* (Assen 1995)
Hogenkamp, Bert: *Direct Cinema maar soepel en met mate. De VPRO Documentaire School 1969-1979* (Utrecht 2006)
Holwerda, Joke: *Andere tijden, andere visies. De oorlogsromans van W.F. Hermans, in: DBNL*
Hondius, Dienke: *Oorlogslessen. Onderwijs over de oorlog sinds 1945* (Amsterdam 2010)
Hondius, Dienke: *Terugkeer. Antisemitisme in Nederland rond de bevrijding* (1990, Den Haag 1998)
Hoof, Frans van: *Dubbele tongen en giftige pennen. Het verhaal van een NSB-kind* (Houten 1997)
Hoornik, Ed.: *Journalistiek proza en brieven* (Amsterdam 1974)
Houben, Vincent: 'Wachten op een mentale dekolonisatie. Indonesië en de hedendaagse Nederlandse maatschappij', in: *Ons Erfdeel* 39 nr. 1 (jan-febr. 1996), 81-91
Houwink ten Cate, J.Th. M.: 'De Justitie en de Joodsche Raad', in: E. Jonker en M. Van Rossem: *Geschiedenis & Cultuur. Achttien opstellen* (Den Haag 1990), 149-168
Hovens, J.E. en G.J. van der Ploeg: 'Hoe het trauma het gewone leven binnendrong. De geschiedenis van de PTSS sinds de negentiende eeuw', in: *Tijdschrift voor psychiatrie* 44 nr. 12 (2002), 803-811
Huberts, Willem: *Schrijver tussen daad en gedachte, leven en werken van George Kettmann Jr. (1898-1970)* ('s-Gravenhage 1987)
Huener, Jonathan: *Auschwitz, Poland, and the Politics of Commemoration, 1945-1979* (Athens OH 2003)
Institut d'histoire du temps present: *La Mémoire des Français. Quarante ans des commémorations de la Seconde Guerre mondiale* (Parijs 1986)
International Commission of Historians: *The Waldheim Report* (8 febr. 1988) (Kopenhagen 1993)
Jagtenberg, W.D.: *Ik beschuldig. Vijftien jaar discussie met ons Ministerie van Defensie over haar boek* Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied (Soest 2009)
Jansen, C.W.J.: *Het land der blinden. W.F. Hermans en de affaire-Weinreb* (doct. scr. Utrecht 2004)
Jesse, Eckhard (ed.): *Totalitarismus im 20. Jahrhundert. Eine Bilanz der internationalen Forschung* (Baden-Baden 1996)
Jong, L. de: 'De verslagen van de parlementaire enquete-commissie "Regeringsbeleid 1940-1945" en hun waarde als historische bron', in: *Verslag van de Algemene Vergadering van het Historische Genootschap 1958* (Groningen 1959), 26-57

Jong, L. de: *De bezetting* (Amsterdam 1966)
Jong, L. de: *Herinneringen*, 2 dln. (Den Haag 1993-1996)
Jong, Martien J.G. de: *Liever waarheid dan sensatie* (Baarn 1990)
Jongert, Pieter: 'Tentoonstelling georganiseerd naar aanleiding van de bevrijding', in: Willemijn Stokvis: *De doorbraak van de moderne kunst in Nederland* (Amsterdam 1984), 155 e.v.
Jonker, J.P.B. (red.): *Vijftig jaar na de inval. Geschiedschrijving en de Tweede Wereldoorlog* ('s Gravenhage 1990)
Judt, Tony: *Na de oorlog. Een geschiedenis van Europa sinds 1945* (Amsterdam/Antwerpen 2006)
Jungschleger, Ineke en Claar Bierlaag: *Marga Klompé. Een gedreven politica haar tijd vooruit* (Utrecht 1990)
Jussen, H.G.: *De maat is vol. Het moeras van de Nederlandse perszuivering* (z.p. z.j./1946)
Kam, W. de: *Een toekomst vol van het verleden. Het publieke debat over 'oorlogsmonumenten'* (scriptie Open Universiteit 1997)
Kamp, Elly: *Willem Frederik Hermans en de ontvangst van* De tranen der acacia's (Amsterdam 2005)
Kan, Wim: *De dagboeken 1968-1983* (Amsterdam 1989, ook in DBNL)
Käppner, Joachim: *Erstarrte Geschichte. Faschismus und Holocaust im Spiegel der Geschichtswissenschaft und Geschichtspropaganda der DDR* (Hamburg 1999)
Katus, József: *Volkstelling in opspraak. Een studie naar de overheidsvoorlichting met betrekking tot de volkstelling van 1971* (Den Haag 1984)
Keizer, Madelon de (red.): *'Een dure verplichting en een kostelijk voorrecht'. Dr. L. De Jong en zijn Geschiedwerk* (Amsterdam 1995)
Keizer, Madelon de en Marije Plomp (ed.): *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010)
Keizer, Madelon de: *De gijzelaars van Sint Michielsgestel. Een elite-beraad in oorlogstijd* (Alphen aan den Rijn 1979)
Keizer, Madelon de: *Putten. De razzia en de herinnering* (Amsterdam 1998)
Kennedy, James: *Nieuw Babylon in aanbouw* (Amsterdam 1995, ook in DBNL)
Keren, Michael en Holger H. Herwig (ed.): *War Memory and Popular Culture. Essays on Modes of Remembrance and Commemoration* (North Carolina/Londen 2009)
Kershaw, Ian: *Hitler, de Duitsers en de Holocaust* (Utrecht 2009)
Kittel, M.: *De Legende von der 'Zweiten Schuld'. Vergangenheitsbewältigung in der Ara Adenauer* (Frankfurt a.M. 1993)
Klein, P.W. & G.N. van der Plaat (red.): *Herrijzend Nederland in de periode 1945-1950* ('s Gravenhage 1981)
Kleine Schaars, E.: 'Schuldig tot het tegendeel bewezen is? Reacties van Indiëveteranen op de discussies over oorlogsmisdaden', in: *Skript* 31 nr. 3 (2009), 132-145

Klemann, H.A.M.: *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in jaren van oorlog en bezetting* (Amsterdam 2002)
Klinken, Gert van: *Strijdbaar & omstreden. Een biografie van de calvinistische verzetsvrouw Gezina van der Molen* (Amsterdam 2006)
Kluvers, Elouise en Ingrid Kluvers: *Jouw oorlog – mij een zorg. Gesprekken over de oorlog met mensen van na de oorlog* (Baarn 1979)
Knaap, Ewout van der: *De verbeelding van Nacht en Nevel. Nuit et Brouillard in Nederland en Duitsland* (Groningen 2001)
Knegtmans, Peter Jan, Paul Schulten en Jaap Vogel: *Collaborateurs van niveau. Opkomst en val van de hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam* (Amsterdam 1996)
Knepflé, G.A.: *In naam der menschheid. De wereld spreekt vonnis over Nazi-Duitschland* (Amsterdam z.j./1946)
Knight, Robert: 'Einige vergleichende Betrachtungen zur "Vergangenheitsbewältigung" in Oesterreich und Grossbritannien', in: *Zeitgeschichte* 15 (1987-88), 63-71
Knippenberg, Hans en B. De Pater: *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988)
Knoop, Hans: *De Joodsche Raad. Het drama van Abraham Asscher en David Cohen* (Amsterdam/Brussel 1983)
Knoop, Hans: *De zaak Menten* (Amsterdam 1977)
Koedijk, Paul: 'Vrijheid in verantwoordelijkheid. Journalistiek in de jaren vijftig', in: *Luyckx: Een stille revolutie*, 211-247
Köhler, Lotte en Hans Saner (ed.): *Hannah Arendt/Karl Jaspers Briefwechsel, 1926-1969* (München/Zürich 1985)
Kolfschooten, Frank van: *De Dordtse magiër. De val van volksheld Karel Lotsy* (Amsterdam 2009)
Kompagnie, Jan H. (red.): *De oorlogsgids* (Den Haag 2005)
Kooistra, Jack en Albert Oosthoek: *Recht op wraak. Liquidaties in Nederland 1940-1945* (Leeuwarden 2009)
Koper, Arnold e.a.: *Alles moest anders* (Amsterdam 1991)
Kortenhorst, L.G. (W.J. van Welderen, baron Rengers): *Schets eener Parlementaire Geschiedenis van Nederland, 5de deel 1940-1946* (Den Haag 1956)
Kortenhorst, L.G.: *Was samenwerking met den vijand geoorloofd?* (Den Haag 1945)
Kousbroek, Rudy: *Het Oostindisch kampsyndroom* (1992, Amsterdam 2005)
Krause, Peter: *Der Eichmann-Prozess in der deutschen Presse* (Frankfurt/New York 2002)
Kremer, Lilian A.: *Holocaust Literature. An Encyclopedia of Writers and their Work*, 2 dln. (New York/Londen 2003)
Kristel, Connie: 'Bah, al weer een concentratiekampverhaal. Over de receptie van het werk van Primo Levi in Duitsland en Nederland', in: *Bzzlletin* 194 (maart 1992), 65-72

Kristel, Conny (red.): *Binnenskamers. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Besluitvorming* (Amsterdam 2002)
Kristel, Conny (red.): *Polderschouw. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Regionale verschillen* (Amsterdam 2002)
Kristel, Conny: *Geschiedschrijving als opdracht. Abel Herzberg, Jacques Presser en Loe de Jong over de Jodenvervolging* (Amsterdam, 1998)
Kromhout, Bas: *Brieven aan Loe de Jong* (Diemen 2005)
Kromhout, Bas*: Fout geboren. Het verhaal van kinderen van foute ouders* (Amsterdam/Antwerpen 2004)
Kroon, Dirk (red.): *Over Marga Minco. Beschouwingen en interviews* (Den Haag 1982)

Kuiper, Arie: *Een wijze ging voorbij. Het leven van Abel J. Herzberg* (Amsterdam 1997)
Kushner, Tony: ' "I want to go on Living after my Death". The Memory of Anne Frank', in: Evans: *War and Memory in the Twentieth Century*, 3-27
Kushner, Tony: *The Holocaust and the Liberal Imagination* (Oxford 1994)
Laet, Frans de: 'Primo Levi en Néerlandais: une longue histoire', in: Mesnard: *La réception de l'oeuvre de Primo Levi*, 153-160x
Lagrou, P.: 'The politics of memory. Resistance as a collective myth in post-war France, Belgium and the Netherlands, 1945-1965' (paper, Amsterdam 1995)
Lagrou, Pieter: 'Patriotten en Regenten. Het parochiale patriottisme van de na-oorlogse illegaliteit, 1945-1980', in: *Jrbk. NIOD* 6 (1995), 10-47
Lagrou, Pieter: T*he Legacy of Nazi Occupation. Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945-1965* (Cambridge 1999)
Lang, Berel: *Post-Holocaust. Interpretation, Misinterpretation and the Claims of History* (Bloomington 2005)
Langer, Lawrence L.: 'The Americanization of the Holocaust on Stage and Screen', in: Enzer, *Anne Frank*, 198-202
Langer, Lawrence L.: *The Holocaust and the Literary Imagination* (New Haven 1975)
Langer, Lawrence L.: *Using and Abusing the Holocaust* (Bloomington en Indianapolis 2006)
Langer, Lawrence: *Holocaust Testimonies. The Ruins of Memory* (New Haven 1991)
Lankhorst, Peter: *De vredesbeweging 'De derde weg' (1951-1965). Een doorlopende tweestrijd* (scriptie Groningen 1973).
Laqueur, Walter: *The Terrible Secret. An Investigation into the Suppression of Information about Hitler's 'Final Solution'* (Londen 1980)
Lebow, Richard N., Wulf Kansteiner en Claudio Fogu (ed.): *The Politics of Memory in Postwar Europe* (Durham 2006)
Lee, Carol Ann: *Het verborgen leven van Otto Frank* (Amsterdam 2002)
Leeuw, Kees de: *Dirigeren is geen beroep maar een roeping. Leven en werk van Paul van Kempen (1893-1955)* (Utrecht 2007)

Leeuwen, Lizzy van: *Ons Indisch erfgoed. Zestig jaar strijd om cultuur en identiteit* (Amsterdam 2008)
Leff, Laurel: 'Jewish Victims in a Wartime Frame. A Press Portrait of the Nuremberg Trial', in: Debra Kaufman e.a. (ed.): *From the Protocols of the Elders of Zion to Holocaust Denial Trials* (Londen 2007), 11-28
Leijser, Ron: 'Derde Weg, christelijk anti-militarisme en pacifistisch-socialisme', in: Joost Divendal e.a. (red.): *Nederland, links en de Koude Oorlog. Breuken en bruggen* (Amsterdam 1982)
Lekkerkerker, E.C.: 'Tien jaar na de bevrijding', in: *MGv* 10 (1955), 175-176
Leon Poliakov: *Brévaire de la haine. Le IIIe Reich et les Juifs* (Parijs 1951)
Levin, Meyer: *Anne Frank. A play* (privédruk z.p. z.j.)
Levin, Meyer: *The Obsession* (New York 1973)
Levy, Daniel en Natan Sznaider: *Erinnerung im globalen Zeitalter: der Holocaust* (Frankfurt a.M 2001)
Liagre Böhl, H. de: 'Zedenloosheidsbestrijding in 1945. Een motor van wederopbouw', in: H. Galesloot e.a. (ed.), *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam 1987)
Liagre Böhl, H. de en Guus Meershoek: *De bevrijding van Amsterdam. Een strijd om macht en moraal* (Zwolle 1989)
Liagre Böhl, H. De: 'De rode beer in de polder', in: Gans: *Met alle geweld*
Liagre Böhl, H. de: 'Voor chocola en sigaretten. De Nederlandse pers over de omgang van vrouwen met Canadezen in de zomer van 1945', in: *De Gids* 1985, nr. 3-4 (uitvoeriger ms op NIOD)
Liempt, Ad van: *De oorlog* (Amsterdam 2009)
Lieshout, Peter van: 'Veertig jaar geestelijke volksgezondheid. Een analyse van het MGv', in: *MGv* 40 (1985), 1243-1273
Lijphart, Arend: *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (1968, Amsterdam 1982)
Linenthal, Edward T.: *The Struggle to Create America's Holocaust Museum* (New York 1995)
Lingen, Joost van en Niek Slooff: *Van verzetsstrijder tot staatsgevaarlijk burger. Hoe progressieve illegale werkers na de oorlog de voet is dwarsgezet* (Baarn 1987)
Lipschits, Isaac: *De kleine sjoa. Joden in naoorlogs Nederland* (Amsterdam 2001)
Lipstadt, Deborah E.: 'America and the Memory of the Holocaust, 1950-1965', in: *Modern Judaism* 16 nr. 3 (1996), 195-214
Lipstadt, Deborah: *Denying the Holocaust* (New York 1993)
List, Gerry van der: *Meer dan een weekblad. De geschiedenis van Elsevier* (Amsterdam 2005)
Locher-Scholten, Elsbeth: 'Een onbekende auteur van een beroemd boek. Dora van Velden en de Japanse burgerkampen', in: *Jrbk. NIOD* 9 (1998), 242-269
Locher-Scholten, Elsbeth: 'Van Indonesische urn tot Indisch monument. Vijftig jaar Nederlandse herinnering aan de Tweede Wereldoorlog', in: *BMGN* 114 nr. 2 (1999), 192-222

Loewy, Hanno: 'Die "Universalisierung" der Anne Frank', in: Stephan Braese e.a. (ed.): *Deutsche Nachkriegsliteratur und der Holocaust* (Frankfurt a.M. 1998), 19-41
Loewy, Hanno: 'The Mother of all Holocaust Films? Wanda Jakubowska's Auschwitz trilogy', in: *Historical Journal of Film, Radio and Television* 24 nr. 2 (2004), 179-204
Lunshof, H.A.: *Als dieven in de nacht. Studie in onrecht nr. 2* (Amsterdam 1948)
Lunshof, H.A.: *Moderne Inquisitie. Een woord tot de zuiveraars* (Amsterdam 1946)
Lunshof, H.A.: *Vlag halfstok. Een studie in onrecht* (Amsterdam 1948)
Luyckx, P. en Pim Slot (red.) *Een stille revolutie. Cultuur en mentaliteit in de lange jaren '50* (Hilversum 1997, ook in DBNL)
Maar, Rimko van der: *Welterusten mijnheer de president. Nederland en de Vietnamoorlog 1965-1973* (Amsterdam 2007)
Maatschappelijke verwildering der jeugd. Rapport betreffende de geestesgesteldheid van de massajeugd (Den Haag 1952)
Maechler, Stefan: *The Wilkomirski Affair. A Study in Biographical Truth* (New York 2001)
Majorick, B.: 'Het oorlogsmonument in Nederland', in: *Nationale Snipperdag*, 50-57
Mandere, H. van der: *Neurenberg en Tokio. Overzicht van hetgeen te Neurenberg is gebleken en te Tokio ten laste wordt gelegd* (Leiden 1946)
Margalit, Gilad: *Guilt, Suffering and Memory. Germany Remembers its Dead of World War II* (Bloomington 2010)
Marres, René: *Willem Frederik Hermans, de geschiedkunde en het fenomeen Friedrich Weinreb* (Leiden 1999)
Marrus, Michael R.: *The Holocaust in History* (Londen 1988)
Märthesheimer, Peter e.a.: *Im Kreuzfeuer der Fernsehfilm 'Holocaust'. Eine Nation ist betroffen* (Frankfurt 1979)
May, Ernest R.: *'Lessons' of the Past. The Use and Misuse of History in American Foreign Policy* (New York 1973)
Mazower, Mark: *Dark continent. Europe's Twentieth Century* (Londen 1998)
Meekren, Jaap van: *Herinneringen en interviews* (Baarn 1998),
Meerloo, Joost A.M.: *De moeilijke vrede. De psychologie van enkele na-oorlogse problemen* (Den Haag 1946),
Meerloo, Joost A.M.: *Curriculum vitae and bibliography* (Purmerend 1976)
Meerloo, Joost A.M.: *Een mond vol spijkers. Een psycholoog op oorlogspad* (Den Haag 1975)
Meershoek, Guus: 'Raul Hilberg. Een glashard relaas van de moord op de joden', in: *Jrbk. NIOD* 5 (1994), 211-224
Meihuizen, J.: *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2003)
Meijer, Daphne: 'Ha Daphne Meijer! Joodse identiteit. Nederlands-Joodse

schrijvers in de afgelopen tien jaar', in: Jan Weerdenburg e.a. (red.): *Joodse cultuur* (Utrecht 1998)
Meijer, H.: *Indische rekening. Nederlands-Indië, Nederland en de backpay-kwestie, 1945-2005* (Amsterdam 2003)
Meijer, Ischa: *Brief aan mijn moeder* (Den Haag 1974)
Meijers, Frans en Manuela de Bois-Reymond (ed.): *Op zoek naar een moderne pedagogische norm. Beeldvorming over de jeugd in de jaren vijftig. Het massa-jeugdonderzoek (1948-1952)* (Amersfoort/Leuven 1987)
Melnick, Ralph: *The Stolen Legacy of Anne Frank. Meyer Levin, Lilian Hellman, and the Staging of the Diary* (New Haven/Londen 1997)
Merriënboer, Johan van, Peter Bootsma en Peter van Griensven: *Van Agt: biografie*. (Amsterdam 2008)
Mesnard, Philippe: *Primo Levi. La réception de l'oeuvre de Primo Levi dans le monde. Actes enz*. (Parijs 2008)
Meulenbelt, Jan: *De Duitse tijd. Vijf jaar vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1955)
Michman, Dan: *Die Historiographie der Shoah aus jüdischer Sicht* (Hamburg 2002)
Middelaar, Luuk van: 'Debat over de Holocaust. De Goldhagen-discussie in De Balie in historiografisch perspectief', in: *Groniek* 30 (1997), 272-283
Milikowski, Herman: 'Het KZ-syndroom en de psychiatrische mythen', in: *Sociologie als verzet* (Amsterdam 1973)
Miller, Ylana N.: 'Creating Unity through History. The Eichmann Trial as Transition', in: *Journal of Modern Jewish Studies* 1 nr. 2 (2002), 131-149
Ministerie van Economische Zaken: *Roof, Restitutie, Reparatie* (Den Haag 1947)
Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting: *Drie jaren wederopbouw in Nederland* (z.p. z.j./ Den Haag 1948)
Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting: *Feiten en Cijfers omtrent Twee jaar Wederopbouw* (Den Haag 1947)
Mitscherlich, Alexander & Margarete: *Het onvermogen om te rouwen* (Amsterdam 1971)
Moerkerk, Herman: *Verwoest Nederland. Een tocht langs de puinen* (Amsterdam 1945)
Montessori, M.M.: 'NSB-kinderen: tweede generatie', in: Beunderman: *Kinderen van de oorlog*
Mooij, Annet: 'De langste schaduw. Het denken over psychische oorlogsgevolgen', in: Kristel: *Binnenskamers*, 261-292
Mooij, Annet: *De strijd om de Februaristaking* (Amsterdam 2006)
Morse, Arthur: *While Six Million Died* (New York 1968)
Most, M. van der, L. van Ravensteijn en T. Wibaut-Guilonard: 'De tweede generatie', in: *MGv* 28 (1973), 227-231 (ook in ECC)
Mulder, Dirk: *De oorlog na '45. Geschiedenis van kamp Westerbork* (Lelystad 1995)

Mulder, G. en P. Koedijk: *H.M. van Randwijk. Een biografie* (Amsterdam 1988)
Mulder, G. en P. Koedijk: *Léés die krant. Geschiedenis van het naoorlogse* Parool *(1945-1970)* (Amsterdam 1996)
Mulisch, H.: *De zaak 40/61. Een reportage* (Amsterdam 1961)
Mulisch, Harry: *Bericht aan de rattenkoning* (Amsterdam 1966)
Mulisch, Harry: *De aanslag* (Amsterdam 1982)
Mulisch, Harry: *Mijn Getijdenboek* (Amsterdam 1975)
Mussert, Anton Adriaan: *Nagelaten bekentenissen. Verantwoording en celbrieven, bezorgd door G. Groeneveld* (Nijmegen 2005)
Nagel, W.H.: 'Victimologie', in: *Tijdschrift voor Strafrecht* LXVIII (1959), 1-26
Nationaal Comité 4 en 5 mei en Instituut Clingendael: *Ideaal en identiteit. Een nieuwe zoektocht naar 50 jaar vrijheid* (Den Haag 1995)
Nationaal Comité 4 en 5 mei: *Beleidshandreiking beheer en behoud oorlogsmonumenten* (Amsterdam 2008)
Nationaal Comité 4 en 5 mei: *Herdenken en vieren na 50 jaar* (Amsterdam 1995)
Nationaal Comité 4 en 5 mei: *Vrede en vrijheid bewaren. Jeugdvoorlichtingsbeleid WO II- heden 1996-2000* (Amsterdam 1995)
Nationale Snipperdag. *Gezamenlijke uitg. van Het boek van nu etc.* (april 1954)
Neij, R. en E.V. Hueting: *Nederlands Volksherstel 1944-1947. Een omstreden hulporganisatie in herrijzend Nederland* (Culemborg 1988)
Neugebauer, Wolfgang: 'Revisionistische Manipulation der Zahl der Holocaustopfer', in: Brigitte Bailer-Galanda e.a. (ed.): *Wahrheit und Auschwitzlüge* (Wenen 1995)
Nève, Ed. de: *Indien de Nederlandsche regeering in Londen enz (*Enschede 1947)
Nicolaïdis, Dimitri (red.): *Oublier nos crimes. L'amnésie nationale, une spécifité française* (Parijs 1994)
Nieborg, David B.: 'Militaire Game(r)s. Vechten in de virtuele werkelijkheid', in: *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 7 (2004), 53-76
Nieuwenhuys, Rob: *Oost-Indische spiegel. Wat Nederlandse schrijvers enz.* (1972, Amsterdam 1978)
NIPO: *Zo zijn wij. De eerste vijfentwintig jaar NIPO-onderzoek* (Amsterdam/Brussel 1970)
Noach, W.M.E.: *De Bijzondere Rechtspleging. Straf- en tuchtrechtelijk optreden tegen onvaderlandslievend gedrag uit de bezettingsjaren* ('s Gravenhage 1948)
Noordam, C.G.M.: *Rapport inzake Jan Campert* (Den Haag 2005)
Noorlag, Alie: *Een leven lang gezwegen. Getuigenissen van voormalige NSB'ers en hun familie* (Bedum 2007)
Nooter, Nine e.a. (red.): *Handboek '91 voor lokale activiteiten 4 en 5 mei* (Amsterdam 1991)
Nord, Max: 'Inhaalmanoeuvre van de Nederlandse literatuur. De Tweede Wereldoorlog in onze letterkunde', in: Ester: *Een halve eeuw geleden*, 213-221
Nord, Max: *Klaus Barbie. Een van ons* (Utrecht 1989)

Norel, K.: *Engelandvaarders, waarin Vogelvrij, Strijders (Vuur en Vlam) en Verzet en Victorie* (1945-1947, Houten 2008)
Novick, Peter: *The Holocaust in American Life* (1999, Boston/New York 2000)
Oegema, Jan: *Een vreemd geluk. De publieke religie rond Auschwitz* (Amsterdam 2003)
Öfner, Paul en Marcia Rooker: 'Van het schooien om brood tot het eisen van respect. De naoorlogse behandeling van Sinti en Roma', in Piersma: *Mensenheugenis*, 71-100
Ojen, G.J. van: *De Binnenlandse Strijdkrachten*, 2 dln. (Den Haag 1972)
Olink, Hans: *In strijd met de waarheid. De koude burgeroorlog in Amsterdam* (Amsterdam 2002)
Oomen, Max en Guido Abuys: *Welkom in Holland! Indische Nederlanders in kamp Westerbork, 1950-1951* (Hooghalen 2001)
Oostindië, Gert: *Postkoloniaal Nederland. Vijfenzestig jaar vergeten, herdenken, verdringen* (Amsterdam 2010)
Oudheusden, J.L.G. en J.A.M. Verboom: *Herstel- en vernieuwingsbewegingen in het bevrijde zuiden, Eindhoven, 's Hertogenbosch en Waalwijk 1944-1945* (Tilburg 1977)
Outenaar, Eric van den: 'Verstarring in de geschiedwetenschap? Een terugblik op de ontvangst van Van der Zee's "Om erger te voorkomen"', in: *Skript* 27 nr. 3 (2005), 18-31
Ouzan, Françoise S.: 'The Eichmann Trial and American Jewry: A Reassessment', in: *Jewish Political Studies Review* 19 nr. 1-2 (2007)
Paans, Boudewijn: *Arie Kleywegt. 'Wat mij nu weer is overkomen'* (Hilversum 1983)
Palm, Jos: *Jan Rogier: een portret* (doct. scr. Utrecht 1992)
Pam, Max: *De onderzoekers van de oorlog. Het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie en het werk van dr. L. de Jong* ('s Gravenhage 1989)
Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945: Dl 1: Duynstee, F.J.F.M. en J. Bosmans: *Het kabinet-Schermerhorn-Drees* (Assen/Amsterdam 1977); Dl 2: M.D. Bogaarts: *De periode van het kabinet-Beel, 1946-1948*, 4 dln. in 6 banden + reg. ('s Gravenhage/Nijmegen 1989-1996); Dl. 3: Maas, P.F. (ed.): *Het kabinet-Drees-Van Schaik, 1948-1951. A: Liberalisatie en sociale ordening, B: Anticommunisme, rechtsherstel en infrastructurele opbouw* (Nijmegen 1991-1992); Dl. 4: Ramakers, J.J.M. (ed.): *Het kabinet-Drees II, 1951-1952. In de schaduw van de Koreacrisis* (Nijmegen 1997); Dl. 5: Baalen, Carla van en Jan Ramakers (ed.): *Het kabinet-Drees III, 1952-1956. Barsten in de brede basis* (Den Haag 2001); Dl. 6: Jan Willem Brouwer en Peter van der Heiden: *Het kabinet-Drees IV en het kabinet-Beel II, 1952-1959* (Den Haag 2004); Dl. 7: Jan Willem Brouwer en Jan Ramakers: *Regeren zonder rood. Het kabinet-De Quay, 1959-1963* (Amsterdam 2007)
Pas, Nicolaas Gerardus: *Imaazje! De verbeelding van Provo, 1965-1967* (Amsterdam 2003)

Pearlman, Moshe: *Eichmann. 6 000 000 doden vragen gerechtigheid* (Amsterdam 1961)
Peeters, A.J.L.R.: *Wet uitkeringen vervolgingsslachtoffers* (z.p. 1989)
Penning, J.H.: *In eerste versnelling. Een burger beleeft den vrede* (Amsterdam 1946)
Peters, Bram: 'Herdenken en vieren. Debatten in de Tweede Kamer over de betekenis van 4 en 5 mei', in: C.C. van Baalen (red.): *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2007* (Amsterdam 2007), 97-106
Pflock, Andreas: *Auf vergessenen Spuren. Ein Wegweiser zu Gedenkstätten in den Niederlanden, Belgien und Luxemburg* (Bonn 2006)
Piersma, Hinke (red.): *Mensenheugenis. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog. Getuigenissen* (Amsterdam 2001)

Piersma, Hinke: *Bevochten recht. Politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers* (Amsterdam 2010)
Piersma, Hinke: *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap* (Amsterdam 2005)
Piersma, Tineke: *De vervolging van de Nederlandse Jehovah's Getuigen in de Tweede Wereldoorlog* (Westervoort 2005)
Piper, Ernst (ed.): *Gibt es wirklich eine Holocaust-Industrie? Zur Auseinandersetzung um Norman Finkelstein* (München 2001)
Plas, Michel van der: *Mooie vrede. Een documentaire over Nederland in de jaren 1945-1950* (Utrecht 1966)
Plasse, Jan van de: *Kroniek van de Nederlandse dagblad- en opiniepers* (Amsterdam 2005)
Ploeg, H.M. van der en J.M.P. Weerts: *Veteranen in Nederland. Onderzoek naar de gevolgen van oorlogservaringen. Tweede Wereldoorlog, politionele acties, Korea* (Lisse 1995)
Pop, J.: 'Pastorale 1943, een historische roman', in: *Vestdijkkroniek* 3-4 (1974), 46-56
Posthumus Meyjes, H.C.: *De Enquêtecommissie is van oordeel... Een samenvatting van het parlementaire onderzoek naar het regeringsbeleid in de oorlogsjaren* (Arnhem 1958)
Power, Samantha: *Een probleem uit de hel. Amerika, het Westen en het tijdperk van de genocide* (Amsterdam 2003)
Praag, Philip van: 'De veranderende Nederlandse campagnecultuur', in: Kees Brants en idem (red.): *De verkiezingscampagnes in het lange jaar 2002* (Amsterdam 2002), 21-43
Prakke, H.J.: *Pers en politieke elite. Enquête over de rol van de pers in de geestelijke achtergronden van sociale veranderingen* (Assen 1954)
Prenninger, Alexander: 'Zelfbedrog en dubbelspraak. De "verbannen" herinnering van de Tweede Wereldoorlog in Oostenrijk', in Van Vree: *De dynamiek van de herinnering*, 265-288
Presser, J.: *Antwoord aan het kwaad. Getuigenissen 1939-1945* (Amsterdam 1961)

Pruys, F.H.: 'Over "Die Unfähigkeit zu trauern" van Alexander en Margarete Mitscherlich', in: *Tijdschrift voor Psychiatrie* 15 nr. 1 (1973), 196-212
Ramaker, Wim en Ben van Bohemen: *Sta een ogenblik stil... Monumentenboek 1940-1945* (Kampen 1980)
Randwijk, Henk van: *De held en de rovers. Een zwartboek over* De Telegraaf (Amsterdam 1947)
Randwijk, Henk van: *In de schaduw van gisteren. Kroniek van het verzet, 1940-1945* (Amsterdam 1967)
Rappard, L.J.R. van: *Hoe was het ook weer. Burgemeester voor, tijdens en direct na de bezetting van het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 2 dln. (Meppel 1979)
Rapport van de Commissie van Onderzoek inzake het verstrekken van pakketten door het Rode Kruis enz. (Den Haag 1947)
Regenhardt, J.W.: *Het gemaskerde leven van Eduard Veterman* (Amsterdam 1990)
Reijt, Maud van de: *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte. Hoe wij steeds meer doden gingen herdenken* (Amsterdam 2010)
Rensman, Eva: 'De Anne Frank Stichting en haar lessen uit de Tweede Wereldoorlog, 1957-1994', in: *Utrechtse Historische Cahiers* 16 nr 4 (1995)
Repertorium Kleine politieke partijen 1918-1967, digitaal via www.inghist.nl
Rhijnsburger-Prins, E.E.: *Het verwerken van het K.Z.-syndroom. De controverse tussen Bastiaans en Milikowski* (Den Haag 1974, ook in ECC)
Ribbens, Kees e.a.: *Oorlog op vijf continenten. Nieuwe Nederlandse geschiedenissen van de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2008)
Ridder, Tom de en Jolande Withuis: 'Scheldend op mezelf voel ik dat ik een wrak ben. Het gebroken leven van A.J.W. Kaas, psychiater in Buchenwald', in: *Cogiscope* 1 nr. 3 (2005), 40-53
Ridder, Tom de en Marleen van de Ven (ed.): *Confrontatie met de dood. Psychische gevolgen van vervolging* (Utrecht 1993)
Ridder, Tom de: *De geest van het verzet. Politieke gevangenen uit '40-'45* (Zutphen 2009)
Righart, Hans en Paul Luykx (ed.): *Generatiemix. Leeftijdsgroepen en cultuur* (Amsterdam 1998)
Righart, Hans: *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam 1995)
Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie: *De Dagboeken van Anne Frank* (Den Haag/Amsterdam 1986)
RMO: *Medialogica Over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek* (Advies nr. 26, jan. 2003)
Roegholt, Richter: *Ben Sijes, een biografie* (Den Haag 1988)
Roegholt, Richter: *De geschiedenis van de Bezige Bij, 1942-1972* (Amsterdam 1972)
Roelfsema, H.: *In de ban van de tijd* (Schiedam 1981)

Rogier, Jan: *De Geschiedschrijver des Rijks en andere socialisten* (Nijmegen 1979)
Rogier, Jan: *Een zondagskind in de politiek en andere christenen* (Nijmegen 1980)
Röling, B.V.A.: 'Duitsland en het vonnis van Neurenberg', in: *Internationale Spectator* 8 nr. 9 (1954), 291-309
Romein-Verschoor, Annie: 'Reacties op het boek van Charles', in: *De Nieuwe Stem*, 9de jrg. (1954), 221-229
Romijn, Peter: 'Frederiks. Op de bres – een ambtelijke apologie', in: *Jrbk. NIOD* 10 (1999), 140-164
Romijn, Peter: 'Kein Raum für Ambivalenzen: Der Chef der niederländischen inneren Verwaltung', in: Gerhard Hirschfeld en Tobias Jersak (ed.): *Karrieren im Nationalsozialismus. Funktionseliten zwischen Mitwirkung und Distanz* (Frankfurt/New York 2004), 147-172
Romijn, Peter: *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen onder Duitse bezetting* (Amsterdam 2006)
Romijn, Peter: *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders* (z.p. 1989)
Rooij, M.: *Het dagbladbedrijf in Nederland* (Leiden 1956)
Roseboom, Tessa: *Prenatal exposure to the Dutch famine and health in later life* (diss. A'dam 2000)
Rosenfeld, Alvan H. en Irving Greenberg: *Confronting the Holocaust. The impact of Elie Wiesel* (Bloomington 1978)
Rosenfeld, Alvan H.: 'Popularisering en herinnering. Het geval-Anne Frank', in Van der Stroom: *De vele gezichten van Anne Frank*, 83-105
Rousso, Henry: *Le syndrome de Vichy de 1944 à nos jours* (Parijs 1990)
Rover, Frans C. de: *Over* De aanslag *van Harry Mulisch* (Amsterdam 1985)
Rovers, Frits: *Voor recht en vrijheid. De Partij van de Arbeid en de Koude Oorlog, 1946-1958* (Amsterdam 1994)
Rubinstein, Renate: *Mijn beter ik. Verspreide stukken 1952-1990* (Amsterdam 1995)
Rubinstein, Renate: *Namens Tamar enz. 1961-1973* (Amsterdam 1993)
Rückerl, Adalbert: *NS-Verbrechen vor Gericht. Versuch einer Vergangenheitsbewältigung* (Heidelberg 1982)
Rümke, H.C.: 'Aantekeningen over psychische ervaringen in de bezettingstijd', in: idem, *Studies en voordrachten over psychiatrie* (Amsterdam 1948)
Sackett, Robert: 'Memory by Way of Anne Frank. Enlightenment and Denial among West Germans, circa 1960', in: *Holocaust and Genocide Studies* 16 nr. 2 (2002), 243-265
Sagan, Alex: 'An Optimistic Icon: Anne Frank's Canonization in Postwar Culture'. In: *German Politics and Society* 13 nr. 3 (1995), 95-107
Salas, Denis en Jean-Paul Jean: *Barbie, Touvier, Papon. Des procès pour la mémoire* (Parijs 2002)
Samama, Leo: *Licht op Badings* (Rotterdam 2007)
Samama, Leo: *Nederlandse muziek in de 20ste eeuw. Voorspel tot een nieuwe dag* (Amsterdam 2006)

Sambale, Anica: *Die Verjährungsdiskussion im Deutschen Bundestag. Ein Beitrag zur juristischen Vergangenheitsbewältigung* (Hamburg 2002)
Sandberg, H.W.: *Witboek over de geschiedenis van het georganiseerde verzet voor en na de bevrijding* (Amsterdam 1950)
Sas, N.C.F. van: *De Metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900 (*Amsterdam, 2004)
Scagliola, Stef: *Last van de oorlog. De Nederlandse oorlogsmisdaden in Indonesië en hun verwerking* (Amsterdam 2002)
Schaper, B.W.: *Het trauma van München* (Amsterdam 1976)
Schatting van de maximum-hoeveelheid goederen, noodig voor de kernvoorziening van oorlogs-getroffenen in de geteisterde gebieden per 1 october 1945. Rapport Commissariaat Noodvoorziening voor de geteisterde gebieden (z.p. z.j./1945).
Schermerhorn, W.: *Minister-president van herrijzend Nederland* (Naarden 1977)
Schijndel, Wim van: *Nationaal Monument Kamp Vught. Vormgeving van herdenking* (masterscriptie Nijmegen 2008)
Schmelzer, Norbert: *Herinneringen van een politiek dier* (Amsterdam 2004)
Schnabel, Ernst: *Spur eines Kindes* (Frankfurt 1958)
Schneider, Maarten en Joan Hemels: *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydinghe' tot dagblad* (Baarn 1979)
Schöffer, I.: 'Het trauma van de Nederlandse nederlaag', in: TVG 134 (1971), p. 536-551 (ook in: *Koninkrijk* 14, 132-151)
Schram, D.H. en C. Geljon (red.): *Overal sporen. De verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst* (Amsterdam 1990)
Schrama, Nic: *Dagblad* de Tijd, *1845-1974* (Nijmegen 1996)
Schravendijk, J. van: *De publiciteit t.a.v de annexatiekwestie Nederland-Duitsland* (doct. scriptie PSF 1953)
Schreuder, J.N. e.a.: 'Psychische klachten en kenmerken bij poliklinische patienten van de naoorlogse generatie', in: *Tijdschrift voor Psychiatrie* 35 (1993), 227-241.
Schuyt, Kees en Ed Taverne: *1950. Welvaart in zwart-wit* (Den Haag 2000)
Schuyt, Kees: *Het spoor terug. J.B. Charles/W.H. Nagel, 1910-1983* (Amsterdam 2010)
Segev, Tom: *The seventh million. The Israelis and the Holocaust* (New York 1993)
Sémelin, Jacques: *Purifier et détruire. Usages politiques des massacres et genocides* (Parijs 2005)
Shandler, Jeffrey: *While America Watches. Televising the Holocaust* (Oxford 1999)
Shapira, Anita: 'The Eichmann Trial. Changing perspectives', in Cesarani: *After Eichmann*, 18-39
Shermer, Michael en Alex Grobman: *Denying History. Who Says the Holocaust Never Happened and Why Do They Say It?* (Berkeley 2000)
Siertsema, Bettine: *Uit de diepten. Nederlandse egodocumenten over de nazi concentratiekampen* (Vught 2007)

Slaa, P.R. te: *Reclassering. Een institutioneel onderzoek naar het beleidsterrein reclassering (1948-1999)* (Den Haag 2000)
Slot, Eric: *De dood van een onderduiker* (Amsterdam 2006)
Smedts, Mathieu: *Een weerbarstig katholiek* (Utrecht 1966)
Smiers, Joost: *Cultuur in Nederland, 1945-1955* (Amsterdam/Nijmegen 1977)
Smits, Boudewijn J.: 'Zwijgen en spreken in de affaire-Aantjes', in: *Tijdschrift voor Mediageschiedenis* 2007. Themanummer Schandalen en media, 65-89.
Smulders, Eric: 'Het glazen huis der openbaarheid. Televisie in de jaren vijftig', in: Luycks: *Een stille revolutie*, 249-279
Smulders, W.H.M.: *De literaire misleiding in* De donkere kamer van Damocles (Utrecht 1983)
Snapper, Johan P: *De wegen van Marga Minco* (Amsterdam 1999)
Soetendorp, Robert: *Het Nederlandse beleid ten aanzien van het Arabisch-Israëlisch conflict, 1947-1977* (Groningen 1982)
Söllner, Alfons e.a. (ed.): *Totalitarismus. Eine Ideengeschichte des 20. Jahrhunderts* (Berlijn 1997)
Somers, Erik en Mark Pier: *Archievengids van de Tweede Wereldoorlog. Nederland en Nederlands-Indië* (Zutphen 1994)
Spong, Gerard en Oscar Hammerstein: *'Vervolg ze tot in de hel'. De haatzaaiaangifte van Fortuyn* (Amsterdam 2003)
Staal, Philip: *Roestvrijstaal. Speurtocht naar de erfenis van Joodse oorlogswezen* (Delft 2008)
Staveren, Mariëtte van: 'Moraliteit, Sekse en de Natie. Een geschiedenis van het Monument op de Dam en de oorlogsherinnering', in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* 15, 94-116
Steiner, George: *Language and Silence* (New York 1966)
Steinweis, Alan E.: 'The Auschwitz analogy. Holocaust Memory and American Debates over Intervention in Bosnia and Kosovo in the 1990's', in: *Holocaust and Genocide Studies* 19 nr. 2 (2005), 276-289
Stevens, R.J.J.: 'Een (buiten)parlementaire lobby. Het Nationaal Comité Handhaving Rijkseenheid 1946-1950', in: Centrum voor Parlementaire Geschiedenis: *Politieke Opstellen 15-16* (Nijmegen 1995-1996)
Stokvis, Pieter: *Huishouden, huwelijk, gezin. Huiselijk leven in de 20e eeuw* (Rotterdam 2002).
Stone, Dan (ed.): *The Historiography of the Holocaust* (New York 2004)
Stone, Dan: *The Historiography of Genocide* (Basingstoke 2008)
Stroom, Gerrold van der: 'De dagboeken, "Het Achterhuis" en de vertalingen', in: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie: *De Dagboeken van Anne Frank*, 69-90
Stroom, Gerrold van der: *De vele gezichten van Anne Frank. Visies op een fenomeen* (Amsterdam/Antwerpen 2003)
Stuurmans, Siep: 'Het zwarte gat van de jaren vijftig', in: *Kleio* 25 nr. 8, 1984, 6-13

Swaan, Abram de: 'De maatschappelijke verwerking van oorlogsverledens', in: J. Dane (ed.): *Keerzijde van de bevrijding* (Deventer 1984)
Sweers, B.M.: *Vrije meeningen in een vrij land* (Amsterdam/Brussel 1946)
Talsma, J.: 'In het voetspoor van Ben Sijes. Onder- en overschatting van de waarde van interviews als bron voor de bezettingsgeschiedenis', in: Van Vliet: *Bronnen en geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog*
Tames, Ismee: *Besmette jeugd. De kinderen van NSB'ers na de oorlog* (Amsterdam 2009)
Tas, J.: 'Psychische stoornissen in concentratiekampen en bij teruggekeerden', in: *MGv* 1 (1946), 143-150
Tas, Sal: *De oude vrede* (Amsterdam 1954)
Task Force for International Cooperation on Holocaust Education, Remembrance and Research (ITF): *Ten Year Anniversary Book* (Stockholm 2009)
Tasman, Coen: *Louter kabouter. Kroniek van een beweging* (Amsterdam 1996)
Tatum, James: *The Mourner's Song. War and Remembrance from the Iliad to Vietnam* (Chicago-Londen 2003)
Term, Jac. van: *Klachten over kranten. Een kijkje achter de schermen* (april 1946)
Termeer, H.J.C.: *Het geweten der natie. De voormalige illegaliteit in het bevrijde Zuiden, september 1944 – mei 1945* (Assen 1994)
Termeer, Henk: *Nijmegen frontstad, september 1944 – mei 1945. Politiek en vakbeweging* (Arnhem 1979)
Tiemens, W.H. 'Stierf King Kong?', in: idem: *Facetten van de Slag om Arnhem* (Weesp 1984)
Tiemens, W.H.: *Veertig jaar affaire King Kong. Licht in een duistere zaak* (privé-uitgave Arnhem 1985)
Tilanus, Louk: *De beeldhouwer Mari Andriessen* (Weesp 1984)
Touwen-Bouwsma, Elly: *Op zoek naar grenzen. Toepassing en uitvoering van de wetten voor oorlogsslachtoffers* (Amsterdam 2010)
Trienekens, G.: *Voedsel en honger in oorlogstijd. 1940-1945. Misleiding, mythe en werkelijkheid* (Utrecht/Antwerpen 1995)
Truman, Harry S.: *Memoirs. Years of Trial and Hope, 1946-1952* (New York 1956)
Uhl, Heidemarie: 'From Victim Myth to Co-Responsibility Thesis. Nazi Rule, World War II and the Holocaust in Austrian Memory', in: Lebow: *The Politics of Memory*
Van der Linden, Thea en Hinke Piersma: 'Terug in het gareel. De opvang van gedwongen tewerkgestelden en de angst voor onmaatschappelijkheid', in: Piersma: *Mensenheugenis*, 125-150
Vasterman, Peter: *Mediahype* (Amsterdam 2004)
Veder-Smit, E. en J.P. van Praag: *Immateriële hulpverlening aan oorlogsgetroffenen. Eindrapport van het Werk- en Adviescollege* (Den Haag 1978, ook in ECC)
Veenendaal, Alice C.: *Spelregels. Een historiografisch overzicht van het Englandspiel* (doct. scr. Leiden 1986)

Vegt, Jan van der: *A. Roland Holst. Biografie* (Baarn 2000)
Veld, N.C.K.A. in 't: *De ereraden voor de kunst en de zuivering van de kunstenaars* ('s Gravenhage 1981)
Veld, N.K.C.A. in 't: *De Joodse Ereraad* (Amsterdam 1989)
Veldkamp Marktonderzoek: *Rondom Holocaust. Een onderzoek naar de invloed van een omstreden tv-serie op jongeren* (Hilversum 1980)
Venema, Adriaan: *Schrijvers, uitgevers & hun collaboratie,* 5 dln. (Amsterdam 1988-1992)
Venema, Adriaan: *Verleden tijd. Memoires* (Amsterdam 1994)
Verbeeck, Georgi: 'In de schaduw van Auschwitz en de Goelag-archipel. De Historikerstreit', in: Dassen: *Gegijzeld door het verleden,* 23-42
Verdwijning (de) van Anneke Beekman en Rebecca Meljado. Witboek (Amsterdam 1954)
Verheul, J. en J. Dankers: *Tot stand gekomen met steun van... Vijftig jaar Prins Bernhard Fonds, 1940-1990* (Zutphen 1990), 225-239
Verheul, J.: 'Om de ordening van de Nederlandse identiteit. Het Nationaal Instituut en de mislukte culturele doorbraak 1945-1946', in: E. Jonker en M. van Rossem (red.), *Geschiedenis en cultuur. Achttien opstellen* (Den Haag 1990)
Verhey, Elma: *Kind van de rekening. Het rechtsherstel van de joodse oorlogswezen, 1944-2004* (Amsterdam 2005)
Verhey, Elma: *Om het joodse kind* (Amsterdam 1991)
Verkijk, Dick: *Van pantservuist tot pantservest. Zestig jaar (on)journalistieke ervaringen* (Nieuwegein 1997)
Vermeulen, Hans: *De* Maasbode. *De bewogen geschiedenis van 'De beste courant van Nederland'* (Zwolle 1994)
Vermolen, Julika: 'De vierde en de vijfde mei: Herinnering aan en herdenking van de Tweede Wereldoorlog. Een overzicht van de betekenis van en de vormgeving aan 4 en 5 mei', in: *Zesde Jrb. NIOD* (1995), 87-122
Verrips, Ger: *Dwars, duivels en dromend. De geschiedenis van de CPN, 1938-1991* (Amsterdam 1995)
Verschuur, H.G.J.: *De zuiveringschaos in de pers. Eenige beschouwingen enz* (z.p. z.j./1946)
Veth D. Giltay en A.J. van der Leeuw: *Rapport door het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie... inzake drs. F. Weinreb ('Weinrebrapport')* (Den Haag 1976)
Visser, Wim D. e.a: *Herdenken en verwerken. Symposium over publiek geheugen en persoonlijke herinnering* (Utrecht/Zwolle 2005)
Vliet, A.P. van en E.J.W.M. van der Dennen: *Bronnen en geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog* ('s Hertogenbosch 1995)
Voerman, G. en J. Wormer, 'De CPN in cijfers, 1909-1991', in: M. Schrevel en G. Voerman (red.): *De communistische erfenis. Bibliografie en bronnen betreffende de CPN* (Amsterdam, 1997)
Voeten, Jessica: *Marga Minco &* Het bittere kruid. *Een kleine documentaire, 1957-1987* (Amsterdam 1987)

Vogel, Loden: *Dagboek uit een kamp* (1946, Amsterdam 2000)
Vogel, Rolf (ed.): *Ein Weg aus der Vergangenheit. Eine Dokumentation zur Verjährungsfrage und zu den NS-Prozessen mit Presse-Erklärungen und Interviews* (Frankfurt a. M. 1969)
Vogelaar, Jacq: *Over kampliteratuur* (Amsterdam 2006)
Vollnhals, Clemens: 'Zwischen Verdrängung und Aufklärung. Die Auseinandersetzung mit dem Holocaust in der frühen Bundesrepubliek', in: Ursula Büttner (ed.): *Die Deutschen und die Judenverfolgung im Dritten Reich* (Hamburg 1992)
Vos, Chris: *Televisie en bezetting. Een onderzoek naar de documentaire verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Hilversum 1995)
Vos, R.: *Niet voor publicatie. De legale pers tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 1988)
Vree, Frank van en Rob van der Laarse: *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009)
Vree, Frank van: 'Televisie en de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog', in: *Theoretische geschiedenis* 22, nr. 1 (1995), 1-26
Vree, Frank van: *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Groningen 1995)
Vree, Frank van: *De politiek van openbaarheid. Journalistiek en publieke sfeer* (Groningen 2000)
Vries, Tity de: ' "Het kwaad moet met het zwaard bestreden worden". Het nonconformisme van J.B. Charles', in: Luyckx: *Een stille revolutie*, 27-44
Vries, Tity de: *Complexe consensus. Amerikaanse en Nederlandse intellectuelen in debat over politiek en cultuur* (Hilversum 1996)
Vriesland, Victor E. van: 'De onverzoenlijken', rede uitgesproken ter gelegenheid van de uitreiking enz. Stichting Kunstenaarsverzet (Amsterdam 1954)
Vrijhof, P.H.: 'Psychologische beschouwing over concentratiekampen', in: *Nederlands Tijdschrift voor Psychologie en haar grensgebieden* 3 (1948), 62-76
Vuijsje, Herman: *Correct. Weldenkend Nederland sinds de jaren zestig* (Amsterdam 1997)
Vuijsje, Ies: *Tegen beter weten in. Zelfbedrog en ontkenning in de Nederlandse geschiedschrijving over de Jodenvervolging* (Amsterdam 2006)
vws: *World War 11 and its Aftermath in the Netherlands* (Den Haag 2009)
Wagenaar, Marja: *De Rijksvoorlichtingsdienst. Geheimhouden, toedekken en openbaren* (z.p./Amsterdam 1997)
Wagenaar, Willem en Jop Groeneweg: 'The Memory of Concentration Camp Survivors', in: *Applied Cognitive Psychology* 4 (1990), 77-87
Wal, J.J. van der: *De schade en het herstel* (z.p. z.j./1946)
Walzer, Harald: *Der Krieg der Erinnerung. Holocaust, Kollaboration und Widerstand im europäische Gedächtnis* (Frankfurt a. M. 2007)
Warmbrunn, Werner: *The Dutch under German occupation, 1940-1945* (Londen 1963)

Weijel, Helene: *In twee werelden. Gesprekken met kinderen van joodse overlevenden* (Amsterdam 1985)
Weijers, *Terug naar het behouden huis. De Utrechtse school en de Nederlandse roman, 1945-1955* (diss. Rotterdam 1991)
Weinreb, F.: *Collaboratie en verzet, 1940-1945*, 3 dln. (Amsterdam 1969)
Weisath, Lars: 'The European history of psychotraumatology', in: *Journal of Traumatic Stress* 15 nr. 6 (2002), 443-452
Weizsäcker, Richard Freiherr von: *8 mei 1985, 40 jaar na de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1985)
Wennekes, Wim: *Allemaal rottigheid, allemaal ellende. Het KZ-syndroom van Willem van Salland* (Amsterdam 1975)
Weringh, Koos van: 'Het spoor van J.B. Charles', in: *Het Oog in 't Zeil* 2 (1985) 6, 21-26.
Wertheim, W.F.: *Vier wendingen in ons bestaan* (Breda 1991)
Westing, Marleen van: *De kinderen van Putten. De razzia en de gevolgen* (Amsterdam 2008)
Wielenga, Friso: *Van vijand tot bondgenoot. Nederland en Duitsland na 1945* (Amsterdam 1999)
Wielenga, Friso: *West-Duitsland. Partner uit noodzaak. Nederland en de Bondsrepubliek, 1949-1955* (Utrecht 1989)
Wiersma, S.: *Schets van de bestuurscrisis in Opsterland in het jaar 1946* (doct. scr. Utrecht 1978)
Wiesel, Elie e.a.: *Report to the Presiden*t (27 sept. 1979)
Wiesel, Elie: 'The Holocaust as Literary Inspiration', in: idem e.a.: *Dimensions of the Holocaust* (Evanston 1977)
Wiesel, Elie: *All Rivers Run to the Sea. Memoirs 1928-1969* (Londen 1996)
Wiesel, Elie: *And the Sea is never full. Memoirs 1969-* (New York 1999)
Wiesel, Elie: *From the Kingdom of Memory. Reminiscences* (New York 1990)
Wieten, J.: 'De Nederlander en de Nieuwe Nederlander', in: B. van der Ros (red.): *Geschiedenis van de christelijke dagbladpers in Nederland* (Kampen 1993)
Wieten, Jan: *Srebrenica en de journalistiek. Achtergronden en invloed van de berichtgeving over het conflict in voormalig Joegoslavië in de periode 1991-1995. Een onderzoek naar opvattingen en werkwijze van Nederlandse journalisten*. Bijlage Srebrenica-rapport (Amsterdam 2002)
Wieviorka, Annette: 'From survivor to witness: voices from the Shoah', in: *Winter: War and Remembrance in the Twentieth Century*, 125-141
Wijfjes, Huub: *Journalistiek in Nederland, 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004)
Willems, Wim: *De uittocht uit Indië, 1945-1995* (Amsterdam 2001)
Wilson, Emma: *Alain Resnais* (Manchester 2006)
Wind, Eddy de: 'Confrontatie met de dood', in: *Folia psychiatrica, neurologica en neurochirurgica Neerlandica* 52 nr. 6 (1949), 459-466 (ook in: De Ridder: *Confrontatie met de dood*)

Wind, Eddy de: 'Ontmoeting met de dood', in: *Psyche* 22 nr. 6 (1968), 423-451 (ook in: De Ridder: *Confrontatie met de dood*)
Wind, Eddy de: *Directe en late gevolgen van extreme belastingsituatie*, in: *MGV* 21 nr. 9 (1966), 287-300
Wind, Eduard (Eddy) de: *Eindstation... Auschwitz, waaraan toegevoegd: verslag... onderzoek naar de toestanden in het concentratiekamp Oswicim* (Amsterdam 1946)
Winter, Jay en Emmanuel Sivan (ed.): *War and Remembrance in the Twentieth Century* (Cambridge 1999)
Wippermann, Wolfgang: *Totalitarismustheorien. Die Entwicklung der Diskussion von den Anfängen bis heute* (Darmstadt 1997)
Withuis, Jolande en Annet Mooij (red.): *The Politics of War Trauma. The Aftermath of World War II in Eleven European Countries* (Amsterdam 2010)
Withuis, Jolande: 'De doorbraak en de feestrok. Een uitnodiging tot onderzoek naar de politieke geschiedenis van sekse rond het einde van de tweede wereldoorlog', in: *De Gids* 154 nr. 4 (1991), 255-269
Withuis, Jolande: 'Geestelijke oorlogsschade. De oorlog in het Maandblad, 1945-2000', in: *MGV* 56 nr. 5 (2001), 394-451
Withuis, Jolande: 'Het concentratiekampsyndroom als sociaal succes. Abram de Swaan en de maatschappelijke verwerking van de oorlog', in: *Cogiscope* 3 nr. 2 (2007), 2-8
Withuis, Jolande: *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (Amsterdam 2002)
Withuis, Jolande: *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd* (Amsterdam 2005)
Wojak, Irmtrud: *Eichmanns Memoiren. Ein kritischer Essay* (Frankfurt/New York 2001)
Wolf, Diane L.: *Beyond Anne Frank. Hidden Children and Postwar Families in Holland* (Berkeley en Los Angeles 2007)
Wolf, Mariëtte: *Het geheim van* De Telegraaf. *Geschiedenis van een krant* (Amsterdam 2009)
Wolfswinkel, Rolf: *Tussen landverraad en vaderlandsliefde. De collaboratie in naoorlogs proza* (Amsterdam 1994)
Wolters, Jo: *Dossier Nordpol. Het Englandspiel onder de loep* (Amsterdam 2003)
Woltz, W. : *H.J.A Hofland, journalist. Een vriendenboek* (Amsterdam 1992)
Yablonka, Hanna: *The State of Israel vs Adolf Eichmann* (New York 2004)
Young-Bruehl, Elisabeth: *Hannah Arendt. For Love of the World* (New Haven/Londen 1982)
Young, James E.: *The Art of Memory. Holocaust Memorials in History* (München/New York 1994)
Zanden, J.L. van en R.T. Griffiths: *Economische geschiedenis van Nederland in de 20ste eeuw* (Utrecht 1989)
Zaoui, Michel en Noëlle Herrenschmidt: *Mémoires de justice. Barbie, Touvier, Papon* (Parijs 2009)

Zee, Nanda van der: *Jacques Presser. Het gelijk van de twijfel. Een biografie* (Amsterdam 1988)
Zertal, Idith: 'A State on Trial. Hannah Arendt vs. the State of Israel', in: *Social Research* 74 nr. 4 (2007), 1127-1158
Zertal, Idith: *From Catastrophe to Power. Holocaust survivors and the Emergence of Israel* (Berkeley 1998)
Zertal, Idith: *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood* (Cambridge 2002)
Zijlstra, J.: 'Herstel en expansie in de economie', in: Paul van 't Veer e.a.: *10 jaar vrede. Nationaal gedenkboek* (Amsterdam 1955)
Zimmerman, Moshe: 'Israels Umgang mit dem Holocaust', in: Rolf Steininger (ed.): *Der Umgang mit dem Holocaust. Europa, USA, Israel* (Wenen 1994)
Zwemer, Jan: *Zeeland 1945-1950. De wederopbouw van Zeeland na de oorlog* (Serooskerke 2000)

Register

Aalders, Gerard 655
Aanslag, De (Mulisch) 545-546, 705
Aantjes, Willem 10-20, 513, 519-521, 722
Accent 507, 509, 510
accommodatie 265, 683
Adams, Henk 519
Adenauer, Konrad 404, 430
Agt, Dries van 14-17, 462-463, 464, 511, 512-513, 526
Akkoord van Washington (1946) 653
Albright, Madeleine 673
Algemeen Handelsblad 52-53, 321
Algemeen Nederlands Jeugd Verbond (ANJV) 204
allochtonen 671
Als twee druppels water (film) 262
Alvarez, Al 315
Amerongen, Martin van 403, 417, 426, 427-429
Amor fati (Herzberg) 131, 133
Amsberg, Claus von *zie* Claus, prins
Andriessen, Mari 193-194
Anfrage (Geissler) 353
Ankersmit, Frank 678
'Anne Frank-beweging' 299
Anne Frank Stichting 538
Anstadt, Milo 366
Antelme, Robert 310-311
antihardheidsclausule 467
antisemitisme 92, 354, 638, 686 *zie ook* jodenvervolging
AOW (Algemene Ouderdomswet) 323
Appelboom, Max 495
arbeidsproductiviteit 72
Arbeitseinsatz 13
Arendt, Hannah 211, 357-359, 701
Arian, Max 643
Arkes, Hadley 590
Armando 371
Arntzenius, L.W.G. 227
Asbeck, Frederick van 484
asielzoekers 677
Aucun de nous ne reviendra (Delbo) 311
Auschwitz 135, 137, 309, 446, 450-451, 592-595
– theatralisering van 593
Auschwitz Comité 454
Auschwitzherdenking 450
Auschwitzmonument 331
Auschwitz-urn 217-218
Avonden, De (Reve) 166

Baan, Martha 87 *zie ook* Nijland, Dirk Volker
Baanbreker, De 169
Baay, Reggie 606-608
babyboomers 414
Bakels, Antonius C. 289
Bakker, Bert 376
Bakker, Marcus 209, 360, 531
Bank, Jan 489, 495-497, 680-681
Banning, Willem 31
Bantzinger, Cees 641-642
Barbie, Klaus 604
Barend, Sonja 499-500
Barents, Jan 290
Barneveldjoden 482

Barnouw, David 585-586
Barth, Karl 147
Baruch, Izak Zacharias 466
Bastiaans, Jan 304, 319, 454, 465
Baudet, Henri 364
Bayern-Projekt 684
Beatrix, koningin 567, 592, 635-636, 648
Beatrix, prinses 363, 391-392
Beatrix en Claus
– huwelijk 362, 397-398, 399, 446-448
– reacties op verbintenis 331, 393-394
Beaufort, Lodewijk de 601-602
Becker, Jillian 411
Beekman, Anneke 283-285
Beel, Louis 52, 99, 145, 286, 288-289
Beerling, R.F. 479
Beets, Nicolaas 614
Beevor, Anthony 552
Begrijpt u nu waarom ik huil? (documentaire) 465-466
Behrendt, Frits 355
beleving (van oorlogsellende) 74-75
Beljon, Joop J. 186, 187, 195 *zie ook* Majorick
Ben-Goerion, David 313
Benthem van den Berg, Godfried van 436, 439
Berg, Joris van den 417
Bergen-Belsen 131-133, 134-135
Bergen-Belsen (Pinkhof) 133
Bergh, Siegfried van den 135
Bericht aan de rattenkoning (Mulisch) 399
Berkel, Klaas van 691
Berlusconi, Silvio 674
Bernhard, prins 116, 276-277, 363
Bernlef, J. 420
Bettelheim, Bruno 302-303
Beukers, F.M. 23
Beunders, Henri 686-687
Beus, J.G. de 32-33
Bevrijding 56-59
Bevrijdingsdag 557-559, 564, 722
Bevrijdingsfeest (Vestdijk) 260
Bevrijdingsglas (Gouda) 715-717
bevrijdingsmanifestaties 179
Bezemer, K.L. 471
Bezetting, De (tv-serie L. de Jong) 471-472, 487, 499, 331, 367, 369-375, 382-386
– en *Het Koninkrijk*, verschillen tussen 504-506
– opzet, uitvoering en thematiek 368-369
Bezonken rood (Brouwers) 613
Bibeb (ps. van E.M. Lampe-Soutberg) 426, 439, 634
Bijzondere Rechtspleging 82, 682
Binnenlandse Strijdkrachten (BS) 116-119, 170
biocriminologie 525
Birkenau 135, 594 *zie ook* Auschwitz
Birmaspoorweg 606
bittere kruid, Het (Minco) 181, 304, 307-308
bladerdeegtheorie 704-708, 712
Bloem, Marion 618
Bloemendaal, Eerebegraafplaats 203-204, 718
Blokker, Jan 415, 417, 532, 703
Blokzijl, Max 83, 84-86, 89-93
Blom, Hans 471-472, 473-474, 548, 655, 662, 680-683, 684, 688, 692, 695, 697-699, 706
Boas, Henriëtte 440, 507, 509
Boekholt, Ralph 617
Bolkestein, Frits 647, 671
Böll, Heinrich 404
Boomsma, Graa 644
Boradajkewycz, Tara 409
Borowski, Tadeusz 310
Bosma, Johan 537
Both, Nico de 60
Bouhuys, Mies 420, 449
Bouman, P.J. 268
Bouwman, Mies 453
bovengronds verzet 102
Braak, Menno ter 222
Brands, Maarten 439, 697-698

Brandsma, Titus 143
Brandt Corstius, Hugo 525-527
Brandt, Willem 611
Brandt, Willi 648
Bree, L.W. de 547
Brico, Rex 555, 572
Briels, Carel 252
Broeck, Hugo van den 35
Broek, Hendrik J. van den 44
Brokstukken (Wilkomirski) 598
Brongers, Eppo H. 551, 556
Broszat, Martin 684, 685
Brouwer, Johan 501
Brouwers, Jeroen 613-614
Brugmans, Hendrik 48-49
Brugsma, W.L. (Boebie) 343, 417, 418, 419, 420, 421-422, 500
– over Loe de Jong 422
Bruins Slot, Jan A.H.J.S. 361
Brzezinsky, Carl en Zbigniw 211
Bueren, Peter van 493
Buikhuisen, Wouter 524-527
Bullock, Alan 312
bureau, Het (Voskuil) 663
burgemeesters in oorlogstijd 482-483, 694
Burger, Jaap 41, 95, 104, 105, 107, 360
burgerleed 552-553
burger-oorlogsgetroffenen 469
Buskes, J.J. 147, 351-352, 370, 419, 493

Cals, Joseph 362, 401
Campert, Jan 661-662
Campert, Remco 662
Carasso, Fred 193
Carey, James 182
Carmiggelt, Simon 137, 138, 236, 238
Carp, J.H. 88
Casseres, J.M. de 389
Cate, Laurens ten 417
Cayrol, Jean 317
censuur 363
Centraal Joods Overleg 654, 657
Centrale Commissie 196
Centrumdemocraten 672
Centrumpartij 670
Chabot, Bart 676
Chagrin et la Pitié, Le (documentaire) 408, 443-444
Charles, J.B. (ps. van Willem Hendrik Nagel) 168-169, 222-229, 231, 233-234, 235, 241-243, 306, 316, 356, 419, 682
claims 650 *zie ook* rechtsherstel
Clara (Joukje Grandia-Smits) 112-114, 121
Claus, prins 331, 362, 391-393, 394, 395-397, 446, 592
Cleveringa, Rudolph 689
Cohen, Adolf E. 246-247, 267, 269-270
Cohen, Elie A. 446-447, 456-458
collaborateur, De (Hofman) 635
collaborateurs/collaboratie 30, 81-84, 95, 477
– economische 695
collaboratie en verzet 476, 683
Collaboratie en Verzet (Weinreb) 438
collaboratie, economische 695
collectieve schuld 355-357
Collem, Simon van 300
Comité Geschiedkundig Eerherstel Nederlands-Indië 616
Commentaar (voorlichtingsorgaan van het Militair Gezag) 45-46
Commissie Kordes 652
Commissie Nationale Herdenking 1940-1945 200
Commissie Scholten 650, 652
Commissie Van Galen 650, 652
Commissie Van Kemenade 650, 652, 653, 655, 656
Commissie voor Auschwitzslachtoffers 454
Commissie voor de Perszuivering 107-109
communicatie als cultuur 182
communicatiestrategie 489-490
communicatietheorie 182
communisme/communisten 204-218

communisme-fascisme vergelijking 211, 213
compensatie (aan joden) 653-654
compensaties 656-658
concentratiekampen, publicaties over 139-142
concentratiekampherinneringen 448
concentratiekampslachtoffers 456
Concertgebouw Amsterdam 280
consensus 333, 334, 336
– over 'onze democratie' 710
Constandse, Anton 419
Contactgroep Tegoeden Tweede Wereldoorlog 650, 652 *zie ook* Commissie Van Kemenade
continuïteit (tussen voor- en naoorlog) 683
Coornhertliga 464
Cornelissen, Igor 426, 437, 460
– over Loe de Jong 434
Corsari, Willy 256
Couvée, Dick H. 365, 376, 377
CPN (Communistische Partij Nederland) 209-210
– ledenaantal 215
– en NSB 212
C.P.N. in de oorlog, De (pamflet) 209
Cramer, Nico 279
criminologie 242, 524 *zie ook* Charles, J.B.
Criterium 258
Croiset, Jules 583
Cronkite, Walter 563
cultuurpessimisme 161-162, 167

D66 362, 417, 435, 466, 651
Dachau 449, 450
daders en slachtoffers 714-715
Dagblad van het Zuiden 41
dagboek van Anne Frank 181, 292-303
Dagboek van Anne Frank (toneelstuk) 296, 298-301, 304
Dagorde van een gevangene (Brandsma) 143
Daimler-Benz-concern 629-630
Dantzig, Andries van 522
Dasberg, Lea 375
D-day 552
Debye, Peter 664-665
dekolonisatie 151-154
Delbo, Charlotte 311
Delfgaauw, Bernard 400
Demjanjuk, John (Iwan) 603
demythologisering 666
deportatieland, Nederland als 643
De Derde Weg 221, 233-234
destalinisatie 209
Destruction of the European Jews, The (Hilberg) 454
Dewinter, Philip 671
Die van ons (Corsari) 256
Dis, Adriaan van 611, 618
distributie 75
dodenherdenking 201-202, 557-559
Dokwerker, De (monument) 194, 370-371
Dolk, Henk 12, 520
donkere kamer van Damocles, De (Hermans) 166, 261-262
Donner, Hein 420
doodstraf 86
Doolaard, A. den 230, 252
Doorn, J.A.A. van 662
Doortocht (Voeten) 257
Dordrecht (gedenksteen) 587
Dorf, Erik 517
Douwenga, J. 56-59, 60-61, 555
Drees, Willem 209, 248, 351, 384
Drenkeling (Durlacher) 580
Dresden, Sem 308, 315-317, 376
Drie van Breda 401, 458-459, 462-465 *zie ook* Lages, Willi
Driemanschap (leiding van de Nederlandse Unie) 477, 478-479, 480
Drop, Jan 200
dubieus slachtofferschap 631
Dudok, Willem 185
Duinkerken, Anton van 164
Duinmeijer, Kevin 679

Duitse herbewapening 238
Duitse inval (1940) 556
Duitse nederlaag, mogelijkheid van 485
Duitse tijd, De (Meulenbelt) 365
Duitser, debat over de misdadige 687
Duitsers, omgang met de 565-567
Duitslandbeeld 237-239, 566
Dunk, Hermann von der 359, 441-442, 472, 474, 646, 664, 666, 687
Durlacher, Gerhard 318, 580-582, 600
Duyn, Roel van 395
dwangarbeiders 627-633

economie in oorlogstijd 694-695
Eekhout, Jan H. 87
Effendi, Roestam 23
egodocumenten 130-133, 455, 699
Eichmann in Jeruzalem (Arendt) 357, 359
Eichmann, Adolf 338-355
Eichmannproces 358
Eijkelboom, Jan 425
Eindhovens Dagblad 40-41
Einthoven, Louis 477-478
Elias, W.H.J. 609
Elsken, Ed van der 323
Embden, David van (Marnix) 32
Endlösung 696
Engelandvaarders (K. Norel) 254-256
Engels, J.P. 172
Englandspiel 273-276
Enquêtecommissie 484
Enschede (thora-rol) 587
Ephimenco, Sylvain 645
Erhard, Ludwig 404
ervaringsindustrie 562
ethiek, situationele 698
excuses en compensaties 660
Exodus (Uris) 366
Expogé 121
extreemrechts 671
Eyck, Charles 193, 254

Faber, Mient Jan 674
Fabricius, Johan 387
fascisme en communisme 211, 670
Fassbinder, Rainer Werner 583
Fasseur, Cees 28
Faurisson, Robert 597
Februaristaking 207-208
Ferdinandusse, Rinus 416-417, 418, 426
fictief verleden 600
Foppema, Yge 715, 719
Fortuyn, Pim 674-675
foute ouders, kinderen van 83, 633-637
foute schrijvers 640
Fraenkel, J.C. 101, 102
Frank, Anne 134, 136, 292-303, 309
– dagboek van 181, 292-303, 304, 308, 316, 365, 410, 516, 573, 589, 597, 643, 707
– kritiek op dagboek van 293-295
Frank, Otto 292, 294, 295-296, 297, 301
Frankrijk 407-408
Frederiks, Karel Johannes 481-482, 505
Freriks, Philip 60
Freudiger, Fülop von 348
Friedländer, Saul 686
Friedman, Carl 599-600
Friedman, Philip 314
Front National 671
Fukuyama, Francis 671
Furth, Eva 537

GAC (Grote Adviescommissie der Illegaliteit) 115-116
Gardeniers, Til 529
gaskamers (Irak) 679
Gasteren, Louis van 465, 642
Gazet van Limburg 284
gedenkteken Westerbork 197
gedenktekens 186 *zie ook* nationale monumenten; oorlogsmonumenten
Geen duimbreed (studie) 689
Geen gewoon Indisch meisje (Bloem) 618
Geer, Dirk-Jan de 271
Geissler, Christian 353
geldsanering 717

gemeenschappelijke oorlogservaring 722-723
genocide 309, 673
genocidestudies 701
Germaanse SS 14, 17
geschiedbeeld als herinnering 550
geschiedenis, complexiteit van de 704
geschiedenisindustrie 546-547
geschiedenispolitiek 539, 543, 556-558
geschiedschrijving 248-252, 254-256
– en moraal 697-698
gewone stad in een bijzondere tijd, Een (Van Miert) 688
Geyl, Pieter 31, 227-228, 324-325
Gids, De 418, 419-421, 436
Gijn, Max van 393
Gil, De 84
Globke, Josef Maria 354-355
Glorieuzen (De Nève) 140
Godwin, Wet van 672
goed en fout 472, 683, 691, 695, 712, 722
goed en kwaad 709
Goed en kwaad (verzameling artikelen) 693
Goedemans, J.M. 101
Goedewaagen, Tobi 104
goed-foutperspectief 683
Goedhart, Frans 123, 213-214 *zie ook* Hoen, Pieter 't
Goes van Naters, Marinus van der 211-212, 271, 274
GOIWN (Gemeenschap Oud-Illegale Werkers Nederland) 115-116, 124
Goldhagen, Daniel 686-687
Goldhagen-these 132
Goldschmitz, W. 36, 51
Gomulka, Wladislaw 509
Goodrich, Frances 292, 296
Gortzak, Henk 206, 209
Goudsblom, Joop 425, 439
Goudstikker, erven 656
Graaf, Kas de 274-275, 277
Grandia-Smits, Joukje (Clara) 112-114
Grass, Günther 404
Grebbelinie 551
grijs denken 712
Grijs verleden (Van der Heijden) 473-474, 713
Grijs, Piet *zie* Brandt Corstius, Hugo
grim treasure 590
Groeneveld, Frits 478
Groot, A.W. de 99
Groot, Paul de 121, 208, 209, 210, 216, 360
Grootveld, Jasper 396
Grosjean, Bruno 598
grote gebod, Het (gedenkboek LOLKP) 232
Gruijters, Hans 417
Grüter, Regina 439

Haagsch Dagblad 285-286, 288
Haan, Ido de 696-697
Haasse, Hella 352
haat zaaien 675
Habermas, Jürgen 685
hachelijk bestaan, Een (De Vreede) 612
Hacket, Alfred 292, 296
Haider, Jörg 597
Ham, Gijs van der 548, 549
Hammacher, Abram M. 186, 200
Hammelburg, Bernard 492
Hammerstein, Oscar 675
happening 395
Hardt, mevr. van der 458
Harmsen, Ger 209
Hart, Basil Liddell 552
Hattum, Jac. van 389
Hausner, Gideon 346, 349, 355
Have, Wichert Ten 693
Havermans, J.W. 189
Hazaz, Haim 313
Heerden, Jaap van 622
Heerma van Voss, Arend Jan 465, 622
Hel en hemel van Dachau (Overduin) 144
Heldring, Jerome 572, 646
Hemelrijk, Pamela 642

Hemert, Marie van 254
Henny, J.W. 54
herbewapening, Duitse 278
Herdenken en vieren in vrijheid (handleiding) 559
herdenkingshausse (1995) 646, 649
herdenkingsindustrie 543, 562-563
herinnering en verbeelding 708-710
herinnering versus geschiedschrijving 556
herinneringen 550
herkenning 710
Herkenning (belangenvereniging) 635, 636
Hermans, Willem Frederik 74, 166, 233, 234, 257, 258, 261-262, 440-441, 487
Herrezen Nederland 322
Herzberg, Abel 131-132, 133, 136, 144, 244, 247, 306-307, 309, 338, 345, 347, 355, 455, 572, 573
– en de Joodse Raad 527-529
Herzog, Roman 648
herzuiling 443
Heuven Goedhart, G.J. van 49, 180
Hilberg, Raul 454-455, 590
Hillesum, Etty 571-572, 573-574
Hirohito, keizer 461-462
Hirschfeld, Hans Max 481
Historikerstreit 686
historisering
– en historisme 686
– van de moraal 691-693
History of the Second World War (Hart) 552
Hitler, Adolf 145, 208, 211-212, 248-249, 265, 297, 370, 371, 376, 392, 401, 403, 410, 488, 561, 675-676, 679, 686
Hoe was het ook weer (Van Rappard) 531
Hoedt u voor den kater (brochure Militair Gezag) 47
Hoen, Pieter 't (ps. van Frans Goedhart) 213
Hofmans-affaire 362
Hofland, Henk 287, 362, 415, 442-444, 585, 646, 675, 703
Hofman, Jaap 635
Holdert, Hak 101-102
Hollander, Ferdinand 284-285
Holocaust 330, 586, 590-591
Holocaust (film) 585
Holocaust (tv-serie) 516-518, 583, 588
Holocaust Memorial Museum (Washington) 577, 588-590, 608
Holocausteducatie 583
Holocaustmuseum (Los Angeles) 591
Holocaustontkenning 596-598
Holocaustprojecten 588
homoseksuelen 623, 624-627
Hondius, Dienke 638-639
Hongerwinterverhalen 553-554, 555
honneur inventé 693
Hoof, Henri van 78-81, 84
Hoogovens, IJmuiden 65
Hoornik, Ed. 239-241, 385, 425, 448-451, 453, 466
– en *De Gids* 419-421
– over Dachau 449
Hora Adema, Wim 432
Houwaart, Dick 528
Hulsman, L.H.C. 464
Human Condition, The (Arendt) 357
Hussein, Saddam 675-676, 679
– vergeleken met Hitler 676
hypocrisie en onvermogen in Nederland 647

Ik heb altijd gelijk (Hermans) 166
Il sistema periodico (Levi) 574-575
illegale pers 44, 149-150, 376-378
illegalenjacht 677
In de schaduw van Auschwitz (Van Vree) 695
In de schaduw van gisteren (Van Randwijk) 379, 382
Indië onder Japanschen hiel (Elias) 609
Indisch Monument in Den Haag 617-618
Indisch Platform 658

Indische duinen (Van Dis) 611, 618
Indische Nederlanders 609-616, 617-618, 621, 623
– rechtsherstel van 658, 660
individualisering, groeiende 714
Indonesië, Republiek 23, 91, 151, 156, 467, 519
Indonesische kwestie 138, 145, 150, 152, 153, 154-156, 621
industriële productie 71
industriële schade 63-66
instrumentele geschiedenis 672
internationalisering van oorlogsgeschiedenis 683
Irving, David 597
isolationisme 152
Israël 313, 405-407

Jacobse, Muus 230
Jagtenberg, W.D. 556
Jakubowska, Wanda 137
Jan Campert Stichting 662
Janmaat, Hans 670, 671
Jansz, Ernst 618
Japanners 611, 700
Japanse capitulatie 610, 619
jappenkampen 612-616, 618-623
– geschiedschrijving van de 614-616
Jaspers, Karl 358, 404
Je Maintiendrai (L. de Jong) 249-252
Je Maintiendrai (oorlogsserie) 487
Jehovah's Getuigen 623, 625-627
Jewish Material Claims Against Germany 630
jodenvervolging 131, 314, 696-697, 699 *zie ook* antisemitisme
Joegoslavië 668-670
Joekes, Adolf M. 31
Johnson, Lyndon B. 400
Jong, Loe de 10-18, 42, 94-95, 101, 111, 248-250, 252, 254, 266, 267, 273, 331, 332, 334-336, 366-374, 394, 470-506, 514-515, 528, 530, 531-532, 550, 623-624, 639, 680-682, 694, 700, 721-722
– critici en bewonderaars van 422, 423-424, 431, 444, 498-503, 616, 624-626, 694
– en communicatiestrategie 489-490
– en *De Bezetting* 380-386
– en Israël 406-407
– en Presser 515
– en Vietnam 399
– en *Vrij Nederland* 432-434
– over zijn subjectiviteit 487-488, 680
– perscontacten 490-491
Joodsche Weekblad, Het 528-529
joodse bezittingen 651, 655
– teruggave van 656-657
joodse egodocumenten 130-133
joodse oorlogsmonumenten 588
joodse overlevenden 696
joodse passiviteit 528
Joodse Raad 358, 505, 571
– en Abel Herzberg 527-529
joodse tegoeden 650-651
Joodse Wachter, De 132
Journalist, De 363-364
Judgement at Nuremberg (docudrama) 365
Judt, Tony 604, 605
Juliana 220, 363, 503
– en Bernhard 363
Jussen, H.G. 50, 52

Kaam, Ben van 520
Kadt, Jacques de 168
Kampen, Anthony van 282
kampervaringen 142
kampherinneringen 315
kampkinderen 612
kampliteratuur 611-616
kampsyndroom 622
Kamptoestanden 1944/45-1948 (H.W. van der Vaart Smit) 88
Kan, Wim 461-462
Karajan, Herbert von 279-280
Karimi, Farah 674
Kassies, Jan 376, 377
katholieke gemeenschap/kerk 158, 283-285, 308

katholieken 95, 113, 193, 218, 245, 324-325, 332, 399, 429-430, 504-505, 511
Keller, Hans 442, 444
Kemenade, Commissie Van 650-656
Kempen, Paul van 279-283
Kennedy, James 414-415
Kershaw, Ian 687
Kielmansegg, Johann Adolf Graf von 402-403, 428
Kiesinger, Kurt Georg 404, 428
King Kong 271, 276
Klamer, Alje 635
Kleinveld, Gerrit 661-662
Klemann, Hein 694
Klompé, Marga 361
klootjesvolk 224-226, 356
Klop, Carola *zie* Friedman, Carl
Kneepkens, Manuel 674
Knoop, Hans 507, 509, 510, 511, 528, 529
Knuvelder, Gerard 165
Koekoek, Hendrik 519
Koersen, Th.D.J.M. 272
Koestler, Arthur 211
Kogon, Eugen 309
Kohner, Hanna 313-314
Kok, Wim 566, 567, 654-656, 660
Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, Het (De Jong) (14 delen 1969-1991) 267, 330, 470-506, 514-516
– consensus over 497-498
– epiloog 550
– opbouw en verschijningsdata 475-476
– verschijning deel 11 616-617
– verschijning laatste en twaalfde deel 639, 680-682
Konzentrationslagersyndroom (KZ) 447
Kooks, Hugo 537
Kooy, Tjalling P. van der 503
Kordes, Frans 652
Kors, Ton 207
Kortenhorst, Leonardus G. 90, 94-99, 102-103, 104-106, 245, 361, 508, 511, 712
Kosovo 673-674
Kossmann, Ernst H. 631-632
Kosto, Aad 512-513
Koude Oorlog 155, 203-219, 221, 297
Kousbroek, Rudy 614, 616, 618-623
Kroniek der jodenvervolging (Herzberg) 131, 144, 244, 309, 639
Kronkel 238 *zie ook* Carmiggelt, Simon
Krop, Hildo 187, 193
Kuyper, Abraham 692
Kuyper, Elisa 692
KVP 362, 366, 431, 504
– versus PvdA 366

laatste etappe, De (Jakubowska & Schneider) 137
Lages, Willi 219-221, 401-402
Lammers, Han 356, 378, 388, 417, 419, 420, 423, 682
Land, Lucas van der 376
Landelijk Comité voor Rechtszekerheid 99
landerigheid 165-166
lange nacht, De (Troost) 427
Langemeijer, Gerard E. 100
Langer, Lawrence L. 315
Lanzing, Fred 614
Lanzmann, Claude 317, 579
Laurens, B.H. 553
Leefbaar Nederland 674
Leemhuis, A. 158-159
Leeuw, Gerardus van der 50
Leeuwarder Courant 281-282
Leffelaar, Henk L. 612
Lens, A. 141
Levi, Primo 310, 316, 365, 574-576
Levin, Meyer 294, 295-296, 301-302
Lewin, Lisette 641
Lidt de Jeude, Van (minister van Oorlog) 39
lied en de waarheid, Het (Ruebsamen) 601
'Lied der achttien doden' (Campert) 661

Liempt, Ad van 677, 699
Limburger Koerier 35, 36-37, 50-51, 54
Linde, Wibo van de 418, 510
Lindemans, Christiaan (alias King Kong) 271, 276-277
Lindt, Martijn 636
Linggadjati, verdrag van 153
Lippmann-Rosenthalbank (Liro) 650-651
Lipschits, Isaac 318, 651
Liro-archief 650, 652
literaire getuige, De (Dresden) 315
LKP (Landelijke Knokploegen) 110
LO (Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers) 110
LO-LKP 110-111, 121
Lombroso, Cesare 525
Louw, André van der 417
Louwes, Stephanus L. 381
loyaliteit, paradox van de 688
loyaliteitsverklaring 689, 690, 691-692
Lubbers, Ruud 530, 618
Lucebert 461
Luns, Joseph 529-531
Lunshof, Hendrik A. 162, 173-175

Maanen, Willem G. van 521-523
Maarseveen, Johannes van 218
Maastrichtse Ordedienst 36
Maatstaf 375-376
Madariaga, Salvador de 238
Majorick (ps. van Joop J. Beljon) 186
Mak, Geert 645-646
Malinowski, Bronislaw 182
man in de stad, De (Hoornik) 240
Mansarde-pers 641
Marshallplan 155
materiële invloed van de oorlog 708
materiële schade 63-68
Mattes, Karl 509
Mazirel, Lau 459, 624
media, rol van de 333
Meekren, Jaap van 492-493
Meerloo, Joost 126-130
Meertens, P.J. 663-664
meidagen van '40, De (Couvée) 365
Meihuizen, Joggli 695
Meijer, Ischa 440, 499
Meinecke, Friedrich 410
meisje met het rode haar, Het (De Vries) 206
Meljado, Rebecca 283-284
Melkman, Jozeph 349-350, 359
Mengelberg, Willem 279-280
Menger, Truus 207
Menten, Pieter 162-163, 507-514, 518-519
Mertens, Anthonie 494
Met koele obsessie (De Wit) 612
Meulenbelt, Jan 262-265, 365, 375-376, 720
Meyden, Henk van der 461
Michman, Jozeph ('Melkman') 349-350, 359
Middel, Bert 649
Middelburg, Bart 642
Middelburg, oorlogsgeschiedschrijving van de stad 547-549
Mierlo, Hans van 417, 566
migranten 671
migratie- en integratiebeleid 677
Mijn cel (Brandsma) 143
Milikowski, Herman 419
Militair Gezag 36, 38, 39-40, 41, 42, 43-47, 170
militaire historie 550-552
Milosevic, Slobodan 669
Minco, Marga 181, 304, 307, 309, 352, 420
Mirando, Adolf Weiss ('Tata') 660
Mitscherlich, Alexander en Margarete 410
moeilijke vrede, De (Meerloo) 129
Moerkerk, Herman 68
Moesson 616
Mok, Maurits 315
Molen, Gezina van der 232
Montessori, Mario M. 634, 635
monumenten *zie* gedenktekens;

nationale monumenten; oorlogsmonumenten
moraal als thema 697-698
morele eenduidigheid 474
morele eenvoud versus historische veelvoud 701
Morriën, Adriaan 420
Mucke, A. 158, 159-160
Mulder, Etty 614
Mulisch, Harry 335, 344-345, 346, 349, 352, 355, 358, 399, 415, 419-420, 545-546, 664, 703, 705
– over Eichmann 335, 344-345, 349, 352, 355
München, Verdrag van 210-211
Mussert, Anton 85, 87, 88, 92, 212, 368, 371, 670, 675
Mussolini, Benito 674

Nacht der Girondijnen, De (Presser) 304, 305-307, 315
Nagel, Willem Hendrik *zie* Charles, J.B.
Nak, Piet 400
naoorlog 706
naoorlogs rechtsherstel 650, 652-653, 654-657
nasleep van de oorlog 707-708
Nationaal Comité 4 en 5 mei 558-559, 564-565, 570
Nationaal Instituut 33-34
Nationaal Monument op de Dam (Amsterdam) 192, 198-200
nationaal oorlogsverhaal 705, 715-716, 718-720
Nationaldemokratische Partei Deutschland (NPD) 404, 405
nationale herdenking 558
nationale herinneringscultuur 715
nationale manifestaties/spelen 252-253
nationale monumenten 196-200
– Amsterdam 192, 198-200
– Leusden 197
– Vught 197
– Westerbork 197
Nationale Monumenten Commissie 196
Nationale Snipperdag 230
NAVO 10, 380
nazisme 685, 700-701, 724
'Nederland liegt' (artikel Ephimenco) 645
Nederlanders onder Duitse bezetting, De (Warmbrunn) 265
Nederlands-Duitse Kultuurgemeenschap 280
Nederlands-Indië 25, 63, 138, 145, 149-155, 271, 368, 466, 475, 476, 504, 609-616, 618, 639, 648, 658
Nederlandsche Omroep 84
Nederlandse Spoorwegen (NS) 64
Nederlandse Unie 30-31, 247-248, 324, 383-384, 476-478, 479, 480, 481, 693-694
Nederlandse Volksbeweging (NVB) 34
Neerlandia 52
Neurenberger Wetten 354
Neurenbergproces 135, 338, 365
Nève, Edouard de 140
Niet meer aan denken (Beets) 615
Nieuw Israëlitisch Weekblad (*NIW*) 283, 359
Nieuw Links 362
Nieuwe Post, De 173, 205
Nieuwe Rotterdams(ch)e Courant 52-53
Nieuwenhuys, Rob 610
Nijland, Dirk Volker 87
NIOD (Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, voorheen RIOD) 9, 246, 248, 249, 266, 269, 270, 306, 314, 655, 660
Noël de Gaulle, A.J. (ps. van Kas de Graaf) 274
Nolte, Ernst 684-685
Noodvoorziening Perswezen 104
Noordbond (Northern League) 428
Nooteboom, Cees 420
Nord, Max 604
Norden, Wim van 227
Norel, K. 254-256
Normaal is niet gewoon (Van Dantzig) 522
normalisering van de

oorlogsgeschiedenis 684-686, 699-700
NSB en SS, rivaliteit tussen 91
NSB-verleden 530 *zie ook* collaborateurs/collaboratie; foute ouders; goed en fout
Nuis, Aad 425, 439, 440
Nuit et brouillard (Resnais) 304

Oberski, Jona 599
Ochtendpost, De 172
Office of Special Investigations (OSI) 603
Oliveira, H.U. Jessurun d' 375
Olof, Theo 281
'Omdat ik Nederlander ben' (Van Randwijk) 145
omgekeerde bewijslast 453, 456-457
onafhankelijkheidsverklaring (Indonesië) 151
onderbuikgevoelens 674
Onderdrukking en Verzet 180, 244-248, 262
onderduikverhalen 555
Ondergang (Presser) 387-388, 389-390
ondergang van de familie Boslowits, De (Reve) 181
ondergronds verzet 102
onrustzaaier, De (Van Maanen) 523
ontzuiling 332
onverzoenlijken', 'De (lezing J.B. Charles) 235
Oog en Oor (dienst) 49
oorlog in mei '40, De (Brongers) 551
Oorlog, De (tv-serie) 699
oorlogsboeken 551, 561
oorlogsboekenhausse 543-544
oorlogserfenis 711
oorlogservaringen 142
oorlogsgeneratie 415, 538
– en media 416-419
oorlogsgeschiedenis
– lokale 688
– normalisering van de 684-686, 699-700
oorlogsgetroffenen 62-63, 451
oorlogsmisdadigers, opsporing van 603-604
oorlogsmonumenten 185-202 *zie ook* gedenktekens; nationale monumenten
– Domburg 189
– Druten 190
– Enschede 194
– Heelsum 186
– Heemstede 194
– Maastricht 193
– Renesse 188-189
– Soest 185, 191-192
– Waalwijk 192
oorlogsmusea 568-569
oorlogsromans 256-257
oorlogsschade 63-68
oorlogsslachtoffers 143-144
– aantallen 62-63, 468-469
oorlogsstress 319
Oost-Brabant 41
Oostenrijk 409
Oostindië, Gert 660
Oostindisch kampsyndroom 614
Oostindisch kampsyndroom, Het (Kousbroek) 618
Oost-Indische Spiegel (Nieuwenhuys) 610
Op Korte Golf 125
Ophüls, Marcel 443
Opmars naar de galg (Heydecker & Leeb) 365
opsporing van oorlogsmisdadigers 601-603
Opsterland (Fr.) 43
Ordedienst 35-36, 37-38, 504
Origins of Totalitarism, The (Arendt) 357
Orwell, George 211
Oud, Jacobus P. 195, 198-199
Oud, Pieter J. 361
Oud-Beijerland (davidster) 587
Over de levenden (Meulenbelt) 720
Overduin, J. 144
Overeem, Emmy van 574

overkant, De (Jansz) 618
overlevende, De (Hoornik) 450
overval, De (film) 373-374

Pach, Manja 595
Pais, minister 14
Palm, Jos 646
Papon, Maurice 604
parlementaire enquête 272-277
Parlementaire Enquêtecommissie Regeringsbeleid 180, 720
Parool, Het 122-123, 213-214
– en *Vrij Nederland* 432
Pastorale 1943 (Vestdijk) 258-259, 261
Pauka, Tom 417-418
Pauw, Hans van der 688-689
Paxton, Robert 408
Pen, Jean-Marie le 597, 671
Penning, J.H. 119-120, 170
pers, rol van de 278-279
Persbesluit (1945) 41, 52-53 *zie ook* Tijdelijk Persbesluit
perspectiefverandering/-wisseling 442, 446
perszuivering(en) 49-51, 52-55, 100-101, 103, 107-109
Perszuiveringscommissie 54
Pétain, maarschalk 408
Pianist, The (film) 587
Pinkhof, Sallie 133
Pistor, Rob 537
pluriformiteit 332-333
PNEM (Provinciale Noordbrabantse Electriciteits-Maatschappij) 65
Podium 222-223
Polak, Fred L. 74, 437
Polak, Karel H.F. 458
Polanski, Roman 587
Polen 508
politieke delinquenten 81-84, 218
politiek-publicitair complex, veranderend 668
politionele acties 379, 476, 609, 610, 612, 617, 621, 644
Popper, Karl 211
Porajmos (zigeunervervolging) 624
postconcentratiekampsyndroom 456
posttraumatische stressstoornis (PTTS) 447
Prakke, H.J. 278-279
Prange, J.M. 194-195
Presser, Jacques 181, 304, 305-307, 308-309, 314, 315, 330, 359, 374, 387-390, 437, 455, 515, 528
Princen, Jan (Poncke) 644
propaganda 47-49
Propria Cures 425
Prose, Francine 298
provo 395-397
– en huwelijk Beatrix en Claus 397-398
Provo 396
Provokaties 395
psychische invloed van de oorlog 708
Psychosomatische gevolgen van onderdrukking en verzet (Bastiaans) 304, 319
Putten 521-524
PvdA versus KVP 366

Quarantaine (Durlacher) 580
Quay, Jan de 30, 181, 324-325, 363, 429-431, 443, 479, 511, 712
– Jan Rogier over 430-431
Querido, A. 180

Raad van Verzet 661
Rabbae, Mohammed 537
Rademakers, Fons 262
radicalisme 444-445
Radio Herrijzend Nederland 44
Radio Oranje 44, 367
Raedecker, John 192, 193, 195, 198-199
Randwijk, Henk van 105-109, 145-156, 167, 245, 376, 378-379, 391, 419, 426, 718-719
– en Loe de Jong 380-382
– in de Sovjet-Unie 148
– in de Verenigde Staten 152
Rappard, Louis R.J. Ridder van 473

Rappard, 'Rolly' van 531-533
rechtsherstel, naoorlogs 650, 652-653, 654-657
rechtspleging, hernieuwde 601-603
'reductio ad Hitlerum' 672
Ree, Hans van 647
regering in ballingschap 720
regeringspropaganda 47-49
Regout, Robert Hubert Willem 96-97
Reijers, Johannes 219
Reitlinger, Gerald 312
Renders, Hans 661-662
Rengelink, Jan Willem 366
Resnais, Alain 304, 305
Reuter, Edzard 630
Reve, Gerard 164, 166, 181, 257, 308
Rhemrev-rapport 621
Righart, Hans 412, 414
Rijke, Marinus de 602
Rijksgroepregeling Oorlogsslachtoffers 1940-1945 451-452
Rijksgroepregeling Vervolgingsslachtoffers 466
Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie (RIOD) 9, 12, 248, 266, 268, 269, 314, 441 *zie ook* NIOD
Rijksvoorlichtingsdienst (RVD) 48-49
Ringeling, Cornelis 481
Ritter, Gerhard 410
Robinson, Jacob 359
Rode Kruis 630
Rodrigues Lopes, L.A. 172, 205
Rodrigo, Florrie 253
Rogier, Jan 94, 386, 416, 426, 429-432, 460, 480, 502-503, 624-626
– en *Vrij Nederland* 430
– over L. de Jong 431
– over Jan de Quay 430-431
Roland Holst, Adriaan 721
Roma 623-624, 626
– rechtsherstel van 657
Romein, Jan 292-293, 295
Romein-Verschoor, Annie 228, 229, 293, 294
Romijn, Peter 694
Romme, Carl P.M. 216, 360-361
roof en rechtsherstel/restitutie 653, 655
Rooij, Maarten 53, 287-288, 364, 378
Roosevelt, Eleanor 295
Rossem, Maarten van 676, 678
Rost, Nico 352
Rost van Tonningen, Flori 597
Rote Armee Fraktion (RAF) 411
Rousset, David 310
Rousso, Henri 407, 408, 412
Rozett, Robert 304
Rubinstein, Renate 423-425, 426
– over Loe de Jong 423
– Weinrebaffaire 438, 440, 441, 444
Ruebsamen, Helga 601, 676
Rüter, A.J.C. 268-269
Rwanda 673, 701

sabotage 264
Saddam-Hitler vergelijking 676
Sandberg, Willem 199, 460-461
Sant, F. van 't 27, 503
Sassen, Willem 341-342
Savelberg, Alfons ('Funs') 76-77
Schaap, Teunis 597
Schade Enquêtecommissie 69
Schade van Westrum, A.W. 32
schadevergoeding 632
Schaft, Hannie 203-207, 208
Schallenberg, F. 157-159, 160-161
Schapers, Marina 420
Schat, Peter 420
Scheer, Willem 635
Scheffer, Paul 647
Scheltema, M.W. 31
Scheps, J.H. 171, 212
Schermerhorn, Willem 30, 48-49, 53, 99, 479
Scherven van smaragd (Stolk) 618
Schierbeek, Bert 230
Schindler's List (film) 579, 583-587
Schipholbrand 677
Schippers, K. 420
Schnabel, Ernst 302

Schneider, Gerda 137
Schokking, François M.A. 285-289
Schönhuber, Franz 597
Schulte Nordholt, J.W. 376
Schulten, Cees 560
Se questo è un uomo (*Eens was ik een mens*) (Levi) 365, 575-576
secretarissen-generaal 480-482, 505
Sectie XI (van het Militair Gezag) 43-47
Semprún, Jorge 311
Servatius, Robert 345, 349, 355
Seyss-Inquart 340
Shatzky, Jacob 311
Shoah 134, 136, 137, 139, 183, 297, 304-305, 314-315, 330, 335, 454-455, 505, 517, 518, 540, 554, 582-586, 695-697, 700-701, 711, 714, 723 *et passim*
– Amerikaanse omgang met 591
– misbruik van de 598-601
Shoah (herinneringsdocumentaire) 579
Shoah-beleving 591
Shoahliteratuur en -film 307-312, 315-317, 571-588
Sierksma, Fokke 222
Siertsema, Bettine 139
Sijes, Ben 208, 268, 338, 339, 432, 480, 624
Sikkel, Nicolaas J.G. 91
Sinner, Louis 266, 388, 494
Sinti 623-624, 626
– rechtsherstel van 657
Sint-Michielsgestel 30, 31
situationele ethiek 698
slachtoffercultus/-cultuur 636, 646
slachtofferitis 622-623
slachtofferperspectief 714
slachtofferschap 623, 714
– dubieus 631
slachtofferverhaal 705
Sleutelaar, Hans 371
Slomp, Frits (alias Frits de Zwerver) 112
Slot, Eric 642
smartegelden 630, 649
Smedts, Mathieu 356, 426, 432
– zijn vertrek bij *Vrij Nederland* 432-433
Smelik, Klaas A.D. 572
Sobibor 309
sociaaldemocraten 211
– versus communisten 711
Soekarno 91, 151
Soetendorp, J. (*NIW*) 141, 352
Soetendorp, rabbijn Awraham 537, 584-585
Soltikow, Michael 276
sorry-cultuur 647-648
Sovjet-Unie, Van Randwijk in 148
Speidel, Hans 215-216
Spielberg, Stefan 579, 583-584
Spier, Edo 420
Spierdijk, Jan 300
Spong, Gerard 675
spoorwegstaking 268
stakingen 73, 268
Starp, J.E. van der 275
Steinbach, Settela 624
Steiner, George 310, 315
stemmingsonderzoek 163-164
Stibbe, Theo 436
Stichting 1940-1945 121-122, 632
Stichting Burger-Oorlogsgetroffenen (SBO) 469, 632
Stichting Onderzoek Terugkeer en Opvang Oorlogsslachtoffers (SOTO) 652
stille generatie 415
Stockholm Declaratie 605
Stockholmforum 654
Stokvis, Benno 218
Stolk, Jill 618
Straaten, Peter van 461
Strepen aan de hemel (Durlacher) 580
Stroman, Ben 133, 141
Stuhldreher, Coen 13
Stuiveling, Garmt 165, 289-291
subjectiviteit 487-488
Suriname 648
Suurhof, J.G. 248
Swaan, Abram de 305, 436
swastika 561

Tas, Jacques 132
Tas, Louis 133, 136
Tas, Sal 210
Tegels lichten (Hofland) 442-443, 444, 682
Telegraaf, De 41-42, 54, 100-105, 513-514
– versus Van Randwijk 105-109
Telling, Joop 465
Tendeloo, Nancy 239
Term, Jac. P. van 35, 36, 38, 50, 52
Terpstra, Christiaan 231
Terug naar Negri Pan Erkoms (Kousbroek) 620
tewerkgestelden, gedwongen 627-633
theatralisering (van de Holocaust) 590, 591, 593
Tienen, Paul van 87, 88, 597
Tijd, De 53
Tijdelijk Persbesluit (september 1945) 49-51, 104
Tijn, Joop van 416, 418-419, 426, 457
Tilanus, Hendrik W. 360-361, 362
Tjepkema, Almar 555
totalitarisme-these 211, 213, 685
Touvier, Paul 408, 604
Touw, H.C. 718
Tralievader (Friedman) 599-600
tranen der acacia's, De (Hermans) 166, 257-258
Treblinka 347
Tromp, Hylke 433
Troost, Cornelis 356, 427
TROS 513-514
TROS Aktua 510
Trouw 122
Tubantia 123
Turksma, Bep 440
Tweestromenland. Dagboek uit Bergen-Belsen (Herzberg) 131

Uilenbroek, Henri 382
Unfähigkeit zu trauern, Die (Mitscherlich) 410
universiteiten in oorlogstijd 689-693
Uris, Leon 366
Uyl, Joop den 362, 405-406, 433, 435, 511, 512, 530, 557
Uyttenboogaard, Cor 139

Vaart Smit, H.W. van der 88, 502, 531
Val van de Muur 560, 671, 672, 706
VARA 366
Vastberaden en soepel maar met mate (documentaire) 442, 443
Veen, Adriaan van der 420
Veen, Thijs van 440
Veer, Paul van 't 681
Velden, Dora van 615
Velser affaire 171-175
Venema, Adriaan 640-641
Venema-affaire 640
Verbeke, Siegfried 597-598
Verdonk, Rita 677
Verenigde Staten, Van Randwijk in de 152
Vereniging ex-Dwangarbeiders Nederland (VDN) 628, 629, 632
Vergangenheit, die nicht vergehen will (Nolte) 684
Verhagen, Hans 442
Verhoeven, Paul 371
Veritas 50-51
Verkijk, Dick 403, 453, 664
Vermeulen, Matthijs 280
vernietigingskampen 134-139
verre oorlog, De (Beets) 614
Verschuur, H.G.J. 52-54
verstoorde leven, Het (Hillesum) 571, 572
Vervoort, Hans 614
Verzet der Hervormde Kerk, Het (Touw) 718
verzet na de oorlog 115-122
verzet(sstrijders) 110-125
– bovengronds 102
– ondergronds 102
verzetsbladen 123-125
verzetsmusea 568-569
verzetspensioenen 453
verzetspers 44, 149-150

– na de oorlog 122-126
verzoening 567
Vesper, Bernward 411
Vestdijk, Simon 258-261
Veth, D. Giltay 105
Vichyregime 407-408
victimologie 241-243
Vier van Breda 401-402 *zie ook* Drie van Breda
Vietnam 398-401
Visioen en werkelijkheid (Bakker, Couvée, Kassies) 376-378
Visser, W.A.J. 159-160
vita è bella, La (film) 579
Vlaams Blok 597, 671
Vlam, De 160
Vlucht naar de vijand (Eekhout) 87
Voeten, Bert 257, 307, 420
Vogel, Albert 78
Vogel, Loden (ps. van Louis Tas) 133, 136
Vogelaar, Jacques Firmin 585
Volder, Karel 628-629
Volg het spoor terug (J.B. Charles) 222-229
volkstelling (1971) 459-461
Vonk, Corry 461
Voogd, Johan J. 459, 466
Voorhoeve, Joris 669
Voormalig Verzet Nederland 125, 232, 321
Vos, R. 84
Voskuil, J.J. 663
VPRO 417, 418, 438
Vrede is het alleen in de pauze (Brugsma) 421
Vredenburch, Heinrich van 239
Vree, Frank van 372, 695, 716
Vreede, Mischa de 612, 614
vreemdelingenproblematiek 671
Vries, IJsbrand de 94
Vries, Teun de 206
Vriesland, Victor van 234-236
Vrij Nederland 122, 145, 149-156, 418, 425-427, 430-434, 525 *zie ook* Amerongen, Martin van; Cornelissen, Igor; Ferdinandusse, Rinus; Jong, Loe de; Nuis, Aad; Randwijk, Henk van; Rogier, Jan; Rubinstein, Renate; Smedts, Mathieu; Tijn, Joop van
Vrije Stem, De 124-125
Vrije Volk, Het 138-139
Vrijheid geef je door 565
Vrijman, Jan 323, 426
Vught (kamp) 569-570
vuil, de stad en de dood, Het (Fassbinder) 583

Waals, Anton van der 274-276
Waarheid, De 206-207, 215-216, 218
Waarom het zoo langzaam gaat (brochure Militair Gezag) 47
Waffen-SS 13, 17
Wagenaar, Gerben 209-210, 352
Wagenaar, Willem 602
Waldheim, Kurt 604
Walle, F. de (ps. van H.W. van der Vaart Smit) 88
Walvis, Jaap 555
War on Terror, The 668
Warmbrunn, Werner 265-266
Warschau, getto van 311
wedergeboorte van het Koninkrijk, De (De Beus) 32
wederopbouw 69-70
Weel, J.J. van der 549
Weelden, Piet van 636
Weerlee, Duco van 396
Weinreb, Friedrich 437-442
Weinrebaffaire 441
Weiss, Anna 517
Weiss, Lala 660
Weizsäcker, Richard von 565
Welbeschouwd (televisieserie) 380
Welvaart in zwart-wit (Schuyt en Taverne) 71
Wenckebach, Oswald 193
Wereldkroniek, De 161
Werkgroep Burgerslachtoffers 469

Werkgroep Nationale Herdenking en Viering 558
Werkman, Evert 478, 493-494
Wertheim, W.F. 419
West-Duitsland 410-411
Westerbork 306, 309, 580, 595-596
– gedenkteken 197
Westerloo, Fons van 492
Wet buitengewoon pensioen (WBP) 452-453
Wet uitkeringen burger-oorlogsslachtoffers 1940-1945 (WUBO) 469
Wet uitkeringen vervolgingsslachtoffers (WUV) 467, 633
Whitwell 591
Widdershoven, Albert 76
Wie is de baas en waarom (brochure Militair Gezag) 46
Wiegman, Harm 690-691
Wielek, Willy 144
Wiesel, Elie 310, 316, 577-578, 589, 608
– en Primo Levi 577-578
Wiesenthal, Simon 516, 609
Wigbold, Herman 393
Wilders, Geert 675
Wilhelmina, koningin 27-32, 161, 659
Wilkomirski, Binjamin 598-599
Willems, Victor 35
Wind, Eddy de 135-136, 447-448
Winkel, Lydia 365
Winter, P.J. van 471
Wit, Oscar de 612
Wolf, Mariëtte 101
Wolff, Joop 207, 208, 525
Wolkers, Jan 331
World Liberty Concert 563
World Trade Centre 668
Woudenberg jr. 634-635
Wybenga, Peter 378

Yad Vashem 313, 454

Z66, een verhaal uit een commandopost ergens in de Grebbelinie (H. van Hoof) 78
Zaaijer, J. 85
Zaal, Wim 555
Zadkine, Ossip 194-196
Zalm, Gerrit 652, 655
Zandt, Pieter 360
Zee, Daan van der 23
Zee, Henri van der 555
Zee, Nanda van der 659
Zeeland 1940-1945 (Van der Ham) 548
zelfredzaamheid 647
zelfverwijt 723
Zesdaagse Oorlog 405
Zierikzeesche Nieuwsbode 337, 340-350, 352, 354
zigeuners 623-624, 627
Zo is 't toevallig ook nog 'ns een keer (tv-programma) 417
zoektocht, De (Durlacher) 580
Zondergelt, Gjalt 692
zoon begraaft zijn vader, Een (Van Randwijk) 148
zwart-witnormen 711-712
zwart-wit oorlogsbeeld 473-474
Zwerver, De 100, 110-114, 125
zwijgzaamheid over de oorlog 320-321
Zwitserse banken en joodse tegoeden 648-649
Zwitserse weg 504

Dat nooit meer. **De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland**

‘Never Again. **The Aftermath of the Second World War in the Netherlands**’

A summary

Around the year 2010 it was not uncommon to hear those responsible for the Netherlands’ cultural heritage say that the war was ‘about to retire’. Despite the strange nature of this expression, it was immediately clear what was meant: 2010 would truly mark the end of the Second World War. Although this had been proclaimed many times during the preceding 65 years, it never happened in reality. Neither did it happen in 2010. Nevertheless, the passing of such a symbolic period of time – 65 years being the legal retirement age in the Netherlands – seems a suitable moment to take stock of the way the country relates to the war. That is also the purpose of this book.

Since 1945, efforts to ensure that the events of the Second World War are never repeated have been a consistent theme in attitudes towards the events of that period, as evidenced by the book’s title. Time and time, the text returns to the reasons behind this attitude. The most important of these is that modern warfare has become so destructive that a comparable war in Europe today would leave little behind. For many years, the symbol of the destructive power of the Second World War was the atomic bomb. Nowadays, genocide has come to epitomize the destructiveness of that period. Indeed, the transition from the former association to the latter, and the increasing salience of the Shoah when conceptualizing the Second World War, is one of the principal themes of this book.

However, considerations of historical facts such as these represent only one aspect of the story told in *Dat nooit meer*. There is also a completely different aspect, which is related to the growing role of the media. Thanks to the modern media, beliefs and images – in this case

concerning the war – can acquire a power that would have been unthinkable in a less mediatised world. This is why *Dat nooit meer* looks at the aftermath of the war largely from the perspective of the media. In fact, the book's central theme can best be described as the public debate – and particularly the media debate – surrounding the war.

Since 'media' and 'war' tend to be catch-all concepts, an attempt is made to make them as clear as possible. This is one of the reasons why stories are favoured in this book – and wherever possible stories involving individual people. This approach has also been chosen for a second reason, which is an extension of the first: according to the author, stories are by definition the best means of approaching a complex reality.

In both its form and its chronology, *Dat nooit meer* advocates a perspective that expressly acknowledges the complexity of history. Accordingly, the book employs a chronology that slides one layer of narrative over the next, the accumulation of layers creating an intricate whole. When it comes to complex phenomena like public consciousness, this approach is permeated by what we might call the contemporaneity of non-contemporary events: as one phenomenon is emerging, another persists; while one aspect is visible in one place, in another place it has yet to emerge; and the time that elapses between a view being aired for the first time and that view becoming widely established can be lengthy.

Notwithstanding the recognition of this complexity, the book identifies four phases in the aftermath of the Second World War: 1) the immediate post-war period; 2) the 1950s; 3) the 1960s and 1970s; and finally 4) the period since 1980. However, the problem with this chronological demarcation became apparent, time and again. There are so many exceptions and counter-exceptions involved that it might have been better not to attempt to use any chronological divisions at all. But that would not have worked either. This is also the reason why a number of different chronologies are in use in the literature on the aftermath of the Second World War. The differences with the chronology employed here are minor, with three more significant exceptions.

The first exception relates to the 'national story' and the juncture that this story is said to have reached in the 1960s. It is often suggested that in the 1950s there was a shared war narrative, common to everyone

(i.e. 'national'), and that during the 1960s and early 1970s this shared narrative came to be undermined by a younger, more critical generation. While there is an awareness that any discussion of abstract concepts such as the 'national story' is relative and that historians themselves seldom, if ever, speak with one voice, almost the opposite claim is made in *Dat nooit meer*. With the exception of 1944-1947, we can hardly speak of a shared national story that was generally accepted during the fifteen years subsequent to the end of the war. In fact, the book argues, such a shared narrative only developed – and was only able to develop – during the 1960s and 1970s, finally reaching a climax in the 1980s, as the 40th anniversary of the end of the war was commemorated. However, the nature of the seemingly anachronistic concept of a 'national story' had by then changed radically: the nation as the subject of history, virtually endowed with the power to act in its own right, had become the nation as a collective noun referring to a pluralist community of individuals sharing the same passport or language.

The second exception relates to the juncture usually dated to around 1970, the emergence of the 'story of the victim'. Until that moment, the 'story of the victim' had not been the subject of much attention, but from then onwards this is said to have changed. This book does not deny the existence of such a change, but contends that around 1970 no such sudden shift took place. The process was a much more gradual one, and its effects only became noticeable in the 1980s.

Finally, we turn to the third exception. Some argue that the fall of the Berlin Wall also involved a shift in memories and perceptions of the war and the emergence of a more complex and international perspective. This, too, is by no means denied in this book. However, according to the author it is still too early to see the events of recent decades in perspective and he therefore doubts whether the fall of the Berlin Wall had as much impact on perceptions of the war as is commonly contended. Other factors were certainly just as significant in the changing image of the war at the end of the last century and the beginning of the current one: the completion of Loe de Jong's life's work on the history of the Netherlands during the Second World War, the publication of critical studies by younger writers, the increasing association of war and Shoah, the simultaneous growth of attention to groups other than Jews, and most of all the revelations concerning the poor level of assistance given to war victims in the period immediately following the

war and the embarrassing way in which Jewish assets were handled. In any case, it still seems too early to take a balanced view of the complex developments that have occurred in recent decades, which is why they are grouped together in this book as the fourth phase in the aftermath of the Second World War (1980 and after).

As far as previous years are concerned, as mentioned earlier, three other periods are identified. The first, the post-war period, was characterized by attempts to recover from the trauma, and to clear up the rubble, rebuild and start afresh. During this period, there was an abundance of war stories in which, in imitation of those who had been active in exile and the resistance, a relatively unambiguous picture was propagated. However, this picture did not last: disappointment got the upper hand and the waters became muddier. This remained the situation throughout the 1950s, the second period delineated. The main difference with the preceding period is that a more fragmented, difficult to verbalize memory of the war came increasingly to predominate, albeit under protest here and there. Even the idea of beginning with a clean slate faded into the background. The war was mainly a subject for domestic discussions and special occasions. It was not that the war was forgotten, but the lack of a story that was recognizable to all meant that it was no longer remembered, at least not as an event or series of events that could be described easily. This changed during the third phase, the 1960s and 1970s, which was also the most crucial period for the collective memory of the war. During this period, a clear 'war story' re-emerged, although there was both a moderate version and a radical version of this narrative. But that was not all: this story became rooted in the collective consciousness. That is the reason why, from the second half of the 1970s onwards, the war came to be 'relived' as a result. This revitalisation also marked the beginning of an increase in the number of commemorative publications, an ever stronger association between the war and the Shoah, the contemporary rediscovery of the war story of numerous other marginalized groups which had hitherto been neglected, and the subsequent collapse of that war memory. All this happened in the 1980s and 1990s.

On the basis of this short summary alone, the word 'aftermath' in the subtitle of this book seems to have various meanings: influence, imagery, memory, usage and historiography. Each of these aspects has its own dynamic. This dynamic can vary over time, from one group to an-

other and from one person to another. What is more, these various dynamics are interconnected, giving rise to an apparently chaotic picture.

Discussions of nuance aside, there can be no doubt at all that the impact of the war on the Netherlands during the second half of the twentieth century was enormous. However, the nature, timing, direction and consequences of this impact have varied to a remarkable degree. In the years immediately subsequent to the war, we can broadly say that everyone was touched by its after-effects, even if this was simply because the country was, physically and economically, in tatters. No more than ten years later, however, the economy had already recovered to such an extent that the material impact of the war was becoming ever less noticeable. Strangely, it was only at this point that the psychological consequences became evident, specifically among those who had been affected the worst – the victims of the concentration camps and extermination camps. The impact of the war on their lives had obviously been huge ever since the events themselves had taken place, but initially relatively little of this became public. It was a subject that people found hard to discuss or did not want to hear about, which in fact amounts to the same thing. This began to change in the 1960s. As a consequence by the final decades of the twentieth century the situation was almost the opposite of that of the late 1940s and 1950s. On closer inspection, it seems that the various aspects of what is called the 'aftermath' merged into one another.

Particularly when it comes to the psychological aspects, assessing the impact of an event becomes all the more complicated because it depends on what the person in question (or his/her spokesperson – doctor, journalist, historian) communicates. This is one of the reasons for the confusing relationship mentioned between the five aspects into which 'aftermath' can be divided. Immediately after 1945, the war was the subject of exhaustive discussion, both orally and in writing, but this soon dried up. The usual explanation for this is that people were keen to focus on the present and look to the future, the Cold War and the process of reconstruction in particular. This is undoubtedly true. But what is mentioned less often – and is also much less easily discernable – is the fact that the impact of an event and the level of communication about it may actually be in inverse proportion to one another. As a consequence, silence becomes – paradoxically – a form of speaking: people do one thing but mean something else; they may

remain silent, surround themselves with riddles, 'speak' using monuments or silence, or view mere suggestion as the highest possible form of expression. Communication is more than just 'sending a message' – i.e. *speech*. In the first place, it often takes the form of gesture, ritual, form – *silence*.

From the beginning of the 1960s onwards, it became more normal to discuss the war. At first this discussion occurred collectively and through gripping narratives about shared experiences. In this context we should mention the television series *De Bezetting* ('The Occupation') by Loe de Jong, and books such as *Ondergang* (*Ashes in the Wind*) by Jacques Presser and *In de schaduw van gisteren* ('In the Shadow of Yesterday') by Henk van Randwijk, as well as various background events such as the trial of Adolf Eichmann, enormous social changes, and the rapidly growing influence that the generation that had gone through the war during their childhood were having on politics and the media. All this led, in a relatively short time, to a clear image of the war. This image was based on existing but 'forgotten' ideas which had their origins in the war itself or in the early post-war period, springing from the resistance and the exile community of London: 1) the violation of an apparently defenceless people by a malevolent neighbouring power; 2) the resilience of that same people, who under the leadership of their best men and with assistance from overseas were finally able to defeat the malevolent neighbouring power and its henchmen; and underlying all this 3) a clear boundary between good and evil.

However, there was a serious complication in the acceptance of this image of the war: the possibility that the people themselves were partly responsible for the drama. This notion was based particularly on the work of Jacques Presser and was brought to public attention by a younger generation. But partly because their critical image of the past was associated with a radical vision of the present, it faded after a few years, to re-emerge twenty years later.

But things had not yet reached that stage by 1970. The publication of *The Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* ('The Kingdom of the Netherlands during the Second World War') by Loe de Jong – and everything that was written and said as a result – caused a subtle version of the existing narrative to become dominant from the 1970s onwards. The divergence was a subtle one not only because of

the enormous scale of De Jong's work, but also because it shifted the focus from people's actions against the enemy to the suffering caused by that enemy. This shift in emphasis can be seen in De Jong's book itself, but is more evident in the reactions to it. At the same time war victims, particularly those of Jewish ancestry, displaced former resistance fighters as the chief protagonists of war stories. This was to have a huge effect on the aftermath of the Second World War. It must be remembered that only a small number of people could truly identify with the resistance – only those who had actually done something during the war, with the possible addition of those who had been arguing for radical social change. By contrast, nearly everyone could identify with the victims of war, whether actual or potential. This identification *en masse* was the main reason for the controversies that shook the Netherlands during the second half of the 1970s regarding the wartime activities of a number of Dutch citizens. After all, unlike previous and subsequent war scandals – which had primarily concerned the present and the distant past, respectively – the scandals surrounding figures like Willem Aantjes, Pieter Menten and others illustrated above all that the war had become the ultimate reference point of 'our democracy'. Only this democracy could prevent a repeat of what had happened in the recent past.

One of the many consequences of this collective belief was that individuals struggling with their emotions and memories could find a way of telling their own stories and coming to terms with their past. This, in turn, was the reason why from the late 1970s onwards there was an enormous growth in the number of personal histories and memories, shorter or longer stories, documentaries, organizations, activities and demonstrations which in some way or another were connected to war-time experiences. This flurry of activity obliged the government to intervene. This intervention confirmed the existence of such activity.

By expressly appointing itself as the guardian of the nation's war-time past, the government confirmed what had already proved to be true countless times since 1945: that the war was not simply a historical or personal event, it was also a political instrument. This became clear in the debate over the Dutch East Indies during the late 40s, in the Cold War, in the Netherlands' relations with Germany, during the Vietnam War, in the debate about Israel and, at the very end of the twentieth century, during events in the former Yugoslavia, Rwanda, Iraq and

elsewhere. But this phenomenon was not limited to foreign affairs. In domestic politics too, the war has been used repeatedly as a rhetorical or political instrument during the past 65 years. In this way, the Social Democrats and Communists traded insults using the new taboo-word 'fascist', while in the 1960s and 1970s a younger generation described their parents as petty collaborators. In fact, references to the war within domestic politics lasted well into the last decades of the twentieth century, as evidenced by the growing debate over the revival of the far right and, according to many, the unacceptable treatment of minorities. This effect was amplified by the fact that, during the same period, the Shoah came to take a central place within the perception of the war. Particularly when it came to discrimination or genocide, the government intensified its self-appointed role as a guardian of the 'Never again' principle. It was one of the reasons the war took on a meaning that was far-removed from the actual historical events: it became a symbol. This met with disapproval from those who deal with the past on a professional basis and who, ultimately, are also the official guardians of the past – historians. Despite numerous political and professional discussions, they have always tried to preserve the authenticity of the past. But in a society where that history, in this case the war, assumes a symbolic meaning, that is no easy task.

Both the earliest descriptions of the war and the images that emerged from the 1960s onwards were clear in their tone and content. Using terms that were later to become widely used, we could describe them as black and white. However, a narrative of such contrasting tones has not always predominated. Particularly during the 1950s, again in the late 1990s, and at the beginning of the twenty-first century, other thoughts about the war prevailed. The decisive factor in this was the realization that for a large part of the population, if not the majority, the early narrative of the war – which had been fashioned by members of the resistance, exiles in London, victims and those who felt close to them – did not tally with their own experience. This was why, soon after the euphoria of liberation had subsided and when it became clear how difficult the process of recovery would be, another view of the war became dominant. To continue using the same colour scale, we could describe this view as 'grey' (i.e. complicated), with fluid boundaries, attitudes that change over time, and an often relative distinction between right and wrong. The dominance of this view from the late 1940s onwards explains why the resistance was sidelined, why war victims felt

compelled to remain silent, and why war-time collaborators were treated leniently or even left unchallenged. This also enabled many people or institutions – who according to the black-and-white view of the war had a fair amount of egg on their faces – to simply continue their careers. This 'grey thinking' became so dominant that, at the end of the 1950s, one of its most important proponents, Jan de Quay, was able to become prime minister without any significant protests.

Subsequently, during the 1960s and early 1970s, following the trial of Adolf Eichmann and the publication of Presser's *Ashes in the Wind*, a younger generation judged this 'grey' attitude differently. It was no longer seen as having been unavoidable, and certainly not as laudable. On the contrary, it now came to be viewed as reprehensible and wrong. Although the radical variant of this view did not last long, as mentioned previously, it never completely disappeared and returned in the 1990s. This time its strength made its previous incarnation seem pale by comparison. The 1990s also witnessed a great deal of controversy over anti-Semitism after the war, over the reprehensible behaviour of numerous leading intellectuals during the war, over the high percentage of Jews who had lost their lives, over the way in which the Dutch government handled the property of murdered Jews following the war and over the poor assistance given to war victims. As a result of discussions on so many themes, the government apologised and delved generously into its pockets. The effect of this was only partly positive. The 'compensation' offered to the victims and their descendents was seldom seen as enough.

Despite the prominence of the war in the public consciousness around the year 2000, it was inevitable that past events came to be viewed with increasing distance from that time onwards. In that sense, at least, the concept of 'taking retirement' is not such an absurd one. Such a distance is often accompanied by a fragmentation of lines that previously seemed clear. As a consequence, a sense of the diversity of such events and the people that were part of them returned. Accordingly it has been suggested that instead of a 'grey-scale', the concept of multiple colours should be used in connection with war-time events. After all, this is how the war must have been: a patchwork of experiences, a diverse mix of stories, a criss-cross of backgrounds and, in any event, a much more complicated composition than can be represented in just one or two colours.

Many see a grey vision of the war as unacceptable because it does not do justice to the victims of that conflict. In the 1950s, this viewpoint was seldom heard because the war was still viewed predominantly from the perspective of the perpetrator – good versus bad amounted to the same as collaboration versus resistance or the Nazis versus the Allies. That was also how De Jong and Van Randwijk saw it at the beginning of the 1960s. Certainly, when one looks more closely, one can only conclude that a great deal of material was written from the perspective of the victim, even during the fifteen years that followed the war, but this did not receive much attention outside the authors' own circles, and in comparison to what was published later it was merely a drop in the ocean. That changed during the 1960s, influenced by the publication of works such as Presser's *Ashes in the Wind*, by growing individualism and the rise of a generation, which had been too young to participate in the war but found itself having an increasing say during the 1960s and 1970s. The consequence of all this was that around 1970 the view of the war shifted slowly from that of the perpetrator to that of the victim. This shift proved so fundamental that during the 1980s it sometimes almost seemed a virtue to have been a war victim. Here and there, this gave rise to unease and criticism. Where was the boundary between real and imagined victimhood? Was it possible to 'talk your way into' such a status? How could you determine whether someone was a victim of the war or a victim 'of life'? But at the same time, who had the right to deprive someone else of their sense of victimhood? As each case was different and depended on an evaluation of both the person in question and of their representatives, this led to an extremely complex situation.

In the midst of this, however, there was only one subject on which no doubt was ever cast: the Shoah. The acknowledgement of Jewish suffering and the consensus on all attempts to prevent this ever happening again, became so widespread that it almost seemed a criterion for participating in Western society. The consensus at the beginning of the twenty-first century was reinforced by national governments and international organizations through countless declarations and actions. It gave the story of the war more coherence than ever before. This is all the more remarkable because that same story was simultaneously undergoing a process of fragmentation. Such is the paradoxical result of the 65-year aftermath of the Second World War: an unbroken mirror with a myriad of cracks in its surface.